

100
1899-1999

A HERMAN OTTÓ
MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XXXVIII.





ANNALES
MUSEI
DE HERMAN
OTTÓ
NOMINATI
1999

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XXXVIII.

MISKOLC, 1999

Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museums, Miskolc (Hungary)
Les Annales des Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Szerkesztők:
VERES LÁSZLÓ–VIGA GYULA

Technikai szerkesztő:
FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

ISSN 0544-4225

A kötet megjelenését támogatták:

a Dóka-Holding,
a Nemzeti Kulturális Alap,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Önkormányzata,
a Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Diósgyőri Papírgyár Rt.
és a Tiszai Vegyi Kombinát Rt.



Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó dr. Veres László, megyei múzeumigazgató

CSERÉPEDÉNYEK (Néhány példa Európából)

HOFFMANN TAMÁS

A cserépedény és a mezőgazdaság története – legalábbis a kezdeteket illetően – át-fedi egymást technikatörténeti értekezésekben. Holott az időrendet és a technikák alkalmazását a világban sok helyütt el lehet különíteni egymástól. Európában azonban aligha! A prehisztórikus leletek ezen a kontinensen kiegészítik egymást. Ez talán annak köszönhető, hogy a mezőgazdaság fenntartásához mostoha adottságokkal bíró kontinensen már nem az első bizonytalan lépéseket megtevő, hanem gazdálkodási rendszerükben megerősödött földműves klánok terjedtek el. Felszerelésüket ők is kiegészítették más, inorganikus anyagokból készített (kő- és cserép-) szerszámokkal. Találékonyaságukra vet fényt, hogy a kollekció lassacskán és feltartóztathatatlanul gyarapodott.

Az agyagedényekhez például már az ókori mediterrán civilizációkban társult egy fémből kikalapált edény, többnyire rézből. A rézedényhez sokáig ragaszkodtak. Még a 16. század, tehát az öntöttvas előállítására óta is kevés példány képviselte a korszerűséget, mert a fémedény (ideértve a középkori vasbográcstól is!) drága portéka volt. Jószerével csak a múlt században lett olcsóbb.

A parasztházartások költségeinek zöme annak köszönhető, hogy iparcikkek nélkül még a konyha sem működött, amióta csak írják a kulináriák történetét. A parasztnak sok kiadásuk volt ezekre a felszerelésekre. A 17–19. században készített hagyatéki leltárakban a háztartás felszerelés 4–6%-át teszik ki ezek a készségek.

A konyhaeszközök talán legrégebbi és minden bizonnyal legelterjedtebb csoportját valamennyi kontinensen agyagból készítették el, majd kerámiává égették a gyurmákat. (Nevük a szakirodalomban olasz szóval *terracotta* = 'égetett föld'.) A „termékeny félhold” övezetében, valamint a hozzá csatlakozó európai tájakon találták ki és terjesztették el először a kerámiaművességet az emberiség történetében. Ugyanitt vannak a növénytermesztéssel összekapcsolt állattartás, a *vegyes gazdaság* legrégebbi emlékei. Ebben az övezetben hozzávetőlegesen nyolc-tízezer éves történetével kell számolnia annak, aki a fazekasság múltját méregeti.

Az első kerámiakészítmények a főzőedények. Fazekakra volt szükségük. Erről a nyelvről szinte időtlen távolságokat idéző jelentéstörténete számos példával szolgál. A németeknek a 'fazék' (*Topf*) adta a 'fazekas' (*Töpfer*) nevét az északi nyelvjárásokban, míg délen az öblöt jelző 'tál' (*Hafen*) után a 'tálás' (*Hafner*) kifejezés terjedt el. Regionálisan az *Ullner* (*Eulner*) latin eredetű kölcsönzót (lat. *Ulla*) is használják. Ennek a szónak a jelentése: 'köcsög'. (Vö. a börtönargóban szokásos kifejezéssel!) A köcsög készítője a németben az *Ullmann* családnév. Hasonló értelemben fordul elő – az angolban is szokásos – *Potter* kifejezés, (vö. még lat. *potus* = 'edény'). A szó a latinból került a franciába (majd az angolba) és a 18. század első felében a németbe. Francia eredetű szó a német nyelvhasználatban a *potpourri*, melynek jelentése – miként a franciában is – az 'egyetlen fazék étel'. A *pot* 'fazék', a *pourri* 'az étel apróra vágalt, szecskázott nyersanyaga' je-

lentésű. Kölcsönzőként ez a fogalom a spanyolból származik: *olla podrida* = 'savanyító fazék'. A kifejezés kontinentális karrierje jelzi az ételkészítési technikák és az étkezési szokások újkori változását. A magyar *fazekas, tálas, korsós* arra utal, hogy edénytípusonként szakosodtak a készítők. A nyelvbe átkerült – szláv jövevényszóként – a *göloncsér, göröncsér (grencsár)*.

A felsorolt szavak az ételtípusok gyakoriságát sejtetik. A *kerámia* inkább irodalmi közszó. A németek például csak a 19. században iktatták nyelvhasználatukba ezt a franciából kölcsönzött kifejezést. Eredetileg az 'edény készítésére alkalmas agyag' neve volt: *Keramik* (francia: *céramique*), mely tulajdonképpen a görög *keramos* szóra vezethető vissza. A fogalmak, illetve készítmények – az európai civilizációkban – használóik változatos igényeit sejtetik. Egész sora van az edénytípusoknak. Fazekak, kanták, korsók, tálak, tányérok, bögrék mindmegannyi – már vagy másfél-kétezer éve – nélkülözhetetlen darabja kulináris kultúránknak. (A termékek az elmúlt ötszáz év alatt sütőformákkal, tégelyekkel, csempékkel, kályhacsempékkel, pipafejekkel stb. egészültek ki, melyek a kerámiakészítmények bővülő alkalmazására vetnek fényt.)

A kerámiaedényeket nemcsak formailag, hanem az agyag minősége szerint is lehet osztályozni. Az agyag meghatározza a kerámia funkcióját, tehát végül is csaknem minden a felhasznált nyersanyagtól függ. A közönséges cserép- és köedényáru porózus masszából készül, míg a majolika és a porcelán sűrű, tömör agyagból. A közönséges edényeket 700–1000 °C hőfokon, a különleges, finom árut 1200 °C-on (néha még a fölött!) égetik. Az utóbbi teljesítményeket elsősorban a manufaktúrákban tudták szavatolni, a paraszti fogyasztásra dolgozó fazekasok égetéstechnikája nem érte el ezeket az értékeket. A hordalékos folyamvölgyekben bányászható kiváló minőségű agyagból a közel-keleti agrárcivilizációk templomi gazdaságaiban nemcsak gabonát raktároztak, ipari műhelyeket is szerveztek. A fazekasok edényeket, pecsétlöhengereket és írásjegyekkel bekarcolt táblákat állítottak elő. Az állami gazdaságokban a mesterség színvonala megemelkedett, a termékek kielégítették a bronzkori katonák és az arisztokraták igényeit, a parasztok körében meghúzódó háziipar ellenben továbbra is kőkori hagyományokon nyugodott. A kibékíthetetlen ellentmondás egyre nyilvánvalóbbá vált, a különbségeket sohasem sikerült kiegyenlíteni.

A folyamvölgyi kultúrák területén bányászható agyag és a magas hőfokú égetéstechnika volt a titka az agyagtábláknak is, amelyeken írásjegyek olvashatók. Főként a raktárakban felhalmozott javak könyvelése céljából készítették a cserepeket. A hóálló főzőedényeket iszapolt, finomszemcséjű agyagból állították elő, évezredek át így jártak el mindenütt az archaikus civilizációkban.

Ezzel szemben Európában az étkezésekhez használt cserepeket (tálakat, tányérokat) ritkán készítették el hóálló agyagból. Jobbára csak a középkor elmúltával váltak igényesebbé, de a parasztok csak lassan követték az urak és a tehetősebb polgárok kulináris szokásait. Az étkezéskor használatos edények anyagminősége a parasztháztartásokban sok kívánnivalót hagyott maga után. Készítők ezt az agyagárut dolgozták ki a legkisebb körültekintéssel és munkaráfordítással. A törekeny cserepeket durván szemcsés agyagból korongolták, mert rendeltetészerűen nem is főztek bennük. (A magyarok meg is különböztették egymástól a *fazékföldet*, illetve a *tálföldet*.) Az asztali terítékként használt kerámiák tehát Dél-Európában a középkori asztalokat hódították meg. A módi (átjutva az Alpokon) Közép- és Nyugat-Európában a 16–18. században jutott el csúcsára. Aztán új – tetszetősnek tartott – étkezleteket vásároltak. Az európai periférián pedig még az ipari forradalom korában is a silányabb minőségű, ám gazdagon díszített portékák voltak a paraszti asztalok díszei, melyeknek felületét rendszerint mázzal vonták be. Kezdetben

ólomoxidot használtak, mert rájöttek, hogy ez az anyag üvegszerű, csillogó felülettel vonja be az edény falát és a vizet sem engedi át. A készítőket eredetileg nem a megtévesztés szándéka vezette. (Később az ólomoxiddal dolgozó fazekasokon – néhány évi munka nyomán – mérgezési tünetek jelentkeztek, hallucináció, szörnyű álmok, testsúlycsökkenés gyakorta társult légúti megbetegedésekkel.)

A mázzal bevont edények egy részét magas hőfokra (1200 °C) felfűtött kemencében égették ki. A technológiát a Közel-Keleten, nemkülönben Kínában találták ki. Végtermékben Ázsia két nagy civilizációs övezetében állítottak elő ólomházas edényeket. Ezeket eredetileg már eleve nem a konyhai használatra szánták. Ritka, drága díszkerámia valamennyi archeológiai lelet, némely darabjuk a kultikus tárgyak közé sorolható. A velük kapcsolatos újítás részint az i. e. 3–1, részint az i. sz. 3–5. századra datálható. Mindkét központból eljutott a technika Európába. A görögök után a rómaiak ismerték meg. Ugyanakkor a népvándorlás kori törzsek sehol sem sajátították el a mázas edény előállításának ismereteit (a magyarok sem). Az edényeket (kis tételekben) a karavánkereskedelem a selyemúton szállította Európába. Ezt a terméket az ókorban és az utána következő sötét századokban importálni kellett Közép- és Nyugat-Európába, mert sehol sem tudták előállítani azt a klánokban elért műszaki színvonalon. Az Atlanti-óceán partjai mentén navigáló hajók és az Alpok hágóin átjutó öszvérkaravánok terhet egészítették ki a mázas cserépedények, az akkor még barbár kontinens előkelőinek Délnyugat- és Délkelet-ázsiai és mediterrán árut szállítottak. A mázas cserépedény az agrárcivilizációkban lehetséges iparúzés csúcsteljesítménye. Még az antik városi ipar sem állította elő ezt az edényminőséget. Dél-Európába a Földközi-tengeren át hajóikon kereskedők szállították. Az importnak keletje volt a görög-római antikvitásban.

Ezenközben a fordulat történetünkben elkerülhetetlen módon bekövetkezett. Annak ellenére, hogy Ciprus és Kréta szigetén az i. e. I. évezredben művészi kivitelű, mesteremberektől formált egyedi darabokat (dekoratív mintákkal és alakos ábrázolásokkal, mitológiai jeleneteket ábrázoló tálakat, kancsókat és ivóedényeket) készítettek és ezeknek egy részét exportálták, de a mázas kerámia készítésének technológiáját ekkor még nem ismerték. A feltételek azonban hovatovább adva voltak. Az iparos működése ugyanis elképzelhetetlen kereskedelmi forgalom nélkül. Mindazonáltal a mázas edények kereslete a Mediterrán-medence keleti öblében egyelőre váratott magára. A mindennapi igényeket kielégítő kerámiák mellett csak igényesen formált, ám mázatlan edényeket állítottak elő, és ezeknek minden darabja szokatlanul nagy munkaráfordítással készült, ezért jelentős értéket képviselt, talán pénz funkciójuk volt – ahogyan ez valamennyi kibontakozó civilizációban bármely kontinensen szokásos lett. A különbség mégis felfedezhető. Például a Közel-Keleten csak akkor kezdték el a művészileg igényes díszkerámia előállítását, amikor már évszázadok óta zavartalanul folyt a köznapi használatú edények sorozatgyártása. A Tigris–Eufrátesz melléki civilizáció – két évezreddel korábban virágzó – Ur városában talált agyagbögrék jó bizonyítékot szolgáltatnak a mondottakra. A bögrékből a közkutakból merített vizet itták és utána akár el is dobták őket (legalábbis a cserépréteg olyan vastag, hogy másra nem lehet gondolni). Az eljárás napjaink műanyag poharainak használatára emlékeztet.

Ezzel szemben azok a mesterek, akiket a gazdagon díszített és művészi ábrákkal komponált felületű görög *vázák* és *tálak* alkotóinak tekinthetünk, különféle mondák eseményeit örökítették meg. Kérdéses, hogy egyáltalán használták-e alkotásaikat, ezeket a remekműveket? Hogy készítésük idején megkülönböztetett módon értékeseknek tekintették őket, az biztos. Aminthogy a prekolumbián alakos kerámiakészítményeket is. Az amerikai prekolumbián kerámia jó részét Peruban és Mexikóban állami műhelyekben áll-

lították elő és a kincstárba beszolgáltatott javak (elsősorban terményszállítmányok) ki-egyenlítésére használták.

Euráziában a dolgok másként alakultak. Az ázsiai–európai történelemben a művészi-egyenlítésre igényes edények előállítására volt az az újítás, amely legalább hatezer évvel később következett be, mint ahogyan a Közel-Keleten elsajátították a kerámiakészítés tudományát. A probléma kulcsa talán az lehet, hogy a görögök alakos vázái iparoskészítmények, a törzsi társadalmakban viszont hiányoznak még a feltételek az iparúzéshez.

A mázas edény is szakosodott ipari tevékenység eredménye, a kerámiát nem asszonyok csinálják, mint kezdetben az égetetlen, majd az alacsony hőfokon égetett edényeket. A kerámia mázát olyan társadalomban ismerik, ahol tudnak fémet olvasztani és jártasak az üveghuták építésében. Kínában és Mezopotámiában működtek ilyen civilizációk.

A máz anyaga kezdetben a legalacsonyabb olvadáspontú *ólom*. Az ólomház áttetsző, üvegszerű, ezért rendszerint földfestéssel leöntötték vagy mintákkal díszítették az edényt, kiégették, majd bemártották a mázba, s ha az rászáradt, újra kiégették. Ezt a technikát a középkorban, majd újabban a szakma műszókincsében egy olasz szóval nevezték el (*engubbio*, amely talán Gubbio városára utal). Különböző nyelvekben az *engobe* (magyarul *angob*) kifejezés nyert polgárjogot. Az ólomház edényt többféle színben készítették. A vas-oxid sárga színt adott, a mangán barnára festett, a kobalt kékre színezett, a réz-oxid zöld színű edények festéke. Az ólomházat sok helyütt alkalmazták, Itália és a Mediterrán- vagy az Atlanti-Európa után Nyugat- és Közép-Európa egész területén elterjedt a középkorban, majd a középkor végén eljutott a perifériára is. Svájcban, Frankföldön a paraszti fogyasztók részére dolgozó fazekasokat nagy számban tartanak nyilván a 16. század óta.

Az ólomházzal kapcsolatos technológia európai ismeretei valószínűleg délnyugat-ázsiai eredetűek, részint Bizánc útvonalán, részint Itálián át jutottak el a kontinens belsejébe. Az antik Róma mesteremberei már készítették mázas edényeket. A zöldessárga mázú kerámiát az Alpoktól északra is előállították Germaniában. A középkori Itáliában Faenza lett az ólomház kerámia legfontosabb központja. (Innen a neve: *fajansz*.)

Van egy másik megoldás is, ahol ezt alkalmazzák, *ónmáz* bevonatú kerámiát állítanak elő. Maga a technika – az Ibériai-félszigeten át – arab közvetítéssel került Európába, majd Mallorca szigetén át Itáliába, ahol talán már a 11. század óta készítették ezeket az edényeket Pisában. (A neve – a spanyol sziget után – *majolika*.) A 14. században az ónmáz edény előállításának is Faenza lett a központja. Az ónmáz edények mintáit a mázra festik, mert ez a máz nem áttetsző, nem üvegszerű, hanem rendszerint fehér.

A használt anyagok és az alkalmazott technikák miatt több mint 1000 °C szükséges a majolika- és a fajanszedény égetéséhez. A középkor végéig ezeket a készítményeket csak a nemesek és a tehetősebb polgárok tudták megvásárolni, mert áruk magas volt.

A Faenzából – vallási meggyőződésük miatt – menekülni kényszerült újrakeresz- telkedő mesterek közösségei, a *habánok* (a német *haben* = ‘birtokol’ szóból képzett *Habaner* = ‘tulajdonos’ jelentésű néven) a Duna menti bajor és osztrák városokban (Passau, Salzburg stb.), Tirolban, a Cseh-, a Morva- és a Kárpát-medencében telepedtek le a 16–17. században. Morvaországba Tirolból költöztek át, majd sokan a mai Szlovákia területén, például a Nyitra megyei Szobotisten 1546 óta folytatták iparukat. A történe- kel nagyjából egy időben a magyarországi Sopronban vagy 1621–23-ban – Bethlen Gábor fejedelmi engedélyével – az erdélyi Alvincen, 1646-ban a magyarországi Sárospata- kon telepedtek le. A habánok közül sokan nem is lettek városi polgárok. Voltak, akik a mai Szlovákia területén földesúri majorokban találtak otthonra. Fehér alapszínű mázas edényeik a 16–18. században terjedtek a Habsburg-birodalom és Erdély tájain. A habá-

nok ipara 1660–1760 között tetőzött, ez a száz év volt a mesterség virágzásának korszaka Közép-Európában. Persze mint minden ipar, ez is maga a kultúrlejtő. A parasztek csak a 18. században kezdték vásárolni a fajanszarut. Az ok prózai, a 17. században még olyan alacsony színvonalon állt lakáskultúrájuk, hogy a habán termékekre nem is tarthattak igényt. A 18–19. századi konjunktúrák nyomán változott helyzetük. Tálak, boroskancsók, vizeskorsók áruféleségei egy kiszélesedő piacon találtak vevőre, nagy tömegük maradt ránk, nem azért, mert a régebben készítették eltörtek, hanem főként azért, mert a produkció már egy új vásárlóközönségnek készült, a parasztházak szobáit díszítették ezekkel a portékákkal.

A mázbevonatok a középkor utáni századokban teljesen megváltoztatták a parasztek kerámiakultúráját. Elsősorban a lakásdíszül is használatos étkezési edények révén nyitottak új fejezetet a kulináriák és általában a fogyasztás vidéki krónikájában. Azon felül ólom- és ónmázaz főzőedényeket is készítettek, mert így jobb minőségű árut állítottak elő, noha az esetek többségében mindössze az edények belsejét vonták be ólom-mázzal. Mindamelllett változtattak az edények formáin. Ettől viszont más lett az ételek íze is. A szemet gyönyörködtetés kívánalma legalább olyan fontos volt, ha a szoba falán a látványt akarták hatásosabbá tenni, mint akkor, amikor az asztali terítéssel óhajtották a kulináriák leendő örömeinek vágyát felkelteni.

Ha magunk elé képzeljük és Európa térképére vetítjük a kerámiaformákat, majd képzeletben időrendi sorrendbe állítjuk a gyűjteményt, azt fogjuk tapasztalni, hogy Dél-Európából újabb és újabb hullámok árasztották el a kontinentet a neolitikum óta, de ezek az északkeleti fenyőövbe már alig hatoltak be. A legfontosabb változást a középkor mázaz kerámiakészítésének kell tulajdonítanunk. Ez az ezredforduló után az „arab világon” át összekötötte ismét Európát Délnyugat-Ázsiával és új impulzusokkal frissítette fel a környezetteremtés ötletárát. A mórok és a levantei kereskedők jóvoltából a Mediterráneum nyugati medencéjében különféle mázkészítési eljárásokkal dolgoztak a fazekasok, a 13. századtól már nem is hanyatlott alá iparuk, mint a római idöket követően, amikor Itáliában az ólom-mázaz edények készítését – vásárlóerő hiányában – jelentősen korlátozták. A mázasedény-készítés technológiája átjutott az Alpokon és a középkori Közép- és Nyugat-Európában átalakította a fazekasművészetet. Innovációkban sem volt szegény a történet. Egyrészt a Rajna mellékén a középkori sómázaz-edénykészítés felvirágzott, másrészt Itáliából kiindulva az ólom- és ónmázaz kerámiaira növényi és figurális ornamentikát festettek, aminek divatja a 16–19. században Közép- és Nyugat-Európában terjedt el.

Mintakincsük több stíluskorszak emlékét őrizte meg. Az ólom-mázaz cserepek gazdagon festett ornamentikája kiterjed valamennyi nagy díszítőstílus motívumkincsére. A renaissance találkozik a barokkal és nem ritkán a klasszicizmussal, a minták művészettörténeti korszakok sztereotípiáit fogják össze, szervesen illesztik évszázadok ízlésvilágának megnyilatkozásait egymáshoz.

A szelektív és akkumuláló igyekezet egyaránt tetten érhető. A két tendencia együttes erővel hat, mint ahogyan ezt tapasztalhatni a népművészet valamennyi ágában.¹

Formák és minták

A korábban ösztársadalmi igényeket kiszolgáló, majd a paraszti kívánalmak szerint alakuló fazekasművészet forrása – a piaci követelményekhez igazodni akarván – a középkori Itáliában fakadt fel, majd retardáló folyamatot eredményezett, miközben elterjedt kontinensünkön. Kezdetben még összekötötte a cserépáru használata a városi műhelyeket, illetve a piacon át a városban élő különféle foglalkozású és szociális helyzetű embereket, továbbá a vidéken élőket, azokat, akik a majorokban, illetve a tanyákon laktak. Annak előtte még szinte senkinek sem volt igénye díszedényekre. Minthogy az edényekben főztek, a fazekasoknak meg kellett találniuk a legjobb nyersanyagot, a legcélyszerűbb formát és azt a technológiát, amelynek segítségével tartós használatú portékát készíthettek. Igyekezetük – a minőséget illetően – mérsékelt sikerrel végződött, az edények fala vastag és könnyen tört. Az ekkor alkalmazott díszítések jobbára geometrikus minták és alkalmazkodnak az edények alakjához. Amikor azonban lakásdísznek, az ünnepi étkezéseken használható kerámiát állítottak elő a mesteremberek, a célszerűség követelményei már háttérbe szorultak, miközben javult az ipar technológiai színvonala. Mindamelllett a tetszetősség, az edények dekorativitása legalább olyan fontos szerepet játszott, mint eddig a célszerűség. A mintakincs megváltozott. Stilizált növényi ornamentikával díszítettek. Az arab világból kölcsönözték ötleteiket. A perzsa mintakincs utat talált a középkori Ibériába, Itáliába és Dél-Franciaországba. A találékonyság itt módosította a dekoratív rendszert. A minták és kompozícióik a helyi ízléshez igazodtak. A renaissance legalább olyan mértékben kölcsönözte modelljeit az antikvitásból itt maradt műemlékekből, mint a közel-keleti luxusárúkból. A renaissance ornamentika elborította a reprezentatív építmények faragványait, a bútorokat, a táblaképek kereteit, az edények felületét és az ünnepi öltözékek textúrájának felületét. Az arisztokrata, a polgár és a vidéki paraszt – a maga módján – ugyanazokra a díszítményekre tartott igényt. A piac ízlése meglehetősen egységes volt. Egyáltalában nem állítható, hogy a 13–16. századi Itáliában a környezeti kultúra csak egy vékony, a felső társadalmi réteg ízlését elégítette ki, sokkal inkább az mondható el a szóban forgó állapotokról, hogy a közízlés kifejezte a társadalom valamennyi rétegének igényét.

A mesterséges világ díszítésének igyekezete talán ebben a korszakban és az edényeken érte el azt, hogy mindenki számára megszépítse teremtett környezetünket. Nemcsak a mediterrán világban! A folyamat kitört Itáliából, a cserépáru nemsokára átjutott az Alpokon és újabb impulzusokkal töltötte fel a kontinentális fazekasipart. Mind délen, mind a kontinens urbanizált téerein a középkorban és azt követően a fazekasok számot vethetnek valamennyi foglalkozási csoport vásárlóerejével. Északnyugat-Európában azonban a díszítőkedv szinte elhalt, az iparosok csak arra törekedtek, hogy a forma és az anyagminőség terén kielégítsék a vásárlói követelményeket. Nincs szekularizáció. Használati edényekre és díszkerámiára egyaránt igényt tartanak valamennyi társadalmi réteghoz tartozó háztartásban. A 14–15. században azonban minták tűnnek fel. Egyre többen

¹ Adrian, 1951., Beckmann, 1975., Bedal, 1970., Bedal, 1993²., Benker, 1987., Borremans–Wargininaire, 1966., Chapelot–Fossier, 1980., Comba, 1980: 9–200., Donat, 1980., Endres, 1982: 47–70., Everleigh, 1986., Forbes, 1964–1972/ I–IX., Gaimster–Redknapp, 1992., Hayes, 1972., Hodges, 1971., Hübener, 1969., Janssen–Follmann, 1972., Kaiser, 1980., Kerkhoff–Hader, 1982: 163–96., Kresz, 1991: 524–600., McCarthy–Brooks, 1988., Moszynski, 1967²/I: 355–72., Müller–Karpe, 1966–1980/I–IV., Reed, 1990., Reinfuss, 1960: 329–49., Rieth, 1960., Rybakow, 1959/I: 67–178., Steensberg, 1960., Tauber, 1980., Wahlöo, 1976.

igénylik az ilyen edényeket. A 16. század óta Közép- és Nyugat-Európában egyre több paraszt olyan lakáskörülményeket tudhat magáénak, ahol díszlenek a szemet gyönyörködtető edények. A falakat tehát teleaggatják tálakkal, tányérokkal. A konvencionális lakásdíszek zöme mázas és mintás cserépedény. A jólét ezen nyilvánvaló tényeit a parasztházakban élők szokatlan bőségben hagyták az utókorra, s az sem lehet mellékes, hogy utódaik sem kívánták az egykor volt ízlés bizonyítékaitól megszabadulni. Sőt, aki tehetett, tovább gyarapította a kollektívot. Mindazonáltal ezzel a történet még nem ért véget! A mentális folyamatok lezajlásának időrendben utolsó terepén, a 18–19. századi Délkelet-Európában is így alakul a paraszti ízlés. A probléma azonban – a korábbikkal összehasonlítva – itt abból adódott, hogy a lakásdíszítés más divatkövetelményeknek engedelmességet az egyes társadalmi csoportok körében. Az edénykollektívó anyaga, formája és mintázata más volt az udvarházban, a polgárotthonban és a paraszti lakban. Erre már a kortársak is felfigyeltek. A 18–19. századi táj- és népleírások szerzői majdnem valamennyien szóvá teszik a lakásdekorációval kapcsolatos gyűjtőszöveget. Még rajtuk is tútesznek az utókor intellektusai, akik szorgalmasan gyűjtötték össze a díszítőművészet sok parasztházban már meguntnak tűnő arzenálját és siettek a paraszti kreativitásra, a nemzeti stílus kiteljesedésére, nem különben az „ősi motívumkincs” etnikai származás bizonyítékait szolgáltató jelentőségére vonatkozó tetszetős eszmefuttatásokban részletelni kortársaikat.

Maguk a fazekasok és a parasztlakosok persze a történeteknek nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget, sőt a stílusváltozásokat is mindössze az alkalmazott technológiák, nemkülönben a piaci igények megnyilvánulásainak tartották.

Kétségtelen, hogy a leginkább törekeny népművészet sajátos fogyasztási szokások, a piaci mechanizmusok kihívásai nyomán született meg.

Amikor történetesen még nem működött a városi fazekasműhely, nem csináltak népművészeti mintákkal dekorált cserépedényeket. A parasztlakos nem volt házában szobája, a föld népe nem távolodott el a lakáskultúra minimumának határától. Ekkor még úgyszólván semmiféle bizonyítékát nem szolgáltatták őseink – a romantikus szakírók által még korunkban is sokat hangoztatott – kultúrahordozó képességeiknek.

A legrégebbi cserépedények – égetés után – szürkés színűek, olykor feketébe hajló kékes árnyalatok foltjai tarkítják felületüket, ami a redukált égés, azaz hiányos oxigénellátás bizonyítéka. A 15. században (főként Közép-Európában) vörös színű főzőedények terjedtek el, amelyek divatban voltak még a 16. században is. A színváltozás annak következménye, hogy magasabb, jobb hőhővezetésű kemencékben égettek. (A technológiát ismerték már a rómaiak is, Itáliában a középkorban át is ápolták hagyományát. A közép-európai divat talán itáliai kapcsolatokra vall.) Mindenesetre bizonyos, hogy a fazekasok (csaknem mindig) tökéletesítették az égetéstechnikát. Több levegő jutott a kemence fűtőtérébe, s ezáltal sikerült elvonni az agyagedényben lekött oxigént is. Ezáltal keményebb falú, jobb hővezető, használhatóságát tekintve hosszabb életű edényt állítottak elő.

Minthogy az ilyen kerámiának égetéséhez több fára van szükség, az ilyen edény megdrágult. Meg is becsülték. A vörös edények zöme dísznek való, kivételes eset, ha főznek bennük. A készítmények már színeikkel jelzik a 13. századot megelőzően bevezetett újítások, elsősorban az agyag iszapolásának és a kemence hőfoka növelésének innovációit, amelyeknek ismeretében újabb változtatásokat hajtottak végre.

Ekkor ugyanis rájöttek arra, hogy miként lehet *sómáz*-bevonattal javítani az edények felületének víz-átnemeresztő képességén. Több fazekasközpont alakult ki Közép- és Nyugat-Európában. Aachen környékén, továbbá a Rajna-völgyben, Köln és Bonn körzetében lévő majorokban a Karolingok idején. Később a fazekasok közül, aki csak tehetett,

városokba költözött, a 12. század óta tehát működtek már az itteni kisvárosokban fazekasok. A mázbevonatot az Alpoktól északra valószínűleg ők alkalmazták először a 13. századnál nem korábban. Innovációkat vezettek be az agyag formálásában és égetése során. Speciális technikát alkalmazva *kőcserép* ivóedényeket készítettek az egész középkoron át, kerámiájuk jellegzetessége *sómáz* bevonatuk (*Steinzeug*) volt.

A fazekasok jó adófizetők voltak. A középkori földbirtokosok szinte versengtek azért, hogy letelepíthessenek közülük néhányat. Az előállított áru kelendőségét bizonyítja, hogy egyre nagyobb tételű vásárkörzetbe exportáltak. (Már a 13. században használt edényeket találtak – vásárlás során – Limburg tartományban, a 14. században pedig több ponton Angliában. Ilyen edényeket vásároltak a tehetősebb nemesek Dániában és Dél-Svédországban. Másfelől Magyarországon, Zsigmond császár budai palotájában használták ezeket a borosbögréket. Néhány emberöltő múlva már a parasztok is meg tudták fizetni a sómázzal bevont kőcserepeket. Id. Péter Breughel mulatózó parasztjai a 16. századi Flandriában már a frecheni és siegburgi kancsókból kortyolták a bort.) A piac tágulása jelzi az igények növekedését. Hessenben és Lotharingiában a középkor derekán már nem is városokban dolgoztak az iparosok, néhány falu lakossága szakosodott a *kőcserép* készítésére. A dél-német tájakat főleg ők látták el árujukkal. A kéesszürke, barnászürke – kaolin földdel elegyes – agyagból St. Pölten és más, Duna menti osztrák településen készítettek ivóedényeket. Angliában és Észak-Franciaországban is több helyütt kamatoztatták a *kőcserép* előállításának speciális ismereteit. A kontinens néhány pontján (például Aachen körzetében) megfigyelhető, hogy az itt élő fazekasok már régebbi idők óta készítették az ivóedényeket, de a 14–15. század előtt még nem jöttek rá, miként lehet a magas hőfokú kemencében való égetéssel előhívni a tetszetős és praktikus sómázbevonat értékeit. Az asztali teríték felértékelődése miatt a 15. században tányérokat is állítottak elő – sómázzal bevont – *kőcserépből*. Az ünnepi étkezés új rituáléja szerint nem nyúlkalnak a közös tálba, mindenki illedelmesen viselkedik, csak a maga tányerjében kotorászik.

A Rajna-melléki Siegburg mesterei, akik a 13. század óta készítették az ivóedényeket, ezt a drága *kőcserép* árut jól iszapolt agyagból állították elő és 1250 °C hőfokra felfűtött kemencékben égették. (Ők szolgáltattak mintát azoknak, akik napjainkban terített asztalukon – porcelán étkészlettel és ólomkristály poharakkal – bizonyítják vendégeiknek anyagi helyzetük és ízlésük szilárdságát. Ugyanők étkezés után a kellékeket szekrénybe zárják, nehogy a mindennapi használatban egy darab is eltörjön a készletből.)

A keménycserép-készítés, majd (jóval később) a *kőedény* előállításának technológiáját alkalmasint a 13. századot megelőzően a kemenceépítés és a *cserépetés* sikeres újításaival alapozták meg Köln körzetében, majd – élvezve monopolhelyzetük előnyeit – megőrizték szakmájuk műhelytitkait. A Rajna-völgyi városok árúját 1200 óta a Hanzavárosok vonzatkörzetében terjedő áruféleségnek tekinthetjük, amelyet a tenger melléki városi kerekedők szállítanak élelmiszerek, textiliák mellett a későbbi Alsó-Szászország, Dél-Skandinávia övezetébe. Rajna-melléki *kőcserepet* vásároltak a 15–17. században a Baltikumban, Svédország, Norvégia és a mai Finnország kikötővárosaiban, sőt Novgorodban is. Teljesen egyértelmű, hogy a kerámiaipar a tengeri kereskedelem kihívására válaszolt.

A folyamat korongolt edények szállításával kezdődik a 11. században. Ekkor még nem is tudtak *kőcserepet* előállítani. Nemsokára Hessen és Alsó-Szászország (1250 után), majd Szászország (1300 táján) is exportáló övezet rangjára lépett elő. A történetnek még sok a tisztázatlan részlete. De akár mint is van, Északnyugat-Európában a kikötővárosok a tengeri útvonalak és áruforgalom jóvoltából váltak a mondott körzetek áru-

kivitelének központjaivá. Ezekben a tartományokban persze mindenütt konkurenciá-háborúság dúlt az egyes „kerámiaközpontok” között a 13–14. század óta. Az ok abban rejlik, hogy a 11. század óta az Északi-tenger mentén (elsősorban Hollandiában), Angliában, Észak-Franciaországban a középkor végén egyre több városban állítottak elő kőcserepet, majd kőedényt, sőt a 17. században már (Delftben) porcelánt is. A keményporcelán készítését 1708-ban Meißen városában találták fel. A minta a kínai porcelán. A kínai technológia adaptációját számos ipartörténeti fejezetben készítették elő kontinensünkön. Valamennyi változást részint a fajansz-, részint a majolika-előállításnak délről kiinduló, majd északnyugati irányú terjedése idézte elő. A változások háttérben felismerhető a parasztkerámia és a parasztház díszedényeinek kultúrhistoriája. Másrészt azt sem szabad elfelejteni, hogy a kultúrtörténet utcájában nincs egyirányú forgalom. A kerámiaművészet tetszetős teljesítményeit nyilvánvalóan a paraszti fogyasztó-piac is igényelte, s – értékcsökkentve – meg is kapta. A Delftben gyártott porcelán adaptálta a Kínában szokásos fehér alapon alkalmazott kék színű díszítéseket. Ezek a porcelánok eljutottak csaknem minden európai tájra, még a távoli Erdélybe is. Majd a divatot a „szász” parasztnak dolgozó fazekasok is átvették és a porcelánutánzatú mintákkal készítették portékájukat a 19. század első felében. A század végén már a magyar falvak vásárlóközönségének állították elő Korond és még néhány fazekasfalu az ólomházas cserépedényeket.

A mázas, mintás cserépedény tehát közgazdasági értelemben áru, a népművészet hordozója maga az áruforgalom. Először Itáliában (és a mediterrán medence nyugati karéjában) ismerték fel a középkori fazekasok és a kereskedők, hogy növelniük kell az áruexportot. Mindazonáltal Genova, Bergiola, Luscignano, Sarzana, Zignago, Bracco, Casola in Luginiana, Lecco stb. 5–13. századi leletei arra látszanak utalni, hogy a kerámia áruforgalma egyelőre még meglehetősen korlátozott volt, a nagyobb tételek szállítmányozása csak a 14. században indult el. Elsősorban a tengeri útvonalakat igyekeztek kihasználni, a kereskedelem már korábban is forgalmazott áruféleségeit gyarapították cserépedényekkel.

Az antik idők óta nem tudták nélkülözni a konyhákban a nagyméretű (kb. öt liter űrtartalmú) fazekakat. A mediterrán övezetben ezek a 14. századig használatban voltak. Elsősorban élelmiszerek alapanyagainak tárolására használták valamennyit. Pisa fazekasait dicsérik a 14. század óta készített tíz-húsz literes edények, a kisebbekben ételt is főztek. A 14–15. században előállításuk központja áttevődött Liguriába. A mindennapi használatban azonban a cserépedényeknél sokkal jobban beváltak a kőből faragott és csiszolt készítmények. Az Alpokban működő műhelyek termékei Liguriában a 14. századtól kezdve terjedtek el, a cserepeket pedig öntöttvas edények váltották fel a konyhán a 19. században.

A díszkerámiát Északnyugat- és Közép-Európa jó részén fémedényekkel helyettesítették az idők folyamán. Az alacsony olvadáspontú ólom, ón, valamint ötvözetekkel előállított horgany volt hivatva pótolni az arisztokraták által kedvelt ezüstöt. Polgárok és nyomokban a parasztnak hasznos befektetésnek tekintették ezeknek az ivóedényeknek és tálaknak, tányérokban a vásárlását. Noha a polgári otthonokban a középkorban már megjelentek a presztízsnövelő tárgyak, a parasztnak számára csak a 18. századi konjunktúrák tették lehetővé felhalmozásukat.

Akár agyagból, akár ércből készültek az edények, a szárazföldi áruszállításokban mindenütt igyekeztek kihasználni a folyók adta előnyöket. Az Északi-tengeren közlekedő gályák hovatovább azt a szerepet játszották, amit jóval korábban a mediterrán vizeken a hajóforgalom. A Rajna, a Szajna, majd az Elba is az áruszállítás csatornája lett. A 13–15.

századi osztrák Duna-szakasz kisvárosainak műhelyeiből uszályokon sok edény és kályha-szem érkezett (a fenékbélyegekből kitetszően) a Duna magyar szakaszának városaiba. A hesseni kerámia a középkor végén eljutott Thüringiába, az alsó-szászországi pedig Brandenburg és Berlin körzetébe. A 16-17. századi paraszti piac kitágulása Hollandiában, Flandriában, az Elba mellett, Baden-Württemberg területén stb. növekvő étvágyú fogyasztórétegeket kapcsolt be a már régen működő mechanizmusba, s ösztönzőleg hatott a festett mintákkal díszített – mázzal fedett – tálak, tányérok stb. előállítására. A 18-19. században magyarországi fazekasok (pl. Mohácsról) edényeket szállítottak Dobruzsába hajókon. (Az edények mellett asztalosárut is vittek az uszályok, így tettek szert az első asztalos-ládákra a balkáni országok parasztjai. A tálakat, tányérokat – szalma közé – a ládába pakolták.)

A kerámiaexport tehát az a gazdasági ágazat, ahol központok, illetve piac-övezetek keletkeznek. A főzőedények szállításának szárazföldi útvonalait hálózó fazekasok népesítik be a középkor óta, akik gyalogosan vagy lovas szekérrel közvetítik áruikat. A tengeri szállítás hajóparkja csak egy töredékét szállította a kerámiarakományoknak. Még az isten háta mögötti tanyákra elvetődő vándorfazekas is piacára talál. Ugyanő meg is javítja a már repedt edényeket. Dróthálót fon rájuk. A magyarok az ilyen vándoriparost – a mai Szlovákiában lévő hazájukra utalva – *drótos tótnak* nevezték. Ez már a 19. században volt. A gömri edények azonban nem a 18. században lepték el a magyar Alföldet. A középkor végi faluásatások során hasonló agyagból készített és díszítő ornamentikájában is a későbbi stílust előlegző mintázatú cserépeket tárnak fel. Ezek a 15–19. századi parasztközösségek főzőedényeinek darabjai. Majd újabb igények mutatkoztak a piacon. A meglévő műhelyek gócai újabbakkal egészültek ki. A kereskedelmi mechanizmusokban a díszkerámia útvonalai követték azokat, amelyeket a használati edényeket előállítók tapostak ki.

Kétségtelen, hogy ebben a történetben – a porcelánt megelőző – fejezetek között csak egyik a cserépedényké. Van olyan, amelyet magasabb színvonalú szaktudással töltöttek ki az iparosok. A magas hőfokú égetés technológiájának birtokában ugyanis több helyen specializálódtak a középkor óta a *kőedény* (*Steingut*) előállítására. Készítményeik eleinte lakásdíszek és ivóedények voltak, majd az előállítók idővel bővítették a termékpalettát, mindennapi használatra való főző- és sütőalkalmatosságokat is készítettek. Az agyagminőség és az alkalmazott technológia jóvoltából minden korban tartós tömegáruk jelentek meg a piacon, jelezvén, hogy a produkció miként volt képes alkalmazkodni a fogyasztói igények változásaihoz. A termékek java részét (legalábbis a középkor vége óta) rendszerint manufaktúrákban, majd gyárakban állították elő és maga a technológia az ipari forradalmat közvetlenül megelőzően, majd az alatt – Nyugat- és Közép-Európában – nagy területeken terjedt el. A kőcserép és a *kőedény* használata mindamellett – robbanásszerű innovációs folyamata ellenére – földrajzilag korlátozott maradt. Nem hódította meg az európai periferiát. Például Magyarországon a 18. században alapítottak *kőedény*-manufaktúrákat, de ezek nemsokára tönkrementek. A parasztközösségek megoldást választottak, fajansztechnikával előállított cserépekkal szerelték fel háztartásaikat. Magyarországon a cserépnél keményebbé égetett kerámia már nem is készült, ahol mégis igényeltek ilyen terméket (kivált a *kőedényt*), importcikket vásároltak. Ugyanez lett a majolika, a fehér-cserép sorsa. A parasztközösségek (bár a 17–18. században, főként a tehetősebbje, fém ivóedényeket és tányérokat vásárolt), elsősorban az ólomházas

kerámiát használták főzőedénynek, és az elmúlt háromszáz-négyszáz évben is elsősorban ebben lelték tetszésüket, asztalterítéknek és lakásdísznek használva a fazekasportékát.²

Korong és kemence

Már az ólommázás edényeket is egy gép, a fazekaskorong segítségével állították elő. Ez a masina annak bizonyítéka, hogy felismerték, milyen előnyök származnak a forgó mozgás elvének hasznosításából. (A találmányt Afrika és Amerika őslakói nem ismerték, nem is volt sem szekerük, sem korongolt kerámiájuk.) Bár Euráziában a kordék és szekerek kerekeinek alkalmazásával minden bronzkori társadalomban élő- vagy holtterhet tudtak szállítani, és a Közel-Keleten a IV. évezred elmúltával élvezték a vívmány előnyeit, sőt Európában is vannak a kerekeknek régészeti leletei a III. évezredből, a fazekaskorong alkalmazását valamivel később és lassabban kedvelték meg mindenütt. A találmány a III. évezred Mezopotámiából terjedt el (Ur: i. e. 3500, Egyiptom: i. e. 2800, Nyugat-India: 2500, Kína: 1800), de Európában csak az i. e. I. évezredben látták be, milyen előnyökkel jár alkalmazása. (Amerika, Afrika vagy Óceánia lakói nem iktatták műszaki kultúrájukba.) A fazekaskorong talán monocentrikus találmány. Bár kezdeteit illetően sok a homály, további sorsa azonban áttekinthető. Bizonyos, hogy meg kell különböztetnünk több technikatörténeti fejezetet is azoknak életében, akik igényt tartottak rá.

A legrégebbi korong tengelye rögzített volt, csak a korong forgott, ezért a gépezet forgópontja a korong síkjában van. A fazekaskorong működését – műszaki elvének átalakításával – több ízben tökéletesítették Európában. Voltak olyan (lábhajtású) korongok is, amelyeket az i. e. 2. századtól kezdve egy álló tengelyre szereltek (bár ezeknek datálása kétséges!). Azok a masinák viszont, amelyeknek a tengelyük is forgott, a középkor manufaktúráis iparának leleményei. Az előbbi gépezeteknek a forgópontja a tengely felső végében van, mondhatni egy perselyben, ezáltal a gépezetet mintegy felfüggesztik.

Annak ellenére, hogy az antik görögök és a kelták idején Dél-, Közép- és Nyugat-Európában sikerrel forgatták a fazekaskorongot, ám ez a készülék még számottevően különbözött a középkorban használatos masinától. A vaskorit például két guggoló ember forgatta (az egyik a korongot tekerte, a másik a megmunkálandó edényt alakította), vagy egyetlen ember dolgozott, aki az egyik kezével az edényt formálta, míg a másikkal a korongot hozta mozgásba. A középkorban bevezetett újítás lényege a munkaerő takarékos, mondhatni intenzív hasznosítása. A korongot a fazekas a lábával hajtja, kezével pedig az edényt formálja. Egyes gépezeteknél két párhuzamos helyzetű korongot alkalmaztak, a fazekas lábával rugdosta az alsót vagy pedig egy pedál segítségével forgatta, hasonlóan a pedállal hajtott esztergához vagy szövőszékhez, kerekas rokkához stb., tehát a középkori kolostori ipar, majd a városokban lévő fa-, textil- és fazekasipar műhelyeiben használatos termelékenyebb gépezeteihez. A kéz és láb aszinkron munkavégzése a középkor egyik legfontosabb technikai újítása. A középkorban a fazekasműhelyekről ké-

² Annis, 1992. 123–78., Barton, 1974. 167–81., Beckmann, 1975., Berti–Rossello Bordoy–Tongiorgi, 1986. 97–116., Blackmoor–Vince, 1994. 9–154., Blake, 1978. 303–11., Bonifay–Paroli–Picon, 1986. 79–96., Borremans–Wargininaire, 1966., Bruijn, 1979., Chapelot, 1975., Comba, 1978. 375–414., Comba, 1980. 9–20., Craiger–Smith, 1873., Davey–Hodges, 1985., Dehnke, 1958. 220–28., Dunning, 1968. 35–52., Franco-vich–Gelichi, 1978. 1–19., Gaimster–Redknapp–Wegner, 1988. 4–40., Gaimster–Redknapp, 1992., Gelichi, 1984. 149–214., Gelichi, 1993. 229–302., Gross, 1991., Haarberg, 1973. 1–61., Hasse, 1975. 7–83., Hensel, 1956². 281–300., Hinz, 1962. 23–62., Holl, 1955. 147–98., Hübener, 1969., Hurst–Neal–Benning, von, 1986., Jacobi, 1974. 100–52., Janssen, 1966., Janssen, 1983/c. 121–86., Kappel, 1969., Lobbedey, 1968., Lobbedey, 1986. 179–89., Löbert, 1980. 7–45., Maier, 1970., Mangelsdorf, 1994., Mannoni, 1975., Marti, 1985. 7–16., Meyer, 1980. 59–80., Mildenerger, 1951. 63–99., Peine, 1988., Pingel, 1971., Reineking–Bock, von, 1976²., Stephan, 1981., Stephan, 1982. 65–122., Stephan, 1983. 95–120., Stephan, 1986. 219–308., Stephan, 1992. 89–113.

szített ábrázolásokon a korongoló fazekast mindig mezítláb ábrázolják, így tudta lábával forgatni a korongot.

Ettől a munkavégzéstől alapvetően különbözik a régebbi technológia. A probléma lényege az, hogy a prehisztórikus eredetű masina működtetéséhez (melynek tapasztalatait az ókori műhelyekben is sikerrel alkalmazták) rendszerint két emberre és egy tengelyen két korongra volt szükség. A kontinens keleti felén ez a berendezés Bizánc hatására terjedt el.

A kézzel formált, korong nélkül készült kerámia Kelet-Európában a Kievi-Oroszország kialakulásáig szokványos volt. A Ladoga-tó melletti Szmolenszk körzetében 10. századi halomsírokban és Kiev környékén találják a régészek az első korongolt cserpeket. A kerámiatöredékek azt a feltevést igazolják, hogy a fazekasok égetéstechnikája tökéletlen volt, az edények felületén nagyobb arányú az égetés okozta elváltozás, mint magában az edény falában. A kelet-európai kemencék teljesítménye – úgy tűnik – messze elmarad a korabeli Dél- vagy Közép-Európában használatosaktól. A 'fazekas' elnevezés (*goncsár*) a 'tűzhely' jelentésű szóból (*gorn*) és az 'agyagos' (*zodar*) képzett. Az oroszban van két görög jövevényszó is: a *szkudelnik* és a *keramelnik*, ezek talán a korongolt edények előállításával kapcsolatosak. A főzőedényeknek lapos a fenékük, nevük: *gorski* (a *gornec*, *gorn* = 'tűz' szóból). Ismeretesek továbbá Dél-Ukrajnában az élelmiszer alapanyag (elsősorban a gabonamagvak) tárolására használt 5–10 literes edények is (*korcsari*), amelyek szintén a bizánci eredetű kerámiaművesség hatásának bizonyítékaként kezelendők. A 10–13. századi halomsírokban talált kerámiatöredékek talpán fenékbélyegek láthatók. Ez arra vall, hogy egyidejűleg egy-egy körzetben több fazekasműhely termékeit használták. Egy másik lehetséges magyarázat, hogy a bélyegek családi tulajdonjegyekként értelmezhetők, ugyanaz a szerepük, mint a tenyészállatokon, méhcsaládot rejtő fákon stb. használatos bélyegeknek.

Az a fazekaskorong, amely két embernek adott munkát, Kelet-Európában még a néprajzi megfigyelők számára sem tűnt a múlt elszigetelt kövületének az elmúlt másfél évszázadban. Az orosz és a lengyel fazekasok közül még sokan dolgoztak vele. Hasonló technológiát írtak le más, elmaradott, periférikus területeken élő iparosok munkájáról tudósítva. Montenegróban, Boszniában, sőt a távoli Norvégiában, több helyütt Oroszországban ilyen kezdetleges koronggal termeltek a fazekasok. Jószerével mindig ketten állították elő készítményeiket. Magyarországon a falusi fazekasok még a 16. században is ezt a technológiát ismerték, noha a lábbal hajtott gépezet már megjelent a városokban a 15. században.

A lábbal hajtott – kettős – korongú szerkezet forgópontja lent van, *tengelye*, mint holmi *orsó* illeszkedik az alsó koronghoz egy *persely* nevű csatlakozás alkalmazásával. Itt a tengely – a régebbi konstrukciónál – több faoszlopocskából áll, amelyek kereszt alakban helyezkednek el. A perselyt eredetileg egy lóállkapocsból (vagy legalábbis egy lófogból) alakították ki. A megoldás a periférián sokáig kielégítette a műszaki igényeket, századunk első felében a magyar Alföldön, Moldvában pedig még később is emlékeztek hagyományaira.

Az egyetlen koronggal dolgozó fazekas hamuval vagy homokkal hinti be a korongot, hogy az agyag ne tapadjon és ő – a korongot megbillentve – leemelhesse a megformált edényt. Ezzel szemben a két koronggal felszerelt masina tengelyét nem tudja ferde helyzetbe hozni, a formálás közben letapadt agyagedényt egy drót segítségével választja el a gépezet tányérjától. A hamuval vagy homokkal hintett korong közepén egy kisebb kúp alakú dudor volt (mert az függőlegesen tartotta a gyorsan pörgő agyagtömeget), az

innen lekerülő edény fenekében egy mélyedés keletkezett, ahova a mûhely bélyegét (*fenékbélyeg*) volt szokás a még képlékeny edénybe nyomni.

Az a masina, amelyen két párhuzamos korong van (maga a gépezet), egy olyan állvány, amelyen a fazekas ül, miközben két kezével a felső korongon lévő agyagból edényt formál, lábával pedig – a középkor óta – az alsó korongot forgatja, Nyugat- és Közép-Európában mindmáig használatos. Ennek továbbfejlesztett változatát egy szíjáttétel vagy villanymotor segítségével hajtják meg, nem pedig lábbal.

Egyelőre nincsenek kétségbevonhatatlan bizonyítékok arra nézve, hogy a lábbal hajtott fazekaskorongot Európának melyik sarkában találták fel. Lehet, hogy itáliai a kezdeményezés, amelyet a kolostoralapító szerzetesek elterjesztettek az Alpoktól északra is. Mindenesetre a 14. században Dél-, Közép- és Nyugat-Európa területén már a városi mûhelyekben is széles körben használták – felismerve alkalmazásának előnyeit. Néhány emberöltő múlva már a falusi fazekasok is dolgoztak vele. A technológiát más tájakon is elsajátították. Lengyelországban – a terminológiából ítélve – német átvétel lehetett a szóban forgó újítás, az pedig egészen bizonyos, hogy innen terjedt tovább kelet felé. A román fazekasok a magyaroktól tanulták el a technológiát. Nagyon valószínű, hogy az agyagmûvesség gépezetének alkalmazása mindenütt együtt járt az edények belsejében a mázbevonat (és az égetés technológiájában végrehajtott módosítások) bevezetésével. Elsősorban az ólomázas cserépedény széles körű divatját támasztották alá a szóban forgó technikai kezdeményezések. A lakásdíszül használható cserepek dömpingjét ennek a technológiai átalakulásnak köszönhetjük.

Persze az egész produkció további tökéletesítésre szorult.

A középkorban használt korongoló gépezetek (szerkezetükből adódó) fogyatékosságait a franciáknak sikerült kiküszöbölniök, amikor a 17–18. század fordulóján asztalszerű állványba építették be mindkét korongot és azokat – henger alakú, fa vagy fém – tengellyel kötötték össze (miáltal tudniillik megszüntették azt, hogy a lábat állandóan az alsó korongon kellett tartania a fazekasnak, mert csak így tudta egyensúlyban tartani gépezetét). Ezt a masinát vették át a németek, majd tőlük nemsokára a magyarok, s a Duna-mellékén terjedő találmány hamarosan eljutott a románokhoz, akik ezt továbbadták Dél-kelet-Európa mesterembereinek.

A rögzített tengelyű korongon gyakorta nők dolgoztak, ők formálták az edényt, akár a régebbi technikai megoldások esetében, amikor még nélkülözték a korongot. Kizárólagos férfimunka csak jóval később lett az edénykészítés, a lábbal hajtott, forgótengelyű gépezeten már nem formálták nők az agyagot. Alighanem elsősorban szociális körülményekben kell annak okát látnunk, hogy miért kellett a nőknek háttérbe szorulniuk a cserépcsinálás munkaműveleteiben. Végére is mindössze a mintákat festették velük. A teljes gyártási folyamatba nem tudták máshova beilleszteni őket. A lábbal való korongolás technológiáját eleinte csak a majorokban alkalmazták, ahol ritkán foglalkoztattak a mûhelyekben nőket. A majorok egy része – férfiaktól lakott – kolostor volt. Később a városi mesterember mûhelyében állítottak elő edényeket. Az iparoscsaládokban az aszszonyok munkaterülete a háztartás volt, a mûhelyben már csak kiegészítőként serénykedtek. A városi mûhelyekben alkalmazott technológiát örökölték meg a falusi fazekasok, mint-hogy sokan kénytelenek voltak a városból falura költözni, midõn már olyan sokan voltak, hogy növekvõ létszámuk veszélyeztette megélhetésüket. Máshol a majorbeli mûhelyek termelését folytatták a falusi fazekasok. Bár ezek az emberek nem élvezték a majorokban vagy a városokban üzött mesterség – szociális téren nyilvánvalóan megmutatkozó – előnyeit, de volt megélhetésük, hiszen a piac ezt folyamatosan, sőt növekvő igényeket támasztva, biztosította. A falusi paraszt-fazekasok (újabb technikai vívmányok ismeretével

gazdagodván) a középkor elmúltával egyre inkább azon voltak, hogy a főző- és tároló-edényeken kívül lakásdíszül és asztali terítékül használatos edényeket állítsanak elő. A 17–19. század tehát – termékválasztéka miatt – egészen új korszak a paraszti fogyasztók piacára dolgozó fazekasság történetében. Annak érdekében, hogy portékáik kelendők legyenek, a falusi műhelyekben különféle színű mintákkal díszítették az edények felületét. A minták kiválasztásában messzemenően figyelembe vették a vásárlók igényeit. Alkalmazkodtak tehát a piac követelményeihez. A dekorációt többnyire a fazekasok asszonyai, lányai festették. Ekkor tehát ismét bevonták a nőket a termelési folyamatokba.

A fazekasműhelyek zömét lakóházakban rendezték be. A kemencét azonban (főleg azért mert tűzveszélyes volt) a háztól távolabb építették fel. A kemencének lényeges tulajdonsága, hogy akkor fűthető fel optimálisan, ha tüzttere és füstkivezető nyílása között akadálytalanul és gyorsan cirkulál a levegő. Attól függően, hogy vízszintes vagy függőleges irányban vezették-e a levegőt, vannak fektetett hasábalakú, illetve félgömb, henger és arra csonkakúp formában épített kemencék. (Vannak továbbá – mindenekelőtt Kelet-Európában – ferde helyzetű, domboldalba mélyített kemencék is, amelyeknek építői mindkét igénynek meg akartak felelni.) A függőleges kemencék alján rendszerint két nyílást hagynak, az egyiket át rakják be a kiegészítő darabokat, a másikon át tüzelnek. A vízszintes, ún. *hosszú kemence* már a rómaiak révén terjedt a Rajna völgyében és később innen jutott el Kelet-Közép-Európába, Lengyelországba és Ukrajnába. Magyarországon neve *német kemence*. Itáliában és kirajzásuk későbbi területén ilyen kemencében égettek a habánok, sőt rajtuk kívül ezt tartották megbízható teljesítményű kemencének csaknem mindenütt a kályhák cserepeit égető mesteremberek. A mázatlan edényt csak egyszer égették, az ólomházast többnyire kétszer, az ónmázast néhol háromszor is.

Portékáikat a fazekasok rendszerint saját maguk értékesítették. A középkor munkaerő-gazdálkodásának előrehaladtával a falusi piacra dolgozó, másrészt gyakorta csak gyalogosan házaló fazekasok még nem szakadtak el a földtől, maguk is parasztok voltak, akik a mezőgazdasági munka holt idényében üzték mesterségüket, megmaradva az ipar prehisztorikus keretei között. Iparúzésre gazdálkodásuk gyatra teljesítményei kényszerítették őket. Az agrárium telepített falvaiban élőknek mostoha adottságaik, illetve a cseréppé égethető agyag előfordulása csábítja iparúzésre. A gabona alacsony termésátalaga és az ipari nyersanyag előfordulása két olyan feltétel a 13–15. század óta, amelynek találkozásakor a falusi fazekasok megkezdhetik működésüket. Az igényesebb készítmények előállítását városokban laktak (pl. a Rajna-melléki Siegburgban 1564-ben: *Oilgasse = Aulgasse*, az itt lakók céhekbe tömörültek). A városok iparúzó szabadsága azonban hiányzott falun. Például a Rajna-vidéki Seypessen fazekasai a középkor végén háziipari keretek között tartották fenn mesterségüket, holott még a norvégiai tanyákon is az általuk előállított edényekben főztek. A közeli Duingen parasztfazekasai hasonló teljesítményeket mondhattak magukénak. Egy 1689-ben készült összeírásban az 557 lelket számláló településen a lakosság több mint felét (325 főt) a fazekasháztartásokban vették számba. A kereskedők csoportja és eltartóképességük irreálisan nagyra nőtt. Ekkor 35 műhelyben dolgoztak, és 33 – a fazekak árusítására szakosodott – kereskedő értékesítette (jócskán felve az árakat) termékeiket. Még 1814-ben is Duingen lakosai közül 11 szántóvető gazdálkodót és 56 fazekast, továbbá 38 más szakmához tartozó szolgáltató iparost írtak össze a 105 háztartást számláló falucskában. A lakosság fele a fazekasságból élt.

Aligha jellemezhető elszigetelt esetnek! A franciaországi Orléans közelében, a Saran környéki erdőkben, Saintes-től nem messze több falu húzódott meg a középkorban. Lakóik zöme fazekas volt, akiket a nyersanyagbányászat csábított ide. Már a római idők-

ben is itt dolgoztak őseik. Működésük a 4. században is sok – archeológiailag értékelhető – nyomot hagyott hátra. A korai Meroving időkben azonban megszakadt a folytonosság. A 8. században azonban újraéledt az ipar, és a 9. században már jelentős tömegű Karoling-kori cserépedényt állítottak elő. A produkció a középkoron át nyomon követhető, a 13–14. században aránylag gazdagon dokumentált. Ekkor már családi üzemekbe szerveződtek valamennyien. Az Orléans-erdőben 1409-ben egy összeírás adatai szerint 64 fazekas dolgozik családjának tagjaival kis műhelyekben, közülük 18 tégláégető és 20 fazekas, a maradék más ipart űz.³

Termelés és értékesítés

Bordeaux városától északra, a Girond áradmányos agyagföldjét hasznosítva Charent de Saintes fazekasai és tégláégetői a 13–20. közötti századok hosszú korszakán át állítottak elő cserépárut. Az iparvidék központja La Chapelle-des-Pots (= 'Fazekaskápolna'), tehát egy olyan falunevet használnak, mint az angolok Yorkshire-ban Potterton vagy Potternewton esetében.

A fazekaskészítményeket a középkorban Angliába és Skandináviába szállították. Bordeaux-i borral töltött kancsók és korsók, fazekak hajórakományait – leginkább – Port-Berteau kikötőjéből (Bussac de Charente mellől) indították távoli céljuk felé. A középkori kikötőhelyen rengeteg összetört cserépet ástak ki a régészek.

A rurális Európa ipara működik így a középkorban. Kiegyenlíti a kereskedelem révén a különbségeket, amelyek a környezet eltérő adottságai és a fogyasztási szokások miatt adódnak. A természet és a gazdaság különböző értékű területein lakó emberek kapcsolataiból szövik a kalmárok hálójukat, mikor kicserélik a javakat egymással. Az ókori Mediterráneumban írták a forgatókönyv első fejezeteit, a történet szereplőinek természete később sem változott meg, még Délkelet-Európában sem. Persze részvételük arányai területenként változtak. Például Erdélyben az egyik magyar fazekas falu (Csíkbán) arról nevezetes – egy falucsúfoló rigmus szerint –, hogy „Ez a falu Madaras / hol a pap is fazekas.” Ebből és még több, hasonló községből a múlt század második felében sok fazekas járta az országutakat, szekeren igyekezve távoli tájakon tartandó vásárookra, még a Duna deltájában lakó parasztokat is ellátták edényeikkel. Erdély híres ismertetését 1868-ban közreadó Orbán Balázs azt állítja róluk, hogy „...Új faluban minden ház fazekasműhely s minden udvartelken láthatni a finomult mázolt edények roppant halmazát, itt-ott háznagságú szekereket rakodnak, s némely jelentékenyebb oláhországi vásár alkalmával 10–15 szekér 23–30.000 darab edényt is elszállít egyszerre ...egészen le a Dunáig...Galacig...”. Igazodtak (az általuk „török”-nek nevezett) vevőkörük ízléséhez. Termékeik díszítése hasonlított a mohácsi fazekasok munkáin láthatókhöz. A Duna magyar szakaszán lévő mohácsi fazekasok portékáját uszályokon vitték a dobudzsai kikötőkbe, sőt egészen a galaci vásárra. (Az uszályokon asztalosok ládáit is szállították, a bolgár parasztok házában rendszerint ezek voltak az első asztaloskészítmények, amelyekkel felváltották a divatjamúlt ácsolt ládákat.)

A régészeti leletek, az elmúlt századok feljegyzései, a helynevek és az emberi emlékezet az ipartörténet következetesen előadódó tényeinek sorát engedi magunk elé kép-

³ Annis, 1992. 123–78., Berti–Rosello Borgoy–Tongiorgi, 1986. 97–116., Blake, 1978. 303–11., Bonifay–Paroli–Picon, 1986. 79–96., Chapelot, 1975., Comba, 1980. 9–20., Craiger-Smith, 1973., Endres, 1982. 47–70., Filipovics, 1959., Gaimster–Redknapp, 1992., Gelichi, 1984. 149–214., Gelichi, 1993. 229–302., Hodges, 1971., Holl, 1963. 65–84., Kerkhoff–Hader, 1982. 163–96., Kresz, 1991. 524–600., Mannoni, 1972. 143–45., Pingel, 1971., Reinfuss, 1960. 329–49., Rybakow, 1959/I. 67–178., Steensberg, 1960., Tauber, 1985. 197–203., Stephan, 1983. 95–120., Tomics, 1983.

zelní. A valóságban a folyamat mégsem olyan hézagmentes, mint képzeletünkben. Mindenesetre a kitalált elbeszélés közelíti a történetekhez.

Az antik civilizációkban a fazekasok helyzete még teljesen más volt, mint a későbbben működő társadalmakban. Az ókori városokban élő iparosok települési-társadalmi rendjébe tagozódtak például a római provinciák fazekasai, vagy pedig ugyanők vidéken dolgoztak valamely földesúr vagy a hadsereg által fenntartott majorban. Persze a műhelyek csak ott működtek, ahol a produkció nyersanyagfeltételei adva voltak, másrészt a majortulajdonos – vállalkozóként – háttérrel biztosított az iparúzóknak tevékenységének. Ezt a helyzetet élte meg a középkorban is a vidéken addig, amíg a telepített falvak sajátos gazdálkodási rendszere meg nem erősödött. A majorok tehát több mint egy évezreden át szolgáltatták a kereteket a paraszti fogyasztók piacára termelő fazekasoknak. Noha a klánrendszer főnökeinek földváraiban aránylag sok mesterembert koncentráltak és Kelet, valamint Délkelet-Európa törzsfőnöki, királyi erősségeiben a falak védelmét még sok helyütt élvezték ezek a szolgáltató iparosok még a középkorban (sok helyütt az Észak-oroszországi Novgorod és a bulgáriai Pliszka közötti palánkok vagy kőfalak között).

A kontinens másik felében ezt nem tapasztaljuk mindenhol. Északnyugat- és Közép-Európa területén feltárt mintegy háromtucatnyi vár régészeti leletei már a Karolingkorban sem utalnak határozottan arra, hogy a kovácsok, az ötvösök, az ólomöntők, a takácsok, a szűcsök, a sarukészítők, az üvegöntők stb. igényes iparúzóknak társaságában fazekasok is lettek volna. A 10–14. század között pedig már csak elvétve van nyoma annak, hogy fazekasok dolgoztak volna uraik gazdaságában. Ezt a produkciót a városokban és később falvakban élő mesteremberek végezték el. Azonban ott, ahol a nyersanyaglelőhelyek és a készáru szállításának útvonalai már korábban predesztináltak a fazekasközpont működését (például: Xanten, Walbergberg, Eckdorf-Badorf), a hatalom is igényt formált a mesteremberek működésére. Van olyan erősség (*Pfalz*), amely királyi székhely és az iparágak egész sorát koncentrálna. Tilleda romjai között a 11. századból két fazekaskemencét találtak. A Rajna-melléki Lürken elővárában még a 12. században is dolgoztak fazekasok. Ennek a hatalmi központnak az előzményei a római időkig nyomozhatók, amikor is itt egy *villa rusticat* építettek, ahol természetesen különféle mesteremberek (így fazekasok is) szorgoskodtak műhelyeikben. A hagyomány annyira szívósan élt tovább, hogy a hat fazekaskemencéjüket ötször is átépítették az idők folyamán. Exportálták árujukat. A cserépedégetés mellett idővel vasat is olvasztottak. Boksájuk jövedelmét még 1476-ban is belefoglalták egy házassági szerződésbe. A nem túl távoli Kaster területén pedig kőcserépedényeket állítottak elő, még a 13–14. században is jelentős exportot bocsátottak ki.

Noha a fazekasműhelyek többnyire a falakon kívül (*extra muros*) települtek (így volt ez Sieburgban is), nem lehet mindig egyértelműen tisztázni, hogy milyen viszonyban vannak az iparosok és a hatalmat gyakorló famíliák. Nem világos, mi az ipar területi elhelyezkedése és a jövedelmi viszonyok összefüggése? Mindamelletts valószínű, hogy egyik-másik (például a római idők óta működő Orenhofen, Trier közelében) valóságos ipartelep volt az ezredfordulón, különféle iparágakat koncentráltak: kerámiát, téglát égettek, vasércet kohósítottak stb., továbbá, hogy az értékesítés jövedelmére részben a mindenkori várurak tartottak igényt. Az ipar működését a parasztok adógabonája szavatolta. A dézsmacsúr árnyékában szorgoskodott az iparos, a földesúr pedig egy modern vállalkozó mintáját előlegezve gondoskodott valamennyi érdekelt fél életfeltételeiről.

Az Elba – még a cserepekből is ítélve – már egy évezreddel ezelőtt is vízválasztó volt a gazdasági és kulturális szerveződésekkel és a kontinensünkön. Európa nyugati részén az ipar területi elhelyezkedése és a hatalmi központok – legalábbis telepítésüket

tekintve – csak ritkán fedik egymást. A hatalom az iparúzókat nem saját gazdaságában működteti, hanem adókkal biztosítja járandóságát. Európa keleti felén másként álltak a dolgok. Szlovákia, Csehország, Németország keleti része, Lengyelország, Ukrajna, Oroszország területén úgyszólván nincs is olyan hatalmi központ, ahol nem koncentrált volna ipar. Ez természetesen nem „szláv” specialitás, ilyen a „Kazár-birodalom” központja is.

A művesebb iparágakban az értékesítés és a termelés rendszerint külön volt választva. *Szerdahely*, *Csütörtökhely*, *Szombathely* (a magyar nyelvterületen) olyan helynevek, amelyekből lehet tudni, hogy a hét mely napján tartottak piacot valahol. A középkor folyamán ezeknek a falvaknak egy részéből mezőváros lett. Itt forgalmazták a helyi áru-féleségeket, így itt volt a mázatlan és az ólomházas cserépedények piaca is. Közép- és Észak-, valamint Kelet-Európában a 13–15. században még a kékesszürke cserepeket használták. A német tartományokban a korongolás és a redukált égetés előnyeit kihasználva – Dél- és Nyugat-Európa után – a 14–15. század fordulójától kezdve mindinkább ólomházas cserepeket készítettek. Ez a produkció a városokban váltotta fel az eddigi mázatlan termékek előállítását, majd nemsokára a falusi fazekasok is áttértek az igényesebb technológiára. Mezővárosi piacokon árulták cserepeiket. (A nagyobb városokban inkább a távolsági kereskedelem luxusárui találtak gazdára, hol a vevők rendszerint nem a parasztok voltak.)

A fazekasok helyváltoztatásának sajátos ritmusa lüktetett a középkori Nyugat- és Közép-Európában. A kézművesek – más mesterekkel együtt – (engedve a piaci forgalom csábításának) mind többen menekültek el a majorok, az árokkal védett föld- és kővárakból az önállóságot ígérő városokba, kiszakadni akarván a főnökök (majd a lovagok) – egykor a klán tagjait összetartó kapcsolataik – kötelékeiből. Szabadulni akartak a mindent bénító gyámkodásból és az uraknak végzett ingyenmunka kényszerének kötelezettségeiből. Itt hamarosan korporációkba tömörültek, feledve patrónus-kliens kapcsolataikat és vállalkozókként folytatták mesterségüket. Új lakóhelyükön nem uraik, hanem a városfalak védték őket.

A fazekasok szerveződéséről alkotható európai kép tehát merőben különbözik az ázsiaiától. Az iparos az archaikus civilizációk hagyományait őrző társadalmakban nem szakadt ki a major (állami vagy városi) szervezetéből, azaz nem lett belőle – valamely céh tagjaként kockázattal termelő – vállalkozó. Az archaikus civilizációkban a mesteremberek csaknem mind a templomi gazdaságokban dolgoztak, az uralkodó vagy valamely hivatalnok kötelékében, a termékeikből csak egy elenyésző hányadot tudtak a piacon értékesíteni. A mesterembereket (és családjukat) a kincstár élelmezte – hivatalnokai által, a kézműipari termék ellentételezésére – az adóként begyűjtött mezőgazdasági termelvény szolgált. A rendszer tehát nem lépett ki a naturálgazdálkodás kereteiből. Európában azonban az ipari produkciót kezdettől fogva motiválta a kereskedelem. Eleve kiegészítette a bürokratikus gazdaság zárt rendjét. A mesterség műszaki története sem párhuzamos fejlődésű a két kontinensen. Korszakaik és alkorszakaik tükrözik a helyi társadalmakban végbement folyamatokat (mindenekelőtt a munkamegosztás alakulását). Mindazonáltal Európában nyomot hagyott Ázsia „közelsége”, hiszen több – technikatörténetileg értékelhető, ázsiai eredetű – hullám áradt szét földrészünkön, de innen – a kontinens földrajzi helyzeténél fogva – már nem jutott tovább. A kölcsönhatások múltjának értékelésekor különösen fontos Délnyugat-Ázsia és Európa viszonya, melynek révén az ókorban megalapozták, majd a középkorban fenntartották és kiszélesítették a két kontinens kereskedelmi, kulturális és technikatörténetileg értékelhető kapcsolatait, mindenekelőtt Európáét a Távolság-Kelettel, főleg Kínával. Délnyugat-Ázsia különböző történelmi kor-

szakokban sok mindent átadott Európa lakóinak. A parasztok ellátása szempontjából fontos előzményeként mérlegelve a szóban forgó értékeket, jó tudni, hogy az arabok terjeszkedése révén közvetítették őket Fehér-Afrikán és a Mediterráneumon át kontinensünkre. Például a mórok Hispániában – a szakadatlan háborúskodás ellenére, akarva-akaratlan – hidat építettek az ázsiai archaikus civilizációk, az antikvitás túlélői, másrészt az európai kontinens elmaradott kora középkori rendszerei között. Az érintkezések élénkültek a középkorban és mind hatékonyabbá váltak a mediterrán világban. Árukat és ismereteket adaptáltak tehát az európaiak, sőt a karavánkereskedelem szívós erőfeszítéseivel átvitték ezeket még az Alpok hágóin is.

Végeredményben az Atlanti-Európa hajósai mellett a hegyeken átjutó öszvérhajcsároknak és kalmároknak köszönhető, hogy a hétköznapi anyagi kultúrája stílusában és sok építőelemében megújult a kontinens belsejében is a középkor alkonyán. Persze, ami az innovációkat illeti, sehol sem kellett mindent előről kezdeniük.

A kerámia irodalmából az derül ki, hogy a római provinciák gazdasági rendjében megalapozott, majd a feudalizmus feltételei között megerősített iparűzés pozitív következményekkel járt. A Rajna-völgyben, majd a csatlakozó tartományokban a fogyasztók javát szolgálta az iparosok szorgalma. Már a múzeumi tárlók látnivalóin is számottevő különbségek állapíthatók meg a barbár világ, majd a római provinciák idején, vagy a „sötét középkorban”, nemkülönbén a középkori majorokban és később a városokban készített kerámiák között. Az edények látványa arról győz meg, hogy kikészítésük között – földrajzilag osztályozható színvonalbeli – eltérések vannak. A kerámiaiparban élenjáró mediterrán világtól és az Atlanti-Európa tengereinek mellékétől elválik Közép-Európa nyugati fele, s attól a többi tartomány.

Dél- és Nyugat-Európa ipari produkciójának színvonalát a tengeri útvonalakon fenntartott összeköttetések egyenlítették ki. Mindamellett még Itáliában is, ahol a gazdaság jóval korábban talált magára a kontinens többi tájához képest, tulajdonképpen csak a 14–15. századi kerámialeletek utalnak nagyobb arányú kereskedelmi tranzakciókra. Genova, La Spezia, Massa Carrara, Lucca, Savona épületmaradványainak feltárása során az 5–13. század között eltelt időben jobbra a helyi mesteremberek edénytöredékeit találták meg a kolostorok, a várak, a lakótornyok és a városi paloták feltárásakor. A fazekasok készítményei mellett kőedényeket is használtak a konyhákban. A tűzhely a járósinten volt, némelyik egy tűzgödörrel egészült ki. Természetesen a falvakban is ilyen tűzhelyeket találunk. Északnyugat-Európában úgyszintén.

Az asztal terítéséhez használt kerámia itáliai választékában a középkorban ivóedények testesítik meg az antik hagyományokat. A fél litertől a kettő liternyi űrtartalmúig sorozatot alkotnak a kelyhek, bizonyítván egy évezred italozási szokásaiban rejlő és aligha csökkenő teljesítményeket. A 13. század előtt az itáliai hegyvidékeken lakók beérték a helyi készítményekkel, ettől kezdve azonban egyre többen vásárolták a távolabbi városokból szállított, igényesebb kivitelű portékát. Ekkor kedvelték meg például a Pisa városában előállított bokályokat. Ez a város lett ennek az áruféleségnek legfontosabb mediterrán központja. Importáltak észak-afrikai készítményeket is.

A mondott változásokat követően terjedtek a tálak, sőt néhol a tányérok is, amelyeknek többségét majolika technikával állították elő, az ólommás kerámia cserépdarabja ritkán került elő ásatáson, azt bizonyítván, hogy az asztalterítékek vásárlásában egy új divat íratlan szabályainak engedelmessé váltak.

Az Alpoktól északra másként alakultak a dolgok. Mélyen a kontinens belsejében, kivált az Elbától keletre (a középkor derekáig) tovább élt a barbár egyformaság ősi öröksége. Jóformán mindenütt csak vastag falú és szürkésfeketére égetett edényeket állítottak

elő. Bár a formák változtak, egyelőre még nem vezették be a minőség javítása és a tetszetősség tekintetében szükséges újításokat. Észak-Európában még ennél is siralmasabb a helyzet. Skandináviában a korai középkor – alacsony színvonalú – kerámia kultúrája abban az időben, amikor Nyugat- és Közép-Európa majorjaiban, városaiban, majd falvaiban mindenütt látványosan javítottak az edénykészítés praktikáján, az északi fazekasok hovatovább elfelejtették vagy el sem sajátították a szakismeretek minimumát. A fenyvesek és nyíreszek tisztásain élők inkább fából vagy zsírkőből készítették edényeiket. Amire a hazai produkción felül még szükségük volt, tehát a cserepeket Angliából és Németországból importálták a középkorban.

Jóllehet a rómaiak sok műhelyt létesítettek Angliában, ezek közül azonban több is beszüntette működését a 3. században. Az angolszász bevándorlás úgyszintén visszavetette az iparüzést, mintsem hogy javított volna teljesítőképességén, évszázadokon át vegetált tehát a műszaki kultúra. Így érthető, ha még a „sötét korban” sem emelkedett a kerámiaművesség színvonala. Pangott a gazdaság. A piacok sem ösztönözték az iparosokat. Itt a fogyasztók barbárok maradtak. A fazekasok még a korongolást sem alkalmazták 650–850 között mindenütt (Maxey-kerámia). Mégis az ásatások néha meglepetéssel szolgálnak. A földből olykor luxusárúk kerülnek elő. Valószínűleg azért, mert a törzsi eredetű arisztokrácia mégsem volt hajlandó lemondani luxusigényeiről. Ivóedényeket például (mint a római időkben) a Rajna-vidékről importáltak. A kihívás végeredményben használt a szigetország kerámiaiparának is. A 13. századot követően Anglia egyes körzeteiben egyre jobb minőségű edényeket állítottak elő.

A kelta és római majorokba, a prehisztorikus földvárakba, majd a középkori erősegek védelmét élvező sáncok mögé koncentrálódó ipari termelés – a már mondott okok miatt – áttelepült a városokba, de minthogy ott hamarosan az iparosok túlságos szaporasága veszélyeztette prosperitását, sőt talán sok iparos megélhetését is, újabb helyváltatásra kényszerült. A fölöslegessé vált mesteremberek zöme a 12–13. század után telepített falvakban szóródott szét. Ettől kezdve működtek (talán először!) a falvakban hivatásos fazekasok, akik a kortársi parasztházartások számára készítették el edényeiket. Házalással és vásározással értékesítették a portékát, gyakorta nem is pénzért, hanem elcserélve élelmiszerekért. Noha a falusi fazekasok igyekeztek a városokból hozott műszaki kultúrájukat fenntartani, sőt követni akarták a konkurencia diktálta divatot, mozgásterük mégis beszűkült, mert elsorvadtak az innovatív képességeiket tápláló kapcsolataik. A paraszti fogyasztópiacra szállított kerámia igényessége kezdetben a városi termékekkel volt egyenrangú, de idővel láthatóan csökkent a készítmények előállításához elengedhetetlen műgond. Sajátos parabola. A falusi ipar színvonala – az ágazat hátrányos helyzete ellenére – a norman hódítás után szemlátomást emelkedett, majd – a konkurencia működése miatt – kényszerűen stagnált. A helyzet a városi iparosoknak kedvezett. Ugyanakkor a paraszti vásárlóerő csökkent. Torkey, Lincoln, York, Winchester agyagművesei zsugorodó piacon, hanyatló vásárlóerőnek kínálgatva értékesítették áruikat. A 12–14. században már áthidalhatatlannak tűnő távolságot lehet észlelni a paraszt-fazekasok által készített edények, illetve a városi mesterek termékei között. A minőség később sem egyenlítődtől ki. A falusi és a városi fogyasztópiac által igényelt áru – kidolgozottság tekintetében – maradéktalanul sohasem illeszkedett egymáshoz. Nem a kreativitással volt a baj! A városi ipar tetszetősebb készítményekkel versengett, a falusi pedig a piaci mechanizmus alapvető feltételein nem tudott változtatni. Holott, ami a termelési adottságokat illeti, tulajdonképpen rendszerint kedvezőbb helyzetben volt. A falusi ipar közel volt a nyersanyagforrásokhoz és energiában sem kellett szűkölködni. Volt fájuk és sebes vizű patakuk mindenütt. Hő- és vízi energiájuk tartalékai kimeríthetetlennek tűntek. Az agyag- és a

homokbányák vidéken csaknem mindenütt lehetővé tették még az üveghuták működését is. Gyakori volt a vasérc-előfordulás, ami siettette a vidék iparszerkezetében beállott változásokat. Mindezek a tényezők hiányoztak a városban. Itt azonban a közgazdasági környezet összehasonlíthatatlanul kedvezőbbnek ígérkezett.

Végeredményben a fogyasztók igényei – társadalmi és vagyoni helyzetüknek megfelelően – két osztályba rendezték az ipari termékeket. Az ipar falusi pályafutása tekintetében modellértékű lett a kerámiaművesség. A fazekasok portékái szóródtak a piacon, úgy, ahogyan ezt megkívánták a vásárlók igényei. A helyi műhelyek termékeivel széles fogyasztórétegeket elégítettek ki, ám ugyanakkor a tehetősebbek körében egyre többen igényelték az importátum is. Ha ezt – víziutak hiányában – nem tudták szállítani, a közeli városokban előállított – rangosabbnak tűnő – termékeket vették meg. Az áruellátás piaci mechanizmusában fontos szerepet játszott az árukapcsolás is. Egyetlen fuvarral kétféle árut terítettek. Az edényeket – szalmával bélelt – ládába vagy még inkább hordókba rakták, az edényekbe bort töltöttek.

Angliában a 13–15. században a legtöbb parasztházban Gascogne (Saintonge, Franciaország) fazekasai által készített edényekben főztek. Ugyanez Southampton 12–15. századi kerámialeleteinek származáshelye. A hazai ipar negligenciájának oka az ital. A borimportot szállító hajókon hozták az edényeket, zömükbe bort töltöttek és az edény száját bedugaszolták. A 14–15. században azután önállósodott a kerámiaimport. A helyzetet bonyolítja, hogy ezenközben az angliai produkciót megkedvelték kontinensünk néhány északnyugat-európai körzetében is. Angliában pedig ugyanakkor a falusi piacokon is árultak kontinentális műhelyekben előállított kerámiát. A középkori angol fazekasok és a termékeiket közvetítő kereskedők tehát miközben exportáltak, a kikötővárosokban fogadták az importált rakományokat, az exportőrök szervezték a behozatalt, és persze mindkettőn nyereszkedtek. Jelentős tételek érkeztek a 14. század vége óta a Rajna-mellékéről, sőt a franciaországi Beauvaisból is. Tartósodott a kiegyenlítődé és különbségteremtődés kettőssége, miáltal a folyamat aligha korlátozódik a kerámia kultúra tartományára, jóval szélesebb horizontú lett idővel annál. Az áruszállítások, az innovációk és az elmaradottság kibékíthetetlen ellentmondásokat teremtő tényei jellemezték tehát a középkori Anglia gazdasági életét, ez szabályozta a kerámia kultúra alakulását: a technológiát, a funkciókat és a formákat egyaránt. A produkció üzemi szerveződésében elért teljesítményeket, másfelől a kerámiaipar műszaki fogyatékoságainak kiegyenlítődé és újratermelődé is a kontinentális árukapcsolatok ide-oda mozgása határozta meg. Így történt ez később is. A technika története kerámiaügyben is a gazdaság történetéből érthető meg, s talán még a népművészeté is. Az ipari forradalom előtt és alatt az angolok kerámiaművességét nem annyira a kultúrtörténészek által szívesen méltatott hagyományok, hanem a gazdaság erőviszonyai határozták meg.

Németországban a római civilizáció iparát befogadó Rajna-völgy fazekasai tartották magas színvonalon a mesterség hagyományait a korai középkorban. Itt már a római időkben sem engedték meg városokban mesteremberek letelepülését. Majorokban, szerekben – utcasorokat alkotva – építették fel a fazekasok műhelyeiket Duisburg, Brühl-Pingsdorf, Langerwehe-Jüngersdorf (Düren körzete), Xanten, Neuss vagy Huy (Belgium) agglomerációja még a 10–12. században is fenntartotta a régi hagyományt, noha a készítmények formavilága és vörös színe a kor követelményeihez igazodott. Településenként közel féltucatnyi műhelyben dolgoztak, de egyetlen fazekas sem kapott engedélyt arra, hogy az egykori város falain belül üzze az ipart. A kemencék tűzveszélyesek, a fazekasokat kirekesztették a városi biztonságból. Bonn területén már a római időkben a fazekasok házáit a légijós tábor falain kívül építették fel, majd a Karoling-korban a régen

kiürült tábor kerítésén belül létesített műhelyekben dolgoztak, és itt álltak kemencéik is. Várostartó történeti szempontból mérve ez volt a mélypont ebben a történetben. Mayen, Bonn, Gellep vagy Köln területén vannak ugyan fazekasműhelyek a 10–12. században, de ezek sem tűnnek várost alkotó intézményeknek. A fazekasok alkalmasint az agyagbányák és a kemencék energiatarthatékainak közelsége, a kiterjedt erdőségek miatt választották meg helyüket iparuk üzéséhez. Annak ellenére, hogy lakó- és telephelyet változtattak, működésükben nem tapasztalható hanyatlás vagy visszaesés, ellenkezőleg a városlakó mesterek a középkor folyamán fenntartották vagy kiegészítették exporttevékenységüket. Aachen, Köln, Neuwid, Dürren stb. fazekasait tehát bekebelezte a város, a műhelyek teljesítménye növekedett, elérték a 12–14. században működésük tetőpontját. Később még több árura és több fazekasra volt szükség. A városok kereteit kinötte a fazekasipar. Annak érdekében, hogy kielégíthessék a növekvő keresletet, a 16–18. században a fazekasműhelyek többségét már mindenütt falvakban tartották fenn. A piac szerkezetváltozása is lezajlott, a mesterek elhagyva a várost, táguló piacaik vonzásának engedelmessé válva paraszti szükségletekre dolgoztak valamennyien.

A történelemből kiválasztott példa természetesen nem sablon. A Bonn közelében elterülő Vile hegységben Waldorf határában római kori műhelyek emlékei maradtak az utókorra. Az ipar majorokban működött, majd, amikor a villatulajdonosok tönkrementek, önállósodott. A fogyasztóknak szükségük volt az edényekre. A 6. századi rétegekből előkerült cserepek a római idők mesterségbeli tudásának töretlen hagyományát látszanak igazolni. Örökségüktől tágítani nem akaró mesterek működésének bizonyítékai kerültek elő a 8–9. századi és a 10–14. századi rétegekből is. Egy 25 km hosszú övezetben a települések elnéptelenedtek, de a fazekasok nem szüntették be iparukat. A nyersanyagbázis és a piac tartotta őket életben. Itt tehát nem ment minden tönkre, mint Angliában. Az agyagdombok és a homokpadok a Rajna tartozékai. Ezeket hasznosítják. Frechen, Siegburg, Brühl leletei megszakítatlan hagyományról szolgáltatnak bizonyítékokat. A színvonalat az export tartotta fenn.

A Köln külvárosának számító Frechenben a 16–17. századi bányászat és feldolgozás becsült értékei az alábbiak: 1560: kb. 245,3 tonna, 1564: kb. 412,4 tonna, 1580: kb. 288,2 tonna, 1615: kb. 112,0 tonna, 1624: kb. 448,0 tonna, 1632: kb. 39,5 tonna, 1639: kb. 449,8 tonna, 1648: kb. 1456,4 tonna, 1664: kb. 757,3 tonna, vagyis a termelés egyáltalában nem mondható kiegyenlítettnek. (Minthogy ezeken a településeken sómázbevonatú edényeket készítettek, az adatok csak az agyagsúlyra vonatkoznak.) A kemencéket fával fűtötték, de 1560 óta Kierberg kolostorának ipartelepén barnaszenet is használtak. A közeli Brühl határában 1766-ban tártak fel egy szénbányát, és a fazekasok követték szomszédai példáját. A táj fazekasfalvainak településrendjét látva arra a következtetésre kell jutni, hogy a teleksoros (alkalmasint telepített) faluk portáin kívül kell az iparüzés emlékeit keresni. A falu mellett egy-egy bokor fazekaskemencét és az onnan kikerülő selejtet, a cseréptöredékek hulladékát találja a régész, tehát – eltekintve az edényformálástól, amit feltehetőleg a lakóházaikban lévő műhelyekben végeztek – az ipart egyrészt az anyag előfordulása okán, másrészt az égetés tűzveszélye miatt kissé távolabb üzték a lakótelepüléstől. Kierberg falucskában 1207-ben cisztercita kolostor épült, amely később lakók nélkül maradt. A fazekasmesterség azonban folyamatosnak tűnik. Az iparüzés maradárból bizonyult a középkori majornál. A szomszédos Brühl fazekasai a közeli Köln piacán értékesítették edényeiket a 14. században. A Rajna-melléki kikötővárosból kereskedők szállítmányozták szomszédai portékáit (tulajdonképpen ivókancsókat, a forrásokban „*amphora Bruhlensis*”) Hollandiába, Angliába és Dél-Skandináviába.

Az Elbától keletre azonban csak az ipari forradalom idején jutott el zenitjére a parasztlakosság igényei szerint termelő fazekasipar. Akkortájt a kontinentális választóvonalról nyugatra az ónmázás kerámia darabjai, a kőedények, porcelánok, fém- és üveggészítmények telítették a vidék fogyasztói piacát. A Nyugat paraszti lakossága csaknem teljesen felzárkózott a polgárok és a nemesek ízléséhez, míg keleten nem érvényesült semmiféle kulturális retardáció, sokkal inkább (bár tagadhatatlanul alacsonyabb anyagi színvonalon) bontakozott ki egy eddig ismeretlen folyamat, a parasztlakosság csinált népművészet. Három-négy generáció megkülönböztetett módon kívánt egy soha korábban nem volt lakáskultúrát teremteni olyan lakberendezési tárgyak vásárlásával, amelyeknek használati értékét úgyszólván nem is ismerték (talán azért, mert megváltozott világukban ilyet már aligha találtak volna!).⁴

Művészi remények és a konyhaszagú realitás

A paraszti lakáskultúra európai krónikájának egyik fejezetét a középkori Itáliában írták. Ezek az emberek már arra törekedtek, hogy házukban egy dekoratívnak tűnő helyiséget alakítsanak ki. Törekvésükkel polgári szokásokat utánoztak. Ebben igyekezetükben megkülönböztetett szerepet szántak a fazekasok díszes edényeinek, mert azok tetszetősek és olcsók voltak. A középkor múltával ez a divat hódított az Alpoktól északra is. Valamennyi nagyobb parasztházban *tiszta szoba* épült, berendezésében ólomházas edények: tálak, korsók, kancsók, néha tányérok írójával díszített vagy pingált mintákkal borított sorozatai voltak hivatva a jólét látszatát kelteni.

A parasztlakosság meg volt elégedve teljesítményükkel. Aki viszont az anyagi kultúra történetének motivációs tényezőit vizsgálja, nem tudja egyértelmű lelkesedéssel elfogadni véleményüket. Ennek elsősorban az az oka, hogy hovatovább kezdjük kiismerni magunkat abban a szellemi ködben, amely a múlt századot – a romantika jegyében – kitöltötte.

Néhányan ugyanis a 19. század második felében kétségbeesetten tapasztalták a fa-lusi világ esztétikumának látványos romlását. Ennek okát a modern városokban látták. A kézműipar színvonalának esését a korszerű ipari tömeggyártásnak tulajdonították. A művészet romlásán sajnálkoztak. A használati tárgyak silányságát szembesítették a kor elmaradott technológiájával és a középkorból itt felejtett kézműipar üzemi szervezetében előállított népművészeti alkotásaival. Megállapították, hogy az utóbbiak (veszélyeztetettségük ellenére) megőrizték mindig meg-megújuló, változatos formakultúrájukat, dekoratív értékességük reményeket ébresztett bennük. Az urbanizációs folyamatokat értékelő értelmiségiek a népművészeti alkotáscsoportot tekintették a *holnapi iparművészet* zálogának és a *ma* követendő példájának. Az ötletforgácsokból néhány teoretikus hajlamú művész hovatovább elméleteket állított össze. A hamarosan divatosá váló ideológia – érdekes módon – Angliából indult el és több hullámmal megújultán öntötte el kontinensünk szellemi központjait. Nem tellett sok időbe és (a 19. század utolsó harmadát követően) múzeumi gyűjteményeket is létesítettek, ahol mintás kerámiát, faragott és festett díszű bútordarabokat, szövött és hímzett mintájú textilneműeket zsúfoltak össze (Innsbruck, Berlin, Budapest, Szentpétervár, Bécs stb.). A közízlés és a kortársi díszítőművé-

⁴ Bader, 1962. 188–230., Berty-Rossello Bordoy-Torgiorgi, 1986. 97–116., Davey-Hodges, 1985., Dunning, 1968. 35–52., Donat, 1989. 268–315., Frncovich-Gelichi, 1978. 1–19., Franz, 1967. 28–50., Gelichi, 1993. 229–302., Herrmann, 1968., Holl, 1955. 147–98., Hurst, 1986., Janssen, 1983/B. 317–98., Janssen, 1983/c. 121–86., Mannoni, 1975., Mccarthy-Brooks, 1988., Platt-Colemann-Smith, 1975/I–II., Reed, 1990., Stephan, 1983. 95–120., Stephan, 1993. 381–96., Stephan, 1996. 95–107., Steuer, 1987. 112–97., Walhöö, 1976. 64–93.

szet színvonalának romlása láttán csaknem valamennyi muzeális tárgyat utánozandó példának tekintettek, gyakran illetve bíráló megjegyzésekkel mindazt, amit kézműiparukból élő kortársaik állítottak elő, és keresték az alkalmat, amikor rezignáltan megállapíthatták, hogy a népművészet végórát éli. Az iparművészet megújulásának talán a legnyilvánvalóbb lehetőségét az olcsó *parasztkerámia* előállításának modelljében fedezték fel. Tanfolyamokat szervezve tanították a mázas, mintás cserepek készítését, miközben fel se merült bennük, hogy készítményeiknek lehet-e haszna a gyáripari termékek áradatának ellenében? Versenyezhet-e a középkori technológiát konzerváló fazekasműhely az ipari forradalom által életre hívott gyár szériatermelésével? Mint oly sok esetben az ideológiák történetében, a népművészet apostolai szépek ítélt környezeti kultúrát akartak látni, s nem voltak hajlandók belátni, hogy a gyakorlatban beváló iparcikk fog győzni a körülöttük alakuló világban. A fától nem látták az erdőt. Szemükben a népművészeti minták önálló értékekké váltak. Nem vettek arról tudomást, hogy példaképeik visszavonhatatlanul múzeumi létbe szenderültek. Városi lakásokat díszítettek kisebb-nagyobb kerámia-kollekcióikkal, mintegy demonstrálván a lakók népi-nemzeti érzelmeit. A mozgalom (talán?) utolsó hullámai még nem értek ma sem partot. A népi kerámia és a kreativitás kritikátlan magasztalásával lépten-nyomon találkozunk, holott az edényekben senki sem akar főzni, a régi múzeumi jelszó, „mindent a szemnek, semmit a kéznek” történelmi rendező elvvé vált az értelmiségi magánéletben is.

Persze nem tűnt el minden a süllyesztőben. A fazekaskészítmények történetében például szignifikáns szerepe van egy nagyobb űrtartalmú edénynek, a bogrács ránc maradt példányainak. Ezt a monstrumot Európában több helyütt fémből készítették el. Már a prehisztóriában használtak fémből kalapált (áldozati) üstöket, majd idővel, alkalmasint a középkor óta profán rendeltetésűeket, amelyek – az Alpoktól északra – a konyhában nélkülözhetetlen kellékké váltak. A vasból vagy rézötvözetből készített bográcsot a tűz fölé függesztették a konyhában. Ebben a nagyméretű edényben sűrű levest vagy többnyire kását főztek, mondhatni minden házban a leggyakrabban készített ételeket kavargatták bennük.

Az üst antik fémplémpéldányait (melyeket talán már a „jobb” famíliák konyháinak felszereléséhez kell sorolnunk) a Mediterráneumból ismerjük. A legrégebb középkori leletek a 4. századi rétegekből kerültek elő. Később is találkozunk velük. Nagy Károly törvénygyűjteményében, a *Capitulare de villis* szövegében 872 táján az egyik királyi birtokon említik használatát Aquitaniában. Tisztázatlan eredetű neve *cramacula*. (A szó a franciában *crémaillere* alakban maradt fenn.) A 8. századtól több német glosszában megtaláljuk *hahala*, *hahila* néven is. A kifejezés az ófn. *hahan* szóra vezethető vissza, jelentése: ‘függ, lóg’. Ez a szó arra utal, hogy a jelentéstörténet régebbi gyakorlatot példáz, mint a szóban forgó technológia tárgyi bizonyítéka. Mindenesetre a 14. században készített *Sachsenspiegel* nevű törvénygyűjtemény (Oldenburgban, illetve Drezdában őrzött) két szövegvariánsának illusztrációin kétféle felfüggesztésmódot tanulmányozhatunk: az egyik az edény láncra van akasztva, míg a másikon az üst fakampón lóg. Vannak továbbá szabályozható hosszúságú fémlapokból álló szerkezet segítségével felfüggesztett példányok is. Ezek a készülékek fűrészfogasak és két lapból állnak, állítani lehet egy – a két lapot átfogó – bilincs segítségével és egy lánc segítségével az alácsüngő edény magasságát. A szerkezeteknek számos – díszes – példánya ismert múzeumi gyűjteményekből. Vannak továbbá közönséges kampók is (fából vagy fémből), amelyek a nagy számban megmaradt középkori ábrázolások szerint elmaradhatatlan kellékei voltak a flamand (és más) parasztkonyháknak.

A felfüggesztett fémbográcsok alighanem tökéletesített változatai azoknak a nagyméretű cserépüstöknek, amelyeket szegényebb iparcikk-ellátottságú társadalmak igénybe vettek a prehisztórikus és a középkori Európában. A konyhai üstök a vaskorban tűnnek fel. A fenekük kidomborodik, mintha az edény egy félbevágott dinnyét vagy sütőtököt utánozna. Ekkor még nem is függesztették fel az üstöt. Ha főztek benne, az edényt oldalról kövekkel vagy agyagkoloncokkal támasztották meg, beleállították a parázsba, sőt sokszor lángoló fahasábok égtek alatta vagy mellette. (Bár lehet, hogy a bográcsot egy vesszőfonat vagy szj segítségével fel is tudták akasztani, miként a kínaiak teáskannáikat, hiszen az európai edényeknek is volt fülük, de a bogrács pereme, amelyet két helyen átlukasztottak, hogy a vesszőt vagy a bőrt belefűzzék, megőrizte a kitéremkedett agyaggömböcskét, használat közben nem kopott vagy tört le onnan. Ha az üstöt lógatták volna, a kis cserépdarab óhatatlanul levált volna az edényről!)

Végeredményben nincsenek bizonyítékok arra vonatkozóan, hogy mire használták a cserépüstöket? Meggondolandó, hogy a sztyeppén – a kóli fertőzést elkerülendő – tejet isznak. A kazakok bográcsban forralják fel a tejet, olykor pedig a vajköpüléskor visszamaradt savót is, majd vizet öntenek hozzá, sőt aludtejjet is keverik és ezt isszák – víz helyett. A sajkészítéshez szükséges tejet is bográcsban forralják fel.

A parasztházakban ilyen edényben rotyogott a kása és a leves, az előbbi gyakorta még oda is égett. Az edények mázatlanok. Az üst (feltehetően az ősi cserépbogrács) neve a szláv nyelvterületen *kotel*. A szó a gót *katils* átvétele, s a prehisztórikum nyelvi kapcsolatainak következménye. (A magyar *kotla* szláv jövevényszó.) A honfoglaló magyarok régészeti emlékeiből nagyszámú cserépbogrács került elő. (Úgy látszik, hogy a szó, illetve a tárgytörténet külön utakon járt!) A magyarországi cserépüstökhöz hasonlók találhatóak a dél-ukrajnai lelőhelyeken is az i. sz. I. évezred második felében. Valószínű tehát, hogy a magyarok a Kárpát-medencében otthonra találva még őrizték nomád hagyományaik emlékeit. A 9–10. századi leletek között sok bogrács töredéke került elő a földről. Az edényeket alkalmasint a tejfeldolgozáshoz használták.

A középkorban használatos függesztett (?) bogrács valószínűleg már csak fémből készült, de a bütykökkel vagy kis agyagtuskókkal megtámasztott kis fazék anyaga cserép volt. A kerámia főzőedény a járósinten égő tűz kelléke. Nincs még tűzpad, csak a földön ég a tűz és cserépben főznek, de ugyanakkor már vannak függesztett fémüstök is. A középkor végén a kollekció kiegészül, az asztalszerű tűzhelyen serpenyőket, háromlábakat és ólomházas cseréplábasokat használnak.

A zárt – kemenceszerű – konyhai kályhák az elmúlt három-négy évszázadban jöttek divatba. Ezeknek belvilágában főtt az étel. A kályha tűzterébe a fazekat egy villával töltik be vagy emelték ki. Az eljárás a sütőkemencék használatára emlékeztet. A kenyéret vagy a lepényt falapáton szokás a zárt tűztérbe tenni. A parasztházban – tűzpadra épített – sütőkemence a Rajna völgyében a középkort követően tűnik fel, s a 16. század után minden irányban terjed. Elsősorban azokon a területeken hasznosították főzéstechnikai újításuk tapasztalatait, ahol kemencékben főztek, és ahol a konyhában lévő tűzhely, illetve a szobában lévő kályha kettőse részévé vált a lakáskultúrának. Itt a konyhában sütésre-főzésre alkalmas kályhát is építettek. Az elmondottak valószínűvé teszik, hogy a konyhai zárt tűzhely járulékos szerszámkészlete a sütéstechnológia megoldásainak ismeretében készült. Ugyanis nyilvánvaló, hogy a kályha tűzterébe könnyebb a fazekat betolni, ha a villa két keréken gurul, az edényt tehát ki- és begördíthetik. (Noha a kemencében főleg Kelet-Európában főznek, de ezek a többfunkciós, fűtő-, sütő- és főzőberendezések egyrészt eredetileg szintén a házak járósintjén épültek és csak jóval a középkor után rakták őket egy lábazatra, másrészt nem használták bennük kerekkel felszerelt villát.)

A kerekkel ellátott villának a neve közép-európai találmányt sejtet: a cseh nyelvjárásokban egy német eredetű jövevényszó (*Ofenwagen*) a neve: *ufnvojn*. A szlovénban a (kerék nélküli) villát *burklja*-nak hívják, ami a latin ('villa') = *furcula* szóra megy vissza. A kifejezést több nyelv szóincsében megtaláljuk. A latin szó a középkori kastélyok és kolostorok konyhakultúrájába segít bepillanttanunk. A magyarok – Pannónia nyugati sávjában) *kuruglyan*ak, *kocsorban*ak nevezték, ami a latin kifejezés (talán valamilyen szláv nyelv által közvetített) magyarított szava. Mindamellet nem lehetetlen, hogy az egész technológia a középkori várak és kolostorok konyhakultúrájából származik, a Rajna-völgyben épített parasztházak konyháinak – tűzpaddal ellátott – kemencéiben használt (ismét egy magyar műszóval megnevezett) *kantaszekér* alkalmazásának délkeleti (cseh, morva, szlovák, másfelől szlovén, magyar nyelvű) övezetében nem a német paraszti konyhatechnika átvétele, hanem a várak, kastélyok, polgárházak, paróchiák útvonalán elterjedt (és alászállott) újítás. Ennek a hagyományozási folyamatnak a révén ismerték meg az alemán területen, a nyugati szláv nyelveket beszélők körében, a Kárpát-medencében, sőt Galíciában is. A penetráció előhírnökei szerzetesek és nemes urak voltak, lakhelyeik konyhakultúrájában az idő tájt alkalmazták ezt az eszközt, amikor a kolostor vagy a lakótorony konyhájában épített kemencében főztek, noha ez idő tájt a pór-nép még olyan cölöpépítményekben, boronákból ácsolt lakásokban és veremházakban húzta meg magát, amelyekben nem is tapasztottak mindig kemencét, csak a talajszinten – szabad tűzön – készítették el ételeiket. Legalább három-négy évszázadra volt szükség, amíg – a városokban épített házak berendezésének példáin okulva – a falusi házak lakói rájöttek, milyen előnyök rejlenek a konyhában épített kemencék és tartozékuk, a *kantaszekér* használatában.

A történet csak epizódja annak a folyamatnak, amelynek során a föld népe jobb életkörülmények közé jutott Kelet-Közép-Európában. A parasztasszony férje ekkor már bizonyosan jobbágy volt, akivel a földesura – legalább szóban – szerződést kötött arra vonatkozóan, hogy miként gazdálkodjon, garantálta, hogy utódjára örökítheti birtokát, tartós beruházást eszközölve – a földesúr képviselőjétől kimért – portáján házat épített és a házban legalább két helyiséget választott el egymástól: egy lakóhelyiséget (*házat*) és egy kamrát. Később szoba + konyha + kamra tagolású házakat építettek. Annak érdekében, hogy még azokban a házakban is, ahol a lakóhelyiségben volt a kemence (az Alpok tanyáin és a szubalpin Pannónia területén létesült *szerek* lakóházaiban), ott is hasznosították a *kantaszekér* használatának tapasztalatait. A *kantaszekér* annak a kemencének tartozéka, amely fedémmel lezárt helyiségben áll.

Ausztriában, a Cseh-medencében, Morvaországban és Magyarországon egyaránt ez a berendezés a hegyvidékeken, tehát a perifériákon maradt használatban. A kedvezőbb gazdasági feltételeket kialakító sík vidéki parasztok a 16. század után magasabb színvonalú lakáskultúrát teremtettek maguknak (vagy vettek át a szomszédos városokból), és a konyhában épített kemencékben főzve mind kevesebben használták *kantaszekeret*.

A tűzhely további tartozéka a hús sütésére való, a parázs fölé helyezhető rostély. Ezt a készséget a prehistoriában már ismerték és agyagból égették. Később vasból kovácsolták valamennyit. A parasztháztartás költségvetésében drága portékának számított. Még a 16. századi vagyoneleltárakban is – értékjelöléssel – sorolják fel. Ugyanez a helyzet a vasháromlábakkal. A rostélyok között vannak őskori cseréppéldányok is. A lábasoknak szintén ismerjük az előzményeit. A legfontosabbak – főzéstechnikai szempontból – azok az agyagkoloncok, amelyeknek segítségével a főzőedényeket a parázsra állítva, megtámasztották. Ilyen agyagkoloncok a múzeumok régészeti raktáraiban vagonszámra találhatóak és nehezen meghatározható leltári tárgyak. Mindenesetre a jelek arra látszanak

utalni, hogy ez a főzéstechnika legalább háromezer éves múltra tekinthet vissza kontinensünkön. Vannak arról is feljegyzések a múlt századból, hogy az agyagtuskók alkalmazásának sikerét az Alpoktól északra lakó parasztasszonyok mágikus praktikákkal is igyekeztek előmozdítani.

A parázs fölött elhelyezett rostély és a főzőedényt megtámasztó agyagkolonc tehát prehisztorikus találmány, és mindkettőt a földön, a ház járószintjén rakott tűznél alkalmazták. A középkorban azok, akik a kolonccal támasztották meg fazekaikat, félgömb alakú edényeket használtak. A lapos fenekű főzőedények divatja később jött el. Alkalmassint csak akkor főztek ilyen edényben, amikor a fazekasok rájöttek, hogy a lábakat egyszerűbb az edény készítésekor a fazék vagy a serpenyő fenekéhez illeszteni. A *lábás* ötlete a középkorban született meg. Akkoriban a várakban, kastélyokban, majd a polgárházakban tűzpadot is építettek, az edényeket nem kellett már a ház járószintjén igazgatniok az asszonyoknak. Ezt a technológiát adaptálták a parasztházakat átépítő iparosok a középkor múltán. Másrészt a főzőedényeket vasból is előállították már a kovácsok, sőt találékonyaságuk okán az asszonyok az edények (akár a cserépedények) feneké alá vasháromlábát is helyeztek. Amikor a járószinten főztek, és a bográcsot felakasztották, sűrű levesekkel és kásákkal laktak jól. Amikor tűzpadon lábásban főztek, az ételt berántották vagy behabarták, a serpenyőben pedig húst vagy tésztát sütöttek. A tűzpadra épített kemence már mindenféle étel elkészítését lehetővé tette. A kemencében főztek. A középkor vége óta tehát a paraszti konyhán is újabb fordulat következett be, a konyhatechnológia követte az urak és a polgárok házában szokásos eljárásokat.

Amikor tehát a középkor végén az Alpoktól északra a polgárházak, majd a parasztházak konyháiban átépítették a tűzhelyet, azaz (mint holmi tűzpadkát) asztalmagasságba emelték, új divat alakította át a konyhatechnikát. Új ízekre vágytak. Ettől kezdve nemigen akartak a háziasszonyok roston húst sütni. Különböző edényekben sütöttek-főztek, minthogy nem nyíltan, a konyhai levegőn, hanem zárt térben készítették el az ételt. A sütés-főzés évezredek hagyományait adták fel. Közép- és Nyugat-Európában lassan kezdett terjedni az új konyhatechnika. Sokan változtattak ekkor a „finom falatok” ízhatásán, mert nyeles edényben sütötték a húst, amelyet meg is fűszereztek és ezt követően a zsírral bekent edénybe helyeztek. Különböző méretű serpenyőkkel egészítették ki a konyhai arzenált. Az is lehetséges, hogy a remeklés oka másként magyarázható. Talán éppen a felszerelésben tapasztalható újítás váltotta ki a sütéstechnika módosítását. (Aminthogy a zsírokra érzékeny modern konyhadiktátorok ismét a grillezést erőltetik – nem utolsósorban azért, mert a mikrohullámokat kibocsátó készülékek elterjedésével, másrészt a hétvégi házak kertjében felállított faszénparaszú rostokon – zsír hozzáadása nélkül – lehet húst sültögetni.)

A serpenyőket, a kacsasütőket, a tepsiket, az ovális és négyszögletes alapú és lapos tálakat mind a fűszerezett húsok, madártetemek zsiradékban való sütésére találták ki. Ezeknek segítségével már régebben, főként a középkor vége óta sütötték, párolták az úri és a polgári konyhán a húst, de az új ízek mindössze az elmúlt két-három évszázadban hódították meg a paraszti étrend ízlésvilágát. Egyidejűleg rájöttek arra is, hogy ezekben a vas-, néha cserépedényekben süthetnek kelt tésztákat is, ekkor tehát „a húsok helyett tészták” jellegzetes paradigmaváltása ment végbe az Atlanti-, illetve Közép-Európa lakóinak házatáján. Ezáltal változatosabb lett a menü, hiszen tökéletesedett a konyhatechnika, csafelől – a gazdálkodásban végbement átalakulásnak megfelelően – lassan és biztosan csökkent a húsfogyasztás, illetve nőtt őseink táplálkozásában a cereáliák szerepe.

Az alapanyagokban bekövetkezett cserék mellett – a mondottakon kívül – más fűtéstechnikai változások is módosították a főzőedények formáit. Alkalmassint ekkor váltak

gyakoribbá a kenyérhez társított levesek az étrendben. Nagyobb konyhaedényekben főztek, mint korábban. Elmúlt azoknak a fazekaknak divatja, melyekbe csak 1–1,5 liter folyadékot tudtak tölteni, a 13. század óta Európa nyugati felén már 2–3–4–5 liter űrtartalmúakban főztek. A régebben használatos középkori edények még kis gömb alakú fazekak voltak, amelyeket úgy állítottak a tűzhelyre, hogy paraszat kotortak melléjük, s hogy fel ne dőljenek, megtámasztották néhány kővel vagy agyagkolonccal is mindegyiket. Beérték olyan méretű fazekakkal, amelyeknek űrtartalma nem haladta meg egy jókora ivóedényét, mert a leves ekkor még nem emelkedett a főttezés rangjára étlapjukon. Az Északi-tengertől a Boden-tóig gömb alakú edények alkották a kerámia zömét. Ezeknek egy részét nem is korongolták. A délnémet területeken (Thüringiától az Alpokig, másrészt Észak-Franciaországban) az agyagedény még a korai középkorban is vöröses árnyalatú volt, részint a tökéletlen égetéstechnika eredményeként, részint a festés divatja miatt, ami talán az itáliai – római hagyományok továbbélését bizonyítja. Az ezredforduló után változtatnak az égetés technológiáján és kékszürke edényekhez jutnak. A Konstanz városában feltárt régészeti rétegekből (amelyeknek kerámiamaradványai szignifikánsak a korszak közép-európai divatjait illetően), arra kell következtetni, hogy 1200 után megnyúltak a gömb alakú edények, a fazekasok hasas hengereket alakítottak ki a korongon és az edények fenekét kagylószerűen homorúvá képezték ki.

Másrészt talán ettől függetlenül rájöttek a 12–13. században arra is, hogy az edények fenekére (mielőtt kiégetik a portékát) kis bütyköket ragaszthatnak, ennek következtében a 14. századra – legalábbis a mediterrán civilizációkban, továbbá az Atlanti- és Közép-Európában – átalakultak a kis főzőedények, „lábás” lett belőlük. Az úri, majd a polgári konyhák felszerelése további készségekkel gyarapodott. A középkori várak és városok ásatásai során a 13–15. században használt bronzlábások kerültek elő, s ez valószínűvé teszi, hogy a cserépedényeket ekkor már tulajdonképpen fémedények mintájára csinálták, miután – drágaságuk miatt – a rézművesek portékáit a paraszti vásárlók nem tudták megfizetni. A középkor elmúltával azonban, amikor olcsó öntöttvasat tudtak előállítani, rájöttek, hogy a cseréplábásokat olcsó, a parasztlak által is megvásárolható öntöttvas készítményekkel lehet helyettesíteni. Megváltoztatták tehát a lábások alakját és lábakkal egészítették ki nagy részüket, testüket nyújtottabbá formálták. Ezt a példát követték a fazekasok is. Tudniillik ők rájöttek arra, hogy edényeikben, ha azok hasasan öblösödő, henger alakú üreges anyagtestek, gyorsabban fő az étel, mint a gömbszerű fazekaikban. Amikor az edényeket már nemcsak agyagból készíthették el, új formájú fazekakkal és lábásokkal rakták tele a tűzhelyeket a gazdasszonyok. A fazekasok ekkor rádöbbentek arra is, hogy nem kell lábakkal készíteniük a cserépfazekat, mert a lábak kezelhetetlenné teszik a nagy űrtartalmú edényeket a tűzhelyen. Ha a cserépfazekat is kovácsolt vas alátétre, *háromláb*ra állították, a hasas edényben is tudtak főzni. Akár a fenekéhez ragasztott lábakon, akár az aláhelyezett vasállványon állt a fazék, a fazekasoknak nem kellett többé gömbtestet készíteniük. Nem volt szükség támasztékokra sem, hogy ne billegjen az edény. A főzőedények fenekét laposra formálták, a lábást vagy a háromlábú állított fazekat a tűzpadon körülrakták lángoló fahasábokkal vagy izzó parázssal, így főzték meg az ételt. Gazdagabb vidékein Európának mind több – drágább, ám tartósabb – *vasláb* és *vasháromláb* jött divatba, helyettesítvén a törekeny cserepet.

A nyárson sült húsok helyett a serpenyők és a zárt, fedett lábások kora köszöntött be a 16. században az Északi-tenger mellékén. Eddig többnyire fát égettek tűzhelyeiken, ám az erdők ritkultak és a tűzifa mérhetetlenül megdrágult. Olcsó volt viszont a tőzeg és az Angliából importált kőszén. De ennek égéstermékei ehetetlenné teszik a nyílt tűzön sült-főzött ételeket. Változtatni kellett tehát az egész technológiai folyamaton. A régi

idők emlékeként a tűzhely fölé lógatott bográcsot és a tűzikutyákat kiselejtezték. A konyhafelszerelések leltáraiból eltűntek ezek a monstrumok. Ott, ahol még használták őket (a Német Síkságon nádat és fát égető tanyasiak) – méreteik miatt – a házak tartozékainak tekintették őket. Alsó-Szászországban például a 16. század után készített tanyasi gazdaságok vagyoneleltáraiban épületelemekként említik őket. Nem a bürokrácia újított, mindössze követte a reálfolyamatokat. A vagyoneleltárakban úgy csoportosítják a felszereléseket, hogy az összeírásokból ki lehet következtetni, elkezdődött a főzés, az evés és az alvás színtereinek differenciálódása. Az edények között nemsokára feltűnnek olyan darabok is, amelyekben senki sem akar főzni, azért veszik meg őket, hogy a lakásban gyönyörködjenek bennük. Ilyen – aránylag olcsó – lakásdekoráció a mázas, mintákkal díszített cserépholmi.

A fazekasok tehát az európai kultúra évezredek óta bőven buzgó déli forrásaitól távoli északon is rájöttek arra, hogy vásárlóik kívánságainak engedelmessé válva előállíthatnak igényesebb kivitelű, drágább kerámiákat is. Többségük ugyan nem volt főzőedény, jóllehet a produkció zöme továbbra is a tűzhelynek készült, a javarészt még mindig mázatlan cserepek használata alig változott. A kőedény, a keménycserép divatja ekkor következett be. Csakhogy úgyszólván nem is fordult elő, hogy keménycserépben ételt főztek volna. Ez a portéka majdnem mindig ivóedényként gyarapította a háztartás felszerelését. Még később is, a 17–18. században, amikor már hagyatéki perekben leltárakat készítettek a hatósági emberek, a keménycserép mutatós, drága holminak számított. Amikor az ipari forradalom előtt élt néhány nemzedék életében divatossá váltak a kőedények, zömmel asztalterítéknek valókat készítettek, de nemsokára, mikor már az ipari forradalom megindult, előállítottak ebből az árucikkből nagy számban főzőedényeket is.

Végül is mindkét kemény falú készítmény a középkor kemenceépítőinek csúcsteljesítményeire figyelmeztet. A városi műhelyekben és a majorokban létesített ipartelepeken 1200 °C hőmérsékleten tudtak égetni. Másrészt arra kell gondolnunk, hogy a keménycserép, majd a 17–18. században divatossá vált kőedény (kivált a kezdetekben) drága volt, a fémhez képest azonban törekeny holmi. A főzőedényekről tehát eleink racionálisan gondolkodtak, mikor úgy vélekedtek, ha jelentős összeget áldoznak, inkább fémből készíttetik a konyhai felszerelést. Az ipari forradalom hatására az urbanizált Északnyugat-Európa módos parasztoktól lakott házaiban a 17–19. század óta (mert módjukban állt) többnyire fémből készített edényekben főzték meg az ételt, sőt egyidejűleg a reprezentáció edényei (tálak, tányérok, ivóalkalmatosságok stb.) szintén fémből készült áruk voltak. Vagyonokat jelentő drága portékák! Erre a nagy költsézésre azonban mégsem vállalkozhattak minden egyes háztartásban. Anyagi megfontolások motiválták tehát a parasztházak eszközellátását. A szegényebb vásárlók – miközben beszerettek pár darab fémedényt – a vasfazekak, serpenyők használatával egy időben továbbra is kitartottak az olcsóbb, ám törekeny cserepek mellett. Ez a szokás tovább élt Délkelet-Európában. Sőt ott, ahol a piac beszűkült, mert résztvevői a 17. században előbb pénzsűkében voltak, majd szegényebbek is lettek, már csak cserépedényeket akartak vásárolni. A vásáron többnyire nem is adtak értük pénzt, élelmiszerekkel cseréltek iparcikkeket. A periférián és a félperiférián még a 19–20. században is új stílusorszakot teremtettek az agyag mesterei, bár vásárlóik elsősorban a lakásdíszként használható portékákra tartottak igényt. Észak- és Kelet-Európa fenyőövezetében a sok faedény társaságában fémedényeket használtak, a cserépnek szinte nyoma sincs a kontinens közel felén terpeszkedő paraszti világban. A parasztok ebben a zónában még új jövevények voltak, az északi oroszok, a finnek, a svédek zöme a középkor után szállta meg az erdei tisztásokat. Jórészt faedényekkel szerelkeztek fel, de ekkor már a vasáru sem volt elér-

hetetlen számukra, s a vaslábasok, serpenyők vásárlására rá is kényszerültek, mert Európának ezen a részén, az egykori tengerfenéken és a későbbi gleccserek talajában nincs agyag, a hajdan volt fövenyből pedig nem lehet edényt fabrikálni.

Az emberek azon igyekezetének ismeretében, hogy javítsák konyhafelszerelésüket, a fazekasok igyekeztek magas hőfokon égetni cserépedényeiket, növelve használhatóságukat. A mesterek a felszíni vasérctelepek közelében éltek. A fazekasok közül sokan átálltak a vasöntésre. A gyeptvasból öntött edények már sorozatszerűen készültek a középkor végi Nyugat-Európában, ott, ahol – a régészek által feltárt – kemencemaradványok közelében a cseréptöredékeken kívül vassalakat és öntecseket találnak. A hollandiai Dél-Limburgban (Brunnsum és Schinveld) a kékesszürke gömbedényekkel egy időben készített vasedényeket használtak csaknem valamennyi tűzhelyen a középkorban. A Rajna jobb partján (Bergisch-Gladbach) körzetében szintén a 12. századot követően kezdték el a kétféle portéka párhuzamos gyártását. Végeredményben a fazekasok a réz- és bronz-edények készítésének technológiáját alkalmazták. Nem kellett újításokon törni a fejüket. A középkor végén pedig az akkoriban feltűnt öntöttvas kályhák és az ágyúcsövek készítői hasznosították a konyhaedényeket előállító vasipar műszaki tapasztalatait. Kivételes eset az emberiség történetében, hogy nem a hadiipar feltalálói után kullognak a konyha-technika újítói (mint például a közelmúltban történt a teflonbevonatú főzőedények készítésekor, mert ezt a technológiát az űrhajók előállításakor hasznosított találmányok köréből emelték át a civil szférába). Éppen az ellenkezője történt! A családi tűzhely és a főzőgetés szerszámkészletének mesterei ötleteket adtak egykor a hadiiparosoknak.

A hátán fazekait – kosárban – cipelő fazekas szokványos látvány még a 18. századi Európában is. Ez a szállítástechnika a prehisztórikum öröksége. Az árus tehát házaló. Szekereken, sőt hajókon is szállítják a középkori kerámiát. Piacokon és vásárokon talál gazdára. Az edényeket már nem parasztfazekasok állították elő háztartási mellékmunkával. A kerámiaipar története jól reprezentálja az iparfejlődés és szerveződés prekapitalista társadalmakban bejárt útvonalát. A középkor korai századaiban a majorokban vagy városokban élő iparosok termékei voltak a dömpingáruk. Dél-Európában a kerámiaipar és a távolsági kereskedelem áruforgalmának összefonódása már az ókorban elkezdődött. A Földközi-tengerből jó egynehány ókori hajórakomány cserépedényt emeltek már ki bűvárok. Átmeneti lanyhulás után, a 13–14. században már ismét prosperált a kerámiaipar és a hajókat igénylő áruforgalmazás. A kontinens belsejében is működött a távolsági kereskedelem. Karoling kori fazekasárut szállító hajók futottak zátonyra az Alsó-Rajna kavicspadjain. Az edényeket hasáb alakú, vesszőfonatú kosarakban szállították. Később, a 12–15. században a Rajna-vidékről Közép-Svédország tájaira is ugyanilyen göngyölegben vittek cserépedényeket. Az osztrák Duna-melléke kerámiájának – fenékbélyegzővel ellátott – darabjai a 13. századi rétegekben és azóta, az oszmán hódításig lerakódott hulladékokban mindenütt feltűnnek a folyó magyar szakaszán a településátások leletei között. A szekereken fuvarozott áru értékesítési körzete sem kicsiny, például a mai Kelet-Szlovákia, Gömör megyei fazekasfalvaiból kikerülő főzőedények cserepei a 15. század óta megtalálhatók a magyar Nagyalföld egész területén.

A középkori kerámiaformák mesterei – az egykori Római Birodalom területén – alig tértek el az ókori hagyományoktól. Pecséttel és fogaskerékkel díszítették a kis fazekak, kancsók, ibrikék, tálak felületét. Erről szólva nem hallgathatom el, hogy a kerámiaművesség több mint hat évezredes történetében fellelhető korszakok és alkorszakok teljesítményeit a néprajzi kerámiatörténeti bemutatókon nem szokás közszemlére tenni. A feladat az archeológusoké! Ennek részben maga a történelem az oka.

Bár Mezopotámiában közel ötezer éve rájöttek a korongolás előnyeire, a kerámia-művesség történetének jó kétharmada telt már el, amikor Európában is fazekaskorong segítségével kezdték előállítani az edényeket. A pedállal hajtott korongot még ennél is később állították szolgálatba a középkori kolostori műhelyek mesterei. Noha a római időkben már készítettek ólommázás kerámiát, az ólom- és ónmázás edények, nemkülönben a sómázás kerámiák csak a középkorban terjedtek el. A korszakalkotó újítás, a máz-égetés előnyeit a paraszti piacra dolgozó fazekasok csak a középkor múltán élvezték az Alpoktól északra, jóllehet a Mediterráneumban már a középkorban divatba jöttek minden foglalkozási csoport fogyasztói kultúrájában a mázas edények. Praktikus adottságaik és tetszetős kivitelük miatt váltak keresetté. A mázas edény zöme tulajdonképpen a lakás-kultúra változásainak bizonyítéka. A középkorban az Alpoktól északra még alig akadt konyha, ahol ilyen drága holmiban főztek volna. Amikor azonban a fazekasipar a városokba, majd onnan részben a falvakba települt, a mázas edényeket – Észak- és Kelet-Európa néhány nagyobb táját kivéve – mindenütt igen sokan igényelték, még a parasztok közül is egyre többen azon igyekeztek, hogy akár lakásdísznek, akár főzőedénynek szerezzék be a mázas edényeket. A kontinens keleti felén ez a folyamat csak akkor indult el, amikor Nyugat-Európában már az ipari forradalom tömegtermelése következtében változtattak a háztartások felszerelésén. Az öntöttvas edények mellett kőedény és csekély mennyiségben ólommázás kerámia egészítette ki a faedények kollektívját.

A „népi kerámia” korszakának tényeit tehát elsősorban Kelet-Közép-Európa 18–19. századi parasztságtörténetében lehet dokumentálni, ezeket múzeumok néprajzi raktáraiban őrzik. A „népi fazekasság” ugyanis a falusi házimunka és a paraszti szorgalom keretei közé került. A falun működő fazekasság előzményeiben előállított készítmények időközben széttörttek, az archeológusok látóterébe jutottak. Holott az európai társadalom fogyasztói kultúrájában a középkori és az ipari forradalom előtti korszakban játszottak még semmi mással nem pótolható szerepet. A néprajzi gyűjteményekben őrzött darabok sokkal inkább egy nagy múltú ipar másodvirágzásának bizonyítékai, a marginalizálódott kerámiaipar termelésének és fogyasztásának tényei, mintsem az edényművesség azon korszakának termékei, melyben még valamennyi társadalmi réteg és csoport igényeit kielégíteni akarván dolgoztak a fazekasok, az edényeken, ha mintákkal díszítették felületüket, az ornamensek más tárgyakon is láthatók voltak: a bútorokon, az épületeken, az öltözékeken egyaránt.⁵

⁵ Bauer, 1980²., Bedal, 1993²., Benker, 1987., Berindei, 1973., Blum, 1982., Braun, 19792., Brenner, 1976. 30–75., Chapelot–Galinié–Pilet Lemier, 1987., Comba, 1980. 9–20., Csilléry, 1972., Dülmén, 1990/I.–1992/II., Eversleigh, 1986., Gaimster–Redknapp–Wegner, 1988., Gaimster–Redknapp, 1992., Haberlandt, 1953., Hoffmann, 1998., Hurst–Neal–Benningen, van, 1986., Kellenbenz, 1975., Kohlmann, 1972., McCarthy–Brooks, 1988., Meier, 1986., Moszynski, 19672/I. 355–72., Rieth, 1960., Rösener, 1993., Schlumbohm, 1977., Spohn, 1995. 31–58., Tauber, 1985. 197–203.

- Adrian, W.*
1951 So wurde Brot aus Halm und Glut. Bielefeld
- Annis, M. B.*
1992 Analisi tecnologica di ceramica a vetrina pesante e sparsa du San Sisto Vecchio in Roma. *Am* XIX: 123–78.
- Am**
Archeologia medievale
- Bader, K. S.*
1962 Dorfgemeinschaft und Dorfgemeinde. (In: Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes I). Weimar
- BAR**
British Archeological Reports
- Barton, K. J.*
1974 The medieval blackwares of Northern France. (In: Medieval pottery from excavations. *Evison, V. J.–Hodges, H.–Hurst, J. G.* eds.). London 167–81.
- Bauer, I.*
1980² Hafnergeschirr aus Altbayern. München
- Beckmann, B.*
1975 Scherbenhügel in der Siegburger Aulgasse. Bd. I., (In: Rheinische Ausgrabungen 16.) Köln
- Bedal, K.*
1970 Ofen und Herd im Bauernhaus Nordostbayerns. Eine Untersuchung der älteren Feuerstätten im ländlichen Anwesen des östlichen Franken und der nördlichen Oberpfalz. (In: Beiträge zur Volksforschung Bd. 20). München
1993² Historische Hausforschung. Bad Windsheim
- Benker, C.*
1987 In alten Küchen. Einrichtung-Gerät-Kochkunst. München
- Berindei, D.* et alii (hgs)
1973 Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel seit 18. und 19. Jahrhunderts. Köln
- Berti, G.–Rossello Bordoy, G.–Tongiorgi, E.*
1986 Alcuni bacini ceramici di Pisa et la corrispondente produzione di maiorca nel secolo XI. *Am* XIII: 97–116.
- Blackmoor, L.–Vince, A.*
1994 Medieval pottery from South-East England. Found in the Bryggen excavations 1955–1968 (In: The Briggens Papers. *Harteig, A.* ed. Supplementary series. No. 5). 9–159.
- Blake, H.*
1978 Medieval pottery technical innovation or economic change? (In: Papers in Italian Archeology. *Blake, M.–Potter, T.–Whitcheh, D.* eds.). *BAR*, Supplementary series No. 41/II. Oxford 303–11.
- Blum, J.* (hg.)
1982 Die bäuerliche Welt. München

- Bonifay, M.–Paroli, L.–Picon, M.*
1986 Ceramiche vetrina pesante scoperte a Roma e Marsiglia risultati delle prime analisi fisico-chimiche. *Am XIII*: 79–96.
- Borremans, R.–Wargininaire, R.*
1966 *La Céramique d'Andenne*. Paris
- Braun, R.*
1979² *Industrialisierung und Volksleben. Veränderungen der Lebensformen unter Einwirkung der verlagindustriellen Heimatarbeit in einem ländlichen Industriegebiet vor 1800*. Erlenbach–Zürich–Stuttgart
- Brenner, R.*
1976 *Agrarian class structure and economic development in preindustrial Europe. Past and Present 70*: 30–75.
- Bruijn, A.*
1979 *Pottersvuren langs de Vecht. Aardewerk rond 1400 uit Utrecht*. Rotterdam Papers. A contribution to medieval archeology 3. Rotterdam
- Chapelot, J.* (ed.)
1975 *Poitiers de Saintogne. Huit siècle d'artisanal rural*. (Édition des Musées Nationaux). Paris
- Chapelot, J.–Fossier, R.*
1980 *Le village et la maison au Moyen Age*. Paris
- Chapelot, J.–Galinié, J.–Pilet–Lemier, J.* ed.
1987 *La Céramique (Ve–XIXe siècle). Fabrication-Commercialisation-Utilisation*. Paris–Caën
- Comba, R.*
1978 *Rappresentazioni mentali, realta e aspetti di cultura materiali nella storie delle dimore rurali: la campagna del Piemonte a sud-occidentale fra XII e XVI secolo*. *Am V*: 375–414.
1980 *Cultura materiale e storia sociale nello studio delle dimore rurali*. *Am VII*: 9–20.
- Craiger-Smith, A.*
1973 *Tinglas pottery in Europe and in Islamic World*. London
- Csilléry, K. K.*
1972 *Ungarische Bauernmöbel*. (In: *Ungarische Volkskunst 4*). Budapest
- Davey, P.–Hodges, R.* eds.
1985 *Ceramics and trade. The production and distribution of later medieval pottery in North-West Europe*. (In: *University of Sheffield Publications*). Sheffield
- Dehnke, R.*
1958 *Münzdatierte Gefäße des 12–14 Jahrhunderts aus dem Landkreis Peine*. *Germania 36*: 220–28.
- Donat, P.*
1980 *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert*. (In: *Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung*. SUF 33). Berlin
1989 *Archäologisch kulturelle Gebiete der materiellen Kultur in der slavischen Stammgebieten*. (In: *Archäologie in der DDR I*). Berlin 268–315.
- Duning, G. C.*
1968 *The trade in medieval pottery around the North Sea*. *RP 1*: 35–52.

- Endres, W.*
1982 Zur Entstehung und chemischen Struktur „schwarz“ färbender Pigmente bei unglasierter Irdenware. (In: *Volkstümliche Keramik aus Europa 2 – Beiträge zur Keramikforschung*). Bonn 47–70.
- Everleigh, D.*
1986 *Old cooking utensils*. Aylesbury
- Filipovics, Sz. M.*
1951 Zsenszka keramika kod balkanszkih naroda. (In: *Szrpszka akademija nauka. Poszebno izdanye Etnografszki Insztitut 2*). Beograd 1–185.
- Forbes, R. J.*
1964–1972/ I–IX *Studies in ancient technology*. Leiden
- Francovich, R.–Gelichi, S.*
1978 Per una storia delle produzioni e del consumo della ceramica bassomedievale a Siena e nella Toscana meridionale. (In: *La céramique médiévale in Méditerranée occidentale IX–XV siecle. Pretirage*. (In: *Colloque International du Centre National de la Recherche Scientifique, Sophia Antipolis 11–15 Septembre 1978*). Communication II: 1–19.
- Franz, G.*
1967 Grangien und Landsiedel. (In: *Wege und Forschungen der Agrargeschichte, Sonderband 3*). ZAA 28–50.
- Gaimster, D. R. M.–Redknap, M.–Wegner, H. H. eds.*
1988 Zur Keramik des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit im Rheinland. (In: *BAR International Series 440*). London
- Gaimster, D. R. M.–Redknap, M. eds.*
1992 *Everyday and exotic pottery from Europe 650–1900. Studies in honour of John G. Hurst*. Oxford
- Gavazzi, M.*
1965 Zur Frage der Backglocke im südpannonischen Raum. (In: *Europa et Hungaria. J. Ortutay red.*) Budapest 88–93.
- Gelichi, S.*
1984 Studi sulla ceramica medievale riminese. La „grafitta arcaica“. *Am XI*: 149–214.
1993 Ceramiche „tipo Santa Croce“. Un contributo alla conoscenza delle produzioni venete tardo-medievali, con Appendice di *H. Patterson*. *Am XX*: 229–302.
- Gross, U.*
1991 *Mittelalterliche Keramik zwischen Neckarmündung und Schwäbischer Alb. Bemerkungen zur räumlichen Entwicklung und zeitlichen Gliederung*. Stuttgart
- Haarberg, R.*
1973 Die mittelalterliche Keramik in Niederhessen. *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte 23*: 1–61.
- Haberlandt, A.*
1953 *Taschenwörterbuch Österreichs*. Wien
- Hasse, M.*
1975 Neues Hausgerät: neue Häuser, neue Kleider – eine Betrachtung der städtischen Kultur im 13. und 14. Jahrhundert sowie ein Katalog der metallenen Hausgeräte. *ZAMA 7*: 7–83.

- Hayes, J. W.*
1972 Late Roman pottery. Roma
- Hensel, W.*
1956² Slowianszczyzna wczesnoredniowieczna zarys kultury materialnej. Warszawa
- Herrmann, J.*
1968 Slawische Stämme zwischen Elbe und Oder. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen stämme zwischen Elbe, Oder, Neisse, Studien auf der Grundlage archäologischen Materials. (In: Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften). Berlin
- Hinz, H.*
1962 Einige niederrheinischen Fundstellen mit mittelalterlichen Keramik. Bonner Jahrbücher 162: 23–76.
- Hodges, H.*
1971 Technology in Ancient World. Oxford
- Holl, I.*
1955 Külföldi kerámia Magyarországon XIII–XVI. század. Budapest Régiségei XVI: 147–98.
1963 A magyar középkori kerámia kutatásának problémái. Műveltség és Hagymány V: 65–84.
- Hübener, W.*
1969 Absatzgebiete frühgeschichtlichen Töpfereien in der Zone nördlich der Alpen. Zürich
- Hurst, J. G.–Neal, D. S.–Beuningen, Van, H. J. E.*
1986 Pottery produced and traded in North-West-Europe 1350–1650. RP VI. 47–81.
- Jacobi, G.*
1974 Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching. (In: Die Ausgrabungen in Manching. KRAEMER, W. hg. 5). Wiesbaden
- Janssen, W.*
1966 Zur Typologie und Chronologie mittelalterlichen Keramik aus Südniedersachsen. (In: Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 7). Göttingen
1983/a Die Bedeutung der mittelalterlichen Burg für die Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters, (In: Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. II Teil. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften Göttingen. Philologisch – Historische Klasse. Dritte Folge Nr. 123). Göttingen 261–316.
1983/b Gewerbliche Produktion des Mittelalters als Wirtschaftsfaktor im ländlichen Raum. (In: Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. II Teil. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Dritte Folge Nr. 123). Göttingen 317–98.
1983/c Later medieval pottery production in the Netherlands. (In: Ceramics and trade. The production and distribution of later medieval pottery in North-West-Europe. Proceedings Medieval Pottery Research Group. Hull 1980. Davey, P.–Hodges, R. eds.) Sheffield 121–86.
- Janssen, W.–Follmann, A.–B.*
1972 2000 Jahre Keramik im Rheinland. Ausstellungskatalog. Köln

- Kaiser, H.*
1980 Herdfeuer und Herdgerät im Rauchhaus – Wohnen damals. Cloppenburg
- Kappel, I.*
1969 Die Graphittonkeramik von Manching. Mit Beiträgen von *Josef Frechen* und *Eduard Woermann*. (In: Die Ausgrabungen von Manching. *Kraemer, W.* hg. 2). Wiesbaden
- Kellenbenz, H.* (hg.)
1975 Agrarisches Nebenwerke und Formen der Reagrarisierung im Spätmittelalter und 19./20. Jahrhundert. Stuttgart
- Kerkhoff-Hader, B.* (hg.)
1982 Töpferhandwerk. *RJbVk.* 24: 163–96.
- Kohl, Th.*
1972 Zinngießberhandwerk und Zinngerät in Oldenburg, Ostfriesland und Osnabrück (1600–1900). (In: Schriften zur Niederdeutschen Volkskunde 5). Göttingen
- Kresz, M.*
1991 Agyagművesség. (In: Kézművesség. Magyar Néprajz. Anyagi kultúra 2.) Budapest 524–600.
- Lobbedey, U.*
1968 Untersuchungen mittelalterliche Keramik, vornehmlich aus Südwestdeutschland. Stuttgart
1986 Bemerkungen zum Tischgeschirr aus Keramik, besonders des norddeutschen Raumes (1150–1250). *ZAMA Beiheft* 4: 179–89.
- Löbert, H.*
1980 Die keramische Inventar einer Abfallgrube des 16. Jh. aus Göttingen. Studien zum Handel, zur Funktion und sozialgeschichtlichen Interpretation frühneuzeitlicher Keramik. *ZAMA* 8: 7–45.
- Maier, F.*
1970 Die bemalte Spätlatene-Keramik von Manching. (In: Die Ausgrabungen in Manching *Kraemer, W.* hg. 3). Wiesbaden
- Mangelsdorf, G.*
1994 Untersuchungen zur Formenkunde spätmittelalterlicher Keramik im westlichen Brandenburg. Frankfurt a.M.
- Mannoni, L. T.*
1972 A medieval glasshouse in the Genoese Apennines. *Ma* XVI: 143–45.
1975 La ceramica medievale a Genova e nella Liguria. Genova–Bordighera
1976 Per una storia regionale della cultura materiale i recipienti in Liguria. *Quaderni Storici* 31: 229–69.
- Marti, J.*
1985 La ceramica verde y manganeso de Paterna. Propuesta de metodo para su estudio. Avance preliminar. *Am* XII: 7–16.
- McCarthy, M.R.–Brooks, C. M.*
1988 Medieval pottery in Britain. A. D. 900–1600. Leicester
- Meier, T.*
1986 Handwerk, Hauswerk, Heimatarbeit. Nichtagrarisches Tätigkeiten und Erwerbsformen in einem traditionellen Ackerbaugesbiet des 18. Jahrhunderts. Würzburg

- Meyer, D.*
1980 Archäologische Untersuchungen an einer Töpferei des 13. Jh. und in Siedlungsbereichen am Koberg zu Lübeck. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 3: 59–81.
- Mildenberger, G.*
1951 Die Herstellung der mittelalterlichen Kugeltöpfe. *Germania* 29: 63: 99.
- Moreno, D.–Maestri, de, S.*
1974 Casa rurale e cultura materiale nella colonizzazione dell' Appennino genovese tra XVIe XVII secolo. (In: Atti del convegno internazionale „I paesaggi rurali europei“. Perugia, 7–12 maggio 1973.) Perugia 3–21.
- Moszynski, K.*
1967²/I–III Kultura ludowa slowian. Warszawa
- Müller-Karpe, P.*
1966–1980/I–IV Handbuch der Vorgeschichte. München
- Peine, H. W.*
1988 Untersuchungen zur mittelalterlichen Keramik Mindens. Bonn
- Pingel, V.*
1971 Die glatte Drehscheiben-Keramik von Manching. (In: Die Ausgrabungen in Manching. *Kraemer, W.* hg. 4). Wiesbaden
- Platt, C.–Colemann-Smith, R.*
1975/I–II Excavations in medieval Southampton 1953–1969. Southampton
- Reed, I. W.*
1990 1000 year pottery. An analysis of pottery, trade and use. (In: Trondheim Modell 25). Trondheim
- RhWZV
Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde
- Reineking-Bock, van, G.*
1976² Steinzeug-Kataloge des Kunstgewerbemuseums Köln 4. Köln
- Reinfuss, R.*
1960 Piecze do wypalu naczyn w polskiem garncarstwie ludowym. *Etnografia Polska* 2: 329–43.
- Rieth, A.*
1960 5000 Jahre Töpferscheibe. Konstanz
- Rikman, E. A.*
1975 Zsiliscse plemen csernahovszkoj kulturii Dnesztrovszko-Prutzkovo mezdurecsja. (In: Drevneje zsiliscse narodov Vosztocsnoj Evropü. Red. *Rabinovics, M. G.*) Moszkva 54–87.
- RJbV
Rheinische Jahrbücher von Volkskunde
- Rösener, W.*
1993 Die Bauern in den europäischen Geschichte. München
- RP**
Rotterdam Papers. A contribution to medieval archaeology
- Rybakow, B. A.*
1959/I–II Das Handwerk. (In: Geschichte der Kultur der alten Rus' I: Die materielle Kultur der alten Rus'.) Berlin 67–178.
- Schlumbohm, J.*
1977 Industrialisierung vor der Industriasierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Lande in der Formationsperiode des Kapitalismus. Stuttgart

- Spohn, Th.*
1995 Der Pottofen. RhWZV 40: 31–58.
- Steensberg, A.*
1960 Primitivet pottemageri i Europa. (Folklivog Kulturleven). Kobenhavn
- Stephan, H. G.*
1981 Coppingrave studien zur Töpferei des 13–19 Jahrhunderts in Nordwestdeutschland. Hildesheim
1982 Die mittelalterliche Keramik in Norddeutschland (1200–1500). (In: Aus dem Alltag der mittelalterlichen Stadt. Handbuch zur Sonderausstellung in Bremer Landesmuseum. *Pöhl-Weber, R.* hg.) Bremen 65–122.
1983 The development and production of medieval stoneware in Germany. (In: Ceramics and trade. The production and distribution of later medieval pottery in North-west Europe. *Davey, P.–Hodges, R.* eds.). Proceedings Medieval Pottery. Research Group, Hull 1980). Sheffield 95–120.
1986 Beiträge zur archäologischen Erforschung der materiellen Kultur des hohen und späten Mittelalters im Weserbergland. Funde aus zwei Kloaken in der Altstadt von Höxter. (In: Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 17) Hildesheim 219–308.
1992 Keramik der Renaissance im Oberrheinraum und an der unteren Werra. ZAMA. Beiheft 7: 89–113.
1993 Niederländisch-deutsche Handelsbeziehungen zu Beginn der goldenen Zeitalters. Die Werrawarentöpferei von Enkhuizen im Jahre 1605. ZfA 381–96.
1996 Deutsche Keramik im Handelsraum der Hanse. (In: Nahrung und Tischkultur im Hanseraum. *Wiegelmann, G.–Mohrmann, R.* hgs.) Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland. Herausgegeben von der Volkskundlichen Kommission für Westfalen Landschaftsverband Westfalen-Lippe. 91). Münster 95–107.
- Steuer, H.*
1987 Der Handel der Wikingerzeit zwischen Nord- und Westeuropa aufgrund archäologischen Zeugnisse. (In: Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Teil IV. Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit. *Duwal, K.–Jankuhn, N.–Siems, H. – Timpe, D.* hgg. Abhandlungen an der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Dritte Folge 156). Göttingen 112–97.
- Tauber, J.*
1980 Herd und Ofen im Mittelalter. (In: Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 7). Bern
1985 Küche, Geschirr und Essmanieren im Mittelalter. Archäologie der Schweiz 8/3: 197–203.
- Tomic, P.*
1969 Céramique populaire en Yougoslavie. (In: Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques). Moscou 149–65.
1983 Grincarsztvo in Szrbiji. Beograd
- Vannini, G.*
1974 Stratigrafia e reperti ceramici dal „castrum” die Ascianello (1^a campagna di scavo 1971). Am I: 91–110.

Wahlöö, Cl.

1976 Keramik 1000–1600 i svenska fynd. *Archeologica Lundensia* VI: 64–93,

Wilson, D. M.

1981 *The archeology of Anglo-Saxon in England*. London

ZAA

Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie

ZfA

Zeitschrift für Archäologie

IRDENE KÜCHENGEFÄßE (Einige Beispiele aus Europa)

Während in Mesopotamien die Vorteile der Drehscheibe schon vor fast fünftausend Jahren entdeckt wurden, verging ein gutes Zweidrittel der Geschichte des Keramikhandwerkes, bis auch in Europa damit begonnen wurde, die Gefäße mit Hilfe der Töpferscheibe herzustellen. Die mit einem Pedal angetriebene Scheibe wurde von den Meistern der mittelalterlichen Klosterwerkstätte noch viel später in den Dienst gestellt. Obwohl zur Zeit der Römer schon Keramik mit Bleiglasur hergestellt wurde, verbreiteten sich die Gefäße mit Blei- und Zinnglasur, sowie die Keramiken mit einer Salzglasur erst im Mittelalter. Die epochemachende Neuerung, die Vorteile des Glasurbrandes wurde von den für den Bauernmarkt arbeitenden Töpfern nördlich der Alpen erst Ende des Mittelalters genossen, obwohl im Mediterranium die glasierten Gefäße in der Verbraucherkultur jeder Berufsgruppe schon im Mittelalter in Mode kamen. Sie wurden wegen ihrer praktischen Beschaffenheit und gefälligen Ausführung gesuchte Artikel. Der Großteil der glasierten Gefäße ist eigentlich ein Beweis für die Veränderung der Wohnkultur. Nördlich der Alpen gab es im Mittelalter kaum eine Küche, wo in solchen teuren Dingen gekocht wurde. Als sich das Töpferhandwerk aber in den Städten und von dort aus teilweise in den Dörfern niederließ, wurden die glasierten Gefäße entweder als Wohnungsschmuck oder als Kochgeschirr zu beschaffen. Im östlichen Teil des Kontinentes begann dieser Prozeß erst, als sich in West-Europa infolge der Massenproduktion der industriellen Revolution die Ausstattung der Haushalte veränderte. Neben den Gefäßen aus gegossenem Eisen wurde die Holzgefäßkollektion mit Steingefäßen und in geringer Menge durch Keramik mit Bleiglasur ergänzt.

Die Tatsachen der Epoche der „Volkskeramik“ können demnach in erster Linie anhand der Bauernstumsgeschichte des 18–19. Jahrhunderts in Ost- und Mitteleuropa dokumentiert werden, diese werden in den volkskundlichen Magazinen der Museen bewahrt. Das „volkstümliche Töpferhandwerk“ geriet nämlich in den Rahmen der ländlichen Hausarbeit und des bäuerlichen Fleißes. Die in der Vorgeschichte des ländlichen Töpferhandwerkes hergestellten Erzeugnisse zerbrachen im Verlauf der Zeit und gerieten in das Blickfeld der Archäologen, obwohl sie in der Verbraucherkultur der Industriellen Revolution noch eine mit nichts anderem ersetzbare Rolle spielten. Die in den volkskundlichen Sammlungen bewahrten Stücke sind vielmehr Beweise der zweiten Blüte eines Gewerbes mit grosser Vergangenheit, die Fakten der Produktion und des Konsums eines marginalisierten Keramikgewerbes, als die Produkte des

Töpferhandwerkes jener Epoche, in der die Töpfer noch die Ansprüche jeder gesellschaftlichen Schicht und Gruppe zufriedenstellen wollend arbeiteten – an den Gefäßen, wenn sie deren Oberflächen mit Mustern verzierten. Die Ornamente waren auch auf anderen Gegenständen zu finden: an Möbeln, Gebäuden und an der Kleidung gleichermaßen.

Tamás Hoffmann

A PINCETOKBA VALÓ PALACK – Egy elfelejtett üveg kultúrtörténete –

VERES LÁSZLÓ

Jókai Mór is többször ír műveiben egy 19. század eleji szokásról: a köznemesek, de a jómódú polgárok és parasztok is hosszabb útra indulván szinte sohasem feledkeztek meg arról, hogy magukkal vigyék a *pincetokot*.¹ A pincetok egy rekeszekre osztott fedeles láda volt, amely a borral töltött palackok, az ún. *pincetokba való palackok* tárolóhelyéül, egyúttal védelméül is szolgált. A többnyire nemes fából készített ládák mívesen megmunkált alkalmatosságok voltak, tulajdonosaik ízlésének megfelelően díszítettek, kovácsolt vasalással, kecskebőrrel, ritkán bársonnyal borítottak, s belsejükben puha anyagokkal, néha bársonnyal béleltek, nehogy a féltett nedűt tartalmazó üvegek összetörjenek. Nemcsak a láda, hanem a láda rekeszeibe illeszkedő palackok is mesterremekeknek minősíthetők. A ládához hasonlóan az üvegek díszítésében is tükröződött gazdájuk vagyoni helyzete, amelyet a palackok feliratai, festett vagy gravírozott díszítményei juttattak többek között kifejezésre. A pincetokok általában 6+1 rekeszre osztott tárolóhelyek voltak. Ismerünk azonban olyan leírásokat is, amelyek szerint 27 rekesz is volt egy ládában.² A pincetok beosztásában, a páratlan számú rekeszrészben a láda további praktikussága is kifejeződött, mert ez a rekesz szolgált a *dohánykésztség* tárolására, s ha ez a rekesz *rejtekszékénykének* készült, akkor értéktárgyak megőrzésére is. Ez a funkció azonban csak másodlagos volt, lényegtelennek tekinthető a palackokba töltött bor biztonságos megőrzése mellett. Hiszen a bor valóságos kincsnek számított a múlt század eleji, vagy még korábbi közlekedési körülmények ismeretében, amikor a falusi kutak vizét nem nagyon volt ajánlatos fogyasztani, s nem lehetett előre pontosan kiszámítani a napnyugta idején elérhető helyet. Különben is az utazás fáradalmi közt a jó kedély is fontos dolognak számított, s ebben is segített a bor, a hazai, a megszokott. Néhány mondásunk utal a pincetok és tartalma fontosságára. Egy múlt századi praktikus tanácsokat osztó kalendáriumban olvashatjuk: „Okos tanács! Pincetokot pakoly a saroglyaba”. Súlyos átoknak számíthatott, ha valaki mögött azt mondták, hogy „Pincetokja folyjon ki”.³

A lexikonokat, az értelmező valamint szakszótárakat tanulmányozva szembetűnő, hogy elvéve találunk utalást a pincetokra és a pincetokba való palackokra. A *magyar nyelv értelmező szótára* a pincetok kétféle magyarázatát nyújtja. Az egyikben az irodalmi alkotásokban is megörökített tárgy jelenik meg, a rekeszekre osztott láda, amelyben

1 Erre vonatkozóan talán a legszebb példát az *Egy magyar nábob* című regényében találhatjuk. Kárpáthy János, a mulatozásáról híres főúr soha nem felejtette magával vinni a pincetokot.

2 A kolozsvári múzeum őriz egy ovális alapú, hengeres, felfelé öblösödő testű, magas nyakú palackosorozatot, 21 darab egyforma tárgyat. Egy rekeszes, piros posztóval bélelt falárával kerültek a múzeumba. A 21 palackhoz tartozott 6 db nagy négyoldalú palack is. Mind a 27 palackot a ládában tartották. Úgy tűnik, hogy a 19. század elején a 3–4–6 sorozatban készült pincetokba való palackok mellett az effajta készletek is elterjedtek.

3 Bárczy G.–Országh L., 1961. 749.

az útravaló borokat tárolták. A címszó írója a láda mellett a kosarat is pincetoknak tartja. Ez valóban elképzelhető, de eddig semmiféle történeti adattal nem bizonyítható. Lehetőséges, hogy az értelmező szótár szócikkének írója azt feltételezte, hogy vesszőből, gyékényből vagy más egyszerűbb anyagból is készíthető fedeles láda. A másik értelmezés szerint a pincék végén, a falban levő mélyedés is pincetok volt. Azonban ez az állítás sem igazolható.⁴ Valóban közismertek a bortermő vidékek pincéiben a falba vájt fülkék, rekeszek, amelyekben palackokat, üvegeket és különböző kézi eszközöket tároltak, de eddig egyetlen olyan adatot sem ismerünk, mely szerint ezek a fülkék pincetoknak nevezhetők. Pedig ez megkönnyítené a pincetok neve eredetének értelmezését. Logikus lehetne a következtetés, hogy a bor tárolására szolgáló láda a pincék falába vájt és pincetoknak nevezett fülkékről kapta elnevezését.

A pincetok és a pincetokba való palack elnevezése a levéltári forrásokban a 16. századtól követhető nyomon. 1542-ből a *Palaczk tok*, 1550-ből a *pinche tok mynd palaczk nélkül*, 1554-ből pedig *Az palaczk tokba töltetem bort higgadni* előfordulások ismeretesek.⁵ E századból sem datált üveg, sem azonosítható láda nem maradt fenn, így csak feltételezhetjük, hogy a pincetokba való palackok később ismert utódaikhoz hasonlóan rövid nyakú, hasáb testű üvegek voltak, következésképpen a ládák is ennek megfelelő rekeszekre osztottak. Ez a hasáb testű palackforma minden bizonnyal a 16. századtól vált divatosná, nyilvánvalóan a tokaj-hegyaljai borkultúra fellendülésével párhuzamosan.⁶ A hasáb testű palackok 16. századi elterjedését, gyakorivá válását mindekelőtt a korszakot megelőző emléktárgy vizsgálatával bizonyíthatjuk.

A palack elnevezés 1395-ben bukkan fel először a forrásokban. A *palasch* szó mellett már ekkor szerepel a *flaska* is. A palack és a flaska eredeti jelentése hosszú nyakú, üvegből vagy más anyagból készült tartály.⁷ Ez nyilvánvalóan azzal a gömb testű, hosszú nyakú üveggel áll összefüggésben, amely a Közel-Keletről terjedt el és vált kedvelté Európában a 12. századra.⁸ Ezt a palackformát egészen a 18. századig megtalálhatjuk Magyarországon (természetesen itt nem vesszük figyelembe a gyáripar felújított termékformáit), s a levéltári dokumentumok, valamint a tárgyi emléktárgy alapján közkedveltnek tekinthetjük. A dunántúli *pocakos üvegek*, vagy Erdélyben „kisebb gömbölyeg”, „gömbölyeg üvegpalackocská” névvel jelölt termékek őrizték a középkori üvegek formáit.⁹ A Balkánon keresztül, a *korintoszi üveghutából* egy másik palackforma is eljutott a középkori Magyarországra. Ez volt az ún. *golyvás palack*, vagy *golyvás üveg*. Ennek tároló része lapított gömb formájú volt, rövid nyakrészén pedig dudor, vagyis „golyvának” nevezett kitüremkedés figyelhető meg. Ismert egy harmadik palacktípus is a 16. század előtt, mégpedig a „kettős kónikus üveg”, ami különleges elnevezését kettős tagoltságának köszönheti. Szűk szájnylását általában gyűrű veszi körül, vagy pedig a gyűrű kevéssel a szájrperem alá csúszik. Nyaka a szájnylástól lefelé fokozatosan tágul és bugyrot képez, amelyet egy gyűrű szűkít le ismét, s ez a palack testétől elválasztja. A palackbelső felé forduló gyűrűt az edényforma alakításával együtt, az anyag visszahajtásával képezték. A kettős kónikus üveg törzse enyhén hordó alakú, s keskenyebb mint a nyak bugyra. Ezt azzal szokták magyarázni, hogy a hordó alakú testet ere-

4 *Bárczy G.-Ország L.*, 1961. 749.

5 *Szamota I.*, 1902–1906. 740.

6 Azt kell feltételeznünk, hogy a szállítást tűrő tokaji bor megjelenése és a tokaj-hegyaljai borvidék szerepének meghatározóvá válása is közrejátszott a palackforma elterjedésében.

7 *Szamota I.*, 1902–1906. 740.

8 *H. Gyürky K.*, é. n. 34.

9 *Veres L.*, 1997. 100.

detileg szalmával fonták körbe és ez az ital hőmérsékletét hosszú időn át a kívánt hőfokon megőrizte, ugyanakkor védte is az üveget. Gyakori palacktípus volt a középkorban a *kotyogós üveg*. Ez egy olyan *csali-palack* volt, amelyből a folyadék csak cseppekben és kotyogva folyt ki. A rómaiak *guttumium*-nak nevezték ezt a palackot, az elnevezés a guttus, vagyis a csepp latin szóból származik.¹⁰ Ez a palacktípus különösen Németországban volt kedvelt, ahol „Kuttrolf”, azaz „Guttrolf” volt az elnevezése. Ennek a szónak és magának a palacknak az első említése a 13. században irodalmi szövegben már előfordul. Számptalan változattal találkozhatunk a 15–17. századokból. A német szakirodalom az „Angster” és a „Kuttrolf” elnevezéseket keverve használja, sőt tanulmány is készült annak eldöntésére, mikor és mely típusra melyik kifejezés illik.¹¹ Egyes kutatók állítása szerint ma már a kérdés könnyen eldönthető: az „anghstera, inghistera, augustarium stb.”, vagyis németül „Angster” csupán szűk nyakú palack, ami Itáliában kedvelt és elterjedt volt.¹² A 16. század előtt ismert és viszonylag elterjedt négy fő palacktípus közül kettő a Balkánon keresztül, hazánkon át jutott Európába: a „Golyvás palack” és a „kettős konikus edény”. Mindkét palacktípus egyedi előfordulásai ismertek Magyarországtól nyugatra. Tehát bizonyosan állíthatjuk, hogy a Közel-Keletről és a korintoszi hutából a Balkánon át elterjedt palackformák nyugati határainkon túl nem nagyon bizonyultak keresettnek. Ezzel szemben a *gömb testű palack* és a *kuttrolf* nálunk volt inkább ritka, valószínűsíthető, hogy e palackformák kevésbé voltak nálunk elterjedtek. Velence a közhasználati eszközöknek számító palackok terén valószínűleg két irányba továbbította termékkéleségeit. Magyarországra a golyvás és a kettős konikus üvegek jutottak el közvetlen úton eredeti származási helyükről. Valószínűleg ezzel magyarázható a palack szavunk eredete, ugyanis a palack szó a magyar nyelvbe átkerült déli szláv *plosky* alakja. Megítélésem szerint a „kettős konikus üvegekre” vonatkozott eredetileg. A *flaska*, *flaskó* – ez utóbbi elnevezést napjainkban is gyakran használják – pedig a latin *flasca*, vagy *flasco* átvétele,¹³ s a hosszú nyakú, gömb testű üvegek megjelenésére szolgált.

A négy fő palacktípus összefoglaló jellemzőjeként a hengeres vagy gömbszerű tárolórész emelhető ki. Vajon ez azt jelenti, hogy hasáb testű üvegpalackok nem készültek a 16. század előtt? A válasz nyilvánvalóan az, hogy készítettek hasáb testű üvegpalackokat is, hiszen a középkori Európa üvegyártásának hagyományai a római üveggul-túrában gyökereztek. Azonban a tárgyi emlékek, a régészeti leletek arról győznek meg bennünket, hogy a hasáb testű üvegek előállítására csak ritkán került sor, mert az üvegyártás során viszonylag ritkán alkalmaztak formákat, ami az „uniformizálás” felé mutat és a szögletes üveg gyártásának nélkülözhetetlen feltétele volt. A magyarázat egyszerű tényekre vezethető vissza. Egyrészt importálták az üveget. Másrészt viszonylag behatárolható volt az üvegtárgyak iránti igény, s ezért egyszerűbb volt fűvással előállítani a termékeket, mintsem a forma elkészítésével bajlódni, különösen ha a nagyobb mennyiségű és azonos típusú termékek iránt kicsiny volt a kereslet.¹⁴

Magyarország üvegyiparának újratelepítésére a 16. századtól került sor. A 16. században a középkori eredetű *teplicei üvegcsűr* mellett csupán néhány helyen folyt üveg-

10 H. Gyürky K., é. n. 34–35.

11 H. Gyürky K., é. n. 45.

12 Veres L., 1982. 35–42.

13 Benkő L., 1970. 67.

14 Az üvegtárgyak iránti kereslet elsősorban az arany- és ezüstbányászatban nyilvánult meg, hiszen a *választóvíz* tárolására az üveg volt a legalkalmasabb.

gyártás Magyarországon.¹⁵ A 17. században a Felvidéken a Rákóczi-család járt élen üveggéztető műhelyek alapításában, illetve üzemeltetésében, Erdélyben pedig Bethlen Gábor, majd pedig utódai.¹⁶

Nyugat-Magyarországról csak gyér kezdeményezéseket ismerünk. Nyilvánvalóan ennek okai között a török hódoltság területi kiterjedését és a fejlett iparral rendelkező Ausztria közelségét is számításba kell vennünk.¹⁷

A 17. század végétől, de még inkább a Rákóczi-szabadságharc utáni időszakban, a gazdaság reorganizációjának idején a magyarországi üvegyártás új vonása domborodott ki. Különösen a fában gazdag hegyvidéki erdőségekben gomba módra szaporodtak a főúri uradalmak központjaiban emelt üvegcsűrők. A korábbi századokban az üvegyártás alapvető feladata az arany- és ezüstbányászat igényeinek kielégítése volt. A 17. század végétől a főúri huták ablaküveget készítettek és mellette elsősorban *tároló- és ivóedényeket* a bortermő vidékek számára. A huták alapításában a Rákóczi-család járt az élen, melynek tagjai a *sárosi Makovicától az abaúji Regécen át az erdélyi porumbáki és kománai uradalmakig* mindenütt létesítettek üveggéztető üzemeket. Mellettük nem elhanyagolható a Bercsényiek és a Károlyiak szerepe sem, hogy csak a legfontosabbakat említsük.¹⁸ A 17. század második felében és a 18. század elején létrejött üzemek a gyár-
ipari jellegű üveggéztetés kibontakozásáig az ország üvegyártásának és üveggel való ellátásának meghatározó tényezői voltak. Egy-egy huta termelése lefedte a közeli szűkebb piackörzetet, a felesleget pedig az üveggéztető műhelyekkel nem rendelkező Alföldön értékesítették.¹⁹

A 16–18. században a pincetokba való palackok előállítására különböző mértékben követhető nyomon az egyes üzemek történetére vonatkozó levéltári források és a fennmaradt tárgyi emlékek felhasználásával. A vizsgálatok során figyelembe kell vennünk azt, hogy az üveggéztető meghatározó alapanyagok alapján az ország területe egyértelműen felosztható üvegyártásra alkalmas és nem alkalmas vidékekre. Az üveggéztetés bázisai a hegyvidékeken voltak, hiszen csak itt található megfelelő mennyiségben fa, melynek hamujából hamuzsirt lehetett előállítani és amely az energiát biztosította. Mivel a huták alapvetően a közeli területeket látták el produktumaikkal, a pincetokba való palackok előfordulása is itt a legnagyobb a háztartásokban. A Nyugat-Dunántúl, Felvidék mellett önálló területi egységet képez az üvegyártás tekintetében is Erdély. A két nagy üvegyártó vidék ipara eltérő fejlődésen ment keresztül. Különböző volt a huták alapításának oka, a tájon élők más-más típusú termékeket igényeltek és nem elhanyagolható az sem, hogy különböző országokból származtak az üveggéztető munkások is.²⁰

A 16–17. századi lakáskultúra kiváló ismerője, *Radvánszky Béla* az asztali edények bemutatásakor megállapítja, hogy a „közönséges üvegpalack nem ment ritkaságszámba, az útra való pincetokban rendszeren üvegpalackban tárolták a bort.”²¹ Azonban a 16–17. századi magyar családélet és háztartás bemutatásakor sem a pincetokot, sem pedig a bele való palackot nem tartotta figyelemre méltónak. Nyilvánvalóan azért, mert a

15 *Sághelyi L.*, 1938. 76–77.

16 *Hangay Z.*, 1987. 139–140.; *Bunta M.*, 1980. 221.

17 *Borsos B.*, 1974. 46.; *Kemény L.*, 1906. 188–189.

18 Vö. *Veres L.*, 1997. 45–46.

19 A huták egy része többszöri vándorlás után akár 200 évig is termelhetett egy adott körzetben a középkori technológia alkalmazásával. L. pl. porumbáki huta, amely 1899-ben, regéci huta, amely 1916-ban szüntette be termelését.

20 *L. Veres L.*, 1997. 180. oldalon szereplő térképet.

21 *Radvánszky B.*, 1986. 188.

tok és a palack döntő része egyszerű, közönséges közhasználati tárgy lehetett e korszakban, s Radvánszky a drága, külföldi üvegeknek szánt nagyobb teret, amelyek a „magasabb kultúra” méltó reprezentánsai. Ezek között azonban nem nagyon talált pincetokba való palackot, hiszen a fejlett üvegyiparral rendelkező nyugati országokban nem volt szokásban az útravaló bor ládában történő szállítása. A festett és a gravírozott díszű pincetokba való palackok a hazai üvegyártás technikai fejlődésével párhuzamosan csak a 17. század második felében jelentek meg. Ennek a korszaknak az egyik legszebb színes zománccfestéssel díszített alakja a Magyar Nemzeti Múzeumban található. Az 1696-os évszámot viselő, *sotuv*al, vagyis ónkupakkal ellátott pincetokba való palack előlapján az évszám fölött az Andrássyak címere látható, hátlapján pedig keresztbe tett leveles ágak között koronás monogram. Érdekesebb két keskeny oldala finom magyaros ízlésű és határozott habán befolyásról tanúskodó virágbokrétákkal. A fejlett, biztos technika régi műhelygyakorlatról tanúskodik. Az Andrássy-címerből és a habán hatású ornamentikából következően, a darab egykori felső-magyarországi eredete valószínű (1. kép).²²



1. kép

Felső-magyarországinak tekinthetők az első gravírozott díszű pincetokba való palackjaink is. A gravírozott és csiszolt díszű edények megjelenése a magyar üvegek között szorosan összefügg az egész európai üvegművesség helyzetében bekövetkezett változással. A 17. század elejétől a cseh és a német üvegművesség vált egyeduralgóvá az ún. *kristálystílus* megteremtésével.²³ Hazánkat a század végére érthette el az új divat és a technika ismerete. Nyilvánvalóan a földrajzi közelségből fakadóan Felső-Magyarország területén alkalmazták először az új díszítési módot, amely tökéletességében megfigyelhető *Krompachi Holló Zsigmond* csavaros nyakú, hasáb formájú, 1666-ból származó pincetokba való palackján. Az üveg magas fokon mutatja be a magyar üveggravírozás művészetét. A pincetokba való palack előlapjának közepén medalionba foglalt címer figyelhető meg, körülötte két sorban elhelyezett felirattal. A fennmaradt szabad felületeket fantasztikus állati és növényi elemekből álló díszítmény borítja, erős keleti hatásra utal. Ez a csodálatosan szép tárgy minden bizonnyal Felső-Magyarországon, talán Sárosban készült (2. kép). Maga a *krompachi Holló* család is felső-magyarországi volt, ahol tagjai a 17. században a kamaránál vezető szerepet töltötték be.²⁴ A 17. század végén már Erdélyben is foglalkoztak az üvegedények gravírozásával. Az első gravírozott díszű

22 A tárgyat közli *Borsos B.*, 1974. 67. 38. sz. kép

23 Az új üvegstílus megjelenésével kapcsolatban l. *Veres L.*, 1997. 31–34.

24 *Borsos B.*, 1974. 74.



2. kép



3. kép

üvegek legszebb példánya *Mikes Mihály* 1693-ból származó díszes pincetokba való palackja, amely az Iparművészeti Múzeum féltett kincse (3. kép).²⁵ A tárgy egész felületét gravírozott és aranyozott díszítés borítja, ami leginkább erdélyi jellegzetességnek számít. A palack előlapján a kör alakú medalionban a keresztre feszített Krisztust látjuk. Érdeksége, hogy a keresztfa nem a szokásoknak megfelelően hegyen áll, hanem virágos mezőben. Az üveg hátlapján szintén medalionban az Agnus Dei figyelhető meg. Mindkét medalliont barokk kartusok övezik és a fennmaradó tereket is barokk ornamentikával töltötte ki az üvegdíszítő. A pincetokba való palack két keskeny oldalát az erdélyi református templombelsőkön gyakori motívum uralja, a hosszú karóra felcsavarodó szőlő levelekkel és fürtökkel.

Bár a 17. század végi szépen díszített pincetokba való palackok közül még néhányat bemutatathatnánk, azonban ezek után is hangsúlyoznunk kellene azt, hogy a korszak háztartásainak döntő többségében nem ilyen szépen díszített pincetokba való üvegek voltak, hanem jóval egyszerűbbek. Az üvegáru ugyanis meglehetősen drága portéka volt és csak a legmódosabbak engedhették meg maguknak beszerzésüket. A 17. századból számtalan adattal bizonyítható, hogy bár ez a korszak az üvegek térhódításának periódusa, az üveg csak lassan vált a nemesi, polgári háztartások mindennapi dísz- vagy hasz-

²⁵ A műtárgy részletes bemutatását l. *Varga V.*, 1989. 14–15.

nálatti tárgyává. A parasztság körében a térhódítás még későbbben zajlott le.²⁶ Ha I. Rákóczi György, az ország egyik leggazdagabb földesura birtokainak gazdasági iratait tanulmányozzuk, akkor meggyőzően bizonyíthatjuk az előbbi állítás hitelességét. I. Rákóczi György felső-magyarországi birtokain csak a legjelentősebb kastélyokban, várakban voltak üvegek. Sárospatakon 1634-ben a számtartói házban 74 üveget vettek számba, amelyekben majoránna-, viola-, rózsza-, gyöngyvirág-, szegfű-, levendula-, petrezselyem-, fodormenta-, eper-, fehér liliom-, pápafű-, kömény-, ánizs-, cseresznye-, sóska-, varadics-, bodza-, zsálya-, fagyal-, hársfa-, cselidonia-, útifű-, feketeüröm-, fehérüröm- és aufráziavizet, valamint ecetet tároltak.²⁷ A konyhában az összeíró csak azt jegyezte fel, hogy itt „igen sok üveg” található. 1635-ben már 135, különböző virágokból és gyümölcsökből készült folyadékkal teli üveg volt a számtartói házban.²⁸ A borsi kastélyban 1638-ban 4 volt az üvegek száma, amelyekben rózsza-, zsálya- és liliomvizet tartottak, s ez már komoly mennyiségnek számított – ha nem is olyan jelentősnek, mint a patoki –, ha figyelembe vesszük, hogy más felső-magyarországi kastélyokban, mint Munkács, Makovicza, Szerencs stb. még egyetlen üvegről sem adtak számot. I. Rákóczi György uradalmainak pincéiben óriási mennyiségű bort tároltak hordókban. Egyetlenegy esetben sem találunk utalást arra, hogy a bort palackban tartották volna.

I. Rákóczi György Sáros vármegyében, a makovicai vár alatt üveghutát is üzemeltetett. Úgy látszik, hogy ez elsősorban ablaküveget gyártott az 1630-as években. Ezt tükrözi az, hogy a fejedelmi birtokokon mindenütt nagyobb mennyiségű ablaküvegekészletekről szólnak az összeírások. I. Rákóczi György, mint Erdély fejedelme haszonélvezője volt az *Olt menti birtokoknak*, a porumbáki és kománai uradalmaknak is. E két uradalomban működtek Erdély első üveghutái, amelyek közül a porumbáki üvegcsúrt még Bethlen Gábor alapította.²⁹ Annak ellenére, hogy I. Rákóczi György Erdélyben is hutatulajdonos volt, elmondható, hogy erdélyi udvarházaiban viszonylag kevés volt az üvegből készült használati tárgyak száma. A kománai kúriában 1648-ban 280 darab *lengyel üvegpoharat*, 35 apró *hegyes poharat*, 50 *hosszú kotyogós üveget* és 128 *lapos palackot* tároltak. Mellettük azonban igen jelentős mennyiségű ablaküveget, nevezetesen 1060 nagy és 7080 apró *üvegtányért*, melyeket ólom- vagy fakeretbe foglalva használtak ablakozásra.³⁰ Úgy tűnik, hogy a Felvidékhez hasonlóan Erdélyben is elsősorban ablaküveg-készítés volt a huták feladata.

Az üvegek lassú térhódítása általános jelenség volt a 17. századi Magyarországon, de pregnánsan igazán Erdélyben szembeűnő. Az iparművészeti, művelődéstörténeti és gazdaságtörténeti irodalomban általánosan elfogadott az a nézet, miszerint Erdélyben az üveg használata a háztartásokban és a lakásbelső díszedényei között csak a 17. század vége felé és a 18. század elején kapott helyet. Szokás azt is hangoztatni – írja *Bunta Magda* és *Katona Imre* –, hogy „a nemes udvarházak barátságos levegőjében a 17. század folyamán nyert egyre nagyobb szerepet az üveg, s a 17–18. századi ún. úri üvegek nagy része ennek az udvarházi pompának kifejező bizonyítéka.” Ezzel az állásponttal szemben az erdélyi udvarházak, kastélyok 17–18. századi összeírásait, inventáriumait alaposabban vizsgálva egészen más helyzetkép tárul elénk. Egy-két kivételtől eltekintve a nemesi lakóházakból teljes mértékben hiányzik a díszüveg, de a használati üvegek tekintetében is rendkívül szegényesek a leltárak. Több ismert történelmi személyiség kú-

26 Veres L., 1997. 35.

27 Makkai L., 1954. 238.

28 Makkai L., 1954. 241.

29 Makkai L., 1954. 329., 332.; Bunta M.–Katona I., 1983. 43.

30 Makkai L., 1954. 530.

riájának, kastélyának leltárában szinte egyetlen díszüveg sem szerepel. A díszedény-készletük általában fajansz, a használati edények döntő része pedig fa- és ónedény. *Bunta Magda* és *Katona Imre* ötvennél több 1627–1757 közötti időszakban készült leltárt, összeírást vizsgált meg, s kutatásuk eredményeként a következő üvegekészletet sikerült feltárni az erdélyi udvarházakban: a források egyáltalán nem említettek üvegtárgyakat (az évszám az összeírás évét jelzi) *Görgény* (1656), *Kóródszentmárton* (1638), *Mezőszengyel* (1656), *Szurdok* (1657), *Ádámos* (17. század közepe), *Bethlen* (1661), *Mezőbodon* (1679), *Sebesvár* (1680), *Karkó* (1682), *Nyujtód* (1684), *Csikkozmas* (1688), *Aranyosmeggyes* (1689), *Nagybun* (1692), *Borberek* (1694), *Kővár* (1694), *Alvinc* (1696), *Szentbenedek* (1696), *Egeres* (1699), *Zentelke* (1715), *Grid* (1716), *Koronka* (1724), *Marosszentkirály* (1725), *Kaplyon* (1729), *Bonchida* (1736), *Gernyeszeg* (1751), *Branyicska* (1757) udvarházaiban, kastélyaiban, váraiban. A *kistarcsai udvarházban* mindössze 6 darab „víznek való ivegpalack”-ot vettek nyilvántartásba 1624-ben, *Szentdemeteren* pedig egy „hitván” pincetokot, amelyben „öt evegpalack” volt. 1646-ban *Magyarbükkösön* az „asszony házá”-ban az üvegekészletet kilenc lapos palack jelentette, melyekben különböző növényekből készített illatszereket tartottak. Viszonylag gazdag volt a *királyfalvi* és a *búzásbocsárdi udvarházak* edénykészlete. 1647-ben *Királyfalván* 16 üvegpalack és négy lapos rózsavíznek való üveg volt a háztartásban. Az üvegpalackok közül három „sotus”, vagyis csavaros nyakú volt, minden bizonnyal pincetokba valóak. *Búzásbocsárdon* 20 üvegpohár és egy lámpa mellett négy darab „kotyogós üveg” egészítette ki a készletet. Ezeknél is gazdagabb volt üvegtárgyakban *Teleki Mihály* – a későbbi erdélyi kancellár – uzdiszentpéteri udvarháza. 1679-ben több mint félezer üveget vettek nyilvántartásba, köztük 23 kotyogós és 18 pincetokba való üveget.³¹ *Teleki Mihály* udvarháza nyilvánvalóan kivételnek számított felszereltségében, ami talán annak is köszönhető, hogy *Teleki nagynénje* a *fejedelemasszony*, *Bornemissza Anna* volt. Talán emiatt juthatott a *Teleki család* több üveghez, amit vásárolhattak, vagy ajándékba kaphattak a *porumbáki hutából*.

Az üveg lassú erdélyi térhódítását több kutató a nemesség konzervativizmusára vezeti vissza. A régi tárgyakhoz való ragaszkodás miatt terjed csak lassan az üveg. Ennek bizonyítására többen *Apor Pétert* idézik, aki valamilyen ok miatt nem szerette az üveget, felesleges, törékeny holminak tartotta azt. *Apor Péter* ironikusan szól arról, hogy hogyan próbálták az üveget népszerűsíteni. Leírja, hogy „...in anno 1686 hoztanak legelsőbbben Németországból kristályokat Erdélybe (...) *Apor István* (az író nagybátyja) lévén a tricesimárum arendator (a harmincadvám bérlője), megparancsolta volt mindennév a rationalistáknak (harmincadosok), ha valami vámon valami új portékát hoznak a görögök egyenesen küldjék hozzája, cinciter harmincig való kristályt hozván egy kereskedő ember, az kolozsvári (...) harmincados *Apor Istvánnak* küldi, (...) az kristályokat titkon eltéti. Azonban *Teleki Mihályt*, *Naláczy Istvánt* s más uri embereket *Fogarásban* az maga szállásra ebédre hivat, megparancsolta, hogy csak egy kristálypohárt, azt is az legalábbvalót tegyenek a pohárszékre. Leülvén az asztalhoz, azt a kristályt, borral megtöltvé, bekéri s azt mondja: Én ezt arra köszönném, az ki elfogadná, inná meg a bort a kristályt tenné el magának. Arra mond *Teleki Mihály*: Héjába mesterkedel koma, mert én bort, jól tudod nem szoktam innya (bort nem ivott *Teleki Mihály*, hanem csak vizet) (...) *Apor István* azt feleli: Én uram kegyelmedet nem kénáloom, hanem azt ki tőlem elveszi. Mondja *Naláczy István*: hocca, édes komám! Megissza a bort, az poharat kiadja a maga inasának. Azután más kristályt hoznak (...) szebbet az elsőnél, azt is bor-

31 *Bunta M.–Katona I.*, 1983. 26–28.

ral megtöltetvén, békéri Apor István mondván: az ki ezt a pohárt elveszi tőlem, igya meg az borát, tégye el a poharát. Akkor is ujólag mont Teleki Mihály: hiába mesterkedel koma, mert nem iszom bort. Naláczy István az pohárt elveszi, az bort megissza, kiadja a pohárt inasának. Harmadig kristályt is még kihoznak, amazoknál szebbet. (...) szintén úgy elköszönő (Apor István), mondja Naláczy István: hocca koma, azt is elveszem én. Teleki Mihály mondja: ezt Isten engemet úgy segéljen, nem veszed, elég már az a két kristály, add ide koma, Apor István, megiszom. S meg is ivá a bort, az kristályt az inasnak kiadá. Aztán rendre kihozák a kristályokat, mindenkor Teleki Mihály fogadá el a köszöneteket, megiván a bort, rendre kiadta a poharakat, s bevették a várba az Teleki Mihály szállására. Rettenetes ital volt aznap az Apor István szállásán, ugyhogy senki lábán haza nem mehetett...”. „Bethlen Gergely – írja Apor Péter – bezzeg ő sem iszik vala kristályból, ő is az többi között egyszer vendégséget csinált vala, jelen van gróf Mikes Mihály is, de nem mondja vala: adj uramnak egy kristály bort, hanem: Sándor, Gergely essekura (ez kedves szolgálja vala) uramnak adj egy darab bort. Azt vagy fazékban, vagy kupában adták be, mikor ivott, erősen ivott, s Mikes Mihály akkor vonogatja magát az italtól, mond Bethlen Gergely: Uram, kelmed talán kerestélyra vágy. Akkor kereskedni kezd a zsebiben, kiveszen egy kopott erszényt, nem ért volna két polturát, kiveszen egy sustákat, avagy négy polturát, s adja az inasának, mondván: eredj öcsém, hozz kerestélyt ökelminek, mert ökelme kerestélyra vágy. Így csufolá meg a kristállyal innya vágyókat.”³² E mulatságos eset után nem is csodálkozhatunk azon, hogy Bethlen Gergely fejedelmi tanácsos, akinek lányát II. Apafi Mihály vette feleségül 1695-ben, javai között úgyszólván nem tartott üveget. Udvarhelyszék és Fogarásföld főkapitányának mezőbodonai udvarházában az 1679 és 1692-ben készült összeírások alapján még egyetlen kotyogós üveggel sem találkozunk.³³ „De nem vala akkor hire az tekel glaz (...), hanem vagy almási veres csuporból, vagy járai hólyagos csuporból, vagy segesvári félejteles, vagy kisebb szép uj viaszas kupából ittak” olvashatjuk Apor Péter *Metamorphosis*ában.³⁴ Az idézett adatok tanúsága szerint az üvegedények használata Erdélyben még a 17. század második felében sem volt általános. Az üvegekészlet – ha egyáltalán létezett – néhány pincetokba való palackból, a kotyogós üvegből, néhány lapos üvegpalackból, virágvizek tárolására szolgáló üvegekből állott legfeljebb. Ezzel szemben – amint az ablaküvegek gyártásának jelentőségére már utaltunk –, általánosnak mondható az üvegezett ablakok elterjedése. Az üvegedények számának bemutatásakor idézett udvarházi, kastély leltárak – amikor kevés üvegtárggyal találkozunk –, szinte minden esetben arról szólnak, hogy az épületek ablakai üvegezettek voltak. Általában az udvarházhoz tartozó lakóépületek ablakait üvegezték, a melléképületeken rendszerint lantornás (papíros, hólyagos) ablakot találunk.³⁵

Apor Péter *Metamorphosis*ában – bármennyire üvegellenes is volt – megemlékezik arról, hogy az erdélyi lakosság szívesen használta a *kotyogós üveget*. „Mikor a gyümölcsöt beadták, kivált dinnyeéréskor, olyan hosszú szályú üvegekben, melyeket kortyogós üvegeknek hittak, és Porumbákon, Fogarásföldön csináltak, a meggyes bor rendben belitölve úgy állott a jeges csberben, mindeniknek asztalhoz egyet-egyét beadtanak, azután még többet, azt olyan jóízüen kortyogdogólag megitták”.³⁶ Apor Péter a *kotyogós üveget* nevezi *kortyogós üvegeknek*. Ő nyilvánvalóan arra gondolt, hogy az

32 Apor P., 1863. 327–328.

33 Bunta M.–Katona I., 1983. 30.

34 Apor P., 1863. 325–326.

35 Bunta M.–Katona I., 1983. 30–31.

36 Apor P., 1863. 325, 329.

ital fogyasztásakor a kortyolás a palack meghatározója, holott teljesen másról volt szó. A kotyogós üveg tulajdonképpen a pincetokba való palackokkal azonos formájú. A különbség abban tapasztalható, hogy a hasáb testű üveg belső részében – mint a kutrolfok esetében – üvegcsöveket képeztek ki, s a palackban levő folyadék ezeken az üvegcsövecskéken keresztül lassan jutott el az edény szájrészébe. Vannak olyan feltevések, hogy a közismert paraszti használatú *csalikorsó* talán a kotyogós üvegek technikájának utánzásával jött létre.

Ha a 17. századi erdélyi vagyontelvéket vizsgáljuk, kétségtelen, hogy a kotyogós üvegek legalább hasonló mennyiségben voltak divatosak, mint a pincetokba való palackok. Úgy tűnik, hogy a bonyolult technikai műveleteket igénylő kotyogós üvegek és a pincetokba való palackok közötti „verseny” a 17. század végére eldőlt az utóbbi javára, különösképpen a lengyelországi import hatására. A Lengyelországból behozott hasáb testű üvegek igen hamar divatossá váltak Erdélyben, s a fogarasföldi hutákban előszeretettel készítették őket.³⁷ A *kománai* és a *porumbáki huták* 1648. évi leltáraiban a hasáb testű üvegek között még túlsúlyban voltak a kotyogós üvegek, de a 17. század végére az arány teljesen megváltozott a pincetokba való palackok előnyére. Erről tájékoztat bennünket Bornemissza Anna fejedelemszony naplója. Bornemissza Anna feljegyzései naplószerűen tájékoztatnak azokról az üvegholmikról, amelyeket Porumbákról a fejedelmi udvar számára szállítottak 1677–1688 között. A feljegyzések egyrészt az üvegmennyiség felmérését teszik lehetővé, másrészt a termékek formai és funkcióbeli változatosságára utalnak. Bornemissza Anna feljegyzései szerint 31 féle üvegtárgyat gyártottak Porumbákon. Az ablaküvegekre utaló tételek után a használati üvegeket 29 tételbe sorakoztatta a fejedelemszony, melyek között kotyogós üveg már egyáltalán nem szerepelt, ellenben a hasáb testű üvegek 4 tételben lettek nyilvántartásba véve. Ezek közül az egyik a pincetokba való palack volt.³⁸

A pincetokba való palackok széles körü elterjedése a 18. században következett be. Döntő tényezőnek számított, hogy megjelentek az ún. *piacra termelő huták*, amelyek lényegében *főúri üvegcsűrők* voltak. Ezek azonban már a szűkebb uradalmi igények kielégítésén túl is fel tudták kínálni termékeiket, ha volt megfelelő vásárló piac.

Felső-Magyarországon is a 17. század végétől váltak az üveghuták tömegárut termelő üzemekké. Korábban, mint ezt láthattuk, elsősorban uradalmi igényeket elégítettek ki, s az erdélyi üzemekhez hasonlóan döntő részben ablaküveget gyártottak. II. Rákóczi Ferenc gazdaságpolitikájának köszönhetően új területeken, Felső-Magyarország déli részein alapítottak üvegekészítő műhelyeket, amelyeknek a bortermő vidékek tároló- és ivóedényekkel való ellátása volt a feladata. A tömegtermelésben az áttörést a *regéci huta* alapítása jelentette. II. Rákóczi Ferenc nagykorúvá válva 1694-ben vette át az addig kamarai kezelésben levő birtokait, így a Tokaj-Hegyalja közelében levő regéci uradalmat is. Sógorával, Aspremont gróffal többször bejárta birtokait és gyakran megfordult Sárospatakon és Regécen is, ahol több intézkedést hozott az uradalmak gazdasági fejlesztésére. A hegyaljai felkelést követően ismét felkereste a sárospataki és a regéci uradalmakat, és ennek a látogatásnak köszönhető a regéci üveghuta megalapítása. 1698. február 28-án Fonyban készítette el az üzem alapító levelét, amely a következőképpen hangzik: „Mi, Felső Vadászi Rákóczi Ferenc, fejedelem, Nemes Sáros Vármegyének Fő Ispánnya stb. Regéczi Hegyekben levő hutánkban Thomas Hutnik nevű hutásnak állítván, és azt kezébe bocsátván, illy képpen végeztünk vele: észtendőknek forgása alatt tartozik nekünk

37 Bunta M.–Katona I., 1983. 58–59.

38 A naplóban részletezett tételeket és azok elemzését vö. Bunta M.–Katona I., 1983. 53–54.

kész pénz beli adóval, 100 magyar forinttal. Item más fél ezer eöregh kristályos karikával, ezer pedig paraszt karikával és ötven pohárral. Ha pedig mi számunkra mivel, kristály karikának ezeréért 12 Ft, parasztért 6 Ft, pincetokra való sotos eövegh palackokért akar nagyobb, akar kiseb egytül 18 pénz lészen Kinek nagyobb bizonyására ezen levelünket attuk. Rákóczi Ferenc”.³⁹ Az alapítólevél számunkra különösen azért érdekes, mert konkrét adattal szól a pincetokba való palackról, nevezetesen meghatározza az árát. Durván 1 magyar forintba került 4 pincetokba való palack. Ez egyenértékű volt 200 darab zöld színű ablaküveggel.

1708-ra tehetjük a parádi huta alapításának idejét. Az üzem létesítése szintén II. Rákóczi Ferenc nevéhez fűződik. Azonban az üvegekészítő műhely csak a szabadságharc után bontakoztatta ki igazán termelését. Egy 1736-ból származó összeírás tanúskodik arról, hogy a parádi üzemben formába fúvott, szögletes testű, plasztikus díszítésű palackokat, *sotos üvegeket* is gyártottak, s a „sotos csináló” mester rangsorban az üveghuta bérlője, a *hutás mester* után következett.⁴⁰ A Bükk hegység déli lejtőjén, a diósgyőri koronauradalomban kamarai kezdeményezésre a Rákóczi-szabadságharcot követő évektől gyártottak üveget. Az ablaküveg készítése mellett már az első összeírás is a pincetokba való palackok gyártásának jelentőségéről tanúskodik.⁴¹ Az üzem termelésére vonatkozó adatok is arról győznek meg bennünket, hogy célszerűbb volt szögletes testű palackokat készíteni, mert értékesítési lehetőségük kedvezőbb volt, mint más termékeké, s előállításuk is kevesebb időt és fáradságot igényelt, mint pl. az ablaküvegé.

A 18. század elején Erdély déli részén négy üveghuta működött: a porumbáki, az árpási (Felsőárpás), a kercesórai és az ucsai (Felsőucs). A négy Olt menti huta megérte a 19. századot. Az árpási üzem és a kercesórai huta termelése nem volt folyamatos, sokszor hosszabb időre is szüneteltették üzemelésüket. 1858-ban tájékoztatnak utoljára a források működésükről. A porumbáki huta kétszázhatvankilenc évi folytonosság után, 1894-ben szűnt meg, a felsőucsai pedig 1857-ben.⁴² A rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapítható, hogy a négy üvegsűr közül csak kettőben, a porumbákiban és az árpásiban gyártottak pincetokba való palackokat. Kercesóran és Felsőúcsán az ablaküvegek mellett *kristály stílusú* termék előállítására törekedtek a tulajdonosok, s nem elképzelhetetlen, hogy a gravírozott díszű erdélyi pincetokba való üvegek innen kerültek ki.⁴³ A székelyföldi üzemek produktumai között sem találhatunk pincetokba való palackokat.⁴⁴ Ma ugyan helytelenül sokszor erdélyi hutának tartjuk, de valójában kelet-magyarországi hutának minősíthető *Károlyi Sándor száldobágyi üzeme*, amely a porumbáki huta mellett Kelet-Magyarország és Erdély legjelentősebb üvegekészítő üzemének számított a 18–19. században. A magyarországi üveggyártás egészét szem előtt tartva, jelentősége a regéci hutákhoz mérhető leginkább. A *száldobágyi hutát* Károlyi Sándor generális hívta életre 1722-ben. Az üvegeket, vagyis a hutásokat Csehországból hozatta. 1725. november 24-én kelt levelében utasítja Károlyi a hutamestert, hogy „az minémü edények és eszközök kedvesebbek, olyanokat csináltasson, mivel az ujság (új-donság) közönségesen szokta az emberek szemeit hizlalni, (de) ujjabb és ujjabb formákat is igyekezze csináltatni. Az üvegarikák (ablaküveg), serespoharak és az lábosok, ugy

39 OL. Kamarai Levéltár Arch. Fam. Rákóczi de Felsővadász. Fasc. 36. E. Rajcsány 20. Fol. 9. No. 153. *Arendatariae Officinae Vitriariae Regeciensis*. Vö. *Takács B.*, 1966. 14.; *Tagányi K.*, 1900. 142.

40 *Takács B.*, 1970. 25.

41 *Veres L.*, 1995. 30.

42 *Bunta M.–Katona I.*, 1983. 73.

43 *Bunta M.–Katona I.*, 1983. 75.

44 *Bunta M.–Katona I.*, 1983. 70–72.

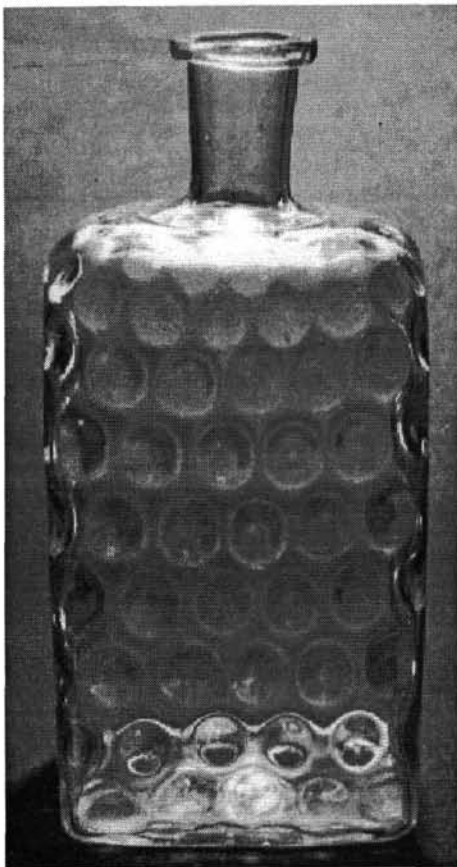
az pincetokokhoz való palackok legkedvesebbek tehát azokat igyekezzék csináltatni.” Amint az utasítások idézett soraiból kiderül, 1725-ben a száldobágyi hutában egyrészt ablaküvegeket (üvegkarikákat és táblaüvegeket), használati üvegedényeket (sörös poharakat, lábas, vagyis talpas poharakat és az igen keresett pincetokba való palackokat) gyártottak elsősorban. Az idők folyamán egyre változatosabb lett a huta termékskálája, de az előbbi termékféleségek gyártása döntő volt a huta megszűnéséig. A száldobágyi huta termékeinek egy részét a Tiszán tutajon szállították dél felé, Belgrádig. Kedvező értékesítési lehetőségek kínálkoztak a hutához legközelebb eső nagyvárosban, Nagyvárkonyon, valamivel távolabb Nagykárolyban és Szatmáron. A száldobágyi termékeknek igen jó híre volt Erdélyben, mert már 1725–26-ban különböző erdélyi mágnáscsaládok is innen rendeltek üveget. Egy váradi kereskedő, *Helbenstrait Johann* pedig – a poharak és gyertyatartók mellett – elsősorban pincetokba való palackokat rendelt, mert erre volt Erdélyben nagy igény.⁴⁵

A 17. század utolsó harmadában és a 18. század elején alapított huták inventáriumi adatait, összeírásait vizsgálva megállapítható, hogy a pincetokot készítő üzemek Magyarország északi, északkeleti és délkeleti részein helyezkedtek el. Az északi vármegyék üzemének történetéről kevés adat áll rendelkezésünkre, de a fennmaradt emlékek alapján feltételezhetjük, hogy Pozsony, Árva, Trencsén, Zólyom vármegyében is gyártottak ilyen termékféleségeket. A dunántúli üzemek ebben az időszakban még nem jöhetnek számításba, hiszen csak a 18. század második felében alakultak a bakonyi, zalai és baranyai üvegsűrők, s ezek termékei között a későbbiekben sem találhatunk pincetokba való palackokat. Talán azért, mert a dunántúli gazdag főúri családok inkább Ausztriából szereztek be a magyarországinál sokkal díszesebb pincetokba való üvegeiket.

A hutaeltárakban csak nagyon ritkán találunk utalást arra, hogy a pincetokba való palackokat hogyan díszítették. Így elsősorban a fennmaradt tárgyi emlékek alapján következtethetünk a palackok díszítésére. A termékek szinte kivétel nélkül hasáb testűek voltak, s 1–1,5 literesektől egészen 4–5 literes űrtartalomig terjedőek. A hasáb testű, rövid nyakú palackok formába fúvással készültek. Kizárólag fúvással nem lehetett szögletes üvegeket előállítani. Az üveg alakját és méretét a készítő forma határozta meg, amelybe a mesterek belefújták az olvadt, képlékeny üvegmasszát. Az üveg tisztasága, áttetszősége és az arányos forma önmagában is az üveg díszét jelentette. Az üvegekészítő forma falának barázdái azt a hatást keltették az edényeken, mintha a sima üvegfelület megtört volna. Ha a barázdákat kereszt vagy átlós irányban is alkalmazták, akkor lényegében *optikai díszek* jöttek létre a palackok felületén, s ez a dísz a fény és árnyék hatásának fokozásával a forma szépségének kiemelését szolgálta. A felsoroltak tulajdonképpen a legegyszerűbb díszítési módoknak számítottak és szinte valamennyi hutában elterjedtek, mindennapos díszítőtechnikai megoldásnak számítottak.

Az optikai díszek kategóriájába tartozó, de már azért a bemutatott eljárásoknál lényegesen bonyolultabb volt az edények testének ovális bemélyedésekkel való ékesítése. Ezt a díszítési módot csak a zempléni pincetokba való palackokon fedezhetjük fel, mint ahogyan a *habos díszítést* is (4. kép). A „habos dísz” elnevezés ismeretlen a szakirodalomban, maga a zempléni falvak lakossága illette ilyen jelzővel azokat az üvegtárgyakat, amelyek falában a tejüvegszálak érdekes mintázatokat hoztak létre. Ez az üvegekészítés őskorába visszanyúló díszítési mód. A minden komplikáltságtól mentes, egyszerű díszítmény úgy jön létre az edények felületén, hogy a kissé felfúvott tárgyra vékony, nyúlós tejüvegfonalat csavartak, amelyet különböző kompozíciókba „fésültek”, s az üveg

45 Kárfy Ö., 1902. 276–284.; Sághegyi L., 1938. 171–175.



4. kép



5. kép

teljes kifúvása során ezek elnyújtott mintázattá alakultak. A habos díszítmények szintén a zempléni hutákra voltak jellemzőek, s ezzel az ottani pincetokokon alkalmazott díszítési módok ki is merültek. Elgondolkodtató, hogy a habos, vagy mustrás (ahogyan Erdélyben a habos díszet nevezték) díszítési mód Erdélyben a kancsók, a kancsó poharak esetében gyakran bizonyult, de ismereteink szerint egyetlenegyszer sem fordul elő pincetokba való palackokon, csakúgy az optikai díszítés sem.

Az egyszerű, áttetsző, sima falú pincetokba való palackok mellett, különösen a 19. században, a gravírozott díszű, monogrammal és évszámmal ellátott produktumok váltak elterjedté. A gravírozás szinte minden esetben diszkrét, szolidan elhelyezett levelesvirágos füzérben, esetleg medalionban nyilvánul meg. Ismeretlen a figurális ábrázolása, a céhes mesterek számára készített palackokon is legfeljebb a mesterség egy-egy szimbólumát fedezhetjük fel.⁴⁶ A bükki, mátrai és a felvidéki üzemekben csak nagyon ritkán éltek az optikai díszítés lehetőségeivel. A leírásokban, de főként a fennmaradt tárgyi emlékekben alig találunk erre utaló nyomokat. Viszont általánosan elterjedt volt a pincetokba való palackok gravírozása, és a 19. században fokozatosan terjedt a színes

46 L. Bunta M.–Katona I., 1983. 59–61. sz. illusztrációkat



6. kép



7. kép

zománcfestéses díszítés. A bükki hutákban és Parádon ez utóbbi a 19. század második felében különösen a „magyaros” mintázat alkalmazásával vált általánossá. A Felvidéken a diszkrét festés volt a jellemző, amely sokszor a gravírozott díszítmények hangsúlyozására szolgált (5. kép).

A pincetokba való palack legnagyobb emlékanyaga a felvidéki hutákból származik, s nemrégiben *Karol J. Strelec* nagyon részletes, katalógusszerű feldolgozásban tette közzé a jellemző produktumokat. Munkája alapján összegezhető, hogy a gravírozott díszítményeket mértéktartóan alkalmazták a mesterek. Az egyszerűségekre való törekvés igazán széppé, ízléssé teszi a palackokat, amelyeken a növényi ornamentikás, figurális kompozíciók egyaránt megfigyelhetők és nagyon gyakoriak a céhszimbólum-ábrázolások, a különböző mesterségekkel kapcsolatos eszközök megjelenítése a bányászattól a mezőgazdaságig. Gravírozott díszű palackok még a hagyományos technikával dolgozó huták megszűnte után is készültek a régi mintázatok felhasználásával. Különösen figyelemre méltók ebből a szempontból a keresztbe tett kasza, gereblye és a középük helyezett háromágú favilla gravírozott díszítmények, amelyek még századunk 30–40-es éveiben is megfigyelhetők a már gyári, hasáb testű palackokon. A *Strelec* által közölt emléanyag ismeretében úgy tűnik, revideálnunk kell nézetünket, miszerint a magyarországi közgyűjteményekben található néhány hasonló díszítésű üveget baranyai hutatermékeknek tartottuk (6. kép).⁴⁷ A felvidéki palackok gravírozott díszítményei lenyűgözők, ugyanakkor a vonalak vastagságában, a technikai kivitelezésben több kívánnivalót hagynak maguk után. A pincetokba való palackok gravírozásának művészi

⁴⁷ *Karol J. Strelec* 1992. Vö. *Veres L.*, 1977. 43. sz. illusztráció

hagynak maguk után. A pincetokba való palackok gravírozásának művészi kivitelezésében a parádi huta fölötté állott mind a felvidéki, mind pedig a bükki üzemeknek, ami összefüggésbe hozható azzal a módosabb vásárlóközönsséggel, amely a művészi színvonalon gravírozott palackokat igényelte. A parádi termékeken a magas művészet díszítőelemei inkább uralkodóak, mint a népies motívumok és az egyszerűbb vásárlói rétegek igényeinek megfelelő díszítési mód (7. kép).

A pincetokba való palackok egy része valójában sohasem társult a tárolásukra szolgáló ládával, a pincetokkal. Csak nevükben őrizték a valamikori egytűvé tartozást. Megítélésem szerint a 18. századtól a pincetokba való palackok egyre inkább díszüvegekké váltak, s pincékben, présházákban mindennapos tároló üvegekké. A 19. századtól egyre inkább megnőtt az igény a díszüvegek iránt, miközben az egyszerűbb pincetokba való palackok fokozatosan elvesztették jelentőségüket és egyre inkább háttérbe szorultak az üveghuták termékskáláján is. Ez az elgondolás a bor palackozásának elterjedésével támasztható alá. Az uniformizált formájú, azonos ürtartalmú üvegek csak a 19–20. század közepétől álltak a pincészetek rendelkezésére, s ettől az időszaktól vált a palack az értékesítés során nélkülözhetetlen kellékké. Különösen a külföldi piac igényelte a hordós bor helyett a palackozott bort. Ezt megelőzően a közönséges pincetokba való palackok szolgálták a borpalackozás eszközüül, hiszen ezek is azonos ürmértékűek voltak, s szeriában lehetővé tették az előállításukat az üvegtől való elkülönítésükkel. A pincetokba való palackok tároló részének összeszűkülésével, majd pedig henger alakúvá válásával alakultak ki az elsősorban Tokaj-Hegyalján elterjedt üvegpalackok, melyeket egészen napjainkig gyártanak és tokaji borospalack néven ismernek.⁴⁸ A pincetokba való palackok díszüveggé válására többek között az is bizonyíték, hogy a fennmaradt tárgyi emlékekben a 18–19. századból nem fedezhetünk fel négy, vagy hat darab azonos díszítésű üveget, amely a rekeszes pincetokba került volna.

IRODALOM

Apor Péter

1863 *Metamorphosis Transylvaniae*. Pest

Bárczy Géza–Országh László

1961 *A magyar nyelv értelmező szótára V*. Budapest

Benkő Loránd

1970 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II*. Budapest

Borsos Béla

1974 *A magyar üvegművéség*. Budapest

Bunta Magda

1980 *Contributi la studiul produselor artistice ale glajariei de la Porumbacu de sus* (se. XVII–XVIII.) In: *Acta Musei Napocensis* 129–240. Cluj-Napoca

Bunta Magda–Katona Imre

1983 *Az erdélyi üvegművéség a századfordulóig*. Bukarest

48 *Veres L.*, 1997a. 185–194.

- H. Gyürki Katalin*
 é. n. Az üveg. Katalógus. Monumenta Historica Budapestiensia V. Budapest
- Hangay Zoltán*
 1987 Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond. Budapest
- Kárfy Ödön*
 1902 Adatok a száldobágyi üveghuta történetéhez. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle IX. 276–284.
- Kemény Lajos*
 1906 Üvegyártás és fegyvergyártás a XVI. században. Archaeológiai Értesítő XVI. 188–189. Budapest
- Makkai László*
 1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Budapest
- Radvánszky Béla*
 1986 Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Budapest
- Sághelyi Lajos*
 1938 A magyar üvegipar története. Budapest
- Szamota István*
 1902–1906 Magyar oklevél szótár. Budapest
- Strelec J. Karol*
 1992 Historické Flasove Sklo. Fontes Slovenského Narodného Muzea Etnografického Muzea v. Martine 15. Martin
- Tagányi Károly*
 1900 A Rákócziak regéci üveghutája. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VII. Budapest
- Takács Béla*
 1966 A Zempléni-hegység üveghutái. Budapest
 1970 Parádi üvegművészet. Budapest
- Varga Vera*
 1989 Régi magyar üveg. Budapest
- Veres László*
 1982 XVI. századi diósgyőri kutrolf töredékek. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 20. 35–42. Miskolc
 1995 A Bükk hegység üveghutái. Officina Musei 2. Miskolc
 1997 Magyarország 17–19. századi parasztüvegei. Studia Folkloristica et Ethnographica 28. Debrecen
 1997a Adalékok a tokaji bor palackozásának történetéhez. Európából–Európába. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére. Néprajzi Látóhatár VI. 185–193. Budapest–Debrecen

DIE INS FLASCHENFUTTER GEHÖRENDE FLASCHEN (Die Kulturgeschichte einer vergessenen Flasche)

Noch Anfang des 19. Jahrhunderts war es in Ungarn Brauch, daß die wohlhabenderen Schichten bei einer längeren Reise in speziellen Aufbewahrungsmitteln Wein mit auf den Weg nahmen. Der Name dieses Aufbewahrungsmittels hieß *Flaschenfutter*. Das Flaschenfutter war eigentlich ein Kasten mit Deckel, der in 2–4–6 Fächer geteilt war und in diese Fächer kamen die prismaförmigen Flaschen, sogenannte *ins Flaschenfutter gehörende Flaschen*. Das Flaschenfutter und die ins Flaschenfutter gehörenden Flaschen kamen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Mode. Beim hinterbliebenen gegenständlichen Erinnerungsmaterial sind schon vom Ende des 17. Jahrhunderts stammende, mit Kunstgravierungen oder Ölbildern verzierte Stücke zu finden, die oft mit dem Wappen oder Monogramm der Eigentümer versehen waren.

Die Herstellung der ins Flaschenfutter gehörenden Flaschen wurde in den Glasbläserwerkstätten besonders vom 18. Jahrhundert an charakteristisch. Im nördlichen Teil Ungarns und in Siebenbürgen zählten sie zu den eigentümlichen Produktarten der Hütten, während in Westungarn und Transdanubien solche Flaschen nur gelegentlich hergestellt wurden. Das Gravieren und Malen wurde bei der Verzierung der Flaschen im 19. Jahrhundert charakteristisch. Bei den meisten Stücken des Erinnerungsmaterials kann eher eine sogenannte optische Verzierung, die die Wirkung von Licht und Schatten erhöhte, beobachtet werden. Die optische Verzierung wurde durch das Einfurchen der Wände der Glasfabrikationsformen, durch Ver- und Austiefungen an festgelegten Punkten erreicht.

Die ins Flaschenfutter gehörende Flasche wurde im Verlauf der Zeit von ihrem Aufbewahrungsort getrennt und entwickelte sich zur selbstständigen Zierflasche, die zwischen den repräsentativen Gegenständen der Haushalte verwahrt oder als erste Flasche zur Weinabfüllung verwendet wurde. Die prismatischen Flaschen können als Vorgänger der walzenförmigen Flaschen aus Tokaj-Hegyalja und dem im Matragebirge liegenden Weingebiet von Eger betrachtet werden. Da die Herstellung der ins Flaschenfutter gehörenden Flaschen durch das Blasen in Formen erfolgte, konnte auch die beständige Form und ihr Volumen gewährleistet werden. Von hieraus war es nur noch ein Schritt zu den ebenfalls in Formen hergestellten walzenförmigen Flaschen, die weniger zerbrechlich, zum Transport und auch für den Handel in Flaschen geeigneter waren.

Diese Studie beschreibt den Herstellungsvorgang der ins Flaschenfutter gehörenden Flaschen, die Herstellungsorte, sowie die Eigentümlichkeiten bei den Verzierungen der Produkte.

László Veres

A BOR GYÓGYÍTÓ EREJÉRŐL

PAP MIKLÓS

A bor gyógyító erejébe vetett hit egyidős a szőlőnövény és borkészítés elterjedésével. Úgy vagyunk vele, mint az álommal. Amióta álom van, azóta létezik az ember számára egy másik világ is. Amióta bor van, azóta az ember erősnek, hatalmasnak, legyőzhetetlennek, mindenre képesnek érzi magát. Hisz a bor varázslatos hatalmában. A mámoros ember lelkivilága is egy „más világ”. Talán ez a misztikum, a mámor misztikumak tette a bort áldozati itallá, s ez lett a bor gyógyító erejébe vetett hitnek egyik forrása. Már magáról a hegyről is, ahol a csodálatos bor terem, a legendák egész sora keletkezett, de ugyanez mondható az ott termő szőlőről és borról is. Valami olyan aranyködben úszó misztikum veszi körül mindhármát, mint az isteneknek az idők végtelenségébe vesző születését.

A tokaji Nagyhegy, népies nevén Kopasz, amit a nyugati irodalom sok esetben Aranyhegynek nevez, Krúdy szerint:¹ történelmi kapuőr, a magyar Kánaán bejáratánál, melynek még a Tisza is egy hűséges rabszolga alázatosságával csókolja a lábát. Eredetét a néphagyomány így mondja el:² valamikor, nagyon régen óriások uralkodtak a földön. Az óriások összecsaptak az istenekkel. Rengett a föld, zúgott a vihar, még a nap is elcsodálkozott. A gigászi küzdelemben az istenek lekapták az egyik óriás hátáról a púpot, mert egy púpos volt közöttük szegényke, s úgy odacsapták a magyar róna szélére – éppen ahol a Tisza ölelkezik a Bodroggal –, hogy óriási hegy lett belőle. Hát így keletkezett a Kopasz.³

Maksai Öse Péter, a marosvásárhelyi iskola igazgatója, Bethlen Gábor angliai követe egy Londonban 1629-ben megjelent enciklopédia Erdélyről szóló fejezetében a Nagyhegyről így ír: „Ezt a várost (t. i. Tokajt) át lehet tekinteni az Arany-hegyről, mely három mérföld magas és hét mérföld hosszú. Ezen a Kanári-szigetknél sokkal ízletesebb és gazdagabb bor terem, hozzá mérhetetlen bőségben is és körös-körül azon a tájon.”

Egy másik misztikum a hegynek,⁴ hogy tetején boszorkányok tanyáztak. Mindenki, de legalább a fél ország tudja, hogy a boszorkányok seprűn lovagolva odagyültek találkozóra. Hogy mennyire hitték ezt még az 1700-as években is, arra bizonyosság az a boszorkányper, melyet Tokaj város jegyzőkönyvébe jegyeztek be: boszorkányság miatt perbe fogtak egy negyvenesztendős leányt, aki erősen tagadta, hogy a boszorkánytáncolásban részt vett volna. A tréfás bíró be is jegyezte a jegyzőkönyvbe, hogy a leányszónak aligha igaz a nem lehet, mert hihető, hogy egy negyvenesztendős leánnyal már az ördög sem akar táncolni.⁵

1 *Krúdy Gyula*: Elátkozott nektár c. novella; *Pap Miklós*: A tokaji. Gondolat 1985.

2 Tokaj mese, mondavilága. 1940. I. m. 5–60. 1940.

3 Tokaj mese, mondavilága. 1940.

4 Tokaj város törvénykönyve

5 Tokaj város törvénykönyve

S hogy népünk mennyire megbecsülte a csodálatos hegyet, melyről Petőfi Úti leveleiben így ír: „Keletre az egykori tűzokádó, a tokaji hegy, mely magában áll, mint hadsereg előtt a vezér. Ott áll magas fejével kék köpönyegben, komoly méltósággal... E városokban laknak, e hegyeken az öröm istenei, innen küldik szét a világba apostolaikat, a palackokba zárt aranyszínű lángokat, hogy prédikálják a népeknek, miszerint e föld nem siralom völgye.”

Károlyi Sándor – Rákóczi Ferenc hadvezére – fejezte ki legtömörebben e megbecsülést,⁶ amikor a tokaji haditanácson arról vitatkoztak, hogy a tokaji vár ostromát folytassák-e, vagy a bányavárosok elfoglalására induljanak: „a tokaji Nagy-hegy többet ér minden bányánál”.

Mikszáth Kálmán *Különös házasság* című regényében így tiszteli meg e hegyet:⁷ „Az öreg kocsis hátrafordul és elbeszéli, hogy ő a Benczúr ezredben szolgált, erre vonultak egyszer Kassa felé, a generális gróf Kláris (gróf Larisch) e helyre érve egyszerűen rákiáltott az ezredre: »Tisztelegj!« s nosza a legénység megcsinálta a nagy parádét a hegynek, mintha maga a császár lenne. De ér is az annyit, mint egy császár!”

A szőlőről sem kevesebb a legendák száma. Legalább annyi, mint magáról a hegyről. Legismertebb ezek között az aranyvessző legendája, melynek Mátyás király humanistái, Galeotto Marzio és Pietro Ranzano, továbbá Paracelsus írásai nyomán maradtak fenn.⁸ Tóth Béla *Magyar ritkaságok* című könyvének „Az aranyvenyige” című fejezetében olvashatjuk, hogy Galeotto Marzio, Mátyás király krónikása ezt írja a király mondásairól és tetteiről szóló könyvének XXVI. fejezetében: „Egy hallatlan csudadolgot említtek fel, amiről azt mondják, hogy máshol sehol sem fordul elő. Ott ugyanis (mármint Tokajban) arany terem vessző alakban, hasonló a spárgához, néha meg a szőlőtöke körül tekerködött kacs-formájára, többnyire kétarasznyi hosszúságban, mint sok ízben láttuk. De ez a szőlőtöke körül termett aranyspárga vagy kacs nem tiszta ércű, mivel olyan erű, mint a rajnai arany, s azt tartják, hogy e természetes aranyból csinált gyűrűk könnyen készülvén – mert semmi munkába nem kerül, a karikára hajlított aranyat újunkra vonni – meggyógyítják a szemölcsöket. Aminthogy nekem is van eféle aranyvesszőből font gyűrűm” (Kazinczy Gábor fordítása).⁹

Pietro Ranzano pedig ezt írja *Epitome Rerum Ungaricarum* című könyvecskéjében: „És mi csodálatos az aranytermő helyeken levő szőlőkben elég ujynyi vagy féllábnyi aranyvesszőcskét szednek, ilyenfélet számosat, megvaljuk mi is láttunk.”

A 16. század orvostudományának nagy híré tekintélye, Philippus Aureolus Paracelsus, a bázeli egyetem professzora 1524-ben járván hazánkban, a tokaji látogatásáról ezt jegyezte fel:¹⁰ „Én saját szememmel láttam, amikor bejártam Felső-Magyarországot és útba ejtettem Tokajt, tovább vidékét Mádót, Tarcalt, Tállyát, ahol a házigazda kettévágott szőlővesszőt mutatott, amelynek hosszában könnyű aranszálak voltak, mint amilyennel fonni szoktak.” E legendákból eredt az a hiedelem, amely évszázadokig tartotta magát, hogy a hegyaljai borok annak köszönhetik kiváló minőségüket, színüket, illatukat, ízüket, zamatukat, hogy a tőkék felszívják a vulkánok mélyében rejlő aranyat, s az felhalmozódik a fürtökben és venyigékben is. Paracelsus mondja egy másik helyen: „A vegetáliák a mineráliákkal társulván folyékony arannyá válnak”.

6 Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc I–III. Bp. 1907–1910.

7 Mikszáth Kálmán: *Különös házasság*

8 Tóth Béla: *Curiosa Hungarica*. Athenaeum Bp. 1907. 182–195.

9 I. m. 182–195.

10 I. m. 182–195.

A szőlő különleges értékét és misztikumát növelte az a tény is, hogy főleg nyugaton olyan hírek terjedtek el, hogy az Aranyhegy „fele az osztrák császár és királyé, fele pedig a muszka cáré”.¹¹ Amiből csak annyi igaz, hogy 1717-től valóban volt szőlője (a Hétszőlő) a mindenkori magyar királynak és (a Kótság) a királynőnek, az orosz cárok pedig jelzőként használták¹² az 1730-as évektől 1796-ig néhány tokaji, tarcali és tályai szőlőt, s egy tábornok vezetésével Borvásárló Bizottságot tartottak fenn Tokaj városában.

Még a hegynél és a szőlőnél is nagyobb a borok királyának és a királyok borának a misztikuma külföldön. A dán J. Bauer: *Hvad er Tokajer? (Mi a tokaji?)* című Koppenhágában 1887-ben kiadott könyvében olvashatjuk a nyugaton általánosan elterjedt legendát. „Valahol egy titkos pincében sok-sok tokaji bor volt elrejtve. A pince fölött egy csodálatos várkastély állt és a pincemester csak díszöltözetben, ezüst gyertyatartóval közelíthette meg a csodás nektárt. Azóta a várkastély a pincével együtt eltűnt, de a monda él, és Szent János éjszakáján a pásztorok gyakran hallanak a várkastély helyén dalolást, serlegcsengést. A váruat és vendégeit még haláluk után is visszahívja, visszacsábítja a földre a csodálatos bor.”

Krúdy Gyula is említ egy legendát a Kopaszon termő szőlőről:¹³ Minden száz esztendőben egyszer, anélkül, hogy emberkéz ültetné, kihajt egy szőlővessző a hegy ormán. A következő esztendőben aztán fűrtökkel telik meg a tőke. Egy esztendő múlva nyoma sincs a tőkének, fűrtöknek. Ellopja onnan az ördög, akinek különben is sok dolga van erre, mert patkószeget kell vetnie a legkisebb hordócskába is. Azért olyan különös természetű a hegyaljai bor. Az ördögnek ez a tevékenysége egyébként igen nagy veszélyt jelent a Hegyalján. Ha ugyanis az ördög minden hordócskába csak egy patkószeget is bevet – nyilván saját lópatkójából –, akkor a Hegyalján nem lesz „aranybor” csak zavaros, törött itóka, mert ha a bor egy „szögecskényi” vassal is érintkezik, feloldja azt, s barna illetve fekete törést kap, zavarossá válik. Hát ilyen ördögi az ördög mesterkedése.

Kötetnyi az irodalma az Aranyhegyről, annak boráról, szőlőjéről szóló legendáknak, mondáknak. Nem hiába vetélkedtek az itteni szőlőbirtokokért az orosz cárok, magyar királyok, erdélyi fejedelmek s a főurak. Ez is csak fokozta az itteni szőlők becsét, az itt termett bor értékét, misztikumát. Régi időkben a hegyaljai szőlőbirtok volt csak az igazi státuszszimbólum. Ragyogó ősi családnevek, fényes múltú személyiségek sokasága a hegyaljai szőlőbirtokosok lajstroma. (Szőlője volt itt, hogy csak a legnevezetesebb családokat említsük: Abaffy, Andrásy, Aspremont, Adriányi, Ambrózy, Balassa, Bathyányi, Barkóczy, Báthori, Bethlen, Bocskai, Bornemissza, Brunswik, Buttler, Bárczay, Berzeviczy, Buttykai, Bessenyei, Csáky, Constantin, Cebrián, Dessewffy, Dobó, Drugeth, Dőry, Daróczy, Dókus, Eperjessy, Erdődy, Esterházy, Fáy, Ferenczy, Forgách, Görgey, Ghillány, Haller, Hunyadi, Hohenlohe, Izdenczy, Illésházy, Izsépi, Jósika, József főherceg, Kazinczy, Klobusiczky, Kolossy, Kállay, Kossuth, Lónyai, Luzsinszky, Lorántffy, Láczy, Mailáth, Mailoth, Meskó, Máriássy, Mezőssy, Niczky, Nyomárkai, Okolicsányi, Patay, Perényi, Palóczy, Pethő, Rákóczi, Rozgonyi, Schell, Spóner, Szapolyai, Sztáray, Szemere, Szirmay, Széchenyi, Wolkenstein, Szinyei-Merse, Serédy, Szentiványi, Sennyei, Thurzó, Teleki, Viczmándy, Vay, Vécsey, Waldbotth, Windisgraetz, Zsedényi fejedelmi, hercegi, grófi, bárói, nemesi családoknak, valamint a pálos, premontrei, piarista rendeknek, a szepesi püspökségnek, a szatmári jezsuitáknak, a mindenkori magyar királynak és királynőnek, az orosz cároknak, Kassa, Eperjes, Lőcse,

11 I. m. 5.

12 I. m.; *Tardy Lajos: A tokaji borvásárló bizottság története 1733–1798.*

13 Pókhálós palackok című novella

Bártfa, Kisszeben városoknak. Mennyi név, micsoda távlatok! Szinte benne van az egész történelem.

Hát még a pincék? A Batthyányi-, a Rákóczi-, a Szapolyai-, Csáky-pincék stb. Valamennyihez legendák tapadnak.

A legendákon kívül alapja volt a bor gyógyító erejébe vetett hitnek a sok évszázados tapasztalat: a valóságos gyógyító erő. Általános tapasztalat volt, hogy akik bort ittak, ritkábban kapták meg a betegségeket. Ennek egyszerű oka az volt, hogy egészséges ivóvíz a középkorban nagyrészt nem volt. Az Alföld s a folyók vidéke láp, mocsárvilág volt.

Nemcsak Julius Ceasar és Nagy Sándor felcserei ismerték a bor antiszeptikus, egészségmegtartó, erősítő és gyógyító hatását, hanem a korai középkori szerzetesek orvostudománya, a várak katonasága, sőt az egyszerű pórnép is, hiszen a pestis, kolera, tifusz, vérhas ellen néhány gyógynövényen kívül a leghatásosabb gyógyszerként szerepelt. Így és jogosan fészkelődött be a köztudatba a bor mérsékelt élvezetének hasznossága, mely azután kifejezésre jutott közmondásokban: Jó bor, jó egészség; Jó a bor mindenkor, éjfélkor hajnalkor stb. dalokban:

*Három fehér szőlőtűke, meg egy fekete,
Áldott legyen az Úr Jézus, drága szent neve,
Óh Mária istenanyja légy velünk!
Igyuk meg hát ezt a kis bort, – jót tesz az nekünk!*

A sok évszázados hitet és tapasztalatot a mai orvostudomány már kézzelfoghatóan is igazolni tudja, feltárva, hogy mi az alapja a gyógyító erőnek, miért egészségmegtartó, erősítő szer, hogyan hat az egészséges és beteg ember ideg- és lelkiállapotára, s mint minden orvosság mikor válik áldássá, mikor méreggé.

A bor gyógyító hatásáról a legrégebb írásos adataink a svéd királyi udvarból erednek.¹⁴ Igaz, hogy a tokajit nem ember, hanem a király beteg lovának gyógyítására használták. Egy 1573-ból III. Johan udvarából – fennmaradt pincenaplóban szinte napról napra és személy szerint feljegyezték a napi borfogyasztást. Ez egyebek mellett arra is utal, hogy a bor ebben az időben kincsszámba ment. Eszerint a királyi udvartartásban a svéd udvari papok kapták a legkevesebb bort, csupán 7 pintet (egy pint 1,4 liter), annyit, mint amennyivel ez időben a király beteg lovát is gyógyították.

ÜBER DIE HEILKRAFT DES WEINES

Der Verfasser der Publikation erforscht seit mehr als einem Jahrhundert die Historie des weltberühmten Weines von Tokaj, seinen Wohnortes. Neben den geschichtlichen Fragen der Weinkunde schenkt er der Kulturgeschichte des Tokajer Weines – und in Verbindung damit – der Kulturgeschichte der Gesamtheit des Weinkonsums große Aufmerksamkeit. In dieser Schrift untersucht er, auf welche Weise sich das Wissen, die Nutzung der Heilwirkung des Weines, angefangen von der Mittelalterlichen Literatur verbreitete und in welcher Form all dies in den Geschichtsquellen zum Ausdruck kommt.

Miklós Pap

¹⁴ Wilhelm Obelberg: Arany az üvegen. Bor és Szeszközpont. Rt. Stockholm 1967. 41–44.

„A KÖLTŐPÁTRIÁRKA GYÓNÓKÖNYVE” (A Lévy-naplókról)*

PORKOLÁB TIBOR

Legfeljebb néhány filológus, helytörténeti kutató és honismereti vetélkedőre készülő diák tud arról, hogy Lévy József 1892-től szinte egészen a haláláig naplót vezetett. Különös, hogy ezek a költő által kötetekbe rendezett kéziratos feljegyzések¹ mind a borsodi régió irodalmi topográfusának és monográfusának, mind a „Spenótként” emlegetett reprezentatív irodalomtörténeti kézikönyv Lévy-fejezetét jegyző irodalomtörténésznek a figyelmét elkerülték,² és nem tesz említést a naplójegyzetek létezéséről a legutóbbi Lévy-biográfia szerzője sem.³

Ez a feltűnő *nem-kanonizáltság* nyilván arra vezethető vissza, hogy a *Fürdői naplóknak* – tudomásom szerint – mindmáig egyetlen sora sem látott nyomdafestéket, és a *Szentpéteri üres fészek* három kötetéből is csak kis példányszámú, nehezen hozzáférhető, ráadásul inkább a költő (borsodi) kultuszát építő, semmint a Lévy-szövegkorpuszt a szövegkritika szakszerűségével bővítő válogatások jelentek meg: 1935-ben Balázs Győző miskolci költő és ref. gimnáziumi vallástanár gondozásában látott napvilágot egy összeállítás⁴; majd több mint fél évszázad múlva – a Balázs által válogatott szövegrészek további szelektálásával – Horváth Barna sajtószentpéteri ref. lelkész adott közre egy szemelvénygyűjteményt,⁵ amelyet hamarosan (immár a *Visszatekintés* című Lévy-önéletrajz részleteivel „egybeszerkesztve”) ismét megjelentetett.⁶ (Horváth feltehetően azért alapozta saját összeállításait a Balázs-féle kiadásra, mert úgy tudta, hogy az akkor még

* Ez az összeállítás az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA F022158) támogatásával készült.

1 A naplókat az MTA Könyvtárának Kézirattára őrzi: *Szentpéteri üres fészek 1892–1907* (Ms 5690/14); *Szentpéteri üres fészek 1908–1911* (Ms 5690/15); *Szentpéteri üres fészek 1913–1917* (Ms 5690/16); *Fürdői naplók* (Ms 5690/17). A továbbiakban SZÜF I–III. és FN.

2 Csorba, 1942; Kovács, 1965.

3 Miklós, 1987.

4 Válogatását először a Magyar Jövő című miskolci napilap 1935. évi számaiban közölte: a sorozatot április közepén indította (*Balázs* 1935/a), majd július végétől folyamatosan jelentette meg SZÜF I. részleteit (július 23., 24., 25., 28., 30., 31.; augusztus 2., 4., 7., 9., 10., 11., 14., 15., 17., 18., 22., 23., 24., 25., 27., 28., 30., 31.; szeptember 1., 3., 4., 5., 6., 8., 13., 14., 17., 18., 19., 20., 22., 24., 25., 26., 27., 28.; október 2., 8., 9., 10., 11., 15., 16., 17., 19., 22., 23., 25., 26.). Aztán a közölt naplórészleteket – némiképp kiegészítve és a hasábtördelésüket felhasználva – könyv alakban is megjelentette (*Balázs*, 1935).

5 Horváth, 1988.

6 Horváth, 1991. Ahogy a kötet előszavában olvasható: „A két éve megjelent Lévy önéletrajz, a Visszatekintés és a naplójából készült válogatás, a Szentpéteri üres fészek az utolsó példányig elfogyott. Így most sor kerülhet arra az eredeti elképzelés megvalósítására, hogy e két művet egy emlékkönyvbe különböző betűtípussal szedve egybeszerkesszük.” (5.)

családi tulajdonban lévő feljegyzések „a háború zűrzavarában eltűntek”.⁷ Joggal feltételezhető, hogy a naplók irodalomtörténeti recepcióját ez a – szerencsére tévesnek bizonyuló – híradás sem segítette elő.)

„Irományairól” és „leveleiről”, azaz kéziratok hagyatékáról Lévay úgy rendelkezett, hogy a családtag „Csernák Béla vegye át és őrizze, vagy használja belátása szerint”.⁸ A hagyatékban található kiadatlan feljegyzésekről – ezt Hatvany Lajos terjedelmes Lévay-nekrológja (1918) is igazolja – tudomása volt az irodalmi közvéleménynek („ha igaz, hogy emlékiratokat írt, mint egyik lapban olvastam, bizonyára ezek az írások lesznek Lévay Józsefnek legérdekesebb írásai. Ha ugyan azok lesznek. Mert nem az érdekes élmény teszi az írást érdekessé, hanem az érdekes ember, aki az élményt átélte”⁹), később azonban a hagyaték feledésbe merült. A kiadatlan kéziratok ügye a Lévay-centenárium évében (1925) került ismét előtérbe: a (műkedvelő) Lévay-kutatóként fellépő Tóth Kálmán hívta fel rá a figyelmet centenárium-i cikksorozatában („Lévay prózai leírásai többnyire naplószerű életadatok és még kiadatlanok. Legérdekesebb a Szentpéteri üres fészek. Ez azonban a Lévay-család egyik tagjának nyilatkozata szerint 'személyi jellegű és sok részletében ütköző éle van a Mával. Családi vonatkozásuk s alakjai még ma is élő személyek – tehát ki nem adható'. Lévay eltemetett naplójegyzete ismeretlen marad, olyként, mint Tompa 'Fekete könyve'. A költőnek 'Fürdői emlékek' című naplója a család véleménye szerint még értékesebb a Szentpéteri üres fészeknél. Ennek kiadása már nem ütközik akadályba és sajtó alá való rendezéséről a szellemi hagyaték örököse: Csernák [!] Béla nagyváradi ref. esperes, püspökhelyettes dönt”¹⁰). Egy évtized múlva – a hagyatékot a jogtulajdonos engedélyével alaposan áttekintő – Balázs Győző talált rá ismét (a *Visszatekintés* kiadatlan szövegével együtt) a naplójegyzetekre.¹¹ Balázs részletesen beszámol arról is, hogy a *Szentpéteri üres fészek* kéziratok kötetéből¹² szerzetesi szorgalommal és áhítattal másolta ki a számára fontosabb részeket: „a rendelkezésemre álló né-

7 „[Balázs Győző] ezzel a kiadványával [...] megmentett egy részt azokból az írásokból, amelyek utóbb, a háború zűrzavarában eltűntek és felfedezésre várnak ismeretlen helyen. Ma ugyanis a Lévay-napló 3 [!] kötetének kézírata sem a [költő] nevét viselő könyvtárakban, sem magángyűjteményben nem található és dr. Török István ny. bíró, a család miskolci képviselője sem tud hollétéről.” (*Horváth*, 1988, 1.) A naplók eltűnéséről tudósító szövegrész szó szerint megismétlődik a *Lévay Emlékkönyv* bevezetőjében is (*Horváth*, 1991, 6.).

8 Csernák Béla nagyváradi ref. pap, püspökhelyettes, a költő egyik unokahúgának férje. A végrendeletet a miskolci Reggeli Hírlap 1918. dec. 25-én közzölte. Voinovich Géza is a kéziratok hagyaték örökösének hozzájárulását kéri a költő posztumusz kötetének (*Lévay József utolsó versei*, Bp., 1925) megjelentetéséhez: „indítványomra a Kisfaludy-Társaság a centenáriumra kiadja [Lévay] eddig össze nem gyűjtött költeményeit. [...] Vadász Pál esperes úrnak hálásan köszönöm szíves üzenetét. Őt a Kisfaludy-Társ. részéről Szász Károly titkár úr fogja levéllel fölkeresni a fent említett kiadás dolgában, megtudni, mint lehetne Csernák Béla lelkész úrhoz közeledni” (*Voinovich Géza levele Tóth Kálmánhoz*, 1924. febr. 27., Herman Ottó Múzeum, HTD 73.487.30.); „Beöthy Zsolttól tudom, hogy a versek kézírata ő hozzá jutott, mint a Kisfaludy Társaság akkori elnökéhez. Mint a Kisfaludy Társaság új titkára, Beöthy hagyatékából a Társaság annak idején engem bízott meg Lévay József még összegyűjtetlen verseinek kiadásával, a Társaság kiadványai sorában. Ennek őszre meg kellene jelenni [...] Bár semmi kétségem afelől, – hogy e megtisztelő mód ellenzésre nem találhat, mégis illőnek tartom ahhoz előzetesen és kifejezetten megnyerni Csernák nagytiszteletes ur hozzájárulását” (*Voinovich Géza levele Vadász Pálhoz*, Tóth, 1925/b, 6.).

9 *Hatvany*, 1981, 149. A tanulmány értékű írás először a Pesti Naplóban jelent meg 1918. július 9-én.

10 *Tóth*, 1925/a.

11 „a miskolci Lévay József Egyesület főtitkára [...] azzal a megtisztelő megbízással ajándékozott meg a Lévay szobor fölállításának idején, hogy mint költő, írjam meg az Egyesület részére a költő Lévay életét és költészetét. E munkám közben Csernák Béla barátomhoz, egykori kiváló tanítványomhoz is fordultam adatokért, mint Lévay rokonhoz. Így jutottam el a *Visszatekintés*-hez vezető útra. És ezen az úton fölbecsülhetetlen értékekkel találtam szemközt magamat” (*Balázs*, 1935/b, 3.)

12 A *Fürdői naplókat* – érdekes módon – meg sem említi.

hány napocska alatt az éjt is szívesen nappallá téve, egynéhány idézetet kiírhattam a hatalmas három kötetből, melyeknek elsője 390 lap terjedelmű s 1892–1907-ig terjed, második 234 lap, felöleli az 1908–1912-ig terjedő időt, harmadika 279 lapnyi s 1917-ig eszközölt följegyzéseit tartalmazza.”¹³ Ez a szelekciós tevékenység egyfelől a szövegválogató apologetikus-szakralizáló Lévay-képének, illetve a helyi Lévay-kultusznak a megerősítésére irányult („a napló idézeteit úgy válogattam ki a följegyzések óceánjából, hogy azokból mintegy keretből, előragyogjon az a nagyszerű élet, gyönyörű sorspálya, kristályos jellem, nemes szív, kiegyensúlyozott szabad lélek, élénk mosolyogjon az a jószágos bölcs, az a mesteri szerkesztésre annyira kényes poéta, aki és ami Lévay volt. [...] szinte lélegzetviesszafojtó érzés volt rálelni a naplóban arra a nemes és egyszerű, tehát bölcs emberre, akit a költemények lélekvonásaiból megformáltam magamnak.”¹⁴), másfelől viszont a szövegnek tulajdonított didaktikus (valláserkölcsei) potenciál aktivizálására törekedett („ifjúsági dolgozatnak szántam, amit csokorba kötöttem. A *'Szentpéteri üres fészkek'* ösvényén minden elszakadni induló gyermek visszatalál a szülei hajlékhoz”; „a *'Szentpéteri üres fészkek'* megtanít jellemmé lenni”; „az életbölcseesség aranyigéi”; „a *'Szentpéteri üres fészkek'* a lélek halhatatlanságán nyugvó szellemi felsőbbrendűség igehirdetésének is aranykönyve”¹⁵).

Balázs – látva a Lévay Egyesület korlátozott anyagi lehetőségeit – a Magyar Tudományos Akadémiát kérte fel az önéletrajz és a naplójegyzetek megjelentetésére. Mivel az Akadémia („meglepő módon” és „anélkül, hogy bekérte volna a Lévay-írásokat betekintésre és fölértékelésre”¹⁶) úgy döntött, hogy a kiadásra nem vállalkozik, a „Lévay puritán jellemének kálvini értelemben biblikus kegyessége”¹⁷ által megihletett szövegválogató maga gondoskodott az önéletrajzi és naplójegyzetek publikálásáról: „nyilvánosságra kerülnek azok a fölséges sorok – írja cikksorozatának beharangozójában –, melyekhez hasonló gyűjteményt a világirodalom remekeinek összességéből is alig lehetne összeállítani, ha a szülők iránti szeretet örök igéit keresnök. Hogy az Akadémia nem tartja érdemesnek a kiadásra, az nem jelent sokat. [...] a következő hozzámtézett levélben ez állt: 'az Irodalmi Bizottság tegnap esti ülésében úgy határozott [...], hogy nem áll módjában a *Visszatekintés* és a *Szentpéteri üres fészkek* című kéziratok műveket kiadványai közé felvenni.' [...] Nem baj. Lévay naplójának sugárzó szellemét nem engedem három kéziratot kötetbe zárva maradni.”¹⁸ A Lévay-kultusz miskolci szertartásmestere megtartotta, sőt túl is teljesítette ígéretét: nem csupán a kimásolt naplójegyzeteket, de – még ugyanebben az évben – a megrendelt Lévay-esszét¹⁹ és (diákjai közreműködésével) a *Visszatekintést*²⁰ is sikerült megjelentetnie.

13 Balázs, 1935, 8–9.

14 *Uo.*, 9.

15 *Uo.*, 11–13. Nyilván ezt erősítette személyes életpéldájának tapasztalata: „Engem diákkorom csodálata is belesodort talán a szeretet hömpölygő árájába [...] Mint Miskolcra került diák ismertem őt. De meg abban a Kazinczy Önképzőkörben kötöttem lelkemre az irodalmiság szárnyait, amelyet Lévay József alapított. Igaz testvéremmé lenni mégis anyaszeretete révén éreztem meg őt. [...] félévszázadon át egész élete és költészete jóformán folytonos utazás a *'Két szent öreg'* sírja körül.” (*Uo.*, 11.)

16 Balázs, 1935/b, 3.

17 Horváth, 1988, 1.

18 Balázs, 1935/a, 8.

19 Balázs, 1935/c.

20 Lévay, 1935.

Ugyanakkor Balázs – Lévay intencióinak megfelelően²¹ – többször hangsúlyozza, hogy a *Szentpéteri üres fészek* „báját, szépségét mindenekfölött az bontakoztatja elének ellenállhatatlan erővel, hogy nem a nyilvánosság számára készült. Önmagának írta, aki írta. Őszintén, keresetlenül, magángyónásszerű meghittségben”.²² Ebből következően a naplót „sekrestyének”, a „lelki vetkeződés és a szépségek oltárához készülődés imakamrájának”,²³ „a tisztos költőpátriárka gyónókönyvének”²⁴ (sőt: „a világirodalom egyik legfőbbesebb gyónókönyvének”²⁵) tekinti, és közreadását csak bizonyos korlátozásokkal látja lehetségesnek: „ezt a naplót egész terjedelmében egyhamar nem lehet kiadni, annyira intim, annyira még élő emberek életére fénytvető, vagy homálytborító, annyira eleven könyv”.²⁶ Látható tehát, hogy Balázs a válogatás közreadásával egyszerre kívánt két (egymásnak ellentmondó) alapelvnek megfelelni: egyfelől beteljesítendő küldetesként élte meg a „magyar értéknek”, „irodalmi ritkaságnak”, „egy darab művelődéstörténetnek” nevezett szövegekorpusz közreadását, azaz tanári-lelkészi kötelességének tekintette mindenki számára hozzáférhetővé tenni „a szeretet megélésének prózában megírt eposzát”;²⁷ másfelől viszont az intimitás megőrzésének erkölcsi, sőt jogi követelményével is szembe-sülnie kellett.

* * *

Lévay 1892-ben (szülei halála után²⁸) Sajószentpéteren, a szüleitől örökölt kis házban („az üres fészekben”) kezdte el írni naplószerű jegyzeteinek – később kötetekké összeálló – sorozatát. Ezt egy 1901. január 15-én kelt bejegyzés is megerősíti: „komor, zúzos, hideg téli nap van. Kilépni sem kívánkozom a jó meleg szobából, inkább e lapra jegyezgetem jeleit annak, hogy itt voltam az Üres fészekben. Pedig ennek a pepecselésnek igazán semmi értéke sincs. Gyarló időtöltés vagy megszokás, melyet szüeim halála óta (1892) folytatok. Tizenöt év alatt az apró feljegyzések szinte 400 lapra terjedő tömeggé szaporodtak, melyeket e napokban Miskolczon kemény-kötésbe foglaltattam. Elő-elő veszem néha s nézegetem a hosszú idő apró tükördarabjait, melyek életemnek, kedélyemnek töredékes visszasugárzásai”.²⁹ Ahogy a *Visszatekintés*ben olvasható, a Miskolcon élő költő – hosszú és harmonikus öregkorának éveiben – gyakran kereste fel a pihenő- és alkotóhelyként berendezett régi családi lakot: „egész életemben könnyen ki tudtam békülni sorsom minden változásával. [...] az életben szükséges gyakorlati józan ész nem nyomta el nálam a szenvedély és a poétai képzelődés. Lábam alól soha nem vesztettem el a földet. S nem veszem rossz néven, ha némelyek talán kicsinelve azt mondják rólam, hogy poétának igen is józan voltam. Nem voltak nekem messzeható terveim és ambícióim. Nagy sikereket és alkotásokat egytőre sem mutathatok, de nagy

21 1895. november 2-án kelt feljegyzésében például naplóit „bizalmas lapoknak” nevezi (*SZÜF I.*), máshol pedig azt fejtegeti, hogy „ezeket az apró feljegyzéseket is félig-meddig valóban csak azért írom, hogy éppen valamit babráljak a tollammal” (*FN*, 1989. júl. 18.).

22 Balázs, 1935, 7.

23 *Uo.*, 6–7.

24 *Uo.*, 11.

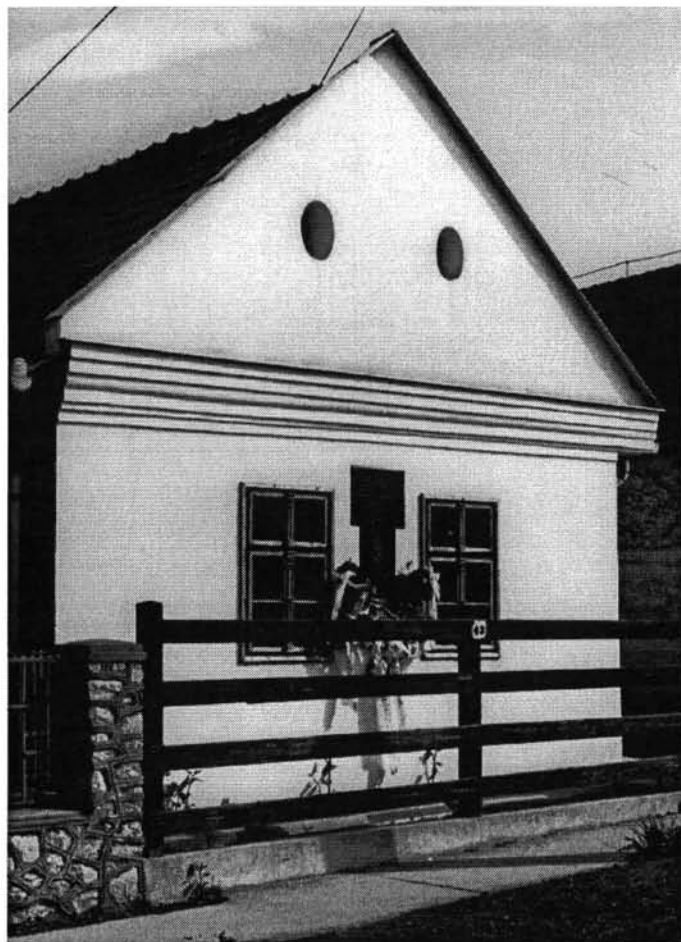
25 *Uo.*, 190.

26 *Uo.*, 8.

27 *Uo.*, 190.

28 „Hazajáró gyerekek éreztem magamat akkor is, mikor az élet lejtőjén már lefele haladtam. Midőn anyám 1892. január 7-én 88 éves korában, apám pedig január 30-án 89 éves korában elhunyt, a legkeserűbb árvaság érzete fogott el. Azóta érzem magamat egyedül a világon” (*Lévay*, 1935. 42.).

29 *SZÜF I.*



*1. kép. A „szentpéteri üres fészek”
(Kulcsár Géza felvétele)*

tévedéseket sem. Szerettem az embereket, a világot, az életet. Szeretem azokat most is. [...] Érezni és élvezni tudok minden apró örömet a természetben és a társadalomban. Most is meleg szívvel csüggök a jó barátokon [...] Őrizkedem a komor magambavonulástól. Borús időben nem a viharral fenyegető felhőkön csügg a szemem, hanem az égnek azon a kis kék darabján, mely még derűt hozhat. Így élem a nyugalom napjait, most már a hivatalos élettől távol, itt Miskolcon, szerény, de nekem eléggé kényelmes körülmények között. Olvasgatok, babrálgatok, közel vagyok a nyílt, szabad természethez, de bizony így is gyakran nyakamba ül az unalom s szinte fojtogat. [...] Olykor kirándulok Szent Péterre s egy-két napot szentelek ott a kegyeletnek a Szüleimtől örökölt kis fészekben, ahol velök együtt életemnek oly sok boldog óráját élveztem. Csinossá, kényelmessé alakítottam ott házacskámat a magam részére. Gyönyörködöm gyümölcsöskertem

ültetvényeiben. Valahányszor odamegyek, meglátogatom az ő sírjokat, melyet szép rendben ápolok és tartok fenn, míg majd nemsokára magam is hozzájuk térek”.³⁰

Tóth Kálmán egyébként így mutatja be a szülőház helyén álló, a naplók tanúsága szerint 1840 körül emelt³¹ „Lévay-kuriát”: „udvara szűk és magasán emelkedik. Hátul elhagyott régi kert, egy lombkoronás öreg diófával; alatta Lévay legkedvesebb pihenője egy fapaddal [...] Az utcára balra volt Lévay padlós festett szobája – kevés butorzattal. Két egyszerű szőnyeg, az utcai két ablak között pedig egy régi típusu kis íróasztal állt [...] Jobbra egy politurozott ágy [...] Az ágy felett nagyobb kettős kép volt: édesapja és édesanyja, fölöttük pedig az ő arcképe. Mellette a Lévay-család ősi nemesi címere. [...] Az ágy mellett egy kis befalazott, üveges almáriumféle állott 6–8 darab klasszikus könyvvel. Balra alacsony pamlag és egy régi, világos színű, kicsi hintaszék. Egyéb semmi”.³² A feljegyzések nyilván azért kapják a *Szentpéteri üres fészek* címet, mert Lévay többnyire itt, ebben az utcára néző szobában veti papírra öregkori reflexióit életről és halálról, barátokról és pályatársakról (ahogy Krúdy Gyula megállapítja: „Lévay József, a miskolci aggastyán, Magyarország elmúlt fél századának élő memoárja”³³), az időjárásról, a természet szépségeiről, a családi ügyekről. A Szentpéteren töltött napokat többnyire a meditatív naplóírás, „az eltűnt boldog múlt időkön való merengés”,³⁴ a kert és a gyümölcsfák áhítatos szemlélése, valamint a rituális (a halálra való felkészülés szertartásaként értelmezhető) temetőlátogatás-sírápolás tölti ki.³⁵

Ahogy a Lévay-apológéta Balázs Győző írja szemelvénygyűjteményének szakralizáló utószavában: „a 'Szentpéteri üres fészek' az Ég és Föld egymásratalálásának föllelt Édene volt. Egy sajtóparti kis Paradicsom. [...] Szentély. Lévay naplója e szentély papjának Sibylla írása”.³⁶

* * *

A *Szentpéteri üres fészek* itt közölt szövegrészeit a Miskolci Egyetem Textológiai Műhelyének Lévay-szemináriuma rendezte sajtó alá. Az átirat a jelenleg érvényben lévő akadémiai helyesírás elvei szerint készült. (Ez alól csak néhány esetben tettünk kivételt: megőriztük például a helynevek eredeti írásmódját.) A naplójegyzetek között található versrészleteket kurziváltuk. A szövegegységek *közötti* és a szövegegységeken *belüli* kihagyásokat minden esetben jeleztük. A szelekció elsődleges szempontja az volt, hogy a

30 *Lévay*, 1935, 42–43.

31 „Itt születtem ti. ezen a helyen, de nem ebben az épületben, hanem egy szalmafödeles, igénytelen, szegény és alacsony viskóban, mely éppen mostani házunk helyén állott” (*SZÜF I.* 1893. nov. 16.); „az a régi szalmás vityilló, mely engem születni látott, 65 évvel ez előtt eltűnt innen s helyére e mostani szilárdabb, szebb, értékesebb és kényelmesebb házat építették szüleim. Emlékezem, hogy nekem is, mint miskolci tanuló gyerekek részem volt az építkezés fáradaiban” (*SZÜF I.*, 1905. nov. 18.).

32 *Tóth*, 1925, 6. A sajtószentpéteri Lévay-házat – éppen Tóth Kálmán indítványára – 1927. szeptember 12-én emléktáblával jelölték meg. A márványlap (pontatlan) felirata: EBBEN A HÁZBAN SZÜLETETT / 1825 NOVEMBER 18-ÁN / LÉVAY JÓZSEF / HALHATATLAN EMLÉKEZETŰ NAGY / KÖLTŐNK, A M. TUD. AKADÉMIA TAGJA, / BORSOD VÁRMEGYE ARANYTOLLÚ / FŐJEGYZŐJE ÉS ALISPÁNJA. / EMLÉKÉNEK HÁLÁS KEGYELETTEL / SAJTÓSZENTPÉTER KÖZÖNSÉGE.

33 *Krúdy*, 1989, 109.

34 *SZÜF I.* (1892. okt. 24.)

35 *Horváth* Barna megállapítása szerint „az üres fészek magánya nem annyira a Múzsza szálláshelye, inkább szűk tere a halálra való felkészülésnek” (1988, 6.).

36 *Balázs*, 1935, 190.

közölt szövegrészek (lehetőleg) ne essenek egybe a már kiadásra került szemelvényekkel (Balázs, 1935).³⁷

Válogatásunk nem csupán az (elfelejtett) Lévay-naplókra kívánja felhívni a figyelmet, hanem arra a vállalkozásra is, amelynek célja a naplók teljes, szövegkritikai szempontból gondozott, filológiai apparátussal ellátott kiadásának előkészítése. E vállalkozás megfelelő támogatás nélkül megvalósíthatatlan lenne. Köszönjük tehát az MTAK Kézirattára, a Herman Ottó Múzeum, a II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár és az OTKA szakmai, technikai és anyagi segítségét.

37 Természetesen a Balázs Győző által kiadott szövegrészek „összeolvasása” sem kerülhető el, hiszen – a *Visszatekintés* szöveggondozása kapcsán – *Császár Elemér* éppen arra figyelmeztet, hogy: „a szövegben egypár nyilvánvaló, könnyen kiigazítható sajtóhiba akad. Ez ugyan nem jelent sokat, de gyanút ébreszt, nem lappang-e az életrajz egy-két különködő kifejezése mögött 'téves olvasat'” (1935, 318.).

„SZENTPÉTERI ÜRES FÉSZEK” (Lévay József kiadatlan naplójegyzeteiből)

1893. augusztus 10.

Ha én ide¹ jövök egy-két napra szabadulni a hivatalos élet nyügeiből, soha sem juthatok ahhoz az óhajtott pihenéshez, melyben lelki erőmet egy kissé összeszedhetném. Bár procul negotiis, mindig elfoglal holmi nyugtalanító apróság. Most a ház és kert körüli fogatkozások, majd a sírboltnál² végzendő pepecselések. Ez utóbbival, úgy látom, soha nem is leszek teljesen készen, – amint hogy soha sem lesz vége annak a szeretetnek és kegyeletnek, mellyel apám, anyám emlékét szívemben őrzöm. Most is találtam az ő síremlékek körül javítani és csinálni valót. [...]

[...]

1894. május 15.

[...] Tegnap érkezett ide az espereshez a püspöktől az a távirati értesítés, hogy Báró Vay Miklós, az egyházkerület főgondnoka Budapesten meghalt s temetése ugyanott a mai napon lesz. Hosszú, változatos, szép élet záródott le utána. 1825-től egész a mai napig egybe van szöve az ő neve nemzeti közéletünkkel. A legváltóságosabb időkben is kísérte szerencséje, melyet részben kiváló képességeinek, részben a gondviselésnek köszönhetett. Meg bírta szerezni, s ami ennél még több: meg bírta tartani úgy a trón, mint a nemzet folytonos bizodalját. Nem tántorítja meg se egyik, se másik kegyének túlzó keresése. Igaz hazafi volt. Egyházának pedig bálványozott oszlop-embere, kinek nevét sokáig fogja dicsekedve emlegetni a magyar protestáns-világ. Nekem különösen nyájas jóakaróm volt. Ő hívott meg Borsodvármegye főjegyzői hivatalára 1865-ben, melyet még most is viselek.³ Az óta az ő tetteles pártfogására sem alkalmam, sem szükségem nem volt. Irataim közt őrzöm hozzám intézett leveleit.

Felettem is az a kéz örködik, mely az ő szép életét 92 évre nyújtotta s mely az én kertem ifjú fácskáit minden ősszel tetszhalálba szenderíti.

1894. május 30.

Emlékezem, hogy midőn 1865-ben Borsodban főispáni székét el akarta foglalni, discretio leple alatt, engem kért fel székfoglaló beszédjének megírására, amit én örömet teljesítettem is. A rendkívül népes közgyűlésen nagy hatást tett a beszéd, melyet ő nem könyv nélkül mondott el, hanem papírosról olvasott. A lapok is nagy elismeréssel áldoztak érte a fényes nevű főispánnak. [...]

Valamikor, már vénsége utolsó éveiben, szóbeszéd közt azt az óhaját is kifejezte előttem, hogy én tartsak beszédet az ő koporsója felett. De az óhaját nyom nélkül hangzott el s feledésbe ment. Temetése Budapesten május 15-én az akadémiapalota oszlopcsarnokában, saját kívánsága szerint, a legnagyobb egyszerűséggel ment véghez, Alsó Zsolczán pedig 16-án déli egy órakor szintén egyszerűen, a püspök imája, a helybeli pap és Mitrovics s.pataki tanár⁴ beszéde mellett helyezték őt a családi sírboltba. A részvevő közönség tekintélyes, de nem valami nagy számú volt, kivált Borsodmegyéből kevesen. A család tagjai föl sem vették s teljesen elmulasztották a közönség értesítését. Egészen a vele nem gondolásig teljesítették az öreg úr kívánságát az egyszerű temetésre nézve. Egyetlen egyet vettem észre a koporsó mellett, aki igazán lelkéből sírt, sőt zokogott. Ez a megboldogult főúrnak régi öreg komornyikja volt. Környezetében néhány úrnőre ő róla ragadt a könnyezés, talán már nem is a halottért, hanem a komornyikért. Gloria mundi!

1 Lévay naplójegyzeteit rendszerint az „üres fészkeknek” nevezett saajószentpéteri házban írta. (A Lévay-házról részletesebben lásd a bevezető tanulmányt.)

2 A költő szüleinek – Lévay Péternek és Dobai Szabó Juliánának – sírja a saajószentpéteri ref. temetőben.

3 „1865-ben úgy látszott – olvasható Lévay önéletrajzában –, hogy megroppant a bennünket elnyomó osztrák abszolút rendszer dereka. [...] Borsodmegye főispáni székét azon év őszén báró Vay Miklós foglalta el s munkába vette a megyei tisztikar megújítását. [...] Én üdvözöltem őt az eddig hallgatásra kárhóztatott vármegye nevében, midőn köztünk először megjelent [...] Úgy vélem, ez a beszédem is befolyással lehetett arra, hogy B. Vay Miklós elismerő és bátorító kifejezések közt hívott meg engem a vármegye főjegyzői hivatalára.” (Lévay 1935, 35–36.)

4 Mitrovics Gyula (1841–1903) ref. lelkész, tanár, egyháztörténész.

[...]

1895. július 7.

Ma szeretnék megválni, nem holnap. A hátralevő fél év egy örökkévalóságnak látszik előttem. De a búcsúvételben is meg kell tartani bizonyos illendőséget: elvárni az alkalmas időt és derült arccal zárni be a harminc éves pályafutás ajtaját.... Az év végén nyújt nekem erre alkalmat az általános tisztújítás, melynek jelöltjei közül egész csendességben fog kimaradni az én nevem.⁵

Valóban érzem erőim hanyatlását. Fiatalabb vállakra s élénkebb becsvágygal bíró léleknek valók ezek a terhek. Engemet lenyomnak és szerte zilálnak ezek anélkül, hogy reményemet és önértetemet táplálják, sőt ez utóbbit igen gyakran még érzékenyen sértik is. S miért? Cui bono? mikor nem hiszem, hogy én ezzel a közügynek hasznos szolgálatot tehetnék!

Aztán hála az égnek! a kényszerítő szükség sem szorongat. Az a kevés, amit hosszú életemben takarékoszággal gyűjtöttem és az, amit a vármegyétől szellemi és anyagi hozzájárulással kiérdemeltem: elég lesz az én egyszerű életmódom mellett arra, hogy a még hátra levő kevés idő alatt anyagi szükségemet ne szenvedjek. Csak testi egészségemet, kedélyem összhangját, szellemem rugékonny erejét tartsa meg a gondviselés s adjon nekem koromhoz illő bölcsességet és nyugalmat s úgy vezérelje életemet, mint apámét anyámét a sírig vezérelte áldó keze! [...]

[...]

1895. szeptember 12.

A közlegő tisztújítás előkészítése tárgyában megtartott a népes értekezlet szept. 8-án a vármegye nagy tanácstermében. Csupán az alispáni szék betöltése jött szóba. Kijelentettem határozott szándékomat, hogy én az alispáni hivatalra magamat jelöltetni nem óhajtom. Ismételve marasztottak és kértek: de visszavonhatlan elhatározásomat látva, végre is megnyugodtak s Tamay Gyula kir. járásbíró egyhangúlag jelölték. Én tehát e szerint már átléptem a Rubicont. [...]

[...]

1895. november 2.

Mikor ily huzamos, több mint egy hónapi távollét után leülök ezekhez a bizalmas lapokhoz, mindig úgy érzem, mintha mentekennem kellene. Miért voltam hozzájuk ily hűtelen? hogy nem bírtam magamat kiszakasztani a körülmények leszorító nyűgeiből? Sokat csetlettem botlottam, sokat ünyölődtem egy hónap óta s még az a remény sem bírt enyhíteni: hogy ennek az egész keserű komédiának rövid idő múlva vége lesz.

Október 24-én déli előtti 10 óraker volt ő Felségénél az általános kihallgatás a budai királyi palotában. Gyulaival⁶ együtt mentem föl. Ő a Szent István rend kis keresztjét, én a vaskoronarendet köszöntem meg.⁷ 12 óra előtt került rám a sor a tarka-barka várakozók tömegében (lehattünk 120-an). Magyar díszöltönyben léptem az elfogadó terembe. A Király az író asztal mellől, melyen a kiterjesztett ívpapírokon bizonytalán a jelentkezők nevét szemlélte, előmbre lépett. Meghajta magamat, mintegy három lépésnyi távolságból így szóltam hozzá:

5 Az „aranytollal” kitüntetett vármegyei főjegyzőt 1894 végén alispánná választották, ám ő hamarosan lemondott hivataláról: „elhatároztam tehát, hogy egy évi alispáni működésem után, 1895 végén meg fogok válni a megyei hivatalos élettől s nyugalomba vonulok. Hiszen jogot adott arra hosszú 30 éves megyei szolgálatom, 70 éves életkorom” (Lévay 1935, 40). Lásd még az 1895. szept. 12-i és a dec. 24-i naplójegyzeteket.

6 Gyulai Pál (1826–1909) író, költő, kritikus, Lévay barátja.

7 A kitüntetés körülményeiről ez olvasható a *Visszatekintésben*: „mindig idegenkedtem a minden külső kitüntéstől és csillogástól. Olykor azonban még sem kerülhettem el. [...] midőn 1894 végén alispánná választattam, pár hónap múlva megérkezett számomra, nagy meglepetésemre a főjegyzőket meg nem illető, de az alispánoknak dukáló 'Harmadosztályú vaskoronarend', melyet a következő év elején tartott rendkívüli díszközgyűlésen már Miklós Gyula új főispánunk tűzött a mellemre. Megadtam magam a kénytelenségnek. [...] Tűlttettem magamat azon öröklött elfogultságon, hogy ami Bécsből a királytól, vagy akár itthon az ő felelős minisztériumától jön, az mind rossz s a kezökből elfogadott efféle kitüntetés inkább lealázó, mint fölemelő. Alkotmányos államnak a feje a király s ha ő a közélet mezején küzdő munkásokat szokásos módon méltányolja, az állam nevében és érdekében cselekszik. Én azonban a magam rendjelét jól elzárтам a fiókomba s mindössze is kétszer vagy háromszor tűztem fel, midőn kénytelen voltam. Senki sem mondhatja, hogy fitogtatom” (Lévay 1935, 38–39). A kitüntetés okiratait a miskolci Herman Ottó Múzeum – a továbbiakban HOM – őrzi (HTD 53.4551.1–2.).

légkörben. 30 évi szolgálat terheivel nekem valóban nincs mit keresnem.⁸ Elég tevékenységi kört nyújt az a három szobácska, melyet tőlem telhető csinnal és kényelemmel berendeztem s melyben nagy előszeretettel vannak rám könyveim és íróasztalom.

Vannak, akik azt hiszik, hogy szívemet fájdó érzés fogja el, midőn három évtized nem minden fény és dicsőség nélkül megfutott pályaterét elhagyom. Nincs, bizony árnyéka sincs szívemben a fájdalomnak vagy sajnálatnak. Mindig a maga valódi egyszerűségében tudtam felfogni az életet. Zajára, füstjére sohasem adtam sokat. Észre sem vettem, nemhogy áhítottam volna az együgyű véleményeknek előkelő hivatalomhoz kötött nagyra tartását. Nem voltam más és külön ember az alispáni székben, mint aminőnek mutatni fog ezután az íróasztalom előtt álló karosszék. A közönséges tömeg más szemmel néz rám ez után s más embert látandó bennem: de közönyét a magán életben ép annyira becsülöm, mint magasztalását és törleszkedését a hivatal magaslatán.

Még némi vékony fonal köt a hivatalhoz, bár tíz nap óta már nem vagyok a vármegyéhez lakója. Új évig viselnem kell a folyamban levő teendők terheit, sőt, gondolom, egy ideig ezután is lesz bajom vagy a pótlásokkal vagy a kritikával, mely nyelvére veszi akár azt, amit végeztem, akár azt amit mulasztottam. Azonban az már engem ki nem fog hozni sodromból, ha egy egész év zaklatása ki nem hozott ...

Hagyjuk abba a sivár ügyről a sivár beszédet.

Karácsony estvéje van. Áhitat és kegyes megemlékezés szállja meg a szíveket. Utcáinkon az ablakok mint egy örömtűz fényeitől világítanak. Mellettök itt-ott kántáló gyerekek zengik az angyali éneket. Úri házaknál a szoba közepén csillog az apró csecsebecsékkel megrakott karácsonyfa, melyről erősen hiszi az ártatlan gyermeki lélek, hogy az egyenesen és közvetlenül a Jézuska ajándéka.

Emlékezem a régi időkre. Nálunk, a mi háznépünknel ezen az estvén, ebben a kis hajlékban, ahol most engem e lapok fölött éjjeli csendesség vesz körül, az asztal mellett ült apám, anyám, körülötök mi gyerekek, aztán olykor egy-egy szomszéd vagy egy egy atyafi. Szép dolgokról folyt a beszéd, olvastuk a bibliából a megváltó születésének történetét, aztán buzgón énekeltük a helyhez illő mérsékelt hangon: „Hogy eljött az idők teljessége, Bétől minden Szentek reménysége”, – továbbá: „Az istennek Szent angyala, Mennyekből hogy alá szálla”. S midőn eljött a nyugalomra térés ideje, a „Szikszai tanításokból”⁹ vagy más imakönyvből olvasott karácsonyesti könyörgéssel végezték szüleim a családi szent társalkodást.

En is előveszem most az öreg Szikszait. Itt tartogatom fiókomban. Az ő kezök nyomait viseli annak mindenik lapja. Velem van szellemök, midőn eme könyvből imádságaikat ismétlem, vagy folytatom.

1895. december 25.

Elmúlt karácsony első napja. Nagy hőcseéssel köszöntött be az örvendetes ünnep. Már tegnap fehér hóvilágunk lett egyszerre s ma egész nap szakadt, sőt most esti 9 óra tájban is még mindig folytatja. – Úr vacsorájával éltem. Buzgó nagy közönség töltötte meg tágas szép templomunkat, csaknem 700 főből állott; de az úgynevezett úri rend, nők és férfiak egyaránt, teljesen hiányzott. Nemcsak nálunk, eme vidéki városkában, de mindenfelé felöltik ez a szomorú jelenség. Tagadhatlan bizonyítéka a benső vallásos élet elhanyagolásának. Mintha ebben a mi kálvinista hitünk rideg, egyszerű józanságában és felszabadított észjárásában nem találna elég tápot és vonzó erőt a műveltebbek kedélye! Mintha kielégítőnek tartaná az úri rend az olykori magán áhitat elmélyedését az eszes és erkölcsös élet pozitív ténykedését a vallásosság közös, külső nyilvánulásai nélkül. Reám azonban mindig szomorítóan hat, midőn az ünneplő gyülekezetben, az egyszerű nép soraiiban néhány kevesed magammal „éneklek az Úrnak”.

A december 19-diki tisztújításon elmondott búcsúbeszédemben nem vettem búcsút sem a főispántól, sem tisztviselő társaimtól. Utólagosan akarom pótolni mind a kettőt. Levélben intézek hozzájuk búcsúszózatot. Részben könnyű, részben nehéz feladat lesz az. De legalább talán elveszi élet azon panasznak, mely eme mulasztás miatt ellenem itt-ott már lappang, vagy nyilvánul is.

[...]

8 Lemondásának „be nem vallott oka” önéletrajzában is megtalálható: „a kormány elkövette, elsiette a ballépést s Miklós Gyulát 1894. év őszén Borsodmegye főispánjává nevezte ki. [...] Nem kellett ahhoz sok idő, hogy az új főkormányzó oldala mellett helyzetemnek rendkívül kellemetlen s előbb-utóbb tarthatatlan voltát fölismerjem. Erőszakossága, mely meg lehet jóindulatú túlbuzgóságból eredett, minden mértéket meghaladó volt. [...] Ellenkezéseimmel nyilvános törésre vinni a dolgot nem akartam. De éreztem, hogy ily körülmények közt hivatalos állásom ónsúllyal nehezedik rám [...] Szellemi és testi erőim nem fogyatkoztak meg annyira, hogy elvonulásomat indokolják: de megfogyatkozott a türelmem” (Lévay, 1935, 39–40).

9 Szikszai, 1786. A Szikszainak a múlt század közepéig kilenc – bővített és javított – kiadása jelent meg.

1896. február 17.

Nehéz a lelket visszavezetni, úgyszólván vissza csalogatni, abba a légkörbe, mely egykor élet-eleme volt, melyben szárnyára kelve gyönyörrel mulatott, de melyből kizavarták s hosszú időn át távoltartották a mostoha körülmények. Csaknem két éve, hogy irodalmi s költői munkásságom szünetel. Csak nagy ritkán s csak lopva ejthettem meg a pillanatok, melyekben afféle apróságokkal pepecseltem. Ha volt is néha üres időm, de nem volt még lelkem hangulata és összpontosított ereje. Bizonyos zsidbadság és kimerültség nehezkedett rám, amely legfőleg is a reménnyel ámitó halogatásban keresett menedéket. Ez az állapot még most is tart. Növeli a magas életkor, mely immár hetven évet túlhaladó ajándékával nehezül rám. Pedig alig hiszem, hogy úgy van. Ha elgondolom, mi volt az én szememben s mily benyomást tett rám ifjú koromban egy hetven éves agg: nem akar a fejembe félni, hogy a mai fiatalság előtt most már én is olyan vagyok. Nyugtalanít a vágy az élet bizonyos gyönyöreire, melyekben egykor a barátság, a szeretet, a jól eső munka és a nyilvános pályatér oly bőven részesített. Még bizonyos igénnyel várom és számlálom az elsiető napokat... dum defluit amnis. Érek-e még el valami eredményt? Nem tudom.

Reggelenkint, midőn testben-lélekben felüdülve elgondolkozom, eszmék és érzelmek ébrednek nálam s azokkal együtt némi munkakedv viszketege: de mikor aztán a kivitelre kerülne a sor, csökönyösen megáll és nem mozdul az akaratos múzsa, mint a zenész, akinek ujjai, a hosszú pihenés és másnemű foglalkozás miatt, a húroktól elszoktak, elgémberedtek. Az eszme nem akar formába ömlelni, a nyelv nem akar mértékhez simulni, a képzelet csak tollázkodik, nem akar szárnyára kelni. [...]

[...]

1900. január 1.

Ezt a napot, vagy ennek legalább egy részét itt akartam eltölteni. Emberi vélemények szerint emlékezetesb nap ez a többinél, sőt nevezetesebb az életemben előfordult minden új év napjainál: mert egy új század kapuját nyitja meg előttünk. Óhajtottam, hogy ez a nap itt lásson engem ebben a hajlékban, melyből életem kiindult, melyben szüleim boldog családi életének boldog részese voltam s melybe vándorlásomból ha nem is nyugodni, de emlékezni visszatértem. Itt lehellen rám ez új század első napja; itt jegyezzen el az új év életemből még hátra lévő időm miként leendő folyásának.

A szilveszter napját tegnap a Bikkben vadászattal, estvéjét pedig Miskolcra egy kedves család körében mulatva töltöttem s vidám barátkozással ott üdvözöltük éjfél után az új évet.

Mennyi jókívánatot, mennyi reményt mindenfelé! s az év végén mennyi csalódás, mennyi veszteség, bánat és könny!

Ami az időjárásról illeti, az új század nem valami derült, szép, téli hideg nappal köszöntött be. Ellenkezőleg: lucskos, lágy, cudar időnk van. Már két ízben is esett elég bő havunk: de alig tartott néhány napig, elolvadt; sárba-vízbe borította vidékünket s egyúttal könnyű alkalmat nyitott az általános náthára. Ilyenkor a halottak országába jutni is nagyon bajos és kellemetlen. A sáros, puha sírhalmok olyan visszataszítólag feketlenek [sic!] egymás mellett. Csak gondolatban, csak távolból adhatni át az új évi üdvözlőket azoknak, akik előtt nincs többé új év, új század, új ezred: mert az ő részök már az örökkévalóság!

[...]

1900. május 13.

Az úr adta, az úr elvette. Így szokott szólni, aki kedves halottját siratja. Bizony így sóhajthatnak most az emberek minden felé. A dús gyümölcscsel biztató gazdag virágzást semmivé tette a tegnapi reggeli 4–5 fokos hideg, melyet folytatott még a ma reggel is. Szőlőhegyek, gyümölcsösök tönkre jutottak. Az én gyümölcsfáim is szomorún hullatják sárgává pergelt fonnyadt virágaikat. Mind, mind oda van. Talán a kőrtéfaikon lehet remélni valami igen csekély maradványt. A haragos szentek ugyancsak kitétek magokért. Pedig még holnap hátra van a harmadik, akinek neve szégyen szemre, saját jelentésének gúnyjával: Bonifác, azaz jótékony! Csuda nagylelkűség lenne a természettől, ha ezt az általános csapást, az év folyamán, csak némileg is kárpótolná.

Az Akadémia nagy hetét szerencsésen átéltem a fővárosban. Azaz nem éppen. Gyulai vendége voltam. Most már kényelmes első emeleti lakása van. Vasárnap reggel május 6-án az akadémiai nagygyűlésre indulván elcsúsztam a márványlépcsőn, hanyatt vágódtam, s isten őrzött, hogy életveszélyesen össze nem törttem magamat s néhány jelentéktelen, fájdalmas zúzódással menekültem. Részt vettem az ülésekben, a szavazásokban, láttam a kisserűségek és elfogultságok nem egy példáját. Az egy kalap alá vont különböző szakok egymás elleni torzalkodását.¹⁰

10 A Magyar Tudományos Akadémia Lévayt 1863. január 12-én levelező, 1883. május 17-én rendes, 1906. március 23-án pedig tiszteletbeli tagjává választotta.

Emlékezésre méltó estét töltöttem a Hungáriában Szilágyi Dezső, Gyulai, Than Károly és dr. Högyes Endre társaságában. Minnyájunk figyelmét folytonosan Szilágyi Dezső kötötte le áradatként hullámzó beszédével. Széles mederben szinte rohanva követték nála egymást az eszmék, állítások, ismeretek, hasonlatok, a legkülönbözőbb változatosságban. Politika, vallás, bölcsészet, történet mezején csak úgy röpködött az ő rendkívül erős és gazdag szelleme. Nem is társalgó, hanem inkább előadó volt köztünk, aki minél érdekesebben akarja lejátszani hallgatói előtt egy vacsorai alkalomhoz mért szerepét. Ez a szerzetcsapongó oratori hév mintha nem annyira hitet és bizalmat, mint inkább csak gyönyört keltett volna szívünkben.

Többek közt azt állította, hogy neki egy élet hosszú tapasztalása után az a leszűrődött, erős, ingathatlan meggyőződése maradt meg, hogy múlhatatlan, biztos feltétele a sikernek úgy a közpályán, mint a magán életben ez a három: 1. föltétlen, kérlelhetetlen, szigorú önzés 2. alkalmazkodás, azaz hasznosság tudni tenni magunkat, ahonnan hasznot remélünk 3. hízélgés.

Önmagára nézve úgy nyilatkozott, hogy neki az életben minden legkisebb sikert lépésről-lépésre, erőfeszítéssel, ügyszólván verejtékkel kellett kivívnia, – hogy őt mindig akkor szólították az ügyek élére, midőn rá szorultak s nem mellőzheték, – hogy mindig érezte, hogy a körülte mozgó és zajló embertömegben ő a legelső, különb mindenkinél, – hogy megutálta az emberek ostobaságát, üres gögjét, gonoszságát stb. Nem úgy tetszik-e, mintha e vallomás leple alól a hatalomvágy nyújtogatná felénk hódító karjait? [...]

[...]

1900. május 24.

Gyakorolni kell lelkünket a gondolkozásban is. Foglalkoztatni komoly tárgyakkal komolyan, fegyelmezett odamélyedéssel, kitartással, minél gyakrabban. Megszoktatni bizonyos benső munkássághoz még azon esetre is, ha e munkásságot külső eredményekben kifejezni nem akarnánk. A gondolkozástól is el lehet szoknunk. Bizonyos henyeség könnyen hatalmába keríti benső világunkat. A lélek felületesen szálldogál egyik tárgyról a másikra, anélkül, hogy eszmélve, figyelve bármelyiken is megállapodnék. Leül mintegy a patak partjára s báméskodva, eszmétlenül várja, „míg lefoly a víz”. Mint művelés nélkül a kert, foglalkozás nélkül az agy is begyöpösödik. Így vagyunk az írogatással és a szónoklással is. Huzamos elhanyagolás által kijövünk a sodrából. Nehezünkre válik minden sor, minden mondat, mely egykor oly könnyen ment s még örömrökre is szolgált. Aztán a szemrehányás elől menekülni igyekszik a lelkiismeret a bölcs Salamon bölcsességének árnyékába, hogy „hiábavalóság! minden csak hiábavalóság...”¹¹ És ez a benuulás többnyire hajlott korában éri utól az embert. – Arany János egykor ily formán írt a beteg Tompának: csak foglalkozás nélkül ne légy! babrálj, csinálj akármit, ha egyebet nem, kis széket faragcsálj...¹² Ő maga pedig, akinek akaratereje csudálatosan tudott küzdeni a kor és a test gyöngeségeivel, utolsó idejében Horatius verseit könyvnélkülözgette, mint mondá, a lélek tornajátékául.

Ezeket a sorokat magamra gondolva jegyeztem ide. [...]

[...]

1900. június 13.

[...] A múlt vasárnap, e hó 10-én Kun Bertalan püspökünk miskolczi papságának 50 éves fordulóját ünnepeltük a miskolczi új templomban. Önmaga mondotta a hálaadó könyörgést és alkalmi beszédet saját híveinek s a különböző hatóságok és hitfelekezetek képviselőinek roppant gyülekezetében. Megható volt az ünnepély. Apró, különben csekély értékű részleteit is szívrehatóvá tette a ritka alkalom. A 83 éves főpap csudálatos lelki-testi erővel végezte az elég hosszadalmas szent szolgálatot s viselte az ünnepeltetésével járó izgalmakat. Szerencsés halandó, akit ily hosszú idő alatt meg nem dönthettek sem hivatalának terhei, melyek alatt a pályáján elérhető legmagasabb csúcsra emelkedett, sem az idők viszontagságai, melyeken szerencsésen keresztül evezett, sem családi életének változatos körülményei, melyek közt három feleség dőlt ki oldala mellől. [...]

[...]

11 *Préd.* I. 2.

12 A hivatkozott levélrészlet: „De mit csinálj te Hanván, kérded. Akármit, ha gyalogszékét vagy ke-rekes rokkát is. Fúrj, faragj, kertészkedjél. [...] Csak azt ne tedd, hogy leülj a szobába tépelődni.” (Arany, 1888–89, II/250.)

1908. január 15.

Az új évben most vagyok itt először. Tegnap érkeztem. Nem valami baj, nem is a kegyelet hozott, hanem egy kis családi téli vendégség, melynek élvezését egy igen rossz éjszakával fizettem meg. Komor, zúzos, hideg téli nap van. Kilépní sem kívánkozom a jó meleg szobából, inkább e lapra jegyezgetem jeleit annak, hogy itt voltam az Üres fészekben. Pedig ennek a pepecselésnek igazán semmi értéke nincs. Gyarló időtöltés vagy megszokás, melyet szüleim halála óta (1892) folytatok. Tizenöt év alatt az apró feljegyzések szinte 400 lapra terjedő tömeggé szaporodtak, melyeket e napokban Miskolcra keménykötésbe foglaltattam.¹³ Elő-elő veszem néha s nézegetem a hosszú idő apró tükörcsükeit, melyek életemnek, kedélyemnek töredékes viszszaugrásai.

Azon testi és szellemi előnyök mellett, melyekkel engem a gondviselés megáldott s még most is, hosszú életem vége felé, megáldva tart: folyvást megőrzött életkedvem ébrentartja bennem a vágyakozást oly örömek után, melyekről a kor intő szava, ha reá hallgatnék, inkább lemondani ösztönözhetne. Ragaszkodás a társas élet derítő alkalmihoz, szeretet és érdeklődés az emberek iránt, kellő óvatosság nélküli elfogadása az élvezetnek, melyet a táplálkozás s a test egyéb kívánsága nyújt – még mindig nem idegen tőlem. Még most is, íme, meghívást kaptam a vasárnap, e hó 19-dikén tartandó arnóthi körvadászatra s megígérkeztem. Nem tudom, hogy talán a rendkívüli hideg miatt majd nem csökken-e az önbizalom, mikor menni kell.

Egyedül az irodalmi foglalkozás nem akar nálam élénkülni. Hetek, sőt hónapok múlnak anélkül, hogy e részben valami említésre méltót lendítenék. Újra meg újra meg kell győződnöm, hogy még a líra mezején is csak dilettáns maradtam. A múlt hónap végén írtam a Kivándorló imáját egy amerikai lelkész (Kuthy Zoltán) fölkérésére az általa Newyorkban [sic!] szerkesztett Heti Szemle karácsonyi számába, melyben a verset, arcképpel ellátva, csakugyan közölte is s a lapot nekem megküldötte.¹⁴ Azóta pihen, s nem tudom, meddig fog pihenni a múzsa. Olykor, kívált éjjel, midőn aludni nem tudok, felvetődik előttem s versalakot ölt egy-egy ötlet, melyet aztán reggel, vagy mindjárt éjjel, föl is jegyzek, ha érdemesnek tartom. Egyébiránt pedig minden nap küzdök a reám szakadt üres idő unalmával. Vajha reményem lehetne, hogy az új év kegyesebb és vigasztalóbb lesz reám nézve, mint a múlt volt!

[...]

1908. február 11.

[...] Nemrég irataimat nézegetve, elővettem azokat a verseket melyeket a forradalom alatt, vagy azt követő egy pár évben írogattam. Sok nyersség, sok gyöngeség. Azok közül néhány költeményeim kiadott gyűjteményeibe is fel van véve. De a legtöbb kiadatlan. Az arra valóbbakat kiválogattam, kijavítottam s külön leírva félretettem. A többieket elégettem, egy pár elbeszélő s többnyire lírai darabot.

Szinte egy kötetre szaporodtak már azok a versek, melyeket Újabb költeményeim megjelenése¹⁵ óta összefogattam. Szeretném ha ezeket, mint a Múzsza búcsúját, még életemben közre bocsáthatnám. Ahhoz kevés reményem van, hogy a Franklin-társulat, amint egy ízben szóba hozatott, megvegye tőlem összes költeményeim örök tulajdonjogát. Azt sem remélhetem, hogy a Múzsza búcsúja kiadásával az én szelíd pacsírtanéklésem meghallgatást nyerjen most, midőn a Parnasszus körül trombita harsog, s egymás kedvéért a nagy dobot verik. Bízni kell hát akár életemben, akár halálom után a véletlenre.¹⁶ [...]

[...]

1908. március 14.

Végre csakugyan teljesítettem a látogatást Budapesten. Március 6-dikán reggel mentem s 11-dikén este érkeztem vissza. Gyulai vendége voltam. Semmi más céloim nem volt, mint néhány jó barátom s jó ismerősöm meglátogatása. Gyulai barátomat tűrhető állapotban találtam, bár nagyon gyöngének s különösen emlékező erejét fölötte megcsökkentenek. Háromszor-négyszer ismételte a kérdést oly tárgyról, melyre nézve néhány perccel előbb már feleletet kapott. Ajánlottam, hogy hagyjon fel a szerkesztés gondjaival (Budapesti Szemle, Olcsó Könyvtár stb.). Nem volt hajlandó az anyagi előnyök miatt. Pedig látszik már itt-ott a figyelem hiánya, dacára annak, hogy segítkezik mellette egy megbízott fiatalember.

13 A kötetet az MTA Könyvtárának Kézirattára őrzi (ltsz.: Ms 5690/14). Erről részletesebben lásd a bevezető tanulmányt.

14 A költemény Lévy A Múzsza búcsúja című kötetében (Lévy, 1909) is megjelent.

15 Lévy, 1897.

16 A Múzsza búcsúja című verseskötet végül 1909-ben jelent meg a Kisfaludy Társaság és a Franklin Társulat kiadásában.

Látogattam Görgei Arthurt, Görgey Pistát, Szily Kálmánt, Fraknói Vilmost, dr. Farkas Lászlót és a Franklin társulat igazgatóját¹⁷, és akit előbb kellett volna említenem, Voinovich Gézáékat (egykor Arany Lászlónét¹⁸).

Sokat hallottam az üdvözlésekről és jókívánásokról, melyekkel Görgei Arthurt január 30-dikán 90-dik évi betöltése alkalmából igen-igen sokan, még váratlan és meglepő oldalakról is elárastották. Újabb, erős bizonyossága ez annak, hogy mind szélesebb körben oszlani kezd a pokoli gyanú, melyet Görgei nevéhez fűzött a butaság, a rossz akarat, a hazafiúi vak fanatizmus. – Görgey Pista, ezek és egyebek láttára, mint említé, cikket írt a Budapesti Szemle számára „Klio locuta” címmel.¹⁹ De én azt hiszem, hogy még most nem maga Klio beszél, csak hírnökei.

Részt vettem dr. Farkas László vendég-asztalánál Gyulaival együtt és Voinovichéknál, hol ő rajta kívül még Fraknói Vilmos és Szalay Péter államtitkár, a háziasszony testvérbátyja volt jelen, akinek sajtóságos, rokonszenves egyéniségével megismerkednem örömemre szolgált.

A Franklin-társulat igazgatója még mindig nem igen biztat arra, hogy összes költeményeim örök tulajdon jogát megszerezzék. Azt inkább ígéri, hogy kéziratban levő verseimet, melyek már egy kötetkét tennének s mely már A múzsa búcsúja lenne, megvonná és kiadná a társulat. Ígértem, hogy e nyár folyamán összeszedem.

Minden különösebb multság, vagy szórakozás nélkül telt el az a néhány nap. Nem volt kivel ide vagy oda elvetődnöm. Ahol hallani kellett, vagy lehetett, oda hiába is mentem volna. Így többnyire csak a szobára szorítkoztam, legfőleg az utcákon tettem rövid sétát. Én a fővárosban mindig jól lakom 4-5 napi mulatással. Talán majd májusban ismét fellátogatok az Akadémia gyűlésére, vagy ősszel ismét Gyulaihoz Leányfalura.

A vármegyének még most is választási bizottsági tagja lévén beosztanak engem egyes választmányokba, bizottságokba stb., melyekben aztán én soha sem jelenek meg. Ha megtisztelő is ez a bizodalom, de rám nézve nem kedvező. Képtelen vagyok lábam gyöngesége miatt a lépcsőkön járnival, képtelen vagyok, fülem elnehezülése miatt, a tanácskozásokban részt venni. És igazat vallva, ez a mostani politikai és társadalmi légkör inkább elvonulásra, mint szereplésre ösztönöz.... [...]

[...]

1908. május 12.

Ápril. 30-dikától május 8-dika délutánjáig Budapesten töltöttem az időt. Ápril. 30-dikán csütörtökön délután részt vettem az Akadémia tagválasztó nagygyűlésén; május 3-dikán pedig a dísz köz-ülésen s azt követő társas ebéden. Amannak előadásából éppen semmit, emennek pohárköszöntőiből keveset hallottam s a kevésben is kevés megszívlelhetőt. Kedvemért mindkét ünnepségre eljött Gyulai is, kinek most is vendége voltam. Testi egészségét tűrhetőnek, de szellemi állapotát, kivált emlékező erejét nagyon hanyatlottnak találtam. Képtelen a gondosságra maga körül. E miatt elsomorító tapasztalatokat hallottam róla. Sokszor gyermekes. Mindig dacos, haragos.

Éppen akkor végezte életnagyságú arcképeinek olajfestését Boruth Andor, az ifjabb festész-generáció egyik legjelesebb arcképfestője. Gyulai ötletszerűen felszólítja az ott jelenlevő művészt, hogy most már ő utána engem is fessen le. Nagy készséggel ráállt. Rögtön hozzáfogott s öt napi üldögélés után elkészítette még pedig sikerülten életnagyságú mellképemet.²⁰ Mind Gyulait, mind engem önmagának festett, kiállítás, illetve eladás végett. Magam részéről sajnálom a művész fáradtságát, melynek jutalmát az én arcképem álltal nehezen fogja valaha feltalálni. Magamnak sem kellek, ha a tükörbe, akár „érdemeim” tükörbe nézek is. Másnak hogyan kellenék?

Meglátogattam Görgei Arthurt, Kozma Andort, dr. Farkas Lászlót. Több jó barátommal s ismerőssémmel az Akadémia ülésein találkoztam. Minden felé lekötelező szíves fogadtatásban s érintkezésben volt részem. Öreg embernél az ily találkozásnak félig meddig mindig olyan búcsúzás féle íze van. [...]

17 1904-től Gárdos Alfréd a Társulat ügyvezető igazgatója.

18 Voinovich Géza 1905. július 26-án vette feleségül Arany László özvegyét, Szalay Gizellát.

19 Görgey István cikke – *Clio locuta* címmel – a Budapesti Szemle (a továbbiakban BSZ) 377. számában (1908) jelent meg.

20 A festmény a HOM tulajdona (Its.: 53.28.1.).



4. kép. Boruth Andor: Lévay József

Kilátogattam, mint szoktam a Kerepesi úti temetőbe is. A halottak díszes városa. Élők versenyzésével fénylő síroszlopok által az enyészettel. Nézegettem a sírköveket, sok közeli személyes ismerősömét, sok hír-névből ismerősét. Arany János gránit ravatalának egyik oldalán lefüggő érclapon:

„Arany János 1820–1885.

Piroska 1866–1886.

Arany László 1844–1898.”

A másik oldalon végig nyúló szalagon:

„Született 1817. márczius 22. meghalt 1882. október 22.” Ez alkalmasint helyesbítése a bronzlapon levő hibás dátumnak. Séta közben feltűnt előttem számos ismerősöm neve. Némelyikről nem is tudtam, hogy a főváros homoktengerében van eltemetve. Jókainé Laborfalvy Róza, Prónay József, Török Pál, Salamon Ferenc, Szilágyi Sándor, Szász Károly, Giczay Samu, Jekelfalussy Lajos, Szomjas József és többen. A síremlékek sűrű erdejében, mily változatosság, mily fényűzés alakban és díszítésben! Mily dúslakodása az emberi törekvéseknek halottak emlékében! [...]

[...]

1908. június 17.

[...] Most igazán csak átutazóban vagyok itt. A délutáni 4 órai vonattal felrándulok Rima-

szombatba, egy pár napi látogatásra Bornemisza László alispán barátomhoz, ki több ízben hívott már s én is több ízben ígérkeztem. Úgy mondotta, hogy ez a látogatás aztán nem csak neki fog szólni, hanem az én dicsőült barátom Tompa Mihály szobrának is, mely éppen az ő megyeházi díszes lakásának ablaka előtt áll most már csinosan rendezett park közepén.²¹ Legalább egy kis változatosság az én nyugalmas otthonom egyhangúságában, melyből alig mozdulok máshová Miskolcra, mint szinte naponként rövid sétára az Avas hegyén és a Népkert árnyékos bokrai alá, hová nyári meleg napokban a nemzeti kaszinó is ki szokott költözni. [...]

[...]

1908. június 20.

Rimaszombatban igen kellemes két napot – június 18-dik és 19-dik napját – töltöttem Bornemisza László alispán barátom kedves családi körében. A vendégszeretet és barátság teljes jóságával és figyelmével elárasztottak. Bejött a vidékről s velünk mulattott – mint mondták, az én kedvemért – Fáy Gyula főispán is, ez az egyszerű, reális, derék és szeretetre méltó ember is.

László mindent bemutatott nekem, ami Rimaszombatban különösebb látnivaló volt. Sok közintézetet s egyéb épületeket megsemmeltem részint csak kívülről, részint belől is. Ilyenek a most igen díszes városi kert. A Szabadka erdővidéke a ménteleppel. A pompás gimnázium-épület. A törvényszéki palota. A nyomorék apró gyerekek – most 30 volt ott – menhelye, melyet a fővárosi Fehérkereszt tart fenn. Szomorú látvány. A gömörmezei múzeum a régi gimnázium épületében, még nem eléggé rendezett állapotban. Legérdekesebb része az őskori leletek. Közvetlen érdekű volna a Tompa-szoba, mely szinte [sic!] rendezésre vár. Megígértem, hogy Tompától vett leveleimet én is ide fogom küldeni. Úgy láttam, itt lesz azoknak legalkalmasabb helye.²² Aranyknak Tompához írott öt eredeti levelét is láttam ott. Meg fogom nézni, közölve vannak-e már T. és A. kiadott leveleiben.

Különös, szinte meglepő gyönyörűséget találtam a R. szombat határában rég fennálló mezőgazdasági iskolában és annak egész környezetében. Csupa rend, csín és célszerűség mindentűtt, változatosság és nagy dimenziók. Állami intézet. Azt mondták barátaim, hogy ne kérdezzük, mibe kerül?

21 Holló Barnabás ércszobrát 1902. június 4-én leplezték le – a *Tompa szobránál* című ódját elszavaló Lévay közreműködésével – a Tompa téren.

22 Lévay megtartotta ígérését: 1908. július 5-én 108 darab Tompa-levelet adott át a múzeumnak.

Tompa szobrát, mely idejövetelem egyik fő tárgya volt, gyönyörű, zöldellő úde ligettől környezve s lába alatt a talajt tarka virágokkal beültetve találtam. Nagyon jól esett emlékembe visszaidézni őt s hálásan gondolni azokra, akik az ő emléket a maguk kebelében ily szépen örökítették. Ne vágyakozzék ő innen a sívár fővárosba. Hirtelenében egy költeményt írtam ott róla, melyben azt mondom: sokkal jobb neki érc alakban állani itt, mint ha élve csetlenék-botlanék közöttünk.²³ [...]

[...]

1908. július 22.

[...] Megérkezett az értesítés a széplaki fürdőigazgatóságtól is. Tudatja, hogy már július 20-dikától kezdve rendelkezésemre áll régi szobám a Millennium-épületben.²⁴ Én azonban, a körülmények miatt, csak július 25-dikén foglalhatom el. Megírtam nekik. Mint szoktam, 3-4 hetet fogok ott eltölteni. Folyvást érzem szükségét az elvonulásnak, de mégsem megyek oda oly vágygal, örömmel és reménnyel, mint azelőtt. Nyújt-e még ott valamit kegyelemből a múzsa a nagyszerű természet kebelén, a csendes magány méla perceiben? nem tudom. Én a múlt napokban már elbúcsúztattam magamtól a múzsát egy érzelmes költeményben „A múzsa búcsúja” cím alatt. Ez lesz a címe utolsó verseim gyűjteményének is; melynek egybe állítását, tisztázását már néhány nappal ezelőtt megkezdtem s talán az őszön készen is leszek vele.

Végrendeletemet is elkészítettem s tegnap írtam alá két tanúval. Nem akartam anélkül huzamosabb időre eltávozni itthonról. Igyekeztem lehetőleg egyenlően megosztani vagyonomat elhalt két nőtestvérem nyolc gyermeke közt. Ha egyben, vagy másban egy kis megkülönböztetést tettem, annak megvan a maga oka. Különbben is elég ok az, hogy ezt én így akartam. Nem feledkeztem meg a jótékonyág gyakorlásáról sem. Nem helyeslem, aki ily alkalommal rokonai rovására e részben túlságba megy, – valamint azt sem aki, bár módjában volna, vég intézkedésében erről teljesen megfeledkezik. Én készpénz-vagyonomnak mintegy egyharmad részét rendelem nemes célokra.²⁵ [...]

1908. augusztus 31.

Hosszú távollét után csak ma jutok hozzá, hogy e lapokra jegyezgessek. Négy hetet töltöttem Tátra Széplakon, július 25-dikétől augusztus 22-dikéig ugyanazon szobában, melyben nyolc év óta minden nyáron fészkeltem. A rendkívül kellemetlen időjárás miatt kellemetlen volt a nyaralás. Eső, szél, hideg folytonos vagy egymást felváltó zaklatása szinte három hétig. Elfoglalt a séta, olvasgatás, jegyezgetés. A társaság legkevésbé; sokkal inkább a természet. Két költeménykét is írtam. Az egyikben szegény hűgomat s félig-meddig magamat siratom el (Ő is elment);²⁶ a másikban a természet dús ajándékairól énekelek (Terített asztal).²⁷ Szűkmarkú adománya a búcsúzó múzsának.

Viszontagságos hazaérkezésem után néhány napot időztem Miskolcra. Csütörtökön, e hónap 25-dikén ide jöttem több napra oly célból, hogy majd Lossonczy Jenő társaságában itt, Szepessy Gyula társaságában Berentén egy kis mezei sétában vehetek részt vadászgatva. A körülmények nem igen engedik. Szepessy Gyula még nem költözött vissza Miskolcra Berentére. Lossonczy Jenő is csak tegnap előtt érkezett meg több napi távollét után s vele is aligha sikerül a kirándulás. Ami halad, nem marad.

Most[] itt is, Miskolcra is verseimnek egy kötetbe foglalásával, tisztázásával foglalkozom. Úgy látom, telik egy kötetkére, amiket 1898–1908 tíz év alatt írtam. Most hogy másolgom, akaratlanul is bírálgom. S bizony legtöbb esetben, sőt általában sem üt ki kedvezőleg a bíráló. Szegénység minden tekintetben. Nem magas repülés, csak alant járás. Nem magvas, hanem színes, lila virágok. Könnyűség, simaság. Menteni akarja-e a könyv címe is, hogy ez a füzér már a „Múzsa búcsúja, utolsó verseim”? [...]

1908. szeptember 14.

[...] A közelebbi múlt napokban folyvást verseim másolatásával, összeállításával foglalkoztam. Be is végeztem, csak revíziója s egybefűzése van hátra. Harminchárom negyedrétebe hajtott ívre telt. Nem valami nagy kötet lesz nyomtatásban. Utolsó részét alkotja 1848-ból és 1849-ből néhány költemény. Nem tudom iga-

23 „Ha most is kebelén ringatna az élet / S szeszélyes játékát most is üzné védél: / Szomorún csetlenél-botlanál itt közöttünk, Hol mi egymás ellen háborogva küzdünk. [...]” (A szobor mellett = Lévay, 1909, 262.)

24 Lévay állandó szálláshelye Tátraszéplakon.

25 A végrendeletet – a költő halála után – közzétették a miskolci napisajtóban: *Lévay József végrendelete*, Reggeli Hírlap, 1918. dec. 25.

26 Vadászgyörgyné Lévay Borbála 1908. július 8-án halt meg Sajószentpéteren. A vers megjelent: *Lévay*, 1909.

27 A verset közölte: BSZ (394. szám, 1909); = *Lévay*, 1909.

zán, helyes-e azon idők harcias kiáltását és borongását jelen napjaink vásári zajába vegyíteni. De múlt évben 48–49-diki verselgetésemet forgatva, a most javítgatva fölvetteken kívül, mind elégettem. Ezeket a magam egyéni visszaemlékezései miatt is sajnáltam elhamvasztani.

E hó végén Budapestre szándékozom. Elviszem magammal s ajánlani fogom a Franklinnak. Az igazgató, közelebbi otlétemkor, kilátásba helyezte ennek kiadását. Szeretném, ha egyúttal összes költeményeim örök tulajdonjogát is hajlandó lenne átvenni.

A fővárosban óhajtanék részt venni október 1-ei és 2-ai a prot. irodalmi társaság ülésén és az Orsz. ref. lelkész egyesület congressusán... Többek közt, lesz-e valami hullámszáma annak a kőnek, melyet nem rég Zsilinszky Mihály tüzes támadó, igazgató elnöki beszédével a bányaev. egyházkerület közgyűlésén a kútba dobott? Nem tudom, Gyulai vendége lehetek-e ama napokban? Sándor utcai lakásában otthon lesz-e már akkor vagy még mindig Leányfalun időzik? Írtam neki, de választ alig remélek. [...]

[...]

1908. szeptember 26.

Szőlőmnek már jobbára megéredett csemege fáját tegnap leszedtem: a piros és fejeér gyöngyszőlőket. Két jó kézi kosárral telt. Talán még fél annyi lesz, amit 10–12 nap múlva fogok letakarítani. A mostani leszüretelést is főleg azért tettem, mert tartottam tőle, hogy a tolvajok megelőzzenek, amint az már többször történt.

Gyulai mégis csak értesített a veje által (Gyula[i]-Fodor Dániel honvéd százados), hogy szeptember 30-dikán szívesen elvár szállására, csak el ne felejtsek egy kis jó bort vinni neki. Ezt én mindjárt meg is cselekedtem. Nyolc üveg különböző finom bort küldtem posta útján. S talán meg fogom toldani a küldeményt egy pár új költeménnyel „A múzsa búcsújából”. Feltűnt előttem a vejének „Gyulai” előneve. Régebben hallottam családja körében, hogy ő a kis unokáját, Fodor Palikát forma szerint a maga saját nevére akarja adoptáltatni. De hogy ezt már az atyára is kiterjessze, nem gondoltam. Így hát az ő neve nem csak irodalmi műveiben, hanem élő utódokban is fennmarad. Az enyém se egyikben, se másikban. Annyira tisztában vagyok életemmel, hogy föl sem veszem, rá sem gondolok.

Nagy ünnepek van a zsidóknak. Látom ablakomból, úgy rajzanak a templomba és a templomból, mint a méhek a köpü körül. Ünnepi öltözetben; az idősebb nők fejeér borítékkal fejükön. Gondolom, új évüket ünneplik. Fajuk fennmaradásának, sőt terjedésének egyik fő alapja és eszköze az a rendkívüli mély vallásosság és ősi szertartásos törvényeikhez való szívós ragaszkodás, mellyel a lelkük mintegy össze van forrva. Ezt csak erősíti az a nyomás és idegenkedés, melyben eleitől fogva részesítette s többé-kevésbé ma is részesíti őket a keresztyén társadalom. El-el nézem ezt a szomszédomban lakó szegény boltos zsidót – kinek neve a nép ajkán Muku –, naponta négyszer-ötször elballag ablakom alatt a templomba. – Gyermekkoromban alig volt ebben a városban figyelembe vehető öt-hat zsidó család. Most több százra megy s nem csekély részét teszi az összes lakosságnak. Minden nemű kereskedés az ő kezükben van. Íme, nagy ünnepekben zárva minden üzlet; templomba minden zsidó, s utcáink néptelnek, szinte kihaltak. Tehát élénkséget, mintegy életet ők adnak azoknak. Ha ez fokozódna így haladna az idők hosszú folyamán, csakugyan megérné a világ a bibliában emlegetett Izrael országát. [...]

1908. október 8.

Megjártam a fővárost. Részt vettem ott, amiben részt akartam venni. Elvégeztem amit végezni szándékoztam. Szeptember 30-dikán mentem; október 4-dikén tértem vissza. Gyulai vendége voltam. Régi gyöngélgédő állapotban találtam őt. Október 3-dikán oly erősen meglepte idült hólyag baja, hogy ágyba döntötte s csak a szokott orvosi műtét után következett be a javulás. Testben, lélekben nagyon hanyatlott. Házi és magán ügyeinek rendes végezésére is alkalmatlan. Figyelme semmire ki nem terjed. Húzza-vonja, aki hozzáfér. Apró kötelezettségeinek teljesítéséről is elfeledkezik. Leánya és veje ott lakik vele egy épületben. De nem tűri, hogy azok gondoskodjanak róla vagy feletté. Azokat sem igen vonzza hozzá a szeretet. Szívemből sajnálom sorsát, hogy öreg napjait kell ily zilált, szenvedő állapotban töltenie.

Odaérkezésem délutánján egész váratlanul eljött értem Szily Kálmán s elvitt magával a Múzeumba, hol a Kisfaludy-társaság tartott ünnepélyes ülést Beöthy Zsolt életének hatvanadik évfordulójára. Különböző szép nyilvánulásai a tisztelgésnek, az ovációknak, melyet Beöthy valóban megérdemel.

Október elsőjén a Protestans irodalmi társaság ünnepelte Hegedűs Sándor, volt elnök emlékét a Kalvin téri ref. templomban, délután 3 órakor. Másnap délelőtt 10 órakor ugyanazon társaság rendes gyűlése az evangélikus iskola nagytermében. Estve 6 órakor diszgyűlése ugyan ott. Mindenikben jelen voltam s élveztem, ami élvezhető, untam vagy sajnáltam, ami félszeg vagy gyarló volt.

Megnéztem a rendkívül gazdag és érdekes gyümölcskiállítását az Iparcsarnokban. Sok volt a kiállító. Szőlő, körte, alma nagy bőséggel. Egyben-másban igen nagy példányok, különösen körték. Ilyenekben, úgy gondolom, a minőség nem felel meg a nagyságnak.

Magammal vittem költeményeim egybe frott kötetét, „A múzsa búcsúját”. A Franklin csak 400 koronát ígért érte. Ezt én keveslettem. A Kisfaludy-társasághoz küldöm kiadás végett. Az méltányosabb lesz talán. A Franklin azt ajánlotta, hogy azután ennek a kötetnek, a többi három kötet költeménnyel együtt, tulajdonjogáért ezer koronát fog nekem fizetni. Nem sok, de nyugtat az, hogy halálom után verseim nem maradnak gazda nélkül. [...]

[...]

1908. október 15.

Ma és holnap szüretel V. Pali.²⁸ Azért vagyok itt. Ezt a pár napot, legalább annak legnagyobb részét, az ő társaságokban fogom eltölteni azon a felséges látkörrel bíró szép hegyen. Népes lesz a társaság, mint mindig, a rokonok, barátok, közel ismerősök nagy tömegével. Az időjárás még eddig felette kedvező volt. Mindig derült, meleg napjaink jártak. Szinte megaranyozták az őszi hervadást. Ma reggel már felhők úszkálnak az ég boltján s közülük a nap is búsan pillantgat reánk. Megromlanának a most már mindenfelé megindult szüretetek, ha esőt hoznának a köznapok. Úgy de a mezők, szántóföldek meg régen szomjazva, elcsüggedve epednek az eső után. Melyiknek tegyen eleget a Gondviselés? ő tudja. A különböző esedezésre aztán nem csuda, ha – mint Horáczius írja – haragjában Jupiter mind a két pofáját (ambas buccas) felfújva.

Igen gazdag szőlőtermésről beszélnek, mely itt-ott szinte váratlan mennyiségben lepi meg a gazdát. A meglepetés annyival szorongatóbb, mert a hordó ára ijesztőleg felszökkent. Egy pár új hordót 15–16 forintért kaphatni. Ócskáré is fizetnek 10–12 forintot. A nagy bő termés és a hordószükség miatt a must ára nagyon leszállott. Miskolczon is, vidéken is kapható literenként 10–12 krjával. Sőt Mező Csáthon 8–10 forintért egy egész hordó (140 liter) szerezhető.

V. Pali barczai kis szőlőjében (8–900 #öl) 7-8 hordó mustra várt s ahhoz képest készült. Lett neki 17 1/2 hordóval.

Tegnapelőtt csakugyan elküldöttem verseim kötetét kiadás végett a Kisfaludy-társaságnak, Vargha Gyula titkárhoz. Annyit jegyeztem meg, hogy – tekintettel életidőmre – szeretném, ha minél előbb kiadatnék. Nem sokat tartok én arról a kötetről, mint általában egész költészetemről. Senki sem tudna arról szigorúbb bírálatot írni, mint én magam. Magam írom „A múzsa búcsújában”, hogy barátom nem a fellengző sas volt, „csak a szerény pacsirta s fülemile”.²⁹ Ezek is ritkán énekeltek nálam szív-indító dalokat. De amiket írtam, azok mégis csak lelkem nyilvánulásai. Azokban mégiscsak az én lényem tükröződik. Összhangban állnak azokkal egész külső életem, alakom, jellemem, megítélhetik ismerőseim s megfigyelőim. Hogy Petőfi és Arany miért repülnek oly magasan? s én miért járok gyalog ily alacsonyan? az nem mimagunktól függött. Égi hatalom intézte úgy. Dőreség volna tőlem amiatt gyötrődni, hogy én is miért nem röpködhetek velök a csillagok felé.³⁰

[...]

1908. november 7.

[...] Egressy Gábor emléktáblája előtt holnap, vasárnap délután csak néhány szó kíséretében fogom letenni az Akadémia koszorúját. Beszéd tartására nincs elég idő. Alig lesz az elég a programm lényeges pontjainak elvégezésére. Az ünnepély délután 4 óra tájban lesz Lászlófal[v]ján s az ünneplők 5 óra után visszaindulnak Szentpéterről Miskolczra.³¹

Az Akadémiával nem volt Egressynek közvetlen érintkezése. Az nem számlálta őt tagjai sorába. De nagy érdemeit hallgatva is elismerte és méltányolta. Színművész a magyar színészet első gárdájából, aki eddig közöttünk nemcsak túl nem haladott, de utól sem ért személyes írója volt a nagy tragikai alakoknak. Szakmájában alapos, erőteljes, finom ízlésű író. Törekvéseiben kifogástalan jó hazafi, amit válságos körülmények közt is egész lelkesedéssel és odaadással bizonyított.

Efféle néhány emlékező mondat, úgy hiszem, elég lesz a koszorú letételéhez.

28 Vadász Pál, sajozszentpéteri ref. lelkész, esperes, a költő keresztfia, majd végrendeletének végrehajtója.

29 Lásd: Lévy, 1909, 6.

30 Ugyanez ötvenéves Kisfaludy-társasági tagságának miskolci jubileumán (1911. nov. 19) elmondott költeményében: „Míg a sasok kék magasban / Keringettek felettem, / Én itt alant örvendő / Madárkakkal csevegtem.” (*Hármas emlék = Szerényi*, 1912, 38.; ugyanez *Ők hárman* címmel = Lévy, 1925, 33.)

31 Egressy fekete gránit emléktábláját a sajozlászlófalvai ref. templomban leplezték le a centenáriumi megemlékezés keretében. Lévy beszéde megjelent: Akadémiai Értesítő, 19. kötet, 12. füzet (1908).

[...]

1911. február 1.

[...] Az új év megtartott engem eddig abban kivételes lelki-testi jó állapotban melyben az óév átadott neki. Följegyzésre méltó különös örömeket nem hozott, de történet körülmények nehány veszteség, mely többé-kevésbé engem is érintett. Közélemben aratott a halál. A múlt hónap közepén váratlanul röppent ki az élők sorából Miskolcra özvegy Melczér Gyuláné Vay Róza bárónő. Minden előző jel nélkül szívészélhűdés vetett öneki véget egy pillanat alatt. Sok kedves emlékem fűződik hozzá megyei följegyzésem éveiből, midőn férje alispán volt. Költői hajlamú, szellemes, nemes lelkű nő volt. Irántam mindig a legmelegebb rokonszenvet érte és tanúsította egész haláláig. Hatvankilenc éves volt. [...]

Bizony mindig ritkábban látogat már az elbúcsúzott múzsa. Alig írtam valami újabbat. Egy hatstrófás versecske lett a kedvencem, melyet Gyermekeim címmel a kertem fáiról írtam közelebb.³² Nem új az eszme. Egyszer már hangot adtam annak a Beszélő fák című versemben.³³ Talán valami ismétlést sem kerülhettem ki, mely az én képzeletem szűk körének új bizonyítéka. De a darabka mégis kedves nekem hangja és formája miatt. [...]

1911. március 20.

[...] A közelmúlt napok engemet eléggé érzékenyen érintő körülményeket hoztak. Följegyzéseket nem akárom akkorra halasztani, midőn majd Szentpéterre kilátogathatok az „üres fészekbe”. A sorrend így következik.

A múlt nyáron tátrai hűsölés alatt írtam egy Aratás című versecskét. Annak az egyszerű életnek képe forgott előttem, melyet az én öreg szüleim folytattak. Vágyakoztam utána. Közvetlen természetességgel vettem papírra annak vonásait, végezve azzal, hogy az egyszerű boldog élet után való ábrándom és vágyakozásom elkésett. A „Budapesti Szemlének” küldtem a verset.³⁴ Ámulatba ejtett a hatás, melyet a kis költemény ott az írók között ébresztett. Rendkívül magasztaló nyilatkozatok történtek: Kozma Andor elragadtatással írt nekem róla oly kifejezésekkel, hogy szinte magam előtt pirultam. Ő olvasta fel a Kisfaludy-társaság márciusi havi ülésén. Ott is úgy fogadták, amint ilyes lyrai költeményt talán soha sem. Beöthy Zsolt tolmácsolta a hatást. Elhatározták, hogy nekem üdvözlőt küld a társaság, – hogy taggá választásom ötvenedik évfordulóját, mely a jövő évben lesz, itt Miskolcra tartandó gyűlésében fogja ünnepelni a társaság.³⁵

Így juttat nekem dús virágot életem késő téli évszakában a „múza kegyelme”, – így hanyatlak alá rózsafelhők közt a lemenő nap! Következnek a szomorúbb tartalmú események. [...]

Ebben a hónapban erős influenza lepett meg engem. Néhány napig kint járva hordoztam. De azután orvos kézre kerültem s két teljes hétig ki sem léphettem a szobából. Nem voltam fekvő beteg, de testben, lélekben és kedélyben úgy összetörve, hogy szinte szerettem volna önmagamtól megszabadulni. Nem olyan ágyhoz szegező betegség ez: de valami lappangó, az egész szervezetet átható, szinte megbénító csapás. Erős köhögés, förtelmes köpködés, taknyosság és teljes étvágytalanság. Éppen tíz esztendeje, hogy gyomorhurutban nagy beteg voltam, melyből aztán a Táttra gyógyított ki. Azóta soha egy órára se volt betegségnek mondható bajom. Annál nehezebbemre esett most ez a – meglepetés. Most már, a harmadik héten, kezdek magamhoz térni. Néha ki is mehetek a szabad levegőre, de még mindig érzem a baj maradványát.

Megtörtént amit régen várom lehetett. Az én szeretett barátom Horváth Lajos március 12-dik napján esti 9 órakor jobb létre szenderült. Szinte két év óta kötötte őt szobához s tartotta távol a társaságtól az emésztő betegség: asztma és érelmeszesedés.³⁶ Gyötörte az elfulladás. Rohama napjában kétszer-háromszor is meglepte. Sokat szenvedett. Szenvedését, melyről tudta, hogy a vége biztos halál, kivált az utolsó időkben türelmetlenül, szinte lázongva viselte. Nem bírta megérteni se az Istent, se a természetet, mely őt ily sokáig sajtolja. Sokszor kérdezte: mit követhetem el életemben, hogy ezt a hosszú kínzást megérdemeljem. Nem volt már vizsgáztatására sem gyönyörű kertje, sem kedves szép lakása, sem nagy vagyona. Úgy nézte és emlegette, hogy mind az már nem az övé. Ereje elfogyott. Szervezete, alakja összetört. Az egykor példányszerű, daliás szép férfi egy összetöpörödött, meggömbült, parányi csontvázvá változott. Ránézve igazán megváltás volt a halál, melyért gyakran oly szívszakadva könyörgött.

32 Megjelent: BSZ, 417. szám (1911); = *Lévay*, 1925.

33 Megjelent: BSZ, 354. szám (1906); = *Lévay*, 1909.

34 A költemény a lap 412. számában (1911) jelent meg (lásd az 1911. ápr. 5-i naplójegyzetet), és Voinovich is közölte (= *Lévay*, 1925).

35 A nagyszabású jubileumi ünnepségre 1911. november 19-én került sor. Erről részletesebben lásd: *Lévay*, 1912; *Porkoláb*, 1997.

36 *Lévay* ide csatolt lánjegyzete: „1906 óta nem láthatta már a Táttra, melyet 30 évig látogatott”.

Temetése március 15-dikén komor esős napon történt. Fájt, hogy én ott meg nem jelenhettem. Két egész hétig szobához kötött az erős influenzca. Ez idő alatt nem is látogathattam őt, amit azelőtt hetenként legalább egyszer mindig megtettem. Még életében közöltem vele, hogy én az ő sírját az Avason, a mi nagy ódon templomunk árnyékában, Szemere Bertalan sírja mellett óhajtanám. Helyben hagyta. Én akkor mindjárt intézkedtem is annak biztosítása végett az egyházi előjárásnál. Oda tették. Sírját, mint hallok, kellő dísszel ő hozzá illő módon rendbe fogják majd hozni. Emlékoszlopára a nevén kívül vagy semmit sem kellene írni, vagy ha mégis valamit, csak ennyit: Hazájának hű fia. Városának, Egyházának nagy jóltevője.³⁷

Mert nagy vagyont hagyott hátra s abból 262 ezer koronát jótékony célra: százezer koronát a városnak, hatvan ezeret a ref. gimnáziumnak, ötven ezeret a ref. egyháznak az avasi templom restaurálására, és igen sok felé többet, kevesebbet. És azt is akarta, hogy baráti jóságában még halála után is én is részesüljek. Rendelte, hogy a város évenként 800 koronát fizessen nekem a száz ezer korona kamatjából. Szép, bár fölösleges gondoskodás avégett, hogy az ő emléke szívemben éljen. Azt már ki nem törölheti onnan az előttem álló rövid idő. Nem, bármily hosszú idő sem. Ifjúkorom óta soha meg nem szakadt, soha meg nem zavart barátság fűzött hozzá. Egyesített bennünket a kölcsönös szeretet és becsülés. Éreztük, hogy méltók vagyunk egymásra. A múlt század ötvenes éveiben ismerkedtem meg vele elnyomatásunk szomorú korszakában. Én tanár, ő ügyvéd. Véleményünk, meggyőződésünk a közhelyzet megítélésében összhangban állott. A fő kérdésekben egyetértettünk. „Idem velle, idem nolle: iam demum firma amicitia” mondja Cicero. Szívünk mindig megérezte, megértette egymást.

A korombeli vagy koromhoz közel álló barátim közt ő volt a legutolsó, a legkedvesebb. Leszakítja vagy elveszi előttünk az élet becsét a halál, midőn lassanként elszedi oldalunk mellől szereteteinket. Magunkra maradunk, mint kiirtott erdőben egy otthagytott száraz fa. Életének 87-dik évét töltötte volna be most április 14-dikén. Országos nagy érdemei virrasztanak sírja felett: de a folyvást mozgó élet és a múlandóság úgy halad át rajta, mintha semmi sem történt volna. Az én szívemben lobog láthatatlanul a szeretet és emlékezet egy kis mécsvilága s nem sokára az is kilobban...

Említésre méltó, hogy az elhunytáról szóló gyászjelentés szövegét maga készítette el jó előre. Az ő nagy betűivel írónnal megírva találták asztalán, mindjárt halála után. Pedig halála estvén én is mindjárt készítettem egy gyászlapot, hogy másnap reggel, ha szükség lesz rá, készen legyen. Azt is előre feljegyezte, hogy táviratilag kiket értesítsenek rögtön az ő haláláról. Mindenre gondja volt, mindent a legnagyobb rendben hagyott, amint életében megszokta szigorú rendben tartani minden dolgát. Családot nem alkotott. Rég elhalt nőtestvérének gyermekei (ötten) lettek az általános örökösök. A végrendelet intézkedései szerint könnyen eligazodhattak a tetemes örökségen, mely őket, a szegény sorsúakat, egyszerre jólétre emelte.

Bizony csak ideiglenes szállóvendégei vagyunk az élet nagy palotájának. Csakhamar ki kell onnan költöznünk. Más vendég következik utánunk „Succedent novi; veteres migrare coloni”!

1911. március 29.

[...] Megkaptam az Aratás alkalmából a Kisfaludy-társaság üdvözlétét hivatalos alakban Beöthy Zsolt elnök és Vargha Gyula titkár aláírásával. Gyönyörű, meleg szívből fakadt levél, mely több mint elismerés, ma-

³⁷ Horváth Lajos szürke gránit obeliszkje a Szemere-síremlék mellett áll az avasi templom előtt. Az obeliszk felirata: SZÉKUDVARI / HORVÁTH LAJOS / SZÜLETETT / 1824. ÁPRILIS 15. / MEGHALT / 1911. MÁRCZIUS 12. // HAZÁJÁNAK HŰ FIA. / VÁROSÁNAK, EGYHÁZÁNAK / JÓTEVŐJE. // HÁLÁS KEGYELETTTEL EMELTE / A MÁDAY CSALÁD.



5. kép. Horváth Lajos avasi síremléke
(Kulcsár Géza felvétele)

gasztalásnál is több, szinte csudálkozás afölött, hogy választottja vagyok az isteni gondviselésnek, – hogy nekem életem 86-dik évében is ily dalokat súg a múzsa. Büszkélkedném vele, ha természetem engedné. Így csak szívembe rejtem s némán szemlélgetem. – Megköszöntem mind a Kisf. társaságnak, mind külön Vargha Gyulának, aki a szép üdvözlőt fogalmazta és saját kezével leírta.

[...]

1911. április 5.

[...] Az Aratást közli a Budapesti Szemle áprilisi száma. A szerkesztő kétszeres vagy annál is több honoráriumot, ötven koronát küldött érte. S ami több, a költeménnyel kapcsolatban egy terjedelmes ismertetést írt az én költészetemről, oly meleget, oly részleteset, minővel én rólam még senki sem emlékezett meg.³⁸ Jó szív és szeretet sugallata vonul végig rajta. Nem bírál. Hibákat, fogyatkozásokat nem igen említ. Inkább csak a jó tulajdonokat, az előnyös vonásokat szedi össze és emeli ki egy rokonszenves rajzolatból. S hogy annál nagyobb súlya és hitele legyen előadásának, saját nevét is aláírja: Voinovich Géza.

Megköszöntem jószágos figyelmét. Szinte úgy éreztem, hogy részletes rajzolása közelebből megismertetett magamat magammal. Azok a különböző élmények és benyomások, melyek költeményeimben hangot találtak, többnyire feledésbe mentek már nálam. Ő felújította előttem azokat. [...]

[...]

1911. április 7.

A Horváth Lajos hagyatéki ügyének ma délutánra tűzött tárgyalására nem jelentem meg. [...] Ma a város polgármesteréhez írott jelentésemben lemondottam a nekem szánt 800 koronáról, oda ajánlottam azt a városnak hogy a százezer koronával együtt fordítsa azt is arra a jótékony célra, melyet a nagylelkű alapító végrendelete kijelölt. Ezen intézkedésekről a végrendelet végrehajtóját Bartányi Gyula ügyvédet is értesítettem.

Az én boldogult kedves barátom nem gondolta hogy nem fogom hasznát vehetni baráti jószívűségének és megemlékezésének. Mintha elfelejtette volna, hogy nagy életkorom nemigen enged biztos kilátást hosszú évekre. De különben is, avégett, hogy én öröla még élek mindig megemlékezzem, nem is volt szükség semmiféle hagyományra. Így most már ő általa reménytelenül én is jötevője lettem a városnak, mely a nekem szánt évi járadékot azonnal használatba véteti, s a nagy alapítványhoz csatolva a végrendelező által kijelölt célokra fordíthatja. Gondolom, ez intézkedésem által nincs megsértve az a kegyelet és elismerés, mellyel elhunyt barátom emléke iránt szívem szerint tartozom.

1911. április 13.

Voinovich Géza írja nekem, hogy az ő körében még mindig beszéd tárgya az Aratás, – hogy Berzeviczy, Kónyi, Dóczy úgy lelkesülnek érte, mint tőlök még sohse látta [...] No én ugyan legtávolabbról sem gondoltam, hogy annak az igénytelen versecskének ily hatása legyen. Azt is írja, hogy ha az idő kedvezne, most készülének a tavaly tervezett látogatásra. Úgy emlékszem, a múlt tavaszon Budapesten Voinovichéknál egy ebéd alkalmával talán a háziasszony hozta szóba, hogy ők engem legközelebb meglátogatnak Miskolcra, t. i.: a háziasszony és férje, gróf Vay Gáborné és Dóczy Lajos... Kedves meglepetés volna, kivált, ha akkor történnék, mikor itt körülünk a természet már teljes pompájában lesz.

Tegnap pedig azt hallom az alispántól, hogy ő most Budapesten járván beszélt Berzeviczyvel, aki felémlítette előtte az Aratást azzal a kijelentéssel, hogy a Kisfaludy-társaság az ő vezérlete alatt ez őszön minden esetre megtartja itt Miskolcra azt a díszközgyűlést, melyet az én tagságom 50. évfordulója alkalmából tartani a társaság március havi ülésében elhatározott.

Nem mondom, hogy nem szép és rendkívüli kitüntetés rám nézve ez a kivételes, szinte példátlan megtiszteltetés: de az is igaz, hogy bizonyos tekintetben nyomasztólag hat rám annak elviselése. Élénken szorongat annak érzése, hogy én erre a kitüntetésre irodalmi költői értékkel és érdemekkel valóban nem szolgáltam reá, hacsak valami súlyjal nem esik a mérlegbe túl sokra szaporodott éveim száma is. Nyugtalanít az az izgatottság is, mellyel az ily ünnepeltetés a nyugalomra vágyó, fáradt, öreg idegzetet megzavarja. De mégis annak vettem, aminek vennem kell: egy hosszú, nyugodt, harmonikus, egyszerű élet naplementi esthajnalának – mégis csak fölemelő szép jelenség ez!

[...]

38 A lap 412. számában (1911) nem csupán az Aratást közli, hanem Voinovich Géza *Lévay József* című tanulmányát is.

1911. április 28.

[...] Miskolcra a nemzeti kaszinó 23-dikán tartott ünnepélyes közgyűlésben leplezte le egykori nagy érdemű elnöke, Báró Vay Béla arcképét. Számos évtizeden át volt ő a kaszinó elnöke. Az volt haláláig. Nagy közönség gyűlt egybe az ünnepélyre. Én tartottam a leplezési beszédet, mely egy kis emlékbeszédre kerekedett ki. Sok-sok éven át működtem együtt vele a vármegye közigazgatásában: ő főispán, én főjegyző. Utóbb rokonszenves barátság hozott minket közelebb egymáshoz. Az egyéniségére való visszaemlékezés hatotta át rövid beszédemet. A hallgatóság élénk részvétellel és – úgy láttam – tetszéssel is kísérté. Én magam pedig örültem, hogy ezzel a néhány meleg szóval áldozhattam Vay Béla emlékének, amit maga a család is, gondolom, szívesen fogadott.

[...]

1911. június 5.

Itt töltöm a pünkösd ünnepet; ma a második napját; tegnap igen is meleg napfényes időben, ma felhős ég alatt. Résztvettem tegnap a templomi ájtatosságban s a hívek nagyszámú seregével együtt járultam az Úr asztalához. Folyvást él bennem az a régi kegyelet, mely három nagy ünnepünk alkalmával, kivétel nélkül minden évben a szülői hajlékba szólított, honnan, míg éltek, velük együtt ballagtam reggel Isten házába. Most az üres hajlékból már csak emlékekkel ballagok, talán legidősebb patriárka a hívek egész seregében, az egész városban. [...]

Holnapután a délutáni 4 órás vonattal Rimaszombatba szándékszem innen felrándulni. Bornemisza László ottani főispán kedves barátom látogatására. Az ő barátsága is, de a Tompa szobra is vonz oda, akit az én érzésem és emlékezetem még most is szinte élő barátaim közé számít. Kóvályog is a fejemben arról valami költemény féle, de eddig még nem ömlött ki belőle több ennél a négy sornál:

*Áll a szobor magas talapzaton,
Hozzám beszél, figyelve hallgatom:
Isten hozott te régi hű barát!
Itt is gondoltam én gyakran rád.*³⁹

Pár napot akarok ott tölteni. E hó 10-dikén szombaton délre ide visszajövök s innen megyek vissza Miskolcra másnap vasárnap reggel.

1911. június 20.

A rimaszombati látogatást szerencsén elvégeztem. Bornemisza László barátomnak szíveséggel elhalmozott vendége voltam szerdán estétől szombaton délelőttig, midőn visszautaztam Szentpéterre. [...]

Rimaszombati látogatásom nemcsak Bornemisza barátomnak, de a Tompa szobrának is szólt. Többször megálltam előtte gyönyörű virágos, zöld bokros környezetében. Emlékembe idéztem életét, egyéniségét, vele haláláig zavartalanul folytatott barátságomat. Azt a költeményt, melyet ő reá gondolva már előbb itthon az ünnep után nyélbe ütöttem, elvittem magammal, s vacsora alkalmával a főispánnal felolvastam a jelenlevők előtt, s később leírva Bornemisza barátomnak átadtam emlékül. A Szobor utolsó versszakát ide jegyzem:

*Éjféle csendben jó egy pillanat:
Zendülni érzem néma lantomat,
Balsam volt hajdan bűbajos szava,
Midőn sebektől vérzett a haza;
Most a multat felejtí a jelen,
Új hangok mellett régi küzdelem,
Lázás erők egymásra törve forrnak:
Oh! mondd, nem jobb-e itt állnom szobornak?*⁴⁰

[...]

Hogy én még most is csaknem 86 éves koromban olykor-olykor jó verseket írogatok, azon némelyek igen csodálkoznak. Így közelebb is Voinovich Gézájánál Felső Alagon egy társaság együtt mulatván, szép aláírásokkal szinte bámuló üdvözlötlet küldött nekem egy képes levelezőlapon, Gyermekeim című költeményemért, melyet a Budapesti Szemlének küldöttem. A társaság tagjai: Voinovichné, Heinrich Gusztávné, Heinrich Gusztáv, Angyal Dávid, Voinovich Géza. Angyal Dávid pl. erre azt mondotta, hogy az: Világ csudá-

39 *A szobor beszél* című vers megjelent: BSZ (419. szám) = *Lévay*, 1925.

40 *Uo.*

ja!! Nem éppen csuda. De elég arra, hogy Arannyal énekeljem: „Nem köszönöm ezt a magam erejének, Köszönöm az Isten gazdag kegyelmének.”⁴¹

Szöveggondozás és jegyzetek:

Jávorka Gabriella, Juhász Mónika, Kiss Katalin, Porkoláb Tibor, Sváb Antal

IRODALOMJEGYZÉK

Arany János

1888–89 Levelezése író-barátaival, kiad. Ráth Mór, Bp.

Balázs Győző

1935 A „Szentpéteri üres fészek”. Részletek Lévay József naplójából, Miskolc

1935/a Szentpéteri üres fészek. Lévay József ismeretlen naplójából, Magyar Jövő, 1935. ápr. 21.

1935/b Előszó a kiadáshoz = Lévay József, Visszatekintés, Miskolc

1935/c A Sajóvílgy pacsirtája, Cegléd

Császár Elemér

1935 Lévay József: Visszatekintés, ItK, 318.

Csorba Zoltán

1942 Miskolc és Borsod az irodalomban, Miskolc

Hatvany Lajos

1981 Lévay József = H. L., Harcoló betűk. Irodalmi tanulmányok, Bp.

Horváth Barna

1988 Szentpéteri üres fészek. Szemelvények Lévay József naplójából, Miskolc

1991 Lévay Emlékkönyv, Sajószentpéter

Kovács Kálmán

1965 A népies-nemzeti irányzat kisebb költői = A magyar irodalom története, IV, szerk. Sötér István, Bp.

Krúdy Gyula

1989 A magános ember naplója = K. Gy., Irodalmi kalendárium, Bp.

Lévay József

1897 Újabb költeményei, Franklin, Bp.

1909 A Múzsza búcsúja, Franklin, Bp.

1925 Utolsó versei, kiad. Voinovich Géza, Bp.

1935 Visszatekintés, kiad. Balázs Győző, Miskolc

Miklós Róbert

1978 Lévay József életútja, Miskolc, (Borsod-miskolci füzetek. Irodalomtörténet, 11).

Porkoláb Tibor

1997 Lévay, az „élőszobor” (Egy írójubileum rituáléja és retorikája), Új Holnap, 1997. nov.

41 *Toldi*, XII/18.

Szerényi Nándor szerk.

1912 Lévy Emlékkönyv, Miskolc

Szikszai György

1786 Keresztyéni tanítások és imádságok, Pozsony

Tóth Kálmán

1925 Lévy szülőháza, Miskolci Napló, 1925. jan. 4.

1925/a Lévy irodalmi hagyatéka, Miskolci Napló, 1925. máj. 10.

ZU DEN LÉVAY-TAGEBÜCHERN

Wahrscheinlich wissen nur einige Philologen, Forscher der Lokalgeschichte oder Schüler, die sich auf einen Heimatkundewettbewerb vorbereiten davon, dass József Lévy von 1892 an bis fast zu seinem Tode Tagebuch führte. Dieses auffallende Nichtkanonisiert-sein ist wohl darauf zurückzuführen, dass – meines Wissens nach – nicht eine einzige Zeile der Fördöer Tagebücher gedruckt worden ist, und dass auch von den drei Bänden „Des leeren Nestes zu Szentpéter“ nur eine Auswahl in geringer Auflage erschien, welche schwer zugänglich und zudem eher dem (Borsoder Dichterkult zuträglich ist, als dass sie durch eine fachgerechte Textkritik zur Erweiterung des Lévy-Textkorpus beigetragen hätte. Die Angelegenheit der unveröffentlichten Manuskripte, welche einen Teil des Nachlasses bilden, trat erstmalig im Jahr des Lévy-Zentenariums (1925) in den Vordergrund. Etwa zehn Jahre später machte dann Győző Balázs, ein Miskolcer Dichter und Religionslehrer, der mit Genehmigung des Rechtheigentümers den Nachlass gründlich aufarbeitete, auf die Aufzeichnungen aufmerksam. (Balázs gab 1935 nicht allein Ausschnitte des „Leeren Nestes zu Szentpéter“ heraus, sondern publizierte auch ein Lévy-Essay und ließ unter Mitarbeit seiner Schüler auch die Selbstbiographie Léveys unter dem Titel „Rückschau“ erscheinen.) Nach mehr als einem halben Jahrhundert gab Barna Horváth, reformierter Pfarrer in Sajószentpéter, im Anschluss an eine weitere Durchsicht der von Balázs ausgewählten Testteile 1988 Textsammlung heraus, die bald darauf („in Übereinstimmung“ mit den Teilen der „Rückschau“) erneut erschienen. (Horváth basierte seine eigene Auswahl wahrscheinlich deshalb auf der Ausgabe von Balázs, weil seines Wissens die derzeit noch in Familienbesitz befindlichen Aufzeichnungen in den Kriegswirren verlorengegangen waren). Somit blieb „Das leere Nest von Szentpéter“ mit Ausnahme der von Balázs herausgegebenen Teile bis auf den heutigen Tag unveröffentlicht.

Die hier mitgeteilten Textteile „Des leeren Nestes von Szentpéter“ wurden von dem Lévy-Seminar der Werkstatt für Textologie an der Universität zu Miskolc in Druck gebracht. Die Transkription erfolgte gemäß den Prinzipien der gegenwärtig geltenden akademischen Rechtschreibregelung. (Hierbei erlaubten wir uns nur in wenigen Fällen eine Ausnahme. So wurde beispielsweise die ursprüngliche Schreibweise von Ortsnamen beibehalten.) Die Gedichtausschnitte zwischen den Tagebucheintragungen wurden kursiv gesetzt. Auslassungen zwischen den Texteinheiten und innerhalb dieser sind in jedem Fall markiert. Als vorrangiger Aspekt bei der Auswahl galt, dass die hier veröffentlichten Textausschnitte (möglichst) nicht mit den schon einmal herausgegebenen Testsammlungen übereinstimmen. Mit unserer Auswahl wollen wir nicht allein auf die

(in Vergessenheit geratenen) Lévy-Tagbücher aufmerksam machen, sondern auch auf das Unterfangen, dessen Sinn und Ziel darin besteht, eine vollkommene, aus textkritischer Sicht betreute und mit einem philologischen Apparat versehene Veröffentlichung der Tagebücher vorzubereiten.

Tibor Porkoláb

SZEMERE ATTILA HAGYATÉKÁNAK ORIENTALISZTIKAI VONATKOZÁSÚ ANYAGAI¹

WINTERMANTEL PÉTER

„Hova ellenállhatatlan ösztön vonja lelkemet, az Japán és China s Ázsia belseje
elveszett civilizációk sírja létezők országa, jövődök bölcsője.”²

Bevezetés

Szemere Attila újságíró volt, publicista, politikus, országgyűlési képviselő, a magyar sajtó és a századvégi közélet ismert alakja. A lexikonok megemlítik róla, hogy járt a Távol-Keleten, Kínába és Japánba is eljutott; a magyar–japán kapcsolattörténetben és a hazai orientalisztikai műgyűjtésben pedig egyaránt számon tartják a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeumban őrzött értékes japáni fésűgyűjteménye miatt.³ Az azonban eddig nem volt ismeretes, hogy – noha néhány ismeretterjesztő hírlapi írása mellett Szemerének *nem jelent meg egyetlen orientalisztikai témájú tudományos publikációja sem* – az ez idáig feldolgozatlan kéziratos hagyatékában rejlő anyagok, a Japánban készített történelmi és irodalmi tárgyú feljegyzései és szövegfordításai révén *Szemere Attilát a magyarországi japanisztika úttörőjének, egyik legkorábbi művelőjének-közvetítőjének is tekinthetjük.*⁴

Szemere Attila

Szemere Bertalannak, az első felelős magyar kormány belügyminiszterének (később, 1849-ben Magyarország miniszterelnökének és belügyminiszterének) egyetlen fiaként született 1859. május 31-én, apjának párizsi száműzetése alatt.⁵ Iskoláit is itt Párizsban kezdte, majd 1865-ben Magyarországra hazatérve a fővárosban, Késmárkon és

1 Jelen tanulmány egy az ELTE BTK-n 1997-ben készített szakdolgozat rövidített és részben átfirt változata.

2 Szemere Attila levelei Thallóczy Lajoshoz, OSZKK, Fond VII/2355, 1. Levél, Hants, Anglia, 1882. november 16.

3 *Felvinczi Takács Zoltán*: A Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum. Távol-Kelet, 1936. 1–3. sz. 21. l.; *Nagy Iván*: Magyar–japán kapcsolatok. In: Nagy-Kelet-Ázsia. Dai-To-A. Magyar Nippon Társaság, Bp., 1943. 107.; *Vida János*: Hangarí–Nihon bunka kórjú no rekisi to gendzsó. Daiicsidzsi szekai taiszei mae. In: Nihon to tóó sokoku no bunka kórjú ni kanszuru kiszoteki kenkjú. Nihon tóó kankei kenkjúkai, Tokió, 1982. 68.

4 Kéziratos hagyatéka, – melyet távol-keleti tárgyaival együtt özvegye ajándékozott 1930-ban az akkor még Borsodmegyei Múzeumnak – ma a miskolci Herman Ottó Múzeum Adattárában, a Helytörténeti Dokumentációban (HOM HTD), a 73.503. ltsz. alatt található, rövid ismertetést ad róla *Szabadfalvi József*: Szemere Attila. In: Szemere Bertalan és kora. (Borsod-Abauj-Zempléni Történelmi Évkönyv 7.), Miskolc, 1991, 1. kötet, 391–395.

5 Életére vonatkozó adatokat a korabeli sajtóban (és a láthatóan többnyire ezek adataira épülő jelenkori lexikonszócikkekben) találhatunk: Budapest, 1905. július 23. és 25.; *Budapesti Hírlap*, 1905. július 23., Fővárosi Lapok, 1905. július 30. sz., *Képes Családi Lapok*, 1905. 32. sz., *Magyar Hírlap*, 1905. július 23. (a nekrológ szövege megegyezik a Pesti Napló ugyanaznapi írásával); *Magyar Hírlap*. Hungarian Daily News (Cleveland) 1905. augusztus 10.; *Magyar Nemzet*, 1905. július 23., *Neues Politisches Volksblatt*, 1. december, 1878.; *Pesti Hírlap*, 1905. július 23., *A Hét*, 1905. 31. sz., *Vasárnapi Újság*, 1905. 31. sz.

Kecskeméten végezte tanulmányait, a pesti és párizsi egyetemen jogot hallgatott.⁶ Tizennyolc éves korától kezdve jelentek meg cikkei, munkatársa volt többek között a Pesti Hírlapnak, a Nemzetnek (Jókai Mór lapjának), az Ábrányi Kornél szerkesztette Magyarországnak, a Magyar Lapok tárcarovatának és Kiss József lapjának, a Hétnek. Angolul, franciául jól tudott (hét nyelven írt és beszélt kitűnően a Képes Családi Lapok hivatkozott írása szerint), egy ideig szerkesztette a Revue de l'Orient (La Revue D'Orient et de Hongrie [Journal de Budapest])-et, levelező tudósítója volt a Figaronak, a L'Echo de Paris-nak és a Times-nak. Írásai jelentek meg a Budapesti Szemlében, Az Én Újságomban, a Fővárosi Lapokban, a Háztartási Lapokban, a Jövendőben, a Képes Családi Lapokban, a Koszorúban, a Magyar Közéletben, a Magyarországon, a Századokban és a Vasárnapi Újságban is. Politikai, pénzügyi cikkek (parlamentari képviselőként később a közgazdasági bizottság tagja volt) mellett rendszeresen írt tárcákat, társadalmi vonatkozású cikkeket, színházi kritikákat, könyvbírálatokat, és maga is foglalkozott szépirodalommal. A századvég irodalmi életének ismert alakja, a kor számos nagy írója által látogatott Kammon Kávéház törzsvendége volt: *Pulszky Károly, Thallóczy Lajos, Feszty Árpád és Szemere Attila voltak e társaság fiataljai.*⁷; „*Eleinte szépirodalommal foglalkozott, s ezenkívül egyik vezére volt az akkori pesti ifjúság mozgalmainak...*”⁸ Mindenki nagy jövőt jósolt neki. A Nemzeti Színházban előbb két drámafordítását, majd egy saját vígjátékát mutatták be, egy drámafordítása könyv alakban is megjelent.⁹

Az 1880-as évek elején hosszabb, több kontinenst érintő külföldi útra indult, melynek során muzeális értékű népművészeti, főként iparművészeti tárgyakat gyűjtött. Kínai, japán gyűjteményét, lakásának ékességeit a korabeli sajtó is említette. A távolkeleti útról hazahozott műtárgyak többsége a Nemzeti Múzeumba, majd a függetlenné vált Iparművészeti Múzeumba került; ma a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeumban és a miskolci Herman Ottó Múzeumban található általa Magyarországra került kelet-ázsiai műtárgyak.¹⁰ Japán fésűgyűjteményéről egyaránt írt a korabeli napi és szak-sajtó, és mai japán katalógusok is számon tartják.¹¹

Hazatérvén külföldi útról 1884-ben, huszonöt éves fejjel próbálkozott először, ekkor még sikertelenül, bejutni az országgyűlésbe (apja még fiatalabban, már 20 évesen képviselő volt az 1832-es pozsonyi diétán). 1886-ban Máramaros megye tiszteletbeli főjegyzőjévé választották, és még ugyanebben az évben a magyar írók és művészek tár-

6 L. Horváth Lajos levele Szemere Attilához. OSzKK, Levelestár, ill. Neues Politisches Volksblatt, 1. December 1878.

7 Magyar Hírlap, i. h. A Kammon Kávéház 1852 és 1900 között a Kossuth Lajos u. 3 sz. alatt, a Landerer és Heckenast nyomda egykori helyén működött, az utolsó évtizedben már Nérey Kávéházként.

8 Vasárnapi Újság, i. h. (pl. egy diáktüntetés szervezője volt, majd a szofta-ügyben az Abdul Kerimnek Konstantinápolyba díszkardot vivő magyar ifjak delegációjának egyik vezetője). Vö. Vasárnapi Újság, i. h.; Neues Politisches Volksblatt, i. h., Budapest, i. h., ill. Buza Péter szíves közlése.

9 Vígjátéka: Hozomány nélkül. 3 felv., bem.: 1890. március 28. Ism.: Fővárosi Lapok, 1890. 87. sz., 633–4. l., Pesti Napló, 1890. 87. sz., *Mile Lajos*: Szemere Attila elfeledett színműve, HOM Közl. 25. (1987–88), 123–124., irod.: *Mikszáth Kálmán*: Szemere Attila, In: Emlékezések és tanulmányok, Bp., Szépirodalmi, 1975, 219–222. l.; Fordításai: *Lindau, Paul*: Lea grófné; *Scribe, Eugène Augustin*: A rágalom; *Ifj. Alexandre Dumas*: A kaméliás hölgy. Lampel, Bp., 1898, 19052, 19273.

10 A miskolci hagyatékban található kelet-ázsiai eredetű tárgyak leírásából készítette szakdolgozatát *Némethy Andrea* (Szemere Attila hagyatéka. A japán út emlékei. Szakdolgozat, Miskolci Bölcsész Egyesület, 1996.).

11 Magyar Iparművészet 1881, 259. l.; 1902, 289.; ill. Japanese Art. The Great European Collections. vol. 11., Tokyo, Kodansha, 1994, p. 291, No. 3285. és 3554., [két fényképpel]; Report of Japanese Art Abroad Research Project Vol 5., Catalogue of Japanese Art in the Ferenc Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts. The International Research Center for Japanese Studies, Nichibunken Japanese Studies Series 6, Kyoto, 1995, p. XIV., [11 fényképpel].

sulata igazgatójaként megkapta a francia becsületrend lovagkeresztjét.¹² Később „*Trefort alatt vezértükára volt az akkor alakult nagy iparpártoló-szövetkezetnek*”. 1891-ben feleségül vette Moravetz Henriettet, majd különféle vállalkozásokba fogott, Szerbiában sóüzleteket kötött, nyomdát alapított, majd túladott rajta, „*millió üzletekben volt benne*”.¹³ Ezután ismét hírlapírással foglalkozott, 1891-ben a Magyar Hírlap egyik főmunkatársa, később egyes források szerint társtulajdonosa is lett. 1894-ben felhagyott egy időre az újságírással és egy közzévitelt vezérigazgatója lett.

1894–1897 között Budapest székesfőváros közgyűlésében virilistaként tevékenykedett, míg végül negyedszeri próbálkozásra, 1896-ban sikerült a Szabadelvű Párt színeiben bejutnia a parlamentbe. Miskolc város egyik képviselője lett a millenniumi országgyűlési ciklusban, a választáson épp Herman Ottót, a kerület előző képviselőjét utasítva maga mögé (akihez Japánból írt levele értékes dokumentuma Szemere japáni tartózkodásának). Mindjárt első fellépésével, „*erős logikájú, szellemes formájú, éles hangú beszédeivel*” feltűnt a házban. A miniszterelnök, Bánffy Dezső híve volt, „*s hű maradt hozzá mint ellenzéki pártvezérhez is, [...] az utolsó években egyik fő-embere volt az újpártnak, [...] részt vett a párt vidéki mozgalmaiban*”, „*de nagyobb jelentőségre mint politikus nem emelkedett*”.¹⁴ A következő, 1901-es választáson még elindult ugyan, de végül visszalépett a jelöltségtől, s így kimaradt a parlamentből. Később dolgozott egy politikai munkán is, mely talán apjának politikai jellemrajzaihoz lett volna hasonló: „*Bizalmas emberei tudták, hogy az utóbbi években egy nagy regény tervével foglalkozott, mely a magyar társadalmi és politikai életet rajzolta volna le. Ebből is csak néhány fejezet készült el; a kik ezeket olvasták, sajnálják, hogy az érdekesnek ígérkező munka félben maradt.*”¹⁵

A politikával felhagyott ezután, „[...] a legutóbbi években cousinje, Szemere Miklós mellett mint titkár működött, de közben ismét újságíró lett, és a Pesti Hírlapban írt nagyon erős cikkeket”.¹⁶ 1903-tól több mint egy évet Amerikában töltött családjával.¹⁷ Hirtelen támadt betegségben (a korabeli megfogalmazás szerint szívszélhűdésben), 46 évesen hunyt el 1905. július 22-én. Hamvait a Kerepesi úti temetőben helyezték el; politikusok, művészek, a magyar közélet jeles képviselői búcsúztatták. Húsz évvel később Miskolc városa özv. Szemere Attiláné kívánságára a hamvakat hazahozatta, és 1925. október 10-én az avasi református templom előtti családi sírboltba, az édesapja mellé temettette el Szemere Attilát – régi kívánsága szerint – tárogatón felcsendülő kurucnóták dallamára.

A magyar Japán-kutatás kezdetei

Ismeretes, hogy hazánk szülőttei közül misszionáriusok és kalandor utazók jutottak el elsőként a japán birodalomba. Sajátos módon azonban, ott egyikük sem magyar-ként szerepelt: *Uremann János* (Ioannes Uremanus) mint német jezsuita szerzetes tevékenykedett Japánban 1608 és 1614 között, (amikor Tokugava Iejaszu sógun kitiltotta a keresztényeket az országból).¹⁸ *Jelky András* holland követként járt 1770-ben Japánban, *Benyovszky Móric* (akiért két évszázada vetélkednek a lengyel és a magyar történészek)

12 HOM HTD 73.503.48/1–2 és 53.251.39

13 Magyar Hírlap, i. h.

14 Vasárnapi Újság, i. h.; Magyar Hírlap, i. h.; az említett párt az 1904-ben alakult új Párt.

15 Vasárnapi Újság, i. h.

16 Magyar Nemzet, i. h.

17 Amerikai újtjáról többek között a Vasárnapi Újságnak küldött beszámolókat.

18 *Bikfalvi Géza*: Az első magyar, aki Japánban járt. Magyar Nemzet, 1991?.; *Bögös László*: Egy vándorfilozófus útinaplója. Az első magyar Japánban. Harang, 1991. 3. sz. 42–43.

egy évvel később szökött Japánba az orosz fogságból, *Bettelheim Bernát* (Bernard John Bettelheim) pedig mint angol protestáns misszionárius működött Rjúkjún 1846 és 1854 között.¹⁹ Beszámolóik is latinul, olaszul, angolul, franciául és németül jelentek meg.²⁰

A Japánnal való rendszeres foglalkozás és önálló tudományos kutatás az első expedíciókkal indult meg. *Xantus János* természettudós, etnográfus a Monarchia 1869-es expedíciójának egyetlen tudós magyar tagjaként jutott el Japánba. A *Zichy testvérek*, *Ágost* és *József* 1875–77 közötti útjukon jártak a Távols-Keleten, Japánban is (egy másik Zichy, Jenő pedig a Kaukázusba és Kínába vezetett több expedíciót). Széchényi Béla expedícióján (1877–1880) pedig *Kreitner Gusztáv* geográfus, *Lóczy Lajos* geológus-geográfus és *Szentkatolnai Bálint Gábor* nyelvész vettek részt – (és az általuk gyűjtött anyagból dolgozott itthon többek között *Török [Thewrewk] Aurél* antropológus). Az ezen expedíciók nyomán, az azokon részt vevő tudósaink tollából született közlemények és publikációk már valódi – nemzetközileg is jelentős – tudományos eredményeket hoztak.²¹ Nem sokkal a Széchényi-expedíció után járt Kelet-Ázsiában Szemere Attila.

Szemere Attila útja Japánba

Hosszabb külföldi útjának körülményeiről, annak pontos kezdetéről nem állnak rendelkezésünkre pontos adatok, s sajnos egymásnak ellentmondóak a korabeli beszámolók is.²² A Pesti Hírlap hivatkozott nekrológja szerint 1881–82-ben Szemere még az újságnál dolgozott, s külföldről írott levelei (Thallóczy Lajosnak, H. Pulszky Polyxenának, Herman Ottónak) között is 1882-esek a legkorábbiak. Fentiek alapján valószínűsíthető, hogy a három kontinenst érintő nagy utazásnak csak 1882-ben vágott neki.

Útja során számos országba eljutott: „bejárta Európát, Marokkót, Egyiptomot, Indiát, az indiai óceán szigeteit, Kínát, Japánországot, Kambodzsát és Tonkint.”²³; „[...] már van vagy nyolcz hónapja hogy járok-kelek Európában, Afrikában” – írta Pulszky Polyxenának Angliából, ahol nővérénel tartózkodott.²⁴ Távols-keleti útjának tervét Thallóczy Lajossal is megosztotta leveleiben: „A mennyire értesüléseim terjednek, Borneoban kevés idő alatt szép vagyont lehet szerezni. Ha ezt megethennők, azután jö-

19 *Wintermantel Péter*: Bettelheim Bernát missziója Rjúkjú szigetén. In: Japán-kutatás Magyarországon. (Szerk.: *Yamaji Masanori*). ELTE Japán Tanszéki Szakcsoport, Bp., 1996. (ELTE Japán-Tanulmányok 1.) 55–66.

20 *Vremannus, Johannes* (Gio. Vreman): Lettere annua del Giappone. Scritta de padri della Compagnia di Gesu... 1615. e 1616. In: Lettere annua del Giappone, China, Goa et Ethiopia. Milano, 1621.; Diary of Dr. Bernard John Bettelheim, missionary to the Loochoo Islands, 1846–1854. Kagoshima, 1926.; Les memoires et voyages de Maurice Auguste, comte du Benyowsky... London, 1790.; Memoires and travels of Mauritius Augustus, count de Benyowsky... uo.; Reisen durch Siberien und Kamtschatka über Japan und China nach Europa. Berlin, 1790.

21 Publikációik: *Xantus János*: A közoktatási minister megbízásából 1869–70-ben Keletázsiban országos költségen gyűjtött s a M. N. Múzeumban ideiglenesen kiállított néprajzi tárgyak leíró sorozata. Rudnyánszky, Pest, 1871.; *Zichy Ágost*: Tanulmány a japáni művészetről. Építészet, szobrászat, festészet. In: Értekezések... VIII. 4. sz., Bp., 1879.; *Uő*: Észleletet és elmékedések Japán felett. Földr. Közl. 1879. 7. 89–109., Gróf Széchényi Béla Keletázsiai útjának tudományos eredménye 1877–1880., I–III., Bp., Kilián, 1890–1897.; *Kreitner Gusztáv*: Gróf Széchényi Béla keleti utazása India, Japán, China, Tibet és Birma országokban. Révai, Bp., 1882.; *Török Aurél*: Az ajnók. Egy ősi emberfajról Ázsia keleti szélén. Franklin, Bp., 1889.; *Lóczy Lajos*: A geológiai megfigyelések leírása és eredményei gróf Széchényi Béla keletázsiai útjából. Bp., 1890.; Die wissenschaftliche Ergebnisse der Reise des Grafen Béla Széchényi in Ostasien 1877–1880. I. Die Beobachtungen während die Reise. II–III. Die Bearbeitung des gesammelten Materials. Wien, 1893–99.

22 Magyar Hírlap, Pesti Hírlap, i. h.

23 Budapesti Hírlap, i. h.

24 Szemere Attila levelei H. Pulszky Polyxenához. OSzKK, Fond VIII/2355. (dátum. n.)

hetne egy roppant nagy ázsiai utazás”.²⁵ Borneón azonban nem járt szerencsével: „ha Borneo szűzföldje adja is a kincset, ingyen mégsem adja. Más szóval 50–60 000 forint tőkén alul nem is lehet kezdeni ott semmit sem” – írta keserűen, miután a szigetről a tervezettnél jóval korábban távozott.

Innen ment Japánba, néhány levele és kéziratos műveinek keltezése alapján vélhetően 1883 közepén. 1883 februárjában még Párizsból írt Herman Ottónak²⁶, 1883 áprilisában pedig már mint „ismeretlen tartózkodású volt budapesti lakos”-t perlik a kiskorú Szemere Attilát egy váltó ki nem fizetéséért.²⁷ Hopp Ferenc egy levelében beszámol Szemere Attilával történt találkozásáról: „Amikor Tokioból (Yeddo) Yokohamába visszajöttem s visszakerültem az ebédlőben a régi helyemre, egy fiatalember volt a szomszédomban, modern fehér ruhában, kiharcoltam vele egy beszélgetést s az angol kiejtésén megéreztem a magyar hangsúlyt. Megkérdeztem, nem magyar-e. Valóban eltaláltam és örültem, hogy váratlanul találtam egy honfitársat. Szemere Attila volt, akinek az volt a szándéka, hogy Észak Borneoban telepszik le, de Szingapurban rossz híreket kapott az új európai spekulációról és inkább ebbe a szép Japánba jött. Mr. Szemere a legjobb hangulatban van, el van ragadtatva az országtól, nem rohan bele a tevékeny világba, ez ki van zárva, kétség kívül boldogulni fog, mert szerencséjére magas képzettségű és később biztos egy magasabb állást fog kiharcolni az európaiak között. Ennek sikeréhez a legjobbakat kívánom neki.”²⁸ Hopp 1883 májusában érkezett Japánba²⁹, júniusi levele alapján Szemere pedig még csak ekkor készült valamilyen európaiak által is betölthető hivatalt vállalni, talán egy jokohamai kereskedőháznál. 1883. augusztus 15-én így írt Herman Ottónak: „hat hónap előtt idegen világokról, kincsekről vagyronról álmodoztam de komolyan s éjjeimet India, China, Japán ismeretlen képei tölték be”³⁰, és már kiábrándultan számol be elhelyezkedési lehetőségeinek kilátástalanságáról. Szemere a jokohamai keltezésű kéziratos munkáit is 1883-ra datálta.

Két évtized múltán így emlékezett vissza japáni tartózkodására: „Mint turista kerültem én Japánba. Észre sem vettem, midőn egyszerre japáni földön állottam, egyedül, tizenegyezer mérföldnyire a hazától, barátoktól, magamhoz hasonló emberektől. De megvallozom az egyedül, e nyomasztó gondolat csak most, írás közben támad bennem, akkor elfoglalta egész valómat az új, különös, ismeretlen szem és gondolat voltam csupán és a benyomások oly rohamosan érték egymást, hogy róluk sem akkor, sem ma nem tudnék számot adni. Természetes, hogy e beteges állapot az első napok után elmúlt s a bámulás nyugodt szemléletnek adott helyet. Ott tartózkodásom rövid hét hónapra volt szabva s kellett, hogy ez idő alatt, amennyire lehet, alaposan megismerjem Japánt és népét.”³¹ 1884 elején – vélhetőleg Japánból hazafelé tartva – még megfordult Kínában is³², majd 1884 februárjában már felolvasást tartott Budapesten a japán lakkművészetről.³³

25 Szemere Attila levelei Thallóczy Lajoshoz. 1. levél, Hants, Anglia, 1882. november 16.

26 Szemere Attila levele Herman Ottónak. MTAKK, Ms 278/114. „[...] nagyon sürgősen kérem szíveskedjék e kérdésekre mielőbb felelni; mert én nagyon kevés ideig leszek itt.”

27 BFL Szemere Bertalan hagyatéki iratai.

28 Hopp Ferenc levelei a Calderoni & Co. cég alkalmazottaihoz. Az 1476/1–5 számú levél, Am Board des Streamers „Arabie” im Stillen Ocean, unter 47°22 e R. 154°22 u L. auf der Fahrt von Yokohama nach San Francisco, 1883. június 13. Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum, Adattár. A levélre Felvinczi Takács Marianne hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton is szeretnék neki köszönetet mondani. Az idézett részletet is az ő fordításában közlöm.

29 Felvinczi Takács Marianne: Hopp Ferenc. Keletkutatás, 1994 ősz, 7–23.

30 Szemere Attila levele Herman Ottónak, i. h.

31 A japán művészet. (Úti jegyzetek). Képes Családi Lapok, 1904. 18. sz., 320–321.

32 Budapesti Napló, 1899. április 21.

33 Egy a Lipótvárosban (Kör vagy Kaszinó) tartott előadás szövege. Gépirat. Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum Könyvtára, Fű. 381(912).

Szemben tehát a korabeli sajtó, több lexikon és Szabadfalvi cikkének adataival, Szemere Attila nem élt két-két és fél évig Japanban, hanem mindössze hét hónapot tartózkodott ott. S természetesen téves az a nézet is – mely sajnálatos módon több helyen is felbukkan a szakirodalomban³⁴ –, amely szerint Xantus János, a Nemzeti Múzeum igazgatója magával vitte távol-keleti útjára (az akkor tízéves!) Szemere Attilát.

Szemere ázsiai útjával kapcsolatban sok nyitott kérdés van még. Olyan forrás, amelyből többet is meg lehetne tudni japáni útjáról, az említett leveleken (és a hagyatékban található útirajztöredéken) kívül nem ismeretes. Így, ugyan indítékai részben ismeretek (meggazdagodás és tudományos hírnév), ám nem tudhatjuk, mi az, ami igazán felkeltette az érdeklődését a Távol-Kelet iránt (művészet, egzotikum stb.), honnan nyerte ismereteit Kínáról és Japánról. Jokohamai tartózkodásáról képet alkotni csak az említett útirajztöredék alapján lehet.

Később még egyszer felmerült benne, hogy visszatérjen Kínába, egy, a parlamenti képviselővé választása előtti időkből származó levele legalábbis erről tanúskodik: „[...] bolondságnak deklarálta, hogy Khínába menjek. [...] Elmennék Khínába holnap ha tudnám hogy jövő májusra visszajöve itt lesznek olyan jó barátaim kik fenntartanak számomra egy kerületet.”³⁵ Erre az útra azonban már nem került sor.

Adalékok a hazai orientalisztikai műgyűjtés történetéhez

A szakirodalomban fésűkcollekciója révén számon tartott magángyűjtő Szemere Attila műtárgyvásárlásairól több dokumentum is tanúskodik. Cospoliból (Bulgáriából) H. Pulszky Polyxenához ezt írta: „*A Hotel Pesth elég jó, Széchényi[?] hízik. Nekem a fogam fáj. Itt maradok két hétig. Pénzem fogytán. Talán Hellasba megyek. A teppicht meg nézem. Bolgár műipar = 000000.*”³⁶ „*Tegnap érkeztem Fülöppápolyon és Drinápolyon át ide. Fülöpben venni való dolog nincs. [...] Azért a Forster [Gyula (1846–1932)?] kardjára szánt 500 flörön kívül küldj nekem is annyit táviratilag [...]*” – írta szintén Cospoliból egy ismeretlen hölgynek.³⁷ Ugyanezen levele alapján úgy tűnik, külföldi útja során Trefort Ágostontól kapott pénzt műtárgyvásárlásra: „*Treforttól kértem további 1000 frkot vásárlásokra 500-at utra. Trnovában Gabrovában akartam e pénzen vásárolni, de újabb információk alapján inkább Hellasban fogok e pénzen venni*”; ill. „*elhatároztam, hogy összevásárolok 2–3000 frank ára népipari dolgot erről még innen jelentést s lajstromot küldök Trefinek s egy másolatot a keleti páviánoknak*”.³⁸ Trefort ekkor kultuszminiszter volt, kérdés, hogy ő is csupán a Forster kardja-féle egyéni megrendeléssel bízta meg Szemerét, vagy pedig állami pénzen támogatta annak műgyűjtését (hasonlóan ahhoz, ahogyan pár évvel később a minisztérium támogatta Bölöni Itóka 1900-as föld körüli útját, amelynek során eljutott Kínába és Japánba is, és az ott gyűjtött-vásárolt tárgyait a Nemzeti Múzeum néprajzi osztálya vette meg³⁹)?

Az Iparművészeti Múzeumba több alkalommal is kerültek Szemere Attila révén kelet-ázsiai műtárgyak, úgy vétel, mind ajándékozás útján. A kardokat, maszkot, szobrot, tükröt, pálcikát, tört, cubát, vöröslakk csészét, inrót, fésűket és hajtűket tartalmazó nagyobb japáni gyűjteményét – melyet Szemere 1884-ben, Japánból hazatérve ajánlott fel

34 Felvinczi-Takács Zoltán: i. m., Nagy Iván: i. m., ill. a Nicsibunken-katalógusban is.

35 Szemere Attila levelei Thallóczy Lajoshoz. Uo. 35. levél (hely, dátum nélkül).

36 Szemere Attila levelei H. Pulszky Polyxenához. Uo.

37 Szemere Attila levelei Thallóczy Lajoshoz. Uo. 11. levél (Cospoli, dátum nélkül), [mely levél egy ismeretlen hölgyhöz íródott, és nem Thallóczy Lajoshoz!]

38 Uo. 31. levél (Sofia, dátum nélkül).

39 Vö. PIM Kézirattára, V. 4132/336, V. 4132/357., V. 4132/856/57. és V. 4132/859/54–55. Bölöni Itóka japán vonatkozásaira Senga Toru hívta fel figyelmemet.

megvételre –, 7000 koronáért vásárolta meg a múzeum.⁴⁰ 1902-ben Párizsban vásárolt japán műtárgyakat küldött ajándékba Szemere, majd 1904-ben ismét vétel útján került Szemerétől az Iparművészeti Múzeum tulajdonába egy rekeszszománcos sírlámpa és egy fából faragott házioltár.⁴¹

Ezenkívül a miskolci múzeumba is került Szemere Attila révén egy tucatnyi ázsiai (indiai, japán, kínai és török) műtárgy: szamuráj fegyverek, katanák, sisak, tőr, buzogány, dárda, puska (közülük néhány jelenleg is megtekinthető a múzeum kiállításán), szőnyeg, egy nő-álarc és egy háziszentély is, továbbá talán nem ismert, hogy ugyanitt Miskolcon még két másik katana is található, amelyek nem Szemere Attilától származnak. Kívánatos lenne a kelet-ázsiai művészettörténet értőinek egyszer alaposan feltárni és leírni az itteni műtárgyakat, fegyvereket, melyek között olyan kard is akad, melyen neves japán mesterek kézjegye olvasható, pl. Ómori Ejsú ötvöse és Eccsú Norisige Kamakura-kori fegyvermesteré.

Érdeemes feljegyezni, hogy a Szemere család még egy neves tagja, a századforduló jeles közéleti szereplője, Szemere Miklós író és politikus is kapcsolatba került Japánnal. Az ő kezdeményezésére jött ugyanis Makino Nobuaki báró (bécsi nagykövet, Japán későbbi közoktatásügyi, majd külügyminisztere) közbenjárásával Magyarországra Szaszaki Kicsiszaburó dzsúdó mester, aki pár hónapig a BEAC sportolóinak és magyar rendőröknek tartott edzéseket, úgy tartják, az ő dódzsója volt első japán harcművészeti oktatás színhelye hazánkban.⁴² Emellett japán műtárgyak is voltak Szemere Miklós tulajdonában, a *Huba vére Szemere* két japán szobor fotóját is közli, amelyek az ő gyűjteményéből valók.⁴³

S noha a korabeli lapok említik az értékes műtárgyakat, amelyekkel Szemere Attila távol-keleti útjáról hazatért, a Nemzeti Múzeumban 1904-ben hét kelet-ázsiai utazó (Kertész K. Róbert, Barátosi Balogh Benedek, Hopp Ferenc, Dr. Molnár Emil, Kilián Ernő, Komor Szigfried, Kohn Arthur) japáni, kínai és indiai gyűjteményéből rendezett tárlat kiállítói között Szemere nem szerepelt, bár gyűjteményét korábban ő is nagy sikerrel állította ki.⁴⁴

*Érdekes, hogy Szemere Attila egy keleti múzeum létrehozását is javasolta: „egy keleti múzeum [...] feltétlenül szükséges, ez kétséget nem szenved. De jelen utazásom is ama véleményt erősíti meg bennem, hogy a múzeum felállítása sokkal előnyösebben volna eszközölhető, ha egyszerre nagyobb összeget fordíthatnánk vásárlásokra, s az összeget egy, legfőlegbb két szakember rendelkezésére adnám. Értelemmel és ügyességgel felhasználva sokkal jobb eredményt érnének el, mint kétszer annyit költve el apránként”.*⁴⁵

A kéziratos hagyaték

Szemere Attila ez idáig feltáratlan-feldolgozatlan kéziratos hagyatéka orientalisztikai szempontból érdekes és értékes anyagokat tartalmaz. Közreadatlan jegyzetei között olyan kéziratok rejlenek, melyek mindenképpen beírták volna szerzőjük nevét a hazai

40 A Vallás- és Közoktatási Minisztérium 1884. május 6-i 17298-as számú rendelete. IM Adattára, 401/1884.; lásd továbbá uo. 139/1888.

41 Vö. IM Adattára, 124/1902. és 40/1904.

42 Nagy-Kelet-Ázsia, 111.; és *Kőhalm J.: The first school of judo in Hungary. Távol-Kelet, 1937. 72.*; ill. *Zárándy A. Gáspár: Huba vére Szemere.* Hornyánszky, Bp., 1910. 119–120. l. (fotókkal). Szaszakinak könyve is jelent meg magyarul: *Sasaki Kichisaburo: Djudo.* (A japán dzsju-dzsicu tökéletesített módszere.) Ford.: *Speidl Zoltán.* Hornyánszky, Bp., 1907.

43 i. m. 77.

44 Vö. Magyar Hírlap, i. h.

45 HOM 73.50.42 jelzet alatti vegyes jegyzetek közötti levélfogalmazvány.

japanisták közé, ha azokat tovább tanulmányozza, elemzi, majd később megjelenteti. De Szemere úgy látszik, nem volt kutatói vénával megáldott tudós alkat. Noha a szorgalma még csak meglelt volna hozzá, hogy „*sinológga*” lehessen, a jegyzetei és fordításai legálabbis aprólékos, precíz és nagy kitartást igénylő munkabírásról tanúskodnak, de sajnos Szemere „*mindig csak a tervezettségig jutott el mindenben s a terv megvalósításának »favágó munkáját« egyik napról a másikra halasztgatta s végén egészen megfeledezett róla valami más terv miatt*”⁴⁶. A most elemzendő és közreadandó anyagok ugyanis szinte kivétel nélkül – ugyan igen gondos, de mégiscsak – jegyzetek, töredékek, ill. közvetítő nyelvekből készített fordítások.

Az anyagok, amelyekkel foglalkozott, ugyanakkor kétségkívül értékes darabjai a japán történettudománynak, eszme- és irodalomtörténetnek. (A tárgyválasztás persze elsősorban nem az ő érzékét dicséri, hiszen azon munkák köre, amelyekkel foglalkozhatott, eleve leszűkült a nyugati nyelveken elérhető forrásokra és szakirodalomra.) Érdekes ugyanakkor – s emiatt becses különösen a mai magyar japanológia számára ez a Szemere jokohamai jegyzeteit és kéziratok munkáit tartalmazó hagyaték –, hogy az általa vizsgált művek többségével azóta sem foglalkozott senki a magyar orientalisták közül. Amivel pedig mégis (pl. a *Csúsingurával*), azzal is csak majd jóval később. Ilyen ritkaság az általa lemásolni-magyarítani próbált *Taiszei bukan*: se Szemere előtt, se őutána nincs más nyoma a magyar szakirodalomban ennek a japán történelmi fogalomnak-műfajnak. A *Tósógúgojuikun*-nak is ez az egyetlen magyar fordítása, s emellett először ültetett át magyarra olyan közismert japán történeteket, mint *A 47 szamuráj története* és *a Momotaró*.

Tokugava Iyeyas végrendelete (Tósógúgojuikun) (HOM HTD 73.503.35) Szemere Attila japán feljegyzései és japán útinaplója. Japán szövegfordítás. 1 db., 88.

Az eredeti múzeumi címléírás: *Szemere Attila japán feljegyzései és japán útinaplója*, ill. a később helyesen *japán szövegfordítás*-ra javított meghatározás alapján nem lehetett sejteni, mit is rejt a fenti jelzet alatt található fekete füzet. Szabadfalvi is naplóként írja le: „*Múzeumunk birtokában van egy 1883. évvel jelzett ujjnyi vastag, fekete kézzel írott könyv, napló [...]. A könyv első harmada után magyar nyelvű tudnivalókat közöl a japán állami és közéletéről, összesen száz szakaszban 40 lapon.*”⁴⁷

Pedig ez a vastag fekete füzet többek között a hagyaték egyik legértékesebb anyagát tartalmazza. A „*japán állami és közéletéről*” szülő szöveg ugyanis, minden kétséget kizáróan a japán eszmetörténet egyik híres dokumentumának, a Tokugava Iejaszunak tulajdonított végrendeletnek, a *Tósógúgojuikun*-nak a magyar nyelvű fordítása.⁴⁸

A *Tósógúgojuikun*-t, a Tokugava Iejaszunak Tokugava Hidetadához intézett intelmeit tartalmazó emlékirat–végrendeletet későbbi hamisítványnak, Iejaszu intelmeinek mások által formába öntött változatának tartják, egyike a híres japán családi végrendeleteknek, *kakun*-oknak. A hagyomány szerint Genva 1. évében, 1615-ben Tokugava

46 Ezt Szemere hangoztatta magáról, vö. Pesti Napló, i. h.

47 Szabadfalvi: i. m. 392.

48 A kézirat magyar szövegének nem volt címe, és a kézzel írott könyvben nem állt másutt utalás sem arra, hogy ez fordítás, sem a fordítás forrásszövegére vonatkozóan. Japánul: Nihon kjóiku bunko: Kakunhen. Dóbunkan, Tókjó, 1910, pp. 252–342. A Tokugava Iyeyas végrendelete (követve a nyugati címváltozatokat) saját címadás, melynek alapja Szemerének egy későbbi cikkében található utalása volt. *Szemere Attila: Japán és művészete*, Pesti Hírlap, 1884. február 13., 1. rész, 14.: „Iyeyas, a Tokunaga[*sic!*]-családból eredő első shogun, Japán legnagyobb államférfia azt mondja politikai végrendeletében: »A felővezett kard a nemes ember élő lelke. A ki kard nélkül találatnék, szigoruan megbüntetendő.« Kard nélkül nem is láttak nemest soha”. A nevek Szemere más cikkeiben is: Tokugava, ill. Iyeyas.

Hidetada követe, Inoue Maszanari Szunpuba (a mai Sizuokába) küldetett Tokugava Iejaszuhoz, majd több napig ott tartózkodott, és Iejaszutól az állam életére, a kormányzásra, a közigazgatásra vonatkozó alapos útmutatást, tanácsokat kapott. A követ hazatérően beszámolt erről, Macunaga Dószai pedig lejegyezte Iejaszu intelmeit. A történetnek valódisága persze kérdéses. Annyi bizonyos, hogy mint Tokugava Iejaszu végrendeletének, emlékiratának megfelelő, arra alkalmas szöveg, a mű az Edo-korban széles körben elterjedt volt. Minthogy szövege helyenként megegyezik más Iejaszu-művekkel, ezért egyes nézetek szerint Kaibara Ekken és más konfuciánus tudósok állították össze Iejaszu műveit alapul véve. Murdoch szerint is: „*the so-called »Legacy of Ieyasu«,... penned by some Chinese scholar years after Ieyasu had been gathered to his fathers*”.⁴⁹ A *Tósóúgojuikun* logikus szervezőelv nélkül elrendezett száz szakaszából 55 foglalkozik politikával és közigazgatással, 22 törvénykönyvi paragrafus, 16 (zömmel Konfúciuszról és Menciusztól származó) morális alaptételeket és maximákat, a fennmaradó 7 szakasz pedig Iejaszu életéből vett epizódokat tartalmaz.⁵⁰

Két nyugati nyelvű fordítása létezett akkortájt a *Tósóúgojuikun*-nak, Szemere Attila a mű angol fordításából, J. F. Lowder munkájából dolgozott.⁵¹ Fordítása erről több helyen is árulkodik, teljesen kizárni persze nem lehet, hogy a német kiadást is ismerte és felhasználta, erre utaló nyomot azonban a magyar fordításban nem találtunk. Amikor Szemere bizonytalan volt egy szó vagy kifejezés pontos fordításában, olyankor ezen kérdéses angol szavakat bennhagyta a magyar szövegben (pl. XIII. szakasz: *reflector*; XXIV. *tribut*; XLVI. *relation*). Több esetben pedig a magyar szövegben kereszttel megjelölt szóhoz a könyv bal lapján fűzött angol magyarázatot (pl. XXXVII. *girded sword*; XLVII. *heir apparent*; LII. *wolves of pretext*).⁵² S emellett, hogy a kérdéses angol szavak és kifejezések kivétel nélkül ugyanígy szerepelnek Lowder fordításában is, érdekes módon az angol kiadás jegyzeteinek nyoma is sokszor látszik a magyar fordításban. Vagy úgy, hogy a magyarázatot is belefordítja saját fordításába Szemere (pl. XXXII. *Mikado*; LXXIV. *Yoritomo*; LXXXVI. A. D. 1593; LXXXV. *Kinjo*), vagy pedig úgy, hogy csak megjelöli kereszttel azokat a szavakat, amelyekhez az angol kiadás esetében jegyzet tartozik, és ezeket a jegyzetet nem írja bele a fordításba, hanem a fűzet bal oldalára írja ki külön. Pár esetben ír saját magyarázatot egyes szavakhoz (pl. XXIX., XLV. szakasz jegyzetei).

A magyar fordítás szövege pár helyen homályos, ezt több esetben maga Szemere is jelzi zárójelekkel, kérdőjellel (XXII. *a közönyöst*; XXVII. *közönségest*; LV. *üzleti teendőt*; C. *példáit*), néhol pedig a bal oldalon fordításváltozatot ad meg (pl. XXXIII., LXIII. szakasz jegyzetei), két helyen elvétí a szakaszok számozását, másik két szakasz szövege pedig kimarad. A fenti kisebb pontatlanságoktól eltekintve a fordítás pontos, precíz (igaz, közvetítő nyelvből készített) munka. Tekintve, hogy Japánban készített feljegyzései között vélhetőleg ez a szövegfordítás az egyetlen befejezett, valóban saját szellemi terméke, teljességgel érthetetlen, hogy miért nem próbálta meg kiadatni hazatérte után.

49 Murdoch: A History of Japan. vol. III part 1, p. 111.

50 Grigsby felosztása, vö. W. E. Grigsby: The Legacy of Ieyasu. TASJ, III, Part I, 1875, pp.131–142.

51 Ennek kiadása: The Legacy of Ieyasu, (deified as Gongensama). A posthumous Manuscript in one hundred chapters. Translated from three collated copies of the original by John Frederic Lowder, Esq., Barrister-at-Law, Legal Adviser to the Board of Revenue and the Customs in Japan. Printed at the „Japan Daily Herald” Office, (Yokohama, Japan), s. d. [1874], pet. in-8, pp. 37., A német fordítás: P. Kempermann: Die Gesetze des Ieyasu. MOAG, I. Heft, 1873.

52 A fordítást a könyv páratlan lapjaira írta Szemere, a bal oldalon a magyarázatok és megjegyzések találhatók (kivéve a LXXXVI. és a LXXXVII. szakasz, melyek páros oldalon találhatók).

Héraldique des familles féodales du Japon – Bu-Kwan des daimyos. (HOM HTD 73.503.36).

A *bukan* egy sajátos történelmi műfaj, egyfajta japán nemesi zsebkönyv, magánkiadásban megjelenő regiszter volt a daimjókról, melyet könyvkereskedők állítottak össze az Edo-korszakban.⁵³ A *bukan* a következő adatokat tartalmazta: a daimjó nevét, birtokát, az éves becsült jövedelmét kokuban, kastélyát, hivatalát, nemesi rangját, származását, az örökösének nevét, Edóban tartózkodásának időszakát), címerét, a felvonulásokban használt lándzsáinak és zászlóinak rajzolatát, a daimjó Edó-beli rezidenciájának helyét stb. Később évenkénti kiadásokat jelentettek meg. Létezett a bakufu hivatalnokainak, ill. a hatamotóknak az adatait felsoroló *bukan* is, ezekben a hatamotók hűbérbirtokaikkal és hivatali rangjukkal együtt szerepeltek.

Az első ilyen nemesi regiszter a Kan'ei korszakban, 1636-ban Kamata Kannodzsó által összeállított *Csidaí fugenki* volt. A Szuharaja Motei által közreadott *Sótoku bukan* először 1716-ban (Sótoku 3. évében) jelent meg, majd egészen az Edo-korszak végéig évente. Kiotóban Izumodzsú Izumi no Dzsó *Taiszei bukan*-ját először a Gembun-érában (1736–1741) adta közre és később szintén évenként új kiadással jelent meg az Edo-korszak végéig. A daimjók és hatamotók változó helyzetéről információkat hordozó forrásokból a Hasimoto Hiroshi szerkesztette *Kaitei zóho daibukan* ad közre többet.⁵⁴ A *bukanok* adatai ugyanakkor fenntartással és kellő odafigyeléssel kezelendők (már a korabeli tudósok is megkérdőjelezték pontosságukat és hitelességüket), mivel csak nehezen követték az adatokban, a hivatali rangokban beálló változásokat, a kinevezések és elbocsátások szükséges regisztrálása, az adatok korrekciója az új kiadásokban nem mindig történt meg.

A Szemere Attila hagyatékában található *bukan*-jegyzetek a *Taiszei bukan* sorozatának egyik darabja alapján készültek, egy jegyzetlapon a *bukan* francia és japán címe is megtalálható a hagyatékban: (japánul kandzsival: Taiszei bukan) alatta *Dai Se Bu Kwan, Héraldique des familles féodales du Japon*.⁵⁵ Mai kétnyelvű szótárakban is a kézirat francia címében szereplő egyoldalú értelmezés szerepel: *bukan* „book of heraldry”⁵⁶, noha a kétségtelenül meglévő heraldikai forrás voltán túl ez a speciális japán történelmi műfaj a nyugati historiográfia rokon tudományterületei közül sokkal több hasonlóságot mutat az *archontológiával*, és genealógiai forrásértéke sem lebecsülendő.

Szemere kéziratos *bukan*-jegyzetei nagyjából franciául készültek, csak néhány oldalt írt magyarul (a III. család [Mito] 10. Tagjáig részletesen, onnantól kezdve csak táblázat formában sorolja föl az adatokat), s jegyzeteihez a saját *de genere Huba. British North Borneo, via Singapore* feliratú A/5-ös levélpapírját használta. A jegyzetekben CL szakaszban családok szerint csoportosítva a birodalom 262 daimjóját sorolja fel, megadva a tartományt, a kastély nevét és az éves jövedelmet kokuban. A *Bu-Kwan* beosztása: család és név/tartomány/jövedelem kokuban/ (a francia nyelvűben továbbá: lakik Yedotól/a sógun palotájától). A francia változat részletesebb, levegősebb, néhol külön történelmi magyarázatokat tartalmaz (pl. VII. 25–26-hoz).

Illusztrációként álljon itt a francia nyelvű *bukan* első tétele:

53 A kan jelentése tükör, minta, példa; *bukan*: „a buke, a harcosok tükre”.

54 Meicsókankókai, Tókjó, 1935–36.

55 HOM HTD 74.678.1

56 The New Nelson Japanese–English Character Dictionary. Based on the Classic Edition by Andrew N. Nelson. Completely revised by John H. Haig. Tuttle, Tokyo, 1997., ill. *Masuda Koh* (ed.): Kenkyusha's New Japanese–English Dictionary. Kenkyusha, Tokyo, 1974.

I. 1. Owari (Owari Chunagon Yoshi Tami)

Province: Owari. Château: Nagoya

Demeuré à 29 cho du palais du Shogun

Revenue 619.500 kokus de riz. De Yedo 86 ri 21 cho

Donne au Shogun: Au jour de l'an un daisho (tachi=daisho de général), une couverture de cheval brodé en or, badai, le 3-ème jour du premier mois un sakadai (support de tasses de saké) en lacque rouge, un tonneau de saké. Au 3-ème mois un tonneau de saké 4-ème mois du poisson masu 6-ème mois le gâteau korimochi, 7-ème mois des poissons kobans 9 et 10-ème mois, 3 fois en deux mois le fruit kaki s'il est en Octobre à Tokiyo (Yeddo) il donne du thé, du poisson tai, des fruits et un tonneau de saké, en hiver des légumes daikon (betterades) et konowata (herbes de mer) au 12-ème mois du poisson tai, du poisson uruka du kasu (ce qui reste du riz après la fabrication) du sake, du poisson ayu, du kakigan (canard sauvage) du tsuru (grue) du shiwo (sel) et encore quelque chose non déterminé

Le shogun lui donne 3 taka (faucons de chasse) 3 chevaux et le congé au 3-ème mois.

1. ábra: A francia nyelvű bukan első tétele (HOM HTD 73.503.36)

Ugyanez a részlet a bukan magyar változatából: „Ad a shogunnak: Ujév napján egy tachi-t (tábornoki daishio=kardpár), kinbadai-t (egy ló ára aranyban). Az első hónap harmadik napján egy sakadait (saki csészés tálca) vörös lakkból; a 3^{ik} hónapban egy hordó saki[sic!]-t; a 4^{ik} hónapban masu-halat; a 6^{ik} hónapban korimochi-süteményt a 7-ik hónapban koban-halakat a 9-ik és 10-ik hónap folyamán háromszor kaki-gyümölcsöt, ha a 10-ik hónapban Yeddoban [sic!] van ad theát, tai-halat, gyümölcsöket és egy hordó saki-t. Télen daikon-zöldséget (répa-faj) és konowata-t (ehető tengeri fű); a 12-ik hónapban tai-halat, uruka-halat és kasu-t (rizs-maláta), ayu-halat, kakigan-t (vadkacsa) tsuru-t (gém) shiwo-t (só) s még valami tetszésére bízott dolgot. A shoguntól kap 3 taka-t (súlyom) 3, lovat és távozási engedélyt a 3-ik hónapban.”

Japán betűs nyomtatott könyv rizspapíron (: Famille Assikaga kitsukana Sama no Kami :) é. n. 1 db. 226 lap 11,5 *16 cm (HOM HTD 53.3967.1)

Szerencsés módon a hagyatékban a forrásul használt Taiszei bukan eredeti példánya is megtalálható, amit magával hozott Japánból. Az eredeti múzeumi címleírás (Famille Assikaga...) a bukan utolsó lapján található kézzel írott francia nyelvű bejegyzésből származik, ezt vélték tévesen a – nyugati felfogás szerint – hátulról kezdődő könyv címének. A könyv kötése foszlott, lapjai néhol szünették. A könyvben kétféle kézírással találhatók bejegyzések, magyarázatok, ezek közül 13 Szemerétől és 133 egy másik kéztől származik. Ezen utóbbi bejegyzések alapján készíthette Szemere a kivonatos magyar és francia nyelvű kivonatos bukan-iratokat.

Ez az idegen kézírás azonos azzal, amelyik a vegyes jegyzetek között található egyik levélen szerepel.⁵⁷ Ennek két oldalán Tokagava Ieharu és Ienari neve áll kandzsival, ill. japán szöszedet ugyanazzal az idegen kézírással, amely a bukan-ban is előfordult, míg a jegyzetlap másik oldalán Szemere franciául tesz fel írásban kérdéseket a japán történelemről (pl. „Branche cadette de daimio/Comment s'établit-elle? De qui descendent les Taira? Quel est le rapport entre les Minam[oto]. et Taira et entre les Fujiwara et Tachbana? Est ce que les daimios peuvent se faire la guerre entre eux Quel sont les condition. Quel conditions pent imposer le vainqueur aux vaineu? Quelques désignation des employés et serviteurs d'un daimio. (lacque, armura, sabrés)”. Szemere néhány kérdése mellett a másik kéztől származó válasz ill. magyarázat áll (pl. „Karo-

tchouro-yonin”). Tehát Szemere Attilát történelmi tárgyú japáni jegyzeteinek elkészítésében egy a japán nyelvben és történelemben egyaránt jártas személy segítette, akivel Szemere franciául érintkezett. A *bukan*-ban szereplő bejegyzéseknél csak a daimjó nevét és az éves jövedelmét jegyezte be segítőtje a megfelelő oldalakra, így nyilvánvalóan a jegyzetekben végül szereplő többi adat értelmezésében is segített Szemerének. A hagyatékban még további két eredeti japán könyv található, egy kézi festésű képeskönyv (HOM 53.3968.1) és egy illusztrált fametszetes könyv (HOM 53.251.12).

*Chronologie Japonaise. (HOM HTD 73.503.43) Szemere Attila japán nyelvtanulási füzetek (japán történelem – uralkodók kronológiája), 1 db., 136. l. 30x20 cm-es keményfedelű vonalas könyv, kézzel írott. Belső borítóján: Chronologie Japonaise (japánul is). A de Szemere. Yokohama, 1880. 16énne annés de Meiji.*⁵⁸

Illusztrációként álljen itt a kronológia utolsó tíz éve:

Nom de l'ère	Ère de Djimmon	Ère Chrétienne	Nom de l'Empereur	Évènements remarquables
Meidji	2528.	1868.	Empereur actuel ("Mutsu-hito" mais il aura un autre nom après sa mort.	L'Empereur monta sur le trône le 8 ^e mois. L'armée de l'Est fit des troubles à Kioto et L'Empereur se rendit à Tokio le 11 ^e mois.
2-	2529.	1869.	" " "	Tous les princes rendirent à l'Empereur leurs territoires. Les deux provinces de Mutsu et de Dewa furent divisés en sept.
3.	2530.	1870.	" " "	On abolit la dénomination de Eta (Gens de la plus basse classe qui étaient considérés comme s'ils n'étaient pas des hommes). Les bonzes furent autorisés de se marier.
4.	2531.	1871.	" " "	On abolit les <u>han</u> et les remplaça par des <u>ken</u> . Le Yen eut cours. On permit au Kwazoku et au Heimins de s'entremarier.
5.	2532.	1872.	" " "	On créa les titres de propriété dans toutes les provinces. On commença à se servir du calendrier solaire.
6.	2533.	1873.	" " "	Le 5 ^e mois le château à Tokio fut incendié. On construisit le chemin de fer de Hiogo à Osaka.
7.	2534.	1874.	" " "	Le 5 ^e mois on fit l'expédition à l'île Formose. Le 11 ^e mois le Gouvernement chinois paya une indemnité et demanda la paix.
8.	2535.	1875.	" " "	Le 6 ^e mois le Sénat (Genro-in) et la cour de Cassation (Tai-shin-in) furent établis. Il y eut la conférence des officiers des autorités locales.
9.	2536.	1876.	" " "	Le 7 ^e mois l'Empereur voyagea dans les provinces du Hokkai-do. Le 10 ^e mois les Shidzoku de Kunamoto et de Yamaguchi se révoltèrent.
10.	2537.	1877.	" " "	Le 2 ^e mois l'Empereur visita la tombe de Djimmon Tenno à Unebi-yama (province de Yamamoto)

2. ábra: Részlet a kronológiából, az utolsó tíz év (HOM HTD 73.503.43)

58 A könyv címlapján valószínűleg téves a dátum, és érdekes módon a keresztény időszámítás szerinti rész a hibás: Meidzsi 16. éve ugyanis nem 1880, mint ez a kronológia címlapján is szerepel, hanem 1883, amikor honfitársunk ténylegesen Jokohamában tartózkodott.

A könyv egy 140 lapos japán történelmi kronológiát, táblázat formájában (Taika 1. (645)-től Meidzsi 10. (1877)-ig, minden évnél csak 1–2 rövid mondat, megjegyzések, ill. fontosabb események szerepelnek), ill. a kronológia után több oldalon egyéb vegyes történelmi táblázatok következnek, melyek a sógunok nevét, ill. a japán uralkodói éralnevezések írásjegyeinek jelentését. *nom des shoguns / année de l... mort: Maison de Minamoto, Maison de Fujiwara, Fils d'Empereur: nom des époques (éres).*

Rejtély, hogy milyen forrásokat használt ennek a hatalmas terjedelmű történelmi kéziratnak az elkészítésekor Szemere Attila. Nyugati nyelvű munka kettő volt, amit használhatott – Satow, Ernest Mason (Comp.): *Japanese Chronological Tables*. Yedo, 1874, printed for private distribution. Table I–X.; ill. Bramsen, W: *Japanese Chronological Tables. Showing the date, according to the Julian or Gregorian Calendar, of the first day of each Japanese month From Tai-kwa 1st year to Mei-ji 6th year (645 A. D. to 1873 A.. D.)*. The Asiatic Society of Japan, Tokyo, 1880.) –, ezek itthon nem érhetőek el, így nem tudtam összevetni a három művet. Persze a bukan ismertetében (sőt, Szemere egyik francia nyelvű japán mesefordítása is bizonyítottan japánból készült) az sem biztos, hogy szüksége volt valamilyen közvetítő nyelvű segédanyagra, elképzelhető, hogy ez a könyv is az ismeretlen segítő közreműködésével készült. Szemere Attilának sem a megfelelő történettudományi, sem a szükséges orientalisztikai felkészültsége nem volt meg ahhoz, hogy önállóan összeállítson egy ekkora művet.

Grammaire Japonaise. (HOM HTD 73.503.35) 8,5x13 cm-es keményfedelű vonalas füzet. A belső borítón: de genere Huba feliratú címer, kandzsival írott szemere feliratú pecsét, Grammaire Japonaise (japánul: Nihon Bumpóso), A. de Szemere (japánul is), Yokohama, 1883.

Úgy tűnik, hogy Szemere Attila rövid japáni tartózkodása idején igen sokoldalú és átfogó tanulmányokat igyekezett folytatni. A történelmi tárgyú feljegyzések mellett a hagyatékban több helyütt is találhatók nyelvtani jegyzetek, ill. szöszedeteket és példamondatokat tartalmazó ívek. Talán e nyelvtani jegyzetek összefoglalásaként kezdte el írni fenti japán nyelvtanát Szemere. Meglehet ugyanakkor, hogy a *Grammaire Japonaise*-ben csupán saját japán nyelvtanulásának jegyzeteit rögzítette.

Ezek a jegyzetek ugyanabban a füzetben találhatóak, amelynek végén a *Tósógúgojuikun* magyar fordítása. A *Grammaire Japonaise* inkább leckékből álló nyelvkönyv, mintsem alapos és összefoglaló japán nyelvtan. Fejezetekre oszlik, és ezen fejezetek tagolása is a nyelvkönyvekére emlékeztet: minden fejezet egy-egy ígét tárgyal, először annak különféle idejű-módú alakjait (*present, imparfait, passe, future, futur conditionnel, impératif*) adja meg, majd példamondatokat (*examples*) közöl az adott ígével. A megjegyzések (*observations*) után tematikus szöszedet, néha társalgási rész zárja a fejezetet. A nyelvkönyv franciául íródott, a magyarázatok és a szavak jelentései franciául vannak, elvértve azonban magyar megfelelőt is ad.

Nézzük az első leckét:

Avoir=motsu	
<u>Présent</u>	
J'ai	= Vatakushiga motsu
Tu as	= Nandsiga motsu
Il a	= Karenga motsu
Nous avons	= Varevarega v vatakushiraga motsu
Vous avez (Par politesse à <u>une</u> personne)	Anataga motsu
Vous avez = (Parlait à plusieurs personnes)	Nandsirga motsu
Ils ont	=Karenga motsu
<u>Imparfait</u>	
J'avais	=Vatakushi motta-risi etc. etc
<u>Passé</u>	
J'ai eu	= Vatakushi ga motta etc. etc
<u>Future</u>	
J'aurai	=Vatakushiga motta-daro etc.
<u>Futur conditionnel</u>	
J' aurais	= Vatakushiga motta-demoaro.
<u>Impératif</u>	
Ais	= Motte
Ayons	= Motte - ge
Ayez	= Motte ge

3. ábra: A Grammaire Japonaise első leckéje (HOM HTD 73.503.35)

A korabeli francia nyelvű japán nyelvtankönyvekkel és nyelvkönyvekkel összevetve Szemere munkáját nem találtam olyan egyezést, amely alapján elmondható lenne valamely már meglévő műről, hogy azt másolta le, vagy azt felhasználta volna.⁵⁹ Annyi különbség az említett munkákból kiderült, hogy az igeidőket és -módokat nincs két nyelvtan, amelyek ugyanúgy tüntetné fel (és ugyanannyit), ez alól Szemere könyve sem kivétel, de maga ez a különbség nem bizonyít semmit.

Examples	
J'ai la pipe=	Vatakushiga kiseru o motsu
Tu as la maison =	Nandsiga iye o motsu
J'ai eu l'assiette =	Vatakushiga sara o motta
Vous avez eu le tableau =	Anataga gaku o motta
Ils auront du riz =	Kareraga come o motta-daro
Vous auriez du pain =	Anataga pan o motta-demoaro
Observations.	
1° Les mots écrits comme "vatakushiga" se prononcent à peu près comme "vatakchinga" c'est à dire on ne prononce pas la lettre "u" de l'écriture latine et on intercale une "n" entre le "g" de la fin et la voyelle précédente. p. e. "anatanga" "varevarenga" etc.	
2° La syllabe "ga" représente le rapport entre le verbe et le sujet. C'est comme si on dirait en français "Je l'ai la pipe"	
3° L'imparfait "motta-risi" n'est jamais employé en bon Japonais. Il n'existe que depuis les étrangers ont voulu avoir à tout prix un imparfait.	
4° Le futur conditionnel "motta demoaro" est employé très rarement.	
5° L'impératif ne peut jamais être employé sans un sujet.	
6° La syllabe „o" signifie toujours qu'on parle d'une certaine chose et non du sujet en général. C'est exactement comme dans la langue hongroise le participe "a" p. e. "Kié a ház?"	

4. ábra: A Grammaire Japonaise első leckéje (HOM HTD73.503.35)

⁵⁹ Balet: Grammaire Japonaise de la langue parlée. Quatrième édition, Paris, 1925.; Rodriguez, le P.: Éléments de la grammaire japonaise. Paris, 1825; Rosny, Léon de: Introduction à l'étude de la langue japonaise. Paris, 1856.; Rosny, Léon de: Grammaire Japonaise. Deuxième édition, Paris, 1865.

A példamondatoknál furcsa, hogy a francia mondatok mindegyikében határozott névelőt használ, ezt a japán mondat nem indokolná. A magyar nyelvben több hanghoz szokva a japán ga-sornak az eltérő szó belseji ejtését sajátos módon egy *n* betűvel jelöli (pl. *karenga*), ily módon rögzíti azt, hogy a szó eleji és a szó belseji ejtés különbözik egymástól. Hibás ugyanakkor többek között az a megfigyelés, hogy az *o* szótagnak bármi köze lenne ahhoz, hogy egy bizonyos dologról beszélünk, és nem a tárgyról általában (s így értelmetlen persze a magyar példamondat szerepeltetése is). Mint látható, Szemerének a franciasága sem tiszta mindenütt (ez a mesefordításoknál is megfigyelhető), és a japán szöveget is tévesen értelmezi időnként.

A 47 szamuráj. (HOM HTD 73,503,47 jelzetű, innen 73.503.36-ba áthelyezve). 8 oldal, két tv magyar nyelvű kéziratos szöveg, cím nélkül.

Az uruk halálát megbosszuló róninok története a leghíresebb szamurájtörténet. Japánban két klasszikus irodalmi feldolgozása született: az egyik Csikamacu Monzaemonnak, a legnagyobb japán drámaírónak 1706-ban, három évvel a történet után írott kabuki darabja, míg a másik a téma minden későbbi feldolgozásának és változatának alapjául szolgáló mű, a Takeda Izumo (1691–1756) és két társa által (Mijosi Sóraku–Namiki Szenrjú (Namiki Szószuke-ként is ismert)) 1748-ban írott kabuki-darab, a *Kanadehon Csúsingura* ('Hűség kincsestára').

A történet első magyar változata vélhetőleg a Szemere készítette kivonatos fordítás. (Később magyar színmű is készült a *Csúsingurá*-ból: Kállay Miklós *A roninok kincse* című darabja az 1936–37-es évadban nagy sikerrel, hatvanhétszer szerepelt a Nemzeti Színház műsorán.⁶⁰ A Takeda Izumo-féle művet pedig később Kazimir Károly rendezte meg a Körszínházban, 1972-ben).⁶¹

A hagyatékban található kézirat elemzésekor elsődleges feladat azon kiadványok meghatározása volt, amik alapjául szolgálhattak a jegyzetek készítésekor. Ez sikerült a jelen anyag esetében is, de itt a forrásszöveg azonosítása korántsem volt olyan egyértelmű, mint a *Tósógugojuikun* esetében. 1883-ig, Szemere japáni tartózkodásáig ugyanis a 47 szamuráj története legalább három nyugati nyelven (németül, angolul és franciául), minimum hat különböző fordításnak több mint tíz kiadásában látott napvilágot. Szemere fordítása a Mitford-féle antológiában található *The Forty-seven Rônins* szövegével mutat szembetűnő egyezéseket.⁶² A fordítás az eredeti szövegnek csak azon szakaszait tartalmazza pontosan, amelyek az angolban idézőjelek között álltak, a történet többi részéről csak kivonatos jegyzeteket készített Szemere. (Ez arra enged következtetni, hogy a jegyzeteket akár saját mű megírásához is készíthette). A magyar szöveg vázlatos, sok tömondat, helyenként beszúrások (pl. *Kotsuke sehol*), s utólagos tartalmi-stilisztikai változtatások (pl. *Hűtelen dög*, korábbi áthúzott változat: *Hitetlen dög*; ill. *Nem képzelte hogy belesik a csapdába*, eredetileg *Nem törődött vele*) található benne. Furcsa továbbá, hogy egy helyütt a "japán történetíróra" hivatkozik: „A japán történetíró megjegyzi, hogy ebből is látszik miszerint a róninok egy percre sem feledkeztek meg arról a köteles tiszteletről melylyel Kotsuke magas rangja iránt tartoztak”.

60 OSzK Színháztörténeti tára: N. Sz. R. 146/1–7, ill. MM 349, MM 4255.; ill. Kállay Miklós: Előhang „A roninok kincsehez”. Távol-Kelet, 1936. 190–191.

61 Takeda Izumo–Mijosi Sóraku–Namiki Szenrjú: Csúsingura. A hűséges szolgák kincsestára, avagy a Róninok hűsége. OSzK Színháztörténeti tára: MM 14.631. ill. Jánosy István (ford.): Csúsingura..., Bosszú és emberség. Magvető, Bp., 1975. 219–395.

62 A. B. Mitford: Tales of Old Japan. London, 1871.; Tokyo, 1883.

Japán mesék (HOM HTD 73.503.47)

A fenti jelzeten két japán mesének – a *Momotaró*-nak (Szemerénél: *Histoire de la vie de Momo-taro*), és a *Siroisibanasi*-nak (a fordítás címe: *Shiroishi banashi musume no ada uchi*) – a kéziratos francia nyelvű fordítása található. A *Momotaró* a legismertebb japán mese, minden japán meseantológia ezzel a mesével kezdődik (még magyarul is több mint féltucat különböző fordítása létezik). A legkorábbi francia nyelvű kiadása a *Momotaró*-nak 1885-ben jelent meg (Dautremer, J.: *Momotaro*. Tokyo, 1885.), lehetséges tehát, hogy Szemere kézirata az első francia változat. A *Momotarón* és a *Siroisibanasi*-n (teljes címén: *Ane va Mijagino, imóto va Sinobu – Siroisibanasi itakobusi*) kívül Szemerének egy harmadik mesefeldolgozása is született a majom és a rák ismert meséjéből, mely meg is jelent Az Én Újságom című gyermeklapban.⁶³

Japán útirajzok I–II. (HOM HTD 73.503.47) vegyes jegyzetek (áthelyezve 73.503.36 alá)

I. „Bevezetés. Mielőtt utam leírásához fognék, azt hiszem, helyesen cselekszem, ha röviden leírom Japán éghajlati stb. viszonyait.” – kezdetű kéziratos töredék, 3 nagyalakú kézirataldal.

II. „Az ország faunája a florához hasonlítva meglehetősen szegény...” – kezdetű töredék, az előzőtől eltérő méretű, de szintén nagyalakú kéziratpapíron. Megvan belőle az 5–9. számozott oldal, kézzel írott.

A hagyatéknak ez a töredéke a tervezett és már említett nagyobb lélegzetű, Japánról szóló munka elkészült oldalait tartalmazza. Az első töredékben Japán földrajzát és éghajlatát jellemzi Szemere. A másodikban először az ország állatvilágát mutatja be, majd leírja megérkezését Jokohamába. Érdekes, amit Podhorszky Lajosról és munkásságáról ír⁶⁴; Podhorszky kapcsán Hunfalvy és Vámbéry nevét is említi. Maga Szemere nem foglal állást sem Podhorszky távol-keleti nyelvokonságot hirdető nézetei mellett, sem azok ellen: „bizonyítani nem engem illet”. Megemlíti találkozását Mr. Mac Leoddal, aki „műkereskedő Yokohamában”, ez a találkozás azon ritka mozzanatok egyike, ami japáni tartózkodásából ismertté válik előttünk. A japánok eredetével kapcsolatos főbb nézetek ismertetésekor azt írja: „Sokkal kevesebb időt töltöttem e szép országban semhogy magam határozott véleményt alkothattam volna magamnak e felől... Kiket tán érdekelne a dolog, bő anyagot fognak találni a »Transactions of the Asiatic Society of Japan« ... Aston „Study of the Japanese and Korean Languages” ... című könyvekben és folyóiratokban”. Azt mutatják azok a szerzők is, akiket másutt említ az útirajzokban

63 Szemere Attila: A majom és a rák háborúja. Az Én Újságom, 1892. 48. sz., 350. Ez a mese is egy ismert japán gyermektörténet, szintén több magyar fordításban is megjelent később, nem tudni, hogy a történetet magyarul elsőként közreadó Szemere miért kínaiaként közli a mesét.

64 Kötő nyelvész, az MTA levelező tagja (1812–1891), több mint húsz nyelven tudott (köztük japánul és kínaiul is). 1841-től a szabadságharcig nevelője volt Széchenyi István gyermekeinek, így az első magyar tudományos kelet-ázsiai expedíciót (1877–80) vezető Széchenyi Bélának is. Szemere Attila Podhorszkyt és nézeteit apja révén ismerhette meg, aki emigrációja alatt találkozhatott Podhorszkyval, amikor az a Bibliothèque National kelet-ázsiai gyűjteményét tanulmányozta (majd később a könyvtár megbízásából rendszerezte). Podhorszky és Szemere Bertalan ismeretségéről utóbbinak egy levele tanúskodik: „E kérdés ránk nézve nemzeti dicsőség kérdése, mint az a Podhorski [sic!] terve is, mit kegyeddel ime közlök. [...] kétféle terve van, egy missziót kapni keletre, vagy a bibliai társaságnál dolgozni, például a bibliai tibeti nyelvre nincs lefordítva. A mit Kőrösi be nem végzett, azt ő mint egy magyar utóda bevégezné. Tegyen lépéseket az illető helyeken és személyeknél...” Szemere Bertalan Rónay Jácintához, VIII. levél, Páris, június 27-én, 1855.; Szemere Bertalan levelei 1849–1862. Ráth Mór, Bp., 1873., 81–83.; Podhorszky művei: Összehasonlító magyar és keletázsiai kis szótár (1858), Etymologisches Wörterbuch der magyarischen Sprache, genetisch mit chinesischen Wurzeln und Stämmen erklärt (Párizs, 1876; Bécs, 1877).

(Kaempfer, Satow, Hepburn), hogy Jokohamában hozzájutott a korabeli angol nyelvű szakirodalomhoz, az említett szerzők mind a japanológia nagy nevei közé tartoznak.

Ezek a kéziratoldalak már itthon készültek. A hagyatékban található jegyzetek és az elkészült részek egy átfogó, alapos munkát sejtetnek, a nagy könyvet, amit tervezett írni élményeiről, ám ez a mű végül nem íródott meg, kárára a korai magyar Japán-kutatásnak. Olvasmányos Japán-könyv lehetett volna, ha nem is az első ilyen önálló magyar munka.⁶⁵

Japán–Törökország. (HOM HTD 73.503.42) Szemere Attila feljegyzései. Japánra és Törökországra vonatkozó adatok / kézirat, 1884.

A múzeumi hagyatékban a *Japán–Törökország* címet kapta az egylapos töredék, feltehetőleg tévesen, hiszen maga a kézirat – egy könyv előszavának vázlat töredéke – kizárólag török témájú, japán vonatkozásról nem is történik említés benne. Ugyanezen jelzet alatt található a korábban már idézett levél fogalmazvány töredéke is.

Khina története – tartalomjegyzék (HOM HTD 73.503.37); Khina történeti leírásának első fejezetei (HOM HTD 73.503.38), kézirat, 15.

A fenti jelzet alatt két kézirat található: egy a kínai történelemről szóló mű tartalomjegyzéke, és ugyanennek a műnek az első néhány oldala. Elgondolkodtató, hogy az elkészült nyolc és fél oldal pontosan követi az egyébként igen részletes tartalomjegyzék pontos oldalszámbeosztását. (I. Fejezet 1–48, II. 49–141, III. 142–184., IV. 185–257.). Ennek a magyarázata esetleg az lehet, hogy Szemere már egy kész könyvet, ill. először tartalomjegyzékét másolta le, követni szándékozván annak beosztását. „Vagy csak megtervezte volna a pontos lapszámot?” – kérdezi Szabadfalvi⁶⁶, az eljárás mindenképpen szokatlan, és csupán a hagyaték anyagai alapján a tartalomjegyzék lapszámainak értelme nem is deríthető ki. Az elkészült lapokból kiténik azonban az is, hogy bár hivatkozik más szerzőkre (McCullogh, Malte-Bran) és idéz is tőlük (Visdelou), a szöveg Szemere fogalmazványa, nem fordítás. „Szemere Attila ha végigírja jól kigondolt könyvét, és publikált formában a magyar olvasóközönség számára hozzáférhetővé tudja tenni, akkor őt nyilvánítják az első, magyar nyelvű Kína történet szerzőjének.” – írta Rémiás⁶⁷.

Vegyes jegyzetek (HOM HTD 73.503.36)

Fenti jelzet alatt még egyéb, vegyes töredékes anyagok is találhatók a hagyatékban. Az egyik kéziratot levélpapíron Szemere Attila a nevét gyakorolja kandzsikkal leírni, s először magyar, majd francia magyarázatot fűz hozzá: „se = világ, me = világos, re = udvariasság”, ill. „monde, cl, pol.”.

Több oldalon pedig egyes fegyvereken és lakktárgyakon olvasható kandzsival írt feliratok írásjegyeit magyarázza külön-külön, és franciául röviden leírja az adott tárgyat: “Bi Shu naga Fuge suke sade. Paire de daisho. Célébre fouireur. Shibaya=h.” Leír egy olyan kardot is, amelynek pengéjén Fudó-ábrázolás található (csakúgy, mint az egyik

65 Vö. Bernáth Géza: Keletázsiai utazás. Athaeneum, Pest, 1873.; Vértesi Arnold: A fölkelő nap országa. Regényes utazás Japánban. Franklin, Bp., 1878.; Lázár Gyula: Khina és Japán. Társadalmi és művelődési rajz. Franklin, Bp. 1880.;

66 Szabadfalvi József: i. m. 393.

67 Rémiás Tibor: Egy elkezdett „Kína történet” kézírata. HOM Közl. 25. (1987–88), 120–122. Feltehetően téved ugyanakkor Rémiás, amikor úgy véli, hogy Szemere Attila beszélt „az egzotikus – japán és kínai – nyelveken”. Japán nyelvtani jegyzeteiből ítélve ugyanis Szemere japán nyelvtudása minimális, kezdő szintű volt (a japán anyagok egy részének elkészítéséhez is – a hagyatékban található jegyzetek szerint – franciául kért és kapott ismeretlen segítőtől magyarázatokot). Állítólagos kínai nyelvtudására pedig sehol sem történik utalás.

miskolci katana pengéjén, lehet, hogy azokat a tárgyakat írta le, amiket összevásárolt kint?); *Sabré. Fourreau lacque noir. Sans mauche, Deux trou sur le soie sur la lacue dieu Fudo (protector des enfants). Autre coté son sabre et un toit de pagode. Date 2-ème année de Ten-wa 2 ème mois= 1682 ère chrétienne. La petit=C.*

Végül japáni tartózkodásának egyik nyomaként az egyik nyelvtani jegyzetlap hátán megtalálható Szemere Attila jokohamai címe is :

*(jokohamaszan 2 hjaku go dzsú han
sidzoku (katakanával:) szu dzame-re. accsiira-
(kandzsival). szemere)*

Felolvasások, előadások, újságcikkek

Szemere Attilát a korabeli sajtó a keleti művészetek jó szakismerőjének tartotta – írta Szabadfalvi József, a Vasárnapi Újság szerint pedig „*a keleti művészetek dolgában egyike volt a legjobban tájékozott műértőknek*”. Előadásaiból és cikkeiből is látni azt, hogy jó érzékkel próbált képet nyújtani a japán birodalomról és annak művészetéről. Ismereteit könyvben nem kamatoztatta, újságcikkei közül viszont a japán–magyar bibliográfiaiak (*Japánra vonatkozó, magyar nyelven megjelent művek bibliográfiája*, ill. Lévai, Harangi, i. m.) nem említenek egyet sem.⁶⁸ Ezért az alábbiakban japán és kínai tárgyú előadásainak és újságcikkeinek jegyzékét adjuk:

*Japán és művészete.*⁶⁹ (1884, tárcaként megjelent a Pesti Hírlapban (1884. 42. sz. (február 12.), 9–12. l. és 43. sz. (február 13.) 13–15. l.);

A holt vőlegény. A Hét, 1890. 4. sz. 54–56. l. és 5. sz. 74–76. l.;

A mikádó. Vasárnapi Újság, 1891. 23. sz., 367–370. l.;

Az Asakusa-templom Tokióban. Vasárnapi Újság, 1891. 23. sz., 370. l.;

A majom és a rák háborúja. Az Én Újságom, 1892. 48. sz., 350. l.;

A monarchia Khinában. Budapesti Napló, 1899. április 21.; *Austria–Hungary and China.* (From our own correspondent. Vienna, April 23.) The Times, 1899. April 24.; Az írásban Szemere egy kínai settlement létesítését javasolja, gazdasági megfontolásokból: „*A konc olyan nagy, hogy jut belőle mindenkinek, még annak is, aki legkevésbé tart rá igényt.*” Ismerteti a már létező nyugati foglalatásokat és bérszerződéseket. Elképzelése nem eredeti, csupán egy az akkori ötletek közül, ugyanakkor egy osztrák–magyar settlement esetleges megszerzését reálisan értékeli: „*...A területfoglalás célja, alapjában véve, egyelőre csak ugyanez lehet – a tekintély emelése, a nagyhatalmi állás manifesztációja és kis részben a Kelet-Ázsiába diszlokált hajóhadnak állandó menhely és szénállomás létesítése.*” A Szemere által is remélt haszon – „*Minden áldozatnak busásan meg kell térülnie az elérendő anyagi eredményekből.*” – persze elmaradt, az ilyen elképzelésektől merőben másképp alakult a Monarchia által „elfoglalt” tiencsini settlement sorsa.⁷⁰

A japán művészet. (Úti jegyzetek). Képes Családi Lapok, 1904. 18. sz., 320–321. l.

Japán művészete. Az Iparművészeti Múzeum ismeretterjesztő előadása 1904. március 18-án.

⁶⁸ Harangi László (comp.): Nihon kankei hangarigo bunken. In: Nihon to tóó sokoku no bunka kórjú ni kanszuru kiszokuteki kenkjú. Nihon tóó kankei kenkjúkai, Tokió, 1982., pp. 376–417.; Lévai Gábor (összeáll.): Japán magyar könyvészete. Keletázsiai dolgozatok 1., Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Keletázsiai Intézete, Bp., 1943.

⁶⁹ Egy a Lipótvárosban (Kör v. Kaszinó) tartott előadás szövege. gépirat, 6 l., Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Könyvtára, Fű. 381(912).

⁷⁰ Lásd Józsa Sándor: Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia. Akadémiai, Bp., 1966.

Japán. Három felvonásban 160 színesen vetített képpel 18 mozgóképpel. Írta: Szemere Attila. I. rész: Japán múltja. II. rész: Japán természeti csodái. III. rész: A modern Japán. Uránia Tudományos Színház, bemutató: 1904. április 23-án.⁷¹ Feltehetőleg ennek az ismeretterjesztő, fényképekkel és mozgóképekkel illusztrált felolvasásnak a szövege volt Szemere Attila Japánról közreadott legnagyobb terjedelmű munkája. Maga a felolvasás szövege azonban nem maradt fenn – nem jelent meg a felolvasások szövegeit közreadó Uránia Kiskönyvtár sorozatban, és közgyűjteményekben sincs nyoma. (Az Uránia Tudományos Színház más japán témájú darabokat is bemutatót: ilyen volt Hopp Ferenc darabja, A Föld körül Szibérián át, és Strausz Adolf⁷² műve, Az orosz–japán háború, melyet nagy sikerrel, több mint kétszáz alkalommal játszottak. Minden bizonnyal az Urániában, ezen darabok illusztrációjaként vetítettek hazánkban elsőként mozgóképet Japánról.)

Szemere Attila japán és kínai tárgyú munkái

Szemere Attila színes hírlapi írásai a Japánról és Kínáról szóló ismeretterjesztés érdekes, de korántsem egyedülálló darabjai. Ami például más Japánnal foglalkozó hírlapíróktól (így a Vasárnapi Újságban publikáló Sámi Lajostól és a Fővárosi Lapok számára 1876–77-ben Japánból tárcákat író Cziriák Károlytól – akiket pedig szerepeltetnek a magyar–japán bibliográfiák) Szemerét megkülönbözteti, az az igazából csak a jelen tanulmányban feltárt, ill. tételenként beazonosított és meghatározott, ezáltal értékelhetővé vált japáni kéziratos hagyaték, a tudományos jegyzetek és feljegyzések. Igazi orientalistikai munkásságról mégsem beszélhetünk csupán ezeknek a kéziratos anyagoknak okán, tekintve, hogy – jelenlegi ismereteink szerint – ezek közül hazatérte után nem adott közre semmit sem.

Leveleiből pedig úgy tűnik, a nagy útnak már eleve esetleges későbbi tudományos tervekkel vágott neki: „...foglalkoznánk mindennel. Keresztül-kasul járni egész Ázsiát látni miindent s aztán alkotni egy olyan roppant művet, mely világirodalmi becsű legyen”; Először is Japánra gondoltam; 10 évig ott; aztán Chinában a nyelv és a nép ismeretével nagy sikereket lehetne elérni. A faj érdekelt s a Chinában található »Dzungar« nyelvmaradványok nagyon bolygatják a fejemet” – írta még 1882-ben Angliából Thallóczynek, majd Jokohamából Herman Ottónak: „Úgy okoskodtam [...] örömmel tölték vala itt 6-7 évet szabad időmet tanulásra szentelve s aztán hazamenni sinolognak vagy más egyébrek”⁷³.

A Jokohamában készített japán tárgyú jegyzeteit vizsgálva szembevetőd, hogy ezeket a feljegyzéseket mennyire alapos, precíz munkával készítette, talán még a későbbi, „világirodalmi becsű” munka reményében. Hazatérte után itthon is foglalkoztatták még kinti vázlatai: „A mi a japáni munkát illeti, hidd el, hogy kemény elhatározásom írni. Spiegl (kinek bátyja meghalt) két napra Bécsbe ment s én itt ülök a tollat rágva. Csak az eleje megindulna, akkor aztán menne magától. De én eredeti kezdést keresek s azt nem találom.”⁷⁴ Szándéka, hogy újtjáról és a távoli országról írni akar, ismert volt: „Azt

71 HOM 73.503.19, OSzK Színháztörténeti Gyűjtemény, ill. Plakát- és Aprónyomtatványtár, 1904/23. Uránia.

72 A neves közigazdász, etnográfus, Balkán-kutató (1853–1944) egy időben szintén szerkesztette a Revue d'Orient-et, az orosz–japán háború alatt pedig a török kormány mellett volt Meidzsi császár hivatalos megbízottja (azzal a feladattal, hogy a szultánt rávegye arra, ne engedje át az orosz hadihajókat a Dardanellákra, mely tevékenységéért később a japán Felkelő Nap rend tisztí jelvényét kapta).

73 Szemere Attila levelei Thallóczy Lajoshoz, 1. és 2. levél. Dzsungáriai-medence: táj Kínában az Altáj és a Tien-san között.; ill. Szemere Attila levele Herman Ottónak. I. h.

74 Szemere Attila levelei Thallóczy Lajoshoz. Uo. 46. levél. (dátum, hely nélkül)

mondta, könyvet fog írni Japánról. Ott élni, és az élményeket leírni, – ez akkor sokkal nagyobb dolog volt, mint mostanság. Kína és Japán akkor még majdnem teljesen ismeretlen birodalom volt.⁷⁵ [...] Dolgoztatott is rajta, vagy legalább mondta, hogy dolgozik a könyvön. De a mű elmaradt.”; „Nyugtalan vére nem engedte, hogy azt a rengeteg összegyűjtött, összetanult anyagot, amit utazásai közben eszébe szerzett – feldolgozza.”; „A nagy könyvből egy sereg érdekes, éles megfigyelésre valló hirlapi cikk s az Uránia-színház számára egy darab lett.”⁷⁶

Összegzés

Szemere Attila hagyatékának orientalisztikai vonatkozású anyagai meglepő és érdekes kéziratok. Vannak közöttük fordítások és önálló munkák egyaránt. A nem szép-irodalmi fordítások között a legértékesebb munka a *Tokugava Iyeyas végrendelete*, a *Tósógúgojuikun* angol fordításának magyarra ültetése. Teljes, lelkiismeretes fordítás, mindenképpen sajnálatos, hogy ezt nem jelentette meg itthon Szemere. Vélhetőleg ugyanis már magának ennek a minden filológiai és történelmi értelmezéstől mentes fordításnak (mint tovább tanulmányozható forrásnak) a megjelentetése is jótékonyan hatott volna a magyarországi Japán-kutatásra, a Japánnal már tudományos felkészültséggel foglalkozók későbbi működésére. Az irodalmi szövegek közül *A 47 szamuráj* magyar és a *Momotaró* francia nyelvű fordítása érdemel figyelmet (angolból, ill. japánból készült fordítások). A nem fordított, önálló munkái közül kiemelkedik az eredeti japán forrást, a *Taiszei bukan*-t alapul véve készített francia és magyar nyelvű kivonatos *bukan*-ja, a *Bu-Kwan des daimyos* és a figyelemreméltó terjedelmű *Chronologie Japonaise*. Japán nyelvtani jegyzetei (*Grammaire Japonaise*) ugyanakkor inkább csak az ő japántudásának megítélésére alkalmasak, nyelvészeti szempontból nem jelentősek.

A fenti munkák hűen tükrözik szerzőjük és a századvégi Magyarország Japánképét, Távol-Keletről alkotott véleményét: „Nemzetünk múltját szemlélve Keletre nézünk [–] jövőjét keresve Keleten találjuk azt meg. Mióta kimondták a »Keletre magyar«! mely csak kiegészítője ugyan a »Tengerre magyar«-nak mindenki elismeri hogy e lakonikus mondat legjobban jellemzi a nemzet hivatásának lényegét és mindenki – vagy legalább is a nagy többség – megelégszik avval hogy a phrasist tudomásul veszi elteszi azon nagy axiómák lomtárába melyekben mi fájdalom olyan gazdagok vagyunk.

Itt az ideje, hogy a Kelettel kissé komolyabban és alaposabban foglalkozzunk mint eddig. Ezt mondhatnók ha nem kellene fájdalmasan konstatálnunk hogy ezt is régen megmondták már nagyon, ideje a dolognak tulajdonképpen már elmúlt s ha most kezdünk a Kelettel türelmesebben foglalkozni ezzel csak egy mulasztást igyekszünk némi-lyen helyrehozni, mert az igazán alkalmas időpont már meglehetősen elmúlt.” – írja egy helyütt Szemere.⁷⁷ Személyes indítékai (meggazdagodás, tudományos munka) mellett Szemere Attilát is vonzotta a Kelet, egyrészt az egzotikuma, másrészt a Kelet, mint az egykori magyar őshaza iránt érzett szokásos vonzalom miatt is.

A vizsgált múzeumi hagyaték kettős jelentőséggel bír: nemcsak, hogy a magyar művelődéstörténet ismert alakjának, a dualizmuskori Magyarország neves közéleti sze-

⁷⁵ Magyar Hírlap, i. h. Az 1900-as években aztán sorban jelentek meg a Japánról, ill. Ázsiáról szóló útikönyvek, monográfiák, pl.: *Bródy Sándor*: Japán ország. A felkelő nap birodalma. Pallas, Bp., 1904; *Szeghy Ernő*: Japán. Történelmi, föld- és néprajzi vázlatok. Szent István Társulat, Bp., 1905.; *Barátosi Balogh Benedek*: i. m.; *Vay Péter*: Kelet császárságai és császárai. Franklin, Bp., 1906.; *Gáspár Ferenc*: Ausztrália, Csendes oceáni szigetek, Japánország, Khina, Szibéria. Singer és Wolfner, Bp., 1908. *Dr. Bozóky András*: Két év Keletázsiaiban. Útirajzok. II. k.: Japán. Szerző sajtója, Bp., 1911.

⁷⁶ Képes Családi Lapok, i. h.; Vasárnapi Újság, i. h.

⁷⁷ Japán–Törökország. (HOM HTD 73.503.42)

replőjének feldolgozatlan, kéziratos, orientalisztikai anyagokat is tartalmazó hagyatéka, de ezek az anyagok japanisztikai szempontból is érdekesek és értékesek. Ezen orientalisztikai vonatkozású anyagok ismeretében újra kell fogalmaznunk Szemere Attila szerepét a magyarországi Japán-kutatásban. Az eddigi képet – miszerint Szemere korai Japán-utazóink egyike, s útvjáról szép műgyűjteményt hozott haza – ki kell egészíteni azzal, hogy japáni tartózkodása alatt alapos és átfogó irodalmi és történelmi tanulmányokba kezdett. E tanulmányainak jegyzetei és a kint készített fordításai a magyar tudománytörténet érdekes momentumai és egyben a magyar japanológia legkorábbi nyomai közé tartoznak. Kár, hogy az ígéretes kezdőlépések – melyeket a tudományterület alapvető szakirodalmával való ismerkedésen túl már eredeti források használata is jellemez – után itthon nem foglalkozott tovább japán filológiai kérdésekkel, hanem csak alkalmanként a japán művészet népszerűsítésére és ismertetésére vállalkozott.

Mindenképpen érdekes az, hogy a magyar szellemi életnek ez a mozgékony figurája, a pesti szalonok arszlánja mindenféle tudományos előképzettség nélkül, huszonéves fejjel, mindösszesen pár hónapos japáni tartózkodása alatt, egyszerű turistaként – helyzeti előnyét kihasználva – nyúlt olyan, tudományos szempontból is értékes anyagokhoz, amelyekkel útána senki nem foglalkozott hazánkban. Nagy nyeresége lett volna a magyar tudományosságának és főként a magyar orientalisztikának, ha e biztató lépések után folytatta volna e téren tevékenységét, és megőrizve a japáni anyagok készítésekor rá olyannyira jellemző aprólékos és precíz munkabírását, tudományos pályára lépett volna. Ez nem történt meg, és annak sincs semmi nyoma, hogy Japánból hazatérte után színes hírlapi írásain túlmenően elmélyültebben és érdemben foglalkozott volna tovább kinti tanulmányaival. Így a tehetséges ifjú úttörő jellegű munkáira csak most, több mint egy évszázaddal születésük után derült fény.

DAS MIT DER ORIENTALISTIK VERBUNDENE MATERIAL AUS DEM NACHLAL VON ATTILA SZEMERE

Attila Szemere (1859–1905) wurde in der Geschichte der ungarischen–japanischen Beziehungen, sowie in der Geschichte der orientalistischen Kunstsammlungen Ungarns wegen seiner, im Budapester ostasiatischen Museum „Ferenc Hopp“ bewahrten wertvollen japanischen Kammsammlung schon bisher in Evidenz gehalten. Es war aber nicht bekannt, daß Attila Szemere – obwohl von ihm keine einzige wissenschaftliche Orientalistik-Publikation veröffentlicht wurde – aufgrund der Aufzeichnungen und Handschriften mit Themen der Orientalistik aus seinem, im Miskolcer Museum aufbewahrten handschriftlichen Nachlaß als ein Pionier der ungarischen Japanistik betrachtet werden kann. Er war Journalist, parlamentsabgeordneter, eine bekannte Persönlichkeit des öffentlichen Lebens in Ungarn zur Jahrhundertwende und der einzige sohn von Bertalan Szemere, dem Innenminister der ersten verantwortlichen Regierung Ungarns (später, 1849 ungarischer Ministerpräsident). 1883–84 gelangte er während seiner, mehrere Länder berührenden Reise auch nach Japan und China. In seinem, im Miskolcer Museum bewahrten Nachlaß sind mehrere, mit der Orientalistik verbundene Handschriften enthalten, wovon die beiden wertvollsten Arbeiten die anhand der englischen Übersetzung des *Toshoguyoikun* von J. F. Lowder (*The Legacy of Iyeyas*)

ins ungarische übersetzte Arbeit, bzw. die in französischer und ungarischer Sprache exzerpierte Variante eines Bandes des *Taisei bukan* sind. Diese entstanden anhand solcher interessanten japanischen Geschichtsquellen, mit denen sich in Ungarn seitdem niemand mehr beschäftigt hat. Der Nachlaß enthält darüberhinaus auch die Handschriften der eigenen Werke und Aufzeichnungen von Attila Szemere: Aufzeichnungen in französischer Sprache über die Geschichte Japans (Chronologie Japonaise), die Handschrift seines japanischen Sprachbuches (Grammaire Japonaise), seine über die chinesische Geschichte geschriebene unvollständige Studie und seine japanischen Reisebeschreibungen. Die Handschriften seines Nachlasses lassen weiterhin die Vermutung zu, daß er als erster die *Chushingura* ins ungarische und das *Momotaro* Märchen ins französische übersetzt hat. Attila Szemere trat seine Reise in den fernen Osten mit großen wissenschaftlichen Plänen an, aber leider gibt es keine Spuren, die darauf hinweisen, ob er sich nach seiner Heimkehr aus Japan, nach seinen vielversprechenden Studien und Aufzeichnungen über Japan auch zu Hause mit den Fragen der japanischen Philologie beschäftigt und seine Forschungen fortgesetzt hat. Später widmete er sich – im Rahmen populärer Vorträge und Vorlesungen, bzw. mit Artikeln in Buntzeitschriften – nur noch gelegentlich der Miskolcer Nachlaß mit seinen Handschriften und Aufzeichnungen die einzige Spur seiner vielversprechend beginnenden und auf bedauernswerte Weise abgebrochenen kurzen japanistischen Studien.

Peter Wintermantel

BALOGH BÉLA, PUTNOK ÉS HARMAC TÖRTÉNETÍRÓJA

BODNÁR MÓNIKA

Balogh Béla nevével először debreceni egyetemistaként találkoztam, mikor a néprajzi tanszék hallgatójaként részt vettem az akkor induló Gömör-kutatásban. Aztán évekkel később, mikor a putnoki Gömöri Múzeum élére kerülve megkezdtem a múzeumi könyvtár kialakítását, a helytörténeti könyvek sorából nem hiányozhatott Balogh Béla munkája, melyben Putnok mezőváros történetét írja meg.¹ A mű eredeti, kézírásos, be kötött példánya még az állandó kiállítás rendezésekor, 1987 januárjában került be a múzeumba, így közel 10 éven keresztül látható volt a kiállításon. Köszönet érte Balogh Béla egyik kiváló utódjának, Molnár Miklós lelképásztornak, aki a putnoki református egyház éléről a budapesti Kálvin téri gyülekezet élére távozván, értesülve a már szerveződő putnoki múzeumról, megőrzésre a gimnázium könyvtárának adta át a kézírásos könyvet.² Nem sokkal a putnoki Gömöri Múzeum megnyitója után, hála a nagylelkű adományozóknak, három nyomtatott példány is került a múzeum birtokába.³ A Putnok történetével foglalkozó munka két részből áll. Az elsőben a település régebbi történetét ismerteti a szerző a kezdetektől egészen 1848-ig. Ír Putnok kialakulásáról, fekvéséről, határaitól, annak változásáról a környező települések pusztulását követően. A fellelhető források tükrében felvázolja a város utcahálózatának fejlődését. Megemlékezik a Putnoky család – Putnok első magánbirtokosai – történetéről, amihez természetesen felhasználja a családi levéltár iratanyagát. Ezek az okmányok kitűnő és nélkülözhetetlen forrásanyagként szolgáltak Putnok város történetének, életének megismeréséhez is, amint erre a kötetben a szerző több alkalommal hivatkozik.⁴ Ugyanakkor sajnálattal kell tudomásul vennie, hogy a Serényi család, amely – a Putnokyak és az Orlayak után – midőn munkáját írta már 200 éve volt földesura a városnak, a 19. század előtt nem tartózkodott állandóan Putnokon. S bár a család levéltára becses forrásául szolgálna Putnok 18. századi történetének megismeréséhez, Balogh Béla – mint írja – *bár célt nem érhetett, teljes reményt táplál azíránt, hogy egykor ki fog tölteni azon hézag, mely ezáltal a város történetének megírásában felmarad.*⁵ Ír a putnoki római katolikus egyház történetéről, nehezményezve, hogy többszöri kérése ellenére sem kapott adatokat a lelkészi hivataltól. Meggyőződése szerint azonban a putnoki római katolikus egyház a legrégebb alapítású keresztény egyházak egyike Gömörben, Putnok monográfiáját nem tartja megírhatónak anélkül, hogy említést ne tegyen róla. Egyúttal reményét fejezi ki, hogy az általa összegyűjtött töredékek mi-

1 Balogh B., 1894.

2 Az adományozást később levélben is megerősítette. Lásd Gömöri Múzeum Adattára (továbbiakban GMA) ltsz: 93.6.1. Putnok történetének eredeti kézírásos kötete GMA ltsz. 96.58.1.

3 Köszönet érte Egerszeginé dr. Hurták Erzsébetnek, Lenkey Istvánnak és Regéczy Lajosné Ursziny Annának (ltsz. Gömöri Múzeum Könyvtára 234, 236, 237; GMA 88.37.1.)

4 Balogh B., 1894. 21. és 38.

5 Balogh B., 1894. 127. Sajnos ez azóta is várat magára.

előbb egy terjedelmes dolgozattal fognak pótoltatni.⁶ Annál részletesebben ismerteti a putnoki református egyház történetét, megjegyezve, hogy az egyháznál lévő adatokból egy terjedelmes és érdekes egyháztörténeti tanulmányt lehetne írni, s aki egykor erre vállalkozik, nem fog hálátlan feladatot vállalni.⁷

Balogh Béla hosszú oldalakon keresztül ecseteli a település közösségének szervezeti életét, bár igazán mélyrehatóan inkább a számára időben elérhető korra, a 19. század első felére vonatkoztatva teszi ezt. A községi élet ismertetésének kiegészítéseként ad leírást a lakosság műveltségi viszonyairól, művelődéséről, szokásairól, viseletéről, lakásvizonyairól, a település társadalmi és etnikai rétegződéséről, valamint birtokviszonyairól.

Putnok történeti monográfiájának második része a település 1848 utáni történetét taglalja. Az 1848–49-es események leírása után Putnok város politikai viszonyait és társadalmi életének változását rögzíti az 1850–1880-as évekre vonatkozóan, beágyazva azokat a magyarországi viszonyokba. Ennek során a szerző több személyes élménnyel, tapasztalattal fűszerezi például a szabadságharc bukását követő önkényuralmi időszak eseményeinek leírását.⁸ Értékesek a település társadalmi összetételére vonatkozó feljegyzései. Ugyancsak a második részben kerül sor a putnoki zsidóság, és a zsidó hitközség történetének ismertetésére. Az erről szóló fejezetet az izraelita hitközség művelt jegyzője, Hoffmann Ábrahám dolgozata nyomán közli Balogh Béla.⁹

Ezt követően emlékezik meg a szerző a korabeli Putnok életében fontos szerepet játszó társulatok, intézetek és vállalkozások tevékenységéről, így a kaszinó, a méhésztársulat, a városi óvoda, a népbank, a Sajó-völgyi múmalom társulat, a művelődési társulat, a csizmadiacéh s végezetül a putnoki fürdő történetéről, mely leírás napjainkban, több mint száz év távlatából számos rendkívül érdekes és tanulságos adalékkal szolgál. Ezt követően Putnok mezőgazdálkodási és éghajlati viszonyainak ecsetelésével zárul a monográfia.

Elolvasva e nagyszerű munkát, óhatatlanul fölmerül a kérdés: milyen eszme vezérelte Balogh Bélát, Putnok református lelkészét, hogy ilyen részletességgel megírja befogadó városa történetét? Erre a kérdésre a szerzői előszóban találjuk meg a választ: *Midőn évekkel ezelőtt a putnoki ref. egyház lelkészévé lettem, kevéssel belépésem után hivatalosan megkerestettek, hogy a város képviselő-testületében részemre feltartott helyet foglaljam el. – Bár a helyi közviszonyokkal még teljesen ismeretlen valék, de állásomnál fogva a felém irányult bizalom elől nem térhettem ki, – annyival inkább pedig, mert lelkemben is buzgott a vágy, hogy a város közjára és emelkedésében mielőbb közreműködhessek. ∴ Putnok multjának tanulmányozásában tehát első indokom csak az volt, hogy a város régiebb községi viszonyaival alaposan megismerkedvén, a gyakran vitássá vált kérdésekben én is kellőleg tájékozva legyek, s a magánérdekekbe ütköző tulhajtásoktól óvakodva, közjóra irányuló törekvéseimben annál osztatlanabb méltánylásra számíthassak.*¹⁰ Ebből az idézetből az tűnik ki, hogy az 1860-as években az egyházközség lelkésze a polgári életben is nagy tisztességnek örvendett, s a képviselő-testületnek is tagja lett. legalábbis esetünkben. A város vezető testületének tagjaként nem engedhette meg magának a legcsekélyebb mértékű tájékoztatlanságot sem. Időt, energiát

6 Balogh B., 1894. 132. A putnoki római katolikus egyház történetét – éppen az itt felvetett hiányosságokra hivatkozva – Csomor Ernő plébános írta meg 1966-ban. Munkája nyomtatásban nem jelent meg, de a kézirat a plébánia hivatalban fellelhető, másolatban GMA Irtsz. 89.145.1.

7 Balogh B., 1894. 151. Ez azóta is aktuális.

8 Balogh B., 1894. 171.

9 Balogh B., 1894. 201–213.

10 Balogh B., 1894. 3–4.

nem kímélve kutatott a régmúlt emlékei között, saját szavait idézve *behatolt a régi községi viszonyok tanulmányozásába*, s az idő múlásával mindinkább érdekelte és vonzotta őt a város története.¹¹ Ezután tudatosan kereste az erre vonatkozó adatokat, s tette fel kérdéseit Putnok éltesebb polgárainak. Kíváncsiságát mindenütt azzal indokolta, hogy elegendő adat összegyűjtése esetén meg szándékozik írni Putnok történetét. Ennek részben eleget is tett, amikor újságcikkek formájában közzétette így szerzett ismereteinek egy részét.¹² De akkor már sokkal nagyobb cél lebegett a szeme előtt. Tudta, felmérte, mekkora kincs az, aminek munkája nyomán birtokába jutott. Elhatározta, hogy munkálkodását folytatja, az összegyűjtött, feledéstől megmentett adatokat megóvja az enyészettől, s egységbe rendezve adja át a városnak. *S ez tulajdonképpeni oka e mű megírásának* – írja Balogh Béla 1881 márciusában – *mert csak ekként remélhetem leginkább, hogy az általam összegyűjtött adatok együttességökben maradnak fel, sőt egykor, egy kimerítőbb dolgozathoz felhasználhatóknak.*¹³

Putnok történetének Balogh Béla munkájához mérhető nagyságrendű, monografikus szemléletű feldolgozása azóta sem született. A mű bekerült a tudományos vérkeringésbe. A századforduló táján indult nagyszabású vállalkozás, a *Borovszky Samu* által szerkesztett *Magyarország vármegyéi és városai* sorozat *Gömör-Kishont vármegye* címet viselő kötetének Putnokra vonatkozó adatai – hol hivatkozva rá, hol hivatkozás nélkül – lépten-nyomon ebből a munkából származnak.

Putnok történetének olvasójában óhatatlanul fölmerül a gondolat, hogy ez az alkotás tapasztalt szerzőre vall, hisz a történelmi dokumentumokban és az adatok kezelésében való jártassága rögtön szembetűnik. S nem csalatkozik az, aki arra gondol, hogy e nagyszabású vállalkozás megírásának tudományos előzménye is lehetett. Balogh Béla putnoki szolgálata előtt Harmacon volt református lelkész, s ott töltött éveit írta meg Harmac történetét.

Harmac református kisközség a Rima völgyében, ma Szlovákiában található. Krónikása 1848-ig vetette papírra a falu történetét. A bevezetőben ír a település középkori történetéről és a községi birtokviszonyokról. Ezt követően, két részre tagolva dolgozatát, részletesen feldolgozza a 100 éves egyház történetét (1. rész: 1748–1822., 2. rész: 1822–1848.). Forrásai az 1748-tól fellelhető egyházi anyakönyv és a protokollumok voltak. Mégsem pusztán egyháztörténetről van szó, mert mindhárom egységben van egy-egy fejezet, mely a népélettel, a népszokásokkal, a népjellem alakulásával foglalkozik. Emellett az egyháztörténeti fejezetekben is számos néprajzi adatot talál a figyelmes olvasó.

Terjedelmét tekintve ez az írás nem mérhető Putnok történetéhez, de a szerző igényessége, a forrásokra való pontos és szakszerű hivatkozása már itt is megmutatkozik. A szövegben gyakran hivatkozik *Bartholomaeidesz* híres munkájára Gömör vármegyéről, Béla király névtelen jegyzőjének krónikájára, egyházi okiratokra és más forrásokra. Balogh Bélának eme munkája mind ez idáig csak kéziratban volt olvasható, de a rimaszombati székhelyű Gömör-Kishonti Múzeumegyesület 1997-ben nyomtatásban is megjelentette.¹⁴

A *Harmaci krónika* kéziratának három példánya ismeretes a kutatók előtt. Az egyiket – feltételezhetően az eredeti, több helyen javított példányt – Balogh Béla magával vitte Putnokra. Ez a putnoki református egyház tulajdona, fénymásolatát a putnoki

11 Balogh B., 1894. 4.

12 Balogh B., 1894. 4–5.

13 Balogh B., 1894. 5.

14 Balogh B., 1997.

Gömöri Múzeum Adattárában őrzik.¹⁵ Ebben a példányban számos kéziratos javítás fedezhető fel, amit feltehetőleg maga a szerző hajtott végre. Erre utal az a tény, hogy a kézirat 7. lapja ki lett vágva, s aztán a javításoknak megfelelően bemásolva. A kivágott lapot egy másik kéziratos könyvben, Balogh Béla 1853-ból származó olvasmányi naplójában találtam meg 1996-ban a putnoki református egyházi irattárban. A másik példányt, amelyet feltételezhetően a Putnokon fellelhető példányról maga Balogh Béla másolt át, a harmaci református egyház levéltárában őrzik.¹⁶ A harmadik, Felső Nagy János harmaci bíró által 1877-ben, majd erről 1931-ben Domonkos Gyula által lemásolt példány, melyet mindketten kiegészítettek egyéb, a falut és az egyházat érintő feljegyzésekkel is, szintén a harmaci református egyház levéltárába került.¹⁷

Összehasonlítva a Putnok és a Harmac történetét feldolgozó munkákat, megállapítható, hogy míg Putnok esetében az egyházak története a település egészének történetébe ágyazva, mintegy annak kiegészítéseként jelenik meg, addig Harmac esetében ez éppen fordítva van. Ez utóbbinál az egyháztörténet játssza a főszerepet, s ebből kibontakozva, mintegy ehhez kapcsolódóan jelennek meg az egyéb jellegű történeti adalékok. Másik szembeötlő különbség, hogy míg Putnok történetét a kezdetektől 1880-ig tárgyalja, addig Harmac esetében – eltekintve a bevezető fejezettől – 100 évre korlátozza ezt az időszakot, 1748-tól 1848-ig. Ennek nyilvánvaló oka a forrásokban, a források milyenségében keresendő. Míg Harmac régmúltjáról írásos dokumentumok – az egyházi iratanyagot kivéve – nem álltak a szerző rendelkezésére (s azok csak 1748-tól, mint erre a bevezető sorokban hivatkozik), addig Putnok esetében bőséges forrásul szolgált a Putnok család levéltár, s egyéb fellelhető iratok.

Egy másik forrást viszont mindkét esetben használt a szerző, s ez az élők emlékezete. Harmac esetében olvashatjuk az 1822. évi birtokarányosításról: *vétenék Harmac múltja ellen, ha érintetlenül hagynám, hogy millyen volt határának proportio előtti berendezése, s kinézése; annyival inkább, mivel vannak még életben olly öregek, kik szemekkel látták annak egykori képét, s olly szívesen beszélnek el a' tudakozónak.*¹⁸

Közös viszont a két munkában, hogy mindkét esetben két részre tagolja a dolgot. Harmac esetében a határt 1822, a birtokarányosítás, vagy más néven proportio éve, Putnok esetében az 1848-as forradalom éve jelenti.

De ki is volt valójában Balogh Béla, e két jelentős történeti munka szerzője? A már említett Borovszky-féle vármegyemonográfia „Irodalom, tudomány, művészet” fejezetében ezt írja róla Komoróczy Miklós: *(serkei) ev. ref. lelkész Putnokon. Kiválóan szép egyházi beszédein kívül, melyeknek egyrésze nyomtatásban is megjelent, számos hírlapi közleményt írt a megyei és fővárosi lapokban. Legjelentékenyebb munkája Putnok város története.*¹⁹

A Balogh Béla címszó után a fent említett vármegyemonográfiában az *almási* előnevű Balogh Sámuel következik, aki 1867. október 15-én hunyt el mint serkei református lelkész, mely hivatalt 1834-től viselte. Papi hivatása mellett filozófiai és esztétikai tanul-

15 GMA ltsz. 89.73.1.

16 B. Kovács István, a kötet szerkesztője ez utóbbit mondja eredetinek, s a putnoki példányt Balogh Béla saját kezű másolataként említi. Véleményünk szerint ez fordítva igaz, bár ennek igazolása további vizsgálatot igényelne.

17 A Gömör-Kishonti Téka 2. köteteként 1997-ben Rimaszombatban megjelent *Harmaci krónika* e harmadik példány alapján készült Illesztettek még a kötet végére egy válogatást a tárgyalt időszakból származó egyháztanácsai jegyzőkönyvekből és számadáskönyvekből, tehát azokból a dokumentumokból, melyeket Balogh Béla is használt. *Balogh B.*, 1997.

18 *Balogh Béla: Harmac története (Kézirat) 13. GMA 89.73.1.*

19 *Borovszky S.*, szerk. é. n. 362–363.

mányokat írt, s ilyen irányú munkásságáért a Magyar Tudományos Akadémia 1858-ban levelező tagjává választotta.²⁰ Az itt említett forrásokból nem derül ki, hogy Balogh Bélának és Balogh Sámuelnek köze van egymáshoz. Talán nem tévedek, amikor azt állítom, hogy ezzel a címszavak írói sem voltak tisztában, ugyanis csak ezzel magyarázható az a tény, hogy míg Balogh Sámuel *almási*, addig Balogh Bélát *serkei* előnévvel illették. Ez utóbbi nyilvánvalóan lakhelyére, gyermek- és ifjúkorának helyszínére utal. Balogh Sámuelről viszont tudjuk, hogy a Borsod megyei Nagybarcán született, atyja Balogh Mózes ott volt református lelkész.²¹ Az *almási* előnevet az ősök származási helyéről kapta. Ősei ugyanis az Ugocsa megyei Fertős-Almásón laktak. A 19. század elején négy testvér: Balogh Pál, József, Ferenc és Sámuel együttesen folyamodtak nemes Ugocsa vármegyéhez nemesi voltak bizonyosága érdekében. Hosszas nyomozás, számos tanú kihallgatása után a megye a kért okmányt ki is adta. Ennek részleteiről *Nagy Károly* számol be *Dr. Almási Balogh Pál életútja* című könyvében.²²

Tehát nem akármilyen családból származott Balogh Béla. A családfát vizsgálva megállapítható, hogy az egyenes- és oldalági felmenők között számos tanult ember, református lelkész, jogász és orvos volt található, akiknek többségétől az irodalom és a tudomány sem állott távol. Ilyen előzmények után már nem meglepő, hogy ő is gyakorlott tollforgatóként, történeti munkák szerzőjeként áll előttünk. Ehhez nyilvánvalóan hozzájárult iskoláztatása is. Mint arról *Sáros-Patakon a' hely. hitvallást követők' főiskoláján 1852-dik év január 15-dik napján Zsarnay Lajos főiskolai igazgató* által kiadott iskolai bizonyítvány tanúskodik, *Balogh Béla 22 éves sajókeszi születésű ifjú, kinek édes atyja Balogh Sámuel serkei lelkész, s aki alsóbb iskoláit részint a rimaszombati, részint a pataki gimnáziumban bevégezvén, 1844. július 19-én az akadémikusok közé fölvétetett, az akadémiai tudományokat hetedfél éven át hallgatta szorgalommal, a tudományokba 's nyelvekben kitűnő osztályzatra érdemesítették. Ez a bizonyítvány Katona Pál ideiglenes e. jegyző által felolvastatott a Gömöri Egyházmegye Rimaszombatban tartott közgyűlésén 1852. május 21-én.*²³

Balogh Béla 1852–1857 között édesapja káplánjaként szolgált Serkén,²⁴ majd ezt követően került a harmaci református egyházközség élére, ahonnan 1866-ban Putnokra hívták. A lelkészválasztásra 1866. április 8-án került sor.²⁵ Hogy a putnokiaknak milyen fontos volt, hogy Balogh Béla elfogadja meghívásukat, azt bizonyítja az a tény is, hogy az egyháztanács ugyanebben a hónapban többször is egymás után az új papi díjlevélről tárgyalt.²⁶ Ennek megfelelően a putnoki hívek egy 80 köből életből álló alapítványt hoztak létre azzal a céllal, *hogy ezen alapítvány az egyház kezelése alá helyeztetvén, ennek magtárilag kezelt kamataiból az elválasztott lelkész Balogh Béla úr évi fizetése, de csakis egyedül a nevezett lelkész úr személyét illetőleg pótoltsassék ki – az eddigi hiteles conscriptio szerint befolyó fizetés évenként 80 köbölíg biztosítsassék.*²⁷ Figyelmet érdemel az alapítványi kötelezvények azon kitétele, mely szerint *aláb írt alapítók ezen alapítványt csak is egyedül Balogh Béla úr személyéhez kötik, s az eből jövőre származtatható minden következtetések nélkül, határozottan kikötik maguknak a' jogot, hogy a' nevezett*

20 Borovszky S., szerk. é. n. 363.

21 Nagy K., 1992. 14.

22 Nagy K., 1992. 11–14.

23 Az eredeti iskolai bizonyítvány a putnoki ref. egyház tulajdonában, másolata GMA ltsz. 89.73.2.

24 Nagy K., 1992. 18–19.

25 A putnoki ref. egyház lelkészválasztásáról szóló jegyzőkönyv a putnoki ref. egyház tulajdonában

26 1866. április 15, 22, 29, Protocollum ... 428–429–430. (A putnoki ref. egyház tulajdonában)

27 1866. április 29-i ülés jegyzőkönyve. Protocollum 430.

lelkész úr putnoki papságának meg szűntével az általuk e tekintetben tett alapítványukkal szabad tetszésük szerint rendelkezhessenek.²⁸ Tehát a felajánlás személyesen Balogh Bélának szólt. Hogy ezt a gesztust a leendő lelkész mivel érdemelte ki, arról a források nem árulkodnak. Közrejátszhatott azonban benne, hogy a család nem volt ismeretlen Putnokon: édesapját 1819–1820-ban putnoki akadémikus tanítóként említik a források.²⁹ Akár ezért, akár másért, Balogh Béla személyét mély tisztelet övezte mind Putnokon, mind az egyház berkeiben. Erre utal Megomi József egyházmegyei főtanácsnok 1866. április 6-án kelt levele az egyházközség főgondnokának címezve, melyben ez olvasható: *A' tisz. Balogh Béla úr putnoki papságához csak szerencsét kívánhatok az egyháznak! Ő ellene, maga az irigység sem tehet kifogást. Ő minden tekintetben derék papi egyén!*³⁰

Mint már az előzőekből kiderült, Balogh Béla a putnoki meghívást elfogadta. Beiktatására egy évvel később, 1867. május 5-én került sor, s ezt követően hosszú évtizedeken keresztül munkálkodott a gömöri kisvárosban. 1892. december 22-én bekövetkezett halála első évfordulóján a hálás utókor a Putnoki Népbank jóvoltából *Balogh Béla Alapítványt* hozott létre. Ez az alapítvány kizárólag közjótékonyági célokat volt hivatott szolgálni.³¹

IRODALOM

Balogh Béla

1894 Putnok mezőváros múltja s újabb kora 1881-ig. Rimaszombat

1997 Harmaci krónika (1748–1848). Történeti jegyzetek a harmaci református egyház s népközség múltjából. Gömör-Kishonti Téka 2. Szerk.: *B. Kovács István*. Bevezető tanulmány: *Nagy Janka Teodóra*.

Borovszky Samu szerk.

é. n. Magyarország vármegyei és városai. Gömör-Kishont Vármegye. Budapest

Nagy Károly

1992 Dr. Almási Balogh Pál életútja 1794–1867. Nagybarca–Ózd

28 Másolatban GMA ltsz. 87.62.5.

29 *Nagy K.*, 1992. 14.; Balogh Béla Putnok történetéről írott munkájában közli a tanítók (rektorok) névsorát, melyben Balogh Sámuel neve is szerepel, de még csak nem is utal rá, hogy az édesapjáról lenne szó. *Balogh B.*, 1894. 150.

30 Másolatban GMA ltsz. 87.62.4.

31 B.-A.-Z. Megyei Levéltár V. 188. 1. kötet – képviselő-testületi ülések jegyzőkönyve

Béla Balogh schrieb als reformatorischer Pfarrer von Putnok die Geschichte der Stadt. Er beschreibt darin die Entstehung, die Lage von Putnok, die Veränderung der Stadtgrenzen, die Entwicklung des Straßennetzes, die Gutsherren der Stadt, die gesellschaftlichen Schichten der Bevölkerung, die Bildungsverhältnisse usw.

Beim Leser steigt unvermeidlich der Gedanke auf, daß diese Arbeit einen erfahrenen Verfasser vermuten läßt. Und wer daran denkt, daß es hierfür auch eine Vorgeschichte geben muß, ist nicht im Irrtum. Béla Balogh war vor seiner Amtszeit in Putnok Pfarrer in Harmac und schrieb während den dort verbrachten Jahren die Geschichte von Harmac. Im Hinblick auf den Umfang kann dieses Werk nicht mit der Geschichte von Putnok verglichen werden, doch die anspruchsvolle Arbeit des Verfassers, seine präzise und fachgerechte Bezugnahme auf die Quellen sind schon hier zu finden. (Diese Arbeit erschien 1997 in gedruckter Ausgabe, zuvor konnte sie nur in der Handschrift gelesen werden.)

Doch wer war Béla Balogh, der Verfasser dieser zwei bedeutenden Geschichtsarbeiten? Aus den Quellen geht hervor, daß es unter seinen Vorfahren zahlreiche Geistliche, Juristen und Ärzte gab, denen zum größten Teil die Literatur und Wissenschaft nicht fern stand. Unter Berücksichtigung dieser familiären Veranlassung und der in Sárospatak verbrachten Studentenjahre ist die Tatsache nicht überraschend, daß auch er als geübter Mann von der Feder vor uns steht. Nach seiner Studienzeit diente er 1852–57 als Kaplan seines Vaters in Serke, danach kam er an die Spitze der Harmacer Kirchengemeinde, von wo er 1866 nach Putnok abberufen wurde.

Er nahm die Putnoker Berufung an und wurde am 5. Mai 1867 eingetragen. Seitdem lebte und diente er lange Jahrzehnte hindurch bis zu seinem Tode am 22. Dezember 1892 in Putnok. Er genoß eine derart große Popularität, daß die Putnoker an seinem ersten Todestag eine Stiftung mit seinem Namen gründeten, die Wohltätigkeitszwecken diente.

Mónika Bodnár

**A MISKOLCI KIR. KAT. FRÁTER GYÖRGY GIMNÁZIUM
FÉNYKORA
(Tiszteletadás Vucskits Jenő szellemének és emlékének)**

TARCAI BÉLA

A Nagyboldogasszony tiszteletére emelt minorita templom szomszédságában működött gimnázium a két világháború között nemcsak az ország egyik legnépesebb, hanem a legtekintélyesebb oktatási intézménye is volt. Népszerűségét a társadalmi körülményeknek, tekintélyét Vucskits Jenőnek köszönhette, aki 1925-től 1937-ig igazgatta az iskolát. Érkezésével kezdődött és távozásával zárult a gimnázium történetének legkiemelkedőbb szakasza, amit minden túlzás nélkül Vucskits-korszaknak nevezhetünk. Az azóta eltelt több mint 60 év alatt ezt az időszakot csak néhány alkalmi visszaemlékezés próbálta felidézni, összefoglaló, értékelő elemzés nem készült. Ennek oka az lehet, hogy a második világháborúval bekövetkezett történelmi változások, amelyek az egykori Fráter György Gimnázium helyzetét is megváltoztatták, elvonták a figyelmet az előző korszakok nagy nevelőinek életművéről. Ma viszont, amikor az ugyancsak érdemes utódiskola¹ vállalja a múlt értékes hagyományait, és amikor sokat hallunk az oktatás-nevelés korszerűsítéséről, illő és méltányos, hogy felfigyeljünk Vucskits Jenő példájára. Őt – meggyőződésem szerint – nemcsak a Fráter György Gimnázium, hanem a magyar iskolatörténet és pedagógia jelesei között kell számon tartanunk.

Mielőtt a részletekre térnék, a magam mentségével kell előhozakodnom. Joggal vethető fel ugyanis a kérdés, hogy nem lévén professzionista pedagógus, honnan veszem a bátorságot ahhoz, hogy egy nagynak ítélt nevelő munkásságát értékeljem. Erre a kérdésre a választ maga Vucskits Jenő adja meg, amikor hangsúlyozza, hogy a nevelés az iskola, a tanítvány, a tanár és a szülő – mint szellemi közeg – együttes tevékenysége. Ez azt is jelenti, hogy pedagógiai kérdésekben nem csupán a belső és szaktudományi megközelítésnek van létjogosultsága, hanem egyenjogú partnerként kell hogy szót kapjon a család és a társadalom – mint érzelmi közeg is. Pedagógus környezetben nőttek fel, és akarva-akaratlan sok személyes élmény is fűz Vucskits Jenő személyéhez. Édesapám azon tanítók közé tartozott, akik évente „szállították” a gimnáziumba tehetségesnek ítélt növendékeiket, és bizonyos garanciát is jelentettek ahhoz, hogy ezek a gyerekek meg is fogják állni a helyüket. Családunkban mindennapos vendégek voltak a „prepák”² s ebben a körben állandó beszédtema volt Vucskits Jenő pedagógiája. Ezzel szemlésem első éveiben sokat hallhattam előadásairól, cikkeiről és személyes nevelői példájáról.

Személyes élményeim másik forrása a gimnáziumi 8 évből az a 4, amit az ő igazgatósága alatt megélhettem. 1936 és 1937 nyári vakációjának egy részét Szikra tanár úr irányításával a tanári könyvtár átadásának előkészítésével töltöttem, s ekkor bepillanthattam a pedagógiai műhely ritkán látható szentélyébe is.

1 Utódiskola a mai Földes Ferenc Gimnázium.

2 Tanítóképzőbe járó növendékek, a latin preparandia szóból.

Szólnom kell az egyéb kapcsolatokról is. Az elemi iskola 3. és 4. osztályában Vucskits Klára volt a tanítóm, és sokkal később, amikor Vucskits Jenő életútjával és munkásságával kapcsolatosan kezdtem adatokat gyűjteni, Külkey Dénesné, Vucskits Erzsébet volt segítségemre. A helyenkint beszüremkedő szubjektivitás annak következménye, hogy személyes élményeim hatásától nem mindig tudtam megszabadulni.

Módszeremről annyit, hogy a Fráterben megismert pedagógiai elveinek és gyakorlatának összefüggéseit történetiségükben kívánom vizsgálni, mert minden egyes tétel külön tanulmányt is megérne, és ez meghaladná vállalkozásom kereteit. Ez a módszer lehetővé teszi, hogy megismerkedjünk a társadalmat ebben az időben foglalkoztató egyéb kérdésekkel is.

Néhány epizód az iskola történetéből

Az összefüggések feltárásához elkerülhetetlen a gimnázium története néhány fontos pontjának felidézése. A korabeli közös Értesítők, az Évkönyvek minden esztendőben így kezdték a történeti összefoglalást: „A konventuális minorita-rend 1730-ban fejezi be miskolci első iskolaépületét, amelyben grammatikára és szintakszisa³ tanítják az ifjúságot.” Azt már az annalesből tudjuk, hogy Mária Terézia a XIV. Kelemen pápa által 1773-ban megszüntetett jezsuita rend vagyonából létrehozott Katolikus Tanulmányi Alap⁴ kezelésébe adta az iskolát 1776-ban. Ez időtől kezdve a minoritáktól függetlenül, de nem kapcsolatok nélkül működött az intézmény. 1886-ban Trefort Ágoston civil tanároknak bízta az oktatást, de a minorita tanárok működése nem szűnt meg. Az 1911-ben használatba vett piros téglás épületben az első igazgató, P. Dassiewicz Gyula szintén minorita volt, és később is tanítottak itt minoriták. Az intézet mindezek ellenére, jogilag állami fenntartásúnak minősül.

Az iskola történetének kutatói mindeddig nem keresték az okát annak, hogy a tanári testület által a VKM-hez küldött előterjesztés nyomán az illetékesek Fráter György, II. Rákóczi Ferenc és Nagy Lajos közül miért a hányatott sorsú szerzetes-diplomatát választották névadóul. Valószínűnek tartom, hogy a döntés meghozatala idején még élt a köztudatban az a feltételezés, hogy a pálosok már 1453-ban magasabb iskolát tartottak fenn Miskolcon, a Szendrey János által is említett Mihály rektor⁵ vezetése alatt. Így a döntés – eltekintve attól, hogy Fráter György az előterjesztésben első helyen szerepelt – mintegy a pálos hagyományok folytatását is célozhatta.⁶

1922-től tehát az iskola hivatalos neve: Miskolci Kir. Kath. Fráter György Gimnázium. Ennek ellenére az iskolában nem volt különösebb Fráter György-kultusz. Az 1921/22. évi Értesítőben méltatták érdemeit, de képe, szobra nem volt megtalálható. Annál inkább volt Szent Imre-kultusz, különösen 1931., a Szent Imre-év után, amikor az egész országban első királyunk szentéletű fiát állították példaképül az ifjúság elé. A mi gimnáziumunkban szobrot⁷ emeltek neki a tornaterem udvarra néző erkélyén, s ennek gipszmásolatát (vagy eredetijét) elhelyezték a kápolnában. Vucskits Jenő latin nyelv-

3 Főként nyelvi, nyelvtani ismereteket nyújtó iskola.

4 Az Alap vagyonát 1867-ig a Studiorum Commissio, ezután a mindenkori Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium, a VKM kezelte.

5 Szendrey János: Miskolc város története, 3. kötet 88–89.

6 Ma már elfogadottnak tűnik, hogy Miskolcon már a reformáció előtt működött felsőbb iskola, de nem tisztázott, hogy a pálosok vagy mások kezelésében.

7 A szobor fejét Menner László, alakját Kun József mintázta. A háború után eltűnt, egy másolata a Szent Imre templomban található.



Vucskits Jenő
(Külkey Dénes szobra, 1938.; Fotó: Tarcai Béla)

vű himnuszt írt, s ennek zenéjét Hollósy Kornél, a Zeneiskola tanára szerezte. Ezt a himnuszt minden jeles ünnepen énekelte a tanulóifjúság, vagy előadta az ének- és zenekar.

Fráter György neve akkor vált személytelenné és fogalommá, amikor 1933-ban megjelent a FRÁTER című ifjúsági lap,⁸ melynek „öreg szerkesztője” Komán Andor tanár úr „Fráter Apánk” nevében szólt a diákokhoz, a kisbetűs fráterekhez. Ez a szellemes ötlet és a nyomában kialakult bensőséges FRÁTER-fráter viszony jellemezte a havonta megjelent lapot mindaddig, amíg létezését nyomon tudtam követni.

A Fráter György nevet az iskola 1922-től 1948-ig, az iskolák államosításáig viselte. Ebben az időben az oktató-nevelő munka koncepcióit a külső körülmények gyakran és mélyen befolyásolták. Az 1911-ben üzembe helyezett új, és az akkori viszonyok között korszerűnek mondott iskolaépület aligha oldotta meg az előző időszakok gondjait, amelyek a zsúfoltságból, a szomszédos utcákban bérelt tantermek alkalmatlanságából

8 A lap 1933-tól 1944-ig, havonta jelent meg.

adódtak, mert mire a változás kedvező hatásai beérhettek volna, kitört a világháború, majd következett Trianon, s ezek hatásai hosszú ideig terhelték a pedagógiát. A Klebelsberg Kunó⁹ által irányított kultúrpolitika a határközeli szellemi központok feladatává tette az elcsatolt területek hagyományainak továbbvitelét. Így kellett Miskolcnak a jóval jelentősebb centrum, Kassa szerepét átvállalnia, abban a tudatban, hogy Miskolc ezzel a várossal a múlt század utolsó harmada óta erősen rivalizált, és inkább a távolabbi Eperjessel kereste a gazdasági és kulturális kapcsolatokat. Miskolcra Trianon után tömegesen érkeztek menekültek és kiutasítottak. Ezek a családok hosszú ideig laktak a Gömöri pályaudvaron álló vagonokban és egyéb szükséglakásokban, növelve a város szociális terheit. Ennek a helyzetnek egyetlen előnye az volt, hogy a menekültek között voltak kiváló pedagógusok is, mint pl. Kletz Gábor, Láng Ede, Füster Jenő, akik a Fráterben folytathatták munkájukat. Gondot okozott viszont, hogy a Felvidékről érkezett családok gyermekei a gimnáziumok felé orientálódtak, s növelték a túlnépesedés terheit.

Nem zajlottak le torzító hatások nélkül a két háború közötti időszak utolsó éveit sem. 1937-ben már előrevetődött az újabb háború árnyéka, és ettől kezdve más természetű gondok nehezítették a pedagógiában elért eredmények továbbfejlesztését.

Mindezek alapján úgy vélem, hogy a két világháború közötti időszak egy szűkebb szakasza tekinthető olyannak, mint amelyben külső zavaró hatások kevésbé érvényesültek, s ez egybeesik Vucskits Jenő miskolci működésének idejével. Az időszak kényszerű lehatárolása nem jelenti azt, hogy figyelmen kívül akarnám hagyni a kétségtelenül megvolt és nem értéktelen pedagógiai előzményeket és eredményeket, amelyekre Vucskits Jenő építhetett. Itt meg kell említenem a régi iskola kiváló tanárát Bajay Amandot, aki akkor, amikor 35 év volt a pedagógusok kötelező szolgálati ideje, 50 éves aktív működés után 1916-ban ment nyugdíjba. 48 évet töltött Miskolcon. Róla a kortársak úgy emlékeznek meg, mint mindenhez értő és mindent szívesen tanító oktatóról. 1871-ben ő szerzett elsőként Magyarországon tornatanári képesítést, és ezt 30 évig hasznosította. Jeles egyéniség volt a költői lelkületű, az önfeláldozásig hivatásszerető Hábor Gyula magyar–latin szakos tanár, akiért diákjai rajongtak, s aki napi munkája mellett fontos közéleti feladatokat is vállalt. 1926-ben, 38 évesen halt meg, a háborúban szerzett betegsége következtében. Vucskits Jenő 1925-ben itt találta Komán Andort, Harsányi Sándort, Folkmann Ervint, Ország Józsefet, Kronberger Bélát – hogy csak néhányat említsek a sok kiváló tanár közül, akik képességeiket igazán csak az ő irányítása alatt tudták kibontakoztatni. De szólnom kell a fiatalabb és későbbi tanárgenerációk kiemelkedő képviselőiről is. Elsősorban Venkovits Mihályról, Vucskits Jenő neveltjéről, akit korai halála akadályozott meg abban, hogy nagyot alkosson, vagy dr. Papp Zoltánról, aki a nyelvtanulás beszélgető módszerét hozta magával a bécsi és a berlini Collegium Hungaricumból, s akinél valóban megtanulhattunk németül. Pődör László tanárunk és barátunk volt egyszerre, a szó jó értelmében. Ő frissítette fel új szellemmel az önképzőkört, a nyelvi stúdiókat mellett mindig el tudott bennünket igazítani a mindennapi élet dolgaiban is. Csak utóbb tudtuk meg róla, hogy aktív szerepet vitt az ellenállási mozgalomban.

A kor képének felrajzolásánál érintenünk kell az úgynevezett „középosztály” létét és természetét, annál is inkább, mert annak idején a gimnáziumok voltak feltöltődésnek forrásai. Az Évkönyvekben közzétett statisztikák azt mutatják, hogy a Fráter első-

9 Gr. Klebelsberg Kunó (1875–1932) 1914-től a VKM államtitkára, 1922-től 31-ig miniszter, a háború utáni kultúrpolitika középpontjába helyezett kultúrfőlny, mint a megcsönkített ország boldogulásának legfőbb útja, igényének propagátora.

sorban a kisemberek és a nyugdíjjogosultsággal járó hivatalnoki státusz bővületében élő családok gyermekeit fogadta be. Alig egy-két tucatra tehető a nagypolgári származású tanulók száma, arisztokrata szülők pedig csak elvétve, és akkor is magántanulóként adták gyermekeiket ebbe az iskolába.

A középosztály a Trianon utáni Magyarországon sokféle és szélsőségesen ellentétes hatásoknak volt kitéve. A politikai vezetésben nagy szerepet kapott dzsentrizmus körök és a gombamódra szaporodó társadalmi, bajtársi egyesületek élesítették a nacionalizmust, hangulatot keltek a szomszéd népek ellen. Felbukkantak a „legitimista”,¹⁰ a királyságot de facto is visszaállítani akaró, restaurációs és ún. „szabad királyválasztó”¹¹ törekvések. Erősödött a pápai enciklikákra¹² épülő keresztényszocializmus, de a középosztály felé kacsingatott a szociáldemokrácia is. A külpolitikában az olasz orientációtól remélték a vezető körök a trianoni szerződés revízióját. Ez az alapállás időlegesen kiváltotta a német nemzeti szocializmussal szembeni tartózkodást, főként Hitler egyházellenes megnyilvánulásai miatt.

Nem lehet csodálni, hogy ebben a sokféleségben a középosztály nehezen tudott eligazodni, és olykor még a nagy műveltségű és széles látókörű emberek is elbizonytalanodtak. Egyetlen biztos fogódzónak tűnt a vallásosság. Sokan ebben keresték és találták meg lelkük nyugalmát – miként ezt Vucskits Jenő példája is mutatja.

Vucskits Jenő életútja

Az életút felvázolásához a legnagyobb segítséget a hozzá hasonló formátumú kollega, Harsányi Sándor búcsúzó tanulmánya nyújtja az iskola 1935/36-os Értesítőjében. 1879-ben született, a ma Ausztriához tartozó Boldogasszony (Fraunkirchen) községben. Édesapja az Eszterházy hercegek bizalmi embere az uradalmi hierarchia fontos pontján. Ez a pozíció lehetővé tette, hogy 9 gyermeke részére a kor igényeinek megfelelő nevelést és tanítást nyújtson. A fiú gondolkodásmódjára nagy hatást gyakorolt az a tény, hogy Magyaróváron a piaristáknál, Nagyváradon a premonstreieknél, Sopronban és Győrött a zencéseknél tanult. Ennek is tulajdonítható, hogy mindvégig papi pályára készült. Ezért is kezdte főiskolai tanulmányait Pannonhalmán, de két év múlva Budapestre ment és itt szerzett magyar–latin szakon tanári diplomát 1901-ben. Tanárai közül Gyulay Pált, Beöthy Zsoltot és Ponor Thewrewk Emilt említi, mint olyanokat, akik emberi és tanári fejlődésére nagy hatással voltak. Érdeklődése messze túlterjedt a szorosan vett szakok határain. Német nyelvtudását otthonról hozta, később megtanult olaszul és franciául, eredetiben olvasta a latin és görög klasszikusokat, ismerte a filozófiai, pszichológiai, pedagógiai szakirodalmat, járatos volt a matematikában. Ismereteit állandó olvasással bővítette. Miskolci évei alatt a Ferenczi könyvkereskedés folyamatosan megküldte neki bemutatásra a Magyarországon megjelent könyveket és az idegennyelvűek prospektusait, s ő ezekből válogatott, részben a saját, részben a tanári könyvtár részére.

Tanári működését Keszthelyen kezdte. Tanított Nagyváradon, Marosvásárhelyen, majd Trianon után Szegedre, innen Egerbe került az Állami Reáliskolához. Innen he-

10 A legitimisták a *pragmatica sanctio* elvéhez való visszatérést, a Habsburg-ház trónigényének elfogadását tűzték ki célul.

11 A szabad királyválasztás hívei nemzeti királyt, tehát az állampolgárok közül választott uralkodót akartak trónra ültetni.

12 XIII. Leó pápa 1891-ben kiadott „*Rerum novarum*” és ennek 40. évfordulóján XI. Pius által „*Quadragesimo anno*” címmel közzétett enciklikák foglalták össze az egyház álláspontját a szociális kérdések megoldásában.

lyezték át Miskolcra 1925-ben a Fráter György gimnázium élére. Népes családban nőtt fel, és maga is 7 tagú családot tartott el. Ennek is tulajdonítható különös érzékenysége a szociális kérdések iránt, és hogy nagyon fontosnak tartotta a család szerepét a nevelésben. Tehetségét és tudását nemcsak az iskolában, hanem azon kívül is kamatoztatta. Több száz előadást tartott a legkülönbözőbb témákban. Munkatársa volt a Tiszántúl,¹³ szerkesztőbizottsági tagja a Termés¹⁴ című lapnak, főtávkára a Gárdonyi Géza Társaságnak, elnöke a Miskolci Tanári Körnek és a Magyar Amatőrfényképezők Szövetsége miskolci csoportjának. Munkásságának elismeréseként 1935-ben tanügyi főtanácsosi címet kapott.

A napi politika hullámveréseit minden eszközzel iparkodott az iskolától távol tartani, azzal együtt, hogy ő maga érdeklődött a politikai kérdések iránt. Szimpatizált Eckhardt Tibor¹⁵ ellenzéki ségével. Noha nem volt tagja semmilyen pártnak, jórészt neki köszönhető, hogy Eckhardt 1931-ben és 1935-ben Miskolcon mandátumhoz jutott. Nem vett részt a korteshadjáratokban, csupán véleményt nyilvánított a maga módján, a megfelelő helyeken és időben.

1937. július 1-jével ment nyugdíjba. Aktivitása azonban nem szűnt meg. Széchenyi utcai lakása ezután is a szellemi élet központja volt. Nem tanított, de cikkeket, tanulmányokat írt, előadásokat tartott és fordította a minorita rendház latin nyelvű iratait. A háború 1944 végén szülőföldje közelébe sodorta. November 30-án Vitnyéden légitámadás közben egy eltévedt golyó megölte. Sopronban temették el édesapja mellé.

Vucskits Jenő, a tudós tanár és nevelő

Tanári magatartása és nevelési elvei a korra jellemző valláserkölcs alapjain nyugodtak és ötvöződtek a korszerű hazafiság igényeivel. Figyelemre méltó, hogy a Trianon után fellángolt irredentizmus szélsőségeitől távol tartotta magát, szólamiit nem vette át, annak ellenére sem, hogy erre személyes oka is lehetett volna. Erdélyből ugyanis népes családjával, kis vagyónkájának elvesztése árán kellett menekülnie. A hazafiságról vallott felfogásának példája az a szimpátia, amellyel 1913-ban a szegedi egyetemi ifjúság tüntetését kísérte Szekfű Gyula ellen, aki „A száműzött Rákóczi” című könyvében alaposan megtépzta a nemzedékekben kialakult Rákóczi-ideált. Szekfű említett könyvét az egyetemisták összegyűjtötték és nyilvánosan elégették. (Ugyanakkor a miskolci diákok is tüntettek Szekfű ellen.) Gondolataiban és gyakorlati pedagógiájában felismerhetők Pestalozzi¹⁶ szociálpedagógiájának és Eötvös József elitnevelési programjának hatásai. Elgondolásait, javaslatait főként az iskolai Értesítők bevezető tanulmányaiban tette közzé. Az Értesítő, amely korábban az események tárgy szerű felsorolásának foglalata volt, már működésének első évében jelentős tartalmi gazdagodást mutat: ettől kezdve jelennek meg mélyenszántó tanulmányai az aktuális oktatás-nevelési kérdésekről. 1925/26-ban alapos szociológiai és pedagógiai elemzést adott az iskola helyzetéről. A következő évben önálló kiadványként is megjelent „Az iskolai és családbeli nevelés főkérdései” című dolgozata. Írásos munkáit szervesen egészítették ki

13 Debrecenben kiadott irodalmi és közéleti lap

14 Miskolcon, Hajdú Béla szerkesztésében kiadott, rövid életű folyóirat, 1937/38-ban jelent meg.

15 Eckhardt Tibor a két világháború közötti időszak jellegzetes politikai szereplője. Fajvédő programmal indult, majd a Független Kisgazdapárthoz csatlakozott, s 1932-től annak vezére lett. 1943-ban vitatott körülmények között az USA-ba emigrált.

16 J. Heinrich Pestalozzi (1746–1827) svájci pedagógus, a népnevelés és a családi nevelés propagálója. A szegénység megszűnését a jól szervezett oktató-nevelő munkától remélte. Módszerét nálunk Brunswik Teréz is tanulmányozta.

az előadások, melyeket a tanévnyitó és -záró ünnepségeken, a szülői értekezleteken és a társadalmi egyesületekben tartott.

Család és iskola – Vucskits Jenő munkásságának központi és minden megnyilatkozásában visszatérő kérdése. Az imént említett tanulmányának kiindulópontja a nevelés, mint az akarat megnyerésére irányuló akció és az ismeretszerzés, mint a világ felfedezésének folyamata. A kettő közötti kapcsolatot az iskola teremti meg, mint olyan szervezet, amely az akaratot az igazság megismerésének irányába igazítja. Az iskolának nemcsak az ismeretszerzés szervezése a feladata, hanem a nevelés is, ami nem más, mint a megismert igazsághoz igazodó emberi és közösségi magatartás elfogadtatása. Nevelési feladata és felelőssége a családnak is van. Az iskolai és a családi nevelés között azonban mélységes szakadék tátong, és ez mindaddig meg is marad, amíg az iskola meg nem tudja oldani a szülők nevelését úgy, hogy a leendő szülőket diák korukban készíti fel feladatuk és felelősségük vállalására, vagy úgy, hogy a szülőket is bevonja a nevelőmunkába. Mindaddig, amíg az ilyen szellemben nevelt szülőgeneráció fel nem nő, a kettős feladatot egyidejűleg kell megoldani.

E célok elérése érdekében irányítani kell a tanárokat is. Módot kell találni arra, hogy a tanár minden tanítványával egyénileg, azok egyéniségének, képességeinek megfelelő módon foglalkozzék, de vegye figyelembe a tömeglélektan és a tömegnevelés elveit is.

A nevelés egyben fegyelmezés is. Az iskola és a család jól szervezett együttműködése arra irányul, hogy a szabadság értelmes korlátozását magasabb rendű célok érdekében elfogadtassa a fiatalokkal. A fegyelmezés bizonyos büntetésjellegű lépéseket is megkövetelhet, s ez az iskola és a család együttműködésének legkritikusabb területe. Felvázolja a büntetéssel kapcsolatos tanári és szülői magatartás normáit, a fokozatosság követelményét a feddéstől a testi fenytésig. Végül részletesen ír az ifjúság autonómiájának szerepéről a nevelésben. Célul tűzi ki, hogy az osztályok értelmes egységgé szervezésében kapjanak szerepet (tisztiséget) maguk a tanulók is. Fontos nevelő-fegyelmező erőnek tartja a közös intézeti felvonulásokat, kirándulásokat, a testnevelést és a csoportosan űzhető sportokat.

A fiatalok lelki és testi egészségének védelméről vallott felfogását több alkalommal, szóban és írásban is kifejtette. Fontosnak tartotta az „értelmes” testnevelést, tehát azt, amely a gyermek alkatának, testi fejlettségének megfelelő mozgásra nyújt lehetőséget. Ezért is támogatta az intézeti sportmozgalmakat, a szülőknek pedig minduntalan ajánlotta, hogy buzdítsák gyermekeiket a mozgásra, sportolásra, és ne keressenek ürügyeket a testnevelés alóli felmentésre.

Féltő gonddal figyelte a fiatalság egészségi állapotának alakulását. Ezzel kapcsolatban kifogásolta, hogy sem az iskola, sem a szülők nem rendelkeznek kellő tájékozottsággal, mert csak betegségi statisztikák készülnek, általános egészségi és alkalmassági vizsgálatok nincsenek... Az akkor működött iskolaorvosi rendszert nem találta megfelelőnek, mert az orvos csak alkalmankint jelent meg az iskolában, a diákok pedig csak orvosi igazolásokért jártak a rendelőbe. Sürgette, hogy az iskolának legyen állandó, főhivatású orvosa, berendezett rendelője, és az orvos feladata legyen a diákok állandó orvosi felügyelete. Ez a kívánsága később teljesült, de ő már nem érthette meg.

Igazgatói működésének utolsó éveiben híre járt annak, hogy „az ifjúság honvédelmi nevelése hatékonyságának javítása érdekében” a középiskolákban is kötelező lesz a

levente¹⁷ kiképzés. Ez ellen a maga módján tiltakozott, mert joggal tartott attól, hogy a férfias szellem helyett a katonai „drill” fog beköltözni az iskolákba. Az ilyen katonásdiából hiányzik a jellemnevelés, és félő, hogy a bajtársi-közösségi érzelmek helyett a zabolátlanság lesz úrrá a fiatalok körében. Hibának tartotta azt is, hogy ez az intézkedés nem veszi figyelembe a fiatalok idegi terhelhetőségének határait. Mindezek mellett az a veszély is fenyeget, hogy az iskola szervezetébe nem tartozó és válogatás nélkül kivezénylendő leventeoktatók stílusa rossz hatással lesz a jóra-rosszra egyaránt fogékony ifjúságra (amint ez utóbb be is bizonyosodott). Véleménye szerint a honvédelmi nevelést az iskolai testnevelés reformja és a cserkészlet fejlesztése útján lehetne megvalósítani.

Fontos és újszerű gondolatokat felvető tanulmánya volt az 1930/31-es Értesítőben megjelent „Pedagógia és esztétikum” című dolgozat. Ebben az esztétikum megnyilvánulásának sajátos területeit vizsgálja. Munkája úttörő jellegű is, mert – ismereteim szerint – előtte senki nem tett kísérletet sem a pedagógia, sem a művészetelmélet oldaláról ilyen összefüggések feltárására. Az esztétikum lényegét illető meghatározásokat csak futólag említi, közben alkalmat talál arra, hogy kifejtse nem kevésbé elítélő véleményét a hatásvadászó moderneskedő művészeti áramlatokkal kapcsolatban. Ezeket elítéli és az ízlésnevelés szempontjából veszélyesnek tartja. Vizsgálódásának célja didaktikai, ezért abból indul ki, hogy az iskolának esztétikai élményeket is kell nyújtani a tanulók számára. Így lehet a fiatalokban a veleszületett biológiai adottságot, az esztétikum iránti fogékonyságot felébreszteni. Kimutatja, hogy minden szaktárgyban, a filozófiától kezdve a természet- és nyelvtudományokon keresztül a matematikáig, fellelhető az esztétikum. A tanár feladata, hogy minden tanórát úgy építsen fel, hogy a tárgyban rejlő esztétikum a tanuló számára is átélhető legyen. Alaptételét több szaktárgy esztétikumának kibontásával bizonyítja, és közben más, hasznos következtetésekhez is jut. Az idegen nyelvek tanításának problémáját pl. abban látja, hogy a pedagógiai gyakorlat nem veszi figyelembe, hogy magyar anyanyelvet és idiómát ismerő fiatalokat kell egy egészen más nyelvi világba bevezetni. A latint sem azért fontos csupán tanítani, hogy a tanulók a klasszikusok gondolatainak szépségét eredetiben tudják élvezni, hanem azért is, hogy megfelelő nyelvtani alapot kapjanak más nyelvek elsajátításához.

Az imént kifejtett gondolatokkal kapcsolatosak küzdelmei a magyar nyelv tisztaságának védelme érdekében. Minden alkalmat megragadott arra, hogy ostromozza a nyelvünkbe befurakodó, „aszfaltot termelt” rondaságokat és az ízléstelenséget. Ugyanakkor dicsérte a kifejezésünket gazdagító, jól sikerült új szavakat, mint pl. a mozi és a rikancs. A beszéd esztétikumát nem csupán a kifejezések megválogatásában, hanem a nyelvünk szellemének megfelelő szép kiejtésben is rejlik. E gondolatának érvényesülését azzal is próbálta segíteni, hogy az 1929-ben Miskolcon tartott országos igazgatói konferencián azt ajánlotta, hogy a magyar nyelvi órákon az irodalmi illusztrációkat a tanárok szép beszédű színészek gramofonfelvételei segítségével mutassák be.

Nevelői érdeklődése kiterjedt egy sajátos területre is, amelyről általában nagyon keveset tudunk. Ez pedig a diákléklór. Már egyetemista korában gyűjtögette a diákdalokat, rigmusokat, anekdotákat, balladákat és egyéb szokásokat, szertartásokat, és ezeket, valamint a belőlük levonható tanulságokat előadásaiiba beleszőtte. Azt tartotta, hogy a diákléklór megismeréséhez ezeknek a megnyilatkozásoknak az ismerete nélkülözhetetlen. Közben kutatta, hogy a diákléklór negatív vonásai, a sikamlós szövegek, a tanárok

¹⁷ Az 1921. LIII. tc. által az iskolából kilépő fiatalok testnevelésére és katonai előképzésére létrehozott intézmény.

és általában a felnőttek kigúnyolása, a társadalmi konvenciókkal való szembehelyezkedés milyen forrásokból táplálkoznak. Kár, hogy ilyen irányú vizsgálódásai eredményét csak elszórtan publikálta, összefoglalást nem készített, feljegyzései és ezzel kapcsolatos levelei elvesztek.

A róla szóló megemlékezések alig említik zenei és zenepedagógiai felkészültségét. Jól ismerte az egyházi, különösen a gregorián zenét és ezek stílusát saját szerzeményű latin himnuszainak megzenésítésében alkalmazta is. Kiváló orgonista volt. A vasárnapi diákmiséken a minoriták templomában ő orgonált, a kápolnában tartott szertartásokon harmóniumozott. A közös éneklésben vezető szerepet betöltő mindenkori negyedik osztályok tanulóit külön foglalkozások keretében tanította énekelni – és „nem csak kántálni”. Ma már kevesen emlékeznek arra, hogy az iskola diákjai által kötelezően használt énekeskönyvet ő szerkesztette. Járatos volt a klasszikus zene világában is. Az intézeti zenekar koncertjei előtt a műsorra kerülő műveket ő ismertette. A modern zenével szemben meggyőződéses konzervatívizmusa bizonyos távolságtartásra kényszerítette, viszont becsülte és propagálta a magyar népzene felfedezésére és megbecsülésére irányuló törekvéseket.

Az Értésítőben publikált tanulmányok közül még egyet ki kell emelnem, az 1935/36 évit, amely „A nevelő lelke” címet viseli. Míg korábbi tanulmányai elsősorban a pedagógusokhoz szóltak, ez a munkája általában a neveléssel foglalkozók, tanárok, szülők, vezetők, oktatók számára készült. Alapvető követelményként kifejti, hogy a nevelőnek nem okosnak, hanem bölcsnek kell lenni. A bölcsesség a tárgyi tudáson kívül a nélkülözhetetlen emberi vonásokat: a szelídséget, a határozottságot, az eszmények követésére való hajlamot, az igazságosságot, az együttérzés készségét és még sok más foglalja magába. A nevelőnek nem lehet kettős énje, egy a maga és egy másik a nevelendő számára. Nem lehet jó tanár, aki apróságnak minősít olyan dolgot, ami a gyermek számára egész világ, és nem lehet jó szülő, aki túlzott elfogultsággal bírálja el gyermeke magatartását.

Lehetne még sorolni a cikkeiben, előadásaiban megjelenő gondolatokat, hiszen közel 20 évi miskolci működési ideje alatt több mint 300 előadást tartott és mintegy 50 nagyobb lélegzetű írásművet publikált. Úgy vélem azonban, hogy tudós-pedagógus személyiségének bemutatásához többre talán nincs szükség.

Vucskits Jenő, az igazgató

Az 1925-ben Miskolcra érkezett új igazgatót híre megelőzte, hiszen szakmai körökben országshíressé ismert volt nagy tudása, embersége és nevelési módszere. Legjobb népszerűsítői egykori tanítványai voltak, akik érettségijük után is tartották vele a kapcsolatot. Írásaiban gyakran idézte a leveleiket, amelyekben visszacsengtek azok az igazságok, melyeket a tanár-növendék kapcsolatban közösen fedeztek fel.

Vucskits Jenő az első itt töltött év tapasztalatait az 1925/26-os Értésítőben foglalta össze és ugyanakkor meghirdette nevelői-vezetői programját. A gimnázium az ő idejében az ország második legnépesebb iskolája volt. A nyilvános és magántanulók létszáma ezekben az években tartósan meghaladta a kilencszázat. (Az ennél nagyobb létszámú budapesti Zrínyi Gimnázium tanulólétszáma ezer körül mozgott.) Ez a tömegjócskán meghaladta az 1911-ben használatba vett és akkor legkorszerűbbnek ítélt épület befogadóképességét. Kényszerűen alakultak ki az 50–60 fős osztályok, amelyekben szinte lehetetlenné vált a tanárok szíve és szándéka szerinti oktató-nevelőmunka. Az igazgató ennek is tulajdonította a fegyelmi helyzet lazaságát, kifogásolta a közösségi terem hiányát, mert lehetetlen volt a diákokat egy időben egy helyre összegyűjteni, elte-

kintve az udvartól, amit viszont csak jó időben lehetett igénybe venni. Nagy bajnak tartotta, hogy a korszerűen felszerelt tornaterem a létszámhoz és az óraszámhoz viszonyítva kevés és kicsi, a szertárnak felszereltsége mellett az oktatás szemléletességét nem lehet a kívánt fokon megvalósítani.

Felfigyelt a jórészt társadalmi meghatározottságból adódó szociális problémákra is. Az 1925/26-os tanévre beírt 888 tanuló szülei közül csupán 45 tekinthető „tehetőseknek”, a többi szülő kifejezetten szegény sorsú, esetleg középosztálybeli, ami majdnem ugyanaz. Nagyon magas a vidékről, nem egyszer 80–100 km-es távolságról bejáró tanulók aránya. Felismerte és tudatosította a városi és falusi gyerekek között lévő tulajdon-ságbeli különbségeket. A városi gyerek fürgébb, tapasztaltabb, „dörzsöltebb”, a falusi ügyetlen, szerény, de alapos. Programját ezekre a felismerésekre kívánta felépíteni.

Mindenekelőtt azt tanácsolja a vidéki szülőknek, hogy gyermekeik számára keressenek bentlakási lehetőséget. A szomszédos minorita konviktus nem tartozott az iskola felügyelete alá (ilyen irányú javaslata csak utódja, Zelenka Árpád idejében valósult meg), itt a férőhelyek száma kevés – 40 fő – és az ellátás is drága. Ezért csak az látszik járható útnak, hogy a diákokat megbízható családoknál helyezték el. Ennek érdekében támogatta a Szent Alajos Diákszövetséget,¹⁸ melynek fő célja volt a faluról bekerült gyerekek részére szállás és ellátás szervezése.

Ezzel összefüggő intézkedése volt az elkerülhetetlen bejárás szabályozása. Elérte, hogy a vasút a diákok részére külön kocsiszakaszokat tartson fenn, és ezeket ellenőrizze, megkövetelte, hogy az egy vonattal érkezők zárt rendben, egy idősebb diák felügyelete mellett közlekedjenek a pályaudvar és az iskola között. A fegyelmelés ilyen módja mögött az a veszély fenyegette a rendbontókat, hogy az igazgató megvonhatta tőlük a bejárási engedélyt, vagy súlyosabb esetekben kizárhatta őket az intézetből. Az igazgató minden értesítőben drámai hangon ecsetelte a bejárás erkölcsi és pszichikai hátrányait. Ennek ellenére az arány nem csökkent, s ennek nyilván megvoltak a családi és gazdasági okai.

A másik aggodalomra okot adó felismerés az, hogy a fiatalok áramlása a gimnáziumok felé nem csökkent. Több cikkében és előadásában kifejtette, hogy mennyire káros az a szemlélet, amely a négy középiskola, vagy valamilyen szakirányú képzettség helyett csak az érettségit fogadja el minimális kvalifikációnak. Ez azonban nem társadalmi igény, hanem elsősorban családi ambíció, amelyből konfliktusok sőt tragédiák következhetnek.

Ebbéli nézeteinek ismételt, de most már határozottabb kifejtésére egy sajnálatos tragédia adott okot. 1935 szeptemberében, az év eleji javítóvizsgák egyik napján egy másodikat végzett, bejáró diák a Bábonyi bércezen felakasztotta magát, mert a pótvizsgán is elbukott. Az esettel foglalkozott a sajtó is. A napi híradás mellett az Északmagyarországi Reggeli Hírlap főszerkesztője felkérte Vucskits Jenőt, úgy is mint az érintett iskola igazgatóját, hogy fejtse ki véleményét az esetről. Az újság szeptember 15-i és az ezt követő számaiban megjelent tanulmány az általánosítható tanulságok levonására törekszik. Abból indul ki, hogy életünket végigkíséri az eszmények és a valóság összeütközése, és ez a modern pedagógiának is nagy gondja. A pedagógia szerepét és lehetőségeit a tudomány elméletileg tisztázta, különösen a gyermeklélek külön világának felfedezése után, de azt még csak most kutatjuk, hogy mindez a gyakorlatban hogyan érvényesíthető.

¹⁸ 1916-ban Tóth Zoltán Viktor mindszei káplán által létrehozott, a falusi diákok szociális támogatására hivatott szervezet.

A gyermeki lélek fejlődési folyamata felgyorsult. Ma már a gyermek is mozizik, rádiózik, autózik, strandol, tehát a felnőttek világát éli, s így egykettőre kifordul „a gyermekség legbájosabb világából”. A demokratizálódás a feltörő rétegek gyermekeit tömegesen sodorja a gimnáziumok felé, abban a hiedelemben, hogy csak ezek adhatnak befejezett műveltséget, csak ez teszi a fiatalokat szalonképessé, pedig nagy szükség lenne becsületesen képzett kereskedőkre, mezőgazdákra és más szakmabeliekre is.

Felgyorsult a gimnáziumok fejlődése is. A régi schola grammatica egyszerre lett irodalmi, szellemtörténeti, természettudományos és matematikai kultúrvállalkozás, és ezzel hihetetlenül megnőtt a tanulók igénybevétele. A konfliktusok ott kezdődnek, hogy sem a neveléstudomány, sem a család nem méri fel a gyermek teherbíró képességét, nem vet számot a fizikai és pszichikai állapottal, figyelmen kívül hagyja az igénybevétel növekedésével egy időben fellépő serdülőkori problémákat, a családi körülményeket és egyéb hátrányokat. Ha az iskola vagy a család által remélt eredmények elmaradnak, jön a büntetés, a pálca és végül az összeomlás. A tragédiák végső okait itt kell keresni, és ebben egyforma a család és az iskola felelőssége.

Vucskits Jenő nevelő-vezetői programjában fontos helyet kapott a szülő-tanár-diák személyes és az iskola-család intézményes kapcsolata. Minthogy ebben a rendszerben döntő fontosságú a szülők értelmes befolyásolása, első intézkedései között kellett szerepeljen a szülői értekezletek rendjének kialakítása. Kezdetben ezekre a megbeszélésekre valamennyi szülő hivatalos volt, de a tapasztalat hamar bebizonyította, nehézséges dolog 6–700 szülővel egy időben és egy helyen szót érteni. Ezért fokozatosan decentralizálta a szülői értekezleteket. Először úgy, hogy külön hívta össze a miskolci és külön a diósgyőr-vasgyári szülőket. Végül, amikor már biztos volt abban, hogy céljait és módszerét tanártársai is elfogadták, az osztályfőnökök feladatává tette a szülői értekezletek megtartását. A szülő-tanár nevelési együttműködését más formákban is szorgalmazta. A tanárok kötelességévé tette, hogy konzultáljanak a szülőkkel, a szülőket pedig buzdította, hogy keressék a kapcsolatot az iskolával. 1936-tól vezette be a kapcsolattartás új formáját, az Ellenőrző Könyvet.

Foglalkozott a tanárok továbbképzésével is. A rendszeres tanári konferenciákon az iskola életében előfordult események, a konkrét helyzetek és általános következtetések mellett elméleti kérdéseket is megvitattak. Tanártársait ösztönözte a kutatásra és dolgozataiknak is helyet adott az Értesítőkből. Így került sor pl. Komán Andor beszámolójára az amerikai High School iskolarendszerről; Harsányi Sándor a pályaválasztás problémáiról, Országh József a szülői elfogultságról értekezett. A tanári tájékozottság fejlesztése érdekében bővítette a tanári könyvtár állományát.

Személyes és közvetlen részvétele az iskola életében a tapasztalatok szerzésének és átadásának bő forrása volt. Gyakran látogatta az előadásokat és sokszor egy-egy közvetett kérdés kapcsán, észrevétlenül átvette az óra levezetését.

A diákokkal való kapcsolattartást egyrészt az igazgatói tekintély feltétlen érvényesítése, másrészt a közvetlen emberiség jellemezte. Meghonosította az allokúciók (beszélgetések) rendszerét. Ennek egyik változatát a szomban délutánonkénti, önkéntes, csoportos beszélgetés jelentette, amikor bárki, bármilyen kérdéssel előhozakodhatott. A másik forma a fegyelmezés eszköze volt. Ha a diák valamilyen fegyelemsértést követett el – leginkább késések fordultak elő – számíthatott arra, hogy Bozsó bácsi, az altisztek doyenje megjelenik az osztályban, felteszi a csipetőjét és kihirdeti: „X. Y. 1 órákor az igazgató úrhoz!”

Meggyőződés, hogy ezek az allokúciók minden diák számára egész életre szóló emlékek maradtak. A beszélgetés minden alkalommal azonos rend szerint, de eseten-

kint változó tartalommal folyt le. A tanítás befejeztével a berendelt diákok összegyűlekeztek az igazgatói előszobában és vártak. Várniuk kellett, sokszor órákig is, mert az igazgató úr előbb elintézte hivatali teendőit, utána meghallgatta az önként jelentkezőket, majd megebédelt, és ezután vette sorra egyenkint a delikvenszeket. A beszélgetés rendszerint hosszan tartott, a vétség súlyától is függően. Az igazgató megmagyarázta, hogy miért baj a fegyelmezetlenség, nem fukarkodott az éppen idevágó példák, történetek előadásával. Végül a bűnös neve és tette bekerült a híres „fekete könyvbe”, az esetleges visszaesés ellenőrizhetősége érdekében. A dolog ezzel még nem fejeződött be, mert számolni kellett a szülői és osztályfőnöki dorgálással is. Érthető, hogy minden diák igyekezett elkerülni az igazgatóval való ilyenét találkozást.

Az igazgatói tekintélyre jellemző az a példa, hogy ha egy-egy iskolai gyülekező, kivonulás, misére vonulás alkalmával felállt a konviktusba vezető lépcső legfelső fokára és kitarta a karját, a kilencszáz diák pillanatok alatt abbahagyta a zsbongást és néma csendben hallgatta az eligazítást.

A fegyelmezettségnek voltak formai elemei, mint a kötelező sapkaviselet, a dohányzás általános tilalma, a kötelező misehallgatás, a mozilátogatás engedélyhez kötöttsége (kivéve az iskolamozit), a nyáron este 8, télen 7 óra utáni kijárási tilalom, és különösen az iskolai főbejárat tisztelete. Ez azt jelentete, hogy a diákok az épületbe csak a vaskapun és az oldalbejáron léphettek be, kivéve a későn jövőket, akik viszont már csak a főkapun jöhettek be és fennakadtak a könyörtelen pedellusok hálóján. A tartalmi elemeket a diákok érdeklősége a tanulásban, az igazgató és a tanári kar tekintélye és felkészültsége határozta meg. Természetesen előfordultak kisebb-nagyobb szabálysértések, voltak gyengébb és rossz tanulók, de az iskoláról alkotott általános képet a pozitív tényezők befolyásolták. A szigorúság mellett mindig helye volt a zord vöröstéglás falak között a játéknak, a vidámságnak és a fiatalos szórakozásoknak is. Volt iskolamozizás, tánciskola, műsoros rendezvény, közös színházlátogatás, kirándulás, póló-bajnokság (a Podhorszky tanár úr által meghonosított labdajáték, amit az egész országban talán csak nálunk ismertek) és sok minden más. Űde színfolt volt a júniusi és szeptemberi beiratkozások idején spontán szerveződött tankönyvbörze. Ekkor öröklődtek át némi pengőkért és fillérékért a magasabb évfolyamok használt könyvei és tapasztalatai a fiatalabbakra, alkalmat szolgáltatva sok tréfára és „ugratásra”.

Az iskolában bizonyos fokú önkormányzat is megvalósult, ami abban az időben forradalmi vívmánynak számított. Minden osztálynak volt a tanulók közül kiválasztott vezetője, aki felelős volt a rendért, vezényelt a sorakozók és kivonulások alkalmával, és közvetítette az igazgató vagy az osztályfőnök rendelkezéseit. Az általános rendfenntartás is a diákok feladata volt. Az órákői szünetekben a végzősök adtak udvari és folyosó-ügyeletet, az órák alatt pedig a torna alól felmentettek vigyáztak a folyosókon felakasztott kabátokra.

Az egyes osztályok mindennapi életének eseményeit az osztálykrónikák, rajzokkal, versekkel illusztrált feljegyzések örökítették meg. A krónikás tisztségére az osztályközösség választotta meg a legalkalmasabbnak vélt és íráskészséggel is megáldott tanulót. Kár, hogy ezek a krónikák a háború és az utána következő évek viszontagságai között elvesztek.

Az iskola szelleméhez tartozott a megértés és a bölcs tolerancia. Az érettségiző osztályok hagyományos szalagavatóját pl. a rendtartás tiltotta. A diákság szemében viszont ez volt a felnőtté válás első lépése és a mértéktartás képességének bizonyítási lehetősége. Az összejövetelt titokban, rendszerint egy távoleső, de tisztességes vendéglő különtermében szervezték meg – kiváló hely volt erre a célra a Vasgyár – szolid ivászat

és nótázás keretében. Ekkor kerültek fel a szépen hímzett zöld szalagok a kabátok hajtókájára, később az intézeti egyenruha magyaros nyakkendőjére. Az iskola a „fegyelemsértést” csendes elnézéssel vette tudomásul, már csak azért is, mert a szalagavatákon soha semmi kilengés nem fordult elő.

Vucskits Jenő szívósan harcolt az iskola túlnépesedése ellen. Ebben a harcban nem csupán az a cél vezette, hogy a tanítás optimális feltételeit normális létszámú osztályokban teremtsen meg, hanem az is, hogy csak olyanok kerüljenek be a gimnáziumba, akik szellemileg és fizikailag alkalmasak, és akiktől elvárható, hogy a 8 évet törések és hullámzások nélkül végig tudják küzdeni. Különböző szűrési módszerekkel kísérletezett. Így pl. a felvételhez ajánlást és jellemzést kért a szülőktől, a tanítóktól vagy a hitoktatóktól. Sok esetben személyesen is beszélgetett a jelöltekkel, amikor azok tanítójuk kíséretében csoportosan megjelentek nála. A kiválasztásnál egyedül a képesség és az alkalmasság számított. Tiltakozott a nézet ellen, hogy az alkalmatlanok egy-két éven belül úgyszólamint kiperegnek, mert ez – bár statisztikailag igaz – mögötte reményüket vesztett fiatalok és családok tragédiái sejlének fel.

A tanulólétszám mégsem csökkent. Ennek okát elsősorban a pályaválasztási orientáció hiányában kereste. Az elemi iskolák negyedik osztályát újtárra bocsátó tanítók presztizst láttak abban, hogy tehetségesnek vélt növendékeik a Fráterbe kerülhetnek, a szülők szemében pedig nagy volt az „írásztal pályák” tekintélye. Emellett a sikeres gimnáziumi felvétellel 8 évvel el lehetett tolni a pályaválasztás felelősségét. Nem ok nélkül sürgette tehát Vucskits Jenő az intézményes pályaválasztási tanácsadás megszervezését.¹⁹

A szociális kérdések iránti fogékonyságát jelzi, hogy működési ideje alatt jelentősen bővültek a szegény sorsú, tehetséges diákok támogatására irányuló akciók, melyeket leginkább társadalmi egyesületek támogattak. A legjelentősebb segélyező szervezet volt a Szent Alajos Diákszövetség és a Diósgyőr-vasgyári Segélyező Egyesület. Az utóbbi főként anyagiakkal, az előbbi természetbeni juttatásokkal, szállással, étkezéssel, instruálással támogatta a rászorulókat. A Szent Alajos Diákszövetség az említettekén kívül lelki támaszt és baráti közösséget is adott, hogy a családból hirtelen kikerült gyermek ne érezze magát elveszítettnek a nagyvárosban. Rendszeres összejöveteleket, ünnepségeket, műsoros esteket szervezett, illemórákat tartott, és arról is gondoskodott, hogy a fiúk a nekik legmegfelelőbb tánciskolába járhassanak. A szociális támogatások körében – Vucskits Jenő intenciói alapján – különös előnyben részesültek a többgyermekes családok fiai. A rászorulókat támogatásában ő maga is példát mutatott, mert mindig volt két „sorkosztos” diákja, akik az ő asztalánál ebédeltek.

Vucskits Jenő portréjának felvázolása nem volna teljes, ha nem szólnék előadói stílusáról. A tanári feladat és az ismeretterjesztő előadás nála ugyanazt jelentette. Óráira úgy készült, mintha kívülálló részére tartana előadást (a mindenkori 8. osztályokban filozófiát tanított), és előadásait úgy tervezte meg, mintha megannyi, tudásra szomjazó diákkal állna szemben. Mondanivalóját szerette példákkal, hasonlatokkal, történetekkel és idézetekkel fűszerezni. Gördülékenyen és tiszta magyarsággal fogalmazott, tiszteletben tartotta a klasszikus retorika szabályait. Keveset, de kifejezően gesztikulált, szép, dunántúli ízű kiejtéssel beszélt. Előadásmódjára jellemző volt, hogy az első mondatok között kiadós szüneteket tartott, ezzel magára vonta a hallgatóság figyelmét, majd fokozatosan belelendült és beszélt akár másfél óra hosszat is. Felkészültségére és kitűnő emlékezőtehetségére jellemző, hogy beszédeit, előadásait sohasem olvasta,

19 Ez végül is 1939-ben megvalósult.

segédeszközként csupán kis cédulát használt, bővebb jegyzeteket soha. Ennek ellenére mondanivalóját hibátlan logikai rendben tudta előadni.

Iskolai előadásának stílusa ettől csak alkalmankint és annyiban tért el, hogy ha a felsorakozott diákok között rendetlenkedőt vett észre, arra szigorúan rászólt. Rendszerint az évnyitó és az évzáró ünnepségeken beszélt, a szülők, tanárok és a diákok jelenlétében, mert a megszólalást az igazgatói funkció elválaszthatatlan részének tekintette. Az egyéb, alkalmi megemlékezéseket átengedte tanártársainak.

A Fráter György Gimnáziumtól búcsúzó Vucskits Jenő az *Értesítő* 1936/37. évi kötetében így foglalta össze 12 évi igazgatói-tanári működésének lényegét: „Mit csináltunk egyebet a nevelő-oktatás szent nevében, mint kerestük az élet nagy könyvében azt az X-lapot, amelyen az eszmények emberközébe hozhatók, a valóság pedig eszményi magaslatra emelhető.” Azt hiszem, ez a mondat fejezi ki legjobban törekvéseit és ezzel zárhatjuk legméltóbban a rá való emlékezésünket.

IRODALOM

Mádai Gyula

1985 A miskolci katolikus fiúgimnázium története. In: *Pápay Sándor* (szerk.): A miskolci Földes Ferenc Gimnázium 425 éve.

1985 A volt miskolci kir. kat. Fráter György Gimnázium diákjai első nagy iskola-találkozójának emlékére. Cikk és képgyűjtemény.

A gimnázium közös Értesítői és Évkönyvei 1922-től 1938-ig.

DIE GLANZZEIT DES MISKOLCER GYMNASIUMS,

FRÁTER GYÖRGY – 1925–1937.

(Ehrungserweisung dem Geist und Andenken von Vucskits Jenő)

Das königlich-katholische Gymnasium – welches den Namen von dem Ordensbruder-Staatsmann Fráter György, aus dem 16. Jahrhundert, erhielt – galt, zwischen beiden Weltkriegen, als eine der am meisten besuchten und der ansähnlichsten Mittelschulen Ungarns. Seine Popularität konnte es den gesellschaftlichen Umständen, die Ansähnlichkeit einer ausserordentlichen Persönlichkeit, dem Vucskits Jenő, der das Gymnasium ab 1925 bis 1937 dirigierte, verdanken.

Der Autor stellt in diesem Aufsatz – nach einem Rückblick auf die entscheidenden Geschehnisse und Traditionen der, damals seit 200 Jahren bestehenden Schule – den Lebenslauf, die Prinzipien und Praxis in der Schulung und Erziehung von dem Direktor vor. Die Aktualität dieses Vorstellens liegt daran, dass die Modernisierung des Unterrichtswesens in Ungarn sich gerade im Gang befindet. Andererseits, weder seine theoretischen Feststellungen und Folgerungen, noch seine Erfolge in der pädagogischen Praxis zugänglich sind. Keine zusammenfassende Studie über seine Tätigkeit, die den

geistigen Inhalt eines neuen Erziehungs- und Schulungsideals zeigten bisher veröffentlicht wurde.

Vucskits Jenő erwarb das lateinisch-ungarische Lehrerdiplom 1901, an der Universität in Budapest und nach einer 25-jährigen Lehrerpraxis wurde er an die Spitze des Gymnasiums gesetzt. Inzwischen bildete er sich vielseitig aus. Vom Haus aus sprach er deutsch, später erlernte er die italienische und französische Sprache, in Original las er die klassischen lateinischen und griechischen Autoren, studierte die Fachliteratur der Philosophie, Psychologie, Pädagogik, spielte Orgel, komponierte kirchliche Gesänge und schrieb dazu lateinische Texte, unterrichtete und leitete die singenden Klassen an den kirchlichen Liturgien.

Er führte eine neue, komplexe Auffassung der Schulung und Erziehung im Jahre 1925/26 ein. Die Prinzipien veröffentlichte er in seinen Vorträgen, die in der Schule und in den verschiedenen Gesellschaften hielt, und in den Publikationen, die in den Zeitschriften und Jahrbüchern der Schule erschienen. Während seines Aufenthaltes in Miskolc hielt er mehr als 300 Vorträge, und publizierte etwa 50 wissenschaftliche Aufsätze.

Die wichtigsten Elemente seiner pädagogischen und erzieherischen Auffassung ruhten auf Sozialpädagogik von Pestalozzi und auf den christlichen Lebensregeln, verbunden mit dem Anspruch auf die Entwicklung einer auf höchstem Niveau ausgebildeten, lebenslustigen Generation:

- Die Schule und die Eltern müssen eine erzieherische Einheit bilden. Deshalb müssen die Lehrer ebenso wie die Schüler systematisch ausgebildet werden, um den Anforderungen gerecht werden können.

- Die Lehrer müssen den Schülern behilflich sein, damit sie die Ästhetik in jedem Fachgegenstand entdecken können.

- Die Schule muss dazu beitragen, dass die Jugend seelisch und körperlich gesund bleibt. Deshalb unterstützte er mit voller Kraft die Sport-, Spiel- und andere Gruppenbeschäftigungen.

- Er hielt für beängstigend, dass die Kinder sich in zunehmender Zahl nach den Gymnasien drängen, und viele können den höheren Anforderungen nicht entsprechen. Davon entstehen die Konflikte und Tragödien in der Familie. Deshalb schlug er vor, das System der Orientierung an Berufswahl aufzurichten.

In der Praxis konnte er die grosse Institution zu einer gut organisierten, disziplinierten Einheit umformen. 1937 tritt er in Ruhestand, und ist er 1944 bei einem Luftangriff ums Leben gekommen.

Béla Tarcai

„MEGAY”-CUKRÁSZDÁK KASSÁN, RIMASZOMBATON ÉS MISKOLCON

DOBROSSY ISTVÁN

Egy évtizeddel ezelőtt, 1988-ban találkozhattam a Rimaszombaton, Kassán és Miskolcon egyaránt közismert, egykor legendás cukrászcsalád, a Megay-rokonság ma élő tagjaival. Ők segítettek abban, hogy a felbecsülhetetlen értékű családtörténeti dokumentumokat és visszaemlékezéseiket feldolgozhassam. Ezt a levéltári (elsősorban cégbíró-sági) adatokkal, másrészt a korabeli sajtó anyagával sikerült részben kontrollálni, másrészt pedig kiegészíteni, színesebbé tenni. Így „állt” össze a Megay cukrászcsalád története. A jelen tanulmánnyal az egykori mesterek emlékének adózok, s megköszönöm a ma élő leszármazottak önzetlen segítségét.

Megay Róbert, generációalapító cukrászmester szülei apai ágon Gyulafehérvárról, anyai ágon Kiskarándról és Nagyváradról származtak. Az apa, Megay Gusztáv nem ismert foglalkozású szülők három gyereke közül középsőként született 1827. március 23-án. Idősebb testvére, Dezső kereskedő volt, ő maga a gyógyszerészmesterséget és tudományt választotta, míg Adolf nevű öccséről csak annyit említenek a feljegyzések, hogy dúsgazdag magánzó volt.

Megay Gusztáv 1858. május 4-én nősült, s felesége az akkor 15 éves brádi születésű Nánássy Amália volt (sz. 1843. március 1.). A házaspár Zalatnán telepedett meg, s 11 gyermekük közül négy itt született. Először 1859. február 15-én Vilmos, ő 22 éves korában, 1881-ben meghalt. 1860. szeptember 13-án született Oszkár, akit egy századforduló körüli családi fénykép hátlapjának magyarázó szövege altábornagynak, vezérfőhadbiztosnak, hadügyminiszteri osztályfőnöknek nevez. 1862. augusztus 23-án született Hermin (1866-ban meghalt). 1864. május 20-án látta meg a napvilágot Artúr, s ő apja mesterségét sajátította el. Gyógyszerész, illetve gyógyszerár-tulajdonos lett.

A család innen Fogarasra költözött, s 1866. március 1-jén itt született meg az ötödik gyermek, Olivér. A zongorakészítő mesterséget tanulta ki, s 48 éves korában, 1914-ben halt meg. 1867. október 1-jén született az apa nevét öröklő Gusztáv, aki a cukrászkodást választotta. Kassán volt üzlete, s itt is halt meg 1920-ban. Hetedik volt az 1869. augusztus 1-jén született Róbert. Ő legkisebb gyerekként követte a családot 1870-ben (vagy 1871-ben) Kassára. A szülőknek ez a város jelentett végleges megtelepedést, s holtig tartó elismerést és egzisztenciát az apának. Nyolc év alatt itt született még négy gyerek. Sorrendben 1872-ben Irén, aki 10 évesen halt meg, majd Adolf 1873-ban. 1876 februárjában született László (egyéves korában halt meg). Utolsó gyerek a sorban Ernő (sz. 1880. július 29.). Későbbi élete és foglalkozása ismeretlen. (Itt jegyzem meg, hogy 1922-ben, amikor Miskolcon eltemették a cukrász Megay Róbertet, a testvérek közül már csak mindössze hárman állhattak koporsójánál: Oszkár, Artúr és Ernő.)

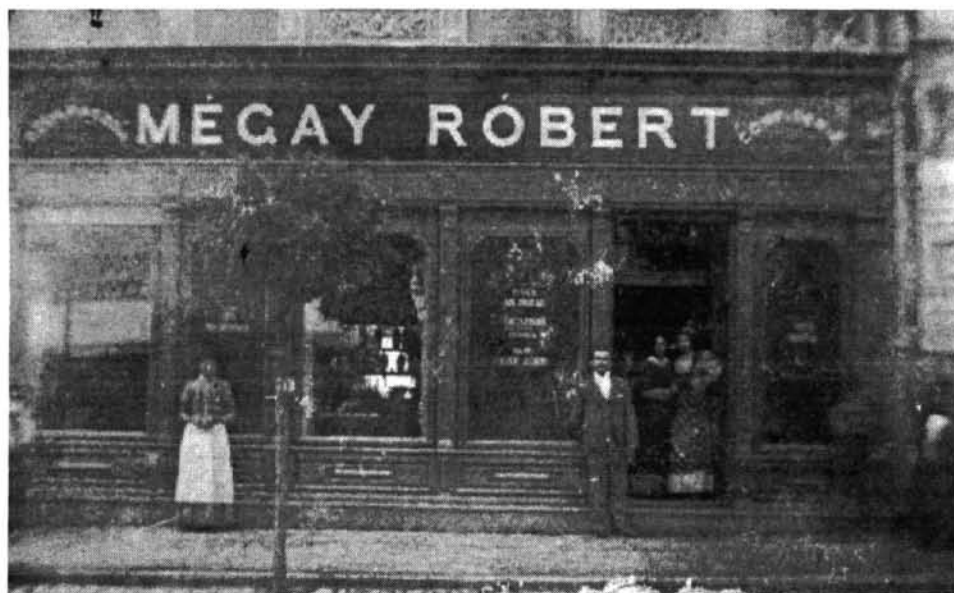
* * *

A család mindmáig fontos ereklyeként őrzi azt a megsárgult fényképet, amelynek hátlapján elhalványult írás tudatja, hogy ez „Plesskott ezredesné háza Fogarason”, ahol

1869. augusztus 1-jén megszületett Megay Róbert. A ház külső megjelenése megerősíti azt a feltevést, hogy tehetősek voltak a szülők, illetve a gyógyszerész apa.

Megay Róbert iskolai tanulmányai már Kassához kötődnek, itt végezte az állami főreáltanoda osztályait. 15 éves volt, amikor Kassán kiállították munkakönyvét. Az alacsony termetű, szürke szemű, kerek arcú fiatalember a kassai Kriegerbuck Ferenc cukrászmester mellett lett segéd, majd egy év múlva, 1885-ben Naukum György mester mellett tanulta a szakmai ismereteket Iglón. Az itt eltöltött időről pecsétetes levél tanúskodik. Innen a „cukrászdai áruk gyára” következett, majd ismét Kassa, aztán Szeged és Baja. 1887-ben Máier Imre cukrász mellett Sátoraljaújhelyen segéd. 1888-ban Miskolczy István uram mellett Rimaszombaton dolgozik. Eltelt az öt év, s nincs akadály a mestervizsga letételének. Hogy ez hol, s mikor történt, nem derül ki az iratokból, csak annyi bizonyos, hogy 1893-ban még itt köt jegyességet Miskolczy Margittal, cukrászmestere lányával. (A Miskolczy családdal később részletesen foglalkozunk.)

Rimaszombatból Miskolcra vezet az út, ahol az 1860/1893. számú engedély szerint Megay megnyitotta első üzletét. Ez a Széchenyi utca akkori Rósenfeld Pál-féle házának földszintjén volt (1. kép).



1. kép. A Megay-cukrászda és személyzete, amikor még nem közlekedett villamos Miskolc főutcáján

Az egykori ún. Rósenfeld-házat a mai Széchenyi u. 36. sz. épülettel azonosítjuk, amelynek földszintjén az 1990-es években az Adonisz férfi ruhabolt és egy papír-írószer üzlet helyezkedett el. A kétemeletes ház a 19. század végén épült, s 1895-ben itt találjuk Felső-Magyarország egyik leghíresebb üzletét, a Schönwald és Braun-féle díszműkereskedést és játékboltot. Ebben az épületben volt az ugyancsak híres Pelikán és Gyukits kalapgyár miskolci raktára. A korabeli címtár alapján itt találjuk Kelmann Mór bőrkereskedő raktár- és üzlethelyiségét, valamint Krausz Adolf cipőnagykereskedő raktárát. Itt nyitott üzletet Megay Gusztáv. Működésének első éveiről kevés ismeretünk van. Minden bizonnyal legkorábbi az a dokumentum, amely 1893–1894-ben ad tájékoztatást Megay cukrászdájának termékeiről, s azok árairól. Az árjegyzék 14-féle tortát, különféle süte-

ményeket, a téli időszakban is fagyaltokat, a „nyalánkságok” között tiroli „candirozott” gyümölcsöt, karamellirozott gesztenyét, gesztenyepürét és gyümölcsöt kínált. Az árlap felsorol háromféle pezsgőt, hatféle likórt, háromféle konyakot, háromféle rumot. A hatféle teához ugyanennyifajta teasüteményt kínál. A borok és bonbonok mellett „újdonságok” sokaságát is megtaláljuk az árjegyzékben (2. kép).



2. kép. A cukrászda „világszínvonalú” árlapja, 1893–1894.

A dokumentum különleges értékét az adja, hogy műfajában ez a legkorábbi, amely hiteles tájékoztatást ad egy századforduló előtti miskolci cukrászda árukínálatáról. Arról is fényképek tanúskodnak, hogy ez az árukínálat milyen üzletben volt, s milyen volt a kiszolgáló személyzet. Különösen érdekes az a fotó, amely a századforduló körül, vagy közvetlenül azt követően készült, s az első Megay-cukrászda személyzetét mutatja be. A tulajdonos és felesége mellett az üzletben három segéd és három tanuló, egy kávé-szasszony és egy elárusítólány dolgozott. Az üzletnyitást követő rövid idő alatt tehát 8 fős személyzet alakította ki a cukrászda jó hírnevét. Az ekkortájt készült családi fotó Megay Róbertet 40 éves kora előtt ábrázolja (3. kép). A benti helyiségről készült, illetve a szalonról megmaradt képeslapok arra engednek következtetni, hogy a Megay-cukrászda a város egyik legjelesebb, vagy éppen a legelőkelőbb cukrászdája volt. Egy amatőr fotó szerint az üzlet kívülről szerényebb, de hiteles képet mutat. Sajnos a berendezésnek ma már töredékei sem találhatók meg. Ennek pedig egy 1909-ben bekövetkezett robbanás az oka. A Miskolczi Napló február 25-i száma a rendkívüli eseményről részletesen tudósított. A beszámoló első része az üzlet elhelyezkedéséről ad tájékoztatást. „Megay Róbert cukrászdája a Széchenyi utcán, a Rósenfeld Pál-féle háznak földszintjén van. Az üzlet-helyiség hosszúkás alakú, mélyen benyúló, melynek elején a tulajdonképpeni cukrászda, cukrosbolt van, a hátulsó rész pedig egyrészt asztalokkal ellátott helyiség, másrészt pedig a



3. kép. Megay Róbert cukrászmester,
1906 k.



4. kép. Megay Gusztáv gyógyszerész,
Kassa 1880 k.

végében műhelyszerű elkülönített osztály van a kávéskonyhával együtt. A lokalitásnak ez a hátsó része a Szinvára megye, s itt két ablak van.

Nemrég Megay üzletének egy részét, amely a Széchenyi utcai fronton van, bérbe adta Rosemberg Sándornak, aki ott üzletet rendezett be.

Az átalakítás folytán különböző munkálatokat kellett végrehajtani a cukrászdában és most legutóbb egy padlásszoba (mansard) készítésével voltak elfoglalva. A padlásszobát a kávéskonyha fölött építették. Itt történt a robbanás.”

Az üzletben napközben öten, Megay Róbert és felesége, két cukrászlány és egy inas dolgoztak. Délután gázszagot éreztek, ezért a gázcsapokat elzárták, hogy ezzel se akadályozzák a munkát. Délután fél 5 felé Megay felment a padlásszobába, s az egyik gázlámpa mellett cigarettára gyújtott. Ekkor következett be a robbanás. A sajtó tudósítása szerint „...a robbanás borzasztó erős volt. A kávéskonyhában lévő kávéslányt át dobta a széles márványasztalon és kihajította a cukrászda helyiségbe. Itt volt a robbanás pillanatában Megay Róbertné is, akinek nagyobb baja nem esett, de a réműlettől szólni sem tudott. A két cukrászlány szintén a cukrászdában volt. Szerencsére a cukrászdának az utca felé eső részén, a bal sarokban voltak, ahol a robbanás kárt nem okozott. Abban a pillanatban, amikor a gáz felrobbant, a kávéskonyhát a cukrászda helyiségétől elválasztó fal nagy tükrei összetörték, és a robbanás ereje a cukrászda óriási utcai kirakat ablakát szétvetette. A nagy vastag üvegtábla darabokra törve iszonyú csörömpöléssel kiröpült az utcára, ahol szerencsére ekkor senki sem járt.”

A kárfelmérésből tudjuk, hogy a robbanás összezúzta a cukrászda hátsó részének berendezését és a kávéskonyhát is. A szomszédos lakószobákban különösebb kár nem történt, csak az ajtókat tépte ki és az ablakokat törte össze a robbanás. Mivel a baleset a hátsó, Szinvá felőli oldalon történt, érthető, hogy az itteni részek károsodtak elsősorban. Csodával határosnak említik, hogy az üzleti asztalokon elhelyezett áruk, sütemények, cukorkák érintetlenül maradtak.



5. kép. Az „új” Megay-cukrászda, s a „rég”i” épület helye az utcaképből

Ide kívánczik még egy idézet a tulajdonos sérüléseivel kapcsolatban, amely az üzlet további sorsát, s egyben Megay Róbert lehetőségeit alapvetően meghatározta. „Megay Róbert borzasztó égési sebeket szenvedett. A fején iszonyúan összeégett. Haja, szakálla, bajusza teljesen lepörkölődött és nyaka, arca súlyos égési sebekkel van tele. Ezenkívül a kezein is súlyos égési sebeket szenvedett. A szomszédban lakó dr. Singer Henrik kórházi tb. igazgató főorvos volt az első, aki a sebesültet orvosi segélyben részesítette. Nemsokára több orvos is megjelent és bekötötték Megay Róbert sebeit. Egész éjjel lakásán ápolták. Ma délelőtt azonban beszállították a szanatóriumba.”

Egy olyan képeslap, amelyet 1910-ben Miskolcra adott fel Kassára Megay, folytatása a korábban leírtaknak. Ugyanakkor a benne foglaltak magyarázatul is szolgálnak az elkövetkezendő évek eseményeire. A levelezőlapot Megay Gusztávnának az alábbi szöveggel írta fia: „Kedves jó Mamuskám! Örömmel vettük a hírt tőled, hogy e hónap folyamán meg fogsz látogatni, de ne 2 hanem több napra legyen szerencsénk. – Ma itt voltak többen a kassaiak a Bálon és nállam is bent voltak mindnyájan. Kezeid csókoljuk szerető hálás fiad Róbert.”

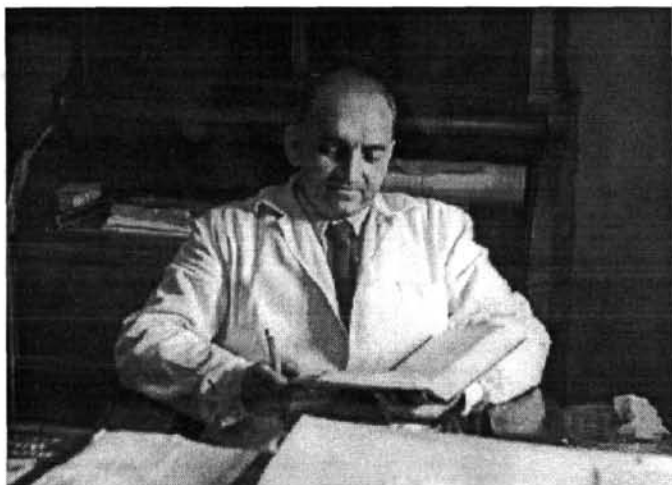
1910-ben tehát már nem élt gyógyszerész foglalkozású édesapja, akinek alakját, emlékét hasonlóan fénykép idézi (4. kép).

Az üdvözlőlap érdekessége, hogy írója feltüntette rajta: „itt voltam azelőtt”, s „ez az én házam”. Ez egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a robbanást követően üzletét és lakását feladta, s megvásárolta a Szemere–Széchenyi utca sarkán álló, s a korábbtól három házzal keletre eső, ma már nem létező épületet, ahol egy év alatt kialakította új cukrászdáját. Erről a házról, s az ebben üzemelő cukrászdáról a régi miskolciak mindmáig Megay-saroknak nevezik a két utca kereszteződésének ezt a pontját (5. kép).

Kultúrtörténeti érdekesség, hogy kassai lakosok fordultak meg itt valamilyen báli rendezvényen, s mert a Megay család ismert volt Kassán, természetesen ezt a cukrászdát látogatták meg. Ez már az a sarki emeletes épület volt (egykori Széchenyi u. 42.),

amelynek Széchenyi utcai homlokzatáról egy korabeli amatőr fotó tanúskodik. Ez az épület változatlan külső formában maradt meg 1956–1957-ig, amikor a két utca kereszteződésének kiszélesítésekor lebontották. A cukrászda belsejéről sajnos nem maradt fenn, vagy legalábbis eddig nem került elő fénykép. Az sem nyomonozható már ki, hogy a korábbi üzlet berendezései közül használtak-e itt fel valamit.

Az átköltözésekor és az új üzlet megnyitásakor Megay nemcsak Miskolcon, hanem országosan is ismert képviselője volt szakmájának. Családi élete rendezett volt, öt gyermeket nevelt. 1895-ben született első fia – aki később cukrász lett, s üzletet vezetett a Széchenyi u. 78. szám alatt –, 1897-ben született Márta nevű lánya, 1898-ban Margit, 1900-ban Róbert, s 1904-ben Géza, akiből később restaurátor, preparátor, muzeológus lett (6. kép).



6. kép. A múzeum egykori munkatársa: Megay Géza restaurátor-preparátor

A leszármazottak birtokában ma már csak málló darabjai maradtak meg annak a díszoklevélnek, amelyet az 1900. évi brüsszeli kiállításon kapott. Az aranyérem és érdemkereszt szintén elkallódott. Ezek emlékét csupán az árlapok, számológépek, majd 1912-ből – amikor újabb aranyéremmel tüntették ki – levelezőlapok őrzik.

A századforduló körüli újságok nem véletlenül csináltak reklámot a sajátos süteménykészítménynek, amellyel Brüsszelben díjat nyert. Ez volt az árlapon mindig szereplő, ún. „Bohém-torta”, amelyről a Budapesti Hírlap már 1899-ben a következőket írta. „A külföld, bár sok tekintetben előbb van, mint mi, élénk figyelemmel kíséri a magyar ipar termékeit és igyekszik azt, amit nálunk jónak talál, a saját céljaira felhasználni; nemcsak utánózni, de teljes mértékben magáévá is tenni. Így történt, hogy rövid idő előtt Megay Róbert miskolci cukrász újfajta tortát csinált, amelyet Bohém tortának nevezett el. Ez a torta rövid idő alatt népszerű lett itthon, amit a külföld azonnal megértett. Pischinger, bécsi cukorkasütemény-gyáros észrevette, hogy Megay Bohémtortáját nagyban keresik, kapta magát és utánózta azt. Megay megtette már az intézkedéseket, hogy a közönség, amely az ő tortáját kedveli, pénzéért ne utánzatot, hanem azt kapja, amit kér. Mindenesetre érdekes, hogy egy világcég, mint amilyen a Pischinger-gyár, kénytelen

egy magyarországi cukrász találmányát utánozni.”¹ Miként zárult a hamisítási ügy, nem derül ki, az viszont igen, hogy nemcsak miskolci és budapesti újságokban jelentek meg reklámhirdetések. A következő is egy jól menő üzletre utal: „MEGAY Bohéme-tortája a legjobb torta! 2 kor. 50 fill. beküldése után Megay Róbert cukrász Miskolcon, megküldi önnek bérmentesen. Kapható Budapesten: Szenes Ede cs. és kir. udvari szállító, Seidl József és Szimon István uraknál; Budán: Gaizler Béla udvari szállító, Aradon: Ring Zsigmond, Szombathelyen: Kikaker János, Fehértemplomon Stefanovics János, Debrecenben: Geréby István utódai uraknál. Nagy Váradon: Kádár János uraknál”² (7. kép).

Kiváló finom, naponta friss

APRÓ TEA-SÜTEMÉNY

1 kilogramm ára 2 frt.

Egy Polgári-házasság torta

50 kr. és az elismert hírű kítűnő

„BOHÉME”-TORTA

————— csakis a —————

Megay Róbert cukrászdájában.

A „BOHÉME”-TORTA

Nagy Miklós csemegeüzletében is kapható Miskolczon.

7. kép. Megay cukrász hirdetése a Miskolczi Naplóban, 1902.

Megaynak számos árjegyzéke volt forgalomban, s közülük is érdekes az, amely a századforduló után, de még az első üzlet felrobbanása (1909) előtt volt ismert. Ebben tájékoztat arról, hogy „készítményeim nemcsak Budapesten és az ország nagyobb városaiban, hanem külföldön is, mint Stockholm, Berlin, Páris, Strassburg, Hamburg, Drezda, továbbá Ausztriában Bécs, Salzburg, Pilsen, Brünn, Krakó, Saaz, Marburg, Zára, Prága, Iglau stb. városokban a legfelsőbb rangú kereskedőknél vannak raktáron.”

Ezeket a helyben fogyasztható, Magyarország nagyobb városaiban reklámozott és ismert, de az ország határain túl is fellelhető, s mindenfelé szállítható termékeket egy postai nyomtatványként forgalomban lévő árlapról idézem:

Torta különlegességek: Mocca kávé-crém töltelékkel, Renéogyoró-crém töltelékkel, Margaréta kávécrém töltelékkel, Roccoco chocholat-crém töltelékkel, Dobos chocholat-crém töltelékkel, Bor-crém bor ízzel, Flirtogyoró ízzel, Tahiti chocholat fondan crém, Malaga malagabor crémmel, Gesztenypüré torta, Comtesse-torta, Berlini torta. Ez összesen 13-féle tortakülönlegesség. *Alkalmi torták:* Piskóta, Punsch, Vegyes, chocholat és piskóta, Puhaogyoró, Keményogyoró puserlivel, Homok torta, Chocholadé, Dió-, Narancs-, Kenyértorta, Gyümölcstorta, Grillage pörkölt torta, Jogász

¹ Budapesti Hírlap, 1899. nov. 24.

² Új Idők című hetilap 1900. évfolyamából

torta. Ez újabb 13-féle torta. Az árlap külön kihangsúlyozza az általánosan ismert csokoládétöltelék Bohém tortát, amely négyzet alakú, s darabja 2 korona. Bár e leginkább reklámozott tortaféleségről se fotónk nincs, se receptje nem maradt meg a hagyatékban, el tudjuk képzelni méreteit, mert a család megőrzött néhány darabot az alátétek közül. A csakis helyben fogyasztható tejszínkrem tortákból következő volt a kínálat: Spanyol habtorta, Chocholad tejszín krém torta, s ugyanígy mogyoróból, eperből, kávéból, ananászból, puncsból, maraskinból és vaníliából, összesen kilencfajta választékban. A drágább készítmények közé tartozott és az árlap külön is kiemeli, hogy 4 koronától drágábban kapható „CROCAMBUSCH gesztenye-püré koszorú tejszínhabbal töltve, rajta zókák-főveg fonott czukorból”.

Mignon-sütemények nagy választékban, különféle krémekkel töltve voltak az üzletben 10 filléres áron. Hasonló volt az ára a moccron és a linzer süteményeknek. Megay mester átlagos, ún. vegyes sütemények között kínálta a bécsi szeletet, a habos szeletet, a pozsonyi diós és mákos kiflit, valamint a piskóta tekercset. Az ajánlatok között találjuk még a „sand kuglóf”-ot, a krém-torta szelet süteményeket, írók süteményeket, kiadós süteményeket, a piskótát, a kétszersültet, az apró teasüteményeket és a Rótschild-piskótát.

Az üzlet nagy választékban tartott különféle befőtteket is. A csokoládékínálatból pedig figyelmet érdemel az alábbi felsorolás: GALA Péter-féle Veveyből, MASSON-féle Párizsból, CAILLER-féle schweizi, SUCHARD-féle Milka és Velma, VARSOVIE r. t. orosz, LINDT és SPRÜNGLI zürichi, HALLER-féle bécsi, HARTVIG és VOGEL badenbachi, valamint a győri SCHMIDL-féle csokoládék.

Bonbonok közül újra 13-félét sorol fel az árlap, s ezek ára 4–16 korona között változott. Legdrágább volt a „különösen finom franczia, orosz és schweizi chocholada bonbon vegyíték a legfinomabb töltelékkel, a legelegánsabb kivitelben”. Mint a cukrászda legelőkelőbb terméke, egy csomag 16 koronába került. Találunk persze sztaniolba göngyölt csokoládé bonbont, francia likőrrel töltött csokoládé bonbont, kávé és csokoládé-krém cukorkával, savanyú cukorkát, csokoládéval töltött pralinét, selyemcukorkát, szalon fundant cukorkát, külön volt speciális színházi cukorka, fodormenta és likőrrel töltött drázsé. Megay mester az egész téli idény alatt kandírozott gyümölcsöket is kínált vendégeinek, valamint a különleges darabáruk között tigris nyelvet, macska nyelvet, birsalma sajtot, „Tell” almát, csokoládé szivarokat, marcipán figurákat. Italok között – a részletes felsorolást elkerülve – konyakokat, „Shessy”-borokat, likőröket, égetett és más szeszes italokat kínált a tulajdonos.

Vendéglősök és kereskedők részére külön kínálata volt az üzletnek. Itt sorolja fel az árlap az Adrienn-szeletet, a Football-bombát, a János vitéz tortát és a háromszög alakú „Delta grillage Confect”-et.

A részletesen bemutatott árjegyzékről annyit tudhatunk, hogy 1903 után készült. Ugyanis már szerepel benne az ún. Football bomba. Ezzel a termékkel kapcsolatban a Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara Sugár Ignác védjegylajstromozó aláírásával 450/903. sz. alatt a következő végzésről értesítette Megay Róbertet: „A miskolci Kereskedelmi és Iparkamara védjegylajstromozója által 1903. (három) évi február 26-án (huszonhatodikán) délelőtt 9 órákor Megay Róbert úr miskolci cukrász részére csokoládé csemegét tartalmazó FOOT-BALL jelzésű és csatolt nyílt mustra az ezen kamara által vezetett jegyzék 2. folyószáma alatt beneveztetett. Folyamodó a husz korona lajstromdí-

jat lefizette.”³ A Megay-féle újabb szabadalmat, illetve annak összetételét nem ismerjük, receptje nem maradt fenn.

A család gyűjteményében a saját készítésű termékek csomagolócímkeiből több mint negyedszázféle maradt meg. Ezek a feliratok szerint a következők voltak: *Megay Tojásos Puncs*, „*János vitéz torta*” *Megay Róbert cukrászdájából*, *Miskolcz*, *Megay Cornélia*, *Megay csemege Marcipán*, *Megay Nippon*, *Megay Gitta Szelet*, *Megay Adrien Szelet* (kitüntetve aranyéremmel és díszoklevéllel). *Teakocka: Készíti Megay-cukrász Miskolc, Szabadalom. Málnaszörp kocka: Készíti Megay-cukrász Miskolc, Szabadalom. Megay dessert Telefon 353-931* (ti. valamelyik pesti képviselő telefonszáma). *Limonádé kocka*, *Megay mogyorós*, *Megay Joliy*, *Megay flirt*, *Megay Viktória csemege*, *Megay grillage*, *Megay lulu csemege*, *Boheme de Megay*. Kitüntetve arany éremmel és díszoklevéllel. *Megay Teodóra csemege*, *Megay Sadajakkó csemege*, *Megay Miramáré csemege*. „*Hacacdré*” *Megay Róbert cukrászdájából*, *Miskolc*. *Megay Márta*, *Megay Auróra*, *Megay Rózsika*, *Megay*, *Megay desszert*, *Megay Marianne desszert*, *Megay desszertek*, *Megay sarok*.

Ez volt tehát a Megay-cukrászda árukínálata a századfordulót követő években. Aligha tévedünk, ha úgy gondoljuk, ez lényegesebben színesebb, gazdagabb volt, mint napjaink hasonló üzleteinek árukínálata.

Nemcsak város-, hanem család- és szakmatörténeti érdekesség, hogy József főherceg miskolci látogatása során szintén kapcsolatba került Megay Róberttel. József főherceg 1910-ben járt Miskolcon (ezt megelőzően 1896-ban volt a városban). Ennek közvetlen oka az volt, hogy Szikszón megszemlélte egy hadgyakorlatot. Onnan gépkocsival, azaz automobilon érkezett Miskolcra. A „Miskolcz” című napilap tudósítása szerint „Kíséretében voltak Balázs György honvéd altábornagy, Somler Mihály vezérkari őrnagy és több magas rangú tiszt. A főherceg és kísérete délben a Korona-szálló kerthelyiségében ebédelt. Délután megtekintette a diósgyőri vasgyárat. Városunkat egyébként kellemes kitérítés érte a főherceg részéről. A fenséges vendég Megay cukrászsüteményéből evett. Ma délután pedig Megay a következő levelet kapta:

»Kedves Megay úr! Kérem szíveskedjék két darab „Bohème” tortát a mellékelt postai szállítólevéllel Ö cs. és kir. Fenségének azonnal elküldeni. József főherceg Ö cs. és kir. Fenségének igen ízlett a torta, ezért óhajtja a Fenséges asszonyt ezen küldeményvel kellemesen meglepni. Csak friss, kifogástalan árut tessék küldeni, mert igen fontos, hogy jó legyen. Levelet beletenni a csomagba nem szabad, sem számlát mellékelni. Tisztelettel és üdvözlettel Báró Bottmer.« A napilap tudósítója természetesen tovább lelkesedik: „Íme József főherceg teljes mértékben elismeri a Megay süteményeinek finomságát, a minek legkiválóbb jele, hogy nejét, Augusztó főhercegasszonyt lepi meg vele. Megay bácsi büszke lehet: egy igazán gourmand ízlésű úrnak óhaja mondott illetékes bírálatot az ő süteményeiről, mely egyben a mi helyiiparunknak is dicsősége.”⁴ S hogy ez valóban nem volt hírlapi kacsa, bizonyítja az a megsárgult névjegykártya, amelynek idézett szövegét mindmáig megőrizték a családi gyűjteményben.

Ezt követően néhány elszámolás, 1912-ből egy aranyérem átvételéről tanúskodó feljegyzés, kártyák, névjegyek, számla-cédulák bizonyítják a cukrászda folyamatos üzemelését. A háborús évekről nem maradtak meg dokumentumok. Megay bár katoná nem volt, a miskolci 34. sz. gyalogezred állományába tartozott, s őrmesteri rangfokozattal rendelkezett. 1915-ben, 1916-ban és 1917-ben a nevére kiállított népfelkelési igazolvány

3 HOM. HTD. 69. 5. 119.

4 Miskolczi Hírlap, 1910. aug. 26.

szolgáltatásra alkalmatlannak minősítette. A háborús, majd a háborút követő években, hogy valóban működött az üzlet, bizonyítja az a vizsgálati ív is, amelyet 1917–1922 között vezettek. (Valójában hatósági ellenőrzések alkalmával kiállított dokumentumgyűjtemény ez, amely feltünteti a vizsgálat, vagy ellenőrzés napját, a vizsgálatot lefolytatók nevét, az észlelt szabálytalanságokat, s az azok megszüntetése érdekében tett intézkedéseket. A hat év alatt 26 alkalommal végeztek ellenőrzést, s minden esetben, mindent rendben találtak. Az utolsó ellenőrzéseket 1922. április 25-én, halála napján, majd május 29-én, június 19-én és 24-én végezték. Ezek a bejegyzések azt bizonyítják, hogy a Megay-cukrászda a tulajdonos halálát követően is folyamatosan üzemelt, tehát személyzete még egy ideig együtt maradt.

A háborút követő, s Megay halálát megelőző években a miskolci cukrázshiparról, illetve a mesterség képviselőiről az 1919/1920-ban kiadott városi cím- és lakjegyzék ad tájékoztatást.⁵ Eszerint a városban 8 cukrász, illetve üzemelő cukrászda volt, s ezek a következők: Megay Róbert, Széchenyi u. 48., Denecke Ceazár, Széchenyi u. 92., Reisch Adolf, Kárpitos u. 2., Rábel Antal, Széchenyi u. 15., Vida és Gradwohl, Gyöngyvirág u. 12., Josifov Deyko, Akác u. 8., Saducz Béla, Soltész Nagy K. 6. és Trillhaas Gyula, Városháztér 13. (Ezek a házszámok 1927/1929 között megváltoztak, tehát azonosításra csak ezek ismeretében alkalmasak!)

Megay Róbert időben utolsó személyes dokumentumai egy román–magyar nyelvű igazolvány, amelyet 1919. augusztus 22-én állítottak ki, s az az útlevel, amelyet 1920. augusztus 23-án használt. Az útlevel is bizonyítja, hogy gyakorta megfordult Kassán, ahol még édesanyja és testvérei éltek. Utolsó levelét 1922. február 13-án írta Kassára, amely nemcsak jellemző korkép, családtörténeti bemutatás, áttekintés, hanem egy betegségtől meggyötört, megtört ember utolsó üzenete is. A levél a következő: „Drága jó Édes mamám! Kedves leveledet Január 28-ról megkaptuk és rosszul eső érzéssel vettük belőle tudomásul hogy január elsején küldött hosszú 8 oldalas levelünket, amelyben Guszti kivételével mindnyájan írtunk neked nem kaptad meg. A Jó Isten úgy látszik nem engedi meg hogy a lelkek megbéküljenek, mert ugyan kinek mi jója lehet abból, hogy a gyermeknek a szülőhöz írott ártatlan családi vonatkozású levelét megsemmisíti vagy visszatartja.

Lehet, hogy ezt a levelet sem fogod megkapni, azért mégis megkísérlem hozzád juttatni.

Mély sajnálkozással olvasom leveledből, hogy olyan súlyos beteg voltál. No hát neked meg nekem drága mamuskám, nekünk kettőnknek olly erős szervezetünk van, hogy amit mink ketten ki bírtunk már az életben, azt nem hiszen, hogy minden századik ember el bírja szenvedni.

Ajánlott leveledet a fényképpel megkaptuk és igen szépen köszönjük, hála Istennek igazán jól nézel ki. Gödry (ti. Márta nevű nővérének a férje) is igen beteg volt. Tüdőgyulladás és mellhártyagyulladás egyszerre, az orvos már le is mondott róla. 3 napig folyton félre beszélt, de már teljesen felépült.

Mink csak meg volnánk valahogyan én még ráadásul valami asthma félét kaptam, úgy hogy alig tudok néha lélegzetet venni pedig dolgozni is muszáj mert hála a Jó Istennek hogy 2 hónapig nem volt olyan súlyos a gyomor bajom. Hát el maradt ez a közönyösség minden iránt és el kezdtem finanszírozni az üzletet és így most már legalább annyit tudok keresni, hogy becsületes kosztot ehetünk, és családom néha a színházba

⁵ Tóth K., 1920. 45–46.

vagy a moziba el mehessen és néha egy-egy darab fehérműt vegyünk pótlásul mert szörnyen le vagyunk rongyolódva . . .

...Az üzlet most már kezd békés kinézésű lenni egy kis áttarozás lakkozás festés satöbbi által. Most már van portéka is bonbon és likőr is szóval már lehet mindent beszerezni és nem kell már mindenért sort állani a jegy rendszer megszűnt hála a Jó Istennek utálatos egy élet volt biz az egész utolsó 8 év, és ki tudja mi jön még!...

Rettenetesen sok tüzelő anyag kell a télen, még jó szerencse hogy lehet kapni. 150 kor egy mázsa köszén ide való Diósgyőri, – elég jó szén most mindenütt kutatnak itt szén után hogy elvesztettük a legnagyobb és legjobb szénbányáinkat.

Itt most egy remek színtársulat működik Sebestyén Budapesti társulata, már a saisonban (ti. szezonban) 25 opera előadás volt. Gyöngyöri díszleteket hozott Bpestről és felül 100 művésze van. Opera színmű, népszínmű és . . . külön-külön személyzete van. Néhány napon 3 előadás is van délután este " 7 és este 10 órai kezdettel állandóan zsúfolt házzal. Jegyet igen nehéz kapni...

Azon reményben, hogy ezen levelem talán mégis csak hozzád jut zárom soraimat és vagyok érző szívvel szerető és nagyon szomorú fiad Róbert és családja."

Megay Róbertnek ez az utolsó levele. Mint korábban említettem 1922. április 26-án, 52 éves korában elhunyt. Halálának közvetlen okát nem ismerjük, de mindenképpen kapcsolatban volt a robbanásakor bekövetkezett sérülésével, amelyet igazán soha nem sikerült kihevernie.

Koporsója mellett édesanyja, felesége, még élő testvérei (Oszkár, Artúr és Ernő) álltak. Gyermekai közül ekkor még csak az 1897-ben született Mártának (Gödry Lajosné) volt családja. (Erről a két unokáról történik említés utolsó levelében.)

Megay Róbertet a mindszei temetőben helyezték nyugalomra. Síremléke mindaddig megvolt, amíg a Szilágyi Dezső utca meghosszabbításával sor nem került a 3. sz. főút Miskolcon átvezető szakaszának megépítésére. Ekkor került sor az exhumálásra is, de ennek körülményeiről a leszármazottak nem rendelkeznek ismeretekkel. Az a síremlék tehát, amely a mellékelt fényképen látható, már nem létezik (8. kép).

Megay Róbert halálát követően a cukrászda további története csak vázlatosan követhető nyomon. Ennek egyik alapdokumentuma az az Iparhatóság által kiállított határozat, amelyet 1923. november 6-án kelteztek. Eszerint „özv. Megay Róbertné Széchenyi u. 54. sz. alatti lakos azon bejelentését, hogy elhalt férje részére 860/1893. sz. a. engedélyezett, s a 4163/kr.–1922. sz. határozat szerint özvegyi jogon folytatott cukrász iparát megszünteti, tudomásul veszem, s azt az Ipar Sortár A-642/1983. tételszám alatt feljegyezni rendelem." Eszerint az 1893-ban kapott engedéllyel férje halála után rövid ideig,



8. kép. Az egykori Megay-síremlék a mindszei r. k. temetőben



9. kép. A „Megay-sarok”-nak egykor nevet adó cukrászda, 1913 k.

özvegyi jogon üzemeltette tovább a cukrászdát Megay Róbertné. A fenti dokumentum szerint ezt szünteti meg, s ezzel együtt a sarkon álló cukrászdát is 1923 novemberében (9. kép).

Megay Róbertné egyébként nemcsak férje mellett tanulta a cukrászszakmát, hanem maga is cukrászcsaládból származott. Mint korábban is említettük, 1888-ban Megay Róbert Miskolczy István mellett Rimaszombaton tanulta a mesterséget. Miskolczy mester cukrászdáját – egy leszármazott visszaemlékezése alapján – kb. 1851/55 között alapította Rimaszombat főterén.⁶ Egyik gyermeke Margit, másik Lajos volt. Utóbbi Kassán sajátította el a mesterség fogásait, majd sokfelé vándorolva, s a szakma minden részletét megismerve visszatért, s véglegesen letelepedett Rimaszombaton. Innen 1945-ben kiutasították. Áttelepült Egerbe, ott élt, s ott is halt meg 1951-ben. Miskolczy Lajos leánytestvére Miskolczy Margit volt, akivel Rimaszombaton ismerkedett meg Megay Róbert. A szakmai ismeretségből lett a házasság, amely vélhetően mindkét oldalon megfelelő szülői támogatással eredményezte a Miskolcon való üzletvásárlást, cukrászdanyitást, s egyben a végleges megtelepedést. Ebből a házasságból született 1897-ben Márta, 1898-ban Margit, 1900-ban Róbert és 1904-ben Géza.

Megay Róbert 35 éves volt, amikor megszületett ötödik gyermeke. S ez az időszak volt (1905–1910) az üzlet igazi virágkora. Halálával egy viszonylag rövid életű vállalkozás, de Miskolc egyik legjelesebb cukrászdája lép a hanyatlás útjára. A szakmai ismeretekben járatos özvegye ugyan beszünteti a régi üzletet, de 1926-ban új iparengedélyt kér. Az akkor Széchenyi u. 42. számot viselő ház emeleti része továbbra is a családé, de műhelyt már az akkori Vörösmarty u. 13. sz. alatt üzemeltetnek. Megayné 1928 áprilisában ezt a műhelyt felszámolja, s áthelyezi a Széchenyi u. 78. sz. alá. A helyi sajtóban már ezt

⁶ MKVM. Ad. Ltsz. 455–70.

az üzletet hirdeti a következő szöveggel: „Igazán jó és elsőrendű süteményt a Király-híd melletti Megay cukrászdában vásároljon.” 1928-ban és 1928-tól a különféle számlákat (csomagolóanyag-, doboz-, rekeszvásárlás) a feladó (Dávid Károly és Fia Rt. Budapest) Megay Róbertné cégnek küldi.⁷ A bérelt üzlet vezetője ekkor már valójában a legidősebb fiú, Megay Gusztáv. A ma is létező épületnek ebben az időben fele-fele arányban Halmos Józsefné és gróf Haller Józsefné a tulajdonosa. Az egyemeletes épület földszinti részén a Magyar–Francia Biztosítótársaság kirendeltsége található. Itt találjuk majd az „Oroszlán Gyógyszertár”-at, s a 20-as évek végén, 30-as évek elején bérlőként Megayékat is. Az 1935/1936. évi miskolci cím- és névtár az üzlet, vagy üzletrész-bérlők között már nem említi a Megay nevet. Az akkori földszinti helyiségben találjuk viszont Schatz Mihály süteményárust, aki nagy valószínűséggel Megayék utódja lehet. A Megay-cukrászda rövid története a Széchenyi u. 78. sz. alatt ezzel lezárul.

A Széchenyi u. 42. számú sarokházzról a család tulajdonában még egy fénykép megmaradt. A fénykép 1936/1938 között készülhetett. Ez a ház az 1938/1939-es címtárban is, de a fotón látható felirat szerint is – földszinti üzlethelyiségében – Könyves Lajos női divatkereskedőé. A mögötte lévő emeletes ház hátszámozását már a Kálvin utca felől kapta, s ekkor az 1. számmal jelölték. Cégtábláján a felirat: Frey-cukrászda. A fotó tehát két vonatkozásban szolgáltat fontos információkat. Egyrészt már nyoma sincsen a Megay-cukrászdnak, másrészt az egykori cukrászda közvetlen szomszédságában új cukrászda nyitotta meg kapuit, s ez az ún. Frey-cukrászda.

A Megay-cukrászdával kapcsolatos ismereteinket alábbiakban egészítse még ki két visszaemlékezés. „A sarki Megay-háznak az emeletén lakott a család. Ide egy csigalépcső vezetett fel. A cukrászda nem volt drága, s ezért is igazán közkedvelt helye volt a miskolciaknak. A kiszolgálás kellemes, kedves volt, de a berendezésére pontosan nem tudok visszaemlékezni. Ehhez az épülethez a Szinva felé még egy épület, talán kétemeletes ház kapcsolódott. Ennek a pincéjében volt a »Makk Hetes«. Nagyon rossz hírű, rossz emlékü korcsma volt, ahová este 9 után nem volt tanácsos lemenni. Lejárata a Szemere utcáról nyílt, a villamos pontosan előtte állt meg.”⁸ Egy másik visszaemlékezés Benedek Miklós (1922–1989) újságíró tollából jelent meg, 1985-ben: „... Meg kicsit bosszús is vagyok, mert a Rabel-Rorarius után leghíresebb és egy utcasaroknak – villanyrendőr – évtizedekre nevet adó Megay-cukrászdára nem tudok érdemben visszaemlékezni.”⁹

A házról az 1950-es évek közepének hangulatát idézve mindössze egy bontásközi állapotot mutató fénykép maradt. Így tűnt el a Megay-ház, amelyben a cukrászda alig több mint egy évtizedig működött. Legendás emléke napjainkig megmaradt a városlakók tudatában.

7 HOM. HTD. 59. 77. 1.

8 Tóth Lajos visszaemlékezése 1979-ből

9 Benedek M., 1985

RÖVIDÍTÉSEK

HOM. HTD. = Herman Ottó Múzeum, Helytörténeti Dokumentáció
MKVM = Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest

IRODALOM

Benedek Miklós

1985 Miskolci Macskakövek. Északmagyarország, aug. 31.

Dobrossy István

1985 A miskolci vendégfogadók és a vendéglátás története 1745–1945. Borsodi Kisonográfiák 21., Miskolc

1989 Megay Géza élete és munkássága (1904–1963) Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXVII.

Gombár István–Peiker Béla

1912 Miskolc THJF Város és Borsodvármegye cím és lakásjegyzéke, Miskolc

Rózsa Tibor

1975 Svájci cukrászok Miskolcon. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XVI–XVII. Miskolc, 241–267.

Tóth Kálmán

1920 Miskolc város címjegyzéke, Miskolc

Veres László

1987 A Trillhaas cukrászdától a Rácز kávéházig, Miskolc

„MEGAY”-KONDIKOREIEN IN KASCHAU, GROßSTEFFELSDORF UND MISKOLC

In der Geschichte des Gaststättengewerbes von Miskolc nahmen ab Anfang des 19. Jahrhunderts die sogenannten Süßwaren-Handwerke eine wichtige Rolle ein. Die archivarischen Dokumente beschäftigen sich oft mit Konditoren, Zucker- und Kuchenbäckern, Eishändlern und Herstellern von Heilgetränken. Anfangs ließen sich in der Stadt schweizerische Konditordynastien nieder, danach aber wurden Ende des 19. Jahrhunderts, Anfang des 20. Jahrhunderts in erster Linie die italienischen Meister beliebt. In der Geschichte dieses Handwerkes und bei der Weitergabe der Berufskennnisse gab es selbstverständlich auch ungarisch-ungarische Beziehungen. Die Studie beschäftigt sich mit der Geschichte, der geographischen Bewegung und endgültigen Niederlassung einer solchen ungarischen Dynastie in Miskolc. Die aus Siebenbürgen stammende Konditorfamilie kam Ende des vergangenen Jahrhunderts ins Hochland. Die Städte Kaschau und Groß-Steffelsdorf bewahren bis heute die Erinnerung

an die Konditorfamilien Megay und Miskolczy. Robert Megay geriet in den 80-er Jahren des 19. Jahrhunderts so nach Miskolc, indem auch seine Frau das Konditorhandwerk geerbt hatte und ausübte.

Robert Megay eröffnete und betrieb sein landesweit bekanntes Geschäft in der Hauptstraße von Miskolc. Von den fünf Konditoreien (Kunstanstalten) im zeitgenössischen Miskolc gehörte seine zu den hervorragenden. Seine Tätigkeit konnte nicht nur das zeitgenössische Bürgertum, sondern auch die Beurteilung der Nachwelt genießen, da sein Nachlaßmaterial fast vollständig hinterblieben ist. Der Verfasser der Studie bemüht sich dies darzustellen und die Dokumente auszuwerten.

Nach dem Tod des hervorragenden Konditors setzte seine Frau und danach auch sein Sohn das Handwerk fort. Deshalb ist es verständlich, daß die alteingesessenen Miskolcer die verkehrsreichste Kreuzung (Széchenyi Str., Kazinczy und Szemere Str.) der verkehrsreichsten Straße der Stadt auch heute noch als Megay-Ecke kennen. Während der Stadtregelung Mitte der 50-er Jahre wurde das Gebäude der Konditorei zwar abgerissen, aber über deren einstmaligen Glanz, die Besonderheiten der Einrichtungsgegenstände legen nicht nur Fotografien, sondern auch Ansichtskarten ein Zeugnis ab.

Das Illustrationsmaterial der Studie stellt drei Generationen der Familie und all diejenigen auf das Handwerk hinweisenden Dokumente dar, die ermöglichten, daß die Erinnerung an die Megay-Meister bis in die heutigen Tage im Bewußtsein der Miskolcer Einwohner erhalten geblieben ist.

István Dobrossy

A MISKOLCI IZRAELITA KIS- ÉS KÖZÉPPOLGÁRSÁG A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

CSÍKI TAMÁS

A zsidó polgárság világháború utáni gazdasági-társadalmi helyzetének,¹ lehetőségeinek vizsgálatához nézzünk először néhány adatot a város ipari és kereskedelmi életére.²

1920-ban Miskolc kereső népességének 35,5, 1930-ban 35,4%-a volt ipari foglalkozású³ (tehát stagnálás jellemző), s az ipar továbbra is kisipari jellegű, amit az 1. táblázat tanúsít.⁴

Az iparvállalatok száma és aránya (%)

	1910		1920		1930	
Összes vállalat	2081	100,0	2569	100,0	2360	100,0
Segéd nélküli vállalat	1096	52,7	1621	63,1	1307	55,4
1–5 segéddel dolgozó váll.	829	39,8	823	32,0	921	39,0
6–10 segéddel dolgozó váll.	87	4,2	72	2,8	78	3,3
11–20 segéddel dolgozó váll.	41	2,0	34	1,3	29	1,2
20– segéddel dolgozó váll.	28	1,3	19	0,8	25	1,1

1. táblázat

Az adatok mutatják, hogy 1920-ban és '30-ban a segéd nélküli és az 1–5 segéddel dolgozó kisvállalatok aránya kb. 95%, ami magasabb (!), mint a világháború előtti időszakban. Az előbbieket száma ugyanis 1910 és '20 között jelentősen emelkedett, tehát a világháború évtizedében vállalkozók, köztük az izraeliták, szinte kizárólag magánosak, ami e vállalkozások sajátosságait is jellemzi (a pillanatnyi lehetőségeket használták ki, tőkeerejük, stabilitásuk azonban gyenge). Az 1920-as években viszont az összes vállalat száma már csökkent, s egy lassú koncentráció figyelhető meg (e folyamat majd a világgazdasági válság hatására gyorsult fel): az 1–5 segéddel alkalmazó vállalatok száma és

1 Az első világháború gazdasági következményeire, a vállalkozó polgárság társadalomszerkezetére gyakorolt differenciáló és polarizáló hatására: *Csíki Tamás: Az I. világháború gazdasági hatásai, a miskolci izraelita nagypolgárság az 1920-as években. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (a továbbiakban: HOM Évk.) XXXV–XXXVI. k. (Szerk.: Veres László–Viga Gyula) Miskolc 1997. különösen: 289–293.*

2 Ehelyütt csupán a téma vázlatos – az országos statisztikákra épülő – felvetéséről lehetett szó. Az 1920-as évekbeli miskolci ipari üzemekre: *Halmai Béla–Leszih Andor: Miskolc és Borsod, Gömör-Kishont egyesített vármegyei községek. Bp. 1929. 412–416., az újabb irodalomból: Dobrossy István: Miskolc társadalmának átalakulása, az ipar és a kereskedelem szerkezete 1929–1949 között. Levéltári Évkönyv VII. (Szerk.: Dobrossy István) Miskolc 1994. különösen: 264–266., 268–270., 275–277.*

3 Magyar Statisztikai Közlemények (a továbbiakban: MSK) 86. k. 51.*

4 MSK 52. k. 448., 86. k. 72*–73.*

aránya emelkedett, a bővülés azonban az ennél nagyobb üzemekre nem terjedt ki, ami a város iparosodásának korlátjait jelzi. (Az 1920-as években tovább csökkent, s vált egészen jelentéktelenné a házi- és népiparral, valamint a vándoriparral foglalkozók száma.)

Az izraelita alkalmazottak megoszlására a 20 fő alatti és feletti üzemek szerint vannak adataink. 1920-ban az összes izraelita alkalmazott (a tisztviselők és a segédszemélyzet) kb. 80%-a (768 fő) a 20 főnél kevesebb, 20%-a (201 fő) az ennél több munkást foglalkoztató iparvállalatoknál dolgozott. Ugyanezek az arányok 1930-ban 84% (801 fő) és 16% (153 fő), s az utóbbi érték valamennyi felekezet között messze a legalacsonyabb (a római katolikusok 33%-a, a görög katolikusok 43, a reformátusok 27, az evangélikusok 35%-a kapcsolódott 1930-ban a 20 fő feletti üzemekhez), tehát az izraelita alkalmazottakra volt leginkább jellemző a kisebb vállalatoknál való elhelyezkedés.⁵ (A jelzett tendencia iránya: a nagyvállalatokban dolgozó segédek arányának csökkenése szintén csak ennél a felekezetnél figyelhető meg.) Mindez azt jelenti, hogy a két világháború között az izraelita alkalmazotti réteg vált a legkisebb arányban gyári munkássá⁶, ami az újbóli önállósulás számára kedvezőbb lehetőségeket ígért, s talán azzal is párhuzamba állíthatjuk, hogy az izraelita tulajdonban lévő ipari vállalatok szintén a legkisebbek: a legkevesebb segédet foglalkoztatták.⁷

A koncentráció a nehézipari ágazatokban volt a legjelentősebb: 1930-ban a hét legnagyobb üzemében 1346-an dolgoztak (a vasúti és az autójavító műhelyben 867 és 33, a drótművekben 173, a három gépgyárban 237, a vas- és rézbútorgyárban 36 fő), emellett a villamos- és elektrotechnikai ipar (az áramelosztó gyár 167 segéddel, a két elektrotechnikai gyár 50 segéddel), valamint az építőanyag-ipar (a téglagyár 82 segéddel) érdemel említést.⁸ Ezzel szemben a könnyűiparban és a faiparban a koncentráció: a nagyobb vállalatok kialakulása rendkívül lassan haladt előre (kivételszámba ment a kötszövőgyár, ahol 1920-ban 331-en, 1930-ban már csak 163-an dolgoztak, tehát a gazdasági válság idején ez a vállalat csökkentette legnagyobb mértékben a munkáslétszámot; illetve a 70 fős asztalosüzem), s az élelmiszeriparban is csupán az 1920-as években, az újabb ágazatok fejlődésével alakult ki néhány, 20 főnél többet foglalkoztató üzem (egy kenyérgyár 34, egy hentesárugyár 43 és egy tejtermékgyár 24 segéddel), a gőzmalom kapacitásait és létszámát viszont csökkenteni kellett: 1920 és '30 között 108-ról 78 főre.⁹

Mindezt megerősíti, ha a tulajdonképpeni ipar főcsoportjainak önálló és alkalmazottak szerinti megoszlását vizsgáljuk. (Az adatok a keresőket jelölik. – Természetesen egy-egy ágazat fejlettségét, illetve fejlődési ütemét nem csak a foglalkoztatottak számá-

5 MSK 71. k. 42*–43.*, 86. k. 78*–79.*

6 Ezzel összefüggésben jellemző, hogy a 20 fő feletti vállalatok igazgatási és műszaki tisztviselői között viszont az izraeliták aránya a legmagasabb. 1920-ban az összes zsidó alkalmazott 32%-a (65 fő), 1930-ban már 52%-a (79 fő) tartozott ebbe a csoportba (a katolikusoknak csupán 4%-a: 56 fő és 7%-a: 90 fő, a reformátusoknak 3%-a: 19 fő és 5%-a: 30 fő). Uo

7 A nagyvállalatoknál dolgozó izraelita segédszemélyzet számának csökkenésében valószínűleg politikai okok is közrejátszottak: e részben állami cégek egyre inkább keresztyén munkásokat alkalmaztak.

Az egyes, 20-nál több munkást foglalkoztató üzemeket tekintve, a nehézipari: a vas- és fémipari, valamint a gépipari ágazatokban a legalacsonyabb az izraelita alkalmazottak aránya (a vasúti műhelyben 1920-ban 5,3% (52 fő), '30-ban 2,8% (24 fő), a három gépgyárban összesen 7,5 (22 fő) és 5,9% (14 fő) stb.); ezzel szemben pl. a magasabb szakértelmet igénylő, illetve nagyobb jövedelmű nyomdaiparban 23,9 (16 fő) és 12% (10 fő), a villamosiparban 11,3 (21 fő) és 15,6% (26 fő); s szintén jelentősebb az izraeliták részvétele a számukra hagyományosabb élelmiszeripari vagy faipari üzemekben: a gőzmalomnál 13% (14 fő) és 7,7% (6 fő), a kenyérgyárnál 1930-ban 29,4% (10 fő); s az asztalosüzemben 17,1 (13 fő) és 18,6% (13 fő). MSK 71. k. 178–79., 86. k. 288–89.

8 MSK 86. k. 288.

9 Uo, 71. k. 178–79.

nak vagy az önállók, tisztviselők és a segédszemélyzet arányának alakulása határozza meg.)

1920-ban a vas- és fémiparban összesen 2433-an, a gépgyártásban 1399-en dolgoztak, az önállók aránya mindkét ágazatban csupán 5,6% (135 és 79 fő). 1930-ig mindkét iparágban visszaesés következett be (összlétszámuk 1841 és 1286 fő, s az önállók aránya növekedett: 6,4 és 8,9%-ra), ami a '20-as évek átmeneti termeléseszkökenését, valamint a világgazdasági válság hatását jelzi. (Előbbi a nyersanyag- és piacvesztéssel függ össze, igaz, a csehszlovák kormánnyal 1922-ben kötött megállapodás, ami lehetővé tette a rimamurányi vasérc Magyarországra szállítását, a miskolci, illetve a Borsod megyei vállalatok gondjain is enyhített.)

A fa- és az építőipar konjunktúráját a köz- és magánépítkezések világháború utáni fellendülése biztosította (az évtized közepétől Miskolc is részesült a vidéki városok fejlesztését elősegítő Speyer-kölcsönből¹⁰): az előbbi iparágban 1920-ban 458-an, tíz évvel később már 606-an dolgoztak, az utóbbiban 706-an és 1329-en (az önállók és az alkalmazottak száma a faiparban viszonylag egyenletesen emelkedett, ezáltal arányváltozás nem következett be: 1930-ban az önállók részesedése 24,8% (150 fő), az építőiparban viszont a nagyobb cégek gyors fejlődésének és növekvő versenyének következtében az önálló vállalkozók aránya 1920 és '30 között 30,2-ről 19,2%-ra csökkent).

A könnyűiparban a világháború után csak lassú ütemű növekedés jellemző. A fonó- és szövőiparban dolgozók száma az 1920-as években 322-ről 335 főre emelkedett (a korábbi évtizedben a munkáslétszám gyarapodása ennél intenzívebb volt), megoszlásuk is változatlan: az önállók aránya 1920-ban 16,1% (52 fő), 1930-ban 15,5% (52 fő); a ruházati iparban viszont, amely Miskolc legnépesebb ágazata, az önálló kisegyszisztenciák dominanciája csökkent: az összes kereső száma ugyan emelkedett (1920 és '30 között 2286-ról 2596 főre), az önállók aránya viszont visszaesett (56,7%-ról 40,6%-ra, 1296-ról 1054 főre). A bőriparban dolgozók száma 1920-ban és '30-ban is minimális: 49, illetve 88 fő.

E nagyobb ágazatok mellett az újabb, korszerűbb iparágak – a foglalkoztatottak száma alapján – periférikus helyzetben voltak: a vegyészeti iparban 1920-ban 49-en, tíz évvel később 73-an dolgoztak (az önállók aránya 8,2 és 1,4%), a nyomdaiparban 172-en és 240-en (az önállók részesedése 13,4 és 16,2%), a papíriparban csupán 11-en és 48-an (az önállók aránya itt a legmagasabb: 45,5 és 22,9%), tehát az 1920-as években is csak minimális növekedés kezdődött.

A népességszám emelkedése, a fogyasztás bővülése a nagy múltú élelmiszeripar, valamint a vendéglős- és kávéipar fejlődését is elősegítette: az előbbiben dolgozók száma 1920 és '30 között 709-ről 931 főre növekedett (az önállók aránya viszont 20,6-ről 18,2%-ra csökkent, ami a fejlettebb, nagyobb kapacitású üzemek előtérbe kerülésével függött össze), míg az utóbbi szakmákban foglalkoztatottak száma 611-ről 629 főre emelkedett (az önállók részesedése az igen magas 34,4%-ról 27,6%-ra apadt). (Az 1930-as adatoknál minden esetben figyelembe kell vennünk a világgazdasági válság hatását is.)

Mindez bizonyíthatja, hogy a miskolci ipart a világháború után kedvező és kevésbé előnyös sajátosságok, fejlődését ellentétes tendenciák jellemezték. Az egyes iparágak örökölt aránytalanságai módosultak: a tulajdonképpeni iparban foglalkoztatottak száma alapján a vas- és fémipar, valamint a gépgyártás szerepe csökkent (1920 és '30 között az előbbié 26,1%-ról 18%-ra, az utóbbié 15-ről 12,6%-ra), ami azonban az építőanyag-ipar (7,6-ről 13%-ra), kisebb mértékben a faipar (4,9-ről 5,9%-ra), valamint az élelmiszeripar

10 Ennek körülményeiről, felhasználásáról, a nagyobb beruházásokról: *Dobrossy István*: Miskolc infrastruktúrájának modernizálása és a Speyer bankkölcsön felhasználása (1925–1950). *HOM Évk. XXXIII–XXXIV. k.* (Szerk.: *Veres László–Viga Gyula*) Miskolc 1996. 424–444.

(7,6-ről 9,1%-ra) való növekedését, s nem a fogyasztási iparok, illetve az újabb, korszerűbb iparágak fellendülését eredményezte. (A textilipar részesedése pl. 1920-ban csak 3,4, 1930-ban 3,3%, a vegyipari iparé az 1%-ot sem érte el.)

Az ipar szerkezeti változását szintén ellentmondások jellemezték. 1920 és '30 között ugyan csökkent az önállók és nőtt az alkalmazottak aránya (az előbbieké 24,7-ről 21,4%-ra, míg a tisztviselőké 3,4-ről 4,1%-ra, a segéd személyzeté 71,8-ről 74,5%-ra emelkedett), ez azonban nem a nagyobb, hanem az 5 fő alatti törpevállalatok számának növekedésével járt (az önállóságukat elvesztők ezekben kaphattak munkát), tehát a kisipar fölénye a két világháború között fennmaradt, illetve konzerválódott, s felvette a versenyt a nagyipar termelésével.¹¹

Miskolc kereskedelmi lehetőségei Trianon után ugyancsak alapvetően megváltoztak. Exportforgalma és közvetítőkereskedelme visszaesett, s a belkereskedelem került előtérbe (a közép-kelet-európai országok 1920-as évekbeli elzárkózó, protekcionista vámpolitikája miatt ez általános tendencia volt), ahol sikereket: jelentős forgalomemelkedést érhetett el. Borsod megyén kívül ide összpontosult ugyanis Zemplén és Abaúj, valamint Szabolcs, Hajdú és Heves megyék jelentős része (ezekben nem voltak Miskolc-hoz hasonló erősségű kereskedelmi centrumok), amelyeket a város ipara láthatott el. (Ezt megkönnyítette, hogy Miskolc vasúti gócpont jellege sem szűnt meg.) Mindezt igazolja, hogy a kereskedelemben dolgozók száma 1920 és '30 között tovább emelkedett (a keresőket tekintve 2626-ról 3315 főre, 10-ről 11,5%-ra), s a növekedés az 1930-as években is folytatódott (1941-ben 3774 fő, ami a keresők 9,6%-át alkotta).¹²

Nézzük először az ágazat szerkezeti sajátosságaira vonatkozó adatokat.¹³

A kereskedelmi és (hitelvállalatok) száma és aránya (%)

	1920		1930	
	Szám	Arány (%)	Szám	Arány (%)
Összes vállalat	834	100,0	914	100,0
Segéd nélküli vállalat	443	53,1	494	54,0
1–5 segéddel dolgozó vállalat	351	42,1	351	38,4
6–10 segéddel dolgozó vállalat	22	2,6	44	4,8
11–20 segéddel dolgozó vállalat	13	1,6	20	2,2
20– segéddel dolgozó vállalat	5	0,6	5	0,5

2. táblázat

A táblázat jelzi, hogy a világháború után a kereskedelemben szintén megmaradt a kisvállalatok abszolút fölénye: az 5 fő alatti cégek aránya 1920-ban és '30-ban is meghaladta a 90%-ot, a vállalkozók több mint fele egyedül dolgozott, az átlagos segédszám mindkét időpontban 1,6 fő. (Az iparban az átlagok magasabbak voltak: 2 és 2,2 fő.) Jellemző továbbá, hogy 1920-ig – ellentétben az iparral – a néhány segédet foglalkoztató vállalatok száma nőtt intenzíven, a világháború után viszont a tendencia megfordult, mivel az új üzletek többsége segéd nélkül alakult. A koncentráció folyamata tehát a keres-

¹¹ Az ipar főcsoportjainak adataira: MSK 72. k. 54–55., 94. k. 88–89.

¹² Az 1930-as értékek Miskolcot a főváros után a második (!) helyre sorolták. MSK 72. k. 54–55., 94. k. 88–89., Történeti Statisztikai Közlemények (a továbbiakban TSK) 1941. 4. k. 432–33. A többi magyarországi város összehasonlító adataira: *Ruisz Rezső: A magyar városok iparosodása. Statisztikai Közlemények* 95. k. I. sz. 22.

¹³ MSK 72. k. 274–75., 86. k. 136.

kedelemben még lassabban zajlott (az 1920-as években a vállalatok összes száma is növekedhetett), ami arra utal, hogy a háború után tönkrement kisegyzisztenciák ebben az ágazatban próbáltak elhelyezkedni, illetve a többiek közül is mind többen már alkalmazottak nélkül kényszerültek dolgozni. (A nagyobb cégek számának és arányának emelkedése ugyanakkor a miskolci kereskedelem fejlődési lehetőségeiről, a forgalomnövekedésről mondottakat erősíti meg.)

Az izraelita alkalmazottak vállalatok szerinti megoszlása az iparnál is egyoldalúbb. 1920-ban a zsidó tisztviselők és a segédszemélyzet 93%-a (785 fő) a 20 főnél kisebb, 7%-a (57 fő) az ennél nagyobb cégeknél dolgozott, ugyanezek az arányok 1930-ban már 96,6 (1948 fő) és 3,4% (40 fő).¹⁴ (A római katolikus segédek 24,5 és 6,7, a görög katolikusok 20,5 és 6,6, a reformátusok 19,7 és 9, az evangélikusok 13,1 és 6,6%-át foglalkoztatták a 20 főnél nagyobb üzletek, tehát a kereskedelemben az iparnál is magasabb s a világháború után növekvő arányban jellemző az izraeliták kisvállalatokhoz kapcsolódása. – Igaz, miként láttuk, a cégek általában kisebbek.)¹⁵

Az ágazat foglalkozási csoportok szerinti változása a két világháború között lassan és ellentmondásokkal zajlott. Az állandó üzlettel nem rendelkezők száma és aránya az 1910-es években emelkedett: 1920-ban 426 kofát és egyéb piaci árúst, 31 házalókereskedőt, valamint 78 ügynököt és alkuszt írtak össze, akik az összes kereskedő 20,4%-át alkották.¹⁶ A következő évtized lassú modernizációjának, a bolti kereskedelem terjedésének következményeként viszont arányuk visszaesett (1930-ig 16,4%-ra), igaz, a piacokon árusítók száma nem s a házalóké is csak néhány fővel csökkent (1930-ban 426, illetve 20 fő), tehát a város gazdasági fejlődése és urbanizációs szintje a világháború után sem jutott olyan szakaszába, ami e csoport jelentősebb visszaszorulását eredményezhette volna.¹⁷ Sőt az 1930-as években a korábbi tendencia megfordult, mivel a kofák és a piaci árusok száma 1941-ig 487 főre, a házalóké 56-ra emelkedett (a kereskedők közötti arányuk is nőtt), tehát a gazdasági válság után már tömegesen tönkremenő (önálló üzletüket feladó) kisegyzisztenciák ezen a területen próbálták helyzetüket stabilizálni, illetve megélhetésüket biztosítani, ami egyre nehezebben sikerülhetett, ezáltal a gazdasági struktúra alsó szintjeiről is végleg kiestek.¹⁸

Az ügynökök és az alkuszok száma a '30-as években szintén emelkedett (1941-ben 142 főt írtak össze), ami viszont az ágazat másik pólusát alkotó, korszerű szaküzletek fejlődésére utal.¹⁹

A tulajdonképpeni kereskedelemben a vegyes profilú: többféle áruval foglalkozó, ám a legkisebb forgalmú, élelmezési és élvezeti cikkeket árusító üzletek főlénye s szá-

14 MSK 71. k. 44*-45.*, 86. k. 84*-85.*

15 Uo Az izraeliták a 20 fő feletti kereskedelmi és hitelvállalatoknál is főként tisztviselőként dolgoztak. 1920-ban az összes izraelita alkalmazott kétharmada (38 fő), '30-ban 95%-a (38 fő) tartozott ebbe a csoportba (a katolikusoknál 48% [47 fő] és 40% [18 fő], a reformátusoknál 41% [18 fő] és 35% [12 fő]), ami a nagyobb cégek tisztviselői között az izraelita felekezetnek biztosított többséget. Igaz, miként a táblázat mutatja, a két időpontban csupán 5 vállalat alkalmazottjainak száma haladta meg a 20 főt: ezek között 1920-ban egyetlen fűszerkereskedés (22 segédje közül 19 (!) volt izraelita), egy közéletmezési és egy szállítási vállalat (14 és 3 izraelita segéddel), valamint két pénzintézet (összesen 21 zsidó alkalmazottal) szerepelt; 1930-ban pedig a bankokon s a szállítási vállalatok kívül egy fakereskedés foglalkoztatott 26 főt, akik közül 18-an voltak izraeliták. (Ez ismét a kereskedelem szerkezeti egyoldalúságát jelzi, továbbá arra utal, hogy az izraelita cégek elsősorban zsidó alkalmazottakat foglalkoztattak.) MSK 71. k. 46.*, 178-79., 86. k. 84*-85.*, 288-89.

16 MSK 72. k. 54-55. (Most és a továbbiakban is a keresők számát adtuk meg.) A korábbi, itt nem közölt 1910-es adatokra: MSK 52. k. 659-65.

17 MSK 94. k. 88-89.

18 TSK 1941. 4. k. 430-33.

19 Uo 432-33.

muk intenzív gyarapodása maradt jellemző. (A szatócs-, a fűszer-, valamint a vegyeskereskedések is ide tartoztak.) Kereskedők aránya 1920-ban már 37% (774 fő, tehát számuk a háborús konjunktúra idején nőtt a leggyorsabban), ami a következő évtizedben lelassult (1930-ban 30,1%, 831 fő), a '30-as években viszont újra intenzívebbé vált (1941-ben 33%, 1018(!) fő), vagyis – s ezt az önállók számának növekedése bizonyítja – a lecsúszó kisegyszitenciák, illetve az újonnan betelepedők számára, sokszor kényszerként, ez a lehetőség maradhatott (ami a piaci árusítás és a házalás mellett a legminimálisabb tőkebefektetést igényelte; másrészt a fogyasztás, a piac bővülése, ám korszerűtlensége és alacsony színvonala tette lehetővé szaporodásukat).²⁰

Éppen ellentétes szakaszok figyelhetők meg a második legnépesebb ágazatban: a fonó- és szövőipari, valamint a ruházati ipari árukkal foglalkozó kereskedések fejlődésében, ami a város forgalmának modernizációs periódusait is jelzi. 1910 és '20 között az itt dolgozók száma csökkent (arányuk 21,2%-ra esett vissza), fellendülés majd a '20-as években, a textil- és a ruházati ipar növekedésével összefüggésben kezdődött (az ágazatban 1930-ban összesen 663-an dolgoztak, a kereskedők 23,9%-a), ami elsősorban a régóta működő üzletek bővülését és lassú korszerűsödését eredményezhette (az önállók száma ugyanis nem nőtt, tehát új vállalkozások alapítására már alig volt lehetőség, az alkalmazottaké viszont 220 fővel emelkedett).

A következő évtizedben a növekedés megállt, a vállalkozók száma alig emelkedett (1941-ben 702 fő, 22,7%), s a néhány új cég a specializáció, a tőkeerő, és a segédek száma alapján nem volt versenyképes, ezáltal megszilárdulni sem tudott.²¹

A további legnépesebb ágazatokat még mindig a mezőgazdasági és az állati termékekkel, valamint a fával és egyéb nyersanyagokkal kereskedők alkották. Az előbbiek aránya 1930-ig lassan csökkent (1920-ban 6,1%, 128 fő, 1930-ban 5,7%, 159 fő), az ezt követő évtizedben viszont emelkedett (1941-ben 7%, 217 fő, ami elsősorban az önállók számának növekedéséből adódott); az utóbbiaké a két világháború között változatlan maradt (1920-ban 6,1%, 127 fő, '30-ban és '41-ben 6,8%, 187, illetve 210 fő).²²

Az iparcikk-kereskedelem növekedése, ami a korszerűsödés mutatója lehetne, a kisipari ruházati ágazat termékeit leszámítva, a két világháború között jelentéktelen volt, részesedése a város kereskedelmében nem emelkedett: a vas- és fémárukkal foglalkozók aránya 1920-ban 6,2% (130 fő), '30-ban 6,5 (181 fő), 1941-ben már csak 5% (153 fő); a fa- és faragott árukkal, a bőr- és papírárukkal kereskedőké – ugyanezekben az időpontokban – 4,9% (103 fő), 3,8% (106 fő) és 4,2% (131 fő); s hasonlóan alacsony, illetve alig bővült a gyógy- és vegyészeti cikkeket árusítók vagy a könyv- és műkereskedők aránya.²³

Az adatok mutatták, hogy Miskolcon a két világháború között ellentétes tendenciák zajlottak. Az 1920-as években nőtt a bolti kereskedelem szerepe, ezen belül az iparcikk-kereskedelmé (igaz, ez mindenekelőtt a ruházati árukkal foglalkozó üzletek gyarapodásából következett), ami a specializáció, a szakkereskedelem erősödésével járt, s a nagyobb forgalmú, korszerűbb üzletvitelű vállalkozások fejlődését eredményezhette. Mindez a koncentráció felgyorsulását is maga után vonta: míg 1910 és '20 között az önállók aránya növekedett (31,3%-ról 35,9%-ra), s a tisztviselőké, valamint a segédszemélyzeté

²⁰ Utalnunk kell arra, hogy a '30-as évek második felében, majd a hadikonjunktúra idején számottevően nőtt a nagyipari: a vas- és fémipari, valamint a gépipari munkások száma. Uo 430–31., MSK 72. k. 54–55., 94. k. 88–89.

²¹ Uo

²² Uo

²³ Uo

csökkent (15,6, illetve 48,5%-ra), addig a '20-as években fordulat következett be: az önállók részesedése 28,7%-ra süllyedt, a tisztviselőké 18,9, az egyéb segédeké 52,5%-ra emelkedett.²⁴

A következő évtizedben a világgazdasági válság hatására e tendenciák megszakadtak. Nőtt az üzlettel nem rendelkezők aránya, ismét az élelmiszerkereskedők, valamint a mezőgazdasági árukkal és nyersanyagokkal foglalkozók számának emelkedése került előtérbe, ami a korszerűtlen, kevésbé differenciált kiskereskedések szaporodását eredményezte: 1941-ig az önállók aránya 16%-kal növekedett (44,8%-ra, 1692 fő), míg a tisztviselőké 13,1%-ra (494 fő), az egyéb alkalmazottaké 42,1%-ra (1588 fő) süllyedt.²⁵

Nézzük, mi jellemezte az izraelita kis- és középpolgárságot a világháború utáni évtizedekben. Az iparban elsősorban azok az ágazatok maradtak kisipari jellegűek (az élelmiszer-, a ruházati és a vendéglátóipar), amelyekben a legmagasabb volt a zsidóság aránya (a legtöbb izraelitát foglalkoztatták), ezáltal ezek az iparosok az 1920-as években megőrizték stabilitásukat, a gazdasági struktúrában megszerzett pozícióikat:²⁶ a dualizmus évtizedeiben megfelelő alapokkal: folyamatos munkalehetőséggel és szilárd egzisztenciával rendelkezők, akik a világháború után az egyes iparágak, valamint a fogyasztás fellendülését vagy a gyári fejlődés ellentmondásait kihasználhatták, ezzel – ha szűk keretek között is –, de termelésüket növelhették és korszerűsíthették. (Melléjük alacsony azok száma: már a dualizmus korában hanyatló iparágakban dolgozók, valamint a háború után betelepülők s a konjunktúrához újonnan csatlakozni próbálók, akik az 1920-as években jutottak csődbe.)²⁷

Mindezt az izraelita hitközség adófizető tagjainak foglalkozási megoszlása is jelzi, amiből az iparosság összetételére következtethetünk. (Az 1920-as évek első felében már több mint 3000-en fizettek adót, ami kb. kétszer több, mint a világháborút megelőzően.²⁸) Az adózók között a szabók (91 fő), valamint a cipészek és cipőfelsőrész-készítők (80 fő) száma a legmagasabb²⁹, tehát a már „hagyományos” foglalkozásaikban megmaradt a zsidóság fölénye, miközben ezek a szakmák a világháború után tovább korszerűsödhetnek: javító-szolgáltató funkciójuk is növekedett, emellett minőségi munkájuk és olcsó termelésük révén versenyképességüket megőrizve egyre több árut állítottak elő, amit a piacbővülés tett lehetővé. (Láttuk, a Miskolcon alakuló cipőgyár nem volt hosszú életű, vagy az 1920-as évek végén a textilgyárnak csökkentenie kellett kapacitását, ugyanakkor az önálló iparosok számára megmaradt a kereskedőcégeknek való bedolgozás le-

24 Uo

25 Uo

26 Figyelembe kell vennünk azt az ellentmondást, hogy az a pozíció, amit a kisipar országos viszonylatban a gazdasági struktúrában: pl. az ipari termelésben való részesedését illetően betöltött, a két világháború között nem változott, ugyanakkor a kisipar színvonala: a segédszámot, a jövedelmeket vagy akár az iparosság életmódját tekintve igen szerény volt, s a '20-as és a '30-as években is alig módosult. A kérdésről általánosan: *Berend T. Iván-Ránki György: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. In: Uők: Gazdaság és társadalom. Bp. 1974. 176–219.*

27 A dualizmus kori előzményekre, az izraelita iparosság foglalkozási sajátosságaira is: *Csiki Tamás: A miskolci zsidó kis- és középpolgárság az I. világháborút megelőző évtizedekben. A HOM Évk. XXXIII–XXXIV. (Szerk.: Veres László-Viga Gyula) Miskolc 1996. különösen: 410–412.*

28 Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltár (a továbbiakban: Bm Lt.) IV. 1925/B Egyesületi iratok 31. A miskolci Ortodox Izraelita Hitközség iratai.

Az említett stabilitást támasztja alá, hogy az izraelita ipartársulat, amelynek vagyoni helyzete a háború alatt megrendült, a '20-as évek elején gyorsan talpra állt, adósságait rendezte (ebben szerepe volt a folytatódó bálrendezéseknek).

29 Uo

hetősége.) S mindez az izraelita iparosoknak (akik már a világháború előtt élen jártak a lassan modernizálódó, „városiasodó” igények kielégítésében) műhelyeik bővítésével, néhánnyal több segéd alkalmazásával növekvő jövedelmeket biztosíthatott.³⁰

Az izraelita adófizetők között a régi kézműves szakmák képviselői már alig voltak (ezek a foglalkozások a két világháború között tovább hanyatlottak a városban), változás viszont a lakatosok és a bádigosok nagyobb száma (46, illetve 31 fő): többségük új iparos, akik munkalehetősége a megfelelő nagyipari ágazatok fejlődésének lelassulásával növekedhetett.³¹ Az építőipar konjunktúráját a 36 asztalos és kárpitos, valamint a 23 „építész” jelzi (nagy részük szintén a világháború után kezdte iparát), hagyományosan magas viszont az adófizetők között az órások és ékszerészek (30 fő), illetve a fogyasztás bővülését kihasználó pékek (26 fő) és mészárosok száma. (Az utóbbiaké a marhakereskedőkkel együtt 39 fő, tehát a kereskedelem és az értékesítés továbbra is a szakmához tartozott.)³² S ugyancsak a népességszám emelkedése tette lehetővé az izraelita kocsmárosok, kávéosok és vendéglősök számának világháború utáni növekedését (az adófizetők között összesen 113-an voltak).³³

Az adatok bizonyították, hogy az ellenforradalmi korszak első évtizedében nem változott jelentősen az izraelita iparosság szakmák szerinti megoszlása: a dualizmus idején kialakult főbb arányok megmaradtak, s azokban az iparágakban jelentek meg új vállalkozók, ahol a '20-as évek konjunktúrája a legtöbb lehetőséget hagyta vagy teremtette meg (ami ismét e felekezet rugalmasságát, mobilitásának megőrződését jelzi).

A kereskedelem különböző formáiban és ágazataiban sem volt jelentős az izraeliták arányának módosulása, igaz, magas számukból következően, az említett általános tendenciákhoz alkalmazkodniuk kellett. (Ezzel függ össze, hogy a zsidóság differenciálódása inkább a kereskedők között gyorsult fel.)

Az állandó üzlettel rendelkezők csoportjában az izraelita kézmű- és rövidáru-, a ruházati és divatáru-kereskedések megtartották korábban szerzett fölényüket, stabil pozíciójukat. Tőkeakkumulációjuk lehetősége és intenzitása már a dualizmus idején a legkedvezőbb volt, amit a '20-as években megőriztek.³⁴ Üzletmenetük, vevőkörük kialakult sajátosságai sem változtak, legfeljebb belső differenciálódásuk erősödött: az egyre korszerűtlenebbé váló, kicsiny rőfősüzletek nem fejlődhettek (igaz, tulajdonosaik megtartották szerény egzisztenciájukat), velük szemben az „úridivat-”, a férfi- és nőidivat-

30 Az elmondottakat jelzi, hogy Miskolcon az 1920-as években az önálló szabók, valamint a cipészek és csizmadiák száma alig csökkent (1920 és '30 között 348-ról 316, illetve 385-ről 337 főre, ezzel továbbra is kimagaslóan a legnépesebb szakmákat alkották), az alkalmazottaké viszont növekedett. A szabóiparban 261-ről 573 (!) főre, ezáltal a cégek segédszámának átlaga 0,8-ről 1,8-re emelkedett, a cipészeknél és a csizmadiáknál 512-ről 521 főre (az átlagos segédszám 1,3-ről 1,5 főre). (Az utóbbi kategóriában pontatlanságot okoznak a cipészek és csizmadiák statisztikáiban együttesen szereplő adatai. Nyilvánvaló ugyanis, hogy elsősorban az utóbbiak száma csökkent a világháború után, illetve cipésziparosok a jelzettnél több segéddel dolgoztak.) Jellemző továbbá a segédszemélyzet kategóriájában a tanoncok egyre növekvő aránya, ami ugyancsak ezen iparok fejlődését, az utánpótlás folyamatos biztosítását mutatja. MSK 72. k. 197., 94. k. 184.

31 Bm Lt. IV. 1925/B Egyesületi iratok 31.

32 Uo 1920 és '30 között az asztalosok és a kárpitosok száma 369-ről 596 főre, az órásoké 47-ről 57 főre, a pékeké 165-ről 326 főre emelkedett, a mészárosoké 86-ról 61-re csökkent. (Az önállók és az alkalmazottak együttes adatai.) MSK. 72. k. 196–98., 94. k. 183–84.

33 A vendéglősök, szállodások, kávéosok és kávéház-tulajdonosok száma (az önállókat tekintve) 1920-ban 207 fő, 1930-ban, mivel a válság ezt az iparágat különösen sújtotta, 172 fő.

Az izraelita adófizetők között, a 60 egyéb, külön meg nem nevezett iparos mellett, 31 „gyárost” találunk, akik a szilárdságukat megőrző üzemek tulajdonosai, s a közép- és nagypolgársághoz tartoztak. Bm Lt. IV. 1925/B Egyesületi iratok 31., MSK 72. k. 198., 94. k. 184.

34 *Csiki* i.m. (A miskolci zsidó kis- és középpolgárság...) különösen: 413–416.

kereskedések specializálódása, szakkereskedelmi jellegük előtérbe kerülése figyelhető meg.³⁵ Emellett a világháború után nőtt az izraelita vas- és vasáru-kereskedők, illetve a könyv- és papírkereskedők aránya, csökkent viszont a termény- és gabonakereskedőké s az egyéb mezőgazdasági nyersanyagokkal, valamint a fával kereskedőké is. (A borkereskedelemben a kis- és középvállalkozók számára – igaz, rövid ideig tartó – fellendülést tett lehetővé, hogy a Hegyalja immár a kamarakerülethez tartozott.)³⁶

A „tulajdonképpen” kereskedők között csökkent tehát a mezőgazdasági termékekkel, az alapanyagokkal, a fűtő- és építőanyagokkal való kereskedelem jelentősége (ami egyre inkább a nagykereskedők profiljába tartozott), nőtt viszont az iparcikk-kereskedelmé, s mivel elsősorban ez tette lehetővé a szakkereskedelem, a modern üzletvitel terjedését, az izraelita polgárság a '20-as években is vezető szerepet játszott a város áruforgalmának fejlesztésében és korszerűsítésében. (Az iparcikk-kereskedelem nagyobb tőkeszükségletet, ugyanakkor gyorsabb tőkeakkumulációt és -megtérülést tett lehetővé, ezért az ágazatban dolgozók gazdasági és társadalmi mobilitása megmaradt, s továbbra is a stabil középpolgárságot erősítették.)

Ennek ellenére az izraelita kereskedők legnépesebb csoportját a világháborút követően az élelmiszer-, a fűszer- és a vegyeskereskedők alkották. Helyzetük már a dualizmus idején is a legbizonytalanabb volt, s számuk – ezzel a káros hatású verseny – tovább növekedett, részben a háború alatt elszegényedő vagy a '20-as években betelepülő s üzletet nyitó önálló kisegyszisztenciák, részben a piaci és utcai árusok, illetve a hálózóknak révén, akik korlátozott és csökkenő gazdasági lehetőségeiket, mivel kezdőtőkét nem igényelt, szintén ilyen üzletek alapításával próbálták ellensúlyozni.³⁷ Mindez a vállalkozók számára piacszűkülést, a jövedelmek apadását eredményezte, ezáltal korszerűtlen üzletvitelük (a hitelben árusítás és vásárlás, a vegyeskereskedelmi jelleg, a csekély készletek) konzerválódott. Többen közülük már a '20-as években tönkrementek, s a piaci árusokkal, a hálózókkal együtt (akik száma az izraelita kispolgárság alsó rétegében szintén növekedett, s a közöttük lévő, egyébként sem éles határvonalak egyre inkább eltűntek, mivel az átmenet „kényszere” erősödött) ők alkották e felekezet gazdasági struktúrából kieső, egzisztenciáját veszítő csoportját, amely alulról kezdte bomlasztani a korábban szilárd izraelita kispolgárságot (számukra, miként általában a kereskedelemben, alig volt meg az alkalmazottá válás lehetősége). S mindez a miskolci zsidóság gazdasági és társadalmi differenciálódásának felgyorsulását is maga után vonta.³⁸

35 1920-ban 138 önálló kézmű- és rövidáru-, textil- és divatáru-kereskedés szerepelt a statisztikában (ezek pontos elkülönítése nem mindig lehetséges), amelyek összesen 242 főt foglalkoztattak (az átlag 1,8); 1930-ban 136 üzlet 451 segéddel (az átlag 3,3). MSK 72. k. 199., 94. k. 185.

36 Az arányokról az izraelita hitközség adófizető tagjainak foglalkozási megoszlása tájékoztató. Bm Lt. IV. 1925/B Egyesületi iratok 31.

A vaskereskedések átlagos segédzártszáma 1920-ban 2,1 fő, '30-ban 3,8 fő, a terménykereskedéseké 0,9 és 0,8 fő (a terménykereskedők száma is csökkent), a fakereskedéseké 1,2 és 2,5 fő. MSK 72. k. 198–99., 94. k. 184–85.

37 Az önálló fűszer-, gyarmatáru- és élelmiszerkereskedők összes száma 1920 és '30 között 108-ról 144 főre, az alkalmazottaké 184-ről 299 főre emelkedett (az utóbbinál figyelembe kell vennünk a fűszer- és gyarmatáru- nagykereskedéseket), a statisztikákban külön szereplő vegyeskereskedőké nem változott (24 és 25 fő, az alkalmazottak átlaga viszont 1,6-ről 1 főre csökkent), a szatócsoké 86-ról 75 főre apadt (ezek döntő többsége nem tartott segédet). MSK 72. k. 199., 94. k. 185.

38 Erre utal az 1920-as évek elején kiújuló és erősödő ellentét a hitközség, illetve szefard tagjai között, aminek jobb megértéséhez tekintsük át a szembenállás több évtizedes történetének főbb, gazdasági és társadalmi vonatkozású eseményeit.

Az ellenségeskedés már az 1860-as évek elején jellemzővé vált a hitközség konzervatív, a gazdasági-társadalmi struktúrába beépülni nehezebben tudó, valamint az új, haladó szemléletű, asszimiláló s a gazda-

ságilag erősödő, a fejlődést kihasználó tagjai között. Ez az alapvető ellentét először a zsinagóga belső berendezése körüli vitákban nyilvánult meg. Az 1863-ban felépített új templomban ugyanis a reformtörekvések szellemében orgonát és kórust kívántak felállítani, a tóraolvasó asztalt (az almemort) pedig nem a középpontban, hanem a frigyszekrény elé helyezték el. Ennek eredményeként, bár a hagyományos berendezésű templom is megmaradt, a konzervatívok egy része kivált a hitközségből, amelyet az 1864-ben Sátoraljaújhelyen, az ortodoxia egyik központjában összehívott rabbigyűlés átkkal sújtott.

Az ellentétek tovább mélyültek, amikor a magyarországi zsidóság 1868–69-es egyetemes kongresszusa után a miskolci anyahitközség a kongresszusi szabályzat szerint, tehát neológként kezdett szervezkedni. Ennek következménye újabb ortodox tagok távozása, akik 1871-ben, az „autonóm ortodox izraelita szervezet alapján egységes és oszthatatlan” hitközséget alapítottak, amelynek alapszabálya kimondta, hogy minden, állandóan Miskolcon lakó izraelita „e szervezetbe köteles magát bekebelezetni.”

Ezt követően tárgyalások kezdődtek a két hitközség egyesítése érdekében, ami 1875-ben, az ortodox szervezeti szabályzatot elfogadva történt meg. Az egység azonban nem tartott sokáig. A hitközségben ugyanis a megerősödött, gazdasági struktúrába beépült s az etnikai-társadalmi asszimilációt elfogadó zsidóság került fölénybe, akik egyes rituális kérdésekben is szembekerültek a merev ortodoxiát vallókkal. Ilyen volt a templomi esketés körüli vita (1865-ben a nagymihályi zsinati határozat mondta ki többek között, hogy csakis a szabad ég alatt lehetséges az esketés), amelynek következtében és ürügyén 1876-ban Strausz kelme-festő vezetésével 106 konzervatív tag kivált az egyesített szervezetből, és megalakította a szefard hitközséget. (Hogy a szakadásnak elsősorban gazdasági és politikai – az asszimilációval kapcsolatos eltérő állásfoglalás – okai voltak, azt bizonyítja, hogy kizárólag a zsidóság ősi törvényeinek értelmezése alapján Miskolcon is több árnyalat különült el, ám ezek képviselői, bár időnként külön összegyűlve magyarázták e törvényeket, minden konfliktus nélkül az anyahitközség tagjai maradtak. – A szefard a Pireneusi-félszigeten lakó, hitű zsidóság héber elnevezése, a miskolci szefardoknak azonban nem volt köze a spanyol rítushoz.)

Az új hitközségi szervezet kiépülése a tagok gyenge gazdasági helyzetéből következően akadozott (elsősorban a Galiciából „késve” érkező, szerény egzisztenciájú izraeliták csatlakoztak), bár önálló elemi iskolát szerveztek, s az anyagi megerősödés és az önállósodás reményében saját mészárszék, illetve templom és fürdő építéséhez is hozzáfogtak. A kiadások fedezésére kölcsönöket vettek fel, sőt széles körben sorsjegyeket bocsátottak ki, amelyek törlesztését és beváltását azonban nem tudták teljesíteni. Ezért 1882-ben a belügyminiszter bűnvádi eljárást indított a szefard hitközség ellen, templomát és fürdőjét elárverezték, ráadásul a rendszertelen és szabálytalan anyakönyvvezetés miatt anyakönyvezési jogát is elvesztette. Pénzügyeinek további kezelése teljesen kiszámíthatatlanná, anyagi forrásai elégtelenné váltak: a könyöradományok (!) mellett egyetlen jövedelme az ortodox hitközségtől bérelt gabellából (közvetett adóból) származott. (A hitközség jellemzően bérből adta az egyenes és közvetett adóinak behajtását.) Ezt azonban a taglétszámok arányában osztották fel, így a szefard 1887-ben pl. a több mint 11 000 Ft bevételnek csupán kb. a 6%-át, 750 Ft-ot kapott. (Taglétszáma ebben az évben 307 fő volt.) Ez az összeg a régi tartozások, illetve a tisztviselők fizetésére sem volt elég, ezért a kormányzat 1888-ban, az előzményeket is figyelembe véve, a szefard hitközséget imaegyesületté minősítette, amely ezzel az anyahitközség felügyelete alá került. (Egy éppen ez évi rendelet szerint annak egységét nem veszélyeztethette, sőt fenntartásához adókkal kellett hozzájárulnia.)

Ezt követően, 1890-ben, miután az imaegyesület eredménytelenül kérte volt státuszának visszaállítását, „végérvényesnek tekintett” egységet kötött az ortodox hitközséggel: a szefardot megillette vallási-rituális intézményeknek (imaháznak, rituális fürdőnek, pászkasütődének, mészárszéknek, iskolának) a fenntartása, valamint rabbi, metsző és egyéb alkalmazottak tartása, akiknek fizetéséről a hitközségnek kellett gondoskodnia, ennek fejében lemondott a gabelláról, és a tagjaira kivetett közvetett adók (pl. a cultusadó) szintén a hitközséget illették. (Emellett a szefard, imaházi célokra, tagjaitól külön adót is szedhetett.)

Mindezek ellenére a viszálykodások és a pereskedések tovább folytatódtak, mivel az imaegyesület, szorult anyagi helyzetében, újabb és újabb jövedelemforrások visszaszerzésén, ezzel együtt a nagyobb önállóság megteremtésén fáradozott. Úgy tűnt, érhet el sikereket, mert az 1900-as évek első évtizedében zajló nagy persorozatban a hitfelekezeti választott bíróság egy sor, számára kedvező döntést hozott: mindenekelőtt autonómiájának teljes visszaállításával újra ortodox izraelita hitközséggé nyilvánította, amihez két dolgot kellett deklarálnia: először, hogy csupán a jogfolytonosság visszaállítása történt meg, ráadásul a szefard hamarabb alakult, mivel az ortodox hitközség alapszabályát csak 1878-ban hagyták jóvá. (Erre azért volt szükség, mert a fennálló rendelkezések szerint egy városban két ugyanolyan szerveztű hitközség nem működhetett.) Másodszor, a bíróság azt is hangsúlyozta, hogy az 1890-es egységet az imaegyesület intézményeinek, illetve maradvék önállóságának fenyegetésével előbb az ortodox hitközség rúgta fel, és sértette meg folyamatosan, sőt a választott bíróság kiküldését is akadályozták, tagjaira nyomást gyakoroltak.

Ezek a nehezen bizonyítható, elvi állítások a szefard gazdasági lehetőségeinek bővítését célozták, amit a bíróság több konkrét határozata meg is fogalmazott. (E testület tehát messzemenően az imaegyesület érde-

keit szolgálta.) Lehetővé tették számára ugyanis újabb mézszárszék felállítását, amit a hitközség, engedélyezési jogára, valamint a szefard adófizetők számának csökkenésére hivatkozva, nem sokkal korábban a helyhatósággal záratott be. (1909-ben valóban már csak 25 adófizetője volt az imaegyesületnek, ami tagjai folyamatos szegényedését jelzi.) Ugyancsak a hitközség jövedelmeit apasztotta az a bírósági határozat, amely szerint a húsvéti lisztet és a pászkát a szefard önállóan szerezheti be, állíthatja elő, és adhatja el, sőt adót sem köteles utána fizetni; imaszékeit nem szefard tagoknak is bérbe adhatja; valamint a gabellajövedelmekből 10% jár számára. (Ráadásul az utóbbi összeget, a pénzügyi függőséget elkerülendő, a hitközségnek rendszeresen meg kellett előlegeznie.) Mindezen túl a bírósági határozat biztosította az imaegyesületnek, hogy 1–1 tagot küldhessen a törvényhatóság adókiivető és felszámolási bizottságába (akik a szefardok megadóztatására vonatkozóan rendelkeztek szavazati joggal); emellett tagjai esketését csakis az imaegyesület rabbija végezhetette (ezáltal az esketési díj teljes egészében a szefardé), sőt azt is kimondták, hogy az egyesületnek a továbbiakban jogában áll újabb intézményeket felállítani.

Az ortodox hitközség természetesen nem fogadta el ezeket a döntéseket, ezért panaszával egy fellebbezési bírósághoz, majd a vallás- és közoktatási miniszterhez fordult, aki arra hivatkozva, hogy az imaegyesület önálló hitközséggé nyilvánítása nem tartozik a felekezeti bíróság jogkörébe, annak főbb határozatait megsemmisítette, s gyakorlatilag az 1890-es egyezséget fogadta el. (Csupán az imaszékek bérbeadását és az adókiivető bizottságban való részvételt biztosító határozatok maradtak érvényben.)

Ezek az események bizonyították, hogy mind a kormányzat, mind a törvényhatóság a gazdaságilag erős és politikailag egészségesebb, megbízhatóbb hitközség mögött állt, azt támogatta, megakadályozva a szefard számára azon intézmények és jogok bővítését, amelyek a hitközség gazdasági erejét csökkenthetnék volna. Annál inkább – s ez a miniszteri határozat egyik fő indoka volt –, mert az anyahitközség a kötelező járulékon túl egyéb módon is támogatta az imaegyesületet, illetve annak legszegényebb tagjait (pénzsegélyekkel, lisztadományokkal, a Chevra útján biztosított ingyenes orvosi gyógykezeléssel).

Az ortodox hitközség egységét a dualizmus évtizedeiben több ízben belülről is veszély fenyegette, mivel konzervatív és haladó „pártállású” tagjai egyaránt maradtak. (Ezt, miként több nagyvárosban: pl. Nagyváradon, itt sem lehet a gazdasági hierarchiában elfoglalt különböző helyzethez kötni, mivel az ortodox hitközségek tagjai, bár némely vallási kérdésben különböző: konzervatív, illetve haladó vagy legalábbis rugalmasabb nézeteket vallottak, a gazdasági szerepvállalást s a társadalmi asszimilációt tekintve neológként „viselkedtek”.) Az 1886-os év eseményei pl. az előbbieket aktivitásukat, a haladókkal szembeni támadását jelzik. Az éves közgyűlésen ugyanis többen azt szorgalmazták, hogy az esküvők ne csak a templomban, hanem a szabad ég alatt is megtarthatók legyenek, visszautasítás esetén a szefardhoz való tömeges átpártolást helyezték kilátásba. Az elkészült beadvány ellen a neológ „szemléletű” tagok a közgyűlés korábbi határozatára hivatkozva tiltakoztak, amely kimondta, hogy kizárólag a templomban lehet esküvőket tartani. Csaknem nyílt szakadás történt, a konzervatívok bizalmatlanságot nyújtottak be az elnökkel szemben, a haladók többsége pedig elhagyta a gyűléstermet. Végül szavazásra került sor, amely visszautasította a beadványt (ez a hitközségen belüli erőviszonyokat jelzi), ám az egység megóvása érdekében kompromisszum született: engedélyezni kellett, hogy kivételes esetekben háznál is rendezhessenek esküvőket.

Az anyakönyvezési kérdésben ugyancsak ellentét állt fenn a haladók és az ortodoxok támogatása között: az előbbieket ugyanis azt akarták, hogy az anyakönyvi hivatalt, miként az jellemzővé vált, a hitközség jegyzősege irányítsa, a rabbi viszont az anyakönyvek vezetésének jogát magának kívánta biztosítani.

A hitközség és az egyre súlyosabb gazdasági helyzetbe kerülő szefard közötti ellentét a világháború után ismét kiújult. Az előbbi támogatását kevesellve, illetve a tisztviselők számának emelése céljából határozta el az imaegyesület 1918-ban, hogy a gabellát és a cultusadót a maga számára fogja visszatartani. A pénzügyi függetlenedés kísérlete persze irreális volt, ráadásul a szefard a '20-as évek elején továbbment, s újra a teljes autonómiát és a hitközségi státust követelte. Erre azonban, létszáma és vagyoni állapota alapján, igen csekély esélye lehetett: a világháború utáni években kb. 150 taggal rendelkezett, akiknek csaknem 40%-a teljesen elszegényedett, hitközségi adót sem fizetett. (Az iratokban felsorolt 154 tag döntő többsége: 117 fő kereskedelemmel foglalkozott, míg iparüzéssel csak 28-an, akik valamennyien a gazdasági hierarchiából kieső, legszegényebb réteget alkották az izraelita kispolgárságnak.)

Nem meglepő tehát, hogy az imaegyesület 1923-ban kb. 34-szer kisebb költségvetési kerettel rendelkezett, mint a hitközség (ez mintegy 3 millió koronát jelentett), ráadásul állandó cultusadó-hátralékkal küzdött, s ingatlanait 60 millió korona telekkönyvi adósság terhelte, bár az anyahitközség most is jelentős segélyekkel támogatta. S mindezt egybevetve, jogosnak tartjuk az utóbbi testület megállapítását, miszerint az imaegyesület anyagi ereje és jövedelmei, esetleges önállósága esetén, csekély számú hivatalnok fizetését sem fedezhetné.

Ezekre az adatokra, valamint az ortodox hitközség „kipróbált hazafiasságára” (!) hivatkozva utasította el 1925-ben a közigazgatási bizottság, majd a fellebbezés után a vallás- és közoktatási miniszter a szefard önállósulásának, illetve autonómiájának kérelmét, tehát a város vezetése továbbra is a hitközség mögött állt,

Nézzük röviden, hogyan változtak a miskolci gazdasági és érdekképviseleti testületek a világháború után, mi jellemezte működésüket az átalakuló politikai feltételek között.

Az 1920-as években létrejövő szervezetek egy része erősebben és közvetlenebbül kapcsolódott a különböző ideológiai irányzatokhoz, ami az iparosok és a kereskedők megosztottságát fokozta. Az ipartestülethez közel álló Miskolci Kisiparosok Szövetsége tagjai politikai és társadalmi érdekeinek megvédését is fontosnak tartotta, s mivel ez számos izraelita kisiparosra vonatkozott, lehetőség nyílt egy „kontra” iparosszervezet létrehozására: 1920-ban alakult meg a Miskolci Iparosok Nemzeti Szövetsége, amely a „nemzeti érzés” fejlesztését kívánta előmozdítani, s a Miskolci Keresztény Hitelszövetkezetre próbált támaszkodni. (A szervezet kormányhatósági felügyelet alatt állt, ami irányítását és működését is közvetlenül meghatározta.)³⁹

Az ipartestület a világháború után belső válságot élt át (bár később úgy vélekedett, hogy a '20-as években „érintetlen maradt az idők szenvedélyeitől”⁴⁰): az évtized közepén a szegényebb, gazdasági hierarchiából kiszoruló tagjainak részvételével ellenzéki mozgalom bontakozott ki, amely a szilárdabb egzisztenciájú, elsősorban izraelita kispolgárság, illetve a testület vezetői ellen irányult. Az ellentétek politikai színezetet nyertek, s az „ellenzéknek” sikerült elérnie, hogy 1929-ben az izraelita Stern Sámuel alelnök lemondjon tisztségéről.⁴¹

Az éleződő szembenállással összefügg, hogy 1925-ben alakult újjá a kamara, amelynek iparos szakosztályába az említett erősebb pozíciójú ipartestületi tagok kerültek be, ami újabb változásokra utalhat: elsősorban arra, hogy az ipartestületi vezetőség immár a kamarán belül, annak nagyobb tekintélyét, anyagi erejét és bővebb lehetőségeit felhasználva kívánta az erősebb iparosok érdekeit képviselni. (Mindezt a '20-as évek közepén kibontakozó kézműveskamari-mozgalom keretében képzelték el oly módon, hogy az iparszakosztály kettéosztásával külön kézműiparos osztály alakulna, amely a kamarán belül a kisiparosok nagyobb önállóságát biztosíthatná.)⁴² Másrészt a kamara maga is elfogadta, bár korábban a kereskedők érdekeit helyezte előtérbe, hogy kézműipari szakcsoport alakuljon (igaz, az iparos szakosztályon belül), ezáltal kívánta ugyanis csökkenő erejét és befolyását, ami a kiskereskedők egy részének szegényedésével függött össze, a stabilitásukat őrző kisiparosokkal felfrissíteni. (A világháború utáni gazdasági-társadalmi változások tehát közvetlenül hatottak a különböző érdekképviseletek működésére és belső viszonyaira.)

Az utóbbiak érdekében szorgalmazta a kamara az 1920-as évek közepétől folyamatosan a terjedő kontárkodás megrendszabályozását, a városi hatóságok által fenntartott, s a kisipar érdekeit sértő kézműipari műhelyek összeírását és megszüntetését, a ván-

mivel érdeke volt, hogy annak felügyeleti és ellenőrzési joga az imaegyesület fölött megmaradjon. Bm Lt. IV. 1925/B Egyesületi iratok 3., Tanulmányrészletek a miskolci zsidóságról. (kézirat é.n.) A Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára (a továbbiakban: HTD) 89. 107. 1–7., *Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945.* Bp. 1992. 105., 109., Borsod megyei Lapok VI. (1886.) 39. sz., *Zsidó Lexikon.* Szerk.: *Ujvári Péter* Bp. 1929. 606–07.

³⁹ Bm Lt. IV. 1925/B 34. A Miskolci Kisiparosok Szövetségének alapszabályai., a Miskolci Iparosok Nemzeti Szövetségének alapszabályai.

⁴⁰ A miskolci Ipartestület 50 éves múltja. Közli: *Kovács L.* Miskolc 1935. 41. HTD 53. 3550.1.

⁴¹ Uo 47., 54.

⁴² A miskolci Ipartestület 41. évi jelentése az 1925. évről. Miskolc 1926. 42.

doripari engedélyek képesítéshez kötését, illetve javítási munkálatokra korlátozását, valamint a kisipar számára könnyebb és előnyösebb feltételekkel való hitelnyújtást.⁴³

Elsősorban az izraelita iparosok számára volt kedvező, hogy a kereskedők iparigazolványuk alapján a legkülönbözőbb munkákra megrendeléseket vehettek át, s továbbíthatták azokat az iparosok felé. Feltételezhetjük ugyanis, hogy az izraelita kereskedők a saját felekezeti belikeket részesítették előnyben, akik ezáltal folyamatos munkalehetőséghez jutottak, vagy mentesültek pl. a gyűjtőhelyek fenntartása alól is.⁴⁴ (Ezek a könnyítések stabilitásuk megőrzését segítették elő, ugyanakkor a miskolci iparosság anyagi differenciálódását gyorsították.)⁴⁵

Az 1920-as években a kamara több olyan intézkedést is hozott, amelyek részben a változó gazdasági feltételekhez igazodva, a kereskedők érdekeit szolgálták. Küzdött minden szabadkereskedelmet bénító vagy korlátozó intézmény (árúvizsgáló bizottság, faértékesítő hivatal stb.) felállításával ellen; tiltakozott az egyre nagyobb és veszélyesebb konkurenciát okozó fogyasztási szövetkezetek, illetve állami anyagbeszerzési központok egyenlőtlen versenye miatt; mivel határkamarává vált, exportirodát állított fel; állandó jellegű árumintavásárt szervezett a kereskedelmi forgalom emelése és a beszerzés olcsóbbá tétele érdekében; és elsősorban a kiskereskedelmet támogató hitelakciók bővítését szorgalmazta.⁴⁶ Mindez (a nagykereskedők mellett) a szilárd egzisztenciájú közép- és kiskereskedők érdekeit szolgálta, miként az is, hogy korlátozni kívánta az engedélyezett vásárok számát, mivel ezeken növekedett az állandó üzlettel, illetve műhellyel nem rendelkező, jogtalanul árusítók száma; sőt a világháború után elszegényedő, stabilitását veszítő kiskereskedők ellen egy önálló testületet is felállított, amely a „tisztességes verseny és az üzleti erkölcs” védelmét tűzte célul.⁴⁷

Az említettek mellett a kereskedelmi és iparkamara az 1920-as évek adópolitikáját sérelmezte a leghangsúlyozottabban, amely szerinte különösen hátrányos az iparosok és a kereskedők számára. Ezért folyamatosan szorgalmazta a III. osztály kereseti adójának, valamint a kisebb üzletkörrel és alacsonyabb jövedelmekkel rendelkező vállalkozások forgalmi adójának csökkentését; tiltakozott a kereskedelmet szűkítő fényűzési adó vagy a szintén a kereskedőket és az iparosokat sújtó városi pótaxók, illetve a különböző adópótlékok növelése ellen⁴⁸; valamint kifogásolta a cégek üzleti forgalmának sokszor önkényes, az adóbevallásokat figyelmen kívül hagyó megállapítását, s a hatóságok állandó ellenőrzéseit is. A kamara tehát a vállalkozók számára igazságosabb, ugyanakkor progresszívebb, az adóalanyok többszörös megterhelését kizáró adóztatást kívánt, ami elsősorban a közép- és kiségzisztenciák stabilitásának megőrzését célozta.

Mindez bizonyítható, hogy az 1920-as években a kamara alkalmas maradt a nagypolgárság mellett a középrétegek, valamint a stabil kispolgárság, köztük a zsidóság hatékony érdekképviselőre (vezetésében e felekezet megtartotta pozícióit), s nagyobb hangsúlyt fordított a különböző részérdekek vagy ellentétek feloldására, a nagy-, közép- és kispolgárság, illetve a kereskedők és az iparosok igényeinek együttes érvényesítésére.

43 A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara Jegyzőkönyvei (a továbbiakban: KIJegy.). 1924., 1925. (Bm Lt. IX. 201. A Kereskedelmi és Iparkamara iratai.)

44 Az 1922. évi XII. tc. 47. §-a rendelkezett a kereskedők ezen jogáról. KIJegy. 1928. (Uo)

45 Igaz, mindez magában hordozta a közvetítő kereskedelem és a kisipar közötti konfliktus lehetőségét, mivel az előnyösebb helyzetben lévő kereskedők ily módon maguk szabhatták meg és irányították, a kisiparosok közötti konkurenciát kihasználva számukra kedvező feltételekkel, a közvetített munka ellenértékét.

46 KIJegy. 1922., 1925., 1926., 1927. (Uo)

47 KIJegy. 1927., 1928. (Uo)

48 A III. osztályba a gyárosok, az iparosok (a segéd nélkül dolgozók kivételével), a bankárok és a kereskedők (a hálózatot kivéve) tartoztak. PI. KIJegy. 1920., 1921., 1925.

Annak ellenére, hogy a világháború után több olyan kormányzati és törvényhatósági döntés született, amely általában a kamarák s konkrétan a miskolci kamara szerepét, autonómiáját kívánta korlátozni. Jellemzővé vált, hogy előzetes meghallgatása nélkül vagy előterjesztéseinek figyelmen kívül hagyásával hoztak rá vonatkozó döntéseket; nem delegálhatott önállóan tagokat a törvényhatóság gazdasági testületeibe: pl. az adófelszámolási bizottságba; s mivel bevételeinek alapjául mindig a folyó évi s nem az előző évi kereseti adó szolgált, állami előlegek felvételére kényszerült, ezáltal pénzügyi függősége erősödött.⁴⁹

A gazdasági világválság az izraelita kis- és középpolgárságot igen intenzíven sújtotta, negatív hatásai hosszú ideig érvényesültek. A fogyasztás visszaesése ugyanis a nem közvetlen létfenntartást szolgáló ipari és kereskedelmi ágazatokat, illetve szakmákat érintette a legmélyebben: a cipészeket, a szabókat, a vendéglő- és kávéiparban, valamint az építőiparban dolgozókat, továbbá az iparcikkokkal (mindenekelőtt a textil- és a ruházati ipar termékeivel) kereskedőket, akik között a legmagasabb volt a zsidóság aránya. (A fűszer- és vegyeskereskedőket, a szatócsokat a korábban látott korlátok: szűk piacaik, korszerűtlen üzletvitelük, alacsony jövedelmük sodorta még válságosabb helyzetbe.) Közülük mind többen adósodtak el a végsőkig, jutottak kényszeregyezés vagy csődeljárás alá, zárták be műhelyeiket és üzleteiket (nemegyszer a végrehajtás után szerszámaikat, áruikat és egyéb ingó értékeiket is elvesztették), s váltak tartósan jövedelem-, illetve munkanélkülivé. (Csupán 1930 első két hónapjában 28 cég megszűnését jelentették be a városban; s a kartellmegállapodások, az árak vagy a piacok szabályozásának következményei is elsősorban a kispolgárságot sújtották.⁵⁰)

A világgazdasági válság tehát tovább polarizálta a miskolci zsidóságot, elmélyítette a vagyoni és a társadalmi különbségeket, s aminek még súlyosabb következménye volt: a '20-as években szilárd kis- és középpolgári rétegek gazdasági stabilitását, erejét és mobilitását rendítette meg. (Az iparukat folytatók a fokozódó tőkeszegénység miatt messze elmaradtak a korábbi évek termelési és jövedelemszintjétől, a bedolgozás lehetősége a rendelkezésre álló olcsó munkaerő révén apadt – ugyanakkor az alkalmazottá válás esélye is csökkent –, ami a szűk piacokkal együtt romló feltételeket és erősödő kényszereket eredményezett: az iparosok pl. rendszeresen vásárolásra kényszerültek, ami a kiskereskedők helyzetét rontotta, akik, az üzlettel rendelkezők is, növekvő arányban folytattak piaci árusítást.) A zsidóság modern polgári középosztálya, amely a '20-as években még őrizte stabilitását s a gazdasági struktúra különböző szintjein megszerzett pozícióit, szenvedett tehát pótolhatatlan veszteséget, ami a miskolci társadalomszerkezet egészét, a vertikális lehetőségeit is közvetlenül befolyásolta.⁵¹

Az iparosok és a kereskedők szegényedését az érdekképviselések anyagi helyzetének alakulása is tükrözte. A kamara bevételei, amelyek főképp az illetékfizetésből származtak, messze alatta maradtak kiadásainak, ezáltal vagyona az 1930-as évek közepéig folyamatosan csökkent, miközben adóssága e néhány év alatt csaknem megduplázódott,

49 KIJegy. 1924., 1925. (Uo)

50 KIJegy. 1930. (Uo) A kartellmegállapodások: pl. a miskolci nyomdatulajdonosok egyezsége – amelyek hozzájárultak a nagyvállalkozók stabilitásának megőrzéséhez – az ipartestület érélyes tiltakozását váltották ki. A miskolci Ipartestület 50 éves... 56.

51 A középosztály a '20-as években még megtartotta tagoltságát, fogalmába, miként korábban, ekkor is beleérthettük azt a felső kispolgári réteget, amely szintén megőrizte stabilitását és gazdasági funkcióit, annál inkább, mert e kategóriák a világgazdasági válságig nem különültek el élesen, átjárhatóak maradtak, s az átmeneteknek számos formája élt tovább.

amihez a behajthatatlan hátralékok növekvő aránya járult. (1928 és '35 között az adósság 63 000-ról 111 000 pengőre emelkedett.⁵²)

A válság évei alatt a testület számos javaslatot dolgozott ki a krízis enyhítésére. Mindenekelőtt a kisipar és a kiskereskedelem hitelezésének biztosítását tartotta fontosnak, ezért a vállalkozók hitelkeretének bővítését szorgalmazta, amit nem a központi, hanem a helyi pénzügyintézetek segítségével kívánt elérni. (Ezáltal biztosabb és jobban ellenőrizhető a hitelnyújtás, amelyben – a kamara reményei szerint – a legtokeerősebb miskolci bankok vettek volna részt, az akció azonban a kisegzisztenciák passzivitása, hitelképességük teljes elvesztése miatt kudarcba fulladt, ami gazdasági stabilizálódásuk esélyét tovább rontotta.)⁵³

Emellett a kivitel növelését is támogatta a kamara (ami az adott helyzetben teljesen irreális volt); az ipart és a kereskedelmet fejlesztő intézmények: pl. iparcsarnok, árumintavásár létrehozása mellett foglalt állást (ezek az igények a '20-as évek közepétől napirenden voltak); s az egyéb kormányzati intézkedések végrehajtásáért, valamint az anyagi támogatások emeléséért küzdött.⁵⁴ Újra felvetette az ipari szakvizsga kedvezményeinek megszüntetését (ezek a Trianon után a városba áramló s a még korábban megtelepedett iparosoknak, köztük az izraelitáknak is konkurenciát okozó új iparosréteg érdekeit szolgálták, mivel megkönnyítették számukra a képesítés megszerzését), továbbá ismét szorgalmazta a hatósági üzemek: pl. Miskolc központi szeszfőzdéjének felszámolását, amelyek az iparforgalmi lakosság érdekeit sértették.⁵⁵

Mindez bizonyítja, hogy a kamara a válság hatásait úgy próbálta enyhíteni, hogy közben a különböző társadalmi rétegek, valamint az iparosok és a kereskedők érdekeit is védeni kívánta. (Élre Neumann Adolf halála után, 1931-ben az ugyancsak izraelita Fodor Dezső gyógyszerész és kereskedő került.) Ez tükröződött a törvényhatósági bizottságba választott kamarai tagok összetételében: Miskolc ugyanis a kamarakerületben egyedüli településként ugyanannyi kereskedőt delegálhatott, mint iparost (ami alacsonyabb számuk ellenére az előbbieknél nagyobb befolyását jelzi), s a megválasztottak többsége izraelita volt. (Emellett virilis jogon több kereskedő kerülhetett a törvényhatóságba, ami ismét az ágazat gazdasági fölényét jelzi.)⁵⁶

A zsidó iparosság közvetlen érdekképviselete, az Izraelita Ipartársulat szintén néhez éveket élt át a gazdasági válság idején, vezetősége 1933-ban lemondott⁵⁷, ami azonban a taglétszám jelentős csökkenését nem akadályozhatta meg: hiába indult tagszerzési mozgalom, alakult meg a testület ifjúsági csoportja s találjuk meg a pártolók között a Miskolci Kölcsönös Önszegélyező Hitelszövetkezetet és a Miskolci Áruhitelzési Szövetkezetet, mindez legfeljebb enyhíthette, de nem oldhatta meg válságát, ezáltal az Ipartársulat egyre jelentéktelenebbé vált, feladatait nem láthatta el, ami az izraelita iparosság '30-as évekbéli hanyatlását bizonyítja.⁵⁸

52 Magyar Statisztikai Évkönyv (a továbbiakban: MSÉ) XXXVI. 115., XLIII. 124. A '30-as évek közepétől a kamara pénzügyi viszonyai rendeződtek (adósságállománya 1938-ban csökkent a gazdasági válság előtti szintre), ami azonban a nagypolgárság hozzájárulásainak volt köszönhető.

53 KIJegy. 1929. (Uo)

54 KIJegy. 1930. (Uo)

55 KIJegy. 1931., 1932. (Uo)

56 KIJegy. 1929. (Uo)

57 Ehhez hozzájárult, hogy Freund József pénztárnok a társulat betétállományát és egyéb jövedelmeit is elikkasztotta. A miskolci Egyesült Izraelita Ipartársulat 100 éves történetének rövid ismertetése 1836–1936. Összeállította: *Singer Manó, Rosenberg Mór.* HTD 53.3568.1.

58 Uo

A kis- és középvállalkozók többsége ugyanis a válság után átmenetileg sem tudta a gazdasági struktúrában korábban megszerzett pozícióját stabilizálni, aminek több, egymással összefüggő oka volt. A nagytőke aktivitása (a kisvállalkozások funkciójának átvétele) a meggyengült kisiparosok és kiskereskedők lehetőségeit szűkítette. Az utóbbiak nem vehettek részt a bővülő exportszállításokban; s a gyárak fokozódó detailárúsítása (amely során üzlethelyiségeket nyitottak, ahol közvetlenül szolgálták ki a fogyasztókat); illetve a szabott árak számos területen való fenntartása szintén őket, de a kisiparosokat is sújtotta.

Ugyancsak a kisvállalkozókat fenyegette az 1930-as évek alacsony szinten maradó fogyasztása, továbbra is azokban az ágazatokban (ruházati, cipész-, szabó- és vendéglátóipar, valamint az ezekre épülő kereskedelem), ahol a legmagasabb volt a zsidóság aránya. Mindez nagyarányú és tartós munkanélküliséget eredményezett, amit a válság után iparüzéssel és kereskedéssel próbálkozó növekvő száma mélyített el: már 1934-ben több mint ezer (!) iparjogosítványt adtak ki, sokan engedély nélkül próbálkoztak, ami a konkurencia növekedését és a munkalehetőségek további szűkülését vonta maga után, s lehetetlenné tette a kispolgárság újbóli megszilárdulását.⁵⁹

Nem véletlen, hogy a kamara iparos szakosztálya egyre intenzívebben szorgalmazta a képzés megadásának szigorítását (a tanidő felemelését, valamint a tanonctartás mestervizsgához kötését)⁶⁰, a kereskedelmi szakosztály viszont – s ez jelzi, hogy a kis- és középegyszisztenciákkal szemben ismét a nagykereskedők érdekei kerültek előtérbe – a forgalmazás bármilyen megkötése, illetve korlátozása ellen foglalt állást.⁶¹ (Mindez a kereskedelem és az ipar mélyülő ellentéteit, kölcsönös, egymást feltételező és indukáló fejlődésük egyensúlyának felborulását, a részcélok összeegyeztetésének megghiúsulását bizonyítja, mivel önálló érdekeiket már csak egymás rovására tudták érvényesíteni: említettük pl. az iparosok piacokon való fokozott megjelenését, ugyanakkor a '30-as évek közepétől mintegy 40-50 cipésziparos segédi munkabéren alul volt kénytelen a kereskedőknél bedolgozást vállalni⁶², ami nem csak a miskolci cipészipar hanyatlásához járult hozzá, hanem a társadalmi ellentéteket is kiélezte részben az izraelita kis- és nagypolgárság, részben a keresztény és zsidó vállalkozók között.)

A kormányzati és a helyi politika törekvése a keresztény kisegyszisztenciák megerősítésére – még az I. zsidótörvény előtt – ugyancsak az izraelita kispolgárság térvesztését eredményezte. A volt köztisztviselő, illetve nyugdíjas iparúzó Miskolcon is különböző kedvezményekben, pl. díjkedvezményben részesültek; a nemzeti önállósítási alap az indulótőkét kívánta biztosítani az új, keresztény iparosok és kereskedők számára; vagy a középosztálybeli ifjúság kereskedelmi pályákra orientálása érdekében a kormányzat 50 tandíjmentes helyet rendszeresített a miskolci felsőkereskedelmi iskolában, s azt évi 120 pengő segéllyel támogatta.⁶³ A forgalmi adók folyamatos emelése általában sújtotta az iparosokat és a kereskedőket, Miskolc város rendelete viszont, amely a nyílt árusítású üzletek vasárnapi nyitva tartását korlátozta, illetve tiltotta, ugyancsak a zsidóság ellen irányult.⁶⁴ S mindezek következtében az 1934-ben és '36-ban Miskolcon megrendezett ipari kiállítás és vásár, amelyek a kereskedelmi forgalom s a termelés megélénkítését célozták, és átmeneti fellendülést eredményeztek; vagy pl. a folytatódó kisipari és kiskeres-

59 KIJegy. 1935. (Uo)

60 Uo

61 KIJegy. 1937. (Uo)

62 A miskolci Ipartestület 50. évi jelentése az 1934. évről. HTD 53. 2740.1.21.

63 KIJegy. 1935., 1937. (Uo)

64 KIJegy. 1934. (Uo)

kedelmi hitelakciók sem változtathattak az izraelita polgárság gyengülő pozícióján. (A hi-telek visszafizetése nem valósult meg, ezáltal az akció csupán a hátralekös kisegyszten-
ciák számát növelte.)⁶⁵

Ezek a tényezők együttesen eredményezték a miskolci zsidó iparosok és kereske-
dők számának, valamint arányának visszaesését: az önálló iparosok száma a világháború
előtt, 1939-ig 531 főre csökkent, ami az összes iparos 22%-át adta. (Az 1930-as adatok,
miként láttuk, 700 fő, 31,9%.)⁶⁶ S ugyancsak döntő következmény, hogy az izraelita né-
pesség a '30-as években végérvényesen kettészakadt: a stabilitását őrző, szűk nagypol-
gárság mellett tovább növekedett a gazdasági hierarchiából kieső, egzisztenciáját veszítő
és életfeltételeiben is perifériára szorulóak száma, akik nem csak vagyoniilag és társadal-
milag, hanem életmódjuk alapján is egyre élesebben különültek el egymástól, vagy az
asszimilációs készséget, a politikai állásfoglalást (lojalitást) tekintve szintén növekvő
különbség figyelhető meg közöttük. (Úgy tűnik, a gazdasági létalapját veszítő zsidóság a
'30-as években a mereven konzervatív, az asszimiláció bármely típusát továbbra is eluta-
sító ortodox irányzathoz közeledett.) Az utóbbiak közül egyre többen kényszerültek zug-
kereskedést és zugipart űzni, ráadásul számukat a Csehszlovákiából, a Romániából, majd
a Lengyelországból beáramlók növelték. (Csehszlovákiából közvetlenül a német meg-
szállás után, Romániából a Goga-kormány antiszemita terrorja következtében menekül-
tek, s váltak a miskolci társadalom nincstelenjeivé.)

A végső csapást a kisiparosok és a kiskereskedők egzisztenciájára a zsidótörvények
mérték, különösen az 1939. évi IV. tc. – a II. zsidótörvény – szűkítette döntően az izrae-
liták gazdasági pozícióit és maradék lehetőségeit. Csak a legfontosabb pontjait kiemelve,
újabb iparendélyeket a zsidóság számára már nem lehetett kiállítani, mivel e felekezet
Miskolcon az összes engedéllyel rendelkező iparúzó több mint 6%-át adta; hitelszolgálat-
ra és -közvetítésre nem kaphattak engedélyeket; miként az állami egyedáruság alá eső
cikkek (pl. a dohány) árusítására sem, a meglévő engedélyeket néhány éven belül be
kellett vonni. A közszállításokban és a kereskedelemben szintén nagymértékben korlá-
tozták a zsidóság lehetőségeit (ami a nagykereskedőket is sújtotta), emellett a magáncé-
gek izraelita tisztviselőit és segédjeit az az intézkedés veszélyeztette, amely 1943-ig az
ipari, a kereskedelmi, a bányászati, valamint a bank- és pénzváltóüzleti vállalatokban 12-
15%-ban kívánta maximálni arányukat.⁶⁷

Az előírásoknak megfelelően vonta be a miskolci pénzügyigazgatóság a zsidóság-
nak kiadott italmérségi engedélyeket (a városban a 111 „korlátlan” italmérő helyiség közül
– a Magyar Élet adatai szerint⁶⁸ – 53 volt izraelita tulajdonban, amelyeket egy éven belül
kellett átadni az új igénylőknek, emellett a nagyobb éttermek italmérségi jogát, néhány év
türelmi időt adva, szintén megvonták); a trafikengedélyek nagy részét, valamint az izrae-
lita kocsmárosok, vendéglősök és kávéosok dohányárúsítási jogát is megszüntették, s a
továbbiakban a kegytárgyárúsítást sem engedélyezték számukra.⁶⁹

Még súlyosabb következménye volt annak az 1940 őszén hozott alispáni rendelet-
nek, amely Borsod megyében megtiltotta a helyfoglalási engedélyek kiadását izraelita
kereskedők részére, a meglévőket be kívánták vonni, ami azt eredményezte, hogy a zsidó

65 Uo

66 Ezzel szemben a keresztény iparosok száma 1930 és '39 között kb. 300 fővel növekedett. A miskol-
ci Ipartestület 55. évi jelentése az 1939. évről. HTD 53.2740.1.21.

67 A II. zsidótörvény megjelent: Országos Törvénytár 1939. 4. sz.

68 A lap a Magyar Élet Pártjának miskolci orgánuma volt. Teleki programjával indult, ám a későbbi-
ekben az újabb kormányok hűséges kiszolgálására is vállalkozott. (Adatait ezért túlzónak tekintjük.)

69 Magyar Élet 1939. október 5., 1940. augusztus 29., október 9.

iparosok és kereskedők (a piaci árusokat, a házalókat is beleértve) árusként vagy viszonteladóként sem jelenhettek meg a vásárokon és a piacokon, valamint elkezdődött a csarnoki árusok fülkéberletének felmondása is (a legjobb helyek voltak az izraeliták birtokában).⁷⁰ E rendelkezések elsősorban a kispolgárságot sújtották, s pontos betartásukról (annak ellenőrzésével, hogy az izraelita kereskedők az árusításkor nem lépik-e túl az engedélyezett mértéket), illetve a strómanok elleni szigorú fellépésről az átalakított törvényhatóság, valamint az egyre jobboldalibbá váló városi bíróság igyekezett gondoskodni.

E korlátozásokkal párhuzamosan növekedett a keresztény polgárságot összefogni és erősíteni kívánó miskolci szervezetek száma. Legfontosabb az 1930-as évek végén létrejövő Baross Szövetség volt, amely elsősorban a kisiparosokat és a kiskereskedőket akarta szervezni, a különböző áruk elosztásának irányítására önálló szervezetet kívánt létrehozni, s igényt tartott az önállósítási alapból kölcsönt kérők elbírálására is (amit eddig többnyire a kamara végzett).⁷¹ 1938-ban alakult meg a Keresztény Áruház Szövetkezet, üzletkörét azokra az árucikkekre összpontosítva, amelyeket korábban az izraelita kereskedők uraltak.⁷²

A gazdasági szférán kívül szintén számos intézkedés született a zsidóság ellen. A '30-as évek végén, a magánalkalmazottak visszaszorítására alapították meg a Keresztényszocialista Magántisztviselők Országos Szövetségének miskolci csoportját, vagy tiltották be pl. még az I. világháború előtt alakult, s a „hithű” zsidóság összefogását célzó Miskolci Ortodox Zsidókört.⁷³

A gazdasági és a politikai diszkriminációk – csupán vázlatosan számba vett – sorozata az izraelita kis- és középpolgárság anyagi-egzisztenciális lehetőségeit a végsőkig szűkítette: a szentegylet már 1939-ben ijesztőnek tartotta az elszegényedő, nyomorgó és egyre inkább nélkülöző zsidók számának gyors növekedését, amin szociális kiadásainak emelésével sem tudott segíteni.⁷⁴ (Ilyen körülmények között az izraelita polgárság természetesen nem válhatott a háborús konjunktúra haszonélvezőjévé, helyzete, illetve lehetőségei nem javultak, miként általában a helyi kiskereskedelem és a kisipar sem tudott a háborús gazdaságból profitálni.)

A német megszállás után fordult tragédiába a miskolci zsidóság sorsa. Az országos rendeleteket: az izraeliták vagyonának bejelentési kötelezettségét és zár alá vételét, üzleteik és műhelyeik bezárását, illetve keresztény kézbe juttatását, a pénzügyintézetek, az ipari és a kereskedelmi vállalatok „zsidótlanítását” e településen is végrehajtották⁷⁵, majd 1944. június 11-e és 16-a között – Ferenczy László csendőr alezredes jelentése szerint, aki magyar részről az egész akciósorozatot irányította – 28 104 főt deportáltak a városból, ami messze felülmúlta a helyi zsidóság összlétszámát.⁷⁶ Az elhurcolt miskolci izraeliták között ezren felül volt a kereskedők száma (az ügynökökkel, a házalókkal együtt – ez a város valamennyi kereskedőjének még mindig kb. 42%-a: 1943-ban ugyanis 2403 kereskedőt írtak össze); s csak néhány kisipari szakmát említve: több mint 100 szabó, kb. 160 varrónő, mintegy félszáz cipész, illetve pék, ugyanennyi vendéglős és kocsmáros el-

70 Idézi pl.: Magyar Élet 1940. október 11.

71 Magyar Élet 1940. augusztus 11.

72 Magyar Élet 1939. július 2.

73 Uo

74 A miskolci Chevra Kadisa zárszámadása az 1939. évről. Miskolc 1940. HTD 53.3623.1.

75 Magyarország története 1918–19., 1919–45. Főszerk.: Ránki György Bp. 1988. 4 1160.

76 Miskolc a felvidéki zsidóság összegyűjtésének egyik fő központja volt. (Az izraeliták koncentrációja és gettóba zárása 1944. júniusának elején zajlott, mivel a város a VII. csendőrkerület centrumaként csak a harmadik művelési zónába tartozott.) *Randolph L. Braham: A magyar Holocaust I–II. k. Bp. 1988. II. k. 21.*

pusztulásáról vannak adataink.⁷⁷ (Mindez megerősíti, hogy a világgazdasági válság után sem módosult lényegesen az izraelita iparosok korábban megfigyelt foglalkozási megoszlása.)

Nézzük röviden a kamara és az ipartestület sorsának alakulását, amelyek tagjai között és vezetőségében – a Magyar Élet adatai szerint – a '30-as években is csaknem 100 (!), illetve kb. 40%-ban izraeliták kaptak helyet.⁷⁸

Az előbbi autonómiája az évtized derekától tovább szűkült: határozatait a kereskedelmi miniszternek kellett jóváhagynia, akinek felügyeleti joga a kamara költségvetésének összeállításánál is érvényesült (a költségvetési keret folyamatosan csökkent, ráadásul a város anyagi támogatása megszűnt).⁷⁹ Majd Miskolc igazoló választmánya, a választás tisztaságát kétségbe vonva, a kamara törvényhatóságba delegált tagjainak mandátumát érvénytelenítette, aminek s a fokozódó politikai nyomás következtében Ferenczy Károly elnök (az egyik legrégebbi miskolci izraelita kereskedőcsalád tagja) 1938 decemberében lemondásra kényszerült.⁸⁰ (Ferenczy 1936-ban, Fodor Dezső halála után került a kamara élére, igaz, s ez a testületen belül jelezte az iparosok és a kereskedők tovább mélyülő ellentétét, az iparosszakosztály nem őt támogatta.⁸¹) Utódja, immár az előbbieket jelöltjeként és képviselőjeként, Szilágyi Miklós gyáros lett, aki a keresztény iparosok fokozatos térfoglalása mellett foglalt állást, ám a kamara önállóságát, illetve a város gazdasági életében betöltött szerepét meg kívánta őrizni, ami azonban nem valósulhatott meg. A felterjesztett új választási szabályzatot a kormányzat elutasította, majd 1940 végén, a tagok többségének mandátumát megszüntetve, a kamara önkormányzatát felfüggesztették, s élére miniszteri biztost állítottak. (Hiába nyilatkozta tehát a II. zsidótörvény után a testület – amivel a nagypolgárság lojalitását próbálta kifejezni –, hogy politikával nem kíván foglalkozni, miként eredménytelenül kérte, hogy a törvény végrehajtásánál „méltányosan”, a helyi termelési viszonyokra tekintettel (!) járjanak el.)⁸²

Az 1930-as évek közepétől az ipartestületben is hasonló tendenciák erősödtek fel. A különböző szakosztályok tagjai között és vezetőségében is csökkent az izraeliták száma, majd a II. zsidótörvény után valamennyi izraelita tisztviselőnek távoznia kellett. Ezt követően a keresztény egzisztenciák védelmében nyíltan a stróman-rendszer ellen foglalt állást, illetve aktívan szorgalmazta a kereskedést is folytató keresztény iparosok kedvező feltételekkel történő hitelezését, s vette pártfogásba az újonnan alakuló miskolci keresztény egyesületeket. A háború befejező szakaszában azonban már csak pénz- és hitelhiányról, nyersanyaghiányról s általában a kereskedelem, az ipar, valamint a hitelélet pangásáról számolhatott be, ami nem csak a vesztes háború gazdasági következménye volt.⁸³

77 A Miskolci Izraelita Hitközség Iratai. A világháború alatt elpusztult miskolci zsidók névsora. Miskolc é. n., a miskolci mártírokat, mintegy 6800 nevet felsorol továbbá: *Paszternák, Rav Slomó*: Miskolc és környéke mártírkönyve. Tel-Aviv 1970.103–179.

Az Izraelita Ipartársulat tagjainak több mint 80%-át veszítette el, s a nagy múltú egyesület a világháború alatt feloszlott. (A háború után Miskolcon maradt, illetve a visszatért izraelita lakosság létszámáról nincsenek pontos adataink, ami, az Ipartársulat veszteségeinek arányát figyelembe véve, 1500–2000 fő körül lehetett.)

78 Magyar Élet 1939. július 18., 1940. december 20.

79 KIJegy. 1933., 1934. (Uo)

80 KIJegy. 1938. (Uo)

81 KIJegy. 1935., 1936. (Uo)

82 KIJegy. 1938., 1939. (Uo)

83 A miskolci Ipartestület 57. évi jelentése az 1941. évről., A miskolci Ipartestület 58. évi jelentése az 1942. évről. HTD 53.2740.1. 21.

DIE MISKOLCER ISRAELITISCHE KLEIN- UND MITTELBÜRGERSCHAFT IN DER ZEIT ZWISCHEN DEN ZWEI WELTKRIEGEN

Diese Studie suchte – an die im vorhergehenden Band des Jahrbuches erschienenen Schriften anknüpfend, die die wirtschaftliche Rolle der unternehmerischen Miskolcer israelitischen Bürgerschaft in der Zeit des Dualismus und deren Stellung in den verschiedenen Zweigen der einzelnen Gewerbebranchen und des Handels untersuchte – eine Antwort darauf, wie sich dies in der veränderlichen wirtschaftlichen und politischen Atmosphäre der Jahre um 1920 und '30 modifizierte. Wie wurden die Möglichkeiten der israelitischen Klein- und Mittelbürgerschaft nach dem Zerfall des historischen Ungarns durch die Modifizierung der Wirtschaftsstruktur der Ortschaft, die in eine vollkommen andere marktmäßige Umgebung geriet, beeinflusst, welche Folgen hatte die Weltwirtschaftskrise auf die gesellschaftliche Lage des Judentums und auf welche Weise führte die sich ab Ende der 30-er Jahre verstärkende Serie politischer Diskriminierungen zum völligen finanziellen-existentialen Bankrott einer breiten Schicht der Glaubensgemeinschaft.

Die einleitenden Kapitel der Studie untersuchen – anhand von Unternehmenstatistiken – einige Eigenheiten der Entwicklung des Gewerbe- und Handelslebens von Miskolc. Im Gewerbe modifizierten sich die aus den vorhergehenden Jahrzehnten geerbten Mißverhältnisse ein wenig: gemäß der Zahl der Beschäftigten verringerte sich die Rolle der Eisen- und Metallindustrie, sowie des Maschinenbaus, was sich allerdings mit dem Wachstum der Baumaterialindustrie, in geringem Maße der Holzindustrie, sowie der Lebensmittelindustrie und nicht mit dem Aufschwung der Verbraucherindustrien, bzw. der neueren, moderneren Industriezweige paarte. (Nebenbei blieb die Überlegenheit des Kleingewerbes zwischen den beiden Weltkriegen bis zum Ende bestehen.) Beim Handel nahm in den 20-er Jahren die Rolle des Ladenhandels zu, vor allen Dingen der Handel mit Industrieartikeln, was mit der Erstärkung der Spezialisierung einherging und auch eine Beschleunigung der Konzentration zur Folge hatte, aber in den folgenden Jahrzehnten brachen diese Tendenzen durch die Wirkung der Weltwirtschaftskrise ab; der Anteil der über kein Geschäft Verfügenden stieg an, erneut trat die wachsende Zahl der sich mit landwirtschaftlicher Ware und Rohstoffen Beschäftigenden in den Vordergrund, was eine Zunahme des anachronistischen, weniger differenzierten Kleinhandels verursachte.

Die folgenden Kapitel untersuchen die israelitischen Gewerbebetreibenden und Händler. Innerhalb der Industrie blieben in erster Linie diejenigen Zweige kleingewerblich (z.B. das Lebensmittel-, Bekleidungs- und Gaststättengewerbe), in denen der Anteil der Juden traditionsgemäß groß war (unter den Schneidern, Schustern, Bäckern, Fleischern, Schenk- und Gastwirten), dadurch bewahrten diese Gewerbebetreibenden in den 20-er Jahren ihre Stabilität und neben diesen wuchs auch die Zahl der Schlosser und Klempner, bzw. – die Konjunktur der Bauindustrie ausnutzend – der Tischler und Tapezierer usw.

Bei den israelitischen Händlern wurde in den 20-er Jahren die Rolle des Handels mit landwirtschaftlichen Produkten, Rohstoffen, mit Heiz- und Baumaterial (was immer mehr zum Profil der Großhändler gehörte) bedeutungsloser, dagegen nahm der Handel mit Industrieartikeln zu (in erster Linie durch das Anwachsen der Zahl der Handarbeits- und Kurzwaren-, der Bekleidungs- und Modeartikelhändler) und da in erster Linie diese eine Verbreitung des Fachhandels, der moderneren Geschäftsführung ermöglichten,

spielte die israelitische Bürgerschaft auch in den 20-er Jahren eine führende Rolle bei der Entwicklung und Modernisierung des Warenverkehrs der Stadt. (Der Handel mit Industrieartikeln ermöglichte einen größeren Kapitalbedarf und gleichzeitig eine schnellere Kapitalakkumulation- und vergütung, deshalb blieb die Mobilität der in diesem Zweig Tätigen erhalten und stärkte auch weiterhin die stabile Mittelbürgerschaft. – Die Wahrheit ist die, daß die größte Gruppe der israelitischen Händler nach dem Weltkrieg von den Lebensmittel-, Gewürz- und Gemischtwarenhändlern gebildet wurde.)

Die folgenden Kapitel analysieren die Auswirkungen der Weltwirtschaftskrise, die die jüdische Bürgerschaft weiter polarisierten, die Vermögens- und Gesellschaftsunterschiede vertieften und in den 20-er Jahren die wirtschaftliche Stabilität, Kraft und Mobilität der festen klein- und mittelbürgerlichen Schichten erschütterten. (Der Konsumrückgang traf die nicht dem direkten Lebensunterhalt dienenden Gewerbe- und Handelszweige, bzw. Berufe am härtesten.)

Abschließend berichtet die Studie über die Folgen der Judengesetze, bzw. der Vollstreckung der örtlichen diskriminierenden Verordnungen (was einen starken Rückgang der Zahl der israelitischen Unternehmer verursachte), über die örtlichen Organisationen, die sich um die Vereinigung und Stärkung der christlichen Bürgerschaft bemühten und im Zusammenhang mit all dem berührt sie die Industrie- und Handelskammer, sowie die in der Funktion und Mitgliederschaft der Gewerkekorporation eintretenden Veränderungen: den Prozeß der Zurückdrängung der israelitischen Bürgerschaft in den Hintergrund.

Tamás Csíki

MOHOLY-NAGY LÁSZLÓ ÉS A KUBIZMUS

PIRINT ANDREA

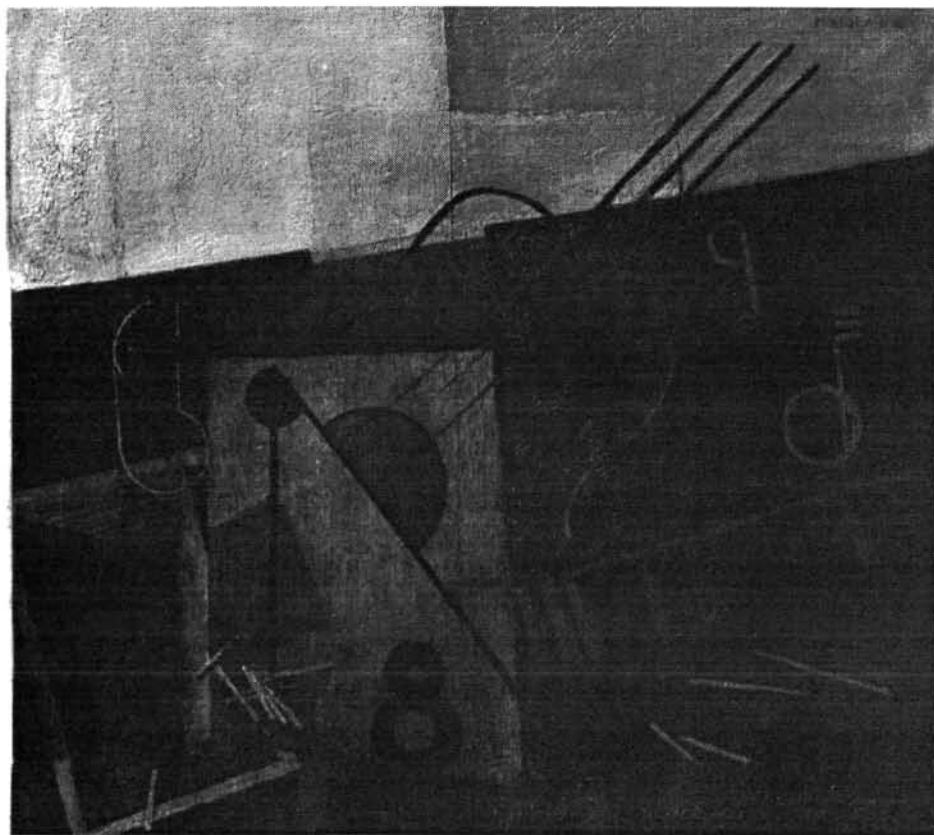
Magyarországi gyűjtemények kevés monumentális munkát őriznek Moholy-Nagy Lászlótól. Ennek legkézenfekvőbb oka az, hogy igazi művészi kibontakozása Magyarországról való távozása után ment végbe. Legjobb művei külföldi gyűjteményekbe kerültek ill. a család tulajdonában maradtak. Annál nagyobb büszkeségre adhatna okot, hogy a Herman Ottó Múzeum két, Moholy-Nagynak tulajdonított festményt is őriz. Ám a büszkeség mellé társul szegődik a kételkedés. Vajon valóban Moholy-Nagytól származó munkákat őrzünk-e, vagy pedig csupán a Moholy-Nagy-hamisítványok hosszú sorából kettőt?

A „Kompozíció 8” (Ltsz. P.77.280.) és a „Kompozíció 10” (Ltsz. P.77.281.) címet viselő olajképek dr. Petró Sándor gyűjteményébe tartoznak, amely gyűjteményt a Herman Ottó Múzeum 1977 óta kezeli. Még Petró Sándor életében, 1975-ben került megrendezésre a Magyar Nemzeti Galériában Moholy-Nagy László gyűjteményes kiállítása, melyen a katalógus szerint pótlólag felvéve a szóban forgó két festmény is bemutatásra került.¹ A kiállítás keresztmetszetét kívánta adni a művész egész életművének, bemutatva egyrészt a műfaji sokféleséget, másrészt egyes műfajokon belül az időbeli változásokat. A katalógus 137 tétele közül Moholy-Nagy festészetét 20 tétel reprezentálta, melyek Münchenből, Zürichből, Bécsből és Miskolcra érkeztek. A hazai, a látványi valósághoz kötődő periódust képviselő egyetlen festményt követően a Petró-gyűjtemény két képe volt hivatva arra, hogy ízelítőjét adja a váltás időszakának, amelyet az 1922-ben megjelenő üvegarchitektúra-képek geometrikus absztrakciója zár le. Szabó Júlia a nevezetes kiállításról írt kritikájában a „Kompozíció 10” című festményt nem említi meg – talán a katalógusban való szerepeltetése ellenére mégsem került közszemlére –, a „Kompozíció 8”-at pedig egyértelműen hamisítványnak tartja, mint írja: „...otromba majusculás Moholy-Nagy szignója és 1920-as, teljesen irreális datálása ellenére sem fogadható el a mester művének”.² Tanulmányomban e két kompozíció eredetiségének kérdéséhez kívánok hozzászólni.

Moholy-Nagy László magyarországi periódusa a Kassák Lajos által létrehozott *Ma* című folyóirat köréhez kapcsolódik. Művészete itthon a látványi valósághoz kötődik, és a magyar aktivizmus művészeteszménye, az expresszionista-kubista tendencia határozza meg. A Tanácsköztársaság bukását követően társaihoz hasonlóan Moholy-Nagy is elhagyja az országot, ám az aktivisták java részével ellentétben ő többé nem települ vissza. Munkásságát 1920-tól külföldön fejti ki. Tevékenysége előbb Berlinhez, a korszak művészeti centrumához, ezt követően, 1923 áprilisától a weimari majd dessau-i székhelyű Bauhaushoz kapcsolódik. 1928-tól kezdődő európai vándorlásait követően végül az Amerikai Egyesült Államokban, Chicagóban telepedik le, s itt él 1946-ban bekövetkezett

¹ Moholy-Nagy László. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1975. A kiállítást rendezte és a katalógust írta *F. Mihály Ida*

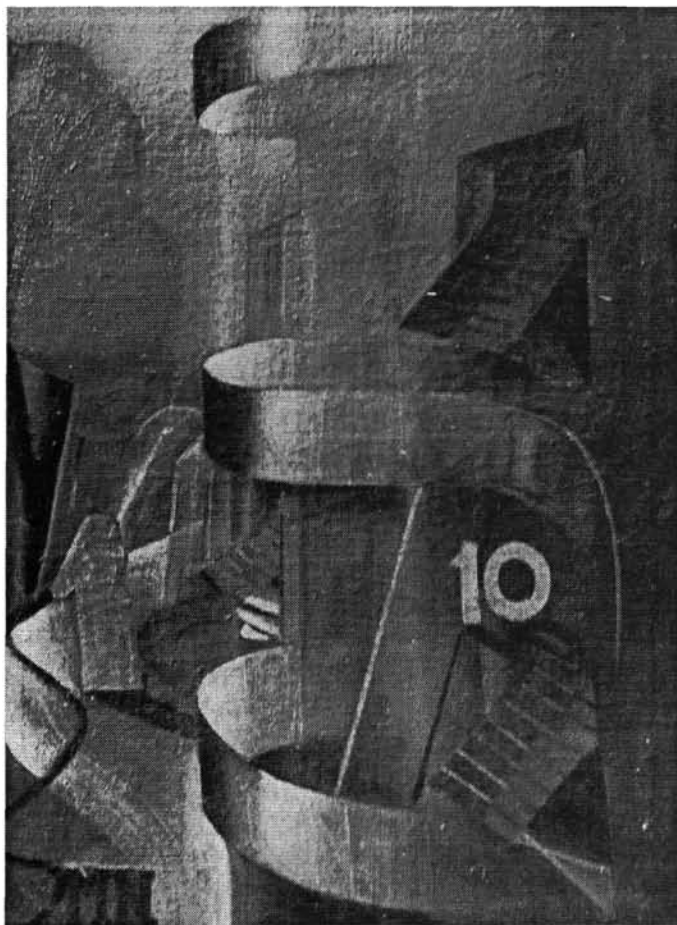
² *Szabó Júlia*: Piros kollázs Moholy-Nagy László kiállításán. Művészet, Budapest, 1976/4. 20.



1. kép. Kompozíció 8. (HOM ltsz. P.77.280.)

haláláig. Művészete az emigrációban rohamos gyorsasággal alakul át. Tevékenységi köre kibővül; festészete a non-figurativitásba torkollik. Az itthon még csak szárnyait próbálgató művészjelölt hamarosan a nemzetközi avantgarde élvonalába kerül, amelynek nemcsak tevékeny részese, de alakítója, kulcsfigurája is.

A két festmény eredetiségének eldöntéséhez az életmű vizsgálandó periódusa az emigráció első két éve. Az az intervallum, amelyet a hazai figurativitás és az 1922-ben megjelenő, majd Moholy-Nagy festészetét mindvégig meghatározó geometrikus absztrakció fog közre. Ez a periódus Berlinhez kötődik, amely város ez időben a nemzetközi avantgarde „gyűjtőmedencéje”, ahol különböző nációjú művészek és különböző művészeti áramlatok találkoznak. A művészeti élet meghatározó „irányzatait” itt és ekkor az expresszionizmus, a dadaizmus és a beszivárgó orosz konstruktivizmus jelentik, de megfordultak itt a holland De Stijl tagjai is. Moholy-Nagyra – expresszionista-kubista beállítottságú művészként – az utóbbi két izmus hat újdonságként; elsőként a dada. Ez a hatás képzőművészetében egy időre számottevő, szellemi téren azonban nem érinti meg. Moholy-Nagy a dada szellem nélkül használja a dada motívumvilágát; az irónia, a társadalomkritikai attitűd hiányzik szándékából. A dadaizmus, akárcsak Berlin ipari civilizációja és részint az orosz konstruktivizmus a technika oldaláról hat rá.



2. kép. Kompozíció 10. (HOM Iksz. P.77.281.)

Másrészt a dadának merész ötletessége tekintetében tulajdonítható befolyás. A „mindent szabad”-mentalitást a fiatal művész kezdetben értetlenül szemléli, később magáévá teszi.

Művészetében a következő kimutatható „formai” hatást a malevicsei szuprematizmus jelenti, amely El Liszickij közvetítésével éri el. A vizuális réteg mögötti gondolati háttér átvétele ismét csak elmarad. Míg Moholy-Nagy ún. Űvegarchitektúráját „képileg” Malevics ihleti, elméleti téren Adolf Behne és Paul Scheerbart eszméivel lehet számolni. Az orosz konstruktivizmus felől érkező hatás azonban alapvető formai és szellemi vonatkozásban egyaránt. Festészetében 1922-ben jelenik meg a rodcsenkói befolyás;³ az 1920-as „Faszobor”, az 1921-ből származó „Nikkelkonstrukció” a konstruktivizmus általi megérintettség korábbi bizonyítékai. „1920–22 között egyszerre több oldal-

³ E IV. című kompozíció. Reprodukálva: *Passuth Krisztina*: Moholy-Nagy László. Budapest, Corvina, 1982. 112.

ról és igen erősen éri a konstruktivizmus különféle áramlatainak hatása” – írja Passuth Krisztina.⁴

Az e korszakban született festményeinek egy része – továbbéltetve a még itthon jelentkező tájképi formanyelvet⁵ – a természeti látványt szerkezeti átiratban jeleníti meg,⁶ némely munkán dada motívumokat is belekomponálva.⁷ A művek egy másik csoportja teljességgel elszakad a természeti képtől; dada motívumok (betűk, számok, tengelyek, hídszerkezetek, fogaskerekek) alkotnak szimbolikus értelem nélküli kompozíciókat.⁸ Valamennyi munka alkotójuk konstrukció-teremtő hajlamáról vall, előlegezve az őket követő üvegarchitektúra-képek – és tükrözve a már korábban megszülető fa- és fémkonstrukciók – orosz konstruktivizmustól való megérintettségét. Vajon beilleszthető-e ebbe az alkotói periódusba a Petró-gyűjtemény két, Moholy-Nagynak tulajdonított képe?

A „Kompozíció 8” a szintetikus kubizmus szabad képépítő szándékának hatásáról vall. Az átlós osztatú képen a felső rész sárga mértani foltjai alatt sötét tónusú szögletes mezők töltik ki az alsó, nagyobb alapterületű részt, melyet körszeletek, 8-as számjegy, hosszabb-rövidebb vonalak, valamint részben valós tárgyakra (gitár, zongorabilentyűzet) utaló motívumok, részben fantáziaelemek tarkítanak. A 80x75 cm-es, olajjal vászonra festett kép szignója jobbra fent tűnik fel; nyomtatott nagybetűkkel: Moholy-Nagy. Az architektikonikus megformált síkbeli szerveződés „legkubistább” eleme a gitár. A szintetikus kubizmus legfőbb témája – szakítva az akadémikus tematikával – hangszerekből, borosflaskákból, kártyákból és kottákból szerveződő csendéletek. A gitár (valamint a hegedű és a mandolin) visszatérő eleme nemcsak Picasso, de Braque és Gris kompozícióinak is. Az utóbbi személy kijelentéséből következtethetően a gitár szinte attribútuma a kubista képnek, mint mondja, a kubistáknál a gitárnak ugyanolyan szerepe van, mint a Madonnának a reneszánsz festőinél.⁹

A „Kompozíció 8” nehezen illeszthető be Moholy-Nagy életművébe. Magyar és külföldi katalógusokban reprodukált munkái között nem találunk egyet sem, amely valamelyest rokonítható lenne a szintetikus kubizmusra nyíltan reflektáló kompozíciókkal. Mindazonáltal az ítéletet nem szabad elhamarkodottan meghozni, s egy művet pusztán azért kitagadni az életműből, mert az nem tipikus. A továbbiakban fontosnak tartom megvizsgálni Moholy-Nagy és a kubizmus kapcsolatát az elmélet síkján. A „valódi vagy hamisítvány”-dilemma eldöntéséhez segítséget nyújthat annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy milyen „kubizmus-képet” vitt magával a fiatal festő a hazai Ma-körből, abból a környezetből, amelynek hatása szellemi téren későbbi fejlődésére nézve is marandó volt, s hogy ez a kép miképpen módosult az új közegben.

„A kubista művészet jelensége az egyetemes modern művészet fejlődésének kétségtelenül sorsdöntő fejezete. A kubizmusban válik szembeötlően és radikálisan nyilvánvalóvá, hogy a modern művészeti szellem végletesen eltolódik a XIX. század művészet-felfogásától. S egyetlen kortárs művészeti irányzat sem válik olyan elszántsággal és következetesen az elkövetkezendő fejlődés egyik alapvonulatának formái „ösképévé”, mint

⁴ Passuth i. m. 29.

⁵ Tájkép házzakkal. 1919. olaj, karton. München, ex-Galerie Klihm. Reprodukálva: Passuth i. m. 101.

⁶ pl. Kubista városkép. 1920–21 k. papír, vízfesték. Düsseldorf, Kunstmuseum. Reprodukálva: Passuth i. m. 103.

⁷ pl. Nagy szántó föld konstrukcióval. 1920 k. Lappang ; F a mezőn. 1920 k. kollázs, akvarell, New York, mgt. Reprodukálva: Passuth i. m. 114–115.

⁸ pl. Nagy kerék (Nagy érzésgép). 1920–21. olaj, vászon. Eindhoven. Reprodukálva: Passuth i. m. 108.

⁹ A kubizmus. Válogatás a mozgalom dokumentumaiból. Budapest, Gondolat, 1975. Szerkesztette és az előszót írta Gera György. 31.

a kubizmus” – írja Hegyi Lóránt.¹⁰ Moholy-Nagy könyveiben, cikkeiben kirajzolódik egyfajta művészettörténeti koncepció, melyben a kubizmus – különösen Picasso művészete – mint a modern művészet úttörése jelenik meg.¹¹ Elméleti fejtegetéseiben ismertett izmusok között nagy hangsúllyal jelenik meg mind a reprodukciók számát, mind az ismertetés terjedelmét tekintve. Picasso útjának bemutatásán keresztül adja leginkább értelmezését a modern törekvéseknek. A kubizmus Moholy-Nagy számára kulcsfontosságú múltbeli fejlemény. A Ma tudósítójaként 1921-ben elsőként véghezvitt munkája egy kubista művész, Archipenko munkáinak reprodukálása a Ma különszámaként. Archipenko a későbbiekben is kedvencei közé tartozik; ő az egyike annak a hat művésznek, akik Moholy-Nagy mindhárom, képzőművészeti alkotásokat is reprodukáló művében helyet kapnak.¹² A struktúra-, faktúra- és textúraértékek szerepét, amelyekre pedagógiai munkája során nagy hangsúlyt helyezett, először a kubistáknál ismeri fel. Ezzel összefüggésben a legtöbbet „reprodukált” művészek közül három a kubizmushoz kötődik: Picasso, Lipschitz, Archipenko, akik közül Picasso áll az „összesített reprodukciós lista” élén.

Már magyarországi periódusának egyik feljegyzése tanújelét adja művészettörténeti érdeklődésének, ezen belül Picasso nagyraértékelésének. A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött egyik levelezőlapján tíz név szerepel: sajátján és egy számomra ismeretlen (Barolomeus van der Helst) neven kívül Delacroix, Courbet, Corot, Manet, Monet, Signac, Cézanne és végül Picasso kézzel írott nevei tűnnek fel.¹³ A nevek sorrendje kétségkívül fejlődési sort követ. A kubizmus hatása a magyar aktivizmus képzőművészetére kezdettől megvan, majd 1918 után lesz egyre dominánsabb. A Ma-kör és kubizmus érintkezésének első írásos dokumentuma Jacques Rivière-nek a Ma második évfolyamában megjelenő tanulmánya.¹⁴ A két részletben közölt írás a kubista képszerkesztés mechanikáját tárja fel, amely útmutatás nagy hatást gyakorolt a magyar aktivizmus számos művészeire,¹⁵ de Hevesy Iván – a Ma munkatársa – két év múlva írt tanulmányának kubizmus-interpretációja jelzi, hogy e hatással elméleti téren is számolni lehet. Hevesy jórészt Rivière tanulmányára alapozva mutatja be a kubizmus törekvését.¹⁶ Átveszi Rivière kubizmus-értelmezéséből a perspektíva és az irányított megvilágítás levetkőzésének hangsúlyozását, s e „levetkőzés” fontosságát is Rivière alátámasztásával emeli ki. De a kubizmuson belüli tendenciák felvázolásakor – véleményem szerint – már egy másik tanulmányra alapoz. Hevesy 1919-ben a Ma harmadik számában jelenteti meg írását;

10 Hegyi Lóránt utószava Albert Gleizes könyvének magyar kiadásához. *Gleizes, A.: Kubizmus. Bauhausbücher 13.* München, Albert Langen, 1928.; Magyarul: *A kubizmus.* Budapest, Corvina, 1984. 104.

11 Szakdolgozatomban Moholy-Nagy László könyveiben, tanulmányaiban, cikkeiben kibontakozó művészettörténeti koncepció feltárását végeztem el az 1920 és 1928 közötti periódusban. (ELTE, Művészettörténet szak, 1997.) E dolgozat részfeladatai közé tartozott Moholy-Nagy és a kubizmus kapcsolatának tisztázása, melynek eredményeit jelen tanulmányban a „Kompozíció 8” eredetiségének eldöntéséhez adalékként adom.

12 *Kassák Lajos–Moholy-Nagy László: Új művészek könyve.* Bécs, Julius Fischer Verlag, 1922. (magyarul és németül) Faksimile kiadás: Budapest, Corvina, 1977. (Körner Éva utószavával); *Moholy-Nagy László: Von Material zu Architektur.* Bauhausbücher 14. München, Albert Langen, 1929. Magyarul: *Az anyagtól az építészetig.* Budapest, Corvina, 1973. (Vámosy Ferenc utószavával); *Moholy-Nagy László: Vision in Motion.* Chicago, Paul Theobald, 1947. Magyarul: *Látás mozgásban.* Budapest, Múcsarnok – Intermédia, 1996.

13 Cím nélkül. Papír, ceruza. Reprodukálva: *László Moholy-Nagy. From Budapest to Berlin 1914–1923.* The University Gallery, University of Delaware, 1995. 105.

14 *Rivière, J.: A festészet mai követelményei.* Ma, II. évf. 6–7. sz.

15 Szabó Júlia legvilágosabban Bortnyik kompozícióiban ismeri fel e módszer követését. *Szabó Júlia: A magyar aktivizmus története.* Budapest, 1971. 42.

16 *Hevesy Iván: Túl az impresszionizmuson.* Ma, IV. évf. 3. sz.

Apollinaire kubizmus-tanulmányát a második szám közli.¹⁷ Apollinaire alapvetően más szempontból közelíti meg a kubista festészetet, mint Rivière. Tanulmányának nagy része lírai hangvételű alátámasztása a kubista „tiszta festészetnek”; az igazság, a tisztaság és az egység eszméi tűnnek fel. Rivière-től eltérően Apollinaire a negyedik dimenzió megjelenésére hívja fel a figyelmet és ennek jelentését adja, valamint – szintén eltérően Rivière-től – felvázolja a kubizmus történetét is, majd ezt követően a kubizmus festészetén belüli irányzatok elkülönítését végzi el. Apollinaire négy irányzatot ismer fel, melyek közül kettőt párhuzamosnak és egyenértékűnek vél. Így végül is alapvetően három tendenciát különít el, akárcsak Hevesy. A „tiszta irányzat”-hoz sorolja Apollinaire a „tudományos” és az „orfikus (zenei)” kubizmust, melyek a leginkább rugaszkodnak el a látott valóságtól. A „fizikai (természeti)” kubizmus alatt olyan irányzatot ért, amely a való világból veszi elemeit, melyeknek mértani leírását adja. S harmadik irányként jelöli a kitalált, ösztön sugallta elemekkei dolgozó ún. „öszönös” kubizmust, melyet André Deraintől származtat. Hevesy szintén hármas felosztása nem követi teljes mértékben ezt a rendszert, mindazonáltal sok érintkezési pont található. Hogy felvázoltam Apollinaire felosztását, azzal célozom az volt, hogy rámutassak kettejük művészetszemlényének eltérésére. Apollinaire számára a „tiszta irányzat” áll az első helyen, Hevesy számára ez a legabsztraktabb irány csak „spekulatív kísérletezés”, és bár Hevesy az apollinaire-i „fizikai” kubizmusnak megfelelő módszert látja a legmegalapozottabbnak, tanulmányának utolsó mondatában mégis Derain kubizmusában jelöli meg a jövő számára a kiindulási alapot.

Hevesy értékelése jól tükrözi a magyar aktivizmus első periódusának általános kubizmus-értékelését. A budapesti Ma-kör képzőművészete a kubista értelmi megközelítést az expresszionista érzelmi beállítottsággal igyekszik egységbe ötvözni, s ezt a figuratív művészet szintjén megteremtteni. Ily módon a kubizmus absztraktabb, „tiszta ész”-tendenciái előtt a magyar aktivizmus Budapesten még értetlenül áll. Kassák számára 1920-at megelőző programadásai tanúsága szerint a kubizmus csak egy volt a többi előremutató művészeti jelenség között. Az emigrációban azonban az első helyet foglalja el, amikor azt írja, hogy „a kubizmus kereséseim át vezet a legbizonyosabb út a – művészet-hez”,¹⁸ és hogy „a kubizmus: a modern kor első művészeti iránya”.¹⁹ A bécsi Ma kritikusa, Kállai Ernő első alkalommal 1922-ben vet számot a kubizmussal, és – Kassákhhoz hasonlóan – szintén benne látja megtenni az első lépéseket a „jövendő művészet” felé.²⁰ A kubizmus értékelésében bekövetkezett változás a Kassák-kör megváltozott művészetszemlényével függ össze. A hazai figurativitást az emigrációban a non-figurativitás váltja fel, és a különféle izmusok szintézis-eszményének helyére a kubizmus tanulságaiból induló konstruktivizmus eszménye lép.

Moholy-Nagy kubizmus-értékelése hasonló utat jár be Kassákéhoz. Figuratív művészként a kubista szerkezeti átírás csak egyik eleme az általa felhasznált művészeti örökségnek. Itthon meg kellett ismernie Apollinaire tanulmányát, s Hevesy révén a Rivière-féle megközelítést is. Többek között ezekkel az ismeretekkel érkezik Berlinbe, ahol csakhamar a Picasso hatására megszülető szuprematizmus és konstruktivizmus keríti hatalmába. S ahogy a konstruktivizmus befolyásával Kassák értékrendjében a kubizmus előrelép, úgy kellett átértékelnie Moholy-Nagynak is a kubista törekvés szerepét, és felfedeznie célját.

17 *Apollinaire, G.*: A kubizmus. Ma, IV. évf. 2. sz.; a tanulmány különnyomatban is megjelent „A kubista festészet” címmel. Budapest, Ma-kiadás, 1919. (Dénes Zsófia fordítása)

18 *Kassák Lajos*: Képarchitektúra. Ma, VII. évf. 4. sz.

19 *Kassák Lajos–Moholy-Nagy László*: Új művészek könyve. i. m.

20 *Kállai Ernő*: A kubizmus és a jövő művészet. Ma, VII. évf. 2. sz.

Moholy-Nagy 1929-ben megjelenő könyvében adja elsőként terjedelmes ismertetését a kubizmusnak.²¹ Az interpretáció megvilágítja a művészen régóta élő kubizmusképet. Amikor a könyvet írja, már olvasmányélményei is gazdagabbak ezen izmussal kapcsolatban. Három munkára tesz utalást, melyek közül egyik Gleizes-nek a Bauhausbücher sorozatban megjelenő könyve.²² Moholy-Nagy a kubizmus története szempontjából hívja fel az olvasó figyelmét e munkára, pedig a könyv nemcsak a „történetet” mondja el. A Bauhaus Gleizes-nek két tanulmányát fűzi össze: az 1928-ban megírt „A kubizmus története” c. írását, és az 1925-ből való, „A kubizmus, egy új formatudat” c. tanulmányát. Minthogy a Bauhaus könyvsorozatában e kubizmus-interpretáció 13. kötetként közvetlenül megelőzi Moholy-Nagy 1929-ben kiadott könyvét, önként adódik a két kubizmus-ismertetés összevetése. Ám az összevetés során nem sok érintkezési pontról lehet beszámolni; különbségekről annál inkább. Moholy-Nagy Picassón keresztül mutatja be a kubizmust, akinek munkásságát Gleizes háttérbe szorítja, és amit ír róla, az inkább elítélő, mintsem elismerő. „Bár az ösztöne rendkívüli, Picasso lelkiismeretének és bölcsességének logikája gyengébb, mint Gris-é és Metzingeré” – írja Gleizes.²³ Moholy-Nagy számára Picasso művészete „telítve van meglepetéssel, frissességgel és vitális törvényszerűséggel”.²⁴ Itt már meg is ragadható kettejük eltérő megítélésének oka. Gleizes számára a kubizmus az értelemmel dolgozik, melyben a tapasztalati tényezőknek nem enged teret. A legjelentősebb periódusnak a harmadik szakaszt tartja, s amikor ezt méltatja, visszatekintve az előző két szakaszra, így ír róluk: „...még nagy szabadságot engedett meg az egyéni temperamentumnak az empirikus önkifejezésre”.²⁵ Moholy-Nagy az újításokat szereti a művészetben, Gleizes számára a kubizmus harmadik fázisában megalkotott törvény a mérce. És leginkább, míg Moholy-Nagy a tér tényleges birtokbavételében látja a művészet továbbfejlődését, Gleizes a festészetről ír.

Ami közös a két interpretálásban, az csupán a kezdetekre vonatkozik: a cézanne-i úttörésre, és az első fázis jellemzésére. Ezután Moholy-Nagy számára a kubizmus továbbfejlődése nem a festészeti módszerben jelentkezik, hanem az anyaggal való közvetlen kapcsolat kialakításában, a faktúraértékek felmerülésében, tulajdonképpen – bár nem él e meghatározásokkal – a kollázs és az assamblage megszületésében. E tekintetben követi végig Picasso alkotói fejlődését, s megtorpanásnak tartja, hogy végül visszakanyarodik a síkhoz. „A valódi problémát ezzel megkerülte” – írja, és hozzáteszi, hogy később a konstruktivisták „veszik fel ismét a problémák fonalát”.²⁶ Picasso az orosz művészetre sorsdöntő hatással volt. A szuprematizmus és a konstruktivizmus megteremtői, Malevics és Tatlin, egyaránt Picasso kísérleteiből indultak ki. Tatlin számára kifejezetten az anyagkísérletek játszottak kulcsfontosságú szerepet, amelyeket Picasso műtermében 1914-ben látott. A Párizsban tapasztalt élményei – valószínűleg karöltve az orosz ikonkutatás területén megnyilvánuló faktúra iránti érdeklődéssel – Tatlinban életrehívják faktúra-anyag elméletét; reliefek, assamblage-ok kialakítására ösztönzik. Moholy-Nagy kubizmus iránti érdeklődésének szempontját – véleményem szerint – a tatlini magatartás határozza meg. Személyesen nem találkoztak, de Moholy-Nagy Berlinben hallhatott

21 Moholy-Nagy László: Az anyagtól az építészetig. i. m.

22 i. m., I. 10. jegyzet. Másik két írás: Raynal „Picasso” című könyve, Fritz Burger „Cézanne und Hodler” című munkája. Ez utóbbi mint írja „világnézeti összefoglalást ad Picasso munkásságáról”. Moholy-Nagy László: Az anyagtól az építészetig. i. m. 75.

23 Gleizes, A.: A kubizmus. i. m. 33. kép kísérőszövege

24 Moholy-Nagy László: Az anyagtól az építészetig. i. m. 75.

25 i. m. 93.

26 Moholy-Nagy László: Az anyagtól az építészetig. i. m. 86.

Tatlin művészetéről, később munkát is láthatott tőle. Túl a Berlinben megjelenő, orosz művészetet ismertető publikációkon, a kubizmus Tatlin-féle érdeklődéséről Moholy-Nagy El Liszickijtől is hallhatott.

Mit vonhatunk le a fenti vizsgálódásból a „Kompozíció 8” tekintetében? Moholy-Nagy itthoni és az emigráció legelején keletkezett képeire a kubizmus az első, azaz analitikus, a látványt szerkezetére csupaszító korszakával hathatott. Magyarországi tartózkodása alatt a kubizmus szintetikus szakaszának – amelyben a kép síkja véglegesen önálló valósággá válik – a budapesti Ma-kör művészetfelfogásával összhangban Moholy-Nagyot is érintetlenül kellett hagynia. Ily módon a „Kompozíció 8” semmiképpen sem keletkezhetett az 1920-as emigrálást megelőzően, ám véleményem szerint Moholy-Nagy külföldön született alkotásai sorába sem illeszthető. Kizártnak tűnik, hogy új, művészeti-leg teljesen naprakész környezetben, ahol számtalan friss hatás éri, az 1914-ben kimúló szintetikus kubizmúra készíteti volna variációt. A kubizmus továbbra is fontos múltbeli teljesítmény számára, de iránta való érdeklődése már nem a festészeti módszer szempontjából nyilvánul meg, hanem az anyaggal való közvetlen kapcsolat kialakításában, a festészet műfajkereteinek áttörésében, a síkból a térbe való kilépésben. A „Kompozíció 8” hamisítvány voltát támasztja alá a rendhagyó, nyomtatott nagybetűs szignó a hiteles művekre jellemző, folyamatos írással történő szignálás helyett, valamint bizonyos fantáziamotívumok jelenléte, melyeknek nemcsak párjait nem találtam hiteles munkákon, de ilyenfajta jel-fabrikálásra való hajlamot sem fedeztem fel.

A tanulmány fő részében a 8-as kompozíció eredetiségének kérdése köré szerveződtek a gondolatok. Ennek legfőbb oka az, hogy ez a kép lényegesen több dilemmát okoz, mint a „Kompozíció 10”, amely véleményem szerint egyértelműen hamisítvány.²⁷ A képfelületen szervesen elhelyezkedő 10-es számról címét nyerő festmény a tárgyi motívumoknak olyan kapcsolatrendszerét adja, amely a látott valósághoz közelít. A kép függőleges tengelyében falsíkhöz kapcsolódó lépcsőépítmény, tőle jobbra zöld zsalugáteres ablakok, bal felső sarokban falombozat részlete tűnik fel. A kompozíció valóságosságát nagyvonalúan sematizált részletek, durva elrajzolás, véletlenszerűen feltűnő számjegyek bontják meg. A bal alsó sarokban elhelyezkedő MN betűk Moholy-Nagy szerzőségét asszociálják.

Bárki is festette a képet, azt 1924-et követően tette, amikor a szürrealizmusról már tudni lehetett. A korlátnak támaszkodó 1-es számjegy a kép bal oldalán, a zsalugáterek direkt elrajzolása, a lépcső szemlátomást valós funkció nélküli, értelmetlen építménye – mindezek a szürrealizmus valamelyes ismeretét feltételezik. Moholy-Nagy természeti valósághoz fokozott mértékben kötődő festészeti periódusa a dada szám-beépítést még nem ismerte, 1922 utáni festészete pedig többé nem tér vissza a valóságosságához. Szürrealisztikus megnyilvánulás legfeljebb egyes fotóplasztikáinak esetében fedezhető fel, de ott sem számottevő.²⁸ Végezetül nem marad más hátra, mint megkockáztatni a kijelentést: sajnálatos módon egyetlen valódi Moholy-Nagy munkával sem büszkélkedhetünk.

27 Olaj, vászon. 86,5x62,5 cm.

28 *Passuth* i. m. 37.

LÁSZLÓ MOHOLY-NAGY UND DER KUBISMUS

In den ungarischen Sammlungen finden sich nur wenig Gemälde von László Moholy-Nagy. Umso stolzer war das Ottó Herman Museum zu Miskolc darauf, weil es glaubte, sogar zwei Gemälde von László Moholy-Nagy sein eigen nennen zu dürfen. Es stellte sich jedoch die Frage, ob es sich hierbei um echte Werke oder um zwei der zahlreichen Moholy-Nagy-Fälschungen handelt.

Zusammen mit der Petró-Sammlung gelangten 1977 die Ölgemälde „Komposition 8“ (Inventarnr.: HOM P.77.280.) und „Komposition 10“ (Inventarnr.: HOM P.77.281.) in Obhut des Museums. Sollte es sich um echte Werke des Meisters handeln, so lassen sie sich nur in seine Periode um 1920 einreihen.

„Komposition 8“ zeugt von der Wirkung der zweiten Epoche des Kubismus. Das am offensichtlichsten kubistische Element dieses Gemäldes ist das Gitarren-Motiv. Bei einer Untersuchung der in der fraglichen Periode seines Lebenswerkes entstandenen Stücke sowie im Verlauf der Aufdeckung der theoretischen räumlichen Beziehungen zwischen László Moholy-Nagy „Komposition 8“ nicht von ihm stammt.

„Komposition 10“, die die Kenntnis des 1924 aufkommenden Surrealismus voraussetzt, halten wir ebenfalls für eine Fälschung. Die Malerei von Moholy-Nagy war von 1922 an durch geometrische Abstraktion geprägt. Der Einfluss des Surrealismus lässt sich höchstens bei einigen seiner Fotoplastiken ahnen, jedoch auch hier nicht eindeutig.

Die Konklusion der vorliegenden Studie ist die traurige Tatsache, dass wir leider kein echtes Werk von László Moholy-Nagy besitzen.

Andrea Pírint

A HATALOM ÉS A MŰVÉSZET – A MISKOLCI EGYETEM KÖZTÉRI ALKOTÁSAI

GODA GERTRÚD

A képzőművészet sajátos területe a közszemlére kiállított műalkotás. Elsősorban emlékművek jutnak eszünkbe a köztéri alkotás kifejezés hallatán, mint szobrász monumentumok, de a társadalmi propaganda eme igen kifejező eszközével a festészet (mozaikművészet, a színes vakolat alkotta sgraffito), sőt a grafika is (mint a kőbe vésett nagyméretű rajz, vagy az új ellenzéki népművészet: a falfirka, vagy graffitit) élni kíván és teret kér magának.

Igyekszik minden kor kultúrpolitikája a nyilvános térben rejlő agitatív erőt tudatosan befolyásolni. Akkor is amikor nem ad lehetőséget az elterjedéséhez, de akkor is, amikor különös módon támogatja azok létrejöttét. A második világháborút követő sorsfordító társadalmi változás megnyilvánult a máig ható gigantikus építkezésekben és az építészet mellett a társművészetek hangsúlyos megjelenésében. A Miskolci Egyetemvárosban lévő képzőművészeti alkotások számosságuk és színvonaluk miatt, de az őket életre hívó körülmények okán is fontos szerepet töltenek be a magyar művészettörténetben.

Az építkezést megelőző első tervek idején talán még nem vetődött föl a társművészetek fontossága (1948–49), de annál inkább hangsúlyos szerepet kaptak azok az 1952-es tervmódosítások után. Sokszor kényszerűen változtatta Janáky István főépítész az eredetileg elfogadott tervet, mint ahogyan arról értesülünk a Magyar Építőművészet 1953/1 számában. „A Miskolci Rákosi Mátyás Nehézipari Egyetem” tervei felett az Építőművészek Szövetsége komoly vitát folytatott és olyan szempontokat taglalt, mint „a szocializmus építésének optimizmusa”, „az eszmei tartalom”, „az épületek tudomány otthona”. A részletes jegyzőkönyv leszögezte: a már megvalósult szárnyak mindennek nem tesznek eleget és elsősorban funkcionális az építmény. A tervezőket elmarasztalják, hogy „a palotajelleg” nem érvényesül – és azért is, mert „késik az ünnepi portikusz kialakítása”. (Ami végül el sem készült, csak egy sokkal későbbi, az 1981-es terv alapján.) S ekkor: a „részletgazdagítás” érdekében először vetődött fel a társművészeti alkotások szükségessége. Fontos megemlíteni – mindezen módosítások az időközben lezajlott társadalmi változások okán történtek; a polifóniából a monokroniába, a többpártrendszerű demokraciából az egypárti diktatúrába való tényszerű átmenetet jelzik.

Amint az Egyetemváros elnevezés is mutatja, a várostól elkülönülő, kerületnyi egység keletkezését tekintve jellegzetesen a második világháború utáni fellendülés korszakának eredménye. A fordulat éve után az ötéves terv célja – ma már tudjuk – egy túlméretezett iparosítás volt. E program megvalósulásához műszaki értelmiséget kellett kiképezni – figyelemmel arra is, hogy olyan környezetben történjék ez, ahol a politikai elképzelések hitelét majd a műalkotások is sugározni fogják egy új közösségi művészet koncepciója szerint.

A nehézipari múlttal rendelkező Miskolcra települt tehát az egykori selmecbányai egyetem soproni jogutódja. Az Avas Tapolca felé eső, lankás, ligetes dülője, a Dudujka,

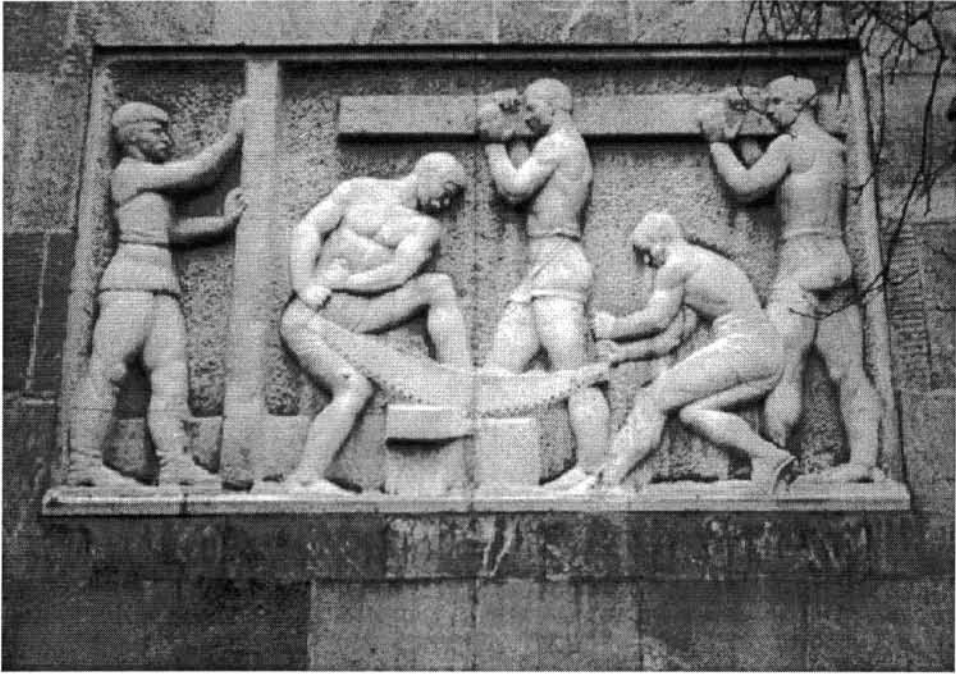
egyik napról a másikra megváltozott. A feszített ütemű építkezésről több, szomorú memoárban olvashatunk olyan jeles hazai értelmiségi tollából, aki – mint internált – maga is dolgozott a kor legnagyobb beruházásán.

Míg egy lakóközösség többszörös kontroll beiktatásával képes valamennyire a saját arcára formálni monumentumait (sajtóvitán keresztül, bizottságok révén), addig egy központi terv esetében szinte tisztán megnyilatkozhat a hatalom a művészetén keresztül, s feltételezhetjük, hogy az Egyetemvárosba készült alkotások eszmeiségében és színvonalában a hivatalos elvárások tükröződtek. Így tulajdonképpen rajtuk keresztül meglehetősen reális képet kaphatunk magáról a korszakról és művészetéről.

Esetünkben, mint látni fogjuk a képzőművész társművésze az építésznek, hiszen a tervező konzultációk révén bevonja munkájába a kiválasztott alkotótársat, hogy együtt teremtsék meg a lehetőségét egy-egy műalkotás érvényesülésének. Így a festő, szobrász, iparművész olyan felülethez jut, melyre megfelelő a rálátás, kellő térbeli hangsúlya van, s aminek érdekében az építmény maga is változni hajlandó. Az európai művészetek történetében bár mindig a funkció által motiválva, de megtaláljuk ezen koncepció előzményeit. A román korban a templomok vastag falaira az olvasni nem tudó nép számára megfestették a példázatok legfontosabbikát. A gótika légiiesen áttört síkjain az üvegablak mint társművészet jelentkezik, s az egész belső tér áhítatra készítő hangulatát adják. A freskóművészet, az üvegfestészet, a reneszánsz és barokk szobrászat, a külső és belső látvány összehatásával számol és együttesen törekszik az építészettel a teljességre. Ha nem ennyire tervezetten, de a későbbiekben is megmarad e társművészeti kapcsolat az építészet és a képzőművészeti ágak között.

Az Egyetemvárosban legelőbb az egymáshoz fűrészfogas rendben elhelyezkedő kollégiumok falán jelent meg egy-egy dombormű (1956). Valószínű, hogy nem pályázat útján, hanem megbízással kapta a feladatot a jeles alkotógárda: Pátzay Pál, Ferenczy Béni, Borsos Miklós, Medgyessy Ferenc, Vilt Tibor és Tar István. Szinte valamennyien a két világháború közötti időszakban már tekintélyt szerzett, javakorabeli művészek voltak, akiket az új rend a legmagasabb állami kitüntetéssel, a Kossuth-díjjal igyekezett megnyerni a maga számára. S mindez függetlennek bizonyult attól, hogy korábban milyen művészeti csoportosuláshoz kapcsolódtak. A római iskola klasszicizmusa már csak alig érződik Pátzay *Álló nő* figuráján, midőn az egyetem alapítását dokumentáló szalagot tartja maga előtt. (Anno 1949) Ferenczy Béni elkötelezett baloldali volt, Medgyessy képviselte a nemzetieket, Borsoson keresztül az Európai Iskola vett részt eme művészeti népfrontban, de az expresszíven fogalmazó Vilt, aki a szocialista képzőművészet csoportjával szimpatizált és a leginkább realista Tar István neve is színesíti a névsort. Mert a művészeket együtt látva, csak a névsor volt színes. A megbízó a szobrász elittől talán a biztos minőség garanciáját várta el, s egy túlzott közérthetőséget. Ekkor még nincs különösebb agitatív elvárás még a háborúkat követő euforikus művészi hang sem érződik, inkább egy várakozó, kicsit közönyös, egymáshoz simuló, különösebb karakter nélküli realizmus.

A méret egységesen egy 7,7 m²-nyi arany metszésű téglalap állva vagy fektetve, s arra egy vagy két figura került. Ez az uniformizálás, de a mészkővel szembeni anyagbeli tapasztalatlanság és a domborműben való megjelenítés gyakorlatlansága is igen csak érződik a más szobrászi megoldásokhoz szokott mesterek munkájában. De a félve tapogatózó, gondolatiságukban közömbös munkák közül egy, a reveláció erejével hat. Az élete alkonyán lévő Medgyessy Ferenc (1881–1958) remeklése ez. Minden elvárástól függetlenül magát, szabad alkotói szellemét utoljára megragyogtatva készíti el az *Építőket*.



1. kép. Medgyessy Ferenc: *Építők* (1956) (fotó: szerző)

A relief technikában és a kőfaragásban otthonos művész a rendelkezésére álló felületre egy összetettebb kompozíciót készít öt méltóságos férfi alakjával. A már idős és beteg Medgyessy tulajdonképpen egész alakos önarcképpel búcsúzik az alkotó tevékenységtől, midőn mint egy ácsállér adja át tudását az ifjú nemzedéknek. Igencsak elgondolkodtató a műben megfogalmazott metafora is, hogy éppen keresztet ácsolnak. A függőleges elemet maga a mester tartja, a fiatalok pedig lendületes mozdulatokkal fűrészelik a vízszintes szarát. A figurák ritmusa, a kompozíció egésze, az alkotásból áradó gondolati mélység – a nagyon gazdag életúthoz méltó záróakkord. Az oeuvre egészét összegző remekmű még a művészről szóló monográfiákban sem kapott kellő hangsúlyt – talán beárnyékolja azt az alkotótársak sematizmusa, vagy talán az a hit, hogy e késői művet már nem tekinthetjük teljesen autográfának, hiszen tanítványai segítségére szorult a beteges mester. De a műből áradó szellemiség vitathatatlanul Medgyessy alkotó koncepcióját hordozó invenciózus művé avatja azt.

(Érdemes megemlíteni, hogy Medgyessy legutolsó megvalósult köztéri alkotása, *Herman Ottó* álló szobra [1957] ugyancsak Miskolcra került [Papszer 1.], s ebben nem kis érdeme volt egykori tanítványának, Várady Sándor szobrászművésznek.)

Az újonnan berendezkedő tanszékek hozták magukkal a tudós professzorok már meglévő büsztségeit. A 20. század elejének két, sokat foglalkoztatott akadémikus mestere Markup Béla (1873–1952) és Dankó József (1872–1955) azok alkotója. (*Zsigmondy, Kerpely, Hermann Emil, Péch, Litschauer* valamint *Soltz és Cséti*). Ezek közül néhány az 1981-ben átadott új aulában az alapítókát reprezentálja a bécsi neobarokk modorban megfogalmazva. Felfogásmódjuk miatt még régebbi érzetet keltenek mint azok valójában (1911–1930), de ezzel az intézet patinájának és kontinuitásának is méltó kifejezői lettek, mert maguk a portrék igen szépen mintáztak és elegáns előadásúak. Gazdag plaszticitá-

suk vizuális élményt jelent. Az 1960-as években kiegészült az arcképcsarnok Kucs Béla *Hermann Miksa*, ifj. Szabó István *Széki János* portréjával, valamint Vígh Tamás: *Patantyús Ábrahám*ról és Schaár Erzsébet *Cotel Ernő*ről mintázott büsztjeivel. E portrék nem csupán a tudós kiválóságoknak, hanem a kor szobrászatának is méltó emléket állítanak. (Másodlagos elhelyezésükkel váltak köztéri alkotásokká, s mint ilyenekre majd még később visszatérünk.)

Az Egyetemváros építészettörténetét követve az 1960-as években születtek a belső tereket gazdagító, klasszikussá váló muráliák. Nevezetesen Barcsay Jenő *Beszélgetők* című, ún. „Miskolci mozaik”-ja, Hincz Gyula máig lenyűgöző „ólomgrafikája” és a Domanovszky Endre tervezte monumentális méretű *Disputa* című gobelinje. A kor magyar művészetének legfelkészültebb képzőművészeiben eszenciálódott egy modern látásmód egy új közösségi igénytel.



2. kép. Domanovszky Endre: *Disputa* (részlet) (1968) (repró: Kulcsár G.)

A köztéri alkotások közönségre gyakorolt hatását már korábban felismerte a Nyolcak és az Aktivisták csoportja. 1919-ben nyilvánosságra kerülő nagyméretű műalkotásokat terveztek, persze ahhoz több rendszerváltásnak kellett bekövetkeznie, hogy valami ebből az elképzelésből végleges formát öltve kivitelezésre is kerüljön. Az 1948-as „Közösségi Művészet Felé” címmel rendezett kiállítás kapcsán az az elvárás került előtérbe, miszerint az új rend saját propagandája érdekében nagy szerepet szán a nyilvánosan szemlélhető alkotásoknak, a falaktól elválaszthatatlan muráliáknak.

Amikor művészeink: Hincz Gyula, Barcsay Jenő és Domanovszky Endre az 1960-as évek eme úttörő jelentőségű munkáit elkészítette, nem egy új keletű dolgot valósított meg. Már évtizedekkel előbb foglalkoztak azokkal a témákkal és felvetésekkel, melyekhez az adott pillanat most segítette hozzá őket. Lehet, hogy ez kompromisszum volt részükről, de az önmegvalósulásuk időbeli korlátja mindenképpen erre a belátásra készítette

még a Gresham körhöz tartozókat is, Szőnyi Istvánt, Bernáth Aurélt, amikor murális munkákat vállaltak (Népstadion metrómegálló freskóterv; A történelem c. freskó 1969).

E három alkotóról is hasonló mondható el, mint amit a kollégiumokra tervezett domborművek kapcsán a szobrászokról megállapíthatunk. Nagy szakmai tekintélyt szerzett mesterek valamennyien, a Képzőművészeti Főiskola jeles egyéniségei, a korszak máig ható kiválóságai, akiket az évszázadban szinte példátlan módon – nagyon jó érzéssel segített hozzá a művészetpolitika olyan lehetőségekhez, amik aztán külön-külön is a nemzeti kultúránk grand art-ja lett. Ezúttal a központi hatalom jótékonyan inspirálta a művészetet, s korlátok között meghagyta a kiteljesülés lehetőségét.

A szerteágazó képzőművészeti technikák valamennyiében otthonosan mozgó Hincz Gyula (1904–1986) csiszolt mészkőlapokkal burkolt falfelületre vési rá lendületes vonalait, hogy azzal szóljon a tudomány lehetőségéről és a békéből fakadó felszabadult örömről (1965). A rá jellemző himnikusság megőrzése mellett, de többi művétől átgondoltabban, világosabban fogalmaz. Tudatosan hangsúlyozva a rajzban a körző és a vonalzó alkotta szerkezetiséget, ami egy technokrata ízt ad, nem csupán Hincz ezen munkájának, hanem az egész életműnek.

Hincz pontosan gazdálkodik a rendelkezésére álló 30 m²-rel. A Kerpely terem (VII. számú előadó) folyosóval találkozó végfala mint exteriur jellegű belső tér egy üvegfal segítségével kapcsolódik a külvilághoz, s ezzel mintegy rálátást biztosít a murália egészére. (Sajnálatosan a gyakorlatban az épület forgalma nem így szerveződött.)

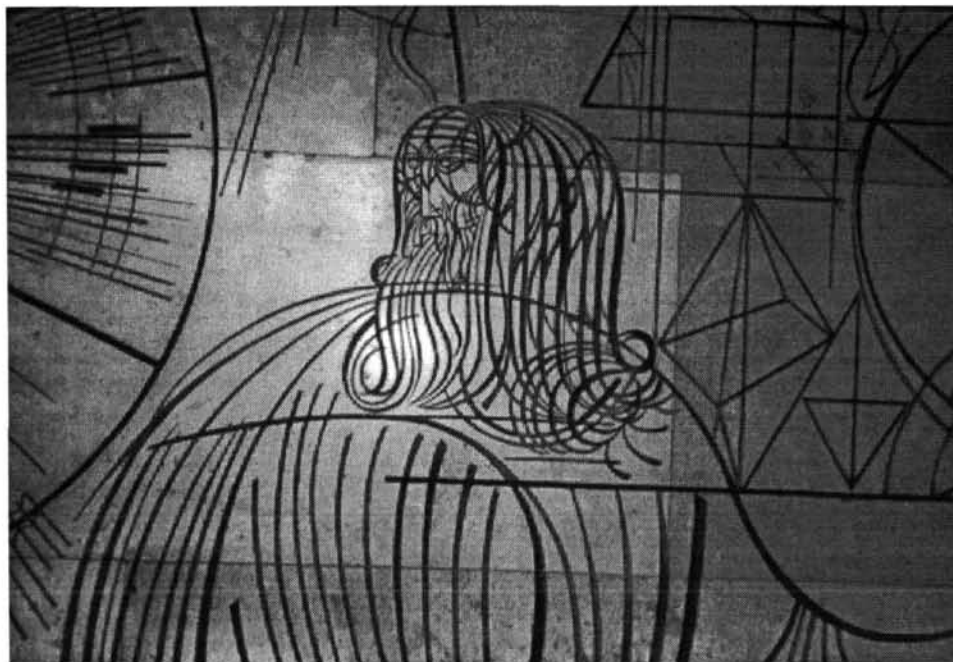
Az évezredek óta kialakult, és jól felismert szimbólumok (gyémántkristály, homokóra, csigaszor, üstökös még a pentagramma is, ami biztos nem a varázslat, hanem az ötágú vörös csillag jelképhordozó szándékával szerepel itt is, mint oly sok Hincz-művön) középpontjában a földi életünk szervező bolygója, a Nap áll.

A kozmikus tér valódi meghódítása ekkor vált realitássá. Az űrkutatási programhoz az egyetem kutatói már ezekben az években sikeresen hozzájárultak, s eredményes munkálkodásukat azóta is kifejtik e téren. Hincz e művében mindezt képes visszaadni. Bár szabadon választ a léptékekben, és egy egész alakos martinász tömegét egy diadalmas női profil ellenpontozza, mégis a sűrűsödő és elhaló vonalrendek kiszámítottsága (tudós arcképe), az ólomsgraffito tiszta technikája és az egyetem sajátosságát hordozó eszme együttesen vissza adja az intézet műszaki jellegét és optimistán szól a tudományba vetett hitről, a szürkeállomány diadaláról.

Az idő távlata megengedi, hogy bátran mondhassuk, a korszak egyik hazai vizuális csúcsteljesítménye: Domanovszky Endre (1907–1974) *Disputa* című gobelinje. Örömkre szolgál, hogy az időszak legszuggesztívebb egyénisége a Miskolci Egyetemre olyan szabad kompozíciót készített, amiben már túllépett saját korlátain, felhasználta mindazon tapasztalatait, amit 1945-től módjában volt megtenni muráliáiban, sgraffitoiban (Dunaújváros 1955, Debrecen 1961).

A rektori tanácsterem hosszanti falára a klasszikus felismerési módot, a kiprovokált vitát fogalmazta meg. A 15 méter hosszú, s közel 3 méter széles textília a terem egészének hangulatát meghatározó eleme. A monumentális murália kartonterve 1964-re már készen volt és négy év kellett ahhoz, hogy az 5-ös felvetésű kárpitot hét fő megszöhesse. Nem csupán a tudós filozófusok életnagyságú alakja, hanem a műben érzékletessé váló gondolatiság adja annak valódi értékét. Domanovszky hazánkban elsőnek veti el a klasszikus gobelin felfogást, s egy új festői elvek szerinti tónusokra építkező, nagyméretű színes foltokkal alkot képet. Az az érzetünk, az új modern gobelinművészet teremtdőtt meg e művel, és feltevésünket az idő igazolni látszik. Domanovszky leeredukálja általában

használt színvilágát és komolyságot ad munkájának a fekete, a kékek és a sárgák árnyalatából történt megjelenítés.



3. kép. Hincz Gyula: Ólomgrafika (1965) (fotó: szerző)

Az érveket és ellenérveket képviselő tudósok expresszív kézmozdulataikkal, apróbb attribútumaikkal (a körző, mint az alkotó szellem, a szabadkőműves szimbólum), kifejező gesztusaikkal növelik a mű feszültségét. Axiómák konfrontálódnak tézisekkel és a szent ligetben tett séta a világ dialektikus felépítettségét segíti visszaadni.

Fontos kiemelni, hogy a művész egy olyan korban szól az értelmiség szükségességéről, amikor e társadalmi réteg nem élvezte a hatalom különösebb figyelmét. E kifejező, szép gobelin mű nem utolsósorban a benne megtestesült, alázatos kézművesmunka miatt is a Miskolci Egyetem leginkább időszzerű köztéri alkotása maradt. Nincs annyira tudományágakhoz kötve, hogy elveszítette volna az új tanszékek megjelenésével aktualitását, s előnyére vált, hogy 1998-ban a Központi Könyvtárba került át, s ezáltal még nagyobb nyilvánosságot kapott.

A triász harmadik és merőben más karaktere volt Barcsay Jenő (1900–1988). Az első megvalósult mozaikja a miskolci. Kicsit félrevezető annak datálása, hiszen maga a kirakást segítő karton terve már 1948-ban elkészült, de annak akkor olyan átütően modern szemlélete volt még, hogy elképzelhetetlen lett volna a kivitelezés állami finanszírozása. Még 1956 előtt sem volt eshetőség arra. 1966-ban lett kész az egyetemi könyvtár új tervek szerint (Tolnay Lajos), jól láthatóan elkülönülve a másfél évtizeddel előbb átadott szárnyaktól. A földszinti fogadótér méltóságát megadó mozaik már a következő évben végleges elhelyezést nyert.

A konstruktivista Barcsay több álló figurából alkotott kompozíciójával évtizedekkel előbb kezdett el foglalkozni. A beszélgető asszonyok frízszerű elrendezése, a ritmi-

kus rend a robusztus, termékeny női idomok és azok antiaxonometrikus árnyékai kimonodtan a téri élmény síkra vetítésének sajátos, Barcsayra jellemző megoldását adják. A nyugodt statika, a felületgazdag mozaikrakás, mind mind hozzájárul ahhoz a feledhetetlen élményhez, amit a mű rendelkezésre álló kicsit szűkös térben is kivált a nézőkből. A márvány egymáshoz közelítő finom színei és a formákat hangsúlyozó tónusok először jelennek meg az életműben. Sajnos az előtér gyakran installációkkal beépül, s akkor a mű összehatása sérülni kényszerül.

Ahhoz, hogy ezen évtizedből jelentős muráliákat sorolhatunk fel, akár városunkban, de országosan is annak az az oka, hogy volt egy ún. „kétezelékes törvény”, ami a beruházás összegéhez képest, a hozzárendelhető művészeti alkotások anyagi fedezetét biztosította. Így számos középület ünnepi hatását emelő, dekoratív, de gondolati közlendővel is rendelkező munka születhetett. Ezek általában az épülethez viszonyítva hamarosan el is készültek, s néhány évi késéssel helyükre kerültek. A viszonylag sok feladat lehetőségére pedig a művészek részére néminemű kísérletezést is jelentett, ami majd egy későbbi muráliánál mint tanulság szolgált. (Ekkor épülő új egyetemeinket fontos kiemelni azért is, mert oda különös gonddal, a jövő értelmisége iránti felelősség mellett készültek a muráliák.)

A kis aulának nevezett A/1 épület mennyezeti gipszplasztikáját Berczeller Rezső (1912–1993) készítette. A nonfiguratív kompozíció, ami önmagában harmonikus és a belső tér esztétikáját emeli, viszont nem fejezi ki a hely szellemét, s úgy tűnik, a művész különösebben nem is törekedett arra.

Más, intimebb fogadóterek kialakítását segítették azok a kerámia falikepek, amelyek elsősorban Majoros János (1928) és Csekovszky Árpád (1931) nevéhez köthetők. Sajnos ezek a kollégiumok túlsúlyfoltosága miatt mára élvezhetetlen állapotba kerültek. Részben lefalazva, csupán apró fragmentumuk utal eredeti mivoltukra. De így is hordozzák magukon azt a gondolatkört, amiben a diákság mindennapjait töltötte.

A „miskolci mozaik” teremtő erejével, az előadóterem falán megjelenő ólomgrafika a tudásba vetett rendíthetetlen hitével, valamint a santa conversazione-t sajátosan megfogalmazó monumentális kárpit révén – ma már tudjuk –, hogy a Miskolci Egyetem nem csupán saját korának új, közösségi műfaj teremtésében ért el jelentős szerepet, hanem tárháza lett a klasszikus magyar köztéri alkotások legjobbjainak.

E jeles művészi etap záróakkordja Vilt Tibor (1905–1983) *Technika* című szobra (1972). E mű sincs sajnálatosan benne a hazai művészeti köztudatban, pedig Vilt e munkája túlmutat azon a szerepen, amit az itteni genius loci várt el tőle. A Technika ugyanolyan méltatlanul mellőzött darabja az életműnek, mint amilyen Medgyessy Ferenc már tárgyalt Építkezője. Ennek oka talán nem a földrajzi távolságban van. Van olyan nagy ez az ország, ez a kultúra, hogy ily szerényen meghúzódhatnak remekművek? Már valami száműzöttség érződött a mű felállítása körüli bizonytalanságban is, amit az alkotás elnevezése tükröz. Leggyakrabban *Homo*-nak, de *Tudós*-nak is titulálják azt, s van hogy egyszerűen *Vasmunkás*-nak nevezik. Az alkotó maga *Technika*-nak hívta és szervesen beillesztette abba a felfogásbéli sorozatába, amit egyszerűen „szerszámok” kifejezéssel illett.

Figyelemre méltó, hogy Vilt, aki már fiatalon is expresszív művészetet folytatott és a Szocialista Művészek Csoportjához közeli eszmét vallott – bár maga nem volt tag – a szocialista realizmus korszakában, amikor a direkt eszmeiség, a pártosság, az erkölcsi nevelőerő és a közérthetőség elvárásként jelentkezett – szinte megbénult. Amint az E/5-ös kollégium falán látható, egy fiatal nőről készült (1957) domborműve mutatja, útkeresésében sokkal inkább a szecesszióhoz nyúlt vissza, mintsem hogy realista felfogásban



4. kép. Barcsay Jenő: Beszélgetők – kartonterv a „Miskolci mozaikhoz” (1949)
(repró: Kulcsár G.)



5. kép. Vilt Tibor: Technika (1972) (fotó: szerző)

mintázott volna. A lobogó hajtömeg egybeolvad a támaszul szolgáló fa lombzatával, s csupán a kérkedően felmutatott körző segít a munkát korba helyezni. (Itt az egyetemen számos helyen találkozunk ezzel a jól olvasható szimbólummal: Domonovszkynál, Hincznél, de majd Kerényinél is – ami ez idő tájt a szellemi alkotótevékenységre, legfőképpen a műszaki értelmiségre vonatkozott.

Vilt 1944-ben, saját művészi szabadságát fel nem adva műtermi magányában alkotta meg híres „Merengő”-jét, majd a „Satu és szobrot” és az „Állvány és szobrot” (1964–68). A korábbi, szárnyaló expresszivitást felváltja a szerkezetiségre való törekvés, de mindig megmarad a művek telítettsége. A tektonikus rétegek zaklatott formáiban a líra rejtőzködik, és szinte felmagasztosulva immár az apró ötlet valóssággá lesz és önmagát vállalva kiáll a köztérre: hirdetvén egy új korszak új eszményét és az új művészeti harmóniát. A „Satu” alá tett posztamens ugyanolyan jelentőséggel bír, mint maga a szobor. A „Technika” is szinte önmagából sarjad azáltal, hogy állványa ugyanolyan formafogással készül, mint a belőle felnövő emberszerű lény.

Szerencsésen Vilt Tibor nem az elgépiesedésről csinált szobrot, hanem az alkotó elme diadaláról, ami saját teremtményébe önmagát vetíti ki. A „homo” mivolt jelzésszerűen, de arányából annál egyértelműbben adja magát. Egy-egy szegecs-ízület segít a gyorsabb felismerésben, vagy a „Merengő” figuráján már alkalmazott kampószerű kézátvétele, amint könyvet szorít hengerelt vaslemez testéhez.



6. kép. Kondenzvízszivattyús csigaház (ipari térplasztika) (fotó: szerző)

Vilt ugyanúgy nem számított a sokat foglalkoztatott, hivatalos szobrászok közé, mint látni fogjuk Varga Miklós sem. Kevés köztéri alkotásra kaptak lehetőséget. Inkább a művészetet feltételező mesterség tisztelete a jellemzőjük.

Varga Miskolcon felállított Emberpár (1976) című alkotása kitűnő példája a helyben lévő nehézipari gyárak (egykori DIGÉP, LKM) és a művészi alkotótevékenység sikeres együttműködésének, amit Vilt maga is folytatott a Székesfehérvári Könnyűféműben, vagy szobrunk esetében a Lőrinci Hengerműben.

A hazai művészet, az 1950-es évektől kezdve egészen a közelmúltig – a típusutemrést tartotta egyik legfontosabb feladatának. Ez természetesen azt jelentette, hogy háttérbe szorult a portréművészet. Az alkotók saját programjuk szerint szinte nem is portréíroztak, viszont megmaradt az igény, hogy a tudományos kutatóhely nagy egyéniségeit megtisztelje egy megfestett arcképben, egy megmintázott plasztikában. A jellem arcképben való megragadását a szobrászok szinte folyamatosan gyakorolták bizonyára azért, mert a kevés felkérés elsősorban nekik kedvezett, s mint látjuk az egyetem parkjában az 1960-as években elkezdődött egy szoborsétány kialakítása. A valósághoz képest 5/4-es méretű mészköszobrok alkotóit tekintve különbözők (Schaár Erzsébet, Vígh Tamás, ifj. Szabó István Varga Miklós) mégis az egységes megjelenés karaktervesztéshez vezetett. Már-már mondhatjuk: térplasztikává degradálódtak a portrék, és a vegetáció is csaknem teljesen észrevehetetlenné teszi a A/1-es épület közelében lévő alkotásokat. S ez nem elsősorban a feledés eredménye, sokkalta inkább korunk emberének a természethez való viszonyában történő változás kifejeződése. (A parkművészek napjainkban a fenntartási költségek figyelembevétele okán is az erdős-ligetes, angolkert felfogást helyezik előtérbe.)

Miskolcon az 1950-es évek második felétől országos szinten is kiemelkedő, élénk képzőművészeti élet folyt, de az Egyetemvárosban elhelyezésre került műalkotásokon még mindez nem érződött. A fővároshoz kötődő művészek kapták a lehetőségeket, s csak

egy központi decentralizációs művészetpolitika eredményeként jelen meg a helyben élő, tekintélyes művészekről egy-egy alkotás.

A szoborpark már kialakult koncepciójához illeszkedő *Geleji Sándor*-portré (1971) a Miskolcon dolgozó Varga Miklós (1928) alkotása. Varga a későbbiekben is több feladatnak tesz eleget, melyek közül kiemelkedik *Janáky Istvánnak*, az egyetem főépítészének portré-domborműve (1976, főbejárat), de a Selmeci Múzeum és Könyvtár díszkapujának 9 bronzplakettje is az ő műterméből került ki.

A miskolci művészek kizárólag mint portrécészítők vannak jelen az egyetemen. Csabai Kálmán (1915–1992) a rektorok arcképgalériáját festi meg, Varga Éva (1949) térplasztikái az új aulába kerülnek, Máger Ágnes (1944) domborművei a jogi karon láthatók.

Egy reprezentatív tudós portréjával szemben mindig komoly az elvárás. A megrendelő tiszteletét azzal kívánja leróni, hogy hasonlatosságot kíván, méltóságteljes, komoly megjelenítést vár el az alkotótól. Ezáltal maga a műfaj a legkonzervatívabbá válik. Csak a legkiválóbb portretírózók képesek arra a kompromisszumra, hogy ilyen megkötések mellett is véleményt formáljanak az ábrázolt jellemről. Érthető tehát, hogy a kor, melynek ideológiája az egyén szerepét nem ismerte el, nem kedvezett az arcképfestészet gyakorlatának sem. Kevesen is vállalták ezt a kihívást, s a gyakorlatlanság sok művészt vissza is tartott. Csabai Kálmán a kötöttségek ellenére érvényesíteni tudta elképzelését. Elfogadtatta, hogy az akadémikus felfogású kifejezési mód, egy elevebb, magyar sajátosságokat hordozó, színben gazdag előadásmóddal párosuljon. Ahhoz, hogy a korának még akkortájt is modernnek tekinthető felfogását érvényre juttassa, nagy szükség volt Csabai vitaképes műveltségére, de az egyetem vezetésének meggyőzhető kulturáltságára is. Így jött létre a *Sályi István*-, *Zámbó János*-, *Simon Sándor*-, *Czibere Tibor*-portrékból álló arcképgaléria.

Az időrendet követve ismét ki kell lépünk a szabad térre. A hosszan elnyúló műhelycsarnok horizontalitását próbálta megtörni az a bejárat fölé helyezett szimbolikus motívum, amit Kerényi Jenő alkotott *Körzős kéz* (1968) címmel. A nagyméretű kompozíció a funkcionális stílusjegyű épületen emblematikus kifejező erővel, mint egy céhjelvény jelenik meg. A korabeli hazai művészet úgy értékelte e művet, mint ami az architektikus építészethez legjobban alkalmazkodik. Kerényi expresszív fogantatású művészetén belül is egy jelentős állomás nyitódarabja. Ekkor fedezi fel a maga számára a geometrikus redukciót. Természeti formát (kezet) ír át későbbiekben is dekoratív térplasztikává (1972 *Munkás-kezek*, Diósgyőr, Kilián-déli lakótelep), s ami jellemzője marad a művésznak, hogy expresszivitását ezen átírás során sem veszíti el.

A szimbólumoknak egy másik alkalmazására látunk példát az Egyetemvároshoz közeledve, de amik csak az 1970-es évektől állnak jelenlegi helyükön. Két, nagyméretű, „valódi” térplasztika hívja föl magára a figyelmet. A frekventált téri elrendezés miatt jelentős szerepet kap mind a 4 tonnás *fogaskerék*, mind a *kondenzvízszivattyús csigaház*. Mindkét ipari forma a Lenin Kohászati Művek ajándéka volt (1975 körül). A század elején gyártott matuzsálemek ipari műemlékként érdemesültek ki arra, hogy több emberöltőnyi működés után új feladatot kapjanak, és a nagyméretű épület-kubusok között impozáns méretükkel adjanak nyomatékot a gazdasági lét alapjának: a termelésnek. De miután az egyetem kizárólagos nehézipari jellege megszűnt, a fogadó motívumoknak állított formák érvényüket veszítették. S leginkább a monoton műhelycsarnok környezetében lenne indokolt új helyüket kijelölni.

Az építkezések üteme lelassult, s változás állt be a képzőművészeti alkotások megrendelése terén. A központi kollégium toronyháza az Egyetemváros komplexumának



7. kép. Varga Éva: Mikoviny Sámuel (1992)
(fotó: Fojtán L.)



8. kép. Cyránski Mária: Jacquin, N. (1992)
(fotó: Fojtán L.)

szervező látványelemévé lett, mégsem kapott sem külsejére, sem belső tereibe társművészeti alkotást. Ennek legfőbb magyarázata az, hogy elhalt az a gondolat, mely az építészetben oly fontos szerepet szánt a képzőművészetnek, azaz nem kapták meg azt az „ösztönzést” az építészek, hogy ezzel az eszközzel mint a hatalom propagandaerejével számoljanak. De így is vitathatatlan, hogy az épület önmagában jelentős térkompozíciót alkot az étteremmel együtt, valamint a sportsarnokkal, melynek megjelenése ugyancsak magán hordozza a saját születési korát, az 1980-as évek elejének stílusát. Ez az időszak a Miskolci Egyetem profilváltásának korszaka is. Új épületszárny készült a Jogi Kar számára, s a már meglévő központi bejáratot egy új aulával kapcsolják ehhez. Ferencz István terve (1981) 1986-ra készült el. Ismét fontossá vált a reprezentatív belső tér, az aula eszmét hordozó kifejezése. Átkerültek a legszebb bronzszobrok és az újakkal kiegészülve egész galériát alkotnak, megadva azzal az intézmény tekintélyét külsőségében is. Utánöntések készültek Markup Béla munkáiról, melyekről már szó esett a Selmeci Múzeum és Könyvtár kapcsán, az újak pedig főképpen Varga Éva (1949) nevét dicsérik. (*Delius Christof, Mikoviny Sámuel*, 1992) Cyránski Mária (1940) szépen mintázott portréi a tér méltóságteljes hangulatát fokozzák (*Jacquin Nikolaus, Scopoli Giovanni*). (Itt kell megemlíteni azt a sajnálatos tényt, hogy a 14 mű közül három nyomtalanul eltűnt.)

Az ünnepi pulpitus mögé a Miskolc Város Tanácsa ajándékként Szász Endre 62 m²-es muráliája került. Az allegorikus kompozíció címe *A tudás fája*, anyaga hollóházi síkporcelán a művész saját kivitelében. Az apró arcképeket összefűző famotívum egyaránt alkalmas a közeli és a távoli szemlélődésre, de a méret gigantikussága és a rokokó



9. kép. Szász Endre: *A tudás fája* (1986) (fotó: Fojtán L.)

finomkodás között az a művészetekben meglévő anomália tükröződik, ami a mű születési korszakát nagyon is jellemzi hazánkban (1986). Már kizárólag egy ember, a művész elképzelése érvényesül – már nem közösségi az alkotás – a hatalom csupán formálisan jelzi még létét, de igazán nem hisz a művészet fontosságában, jótékony irányban sem avatkozott be. A szabadság végtelensége sok művészt elbizonytalanít, s e mű inkább illusztratív, mintsem méltóságot hordozó reprezentativitás jellemezné. Bár méreteiben impozáns, de nem monumentális. A szép anyag (porcelán) és az artisztikus, de nem a jellemábrázolásra törekvő rajzi bravúr ekkora mértékben anakronisztikussá válik. A fal építészeti tagoltsága és a társművészeti motívum másmilyen osztottsága bizonyítja; a két művész nem állt közvetlen alkotó kapcsolatban.

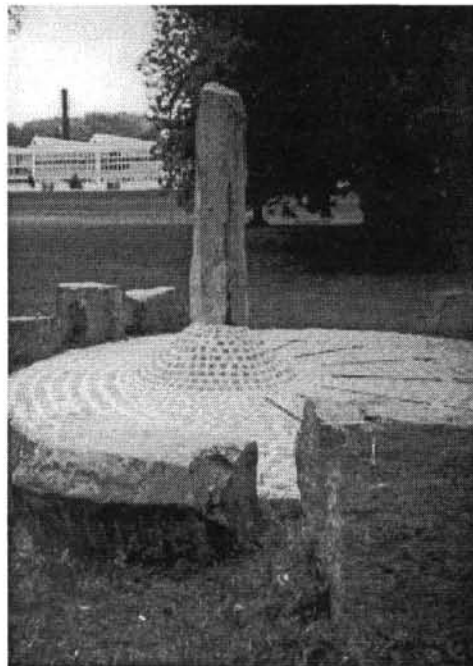
Az őshonos nyárfaligetből kihaló gondozott park ez idő tájt gazdagodott Gádor István pirogránit térplasztikáival. A geometrikus formákból komponált antropomorf motívumok a nagy nyitott téren elveszítik hatásukat, különösen amiatt az arány miatt, ami közte és a mögötte lévő nagy tömegű épület között van. Valójában a plasztikában rejlő értékek már régtől nem látszanak, hiszen azok régtől torzók.

A gazdag változatosságot mutató vegetációval szépen harmonizál Kucs Béla (1925) *Fekvő női akt* című parkszobra. A nagyméretű mésztömbből csupán néhány síkkal kifejtett figura Henry Moore felfogásának gyors egyetemessé válását mutatja s azt, hogy szinte európai népművészetté vált e szobrászati felfogás. Az 1970-es évek óta e mű a diákéveket megszépítő tréfák központi szereplője.

A külső tér tágassága olyan szép kezdeményezéseknek ad lehetőséget, mint az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület *Társaink emlékére* (1992) állított meditatív kompozíciója. Alkotója: Kanizsai László. Az elgondolkodtató, az idő múlását – mint napóra – idéző ötlet mindenképpen arra az ősi megfogalmazásra emlékeztet, amit



10. Ferencz István: *Díszkút (Jogi Kar)*
(1980) (fotó: Fojtán L.)



11. kép. Kanizsai László: *Társaink emlékére*
(1992) (fotó: szerző)

minden civilizáció hajnalán a menhírek állításában megtalálunk. A csendes maradásra késztető ülőkék rusztikus terméskő mivoltja ismétlődik az anyagazonos kockakövekben, talán utalva az egyetem 1956-os történéseire. (A forradalmi megmozdulásokról és a mártírhaltalt halt diáknak az A/1-es épületben emléktáblán emlékeznek meg)

A műalkotások elhelyezésének gyakorisága egyre ritkább lett. A közvetlen központi függés is megszűnt, de a szponzorálás is. Új egységek berendezési díszét időnként a város vagy a megye „ajándékozta” az egyetemnek. (Szász Endre: *Allegórikus kompozíció*, Varga Imre: *Hajmosó lány*.) A civil kezdeményezések, a spontán emlékműállítás napjainkra válik szokássá. A tanszékalapító Kunt Ernő professzor tiszteletére faragott kopjafa archaikus szimbolikájával és szép arányával jelöl ki egy emlékezésre alkalmas helyet a Böl-



12. Bódi László: *ifj. Kunt Ernő emlékoszlop*
(1995) (fotó: szerző)

csészettudományi Intézet épületéhez közel (Bódi László munkája, 1995.).

Az Egyetemvároshoz kapcsolt új épületek a megváltozott funkciójuk kifejezésére és a benne élő diákság személyiségformálása céljából új műalkotásokra várnak.

Az uralomra kerülő új hatalmak minden lehetőséget – intézményalapítás, nagyfokú beruházások – felhasználnak arra, hogy a maguk igaza szerint szolgálják célkitűzéseiket. A köztéri alkotásokat, mint a propaganda eszközt tekintik, ennek elmaradása hosszú időre kiható tudati hátrányt okoz, kiváltképp egy felsőoktatási intézetben. Az adott kultúrpolitika a kiválasztás rendszerével, a pályázatok kiírásával, azzal, hogy megbízással, illetve felkéréssel juttatja a művészt a feladathoz, vagy hogy a zsűri szemléleti összetételét befolyásolni tudja, végül is saját szándékát érvényesíti. A művész felelőssége, hogy a korlátok betartásával alkotása olyan jelentéssel bírjon, mely korának lényegi kérdései mellett nem megy el véleményformálás nélkül. A szabadság eme szűkre szabott lehetőségét eredménnyel kiaknázó legjobbjaink végül is klasszikus, egyetemes gondolatokat közlő műveket alkottak a Miskolci Egyetem számára. Talán a központi hatalomtól való földrajzi távolság ezúttal segítőleg hatott és a nemzeti kultúránk nyereségére vált.¹

DIE OFFENBARUNG DER MACHT IN DER BILDENDEN KUNST, DAS HEIßT DIE WERKE AUF DEN ÖFFENTLICHEN PLÄTZEN DER MISKOLCER UNIVERSITÄT

In jeder Epoche versucht die Kulturpolitik bewußt auf die in den öffentlichen Plätzen steckende agitative Kraft einzuwirken. Dies trifft zu, wenn keine Möglichkeiten zu deren Verbreitung geboten werden, aber auch in dem Falle, wenn deren Entstehung auf besondere Weise gefördert wird.

Die in der Universitätsstadt befindlichen bildkünstlerischen Werke spielen aufgrund ihrer Vielzahl und ihres Niveaus, aber auch infolge der Umstände ihrer Entstehung eine wichtige Rolle in der ungarischen Kunstgeschichte.

Während eine Wohngemeinschaft imstande ist, ihre Monumente durch das Einschalten mehrerer Kontrollen im wesentlichen nach ihrer eigenen Ansicht zu formen (durch Pressedebatten, über Ausschüsse), kann sich die Macht im Falle eines zentralen Planes fast absolut durch die Kunst offenbaren, wobei wir voraussetzen können, daß sich in der Idealität und im Niveau der in der Universitätsstadt entstandenen Werke die amtlichen Erwartungen widerspiegeln.

In der Universitätsstadt erschien zuerst an den Mauern der sägezahnförmig zueinander angeordneten Studentenwohnheime je ein Relief (1956). Es ist anzunehmen, daß die vorzügliche Schöpfergarde die Aufgabe nicht auf dem Wege einer Bewerbung, sondern durch einen Auftrag erhielt.

Der in der Relieftchnik und Steinmetzarbeit geübte Künstler schaffte auf der ihm zur Verfügung stehenden Fläche eine zusammengesetztere Komposition in der Gestalt von fünf würdevollen Männern. Der bereits alte und kranke Ferenc Medgyessy (1881–1958) nimmt als Selbstbildnis in voller Gestalt sozusagen Abschied von der

¹ Ezúton mondok köszönetet azért a segítségért, melyet dr. Zsámboki Lászlótól, Kovács Bertalantól és Göndös Gábornétól kaptam a művek pontosításához, valamint Fojtán Lászlónak a fotók elkészítéséért.

schöpferischen Tätigkeit, indem er sein Wissen gewissermaßen als Zimmerpolier an die jüngere Generation weitergibt. Die im Werk formulierte Metapher aber regt ebenfalls zum Nachdenken an, da gerade ein Kreuz gezimmert wird. Das senkrechte Element hält der Meister selbst, während die Jugendlichen mit schwunghaften Bewegungen den waagerechten Balken sägen (1956).

In den Jahren um 1960 entstanden die die inneren Räume bereichernden und klassisch werdenden Muralien. Namentlich das sogenannte „Miskolcer Mosaik“ mit dem Titel Konversierende von Jenő Barcsay, die bis heute überwältigende „Bleigraphik“ von Gyula Hincz und der von Endre Domanovszky entworfene monumentale Gobelin mit dem Titel Disput.

Die Eroberung des kosmischen Raumes war zu dieser Zeit Realität geworden. Die Universitätslehrer hatten erfolgreich zum Raumforschungsprogramm beigetragen und leisten auf diesem Gebiet immer noch erfolgreiche Arbeit. Hincz war fähig, all dies in seinem Werk wiederzugeben.

Domanovszky konzipierte an der längsseitigen Wand des Konferenzsaales im Rektorat die klassische Art der Erkennung, die provozierte Auseinandersetzung. Der 15 Meter lange und fast 3 Meter breite Gobelin ist ein Element, das die Stimmung des gesamten Raumes beeinflusst.

Anfang der 80-er Jahre beginnt auch die Epoche der Profiländerung an der Miskolcer Universität. Es entsteht ein neuer Gebäudeflügel für die juristische Fakultät und der schon vorhandene Zentraleingang wird durch eine neue Aula damit verbunden. (Entwurf von István Ferencz 1981).

Die zivile Initiative und spontane Errichtung von Denkmälern ist in den heutigen Tagen zur Gewohnheit geworden. Zu Ehren des Lehrstuhlgründers Professor Ernő Kunt wurde durch ein geschnitztes Speerholz mit archaischen Symbolen und schöner Vergoldung ein geeigneter Platz zur Erinnerung in der Nähe vom Gebäude des Institutes für Philosophie zugewiesen.

Es liegt in der Verantwortung des Künstlers, daß sein Werk unter Einhaltung der Schranken eine solche Bedeutung erhält, an der die wesentlichen Fragen seiner Zeit nicht ohne eine Meinungsbildung vorbeigehen. Die diese eng beschränkten Möglichkeiten der Freiheit erfolgreich ausnutzenden Besten unserer Künstler haben schließlich doch klassische, generelle Gedanken ausdrückende Werke für die Miskolcer Universität geschaffen. Vermutlich hatte die geographische Entfernung von der zentralen Macht eine vorteilhafte Wirkung und wurde so zum Gewinn für unsere nationale Kultur.

Gertrúd Goda

GÖMÖR MEGYE TELEPÜLÉSNÉPRAJZI VISZONYAI

NOVÁK LÁSZLÓ

Tanulmányomban egy viszonylag egységes földrajzi táj, Gömör településnéprajzát kívánom összefoglalni. A településnéprajzi kutatás nem csupán a kizárólagos településközpont, a település belsőségére irányítja a figyelmet, hanem a település külsőségére, a határra is, amely szerves egységet alkot a belsőséggel. A sajátos táji viszonyok között kibontakozó hagyományos gazdálkodás (határhasználat, üzemszervezet), az életlehetőségek, társadalmi viszonyok együttesen határozzák meg a település jellegét, a településrendszer sajátosságait. A kutatás elsődleges célja a telekvizonyok tisztázása, amelyek alapjaiban határozzák meg a településrendszert.¹

Tekintve, hogy Gömör megye 1802-ben egyesült Kishonttal, tanulmányomban a történeti Gömör vizsgálatára szorítkozom, viszont nem vagyok tekintettel az 1920-as trianoni határokra. Gömör és Kishont megye területe 4279 km², amelyből csupán 323 km² maradt Magyarországnak a megye déli területéből, a túlnyomó többség Szlovákiához került, annak ellenére, hogy Gömör elcsatolt területének jelentős részén él a magyar etnikum. Mindez is indokolja Gömör egységes vizsgálatát.

Gömör viszonylag egységes földrajzi táj, amely jól körülhatárolható. Északon a Garam, keleten a Sajó, nyugaton a Rima folyása jelöli ki a határvonalakat, míg délen a Hangony alkotja a természetes határt. A fő folyók mellékágai, azok völgyei teszik változatosá a gömöri táj domborzatát. A Garam kivételével a patakok délnek tartanak. Fő folyó a Sajó, amelynek jobb oldali ágai között található a Csetneki, Murány, Túróc (ebbe tart a Vály vize), valamint a Rima és a Hangony patak. A Rimába folyik a Gortva, Balog és Macskás patak. A bal oldalon Rozsnyó alatt folyik a Sajóba a Csermosnya, s Gömör határán alul Borsodban pedig a Szuha patak.

Gömör térszíne rendkívül tagolt. Északon, túl a Garamon az Alacsony-Tátra képezi a határt, melynek 1943 méteres Királyhegy csúcsa Gömör legmagasabb pontja. Gömör területének nagyobb részét középhegység borítja, melynek fontos része a Hernád, Garam és Sajó folyók közt elterülő Szepes-Gömöri-Érchegység (legmagasabb csúcsai közé tartozik az 1480 m-es Stolica, 1441 m-es Fabova Hola, 1411 m-es Kakashegy, 1258 m-es Ökörhegy). Az érchegység alapja Variszkuszi eredetű ősi tönk, amelyre a földtörténeti ókorból és középkorból származó mészkő telepedett. A Sajótól nyugatra eső rész idősebb palaközetből áll, keletre fiatalabb kristályos palaközet található, amely magában rejtja a vasércet, s más fontos ásványkincset. Róce, Oláhpataka, Rozsnyó vidéke

¹ A kérdéshez részletesen *Novák László*: Településnéprajz. Néprajz Egyetemi Hallgatóknak 18. Debrecen, 1995.; Lásd Gömör megye vidékeinek emberföldrajzi leírását: *Findura Imre*: A Rima völgye. Földrajzi Közlemények XV. 1887. 481–505.; *Findura Imre*: A Balog völgye. Földrajzi Közlemények XVIII. 1890. 162–183.; *Fülöp Szász-Coburg-Gothai herceg*: A Murány völgye és a Garam völgyének gömöri része. Földrajzi Közlemények XXVIII. 1900. 1–56.

a vasbányászat legfőbb területe. A vasércvagyon azonban lenyúlik egészen Rudabányáig.

Gömör területének jelentős részét borítja mészkő. Dobsinától északra Gölnic felső völgye táján triász kori mészkőtakaró fekszik. E táj híressége a dobsinai jégbarlang. Nyugatabbra a Murányi-mészkőfennsík helyezkedik el, mintegy 1300 méteres magasságban. A harmadik mészkővidék Gömör déli területén található, a Balog patak völgyétől a Bódva felső völgyéig húzódva, melyet a Murány, Csetneki patak és a Sajó három részre tagol. Nyugati része a Jolsvai-, középső a Pelsőci-, keleti tagja a Szilicei-fennsík. E fennsík vékony keleti maradványában áll Krasznahorka vára.²

Bél Mátyás 1749-ben készült leírásában részletesen ecseteli egyes helységek fő megélhetési forrásait. Az említett Oláhpatakról írja, hogy „lakosok vassal dolgoznak, amelynek ércét egyrészt bányásszák, másrészt olvasztják is, s végül a kikovácsolt szerzőmokat, amelyek a földműveléshez szükségesek szerteszét szállítják a falvakba és a mezővárosokba...”³ Az 1771. évi úrbéri felmérés során e vidék helységeinek népe is a megélhetési forrásoként jelöli meg a vasbányászatot és vasérc szállítását. Példaként említjük meg Kuntaplócát: „Határjokban három Vas Hámorok lévén, sőt másuttis szomszéd határokból azokból nyújtatik alkalmatosságok, mind Kézi, mind pedig Marhás Munkájokkal szénre való fa vágás által, szén égetéssel, annak, és vas Kőnek hordásával, sőt egyéb hámor körül elő adódni szokott Munkálkodással Pénzt szerezni... Mész égetésre is vagyon elegendő Kővök, és folytatván Mész égetést közel való Városokra nézve, azokból is pénzetskét szereznek 's szerezhetnek, ámbár szükséges fát pénzen is szükséges venniük...” – jelentették ki a jobbágyok. Pelsőc határában is működött két hámor, ahová szállították a környékbeliek a vasércet és faszenet.⁴

A vasérc mellett még számos más ércet is bányásztak, melynek jelentősége elenyészett századunkra. *Bél Mátyás* leírásában szól Dobsina bányászatáról: „Fenyegetően magasodó hegyek hátai és láncái veszik ugyanis körül minden oldalról. Azt a hegyet, amelyik napkelet felől magasodik föléje Schwartzbergnek nevezik: ez még most is igen gazdag rézben, sőt bővelkedik vasércen is...” Nadabulyán is foglalkoztak rézérc bányászattal. Alsósajó „elsősorban a cinóbertermelésről nevezetes – írja, – amelyet a lakosok mindenfelé de legfőbbképpen a Sajó partja mellett árkokban bányásznak részint szemcsések, részint por alakjában: általában minden itteni lakosnak ez a foglalkozása. A cinóberből aztán ezek a parasztemberek paraszti módszerrel, két fazékban higanyt olvasztanak ki...”⁵

Gömör déli részén medence jellegű a Rima alsó folyásának szakasza, ugyancsak a Sajónak Rozsnyó körüli szakasza, valamint az alsó szakasza.

TÁJ ÉS EMBER

A földrajzi környezet döntően meghatározza az életlehetőségeket. A domborzati viszonyok függvénye a határhasználat, a föld hasznosításának lehetősége.

Határ, határhasználat

Gömör településeinek többsége kishatárral rendelkezik. A közepes nagyságúakból csupán kevés van, de ezek sem haladják túl a 20 katasztrális holdat. Az 1874. évi hely-

2 *Cholnoky Jenő*: Magyarország földrajza. A Föld és Élete VI. Budapest, é. n. 349–358.

3 *Bél Mátyás*: Gömör Vármegye Leírása (latinból fordította: *Tóth Péter*). Gömör Néprajza XXXV. Debrecen, 1992. 38.

4 OL HTL 3007. C. 90.c. 95. sz.

5 *Bél* i. m. 38–39., 47.

ségnévtár adatai szerint a 5-től 20 000 kh-ig terjedő határnagyság szerint következőképpen alakult Gömör településállománya:

-500	8	4%
500-1000	36	18%
1000-2000	14	37%
2000-5000	72	36%
5000-10000	7	3,5%
10000-15000	2	1%
15000-20000	1	0,5%
	200	100%

A gömöri települések többségének határa 1000-2000 kh és 2000-5000 kh nagyság közötti. Ez utóbbi kategóriában a 2-3 ezresek domináltak. Jelentős az 500-1000 kh-ás nagyság kategória is, s az 500 alattiak és az 5000 felettiak aránya megközelítően azonos. Az 500 kh alatti határú helységek között találjuk meg Perjését (200), Gergelyfalvát (367), Felső-Kálosát (368), Gortva-Kisfaludot (402), Babaluskát (498). A tízezres határnagyság felettiak között van Dobsina (14 303), Polomka (14 239), valamint a legnagyobb határral rendelkező Murányallya (17 682).

Az egyes helységekhez puszták is tartoztak. Egy-egy elpusztult helység határa (praedium) azon helységbeliek használatába kerülhetett, akiknek földesura birtokát képezte.⁶

Ajnácskő	Battaháza
Almágy	Belezsér
	Bakóháza
Babaluska	Széplak
	Szécsi telek
Balogfalva	Vizesvölgy-puszta
Baraca	Bodoló
Felső-Bátka	Góbiszháza
Beje	Teresznye
Beretke	Herencs
Csetnek	Kerekerdő
	Somkút
	Tornava
	Vörösharaszt
Csíz	Kórod
Csoltó (Nagy)	Boldogháza
	Kiscsoltó
Dobóca	Balázsfölde-puszta
	Gernyő-puszta
Dobsina	Hammer
	Gölnic-vasgyár
Dúlháza	Bárciháza
	Korlátháza
Gortva-Kisfalud	Bírófalu
	Domafalu
Gortva (önálló pusztá)	
Fel-Falu	Kőbánya
Feled	Gyenyiz-puszta

6 A Magyar Korona Országainak Helységnévtára. Budapest, 1873.

Gesztes	Hordonytelek
Gömör-Panyit	Orgovány
Guszona	Lyukva
Hanva	Hegyfő-puszta
	Krizsány-puszta
Harkács	Endre-földje
Alsó-Hangony	Szilvakszó
Henckő	Vasgyár
Jánosi	Ivánfalva
Jene	Mogyorós
	Tamástelke-puszta
Imola	Csákány
Alsó-Kálósa	Ablonca-puszta
	Dapsa-puszta
	Tecske-puszta
Kecső	Büdöstő-puszta
Kövecses	Kerepec
Krokova	Tristye
Kuntaplóca	Vasgyár
Lice	Dolinka
Lukovistye	Teketnek-puszta
	Lehotka-puszta
	Kishegymeg-puszta
Málé	Pogony-puszta
Méhi	Kerepec
	Lászlófalva
Naprágy	Lőrincfalva
	Széki-puszta
Nasztraj	Szlatvina
Oldalfalva	Vida-Kisfalud
Otrokócs	Bozókháza
Pálfalva	Dobra
Pelsőc	Nagyhegy
	Vasgyár
Péterfalva	Kisrét-puszta
	Répás-puszta
Putnok	Dénesfalu
Rakottyás	Kápolna
	Vaskapu
	Huttya
	Heredély
Ratkó	Tonó
Ráss	Cserena
	Alsó-Rás
Rimaszombat	Szabadka
	Batki
Nagyrőce	Szamkova
	Kicskova
	Rudna-vasgyáarak
Alsó-Sajó	Etelka-vasgyártelep
Sajó-Lenke	Szanács
Sánkfalva	Perpes
Szalóc	Vasgyár
Szent-Király	Lóc
Szilistye	Derekek
Nagy-Szlábos	Papír és vasgyár
Sztránnya	Vasas
Alsó-Szuha	Latrán

Szuhafő	Petőháza
Szútor	Leánymező
	Tihany-pusztá
Tamásfalu	Apáti
Tornallya	Cselény
	Lapsa
Turcsok	Vashely-telep
Umra-Lehota	Podhora-vasgyártelep
Várgede	Simonfalva
	Verecke
	Duranda
	Hodos
	Farkasordító

A gömöri helységekhez tehát puszták, elpusztult falvak, valamint gyártelepek, nem hagyományos településrészek tartoztak. Településnéprajzi vizsgálatunk tekintetében csupán a falvakhoz a hagyományos gazdálkodás szempontjából csatlakozó külső mezőgazdasági terек (puszták) fontosak.

A határ műveléségi megoszlását alapvetően a természeti viszonyok, a domborzat határozzák meg. Az 1895. évi mezőgazdasági statisztika alapján megállapítható, hogy a gömöri helységek többségében az erdő a domináns tényező.⁷ Különösen az északi magasabb hegyvidéki és középhegységi tájakon, ellentétben a medencékkel, ahol a szántóföldi művelés van túlsúlyban. A helységek mintegy hetedében 50% felett van az erdő aránya. Legnagyobb Murányallyán (81%), utána Borzova (77%), Zdihava (73%), Vernár (76%), Melléte (69%), Lice (61%), Tornallya (67%), Rozsnyó (66%), Kánó (62%), Trizs (59%) stb. következik.

A Rima alsó folyása vidéke, délen az Erdőháttal, keleten a Sajó vizével határolt szelíd, lankás táj csupán kisebb erdőfoltokkal ékeskedik. Több helység (Hét, Pálfalva, Radnót, Simonyi) erdővel egyáltalán nem rendelkezik. Méhi határának is csupán 0,7%-át „borította” erdő.⁸

Természetesen a szelíd domborzat a földművelésnek nyújtott kedvező lehetőséget, éppen az utóbb említett falvak határán. Méhi határának 80%-át művelték szántással, de magas volt a szántó aránya Simonyiban (74%), Radnóton (60%), Pálfalán (59%), Zádorfalván (53%), Hétben (52%), Harmacon (47%), Cakón (44%).

A folyó, patak völgyek vizenyős területe a kaszálásra, szénatermesztésre kínáltak lehetőséget. A rét aránya viszonylag magas Pohorellán (22%), Berdárkán (21%), Dobsinán (32%), Hétben (21%), míg a déli részeken igen alacsony (Simonyi, Méhi, Tornallya stb.).

A legelő nagyságát is a domborzati viszonyok határozták meg döntően, részben a völgyek, részben pedig az irtás révén keletkezett hegyi tisztások területén (pl. Pohorellán 14%, Hétben 25% volt a részesedése a határ területéből).

Település-birtokviszonyok

A települések jellegét alapvetően a gazdálkodási viszonyok, illetve a birtoklás rendszere határozták meg. A XIX. század második feléig a földesúr–jobbágy viszony határozta meg a birtokstruktúrát, viszont Gömörben igen jelentős a kisenemesség is. A kisenemesek – armális birtokában – nem tartoztak földesúri fennhatóság alá. Kiváltságosok voltak a rendi társadalomban, ennek ellenére azonban – jobbágyáshoz hasonlóan –,

⁷ A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája I., III. k. Budapest, 1897.

⁸ A Méhi határán korábban erdőség létezett. A hagyomány szerint a tölgyesből történt a faépitkezés.

paraszti gazdálkodással teremtették meg életlehetőségeiket. Az egyes helységekben kisebb-nagyobb létszámban megtalálhatók a nemesek, viszont Gömör sok kisnemesi falváról nevezetes: Hét v. Hubo, Lenke, Naprágy, Otrokócs, Radnót, Felső-Vály stb.

Tekintettel arra, hogy a gömöri helységek túlnyomó többsége jobbágy eredetű, vizsgálódásunkat irányukba fordítjuk elsődlegesen annál is inkább, mert a jobbágytelki viszonyok által meghatározott településrendszer esetükben tanulmányozható legkönnyebben. Emellett azonban – a szűkös történeti forrásanyag lehetőségeként – tekintettel leszünk a kisnemesi falvak településrendszerére is.

Gömör legnagyobb földesúri családjai közé tartozik a Koháry-Coburg, Andrássy grófi familia, s rajtuk kívül számos földesúr birtokolta a helységeket (Széky Teleky, Czegey Wass, Vécsey, Toldalaghy, Korda, Serényi, Fáy, Draskóczy, Pletrich, Pálóczy Horvát, Jékelfalussy, Ragályi, Vattay, Czékus és mások). A jobbágyok földesurukkal kötött szerződés értelmében használtak igaerejüknek megfelelő földterületet. A Mária Terézia-féle 1767. évi úrbéri rendeletet Gömörben néhány évvel később hajtották végre. Az úrbéri kérdőpontokra 1771-ben adtak választ, s ekkor készült el az úrbéri összeírás is, amely a tényleges birtoklást rögzítette. Ez alapján történt meg az úrbérrendezés, állapították meg a jobbágyoknak az úrbéri törvény alapján esedékes telki járandóságukat. Az egyes községeket a föld minősége alapján négy osztályba sorolták. Az 1 telkes (sessio) jobbágy egységesen 2 pozsonyi mérő (1 hold) belsőtelket kapott, amelyen felépítette lakóházát, gazdasági épületeket, udvart alakított ki, s kert, gyümölcsös is létesülhetett rajta. A házastelekhez tartozékföldként csatlakozott a kenderföld, szántó és a rét. Az 1 telkes jobbágy 24 hold első osztályú szántót, 26 hold másodosztályút, 28 hold harmad- és 32 negyedosztályú szántóföldet kapott, míg rétből az első osztályban 8, másodikban 8–12, harmadikban 8–12, s a negyedikben 12 kaszást osztottak ki. A jobbágytelek tartalmazott kertföldeket is. A jobbágyok káposztás és kenderföldeket művelhettek.

Mint jeleztük, a gömöri falvak, mezővárosok többsége kiterjedt erdőterülettel rendelkezett. A jobbágyot ugyan megillette a faizási jog (tűzifa, épületfa), azonban az erdő nem tartozott a telekszervezetbe, a földesúr tulajdonát képezte. A jobbágyokat megillette a legeltetési jog is. A legelő közös használatban volt. Ki-ki saját jószágát a legelőn legeltethette, s télen pedig az istállóban tartotta szénán.

Az 1773. évi úrbérrendezés során meghatározták az egyes jobbágyok által használt földek nagyságát, a jobbágytelket. A népes mezővárosban, Dobsinán élt a legtöbb jobbágy, összesen 56 1/8 sessiót birtokoltak. A gömöri jobbágyok 1,8%-a 30–35 (Dobóca, Pacsa, Rimaszécs, Velkenye), 6,7%-a 20–30 (többek között Berzéte, Betlér, Deresk, Sajógömör, Jánosi, Kövi, Krasznahorkahosszúrét, és Várallya, Oláhpataka, Pelsőc, Redova, Serke), 21,8%-a (49 település) a 10–20, 28, 57%-a (64 település) az 5–10, és 25,4%-a (57 település) az 1–5 sessió kategóriába tartozott. Az 1771. évi állapothoz képest több falu rosszabb helyzetbe került, mert elvesztette jobbágy állapotát, zsellérré minősítették. Közöttük találhatók meg a Koháry-uradalom helységei, mint Polom és Poprócs.

Az egyes helységekben a jobbágytelek a társadalmi viszonyoknak megfelelően differenciálódott. E kérdéssel nem kívánunk részletesebben foglalkozni, csupán néhány példát említünk rá vonatkozóan. Baradna helység 17 sessióból állt. Ebből 1 egész telkes hét, 3/4-es egy, 1/2-es tizenhárom, 3/8-os három, 1/4-es telkes pedig hét jobbágy volt. Berzétén 40 féltelkes jobbágy járandósága tette ki a 20 sessiót, Trizsen pedig 15 egy és 8 féltelkes jobbágy alkotta a 19 jobbágytelket.

A jobbágyok a részükre kiosztott szántóföldeket nyomásos rendszerben használták. Gömör helységeiben a határterület viszonylag kicsi, túlnyomó részben 1–5000 kh

közötti nagyságú. Sem a domborzat, sem a falutól való távolság nem indokolja határbeli üzemhelyek, központok kiépülését. Naponta gyalogosan vagy szekérral meg lehet közéletíteni a határbeli földeket.

Az úrbéri kérdőpontokra adott válaszban a gömöri jobbágyság részletesen szól a határhasználat módjáról is. „A Szántó földek három nyomásra szántódnak, mindenféle gabonát jól meg termik. A rétek jó, Marha hizlalásra alkalmas szénát termenek víz arjátul mentek, kétszer kaszálók” – mondták 1771-ben az abafalvi jobbágyok.⁹ Az almagyiak hasonlóképpen nyilatkoztak: „Szántó fölgyeik három nyomásra vagynak fel osztva, mellyek mind az abajdocz búzát, mint penig a’ rost, zabot, tenkelyt megtermik... Szántó földgyeikben, meredek hegyeken lévén, a’ zápor miatt gyakorta sok károkat vallának, mellyeknek fele részét meg ’sirozni sem lehet. Rétyteiknek némely része kétszer kaszalható ugyan, de mételyes, és a’ Marha hizlalásra alkalmatlan füvet terem...”¹⁰ A krasznahorkavárallyaiak ugyancsak a három nyomás meglétéről beszélnek. A föld „mind tiszta, mind vegyes búzát, mind pedig a’ Rost meg termik trágyázással” – mondták.¹¹

A 18. század végi úrbérrendezéssel tulajdonképpen kialakult az a településrendszer, amely megőrizte jellegét az 1832/36. évi országgyűlés 10. törvénycikke nyomán megvalósításra kerülő úrbéri szabályozási és tagosítási munkálatok után is (ti. a jobbágyság birtokát elkülönítették a földesúri birtoktól, sor került a legelő felosztására, és erdőjogot is osztottak a volt jobbágyoknak). E folyamat a Derencsényi Uradalom helységeiben kezdődött meg 1839-ben, ám Gömör megye más földesúri helységeiben csupán az 1853. évi úrbéri pátens rendelkezései hatására mehetett végbe. A település központja, a belsőség nem változott, míg a határbeli földek a szabályozás, tagosítás folytán változtak, ugyanakkor maga a határhasználat rendje, a településrendszer egésze lényegesen nem módosult.

A településrendszer, határhasználat alakulására néhány példát említünk Derencsényből, Darnyáról, Jánosból és Hétből.

Derencsény a Derencsényi Uradalom részét alkotta, melyről 1863-ban a következőket írták: „ezen határ fekvése a’ Gömör Megyei Balogvölgyön, Keletről ugyancsak Derencsényi Urodolmi helység Meleghegy, Nyugotról Pápocs Éjszakról Derencsényi Urodolmi helységek Lukovistya, Esztrény tovább keletfelé Balogvári Urodolmi Hrusso helység határa keríti, Lakossai Tót ajkú iparos és Földművelők, Viaszk készíttéssel foglalkoznak és Kereskednek ’s ezen üzlet mellett egész Ország részeket járván be, Magyarul többnyire ’s türhetőkép sőt némelyike jelesül beszélnek, igyekvő jó honpolgárok... Szántóföldjeik mészköves agyag anyagúak a’ Völgy két oldalán a’ helységhez közel léteznek, ’s kellő műveléssel hasznot hajtók, de igen közép szerűt. Rétyeik a’ fő Völgyön a’ helység alatt nyúlnak el, jó takarmányt termők, ’s többnyire kétszer kaszálhatóak, a’ Balog vize kiömlése által termékenyítetvék. Küllönített Legelő részek itt nem léteznek, ’s így a’ legelés, a’ földek közin ’s Erdő széleken lévő mintegy 130 holdnyi Parlag ’s gyalogfenyveseken ’s midőn meg engedhető 1026 holdnyi Urodolmi Erdő téren, melly szoros Erdei felügyelet mellett, legeltethető némi részben, ’s mellyből illetők fajzást nyernek.”¹²

9 OL HTL C. 3003. c. 86. 1. sz.

10 OL HTL C. 3003. 86. c. 4. sz.; Itt említjük meg, hogy Gömör római katolikusok által lakott helységeiben a kétszerest „abajdócnak” nevezik.

11 OL HTL C. 3003 c. 86. 44. sz.

12 SABB Derencsény úrb. ir. „Derencsény határában az 1863^{ik} Év Július 21^{ikén} Kelt Egyesség folytán létesítendő Tagos elkülönítés és Szabályozás Terve magyarázatul.

A határ rendezése az 1832/36. évi országgyűlés törvényei hatására indult meg. A határ felmérését 1838-ban végezték el. A belső telkek 27 97/100 hold nagyságot tettek ki. Ezekhez járultak a „kertek” (*Teplíc, Méhes, Tómellyékén, Temető felett, Templomnál, Temetőnél, Malomnál, Molnár réjtjénél, a Pince helye alatt, a Sajtonál, Falu csűrínél, Falu réjtjénél*, a „malom és anya árok közt”, „A Falu rét felső végén”, „A Nagy rétek-nél”, „Két árok közt”, „A Korcsma végén”, „A Falu és árok közt dülő közt”, „A Kovács műhelynél”, „Kert allya és Árok közt”, „Berkenye allyán”, „Behanón”), melyek területe 12 38/100 hold volt. A réteket minőség alapján három osztályba sorolták. Az *első osztályúak* („A falu rét”, „A nagy rét”) 119 88/100, a *második osztályúak* („A Tepliz alatt a Balog völgyön”, „A Vadas kert alatt”) 43 38/100, a *harmadik osztályúak* (Pap rét) 16 17/100, összesen pedig 179 78/100 holdat tettek ki. A kenderföldek („A falu keleti oldalán”, „A vadas kertnél”) területe 9 13/100 hold volt.

A szántóföldeket is három osztályba sorolták, és három vetőben (*calcutura*) használták. A „Felső-Vetőben” *első osztályú föld* (*Tövíses, Kopánka, Kiskötél*) 116 97/100, a *második osztályú* (*Berkenye és Irtvány*) 61 2/100, a *harmadik osztályú* (*Király kert*) 19 13/100, összesen 197 13/100 hold nagyságú volt. A „Közép Vetőbe” került földek másod- (*Tó mellyéke, Egyenes út, Irtás, Sebeske, Tövíses, Sáfrány kert és Pince eleje*) és harmad- (*Bozó pallag és Gödör köz, Hangyás allya*) osztályúak voltak (151 34/100 és 48 8/100, összesen 199 35/100 hold). Az „Alsó Vetőbe” szintén második (*Nemes, Tövíses, Kenderföld felett*) és harmadik (*Nagy Kötél, Kert allyán, Két árok közt, Sík vagy Lapos, „Lukivisteyi határnál a falué”, „Nagy Kötélnél kerülőé”*), osztályba sorolták a szántóföldeket (98 71/100 és 142 96/100, összesen 241 68/100 hold). A három vetőben lévő földek területe összesen 638 16/100 hold.

A közös használatú legelő területét nem regisztrálták (1895-ben is mindössze 88 kh-t mutattak ki), az erdőt viszont igen, összesen 1126 44/100 holdnyi területen („Nagy és Kis Bankás Hangyás allyával”, *Kopasz hegy, Behunó, Berkenye* stb.). A *Borókások*, 123 25/100 hold területe külön került kimutatásra („Kopánka allya”, „Sáfrán kert oldal”, „Magyar Juh”, *Irtás, Egyenes út, „Tó mellyéke”, „Botó Pallag” Barázdákon, Gödör közin, Kőbánya gödör, Berkenye allya, Fekete patak*). A haszonvehetetlen térség 31 94/100 holdat tett ki. Az egész határ területe 2183 59/100 hold volt (1200 négyyszögellel számítva).

Az 1773. évi úrbérrendezés során 8 1/4 jobbágytelket állapítottak meg Derencsényben. A jobbágyok és földesurak (Góthai Szász Coburg Ferdinánd herceg, Draskóczy Sámuel, gr. Nyáry Antal, Máriássy István, Hevessy Péter, br. Lusinszky, Pajor, Bárczy, Dobozy Antal, Szentmiklóssy Viktor, Sturmman Andrásné örökösei) birtokát az 1838-ban készített telekkönyv rögzíti először. Érdekességként a Koháry-Coburg család birtokát mutatjuk be, amely határhasználat tekintetében nem különbözött a jobbágy-ságtól. A „Belső Telkek” területe 7 59/100 hold, s kilenc darabból tevődött össze. A „Kertek” tizennégy parcellára oszlottak, s mindössze 3 7/100 hold nagyságúak voltak. Az első osztályú rétek (5 darab) 34 16/100, a második osztályúak (5 darab) 11 8/100, s a harmadik osztályúak (2 darab) 5 26/100 hold nagyságot tettek (összesen 50 44/100 hold). A kenderföldek területe 4 28/100 hold. Az első vetőben lévő szántóföldek területe 76 26/100 hold (az első osztályúak között 8, a másodikban 8, a harmadik osztályban 4 darabban volt a föld), a középső vetőben 57 45/100 (második osztály 21 db, harmadik osztály 8 db parcella), az alsó vetőben 85 64/100 (a második osztályú 7, harmadik osztályú 13 darab föld). A földesúri família összes birtoka 285 9/100 hold kiterjedésű volt.¹³

13 SABB Derencsény úrb. ir. Derencsény helysége határa Terjedékét Dülönkét és részletesen elő adandó Tér-Tár (1838).

Jóllehet, már korán megkezdődött a határ rendezése, a tagosítás és szabályozás az 1853. évi úrbéri pátens után, a hatvanas években fejeződött be. A „Barátságos Egyesség” megkötésére 1863. július 23-án került sor. Az 1773. évi állapothoz képest annyiban változott a helyzet, hogy a jobbágytelkek száma $8 \frac{1}{4}$ -ről $14 \frac{6}{8}$ -ra emelkedett, s az úrbéri viszonyok rendezése ennek alapján történt meg: „E helységben lévő $14 \frac{6}{8}$ az az Tizen négy hat nyolczad úrbéri Teleknek törvény szerinti illetősége, ház helyenként 1 hold Belsőséggel 28 hólđ szántó földel 8 kaszás réttel, öszvesen $14 \frac{6}{8}$ Belsőséggel 413 hólđ szántó földdel, 117 kaszás réttel, valamint a község birtokában lévő $9 \frac{88}{100}$ hólđ szántó föld és $8 \frac{83}{100}$ kaszás rét illetősége mindenek előtt ki fog adattatni.” – szól az egyezség. A szántófölddel és réttel kapcsolatban kitértek a feleslegföldre, amelyeket – az úrbéri törvény szerint – a volt jobbágyok megválthattak (a $200 \frac{05}{100}$ hold szántó és $45 \frac{16}{100}$ hold kaszás rét, összesen 275 hold váltsága 3121 ft 62 xr), amelyhez 1848. május 1-jétől számított 5%-os késedelmi kamatot, 2345 ft 70. xr-t is hozzá számítottak. A tagosítás során a legelő felosztására is sor került: „Legelőül azon oknál fogva mert e határban allig van olly tér, mely az erdőtől legelőnek el szakasztható lenne, az uradalomhoz helyenként 8 hólđat így az Egyházi személyek illetőségét $1 \frac{1}{2}$ ház helyben véve föl $16 \frac{2}{8}$ ház hely után 130 hólđat kötelez volt úrbéreseknek ki adni olly módon: hogy e mennyiségben a szántó földek közt eső cseplések, borókások 's más térek be számíttatván, az ezekhez meg kívántató mennyiség az erdő alatt el nyúló borókásokból, vagy ha azokból ki nem telne magából az erdőből fog a benne találtató fával ki pótoltatni.”

A tagosítás alkalmával a volt úrbéresek – faizási joguk alapján – erdőrészt is kaptak: „Erdő illetőségül az uradalom minden egy ház hely után 6 hólđat, így $14 \frac{6}{8}$ úrbéri ház hely után az Egyházi személyek a fajzás jótéteményben az uradalmi erdőben nem részesülvén – $88 \frac{1}{2}$ hólđat, ezen felül a helybeli Ev. Egyháznak különös kegyességből 9 hólđat kötelez volt úrbéreseknek kiadni.”

Az egyezség kitért az elkülönítésre is: „Az elkülönítendő birtok helyiségére abban állapotok meg felek, hogy a helység az uradalom épületei mellett fenn áló, tűz veszélyes, külömben is el avúlt házát más helyre át tevéen, az uradalomnak eddigi szántó föld s rét birtoka mindenek előtt a malomra vezető víz árok mentében szakasztassék külön, és a fel maradt birtok úgy osztassék ki volt úrbéres lakosok között, annyi nyomás és dűlökben, mennyit ők érethet meg fontolás után magok fognak meg határozni; a legelő és erdei terület pedig el járó mérnök úr által... az úgy nevezett Tepliczi és Hangyás allya erdő részben méretessék ki, világosan meg jegyeztettvén, hogy a szükséges közlekedési, hornyóskodási utak és legelő vagy erdőhöz juthatás tekintetéből nélkülözhetetlen csapások a kellő szélességben mindenek előtt lesznek ki jelelendők hogy az úrbéri birtok ki osztásának költségeit a törvény értelmében tovább is az uradalom viselendi, 's volt úrbéreseket a gyalog és szekeres munka ki szolgáltatásán kívül semmi sem terhelendi.” A tagosítás alkalmával az uradalom jóvoltából a temető helyét fél holddal kiegészítették, azzal a szándékkal is, „hogy e tér egyszersmind szorgalmi kertül is szolgáljon.”¹⁴

Az úrbéri tagosítás és szabályozás után a volt jobbágyok tulajdonként birtokolhatta azt a földterületet, amely az úrbéri viszonyoknak megfelelően a földesurat illette meg. A jobbágytelki járandóságot kiosztották a volt jobbágyoknak, s lehetővé tették számukra a feleslegföldek a szorgalmiföldek (irtás, szőlő) megváltását is. A szabályozással egyidejűleg nem szűnt meg a kötött, nyomásos földművelési rendszer. A gazdák földjeiket rendszerint három vetőben, s több dűlőben lévő több parcellában művelték. A nyomásos határhasználat például Trizsen megszűnt 1926-ban, azonban az általában az

1950-es tagosítás, szövetkezetesítés során szűnt meg. Darnyán is a „hármasthatár” volt érvényben az említett időpontig. A gazdák az alsóvetőben (*Posztólápa, Szőcs völgyi, Köleses völgy, Szellő, Mikolcsányi, Vidárné, Hármasthatár völgy, Lázár út, Másodvölgy, Harmadvölgy, Tökös kert stb.*) „középső vetéskörében” (*Feljáró, Kenderföld, Nagyrét szög, Kis-Följáró, Tórajáró, Póka, Tamásharaszt, Meggyes, Vörsdobor, Kétágú, Padlása*), s a „felsővetőben” (*Ortvány, Ereszvény, Görbe, Gólyafar, Meredekalja, Ökrös rét, Hosszú, Dobos, Szimegyi kapu, Nagycoma, Kerekbükk, Nyirjes stb.*) lévő földjeiket használták.¹⁵ Jánosiban a nyomásos határhasználat 1952-ig volt érvényben. Az első nyomásba tartozott a *Mocsmállás, Tuba-hegy, Oldalút felett, Dazsó, Hosszúpallag, Gurgyi, Kenderföld*, a másodikba a *Reverencia, Temető mellett és felett, Mezőlapos, Hársas* a bellényi oldalon, *Korlát*, a harmadik nyomásba pedig a *Rimapálfala oldal, Demevölgy, Bagolydűlő, Képpoldal* (Bellény felé eső rész), *Kisaranyos stb.*¹⁶

A három nyomás mellett két nyomásban is műveltek szántóföldeket, mint például a kisnemesek által lakott, s viszonylag kis határral rendelkező Hét esetében. Az 1853. évi határrendezés során 76 házhely alkotta a belsőséget, összesen 27 968/1000 hold térséget. A rétek területe (*Földek-lábja, Hosszak, Szilas-rét, Kukoricások földlábja, Közös-Ortás és Sajó-part, Kerek-rét, Kenderföldek közi, Pocsogó, Nagy-rét, Kis Kerek-rét, Tópart-megi*) 228 609/1000 hold nagyságú volt. Minden évben használhattak a héti gazdák kukoricaföldet (11 993/1000 hold), kenderföldet (2 925/1000 hold) és „szállás kenderföldet” (3 187/1000 hold). A szántóföldeket két nyomásban művelték. A „Felső Vető” (Átaljárók, Kertallya, Tópart-megi, Temetősor, Hosszak, Szög, Pogonyihíd) területe 140 038/1000, az „Alsó Vető” (*Földeklábja és Szög, Útalja, Kavacsos, Düllő-földek, Irmány*) területe pedig 215 525/1000 hold volt. A haszonvehetetlen térség 41 288/1000 hold. A legelő (Berek legelő) terület 104 658/1000 hold. Hét falu belsősége és határa, összesen 775 576/1000 szabályozott holdat tett ki.¹⁷

A településrendszert meghatározó birtokstruktúrát id. Ujváry Ferenc példáján mutatjuk be. A belső telek (házas porta) 1537 négyszögöl területű volt. A telekrendszerhez tartozó rét (*Patakosok, Kukoricások föld, Kukoricások lábja, Szilas, Sajó-part, Kerekrét, Kenderföldek közi, Szárazrét, Kis-Kerekrét, Földlábja*) 28 parcellából tevődött össze, s területe 14 285/1000 hold. A Kukoricás 99, a Szállás Kenderföld 98 négyszögöl, összesen 1 275/1000 hold. A szántóföldek közül a Felső-vetőben (*Hosszúföld, Tópart-megi, Tópart-megi földlábja, Hosszak, Pogony híd, Temetősor*) 8 35/1000, az „Alsó-Vetőben” (*Földlábja, Szög, Atalja, Kavacsos, Düllő, Irmány*) 12 209/1000 hold esett. Az egész „külsőleg” területe 21 519/100 hold volt.¹⁸

Település – belsőség – porta

A település központját, a belsőséget a *telkek, porták* együttese alkotja. A porták a gazda és családjának lakóhelye, s egyben az egész paraszti gazdaság központja is, mivel a kis területű határon nem alakulhattak ki üzemműhelyek, annak funkcióját a porta töltötte be. A lakóházon kívül fontos épületek (kamra, istálló, ólak, szén, méhes) helyezkedtek el rajta. Az udvart rendszerint a keresztben épített csűr zárta le. A tágas belső telek csűr mögötti, hátsó része alkotta a gyümölcsöst és a kertet. Gömör jellegzetes *csűrös* (szlov. *stodola*) településű terület.¹⁹

15 Saját gyűjtés (1995)

16 Saját gyűjtés (1995)

17 BAZML Hét úrb. ir. Az egész határ dúllónkénti öszves előadása (1853)

18 BAZML Hét úrb. ir. A Héthi határ birtok szeréni Kimutatása (1853)

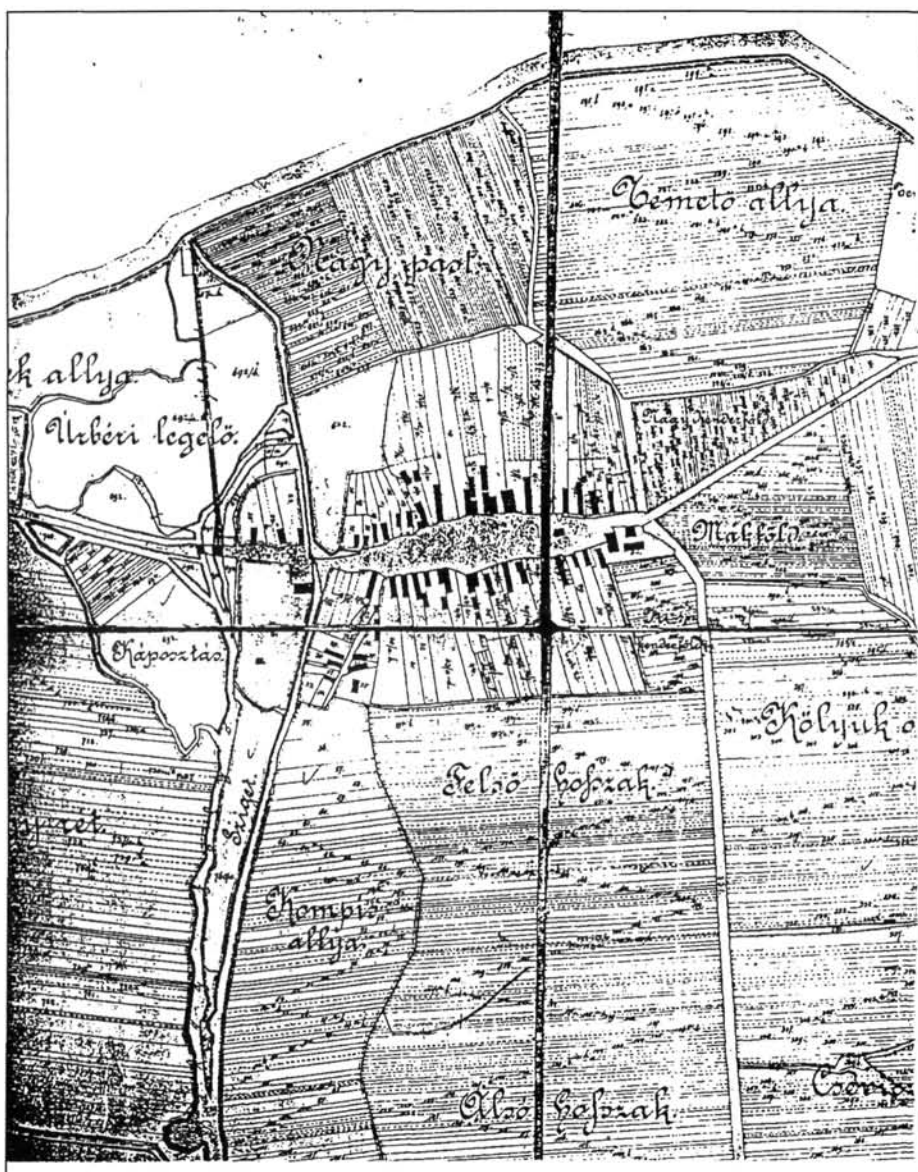
19 Lásd *Selmezi Kovács Attila*: Csűrös építkezés és gazdálkodás Észak-Magyarországon. Műveltség és Hagyomány XVIII. Debrecen, 1976.

A gömöri települések morfológiailag két csoportra oszthatók. Többségük utcás, szalagtelkes falu, kisebb részük pedig orsós jellegű, de szintén szalagtelkes.



1. térkép. Kelemér szalagtelkes belsőége (1852)

A középhegységi falvak a patakok vízfolyása mentében alakultak ki. Rájuk vonatkozóan Derencsényről 1863-ban írottakat említhetjük meg jellemzőként: „Belsőégek honnan gazdaságuk kezeltetik a' határ közepén a' fő völgy oldalában, most igen tekervényes szerkezetben vannak, ezek a lehetőségig szabályosabbá teendők lesznek” –



2. térkép. Cakó orsós szerkezetű szalagtelkes belsőége (1850-es évek)

a szabályozási munkálatok során.²⁰ Ha a térszín domborzata tagoltabb volt, többutcs falu is létrejöhetett. A központi részen építették fel a templomot, s a lakótelkek, porták az útvonalra merőlegesen helyezkedtek el. E településszerkezettel jellemezhető Gömör északi (Helpa, Zavatka), középső (Markuska, Restér, Csetnek, Jólsva, Lice, Gice, Szalóc), déli (Szalóc, Szilice, Borzava, Tornallya, Füge, Baraca, Rimaszécs, Jánosi,

20 Lásd a 12. jegyzetpontot

Guszona, Simonyi, Harmac, Rimaszécs, Poszoba, Hét stb.) területe. A települések egy kisebb csoportjában patak választja ketté a helységet (Berdarka, Kerekgede, Détér, Szútor, Trizs, Imola, Kánó, Ragály, Velkenye stb.) A porták a két parton sorakoznak szabályos rendben (1. térkép). A szabályos, szalagtelkes falvak egy részének központja nagyobb teret alkot, amelynek két oldalán helyezkednek el a porták. Legszebb példája ennek az orsós jellegű (Angendorf) településnek Cakó (2. térkép). E térségen áll a római katolikus és a református templom. Darnyán a települést kettészelő út vonal szélesedik ki s ott építették fel a református templomot.

A szabályos elrendeződésű, szalagtelkes belsőségű településre vonatkozóan legrégebbi leírásunk Bél Mátyás tollából származik. Csetnekről a következőket írja 1749-ben: „A mezőváros nincs körül kerítve és nem övezi sem sánc, sem pedig valamilyen másféle kerítés. A lakosok házai a paraszti gazdálkodásnak megfelelően építettek és durva munkával vannak összeróva fenyőfa darabokból és gerendákból. Az épületek elülső része foglalja magába a lakóhelyiséget a hozzá kapcsolódó kamarával együtt, a hátulsó rész pedig szarvasmarhák és lovak számára való istállókból, valamint sertésólakból áll. Ezután következik a csűr, amely a leggazdagabb termést is képes befogadni. Ritkábban kis konyhakertecskét is művelnek a csűr mögött, ezzel szemben az egész mezővárost gazdag és kiváló termésű gyümölcskertek foglalják el.”²¹

A szalagtelkes porták sorházai rendszerint közös udvart alkotnak. Egy-egy portán általában két generáció élt együtt, s ennek megfelelően növekedett a lakó- és gazdasági épületek száma.²² A családi házastelkek két típusa ismeretes. Az egyik egysorosan, a másik kétsorosán épült ki (1–8. kép).

A soros szalagtelkek egyik szép példáját említhetjük Szalócról. Szalóc egyutcás falu, egy kis keresztutcával, amely a református templom mellett ágazik ki, s halad a rét-ség felé. Tömöl Sándor portája a főút és a rét között helyezkedik el, s mintegy 2 holdnyi (3200 négyszögöl) területű. Ez a porta volt a család lakóhelye és gazdasági központja. A család birtokában volt 3 ha szántó (*Kenderföld, Borköles, Berdájka, Hosszú, Nagykötél, Gyepü*), 25 ha rét (*Nagyvér, Mester-rét, Duláj, Pástravég*) és 12 ha erdő. Az épületsor a telek keleti oldalán helyezkedik el. Az utca felől két lakóegység (két generáció számára), kamra, istálló, nyári konyha, mellékhelyiségek. A másik istálló külön áll. A telek nyugati oldalán sorakozik az ásott kút, másik nyári konyha, disznóólak, szén, valamint 2 és 3 soros *méhes*. Az udvart a kettős csűr zárja le. A telek csűr mögötti részét veteményeskertnek és gyümölcsösnek használják (18. kép).

Szalócon a kisebb gazdák (zsellérek), akiknek nem állott módjukban a házastelken csűrt építeni, a határ egy bizonyos részén *rakodókat* létesítettek, ahol a szénát tárolhatták. *Nagyvérten, Mesterréten, Dulájon, Pástravégen* volt egy-egy rakodó, míg a *Csátajban* két rakodót is készítettek.

A kétsoros, közös udvar jellegzetes típusára Restérről említünk példát. Restér is utcás falu, szabályos szalagtelekkel. Csűrös település Jan Hanesovsky portája egyholdas (kb. 1200 négyszögöl). A telek két oldalán épült fel egy-egy család lakóháza és gazdasági épületei. Mindkét család rendelkezett csűrrel (*stodola*), amely az udvart lezárta, s kettéosztotta a telket. A fundus hátsó területe gyümölcsös (szilvás) és veteményes kert (17. kép)²³.

21 Bél i. m. 44.

22 A kérdéshez lásd *Novák László*: A Börzsöny északnyugati vidékének településnéprajzi viszonyai. In: Börzsöny néprajza (szerk.): *Ikvai Nándor*. Studia Comitatus 5. Szentendre, 1975. 243–307.

23 Itt említhetjük meg *Pintér István*: Dél-Gömör településnéprajza című munkáját (Gömör Néprajza II. Debrecen, 1986. 101–136.), amelyben közli a telektípusokat.



*1. kép. Csűrös porta boronafalás, faszindelyes lakóházzal, Zavatka
(1–16. kép: Novák László felvételei, 1995.)*



2. kép. Boronafalás csűr, Zavatka



3. kép. Lakóház pincével, Berdárka



4. kép. Soros beépítésű porta, Poszoba (Gömörzölös)



5. kép. Nemesi porta klasszicista stílusú lakóházzal, Zádorfalva



6. kép. Szalagtelkes településközpont, Méhi (1992)



7. kép. Szalagtelkes településközpont sorházzal, zárt portával, Méhi (1992)



8. kép. Soros porta, Berdárka



9. kép. Soros porta csűrrel, Markuska



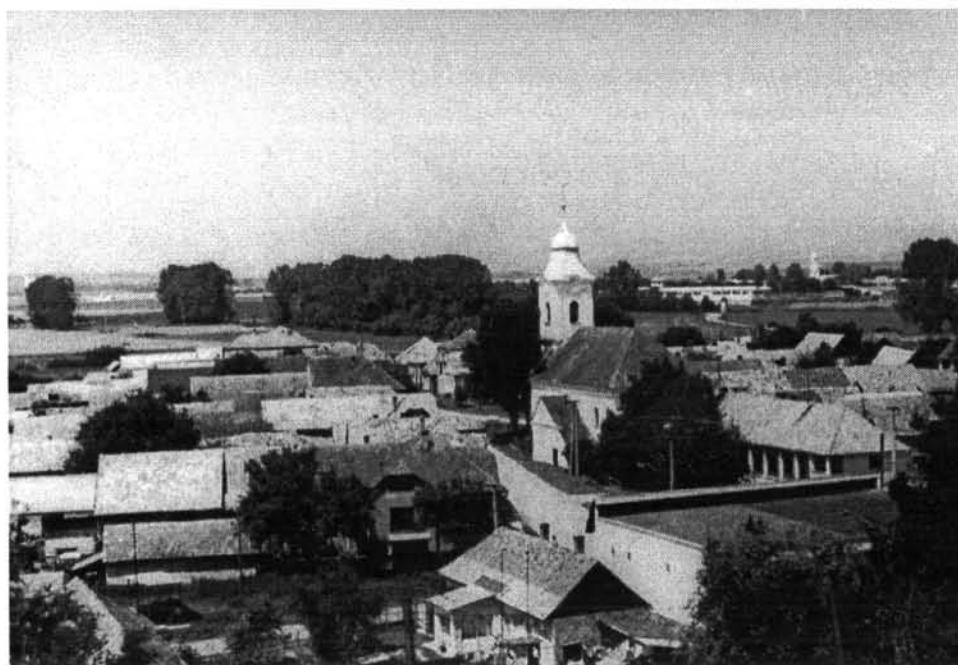
10. kép. Lakóházból, kamrákból és csűrökből álló soros porta, Restér



11. kép. Csűrös porták, Jánosi



12. kép. Csűrös porta módos gazda századelőn stílusosan épített lakóházánál, Jánosi



13. kép. Darnya szalagtelkes településközpontja



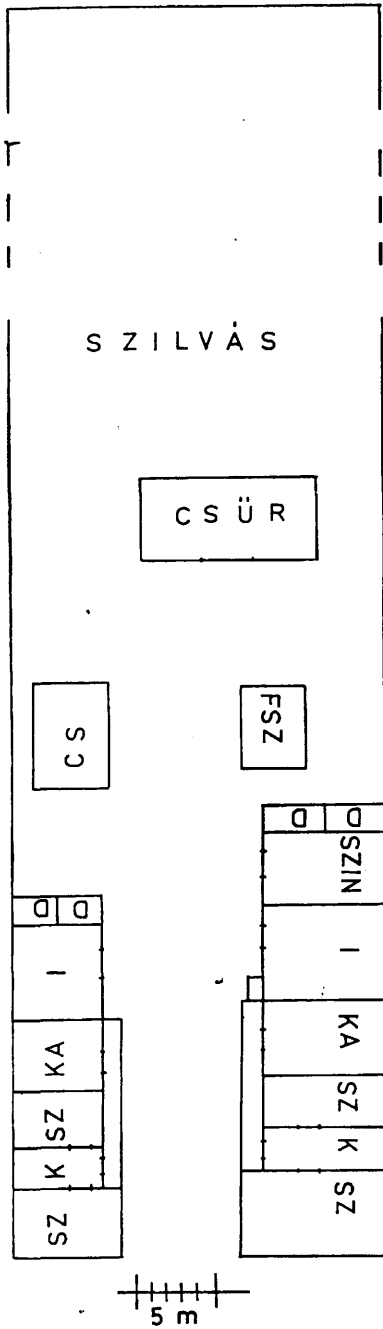
14. kép. Kétsoros porta, Darnya



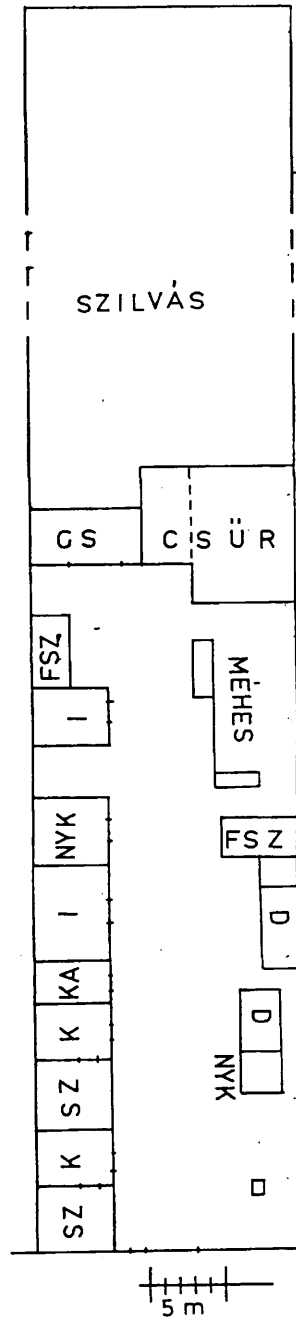
15. kép. Kétsoros közös udvar, Kerekgede



16. kép. Ikercsúr, előtte háromsoros méhessel, Szalóc



17. kép. Kétsoros beépítésű szalagtelek, Restér (1995)
 (Cs: csűr, D: disznóól, FSZ: fás szín, K: konyha, KA: kamra, NYK: nyári konyha, SZ: szoba)



18. kép. Soros beépítésű szalagtelek, Szalóc (1995)

Összegzésül hangsúlyozzuk, hogy Gömör települései viszonylag kis határral rendelkeznek. A település jellegét, a településrendszert alapvetően a jobbágytelki viszonyok határozták meg, amelynek rendezése először 1773-ban történt meg. A jobbágy-gazda telket kapott, amelyen felépíthette lakóházát, s a szükséges gazdasági épületeket. Ez a telek rendszerint szabályos alakú, amely a települést meghatározó útvonalra tekint. A család növekedése a települési rendben is nyomon követhető. A generációknak megfelelően gyarapodott a lakóhelység, kettőződött meg a gazdasági épületek száma.

A helység központjában lévő házastelekhez meghatározott nagyságú földterület tartozott, így szántó és kaszáló, valamint kenderföld, s kukoricáskert. A szántóföldeken egészen a 20. század közepéig három és két nyomásban művelve, természetették a gabonát. A kukorica és krumpli nem került a vetésforgásba, azokat külön lévő földterületen természetették.

A házastelkek, porták együttesen alkotják a települést, a különböző művelésági földterületek, telekföldek pedig a település központjával együtt képezik a településrendszert. E településrendszer képezi azt az életteret, ahol él és gazdálkodik a gazdatársadalom.

ENOLOGISCHE BEZIEHUNGEN ZWISCHEN DEN SIEDLUNGEN IM KOMITAT GÖMÖR

Das historische Komitat Gömör stellt eine ethnologisch gut abgrenzbare Landschaftseinheit dar, die sich auf das Gebiet zwischen den Flüssen Rima, Sajó, Garam und Hangony erstreckte. Von der Oberflächengestaltung her war dies ein Mittelgebirge mit riesigen Wäldern und auf relativ schmalem Gebiet in den Becken mit einer sanft abfallenden, für die Landwirtschaft wichtigen Landschaft.

Die Siedlungen von Gömör besaßen verhältnismässig kleine Gemarkungen. Ihre Herausbildung und die Entwicklung ihrer Struktur war grundlegend von den Besitzverhältnissen geprägt. Die Siedlungen entstanden aufgrund der Ordnung der Grundstücke von den Leibeigenen. In einigen größeren Marktflecken bildete sich die feste Form der Leibeigenenabhängigkeit nicht heraus, denn die Leibeigenen kauften sich zumeist mit einer Summe von ihren Lasten frei und genossen eine verhältnismässig hohe Autonomie (Rimaszombat, Rozsnyó, Dobsina usw.). Bei der Mehrheit der Ortschaften war die Siedlung, die Siedlungsstruktur (das heisst, die organische Einheit der Innen- und Außenbereichen sowie der Gemarkung der Siedlung) durch die Grundstückordnung der Leibeigenen bestimmt.

Die Siedlungsethnologie stellt die Beziehung zwischen Landschaft und Mensch in den Mittelpunkt. Bei der Herausbildung der Siedlungen spielte die Landwirtschaft eine große Rolle. Der Mensch (Landwirt) gestaltet seine Wohnung auf dem Wohngrundstück, dem sog. Fundus, und dies ist gleichsam auch das Zentrum der Landwirtschaft. Von hier aus zieht er in die Gemarkung und bestellt seine Felder. Zu seinem Wohngrundstück erhielt der Leibeigene vom Grundbesitzer Acker- und Weideland in bestimmtem Umfang sowie das Recht auf Nutzung der Gemeindeweide und des Gemeindewaldes. Aufgrund dieses leibeigenen Grundbesitzes – der Grundstückordnung, auch Sessio genannt – bildete sich die räumliche Anordnung der Siedlung, die Siedlungsstruktur

heraus. Demzufolge macht eine Siedlung nicht allein den Innenbereich, sondern auch die dazugehörige Gemarkung aus. Auch nach Aufhebung des Urbarialrechts Mitte des 19. Jahrhunderts behielt die freie bäuerliche Grundstückordnung weiterhin die herkömmliche Siedlungsstruktur bei bis hin zur Mitte des 20. Jahrhunderts.

Die Siedlungen von Gömör bestanden typischerweise aus schmalen aneinander gereihten Grundstücken. In breiteren Talstreifen und Becken bildeten sich auch Siedlungen mit mehreren Straßen, zuweilen auch Haufendörfer heraus. Die einzelnen Grundstücke wurden in Längsform bebaut, das heisst, am Rande des Grundstückes wurden das Wohnhaus mit Schuppen, Stall, Remise, Schweinekoben und Speicher in einer Reihe errichtet. In den meisten Siedlungen baute man den Speicher quer zum Grundstück gleichsam als Abschluss des Hofes. Am Ende des Grundstückes befand sich der Obstgarten. Da hier meistens Großfamilien lebten, gab es auf einem Grundstück mehrere Wohn- und Wirtschaftsgebäude. Oft wurde das Grundstück an beiden Seiten bebaut (das nannte man gemeinsamen Hof).

Da die Leibeigenen aufgrund des Urbarialpatents zu weitläufigen Grundstücken gelangt waren, besaßen sie dementsprechende Bauernhöfe und Gärten im Dorfmittelpunkt. Von der Funktion her zeigten die Grundstücke eine Einheit. Es kam nicht zu Aufteilungen. In den dichter besiedelten Marktflecken, wie z.B. in Rimaszombat, wurden das leicht entflammable Futter und das Vieh außerhalb der Stadtgräben, vor den Toren der Stadt untergebracht. An einigen Orten, z.B. in Kelemér, fanden auch die Vorratsmieten ihren Platz außerhalb des Dorfes. Die getrennte Unterbringung der Getreideernte bedeutete eine von der Funktion her teilweise Teilung des Siedlungszentrums.

Der wenige Gemeindeacker und dessen Bearbeitung im Fruchtwechsel verhinderte die Herausbildung von Landwirtschaftszentren in der Gemarkung, den sog. Einödhöfen. Im nördlichen Teil von Gömör, auf den hochgelegenen Weiden der Landschaft Garam stand die Herausbildung von Landwirtschaftszentren (láz, kosár) mit der Schafhaltung in Zusammenhang. In den südlichen Gebieten von Gömör begünstigte das Klima den Weinanbau. Demzufolge entstanden in weiter entfernt vom Dorf liegenden Weingärten Keller, in denen der Wein verarbeitet und gelagert wurde (z.B. Ragály), was wiederum eine ganz spezifische funktionelle Teilung des Siedlungssystems zur Folge hatte.

László Novák

PARASZTI GAZDASÁGI KÖZÖSSÉGEK BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN

PETERCSÁK TIVADAR

A korábbi néprajzi leírásokkal, a paraszti gazdálkodás hagyományos formáit feldolgozó tanulmányokkal szemben az utóbbi évtizedekben számos dolgozat jelent meg a gazdasági közösségekről, szervezetekről.¹

Borsod-Abaúj-Zemplén megye különböző kistájain évszázadokon át meghatározó gazdasági ágazat volt az állattartás és az erdőhasznosítás. Az állatok számára táplálékot nyújtó legelők, az építkezésekhez és szerszámokhoz alapanyagot, az emberi táplálkozáshoz és állati takarmányozáshoz nyersanyagot biztosító erdők paraszti használatát országos törvények, helyi földesúri és törvényhatósági rendelkezések, illetve az ezek nyomán létrejövő lokális gazdasági közösségek szabályozták.

Megyénkben éppen úgy, mint az ország más tájain, a jobbágyfelszabadítás előtt a földesúr és a jobbágyok közösen használták a falvak legelőit, az erdőben pedig a földesúr faizást engedett a jobbágyainak, zselléreinek, akik ezért különféle szolgáltatásokkal tartoztak. Az 1948-as jobbágyfelszabadítás alapjaiban változtatta meg az úrbériséget, és a jobbágy szabad tulajdonosa lett az általa művelt földnek. Ugyanakkor rendezetlenül maradt az erdő és a legelő kérdése, amelyet I. Ferenc József 1853. március 3-án kibocsátott nyílt parancsa, az úrbéri pátens oldott meg. Ez kötelezővé tette a legelő és az erdő korábban csak engedőleges elkülönítését a földesúr és az úrbérek között. Az elkülönítést a rendelet nyomán felállított úrbéri bíróságok intézték. A legtöbb vita az egy jobbágytelekre eső legelő- és erdőjárandóság holdmennyisége körül bontakozott ki. A rendeletben megszabott jobbágytelkenkénti 4–22 hold közötti legelő- és 2–8 hold közötti erdőmennyiség² kiszabását a legelő és az erdő minősége, az úrbéri faizási használati gyakorlata befolyásolta. A jobbágytelket vették alapul, és nyolc úrbéri zsellér számára egy egész telek utáni legelőt és erdőt számítottak.³

Területünkön az 1850-es évek végétől az 1870-es évekig zajlottak a tagosítási és elkülönítési perek. Ezek végeztével településenként megszabták az egy telekre jutó legelő és erdő mennyiségét és külön kimérték a volt úrbérek számára. Példaként néhány hegyközi falu adatait közlöm a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban fellelhető anyagból.⁴

1 A teljesség igénye nélkül: Csizmadia A., 1977.; Hegyi I., 1975.; Varga Gy., 1976.; Máday Gy., 1965., 1984.; Petercsák T., 1979., 1985., 1987a., 1987b., 1989., 1992., 1994.; Szabó I., 1979–80.; Deli E., 1984.; Balogh I., 1994.; Halász P., 1991.; Paládi-Kovács A., 1981.; Szabó I.–Szabó L., 1977.

2 1200 négyszögölével véve 1 holdat.

3 Csizmadia A., 1977. 35.

4 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc (BLM), VII-1/c. 117., 80., 179., 184., Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sátoraljaújhely (BLS), VII-2/c. 56., 3. A jobbágytelek mennyisége községenként változik: Alsóregmecen 1 hold (1200 négyszögöl) belsőség, 22 hold szántóföld, 6 kaszavágó rét (BLS. VII-2/c. 3.), Villyben 24 hold szántóföld és 6 embervágó kaszáló (1000 négyszögöl – BLS. VII-2/c. 56.), Nagybózsván az 1 hold belsőségen kívül 24 hold szántó és 8 kaszavágó rét (BLS. VII-1/c. 179.).

Község	Elkül. ideje	Telkek száma	Egy telekre jutó		Összes erdő (h)	Összes legelő (h–1200 □–öl)
			erdő	legelő		
Kisbózsva	1862	6 ⁴ / ₈	5	8	32 ¹ / ₂	52
Filkeháza	1874	19 ² / ₈	6	7	123	143 ¹ / ₂
Nagybózsva	1872	8 ⁶ / ₈	7	4	61 ²⁵ / ₁₀₀	35
Nyíri	1860	34 ¹ / ₈	—	8	149 ³ / ₈	277 ⁵ / ₈
	1863?					
Mikóháza	1866	20	6 ¹ / ₄	—	125 ¹⁵⁰ / ₁₂₀₀	125
Vitány	1872	— ¹ / ₈	—	—	—	—
Villy	1878	24	4 ³ / ₄	10	122 ²² / ₁₀₀	245 ²⁵ / ₁₀₀
Alsóregmec és Széphalom puszta	1864	28 ⁶ / ₈	9		258 ⁷⁵ / ₁₀₀	

Az egykori úrbéresek számára kimért erdőket és legelőket a volt jobbágyok és zsellérek felosztatlan állapotban, közösen birtokolták és használták. A közös használat azonban nem indulhatott zökkenőmentesen, amire példa az alsóregmeci bíró 1870. július 31-én kelt és a megyei úrbéri bíróság elnökének címzett levele. Ebben írja, hogy „a zsellérek részére telkes gazdákkal közösen kiadott legelőnek a zsellérség semmi hasznát nem vehet(i).” A zsellérek nevében kéri, hogy a részükre megállapított erdőt és legelőt a telkes jobbágyoktól külön mérjék ki.⁵

A volt úrbéresek számára kiharított erdők és legelők közös használatának kezdetét alig ismerjük, és tisztázatlanok a gazdasági szervezetek, közösségek megalakulási körülményei. Az abaúj-zempléni Hegyközben a század utolsó évtizedeiben még a közösségi elöljáróság – bíró, 2 hites, 12 tagú képviselőtestület, erdőgazda (Pusztafalu) – intézte a legelővel és az erdővel kapcsolatos ügyeket. Felsőregmec képviselőtestületi jegyzőkönyvében az 1890-es években még nem szerepel a közbirtokosság kifejezés, bár legelő- és erdőügyeket tárgyaltak. Először 1903-ban említik a közbirtokosok erdőkezelő pénztárnoka tisztségét.⁶

Az erdő- és legelőhasználat szabályozására létrejött gazdasági szervezetek megalakulására az országos törvények, rendeletek és a helyi hagyományok egybevetésével következtethetünk. Borsod-Abaúj-Zemplén megye területéről főként a Zempléni-hegység, a Bükk vidékéről és a Szuha-völgy falvaiból rendelkezünk az erdő- és legelőhasználatot szabályozó gazdasági közösségek működésére vonatkozó adatokkal.⁷ A továbbiakban e kistájokról publikált adatok felhasználásával összegezzük ezen szervezetek típusait, működésük sajátos vonásait.

ÚRBÉRES KÖZBIRTOKOSSÁGOK

A közös használatot a 19. század végétől megjelenő törvények próbálják egységes keretbe foglalni. Az 1894. évi XII. tc. szerint az osztatlan közös tulajdont képező legelőknél az érdekelt birtokosok közgyűlése állapítja meg a legelőrendtartást, a legeltetés,

5 BLS. VII-2/c. 3.

6 BLS. V/1. Felsőregmec község képviselőtestületi jegyzőkönyve 1893–1937.

7 *Petersák T.*, 1979., 1981., 1992.; *Mádai Gy.*, 1965., 1984.; *Deli E.*, 1984.

az állattenyésztés és az apaállattartás módozatait. A közgyűlés elnöke rendszerint a községi bíró. A birtokossági közgyűlés határozatait a községi elöljáróság hajta végre.⁸ Az 1898. évi XIX. tc. a volt úrbéres közösségeket önálló erdőbirtokosságokká alakította, és az erdőket a legelőktől külön kezelésbe vette. A közös birtokosok gyűlésének határozatait a választott elnök, választmány, erdőgazda, pénztárnok hajtják végre.⁹ Az 1913. évi X. tc. mondja ki, hogy a közbirtokosságok legeltetésben érdekelt tagjaiból legeltetési társulatokat kell szervezni.¹⁰ A törvény rendkívül átgondolt, pontos szövegezésű, szinte minden kérdésre kiterjed a figyelme, valamennyi lehetséges variációra ésszerű megoldással szolgál. A végleges megfogalmazás egy közel fél évszázados napi gyakorlat eredménye, rögzítése. A rendelet végrehajtása, a legeltetési társulatok megalakítása azonban az első világháború kitörése miatt sokáig elhúzódott, és csak az 1920-as években kezdődött meg. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltári iratok szerint régióinkban ez még később, az 1930-as évek elején valósult csak meg.¹¹ Az 1935. évi IV. tc. rendeli el, hogy a közös erdőhasználatra a tulajdonostársak kötelesek erdőgazdasági és egyéb közös ügyeik intézése céljából erdőbirtokossági társulattá alakulni.¹² Végül a 144000/1948. FM rendelet szerint a helyi tanácsok mellett legeltetési bizottságokat kellett alakítani.¹³

A megalakuló közbirtokosságok szervezeti felépítését és működésének kereteit a fenti országos rendeletek szabályozták. Az egyes konkrét szervezetek működési rendjét azonban befolyásolták a helyi viszonyok, a korábbi községi, földhasználati hagyományok. Így megyénkben is követendő példaként álltak az úrbéres közösségek előtt az évszázados múlttal rendelkező nemesi közbirtokosságok. Ezek gazdasági és hasznosítási szervezetként összefogták az egy vagy több község területén lévő és több nemes érdekkörébe tartozó osztatlan ingatlanok (erdő, legelő, rét stb.) közös hasznosítását.¹⁴ Nemesi közbirtokosságok működtek többek között Alsóregmecen, Kovácsvágáson, Nagybózsván (Hegyköz), illetve Borsod, Gömör palóc falvaiban. Jóllehet ezek nagy része a 19. század végére már felparcellázta tagjai között az erdőket, Sajóvelezden és Dédestapolcsányban a termelészövetkezetek megalakulásáig működtek, és az úrbéres gazdaközösségektől elkülönítve intézték ügyeiket.¹⁵

Széles körű adatgyűjtésünk alapján megállapítható, hogy a 19–20. század fordulóján, a 20. század elején Borsod-Abaúj-Zemplén megyében már minden faluban működött legalább egy gazdasági szervezet, amely a közös erdő és legelő ügyeit intézte.¹⁶ Ezek helyi megnevezése rendkívül változatos: *úrbéres birtokosság* (Füzérkajata, Háromhuta, Alsószuha), *úrbéres közbirtokosság*, *úrbéri közbirtokosság* (Füzérkajata, Boldogkőváralja, Háromhuta, Tardona), *volt úrbéresi közbirtokosság* (Sajóvelezd, Háromhuta), *úrbéri közbirtok* (Fony), *közbirtokosság* (Hegyköz, Alsószuha), *régi erdőbirtokosság* (Ózd-Sajóvárkony).¹⁷ A volt zsellérek több faluban külön közbirtokosságot

8 Magyar törvénytár, 1912. 787–788.

9 1898. évi...

10 Magyar Törvénytár, 1914. 98–99.

11 Szabó I., 1979–80. 201.; Deli E., 1984. 85.

12 1935. évi... 38.

13 Gruber F., 1960. 15.

14 Tárkány-Szűcs E., 1981. 519.

15 Petercsák T. 1989. 245.

16 Máday Gyula 1896-ból 82 borsodi volt úrbéres erdőbirtokosságot említ. Máday Gy. 1965. 141. 6. jegyzet.

17 Petercsák T., 1992. 59–60.; Deli E., 1984. 87.

alakítottak (Diósgyőr, Sajókaza, Szendrőlád, Újhuta). E falvakban a volt úrbéres jobbágyok szervezetét pl. *volt koronai úrbéres telkesek birtokossága* (Diósgyőr) kifejezéssel különböztették meg a zsellérektől, de hívták még *úrbéri erdőnek* (Tardona, Hangony, Fony), *úrbéres erdőnek* (Dédestapolcsány) különválasztva a *volt úrbéres zsellérek birtokosságától* (Diósgyőr, Sajókaza, Szendrőlád) vagy a *volt úrbéres zsellérek gazdaságától* (Felsőgyőr).¹⁸ A zempléni-hegységbeli Újhutában a falu lakói szégyellték azt *újhutai volt zsellérek közös erdeje közbirtokosság* kifejezést, ezért az elnök 1978-ban kérte a Járási Földhivataltól, hogy ezentúl egyszerűen csak *újhutai közbirtokosság*ként tartsák nyilván szervezetüket.¹⁹

A 20. század első évtizedeiben a közbirtokosság még együtt intézte a közös legelő és erdő ügyeit. A központi rendelkezések nyomán az 1920-as években alakult külön *legeltetési társulat* Diósgyőrben és Felsőgyőrben, az 1930-as években Szuhafőn és Zádorfalván. A hegyközi Kovácsvágáson csak 1947/48-ban alakítottak *legeltetési társulatot*, amelynek a *közbirtokosságtól* külön vezetősége volt. Sajátos helyzet figyelhető meg a kis határu hegyközi falvak közös szervezetei tekintetében. A közbirtokosságokban vezető tisztséget betöltő adatközlők és a jegyzőkönyvek szerint itt a két világháború között is tulajdonképpen csak egy gazdasági közösség, a *közbirtokosság* működött. Erdőügyekben hivatalosan a *közbirtokosság* vagy *erdőbirtokosság*, legelőügyekben a *legeltetési társulat*, *legelőtársulat*, az 1950-es években pedig a *legeltetési bizottság* kifejezést használták. A falvak szóhasználatában azonban mindvégig a *közbirtokosság* kifejezés az általános mindkét esetben.²⁰

A közbirtokosság a községen belül mindenütt önálló testületet jelentett és sajátos szervezeti rendje volt. Az erdővel és legelővel kapcsolatos legfontosabb ügyekben a közbirtokossági tagok *közgyűlése* döntött. Évente kétszer, tavasszal és ősszel tartottak rendes közgyűlést, de a helyi körülményektől függően évente több rendkívüli közgyűlést is összehívtak. Az év eleji gyűlés az előző évi munkát értékelte és döntött az alkalmazottak felől, illetve az erdő- és legelőtisztítás módjáról. Az őszi-téli gyűlés a fakitermelés és a faosztás rendjét szabályozta. Rendkívüli gyűlést akkor hívtak össze, ha valamelyik közösségi alkalmazott helyett újat kellett választani, vagy nagyobb összegű beruházáshoz, vásárláshoz szükség volt a tagság egyetértésére. A közgyűlés időpontjáról dobszóval értesítették a tagságot. Rendszerint az iskolában vagy az elnök lakásán tartották vasárnap délután. A tagok kétharmadának kellett jelen lenni a szavazatképességhez, Felsőgyőrben a tagok birtokarány szerint gyakorolták szavazati jogukat.

Az ügyek tényleges intézése a *vezetőség*, *úrbéri vezetőség* (Pusztafalu), illetve *gazdatanács* (Sajóvelezd), *birtokossági tanács* (Felsőgyőr) feladata volt. A vezetőséget 3–5 évenként választották újra.

A testület vezetője az *elnök*, *úrbéri elnök*, *közbirtokossági elnök*. Általában valamelyik módosabb gazdát választották meg, de nem mindig a legvagyonosabbat. A rátermettség sokat számított, értelmes, megbecsült és törvénytisztelő embert választottak. Az elnök volt a közbirtokosság vezetője, elnökölt a gyűléseken, tárgyalt a község vezetőivel, az erdészeti hivattal, képviselte a közbirtokosságot a hatóságoknál. Fakitermelésnél ő kérte a vágási engedélyeket, irányította a faosztást, gondoskodott a facsereket ültetéséről, az erdő és a legelő tisztításáról, felügyelt a legeltetés rendjére, az apaállatok megfelelő gondozására, a falu határában, a legelőkön lévő kutak javítására. Ellenőrizte

18 Petercsák T., 1992. 60.; Má dai Gy., 1965. 126., 141.

19 Petercsák T., 1981. 47.

20 Vö. Má dai Gy., 1965. 126.; Deli E., 1984. 86–87.; Petercsák T., 1979. 265–266.

a birtokosság alkalmazottait, hogy rendszeresen ellássák feladatukat. Sajóvelezden az elnök lakásán volt egy dupla fenekű *közbirtokossági láda*. Ennek a rejtett fiókjában tartották a régi és bizalmas iratokat. Az elnöknek tiszteletdíj és/vagy természetbeni juttatás járt. Felsőgyőrben 1897-ben 10 forint, Filkeházán 1945-ben 60 pengő, Sajópüspökiben 1956–1962 között évente 500 forint tiszteletdíjat kapott. A faosztáskor rendszerint egy joggal több fa illette meg az elnököt.

A *pénztáros* vagy *pénztárnok* a közbirtokosság pénzügyeit intézte, a bevételeket és a kiadásokat kezelte. Választásánál a megbízhatóság volt a fontos. Munkájáért egyes falvakban tiszteletdíj járt, pl. Filkeházán 1945-ben 50 pengő, Felsőgyőrben a század elején 20 koronát és 1 joggal több fát kapott az osztáskor. Felsőregmecen viszont 1903-ban jegyzőkönyvben rögzítették, hogy semmiféle díjazást nem kap.

Jegyzőnek (Hegyköz, Felsőgyőr) megfelelő írású, jó fogalmazási készségű és iskolázottabb férfit választottak. Ő írta a közgyűlések jegyzőkönyveit, elkészítette a szerződéseket és lebonyolította a hivatalos levelezéseket. A közgyűlési jegyzőkönyvek bepillantást engednek a szervezetek működésébe, tájékoztatnak a tárgyalt témákról és a közbirtokosságok gazdasági helyzetéről. Megyénkből néhány faluból – Filkeháza, Felsőgyőr – maradtak meg a 19–20. század fordulójától a 20. század közepéig vezetett jegyzőkönyvek.²¹ Felsőgyőrben gyakorlattá vált, hogy az egyik községi segédjegyzőt választották meg gazdasági jegyzőnek. Filkeházán 1945-ben 80 pengő fizetést állapítottak meg a jegyzőnek, így ő kapta a legtöbb tiszteletdíjat a vezetőségéből.

A *gazda* a bika és a kan takarmányozását intézte, ő adta ki a napi takarmányt a pásztornak. Ő segített a pénztárosnak összeszedni a fűbért, a pásztornak pedig a természetbeni juttatást. Filkeházán az elnök helyettesének számított. A Hegyközben voltak olyan falvak, ahol külön *bikagazdát*, *kangazdát* vagy *kondásbírót* választottak. Az *erdőgazda* a közös erdő kitermelésével, a fa szétosztásával kapcsolatos ügyeket intézte. Az elnök és a választmányi tagok segítségével ő jelölte meg a kivágandó fákat és felügyelt a fa kitermelésére.

A vezetőség munkáját 3–6 főből álló *választmány*, *tanács*, *hites*, *hegyhites* segítette. Gyakorlati munkájuk a faosztáskor a kivágandó fák megjelölése volt.²²

A volt úrbéresek közösségei az osztatlan közös tulajdont képező erdők és legelők mellett egyéb vagyonnal is rendelkeztek. A közösség tulajdonát képezték a pásztorházak, bikaistállók is a bennük lévő apaállatokkal, illetve a bikák takarmányát biztosító bikarétek. A Bükk vidékén jövedelme származott a közbirtokosságnak abból is, hogy a területén mészégetést engedélyezett.

Az erdő haszna

A közbirtokosság tagjai a közös erdőből az ún. *jog*, *erdőjog*, *erdőilleték* alapján részesedtek. Az erdőjog eredetileg a szántóföldhöz, a telki állományhoz kapcsolódott, ugyanis a jobbágyfelszabadítást követő erdő elkülönítéskor egy-egy gazdának a birtoka nagysága után járó erdőterületnek a közösből ráeső eszmei értékét jelentette. Az Északi-középhegység falvaiban általában egynyolcad telek után kaptak egy erdőjogot. A Zempléni-hegységben *fél kvárta* (3 kat. hold), a Palócföldön *fél fertál*, Diósgyőrben egy *ráta*

21 Sárospataki Rákóczi Múzeum Adattára, 72–65.; *Mádai Gy.*, 1965. 125–143.

22 A közbirtokosság tisztségviselőihez l. *Petercsák T.*, 1979. 266–277., 1981. 48., 1992. 63–64.; *Mádai Gy.*, 1965. 128–130.; *Deli E.*, 1984. 88–89.

föld (2,5 kat. hold) után járt egy illetőség.²³ Ez összefüggésben állhat az 1853-as úrbéri pátenssel és az 1871. LIII. tc.-kel, amelyek szerint 8 úrbéri zsellér számára az erdőből egy egész telek utáni illetőség jár.²⁴ Bizonyára könnyebb volt az erdőhasználatot megszervezni, ha a helyi birtokviszonyokat, a sok résztelket és a nagyszámú zsellért figyelembe véve minél kisebb eszmei egységeket állapítottak meg. A zempléni hegyvidéken a zsellérek házanként kaptak egy erdőjogot, amit *zsellérjognak* neveztek. A mogyoróskai közbirtokosságban 93 jogot tartottak nyilván, amelyből 11 volt a zsellérjog.²⁵ A 18. században üveggyártásra és erdei munkára a diósgyőri koronauradalom erdőibe telepített szlovák Répáshután alig volt szántóföld, itt az erdőhasználati jog nem kapcsolódhatott a birtokhoz. A „Répáshutai Telepesek” erdőbirtokosságban az emlékezet szerint 10–12 családnak volt összesen 55 joga, és a gyermekek száma alapján kapták az erdőjogot: 10–12 gyermek után 3 jog járt. Mások szerint az erdőkincstári területből kihásított részen 1 jog 1440 négyszögöl erdőt jelentett.²⁶ A századfordulón megalkotott erdőrendtartásokban az egyes közbirtokosságok gyakran magyar holdban vagy négyszögölben állapították meg az egy illetékre tulajdonjogilag eső erdő területét (pl. Sajóvárkonyban 1, Sajóvelezden 3,6 hold).²⁷

A gyermekek az erdőjogot a szántófölddel együtt örökölték, de századunkban már különvált az erdőjog, amit szabadon adhattak-vehettek. Az erdőjogot rendszerint a legelőjoggal együtt örökölték, de eladáskor külön is átruházhatták. Az erdőjogot tulajdonosaik csak szorult helyzetben adták el. Pénzért, állatért, terményért vagy pl. szőlőbirtokért is értékesítették. Egy erdőjog értéke a helyi körülményektől függően változott. Századunk első felében Borsodnádason 10 mázsa búzáért, a Zempléni-hegység-beli Baskón egy tehén árért adtak el egy erdőjogot. Örökléskor a gyerekek (fiúk, lányok) rendszerint egyformán részesedtek az erdő- és legelőjogból, ezért nagyon sok töredékjog keletkezett. Diósgyőrben előfordult, hogy az otthon maradó, gazdálkodást folytató fiú kétszer annyi jogot kapott, mint a testvérei.

Az egy család birtokában lévő erdőjog mennyisége a tulajdonos társadalmi helyzetétől függött. Tardonán a közbirtokosság 151 illetőségéből egy-egy család kezén 5 jog volt a legtöbb, de előfordult, hogy 4–5 embernek volt egy illetősége. Sajóvelezden 3–4 *nyolcad* (jog) az általános, csak a legmódosabb gazdák kezén volt 12–13 erdőjog. A felsőgyőri zsellér közbirtokosság tagjai közül 1950-ben 6 fő 2–2, 6 fő 4–4, 1 fő 6 és 1 fő 7 illetékkal rendelkezett. A zempléni újhutai zsellérek birtokosságának 1978-ban 18 tagja volt összesen 12,5 joggal.²⁸

A közös erdő legfontosabb hasznából, az évenként kitermelt különböző mennyiségű fából a tagok joguk arányában részesedtek. A kapitalizmus időszakában az erdő egy funkcióra és fő haszonvételre, a fára szűkült le. A korábban alapvető fontosságú erdei gyűjtögetés és állattartás jelentősége századunkban fokozatosan csökken, illetve kiegészítő tevékenységgé válik. A közbirtokosság fontos feladata volt az erdő fáinak a védelme és a fahaszon szétosztása a tagok között. Sok helyen *erdőört* is alkalmaztak. Erdők állami kezelés alatt állottak, az évenként kivágható területet az erdőfelügyelőségek engedélyezték, és azt a vágási ütemterveknek megfelelően az erdész jelölte ki. A közbirto-

23 *Petercsák T.*, 1992. 60.; *Mádai Gy.*, 1965. 126.

24 *Mihalovits J.*, 1919. 11–14.

25 *Petercsák T.*, 1981. 47.

26 *Mádai Gy.*, 1984. 60–61.

27 *Petercsák T.*, 1989. 246.

28 *Petercsák T.*, 1981. 47., 1989. 246.; *Mádai Gy.*, 1965. 127.

kosságok összterületétől és az erdő állapotától függött, hogy egy-egy településen évente mennyi fát vághattak ki.

Késő ősszel, tél elején került sor a kivágható erdőterület kijelölésére. Az elnök, pénztáros, erdőgazda és néhány választmányi tag az erdősszel határozta meg a *nyilas*, *pagony*, *pászta* területét úgy, hogy a határfákat fejszével kézmagasságban lehajlalták.

A fának a jogosultak közötti elosztásakor a vezetőség tagjai *megnomerázták*, *nyilazták* vagy *kinyilazták* a fákat. Mindezek a kifejezések azt jelzik, hogy a tagok között számozott vagy megjelölt területet, illetve fát osztottak szét. Megyénk különböző kistá-jain a 19. század végétől az 1970-es évekig a faosztás különböző formákban történt. Favágáskor a tagok joguk arányában egy-egy erdőrészt kaptak, amit maguk termeltek ki. Ritkításnál és gyérintésnél a kivágható fákat jelölték meg, illetve számozták és elosztás után az vágta ki, akinek jutott. A két világháború közötti években már a legtöbb közbirtokosságban először a tagokkal vagy bérmunkásokkal kitermeltették a tűzifát, és egyenlő egységekre rakva osztották szét. A szerszámfának ekkor is lábón osztották el.²⁹

A lábón álló fák területi osztásánál a vezetőség tagjai először annyi *nyilast*, *léniát* alakítottak ki, ahány erdőjog összesen volt a faluban. A kivágható fák oldalát kézmagasságban baltával *megcsapták*, majd ceruzával, krétával vagy ecsettel ráírták a nyilas számát. Tarvágáskor a nyilas határán álló fákat számozták meg. Diósgyőrben és Répáshután az állami erdészet hatására *bélyegző kalapácsot*, *bélyegzovana balticska-t* használtak a közbirtokosságban. Az egy nyilasba tartozó szálfák értékét egyenként becsülték meg és kiszámolták, hogy egy-egy kiosztandó területre megközelítően azonos minőségű és mennyiségű fa kerüljön. Így a fa értékétől függően egy nyilasban lehetett öt darab fa, míg a másikban nyolc, esetleg tíz. Az egy nyilasba tartozó szálfák ugyanazt a számot kapták. A pénztáros egy listát készített, ahol feltüntette a nyilas számát és azt, hogy abban hány fa található. Bogácson az volt a gyakorlat, hogy több erdőjogost magában foglaló *szekciót* jelöltek ki, amelyhez 48 *illeték* tartozott. A kitermelt fát itt szálában rakásba halmozták, s egy rakás 6 *illeték*nek felelt meg. Így 8 rakás fa volt egy szekcióban.

A két világháború közötti évtizedekben már a legtöbb közbirtokosságban először közösen kivágták a tűzre való fát, majd úgy osztották szét. A kitermelésben erdőjog arányában kellett részt venni. Aki nem vett részt, annak meg kellett fizetnie a napszámot. A tűzifát vidékünkön egyrészt *méterbe* rakták (1x1x1,3 méter, ill. 1x1x1,75 méter), másrészt a gallyfát 3 méter hosszú, 1 méter széles és 1 méter magas *rakásba*, *rakatba*, *csomóba* vagy *kopkába* (Zempléni-hegység) rakják. Egy-egy rakat rendszerint egy kocsi-ra való fát jelent. Minden egység (*méter* vagy *rakás*) kapott egy számot, amit az egyik megfaragott fára vagy a hasáb végére írtak. Általában annyi rakást vagy métert készítettek, ahány erdőjog volt a faluban.³⁰

Megyénkben mind az erdőterület, mind a lábón álló, illetve a kitermelt fa elosztása egységes módon, az ún. *nyílhúzás* során történt. Ez az ősi elosztási mód máig élő maradványaként őrzi azt a gyakorlatot, amikor a határrészeket, szántókat és réteket nyílvesszők segítségével sorsolták ki egymás között, „nyilat húztak”.³¹ Ez a kifejezés a közbirtokosságok faosztási gyakorlatában maradt meg a legtovább, bár az osztáskor már

29 Mádai Gy., 1965. 134–135.; Petercsák T., 1981. 48.; 1989. 250.

30 Paládi-Kovács A., 1988. 106.; Mádai Gy., 1965. 135., 1984. 61–62.; Petercsák T., 1981. 48.; 1989. 250.; Bozó J., 1970. 103.; Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattár 1557. Hajdú Imre gyűjtése.

31 Petercsák T., 1992. 67.; Magyar Néprajzi Lexikon 4. köt. 57–58.; Paládi-Kovács A., 1979. 92–93.

nem nyilat húznak, hanem számozott cédulát, amelynek azonban a legtöbb faluban máig *nyíl* a neve. Máshol *cédulának* hívják, újabban egy-egy településen belül mind a két kifejezést használják. Fából készült nyílra is emlékeznek Bogácson és Borsodnádason. Ez utóbbi helyen csak akkor volt ilyen nyílhúzás, ha azt kellett eldönteni, hogy a falu melyik végéről kezdjék a faosztást, illetve ha két egyforma farakás közül választottak. A két vessző közül az egyik hosszabb volt, s aki azt húzta, választhatott. Tardonán ket-tétört gyufaszállal is sorsoltak, ha két közbirtokossági tag illetőségére jutó fajárandóságot kellett eldönteni.³²

A nyílhúzás idejét dobszóval tudatták a tagokkal. Rendszerint télen tartották az elnök lakásán vagy a községházán gyűlés keretében. A vezetőség annyi papírcédulát készített, ahány erdőjog összesen volt, s minden cédula egy-egy nyilasnak felelt meg. Minden jogos maga – néhol egy gyerek – húzta ki kalapból vagy edényből az összehajtogatott cédulákat annyiszor, ahány erdőjoga volt. A töredékjogosok többen összeálltak, és a nyílhúzás után egymás között osztották el a fát. Bogácson, ahol több erdőjogost tömörítő nyilakat készítettek szekciónként, a legtöbb joggal rendelkező gazda húzta a cédulát, majd a többi joggal osztozkodott. A sorsolás után a pénztáros feljegyezte a listán, hogy ki melyik nyilast húzta. A közbirtokosságok rendszerint kifizettek egy időpontot, ameddig a fát ki kellett vágni és hazaszállítani. A nyilasokért a legtöbb faluban fizetni kellett, amiből a közös költségeket, pl. a favágást fedezték. Diósgyőrben az 1913. február 25-i jegyzőkönyv szerint a „nyílkihúzás egyenkint megtörtént, a kihúzott szám mindenkinek kiadatott, melyről külön napló készítettett és vezetettett. Egyes nyíl után vagyis három csomó fa után vágatási díj fizetendő 3 kor. 90 fill. melyet mielőtt a fa hazaszállítatik, tartozik a tulajdonos az elnöknel befizetni.”³³ Az 1970-es évek végén a zempléni Regécen már nem volt nyílhúzás. Az erdőgazda ment az erdősszel és a *lisztával*, amelyen szerepel, hogy joga alapján kinek mennyi fa jut. Az illető sorsszámát írják az ölfára és a gallyfára is.

A közbirtokosságok a vastag hasznofát (bányafa, rönkfa) gyakran árverésen értékesítették, de az állami erdészet is vásárolt tőlük. Az így befolyt összeg elsősorban a közös kiadásokat fedezte, de osztalékot is fizethettek a tagoknak (pl. Regécen 1977-ben 170 forintot jogonként).³⁴

A közös erdőből kapott fát mindenki a maga fogatán, szekérrel szállította haza. Az élelmes hegyvidéki nép a joga után járó fából minél kevesebbet rakott a szekérre, s azt az erdőn összeszedett gallyfával *szaporította*, így megsokszorozhatta a tűzifa mennyiségét. Erre különösen az egy-két joggal rendelkezők kényszerültek.

A 19. század végéig a közös erdőkben nem ültettek csemetéket. Tarvágáskor 30–40 méterenként *hagyásfákat*, *magfákat*, *anyafákat* hagytak, arról települt újra az erdő. A 19. század végétől az erdészeti hatóságok már megkövetelik a favágás utáni csemetézést, erdőtelepítést. Ebben főként a családok asszonyai, lányai vettek részt erdőjoguk arányában. 1898-ban Diósgyőrben még a közösen szedett makk elültetése volt az általános. A fiúk által méterenként kiásott gödörbe 2–3 szem makkot szórtak a lányok. A legtöbb közbirtokosságban nem nagyon gondozták a befogant csemetéket, néhol viszont két évig kapálták, sarlózták a környékét, illetve a vadak ellen vessző- és töviskerítéssel védtek. Az 1950-es évektől az állami erdőgazdaságok felügyelik a közös erdők felújítá-

32 *Petercsák T.*, 1992. 67–68.

33 *Mádai Gy.*, 1965. 135. A nyílhúzáshoz: *Bozó J.*, 1970. 105–106.; *Petercsák T.*, 1981. 48–49.; 1989. 252.

34 *Petercsák T.*, 1981. 49.

sát, több helyen ők gondoskodnak a szakszerű kezeléstről, amelyért a közbirtokosságok járulékot fizetnek.³⁵

Legeltetés, legelőhasználat

A közlegelők az 1913. X. tc. 20. §-a szerint az erdőkhöz hasonlóan a közbirtokosság (társulat) tagjainak osztatlan közös tulajdonát képezték, de kezelésük és közös használatuk szabályozása a társulatot illette.³⁶ Ennek érdekében a 20. század elején, első évtizedeiben sorra alkották meg legelőrendtartásukt. Elkészítése során először minden közbirtokosság felmérte a legelő területét. Megállapították, hogy hány *számos állatot* „bír el a legelő”, és ezzel a számmal elosztva a legelő területét, megkapták, hogy egy *legelőjogra* mennyi legelő jut. A hegyközi Alsóregmecen 1,228 kat. hold, Filkeházán 999 négyszögöl, Pálházán 1200 négyszögöl volt az egy joghoz tartozó legelő a 20. század első felében. A jogokat ezután szétosztották a jogosultak között.

A közbirtokosság tagjai a *legelőjog*, *legeltetési jog* (Hegyköz), *legelőilletőség* (Bükk), *legelőilletékesség* (Szuha-völgy) szerint hajthatták ki állataikat a legelőre. Ennek alapja az erdőjoghoz hasonlóan a telki állomány nagysága volt. A Hegyközben és Diósgyőrben rendszerint 3 kat. hold (nyolcad telek) más abaúji és borsodi községben egy *kvárta* (negyed telek), a Szuha-völgyben 2 hold ingatlan után járt egy legelőjog.³⁷ Egy jogra rendszerint egy szarvasmarhát, illetve egy *számos állatot* hajthattak. Az abaúji Hegyközben egy 2 éven felüli szarvasmarha vagy ló, 2 csikó vagy 2 db 2 éven aluli növendékmarha, 5 sertés, 10 malac, 8 juh vagy kecske és 16 db fél éven aluli bárány vagy kecskegida adott ki egy számot. A Szuha-völgyben az igavonó ökör és ló 1/2 szám, 3 db sertés 3/4 éves korig 1 szám, azon alól 1/2 évesig 2 db 1 öregszám, azon alól 3 db 1 öregszám.³⁸ A zsellérek rendszerint egy tehenet legeltethettek a közös legelőn, amiért *legeltetési díjat*, *legelőbért* fizettek, 1917-ben Felsőregmecen egy tehen után 16 koronát. Ha a legelő bírta, legelőjog nélküliek is hajthattak állatot a közös legelőre. Ilyen esetben Pusztafaluban 6, Kishutában 5 pengőt fizettek számos állatonként a két világháború közötti években. Füzérkajátán a *dolgozó marha* után kevesebb, a *heverő marha* után több legelőbért szedtek. A legelőjogot egy-egy legeltetési idényre vásárolni is lehetett olyan gazdától, akinek kevesebb állata volt, mint emennyi legelőjoga alapján járhatott a legelőre. A hegyközi Nagybózsván az 1930-as években egy anyakocát adtak egy idényre szóló legelőjogért. *Túllegeltetés* esetén a gazdák meghatározott pénzüsszeget fizettek a közbirtokosságnak vagy több napig vettek részt a legelő tisztításában. Az 1913. évi X. tc. 36. §-a lehetővé tette, hogy a tagoktól a kiadások fedezésére legeltetési vagy egyéb használati díjat szedjenek. Ezt a díjat *legelőbérnek*, *legelőadónak* vagy *fűbérnek* nevezték, és Felsőgyőrben 1899-ben 2 forint 50 krajcárt, az 1940-es évek végén Nyíriben 5 forintot, Filkeházán 38 forintot jelentett számos állatonként. Az így befolyt összegből fedezték az adminisztrációs kiadásokat, fizették a közbirtokossági tisztségviselők tiszteletdíját, a pásztor házának adóját, és a bika abraktakarmányának a vásárlására fordították.³⁹

A közös legelőket évenként legalább egyszer, tavasszal, de ha az idő engedte, ősszel is megtisztították a bokroktól, hantoktól. A *közmunkára* vagy *legelőtisztításra*

35 Mádai Gy., 1965. 134.; Petercsák T., 1992. 77–78.

36 Magyar törvénytar, 1914. 99.

37 A legelőjoghoz l. Mádai Gy., 1965. 126.; Petercsák T., 1979. 267–268.; Deli E., 1984. 87.

38 Petercsák T., 1979. 268.; Deli E., 1984. 87.

39 Mádai Gy., 1965. 131.; Petercsák T., 1979. 268–269.

minden gazda legelőjoga, újabban a legelőre hajtott jószág alapján volt köteles kiállni meghatározott számú napra. A közmunkában a gyerekeken kívül bármelyik családtag részt vehetett. A Hegyközben a *legelőortás* idejét dobszóval tudatták, és a falu végén gyülekezve vonultak a legelőre, ahol reggeltől estig dolgoztak.

Az állatállomány továbbtenyésztéséhez szükséges apaállatok (*bika, kan*) a közbirtokosság tulajdonát képezték. A szarvasmarha számától függően a kisebb hegyközi falvakban egy, a nagyobbakban rendszerint 2–3 bikát tartottak. A Szuha-völgyben úgy számították, hogy 60 tehenre kell egy bika és 30 kocára egy kan. Az apaállatok vásárlása és takarmányozása gyakori témája a közgyűléseknek. A bika fontosságát és értékét jelzi a felsőregmeci jegyzőkönyv 1914. július 5-i bejegyzése: „nagy baleset érte a közbirtokosságot, mert elesett a közbirtokossági bika és kényszervágás történt”.⁴⁰ Ha új bikát vettek és nem volt elegendő pénz a közbirtokosság pénztárában, az árát a gazdák adták össze a tehenenként kivetett *bikapótlás* címén. A bikákat a közbirtokossági tulajdont képező pásztorházak végében álló *bikaótlban, bikaistállóban* helyezték el. Ezek építésmódja, berendezése megegyezett a falubeli istállókéval. Ha két bikát tartottak, ún. *strajfával* választották el egymástól. A bikát rendszerint a *csordás* gondozta, takarmányozta. A téli időszakban más dolga nem is volt, a bikagondozásért fogadták egész évre. A Hegyközben néha előfordult a bikák egyes gazdáknál való téli takarmányozása is. A bika szálastakarmánya a közös falu rétekről került ki, amit általában *Bikarétnek* vagy *Falurétnek* neveztek. Filkeházán már 1875-ben a Bisó és az Ortás dűlőben 2,47–2,47 hold *Falurétnet* mértek ki a bikák részére. A gazdák *közmunkában* kaszálták és *takarták fel a szénát*. Tehenenként kellett kiállni, s a lófogattal rendelkezők hordták be a takarmányt a pásztorház mellett álló *falusi sopba, bika sopba* (Hegyköz), *bikarakodóba* (Szuha-völgy), de a bikaótl padlásán is tárolták. A bikák abraktakarmányát az állattartó gazdáktól szedték össze: évenként 10–15 kg árpát vagy zabot, 1–2 liter korpát és egy pohár sót adtak be tehenenként a Hegyközben. Aki nem adta meg a kivetett mennyiséget, a közbirtokosság egy évre eltiltotta az apaállat használatától. Az abrak beszedését a *bikagazda* vagy *községgazda* végezte össze, és ő adta ki a napi takarmányt is a csordásnak. A hegyközi falvakban a bikaistállóban volt egy abrakos láda, *ferslók*, amit megbízható bikagondozó esetén nyitva tartottak, leggyakrabban zárni kellett, és a vezetőség tagjai felváltva mentek *abrakolni*. A második világháború után az állam biztosított rendszeres pénzbeli támogatást, amiből a közbirtokosság megvehette a bika és a kan abraktakarmányát.

Az 1930-as évekig a bika is kijárt a tehenekkel a legelőre és a *folyatás* is ott történt. Amióta a bikák nem járnak a legelőre, a vemhesítés a bikaistálló mellett az udvaron történik. Az 1960-as évek végétől a falvak, illetve a termelőszövetkezetek nem tartanak bikákat. Az 1970-es években a Hegyközben egy inszeminátor élt Nyíríben, aki az egész vidéken intézte a mesterséges megtermékenyítést. Minden faluban akadt egy gazda, aki az istállóját csekély térítésért átengedte e célra.⁴¹

A közbirtokosságok, legeltetési társulatok alkalmazták a *pásztorokat, gulyásokat, csordásokat, kondásokat*. Természetbeni járandóságukat a gazdák adták össze a számos állatonként kivetett mennyiségben, de a 20. század közepén már általános a pénzben fizetett bér is. A természetbeni bérezés sajátos lehetősége volt a *pásztorház, csordásház,*

40 BLS V/I. Vö. *Petercsák T.*, 1979. 269–270.; *Deli E.*, 1984. 89.

41 Az apaállatok gondozásához l. *Petercsák T.*, 1979. 270–272.; *Deli E.*, 1984. 89.; *Bencsik J.*, 1988. 604–609.

cselédház építése, amelyek a közbirtokosság tulajdonát képezték. Az idegenből költöztetett pásztor addig lakott a pásztorházban, amíg a falu csordása, gulyása, kondása maradt. A jeles ünnepek alkalmával megyeszerte elterjedt a pásztorok megajándékozása.⁴²

Közösen vásárolt erdők

A 20. század elejétől az Északi-középhegység több falujában jellemző, hogy a lakosok összefogva, közösen vásároltak erdőt a falu határában birtokos uradalmaktól. Az erdőn kívül többször jelentős legelőterülethez és szántóföldhöz is jutottak. A vásárolt erdőket és legelőket közösen kezelték, az erdő hasznából a vásárlás arányában részesedtek. A közös erdővásárlásokra a rossz földművelési adottságok és a szűkös megélhetési lehetőségek kényszerítették az erdős határu falvak lakosságát, és az erdő hasznából, a fa eladásából egészítették ki jövedelmüket. Az erdővásárlás vonzó célt, de ugyanakkor komoly kiadást is jelentett, ezért pl. a Zempléni-hegység falvaiból többen Amerikában keresték meg az árát.⁴³

A Zempléni-hegység belső falvaiban szinte mindenütt létesült a közös erdő kezelésére egy-egy *birtokosság*, *birtok* vagy *erdőbirtok*, amelyet a vásárlási szerződésben első helyen szereplő gazdáról neveztek el. A mogyoróskai határban több birtokosságot is alakítottak. Itt először 1911-ben vettek kb. 300 magyar hold erdőt és legelőt báró Waldbott Frigyesné uradalmából. A legelső vásárló Pekár Ferenc volt, így lett *Pekár Ferenc és társai birtokosság* a neve. Mindenkinek legalább 5 magyar hold erdőt kellett vásárolnia. A mogyoróskai Onda János adásvételi szerződése szerint 5 magyar hold erdőért 300 koronát fizetett. A mogyoróskaiakon kívül fonyiak, regéciek, baskóiak és erdőhorvátiak is társultak a vásárlókhöz. Az *F. Szűcs és társai birtokosság* az 1930-as években alakult, amikor 105 hold erdőt vettek gr. Károlyi Imre telkibányai uradalmától a mogyoróskai Osztrika erdőben. A *Fóris és társai birtokosság* tagjai erdőhorvátiak voltak. Az 1970-es évek elején szűnt meg a *Magyar János és társai birtokosság*, amelyben 4–5 tag kb. 300 hold erdővel rendelkezett. A *Hegedűs Mihály és társai birtokosság* erdeje a fonyi határban volt, melyet végül az állam vásárolt meg a társaságtól. A mogyoróskai határban további – erdővel rendelkező és már korábban megszűnt – birtokosságok voltak: *Kertész és társai* (hernádceceiek, vizsolyiak), *Simkó és társai*, *Arnold Aladár és társai* (hernádceceiek), *Fedor és társai*, *Szabó János és társai* (vizsolyiak), *Ivancsó Péter és társai* (baskóiak), *Golenya és társai* (óhutaiai). Az arkaiai az 1920-as években a Károlyi-uradalom erdejéből vásároltak személyenként legalább 3 kat. holdat, s ezután egy *jog* részesedésük volt. A baskóiak 1905-ben kb. 900 hold erdőt és legelőt vettek a tállyai Majláth bárótól a Bükk dűlőben, és 2 magyar hold után kaptak egy jogot. Óhután 1922-ben vásároltak 80 hold erdőt a Stirling-uradalomtól, s ezt az első elnökről *Kaselja-féle birtok*nak hívták. A *Regős-féle birtok* 1924-ben alakult a gr. Károlyi Imrértől vásárolt erdőből. Hejcei, gönci, vizsolyi és fonyi gazdák 1943-ban kb. 3000 kat. hold erdőt *íratnak* és vásároltak gr. Károlyi Imre telkibányai erdősegeiből. Ez az *Amadévári közbirtok* 1961-ben, a termelőszövetkezetek megalakulásakor szűnt meg. A hegyközi Vágáshután 1928-ban jött létre az *Oprendek-féle közbirtokosság*.

A közös vásárláskor a résztvevők megállapodtak abban, hogy milyen nagyságú terület megvétele jelent egy *jogot* (Arkán 3 hold, Mogyoróskán 5 hold) a résztulajdono-

42 A pásztorok fogadása, járandóságuk, ünnepi megajándékozásuk külön tanulmányt érdemelne. Legutóbb Bencsik János foglalta össze a témát: *Bencsik J.*, 1988. Vö. *Petercsák T.*, 1979. 272–278.; 1983. 31–41.

43 Az Északi-középhegység területén kívül a Veszprém megyei Szentbékállán közösen vásárolt erdő használatra alakult ún. *grófbirtokosság* működéséről tudunk. *Gelencsér J.*, 1982. Vö. *Petercsák T.*, 1992. 71–74.

soknak. A fenti szervezetek a közbirtokosságokhoz hasonlóan működtek. A nagyobbaknak ugyanúgy volt vezetősége (*elnök, pénztáros, erdőgazda*), a kisebbeknek pedig az elnök intézett minden ügyet. A tagok haszna a közös erdőből évente kitermelt fából származott. A fát rendszerint közösen vágták ki, és a bányafát, szerfát eladva a befolyt jövedelmet részarány szerint szétosztották. A méterbe vagy rakásba halmozott tűzifából jog alapján részesültek. Minden méter, illetve rakás fa egy-egy *nyilat* (cédulát) kapott, és mindenki annyiszor húzott egy kalapból, ahogy joga volt.⁴⁴

Juttatott erdő, újbirtok

Az 1945-ös földosztáskor Borsod-Abaúj-Zemplén megye sok községében a nagy erdőterületekkel rendelkező uradalmak birtokából a szántóföld mellett vagy helyett erdőt juttattak a rászoruló szegényeknek, nagycsaládosoknak. Az új erdőt nem osztották szét, hanem a volt úrbéres birtokosságokhoz hasonlóan közösen kezelték, és a működéshez ugyanolyan gazdasági szervezeteket hoztak létre. Ezek neve hivatalosan *új erdőbirtokossági társulat*, de a falvakban csak *juttatott erdő* (Hegyköz, Tardona), *újbirtok* (Zempléni-hegyvidék), *újerdő birtokosság* (Ózd-Sajóvárkony) a neve.⁴⁵ Mogyoróskán 28 család 66 kat. holdat, Regécen 106 kat. holdat, Háromhutában pedig 2400 kat. holdat kaptak a nincstelének. Elsősorban azoknak juttattak jogot az új erdőben, akiknek az úrbéres közbirtokosságban nem volt illetőségük. Ózd-Sajóvárkonyban akinek 3 méternél kevesebb fa jár évente a régi erdőben, annak maximálisan 2 méterrel kiegészítették a jogát. Itt legelőször a káptalani cselédek kaptak 2 métert. Az erdőosztásnál a gyerekek számát és a háborús érdemeiket is figyelembe vették. Regécen 0,5 holdtól 5 holdig, Háromhután viszont legalább 10 holdat kapott egy-egy család.

1950-ben tulajdonjog szerint a következőképpen oszlott meg az erdők területe Borsod-Abaúj-Zemplén megyében:

állami:	180 395 kat. hold
közbirtokossági:	71 040 kat. hold
magán:	37 817 kat. hold ⁴⁶

Az újbirtokosságoknál az erdőből való részesedés a kapott holdszám alapján történt. Mogyoróskán az 1970-es évek végén még működött a *Somhegyi újerdő birtokossági társulat*, Ózd-Sajóvárkonyban pedig 1998-ban is létezik az *újerdő birtokosság*. A vezetőség tagja az *elnök, pénztárnok* és a *vezetőségi tagok*. Sajóvárkonyban még *erdőgazdát* és *titkárt* is választanak, s itt az elnök, erdőgazda és pénztáros az 1980-as években 700–700 forint tiszteletdíjat kapott.

Az új erdőbirtokosságok a régiek mintájára működtek. A fa elosztása azonban csak kevés helyen történik sorsolással, cédulahúzással. Gyakoribb, hogy a bér munkásokkal méterbe vágatott fát a vezetőség megszámozza. A tagok a pénztárostól vagy az erdőgazdától kapnak egy igazoló cédulát, amelyen az illető neve és a méterfa száma szerepel. Az újbirtokosságnál nem adják el a jogot, csak az évi fájárandóságot ruházhatják át esetenként másra, rendszerint rokonra. Ózd-Sajóvárkonyban az 1980-as években átlag 1400 köbméter fa kitermelésére kaptak évenkénti engedélyt, amelyből 300 métert adnak a tagoknak, a többit értékesítik. Ebből fedezik a közös költségeket (adó, erdőke-

44 *Petercsák T.*, 1981. 49–50.; 1987. 131–134.

45 A témához l. *Petercsák T.*, 1981. 49.; 1992. 70–71.

46 *Járási L.*, 1997. 233.

zelés, favágók munkabére), de még a tagoknak járó fa hazaszállításának a fuvarköltségét is. Ezen felül 1989-ben 1000 forint részesedést is osztottak a tagoknak köbméterenként.⁴⁷

A fenti gazdasági szervezetek a mezőgazdaság kollektivizálásának az időszakában, főként 1961–64 között szűntek meg. Az erdőbirtokossági társulatok megszüntetését kimondó 1961. évi VII. törvény értelmében erdők egy része állami tulajdonba, más része a termelőszövetkezet használatába került. Csak néhány településen (pl. Regéc, Újhuta, Sajóvárkony) maradt meg máig működő közbirtokosság, erdőbirtokosság. A társadalmi rendszerváltozást követően, a kárpótlás, illetve az új agrárviszonyok figyelembevételével megjelent az 1994. évi XLIX. törvény az erdőbirtokossági társulatokról. Ez szabja meg az új szervezetek alapításának feltételeit és működésük kereteit.⁴⁸

Összegezve a paraszti gazdasági közösségekről közölt ismereteket megállapíthatjuk, hogy azok fontos gazdasági funkciót töltek be megyénk falvainak életében. A közbirtokosságok a jobbágyfelszabadítás után létrejött kisparaszti gazdaságok működését koordinálták adott gazdasági feladatok elvégzésére. A különböző gazdasági közösségek legfontosabb célja az osztatlan közös birtokok, az erdők és legelők használatának szabályozása, igazgatása és kezelése. A közbirtokossági tagok közgyűlése döntött a legelőrendtartásról, a favágás rendjéről, a pásztorok fogadásáról. A favágás és faosztás módozatainak, a legeltetés rendjének a meghatározása, a közmunkák szabályozása és szervezése, a pásztorok felügyelete, az apaállatok beszerzése és takarmányozásának biztosítása pedig a választott közbirtokossági vezetőség feladata volt. A közösségi szervezetek saját ingó és ingatlan vagyonnal is rendelkeztek. A hegyvidéki falvakban a rossz földművelési adottságok pótlására a 20. század elejétől történt közös erdővásárlások újabb gazdasági közösségeket hoztak létre, majd az 1945-ös földosztás (erdőjuttatás) révén új erdőközösségek alakultak. Ezek működésénél az egykori úrbéresek közbirtokosságainak a hagyományait, tapasztalatait vették alapul.

Az utóbbi évszázadban megalakult paraszti gazdasági közösségek ugyan jórészt központi rendeletek hatására jöttek létre, de mindennapi működésük során a helyi hagyományok és a lokális gazdasági érdekek érvényesültek. Összekötő kapcsot jelentettek a hivatalok és az erdőt-legelőt használó közbirtokossági tagok között, illetve a település sajátosságainak, a közgyűlés döntésének megfelelően szabályozták az osztatlan közös vagyon kezelését, és az abból történő részesedést. A működés során belső autonómia és rendszeres közösségi ellenőrzés érvényesült.

47 Énekes László vezetőségi tag (1923) adatait ezúton is köszönöm.

48 Az erdőbirtokossági...

IRODALOM

1898. évi...
1898. évi Országos Törvénytár. Budapest
- 1935 évi...
1935. évi Országos Törvénytár. Budapest
- Az erdőbirtokossági...*
1994 Az erdőbirtokossági társulatokról. Budapest
- Balogh István*
1994 Szőlőskert-, legelő- és erdőbirtokosságok 1850–1950 között. In: Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. (Szerk.: *Kisbán Eszter*) Budapest, 25–33.
- Bencsik János*
1988 A pásztorház. (Az állattartó közösség „cseléd”-je Északkelet-Magyarországon.) HOMÉvk. XXV–XXVI. Miskolc, 603–620.
- Bozó József*
1970 A bükkzsérci erdők. In: Népünk életéből. (Szerk.: *Zupkó Béla*) Mezőkövesd, 95–190.
- Csizmadia Andor*
1977 A falusi közösségek szervezete és működése Magyarországon 1848 és 1944 között. In: Tanulmányok a falusi közösségekről. (Szerk.: *Csizmadia Andor*) Pécs, 35–53.
- Deli Edit*
1984 Közirtokosságok, legeltetési társulatok a Szuha-völgyben. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 22. 84–90.
- Gelencsér József*
1982 Egy sajátos erdőközösség Szentbékállán. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16. 305–309.
- Gruber Ferenc*
1960 Rét és legelő. Budapest
- Halász Péter*
1991 A közbirtokosság mint hagyományos önkormányzati forma. Honismeret 1991/6. 44–46.
- Hegyi Imre*
1975 A népi erdőgazdálkodás jogszokásairól. In: Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. (Szerk.: *Kolossváry Szabolcsné*) Budapest, 490–512.
- Járasi Lőrinc*
1997 Erdőgazdálkodás Bánkúttól Nagy-Milicig. Miskolc
- Magyar Törvénytár*
1912 Budapest
1914 Budapest
- Mádai Gyula*
1965 Diósgyőri adatok a közös, népi gazdálkodás és birtoklás múltjához. Történelmi Évkönyv I. Miskolc, 125–143.
1984 Hagyományos erdőgazdálkodás. In: Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. Miskolc, 59–74.

Mihalovits János

1919 Magyar erdészeti jog I. köt. Selmeczbánya

Paládi-Kovács Attila

1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest

1981 A kismemesek utódai a paraszti társadalomban (XIX–XX. század). A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII. 163–175.

1988 Favágók és más erdőjárók Dél-Gömörben. In: Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Debrecen, 104–137.

Petercsák Tivadar

1979 Közbirtokosságok, legeltetési társulatok a Hegyközben. HOMÉvk. XVII–XVIII. Miskolc, 261–280.

1981 Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. (Szerk.: *Szabadfalvi József*) Miskolc, 43–61.

1985 Népi erdőbirtoklás Heves megyében a XIX–XX. században. *Agria* XXI. 253–265.

1987a Egy gazdasági közösség a XX. század első felében. (A felsőtárkányi „volt úrbéres gazdaközönység”) *Agria* XXIII. 145–160.

1987b Közösen vásárolt paraszti erdők használata Észak-Magyarországon. In: *Arator*. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére. (Szerk.: *Balázs Géza–Voigt Vilmos*) Budapest, 131–134.

1989 Erdőhasználat a Palócföldön. In: *Palócok*. (Szerk.: *Bakó Ferenc*) Eger, 235–331.

1992 Az erdő az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII–XX. század). Debrecen

1994 Központi és helyi szabályozás – népi gyakorlat az erdőhasználatban. In: *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. (Szerk.: *Kisbán Eszter*) Budapest, 43–55.

Szabó István

1979–80 Legeltetési társulatok a Tiszazugban. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*, 201–221.

Szabó István–Szabó László

1977 Az erdő szerepe az Ipoly-völgy községeinek életében a jobbágyfelszabadítás után. *Studia Comitatus* 5. Börzsöny néprajza 71–92.

Tárkányi-Szűcs Ernő

1981 Magyar jogi népszokások. Budapest

Varga Gyula

1976 Lokális gazdasági társulások Hajdú-Bihar megye mezővárosaiban. *Ethnographia* LXXXVII. 161–174.

BAUERLICHE WIRTSCHAFTSKOLLEKTIVE IM KOMITAT BORSOD-ABAÚJ-ZEMLÉN

In den verschiedenen Kleinregionen des Komitates Borsod-Abaúj-Zemplén war die Viehzucht und Forstnutzung über Jahrhunderte hinweg ein bestimmender Wirtschaftszweig. Die Benutzung der dem Vieh Futter bietenden Weiden, sowie der für Bau und Werkzeuge Grundmaterial, zur menschlichen Ernährung und Viehfütterung Rohstoffe sichernden Wälder durch die Bauern wurde von Landesgesetzen, Verfügungen der örtlichen Gutsherren und Minizipalbehörden, bzw. durch die nach der Aufhebung der Leibeigenschaft im Jahre 1848 hieraufhin gegründeten lokalen Wirtschaftskollektive geregelt.

In unserem Komitat wurde nach der in den Jahren 1850–1870 vorgenommenen Aufteilung, Trennung der Wälder und Weiden ortsweise der Umfang des auf ein Grundstück fallenden Weide- und Waldlandes festgelegt und gesondert zugunsten der ehemaligen Leibeigenen und Häusler vermessen.

Die Funktion der Kleinbauerwirtschaften wurde durch die zur Jahrhundertwende aufgrund zentraler Anordnungen und örtlicher Gemeinschaftskonventionen gegründeten Kompossessorate koordiniert. Das wichtigste Ziel der verschiedenen lokalen Wirtschaftskollektive war die Regelung, Verwaltung und Bewirtschaftung der ungeteilten gemeinschaftlichen Besitztümer – der Wälder und Weiden. Die Mitgliederversammlung der Kompossessorate entschied über die Weidenordnung, die Ordnung für das Holzfällen und über die Einstellung der Hirten. Die Festlegung der Modalität des Holzfallens und der Holzverteilung, der Weideordnung, die Regelung und Organisation der gemeinsamen Arbeit, der Aufsicht über die Hirten, der Anschaffung von Bullen und Stieren, sowie die Sicherung des Viehfutters aber war Aufgabe der gewählten Kompossessoratleitung. Die Gemeinschaften verfügten auch über eigene bewegliche und landwirtschaftliche Güter.

Als Ausgleich der schlechten Ackerbaubedingungen in den Dörfern der Gebirgsgegend entstanden durch den gemeinsamen Kauf von Wäldern am Anfang des 20. Jahrhunderts neue Wirtschaftskollektive (Landbesitztümer). Für die Nutzung der Wälder, die während der Bodenverteilung im Jahre 1945 den Armen zugewiesen wurden, entstanden auch neue Forstgemeinschaften. Bei der Funktion dieser wurden die Bräuche und Erfahrungen der Kompossessorate der ehemaligen Zinsmänner zugrunde gelegt.

Die im letzten Jahrhundert gegründeten bäuerlichen Wirtschaftskollektive entstanden zumeist aufgrund zentraler Anordnungen, doch während ihrer täglichen Funktion kamen die örtlichen Bräuche und lokalen Wirtschaftsinteressen zur Geltung. Sie stellten ein Bindeglied zwischen den Ämtern und den Mitgliedern der Kompossessorate für Wald- und Weidenutzung dar, bzw. regelten entsprechend der Eigenart der Ortschaften und den Entscheidungen der Hauptversammlung die Verwaltung des ungeteilten gemeinsamen Vermögens und die daraus folgende Anteilberechnung. Bei der Funktion wurde einer inneren autonomen und regelmäßigen kollektiven Kontrolle Geltung verschafft.

Tivadar Petercsák

KÉT FELFÖLDI SZEKÉRTÍPUS (Láncos lajtorja és nyári szekér)

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

A magyar parasztság kerek járművei, s tágabban véve a magyar járműkultúra újításai méltán keltették fel a művelődéstörténet, a gazdaságtörténet, a történeti nyelvtudomány, a régészet és más diszciplínák művelőinek figyelmét. Régi járműkultúránknak számos olyan jellegzetessége, különlegessége létezett, mely hatással volt a szomszédos népek, sőt a távolabb eső európai tájak kerek járműveinek alakulására is. Legismertebb ezek közül a magyar kocsinak és nevének elterjedése Európában. Említhető, hogy a magyar nyelvterületen a négykerekű járművek, a szekerek és a kocsik a középkor óta túlsúlyban vannak a kétkerekű taligákkal és kordékkal szemben. Ilyenformán a Kárpát-medence szorosan kapcsolódik a négykerekű szekerek nagy kontinentális tömbjéhez.¹ Fontos sajátosság a löcsös szekerek csaknem kizárólagos volta is. A löcsös szekérkonstrukció elterjedtségének legjelentősebb foltja Európa térképén épp a Kárpát-medencében és közvetlen szűk környezetében rajzolódik ki. Keszi-Kovács László feltevése szerint a löcsös szekér a magyarságtól kiindulva terjedt el a szomszédos népeknél is.²

Ezúttal a széna és a kevés gabona szállítására használatos szekerek két felföldi típusa a vizsgálat tárgya. A magyar nyelvterületen a szénaszállító szekerek konstrukciójuk alapján négy-öt alaptípusba sorolhatók:

- a) A szekéroltal magasítása nyársakkal.
- b) Magas oldalú szekér.
- c) Hosszú oldalú szekér.
- d) Két vendégrúddal felszerelt szekér.
- e) Nyári szekér, hordó szekér.

Ezen alaptípusokon belül további szerkezeti megoldások, térségre, üzemtípusra vagy történeti periódusra jellemző változatok, al típusok írhatók le.³

Főként a Dunántúlra jellemző a szekéralvázon cserélhető, rövid és hosszú *karfával*, lajtorjával használatos szekér.⁴ Ez a megoldás régóta él a Felföld meglehetősen széles déli sávjában is, különösen Észak-Heves, Észak-Borsod, valamint Abaúj és Zemplén déli tájain. A szekér átalakítása a Felföld eme déli zónájában nem merül ki abban, hogy a jármű alvázat *hosszú nyújtó* beiktatásával megnyújtják és *hosszú létrát* (lásd még: *hosszú derék*, *hosszú lajtorja*) tesznek. Sok helyen a szekér elejébe és végébe *hosszú nyársakat* (Észak-Heves, Zempléni-hegység), *sörtéket* (Észak-Pest m.) is állítanak.⁵

A Magas-Felföld földművelőinek legalább két szekere van gazdaságuként. Az egyik rakoncás kitámasztással, deszkából készült kocsiszekrényvel, a gazdaság minden-

1 Paládi-Kovács A., 1984a. 167.; Lásd még: Paládi-Kovács A., 1973. 73–79.

2 Keszi-Kovács L., 1980. 116.

3 Paládi-Kovács A., 1979. 344–353.; Paládi-Kovács A., 1993. 101–106.; Takács L., 1985. 327–329.

4 Takács L., 1985. 327–329.; Magyar Néprajzi Atlasz III. kötet 202. térkép. Budapest, 1987.

5 Balassa I., 1964. 152.; Ikvai N., 1967. 133–135.; Paládi-Kovács A., 1989. 370–371.

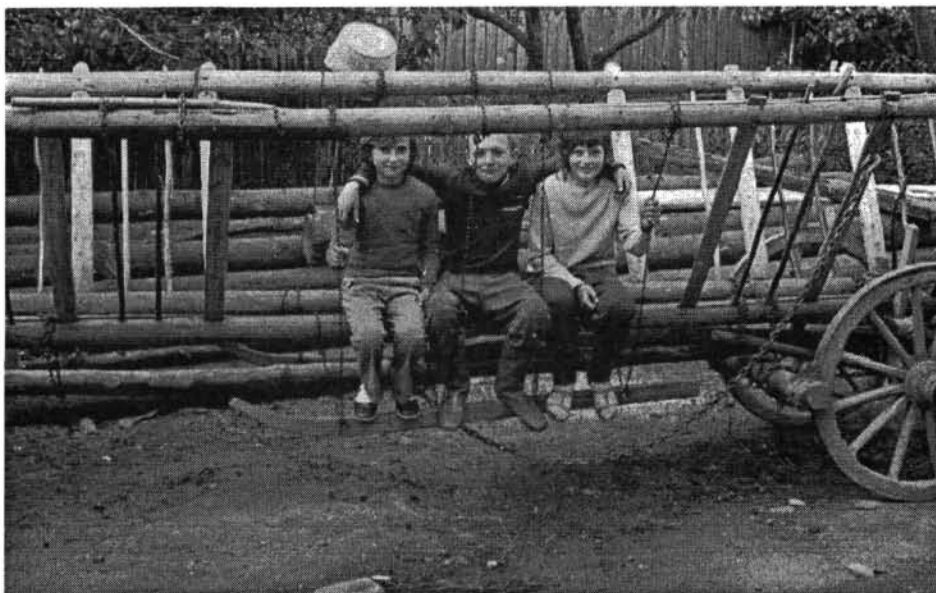


1. kép. Elöl szénahordó, hátul napi fuvarozó szekér. Toryska (Tarcafő, Szepes vm.)
Paládi-Kovács A. felv. 1972.

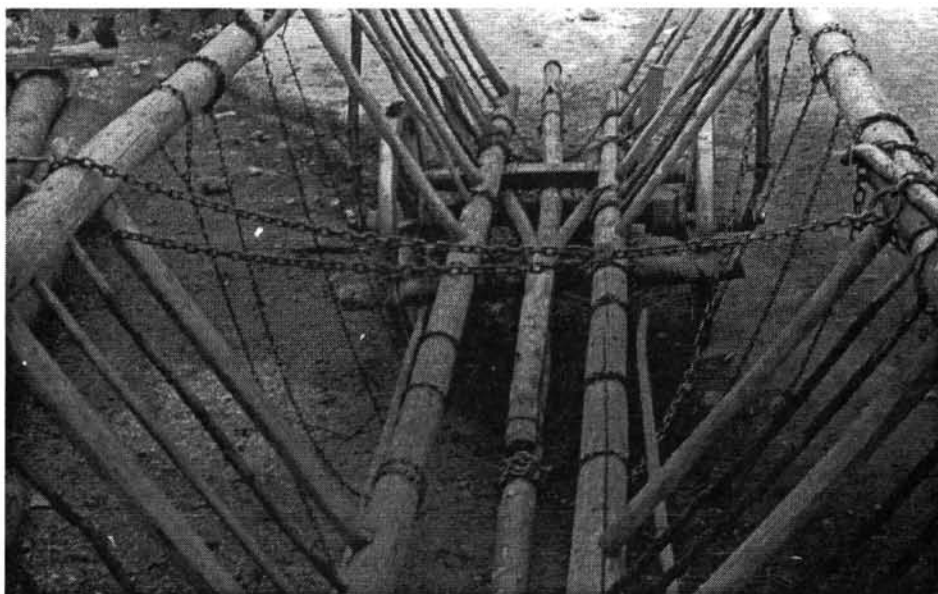
napi szállításaira szolgál. Ekét, vetőmagot, boronát, télen trágyát visznek vele a mezőre. Kővet, homokot, szenet szintén ezzel a szekérral szállítanak. A másik szekere a gazdának lőcsős kitámasztású, magas oldalú és az előbbinél hosszabb jármű. Ez főként széna, szalma, kévés gabona szállítására szolgál. Kerekeinek nyomtávolsága kicsivel nagyobb, mint a rakoncás szekéré. A két jármű formájának és méreteinek különbözősége egészen szembetűnő (1. kép). A hosszú szekéroltal az Északi-Kárpátok szlovák, ruszin és német falvaiban észrevehetően magasabb, mint a Dunántúlon vagy az északi magyar népterületen. Például az Abaúj-Torna megyei Szín, Jósvalfő, Szögliget magyar parasztjai legalább négy méter hosszú szekéroltalt használtak a széna és a kalászos gabona behordásához, s a környéken egyedül Derenk falu régi lengyel lakói használtak e célra kicsivel hosszabb és 110 cm magas szekérlétrákat. Ezek nem függőlegesen, hanem ferde síkban álltak, s felső peremüket kezdetleges formájú lőcs támasztotta ki.⁶

Annak a szekértípusnak a lajtorjája, amelyet a régi Szepes megye földművesei általában véve használtak, két végén létrás szerkezetű, közepén azonban kb. 150–160 cm hosszán „lyukas”. A „létrafokok” részint a furatokba tett, hengeres alakú pálcák, részint faragással készült lécek. Inkább nevezhetők a szekéroltalt szilárdan összetartó hevedernek, mint valódi zápnak. A lajtorja középső, „lyukas” részén a „létrafokok”-at vasláncok helyettesítik. Mindkét szekérlajtorján 4–4 kisszemű vaslánc található lazán felhurkolva. A felső peremről csaknem függőlegesen lelógó láncok 15–20 centiméterrel a szekérfenek szintje alatt öblözetükben egy lábtartónak használatos hasábfát tartanak. Azon pihentetik lábaikat a szekéren utazó emberek (2. kép). A lajtorjaláncok laza hurkolása folytán az utas könnyen csinálhat magának helyet közöttük. E láncok között rendszeren kb. 25–30 cm távolság van. Ezeknél nagyobb szemű vasláncok szolgálnak a

6 Paládi-Kovács A., 1979. 349.



2. kép. Előző szénahordó szekér oldala, középen négy láncsal és lábtartóval.
Toryska (Tarcafő, Szepes vm.) Paládi-Kovács A. felv. 1972.



3. kép. Előző szénahordó szekér alváza és oldalai pálcákkal és láncokkal.
Toryska (Tarcafő, Szepes vm.) Paládi-Kovács A. felv. 1972.

rakomány lekötésére, a két szekérlajtórja felső dorongjainak összefogására és a kerekek megkötésére, a szekér fékezésére (2–3. kép). A Szepességben 1972-ben fényképezett szénahordó szekér tengelye fából készült, s a gazdák maguk állították elő ezen szekerek



4. kép. Szénahordó szekér, közepén „lyukas”, láncos oldalakkal.
Dobsina (Dobšina, Gömör m.) Borovszky S. é. n. (1903) 171. nyomán

legtöbb alkatrészét. A szénahordó szekér vasalása minimális, alkatrészeit is jórészt faszögek fogják össze. Régtől tesznek sínt (ráfot) a kerekre, és az alváz egyes pontjaira. Ezt a szekeret átalakítani, szétszedni nem szokták, lajtorjait nem cseréltetik.

Használói a kb. 110 cm szélességű láncos lajtorja célszerűségét a vidék terepviszonyaival indokolják. Ugyanis a lejtős hegyi utakon a magas kerekű vagy a magasban rakott szekér könnyen felborulna. Ezért a rakomány csak 50–80 cm-rel (két zákruti = szarvalás) magasodik a szekéroltal fölé, majd egy hosszú nyomórúddal, azt pedig a két végén láncsal szorítják le. A szekér közepe táján a rakomány kitüremkedik, ameddig a lajtorjaláncok engedik. A lábtartó fát a helyén hagyják, mert a szénahordók egyike arra szokott állni ellensúlynak, amikor borulásveszélyes terepen haladnak. Szűk és mély utakon a kétoldalt kitüremkedő széna gyakran menti meg a szekeret a teljes felborulástól.

Az itt leírt szekértípust Lőcse vidékén több faluban – pl. Alsó-Répás (Nižné Repaše) és Tarcafő (Toryska) – használták az 1970-es években. Ezeknek a falvaknak manapság szlovák és ruszin lakossága van. Hasonló formájú és méretű, azaz láncos lajtorjával készült szénahordó szekeret örökítették meg az 1900-as évek elején Dobsinán (Gömör m.) és Zólyomlipcsén (Slovenská L'upca).⁷ Dobsinát akkoriban főként buléner dialektust beszélő német bányászok lakták, Zólyomlipcsét pedig zömmel szlovák parasztok (4–5 kép). Dobsina közelében Felső-Sajó (Vyšná Slaná) és Sajóréde (Rédova) szlovák parasztjainál az 1960–70-es években még magam is láthattam ilyen szekereket.

Használatos volt a láncos lajtorjával és lábtartóval készült szénahordó szekér a Bódva folyó felső völgyszakaszán is. Saját terepbejárásaimból tudom, hogy elsősorban Stósz, Alsó- és Felső-Mecenzéf (Medzev) népe ragaszkodott hozzá, de akadt belőle a délről szomszédos magyar, ruszin és szlovák településeken is. Így Jászón (Jasov), Já-

⁷ Borovszky S., é. n. (1903). 171.

szómindszinten (Poproč), Falucskán (Hačava). Szigetszerű előfordulási helye volt az 1940-es évekig a lengyelek által lakott Derenk a régi Abaúj-Torna vármegyében.

A Csermosnya-völgy és a Rozsnyói-medence magyar falvaiban az 1960–70-es években nem használták. Rudnán az 1950-es években Boross Marietta három szekértípust talált, de egyik sem hasonlított a fentiekben leírt szénásszekérhez.⁸ Észak-Gömör egyes bányavidékein azonban a dobsinaihoz hasonló szénahordó szekeret használtak. A Nagyrőce fölött elterülő Muránska Zdychaván az 1970-es években fényképeztek magas és közepén „lyukas” lajtorjás, lábtartós szénahordó szekeret.⁹ Nem zárható ki, hogy korábban Észak-Gömörben is a mainál szélesebb elterjedtsége volt. Az 1960–70-es években azonban ezt a szekértípust a Rozsnyó vidéki magyarok a dobsinai és a szepességi lakosság jellegzetes mezei járművének tartották.

Szórványos adatokból arra lehet következtetni, hogy a láncos lajtorjás szénahordó szekér a 20. században a Magas-Felföld néhány más szlovák, német és ruszin vidékén is használatban volt még. Eddigi ismereteim alapján arra következtetek, hogy ez a szekértípus a 19–20. században főként a Szepesség és a Garam melléki bányavidék jellegzetességének tekinthető. A Felső-Garam szlovák falvaiban az 1950–60-as években még több helyütt fényképeztek.

Kelet-Szlovákiában a szepességi kompakt területen túl szigetszerű a tárgy előfordulása. Természetesnek tekinthető a láncos lajtorja használata a hajdani német bányásztelepüléseken, különösen a Gölnic folyócska völgyében, pl. Zakárfalván (Žakoravce); kicsit meglepőbb északon, a Szepesi Magura túlsó oldalán. Kristályfaluból (Velká Lesná, német nevén: Richwald) részletgazdag fotó igazolja a láncos lajtorjás szekér használatát az 1960–70-es években.¹⁰ A Sáros és Zemplén megye északi hegyvidékén, a Keleti-Beszkidék alatt élő ruszinok szénahordó szekerén nem találunk láncos lajtorját. A Svidník közelében fekvő Ladomérvágásán (Ladomirova, régi Zemplén m.) a hosszú és magas oldalú, ágaslőccsel kitámasztott, végig rácsos lajtorjával ellátott szekeret öröközték meg.¹¹ A Círóka folyó felső völgyében – pl. Círókaófalú (Starina, régi Zemplén m.) – a szénahordó szekér oldalai magasak, kitámasztásuk villás végű lőccsel történik. Lajtorjájának alsó és felső rúdját 6–6 lapos lécből álló pánt fogja össze. Kettő-kettő a lajtorja két végén, további kettő pedig középtájon. Ezek között a szekéroldal hosszan nyitott, s a nyílásokat a felső oldalrúdra hurkolt és az alsó oldalrúdhoz feszesen kihúzott zsinetek (drótok, láncok) töltik ki. A vékony kötelek (drótok, láncok) egymástól mért távolsága alig 15–20 cm. Ezekre lábtartót nem lehet függeszteni.¹²

Nyugat felé tekintve nemcsak a közölt zólyomlipcsei fotó (5. kép) bizonyítja a tárgy 19–20. századi létezését Besztercebánya vidékén (Banská-Bystrica, régi Zólyom m.). Breznóbánya vidékén, így Pohorelán és Zavadván a *voz s drabinami* speciális szekéroldallal van felszerelve, mint arra neve is utal. Ennek hossza 5–6 méter, magassága meghaladja a 100 cm-t. Elöl és hátul 5–6 db záp (lapos lécs) van benne, de az oldal középső része kb. 250–280 cm hosszan nyitott. Mindössze két vaspálca vagy vékony lánc köti össze az oldal alsó és felső rúdját. Rakodás után a széna kb. 50 cm-re kitüremkedik a széles nyílásokon, azaz túlnyúlik a szekéroldal síkján. Ugyanakkor őlfa szállítására a

8 Boross M., 1976. 140.

9 Gallo, J. 1983. 62., 104.

10 Podolák, J. 1956. sajnos nem közöl fényképet a láncos lajtorjás szekérről. A Szepesi Magurához lásd: Podolák, J. 1972. A 96. oldalt követő képmelléletek között a 12. számú.

11 Sopoliga, M. 1983. A tárgyat lásd a könyv végén elhelyezett színes fényképmelléleten.

12 Podolák, J. (szerk.) 1985. 145. és 147. kép.



5. kép. Látkép, balra szénahordó szekér. Két oldala közepén „lyukas”, láncos, ülnek benne. Zólyomlőpcse (Slovenská L'upča) Vági B. felv. 1906. NM F 18.539.

Felső-Garam vidékén is hosszú, de végig fogas, létrás szekér szolgált.¹³ Selmecebányától délre Gyökösön (Dekyš, régi Hont m.) az 1960-as években még fényképezték ezt a szekértípust, de a képen lajtorjaláncok nem vehetők ki.¹⁴ A régi Hont vármegye északi részének népi kultúráját bemutató szlovák tanulmánykötet sajnos nem szentel figyelmet a közlekedés és a szállítás tárgykörének. Szénahordó szekérről sem rajzot, sem fényképet nem közöl.¹⁵ A fentebb említett néhány szórványos adat mégis arra vall, hogy a Garamvidéki bányavárosok környékén a 19–20. században használatos volt a vizsgált szekértípus.

A Vág északi völgyszakaszáról csak igen bizonytalanul lehet bármit is állítani e jármű elterjedtségét illetően. Liptovské Revúca (Háromrevuca, régi Liptó m.) 1960 tájkán készült fotón jól kivehető, hogy a szekérlajtorja középső része nyitott. Sem zápot vagy pálcát, sem láncot nem látni a nyomdatechnikailag tökéletlen képen.¹⁶ Ezzel szemben Morvaország keleti hegyvidékén, a morva-vlachok körzetének nyugati részén (Rusava, vsetíni járás) az 1940-es években jól azonosítható fotó készült erről a szekértípusról.¹⁷ Történeti adatok vannak csehországi kovácsok keleti irányú migrációjára. A 15. század derekán nemcsak a morva-vlach területen és a Kis-Kárpátok egyes vidékein jelentek meg ezek a cseh mesterek, hanem a Felföld keleti részének városaiban

13 Podolák, J. 1961. 575.; Podolák, J. 1969. 190., 310.

14 Kuka, P. 1971. 137.

15 Botik, J. 1988. 58., 62.

16 Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, 2. kötet 105. Bratislava, 1995.

17 Baran, L. 1973. 80.

is (Késmárk, Lőcse, Eperjes, Szepesújhely, Csetnek).¹⁸ Ez az iparosmigráció hatással volt a felföldi járművek tökéletesítésére és az alkatrészek terminológiájára is. Biztos forrásból tudjuk, hogy a pozsonyi Hegyalja a 17–18. században jellegzetes szekérfélével rendelkezett, de az árszabásokból ennek csak a neve (*hegyallyai szekér*) és a *somorjai kocsinál* is magasabb ára derül ki.¹⁹ E szénahordó szekér jellegét, formáját Pozsony megye bognárainak 1743. évi limitációjából sajnos nem ismerhetjük meg.

A közeli Alsó-Ausztria paraszti járműveit alapos monográfia mutatja be. Olaf Bockhorn művében számos szénahordó *Leiterwagen* fényképét találjuk.²⁰ Az alsó-ausztriai szénahordó szekerek azonban sokkal inkább a nyugat-dunántúli *hosszi szekérre*, vagy Csík-Gyergyó és Háromszék székely gazdálkodóinak *hordó szekérére* emlékeztetnek, mint a tárgyalt felföldre. Feltűnően magas és középen nyitott szekérlétrá, láncos lajtorja nem látható az alsó-ausztriai szénahordó szekereken. A Magas-Felföld jellegzetes szekértípusát – amíg további párhuzamokat nem találunk – regionális újításnak kell tekintenünk. Párhuzamokat cseh-morva és sziléziai tájakon remélhetünk.

Az északi magyar népterületen a láncos lajtorjás szekértípus lényegében ismeretlen. A tárgyat csak a Bódva forrásvidékén és a Sajó felső szakaszán élő magyarok ismerik, de csupán néhány helységben használták. Speciális szénahordó szekér Gömör, Nógrád és Borsod egymással határos részein volt használatban *nyári szekér* néven. Ennek a fatengelyes járműnek az oldalai nemcsak hosszabbak (4,5–5 m), mint más szekereké, de magasabbak is (80–100 cm). Ehhez a szekérhez vendégoldalt (valójában vendégrudat) nem használtak. *Karfái* a *szekérderék* felső pereme fölé értek, lőcsei pedig nyársban végződtek kb. 30–35 cm magasan a szekéroltal fölött.²¹

A Barkóság falvaiban a jobb gazdáknak többnyire három szekerük volt egyidejűleg: egy ökrös, egy lovas és egy *fatengelyes nyári szekér*. Mindhárom lőcsös szekér, de az utóbbit nem szokták átalakítani, míg az első kettőt szálfa- és rönkhordáshoz szükség szerint megnyújtották, trágya- vagy homokhordáshoz pedig *rakoncás koleszt* csináltak belőlük. A nyári szekér hosszabb, szélesebb és magasabb volt mint az összes többi, s nem tartoztak hozzá *soroglyák*. Csapolással illeszkedő *zápok* helyett ún. *karfák*, azaz a *derék* felső dorongja fölé nyúló, annak furataiba illeszkedő pálcák úgy követték egymást benne, mint a létra fokai. A *nyári szekér* tengelye tölgyfából, *derekának* (oldalának) két hosszú rúdja fenyőből vagy kőrisből, legtöbb karfája somfából, mogyoróból készült. A *nyári derék* hossza a Medvesalján 5–5,5 m volt. A Hangony völgyében az 1960-as évekig, a gömői Erdőháton pedig az 1970-es évekig használatban maradt.²²

Ennek a szekérfélének a neve a 17. század óta adatolható az északi népterület említett tájain. Geográfiai elterjedtsége koronként módosulhatott, de alapjában véve valószínűleg megfelelt a récens szó- és tárgyfeldrajzi képnek.²³ Bizonyára a fentiekben ismertetett tárgyat kell hozzákapcsolnunk Magda Pál 1819. évi adalékához. Sajógömőről írja: „Itt 1800. esztendőben 4 nagy *nyári szekér* [kiemelés tőlem. P. K. A.] jó szénát 12 f-tért Bankó tzedulába lehetett venni.”²⁴ Reguly Antal 1857-ben részletező leírást adott az északi palócság szekereiről. Leszögezte, hogy lényegében kétféle szekerük van:

18 Ország Vranecky, J. 1974. 132.

19 Paládi-Kovács A., 1998. 368, 372.

20 Bockhorn, O. 1978. II. kötet, XV., XVI., XVII. tábla.

21 Paládi-Kovács A., 1989. 370. és 27. kép. Péterfalán (Gömör m.) 1978-ban készült fotó.

22 Paládi-Kovács A., 1982. 74–75. és 27. kép. Molnár B., 1951-ben készült felvétele Domaházán.

23 A szekértípus 20. századi elterjedtségéhez: Magyar Néprajzi Atlasz III. kötet 197, 202–203. térkép, Budapest, 1987.

24 Magda P., 1819. 369.

a közönséges parasztszekér és az ún. *nyári szekér*. Helymeghatározást nem adott, de a szövegkörnyezet alapján az általa leírt szekértípusok Fülek vidékére lokalizálhatók. Azt írja, hogy a palóc szekérnek – szemben az alföldivel – „Kasa nincs, az oldala be van fonva vagy deszkával becsinálva [...] Ettől különböző a *nyári szekér*, mely egész lábnyival szélesebb vágású, azaz hosszabb, oldalai nincsenek fonva, csupán széna és szalmás élet hordására használtatik. Vendég rudakat, melyeket az Alföldön a lőcsön kívül alkalmaznak gúzzsal vagy kötéllel felkötve, hogy a terhet szélesebben fel lehessen rakni, nem használ.”²⁵

Ebben a tárgyleírásban fel kell figyelni arra, hogy a *nyári szekér* „egész lábnyival szélesebb vágású”, mint a többi. Ez a kifejezés a kerekék nyomtávolságára utal. Egy *bécsi láb* hossza 31,6 cm, az *angol láb* 30,48 cm. Székelyföldön a szekerek osztályozásának máig alapja a tengely hossza, a két kerék nyomtávolsága. Csíkbán az *egészvágás szekéren* 100 cm, a *félvágás szekéren* 80 cm ez a távolság. Udvarhely megyében e két típus között van az ún. *háromfertályos szekér*, s a *félvágás szekér* kerekéi között 22 cm-rel kisebb a távolság, mint az *egészvágás szekéren*.²⁶ Ha az említett szám adatok, mértékek megfelelnek a valóságnak, úgy a 19. századi palócság *nyári szekere* aránylag szélesebb volt a székelyek *egészvágás szekere*nél is. Egyébként ezt a tulajdonságát emeli ki a *széles szekér* elnevezés, melyet Dancs János vilkei (Nógrád m.) jobbágy tűzkáráról 1761-ben felvett becsüjegyzőkönyv említ.²⁷ A *lyukas ódal*, *hosszú ódal* elnevezés szintén Nógrádban él napjainkig; Nőtincsen 1735-ben, Nógrádmarcalon 1827-ben már feljegyezték.²⁸

Ezek a megnevezések azonban a cserélhető szekéroldalakra, a *hosszú nyújtót* igénylő, de a többivel azonos keréknyomtávú alvázra tett *szekérlétrákra* is vonatkozhatnak. Ez utóbbi járműkonstrukciót és használati módot 18. századi források nyomán Takács Lajos főként a Dunántúlon tudta adatolni. Nem kétséges, hogy a cserélhető rövid és hosszú oldalakkal járó szekér típusa létezett már a 16–17. században, a török hódoltság idején is.²⁹

Főként Reguly Antal fentebb idézett szekérléírásaiból lehet következtetni arra, hogy a *nyári szekér* a közönséges fuvarozó szekérnél nemcsak szélesebb és hosszabb szekéroldallal készült, de tengelye, kerekéinek nyomtávolsága is nagyobb volt annál. Az ún. *nyári szekeret* Losonc–Fülek–Rimaszombat–Pelsőc vidékén nem a szekéroldalak cseréjével és *hosszú nyújtó* beiktatásával szerelték össze. Ez a szekér egész esztendőben – sőt elkészültétől az elhasználódásig és tűzre vetésig – változatlan formában szolgálta a paraszti gazdaságot.

A *nyári szekér* elnevezés első írásos említése Fülekről (Nógrád m.) ismeretes. Tassy Mihály nemes ember vallotta tűzkáráról 1663-ban: „Szénám volt huszonöt vagy harmincz nyári szekerral...”³⁰ A 18. századi Nógrád megyében több paraszti kárbecslés is megemlíti ezt a kerekes járművet. (Karancs-)Lapujtón 1722-ben Fazekas Pál féltelkes jobbágy „egy *nyári Széles vágó Szekér szerszám*”-ot említett (melynek becsértéke 2 forint), Kállón pedig szintén 1722-ben Dera Mihály egésztelkes jobbágy „hét *nyári Szeker*

25 Reguly A., 1975. 23.

26 Gönyey S., 1942. 273.; Haáz F., 1932. 13.

27 Nógrád megye Levéltára (a továbbiakban NML) IV. 22. *Zólyomi J.*, gyűjtése, melynek átengedését ezúton is megköszönöm.

28 *Paládi-Kovács A.*, 1989. 370. A 18–19. századi adatokhoz: NML XIII. 4. Majthényi uradalom iratai és NML IV. 22. tűzkárbecslések. *Zólyomi J.*, kijegyzései.

29 Takács L., 1985. 328–329.

30 NML XV. 2. *Nagy I.*, iratgyűjteménye.

széna” tűzkárt vallott be.³¹ Gergelyfalván és Gácslehotán 1722-ben, Gácsfalván 1740-ben említenek „nyári szekérre való létrák”-at, illetve 12 nyári szekér megégett szénát. (Utóbbi három falu Gács környékén, Losonctól északra fekszik, lakosságuk zömmel szlovák anyanyelvű.)³²

19. századi kárbecslésekben szintén előfordul a jármű neve. (Ipoly-)Tarnócon 1830-ban Hegedűs Antal jobbágnak négy szekere veszett oda: ökrös nyári szeker 10 Ft, Lovas nyári Kotsi két oldala 2 Ft, 2 Nyári Szeker fakó kerekekkel 20 Ft.³³

(Rárós-)Mulyadon 1854-ben Patai Mihálynak szintén négy járműve hamvadt el a tűzvészben: egy rövid utazó szeker 10 Ft, 2 nyári hurtzolkodó szekerek 10 Ft, 1 vasas Kotsi utazó 8,40 Ft.³⁴

Itt jegyzem meg, hogy Rárósmulyadon (Mul'a) 1972-ben még magam is fényképeztem ún. *nyári szekeret*.³⁵

Ez a jármű az utóbbi száz-százötven év folyamán nem sokat változott. Régebben főként a losonci, rimaszombati, rimaszécsi vásárokon lehetett beszerezni. Észak-nógrádi, észak-gömöri kerékgyártók és szlovák paraszti háziiparosok szállították eladásra. Szeder Fábíán azt írja a palócokról, hogy „többnyire mindnyájan mesterséges faragók is. Amellett, hogy házaikat maguk építik, a szekereket, jármokat, hordókat, kádakat, konyha(i) faedényeket is megkésztik.”³⁶ Az I. világháború után a Palócföld falusi kerékgyártói maguk is készítették *nyári szekeret*.

A 18–19. századból fennmaradt nógrádi és gömöri adatok azt igazolják, hogy a Felföldnek egy széles sávjában a nyelvhatár két oldalán élő magyar és szlovák parasztságnak külön székere volt a széna és a kévés gabona szállítására, amit a magyarok többnyire *nyári szekérnek* neveztek. Ez szélesebb és hosszabb volt, mint a köznapi fuvaros vagy utazószekér. Oldala is magasabb annál, s végig létrához hasonló szerkezetű. Voltaképp ez tekinthető az egész Felföld domináns és csaknem mindenütt elterjedt szénahordó szekérének. Ezt váltották fel a Magas-Felföld kisebb-nagyobb térségeiben (bányavidékek) s itt-ott szigetszerűen a „lyukas oldalas”, „láncos lajtorjás” szekértípussal. Az észak-borsodi, gallyasági, tornai magyar parasztok megkülönböztették a rövid „magyar szekeret” a hosszú „hegyi szekértől”, az ún. „tót szekértől”. Előbbihez rendszeren 2,5 m hosszú *derék* tartozott, amit *hosszú nyújtó* és *hosszú derék* beiktatásával alakították át hosszú szekérré. Kisebb gazdáknak a 20. század első felében már csak *magyar szekerük* volt, de a tehetősebbek 2–3 szekeret is tartottak. Ők nem bajlódtak a szekér átalakításával, mert gazdaságukban állandóan kéznél volt egy hosszú lajtorjás *hegyi szekér*.³⁷ Hasonló szekérválasztékot és elnevezéseket talál a néprajzi kutatás a Cserehát, a Hernád-völgy és a Zempléni-hegység térségében is. Az abaúji Hegyközben az ún. *tót szekér* szénahordásra szolgált. Ott a szekéroidalt rakoncák, illetve azokba csapolt merev lőcsők támasztották ki. A hosszú szekéroidalak nem sokban különböztek az előbb említett tájakéitól. A szénahordó szekérhez a Hegyközben 4 m hosszú, létrához hasonló szerkezetű *lajtorják* tartoztak. Mint Balassa Iván rámutatott, ez a szekérfajta már nevé-

31 Zólyomi J., 1975. 170–171.

32 NML IV. 22. Kárösszeírások. Gácsfalván a károsult Lakatos Márton jobbágy családneve magyar nemzetiségre utal.

33 NML IV. 22. Kárösszeírások.

34 NML Füleki Járás Szolgabírói Iratok. A 32–34. jegyzet adatai Zólyomi J. kijegyzései. Átengedésüket a Szerző ismételtelen megköszöni.

35 Lásd Paládi-Kovács A., 1979. 352. 102. kép.

36 Szeder F., 1819. In: Paládi-Kovács A., szerk. 1985. 137.

37 Paládi-Kovács A., 1979. 353.

ben is az északi szlovák tájakhoz kapcsolódik. Megtalálható azonban az Északi-Kárpátok külső oldalán is, lemák (ruszin) és lengyel falvakban. A *tót szekér* „elejére nem lehet ülni, hanem vagy mellette mennek, vagy a lajtorján keresztül oldalt kilógatják a lábukat”.³⁸

A makovicai Rákóczi-uradalomhoz tartozó Hrabóczon 1634-ben 16 orosz *szekér* szénát, ugyanakkor Gabolthon 40 orosz *szekér* szénát írtak össze az inventárium készítői.³⁹ Minden valószínűség szerint a fentiekben leírt, létrához hasonló széles lajtorjával készült szekérről van szó, de nem tudhatjuk, voltak-e az oldalán teljesen nyitott vagy csupán kötéllel, lánccal felszerelt szakaszok. I. Rákóczi György felföldi uradalmaiban számos szekérfajtát használtak. Azonban a *vasas kasos lószekér*, a *vasas béres szekér* (Szerencs, 1648), a sok *furman vasas szekér* (Zboró, 1641) az Erdélyben is használatos lovas *társzekér*⁴⁰ a kor megbecsültebb, értékesebb szekérfajtái közé tartoztak, mint az alig vasalt háziipari termékek, a szűk határban mozgó szénahordó szekerek. Néha persze előfordult, hogy azzal is hosszú utakat tettek meg. 1683-ban történt valahol a Kárpát-medence északkeleti térségében: „Gyalogkatonáinkat nagy, széles, hosszú lajtorjás szekerekre ültették, s úgy vitték őket hat napig, míg csak végére nem értünk a pusztaságnak”.⁴¹

Abaúj, Gömör, Borsod, Heves és Nógrád megye 17–18. századi kovács-árszabásai szénahordó szekereket nem említene. Abaúj megye 1696. évi kovács-limitációjában első helyen a *Furmányos Szekér* áll, majd a „Négy Ló után való Szeker Vasazása” következik, s csak utána a „közönséges házi szeker Lánczostul szerszámostul”.⁴² Borsodban 1739-ben a „borért járó *Furmány Szekér* lánczostul” áll a lista élén, Pelsőcön (Gömör m.) 1771–1778-ban szintén említődik, de Heves és Nógrád megye korabeli kovács-limitációiban ezt a szekértípust és elnevezést nem találjuk meg.⁴³

A *furmányos szekér* igazi hazája a régi Szepes, Gömör és Abaúj-Torna volt, onnan került át néhány szomszédos vármegyébe is (Borsod, Zemplén, Sáros). Távolági fuvarozásra alkalmasabb volt a lófogat, de a szénahordó szekér elé jobban megfelelt az ökoriga. A gömöri, szepesi, mecenzéfi vasáru, a hegyaljai bor szállítása a 16–18. században vasalt *furmányos szekereken* történt. Ritkán fordult elő, hogy a jobbágyok hosszú és magas derekú, lajtorjás szekereikkel pénzt kerestek. Sáros megye 1772. évi úrbérendezése során csak kevés falu vallotta, hogy Bártfa, Eperjes, Kisszeben „városokban aratás idején, gabona behordásakor igás munkával pénzt” kereshetnek.⁴⁴ Városi kereskedőket, iparosokat a vásárra, boroshordókat a Hegyaljáról a Poprád vizéig, alföldi gabonát Bártfára, sóvári sót a Szepességbe, a lengyel határra vagy Abaúj-Tornába és Gömörbe Sáros megyében is csak a lovas fogattal rendelkező szekeresek tudtak szállítani.⁴⁵

Az általunk vizsgált szénahordó szekerek kora újkori és középkori formáját megnyugtatóan tisztázni aligha lehet. Régtől ismert a lőcsei földművescéh 1622-ben készült koporsóterítője, amelyen négy ló által vontatott szénahordó szekér látható (6. kép).⁴⁶ A terítőn látható szekér hosszú, magas oldalát primitív, villás végű lőcsők támasztják ki.

38 Balassa I., 1964. 152–153, 170.

39 Makkai L., 1954. 112.

40 Makkai L., i. m. 1954. 96, 124, 473.

41 Magyar Simplicissimus. Bp. é. n. (1956) 161.

42 Bodgál F., 1964. 273–274.

43 Bodgál F., 1964. 277, 279, 280, 284.

44 Udvari I.–Viga Gy., 1993. 183.

45 I. m. 1993. 188–189, 191.

46 Domanovszky S., szerk. é. n. III. 172.



6. kép. Szepességi szénásszekér. A lőcsei földművescéh koporsóterítőjéről, 1622.
Magyar Művelődéstörténet III. 172. o. nyomán

Elöl-hátul a szekér felső peremén túl végződő lécek tartják az alig valamivel magasabb szénarakományt, de a szekéroltal középső harmadában a rakomány oldalt kitüremkedik. Ott a szekéroltal „lyukas”, de nem dönthető el, hogy a szekéroltalhoz tartozó léceket, pálcákat pótolták-e kötél- vagy láncdarabokkal. A rakomány tetején nyomórúd vagy nyomtatókötel nem fedezhető fel.

A korai szekérábrázolások közül különös figyelmet érdemel a Bars megyei Jánosrét (ma Lúčky) egyik oltárképe. Ez az 1480 körül keletkezett festmény boroshordót szállító lovas szekeret ábrázol.⁴⁷ A szekéren egyetlen hosszú hordó látható. Két oldalát kötélgúzzsal rögzített rakoncák és lőcsök támasztják ki. A szekéroltal alsó és felső rúdját csupán a végükön tartja össze faragott deszkából készült záp. Egyébként rájuk hurkolt kötéldarabok helyettesítik a szekéroltal zápjait (léceit, pálcáit). Ez a technikai megoldás a „láncos lajtorja” történeti előzményének látszik. Itt jegyzem meg, hogy a budai vámon a 13. század közepén nem egy, hanem általában három hordót szállító szekérről számoltak.⁴⁸ A 18. században Bártfa, Eperjes, Kisszeben vámtételei egy-egy kocsi 9 hordó borral vettek számításba.⁴⁹

A Felföld középkori járműveit Domanovszky Sándor úttörő tanulmánya sok szempontból tisztázta. Figyelmét főként a távolsági kereskedelembe használatos nehéz mázsaszekér és az egyetlen (esetleg 2–3) lóval vontatott könnyű kis járművek (*ajonca, csille, kólya*) kötötték le.⁵⁰ Látóköréből kimaradtak – főként forrásadatok hiányában – a paraszti munkában használatos szekérfélék, az ökör igával vontatott szénahordó, fahordó stb. szekerek. Szűcs Jenő a vonóerő felől közelítve a tárgyhoz, középkori szekereknek három kategóriáját különítette el. Azt találta, hogy az „öreg”, nehéz szekereket 6–8 ló vagy ökör húzta, a „közönséges” (currus communis) szekeret 4 ló vagy ökör vontatta, míg a „keskeny, vékony” alkalmazhatóságához elegendő volt 1–3 ló.⁵¹

Fuvarozási kötelezettség, robot a szénahordó jobbágyokat is gyakran terhelte. Így például a Thurzó birtokok jobbágyai az 1600–1636 közötti időszakban sok mindent fuvaroztak robotosként. Gönci jobbágyaik (Abaúj m.) bort szállítottak a szepesi várba, de a közeli Folkmár, Zakárfalva, Kluknó, Hrisóc jobbágyait gabona- és szénahordáson kí-

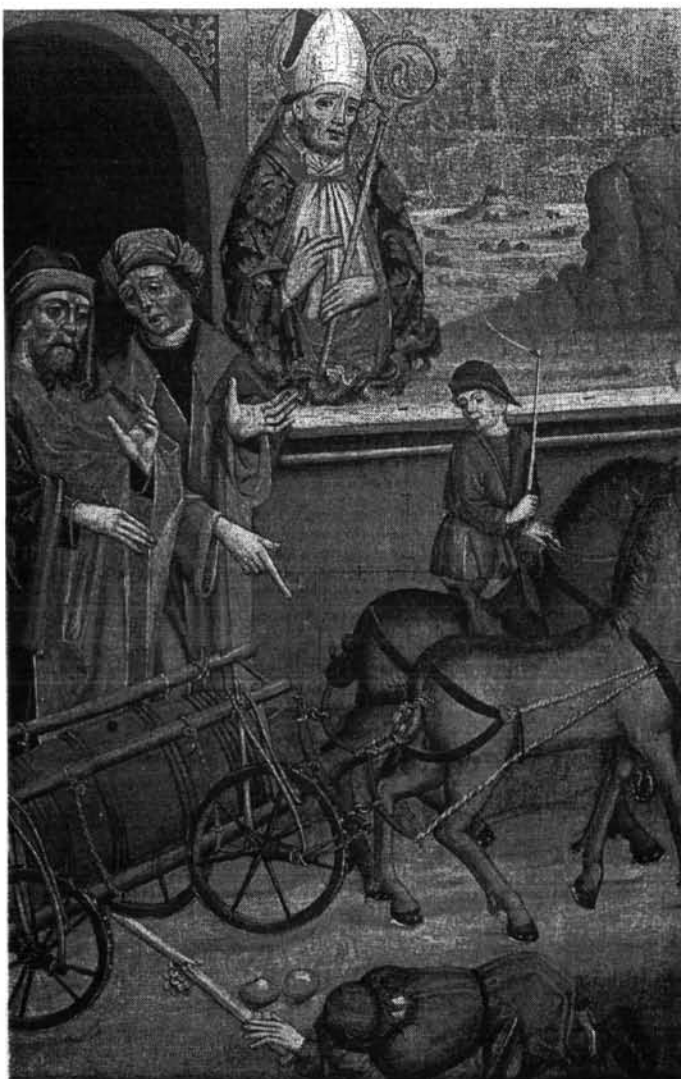
47 Török Gy., 1989. Lásd még Domanovszky S., szerk. é. n. II. 149.

48 Szűcs J., 1984. 18.

49 Udvari I.–Viga Gy., i. m. 1993. 194.

50 Domanovszky S., 1979. 110–111.

51 Szűcs J., 1984. 20–22.



7. kép. Hordószállító lovas szekér. A szekéroldal „lyukas”, középen kötélgúzsokkal van összekötve. 1480 körül keletkezett oltárkép. Jánosrét (Lúčky, Bars vm.)
Török Gyöngyi, 1989. nyomán

vül más fuvarozási kötelezettség nem terhelte.⁵² A boroshordók és a széna, illetve a kalászos gabona fuvarozása tehát az uradalmakat is közelről érintette.

A vizsgált két szekértípus eredetét ma még nem lehet biztonsággal megállapítani. Ikonográfiai forrásaink (Lőcse 1622, Jánosrét 1480) a felföldi német városokhoz, bányavidékekhez vezetnek, miként az 1900-as évek elején készült helyszíni tárgyfotók is.

⁵² Berlász J., 1936. 85, 87.

Joggal merül fel, hogy a láncos lajtorja először a dél-szepesi és a Garam-vidéki bányavárosok körzetében jelent meg.

Figyelmet érdemel a magyar szekérterminológia német eredetű rétege is. *Fuvar* (1575) és *furmány*, *furmányos* (1635) szavunk biztosan német jövevényszó.⁵³ Utóbbinak a szóföldrajza is tanulságos, mert jellegzetes módon kötődik a Szepes-Gömöri Érchegeység környezetéhez. Úgy látszik, hogy olyan meghatározó jelentőségű szerkezeti elemek neve is német eredetű, mint a *rúd* (1327), a *lőcs* (1364), a *lajtorja* (1493), a *felhérc* (1547), a *sín* (kerékráf), a *saroglya* (1530) stb. Ezek közül a *saroglya* szót Mollay Károly egyenesen szepesi szász eredetűnek minősíti.⁵⁴ Felmerülhet a *lőcs* szó szepességi, illetve felföldi német eredeztetése is. Annál is inkább, mert ez a szerkezeti elem a magas oldalú szekéroidal kitámasztására szolgál, s kezdeti formái a felföldi szénahordó szekereken a Felföld és az Északi-Kárpátok térségében mindenütt megtalálhatók.

A szepesi és a gömöri bányavidékek, a Felföld nagy erdőségei sok-sok fafuvarozásra adtak módot. E tájak népei régtől fogva igen sok vasláncot használnak szekereiken (lásd pl. Répáshutát).⁵⁵ Ezen szekérláncok fajtáit a 16–17. század óta rendszeresen említik a kovács-limitációk is. Feltehetőleg a 16. században cserélték fel az előző század végén megörökített kenderköteleket vasláncokkal a felföldi szekereken. *Lánc* szavunk csak a 15. század elején tűnt fel írott szövegekben. Eredetét a TESz bizonytalanul mondja. Felteszi, hogy esetleg északi szláv jövevényszó, a cseh *lančuch*, a szlovák *lancuch* származéka, s nem veszi számításba a korai újfelnémet *Lantz* szóból való származtatás lehetőségét.⁵⁶ Persze régebben *lőcs* szavunknak is szláv etimológiáját tartották meggyőzőbbnek.

Fontosabb ennél az a tény, hogy a Felföld szénahordó szekereinek itt tárgyalt két típusa mintegy négy-öt évszázadra tekint vissza, s mindkét szekér tárgyföldrajza, térbeni elterjedtsége hosszú múlttól, történeti mélységről tanúskodik.

IRODALOM

Balassa Iván

1964 Földművelés a Hegyközben. Bp.

Baran, Ludvík

1973 Transport in Czechoslovakia as an Ethnographical and Social Phenomenon. In: Land Transport in Europe. (Ed. *Fenton, Alexander-Podolák, Ján-Rasmussen, Holger*) 57–89. Kbenhavn

Berlász Jenő

1936 A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában, különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére. Bp.

Bockhorn, Olaf

1978 Wagen und Schlitten im Mühlviertel. I–II. Linz

53 *Horváth M.*, 1978. 75–76., 78.; *Mollay K.*, 1982. 281.

54 *Mollay K.*, 1982. 262–274., 381., 389–394., 481., 492., 498.

55 *Paládi-Kovács A.*, 1984b. 160.

56 TESz = A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára, főszerk.: *Benkő L.*, II. Bp. 1970. 715.

Bodgál Ferenc

1964 Kovács-limitációk Magyarország északi területéről a XVII–XVIII. századból. Népr. Közl. IX. 272–291.

Boross Marietta

1976 Vývin hospodárskeho systému v obci Rudná (1866–1951). Gemer 2. 103–144. Rim. Sobota

Borovszky Samu (szerk.)

é. n. (1903) Gömör-Kishont vármegye. Bp.

Domanovszky Sándor

1979 Mázsaszekér. In: Gazdaság és társadalom a középkorban. Történetírók Tára (szerk.: *Glatz Ferenc*) 101–135. Budapest. Első kiadása: Fejérpataky Emlékkönyv 1917. 37–74. Bp.

é. n. (Szerk.) Magyar művelődéstörténet, I–IV. Bp.

Gallo, Ján

1983 Muránska Zdychava. Rim. Sobota

Gönyey Sándor

1942 A csíki szekér. NÉ. XXXIV. 273–274.

Haáz Ferenc

1932 Az udvarhelyszéki székely szekér. NÉ. XXIV. 10–19.

Horváth Mária

1978 Német elemek a XVII. század magyar nyelvében. Bp.

Ikvai Nándor

1967 Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. Műveltség és Hagomány IX. Debrecen

Keszi-Kovács László

1981 Der Leistenwagen im Karpatenbecken. In: Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa (Hrg. *Paládi-Kovács Attila*) 107–116. Bp.

Kuka, Pavol

1971 Dekýš. I. Pol'nohospodárstvo. Zvolen

Magda Pál

1819 Magyarországnak és a' határörző katonaság vidékének legújabb statistikai és geographiai leírása. Pest

Makkai László

1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp.

Mollay Károly

1982 Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp.

Ország Vranecky, Joža

1974 Tradiční kovárství na moravsko–slovenském pomezí v oblasí Javorníků. In: Moravsko–slovenské vztahy v lidové kultuře. (Red.: *Štika, Jaroslav*) Sborník Valašského Muzea, 131–153. Ostrava

Paládi-Kovács Attila

1973 A magyar parasztság kerek járműveinek történeti és táji rendszerezéséhez. Népr. Közl. XVIII. 7–79.

1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Bp.

1982 A Barkóság és népe. Miskolc

1984a A magyar szekér a Kárpát-medencében. In: Tanulmányok Szatmár néprajzához (szerk.: *Ujváry Zoltán*) 157–168. Debrecen

- 1984b Hagyományos közlekedés és szállítás Répáshután. In: Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. (szerk.: Szabadfalvi József és Viga Gyula) 141–169. Miskolc
- 1989 A szállítás és közlekedés hagyományos eszközei a Palócföldön. In: Palócok III. (szerk.: Bakó Ferenc) 333–377. Eger
- 1993 Hungarian Hay Wagons in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. In: Tools and Traditions, Studies in European Ethnology (Ed. Cheape, Hugh) 101–106. Edinburgh
- 1998 Paraszti járművek néhány 18. századi árszabás tükrében. Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére (szerk.: Szendi Katalin és Kücsán József) 365–377. Sopron
- Podolák, Ján*
- 1956 Pol'nohospodárstvo. In: Banícka dedina Žakorovce (Red.: Mjartan, Ján) 63–122. Bratislava
- 1961 Pasienkové a lúčne hospodárenie na hornom Pohroni. Slovenský národopis IX. 549–578.
- Podolák, Ján (red.)*
- 1969 Horehronie. Kultura a spôsob života l'udu. Bratislava
- 1972 Zamagurie. Košice
- 1985 Horná Cirocha. Humenné
- Reguly Antal*
- 1975 Palóc jegyzetei, 1857. Sajtó alá rendezte Selmeczi Kovács Attila. Eger
- Sopoliga, Miroslav*
- 1983 Narodüe žitlo ukrainciv shidnoj Slovaščini. Bratislava
- Szeder Fábán*
- 1819 A palócok. In: Paládi-Kovács Attila szerk.: Magyar tájak néprajzi felfedezői, Bp. 1985. 130–139.
- Szűcs Jenő*
- 1984 A gabona árforradalma a 13. században. Történelmi Szemle XXVII. 5–33.
- Takács Lajos*
- 1985 A cserélhető (rövid és hosszú) karfás szekér eredetéhez. Ethn. XCVI. 327–329.
- Török Gyöngyi*
- 1989 A jánosréti Szent Miklós-főoltár a Magyar Nemzeti Galériában. Bp.
- Udvari István–Viga Gyula*
- 1993 A javak cseréje, munka és vándorlás Sáros megyében a 18. század közepén. Népi Kultúra – Népi Társadalom XVIII. 165–200.
- Zólyomi József*
- 1975 Nógrád megyei paraszti kárbecslések a XVIII. század első feléből. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 21. 169–180.

ZWEI HEUWAGENTYPEN IN OBERUNGARN IM 16–20. JAHRHUNDERT (Leiterwagen mit Ketten und Sommerwagen)

Auf dem Gebiet des Karpatenbeckens sind mindestens vier Grundtypen der Heuwagen vertreten. Unter diesen verbreiteten sich im einstigen Oberungarn besonders der mit hohen Seitenflächen und der mit langen Seitenflächen. Diese beiden Wagenarten unterscheiden sich nicht grundlegend voneinander. Beide verfolgen das gleiche Konstruktionsprinzip mit ihren typischen leiterförmigen Seitenflächen. Für beide ist die Verwendung von Leisten und das Fortbleiben der sog. seitlichen Ladebäume (ung: vendégoldal) charakteristisch.

Im alten Oberungarn – besonders auf dem Gebiet der ehemaligen Komitate Szepes und Zólyom – war bei den Wagen mit hohen Seiten eine Variante mit Ketten verbreitet (2–3. Bild). Die Wagenseiten waren etwa 110 cm hoch und zirka 550 cm lang. Dieser Leiterwagen unterschied sich von den anderen hauptsächlich dadurch, dass die hohen Seitenflächen in der Mitte ein „Loch“ hatten, weil hier die Leitersprossen fehlten. Statt ihrer waren locker hängende Ketten angebracht. Eigenartig waren die Wagen mit seitlichen Ketten auch hinsichtlich der Form ihrer Ladung. Beim Beladen quoll das Heu zu beiden Seiten aus dem verketteten Loch heraus. Da diese Wagen nicht hoch beladen wurden, befand sich der Schwerpunkt der Ladung dicht über dem Erdboden. Auf steilen Gebirgswegen war dies von großer Bedeutung, denn so konnte der Wagen an Berghängen gut das Gleichgewicht halten. Kam er dennoch ins Kippen, so verhinderten die seitlichen Heubuckel ein völliges Umkippen.

Ein dem Wagen von Zips ähnlicher Leiterwagen mit Seitenketten wurde um 1900 in Dobsina (Dobschau, Dobšiná) und Zólyomlípce (Slovenská L'upča) fotografiert (4–5. Bild). Das Vorkommen dieser Wagenart kann in mehreren Gegenden der heutigen Slowakei beschrieben werden. In erster Linie im ehemaligen Komitat Szepes, des weiteren in einigen Gegenden der alten Komitate Sáros, Gömör und Abauj-Torna (zB. am oberen Abschnitt des Flusses Bódva). Anhand von gestreuten Angaben lässt sich darauf schließen, dass dieser Leiterwagen mit seitlichen Ketten während der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts vor allem in den Bergbaugebieten von Süd-Zips und am Flusse Garam Gran zu den charakteristischen Transportmitteln gehörte. Hier und da wurden derartige Wagen auch im Komitat Liptó und in den östlichen Teilen von Mähren (Rusava, Vsetín) fotografiert. Anderweitige Parallelen sind uns nicht bekannt. Als wichtiger ikonographischer Beitrag zur Vorgeschichte dieser Wagenform dürfen das vom Jahre 1622 stammende Sargtuch aus Lőcse (Leutschau, Levoča) und das Altarbild von Jánosrét (Haneshey, Lúčky) (um 1480) angesehen werden (6–7. Bild). Wie anzunehmen ist, traten die eisernen Ketten an den Wagenseiten im 16. Jahrhundert im Bereich der alten deutschen Bergstädte auf.

In der südlichen, niedrigeren Unterregion von Oberungarn wurde der Sommerwagen (ung.: nyári szekér), der lange Leiterwagen, für den Heutransport genutzt. Von diesem veröffentlichte der Verfasser schon in früheren Arbeiten Fotos. Der Wagen war 5–5,5 m lang und hatte 80–100 cm hohe Leiterseiten. Die Spurbreite seiner Räder war um ein Fuß (31,6 cm) breiter als die der anderen Wagen dieser Gegend. Er war in den ehemaligen Komitaten Nógrád, Gömör, Hont und Borsod verbreitet. In Nógrád wird er seit 1663 in vielen archivalischen Quellen erwähnt.

Die beiden hier analysierten Heuwagentypen bildeten sich zu Beginn der Neuzeit heraus und sind seit dem 16. Jahrhundert für die Sachkerkultur Oberungarns als einer kulturellen Region charakteristisch.

Attila Paládi-Kovács

A LOVAS KOCSI A MEZŐKÖVESDI PARASZTGAZDÁK KEZÉN

BENCSIK JÁNOS–HAJDÚ RÁFIS JÁNOS

In memoriam Bodgál Ferenc (1932–1972)

I. A PARASZTKÖZÖSSÉG SOMMÁS TÖRTÉNETE ÉS JELLEMZÉSE

Amikor először nyílt alkalmam úgy igazából széjjelnezní a Mezőkövesdi Gépmúzeumban, amikor a gyűjtemény szervezője, lelkes kezelője, Hajdú Ráfis János alaposan végigvezetett a folyton gyarapodó kiállításban, megsejthettem a kiállított tárgyak mögött az ambiciózus egyént, s az óriási munkát, olykor az anyagi áldozatot is, miáltal felértékelődött az általa összehordott, a gazdag muzeális gyűjtemény. Kezdetektől a különböző rendeltetésű mezőgazdasági kisgépek (pl. lovasjárgány), stabil és mozgó lokomobilok, magyar gyártmányok mellett külföldi darabok, helyet kaptak a tárgye gyűttesben a paraszti üzemek mezőgazdasági eszközei, az aratás, a szénakaszálás, a teherhordás, a gazdasági udvar szerszámái, a termelés tárgyai, kitüntetett helyen a *lovas kocsi* s az ahhoz készített *kocsivasalások*, mondhatni *kovács mesterek remekei*.¹

Már akkor és ott megérezhettem, hogy a roppant sok szakmai munkát feltételező muzeális gyűjteményben egy sajátos szándékot érhetünk tetten. Ez pedig nem más, mint megőrizni, hagyatékolni és megismertetni a mezőkövesdi matyó *népművészet*en túl, avagy a *summásélet* divatos kérdéskörén túl, az alföldi² települések, parasztfalvak társadalmának gerincét alkotó, kisebb-nagyobb területű termőfölddel a hagyományos termelőeljárásokhoz makacsul ragaszkodó *birtokos parasztság* tárgyi kultúrájának megőrzése, átmentése a hivatásos intézmény keretein belül.

Innen kelteződik a szándékom, amely – rendhagyó módon – történeti-néprajzi szempontú leírásón akarja bemutatni (miután sikerült kiválasztani a legszemléletesebb, mintegy legreprezentatívabb témakört) a *lovas kocsit* és társadalmi-gazdasági szerepét, ezzel együtt a „matyó jelleget”. Tanulásként eldöntendő lehet, hogy mennyire reprezentatív a kiválasztott témakörünk: a szekerezés és a lovas kocsi. Vetélkedhet-e a kétségtelenül divatos népviselet és hímzés sok szempontból leírt, feldolgozott tárgykörrel.

Nem tekintem feladatunknak a matyóság fogalmának meghatározását, a matyók néprajzi jellemzésének bemutatását. Úgy ítéljük meg, hogy mintegy bevezetésként elegendő, ha itt pusztán hivatkozunk Fügedi Márta legújabb ismertetésére, melyben minden cicoma és sallang nélkül foglalkozik a matyó közelmúlt feltárásával, s az igazán kiváló kötet középpontjában a matyó népművészettel, a népművészet történetével (Mítosz és

1 *Hajdú Ráfis János*: Mezőgazdasági gépek gyűjteménye, Mezőkövesd, é. n.; *Hajdú Ráfis János*: Mezőgazdasági és technikatörténeti gyűjtemény Borsod megyében. HOMÉvk. XXV–XXVI. 461–465.

2 E kérdéssel Mezőkövesd parasztagdálkodásának a nagytájak közötti átmeneti jellegével, számos néprajzi leírás foglalkozik. Mindenekelőtt Györffy István, aki szerint a palóc táj peremén, a Bükk hegység lábainál, amolyan „hegyaljai” földrajzi táj peremén és másfelől a Tisza által közvetített sík vidéki, alföldi táj találkozásánál épült Mezőkövesd népi kultúrája egyébe ötvözte ezeket.

valóság, a matyó népművészet. Miskolc, 1997.).³ Már a mű címe is ezt a szemléletét sugallja. Összegezi a szakirodalom fejlődését, a feltáró munka történetiségét, értékét, a matyókutatás történetét. Eközben mellőzve a felsorolást, azt kell hangsúlyoznunk, hogy a fentebb említett témakörön kívül viszonylag csekély az olyan néprajzi leírás, mely a matyóság termelő tevékenységével, a szerszámkészlettel, azok használatával stb. foglalkozik. A Györffy István kezdte sort csupán néhányan folytatták.⁴ Erről könnyen meggyőződhetünk, ha felütjük, s lapozgatjuk „Mezőkövesd” város monográfiáját (é. n. 1975) a megfelelő néprajzi résznél (485–787. oldal).⁵

Választott témánk: *lovas kocsi a kövesdi parasztagazdák kezén*, eleddig nem kapott kellő figyelmet. Pedig a matyó közösség gerincét az állattartó és földdel rendelkező módos parasztok alkották. Ezek számára pedig a szekér, vagy amiként ők szóhasználatukban említik, a *kocsi* nélkülözhetetlen volt. Amint mondják, a szekér az ökrök vontatta, nehéz jármű. Mezőkövesden emberemlékezet óta nem alkalmaztak ökrös szekeret a teherhordás során. Legfeljebb a második világháború után, szükségből fogtak 1–2 tehenet a kocsiba. A lóvontatású jármű, a könnyű kocsi hozzátartozott a parasztcsaládok mindennapos tevékenységéhez. A legkülönfélébb célra alkalmas volt a lovas kocsi. Az ökrök és a lovak szerepét a teherhordásban már a múlt század végén (1895) az alább közöltek jellemezték.

Igás fogatok Mezőkövesden 1895-ben

Lófogatok					Ökörfogatok		
1-es	2-es	3-as	4-es	összes ló	2-es	4-es	6-os
112	383	136	26	843 kanca 396 herélt	5	–	–

Folytassuk gondolatainkat Mezőkövesd gazdaság- és társadalomtörténetének vázlatos bemutatásával. Erre a célra véleményünk szerint igen alkalmas Fényes Elek leírása.⁶ „...szabadalmas mezőváros. Egész határ kiterjedése 14 990 hold. Ebből 890 hold belseőtelek és kert 7969 hold szántóföld, 1956 hold kaszáló, 385 hold szőlő, 3482 hold legelő és 308 hold kenderföld. 1784-ben a fels. kincstárral kötött örökös szerződés szerint maga a közösség bírja. Van pedig 209 egész telek, melyből dominicalis föld nevezet alatt 19 egész telket a nemesek, a többi 190 egész telket az adózók használnak... A határ felsőbb részén néhol dombos emelkedettebb, közben völgyes, nyirkos földű térség; a közép és alsó részen róna, itt-ott szikes másutt vizenyős, leginkább agyagos föld. A trágyázást általában megkívánja...”

A társadalmi folyamatot jellemezve, le kell szögeznünk, hogy az ismertetett gazdasági állapot ugyan az 1848-as törvényeket követő, de az úrbérrendezést közvetlenül megelőző évekről nyújt átfogó képet. Említi Fényes Elek adatszolgáltatója, hogy a város

³ *Fügedi Márta*: 1997. L. az általa szerepeltetett bibliográfiát. A közölt fényképek eredetije a Mezőgazdasági Gépmúzeum tulajdonában vannak, reprodukciójukat Fügedi Márta könyve előkészítése során csinaltatta.

⁴ *Györffy István*: Magyar föld–magyar nép. é. n. kötetben „A matyók” című fejezet 243–264.

⁵ *Sárközi Zoltán–Sándor István* (szerk.): Mezőkövesd város monográfiája, 1976. Sokat hivatkozott munka, melyben külön rész foglalkozik a néprajzzal a 485–792. oldalakon. Ezek a fejezetek is bizonyítják, hogy közfelfogásban, de itt is hangoztatott szemléletmód létező, nevezetesen a közölt tanulmányok többsége a matyó népművészetrel, díszítőművészetrel vagy azzal kapcsolatba hozható részterületekkel foglalkozik egész Kis Jankó Bori néni bemutatásáig. Magam azon a kiránduláson ismerkedtem meg a híres hímezőasszonnyal, melyet 1952-ben dr. Janó Ákos, a Hajdúsági Múzeum igazgatója vezetett.

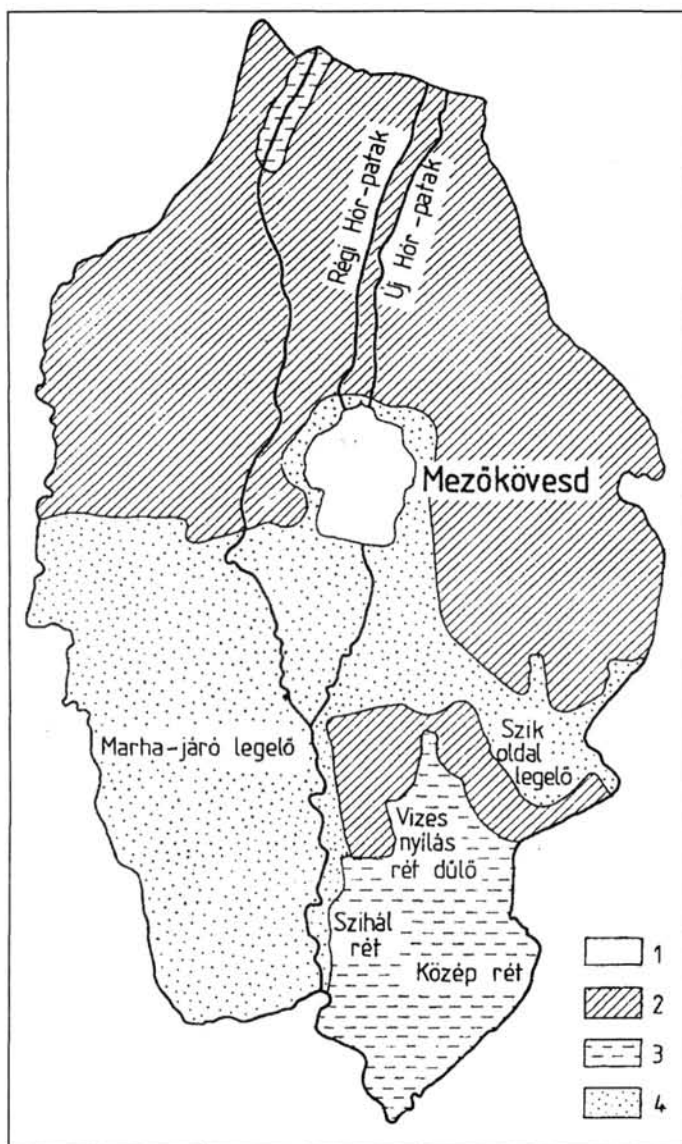
⁶ *Fényes Elek*: 1851. Pest, 271. Miként ismert, Fényes Elek *adatszallítói* a helybeli nótáriusok (stb.) voltak. Egyfelől a legteljesebb anyagot bocsátották a szerző-szerkesztő rendelkezésére, így Mezőkövesd a kor felfogása szerint összeírt képe áll előttünk, másfelől a jobbágyfelszabadítás után 3 évvel megjelent munka még a feudális társadalom utolsó éveinek állapotát konzerválja.



1. kép. Mezőkövesd belsősége 1767-ben. Györfly István után

a diósgyőri koronauradalom tartozéka volt. A 18. század elejéig bérbeadás útján hasznosította a királyi kamara. A bérlők között találjuk az egi káptalant is. 1755-ben Mária Terézia visszaváltotta, ezt követően több birtoktesttel elzálogosította Kövesdet is a magyar királyi uradalmi kamara elnökének, gróf Grassalkovich Antalnak. A következő évben (1756) szóbeli szerződést kötött Kövesd előljáróival, ennek értelmében a természetbeni kötelezettségek megváltásaként évi 2500 RFL-t fizettek a kövesdiek a földesúrnak.⁷ Jelek szerint ez a gyakorlat 1773-ig változatlan maradt. 1765-ben a lakosság vagyoni állapotát az

⁷ Egy hasonló jogállású település, mint Mezőkövesd, mely a feudalizmusban *oppidum*ként (mezőváros) működött, szerződésben kikötött és vállalt állami és földesúri terhet évente egy tételben törleszthette. Ennek során a városok *magisztrátusa* vetette ki, megfelelő *kulcs* alapján ezeket a terheket. Miután a magisztrátusban is a telkes jobbágyok foglaltak helyet, érthető módon tudatosult a családokban generációkon át az a tényleges gyakorlat, hogy a településre kirótt *terhek* zömét a telkes jobbágy családok fizetik, tehát a városi jogokat, beleértve a viszonylagos szabad állapotot az által élvezheti bárki is Kövesden (beleértve a kismenéséget is!), hogy a telkes réteg pontosan teljesítette kötelezettségét. Ennek, mármint a mezőváros ilyen működésének záloga a *pénzgazdálkodás* kiterjedése, a telkes gazdáknak megfelelő tőkeállatuk, piacra vihető gabona- és más termékfeleslegük volt. Ezeket értékesítvén jutottak pénzhez.



2. kép. Mezőkövesd földhasznosítása a 18–19. században
 1 = belsőség, 2 = szántó, 3 = rét, 4 = legelő (Frisnyák Sándor után)

alábbiak mutatják: egésztelkes 66, féltelkes 61, negyedtelkes 182, nyolcadtelkes 77 gazda volt, mellettük 143 „pázsitos” zsellér, 35 pedig „egyéb” zsellér státuszú volt. Ehhez hozzátartozik annak ismerete, hogy ugyanekkor az *egész telek*hez 30 pm. vetés, 9 szekér szénát termő kaszáló, a *féltelk*ekhez 20 pm. 6 szekér széna, a *negyedtelek*ekhez 10 pm. vetés és 3 szekér széna tartozott. A Mária Terézia-féle úrbérrendezést Kövesden 1773-ban vették be. Ennek kedvezőtlen hatása érezhető volt a megváltás pénzbeni terhének emelkedésében (4158 ft). Az ennek nyomán támadt elégedetlenséget 1786-ban új szerződéssel zárta le a város előljárósága.

E folyamatot a Fényes Elek leírásában olvasható tételek zárják. Kövesd oppidum 1786-ban negyedosztályú földekkel rendelkezik. 339 telkes paraszt, 70 házas zsellér, 9 házatlan zsellér használatában van 178 $\frac{3}{4}$ telek, 357 $\frac{1}{2}$ pm. belső telek, 6909 hold föld, 956 kaszás rét, 993 kapa szőlő, 1189 kilenced-mentes hold föld, 50–60 hold városi föld illetve rét. Évi adó összege: 4088 forint 43 krajczár.

Mielőtt a mezőkövesdi parasztek határhasználati rendjét leírnánk, utalnunk kell a paraszti gazdálkodás másik jelentős ágára, az *állattartásra*. A szakirodalomban a kutatók egyetértenek abban, hogy „Mezőkövesd lakosságának főfoglalkozását évszázadokon keresztül a nagyarányú állattenyésztés képezte, s ennek következtében kialakult települést és gazdálkodását Kóris Kálmán, Györffy István és mások tanulmányozták.⁸ Az állattenyésztés a múlt század közepén már erősen csökkent s a lakosok egy része a határ szűkülése és a megélhetés nehéz volta miatt a községből elvándorolni kényszerül. Ekkortól több alkalommal felvetődik a legelő felosztásának kérdése, amit végül hosszas huzavona után 1884-ben valósítanak meg.”⁹

Az itt tárgyalt korban, a 18–19. században még széltében az *extenzív állattartás* dívott. E tartásmódnak kedvezett a fölös legelőterületek árendálhatósága. Színterei pedig az ún. *külső legelők*, Mezőkövesd esetében a viszonylag közeli, Tisza mentén bérelt közösségi és uradalmi *puszták*. A város tényleges határán pedig az ún. *belső legelők* területek el, amelyen a közösen tartott állatcsoportok legeltek (hámos lovak, fejős tehéncsorda, sertécsürhe, fejős juhnyáj stb.). Annyira jellemző lehetett a legeltető állattartás Mezőkövesden, hogy az e munkában részt vevő, ezt végző pásztorok viseletében, életmódjában sok hasonlóság mutatható ki. Ezzel magyarázták az 1911-ben feltárt sírleleteket. „...sok sírt felhántak (akkor), gyerek voltam... Széles karimájú (kalapokat találtak a sírokban), 4–5 ujjnyi széles, mint a tótkalap, kis gombás a teteje, keskeny szalag rajta... Mondták az öregek, azért is volt az a széles kalap, mert minden ember pásztorkodott... este kimentek a legelőre mind”.¹⁰ A sok állat kívánta legelő területét a *nyomásos* földművelési rendszer *ugar fordulójával* is növelhették. Sőt, a szántott-vetett fordulókön is a *műveléskényszert* (azonos növény termesztése, azonos módon és többé-kevésbé azonos időszakban) alkalmazva, e célt kívánta elérni a gazdaközösség, pontosabban a település *tanácsa* (a polgári átalakulásig a magisztrátus). A mezőváros lakóinak természetes joga volt az *önigazgatás* (ez a merev, igen kötött feudális termelési és joggyakorlatban) nagyfokú szabad gyakorlatot biztosított a paraszti üzemeknek. A mezőváros vezető testülete irányította a termelést, beleszólt az egyén ettől eltérni szándékozó gyakorlatába. Irányította a legeltetés rendjét, gondoskodott a megfelelő apaállat-utánpótlásról, az alkalmas és megbízható pásztorokról.¹¹ A pusztákra legeltetés céljából hajtott állatoknak szerződésben biztosította a *pusztabérletet*, majd kezességét vállalt az egyén gazdasági vállalkozásáért. Miután a mezőváros magisztrátusában a tehetősebb, jól (célszerűen és eredményesen) gazdálkodó parasztek túlsúlyban, éppen ezért döntésükkel a réteg (a telkes gazdák) érdekeit szolgálták. Az állattartás szolgálatának rendelték alá a település szerkezetét, így funkcionálhatott célszerűen a két beltelkes, *ólaskertes* települési rend Mezőkö-

8 Kóris Kálmán: Matyó tüzelők és szénatartók. Néprajzi Értesítő IV. 247–263.

9 Dala József: Matyóföld 44. 1941.

10 Fél Edit–Hofer Tamás: Vázlat a matyókról. Bp. 1979. 7.

11 A mezővárosok kiváltságai között szerepelt az önigazgatás, és pedig ez befelé a munkátlan, dologkezelő egyénnel szembeni *érdekérvényesítés* (szabályozás, fegyelmezés, büntetés), kívülre a közösség érdekét védelmezték. A városiakok úgy juthattak a kiváltságaikból fakadó bármilyen haszonvételhez, ha az önigazgatás (tanács, a *hitese* testülete), és más társulatok pontosan és időben végezték feladataikat. Eközben érvényesült a rátermettség, szakismeret, nőtt a parasztagazda, jól és eredményesen gazdálkodó család tekintélye.

vesden.¹² Az már a paraszti *mentalitás, életszemlélet, életvitel és életmód* körébe utalja a kutatást, csak így közelítve érthetjük meg, hogy mi legyen az oka a matyó gazdák nagyszülőktől (ösöktől) rájuk hagyott határrendhez (stb.), s kézzel-lábbal hadakoztak az észérvekkel támogatott határtagosítás ellen még századunk elején is, sőt mai adatközlőink ezeket az érveket ma is ismerik és helyeslik szüleik, nagyszüleik illetően magatartását.¹³ Így őrizgették a termelési gyakorlatot, az azzal kapcsolható szokásrendet, ezeknek a korábbi századokból rájuk hagyományozott, rögzült reliktumait (pl. legeltetési rend, a tejfelhasználás, *tüzelősolak*) mennyire megbecsülték.

Az eredményes és jelentős haszonnal kecsegtető szántóföldi gazdálkodás és az egyre intenzívebbé váló állattartás követelte meg a parasztgazda társadalomban a különböző célú önszerveződéseket. Az előljárásság hozzájárulásával (mintegy kezessége mellett) jöhettek létre a század elején a közös kovácmestert foglalkoztató *tizedgazdaságok*.¹⁴ Bodgál Ferenc tanulmánya alapján jól tanulmányozhatjuk a közösségi kovács mesterállítást, szerepüket a termelésben.

A gazdaközösség szerződésben kikötött jogánál fogva az egyes gazda mindig rendelkezhetett a nélkülözhetetlen kovácmester munkájával, aki már-már az eredményes termelés záloga lett. Az a tény, hogy e kapcsolatban legfontosabb, minősítő körülmény az *ekevas-élezés* és a *lópatkolás* volt, utalhat a parasztgazdaság szerkezetére, a ló gazdasági jelentőségére. Jól ismerve a mester fontosságát, az 1930-as években *árkartellbe* tömörültek a kovácsok: a lópatkolást 80 fillérről 1 pengőre emelték. Az adatközlőm nagyapja tanúsága szerint ezért a fogadott mestert elbocsátották, aki Poroszlóra ment, ott keresett magának új munkát.

Még egyszer térjünk vissza határhasználatra: ebben jól eligazítanak az egykori funkciót megőrzött régi dülőnevek. A város monográfiájában¹⁵ felsorolásszerűen benne foglaltatnak az érdekesebb dülőnevek, jelesül *Marhajárás dülő, Nagyszállás dülő, Kis szállás tó, Gulya tó, Csorda tó, Csorda fertő, Szilaj méneskút, Alsó-, Felső csordakút, Gulyakút, Felső- Alsó méneskút, Kenderföld, Köles oldal, Libás dülő, Juhász fenék, Paprét, Kis- és Nagynyilas*. A település határa, földrajzi tagoltságához igazodóan, a paraszti termelői tevékenység szintere volt. Ezekre a mozzanatokra utalnak a felsorolt dülőnevek.

A tizedgazdaság *részvényeit* a társasági gazdák fiaik arányában vásárolták fel, így akarták biztosítani e lehetőséget leendő gazdságukhoz. Így Lanszki Pál két fia számára 2, Hajdú Ráfis Gáspár három fia számára 3 részvényt vásárolt. Ez telekkönyvben rögzített örökségként hagyatékolt vagyონrésznek minősült. A lányok nem részesültek effajta örökségben.

A kovács gazdaközösség 1951-ig állt fenn, ekkor eladták a kovács lakását és a műhelyét, s felosztották a 60 részvényes között. Az utolsó kovács Jacsó János mester volt, aki a tsz-esítésig dolgozott a közösségnek.

12 *Dala J.* i. m. 41.; A városbelsőből az ólaskertbe kitelepülésről az első adat 1825-ből való. Ez a folyamat az 1920-as években zárult. Elhúzóadásának családostódiási oka volt, erre vezethető vissza. Lássuk a Hajdú Ráfis családot, hogy rendezkedett be a kertben.

13 *Erdélyi T.* i. m. Matyóföld tagosítása. *Dala J.* i. m. 161.

14 *Bodgál Ferenc*: Községi kovács a mezőkövesdi matyóknál. Népr. Ért. 1962. 81–95. A szerző két kovács árszabályzatot, 1805-öst és 1922-est.

15 *Pataki István*: Mezőkövesd dülőnevei. In: Mezőkövesd város monográfiája. 32–33.

Az így foglalkoztatott *közösségi kovács* más gazdának is dolgozhatott, ha nem volt a társaságtól megbízása. Természetesen a szokott díjtételt alkalmazta a mester. A kovácsmesterek körében divatos volt az ún. *komenciós munka* vállalása.¹⁶ Ilyen esetekben a gazda megállapodott a mesterrel, hogy évi meghatározott mennyiségű terménnyel (pl. 1 véka búza) lehetett komenciós. A komenciós kedvezményezettsége abban nyilvánult meg, hogy nem kellett a munkáért azonnal fizetni, csak cséplés után. S a kialakított komenciós a munkában előnyt élvezett.

A kövesdi gazdák körében sikere lévén az effajta, a termelést szervező és korszerűsítő *társulásoknak*, azok érhetően más területen is szerephez jutottak.¹⁷ A század elején *cséplőgép-társulás* alakult ily módon. 10–12 gazda együtt vásárolt cséplőgépet, s *bér-gépészt* foglalkoztattak. Ha a város területén befejezték a munkát, akkor a környező falvakban is vállaltak cséplést, sőt egész a szlovák határig (Gagyok) mentek csépelni.

Történelmi adatokat találhatunk a *juhtartó társaságokra* is. Tulajdonképpen hasonló elven működött a város korai legeltetési rendje. Ekkor azonban a település önkormányzata működtette a társasági munka szervezeteit.

II. EGY CSALÁDMINTA: A MEZŐKÖVESDI BIRTOKOS PARASZTI RÉTEG HAGYOMÁNYŐRZŐ EGYSÉGE¹⁸

Ahhoz, hogy a mezőkövesdi paraszttársadalmat tanulmányozhassuk, itt nincs eleendő tér, éppen ezért jónak ítéltük, ha egy céljainknak megfelelő családot kiválaszthatunk, ennek segítségével egy *hadat* is tanulmányozhatunk. A család szerzőtársunk révén mintegy önként kínálkozott, csupán el kellett fogadnunk e segítséget. Ezzel eljutottunk ahhoz a lehetőséghez, hogy a *Hajdú Ráfis család* emlékanyagát korlátozás nélkül¹⁹ rendelkezésünkre bocsátotta, tehát a családját mintegy mintának, modellnek felhasználhatjuk. Az így kiválasztott, hangsúlyos Hajdú Ráfis család révén rekonstruálni tudjuk a parasztgazda-üzemek szerkezetét, működését, éves munkájukat a tervezéstől a szervezésig, illetve az őszi betakarításig, majd hogy a család a külső segítséggel (szolga) miként termelt. Eközben tanulmányozzuk a *lovás kocsit*, mint a legfontosabb s egyetlen termelő és teherhordó eszközüket, a kistáji kapcsolatok eszközét a múlt század végétől a jelen század közepéig.²⁰

A mezőkövesdiekről számos leírás és tanulmány született, hol népszerűsítő, hol tudományos igénnyel. Gazdag az irodalmuk, ezen belül gazdag a szakirodalmuk (néprajz, történelem).²¹ Ennek jelentős része úgy ír a *kövesdi matyókról*, mint valami útonmódon „kiválasztottak”-ról, szerepüket pedig történelmi koron és történelmi helyen kívülinek írja le. Röviden: erősen túloz. Éppen ezért mi szándékosan nem hangsúlyozzuk a „matyó” mivoltukat, bár azt nincs okunk kétségbe vonni: mi már dolgozatunk címében

16 A kovács hajlandó volt vállalni *komenciósokat* is. Meghatározott évi terménybért fizettek a munkájáért. Aztán cséplés után szedte össze a komencióba járó bérét. Ez azonban nem úgy működött, mint a falvakban, hiszen Kövesden sok kovácsmester volt. Ez a gazdáknak kedvezett.

17 Erdélyi Tibor: a kövesdi földbérő szövetkezetet írja le. In: *Dala J. i. m.* 159.; *Hajdú Ráfis János: A technikai fejlődés kezdete, a motorikus erő megjelenése Mezőkövesden.* Matyóföld, 1993. 16–40.

18 Ez szinte véletlenszerű kiválasztás, no persze éppen Hajdú Ráfis János volt az, aki jól ismerte családját és biztosítékot jelentett ismerete.

19 Ha arra gondolunk, hogy az 1950-es években milyen megkülönböztetés dívott (kulák lista stb.), milyen módon hurcolták meg egy-egy család tagjait. A részünkről megnyilvánuló kérés nem is egyszerű.

20 *Viga Gyula: Árucsere és migráció Észak-Magyarországon.* Debrecen–Miskolc, 1990. Egész sor adattal szolgál.

21 Az idevonatkozó bibliográfiát mind az eddig érintett szerzők, mind a városi monográfia felsorakoztatás-szerűen számon tartja.



3. kép. Az állami gazdaképző iskola bizonyítványa Hajdú Ráfis János számára (1948)



4. kép. Mezőkövesd községi elöljárósága 1904-ben
(Gáspár György főbíró első sor, balról negyedik, fehér gatyában)

jelöltük, sőt tematikánk sejteti a szokottól eltérő törődésünket az ún. matyók társadalmával. A társadalmi leírások abban megegyeznek, hogy az egyes *nagycsaládok* összetartozónak érzik magukat Mezőkövesden. Magunk úgy ítéljük, ez a tudat azért alakulhatott így, mert a 18. század elején újraszerveződött mezőváros közössége nem túl nagy népséggel rendelkezett ahhoz, hogy az egyes családok tagjaiban ne keveredjen a *származástudat* az egész község hovatartozásával,²² ellenben számon tartják mind a családban, mind a társadalomban pl. a *Gáspárok*, a *Petők*, a *Lázárok*, a *Mártonok* rokon voltát.

²² Herkely Károly: A mezőkövesdi matyó nép élete. Bp. 1939. 26.

A közös ősektől való származást ezáltal őrizgették és megformálódott a *hadak* mibenléte. Dala József írja:²³ „Ma is Márton had, Murányi had stb. néven írják a hatalmas családot alkotó ősök leszármazottait. Az egész 21 000 lakosú falu csupa ángyom, meg sógorom. Csupa rokonság. Nem nőültek idegenből, még a másik utcából sem.” Ezáltal a közösség is arra kényszerült, hogy így nevezze meg magát: *Gáspár had, Pető had, Lázár had, Márton had*. Nyugodtan elkülöníthette önmagát felmenői, ősei révén a város közösségén belül anélkül, hogy veszélyeztette volna az a település homogén voltát. Ugyanakkor hangoztathatjuk, hogy élt a hadakban a megkülönböztetés igénye. Ennek az alapja a *kiváló* termelés, a *jeles* termékek, a keresztényi erkölcsi normák szerinti élet stb.²⁴ Vitathatatlan az is, hogy a város társadalmának vezető, irányító törzsokeét, annak a közteherhordó részét, a példásan gazdálkodó, a hagyományokat átörökítő réteget jelenítette meg Mezőkövesden az egykori *telkesjobbágyok* és utódaik, a parasztagazda (jó gazda) réteg.

A fentebb felsorolt szempontokat hangsúlyozó tanulmány Herkely Károlytól való, melyből átvehetjük az alábbi részeket.²⁵ 1682-től kíséri nyomon a város társadalmát alkotó jobbágycsaládokat: ekkor a következő családokat írták össze: Alaj 1, Árokszállási 1, Bacsza 1, Balog 2, Bencsik 1, Borbás 2, Csák 3, Dali 1, Farkas 1, Fazekas 1, Fekete 1, Ficsor 1, Gógh 1, Kakulya 1, Kakuk 1, Kalmár 1, Kátai 1, Kovács 3, Koza 1, Lázár 2, Menyhárt 1, Mészáros 1, Nagy 3, Palóc 1, Panyi 1, Pénzes 1, Pethő 1, Pók 3, Ruszay 1, Sereg 1, Seres 1, Sisa 1, Somodi 1, Szabados 1, Szabó 5, Szenda 1, Szócs 1, Szöllősi 1, Tajti 1, Tóth 3, Túri 1, Varga 2, Vas 1, Virág 1, Visontai 1, Zagyvai család 2. A mai nevek közül legmesszebb visszakövetkeztethető a *Kispál* családé, mely 1563-ban mint *nemes* lett összeírva Mezőkövesden.

A napjainkig keveset változó városi társadalom az 1700-ban bekövetkezett „újjaszületés”-ben vette alapját. Annyi bizonyos, hogy a török kor végén még nem szereplő családok később költöztek Kövesdre: Barczy, Gáspár, Fügedi, Murányi, Hajdú Ráfis, Takács, Csirmaz, Bollók. Nevükből arra következtethetünk, hogy egyenest az északabbra fekvő palóc községekből származtak Kövesdre, vagy egy más település közbejöttével.

²³ Dala J. i. m. A híres Mezőkövesd, 20.

²⁴ Fügedi Márta: A gyermek a matyó családban. Miskolc, 1988. 103. A „matyó stílus” fenntartása és megőrzése – az alapvető életszükségletek, így a táplálkozás, egészséges életmód rovására is – az áldozatok ellenére olyan más jellegű értékeket és élményeket nyújthatott a matyó közösségnek, önértékelést, önbecsülést és öntudatot az egyénnek, amely erősítette az összetartozás tudatát, és segített megőrizni a helyi tradíciókat. Hajdú Ráfis János: Emlékeim családkunk egykori hitéletéről. In: Matyóföld, 1992. 98–109.

²⁵ Herkely K. i. m. 28.



5. kép. Gáspár György községi bíró 1911-ben közhivatali viseletben saját háza előtt



6. kép. A Hangya Szövetkezet felügyelőbizottsága 1910-ben
(Alsó sorban jobb szélén: Hajdú Ráfis Gáspár)

A had megszaporodásával az egynevű családok annyira szétterjedtek, hogy megkülönböztetésül melléknevekkel látták el az egyes neveket. Ezek a ragadványnevek azonban egyáltalán nem sértő szándékúak, pl. „bosnyák” Gáspár, „pocem” Lázár, „juhós” Pető. Avagy lássuk egyetlen családon belül az előforduló összes ragadványnevet, így a 14 *Takácsot*: *remek, balog, gari, szűrős, szűcs, bőjukú, taslyi, purgej, tulkó, csődör, puma, nagybajúszú, kapcsi, polló.*

A fentebb elsorolt családnevek között előfordult, és általunk különösen tanulmányozott *Hajdú Ráfis* familia esetében nem így kapták a ragadványnevet. A Hajdú Ráfis családi hagyomány őrizgeti eredetüket. Eszerint a 18. század első felében ugyanazon időben három Hajdú testvér telepedett volna a városba. Az emlékezet *Ráfael, Tóbiás és Máté* ideérkezéséről tud, akiket aztán helyi szokás szerint *Ráfisnak, Tóbisnak* becéztek, éppen úgy, mint a Mihályt *Mihók*. Így tehát a Hajdú Ráfisok az egykor betelepített Ráfaeltől vették eredetüket.

Ezek után lássuk a család leszármazási táblázatát, illetőleg az egyes felmenő *női ágazatokat*. Induljunk ki Hajdú Ráfis János 1930-as adataiból.

A HAJDÚ-RÁFIS CSALÁDFA (férfiága)

VII.	Hajdú Ráfael	Csuha Judit 1722–1768	(Márton gyermek szül. 1755)
VI.	Hajdú Ráfis Mátyás 1754–	Pap Erzsébet	
V.	Hajdú Ráfis József 1801. IV. 2. hk: 1821.	Mártony Erzsébet 1803. I. 6.	
IV.	Hajdú Ráfis András 1830–1902 hk: 1821	Beller Judit 1833–1904	
III.	Hajdú Ráfis Gáspár ²⁶ 1864–1951 hk: 18?	Pető Anna 1865–1931	
II.	Hajdú Ráfis János 1902–1944 hk:	Márton Borbála 2. Vámos Margit 1908–1936 1917–	
I.	Hajdú Ráfis János 1930. X. 29.	Bakos Mária 1932. XI. 5.	

ANYAI (ún. MÁRTON) ÁG:

V.	Márton József 1835–1913	Zelei Mihály 1826–1914	Murányi Mihály ?	Papp Pál ?
	Pető Katalin 1839–1923	Vámos Katalin 1825–1928	Gyenes Katalin ?	Dudás Erzsébet ?
IV.	Márton József 1862–1925	Zelei Erzsébet 1867–1954	Murányi Gáspár ?	Molnár (Pap) Borbála
	1883		1879	
III.	Márton József 1886–1957	Murányi Borbála 1888–1922		
	1905			
II.	Márton Borbála 1908–1936	Hajdú Ráfis János 1902–1944		

V. Márton József–Pető Katalin
(1835–1913) (1839–1923)

IV. *Leszármazási táblázata*

GYERMEKEIK:

1. „malmos”
Márton József (1862–1925)
Zelei Erzsébet (1867–1954)
2. „csukkos”
Márton Albert (1866–1940)
Szesztai Erzsébet (1872–1940)
3. „viku”
Márton István (1872–1932)
Kaba Borbála (1878–1970)
4. „gusztí”
Márton János (1880–1974)
Póta Borbála (1883–1970)

26 Hajdú Ráfis Gáspár (1864), társadalmi helyzete az 1930-években: községi „hites”, egyházközségi testületi tag, iskolaszéki tag, Hangyaszövetkezet vezetőségének tagja. Ugyancsak Hajdú Ráfis Gáspár birtokszerkezete és kiterjedése. I. szülői öröksége: Szőlőhegyen 1 hold, férj öröksége: Nyomásban 18 hold, feleség öröksége: Nyomásban 18 hold. II. Közösen vásárolt: Bosnyákban 18 hold, Dominomban 30 hold, Farnosi határban 5 hold. III. Összes birtok 90 hold. Érdemes volna tanulmányozni, hogy a mezőkövesdiek mennyire expanzív birtokpolitikát követtek. Rendre vásárolták meg a környék (települések) szántóföldjeit.

III.	Hajdú Ráfis Gáspár 1864–1951	Pető Anna 1865–1931
II.	<i>Leszármazási táblázata</i> GYERMEKEIK:	
1.	Anna (1886–1969)	Lanszki Jánosné (birtokos parasztgazda)
2.	András (1888–1971) ²⁷ (birtokos parasztgazda állatgyógyász)	Fütő Borbála
3.	Gáspár (1896–1979)	„kis” Barczy Mária (1900–1980) (parasztgazda, községi bíró)
4.	József (1892–1915)	Lőcsén, Gyöngyösön középiskolát végzett. Majd a kolozsvári Ferenc József T. E. Orvosi Karára beiratkozott, 1915-ben hősi halált halt.
5.	Mária (1900–1957)	(soproni kisdédóvó oklevelet szerzett, servita szerzetes lett)
6.	János (1902–1944)	Márton Borbála (1908–1936) (birtokos parasztgazda)
II/1.	Lanszki János (1883–1943) 1904	Hajdú Ráfis Anna (1886–1969)
I.	<i>Leszármazási táblája</i> GYERMEKEIK:	
1.	János (1908–1912)	4 évesként elhalálozik.
2.	Mária (1910–1912)	2 évesként elhalálozik.
3.	Mária (1912–1928)	16 évesként elhalálozik.
4.	János (1915–1997) hk: 1948	Barczy Erzsébet (1920–) ²⁸
5.	József (1919–1947)	
6.	Pál (1923–1993) hk: 1948	Bozsik Piroska (1927–1983)
7.	Erzsébet (1921–) hk: 1939	Csirmaz András (1916–)
8.	István (1925–) hk: 1972	Ujhelyi Ida
9.	Borbála (1928–) hk: 1949	Kiss János (1925–1986)
10.	Mária (1930–1998) hk: 1957.	Tóth Gáspár (1932–1988)

27 *Zupkó Béla*: Népi állatgyógyítás Mezőkövesden II. In: Matyóföld. 1974–75. Ismerteti Hajdú Ráfis András tevékenységét. E témához adalékul szolgálhat a Gépmúzeum Adattárában őrzött mezőkövesdi jegyzőkönyv részlete. „Birinyi Mihály a múlt évben Maklári lakos Juhász Istvántól a ló herélést megtanulván, mint a nevezett a katonasághoz besoroztatott... tőle a ló heréléshez megkívántató gyógyszereket kér...” Nr. 1855.

28 Lanszki János felesége Barczy Erzsébet, apja „Kis” Barczy József községi bíró 1922-től 1931-ig.

Megjegyzések: A „Lanszki” család jó példának minősült a mezőkövesdi birtokos parasztek 20. századi történetéhez. Nyomon kísérhetjük az egészség és betegség viszonyait. A gazdasági törekvést, a kiemelkedni szándékozást. Illetve a második világháborút és annak következményeit, a „kisemberre” kifejtett kegyetlen hatását. Ezért a továbbiakban 4. (János) nagy kort megért gyermektől részletes életrajzot közlünk, melyben a fentiek magyarázatát megel lehetni.²⁹

Az előbbieken bemutattunk egy *hétnemzedékes* férfiágon követett kövesdi parasztek családjának származási táblázatát (ún. családfát). Ezt követi majd a női ágakon vezetett geneológiai táblázat. Ez egy mezőkövesdi (matyó) egykor *telkes jobbágy*, majd a polgárosulással *parasztgazda* család, és pedig a Hajdú Ráfis család táblázata. Megjegyezzük, hogy a *Hajdú* vezetéknev nem feltétlenül a mai Hajdúságból (az ún. „öreg” hajdúvárosok) való származásra utal, hiszen másutt is voltak *hajdú* települések. Ezek természetesen nem Bocskai István erdélyi fejedelemtől vették hajdú mivoltuk eredetét, más jogon jutottak (ha egyáltalán rendelkeztek) a hajdú *szabadságjog*hoz. Ilyen típusú települések voltak a Hernád és a Sajó mentén, továbbá Zemlénben.³⁰

Az persze a történészek (vagy az etnográfusok) különös szerencséje, hogy a családban szájról szájra (apáról fiúra) szállt az az „eredet mondájuk”, melyet már említettünk, s ami most – a felsorakoztatott adatok birtokában – igazolva látszik.

Az egységesnek tűnő paraszti mezőváros társadalmában nem játszott jelentős szerepet a *kézművesség*, sem a kereskedők. Az egy „görög” kivételével nem ismertünk más kereskedőt a 18. század folyamán Mezőkövesden. Egyébként a két réteg a késő feudális korban a polgárosodás letéteményese lehetett városunkban is. Ezek feszítik szét a mezővárosi jogokkal körül bástyázott hagyományos település kereteit, mire bekövetkezik a *jobbágyfelszabadítás* (1848). A *kisnemességnek*³¹ nem jutott jeles szerep itt, hiszen nagy valószínűséggel mindenik familia jobbágy állapotú volt, taxás háznak tulajdonosa és jobbágytelken gazdálkodott. A külső telek nem volt *dézsma köteles*.

29 A Lanszki család leszármazottai (gyermek): A 4. gyermek *János* (1915–1997) a második világháborúban volt, hol orosz fogságba esett. 1947-ben került haza, majd egy évre rá megházasodott, felesége Barcsi Erzsébet (1920–). A fiatal házaspár Lanszki János sógorával közösen Zsedényi Miklós Csincse Vérhalom pusztai 50 kholdas birtokát *feles bérelte*be felvállalták. Ez az 50 kholdas földterület is része volt a múlt században szerzett Kubik Gyula (vasúti főmérnökként dolgozott) -féle birtoknak. Ebből az 1945-ös földreform 50–50 khold birtokot hagyott saját kezelésben. Az egyik lánynak (Anna) volt a férje az említett Zsedényi Miklós (7 lánya volt). Hasonló feltételek mellett bérelt földet még további 4 mezőkövesdi parasztek. Ezek: Énekes Pető József, Barzó József, „kömse” Gáspár, Nyeste János. Az időközben tovább csonkított Zsedényi birtokot 1956-ig bérelték. Ezt követően költöztek vissza Kövesdre. 5. Lanszki *József* (1919–1947) állami rendőr volt Budapesten, orosz hadifogságban halt meg Kresznalúcsiban. 6. Lanszki *Erzsébet*: (1921–) Csirmaz Andrásné (1916–). A férje „Kupak” Lázár építési vállalkozónál volt „mindenes”; házasságot kötöttek 1939-ben. 7. Lanszki *Pál* (1923–1993) csizmadiaség. Felesége Bozsik Piroska (1927–1983) mátraházi származású, fiútestvérével Lanszki Pál az orosz hadifogságban ismerkedett meg. Úgy nősült Mátraházáról. 8. Lanszki *István* (1925–) adatközlőnk, 1972-ben nősült, Ujhelyi Idát (1926–) vette feleségül. 9. Lanszki *Borbála* (1928–) férje egy mezőkövesdi születésű, de Ócsánálson élt (Kiss János 1924–1986) parasztek. Férje szülei Kiss Pál István (1892–1965) és Jacsó Erzsébet (1895–1979) Mezőkövesden laktak és gazdálkodtak. 1929-ben eladták a kövesdi vagyont és abból megvették az Ócsánálson melletti 40 kholdas Csűrje tanyát. A tanyás gazdává előlépett Kiss Pál Istvánnak négy fiúgyermek született. Az 1950-es gazdaságpolitika megnyomó hatására 1950-ben átadták a tanyabirtokot az államnak és visszaköltöztek Mezőkövesdre. 10. Lanszki *Mária* (1930–1998) férje Tóth Gáspár (1932–1988). Az após Tóth Gáspár apja a tsz-fejlesztést célzó erőszakos agitáció következményeként agyvérzésben elhalálozott.

30 *Dankó Imre*: A Sajó–Hernádmelléki hajdútelepek. Sárospatak, 1955. Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek I.

31 *Sárközi–Sándor* i. m. 111.



7. kép. Hajdú Ráfis Gáspár és neje,
Barczy Kiss Mária



8. kép. Hajdú Ráfis János (1902–1944) és Márton
Borbála (1908–1936) esküvői képe, 1924.

Más mezővárosokkal (tokaj-hegyaljai, kereskedőcentrumok, pl. Miskolc, Eger) ellentétben Kövesd népe szántóvető-állattartó voltában volt mezővárosi. Paraszt-polgári *mentálisát, világszemléletét* megalapozó, kiváló állattartást és szántóföldi gazdálkodást folytató, legszélesebb értelemben vett eredményes paraszti munka adta meg. Ez a jelleg a későbbiekben is kitapintható.

Mások is, máskor is tettek kísérletet arra, hogy rekonstruálják családjuk leszármazási tábláját, illetve az egyes *hadak* nyomába szegődjenek. Úgy ítélték meg, hogy *hadak* az apajogú társadalomban jöttek létre, erre utal a vezetéknevekből eredeztethető *hadas* elnevezés, illetve ezzel összefüggésben a településrészek. E hagyományos okfejtésnek ellentmondani látszik, bár ismert a Hajdú Ráfis család: ez a had szerte lakott Kövesden. Korántsem így az oldalági rokonság, a *Gáspár had*. Nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy csak a teljes szerkezetében alakult családok és örököseik, leszármazottaik a hadak letéteményesei.

Hajdú Ráfis János nagyapja által kényszerűségből irányított *három nemzedékes családban* nőtt fel. Családjá belső életét közvetlenül megtapasztalhatta, emlékeit ebből a tapasztalati anyagból meríti. „Családom kezdetben két *félteken* gazdálkodott. Úgy beszélték előttem, hogy nagyapám családalapítása e század fordulón zajlott. Ekkor még gyakorlat volt a katon*abeszállásolás*. Kövesden,³² illetve ekkor zajlott az ólaskertekbe település vége. Nagyapámnak hat gyermeke volt. Ilyen esetekben eredményesen

32 Uo. 117. A Kövesden kvártélyozott katonaságból elhunytak bekerültek a r. k. egyház anyakönyveibe. Pl. Muk József miles natione 35 éves, 1765. Waldman Fülöp görög katona cataparactor serbellonia 24 éves, 1766.



9. kép. Kis Barczy József 1922–1931 között
községi bíró közhivatali viseletben,
és neje Marton Erzsébet



10. kép. Hajdú Ráfi János és II. felesége,
Vámos Margit (1917–)
esküvői képe, 1937.

gazdálkodott a család, mert az igazi termelőmunkát a fiúgyermekek adták. Ha valamilyen családban nem volt legalább 2 vagy 3 felnőtt fiúgyermek, akkor *kisegítő* munkaeerőt (bérmunkást), *szolgát* (nevezték *cselédnek* is) alkalmaztak. Szolgának helybeli szegényebb házasemberek, vagy a szomszéd települések legényemberei álltak el.³³ Évente történt a szerződötetés. Ha meg voltak egymással elégedve a gazda és cselédje, ebben az esetben egy-egy család évekig szolgált annál a családnál. A családnak *éves szolgája* sokáig Viszneki Pista bácsi, helybeli, alacsony termetű emberke volt. Még nagyapámat is kifigurázták érte, mert alig látszott ki a kocsiderékből. Nálunk az asztalnál ült a cseléd.³⁴ Először a nagyapám nyúlhatott a tálba, azután a szolgál és a fia csak azt követően.

33 A korai időszakban tudunk arról, hogy távolabbról is jöttek szolgálni Kövesdre. 1762-ben anyakönyveztek egy „mulierem polonam Catharina”-t. Griger János házasságot kötött 1794-ben Lukács Annával, ő a Szepességből származott. Sáros megye Bogdány helységéből származott 40–50 év körüli napszámosember meghalt 1856-ban.

34 A gazda–cseléd viszonyt úgy jellemzi Herkely K., hogy „a házközösségekbe beletartoztak a szolgák is”. (i. m. 35. old.) A gazda és szolgál viszonyának számos anekdotikus eleme maradt fenn, ma is emlegetik. Egyik alkalommal túrós tésztát főzött a gazdaasszony vacsorára. Úgy került a cseréptál a gazda elé az asztalra, hogy a „vastagabb” része volt a szolgál előtt. Mire a gazda fogta, egyet fordított a tálon, s mondotta: „két garasért vettem én ezt a tálát!” Mire a szolgál észrevette a cselt és ő is fordított egyet a tálon, maga javára, mondotta: „Meg is érte ez azt!” *Másik:* A gazda és szolgál együtt étkeztek, vacsoráztak. A szolgál kezébe vette a házi kenyeret, amint szokás, s jó vastagon körülszelte. A gazda megszólította: „Ejnye, ejnye, nem kell olyan vastagon szegni! Szeghatsz, ha kell másodszor is! – a cselédember pedig rávágta, *akarok is!* (ti. szegni!). *Harmadik:* A tüzelősőlban kenyeret pirítottak. Egyszer odaszól a szolgál a gazdának: „Nem látja, feketére ég a kenyere?” Válasz erre a következő volt: „Mit törödsz vele? Én sem szólok, pedig már megég a surcod!”



11. kép. Családi fotó, készült 1937-ben. Balról jobbra: Hajdú Ráfis Borbála (1925); Hajdú Ráfis Jánosné, Vámosi Margit II. feleség (1917); Hajdú Ráfis Mária (1928); Hajdú Ráfis János (1902) az apa; Hajdú Ráfis János (1930) adatközlő, szerzőtárs; Hajdú Ráfis Gáspár (1864) a nagyapa



12. kép. Családi fotó, készült 1916-ban. Balról jobbra: Márton Albert (1898) nagybátyám; Márton Borbála (1908) nagyanyám; Zelei Erzsébet (Márton Józsefné) (1867) dédnagyanyám; id. Márton József (1886) nagyapám; ifj. Márton József (1913) nagybátyám; Murányi Mária (1888) nagyanyám



13. kép. Pető József („kisköz Jóska”) 1939-ben a bérmaszülők által ajándékozott korozsmában. A fején ún. Kisbarci kalap



14. kép. Csirmaz András (1921) és Lanszki Erzsébet (1921) esküvői képe, 1939.

Gyerekek nem ülhetek az asztalhoz. Küszöbön volt helyük. Ha a gazda meg volt elégedve a szolga éves munkájával, akkor év végén a *teljes bérét kiadta*. Ekkor egy-két vékával többet mértek. *Meg is szereztem*, úgy mondták, ha egy-két vékával megtoldották. A szomszéd, Gáspár Gyula csinálta egyszer, meg volt elégedve a szolgálával. Levágott egy mangalica hízót. Kettéhasították, kivették a lábát, majd azt mondta a szolgájának: »No nyújtsd ide a karodat!« Ráakasztotta egyik *oldal szalonnát* a jobb, a másik oldalt a bal karjára. No el ne essél fiam!³⁵ Hát köszönjük a munkádat! Én úgy emlékezem, hogy Berecz Matyi bátyámmal is történt ehhez hasonló. A család beszélte, hogy az első világháborúban egy olasz hadifogoly került munkára hozzánk. Pietronak hívták. Nagyon megkedvelték. Amikor úgy volt, hogy hazamegyen, az állomásra kikísérték, rengeteg élelemmel ellátták. Lovas kocsival kivitték. Még meg is könnyezték, mikor vonatra ült és elköszönt.

A mezőkövesdi szegényekből tevődött ki egy széles *summásréteg*, ma is úgy tartják, hogy nem voltak túl szegények. Körükben is igaz volt, aki harmadmagával ment summásnak, megkeresték évi kenyerüket, még házra is tudtak félretenni. Magatartásukra jellemző volt, hogy évente új, meg új gazdaságba szegődtek summásnak. Azt tartották,

³⁵ A szolga alkalmazása közepette használt megszólítások külön tanulmányozást érdemelnek. Így, mikor és ki használta a *szolgát*, illetve a *cseléd* megnevezést. A nagyapa a lányunokáját „kis cselédemnek” szólította, többször előfordul, hogy a szolgát *fiamnak* nevezte a gazda.



15. kép. Menyasszony öltöztetése 1939-ben
(Lanszki Erzsébet, később Csirmazné)



16. kép. Hajdú Ráfis János (1930)
és Bakos Mária (1932) esküvői képe, 1954.



17. kép. A Gáspár család az I. világháború idején
(a kép a háborúban lévő apa számára készült)



18. kép. 100 koronás részjegy Hajdú Ráfis András és neje, Fütő Borbála rajzával, 1909.

hogy »száz uraság van, én meg nem élek száz évig«. Az apósom, a Bakos család is summás volt.”³⁶

A közölt táblázatból³⁷ kitűnik, hogy a város társadalmának gerincét a telkes parasztság alkotta. Mezőkövesd társadalma természetesen mezővárosi közösség volt, mely a környező településekkel ellentétben, zártságában hordozta lehetőségeit. E társadalmi állapot önmagában is bizonyos (alapvető) kiváltságos helyzetet biztosított számukra. Ragaszkodtak is hozzá minden módon, ha szükségesnek érezték felemlegették „királyi szabadalmas” voltukat. Ennek féltése, ennek a fenyegetettsége miatt gyakran perbe szálltak földesuraikkal, legyen ez a diósgyőri koronauraldom, avagy az ettől Kövesdet bérlő egri káptalan. Miközben ily módon védekeztek, s próbálkozásait többször siker koronázta,

36 Hajdú Ráfis János felesége, Bakos Mária (sz. 1932) révén a Mezei haddal tart rokonságot. Anyja (anyós) Mezei Mária (1910–1968), nagypapja pedig Mezei Márton (1851–1937). Nos, a Mezei családnak őrizgetik a leszármazottak, az ősök *armalisát*, melyet 1634-ben kapott II. Ferdinánd királytól. A nemességet szerző ős Mezey Márton mind magának, és családjának, úgymint felesége és mindkét nembeli gyermekei: Orsolya, Judit, Bálint, Péter és János részére. A nemesi címerük leírása pedig ez: A pajzson négyszögben, négyujjnyi szélességbe aranyozott keret. Ezen keretnek belső része egyujjnyi szélességben sötétkék. A pajzs felső részén három aranyalma tüzes piros színben. Egy jobbról, egy balról, egy közepén. A pajzs alsó részén egy jóval kisebb, hosszában kettőtört pajzs van, amelynek hosszában a jobboldali fele piros és ennek közepén hosszában négyujjnyi szélességben sárga(piros) van. Míg a pajzs egész bal oldali fele fehér. Ennek a pajzsnek felső részén kioldott búzakéve van. És ennek a búzakévének a kalászáin egy hétágú aranykorona van. A koronának minden egyes ága keresztben végződik. A középső ágának keresztjén egy három lábón álló róka van és a róka jobb első lábával egy kilőtt nyilat tart. Ez a címer.

37 A táblázatot *Sárközi Z. i. m.* adatai alapján állítottuk össze.

Táblázat Mezőkövesd társadalmának tagozódásához
(1702–1848)

Év	Szabad telkek				Taxáló telkek					Zsellér		Összesen	
	Személy jogállás		Extraneus		Telkes jobbágy					Házas	Házatlan	Telek	Család
telek %	4/4	2/4	4/4	2/4	4/4	3/4	2/4	1/4	1/8				
1702	8	2	11	2	9	8	24	26	–	23*	–	–	115
1744	17 fő		–	–	–	204 taxás gazda			–	111	40	–	0356
													19 nemes
1765	–	–	–	–	66	–	61	182	77	143**	35	–	–
1770	–	–	–	–	60	–	196	83	–	81	9	–	–
1783			telek %		5/4	7/8	7/16	5/8	5/16	–	–	–	–
1786	gazda		–	–	63	–	11	197	157	122	70	178/3/4	–
	örökös szerződés		–	–	–	–	–	339	–	70	9	209 (nemes 19)	–
	19 nemes		–	–	–	–	–	–	–	–	–	209–19	–
1847					gazda			428		411	51	lélekszám	692 nemes
	telek %				gazda			472					6212 paraszt
1848					4/4	3/4	2/4	1/4		695			
					9	31	124	461					

* „pázsitos” zsellér

** állat és föld nélküli család

olyan magatartási jegyek, gesztusok honosodtak meg a közösségben,³⁸ melyek a szabad paraszti és részben független kövesdi egyének, egyéniségeknek nyitottak teret. Megtanulhatták ezt, miközben többször makacsul és eredményesen védekeztek, nem nyugodván bele a feudális terhek növekedésével és különböző mértékű jogfosztottsággal járó hatalmi támadásokba.

1848 előtti társadalom *vertikális tagoltsága* (nemesek–jobbágyok) a késő feudalizmus joggyakorlatának megfelelően érvényesült. A kisenemesek jobbágyteleknyi nagyságú földön gazdálkodtak, hűbéruraságuk azonos volt a jobbágyokéval, adómentességet élveztek, mind személyük, mind telkük vonatkozásában. Nem látszik nyoma a történelmi múltukra utaló, *kuriális* joghelyzetüknek³⁹, mely a település korábbi státuszát tehetné egyértelműbbé. *Horizontális tagoltsága* a telkes jobbágyságra és a zsellérségre utal. Az 1848-as változásokat követően erről a gazdasági alapról rugaszkodhattak el a telkesek és a zsellérek. Ezzel az „örökséggel” indulhatnak el a polgárosodás útján. Kétségtelen, hogy előnyben voltak a lakóházzal és ólaskerttel (kétbeltelekkel) továbbá *külsőségekkel* (szántó, rét, legelő stb.) és más tartozékokkal (kenderföld, szőlő) bíró családok.

Az össztelepülés elszegényedése a népesség szaporodásával párhuzamosan haladt előre. Ezt megelőzendő feltételezhetjük, hogy a földesuraság, mind a bérlő uraság kezdeményezhette az e korban szokásos kitelepedést, kitelepítést, kirajzást, más helység megülését, olykor alapítását⁴⁰ (Egyek, Polgár...). A gazdasági alap, a jobbágytelek osztódásával előállott mindig új s újabb helyzet eredményezte az elszegényedés *objektív* oldalát. Ugyanakkor feltétlenül számolnunk kell a *szubjektív* tényezőkkel is: a *véletlenszerűség* kategóriájába sorolhatókat; mennyi fiúgyermek született a családnak, s azok közül hány érte meg a munkabíró felnőtt kort.⁴¹ Ők voltak a paraszti üzem eredményes működésének biztosítékai. A sok gyermek ugyanakkor az osztó hányadost növelte. Meghatározó az egészséges és népes család. Az előállható kellemetlenségeket két módon szabályozták: először az *örökösödéssel* (lánygyermek esetében),⁴² másodszer e célnak

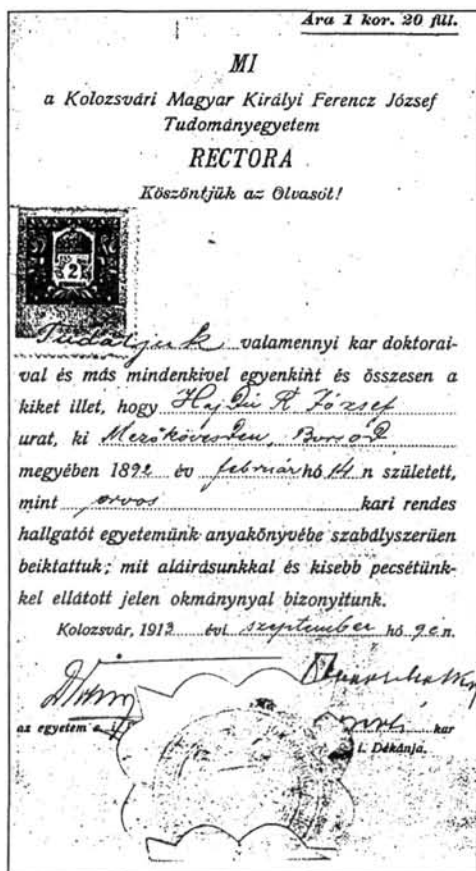
38 A kövesdiek *igazi parasztok*, akik példásan művelik szántóföldjeiket, gondozzák az egész határt, hasonlóul az állataikat. Rendben tartják a gazdasági udvart. Szerintük a szihalmiak, a farmosiak nem igazi parasztok. Ezek káptalani földön gazdálkodtak. Valahogyan mások éppen emiatt. Úgy mondták nekik „könnyű hátsók”. Éppen úgy, mint az iparosok. Beszélték a kövesdi summások, egyik falu határában elmentek a kovácsmester földje mellett. Igen műveletlen volt. Hazafelé odakiáltottak a mesternek: „Mester úr! Muharinszki (muhar), Buharinszki (buhar) nagyon legénykednek a földjében!” Mire a kovács: „No majd adok én nekik, az anyjuk csillagát!” Erre megragadta a nagykalapácsot. Egyik kövesdi a másiknak: „No, látod, most is a kalapács után kapkod, nem a kapa után!” Jót nevettek ezen. A közösségi felfogást, világszemléletet, a közérkölcset számos *szólamondás* irányította. A jó és a szép munkát: „Oszt aszonta Anyámasszony: Erzs! Karácsonyig fonnyák a fonalat, pünköszyik a vajat gyűjtik”, vagy „szépet fonnyá, mert amilyet fon az ajakad, olyan visel a valagad!” (ti. fonalat). *Pap János*: Beszélgetés a Muskátlí utcában. Matyóföld, 1981–82. 39. A mezőgazdaságot irányító mondások: „Virágyzik mán a katán kóro, tarlórol fúj a szél” (vagysis itt az aratás ideje). „Áprilisi árpa, maradjon a zsákba!” (a vetés ideje március volt). Erkölcsei tartást szabályozzák így: „Minden szilaj marhának megáll egyszer a kötél a szarva tövéen!”, mondják az erőszakos emberre. A dicsekvő ember így: „A legjobban fog a kaszája télen, amikor a tüzelősólban beszélgetnek róla.” „Majd lesz a kutyára dér, de olyan ám, hogy hasig ér!” – saját helyzetével visszaélő személy.

39 *Dergé Alajos*: A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt a Dunántúlon. Vö. Tanulmányok a falusi közösségekről. Pécs, 1977. 55.

40 *Sárközi* i. m. 98. Polgár, Egyek, Tisza (Hejő) kúrt.

41 *Bencsik János*: Csege szabadmenetelű jobbágyfalu társadalomrajza 1784–1809. Hajd. Múz. Évk. V. E településen minden újszülött száma kisgyermekkorban (6 éves korig) feleződött, s minden gyermekkorban (20 éves korig) újra feleződött. Maradék tehát 25%.

42 A leánygyermek ún. hozományt örökölt. Pl. Ferge Katalin (1855-ben férjhez ment Ádám Jánoshoz, a férjhez adási költsége és leltára: „Lakodalomkor 1 hordó Bor 10 pft. 2 (db) juh hús ára pft. 1 *Láda* d ft, 1 *Kuzsu* 8 ft, 1 *Rékli* 2 ft, 1 *szászorszép kendő* és *selyem vereskendő* 8 ft, 1 *veres szoknya* 2 ft 30 krj, 1 *fekete szoknya* 3 ft, 1 *világos kötő* 1 ft, 1 *főkötő* 3 ft, 2 *főre való kendő* 1 ft 40 krj. Summa 50 ft 10 krj.” (1855. márc. 24. A lakodalom 1847-ben volt.)



19. kép. Hajdú Ráfis József lecke-könyvének
adatoldala 1913-ból

megfelelő párválasztással, házassággal kell számolnunk, mint rendkívül fontos társadalmi tényezővel.⁴³ Ezért is bukkanhatunk rendkívül erősen működő szülői irányításra, illetve a patriarchalis nagy családi hagyományokra, ezekhez ragaszkodó tartásra. Ezek eleve elrendelőleg hatnak egy-egy fiatal párra, az új család kialakulására. A párválasztáskor – a gazdasági szempontok mellett – morális szempontok is szerephez jutottak (ilyenek a szorgalmas és becsületes élet, a vallásosság, szorgalmas munkavégzés), majd ezt követte a testi adottság. A közösségben való szereplés is számításba veendő tényező volt (hangadó, kapós etc.).

A mezőkövesdi nép körében igen erős lokális endogámia működött, nem nősültek ki a legények, nem hoztak idegenből feleséget. Hasonlóan nem adták férjhez idegenbe a lányokat; e helyzetet enyhít az a szokás, hogy a lányok nem örökölhettek ingatlant szüleiktől. Csak lassan vált megszokottá, elfogadottá az, hogy a lányok nem termelőalapot képező ingatlant (pl. lakóház) örökölhettek. Ugyanekkor eleve elrendelt volt a vallási endogámia. Az egész közösség kor szerint tagolt rétegei együtt mozogtak egy-egy vallási ünnepen, ünnepi alkalmon (Mária-lányok).

A kövesdiek körében rendkívül erős volt a közösségi *ítéletalkotás*, a *megszó-*

lástól való féltés.⁴⁴ Másrészt a parasztok, a parasztgazdák *rátartiak*, *büszkék* voltak. Sokat adtak arra, hogy ki hajtja a legszebb lovakat, ki gondozza pontosan az igavonókat. Sokat számított a szerszámok (kocsi stb.) ápoltsága, gondozottsága, tiszta volta, s hogy kinek mennyire díszes, gondozott a kocsija, a lóháma. Érdem volt az időben egyszerre, azonos ritmusban végzett munka (pl. szénakaszálás), a korai munkakezdés; megannyi ismerve a *jó gazda* (így is nevezték a vagyoniilag megalapozott egyént „ez jó gazda”) egyéniségének, családjának. Mindez összefüggésben van a gazdasági alapot gyarapító törekvéssel. Ehhez társul olyan „esztétikum”, mint a gazdasági udvar rendezett volta,⁴⁵ a szépen rakott kazal, a szépen művelt birtok, a növényzet fejlettsége, ápoltsága.

43 Fügedi M. i. m. 1988. 94.

44 Dala J. i. m. 1941. 26.

45 Hajdú Ráfis Gáspár nagyapám mindig mondta Gazi nagybátyámnak, olyan rendetlen vagy, nem jövök soha hozzád! De szeretetted vásárba, búcsúba járnai. Szívesen ment a lakodalmakba, a menyasszonyágát vinni. Ők már könnyebben éltek az apjuknál, nagyapjuknál, „könnyűhátas”-nak mondták. Anekdota is járja: Az egyik özvegyasszonynak a fia csendő volt. Nem értett annyira a szalmához. Elmúlt a cséplés, hozzálátott a szalmarakáshoz. Az anyja nézte a munkáját: „Jajj, milyen kazal lesz ez fiam?” kérdezte. „Ha szögletes lesz, kazal lesz, ha kerek lesz, akkor meg boglya lesz.”

A jobbágyi közösség gazdasági törekvéseit, a családok gazdasági érvényesülését az irányított, *szabadfoglalásos* földhasználat szabályozta. Úgy tűnik, a faluközösség kiválóan működött: minden gazda csak annyi területet szánthatott fel a *művelt nyomások*-ból (ez a határ kétharmad része), amennyi *fakultása*, amennyi „tehetsége” volt. Ez a termelőeszközökre és az igavonó állatokra volt tekintettel. Az ökrök igaereje nem használható oly mértékben, mint a lóé: vegyük mindjárt az állat etetésére, itatására, a kérdésre fordítandó időt, a kor technikai színvonalán álló szántóföldi eszközöket (faeke) stb.

Ha tehát ily módon szembeállítjuk a parasztság két igavonó állatát, az ökröt és a lovat, az utóbbi gyorsasága szembetűnő. Ezáltal jól érvényesültek a lovasgazdák a távol-sági *szekerezésben*, *fuvarozásban*, miután a múlt század második feléig a szárazföldi teherhordásban egyedüli eszköz volt az állatok vontatta szekér, illetve *kocsi szekér*. Az igaerőváltással (ökr, ló) a teherhordás eszközét, a nehéz vasas szekeret is felváltotta a könnyebb lovas kocsi. A lovas fogat általános elterjedésének gátja lehetett a viszonylag sérülékenyebb *szíjhám*, emellett drágább is lévén, az ökrök igaázása pedig könnyebb és olcsóbb. Szemléletmód kérdése volt a lóval való szekerezés. A kövesdi parasztság vállalta a járom és a szíjhám közötti jelentősebb beruházást a gyorsabb közlekedés és teherhordás kedvéért. Az erősen tagolt paraszti birtokok is ezt indokolták.

III. A LÓ ÉS A LOVAS KOCSI

Általában a mezőkövesdi parasztság magukról azt tartják, hogy *igazi lószeretők*. Kora gyermekkorukban legkedvencebb játéku a *lovazás*, a *lovacskázás*.⁴⁶ Korán hozzászoknak a lovakhoz, ahhoz, hogy a lovak jelen vannak mindennapjaikban. A *lótartás* jellemezte a telkes jobbágyok gazdálkodását, illetve a *földes parasztság*, a parasztság üzemait. Forrásaink a 18. századi *rideg állattartásról* és a *kezes állattartásról* tesznek említést, ennek megfelelően alakult a paraszti lótarás is. A kövesdiek szilaj ménesei a távoli (igen gyakran bérelt) Tisza-melléki legelőkön töltötték az esztendő nagy részét.⁴⁷ A szilaj lovak, a *szilaj marha gulyákkal* együtt tőkeállatként a vagyoni részét képezték. A hámos lovak, a kezesen tartott *fejős tehén*ek a közeli legelőkön legeltek, ahonnan naponta hazajártak és az éjszakát az ólaskertekben töltötték. A 19. század végével a határ nagy részét feltörték, szántották-vetették: ezzel tért hódított az intenzív lótarás.

A lótarás *szókincse* ennek megfelelően gazdag és változatos volt.⁴⁸ A város jegyzőkönyve az 1850-es évekből megőrzött számos állatleírást. „Egy barnás szőrű, két esztendő kancza Csikó (1857)”. „Egy pej 3 lábára kesely, csillagos homokú, bal czombján MI bélyeges herélt ló (1857)”. „Egy fakós egér szőrű herélt Csikós, jegytelen, bélyegtelen 16 pft. (1856)”. „Bitangóságban lévő egér szőrű, hóka, kesely kancza, bal czombján AP bélyeges ló és Másik fekete CD bélyeges 2 éves kancza csikó, Harmadik pej 8 éves

46 Fügedi M. i. m. 1988.

47 *Sárközi Z.* i. m. 104–105. Előforduló helynevek: Ároktő, Szentmargita, Kürt, Csege, Fejéregyházi puszta, Cserepes puszta.; *Bencsik János*: A közösség gazdasági tevékenysége. In: *Bencsik János* (szerk.): Polgár, 1974. 254. Települések: Ároktő, Egyek, Mezőkeresztes, Mezőkövesd, Mezőtárkány, Szihalom, Tiszafüred.; *Herkely K.* i. m. Kürt, Szentmargita, Roff, Csege helyneveket említi.; *Balogh István*: Szabolcs megyei pásztorösszeírások 1796-ban. 298. Kövesdi, Csáti, Keresztesi és Kisújszállási pásztorokat írnak össze a megyében. In: *Ethn.* 1959. 291–312.

48 A ló kedvelése hozzátartozott a kövesdi paraszti szemléletéhez. Erre utalnak az alábbi szólások: az egyik család választás elé került, a tehén vagy a ló? „A tehenet nem tudom kocsi elé fogni. A ló azonban kikeresi a tej árát!” Idézzünk Vámos Albertné panaszából: „muska járáskor (1849) néhány megégett ház közt az ő háza is megégett... ezért... kéri engedélyezzék 2 *kapás szőlőt* eladhatni, s annak árát ... az adóságok kifizetésére, élelem szerzésére és egy ló és egy *tehen* bevételére fordítani.” Gépmúzeum Adattára, 1855. Nr. 7.

bal czombján CS bélyeges ló, a negyedik egy pej bélyegtelen, alacsony 7 éves herélt ló” (1856). „Egy fecske szőrű 4 esztendő kancza csikó, hátul MS bélyeggel. József napkor, mivel a csikó nem volt *elverdve* vagy a bélyegvas *megfutott* rajta (nem jól látható a jel), mivel az eladó a bélyegvasat, mit rásütött, elé hozván, az tentával rányomatott (ti. a bélyeg helyére). Bizonyítottak vették a tulajdonjogot (1855). Másik szinte szennyes szőrű, bal czombján JE. bélyeges, Homlokán fejr foltos vén herélt ló 12 ft.” (1858). „Egy szennyes szőrű LI bélyeges, homlokán kevés fejr szőr, Koros herélt ló, 14 ft-ra becsültetett” (1855). „Bitangóságban lévő egy szennyes szőrű, hegyes filű, bal czombján PA. bélyeges herélt ló 16 mft.” (1858). „Bitangóságban lévő egy jegytelen, bélyegtelen pej 3 éves ló, 20 pft. Másik fekete bal czombján B bélyeges ló fekete szopós kantza csikójával 22 pft., egy szürke kancza 9 éves ló, egy fekete kancza 9 éves ló, egy sárga hóka, kesely herélt ló” (1855).

A fenti felsorolás a bitangóságban lévő lovakról ad képet. Feltűnőek a *színváltozatok*. Értékük általában közelít egymáshoz, miből következtethetünk, hogy egyfajta lovat tenyésztettek. A lótolvajlás ellen széleskörűen alkalmazták a *bélyegzést*, láthattuk egy alkalommal a bizonyítást is. Egy alkalommal olvashatunk kövesdi parasztról, aki „nem tiszta erkölcsű”, a megnevezett Vidra Farkas József helybeli lakosnak lakóháza és *szérűskertje* van, miután többszöri lóvásárlás és cserélés miatt lopás gyanújába keveredett volt, mint gyanús egyén áll a közvéleményben (1857).⁴⁹

Fontos kérdésnek tekinthetjük a Kövesden tenyésztett lovak fajtáját. Miután a városban a 18. század elejétől császári katonaság folyamatosan állomásozott, jogos a feltetelezés, hogy a vérfrissítés lehetősége fennállt. Ezt követően, a 19. század végétől a parasztgazdák jövedelemnövelő vállalkozása, a *remonda* lovak tenyésztése divatossá lett, ez nagymértékben javított a parasztgazdaságok lóállományán.⁵⁰ Ekkortájt, ha lassan is, de zajlott az elsődleges *fajtaváltás*. A *parlagi ló* helyett, mely kiválóan tűrte a külterjes tartásmód adta mostoha körülményeket, az állami ménesek diktálta nemesebb fajták kezdtek meghonosodni. Ezek a fajták már megkövetelték az intenzív tenyésztési és tartási körülményeket.

A kövesdi parasztek az igazott ló mellett gazdaságukat a szarvasmarhára – minde nélkülött a tejelő tehénre –, a juhra és – a hagyományos táplálkozásban nélkülözhetetlen – sertésre alapozták. Egy 1858-as *örökösödési osztálytétel*ből mindez ki is derül.⁵¹ Panyi Márton és Panyi János testvérek így osztották meg *féltelkes* apjuk gazdaságát: Mártoné lett az 56. hrsz. lakóház a hozzávaló telekkel és ¼ földdel, 3 darab szarvasmarhával, 2 lóval, 6 juhval és 1 sertéssel. Továbbá a fél(!) kocsi és fél(!) ekeszerszám. Panyi János öröksége állott ¼ telekföldből, hozzá való legelőből, szérűskertből, az ingóságok pedig: 2 ló, 2 tehén, 12 juh, 1 sertés, továbbá fél(!) kocsi és fél(!) ekeszerszám. Az örökségek becsült értéke 1024–1014 ft. A lovak becsült értéke 30–30 ft. Ezt összevetve az főntebb előszámlált bitangóságban lévő állatokkal azt bizonyíthatjuk, hogy a Panyi gazdaság lovai értékesebb fajtákból valók.

A szarvasmarha fajtaváltására nincsenek ilyen egyértelmű adataink, hiszen még a múlt század végén is az ún. *magyar* fajta dominált. Hasonló volt a helyzet a sertéstenyésztéssel. Azonban a juhtartásban már mutatkoztak a fajtaváltás jelei. „Városunkbeli Lázár Péter, Panyi András, Fütő Pál és Bozsik Mihálytól 17 db *magyar* juhot Bárányos-

49 Uo. 1957.

50 Remondába vásárolt lovak mindig drágábbak voltak. Rangot jelentett az, akinek a lovát *remondába* megvették. Deputáció jött Kövesdre és az előtt kellett elvezetni az eladóvá tett lovakat. Egy család volt, kik jeleskedtek a lótenyésztésben, *Csödörös* Murányinak nevezték.

51 Mezőgazd. Gépm. Adattár Jkv. 1858. Nr. 17.

tul megvásárolván (bizonyos nógrádi lakosok).” 1855. Ugyanezen évben Hajdú Márton 610. sz. a. lakos 21 db *Birka Juhot* adott el, mely között 20 anya, 1 pedig Bárány ... egy Monoki embernek. A város irattárának segítségével a 19. század közepén változatos tartásmódot rajzolhatunk meg. Olvashatunk a távoli (külső-, bérelt) legelőkön tartott *nyáj-juhokról*, továbbá *kospásztorokról*. Felbukkannak a *feles juhászok* is.⁵² A *gazdatársaságoknak* szervezett *fejősjuhászata* volt, a város szélén épített *esztringákban* éjszakáztatott *fejős juhokat falkákban* legeltették.⁵³

A múlt század végére, e század fordulójára átalakult a paraszti állattartás fentebb leírt szerkezete. Mindenekelőtt teljesen kikopott a juhászat, a juhtartás. A lótartás belterjessé vált, ugyanúgy a szarvasmarhatartás is. Mindeközben nyomokban megőrződött a legeltetés, mint a takarmánypótlás eszköze. A sertéstartás is teljesen átalakult. Mondhatni, a paraszti üzemekben visszaszorult a legeltetés, ezzel együtt a pásztorkodás, s pásztorok népes csoportja vesztette el kenyerét. Ezzel párhuzamosan jelentős szerepet kapott a kaszált takarmány (a mezei széna). Erre számolva hasonlóul jelentős ágazattá fejlődött a szénagazdálkodás. A mezőgazdaság melléktermékeit úgy értékesítették, hogy az elősorolt állatokkal felégették. Még a leginkább kedvelt lovakat sem kényeztették el. Takarmányozásuk a következőképpen alakult: „Lovaknak »rázottat« adtunk. Ez egy sor sarjű szénából egy sor árpa szalmából tevődött össze. Kaptak kukorica leveles szárát, a kalászosok pelyváját. Abrak a *korpa* volt. A szarvasmarha (a tejelő tehén, fejős tehén) ritkábban kapott pelyvát mert félték attól, hogy beledagad a »százzrétű« gyomrukba.”

A település déli határ részén, a Tisza felé lejtős, mélyebben fekvő területeken kinek-kinek (ún. Dominum) szénatermő rétje, *kaszálója* volt. A szántás, vetés majd az első kapálás után a szénakaszálásra *kerítettek sort*. A fűkaszálás július 5-ig elhúzódott. Az *alsónyilason* kezdték, a Dominumban fejezték be. Hamarabb kezdték a *tippanost* vágni, majd a szálásabb következett. A később vágott széna keményebb, szálásabb, hosszabb szálú volt. Aki pótlásra szorult, az a község rétségéből a *Völgyön* vett ki részes kaszálót. Lanszki János rendszerint 5 holdat váltott ki. Ha sok volt a jelentkező, akkor 5-ből 2 *boglyát* kapott a vállalkozó.

A parasztgazda munkája nem volt eleve elhatározott, zavartalan folyamat. Ha az idő úgy alakult, akkor változtattak a terven. Reggel döntöttek róla. Ha *harmat-eső* esett az éjjel, szénát kaszálni mentek. A nedves fűvet jó, könnyű kaszálni.

A szénakaszálásban 6–8 fő vett részt. Egy sorban, egyszerre haladtak, elől az idősebb. Az idősebbek mondták: – egyszerre csapjatok, mert néznek! Megőrizték azt a látszatot, hogy jó kedvvel dolgoznak, nem teher a kaszálás. Bírják a munkát! Erősek! Mikor *biborherével felfordult* kaszálóba álltak, az egy hosszú nyilas volt. A kaszások egyszerre feldobták a kaszát, majd a levegőben fordítottak rajta egyet, hogy megvillant, s a másikkal egyszerre már csapták is a fűbe. *Virtuskodtak*. A vastagabb vagy kissé ázott rendet forgatni kellett. Erre pihenésként került sor, s ebben a nők is részt vettek. A szénahordás ismét férfimunka volt, a lovas kocsi megrakása már igazi szakmunkának számított. A szénát az udvaron, a *szérűskertben* kazlakba rakták.

A jó gazdaságban minden *szálán ment*. Aratásra el volt végezve az egyéb munka: a szőlő kapálva, a széna kazalban. Az árpaaratásra előkészítették a kötelek. A gyékényköteleket a piacon szerezték be: a bábolnaiak, egerlőveiek árusították, szekérre pakolva hozták a kövesdi piacra. Azt aztán a gazda megvizette használat előtt. De készült kötélt *zsúffból*, legutoljára madzagba is kötötték. A gazdasági év legfontosabb mozzanata,

52 Uo. 1855. No. 17. nr. 70. Két *feles* juhászt említenek 1856-ban Valykó Györgyöt és Farkas Györgyöt. Uo. 1856. Nr. 208., 209.

53 *Herkely K.* i. m. 52. Leírja a fejősjuhászatot.

az aratás, ünnepszámba ment. A készülődés természetes, hiszen az évi *kenyérnek való élet* biztosítása volt a tétje a pontos, hibátlan munkának, a fölös termés pedig a jövedelemszerzés forrása volt.

A határbeli munkára a férfiak rendszerint lovas kocsival mentek. Ennek indoka a nagy távolságok, illetve a birtokrészek szétszórtsága volt, de az embert is megkímélték a gyalogolástól, mintegy tartalékolva erejét a végzendő munkára.

A parasztgazda kocsijába fogott lovakat a *cselédje* hajtotta, ő ült az első ülésen. A gazda hátrafelé fordulva ült, vigyázta, nehogy elveszzen a kocsiról valami. Szemmel tartotta a szerszámokat. Aratáskor a lovas kocsin rajta volt a *nagygereblye*. Egy-két vasvillát is feltettek, a *kocsiderékba* az egész napi takarmányt a lovaknak. A hátulra feltett *karosülésen* foglaltak helyet a *marokszedők*, különösen is a lányok, menyecskék. A család virtusához tartozott, hogy a menyecskék ünnepi viseletben mentek aratni. Az ülésre kispárnákat helyeztek. Mögéjük került a *felütött kasza*, és az enni-inni való. Víztartó edény, szokásban volt a *csobolyó* is, de a *cserépkorsó* elterjedt maradt az 1930-as években is.

„A cseléd és a gazda illetén együtt utazása kiváltott némi élcélődést. Noha ismerték, megismerték a szembejövő parasztgazdát, mégis így kiáltottak oda a lovakat hajtó szolgájának: – Pesta, hát azt a vándorlót honnan vetted hátra fel?” Ha nem aratásra utaztak a kocsin, akkor a gazda mellett a gyermekek is odakerültek. A lónak vitt takarmány alkalmas volt arra, hogy a gyerekek be tudjanak *ágyazni* maguknak. Miután korán indultak, még szundikálhattak is egyet, míg kiértek a földre.

„Korán keltek, ha munka volt. Órát nem nézett senki. Legtöbbször 3–4 óraker, már későnek számított az 5 óra. Nem egyszer megtörtént, hogy még akkor sem világosodott, mikor kiértünk a földhöz. Meg sem találtuk tisztességesen a területet. Mikor felébredt a gazda, érezte, hogy egyet aludt” – »Gyerünk adjál a lónak«; még süttött a holdvilág. Egy kicsit megtisztították a lovakat. Egy óra hosszat etették, majd az itatás következett. Ha fontos munkába kezdtek, mint pl. az aratás, akkor előző este kimentek a földre. Ott először a kocsinak kaszáltunk helyet. Az volt, hogy ezt el kell takarítani, vagyis felkötöttük a búzát, kereszttekbe raktuk, s felgereblyéztük. A kereszt tövébe hordtuk az eszközöket, ennivalót. Addig dolgoztunk, míg jólesett, reggel pedig helyben kezdtünk. Éjszakára a kereszttek tövébe húzódtunk.

Vigyáztuk egymást. Hajnalban hallottuk, hogy már jönnek Edőcsék, Csikósék, Birinyiek! Mán mennek, el vagyunk késve. A Gombaszögből jövő kocsik előttünk mentek el, ha oda sem néztünk, megismertük a szekér klattyogását, hogy kié, s már mely család halad el előttünk. Máskor meg mi láttuk, hogy Gáspárek még lámpáznak az udvaron, a vályúnál itattak, s mi már kocsival mentünk kifelé.

Figyeltük, hogy egyik vagy másik gazdaudvarról nem jön ki szekérnyom. Az szégyenséget vagy elszegényedést jelzett.”

„A gazdák ügyeltek arra, hogy ne legyen a lovaknak nehéz a kocsi. »Eladom ezt a nehéz kocsit, ezzel nem ölöm a lovakat«. Az 1930-as években Ceglédre hoztak könnyű, *jászági* kocsikat; azt másolták a mesterek. Én 1956 késő őszén csináltattam egy könnyű kocsit. Noszvajon volt egy kerékgyártó, 2200 ft-ért elkészítette a fa részét. Úgyancsak helyben volt egy kovácsmester, egy cserépi időse ember, azzal vasaltattam. Befestettem sárgára, az összes munkájért fizettem 7000 ft-ot.”⁵⁴

„Amikor Nagy Imre visszajött 1953-ban, akkor hittek az emberek, s egy lökést kapott itt is a paraszti gazdaság. Kellott a kovácsmunka.

Árszabály

A Mezőkövesd és Vidéke Kovács Szakosztály által megállapított legkisebb munkabérekről

1 drb. ráf felhúzás új 4-es	10.- p.	Nyújtó vasalás ócska vassal	8.- p.
" " " " 3-as	12.- p.	1 pár oldal új vasalás	80 p. 60.- p.
" " " " 2-es	14.- p.	" " ócska vasalás	40.- p.
Az ócska mindenképpen a felesérral képezi.			
1 drb. tengely igazítás	15.- p.	Rúd vasalás új	6.- p.
1 drb. agy karikai húzás új	2.- p.	" " ócska	3.- p.
" " " " ócska	1.50 p.	Nyári patkó	4.- p.
1 drb. új tengely behajtás	32.- p.	Nehéz patkó	6.- p.
1 pár tengely összeverés	32.- p.	Téli patkó 2 sarok	5.- p.
1 drb. új löcskő fölvasalva	15.- p.	Emelkedés sarkanként	50.- p.
1 drb. ócska " "	6.- p.	Ócska patkó	2.- p.
1 drb. Hámla tsní új	3.50 p.	Vas borona élezés	20.- p.
" " " forrasztás	1.50 p.	Levél forrasztás dítabonként	2.- p.
Húzó klóbní forrasztás X	1.- p.	Ekevas felvágás	2.- p.
Csatlós pálca nádolás	3.- p.	Ekevas élezés	1.50 p.
Ferhéc vasalás első ócska vassal	6.- p.	Tengely végzeg-	1.50 p.
Ferhéc vasalás hátsó " "	4.- p.	Lapos szeg	1.- p.
Kocsi eleje vasalás ócskavassal	4.50 p. 20.- p.	Lócs gúzavás és csavarok drb.-ként	1.- p.
Hátórész szintén ócska vassal	16.- p.	Saroglya tartó	1.50 p.
		1 pánt	1.- p.

A fenti árak készpénzben értendők, 30 napos hitelkeretet meghaladó tartozáshoz 25 százalékos felár számítható.

A fenti munkabérek be nem tartása a vasjegy megvonását vonja maga után.

jegyző

- 1 db 2 lovas szekér vasalás 1.200-P.
- 1 db 1 lovas szekér vasalás 1.100-P.
- 1 db ökrös szekér vasalás 900-P.



20. kép. Kovácsok árszabálya

Kövesden *szekér*nek csak a nehéz, ökrvontatású járművet neveztük, a lovak után csak *kocsi* járt. Mindig a gazda szabta meg, hogy neki milyen legyen a kocsi. A mesterek megrendelésre dolgoztak, kocsi nem készült megrendelés nélkül. Az 1930-as években kezdett cifrább, díszesebb lenni a kocsi Kövesden. A határjáró kocsit sárgára megzöldre festették, s mindig tiszta volt.

A Hajdú Ráfis családnak már volt *sárhányós* kocsija is. Megismerték a másik gazda kocsiját, a kocsi járását, az eléje fogott lovakat, akkor is, ha nem ismerős ült a járművön.

A régebbi lovas kocsiknak *egykarfás*, az új divatúaknak *kétkarfás* oldala volt. Ezeket díszesebben rendelték, a famunkáját is, a vasmunkáját is. Különösen az oldalakra ügyeltek. Teljesen be voltak vasalva, ezzel a szilárdságát és teherbíró képességét is fokozták. A *szekérderék*ba zöld vesszőből *kasokat* font a gazda. Télen, a mezőgazdasági munkák szünetében erre is sort kerítettek. Még a *faroskast* is ők fonták. Amikor könnyebb terheléssel rakták meg a kocsit (napraforgó tányérja, piacra szánt tők), akkor sarog-

lyával nyújtották a kocsit. A szekér *fenekét alsövénnyel* borították. Az I. világháború után már deszkát alkalmaztak.



21. kép. A mezőkövesdi kovácsmesterek az 1946. május 1-jei felvonuláson
(Balról: Nagy Károly, Bán István, Galambos István, Kreszing Gyula, Juhász Ferenc)

A parasztgazdák szívesen szekereztek. A kocsit az útra előkészítették. Elég gyakran megkenték a tengelyeket *kulimással*,⁵⁵ így kezelték a súrlódó részeket is (tengelypuska, löcsfejnél, a forgózsámolynál). A kerekeket megdagasztották. Belehajtották a patak (Hór) medrébe, mélyebb árokba, vagy lapos vízállásba.

A vásárokat járták. Leghíresebb állatvására volt Ónodnak. Poroszlóra, Füzesabonyba, sőt Mezöcsátra is jártak. Lovas kocsin utaztak, hátulra, a karos ülésre annyian ültek fel, amennyien elfértek. Összefogtunk, számon tartottuk melyik napon lesz a vásár. Előre érdeklődtünk, kell-e egy jó ló vagy egy jó csikó! Aztán ha sikerült a vásár, akkor útközben megittuk az áldomást. A mezőkeresztesi az jó vásár volt nekünk, oda szeretünk járni. Füzesabonyban a vásáron sok *szimentáli* marha volt a kínálatban. Ott lóvásár is jó volt. Kövesden marhavásár volt jó. Füzesabonyból elmentünk Poroszlóra lovat vásárolni. Jászapátiba is elmentek, ott áraban el lehetett adni, onnan Csátra, ott sertések voltak, minősége gyenge igaz, de juhászok bejártak *falkástul*, növelték a kínálatot. megszokott útvonalon jártunk, akkor még a földutak járhatóak voltak. A közelmúltban egyiket-másikat beszántották, maradtak a *köves utak*. A vásárokra nem egyedül mentek: összefogtak, segítettek egymásnak a kiválasztásban, az alkuban, olykor még a cselvetésben is. A lovat felvezették *komissióba*, bírálgatták járását, állását, alakját. *Leelőlegezték*, majd a vásár végével kipróbálták, milyen hámos. Nem sikerült, lealkudták az árát. Hazafelé az útban egy-egy kocsmánál betérvén, volt beszédtema. Mi, miért sikerült, miért volt

⁵⁵ K. Kovács László: Kulimászegetés. Népr. Ért. 1937. A kulimászarus emberektől szerezték be a sűrű, kékesfekete folyadékot. „Kulimászt! Kulimászt!” – kiabálta az utcákat járva.

jó vásár. Mit szalasztottak el. Olykor vonaton vagy gyalog is elmentek vásárolni. Így jártak sertést vásárolni Egyeken s más Tisza menti községben.”



22. kép. Lanszki István és Lanszki Pál saját lovas kocsijukon 1942-ben

Amennyire nélkülözhetetlen volt a lovas kocsi a vásározáshoz, éppen annyira nem vették igénybe a *helybeli piacok* látogatásakor. Oda rendszerint az asszonyok jártak, kik főlős terméket, tojást és baromfit, olykor tejtermékeket értékesítettek. Abból *pénzeltek*, így tellett sóra, paprikára és más fűszerekre. Kivételt képeztek a *bolgár kertészek*, akik nagyobb zöldségmennyiséget szállítottak. A nők teherhordása elsősorban a kasokban, kosarakban történt. Mindebből két gazdasági tényre következtethetünk: a mezőkövesdi parasztgazdaságok annyira önellátásra törekedtek, hogy alig vették igénybe a piaci beszerzést, illetve a termékfeleslegük mértéke kicsiny volt, nem érte meg befogni a lovas kocsiba, még kevésbé utaztatni a környező települések vásárait. A főlősleg nagyállatból adódott, ezeket vásárra rendszerint *lábon hajtották*.

Írnunk kell még az *őrlésről*, mint a kisgazdaságok, a gazdálkodó családok rendszeres tevékenységéről. A malomba szállított gabonaféléket lovas kocsira rakták és úgy szekereztek mind a városban lévő, mind távolabbi malmokba.

„A legelső malom a Hór patak vizére állított *vízi malom* volt.⁵⁶ 1910 táján alakították át szerkezetét, *vízkeréke* még gyermekkoromban is megvolt. Kövesden három *hengermalom* működött, mellettük 1–2 hengerszékes kisebb malomban is őrlhettek. Az egyik malom az egyik nagybátyámé volt, teljesen újonnan épült, 1923-ban helyezték üzembe, szívógázmotorral működtették. Az utcánk végén volt a Jordán-féle gőzmalom. Ennek ellenére családunk szívesen kereste fel az egri völgyben lévő andornaktályai Berki malmot.⁵⁷ Eredetileg vízimalom volt, 1932 után az egri villamos vezetékre számolva, elektromos motormeghajtást kapott.

Az őrletést az asszonyok határozták el. Ők döntöttek arról is, melyik malomba mennek. Tudták, milyen lisztet akarnak a húsvéti ünnepi készülődéshez, ennek megfelelően azt is tudta anyám sőt nagyanym is, melyik malomban milyen minőségű lisztet adnak. Az asszonyok mondták, hogy nekik ilyen liszt szükséges húsvétra, mert abból lehet jól sütni. Csakugyan sok múlott a malmon, de nem minden. Ha esős idő járta, akkor az ilyen időben elázott, sőt kicsírázott búzából sohasem volt finom liszt. Kövesden a *rétes* tésztának, meg *kótt* tésztának óriási hagyománya volt a népi étkezésben. Ünnepi alkalmakkor vékonyra elnyújtott rétestésztából sütötték a *bélest*. Ez volt a csúcsa a sült tésztának. Ehhez tényleg jó minőségű liszt szükséges. Lényeges volt, hogy abból dolgozott szívesen a gazdaasszony, amit megszokott. Ismerték a malmot, dolgoztak az ott őrölt lisztből. A Berki malomba én is mentem szüleimmel. Mit jelentett ez? Anyám mindig meg volt elégedve az ott őröltetett liszttel, korpával.⁵⁸ Korán keltünk, általában hajnal 2 órakor. S mikor megérkeztünk, besorakoztunk a várakozó kocsik után. Az út kb. 8 km-es volt, dimbes-dombos tájon, éspedig erdős vidéken. A kocsit *dörgölő fával* fékezni kellett a lejtőkön.”

A település vallási életéből következett a *búcsújárás*. Gyakran gyalogosan zárándokoltak a nevezetes búcsújáró helyekre (Mátraverebély-Szentkút). Szentkútnak ismerték a rövidebb útját, azon jártak. Kisebb búcsúba is jártak, mint pl. a *hanyi Szent Anna*-napi búcsú. A kövesdiek *szállás házat* építettek a búcsúsoknak. Innen háton vitték a téglát, vezeklésképpen.

„A lakodalmakhoz hozzátartozott a díszített lovas kocsi és feldíszített lovak. Némelyik gazda rendszerint minden lakodalomba hivatalos volt. Gazsi bátyám (Hajdú Ráfis Gáspár) szeretett könnyen élni, minden lakodalomba ment az ágyat vinni (a menyasszonyágy). Hívták kocsival-lóval, mert szép volt a fogata, meg *parádésan* tudta hajtani a lovat. *Luhogásra* (lógóra) *fogták* a harmadik lovat, a *hajtószárat* a *lőcsfejre* tekerték,

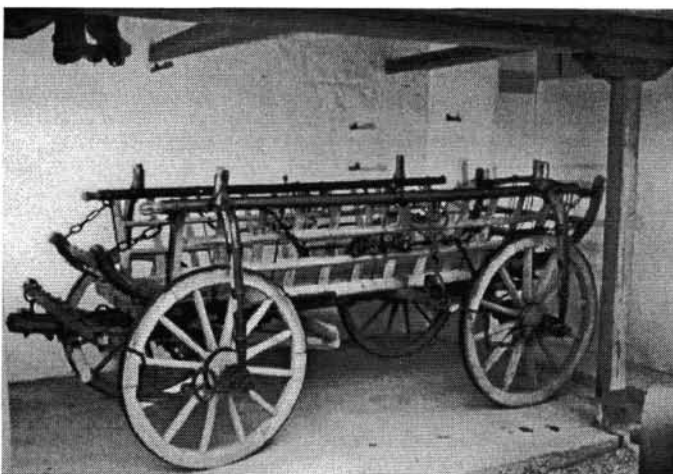
56 1857. Adattár, 93. tétel „Helybeli lakos Sugár József úr, mint a város malma hasznobérlője. Annak, hogy e malom mikor keres és mi lehet a jövedelme? hiteles bizonyítványban való kiadatása eránt a város előjáróságát megkérvén – ennek folytán ezennel hivatalosan bizonyítjuk –, hogy e Malom csak akkor keres ha hó víz van, vagy bőséges esős idő jár, különben szárazon áll. Néha ugyan öt hat évek alatt történik, hogy úgynevezett hórvíz folyása megered és néhány hónapig tart, melykor a kerek folyamatosan jár, de tapasztalatunk szerint az utóbbi három négy évben ez nem történt és az okból oly ritkán és oly keveset keresett, hogy a hasznobérlő a szerződvényben foglalt szemes életet a malom keresetéből ki nem adhattván a piacon készpénzen lett kénytelen megvenni, miből következik miszerént az utóbbi években nem hogy haszna lett volna, hanem mivel a keves kereset mellett is molnárt és felügyelőt tartani, a malomra és épületekre költeni és hasznobért rendesen fizetni keltetik, inkább kára van.

57 P. Kovács Melinda: Malmok az egri völgyben a 16. század végéig. In: Archívum 14. 39–51. Feltehető, hogy a kövesdiek korábban is felkeresték az Eger patak völgyében lévő vízimalmokat. Füzessabony határáig feljárt a szabályozatlan Tisza folyó árja. Ott volt egy nagyobb öböl, azt *Sórévnek* nevezték és a helynevek között ma is előfordul. Szinte bizonyos, hogy árvizek alkalmával eddig felhozhatták a sószállító eszközök a söt. Volt e helyen egy vízimalom is, a kövesdiek emlegetik, s úgy ismerik, hogy a volt *sórévi malom*.

58 Egy régi anekdota a molnárokról. A malomban odaszól a molnár a segédnek: „Hé fiam, Megvámoltad-e az őrleményt?” „Igen főnök!” „Látta-e a gazda?” – kérdezősködik tovább a molnár. „Nem.” „No, akkor vámolod meg még egyszer, ne mondja a paraszt, hogy ingyen őröltük a búzáját!”



23. kép. Tüzelőszől (rekonstrukció), előtte lovas kocsi
(fotó: Hajdú Ráfi János, 1998.)



24. kép. Egy mezőkövesdi lovas kocsi, kb. 1940-es évek

ezzel nem engedték szaladni a lovat, az ostorral meg *piszkálták* a hasa alját, s ettől táncolt a *lógós*. Egyszóval mutatós volt a lovas fogat. Csengő került a lovak nyakába. Volt gazda, akitől kölcsön kérték a csengőket. A hármass fogatra kötelező volt a csengő (mert szélesebb volt a szokásosnál), ugyanúgy, mint télen a szánkón. Divatos volt a szabadon eresztett csikó felcsengőzése is. Ezekre azonban kisebb súlyú csengő került.

A lovasfogat tartozéka, olykor díszes volt a *lószerszám*, a *hám*, a *kantár*. Ezeket védtek, óvták, nem istállókban, hanem a *magházban*, a *szemházban*, az ajtó mögötti falrészén egy nagy faszegen tárolták. A lószerszámot általánosan rézzel díszítették. A gazdalegények öntették, de nem tudom hol. Ezek öntött figurák éspedig *magyar korona*, *címer*, *csikófej*, *koszorú*. Az ünnepi alkalmakra befogott lovak sörényét befonták, végibe rafiát fűztek. A kantarra *sallangot* kötöttek, aztán rézkarikákkal gazdagították. A szem-

ellenző is körüldíszített. Ez már a legényektől vagy fiatalemberektől függött, az ő ízlésüket dicsérte. A lakodalomba még a peracet is átkötötték szalaggal. Az egész hámot lekenték olajjal, *leápolták*.



25. kép. Háromlovas szekér a lakodalmi menetben (Pesti Napló nyomán)

Temetéskor már emlékezet óta nem használták a paraszt kocsit. Voltak a városban temetési vállalkozók (pl. a Korepta), akik már hintószerű kocsit alkalmaztak temetéskor. A kocsi szekrényét négy oszlop alkotta. Teteje befedve, kereszt és 4 gyertyatartó díszítette. Belül lila drapéria borította. A rokonság biztosította a lovakat a *kihúzatáshoz*. A lovakat fejuktól végig lila textíliával borították, hasonló öltözéke és csákója volt a kocsisnak is, ki mindig a rokonságból került ki.”

A helyi „matyó” díszítési kedvnek, díszítettség iránti igénynek felelt meg az újabb divatú, ún. *könnyű lovas kocsi*. Megállapíthatjuk, hogy amit a farészek szilárdságából vésztettek a vékonytással és a karcsúsítással, azt pótolták a már-már fölös számban készített vas alkatrészekkel. A fa is, még inkább a fém alkalmas volt a díszítmény hordozására. (Ezekből a *vasalásokból* fennmaradottakat gyűjtötte a múzeumba Hajdú Ráfis János. A termelőszövetkezetekben a korszerűsítés ürügyén pusztulásra ítélt és halomra dobált parasztkocsik vasalásait jó ízléssel válogatta össze.)

Az anyagról nagy általánosságban a következőket írhatjuk: Nem a mester irányította a díszítést és mértékét, annak a jellegét, mert a mester azt csinálta, amit tudott. Nincs két azonos darab, mindenik más és más. Éppen ez az értéke, ez a díszítésre és a variációra törekvés. Úgy is mondhatjuk, hogy a *lovas kocsi* a matyó mentalitásnak, ízlésnek megfelelően – bár kissé késetten – ugyanúgy kivirágzott, amiként a századfordulón a viseleti darabok, majd a lakás belseje, kezdve a parasztbútoroktól a cserépedényekig. A lovas kocsi életében ez az 1910-es évek végén jelentkezett és a II. világháború előtt és alatt tetőzött.

A továbbiakban ezt a tárgyegyüttest (kocsivasalások) mutatjuk be. Válogatott darabokat, s nem a teljes anyagot, határt szab a terjedelem.

A tanulmányban írtak összegzéseként a következőket tartjuk fontosnak:

I. Mezőkövesden, a középkori eredetű mezővárosban 1848-cal bekövetkezett *polgári* átalakulás, a polgári tulajdon csak lassú átalakulást eredményezett, mind a társadalomban, mint a gazdasági életben. Gyors és látványos e folyamat a népviseletben (népművészet), kihasználva az ipar nyújtotta előnyöket; a gazdálkodásban csak az 1880-as évtizedben erősödött fel az átalakulás folyamata. Kibontakozását motiválta a település gyors népesedése, az erős endogámia, lokális, a mezőgazdasági termékek látványos konjunktúrája. A hagyományokhoz való ragaszkodás megnyilvánult a gazdálkodásban, amikor látványosan visszaszorult a legeltető állattartás, ugyanakkor megmaradt majd fél évszázadig a vetéskényszerrel érvényesülő nyomásos gazdálkodás, így pótolván a leelőterületet, melyből egyre nagyobb részeket vontak szántás-vetés alá.

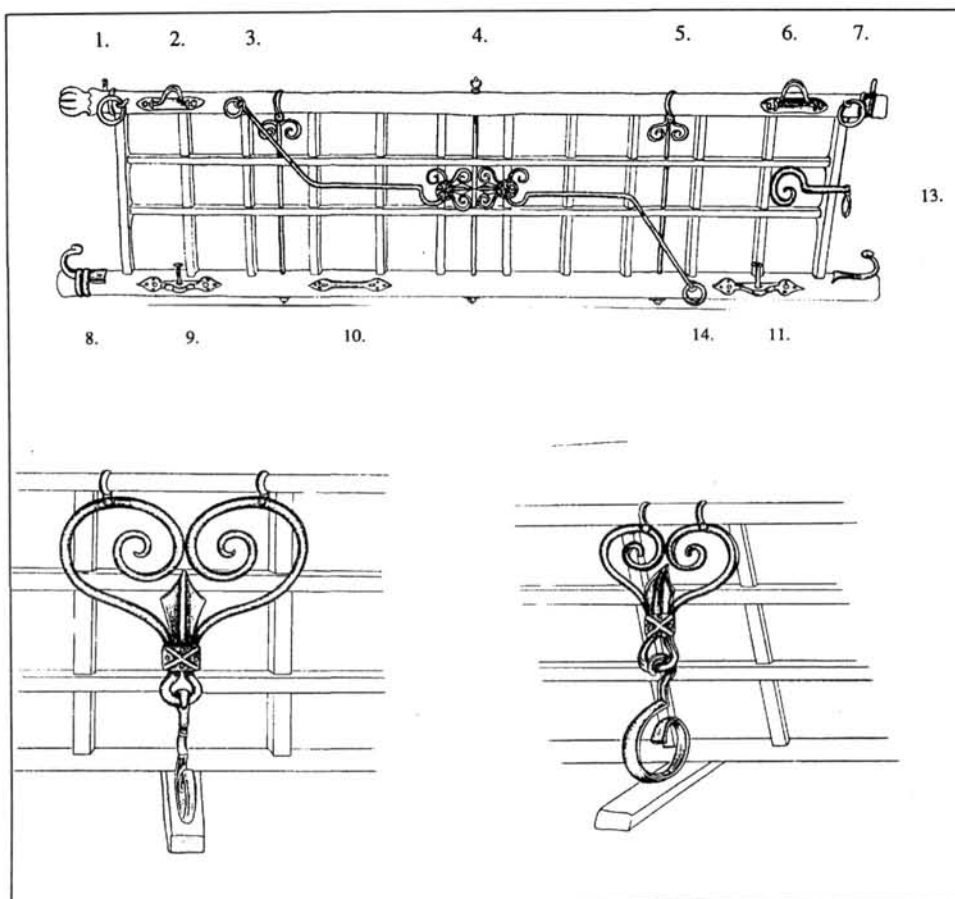
Az ilyen határhasználati rend nem kedvezett a *tanyás gazdálkodás* kibontakozásának, meghonosodásának. A parasztgazdáknak tehát a belterület állott rendelkezésére, ahhoz, hogy tovább folytassák az állattartást, a gabonatermelést. Az ólaskertekben rendezkedtek be a ló- és marhatartásra, sertéstartásra (kiszorult a juh), a szérűskert is ott volt. Az ólaskertekbe való kiköltözés az 1930-as években is elő-előfordult, és ekkor lezárult. E folyamat beletorkollott az 1940-es évek végén bekövetkezett erőszakos gazdaságpolitikába. Mezőkövesd tehát nem vált, nem válhatott az alföldi értelemben vett *mezőváros-sá* (pl. Makó).⁵⁹

II. A Hajdú Ráfis család példa lehet arra, hogy miként szötte át meg át a hagyományokhoz erősen ragaszkodó familia a város társadalmát. A matyó hagyományörzés tipikus példáját mutatja a Hajdú Ráfis család. Hagyományokhoz való ragaszkodásuk megnyilvánult az élet minden területén: az öltözködésben, a lakás felszerelésében, a birtokszerkezetben, a tüzelősől-beli életben, a lovas kocsi használatában.

III. A mezőkövesdi parasztok lovas szekere beleillett az alföldi, széltében elterjedt *kocsi szekér* típusába.⁶⁰ Nevezetesen a 20. században 2–4 ló vontatta, egy merev, *juharfával* stabilizált rúdú, 3 vastengelyes, elől 2 kisebb, hátul 2 nagyobb kerekű szekér. *Nyújtóval* egyszeri összeillesztésű, elől-hátul *gúzzsal* rögzített, vasalt *lőcsökkel*. Kocsi-szekerényét (a tk. rakodó tér) pedig *lőcsökkel* kitámasztott, sűrűn rácsozott, erősen és díszesen vasalt oldalak alkották, melyeket fűz *vesszőkassokkal*, (oldalkassokkal), a fenekét *alsövénnyel* borították. Egyébként elől-hátul *görbesoroglyával* zárták a szekérnyet. Esetenként *egyenes* soroglyával nyújtották hátrafelé, arra fektették a *faroskast*. Az önellátásra utalóan ezeket a szekérkasokat a parasztgazda maga földjén nevelt fűzvesszőből készítette. A *takarmányhordó* félgömb alakú vesszőkast is a gazdaságban fonták, nem piacon vásárolták.

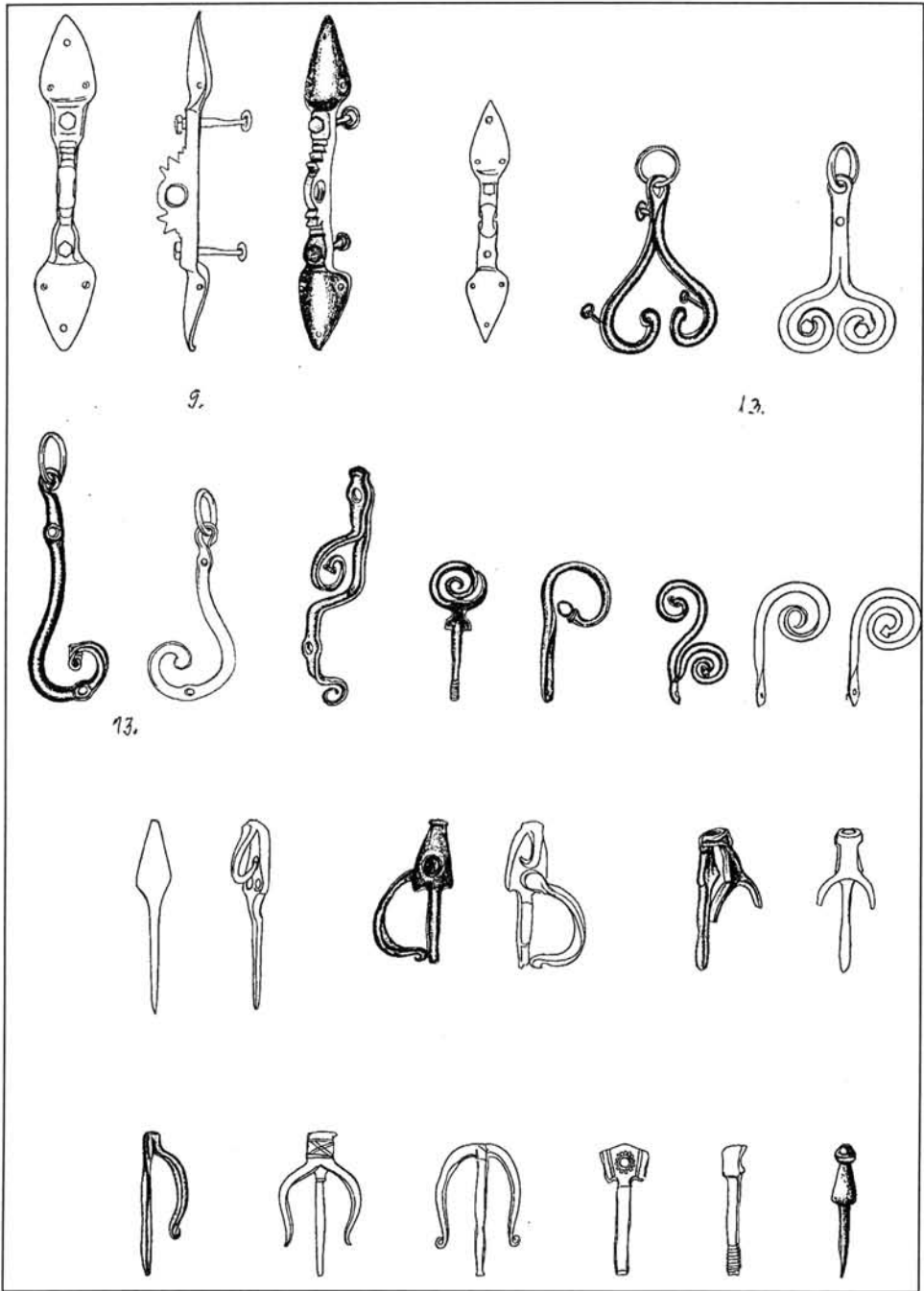
⁵⁹ Erdei Ferenc: Magyar város, Bp. é. n.

⁶⁰ Paládi-Kovács Attila: A magyar parasztság kerek járműveinek történeti és táji rendszerezéséhez. Néprajzi Közlemények, XVIII. évf. Bp. 1973. 5–80.

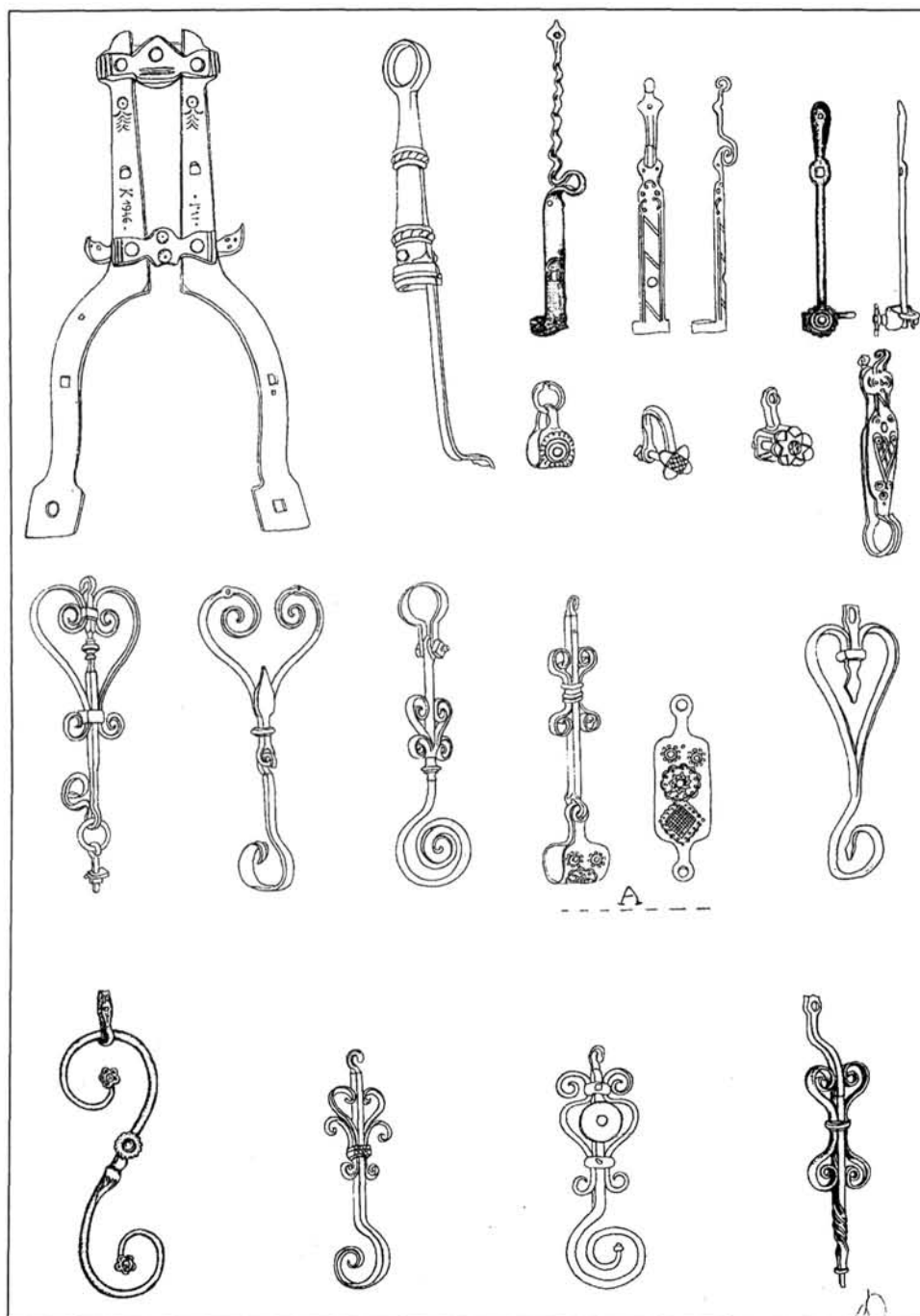


1. tábla. Szekéroidal (a rajzok Orosz Zoltán munkái)

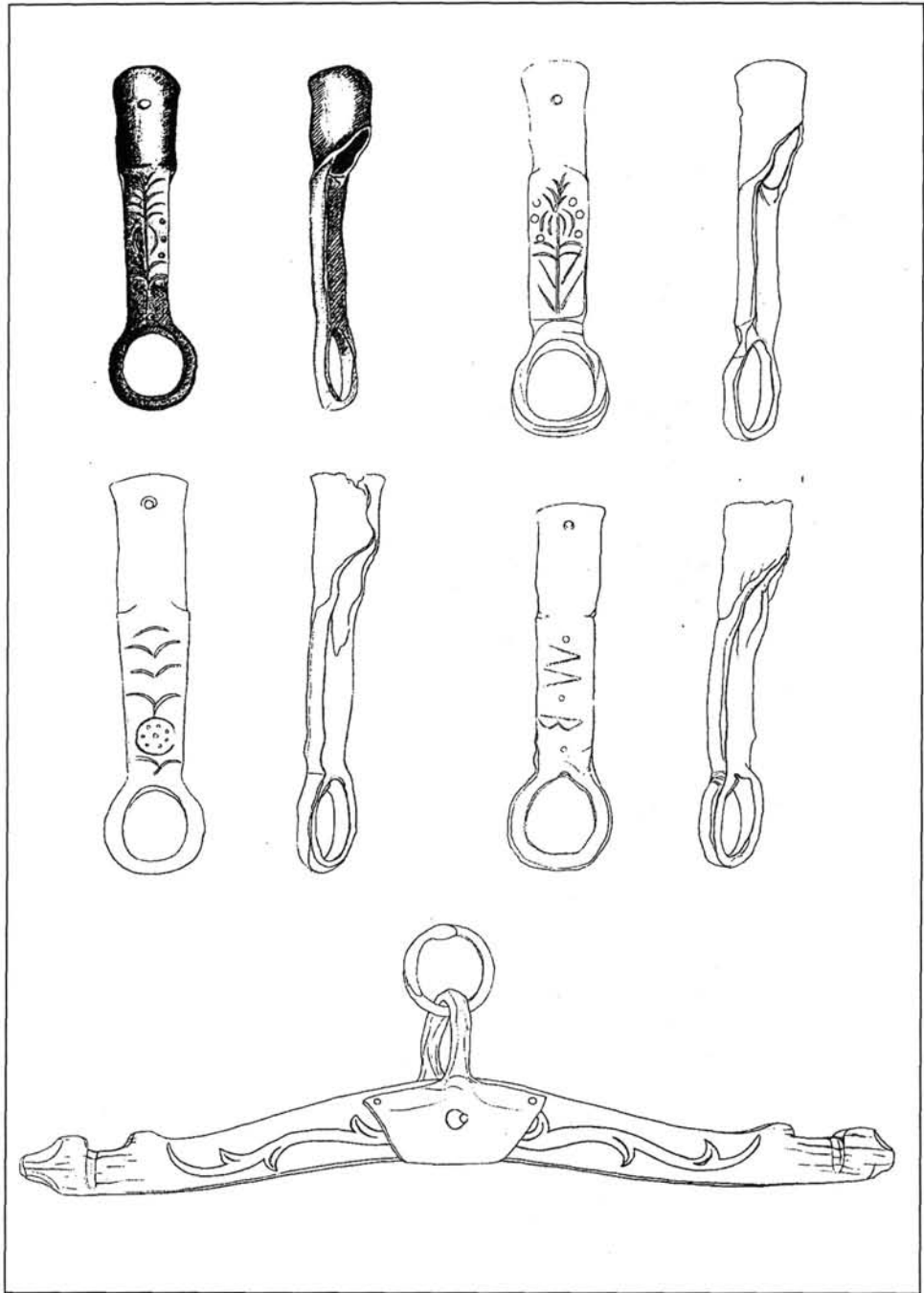
A lovas kocsi oldala jellegzetes vasalásaival (a kocsi e része alkalmas leginkább a díszítésre).
 1. soroglyatartó karika, fölötte fémbütyök „kutyafej”; 2. löcstartó gúzs; 3. első oldalpálca; 4. közép oldalpálca; 5. hátsó oldalpálca; 6. hátsó löcsgúzs; 7. hátsó soroglyatartó karika; 8. első soroglyatartó horog; 9. első oldalrögzítő („rakoncatartó”); 10. dörgölő vas; 11. hátsó oldalrögzítő („rakoncatartó”); 12. hátsó soroglyatartó horog; 13. soroglyatartó lánc részére horog (vagy tartó); 14. oldalt átlósan rögzítő vasalás



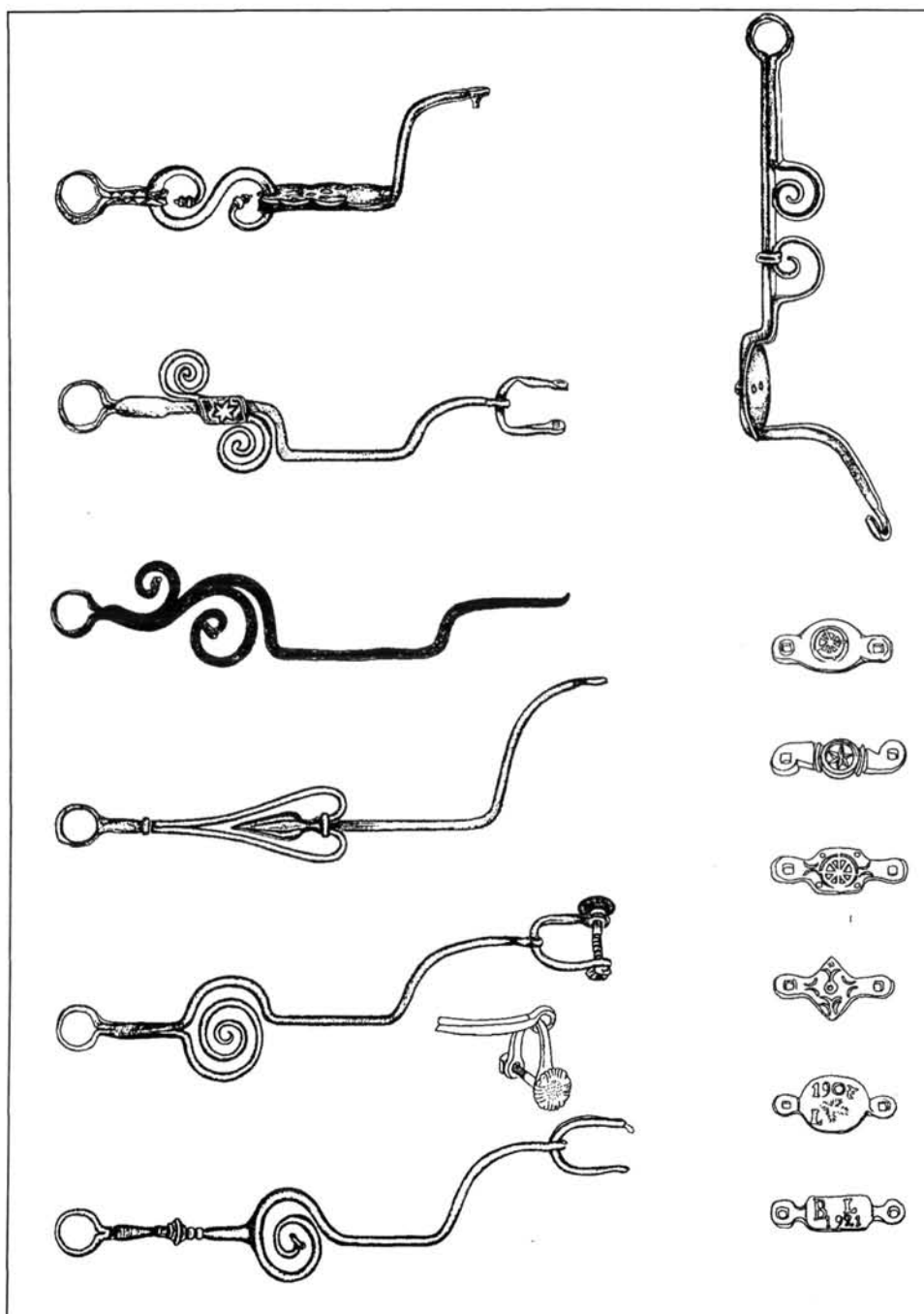
2. tábla. Tengelyvészek, saroglyatartó vasalás, szeg, akasztók



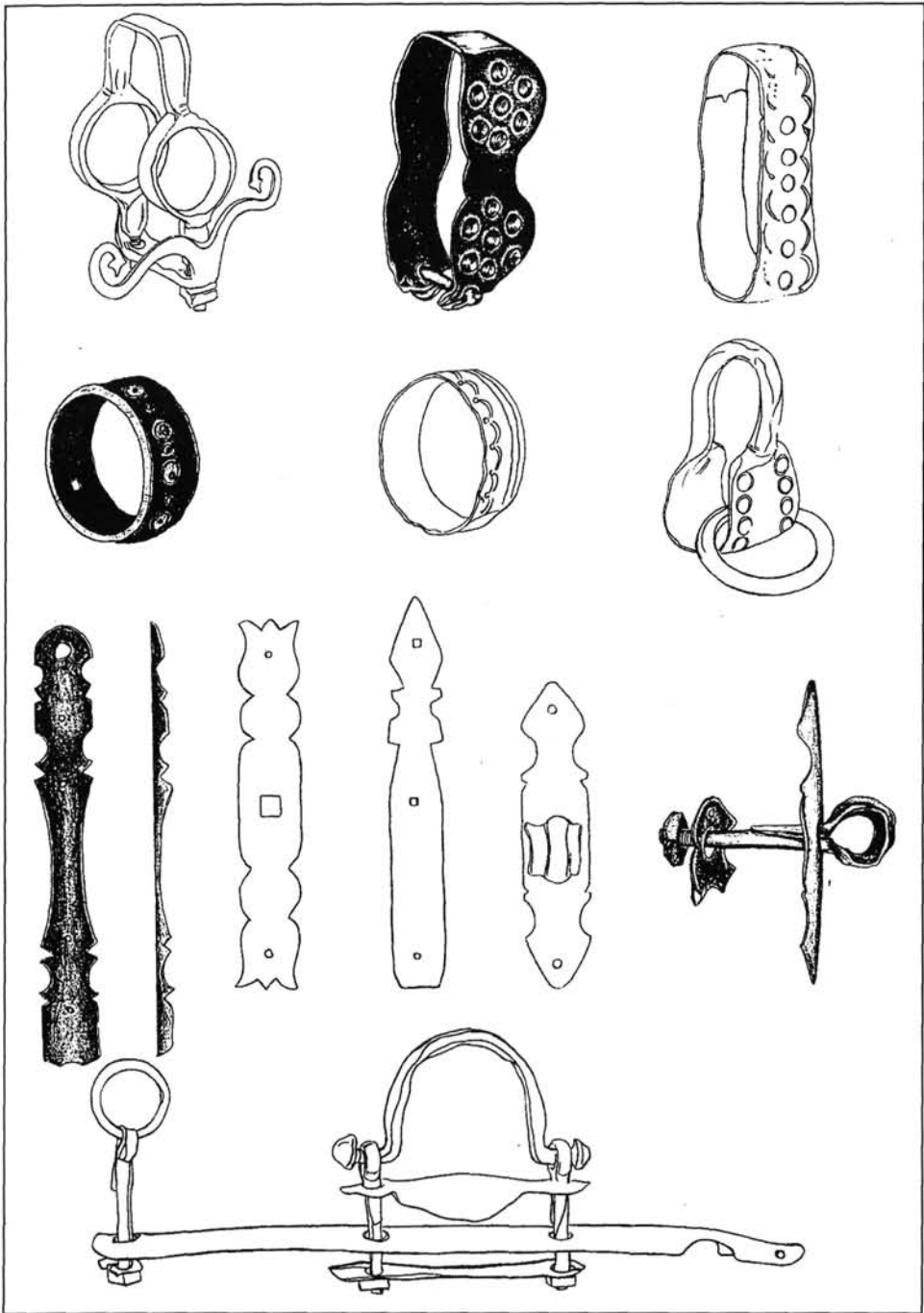
3. tábla. Első rúdszárny vasalása, lőcstok, rúdvasalás 8 db, lőcskáva, 9 db förhélc vasalás,
 „A” jelzett kiterített rajza



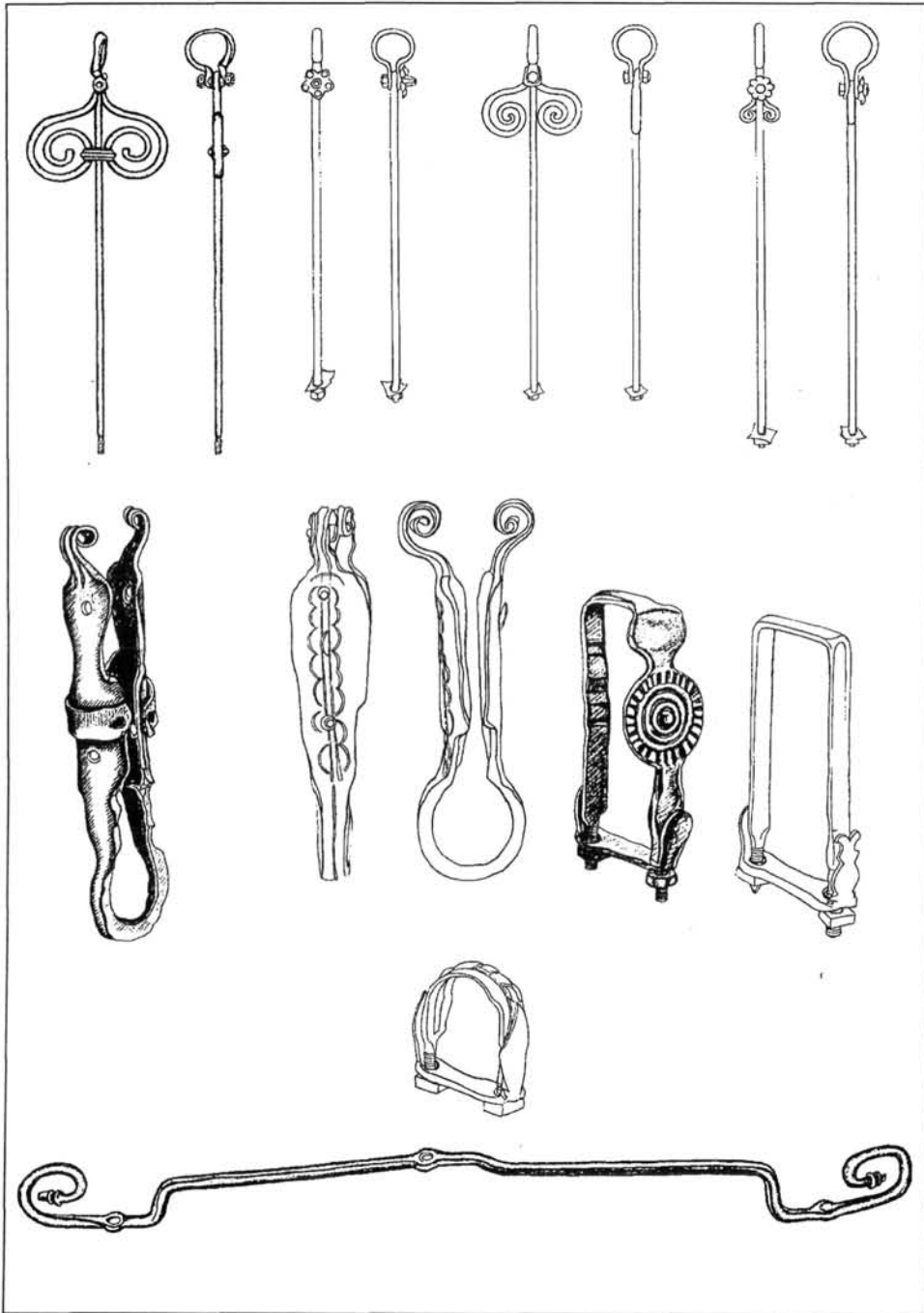
4. tábla. 4 db lőcstok 2 nézetben, alul hámfa tasnival



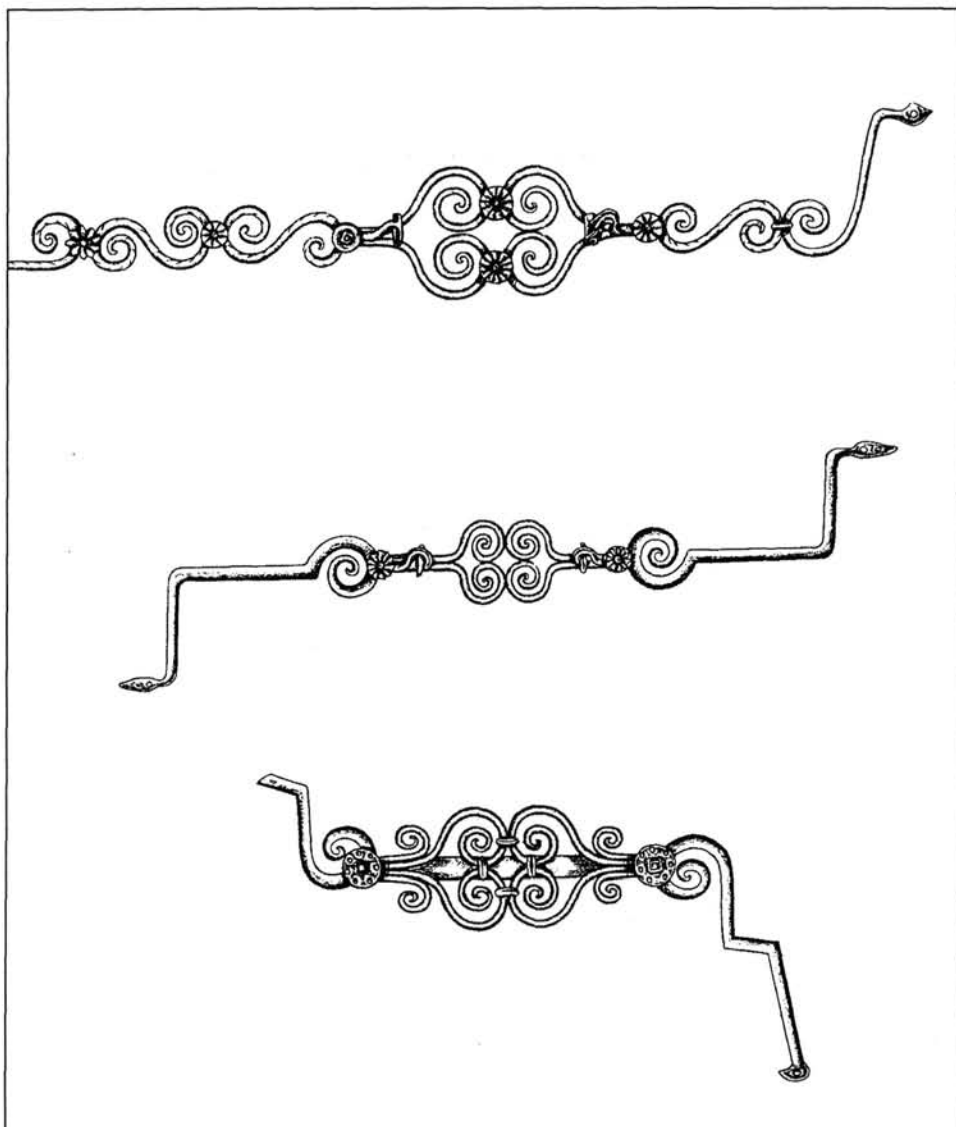
5. tábla. 7 db kocsiföllépő és 6 db rúdrögztő vasalás



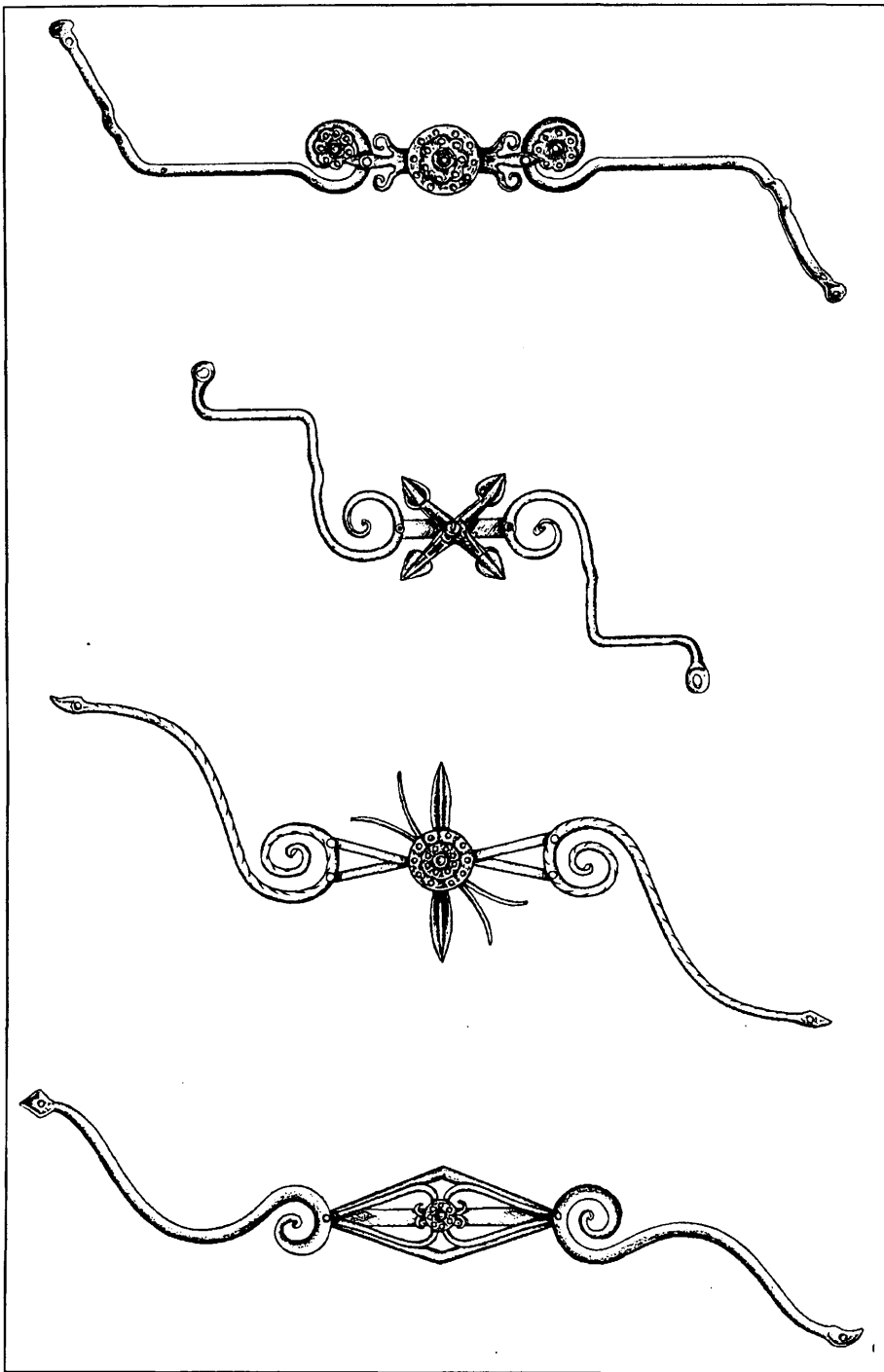
6. tábla. 6 pánt, csatlás, tasni, 5 db oldalcső vasalás, (alul) löcstartó gúzs vasalással, soroglyatartó karikával



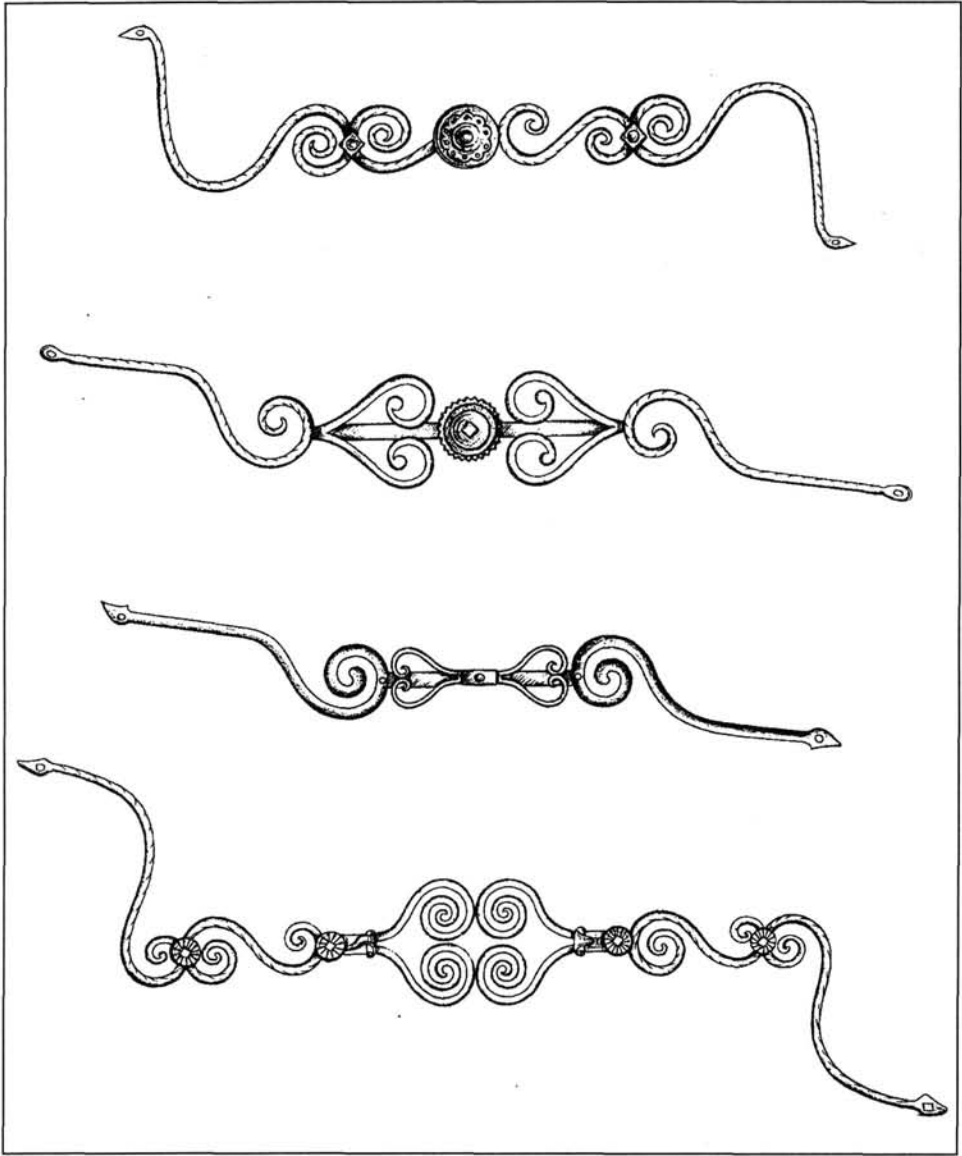
7. tábla. 4 oldalpálca két nézetben, 2 db löcskáva, 2 tengely cugpánt, 1 rakoncavasalás



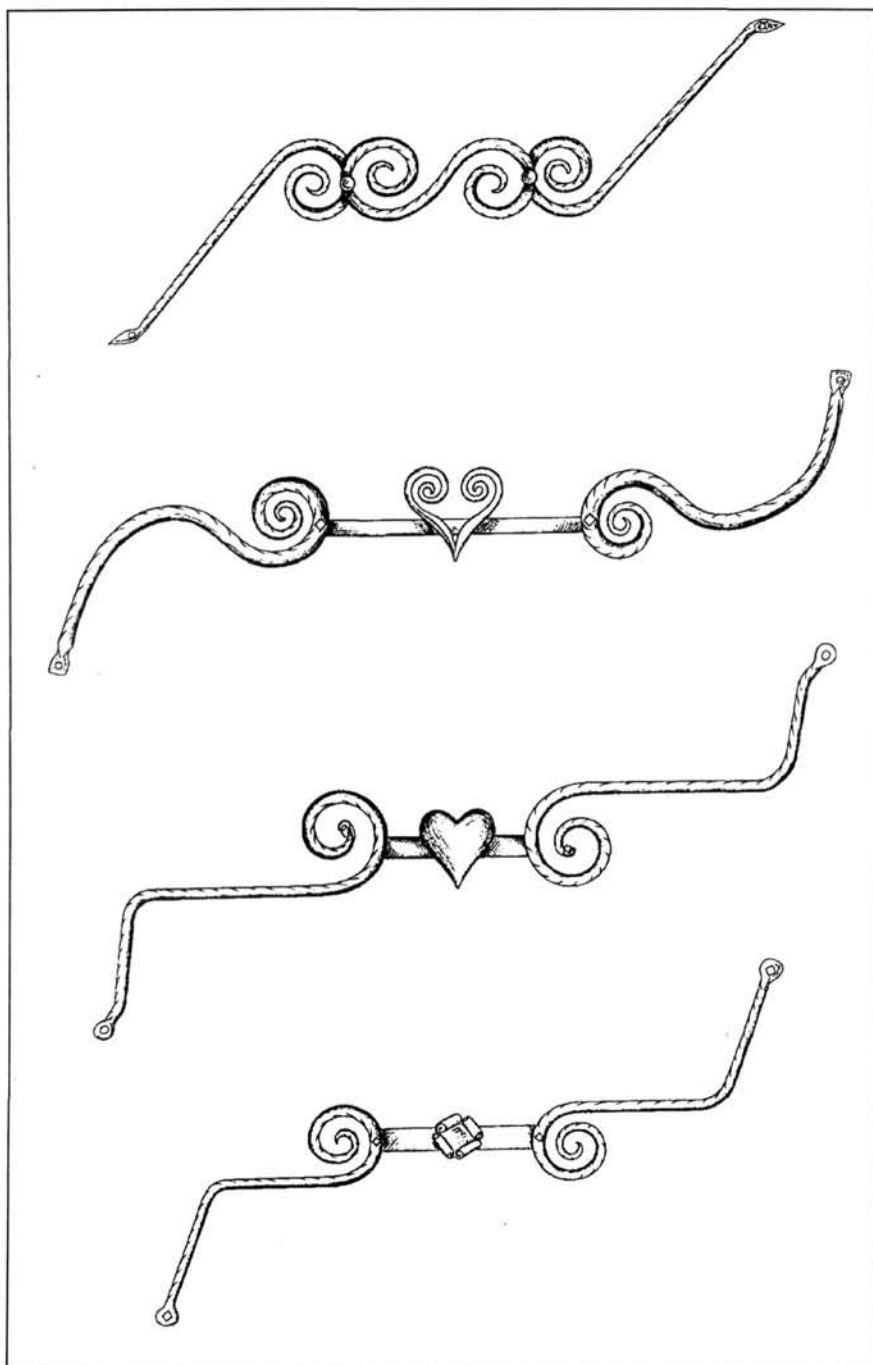
8. tábla. 3 db oldalvasalás



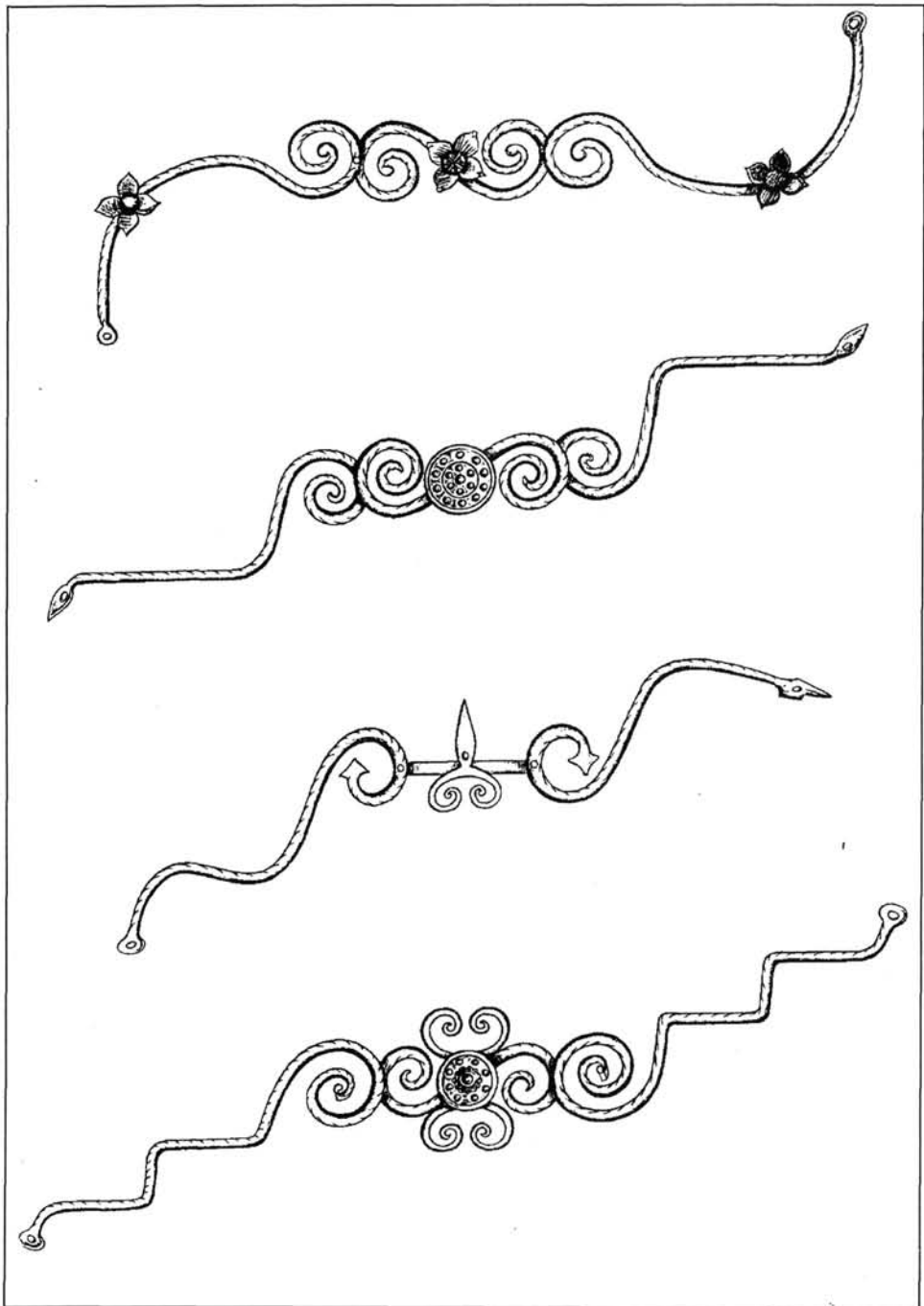
9. tábla. 4 db oldalvasalás



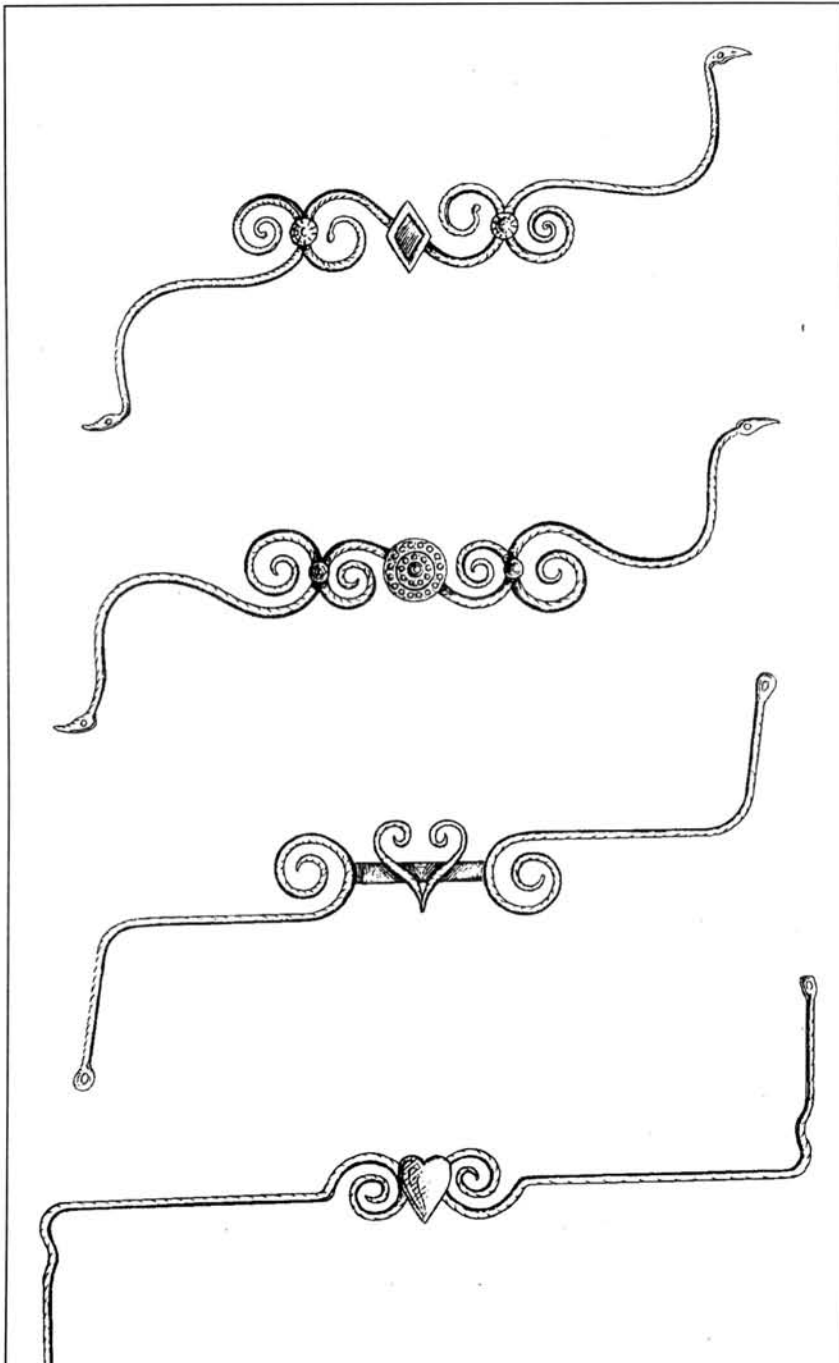
10. tábla. 4 db oldalvasalás



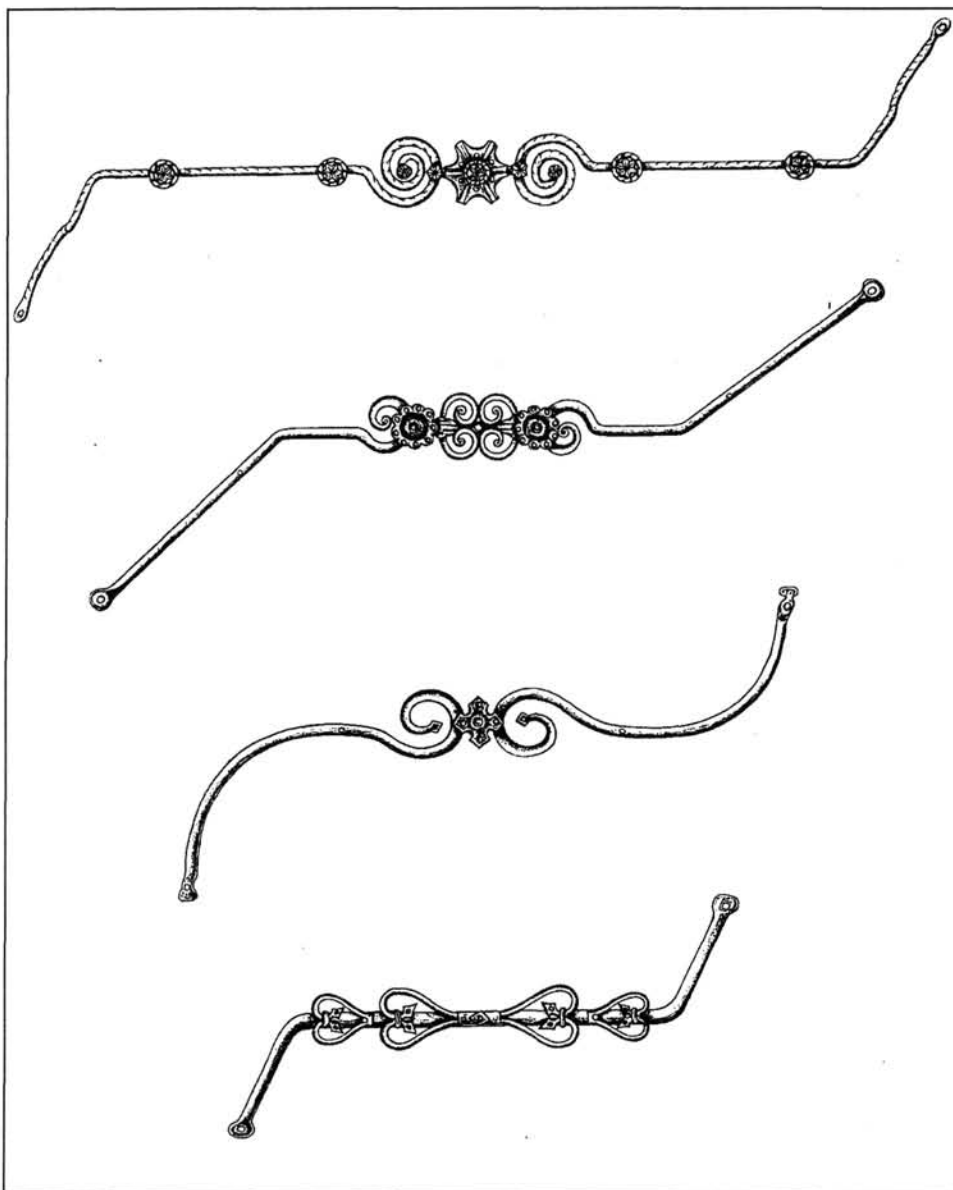
11. tábla. 4 db oldalvasalás



12. tábla. 4 db oldalvasalás



13. tábla. 4 db oldalvasalás



14. tábla. 4 db oldalvasalás

DER PFERDEWAGEN IN DEN HÄNDEN DER MEZÖKÖVESDER BAUERNWIRTE

Mezőkövesd erhielt seine Rechtsstellung als Marktflecken (*oppidum*) von Matthias Hunyadi. Die im 16. Jahrhundert begonnene Stadtentwicklung wurde durch die türkische Eroberung gebrochen und ihre ungestörte Fortdauer kann erst nach der Vertreibung der Türken (1686) beobachtet werden. Die Neugeburt der Stadt erfolgte Anfang des 18. Jahrhunderts. Infolge ihrer Rechtsstellung war sie der allgemeinen Steuerpflicht unterworfen und verfügte weiterhin über eine hochgradige Selbstverwaltung. Ihre Wirtschaftsbasis stellte in den spätf feudalen Jahrhunderten (17–18), in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts die extensive Viehhaltung, die Pferde-, Rinder-, Schaf- und Schweinezucht, sowie die Dreifelderwirtschaft dar. Diese Ordnung der Faldmarknutzung fügte sich harmonisch in das Volksleben der örtlichen Bevölkerung ein und weiterhin diente diese Zweiheit der *Gartenstall*-Siedlungsstruktur: in der dicht bewohnten Innenstadt standen die Wohngebäude der Familien. In den großflächigen „Gärten“ aber, die dieses innere Gebiet umgrenzten, wurde den Winter über in den dort befindlichen Ställen und Pferchen das Vieh gehalten. Die Männer bewachten die in den Gärten überwinterten Pferde, Rinder und Schafe. Mit Beginn des Frühjahrs wurde das ruhende Vieh auf entfernte Weiden getrieben. Dies waren sozusagen *Kapitaltiere*, mit denen die Vermögensbasis der Wirtschaft erhöht wurde. Die Haustiere dienten den täglichen Bedürfnissen: mit den Pferden wurde gefuhrwerk und das Tragen von Lasten besorgt, die Kühe wurden gemolken, wobei die Milch und Milchprodukte die Basis der Ernährung bildeten. Ähnlichen Zwecken dienten auch die Milchschafe und gemästeten Schweine. Diese Wirtschaftsform veränderte sich Mitte des 19. Jahrhunderts langsam mit der Verbürgerlichung und deren Wirkung auf die Wirtschaft, an ihre Stelle trat die (intensive) *Haustierhaltung*.

Die eigentümliche Volkskunst der Stadtbewohner wies bereits Ende des vergangenen Jahrhunderts eine Differenz zu ihrer weiteren Umgebung auf, sowie zu den nördlich von ihnen gelegenen Paloczen, als auch zu den Leibeigenendörfern auf beiden Seiten der Theiß. Das *Matyótum* trug die Bauernkultur einer individuell festlegbaren Siedlung in sich. Das Matyóvolk von Mezőkövesd, die Kövesder Matyóbauern stellten auf der ethnographischen Karte Ungarns, besonders des ungarischen Tieflandes einen eigentümlichen Farbkleck dar. Mit dem Matyótum haben sich zahlreiche Forscher beschäftigt, sie schrieben besonders viel über dessen Volkstrachten, Stickereikultur und Volkskunst. Innerhalb der Siedlung bemühten sich die Besitzlosen mit ihrer, die Matyó-Volkskultur tragenden Kleidung der reichen Bauernschicht anzuschließen. In der Fremde, bei fremden Herrschaften oder Großgrundbesitzern stellte ihre Unterhaltsbasis die Konventionsarbeit, das sogenannte *Gedingsarbeitertum* dar. Diese Schicht half die Kenntnis über die Matyóbräuche landesweit zu verbreiten. Wo die Matyó-Gedingerarbeiter auftauchten, dort erhielt die Mezőkövesder Matyóbezeichnung, genauer ausgedrückt die Bezeichnung der Mezőkövesder als Matyóvolk einen Inhalt. Lange Zeit hindurch hielt die Fachliteratur die Untersuchung der anderen Gebiete der Kövesder Bauernkultur nicht für wichtig.

Im Mittelpunkt dieser Studie steht der Mezőkövesder Bauernwirt. Diese reiche Bauernschicht, bei der am Rande aber auch verarmte Familien vorkamen, trug die farbigen und sehenswerten Matyótrachten, die familiären, hausgewerblichen usw. Matyótraditionen. Die Ahnen der zum Studium ausgewählten Familie Hajdú Ráfis lebten

bereits in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts in Mezökövesd. Mit dem Studium der Familie erhalten wir auf zahlreiche Fragen eine Erklärung. Diese Schicht war von einer starken lokalen Endogamie und weiterhin durch eine materielle und religiöse Trennung bei der Partnerwahl gekennzeichnet. Anhand der ausgewählten „guten Herren“-Familie kann oben erwähnte starke Bereitschaft zur Trennung beim wohlhabenden Kövesder Bauerntum bewiesen werden. Die Ahnen der Familie Hajdú Ráfis spielten immer in führenden Körperschaften oder anderen leitenden Gemeinschaften (Genossenschaften, Vereinigungen) eine Rolle. Mit ihrem Fleiß, charakteristischen Lebensweise und Gewohnheiten repräsentieren sie gut das Matyótum, dessen führende, vermögende Schicht.

Im dritten Teil dieser Studie beschäftigen wir uns mit den charakteristischen Bauern Ungarns und innerhalb dieses Themas mit den in den Händen des Matyótums befindlichen Bauernfuhrwerken (dem Pferdewagen). Der Pferdewagen (bzw. das Einspannen und Einjochen der Pferde) gehörte zur Ordnung der Feldmarknutzung des über eine große Mark verfügenden Marktflückens. Durch das Fehlen der Eisenbahn und Wasserwege war die Anwendung des Pferdegespanns notwendig. In der stark zergliederten Kövesder Feldmark wäre der Ackerbau auf den in unzählige Stücke geteilten Familiengütern ohne Pferdewagen undenkbar gewesen. Gerade deshalb wurde dem Pferdewagen in Mezökövesd eine solche Bedeutung zugemessen. Im 20. Jahrhundert, besonders aber nach dem ersten Weltkrieg herrschte der leichte, aber stark beschlagene Pferdewagen vor. Zwischendurch erlangte auch auf diesem Gebiet die Veranlagung des Matyótums zur Verzierung Geltung, was sich bei den Beschlägen, den Schnitzereien der Wagen und auch beim Pferdegeschirr zeigte. Das dritte Kapitel der Studie stützt sich auf das Material des Museums für Landmaschinen (Mezökövesd), aus welchem auch das gezeichnete Illustrationsmaterial stammt. Es scheint, daß auch auf diesem Gebiet die Verzierungs-lust der Kövesder Bauernwirte geltend wurde und die Verehrung der verzierten Wagen, die Achtung vor der Arbeit und des arbeitsamen Lebens in ihre Bräuche übergang.

Die Mentalität der Matyóbauern basiert auf einer musterhaften Verrichtung der landwirtschaftlichen Arbeit. Sie zeichnet sich in der entsprechenden Lebensführung des Glaubens, in einer gewissenhaften und genauen Arbeitsverrichtung in jedem Beruf aus. Besonders wichtig war die rechtzeitige Verrichtung der landwirtschaftlichen Arbeit und bei der vom Frühjahr bis zum Herbst ständig aufeinanderfolgenden Feldarbeit galt die Sorgfältigkeit als sehr wichtige, maßgebende Tat. Das Anhäufen der Werte, die Vergrößerung des Gutes (sei dies der Viehbestand oder das Ackerland) stellte einen Maßstab dar, der einzelne Mitglieder der Gemeinschaft hervorheben konnte. Deshalb waren nur diejenigen vorbildliche, wünschenswerte Schwiegersöhne oder Schwiegertöchter, die ihr Leben, das Leben ihrer Umgebung gemäß den Normen der Gemeinschaft führten. Die Lebensanschauung und Lebensführung der Matyóbauern war sparsam und offenbarte sich niemals auf verschwenderische Weise. Der Wagen der Bauern ist ein gutes Beispiel dafür, welches Maß bei der Produktion geltend war, denn der Wagen (das Fuhrwerk) war für das Matyótum nicht nur ein Lastenbeförderungs- und Verkehrsmittel, sondern stellte gleichzeitig ein Repräsentationsmittel, die Offenbarung des wohlhabenden Standes dar, der wohlgehaltene Wagen, das gepflegte Pferd und saubere Geschirr waren alles Teile der Bauernschneidigkeit, der Matyórkriterien. In den Augen der Gemeinschaft hatte nur derjenige eine Ehre, der gemäß den Gemeinschaftsnormen lebte und arbeitete.

János Bencsik–János Hajdú Ráfis

A GABONA KÉZI VETÉSE MAGYARORSZÁGON

BALASSA IVÁN

SZABÓ LÁSZLÓ kedves barátom 60. születésnapjára

1. A magyar földműves ember egyik legfontosabb, legnagyobb körültekintést, gondot, szeretetet kívánó munkája a gabona elvetése, hiszen abból készült a 'fehérkenyér' a jólét kifejezője, jelképe. * *Ha kenyér van, minden van* – állapítja meg az általánosan ismert közmondás. Ha ehhez még hozzávesszük Pál apostol (2Kor. 9.10.) bibliai szavait: „A ki pedig magot ad a magvetőnek és kenyeret eleségül ad és megsokasítja a ti vetéseket és megnöveli a ti igazságotoknak gyümölcsét”, akkor előttünk áll a földművelés kezdő munkájának jelentősége, melyhez nagyon sok mondás, példabeszéd fűződött.

Kós Károly szavait az egész magyar nyelvterületre általánosíthatom: „...a kalotaszegi földműves számára a vetés jóval jelentősebb, mint maga az egyébként gépies fizikai munka, hiszen jórészt a vetés sikerén múlik az egész jövő évi termés és ezzel a család mindennapi kenyérének biztosítása. Ezért összpontosul e művelet körül racionális megfontolás, elődöktől 'örökölt' tapasztalati tudás, megkötés és analógiás varázslás, mágikus praktika, vallásos hit és minden, ami a növénytermesztés e lényeges mozzanatát – a magnak az anyaföldbe juttatását és az ember javára való termékenységet meggyőződése vagy akár bizonytalan feltételezése szerint – sikeressé teheti” (Kós 1941–44. 73).

Ezzel az útmutatással elindulva próbálom ezt a sokrétű kérdést felvázolni. A munkát nehezíti, hogy a történeti adatok nagyon esetlegesek, hiszen a munkát mindenki ismerte, ezért nem tartották részletes megörökítést szükségesnek. Inkább csak a 18. század második felétől kezdve szaporodnak a rá vonatkozó adatok, amikor a magyar mezőgazdasági irodalom, majd a 19. század elejétől az ilyen folyóiratok is napvilágot látnak. A néprajzi kiadványokban is elsősorban az Alföldről származó feljegyzések száma nagyobb, míg Erdélyből, főleg a Székelyföldről, éppen úgy kevés adattal rendelkezünk, mint ahogy Dunántúlról is elég foghíjasok ismereteink. Nehezíti az összefoglalás elkészítését az is, hogy a korábbi gyűjtések nagyobb része vagy a technikai leírásra terjed ki vagy a hitvilág egy-egy elemét örökölte meg. Csak ritka kivételes esetben kapcsolták össze a kettőt, pedig ez nemcsak a teljességet segíti elő, hanem a jobb megértéshez is hozzájárul. Ezért az alábbiakban kísérletet teszek arra, hogy a technikai leírást, a gabonavetés műveletét a vallási elemekkel, a hiedelmekkel és babonákkal együtt mutassam be, és ahol lehetséges, ott a nyelvtörténet, etimológiai eredményeit is felhasználjam.

2. *A gabona vetőmag kiválasztása és előkészítése* (Asz. 1997. passim) címen egy terjedelmesebb dolgozatot írtam, ezért itt most csak annak eredményeire utalok. Már a 16. századtól kezdve nyomon tudjuk kísérni, hogy a magyar földműves milyen nagy gonddal választotta ki a vetőmagot. A kikelés után sokszor már kijelölte azt a területet,

* Készült az OTKA támogatásával

ahonnan majd a vetőmagot betakarítja. Ezt gondosan megtisztította a gyomoktól, védte a kártevőktől. A búzából a belekeveredett rozsszálakat eltávolította (*rozsolás*). A betakarítás után a magnak szánt szalmában lévő gabonát külön rakta olyan helyre, ahol a legkisebb károsodásnak lehetett kitéve. Rendszerint a megelőző évi magot vetette el, mert azt érettebbnek tartotta.

A vetőmagcsere közelebről és távolabbról már évszázadok óta ismert és ennek egy dél–észak iránya állapítható meg. A jobbágyok a majorsági földekről, később a részes aratók az uradalomtól szereztek be jobb minőségű vetőmagot. A vándor fazekasok árujukért kapott gabonát többért adták el vagy nagyobb mennyiségért cserélték.

A gabonavetőmag megtisztítására különösképpen ügyeltek. Szóráskor abból válogatták, mely legmesszebb hullott le, vagyis a legsúlyosabbnak bizonyult a széllel szemben. Ezek után még gondosan megrostálták, szelelték, hogy a szennyeződést, a gyommagvakat – különösen a konkolyt – eltávolítsák belőle. A téli napok foglalatossága közlé tartozott, hogy a teknőbe öntött magot alaposan megtisztították. Ezt a műveletet nagy- és kisbirtokon egyaránt végezték. Ha pedig még mindig maradt benne göröngy, por stb., akkor éppen úgy megmosták, mint a kenyérnek szánt gabonát, melyet a vetőmag fontosságában megelőzött.

A vetőmagot külön tárolták hombárban, hordóban ott is, ahol egyébként föld alatti vermekben raktározták el. A legnagyobb ínségben sem nyúltak hozzá, mert felélésével a következő évi termést veszélyeztették volna.

Az üszögöt, rozsdát és más betegségeket tiszta vetőmaggal, varázslással, mágikus eljárásokkal igyekeztek elhárítani. A 18. század végétől tűnik fel nálunk a csávázása, vagyis a gabonának állati, növényi vagy ásványi vegyületben való beáztatása.

A vetés kezdetének meghatározása

A munka kezdetének meghatározását rendkívül fontos feladatnak tekintették, melytől a termés eredménye sokban függött. Figyelték az égitestek: főleg a hold, csillagok járását. A naptárok, csíziók, egyes szentek napjai ugyancsak meghatározhatták. Sok esetben hiedelmekkel, babonákkal, varázslásokkal vagy éppen természeti megfigyelésekkel, tapasztalatokkal kötötték össze a kezdést. Lássunk ezekből most egy csokorra valót.

A vetés idejével kapcsolatban viszonylag kevés történelmi adattal rendelkezünk. Erdélyben (szász) 1394-ben egy birtokmegosztás alkalmával előírták, hogy a szóban forgó föld elkülönítését szeptember 8-ig, vagyis Kisasszony napig kell véghezvinni, minden bizonnyal azért, mert ezután megindul az őszi vetés alá a szántás (*Szabó István* 1975. 26). 1523-ban az egervári (Zala m.) uradalomban előírták a jobbágyok számára, hogy a majorsági földeket ősszel Mihály-napkor, tavasszal György-napkor kell megszántani, és a rákövetkező napokon bevetni (Uo.).

Néhány erdélyi 17. századi feljegyzés is arról tanúskodik, hogy az őszi vetést szeptemberben igyekeztek elvégezni. 1604: „eozzel zent Mihalj tauat uette be egj feldeket” (Udvarhelyszék. SzT 1. 877); 1590: „melj feoldek be vetése lett Kis azzoni nap tayba” (Udvarhelyszék. SzT 1. 879). Kolozsvárt is szeptember lehetett a vetés ideje: „1606: 22 7bris Vettettem el az zegeniek zamara haro(m) köből buzat...” (Kolozsvár. SzT 3. 116). A balázsfalvi udvarból (Alsó-Fehér m.) az udvarbíró 1670-ben ilyen utasítást kapott: „...őszi buzát, árpát, rozstot, alakórt ad primum octobris mind elvetesse” (SzT 3. 116).

Lippay János (1662/1721. 39. 9) az őszi rozsvetésére Szt. Egyed (szeptember 1.) ajánlja. „Az őszi vetes, legjobb Sz. Mihály (szept. 29) nap előtt, két, vagy három héttel,

avagy annyi üdővel az után. Előbb kell az magas, és fővényes földeket bé vetni, hogy sem mint az alacson, és lapály helyeket” (Uo. 43–44). Lippay János széles körű ismeretét és gondolkozását „Az Kegyes Olvasohoz” intézett bevezetője, de különösen annak néhány mondata jellemzi: „...egy arányú regulát nem szabhattam az egész Magyar Országra; mivel Magyar Országának részei, és tartományi sem mind egy arányúak: mert néhol mind csak sík mezők, és lapály földek vannak, úgy mint Tiszántúl, a Nyírbe, Budán alól a pusztákon, más sok helyeken-is; és azért melegebb tartományok-is azok. Némely része elegeyes, hegyes völgyes, dombos, és egyenes-is. Némely pedig csak hegyes, és foltonként vannak völgyeken a szántó földek, imitt amott az irtványok: ilyenek Trincsennek egy része, Turócz, Liptó, Árva, Szepes vármegyék, és Lengyel Ország felé a Krainak. Az hideg-is jobban éri őket és tovább tart. Hasonlóképpen a majorságbeli munka-is előbb jár, a hol melegebb vagyon, az a hol közép szerént; utólylára a hol leg hidegebb vagyon. Kiki mind azért alkalmaztassa magát az az földnek csinnyához, és az égnek szokott folyásához, és a régi meg ért szántó embereknek értelmes serénységéhez...”. Tudomásom szerint ez az első olyan magyar feljegyzés, mely a helyi talaj, időjárás jelenségek figyelembevételét ajánlja.

Bél Mátyás (1984. 125) 1730 körül az egész országra vonatkoztatva azt állapította meg, hogy szeptember elején vagy legalább két héttel Mihály-nap előtt vetik a búzát, a rozst és az árpát. *Nagyváthy János* (1821. 102) a vetés idejéről azt tartja: „...tanácsosabb korán vetni, mint későn. A régiek már Egyed napkor (szept. 1.) vetettek ama Csizió verse szerint: Vess búzát Egidi, árpát zabot Benedicti. Sőt 1783-ban már Bertalan napkor (aug. 24) zöld vetést láttam Sz. Király Szabadiban” (Veszprém m.).

A mezőgazdasági szakirodalom a 19. század első negyediben azt írta, hogy „A búza-vetésnek leg-jobb és legalkalmasabb ideje a mi Klimánkban (ti. Komárom környékén – B. I.) September elejétől fogva Október közepe tájáig tart. Ehhez még hozzáfűzték, hogy a melegebb déli területeken pl. a Bánátban ezt még október végéig is kiterjeszthetik (MGB 1824. 85).

A 20. század elején a szakemberek megállapították, hogy a búzát szeptembertől november közepéig vetik, de minél hamarabb földbe került, annál jobb termést lehet remélni. Az őszi árpa augusztus és szeptember. Míg tavasszal március elejétől április végéig az időjárásnak megfelelően kell vetni (ML passim).

Azt hiszem, hogy a fenti néhány adat, ha nem is bizonyítja, de legalább érzékelteti, hogy az utóbbi 5–6 évszázad alatt a legfontosabb gabonaneműink vetési ideje nem, vagy alig változott. A különbségek elsősorban abból adódtak, hogy egyre inkább figyelembe vették a talajt, az időjárást, a fajta- és egyéb adottságokat, melynek megfelelően a Kárpát-medence különböző vidékein ugyanannak a gabonának máskor és máskor volt a vetése. Bizonyos időpontok, időszakok azonban tájékoztatást adtak és most ezek közül lássunk néhányat.

1. Az égitestek meghatározó szerepe

A Hold az az égitest, melynek a termesztett növényzetre gyakorolt hatását a legrégebbi időtől kezdve hitték és számon tartották (*Balassa Iván* 1997. passim), különösen igaz ez a megállapítás a gabonavetés időpontjának, időszakának kijelölése esetében.

Lippay János a Hold és a növényvilág kapcsolatában általánosságban megállapította, hogy a holdfogytára vetett vagy ültetett növények gyökerekre, a holdtólte előtt elvetettek pedig szárakra, termésükre gyarapodnak (1662/1721. 24). A továbbiakban pedig azt javasolja, hogy „Ha az új hold előtt, vagy utána három nappal vetsz búzát nem nő abban konkoly. Némely helyeken Kántor héten vetnek” (Uo. 44).

Nagyváti János (1791. 2. 212–213) már a rómaiaknál is kimutatja a Hold és a gabonavetés időpontjának összefüggését: „A Gazdák még arra is vigyáznak, hogy Hóld-töltén, vagy fogytán jobb-e vetni? A Régiek azt tanítják, hogy Újjságon leg-jobb vetni, és Hóld-fogytán aratni. Hóld-töltén bé-hordani”. Ő maga azonban *Mitterpacherrel* együtt (1779–94. passim) azt vallja: „...a Vetés jó, tsak alkalmas időben essék, akár mint legyék a Hóld-világ”. Három évtizeddel később, hogy egyes gazdák véleményét, hogy újholdkor nem akarnak vetni, azért tudja elfogadni, mert „...az Újhold harmad nappal elébb, vagy utóbb esőt szokott hozni; e pedig a frissvetésre soha se vólt jó” (*Nagyváthy János* 1821. 102–103).

A Hold és a vetés elkezdésének idejére a kalendáriumok is adtak tanácsokat. A sok lehetőségből a Miskolci Nemzeti Kalendárium 1819. évi kötetének gazdasági tanácsai közül a következők: „Az Őszi vetésről is azt tartják a gondos Mezei Gazdák, hogy két vagy három Héttel legjobb Sz. Mihály nap előtt, ki vált ha újhold után 3 nappal esik a vetés, úgy a konkoly nem vesz hatalmat rajta” (*Viga Gyula* 1987. 52). A tavasziakkal kapcsolatban pedig azt ajánlja, hogy „Újságtól fogva Hóld töltéig...” vessék (Uo. 49).

A gyakorlati gazdák a hold változását figyelemmel kísérték a vetés elkezdésének megállapításakor. 1792: „Árpási (Pusztakamarás, Kolozs m.) határon vetettem 100 véka zabot éppen hold fogytán, némellyek ugy tartják, hogy az ollyant a Bolha nem rontya. Újságra nem vettem, ha nem már ezután többet is vettetek” (Sztrezakercsesóra, Fogaras m. SzT 5. 224).

A Hold, a vetés, az eső kapcsolatát még a 19. század közepén sem tekintették eldöntöttnek, még egy olyan munkában sem, melynek alapját egy angol kézikönyv alkotta (KBM. 1. 144). Az 1911-ben megjelent Mezőgazdasági Lexikon is megállapította: „A hold tudvalevőleg minden 26-ik napon megújul, és ezen megújulást régi időben az időváltozással hozták kapcsolatba, sőt még ma is sokan hisznek benne és nem egy gazda erre alapítja számítását az időváltozás tekintetében” (1. 482).

A Hold és a vetés kapcsolata a paraszti gyakorlatban éppen úgy nyomon követhető, mint ahogy számos hiedelem, szinte rítus-formában kimutatható. *Pócs Éva* (1990. 669) ezzel kapcsolatban megjegyzi: „...feltűnően szegényes a földművelést kezdő és kísérő mágikus gyakorlat, legalább a magyar parasztság jelenkori gyakorlatában”. Ilyen formában a megállapítással egyet lehet érteni, hiszen ilyen adatokat legfeljebb emlékként lehetett az utóbbi évtizedekben feljegyezni. *Szendrey Zsigmond* és *Szendrey Ákos* hat évtizeddel ezelőtt még sokkal szerencsésebbek voltak a földművelés hiedelemvilágával kapcsolatban, amikor megállapították, hogy az „...az irtástól kezdve a behordásig és feldolgozásig tele van babonás szokásokkal és hiedelemmel, ami mind a gonosz hatalmának távoltartására, elriasztására és ártalmak megelőzésére tartozik” (1943. 221).

A Hold és a mezőgazdaság kapcsolatáról legutóbb a *Magyar Néprajz* című nagy összefoglalásában *Szabó László* írt (1990. 728): „A Hold növekvő vagy fogyó állapotához számos hiedelem kapcsolódik: a növekvő Hold idején kell bizonyos gazdasági stb. cselekvéseket végrehajtani, hogy szerencsés legyen kimenetelük, fogyó holdnál ezek tilosak (pl. vetés, közösülés, valamely vállalkozás)”. Lássuk ezek után, hogy az utóbbi másfél század esetlegesen feljegyzett néprajzi adatai mit mondanak a Hold és a vetés kapcsolatáról.

Ipolyi Arnold (1929. 2. 9.) a Csallóközből a 19. század közepéről ismerteti a Hold és a gabonavetés kapcsolatát: „Nálunk természetesen mint gazdász s földművelő népnél a gabona vetés, növény ültetés idejének holdszakok szerinti intézéséről... még legtöbbet tud a néphit és szokás. Így Karcsaynál (u. muz. 2, 496) a csallóközi néphit: 'a hold fogytakor semminemű vetés vagy ültetés nem jó...: hold tölte ellenben hasznos... még

részletesben értesülünk egyes gabona...nemek vetések idejéről csallóközi néphitről (Fehér gy. 248): 'gazdaemberek, um. hold változásainál ezeket tartják szem előtt:... a búzát új hold előtt 2–3 nappal, vagy pedig után ugyan annyival kell elvetni, és pedig középszerű földbe, mert ha az új holdkor jó vetni, de még jobb hold töltén; árpát kövér földbe új hold után, soványba hold töltén...'

Újholdkor nem vetettek búzát, úgy vélvén, hogy annak csak fele termése lesz (Felsőfüld, Kolozs m. *Kós Károly* 1941–44. 71). Ugyanezt mondták Torda-Aranyos megyében is, hozzátoldva, hogy az ekkor vetett búza csak virágzik, de nem köt meg (ÚMTsz); ilyen feljegyzést ismerünk a Délvidékről is (pl. Szaján, Torontál m. MTsz). Azt tartották Szatmárban is (pl. Nagygéc *Szendrey Zsigmond* 1928. 30), hogy a holdújságon vetett gabona nem hoz termést. Ezt a hiedelmet a palócok körében is megtaláljuk (Nagyvisnyó, Bánfalva, Bánhorvát Ethn. 22. 298). Újságon, fogytán nem szabad vetni, mert akkor nem terem semmi (*Vargyas Lajos* 1945. 61. Makád, Pest m.), és ugyanúgy vélekednek Kórógyon (Szerém m. SzlavSz) is. Vásárosmiskén, Kemeneskápolnán (Vas m. Ethn. 49:230) újságkor nem vetettek, mert az ilyenkor vetett gabona csak virágzott, de nem kötött. Rábagyarmaton (Vas m. Ethn. 43.159), Vépen (Vas m. Ethn. 31:100) újholdkor azért nem szabad volt vetni, mert az ilyen gabona gazos lett volna. Máshol meg azt tartották, hogy az ilyenkor földbe kerülő gabona az üszöggel együtt fejlődött volna (Bény, Esztergom m. *Novák József* 1913. 53). Ezt a néhány adatot a magyar nyelvterület különböző részeiről vettem. Ezekből a szórványos adatokból az derül ki, hogy az újhold első napján vetett gabona nem fejlődött megfelelően, gazossá, üszkössé vált.

Ezért sok helyen az újhold harmadik vagy azt követő napokon kezdtek munkához. Ehhez a legtöbb példát Baranyából ismerjük: „A vetés ideje... harmadnapos újholdkor van” (Berkesd, Cserdi), illetve „Ha hétnapos a hold erős lesz a vetés” (Vasas. *Berze Nagy János* 1940. 170–172). Visontáról (Heves m.) általánosságban állapította meg a feljegyző: „Akkor már, mikor nyól a hold, akkor vetettek” (*Hoppál Mihály* 1975. 110).

A közölt adatokból és saját gyűjtéseimből úgy látom, hogy a Hold első negyedének második felét vagy a második negyedet tartották a legalkalmasabbnak a vetés megkezdésére. De találkozunk más felfogással is.

Zagyvarékaszon (Szolnok m.) újholdkor vetik a búzát és a munkát akkor is elkezdi, ha csak fél napra tudnak kimenni. Azt tartják: „Újhold van, mos már lehet vetni a búzát” (*Pócs Éva* 1964. 25). Sőt általánosságban is megállapította *Pócs Éva* (1990. 669): „Közismert hiedelem volt – mint más termények vonatkozásában is –, hogy 'újságkor', azaz újholdkor kell vetni és holdtöltek vagy holdfogytán tilos”.

Néhány helyen mégis a teleholdkor végzett vetést vélték sikeresnek (Vasas, Baranya m. *Berze Nagy János* 1940. 172). Doroszlón ilyenkor vetettek mondván, hogy az így vetett búzából telnek a zsákok (*Kovács Endre* 1993. 25). Máshol egyenesen tiltják a teleholdon történő vetéskezdést (Zagyvarékas, Szolnok m. *Pócs Éva* 1964. 25). Berettyóújfaluban teleholdkor kezdenek a vetéshez készülődni, mert az „Új hold esőt hoz” (*Sándor Mihályné* 1976. 222). Tiltották a holdfogytán is a vetés megindítását (Ethn. 56:61), máshol meg azt is mondják, hogy „...hát olyankor, mikor nincs hold, olyankor ne fogjál semmibe” (Visonta, Heves m. *Hoppál Mihály* 1975. 110). Még a közmondás is azt tartja: „holdfogytán született” vagyis élehetetlen, gyámoltan ember (*O. Nagy Gábor* 1976. 287).

Mindezekkel szemben áll *Lippay János* (1662/1721. 44) tanácsa, mely szerint legjobb „Sz kereszt föl magasztalása előtt, vagy utána, utolsó negyedén a holdnak” elkezdeni.

Egységes állásfoglalást az egész nyelvterületre nem lehet megállapítani. Ennek oka helyenként a kalendáriumok, csízók változó tanácsa, talán a nem mindig pontos

megfigyelés és lejegyzés. Mindezek ellenére úgy látom, hogy a legelterjedtebb vetési időszak a növekvő Hold időszakára, annak inkább a középső részére esett.

A Nap és a Hold egyszerre történő megjelenésekor voltak, akik ellenezték a vetés elkezdését. 1824: „...ne legyen két fény az vetés idején, azt gondolom, hogy ámbátor ezt futólag képtelenségnek nézi is az ember, de benne mégis igazság rejtőzködhetik...” (Vrány, Krassó-Szörény m. MGB 273). Éppen az ellenkezőjét állítják Máriacsaládról (Bars m.) 1846: „...egészséges magot vetünk jól megművelt földbe, s akkor mikor az égen két fény azaz: hold és nap látható” (MG 2. 933). A kérdésben később sem alakulhatott ki egységes vélemény, mert magam jegyeztem fel több mint egy évszázaddal később az abaúji Hegyközben: „...mikor a hold és a nap egyszerre van az égen, ahogy mondják két nap van az égen, akkor tartózkodni kell a vetéstől” (Balassa Iván 1964. 74).

A csillagképek közül a *Fiastyúk* (Plejádok), más néven *hetevény* (Székelyföld, Baranya m. MTSz, ÚMTSz) játszik szerepet a vetés kezdőnapjának meghatározásában. Nyáron meg kell jegyezni, hogy a gazda melyik napon látta először és ősszel egy olyan napon kell először a búzát a földbe juttatni. Így tartják ezt Erdélyben Magyarózdton (Alsó-Fehér m. *Bálint Sándor* 1977. 2. 293). Adorjánban (Szatmár m. SzamSz), amelyik nyári napon a *Fiastyúk* megjelenik, azt a napot fel kell jegyezni, hogy ősszel ugyanolyan napon kezdjék el a vetést és akkor nem lesz a termés üszögös... Ugyanígy jártak el az abaúji Hegyközben (Balassa Iván 1964. 74) és Karancskeszin (Nógrád m. Balassa Iván 1989. 29) a Palócföldön. Hosszúhetényben (Baranya m. *Berze Nagy János* 1940. 171): „A vetést azon a napon kell kezdeni, amelyen a gazda meglátja a hetevény-t”. Az egymástól nagy távolságra lévő, szemléletükben és tartalmilag is megfelelő adatok alapján arra lehet következtetni, hogy esetleg ez a hiedelem nagyobb összefüggő területen meglehetett. Ezt inkább bizonyítja, mint cáfolja, hogy a két különböző névhez is ugyanaz az elképzelés járul. Egyébként az ilyen mozgó elhatározás nemcsak ez esetben található meg a vetéssel kapcsolatban, hanem naptárilag pontosan meghatározott dátumok esetében is (pl. Üszögös Péter).

2. Naphoz, időszakhoz kötés

Szívesen kötötték a vetés megkezdését egy-egy szent napjához, illetve tiltották azt azon a napon, vagy annak hetében. De a hét egyes napjait sem tartották a munka elkezdésére egyformán alkalmasnak, sőt egyeseket határozottan elleneztek. A napszakoknak is lehetett meghatározó jelentőségük a jobb, egészségesebb termés biztosítása érdekében. Lássuk először azoknak a szenteknek a napjait, melyhez a vetés megkezdését ajánlották, esetleg tiltották.

a) Szentek napjához kapcsolják a vetést

„A két Boldogasszony köze, két Asszony köze, vagyis Nagyboldogasszony és Kisasszony között jó három hét a gazdasági életben számon tartott szerencsés, foganatos időszak” (Aug. 15.–szept. 8. *Bálint Sándor* 1977. 290; l. még ÚMTsz 3:254). Ez az az időszak, amikor a vetőmagot előkészítik, a napra kiteszik, levegőztetik. Zagyvarékason (Szolnok m. *Pócs Éva* 1964. 223) ekkor szellőztetik ki a búzát, mert akkor megvédi a zsisziktól. Balaton mellékén, Göcsejben, Szűz Mária születésnapján (szept. 8.) hajnalban kiteszik a vetnivalót, hogy „az Úristen szentelése fogja meg”. Mikor a nap felkél, akkor beveszik (*Bálint Sándor* 1977. 2:190, 269–270; *Gönczi Ferenc* 1910. 288). Rábagyarmaton (Vas m.) kétasszonynap a napra terítik a búzát, éjjelre is kinn hagyják és csak hajnalban szedik össze (Ethn. 43:159). Kemenesalján ebben az időszakban eresztik át a vetnivalót a rostán és ezzel megvédi az üszögtől (*Némethy Endre* 1938. 230). E néhány

adatból arra lehet következtetni, hogy ez a szokás katolikus vidékeken található meg és a nyelvterület nyugati felét jellemzi.

Szt. Egyed (szept. 1.). *Lippay János* elsősorban a rozsvetés elkezdését ajánlja ezen a napon (1662/1721. 16). Egyed hetében kezdték az őszi búza vetését a Palócföldön (Mátraderecske, Bodony, Heves m. *Balassa Iván* 1989. 27). Hasonlóképpen jártak el Hangonyban (Gömör m.), míg Németprónán a német lakosok ezen a napon fogtak hozzá a rozsvetéshez (*Bálint Sándor* 1977. 2. 256). Úgy látszik, hogy ez a korai vetés inkább északon lehetett szokásban, ahol több idő kellett a gabonának, hogy a téli fagyok előtt megerősödjék.

A Kisasszony nap (szept. 8.) körüli vetést többek között a zord éghajlatú Székelyföldön kedvelték és erre történeti adattal is rendelkezünk. „1589. esztendőben kis Aszony nap tawat, menth ekewel egj feöldemre, kiben el szantot, buzauul be vetette...” (Lengyelfalva, Udvarhelyszék SZOU 1. 171). Egy másik helyen ezt olvashatjuk: „ezen Zenth-Demeteren (Udvarhelyszék) feöldei melj feöldnek be vetese lett Kis aszoni tayban, ezen 1590. esztendőben...” (SZOU 1. 119).

Máté evangélista (szept. 21.) hete az őszi vetés elkezdésének kedvelt időszaka Szegeden (*Bálint Sándor* 1976. 531). Ha napján megdördül az ég, akkor sok gabonára lehet számítani (*Lippay János* 1662/1721. 41). A Máté-hét Baranyában a vetés legfontosabb időszaka (*Berze Nagy János* 1940. 17). Privigye (Nyitra m.) szlovák lakói is ezt az időszakot kedvelték a legjobban. Mások pedig éppen hogy tiltották ezen a napon a szántás-vetést, mert *Gazos Máté napján* munkájuknak ügyse lett volna eredménye. Göcsejben ezt az időszakot Polvahétnak tartották, amikor csak polyvás gabonát arathattak (*Bálint Sándor* 1977. 2. 291). Azon a héten, melyre Máté és Tekla (szept. 23.) nap esett, nem vetettek, mert annak nyomán csak polyva termett volna (Ethn. 43. 159).

Szent Mihály (szept. 29.) fontos forduló- és határnap volt a magyar gazdálkodásban. 1662/1721: „Az őszi vetes, leg jobb Sz. Mihály nap előtt, két, vagy három héttel, avagy annyi üdővel az után. Előbb kell az magas, és fővenyes földeket bé vetni, hogy sem mint az alacsony és lapály helyeket” (*Lippay János* 43). Erre szinte visszhangzik az alábbi néprajzi megállapítás: „Az őszi vetésre az előtte lévő (ti. Szent Mihály-nap) vagy utána következő két hetet tartják legalkalmasabbnak” (*Manga János* MNL 4. 668). Székelyföldön általában Szt. Mihály-nap körüli héten vettek, akkor már a jószág nem járhatta a határt (*Imre István* 1983. 200). Kalotaszegen is ekkor került a földbe az őszi búza, rozs, kétszeres (Magyarbikal, Kolozs m. *Kós Károly* 1941/44. 71). Palócföldön eddig a napig lehetett a búzavetést halasztani, itt inkább határnap (Mátraderecske, Heves m. *Balassa Iván* 1989. 27). Baranyában e nap hetében javasolják a földbe juttatást (*Berze Nagy János* 1940. 290) és ilyen véleményt ismerünk Zalából is (Becs völgye *Pais Sándor* 1964. 60). Általában azt lehet mondani, hogy Szt. Mihály-napja a magyar nyelvterületen általánosnak látszik, ahol ezt az időjárási viszonyok megengedték. Ismerünk azonban tiltó rendelkezéseket is. Göcsejben „szent Mihály kántora” (vagyis az előtte lévő három nap) vetéstiltó időszak (*Szendrey Zsigmond* 1941. 187). *Bálint Sándor* (1977. 2. 334) ezt nagyobb területre is kiterjeszti, mert ebben az időben nem szabad a földet bolygatni, mert a halottak nyugalmat kívánnak. „Mihály az Utolsó Ítélet angyala” és ezért szoros kapcsolatban áll a halottakkal.

Szent Ferenc (okt. 4.) napját Göcsejben az őszi gabonavetésre a legalkalmasabbnak tartják (*Pais Sándor* 1964. 60.; *Bálint Sándor* 1977. 2. 291, 363). A Mura vidékén és a szlavóniai magyar falvakban ferenchéten vetettek (MNépr. VII. 201). Egyes palóc területeken Kálmán (okt. 13.) hetét is búzahétnak tartják. Gál (okt. 16.) és Lukács (okt. 18.) napján végzik el a makói gazdák az őszi gabona földbe juttatását (*Bálint Sándor*

1977. 2. 382). Gál napja Kalotaszegen éppen a tiltott napok között jelentkezik (Farnas, Kolozs m. *Kós Károly* 1941–44. 71). Ezen a napon Szamosháton is tiltják a munkát, mert tartanak a gabona megüszködésétől (SzamSz). Mindenesetre Erzsébet-napig (nov. 19.) végezni kell az őszi vetéssel, mert ekkortól bármikor bekövetkezhet a fagy.

A búzahéttel kapcsolatban *Bálint Sándor* véleményét fogadom el: „A búzavetés számon tartott időszak, maga a búzahét vidékenként változik. Általánosságban a csillagászati őszi első hónapjára eső négy hét a vető terminus: mátéhét, mihályhét, ferenchét, gálhét” (1977. 2. 291). Ez időszakok kialakulását befolyásolták a csíziók (*Verebélyi Kincső* 1992. passim), a naptárak, a helyi szokások, de különösen az időjárás- és talajviszonyok. Általánosságban meg lehet állapítani, hogy elsősorban a fenti négy hét volt egykor a vetés dandárja. Ezek között nehéz valami állandó rendszert felfedezni, mert ugyanahhoz a naphoz egyszer ajánlások, máskor tiltások fűződtek.

Az őszi gabona nagyobb gazdasági jelentőségét mutatja az is, hogy vetésével kapcsolatban sokkal több javaslat, tiltást találunk, mint a tavasziak termelésében. Üszögös Szent Péter (febr. 22.) megfelelő átszámítással nemcsak az őszi (lásd ott), hanem a tavaszi vetéskor is tiltott nap, ekkor nem lehetett megkezdeni a munkát (*Bálint Sándor* 1977. 2. 227). Ezt időjóslo napnak is tartották: „A minemű üdő lészén üszögös Sz. Péter nap előtt-való étszakán, olyan lészén az után negyven napig; és ha Sz. Péter estin-való étszakán, meg nem fagy, az után se fély a fagytúl” (*Lippay János* 1662/1721. 5).

Ha Zsuzsánna-napra (febr. 19.) megszólalt a pacsirta, akkor Mátyás-napkor (febr. 24.) el lehetett vetni az árpát (Kiskunfélegyháza, Horgos, *Móra István* 1913. 80). Kecelen (Bács m.) vettek árpát Mátyáskor és az sokszor jobb termést hozott, mint ha ősszel vették volna (*Solymosné Göldner Márta* 1984. 941). Kalotaszegen azt tartották, hogy Gergely-napon (márc. 12.) jó gabonát vetni, mert azt a bolha nem eszi meg (Nyárszó, *Kós Károly* 1941–44. 71). József (márc. 19.) határnap, amikor a közmondás szerint az özvegyasszony ekéje is kiment a földekre, hiszen őt csak akkor segítették, ha a gazdák a maguk munkáját elvégezték (*Balassa Iván* 1973. 528). Felsőőrben (Vas m.) ezen a napon kezdték el a zabot és a tavaszi árpát vetni (*Imre Samu* 1941. 16). Általában a március a zab, árpa, tavaszbúza elvetésének legjobb ideje. *Lippay János* tanácsolja: „Nyári búzát nagy hétben vessenek... Nyári árpát Húsvét előtt, vagy utána vetni, a mint az üdő engedi, és ha ki-mégyen a fagya a földnek” (1662/1721. 10). A kalotaszegi Magyarbikalon (Kolos m.) lehetőleg a két Szent György-nap között (magyar ápr. 24., régi román május 5.) igyekeztek a tavaszbúzát elvetni, hogy jó termést takaríthassanak be. 1662/1721: „Tizenkét héttel Sz. Jakab nap juli. 25., ezért ez az időszakasz április utolsó harmadára esik. Áprilisban lehet a kölest és a pohánkát is vetni (Uo. 21). A tavaszi vetés időpontjának szentek nevéhez történő kapcsolása sokkal kevésbé meghatározottnak látszik, mint az őszi. Ez ugyan az adatok hiányából is magyarázható, esetleg az őszi és tavaszi időjárásból is adódhat, de nagyjából mégis a valós helyzetet tükrözi.

b) Természeti jelenséghez kapcsolódik a vetés elkezdése

Az ilyen helyi megfigyeléseken alapuló természeti jelenségek rendszerint csak kisebb területen ismeretesek és megörökítésük viszonylag ritka. Általánosságban hangoztatták, hogy az őszi búza vetését a makk- és körislevélhullás után kell elkezdeni. A tavaszárpat kökényvirágzáskor, az első kakukkszóval együtt kell a földbe juttatni. A tavaszbúza vetését a borz és a varjú megjelenése határozza meg (*Szendrey Ákos* 1942. 224.; *Szabó László* 1990. passim). Itt most csak néhány jellegzetes formát említek meg.

Szilágyban „a búzát szeptemberben vetették, mikor a vadlibák jönnek hazafelé” (Bogdánd). Mások azt állítják, hogy a búzát újbórra kell vetni (Kusaly. *Csiszár Mária*

1978. 76). A tavaszbúzát a mezei csipkefa (vadrózsa) virágzása idején juttatták a földbe (Sztána, Kolozs m. *Kós Károly* 1941–44. 71). Érdekes megállapítást jegyeztem fel Mikóházán. Amikor a katángkóró virágzik (*Cichorium intybus*) megfigyelik és megjegyzik a napot. Ha a felső rész virága hull le korábban, akkor szeptember elején vetnek, ha a közepéről pereg le előbb a szírom, akkor szeptember–október fordulóján és ha az alsó része hervad el először, akkor októberben vetnek a jó termés reményében (*Balassa Iván* 1964. 74).

c) *A hét napjainak, a nap szakaszainak kiválasztása*

A vetés napjának tiltásában különös helyet foglalt el Üszögös Szent Péter (febr. 22.); a nyelvterület egyes pontjain ez az üszögnap. Pontosan megjegyezték, hogy az adott évben melyik napra esett (pl. kedd) és azon a napon nem szabad volt sem őszi, sem tavaszi gabonát vetni, mert az üszkössé változott. Azt tartották, hogy aki ilyen napon született, annak egész életében üszkössé vált a búzája (Dóc, Csongrád m. *Bálint Sándor* 1977. 1. 227). A hiedelem pontos elterjedését nem ismerjük, de néhány előfordulását meg lehet említeni. Az ilyen napon nem vetettek Bánfalván, Csernelyen (Borsod m. Ethn. 22:298), éppen úgy mint Tápén és Szőregen (Csongrád m. *Bálint Sándor* 1976. 631). A hét olyan napján, melyre Péter székfoglalásának napja esik nem vetettek, mert szurkos lett a termés (Egyházasharaszti, Baranya m. *Berze Nagy János* 1940. 171). Ez ellen Mindszenten (Csongrád m.) úgy védekeztek, hogy a vetőmagot egy tálba tették és úgy helyezték el a sublót tetején a feszület alatt, hogy az örökmécs rávilágítson (*Bálint Sándor* 1977. 227–228). Ez minden munkában szerencsétlen napnak számított, melynek neve tulajdonképpen félreértés eredménye: „Csefkó Gyula mutatott rá, hogy őseink lefordították a hivatalos egyházi kifejezést: Szent Pétörnek ű székössége. Ebből olvasta ki aztán a népnyelv az Üszögös Szent Péter alakot” (*Bálint Sándor* 1977. 1. 227.; l. még *Manga János* MNL 1982. 5. 444). Ezek után lássunk néhány példát a hét napjai és a vetés kapcsolatáról.

A hét napjai közül a vasárnap minden munkára tilalmas, legfeljebb templom után kimentek a határba és megnézték a vetést. Ilyenkor megengedett munkának számított, hogy a növény bízavetésből kivágták a rozst (*Molnár Balázs* 1978. passim). Ugyancsak munkatilalom vonatkozott a „sátoros ünnepek” másod- és harmadnapjára is.

Hétfőn a szántás-vetést a legtöbb helyen szívesen kezdték, mert akkor egész héten sokra haladhattak (Zagyvarékas, Szolnok m. *Pócs Éva* 1964. 25.) Vasas (Baranya m.) gazdái is ezen a napon fogtak munkához (*Berze Nagy János* 1940. 169). Ezzel szemben Tornyospálcán (Szabolcs m.) az őszi vetést sohasem kezdték hétfőn, még az uradalmi cselédek sem, attól tartva, hogy a jég elveri a termést.

Kedden se szántást, se vetést nem szabad volt elkezdni (Vasas Baranya m. *Berze Nagy János* 1940. 170., 171.). Tunyogon is tilalom alá esett ez a nap (*Szendrey Zsigmond* 1928. 30), ugyanezt vallották a szomszédos Matolcson is (Ethn. 38. 210). Általában kedden és pénteken nem kezdték a vetést Bihar megyében (*P. Madar Ilona* 1967. 92.; *Sándor Mihályné* 1976. 222). Ez sok helyen máshol is előfordul (*Pócs Éva* MNL 2. 536).

Szerdát „üres napnak” tartották, amikor nem fogan meg semmi, ezért a vetés elkezdésére sem ajánlották (Kocsord, Szatmár m. Ethn. 38. 211).

Csütörtökön éppen úgy jó a vetést elkezdni, mint hétfőn (Sárrétudvari, *P. Madar Ilona* 1967. 92.; Berettyóújfalú, *Sándor Mihályné* 1976. 222).

Péntek szerencsétlen nap, amikor nem szabad semmibe se kezdeni. Éppen ezért feltűnő, hogy *Lippay János* ezt írja: „Búzát és rozst vetni Pénteken” (1662/1721. 39).

Ennek az utóbbi évszázad adatai ellentmondanak. Siklódon (Udvarhely m.) se szántáshoz, se vetéshez nem kezdtek ezen a napon (Ethn. 48. 47), éppen úgy mint Kocsordon (Szatmár m. *Szendrey Zsigmond* 1928. 30) Nagyvisnyón, Bánhorváton vagy Bánfalván (Borsod m. Ethn. 22. 298). Zagyvarékason sem fogtak a vetéshez ezen a napon (*Pócs Éva* 1964. 25, 26) és ez volt a helyzet Makádon is (Pest m. Ethn. 56.61). Baranyában általában tiltották a pénteki vetést (pl. Baranyahidvég), de az is előfordul, egy esetben, hogy ezt ajánlották (Boda, *Berze Nagy János* 1940. 170). Doroszlón (Bács-Bodrog m.): „Pénteki napon nem kezdtek vetni az e naphoz fűződő előítéletek miatt” (*Kovács Endre* 1993. 25). Anélkül, hogy további példákat sorolnék fel, meg lehet állapítani, hogy a pénteki nap általánosságban, így a vetésre is tiltónap, mellyel szemben csak néhány adat áll. Nagypénteken szántani-vetni különösen nem ajánlatos, mert a megszegő kövé válhatott (*Pócs Éva* MNL 5. 286). A péntek munkakezdés engedélye talán olyan német terület hatása lehet „ahol a péntek számít szerencsés napnak” (*Nagy Ilona* MNL 5. 79).

A szombaton végzett munka, így a vetés is, csak egyes helyeken tiltott. Ez valószínű a középkorra megy vissza, amikor a római katolikus liturgia ezt a napot Szűz Mária tiszteletére rendelte (Uo.). Még a 17. század második felében is szólnak szombatorntókról, akik ezt a napot nem tartották tiszteletben (NySz. 2. 158). *Comenius* is szombatot a „nyugodalom napjának” nevezte (NySz. 3. 298). Zagyvarékason „Nagyszombaton ment az iga szántani”, de csak ha nagyon sürgős volt (*Pócs Éva* 1964. 25–26).

A magyar nyelvterületen a vasárnap, kedd, péntek az olyan napok, melyeken valamit elkezdni nem szerencsés. Nagyjából ez tapasztalható a vetés megindításával is, mely a szántással, boronálással szoros kapcsolatban állt. Az időjáráshoz való alkalmazkodás miatt ezt a tilalmat viszonylag könnyebben átlépték, de ha lehetséges volt, megtartották.

De nemcsak a nap, hanem a napszak is fontos vetéskor. Így sokfelé napfelkelte előtt kezdik a vetést (*Szendrey Zsigmond–Szendrey Ákos* 1937. 225). Ennek kialakulásában valószínű a Biblia (Préd. 11. 6.) is közrejátszhatott, mert a prédikációkban gyakran idézték ezt a helyet: „Reggel vesd el a te magodat, és este se pihentesd kezedet: mert nem tudod, melyik jobb az-é vagy amaz, vagy ha mind a kettő jó lesz egyszersmind”. A vetésre tiltott napszak 12–14 óra között. A déli órákban nem jó vetni – tartják Kalotaszegen. „Déli tizenkét órától délután kettőig nem szabad vetni, mert nem sikerül a vetés. Ez a két óra ugyanis az ördög ideje. Ezt régen meg is tartották” (Beregdaróc, *Papp Zoltán Sándor* 1975. 194). Nagyvisnyón (Borsod m.) kora reggeltől délig vetettek: „Déli harangszókor már nem szabad” (Ethn. 22. 298). „Míg szól a harang nem vetnek, hanem ebédelnek”.

Végigtekintve a nagyon vázlatosan ismertetett tiltásokon, megkötéseken, ajánlásokon, mai szemmel nézve igazat lehet adni Mór Elemérnek: „A legtöbb szokás és babona természetesen a vetéshez fűződik. Idejét és módját annyi regula szabályozza, hogy szegény gazda alig képes ezt a legfontosabb munkát elvégezni: hol az időjárás akadályozza, hol a regula köti meg” (1932. 159). Ehhez csak annyit lehet hozzáfűzni, hogy egykor a gazdák ebbe nőttek bele, ezt nemcsak ismerték, hanem valósággal vérükké vált, amin nem kellett gondolkozni.

A vetőmagmennyiséggel mért szántóföld

„A vetőmagszükségletből alakultak a 16. században, egységük a gabonamérték lett: a mérő (szántó 16–23 ár) és a köből (szántó 21–58 ár)” – állapította meg *Bogdán István* (1978. 31) a mértékegységek történeti vizsgálatának legjobb magyar szakértője. Ehhez meg a véka-vékás kisebb területet is hozzáfűzhetjük. A szántóföld területét azzal mérték,

hogy mennyi vetőmagot kellett a különböző gabonaneműekből, de elsősorban a búzából belevetni. Ennek a jelentősége a 16. században növekedett meg, amit a vetőmag gondosabb előkészítése is bizonyít. A köböllel kapcsolatban 1610–1718 közötti időre vonatkoztatva állapította meg *Kolosvári-Óvári* (1885. 1. 45; SzT, 7. 305) „...a Köblösön kell érteni minden Búza, Rozs, Árpa, Tönköly, Alakor, Zab, Köles, Törökbuza, mezőre vetetett egy köbölnyi Gabonaföldet”. Mindez vonatkozik a mérőre és a vékára is. Ezeket a területeket később hossz mértékkel igyekeztek pontosabban meghatározni, úgy hogy minden oldalról azonosak legyenek.

Mivel a gabona mérésére szolgáló edények vidékenként változtak, ezért ha még az ugyancsak különböző hossz mértékekkel igyekeztek is rögzíteni a területet, még csak növelte a különbözőséget. Ez a köböl esetében országgrészenként és időszakonként csaknem háromszoros érték között ingadozik. Az alábbiakban éppen csak utalni szeretnék, elsősorban *Bogdán István* (1970., 1973., 1978) széles körű történeti kutatása alapján, kiegészítve néhány néprajzi adattal; hogy a vetőmag és vetés területének összefüggését éppen csak felvillantsam. Itt elsősorban az alábbi három mérőedény, illetve az azokba beleöntött vetőmaggal bevetett terület jöhet számításba:

Köböl-köblös szántóföldi területmértéket lehet benne sejteni helynévi előfordulásban 1193: „Inde ad *cubules*,” de 1346-ban már biztos földmérték: „...terram usui uni aratro sufficientem *Kwblusfeld* vocatam...” Ez már feltehetően olyan terület, melybe egy köblös magot lehet vetni. A szó németből (ófelnémetből) való átvétel és ez a latin cupa 'kufe, Tonne' jelentésű szóra megy vissza (TESz; *Bogdán István* 1978. 201–202; EWUng).

„Bizonyos az, hogy köböllel, mint földmértékkel a 16. század közepéig nem találkozzunk. Lehet, hogy ritka volta miatt. Lehet, ha dívott is, inkább más, közkeletűbb mértékkel, pl. holddal jelölték azért a nagyságot”. A magyar szójegyzékekben a 14. század végétől előfordul a köböl, de a földterület mértékre történő utalást az adatok között itt nem találunk (RMG). Erdélyben csak a 17. század elején tűnik fel. 1606: „Harmadzoris szantatta(m) megh az szegeniek haro(m) *köbleös* földet”; 1618: „Az Pokkol alat egj két *keöblös* zanto feöld” (Koloszvár SzT 4. 1110; 6. 861, itt utalások a terület nagyságára). A *Köblös* családnév 1429-től ismert és a magyar nyelvterület legtöbb részén kimutatható (*Kázmér Miklós* 1993. 634. és ugyanitt megfigyelési kísérletek).

Nemcsak érdekesek, hanem nagyon meggyőzőek azok a vizsgálatok, melyeket *Bogdán István* (1978. 204) a levéltári-statisztikai adatok alapján végzett: „A XIX. század végi statisztikai felvétel szerint országos átlagban 1 kat. hold vetőmag szükséglete (kézi, gépi együtt) 135 l búza volt. A 200 éves gabonalelet alapján végzett vizsgálat szerint a búza hektolitersúlya 77,3 kg volt. 1896-ban az átlag 77,6 kg volt. Ma pedig 77,3 kg. Így tehát 77 kg hektolitersúllyal számolhatunk. Ennek alapján az előbbi mennyiség 103,95 kg/kat. hold. Ugyancsak a század végi becslés szerint kézi vetésnél a búza magszükséglete 110–170 l/kat. hold, így az átlag 120 l, ami az előbbi adattal számolva 92,4 kg/kat. hold. E két adat átlaga 98 kg/kat. hold mint magszükséglet. Így számolva a XIX. század végi vetőmagszükséglet 0,0171 kg/m². Megjegyzni, hogy ezek az adatok „tájékoztató irányszámok”, mert a 16. században a földmértékegységek átalakultak.

Az utóbbi évszázad nyelvjárási és néprajzi feljegyzői elsősorban a Tiszántúlról örökítették meg a *köblös* szavunkat: „Egy köböl vetőmag befogadó terület” jelentéssel, de „egy magyar vagy katasztrális holddal” is azonosították, mely éppen egy köböl búza vetőmaggal vethető be (Berettyóújfalú, Debrecen, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Komádi, Sáránd stb. ÚMTSz). A Szamosháton is ezzel a jelentéssel él, itt 4 véka fér bele (SzamSz). Egy-egy helyen a Dunántúltra is átcsap. Az Ormányságban a köböl „rég

mérték' 1 köből = 125 liter = 2 mérő = 8 nyócoda. *Éty köből szántó* (akkora terület, amibe 125 l búza-vetőmag ment" OrmSz).

A keleti magyar nyelvterületen úgy látszik, hogy ismerték az ilyen földmérési módszert, mert Orbaiszék (Háromszék) jegyzőkönyvébe ezt jegyezték be: 1616: „az zegochegh penigh volt... Egy keobeol zab vetes, ket keobeol Búza vetes” (*Bogáts Dénes* 1943. 80). Háromszék másik részén az Erdővidéken 1838: „Köblös-föld: fél hold föld” (Tsz). Majd több, mint egy évszázaddal később az észak-háromszéki Torján így jegyezték fel: „köblös: 1. 28 árnyi (föld); 2. négy vékás. 3. egy hektoliter gabona” (*Nemes Zoltánné, Gálffy Mózes, Márton Gyula* 1974. 104). Mindezt csak azért jelzem, hogy érdemes lenne tovább kutatni a *köböl-köblös* történeti és földrajzi elterjedtségét, mely úgy látszik, hogy leginkább használatos a középső és keleti nyelvterületen lehetett.

Még nehezebb a helyzet a másik ür-terület-mértékkel a *mérővel*, mert az etimológiai szótárak nem foglalkoztak vele (TESz; EWUng) csak a Szófsz. a *mér* 'messen' igéhez besorolva állapítja meg első előfordulását (1519 OklSz). A *mér* 'messen' igét mind a három szótár vitatott: szláv vagy német eredetűnek mondja. *Bogdán István* (1978. 216) mindössze két olyan a: 16. század közepéről, az egyik a *trencsényi mérő*, mely 0,40 hold területnek felel meg (=36,0 ár), míg a *nagyszombati mérő* 0,50 hold lehetett. Minden valószínűség szerint ezek az adatok csak jelzik, hogy „a mérőből is, mint gabonamértékből a vetőmag szükséglet alapján földmérték lesz”. Úgy látszik, ez a folyamat mégsem következett be, mert az ÚMTsz-ben mérő alatt csak „Gabonamérésére való régi űrmérték”, illetve „Gabona vagy más termés mérésére szolgáló edény” jelentéssel találjuk és sem itt, sem az MTsz-ben vagy más tájszótárakban eddig nem leltem nyomát területmértékként való használatának (l. még *Dankó Imre* MNL 3. 571). Igaz, *Bél Mátyás* (1984. 120) 1730 körül állapította meg: „...a hegyvidéken más mérték nincs szokásban, mint mérőkben becsülni, így mondják: ez 30, ez több mérőt fogad be. Hasonlóan járnak el a sík vidékiek is...” (itt azonban lehetséges, hogy a fordító köből helyett mérőt értelmezett).

A *véka* három jelentése ismeretes: 1. 'kosár, Korb; 2. gabonafélék űrmértéke; 3. edény'. Első előfordulása a Besztercei szójegyzékben 1395 körül; a *Vékás* családnévként 1406-tól kezdve ismert. A korai korszakban vesszőből készítették, úgyhogy gabonamérésre nem volt alkalmas. A 'kosár' jelentését Kalotaszegtől az Örségig a 19–20. század fordulójáig, sőt helyenként azután is megőrizte (MTsz). Fából, kéregből készült változata viszonylag újabb, amivel gabonát, illetve a bevethető területet mérték, ezért *Bogdán István* (1978) nem is foglalkozik vele. Az etimológusok kimutatták, hogy az orszból vettük át és már a honfoglalás előtt 'kosár' formájával élhettek elődeink (TESz; EWUng; l. még *Melich János* 1942. 326–334).

A Székelyföldön gabonamérésre említik 1615: „Azzoniam aniank adott Egi vékatt” (Háromszék, *Bogáts Dénes* 1943. 163). Az „egy véka maggal bevethető terület”. Háromszéken 1816: „az egész jország 289 öl², mely térszen egy vékát és 7 ejtelt” (Uo.). „Véka féreje” 'hét ár terület' (Torja, *Nemes Zoltánné, Gálffy Mózes, Márton Gyula* 1974. 178). Használata Székelyföldön máshol is ismeretes. 1852: „rendfüznél a víz hely miat egy fél vékás” (Szántó, Etéd, Udvarhelyszék SzT 3. 1130). A Szamosháton vékás „akkora területű föld, melybe egy vékányi magot lehet vetni” (SzamSz). Szilágyságban: „...használgják a vékát a szántóterület meghatározására is. Így pl. a fordulók búzaparcellái általában 2–4–6–8 vagy 12 vékásak. Egy hold föld (1600 négyszögöl) vetőmagszükségletének megfelelően rendszerint hatvékás. Ez a területmeghatározás egész Szilágyságban egységes” (*Kovács Géza* 1949. 270). Ehhez hasonló rendszert találunk Debrecenben (*Balassa Iván* 1940. 10). Szegeden a tanyákon régebben, de a közelmúltban is az egyvé-

kás, vékás föld „400 négyszögöl föld” ebbe annyi magot kell vetni, amennyi a szegedi vékába elfér (=31 liter). A háromvékás föld ennek megfelelően 1200 négyszögöl, vagyis egy magyar hold (Bálint Sándor 1976. 521).

A köböl–mérő–véka tehát nemcsak űrmérték, hanem egyben jelenti azt a földmennyiséget is, melyet az általuk befogadott maggal be lehetett vetni. Az egyes adatokat külön is megvizsgálva általában kitetszik, hogy a mérték búzára vonatkozik. Később a hossz mértékek segítségével rögzítették és ekkor már más gabonával bevették, esetleg szőlővel beültetett területet is pontosan jelölhetett. Ekkor már a holdhoz ’ingerum’ is lehetett viszonyítani és így alakult ki a magyarhold (3x400 öl², illetve a katasztrális hold (4x400 öl²), melynek alapján az egy véka búzával bevethető terület 400 öl²) képezte (l. alapos kifejtését, nagy bizonyító anyaggal Bogdán István 1978. 170–191).

E rövid áttekintés is elegendő annak megállapításához, hogy szántóföld nagyságának meghatározása a magyar nyelvterületen a belevethető búza mennyiségével történt. Ez a módszer az eddigi adatok és feldolgozások szerint a 16. században terjedt el általánosabban és paraszti használatban a 20. század közepéig előfordult. Mindez a vetés műveletének kiemelt fontosságát bizonyítja.

A vetőmag mennyisége

A vetőmag mennyiségének a bevetett földhöz való viszonyítása a történeti időkre visszatekintve nemcsak nehéz, de bizonytalan is, hiszen a változó űr-, súly- és területmértékek meghatározása nagyon bizonytalan. Mindehhez járul még az éghajlati, talajviszonyok eltérése, az időszak, melyben vetettek, mert a korai vetéshez kevesebb mag kellett, mint a későbbihez. Mindezt az alábbi adatok inkább csak tájékoztató jellegűek, hogy meg lehessen állapítani bizonyos irányzatokat.

Az ónodi (Borsod m.) uradalomban a 16. század első negyedéből ezeket az adatokat jegyezték fel: „1518-ban 6 holdba 9 őszi, 4 holdba 6 köböl tavaszi gabonát, 1519-ben 32 holdba 40 köböl gabonát, 24 holdba 33 köböl zabot és 5 ½ köböl árpát vetettek, és minthogy 83 literes kassai köblöt használtak, a búzából 104, de a zabból 133 liter hullott egy hold (valószínűleg királyi hold, 864 négyszögöllel, 1 négyszögöl 295,0–305,1 cm között lehetett) földbe” (Szabó István 1975. 26). A bizonytalanságok a fentiekből kitetszenek, ezért meglehetősen fenntartással egy kh-ra búzából 170–180, zabból 90–95 kg-ot vethettek.

Mindez a búza esetében lényegesen több, mint amit néhány évszázaddal később használtak, de a sok vetőmagra buzdított a Biblia is, melynek hatása a 16. századtól kezdve egyre növekedett. „Aki szűkön vét, szűkön arat, a’ki bőven vét, bőven is arat” (2Kor. 9. 6). Ennek megfelelőjét a közmondásokban is fel lehet fedezni: „Ritka vetésnek szegény (régiesen: vékony) az aratása”, vagyis aki sajnálja a megfelelő vetőmagot elvetni, az a betakarításnál látja annak kárát (O. Nagy Gábor 1976. 723). Bizonyos mértékig ide sorolható: „Amit vét az ember, azt aratja” (Gaál. 6. 7); ez azonban a mennyiségre és a minőségre is vonatkozhat. 1598-ban jegyezték fel ezt a közmondást: „Az ki mint vet, úgy arat” (NySz 1. 115). A bibliai helyek elsősorban átvitt értelműek: a földnek Isten ígéjéből (mag) minél többet kell befogadnia, hogy Isten országa minél gazdagabb legyen.

Néhány száz évvel később a 18. század elején, sok forrást áttekintve Wellmann Imre (1979. 149) ilyen megállapításra jutott: „Idejében inkább csak a földesúrnak volt módjában intézni a vetést: a robot terhe alatt nyögő jobbágy rendszerint csak elkésve – ősszel a fagyos idő küszöbén, tavasszal a szárazság beköszöntekor – jutott hozzá, holott a korai vetés a hosszabb tenyészidő révén általában bővebb terméssel jutalmazott. A ve-

tőmag mennyiségét – mely az említett okokból is változó volt ugyan, nagy átlagban mégis 251,5 l-re, zab esetében többre is (azaz búzából hozzávetőleg 192, kétszeresből 181, rozsból 171, árpából 151, zabból 106–159 kg-ra) rúgott hektáronként – már az egykorúak is sokallották, s főként a század utolsó évtizedeiben ritkább vetést javasoltak”. A fentiek szerint a szükséges vetőmagmennyiséget kh-ra átszámítva nagyon általánosítva a következőket kapjuk: búza 110 kg; kétszeres: 103 kg; rozs: 98 kg; árpa: 86 kg; zab: 61–91 kg. A források arra utalnak, hogy bővebb termés után, sok esetben többet, amikor gyengébbet takarítottak be, akkor kisebb mennyiséget vetettek. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a fenti bibliai idézeteknek, közmondásoknak megfelelően továbbra is a nagyobb mennyiségű vetőmagot tartották helyesnek (l. még *Gaál László* 1978. 131–133).

A 18. század utolsó tizedeiben nálunk is megindult a kísérletezés a vetőmag mennyiségével kapcsolatban. Ennek egyik jeles képviselőjeként ismerjük Szabó József „egyházi papot”, aki Vácott tevékenykedett és kísérleteit 1793-ban kiadott könyvében le is írta. A próbákat jó, közepes és gyenge földeken Pest megyében a váci, a cselőtei és a szentjakabi határan végezte. A hosszú, sokszor az elvetett és learatott magvakat is megszámlálva, végül is a következő megállapításra jutott 1200 ö^l-es holdanként: „...egy jól művelt földbe ne vessünk többet háromnegyednél, egy közönségesbe egy Posonyi mérőnél, az alább valóba pedig öt negyednél” (*Szabó József* 1793. 110. Mindez kh-ra és kg-ra átszámolva kb. 51, 58, 62 kg lehetett). Ezt rendkívül alacsonynak lehet ítélni.

Csorba András (1834. 46, 56), aki Egerben és környékén működött, mint gazdaszt, ennél többet ajánl. Búzából kh-ra átszámítva tisztabúzából és rozsból 100–104 kg-ot, trágyázott talajon akkor 70–75 is elegendő, viszont homokon vagy sovány agyagon 125 kg is szükséges. „Az ősziből (árpa) 1 ¼ vagy 1 2/4 p(ozsonyi) mérő mindig elég; a tavaszi árpából 2 p. mérő mindig kell”. Mindezeket az ingadozásokat akár a talaj, az időjárás eltéréseiből is lehet magyarázni, de a csökkenő irányzat így is látszik.

Egy dunántúli gazda 1824-ben (MGB 86–87) megállapította, hogy „A (vető) magnak mennyiségét egy általjában meg-határozni nem lehet”. Az függ a föld minőségétől, a vetés idejétől, a vetőmag minőségétől, az időjárástól és még sok mindentől. A vetőmagmennyiséggel kapcsolatban háromféle lehetőséget sorolt fel: 1. Jó földben szeptember vége előtt 1 kh-ba 72 kg elengedő (pozsonyi mérőről és magyar holdról számítottam át). 2. Ha gyengébb a föld és a vetés ideje valamivel későbbre csúszott el, akkor 100–105 kg is szükséges. 3. A még ennél is rosszabb földbe, késői vetés esetén 120–125 kg-ra, sőt még ennél többre is számítani lehet.

Nagyváthy János (1821. 105–6) a 18–19. század fordulójának széles látókörű gazdája megállapítja: „Vetés a régi, és megpróbált paraszt Regulája: Ha az ember Máté és Sz. Mihály Hétjeiben jól művelt, és termékeny földjét szárazan béveheti: valóban egy 1200 négyszögöles holdba másfél pos. köből (kb. 100–105 kg) inkább sok mint keves. De ha a föld sovány, a Vetés késő, az ősz, essős, bátorságosabb bele két köblöt vetni mint egyet (kb. 120 kg).”

A 20. század elején, amikor egymás mellett élt a kisbirtokon a kézi és a nagytáblákon a gépi vetés az kh-ra szükséges vetőmagot így határozták meg: búza kézzel 85–135 kg, géppel 48–56 kg; rozs kézzel 120, géppel 80 kg; árpa kézzel 70–140, géppel 60–115 kg; zab szórva jó földbe 60–70 kg, rossz földbe 90–120 kg, géppel jó földbe 40–50, rosszba 65–75 kg (ML 1911. passim).

Ha végigtekintünk – az általam is meglehetősen bizonytalannak ítélt adatokon, megállapítható bizonyos csökkenés az azonos földterületen elvetett magmennyiségben. Ennek bizonytalanságát a talajadottságok különösképpen növelik. A megtakarítás a ve-

tőgép esetében sokszor az 50%-ot is elérhette, ami nagybirtokon már jelentős eredményt adhatott. Mindehhez járult még az emberi tényező, vagyis a jó és a rossz vető közötti különbség, mely ha a géppel teljesen nem is szűnt meg, de mindenesetre mérséklődött.

Forrásaink azt sem teszik lehetővé, hogy a vetőmag mennyiségének országrészenként – minden bizonnyal – egykor meglevő különbözőségeit elemezzem. Azt, hogy ilyen lehetett, egyetlen idézettel szeretném érzékeltetni. „Mind innen, mind pedig túl a Dunán 1200 négyszeges ölbé két Posonyi mérőt szoktak a Gazdák vetni; a Tisza mellékiek pedig 1100 négy szeges ölbé tsak más felet (a proportione)... mind azon által még se lehet azt felőlök mondani, hogy szükön vetnek” (*Szabó József* 1793. 73).

A kézi vetés segédeszközei

A gabonavetés kizárólagosan férfimunka, amit a 18. század végén így fogalmazott meg *Szabó József* váci katolikus pap: „Világ kezdetétől fogva a fejer Nép soha eddig Gabonát nem vetett” (1793. 73). Ezt a határozott kijelentést el lehet fogadni, de hadd tegyem hozzá, hogy ez nem vagy sokkal kevésbé vonatkozik a szántóföldi kapásnövényekre (pl. kukorica, burgonya stb.)

A gabonavetés legfontosabb eszköze a *vetőabrosz*, *vetőzsák* és ritkábban a *vetőkötény* és ebből szórják ki a magot a szántásra (felülvetés) vagy a felszántatlan földre (alulvetés). Az abrosz és a zsák közötti kettősséget a 15–16. századtól kezdve ki lehet mutatni; feltűnő az, hogy míg a vetőzsáknak nincs szinonimája, addig a magvetőabrosznak vagy röviden *magvetőnek* bőven akad a magyar nyelvterület különböző részein, amit a Magyar Néprajzi Atlasz 20. lapja *Szolnoky Lajos* összeállításában kitűnően szemléltet. Ezekből az alábbi tanulságokat lehet levonni:

Vetőruha. *Szabó István* (1975. 26) írja ezzel kapcsolatban: „A hagyomány útját jelzi, hogy 1521 márciusában a sárvári-kapuvári uradalomban 'pro *Magwethe*' vásznat vásároltak” – feltehetően a tavaszi vetéshez; 1557: „Quinque vlnas tele pro mag *wetö rwha*” (OL Nádasdi lt. OklSz); 1558: „*Magh wetö rwha* kettő” (Uo.); 1838: 'végénél összefogott ponyva, amelyből a magot vetik' (Szekelyföld Tsz); 'Erős vászon a kezi vetéshez' (Óbást, Nógrád m.; Felsőőr, Vas m. ÚMTsz); „A vetés vetőruhábu, vászonlepedőbü történyik” (Becsvölgye, Zala m. *Pais Sándor* 1964. 61); „A vetőruhát nyakábo akassza aki vet...” (Nárai, Vas m. *Guttmann Miklós* 1991. 25). Az egyik legelterjedtebb elnevezés Dunántúl nyugati és déli részén, helyenként keletre a Duna vonalát is eléri, de azt nem lépi át.

Vetőabrosz. Az egyik leggyakoribb elnevezés. A Dunántúl déli részében általános, az Ipolytól keletre, a Palócföldön gyakori, a Jászságban éppen úgy találkozunk vele, mint a Tisza mellékén a Maros torkolatától északra és délre. Ez talán a palócok déli elterjedésével lehet kapcsolatban. Felbukkan a Parciumban és a Székelyföldön is. A vetőabroszhoz sok babonás cselekedet kapcsolódik, melyek a karácsonyi asztal hiedelemköréhez tartoznak. Ezt *Pócs Éva* (1965. 75–76 kk) dolgozta fel, hatalmas adatmennyiség alapján, nagy körültekintéssel.

Egyetértek bevezető megállapításával: „A babonás eljárások másik nagy csoportja... termésvarázsláshoz kapcsolódik, mégpedig legtöbbször egyszerűen úgy, hogy a karácsonyi abroszból vetnek (természetesen csak ott terjedhetett el, ahol a szokásos vetőeszköz az abrosz és pl. nem zsák.” Ma már az MNA (19. 20. lap) alapján meg lehet állapítani, hogy további kutatásokat elsősorban ott érdemes végezni, ahol a vetést abroszból végezték, még ha annak más is volt a neve.



1. kép. Kötényből vető ember. Grác környéke 13. sz. *Der Steierische Bauer* Gratz 1966.



2. kép. Vetés kötényből. Templomi táblakép. Nagyőr (Stražky; Szepes m.) 16. sz. első fele. Soňa, Kovačevićova 1987. 33.

Ha végigtekintünk az MNA kézi gabonavetés eszközeit bemutató lapján (19), akkor világosan látszik, hogy a térképet kitűnően szerkesztő *Szolnoky Lajos* az összes elnevezésre egy általános „vetőlepel” szót használ, mely különben a nyelvjáráásokban ismeretlen (MTsz, ÚMTsz), hogy ezt elsősorban Dunántúlon, a Kisalföldön, a Duna–Tisza közének déli részén, szórványosan a Parciumban és Erdélyben használták. A térképes ábrázolás mintha azt sugallná, hogy a vetőabrosz nyugatról kelet felé terjedt. Ezt később elősegíthette, hogy a mezőgazdasági szakirodalom inkább ezt pártfogolta. 1846: „...értelmesebbek vetőruhából vetik a magot” (MG 1. 286). Mások meg sem említik a zsákból történő vetést, hanem angol minta szerint a vetőkötényt ajánlják (KBM 3. 95–98). A német nyelvterületen a középkorban abroszból vagy kötőből vetettek (*Bentzien, Ulrich* 1980. 72. VI, VIII. tábla). A szepességi, 16. század első negye-

déből származó táblakép vetőkötőt ábrázol (*Kovačevićová, Soňa* 1987. 12. ábra). A 16. század utolsó évtizedeitől a vetésábrázolásokon elsősorban vetőabroszt találunk, ezek előképei, sokszor dúcai is Nyugatról származtak (*Balassa Iván* 1973. 324–325, 328).

A vetőabrosz és a karácsonyi abrosszal kapcsolatosan megszívlelendő *K. Csilléry Klára* (MNL 3. 62–63) fejtegetése, hogy az abrosz a magyar parasztságnál a 14. század végén, a 15. század elején tűnt fel, míg a karácsonyi keszkenővel való varázslást legkorábban 1627-ből a csallóközi Nagymegyerről ismerjük. „A karácsonyi asztal ünnepélyes, esetleg eleve erre szánt abrosszal lefedése előfordul másutt is Európában, pl. Ausztriában, sőt Észak-Európában helyenként megvan a vetőabrosz karácsonyi abroszkénti alkalmazása is. Mégis a karácsonyi abrosz önálló hiedelemtárggyá avatása hazai belső alakulás eredménye lehet. Aligha véletlen, hogy épp azon a területen bontakozott ki, ahol az abroszhasználat legkorábban gyökerezett meg. Nem lehetetlen az sem, hogy az abrosz nagyrészt a karácsonyi ünnephez kapcsolódva vált ismertté a magyar parasztságnál”. A karácsonyi abrosz és a vetőabrosz azonossága a német nyelvterület több pontján kimutatható (VDW 686), de történeti fejlődését részleteiben nem ismerem. Mindenesetre mint alkalmasabbnak tartott eszköz, melyet a hiedelem is támogatott, könnyen terjedhetett. Hasonló munkaeszköz korábbi meglétét a magyar nyelvterületen nem lehet kizárni, csak azok, mint nevük is elárulja más irányba kapcsolódtak.

Vetőlepedő „vetőlepel”. A jelzős összetétel különbözteti meg az alsólepedőtől, mely ágyneműként az egész magyar nyelvterületen ismert (NySz 3. 43). Ennek nagysága hozzávetőlegesen megegyezik a vetőabrosz méretével. Az elnevezés ismeretes a Kisalföldön, a Dunától északra általános (11 pont), ettől délre csak két ponton használják (MNA 20). A lepedőnek van 'ponyva' jelentése is. Ez a jelentés átvezet bennünket a következő elnevezéshez, mely szerint a teherhordásra használt erős, durva szövésű, négyzet vagy téglalap alakú vászon nevével jelölik a vetőeszközt is.

Ponyus, panyó, ponyva névvel illetik Csallóközben (4), Komárom megyében (1), Zemplén-Abaújban (6) a vetésre használt vászont is. *Panyuska* „kis háti ponyva, melynek négy sarkán kettős varrású, kétujjni széles, egy-két arasznyi hosszú kötője van; ezekkel kötik össze a belerakott füvet szénát” (Csallóköz, Pannonhalma, Göncruszka, Abaúj m., Hegyalja Zemplén m. MTsz). 1429: „Ulnae telarum seu vulgo *ponywa*”. Valamelyik délszláv nyelvből, esetleg az oroszból kölcsönöztük. Kimutattak 'ágynemű' jelentését is (TESz; EWUng; Kn 435).

Lazznak „Zsákvászonból készült ponyva, mellyel kisebb takarmányt, gyomot szállítanak”, de van „takaró, lepedő” jelentése is (MTsz, ÚMTsz). Vetőabrosz jelentéssel a Dunántúl keleti felében (10) Komárom, Fehér, Veszprém megyében ismert (MNA 20). Erdélyben egy történeti adat 1551-ből 'pokróc' jelentéssel (SzT 7. 857). Első előfordulása lodex: *laznak* „pokróc, zsák, ponyva” (1395). Szláv eredetű, de forrása pontosan nem határozható meg (Kn 308–309; TESz; EWUng). Mivel durva vászonból készült változata a Duna mellékén ismeretes, ezért esetleg délszlávra gondolhatunk.

Hamvas „vastag lepedőféle a szapuláshoz és teherhordáshoz” (SzamSz), „durva vászonból való lepedő, abrosz vagy kisebb ponyva (pl. a szapulóban a fölül levő lepedő, amelyre a hamut teszik); háti ruha, amelyben terhet hordanak” (MTsz; ÚMTsz; *Nagy Géza* 1992. 129). A vetőeszközként való használata a Duna bal partján, a Duna–Tisza közén (6) és a Palócföldön (MNA 20; *Balassa Iván* 1989. 27). Egy-egy előfordulása Beregben és Biharban. A *hamu* ugor, esetleg finnugor korból képzett melléknév, csak későn fordul elő: 1838: (Tsz) „vászonlepedő a szapulóban” jelentéssel (TESz; EWUng).

Párfedél „durva házi vászonból való lepedő, a füvet hordják benne a mezőről, háti ruha” (Vas, Zala m.; Balaton környéke, Sümeg vidéke. MTsz l. ÚMTsz kiadatlan cédu-

la). Az MNA „vetőruha” jelentéssel Zala, Somogy, Veszprém m. (6) közli, tehát arról a vidékről, ahol a fenti jelentéssel is ismert. A *párfedél* nyelvjárási szinonimája a *hamvasnak* és azzal azonos funkciókat is töltött be.

Egy másik csoportot alkotnak azok a vászonból készült vetőeszközök, melyek a köténnyel vannak kapcsolatban, de kisebb teher hordására is használják.

Ganga, kötőganga „általában hétköznapi viselt vászonkötény” (Palócföld MTsz; ÚMTsz; MnyA 334, 444). A „vetőabrosz” elnevezéseként csak szórványosan fordult elő (Balassa Iván 1989. 27), az MNA nem is említi. Először „kendő” jelentéssel 1795 k. jegyezték fel; 1816: „női ruhát deréktól lefele fedő kötény” (TESz, EWUng). Eredete ismeretlen.

(*Vető*)*kendő*. „törülköző” jelentéssel ismerjük Székelyföldről (MTsz, ÚMTsz), de előfordul jelzős alakban is: *vetőkendő*. Az alapszava az ismeretlen eredetű *ken* ige, melyet a 16. századtól kezdve tudunk kimutatni (TESz; EWUng).

Kecele (köcele) elsősorban jelentése „kötény” (TESz, ÚMTsz), de Göcsej, Hetés falvaiban: „vászon lepedő... melyben hátiterhet (szénát, szalmát) hordanak” (MTsz). Bizánci eredetű, mely eredetileg „palást, köpeny” jelentésű volt, majd egyszerűbb ruhadarabokat is jelölt (TESz).

Magvető „kézi vetéshez használt, derékra köthető, erős vászonból készített kötényszerű ruhadarab” (Óbást, Nógrád m.; ÚMTsz). Az MNA (20) a Palócföldön (4) egymás mellett, Szatmárban (3), továbbá Székelyföldön jelzik előfordulását. 1821: egy ponyva, egy surdély, egy *magvető* (Háromszék, *Bogáts Dénes* 1943. 94). *Magvető*nek nevezik sok helyen Erdélyben magát a vetés műveletét is. 1603: ...*Mag wetőből* jöttem (Gyula, Kolozs m. SzT 8. 51).

Iszák „átalvető, kettős tarisznya” (Kalotaszeg MTsz, ÚMTsz), inkább aprómagot (pl. kendert) vetettek belőle, de kisebb területen gabonavetésre is használták (Nyárszó, Kolozs m. *Kós Károly* 1941–44. 72). Egyébként búzát is szállítottak benne. MNA (20) nem közli ezt az elnevezést, mely latin/újgörög vándorszó; hozzánk valamilyen délszláv közvetítéssel juthatott el (TESz). 1588: „egy Izak bwza...” (Zsákfalva, Szilágy m. SzT 5. 832).

Az *átalvető*, mint vetőeszköz a Parciumban és Erdély középső részén (pl. Kalotaszeg) található meg (MNA 19).

A fenti áttekintésekből, elnevezésekből néhány tanulságot már most is le lehet vonni. 1. A *vetőabrosz*, és bizonyos mértékig a *vetőruha* a kereszténység legnagyobb ünnepéhez, a karácsonyhoz köti azt, amikor az asztalt terítik be vele. Ez úgy látszik, hogy nyugatról hatolt be, a korszaka a 15. század lehetett. 2. A *lepedő*, *ponyva*, *lazsnak* elsősorban a teher (fű, széna, takarmány) hordására szolgáló durvább vászonból szőtt teherszállító neve, mely alkalmasint vetésre is szolgálhatott, bár előfordulnak olyan példányok is, melyeket csak erre alkalmaztak. 3. A *hamvas*, *párfedél* fő feladata: a fehérnemű kifőzésére, leforrzására szolgáló durvább szövésű terítő, melyre a hamut tették. 4. *Ganga*, *kötőganga*, *vetőkendő*, *kecele*, *magvető*, a fentieknél sokkal kisebb méretű és felerősítése a derékra történt. 5. *Iszák*, *átalvető*, lényegében kettős táskaszerű készítmény, melyet vállra lehet vetni. Érdeemes megemlíteni, hogy a MNA 19. lapja a Parciumban és Közép-Erdélyben jelzett, de a 20. lapon az elnevezések közt nem található, igaz, csak a „gyakoribb előfordulások”-at tárgyalja. Az *iszák*, mely inkább bőrből készült 1557-től (SzT 5. 831); az *átalvető* „vállon átvethető kettős zsák” jelentéssel 1627-től (SzT 1. 297) ismeretes Erdélyben.

A szavak szinte kivétel nélkül szláv eredetűek, vagy különböző szláv népek közvetítésével kerültek hozzánk. Ezek eredetileg különböző feladatúak és feltételezésem szerint csak a 15–16. században kapcsolódtak a vetéshez. Azt nem tudom megmondani, mi lehetett előtte, hiszen a feljegyzések korábbra nem nyúlnak vissza, romlandósága miatt, nem őrződtek meg, illetve ásatásokból nem kerülhettek elő.

Ezek után nézzük meg a leggyakrabban előforduló magvető eszközt: a (*vető*)zsákot. 1456 k.: cophinus: *magh vete sakh* (Sermones Dominicales RMG 790). A *zsák* az ófelnémet *sac*, *sack* „durva anyagból készült, hosszúkás tömlőszerű tartó tarisznya, táska”, ezzel a jelentéssel nálunk 1416/1466 körül fordul először elő; korábban „durva szövött anyag, ruha stb.” jelentése is lehetett (TESz; EWUng). A Duna észak–déli irányú folyásától keletre, majd a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon is megtalálható, Erdély déli részében, a Székelyföldön csaknem általános, a moldvai csángóknál kizárólagos (10). A *zsák* elnevezést csak a 15. századtól kezdve tudjuk kimutatni és nincsen olyan szinonimája, mely teljesen megfelelné a tartó eszköznek. A *vetőzsák* általában *magyarmáshol parasztszák* néven ismert és hozzávetőlegesen 80 kg vagyis egy hektoliter el benne (Molnár Balázs MNL 5. 528); Beregdaróc, Papp Zoltán Sándor 1975. 193). A 19. században megjelentek a sokkal szélesebb, melyeket gyárilag állítottak elő és megkülönböztetésül: pesti-, zsidó, csalánzsáknak mondtak, de ezeket kézi vetésre nem használták.

Végigtekintve a kézi vetés legfontosabb eszközein és azok elnevezésein, megállapítható, hogy a Kárpát-medencében a magyar nyelvterületet a *vetőabrosz* és számos változata mellett az alföldi sík vidéken, sőt Erdélyben a *vetőzsák* uralja. Az előbbi nyugat–keleti irányba a *vetőgép* általános elterjedéséig előnyomulóban lehetett; sok helyen az *abrosz* és a *zsák* egymás mellett élt. A *vetőkötény*, mely tulajdonképpen az *abrosz* derékra kötött változata, gyakrabban az északi magyar nyelvterületen fordul elő és néhány helyen szórványosan ismerik. Néhány különleges változatot (*iszák*, *átalvető*, *lazsnak*) elsősorban Erdélyből ismerjük.

Sokat foglalkoztatott az a kérdés, hogy mielőtt a 15. században megjelent a *vetőabrosz*, *vetőzsák* és *vetőkötény*, vajon miből vethették eleink a gabonamagot? Felvetem annak lehetőségét, hogy valamilyen bőrből készült és többcélú tartó alkalmatosság lehetett, melyben ruhaneműt, ételt, lóeleséget tartani, alváskor fej alá tenni, sőt felfújva, ráhasalva vízen is át lehetett segítségével kelni.

Anonymus egy helyére figyeltem fel, mely *Pais Dezső* fordításában így hangzik: „...az Etel folyót pogány módra tömlőn ülve usztatták át”; latinul viszont: „fluuium Etyl super *tolbou* sedentes ritu paganismo transnatauerunt” (a továbbiakban Kiss Lajos 1988. 67–69 adatait használom és egészítem ki). CzF (6. 485) *Anonymus tolbou*-ját „tömlőszerűen felfújható bőrszáknak” értelmezi és a *turba* „börtarsoly, táska” változatának véli. A *turba* „balyu” jelentéssel megtalálható a nyugati nyelvjárásokban (Vas m. Őrség, Szalafő MTsz), továbbá Szilágy megyében (Uo.). A kérdéshez többen hozzászóltak, vitatva a szó mongol-török eredetét, illetve elutasítva azt. Kiss Lajos megállapítása különösen felkeltette figyelmemet: „Megítélésem szerint a *tulbou*-val eddig kapcsolatba hozott idegen nyelvi szavaknál fontosabb lehet az a csagatáj *tulb* „bőrszák”, amelyet MIKLOSICH... idézett anélkül, hogy forrását megadta volna” (68). Tegyük még ehhez hozzá, hogy az EWUng szerint (6. 1562), a *turba* és a *tolbou* „Art Schlauchsack” ugyanarra a töre megy vissza és feltehetően egy honfoglalás előtti török nyelvből származik.

A kutatás meglehetősen nehéz, mert a tatár-török népek mai utódainak vizsgálatában napjainkban is a nomád pásztorkodásé a döntő szerep, a földművelés néprajzi vizsgálatával nagyon kevesen foglalkoznak. Mégis hadd álljon itt két közvetett adat. A kazáni tatárok régen kézzel vetettek, rendszerint háncskosárból, melynek neve *tubal*, ebből

markolták ki a magot és szórták maguk előtt (*Vorobjov, N. I. 1953. 88*). A baskírok a 19. százd közepén kisebb állatok bőrből tartóedényt készítettek. Ennek neve: *turhiük* (*myph₆ik*), melyet elsősorban borjúbőrből csináltak (*Rugyenko Sz. I. 1955. 141–142*). Annak eldöntése, hogy ezek az elnevezések vajon lehetnek-e etimologikus kapcsolatban *Anonymus tulbou* szavával, csak az orientalistákra tartozik.

Általában meg lehet állapítani, hogy a régi szerszámok, tartóedények egykor sokkal több funkciót láttak el. A fejlődés egyik útja éppen az, hogy a több feladatra újak jelentkeznek, melyek a részleteket jobban, könnyebben, alaposabban, vagy éppen olcsóbban tudják elvégezni. Ez lehetett a *tulbou* szavunkkal is, amikor a drágább és nehezebben megmunkálható bőrt kender-len vászonnal tudták helyettesíteni, ami új elnevezést is hozott. Az esetleges folyadékátrolást pedig fából készült edényekben lehetett megoldani stb.

A másik ilyen kézi vetést szolgáló eszköz az *iszák*, melyet még a tatárokkal kapcsolatban is emlegetnek (SzT 5. 832), készülhetett bőrből, szövött anyagból, a búzával kapcsolatban előfordul a zsák és az *iszák* egy forrásban (Uo.). Készült kecske- vagy bornyúbőrből, egyes vagy átalvető formában. Olyan is akadt, melyben bort tartottak (NySz 1. 1634–5). *Comenius* még azt is tudja, hogy szíjgyártó készítette azokat.

Míg a földművelés más műveleteinél a régészetre is számíthatunk (pl. ekevas, sarló, kasza stb.), addig a vetés esetében ez a tudomány nem sokat segíthet, hiszen akármilyen anyagból is készültek a vetésre használt magtartók, azok megsemmisültek. Ezért a néprajzi párhuzamokra, az etimológiára és az ikonográfiára vagyunk utalva, ha a legrégibb kort kívánjuk vizsgálni, akkor az utóbbi lehetősége alig terjed egy fél évezrednél nagyobb időre, a két előbbire kellene tehát fokozott mértékben támaszkodni, de ott meg a feljegyzések hiánya okoz nehézséget.

A kézi vetés munkája



3. kép. Zsákformájú vetőabrosz. Palást (Plášťovce). Ikvai Nándor 1977. 145.

A vetőember az abrosz két végét összeköti és úgy búvik bele, hogy a kötés a jobb vállára, a többi részét pedig a bal kezével úgy fogja össze, hogy abba 20–25 kg magot bele lehessen önteni. A jobb kezével markol bele és szórja maga előtt a magot. Ha valaki balkezes, akkor az abrosz felerősítése fordítva történik.

A vetőzsák esetében egyik alsó részére kötnek egy madzagot és azt összekötözik a zsák szája egyik szélére felerősített zsineggel. Úgy búvik bele, hogy a szája jobb kéz felől essék, a súly viszont, mely általában egyvékányit tesz ki, a jobb vállon nyugodjék.

A vetőabrosz nagysága 140x200 cm, tehát többnyire két szélét varrtak össze, míg a kötőnek egy szél is elegendő, mert csak a derékra erősítették fel, bal kézzel maguk előtt összefogták és jobb kézzel szórták. Ebbe általában felényi magot öntöttek. Az *iszákot*, az átalvetőt a vállra teszik, hogy

könnyen el lehessen érne. Ebbe a fentieknél kevesebb magot tesznek.

A vetés központi alakja a vetőember, aki mindig csak férfi. Az egész munkát végzi, irányítja, az ütemet megszabja. A másik lehet gyerek, aszszony, de mindig csak segítő (*maghordó*), aki csak mellékmunkát végez (pl. a mag újratöltése, az irány tartása stb.).

A kézi vetés látszólag rendkívül egyszerű munkafolyamat, de mégis rendkívül nagy gyakorlatot: a föld, a mag, az időjárás alapos ismeretét követeli meg. Nem lehet az egész magyar nyelvterületre valami egységes módszert megállapítani, ezért néhány alapos leírást választottam ki a magyar nyelvterület különböző részeiről és azt változtatlanul vagy kisebb elhagyással, kiegészítéssel közlöm.

Kalotaszegen „a búzát, kétszerest, zabot a föld hosszában haladva *kétlábra*, azaz minden lépésnél, tehát sűrűn vetik: mikor jobbal lép, egy márékkal jobb felé szór maga elé féllegyező (kb. 1/6, 1/8 kör) alakban, ez egy *fél-elő*, majd ballal lépve ki egy márékkal, kaszás mozdulattal, bal felé szór maga elé egy mássikkal féllegyező alakban. A két fél-elő együtt tesz ki egy teljes *előt*. Fontos volt, hogy az elők egyenletesen kövessék egymást, hogy egyenletes legyen a vetés. Ezt szolgálta az is, hogy a földön az első elővel végigmenve a visszaforduló vető ember számára a pár bevetett pászma *magszélét* egy elől járó gyermek mutatta, a kétszeres rávetést vagy a kihagyást elkerülendő” (*Kós Károly* 1941–44. 74).

Szamosszegen (Szatmár m.): „A vetést végző személy a *magyarzsák* egyik csúcsába tyúktojásnyi nagyságú krumplit kötött, és ezt a sarkát összekötötte a zsák szájának azzal a szélével, amelyikhez a zsákmadzag volt varrva. Az így karkába kötött zsákba aztán egy véka búzát öntött, a zsákot nyakába akasztotta úgy, hogy az a jobb vállon és a bal hóna alatt volt, szájával jobb kéz felől. A búza így a mellén feküdt a vető embernek. Jobb kézzel *félmarik* búzát kivett a zsákból és jobbról balra irányba minden lépésnél kétszer szórt. Balról jobbra sohasem végzett szórás. A jobb markában lévő búza a kinyújtott mutató- és középsőujjon csúsztatva hagyja el a vető ember kezét, úgy, hogy e két ujj fölött a hüvelykujj is nyújtva van. Ilyen kéztartással érik el, hogy a mag egyenletes szélességben terül el a földön. A szórás sáv szélessége annyi, mint aratáskor a levágott rend szélessége. Megjegyzendő még, hogy a lépésenkénti kétszeri szórásnak sajátossága, hogy előbb távolabbra, azután közelebbre szór a vető ember. Ha több személy végzi a vetést, akkor annyi sávban indulnak csatárláncszerűen a vetéssel, ahány a vető személy. Segítségre itt is szükség van, mert a kiürült zsákot fel kell tölteni újra. Ennek könnyítését szolgálja az, hogy a zsákokban lévő vetőmagot nem a föld végén



4. kép. A vetőabrosz felerősítése
(Palást, Palástovce)
Ikvai Nándor 1977. 145.



5. kép. Vetés abroszból. Sárospatak, Balassa Iván felv. Rákóczi Múzeum F.1861.



6. kép. Vetés abroszból. Bánhorvát, Borsod m. Lajos Árpád felv. Herman Ottó Múzeum F.4490.

rakják le egy csomóba, hanem végig a barázdában egyenletes távolságra. Így nem kell sokat járkálni a kiürült zsák feltöltéséért” (Balogh László 1986. 9–10).

Ezek után lássunk egy olyan vetést, melyet a ma Orosházához (Békés m.), de korábban Hódmezővásárhelyhez (Csongrád m.) tartozó Vásárhelyi pusztán írt le Nagy Gyula (1963. 23–24): „A vető... rendes léptekkel elindul. Bal lábával lép ki, s ugyanakkor jobb kezével az egyik oldalon terít. Amíg a jobb lábával előrelép, addig kimarkolja a vetőmagot. Mikor ismét ballal lép, a magot a másik oldalra teríti. Ezt folyamatosan végzi. A vető belemarkol a zsákban lévő gabonába. Kiveszi s kinyújtott karral vet. A karját előrenyújtja s úgy teríti egyik oldalra a szemet.

A kinyújtott karját gyors, erős lendítéssel befele lendíti és ekkor terít. Úgy kell teríteni, hogy az már a levegőben félkör alakot vegyen fel. A vető kieresztett, kinyújtott ujjai terítik szét a szemet. A terítésnél a vető tenyerét lefele fordítja, ezáltal a tenyeréből kiengedett mag a levegőben levezőszerűen szétterül... Van olyan vető, aki ahol megy, ott sűrűbbre vagy ritkábbra terít. Ennek az az oka, hogy vagy nagyon egymásra terít (ekkor sűrű), vagy nem teríti kellő mértékben össze (ekkor ritka). Ugyanis, mikor az előket egymás mellé vetik, akkor az elők széleit egymásra kell teríteni. A vetés sűrűségét szabályozni is lehet. Ha a vető nagyobb markot markol, vagy kisebb előt vet, akkor sűrűbb lesz”. Általában a nappal szembe történő vetés nagyon megnehezíti a munkát, éppen úgy, mintha a szél nem a vetés irányába fúj.

A múlt század közepéről egy alapos leírással rendelkezünk Vilkérről (Nógrád m. MG 1846. 1. 286): „A vetésben való lépést és markolást különféleképp teszik,

egyik mindenkor csak egyik lábra, a másik mind a kettőre vet. Ez utóbbi módhoz szokni jobb, mivel így jobban lehet a szórást mérsékelni s a mag egyformán terül el. Ha a vető ritkán akar vetni, minden lépésre egy marokkal vessen, mikor jobbra lép balra, ha balra lép jobbra szórja a magot, ilyenkor minden lépés félöles (kb. 95 cm), az *elő* a gabonane-műek alá háromölnyi széles, más mag alá, hol szélesebb, hol keskenyebb, amint a magvak nagysága különböznek. Ha pedig rendes sűrűséggel akar vetni valaki, akkor az

elő harmadfél öles, a lépés rendes legyen, úgyhogy a kettő ötthalpas (1 láb 31,6 cm) ... lassan sétálva menjen, egyformán mozogjon, ne biczegjen idestova a vető vagy ha igen göröngyös szántáson egyet tántorodnék, addig ne vessen tovább, míg előbbi állásra vissza nem lép... Mikor a lábát leteszi a vető markoljon, mikor lép szórja a magot. A magot felmarkolván a kivételnél kevésbé tágitani kell, kivált a búzát, mivel sima, mert ha szorítja sok mag hull el mellette. Mikor a magot elteríti egy C formát kell kerekítenie előre s ha a szél nem fúj huzamosan, fölfelé, ha pedig a szél fúj, lefelé. Ha igen göröngyös, hibás, vagy sovány földön vet, a lépést rövidíteni kell, s ha a föld igen rossz a markot nagyobbítani kell... Sok helyütt csak *zsákokból* vetnek, az értelmesebbek vetőruhából vetik a magot”.

Szankon és Móricgáton (Bács m.) homokos talajon a vetés különösen nehéz volt (Janó Ákos 1982. 82–83). „A kézi vetést nem mindenki értette. Gyerekre nem lehetett bízni, de asszonyok se vetettek, ez mindig férfi munka volt. A gabona és köles vetésének eszköze a vetőabrosz és a vetőzsák. Előbbi rendszerint lepedő, amit sarkainál megkötve vállra akasztva használtak. Zsákból való vetés esetén a zsák száját madzaggal egyik csücskéhez kötötték, s 20–25 kg gabonával a bal vállra vették. Ez a vetőmag egy vékányi volt, ami egy vékás földbe, 400 négyszögölbe volt elég. A vető bal kézzel a zsák száját fogta, jobb kézzel szórta belőle a magot. Minden lépésen vettek és szórtak. A magot mintegy 3 m szélességben terítették, lépésenként felváltva jobbra és balra. Minden lépésnél fél marék magot vettek ki a zsákból és szórtak el. Jobb lábbal lépve balra, bal lábbal lépve jobbra szórtak. Amikor végig értek a földön, megfordultak, és visszafelé haladva vetettek. Ha azt akarták, hogy a vetés sűrű legyen, nagyobb markokat vettek, kisebbeket léptek. Ha ritkábban akartak vetni, akkor csak jobb lábra szórtak jobb, illetve bal felé. Mivel egyik embernek kisebb volt a marka, mint a másinak, kevesebbet tudott egyszerre szórni, ezért kisebbeket lépett. A vető az ujjai között eresztette szét a magot, aminek úgy kellett terülni, mint locsoló kannából a víznek. A magot a vető ujjjaival osztotta meg. Ha nagy szél volt kisebb sávban tudtak vetni. A vetés irányát a szél nem befolyásolta. Gyakran gyereket is vittek a vetéshez, aki a szórás sávjának szélén a vetővel haladt és nyoma mutatta, hogy meddig szóródott a szem. A vetés sávjának szélére kevesebb mag hullott, mint beljebb, ezért a következő soron a vető egy kicsit beljebb haladt, így a szórás szélét kétszer vetette... Egy ember egy nap be tudott vetni 3 hold földet”.

Ezek után nézzük meg a kézi vetés módját Tolna megye északnyugati részében Várongon (Takács Lajos 1976. 105–106). „A vetés sora volt az *elő*, azaz 'az a rész, mit a vető maga elé fogott'. 'Ezt a földet elvetem három előben' – mondták például egy



7. kép. A vetőzsák nyakba erősítése. Felsőtárkány, Heves m. Bakó Ferenc felv. Dobó István Vármúzeum F.16301.



8. kép. Megtöltött nyakba akasztott vetőzsák. Máréfalva Udvarhelyszék. Gál Gyula felv.

keskenyebb földre. Ez volt az *elő* szélesebb értelemben. Szűkebb értelemben viszont az a földdarab, amit két marokkal bevetett. Egy marokkal *fél-előt* vetettek be, mégpedig úgy, hogy pl. jobb lábbal lépve a tele markot maguk elé, jobbról balra hajították el, úgy, hogy az félkörben szóródott el. A szóródás vége bal oldalt kissé tovább húzódott, mint ahol álltak. A következő, a bal lábbal végzett lépésnél viszont a fél-előt maguk előtt kissé balra vetették, mégpedig úgy, hogy a *fél-elő* jobb sarka húzódott kissé jobbra tőlük, és így a fél-elő vége egymásba kapcsolódott, egymást fedte. És így haladt aztán a vető: jobb láb-
ra jobb felé, balra bal felé hajítva el a marok búzát, mit kézből, a hüvelyk- és mutatóujj között kiengedve, egyenletesen szóródva irányított. A mag zöme tőle távolabb, a fél elő karéjának első részén hullott, de a lába alá is jutott elég szem, hiszen ide mindkét előből hullottak – ha ritkábban is – szemek. A haladási irányt nemcsak a mezsgye távolsága, vonala segítette, hanem a vető *irányba vett* egy-egy messze álló fát, tornyot, házsarkot, és ahhoz tartotta magát... Visszafelé az elő mellett vetett, majd sorban tovább. Ha fogyott a szem az abroszból, a szemhordó pótolta vagy a vékával, vagy ha kevés volt a zsákban, azt vitte a vetőhöz”.

Becsvölgyén (Zala m.) „A vetés vetőruhábu, vászonlepédőbü történik. A vetőruha egyik végét összekötik, aszt nyakba akasztják. Jobb vállon és bal hónalj alatt van. A vetőruhát a bal kézre rátekerik. A vetőruhába a zsákbu magot öntenek. Asztán a vető a közre áll és először éccer a köz hosszába szórgya a magot az ujjai között egyenletesen engedve. Majd kérésztbe vet, szép lendületés mozgássá. Ebben van valami szép, méltóságos. Van ember, aki eccerre keresztbe vet s az egész közre hinti a magot” (*Pais Sándor* 1964. 61).

A vetés munkáját leginkább a szántóföld jobb sarkában kezdik el. Itt állítják le a szekeret és pakolják le a zsákokat, de ha lehetséges, akkor a szekérral olyan távolságra szállítják, amiről gondolják, hogy a vetőabrosz, -zsák kiürül és újjal kell pótolni. Ha va-

laki egyedül vet, éppen úgy sok időt, erőt veszít, mintha a *szemhordó* (Várong, Tolna m.) végzi el ezt a munkát.

A vetőember egyszerre egy kb. 2–6 m széles sávot fog fel, legtöbbször a föld keskenyebb oldalának jobb sarkában, mert így jól tud igazodni a szántóföld szélén húzódo barázdához. Érdeemes ennek elnevezéseit is megvizsgálni, annál is inkább, mert sokszor szolgált pontosan meg nem határozott vetési, szántóföldi mérőegységként is.

Elő „a szántóföldnek olyan szélességű szalagja, amelyet a vető egyszeri végigmenetellel bevet”. 1840: „Három előre is elég lesz fogni ezt a keskeny földet” (Heves m. Névtelen. MTsz.); 1846: „...az *elő* a gabonaneműek alá háromölnyi széles...” (MG 1. 286). Az *elő* nemcsak a vetéskor egyszerre felfogott földszalagot jelenti, hanem az egyszerre kaszával levágott gabonát, fűvet vagy éppen az egyvégtében megművelt, kapált kukoricát. Természetesen ezek szélessége más és más (ezt a feljegyzők nem mindig örökítik meg pontosan). Az *elő*, mint a gabonavetés műszava Kolozsvártól, Kalotaszegen át az egész Tiszántúl, sőt a Palócföldön ismert, helyenként Dunántúlra is átszap; főleg annak keleti felében található meg (MTsz; ÚMTsz; OrmSz stb.). Egy-egy adat nyugaton is feltűnik (Nárai, Vas m. *Gutmann Miklós* 1991. 27). Az ugor korból származik az alapja, ennek ellenére a szó fenti jelentését az etimológiai szótárak nem vetik fel (SzófSz; TESz; EWUng; MszFgrE), pedig ez a magyar nyelvterületen legszélesebb körben elterjedt elnevezés.

Fogás „az a földterület, melyet egyszerre munkába vesznek”. Akárcsak az *elő* többféle munkára, így a vetésre egyszerre felfogott keskeny, hosszú földszalag. Szórványosan, de inkább a Tiszántúlon fordul elő (ÚMTsz).

Köz „ua”. Tulajdonképpen a szántás műszava, amikor bakhátra művelik a földet (l. részletesebben *Balassa Iván* 1973. 504–507). A vetésnél is használják, mert azt össze kell egyeztetni a bakhát szélességével. A közszántás terjedelme 2–4 m között váltakozik, míg a kézi vetés ennek kétszerese is lehet.

Vető „ua”. 1840: „Szólások: Hány vetőre vannak a földek ebben a határban? – átlag milyen nagyságúra vannak feldarabolva” (Palócság, Heves m. *Divényi Gyula* MTsz). Bár az értelmezés nem teljesen egyértelmű, de feltehetően az egyszerre bevethető föld szélességére vonatkozik.

A fentiekén kívül helyenként a kézi vetés szélességére alkalmanként más elnevezéseket (pl. *pászma*) is használnak, melyek „az ekével, kapával, kaszával vagy más szerzőszámmal egy alkalommal felfogott hosszú, de keskeny terület”, de ezek esetlegesebbek a sokkal általánosabban ismert *elő* mellett.

A kézi vetés sokszor nem egyenletes, amit pl. a szél is okozhat, esetleg a szembe-sütő nap zavarhatja meg a nem gyakorlott vetőt. Ilyenkor üres folt: *ablak* keletkezik a vetésben, mely különösen a széleken jelentkezik. Ezeket gondosan *körülszórják* (Békés, *Márton László* 1983. 382). Szegeden, Röszkén a vetést *beszegték*, vagyis „magot szórva körüljárt a barázda mentén” (*Bálint Sándor* 1976. 532).

A Vásárhelyi-pusztán, mely ma Orosházához tartozik (Kardoskút): „A fogás kezdő szélét és a középbarázda mindkét *partyát* – míg rá nem megy a fogas – egyesek be szokták *pörgetni*. Ilyenkor kevesebb szemet markolnak. Rendes, bátor léptekkel haladva a karjukat hátulról előre lendítik. A jó vető felső karja meg sem mozdul. Csupán az alsó karja jár ütemesen előre-hátra. Az alsó kar előreleadításakor a mutatóujjal engedí, pergeti ki a markából a szemet. A középbarázdánál először az egyik *partját*, s visszafelé a másikat pergetik be. Sohasem a barázda fenekére, hanem az oldalára szórják a szemet. Így is a barázda fenekére pereg, s a fogas is odahúzza. A pergetést jobb szél alá végezni, de széllel szemben is lehet” (*Nagy Gyula* 1963. 24).

Alávetés – felülvetés

„Alávetés az a vetési mód, amikor a magot a felszántatlan földre vetik, majd bele-szántják, ezt esetleg elboronálják”. Megfelelője: *alulvetés, levetés* (ÚMTsz). – *Fölülvetés* esetén a szántásra szórják a magot és elboronálják. – A kettő keverékét *felesvetésnek, félmagos vetésnek* mondják, amikor a szántatlan talajra szórt gabonát ekével leforgatják, majd erre a tartalékolt vetőmag kisebb részét rászórják és beboronálják.

Az alávetés jelentőségét magam sem értékeltem kellő módon (*Balassa Iván* 1973. 472–482), most újraolvasva a szántással foglalkozó fejezetet, úgy látom, hogy az „Egy szántás, egy kenyér, két szántás két kenyér, három szántás három kenyér” bővületébe estem és figyelmemet a többszöri szántásra összpontosítottam.

Mulasztásomat az mentheti, hogy könyvemben a vetés kérdésével nem foglalkoztam, mert különben feltűnt volna *Györffy István* (1942. 168–169): „Vetni nálunk néha tarlóra is szoktak. Ez esetben a földet utólag szántják fel s boronálásra nincs szükség. Régebben – amikor a faekével sekélyen szántottak – ez a vetésmód jobban el volt terjedve. Ma apró magot csak felszántott földbe vetnek”. *Pócs Éva* (1974. 40–48) éppen Szolnok megyében vizsgálta az alávetés kérdését, melynek eredményeit 1962-ben fogalmazta meg; a 73 község és város közül 49-ből rendelkezett adatokkal, részben maga végzett gyűjtés eredményeit használta, részben kérdőíve adatait. Mindezekből kiderült, hogy a 19–20. század fordulóján a nagybirtokok és a tehetősebb gazdák kivételével Szolnok megyében egy szántásba vetettek. Alapos elemzés után a következő megállapításra jutott: „Az alávetés fogalma egész Szolnok megyében ismert. Néhány helyen a kézi vetés majdnem kizárólagos formájaként tartják számon... A múltra vonatkozóan szinte az egész megyére érvényesen megállapítható, hogy az alávetés régen általános, vagy legalábbis a mainál és a ma bevallottnál sokkal általánosabban elterjedt módszer volt” (47). Ezzel a tanulmányával *Pócs Éva* egy elhanyagolt és fontos kutatási területre hívta fel a figyelmet.

A történeti forrásokban az alávetés megjelölést csak elvétve találjuk, de feltételezésem szerint az „egyszeri szántás” megjelölés többsége ezt a módot jelölheti. *Lippay János* (1662/1721. 44) a következőket ajánlja: „Az fővényes földeket előbb bé vetni kell és az után forgatni, és egy kevéssé boronálni, hogy csak igyenes legyen”. *Gaál László* (1978. 131) számos forrás áttekintése eredményeként történeti vonatkozásban a vetés kettősségét megállapította: „...a vetést természetesen mindenütt szórva végezték, vagy úgy, hogy a magot a szántás előtt szórták el és azután sekélyen alászántották, vagy úgy, hogy előbb szántottak, és a nyers szántás friss porhanyós hantjaira szórták a magot, amelyet végül is könnyű tövis boronával 'huzattak' be”.

Érdeemes bevonni a vizsgálódásba többek közt a kalendáriumok hónapábrázolásának képeit. *Toneki János* Kalendáriumában (1641) az abroszból vető ember a bakhátas földre vet, amit a szántó mindjárt beforgat (*Széchenyi Könyvtár RMK I. 710*). A Trencsényi Kalendáriumban (Uo. II. 758.a) a vető a fel nem szántott földre szórja a magot, az előtérben pedig már szántás látszik (1651). 1662-ben egy felvidéki földműves meghasogatja a talajt, melybe egy másik elveti a magot. A föld láthatóan nincs felszántva (*Magyar Művelődéstörténet 3. 165*). *Comenius, Á. J.* egy 1675. évi kiadásán pontosan megállapítható, hogy a vető a tarlóra (ugarra) szórja a magot, amit egy másik azonnal leszánt. A vetőmagot tartalmazó két zsák a szántás és a sima föld szélén helyezkedik el (*Balassa Iván* 1978. 123). Mindebből az is látszik, hogy a metszetek, rajzok készítői, akik aligha sokat értettek a földműveléshez, ezt a vetésmódot mégis ismerhették.

Ennek egy változatát örököltette meg *Szabó József* (1793. 29), amit homokos és porhanyós földekre ajánlott: „...az utolsó szántás előtt egy 1200. ölbül álló földbe két



9. kép. Felülvetés abroszból. Nagyszombati Kalendárium 1583.



10. kép. Alulvetés abroszból, a szántó leforgatja; jobb sarokban a tartalék vetőmag.
Toneki János Kalendáriuma 1641. Munkaeszköztörténeti Archívum 55182.

vagy harmad fél mérő magot el-vetnek, és ezen el-vetett magra reá szántanak, és hogy a bé-vetett föld tsinossabb legyen, azt meg is boronállják”. Nagyváthy János (1821. 106), a 19. század elejének egyik legképzettebb elméleti és gyakorlati gazdája maga is felteszi a kérdést: „Jó-e a Magot alászántani? azt kérdik sokan. Ha a Föld agyag, és nedves: kár nélkül alászántani nem lehet: de ha a nyár is száraz volt; és az őszi-szántás is száraz poros: kiki bátran; sőt haszonnal alászánthatja magját. Ha pedig az Ősz meleg, és a föld vérmes: elég azt beboronálni, és alá szántani nem szükség”. A fenti két idézet is azt bizo-



11. kép. Meghasogatott földbe történő vetés. Magyar Művelődéstörténet.
Felvidék. 17. sz. második fele

nyítja, hogy az alávetésnek még a szakemberek megítélése szerint is létjogosultsága volt, különösen addig, amíg az ún. „faekék” nem fordították mélyen a földet és a magra csak néhány cm vastagságú földet borítottak. Általában mégis a homokos és porhanyós földű területeken javasolták ezt az eljárást.

Az alávetés kiscgazdaságokban még a 20. században is sok helyen megmaradt, melynek okát a fogathiányban látom, ami miatt az összetorlódott munkák miatt nem tudtak többször szántani. Az *alulvetés* gyakorlata pl. Bárádon 1930 körül is előfordult (ÚMTsz), éppen úgy, mint a Bódva-völgyében (Borsod m. Uo). Békésről (Békés m.) egy gyakorlati gazda írta, hogy ha csutkaföldbe (kukoricaföld) vetették az őszi gabonát, akkor nem szántották fel: „A vető után ment az eke, a kiszórt búzát azonnal leszántotta” (Márton László 1983. 382). Orosháza környékén *levetés* a neve és akkor élnek vele, amikor ősszel valamilyen ok miatt elkéstek a vetéssel. A szántatlan földre leszórt magot 3–4 coll mélyre leszántják. Az alászántott földet fogas boronával, esetleg vesszőboronával elegyengetik (Nagy Gyula 1963. 25–26).

A legalaposabban a kérdést Szolnok megyéből ismerjük, máshonnan csak szórvány adatokkal rendelkezünk. Pócs Éva (1974. 47) alapos kutatásainak eredményét így foglalja össze: „Az alávetés fogalma egész Szolnok megyében ismert. Néhány helyen a kézi vetés majdnem kizárólagos formájaként tartják számon. Máshol az alkalmazásra vonatkozó magyarázatot csak mint különböző okok miatt felbukkanó szükségmegoldást állítják be, illetőleg csak mint bizonyos gabonafajták, talajok, vagyoni helyzet stb. esetén alkalmazott vagy alkalmazandó módszert. Az egyes adatok összevetéséből, a belőlük kiolvasható összefüggésekből és ellentmondásokból megállapítható, hogy e magyarázatok jórészt csak az utolsó időre, a kihálás stádiumára vonatkoznak, és tévesen vetítették vissza a múltba. A múltba vonatkozó szinte az egész megyére érvényesen meg-

állapítható, hogy az alávetés régen általános, vagy legalábbis a mainál és a ma bevallottnál sokkal általánosabban elterjedt módszer volt”.

Nem tudom, hogy a *Pócs Éva* eredményeit a fenténél nagyobb területre mennyire lehet általánosítani, de az kétségtelen, hogy a Tiszántúl sokan kifogásolják az egyszeri szántást, amikortól annak javítása elkezdődött. *Theschedik Sámuel* is így panaszodik: „A szántás rosszul megyen végbe. Tiszán innen sok helyen tsak egyszer szántanak” (1786. 125). A Bihar megyei Sárreuten: „A szántás őszi alá kétszer történik; kivéven némelly makacsabbakat, kik a hajdani rendszertől, az áldott egyszeri szántástól, még most sem akarnak eltérni” (MG 1845. 2. 1519). Szentesen „...rendesen csak egyszer szántanak, úgy őszi, mint tavaszi vetés alá” (MG 1843. 812). A tavaszi gabonát általában egy szántással juttatták a földbe (pl. Hegyköz, Abaúj m. 1828. *Balassa Iván* 1964. 59–60).

A néprajzi feljegyzésekben még a 20. század második felében is megtaláljuk a nyomát. Szegeden és környékén: „Az alávetés, aláfordítás a vetésnek az a módja, amikor a magot a szántatlan földön szórják el. Utána pár ujjnyi mélységben felszántják, végül megboronálják. Erre a módra minden esetre inkább szükségből kerül sor” (*Bálint Sándor* 1976. 532). Kiskunhalas környékén (Szank, Móricgát) az alávetés a homokos talajon meglehetősen általános volt. A leforgatáskor meglehetősen kicsit fogattak az ekével és a barázdák úgy sorba szedték a magot, mintha csak vetőgéppel vetették volna (*Janó Ákos* 1982. 82). A homokos talajra a vetés után szalmát, „dudvás szalmát” terítettek, hogy a homok vándorlását megakadályozzák (Kecel, Pest m. *Bellon Tibor* 1984. 559).

Éppen csak megemlítek néhány példát az alávetésre, annak érzékeltetésére, hogy valamikor a magyar nyelvterületen ismerték és gyakorolták. Doroszlón (Bács-Bodrog m.) a kézi vetés három formája élt egymás mellett: az alulvetés, a felülvetés és a kettő



12. kép. A vetés és alászántás. Comenius 1675.



13. kép. Az elvetett mag alászántása. Oroszhegy, Udvarhelyszék. Nagy P. Zoltán felv.

kombinációja, amikor a leszántott földre még egyszer magot vetettek (Kovács Endre 1993. 27). A Börzsönyben elsősorban a rozstot vetették alá (Ikvai Nándor 1977. 172). Felsőőrben (Vas m.) a 20. század első harmadában ismerték ez az eljárást: „Vetni régen néha tarlóra is szoktak. Ebben az esetben a földet utólag szántják fel, s így boronálásra nincs szükség. Régebben – mikor faekékkel sekélyen szántottak – ez a vetésmód jobban el volt terjedve” (Imre Samu 1941. 16).

Az egész országra kiterjedő áttekintéssel nem rendelkezünk és ilyen ma már nem is lehet szerkeszteni, mert a kollektív gazdaságok eltörölték a nyomokat. Az ún. háztájiba, ahova sok archaikus eszköz és eljárás mód szorult vissza, nem szabad volt gabonát vetni. Pócs Éva Szolnok megyével kapcsolatban megállapítja: „Az alávetés fogalma egész Szolnok megyében ismert. Néhány helyen a kézi vetés majdnem kizárólagos formájaként tartják számon” (1974. 47). 1950–1960 között még gyakrabban előfordult, utána már csak elvétve lehetett vele találkozni. Különleges időkben, pl. 1945-ben, az alávetés megerősödött és érdemes lenne megfigyelni, hogy 1990 után, amikor a gazdáknak sok nehézséggel kellett megküzdeniük, mennyire került elő ez a régi gabonavetési mód.

A *fömlüvetés*, vagyis, amikor a szántásra szórták el a magot, régebben is általánosabb lehetett, különösen, ahol ezt a talajadottságok (kötött) inkább megkövetelték. Azt is meg lehet állapítani, hogy ez a vetésmód mind nagyobb területet hódított, mert ez után általában jobb termést lehetett remélni. Az ősziek alá történő kétszeri-háromszori szántás már a középkor végén kimutatható nálunk: „A XV. századtól kezdve kerülnek elő már olyan adatok, melyek a földesúri földön kétszeri vagy éppen háromszori szántásról beszélnek. Hangsúlyoznunk kell, hogy a földesúri és a jobbágyi föld művelése között észrevehető eltérés nem volt. Utalhatunk arra, hogy 1513-ban a Somogy megyei Hédervári birtokon elkövetett hatalmaskodás említett kárjegyzékében feljegyezték, hogy Szentpál



14. kép. Az elvetett mag beboronálása.
Bánhorvát, Borsod m. Lajos Árpád felv. Herman Ottó Múzeum Miskolc, F.4488.

faluban Ág Márton jobbágy 6 hold földjét akkor már háromszor szántotta meg, de a hatalmaskodást követő félelem miatt nem tudta bevetni” (Szabó István 1975. 25–26.; 1. még Balassa Iván 1973. 470–482.; Gaál László 1978. 126–134).

Bél Mátyás (1984. 127) nagy területet áttekintve a felülvetés módját így rögzítette: „Kimegy a vető maggal megtöltött lepedővel övezve a már megművelt és porrá lazított szántóföldre, s ahányat lép, annyiszor szórja ki kézzel a szemeket. Követi őt a boronáló, betakarja két ökörtől vont boronával az elvetett élelet”. Csaknem egy évszázaddal később Nagyváthy János (1821. 106) az agyagos, nedves talajra mindenképpen a felülvetést javasolja.

A néprajzkutatók 20. századi feljegyzései ennek a munkamódnak térhódítását s egyre inkább általánossá válását igazolják. Szilágyban igyekeztek a szántás után minél hamarabb vetni, majd azonnal elboronálták, hogy a madarak kárt ne tehessenek benne (Csiszár Mária 1978. 78–79). Kalotaszegen a legtöbb helyen háromszori szántásba vetettek és a vetést szükség esetén két boronálás követte (Kós Károly 1941–44. 75–76). Szamosszegen a szántást elboronálták, majd a vetést újabb boronálás követte (Balogh László 1986. 9–10). Kardoskúton (Nagy Gyula 1963. 23–25) hasonlóképpen jártak el, de sokszor még végezetül tüsökboronával is elsimították a vetést. Szegeden „Általánosabb a fölülvetés, amikor a felszántott föld tetejére szórják el a magot, majd mindjárt boronálnak” (Bálint Sándor 1976. 532).

Néhány dunántúli példát is bemutatok. Várongon (Tolna m.) az egyik módszer szerint a szántásra vetettek és azt leboronálták (Takács Lajos 1976. 101). „Rozsnak, még buzának a vetésé háromszor szántott földbe történik” majd leboronálják (Becs völgye,

Zala m. *Pais Sándor* 1964. 60). Hasonlóképpen vetettek Vas megye egyes falvaiban is (*Imre Samu* 1941. 17.; *Nárai Guttmann Miklós* 1991. 25). Az Alsó-Garam mentén is az utóbbi évszázadban a háromszori szántásba vetették a gabonát és minél hamarabb elboronálták (*P. Madar Ilona* 1996. 373–374).

A két vetési formáról: az alulvetésről és a fölülvetésről így vélekedik *Takács Lajos* (1976.102): „Ez (utóbbi) forma a bonyolultabb – és fejlettebb is. Ha a föld gondosabb előkészítését tekintjük, feltétlenül azt kell mondanunk. Mégis ez a forma és a leszántás fejlődésének egy korábbi szakaszán igen közelinek mutatkozik – pusztán a formát tekintve. Akkor ugyanis, amikor az ekék még nem fordítottak, hanem csak turkáltak, horzsolták a földet, akár egy boronának éles, nagy foga, különösen ha az széjjellapított vas. S ha ez az egyezés csupán formai is, elegendő talán arra, hogy figyelmeztessen, hogy a két vetésmód idejére vagy eredetiségére azért ne alkossunk túl korai véleményt”. Ez azért is így van, mert a két munkamód között bizonyos kapcsolat is megállapítható. Térjünk vissza ismét Szolnok megyéhez, ahonnan a kérdést legalaposabban ismerjük.

Feles, félmagos, keverék, kombinált vetés. Ezt *Pócs Éva* így mutatja be: „Eléggé általános szokásnak látszik, hogy az alávetés során nem vetik el a szántás előtt a teljes magmennyiséget, hanem a mag egy részét meghagyják a szántás utánra. Az indoklás eléggé egyöntetű: egyenletes legyen a vetés, 'ne legyen magházas' (pl. Alattyán, Mezőhék, Jászdózsa, Szelevény), azaz ne legyenek a vetés között üres foltok, ahol nem kelt ki a mag. A felülre vetett mag az egész mennyiségnek általában csak egészen kis töredékrésze (5–6%), de felmehet egészen a magmennyiség feléig. Azokat az eseteket, amikor a magmennyiségnek megközelítőleg feléről van szó, néha már nem alávetésnek, hanem *feles vetésnek* (*Jánosyida, Kunhegyes, Tiszagyenda*), illetve *félmagos vetésnek* (*Rákóczi*falva) nevezik” (1974. 29).

Ez a keverék vetésmód többféle feltűnik, elsősorban az Alföldön. Vésztőn (Békés m.) a megmaradt vetőmagot a felülvetés leforgatása után a szántásra szórják el és azután fogas-, illetve vesszőboronával betakarják. Orosházán azt is ismerik, hogy a vetőmag felét a felszántatlan földre, a másik felét pedig annak leforgatása után szórják el és az egészet együtt boronálják el (*Nagy Gyula* 1973. 453). Doroszlón (Bács m.) a vetőmag egyik felét a felszántatlan földre szórták, majd leforgatták és erre vetették a másik felét, ez után következett a boronálás. Ezt *kombinált vetésnek* nevezték és ezzel az egyenleteséget kívánták elősegíteni (*Kovács Endre* 1993. 27).

A vetésnek ezt a módját a 19. század szakirodalma is ajánlotta, mert ha az egyik vetés magjai nem keltek ki, akkor még sok mindent behozhatott a másik. „...*alá és fölibe való vetésmódja* abban áll, hogy a bevetendő magnak fele részét alája, fele részét pedig hegyibe vetik el. Ezen vetésmódot most is életben lévő híres gazdánk könyveiben igen ajánlotta...” (FG 1866. 66). Ez esetben az alábbi munkákat végezték el: boronálás fogasboronával+vetés+alászántás+vetés+fogasolás. Ebben a vetésmódban a fogasboronának különösen nagy szerep jutott.

A gabonavetés rítusa

Amikor a kérdéssel kapcsolatos nyomtatott és írásbeli feljegyzéseket s saját gyűjtéseimmel egyeztettem, akkor egy, az egész magyar nyelvterületre kiterjedő, igaz csak töredékekben megmaradt rítus nyomai bontakoztak ki. Ennek egyes elemei sok esetben nagy területen megtalálhatók, mások csak szórványosan fordulnak elő. Ma már nem mondható meg, hogy ezek a gyűjtések esetlegessége miatt vagy más okból nem kerültek elő vagy esetleg az adott ponton vagy területen sohasem voltak meg. Éppen ezért a rítus megrajzolása csak kísérlet lehet, melyről még azt sem merném állítani, hogy a jövőku-

tatás adatai elvetik vagy helyesbítik, hiszen a kézi vetéssel kapcsolatban új adatok aligha merülhetnek fel, mert maga az eljárás lényegében teljesen megszűnt, különösképpen elenyésztek a hozzá fűződő hiedelmek, szokások.

A gabona vetése általában egyedül végzett *férfimunka*, akárcsak a szántás, boronálás. Nagybirtokon előfordult ugyan, hogy egymás mellett többen is vetettek, de ezt nem tartották megfelelőnek, mert az egyes vetők ügyessége, munkabírása különbözött és a szélek összeegyeztetését nem mindig lehetett olyan pontosan megvalósítani, mint egy ember esetében. A női munka a vetés esetében csak kiszolgálás lehetett, nem úgy mint az aratáskor, ahol az asszonyok sarlóval a vágás munkáját, illetve a kaszás betakarításban a marokszedéssel rendkívül fontos feladatát végezték. A vetés esetében óhatatlanul a katolikus egyház szentmiséje jutott eszembe, ahol a papé minden döntő szerep, míg a ministráns igyekszik azt meghatározott módon kiszolgáltatni. Ha meggondoljuk, hogy a Biblia a vetés hasonlatát milyen sok alkalommal használja, a predikációkban, szentbeszédekben hasonlóképpen gyakran előfordul, akkor ez a hasonlat mindjárt valószínűbbnek látszik.

A gabonavetésnek tájanként változó rítusa alakult ki, melyet egykor széles körben ismertek és gyakoroltak, de sajnos viszonylag kevés került belőle megörökítésre; az utóbbi fél évszázadban pedig már csak töredékeiben maradt meg. Megpróbálom néhány helyről együttesen bemutatni, majd később az egyes elemeket veszem vizsgálóra.

Kalotaszegen, ha valaki elment a vető ember mellett; odaköszönt neki: „Isten áldja meg a munkájukat, magukat!” (Ketesd). Mikor nekikezdenek a vetésnek, azután már a köszönést se viszonzozzák, hogy a termés sikerüljön. A tele *iszákot* bal vállára veszi, a kalapját maga mellé helyezi és így fohászodik: „Én jó Istenem, segíj meg!” vagy „Édes jó Istenem, adjál egy jó termést!” (Farnas, Sztána). Mások a befejezéskor is hasonlóképpen imádkoznak. Az első elvetett markot a madaraknak ajánlják, a másodiknak ezt mondják: „Ezt vetem az egereknek!”, ez egyeseknél így hangzik: „Ezt vetem a szegényeknek!”, míg a harmadiknál ez a mondás járja: „Ezt lelakatolom magamnak!” ti. a vetőszákba lezárt lakatot tesznek, hogy a termést senki el ne tudja vinni (*Kós Károly* 1941–44. 73).

Beregdarócon a gazda „...mielőtt elvetette volna az első marék magot, keresztet vetett. A református ember, magában imádkozva, az isten segítségét kérte és úgy indult el.” Arra is vigyáztak, hogy a vetést meg ne rontsák, ezért „...egy tiszta vászondarabba bekötött egy csipetnyi sót és erről szórta a magot. Amikor hozzálátott a vetéshez, a sót beletette a vetőszákba és erről szórta a magot. A vászondarabot a sóval akkor vette ki a vetőszákból, amikor a vetést befejezte. Ezt elásta a föld végén vagy tűzbe vetette a vászonnal együtt” (*Papp Zoltán Sándor* 1975. 194).

„Algyőn (Csongrád m.) ...korán kimennek vetni, hogy még napkelte előtt kierjenek a földre. Amikor a nap éppen feljön, a vetni való búzával telt zsákokat oda szokták ütügetni a földhöz... A régi öregek vetés előtt imádkoztak. Általában még ma is fohászolnak egyet. A vetőmagra keresztet vetettek. Ez a rozsnál olykor elmaradt. Ilyenformán: *Uram Jézus segíts mög!* Vagy a tápaiak: *Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevébe évetöm, szaporodj!* Egyesek legalább a kalapot emelik meg” (*Bálint Sándor* 1976. 531).

A Baranya megyei Mánfán a vető leveszi kalapját és keresztet vet, majd elmond egy Miatyánkot és egy Üdvözlégyet és megkezdi a vetést Jézus nevében. Az első markot a szegényeknek ajánlja, a másodikat a tolvajoknak, a harmadikat az állatoknak. „Az első darab földet szóltanul kell elvetni, nehogy a madarak a termést megegyék. Mindig fehér gatyában mennek vetni, a vetőabrosz is mindig fehér, hogy a gabona tiszta legyen...

Amikor az első darab földet elvetik 'pazdergyát' szórnak a földre. Vetéskor szentelt barkát is visznek magukkal és a föld négy sarkára tűznek belőle, hogy védje meg a veszedelemtől". A vetőabroszt feldobják a ház tetejére, amivel véget ér a vetés, amihez Sámodon, Baranya megyében ezt is mondják: „Isten áldása legyen rajta!” (*Berze Nagy János* 1940. 176).

Zagyvarékason (Szolnok m.) az egyik emlékező így mondta el a vetés rítusát: „Mikor édesapám vetett, mikor indult, felemelte a kalapját magasra, és ezt mondta: 'Uram, Jézus segíts, hogy minden szem kikeljen!' Aztán letette a kalapját maga mellé, és az első borozdát kalap nélkül vetette. Mikor visszaért az első barázdából, akkor vette föl". A gabonavetésnél, mikor befejezték azt mondták: „Hála Istennek, el van” sokan még azt is hozzátették: „Áldjon meg a jó Isten”. A vetéshez elővették a régi ráncos, rojtos gatyát és abban végezték a munkát. (*Pócs Éva* 1964. 143–144).

A magyar nyelvterület különböző részeiről vett példák azt mutatják, hogy a vetésnek a rítusa fohászkodással, és mindazzal kezdődik, mely az egyházhoz is kapcsolódik és hálaadással fejeződik be. Előtte és utána is számos hitvilági babona húzódik meg, melyből már sok kihullott vagy a nem részletező lejegyzés következtében nem került rögzítésre, az utóbbi fél évszázadban erre már nem is volt mindig lehetőség. Éppen ezért nézzük meg ezeket az elemeket egy kicsit közelebbről.

A vetőmagot rendkívül gondosan készítették elő, válogatták, tisztították, külön tárolták, a 18. század végétől csávázták (l. részletesebben *Balassa Iván* 1997. passim), ennek ellenére a rozsdá, az üszög, a gyomnövények sokszor károsították, a madarak, a rágcsálók jelentősen csökkentették a vetést. Ezeket, s az emberi rontást hiedelmekkel, eljárásokkal próbálták elhárítani. Ezek kisebb részben egyházi vonatkozásúak, jelentősebb hányaduk: régi hiedelmek és a különböző eredetű elemek békésen kapcsolódtak többékevésbé összefüggő helyi rítusokká. Ezek az utóbbi százötven évben, különösen a vetőgép mind általánosabbá válásával, erősen megkoptak, úgyhogy legtöbbjüket csak hallo-másból, többnyire másod-harmad kézből rögzítették. Ha az egyes adatok bizonytalanok tetszenek, akkor azokat a távolabb feljegyzettek hitelesíthetik. Sajnos a hiedelmekkel, babonákkal kapcsolatos források rendkívül ritkák, hiszen ezek nagyobb részét az egyházak nem ismerték el, sőt – ha tudomásukra jutott – tiltották is. Az alábbiakban a vetés előkészítését, munkamenetét követve néhány egyházi, illetve népi hitvilági elemet mutatok be.

Az előkészület már az előző évi karácsonykor elkezdődött a karácsonyi abrosz – vetőabrosz azonosításával. „A karácsonyi ünnepek alatt három abrosszal terítették le az asztalt. Ezek közül a két felső díszes 'sémes' volt (színes pamut volt beleszöve). Evéskor a felső kettőt levették, evés után újra visszatették. A legalsót eltették a következő évre a vetéshez. Ebből vetették a kalászosok magvait” (Ellen, Baranya m. *Berze Nagy János* 1940. 172). Baranyában a reformátusok azt az abroszt használták vetéshez, melyet az úrvacsoraosztás utáni ebédhez terítettek fel. Menyhén (Nyitra m.) „...együtt teríti fel a két abroszt háromszor felcserélve az alsót és a felsőt, közben párbeszédet folytatva a 'gázhúzásról' (ezzel a búzát óvják a gázról). Ezután egy vetésutánzó cselekmény következik: a búzavetésről szóló párbeszéd közben az ablakra búzát szórnak. Pogrányban (Nyitra m.) szintén két abroszt tesznek fel. A gazda és gazdasszony egymással szemben állva húz egy-egy abroszt a következő párbeszéd közben: 'mit húz kend?' 'Üszögöt, konkolyt, Boldogasszony tízparancsolatját' (háromszor mondják el). Azt tartják, hogy ezzel a gabonából is kihúzzák a piszkot, üszköt” (*Pócs Éva* 1965. 76).

A *vetőabrosz*, *-zsák*, *-kötény* a kézi vetés központi legfontosabb szerszáma, melynek sarkába különböző tárgyakat kötöttek. Ennek gyakorlati jelentősége is volt, mert ezt

fonallal átkötötték és ennek segítségével erősítették a nyakba vagy derékra. A legtöbbször azonban varázsló, elhárító szerepét sokkal többre tartották, melyre az egész magyar nyelvterületről tudunk szórvány példákat. Kalotaszegen az iszák csupjába megszórt hamut vagy kékkövet kötöttek, hogy ezzel a gabona üszkösödését elhárítsák (*Kós Károly* 1941–44. 72). Beregdarócon, amikor a gazda elindult otthonról „...egy tiszta vászondarabba bekötött egy csipetnyi só. Amikor hozzálátott a vetéshez, a só betette a vetőzsákba és erről szórta a magot” (*Papp Zoltán Sándor* 1975. 194). A só és a hamu a rossz elhárításában jelentős szerepet töltek be. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy a hammasból történő vetés nincs-e ezzel a hiedelemmel kapcsolatban.

Még inkább gyakorlati jellegű az a Szamosszegen (Szatmár m.) feljegyzett eljárás, mely szerint a vetőzsák egyik sarkába egy tyúktojás nagyságú krumplit kötöttek és ezzel a madzaggal erősítették azt a nyakukba (*Balogh László* 1986. 9).

Az elbeszélések arról is szólnak, hogy a vetőabrosz sarkába aranytallért varrtak, mely az elvetett búzát nemcsak megvédte, hanem a termés bőségét is fokozta (Becsvölgye, Zala m. *Pais Sándor* 1964. 61). Palócföldön abba a vederbe, melyben a vetésre indulás előtt mosdottak kétfüllérest dobtak, majd ezt a *vetőganga* sarkába erősítették. Bodonyban (Heves m.) az ilyen pénzt a vetés után a templomi perselybe rakták, amit Mindszentkor nyitottak fel és a benne őrzött pénzt a szegények között szétosztották (*Balassa Iván* 1989. 29). Rábagyarmaton (Vas m.) az abrosz sarkából kiszedett krajcárt a koldusok kapták (*Moór Elemér* 1932. 159). Göcsejben a Mária oltárára tették vagy a templomi perselybe dugták (Kesztlőc, *Őrség Bálint Sándor* 1977. 2. 292–293).

A vetőabrosz megvarázsolásáról *Szendrey Zsigmond–Szendrey Ákos* ezeket állapította meg: „...tesznek bele kígyókövet, vagy Szent György-nap előtt ezüst pénzzel levágott kígyófejet, vagy csukott lakatot tesznek a vetőkészségbe; bizonyos áldozati jellege van a vetőkészségbe tett pénzdarabnak, amelyet azután hazamenet a legelső koldusnak ajándékoznak” (MagyNépr.² 4. 225).

Rendkívül sok hagyomány, babonás cselekedet fűződik a vetőmaghoz, melyet eleve gondosan kiválasztottak, külön őriztek és még a legnagyobb ínségben sem használták fel. Az ilyen búzát a madaraktól próbálták megvédeni, hogy hajnali harangszó előtt a vető kimegy a temetőbe és onnan úgy hoz földet, hogy senkinek sem köszön, nem néz vissza. A vetőmag közé keveri, mert akkor a veréb nem bántja és bő termést lehet betakarítani (*Háromszék Balázs Márton* 1942. 120–121).

A bukovinai székelyek (Józseffalva) szentelt vizet szórtak a vetőmagra és közben keresztet vetettek (*Bosnyák Sándor* 1984. 130). Máshol szentelt búzaszemeket keverték a vetőmag közé (Zagyvarékas, Szolnok m. *Pócs Éva* 1964. 145). Kalotaszegen az előző évi aratókoszorúból kidörzsölt mag is az elvetendő közé kerül, mint a karácsonyi mag morzsaléka (Nyárszó, Kolozs m. *Kós Károly* 1941–44. 72).

Ugyancsak Kalotaszegről jegyezték fel, hogy ha a ház asszonya szoptat, akkor néhány cseppet a másnap elvetendő magra csorgat, hogy termés „tejes legyen” (Ethn. 3. 366). Ugyancsak e néprajzi tájról tudjuk azt is, hogy a gazda levágott körmét a vetőmag közé keveri és vetéskor ezeket a szavakat mondja: „Ha nem vagyok itt, senki se ártson neked” (Ethn. 4. 123). Több helyen ismert szabály, hogy míg magának nem vetett, nem szabad volt senkinek sem kölcsön adni, mert az elvitte volna a szerencséjét (Istensegits, Bukovina. *Bosnyák Sándor* 1984. 130).

„Kisasszony nap (szept. 8.) előtt való éjjel az elvetendő búzát ponyvára téve, a szabad ég alá helyezik, hogy a harmat 'A zuristen szentölésé' fogja meg. Ez esetben a gabona a hombárban nem romlik meg s nem lesz üszkös” (Göcsej, Ethn. 21. 288). A bő termést a tavaszbúza esetében úgy kívánták a székelyföldi Nyárád mentén elérni, hogy

nagypénteken tették ki a magnak valót a harmatra (Ethn. 2. 400). Az átnedvesedett szemek kétségtelenül könnyebben keltek, ezért a 19. század első felének gazdasági irodalma is ajánlotta ezt az eljárást. Eszerint a másnap elvetendő búzát éjszaka kítették a harmatra, hogy vizesen könnyebben keljen ki. „A harmatlepte gabona magból hosszabb szalma, hosszabb kalászkok, nehezebb, s így tökéletesebb magok teremnek” (A történeti, gazdasági és mesterségi esméretek tára 1829. 2. 310).

A vetés előtti napokon az egész ház élete megváltozik, mert sok mindent nem szabad, illetve kötelező elvégezni a termés sikere érdekében. Számos helyen tiltották a kenyérsütést, de még a kenyérpírtást is. Kalotaszegen ezt éppen úgy megtaláljuk (*Kós Károly* 1941–44. 72), mint Szilágyfőkeresztúron, ahol az anya így oktatta a lányát: „Aznap liszttel ne járj, mert üszkös lesz a búza” (*Csiszár Mária* 1978. 77). Szatmárban (Porcsalma, *Szendrey Zsigmond* 1928. 30) azt tartották, hogy a vetéskor történt kenyérsütés miatt üszkösödik a búza, de a Palócföld egyes részein a főzést, sőt a tűzgyújtást sem javallották (*Balassa Iván* 1989. 29). Hasonló a helyzet Szegeden és környékén, ahol nemcsak kenyeret nem szabad volt sütni, de még a tűzhelybe se gyújtottak be, a hamut se háborgatták (*Bálint Sándor* 1977. 2. 299). Doroszlón (Bács-Bodrog m. *Kovács Endre* 1993. 25): „Amikor pedig vetni kezdtek, tiltva volt a kenyérsütés, nehogy miatta üszkös legyen a termés”. Ugyanez a vélemény a baranyai Diósvizlón (*Berze Nagy János* 1940. 174) és a Bakony falvaiban is (*Káldy József* 1908. 288). A korántsem teljes felsorolásból úgy látszik, hogy ez a hiedelem a magyar nyelvterület különböző, egymástól távol eső pontjain előfordul, akárcsak a kenyérpírtás tilalma (pl. Szamoshát SzamSz; Járm, Szatmár m. *Szendrey Zsigmond* 1928. 30. stb.).

A fenti hiedelmek kétségtelenül a tűzek égető, elszíntelenítő hatásával vannak kapcsolatban, de a vetőmagot őrizni kell a liszttől is. Ezért nem szabad a vetőmagot liszteszsákban tartani Kalotaszegen (Nyárszó, Kolozs m. *Kós Károly* 1941–44. 72). A vetés napján az ilyen zsákot nem ajánlották még kirázni se, hogy megvédjék a búzát az üszögtől (Szamoshát SzamSz 1. 117; 2. 428). Ez a hiedelem megtalálható még a Zempléni-hegységben is (*Ikvai Nándor* 1967. 90). Érdemes megjegyezni, hogy a liszteszsákhoz sokféle, eddig kevésbé ismert hit kapcsolódik. Kolozsvárt 1584-ben a tchenet, amelyik elkóborol „...egy liztes sakal verd ky az kapudon” (SzT 7. 1170).

A vetés kifejezetten férfimunka, amit a nők csak nagy szorultság esetén végezhetnek nemcsak a magyaroknál, hanem más népeknél is. 1958-ban Kishután (Abaúj m.) lefényképeztem egy asszonyt búzavetés közben és szerettem volna több felvételt is készíteni, de társával együtt valósággal elkergetett, mert szégyellték, hogy ezt a munkát távol lévő „drótostót” férjük helyett kellett végezniük (*Balassa Iván* 1964. 72). A nők csak *maghordók* lehettek a vetés munkájában, vagyis ha a vető zsákja vagy abrosza kiürült, azt pótolhatták (ÚMTsz). De bizonyos helyzetekben ezt sem teheték. A Kalotaszegen megfogalmazott megállapítás érvényes az egész nyelvterületre: „Vetőmaggal nem járhat olyan asszony, akinek nincs rendben a dolga (menstruáció idején), mert üszkös lesz a gabona” (Magyarbikal *Kós Károly* 1941–44. 72). Hasonló tiltást jegyeztek fel Csicsér és Szirénfalva (Ung m. *Kotics József* 1989. 29) településeken, ahol az „olyan helyzetben” lévő nő még csak nem is érhet a vetőmaghoz. Mánfán (Baranya m. *Berze Nagy János* 1940. 176) „Menstruációs asszonynak a vetőmagot még látni sem szabad, nehogy a gabona piszkos legyen”.

A vetés előtti és általában a vetés napjain tiltották a nemi érintkezést. Ennek okát egy férfi így magyarázta meg: „Az asszony bűnössége az emberre is átragadhat éppen ezért tilos asszonnal hálni vetés előtt (Erked, Szilágy m.), mert a búza akkor megüszkösödik” (*Csiszár Mária* 1978. 77; *Kós Károly* 1941–44. 72). Ezt tartják Ung megye egyes

falvaiban is (*Kotics József* 1989. 28), éppen úgy, mint Kocsordon (Szatmár m.), ahol azt mondják, hogy vetéskor „ne nyúlj a feleségedhez, mert konkolyos lesz a búza” (*Szendrey Zsigmond* 1928. 30). Hasonló tilalmat jegyezték fel Baranyából (*Berze Nagy János*) és Rábagyarmatról (Vas m. *Moór Elemér* 1932. 159). Máshol a tilalmat nemcsak a vetés előtti, de az utáni napokra is kiterjesztették (Kemeneskápolna, Vas m. *Némethy Endre* 1938. 230). Ez a tilalom egykor általános lehetett, amit a sok szórványadat bizonyít, bár ezt viszonylag ritkán jegyezték fel.

A vetést, különösen a gabonavetést a földművelő ember ünnepnek tartotta, ezért gondosan megmosakodott és tiszta ruhába öltözött (*Mátészalka Farkas József* 1992. 45; Szeged *Bálint Sándor* 1977. 2. 292; Kisherend Barany m. *Berze Nagy János* 1940. 176. stb.). A ruházatban az ünnepi, de régiesebb formák sokszor életre keltek. „A régiek, mikor búzát vetettek, még ha máskor nadrágban jártak is – ráncos gatyát húztak, hogy bokros legyék a búza” (*Berettyóújfalu Sándor Mihályné* 1976. 222). Általában félünnepelőbe öltöztek, de különösképpen ügyeltek a ruha tisztaságára, mert így akarták megvédeni a vetést a gyomtól, az üszögtől (*Zagyvarékas, Szolnok m. Pócs Éva* 1964. 144; Mánfa, Hosszúhetény, Baranya m. *Berze Nagy János* 1940. 176; Rábagyarmat, Vas m. *Moór Elemér* 1932. 159. stb.). Ez a felfogás a Duna–Tisza közének délszláv nemzetisége között is megtalálható pl. Bátyán: „Aki vetni indul, tiszta fehérneműt vett, hogy tiszta legyen a búza. Mosakodni is kellett előtte. Tisztát köll adni nekik, mer mennek búzát vetni. Tiszta legyen a búza ne legyen konkolyos” (*Fehér Zoltán* 1975. 10). Ez a néhány adat, melyek számát még lehetne növelni, egyrészt arról tanúskodik, hogy a vetést más mezőgazdasági munkáknál inkább ünnepnek tekintették és ez a tisztálkodásban és a ruházatban is kifejezésre jutott, egyben ezzel akarták biztosítani a termés tisztaságát (*Szendrey Zsigmond–Szendrey Ákos* 1943. 226).

A vetéshez korán, még pirkadat előtt felkeltek, hiszen a Biblia is azt ajánlja: „Reggel és este kell vetni” (Préd. 11. 6.). A koránkeléskor arra is vigyáztak, hogy kalapjukat nehogy az asztalra tegyék, mert annak a vetés látta volna a kárát (*Kalotaszeg Kós Károly* 1941–44. 72). A vetőmaggal megtöltött zsákok száját nem volt szabad megtekerni, hanem csak egyszerűen bekötötték, a szekérré szénát raktak alája (Zsobok, Kolozs m. Uo). Máshol pozdorjával bélelték ki a szekér alját, amit a vetés után annak végére szórtak (*Baranyahidvég, Mánfa Berze Nagy János* 1940. 174).

A vetésre történő kimenetelre ugyanazt a szekeret használták, mint máskor. Egy adott helyen sok mindent vittek magukkal. Ez a Mázsa patak völgyében (Szilágy m.) „... felpakoltak a szekérré, zsákokban vitték a vetőmagot, felrakták a boronát, ekét is, s szénát, hántalékot, mikor mit a jószágnak. Kiérve enni adtak a bivalynak, ökörnek, levették a zsákokat, ha hosszú volt a föld, egyet felvittek a tetejébe, egyet meg az aljában hagytak, hogy ne kelljen az asszonynak (maghordó) messziről hordani” (*Csiszár Mária* 1978. 78). Székelyföldön a nehéz hegyi utakon, ha vetni mentek, ahhoz külön járművet használtak: „A vetőszekér a legkönnyebb, előrésze az *eketaliga*, melyhez egy kisméretű lajtörjás hátsó rész jár. Azért hívják vetőszekérnek, mert ebben viszik a mezőre a vetni-való gabonát, a vetőszereleket és a marhaeleséget” (*Udvarhelyszék Haáz Rezső Ferenc* 1932. 10–11. Küküllőkeményfalva *Csergő Bálint* 1994. 134).

A vetőmagos zsákokat úgy helyezték el a szekéren, hogy szájuk mindig a település, azon belül is a lakóház felé nézzen. Ez az eljárás egyes vidékeken általánosnak mondható (pl. Baranyahidvég, Diósviszló, Szentdienes stb. *Berze Nagy János* 1940. 174), de szórványosan máshol is megfigyelték. A Zempléni-hegység falvaiban ugyanígy jártak el (*Ikvai Nándor* 1967. 90). „A vetőmaggal telt zsákokat nyílásukkal hazafelé helyezték el

a kocsiderékba, hogy visszafelé nézzenek, aratáskor majd haza kíváncsoznak a hambárba” (Doroszló, Bács-Bodrog m. *Kovács Endre* 1993. 25).

Az elindulásnak is voltak szertartásai. A lovak elébe az ostorral keresztet húztak (Visonta, Heves m. *Hoppál Mihály* 1975. 110), hogy szerencsés munkát végezzenek. Máshol tojást tettek az induló szekér elé, ha a ló beletaposott, akkor abban az évben nem számíthattak jó termésre. Arra is ügyeltek, hogy valami kedvezőtlen találkozás ne vesélyeztesse a vetőmagot, majd a vetést. „Hejcén (Abaúj m.), ha útközben pappal, vagy szekéren egyedül ülő asszonnal találkoztak az rossz termést jelentett. Mogyoróskán, ha nyúl szaladt át az úton a *vetőre* induló ember előtt, szerencsétlenségnek tartották. Az ilyen esetben vissza is fordultak és újra indultak otthonról ugyan úgy, mint előszörre” (*Ikvai Nándor* 1967. 90). Berettyóújfaluban a gyereket küldték ki a kapu elé az útra, hogy jelt adjon, ha asszony jár az utcán (*Sándor Mihályné* 1976. 222).

Ha végre baj nélkül megérkeznek, akkor először a zsákokat pakolják le, egymástól olyan távolságra, hogy a feltöltést minél könnyebbé tegye. Arra nagyon vigyáztak, hogy levételkor ne hogy a zsák alja a földhöz ütődjék vagy húzzák a kijelölt helyére, mert ez ismét csak a vetésnek ártana (Algyő, Csongrád m. *Bálint Sándor* 1977. 2. 292).

Amikor először megtöltik a vetőabroszt, illetve annak megfelelőjét, akkor az abban elhelyezett só, hamu után még valami vasat is tesznek. Muraszemenyén (Vas m.) zárt lakatot helyeztek el és arról vetettek, hogy a gabona üszkösödését elkerüljék (*Némethy Endre* 1939. 62). Baranyában vasra lép a vető, hogy erős legyen a termés, mások azzal is megelégszenek, ha a bicskát rejtik el a kötényben (*Berze Nagy János* 1940. 173). Itt a vas babonás erejében bíznak és hogy ezt meg ne törjék, a vetés befejezése után azt a vetés közé ássák (*Szendrey Zsigmond–Szendrey Ákos* 1943. 227).

Mielőtt a gazda az első vetőmagot elszórja, mindig leveszi a kalapját és akárcsak a templomban keresztet vet, ha katolikus. Majd a vető Isten segítségét kéri és elszórja az első három marék magot. A Mezőség falvaiban (*Kós Károly* 1994. 107) az első a madaraknak ajánlották, a másodikat az egereknek és csak a harmadikról mondták: „ezt már megtartom magamnak”. Hasonló szokás Kalotaszeg felvaiban is él, ahol egy maroknyi földet szórtak az útra, ezzel a mondással: „Itt nőjjön a burján!” (Ethn. 3. 367). Ugyanitt a rontás ellen is védekeztek: „Ha vetés közben valaki a szántó mellett elhalad, anélkül, hogy így köszönjön: ’Isten áldja meg a munkát!’, akkor a vető ember egy maroknyi gabonát dob az útra e szavakkal: ’Ennyit neked adok!’ Ti. azt hiszik, hogy az, aki ezen köszönés nélkül elhalad a szántó ’áldását magához ragadni akarja” (*Wlisczkiné Dörfler Anna* 1892. 367).

Gyergyóban a vetés elkezdése előtt kelet felé fordulnak és kalapot levéve keresztet vetnek és ezt mondják: „Isten adjál áldást, s az egereknek szájfájást”. Mások megelégszenek ennyivel: „Jézus segít meg!” (*Enyedi Emese* 1995. 189). Mátészalkán csak így fohászkodtak: „Istenem segíts befejezni”, majd a végén könyörögtek: „Istenem adjál jó időt és jó termést!” (*Farkas József* 1992. 46).

A Hegyközben (Abaúj m.) mielőtt a vetéshez látnak leveszik a kalapjukat és a katolikusok keresztet vetnek és „Az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében” kezdenek munkához. A reformátusok megemelték kalapjukat és Isten áldását kérték (*Balassa Iván* 1964. 74). A Zempléni-hegység falvaiban: „A vetés megkezdésének is voltak hagyományos szokásai: Keresztalakban dobtak, hintettek egy maroknyi földet, másutt maggal a nyakban letérdelve imádkoztak vagy kalapjukat megemelve ’Istenem segíj meg’ – mondással kezdték el a vetést” (*Ikvai Nándor* 1967. 90–91). Mátraderescskén (Heves m.) mezítláb kezdték el a vetést, kalapjukat megemelték és rövid imát mondtak (*Balassa Iván* 1989. 28).

A Duna–Tisza közén a magyar–rác Bátyán a vetés kezdetén levették a kalapot és a markot magyarul vagy szerbül e szavakkal vetették el: 'Isten segíts, hogy teremjen!'. Más meg a veszély – a tűz, a víz, a jég – elhárítását kéri Istentől. Mások „Egy marékkal a szegényeknek, egy a raboknak a föld sarkába” szoktak elszórni (Fehér Zoltán 1975. 107). Jászdózsán (Szolnok m.) „Mikor megkezdte a vetést azt mondta, hogy Jézus segíjj! Ezt már nem hallani ma” (Gulyás Éva 1976. 104).

A Tolnába települt bukovinai székelyek a vetés megkezdésének szertartásáról így emlékeznek: „A gazda addig nem nyúlt a gabonához, a vetőmaghoz, amíg keresztet nem vetett. A Nap felé fordult és azt mondta: 'Álld meg uram, hogy jusson sok szegénynek belőlle'. Akkor ő a szegényekre is gondolt, akiknek nem volt hova vessenek” (Andrásfalva, Bosnyák Sándor 1984. 130).

Muraszemenyén (Vas m.) három marék búzát szórtak a dűlőútra a madarak számára, majd végül a szegények számára is vetettek (Némethy Endre 1939. 62). Hasonlóképpen járnak el máshol is (pl. Rábagyarmat, Vas m. Moór Elemér 1932. 159). Mindebből arra lehet következtetni, hogy a szegényeknek, az egereknek, a madaraknak, a raboknak, tolvajoknak adni kell, mert segítségre szorulnak, részben távol kell tartani őket a vetéstől.

„Adataink szerint országszerte is elterjedt lehetett valamely kvázi-áldozati cselekmény a vetés kezdetén, a madarak kártételét elkerülendő. Így például a szomszéd földjére szórták az első vagy első három marék gabonát. 'Ezt vetem a madaraknak...' kezdetű szöveg kíséretében” (Pócs Éva 1990. 670). A német nyelvterületen sokféle ismerik, hogy az első marok gabonát kereszt alakban szórják el, azután rövid mondókéval a továbbiakat a madaraknak, a rozsdának, az egyéb kártevőknek ajánlják fel, hogy ne bántsák a kikelő vetést (WDV³ 1974. 686). A háromszor ismétlődő áldozat, mely minden bizonnyal bibliai alapokon nyugszik, az Újszövetség több helyén is megtalálható. Máté szerint (13. 3–9) a vető által szórt mag egy része az útra esik, ahol a madarak felkapkodják, mások köves talajra, ahol nem tud gyökeret eresztetni, mások a tövis közé hullnak és azért nem tudnak kikelni: „Némely pedig a jó földbe esék, és gyümölcsöt terme...”. A példázat értelmét Jézus így vonta le: „Hasonlatos a mennyeknek országa az emberhez, aki az ő földébe jó magot vetett”.

A vetőre van néhány olyan tilalom, melyet a magyar nyelvterületen sokfelé megtalálunk. Legelterjedtebb a *szótlanság*, melyre sok helyen a vetőmag közé rejtett bezárt lakat is utal (Kalotaszeg Kós Károly 1941–44. 72). A Zempléni-hegységben (Mogyoróska, Abaúj m.) manapság azzal magyarázták a szótlán vetést, hogy nagyon figyelnek a munkára és azt nem akarják eltévesztetni, de egy idősebb ember így indokolta: „Hozzám ne szójj, mert megeszi a veréb a vetést” (Ikvai Nándor 1967. 91). A vető senkivel sem beszélgetett (Szank, Móricgát Bács m. Janó Ákos 1982. 84), de még a köszönést sem fogadta, viszonozta, „...csak a kalapját ütötte fel”. „Vetéskor a magvetőnek beszélni nem szabad, ha köszöntik: *Adjon Isten jó napot! Jó munkát!* akkor is csak a maghordó válaszol nem a magvető: *Adjon Isten kelmeteknek is!*” (Bánfalva, Borsod m. Ethn. 22. 298). Rábagyarmaton nemcsak szótlánul, de behunyt szemmel is végzik a vetést, sőt a nyelve alá kavicsot is tesz, a beszéd megakadályozására (Moór Elemér 1932. 159).

A beszéd akadályozására gabonának, kavicsnak a szájba vétele sok helyen előfordul (Ung m. Kotics József 1989. 29). Számos baranyai faluban 1–3 szem magot tartott a vető a szájában, abban a hitben, hogy a madarak akkor nem tesznek kárt a vetésben (Berze Nagy János 1940. 175). Vas megyében (Rábagyarmat, Viszák) kavicsot tesznek a szájukba, sőt az első marokkal behunyt szemmel vetették (Moór Elemér 1932. 175). Sok helyen a pipázást is tiltották, az üszögösödéstől úgy akarván megvédeni a termést (Berze

Nagy János 1940. 173, 177; Némethy Endre 1938. 62 stb.). Máshol az étkezést is tiltották a saját földön, hanem átmentek a szomszédéra vagy éppen a dűlőútra.

A szótlanság – állapítja meg Szendrey Zsigmond – (1938. 38) „általános követelmény... (ha) hozzávesszük a szem behunyását, lesütését vagy legalábbis a fej lehajtását, hogy a gonosznak éppen úgy legyen csukva a szeme, ne lássa és meg ne ronthassa a cselekvést, a szótlanságnak is analogikus kívánság, a gonosz szájának bekötése a célja, hogy sem szavával, sem szájával ne ártson”.

A vetés bevezésekor a föld sarkában megálltak, levették kalapjukat és elmondtak egy Miatyánkot vagy csak ennyit sóhajtottak: „Istenem, jó Atyám áldd meg!” (Sárrétudvari, Bihar m. P. Madar Ilona 1993. 94). A Palócföldön sok helyen egy marék búzát a magasba dobtak és így kiáltottak: „Ilyen búzát adjál Isten! (Balassa Iván 1989. 29). Sok helyen a vetőzsákot dobták magasra, azt kívánván, hogy olyan magasra nőjön a gabona (Zagyvarékas, Szolnok m. Pócs Éva 1964. 144; Deszk Bálint Sándor 1976. 2. 292). A háztetőre feldobott vetőbrosz arra utalt, hogy a gabonaasztagok olyan magasak legyenek, mint a háztető. Mások a felülről jövő áldást kívánták ezzel a cselekedettel megszerzeni (Berze Nagy János 1940. 173–176; Bálint Sándor 1976. 2. 292; Andrásfalvy Bertalan 1982. 531. stb.).

Találunk azzal kapcsolatban is feljegyzéseket, hogy a vetés befejezése után a föld végét kenderpozdorjával szórták be, ezzel egyrészt az üszögtől akarták megvédeni, de egyben azt is jelezték, hogy a terület már be van vetve. Kusalyban (Szilágy m. Csiszár Mária 1978. 78) éppen úgy szokásban volt, mint a Szamosháton (SzamSz 1. 117, 2. 248). Érdekes, hogy Baranyában látszik nagyon elterjedtnek. Bodán (Baranya m.) már az első napi vetéskor visznek ki pozdorját és azt terítik el, hogy „ojjan erős lögyön a búza szára, mint a kendörnek” (Berze Nagy János 1940. 174). Sásdon (Baranya m.) az első vetés után keresztet vetettek a kenderpozdorjára, majd feldobták a levegőbe, hogy a búzának is olyan erős szára legyen, mint a kendernek (Andrásfalvy Bertalan 1982. 531).

A már befejezett vetés további megvédésére szolgál a föld meztelenül történő megkerülése. Háromszéken ezt elsősorban a madár ellen tették (Balázs Márton 1942. 120), Szilágyban, Szolnok-Dobokában nemcsak a madarak távoltartására, hanem a jég-eső elűzése érdekében háromszor vagy kilencszer kerülték meg az asszonyok (Szendrey Zsigmond–Szendrey Ákos 1943. 227). Solymossy Sándor Szatmárból, Borsodból, Göcsejből sorakoztat fel ide vonatkozó adatokat, amikor ezzel a rossz időt kívánták távol tartani (1943. 324–325). Muraszemenyén (Vas m.) újvasárnap (újholdra eső vasárnap) anyaszült meztelenül járták körbe a vetést. Nem volt szabad visszaneézni; az egyik oldalra nem mentek, hogy a madarak a szomszéd földjét dézsmálják meg (Némethy Endre 1939. 62). Ez a nagy múltú és az antik kortól kimutatható eljárás Európában sokfelé megtalálható és nemcsak a gonoszt kívánta távol tartani, hanem a termékenységre is akart hatni. Idő múlásával a teljes meztelenséget az ingben történő vetéssel és a lábbeli lehúzásával helyettesítették (Szendrey Zsigmond 1928. 38; Balassa Iván 1989. 28).

Még további óvintézkedéseket ismerünk a vetés befejezése után is. Kalotaszegen a megmaradt vetőmagot nem szabad volt a házba bevinni, hanem a tornác egyik oszlopára akasztották fel (Kós Károly 1941–44. 72). „Búzavetéskor egy marokra valót a zsák sarkába kell hagyni a vetőmagból. Csak akkor szabad kikötni, ha kel a búza” (Bátya, Bács m. Fehér Zoltán 1975. 107.).

ÖSSZEKÖZÍTÉS

Az utóbbi évtizedekben a magyar földművelés néprajzi kutatása fellendült. Ezt nemcsak a kitűnő kérdőívek és a segítségükkel összegyűjtött írásos, fényképes és filmmel megörökített hatalmas adatmennyiség bizonyítja, hanem a helyi monográfiák egész sora. A feldolgozás lehetőségét két jelentős vállalkozás is elősegíti. Az egyik a *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköz-történelmi Archívuma*, mely a múzeumok tárgyi és a könyvtárak ábrázolási adatait dolgozza fel a régészeti koroktól a 20. századig. A másik a *Magyar Néprajzi Atlasz*, mely egyes lapjain a 19–20. század fordulóján a földművelés és a velük végzett munka földrajzi elterjedését ábrázolja. Számos táji összefoglalást találunk a falvakról szóló monográfiákban, melyek különösen 1965–1985 között nagy számban jelentek meg. Külön meg kell említenem azokat a könyv alakú összefoglalásokat, melyek egy-egy termelvény (pl. kukorica, krumpli, olajos magvak stb.), illetve egy munkaeszköz és a vele végzett munka menetét (pl. eke-szántás, aratás, cséplés, nyomtatás stb.) történelmi-néprajzi források bevonásával igyekeztek feltárni. Ha ehhez még a különböző bibliográfiák segítségét is hozzáadom, akkor kitetszik az az alap, melyen a magyar földművelés néprajzi kutatása jelentős eredményeket ért el.

A feltárás és értékelés azonban korántsem egyenletes. A gabonatermelésben a betakarítás, a szemnyerés, elraktározás munkáját jól ismerjük, de eddig kevesen foglalkoztak a vetéssel, amit talán azzal is lehet magyarázni, hogy ehhez a múltban nem sok munkaeszköz, tárgyi anyag kapcsolódott. Annál több a nyelvi, a szellemi, a hithez és babonához köthető elem. Sok mondanivaló, hasonló fordulat, hasonlat gyökerezik ebben a munkában, melyet a Biblia is sokszor használ és a prédikációkon keresztül eljutott mindez nemcsak a parasztsághoz, hanem a magasabb osztályokhoz is.

A fentiekben néhány, a gabona-, elsősorban a búzavetéssel kapcsolatos kérdést próbáltam megvilágítani, azért elsősorban a búzára figyeltem, mert a Kárpát-medence magyarságánál ez a legfontosabb termés, mely különösen a múltban a legnagyobb területet foglalta el, nemcsak a termelésben, hanem a hagyományokban is.

Az őszi és a tavaszi vetés időpontjának meghatározása rendkívül fontos, hiszen nagymértékben befolyásolja a betakarítandó mennyiséget és annak minőségét. Ezért figyelték különösképpen a Hold és a csillagok járását, és az ebből levont következtetések sok keleti és nyugati hagyományt őriztek meg. A 16. századtól kezdve a naptárak tanácsai, a csíziók, egyes szentek napjai éppen úgy segítettek a legalkalmasabb vetésnap kiválasztásában, mint a hiedelmek, babonák, varázslatok vagy éppen természeti megfigyelések és a helyi időjárásból leszűrt tapasztalatok. A hét egyes napjait eredményesnek, másokat pedig éppen károsnak tartották a vetőmag földbe juttatása szempontjából.

A magyar mezőgazdaságban a föld területét a rajta végzett munkával mérték. Pl. öt kaszás rét, három kapás szőlő, még a középkorban öt eke szántóföld vagyis annyi, amit meghatározott idő alatt el lehetett végezni. A szántóföldet a középkor végétől kezdve a belevethető mag mennyiségével határozták meg, és ez a hivatalos számítás mellett a paraszti gyakorlatban a legutóbbi ideig megmaradt; a meghatározásban a szükséges búzavetőmagot tekintették mindenkor döntőnek. A *mérő* szántóföldben 16–23 árt, a *köböl* 21–58 árt tett ki, a különbözőségek abból adódtak, hogy az úrmértékek nemcsak ország-részenként, hanem nagyobb piacú városokként változtak. Később ezeket igyekeztek egy-egyesíteni, a földterületeket pedig hosszanti mértékekkel rögzíteni.

A meghatározott szántóföldegyesbe bevetett búzamennyiséget az egyes történelmi korszakokban, különböző tájakon nehéz meghatározni. Úgy látszik azonban, hogy a mennyiség, ha lassan is, de csökkent, az egyes történelmi források még táji különbségeket is rögzítettek. Pl. a 18. század végén Dunántúlon, mintha többet vetettek volna, mint a

Tisza mellékén. A jelentős csökkenés a kézi vetés-gépi vetés váltáskor következett be, mert a vetőmag mennyiséget felére, de egy-egy esetben harmadára lehetett mérsékelni, ami a vetőgépek elterjedésének egyik ösztönzőjévé vált.

A vetésnek a magyar nyelvterületen három jellegzetes segédeszközét lehet nagyobb mértékben bizonyítani, mindegyiket a 14. század végétől, a 15. századtól tudjuk kimutatni. A *vetőabrosz* (vetőruha) elsősorban a Dunán túl ismeretes és itt kötődik a *karácsonyi abrosz* szokásához, vagyis a karácsony este felterített abroszból vetnek. A *vetőkötény* a Dunántúl északi részétől egészen a magyar nyelvhatárig ismert, kapcsolatai elsősorban nyugatra mutatnak. A *vetőzsák* a Duna északi-déli folyásától keletre meghatározó, Erdélyben, a Székelyföldön, de még a moldvai csángóknál ez a leggyakoribb, erre a célra a régebbi formájú ún. *magyarzsákot* használják. A zsák középfelnémet eredetű szó és további kutatásnak kell tisztáznia, hogy ez egyben a vetésre használt eszköz is jelentette-e. Néhány helyi elnevezés még kimutatható, de felvetődik a kérdés, hogy a 14–15. század előtt a vetőmag szórására nem valami bőrből készült zsákot használtak-e. Bár néhány adat ezt a feltevést nem tagadja, de még több kutatásnak kell azt valószínűsíteni. A nehézség az, hogy e kérdésben a régészeti ásatások eredményeire aligha lehet számítani.

A gabonavetést mindig csak férfi végezhetette, asszony vagy gyerek legfeljebb a vetőabrosz (-zsák, kötő) feltöltésében segédkezhetett. A vetést általában a szántóföld jobb sarkában kezdték el. *Egész-* vagy *félelőt* vetettek. Az első elő szélét, mely 4–8 m között változott a föld széle alkotta, míg a másik oldalon a segítő (megtöltő) jegyezte meg, hogy meddig terjedt a vetés. A kimaradt helyeket külön bevetették. Számon tartották, hogy ki a jó vető, aki után nem maradt bevetetlen terület, és ki az, aki éppen csak elvégzi a munkát.

A vetés és a föld viszonya alapvetően kétféle lehetett. Az *alulvetés* a vetésnek olyan módja, amikor a magot a felszántatlan földre vetik, majd leszántják vagy leboronálják. A *felülvetés* esetén a szántásra szórják a magot és azt elboronálják. A kettő keverékét *feles vetésnek* vagy *félmagos vetésnek* mondják, amikor a szántatlan talajra szórt gabonát ekével leforgatják, majd az erre tartalékolt vetőmag kisebbik részét a szántásra szórják és azután beboronálják. Ez utóbbit a 19. század gazdasági irodalma is javallotta, mert a gabona ilyen módon szép egyenletesen kelt.

A kézi gabonavetésnek a 19. században még valóságos rítusát lehetett megfigyelni, annak ellenére, hogy csak töredékesen ismerjük egy-egy helyről leírását, inkább csak néhány elemét örökölték meg. A vetéssel kapcsolatban nemcsak a munka volt a gazda feladata, hanem lényegében a hozzá fűződő szokások nagy részét is ő végezte. Ezért óhatatlanul a katolikus egyház szentmiséje jutott eszembe, ahol a papé a döntő szerep, míg a ministráns igyekszik azt minden vonatkozásban kiszolgálni. Mivel a Biblia a vetés hasonlatát sokszor használja, az ilyenek a prédikációkban, szentbeszédekben gyakran előfordulnak, a kapcsolat még inkább valószínűnek látszik.

Az előkészület már karácsonykor elkezdődik, amikor azt az abroszt terítik fel, melyet a vetéskor használnak. A dunántúli reformátusok azt az abroszt teszik el vetésre, melyet akkor terítettek az asztalra, amikor az újkenyérre vett úrvacsoráról hazajönnek és ebédhez ülnek. A vetőmaggal babonás cselekedeteket végeznek (pl. szoptató asszony tejét cseppentik rá, körmöt vágnak bele stb.). Kisasszonynap éjjelén kiteszik a harmatra, máshol ezt nagypénteken tették.

A vetés előtti napon az egész ház élete megváltozik, mert sok mindent tiltanak (kenyérsütés, pirítás, nemi érintkezés stb.), másokat pedig éppen el kell végezni. A gazda különös gondossággal mosdik, tiszta ruhát vesz, sőt régebbit választ ki, amit már nem is hordanak. Kora hajnalban indulnak ki és gondosan ügyelnek, hogy rosszat jelentő asz-

szonnyal vagy emberrel ne találkozzanak. Elindulás előtt az ostorral keresztet rajzolnak a lovak elébe.

A vetés elkezdése előtt kalapjukat levéve imádkoztak, a katolikusok keresztet vetettek. Utána nem szólaltak meg vetés közben, ha valaki köszönt nekik, akkor a kísérő (maghordó) fogadta és viszonzta. Az első markokkal a koldusoknak, a madaraknak, a raboknak, a földre kereszt alakban szórták. Befejezéskor ismét ima következett, de általában valamivel rövidebben, mint kezdetkor. Sok helyen a vetés végét kenderpozdorjával szórták be, mely nemcsak analógiás varázslat, hanem mutatta, hogy a darab föld bevetésével végeztek. Még egy-egy helyen a vetést meztelenül is megkerülték a rossz elhárítására.

A töredékes rítusnyomokat a jövőben még érdemes lenne kutatni az írott forrásokban is, mert ma már sajnos a terepen történő gyűjtésre és feljegyzésre nemigen van lehetőség.

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁL Állami Levéltár
ASz Agrártörténeti Szemle (folyóirat)
AT Agrártörténeti Tanulmányok. Szerk. *Gunst P. és Hoffmann T.*
C *Ambrosii Calepinii* Dictionarium decem lingvarum 1585.
CzF *Czuczor Gergely–Fogarasi János*: A magyar nyelv szótára 1–6. Pest 1862–1874.

DDME A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve
EGL Erdészeti és Gazdasági lapok (sorozat)
Ethn. Ethnographia (folyóirat)
EWUng Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. 1–2. Bp. 1993–1994. Főszerk.: *Benkő Lóránd*
FA Folklór Archívum (sorozat). Szerk.: *Hoppál Mihály*
GL Gazdasági Lapok (folyóirat)
Gtud Gazdasági Tudósítások (folyóirat)
GyEFMK A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Közleményei (sorozat)
HOMÉ A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc
KBM *Korizmicz László–Benkő Dániel–Morócz István*: Mezei Gazdaság könyve 1. Pest. 1855.
KG Kertész Gazda (folyóirat)
KKSz *Markó Imre Lehel*: Kiskanizsai szótár. Bp. 1981.
Kn *Knieszsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp. 1955.
Lt, lt Levéltár, levéltár
MG Magyar Gazda (folyóirat)
MagyNépr² A Magyarság Néprajza II. kiadás Bp. 1941–1943.
MGB Mezei Gazdák Barátja (folyóirat)
MGSz Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (folyóirat)
ML Mezőgazdasági Lexikon. Szerk.: *Bezerédi Adorján–Szilassy Zoltán* 1–2. Bp. 1913.

- MMMK Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (évkönyv)
- MNA Magyar Néprajzi Atlasz. Szerk.: *Barabás Jenő* Bp. 1987. A vetésre vonatkozó lapokat *Szolnoky Lajos* állította össze
- MNépr Magyar Néprajz (sorozat) III., VII.
- MNL Magyar Néprajzi Lexikon 1–5. Főszerk.: *Ortutay Gyula*. Bp. 1977–1982.
- MNy Magyar Nyelv (folyóirat)
- MnyA Magyar Nyelvjárások Atlasza 1–6. Szerk.: *Deme László–Imre Samu*. Bp. 1970–1977.
- MszFgrE A magyar szóképzés finnugor elemei. 1–3. Főszerk. *Lakó György* Bp. 1967–1978
- MTsz *Szinnyei József*: Magyar tájszótár I–II. Bp. 1893–1901.
- NÉ A Néprajzi Múzeum Értesítője (folyóirat, 1954-től évkönyv)
- ND Népismereti Dolgozatok. Szerk.: *Kós Károly, Faragó József*. Bukarest
- NG Nemzeti Gazda (folyóirat)
- NK Néprajzi Közlemények (időszakos sorozat)
- Nlá Néprajzi Látóhatár (folyóirat) Szerk.: *Viga Gyula*
- NyF Nyelvészeti Füzetek (sorozat)
- NySz *Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond*: Magyar nyelvtörténeti szótár... I–III. Bp. 1890–1893.
- OkISz *Szamota István–Zolnai Gyula*: Magyar Oklevél szótár. Bp. 1902–1906.
- OL Országos Levéltár
- OrmSz *Kiss Géza–Keresztes Kálmán*: Ormánysági szótár. Bp. 1952.
- PPI *Pápai Páriz Ferenc*: Dictionarium Latino-Hungaricum. Lőcse 1708.
- RMG *Berrár Jolán–Károlyi Sándor*: Régi magyar glosszárium. Bp. 1984.
- RMNyA A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza I. Szerk.: *Muradin László–Juhász Dezső*. Bp. 1995.
- SzamSz *Csúry Bálint*: Szamosháti szótár I–II. Bp. 1935–1936.
- SzlavSz *Penavin Olga*: Szlavóniai (kórógyi) szótár. 1–3. Újvidék 1967–1978.
- SzNySz *Gálffy Mózes–Márton Gyula*: Székely nyelvöldrajzi szótár. Bp. 1987.
- SZOU *Demény Lajos–Pataki József*: Székely Oklevéltár. Új sorozat. Bukarest, 1987–
- SzT *Szabó T. Attila*: Erdélyi magyar szótörténeti tár. Bp.–Bukarest, 1975–1998.
- TESz A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Főszerk.: *Benkő Loránd*. Bp. 1967–1976.
- TGy Tudományos Gyűjtemény (folyóirat)
- Tsz Magyar Tájszótár. Kiadta a Magyar Tudós Társaság. Budán 1838.
- ÚMNGy Új Magyar Népköltési Gyűjtemény (sorozat). Megindította: *Ortutay Gyula*
- ÚMTsz Új magyar tájszótár 1–3. Főszerk.: *B. Lőrinczy Éva*. Bp. 1979–1992.
- VU Vasárnapi Újság (folyóirat)
- WDV³ Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Red.: *Oswald A. Erich* und *Richard Beitzl*. Stuttgart 1974.

IRODALOM

Andrásfalvy Bertalan

1982 Népi kultúra és életmód. In: Sásd. Szerk.: *Füzes Miklós*, Sásd

Balassa Iván

1940 A debreceni cívis földművelés munkamenete és műszókincse. Debrecen

1964 Földművelés a Hegyközben. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 1. Bp.

1973 Az eke és szántás története Magyarországon. Bp.

1978 Ikonographische Quellen der Arbeitsgeräteforschung. In: Museum und Kulturgeschichte. Münster

1989 A palócok földművelésének jellemzői. In: Palócok III. Szerk.: *Bakó Ferenc*, Eger

1997 Homományos időjóslás, időmágia Magyarországon a 18–20. században. HOMÉ. XXXV–XXXVI, 567–594.

1997 A gabonavetőmag kiválogatása és előkészítése. ASz (megjelenőben)

Balázs Márton

1942 Adatok Háromszék vármegye néprajzához. Sepsiszentgyörgy

Bálint Sándor

1976 A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete I. Szeged

1977 Ünnepi kalendárium. I–II. Bp.

Bél Mátyás l. Wellmann Imre

Bellon Tibor

1973 Karcag város gazdálkodása (Földművelés). Szolnok

1979 Szeghalom paraszti gazdálkodása. In: Szeghalom. Szerk.: *Miklya Jenő, Szabó Ferenc*, Szeghalom

1981 A köles termesztése. Ethn. 92. 233–288.

1984 Földművelés. In: Kecel története és néprajza. Szerk.: *Bárth János*, Kecel

Benda Gyula

1973 Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Számok és történelem 1. Szerk.: *Danyi Dezső–Fügedi Erik*, Bp.

Bentzin, Ulrich

1980 Bauerarbeit im Feudalismus. Berlin

Berze Nagy János

1940 Baranyai néphagyományok 3. Pécs

Bogáts Dénes

1943 Háromszéki oklevél-szójegyzék. Erdélyi Tudományos Füzetek 163. Szerk.: *Szabó T. Attila*, Kolozsvár

Bogdán István

1970 Helyi földmértékeink a XVIII. században. Történeti Statisztikai Évkönyv 1967–1968. Bp.

1973 Helyi földmértékeink 1828-ban. Levéltári Közlemények 51–101.

1978 Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp.

Csergő Bálint

1994 Mértékegységek és mérőeszközök századunk húszas-harmincas éveiben Küküllőkeményszőlőfalván. ND. 120–140.

Csiszár Mária

1978 Földművelés a Mázsa patak mentén (szakdolgozat, kézirat)

- Dankó Imre*
1974 A néprajzi illusztráció egy érdekes fajtája. DDME. 721–749.
- Egri Antal*
1963 Területátszámító zsebkönyv. Bp.
- Enyedi Emese*
1994 A gyergyói hitvilág vallásos elemei. NLá. 3. 3–4. 188–192.
- Farkas József*
1992 A hagyományos földművelés Mátészalkán. In: Mátészalka néprajza. Szerk.:
Ujváry Zoltán, Debrecen
- Fehér Zoltán*
1975 Bátya néphite. FA. 3.
- Fél Edit*
1938 Néprajzi adatok Órhalomból (Nógrád m.) NÉ. 30. 73–85.
- Fél Edit–Hofer Tamás*
1967 Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. NK. XIII.
3–4.
1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Balassi Kiadó. Bp.
- Gaál László*
1978 A magyar növénytermesztés múltja. Bp.
- Gálffy Mózes l. Nemes Zoltánné*
- Gönczi Ferenc*
1910 A természeti elemek kultuszának maradványai a göcseji s hetési népnél...
Ethn. 21. 284–291.
- Gulyás Éva*
1976 Jászdózsai hiedelmek. FA. 4.
- Guttman Miklós*
1991 Adatok Nárái nyelvéhez és néprajzához. Szombathely
- Györffy István*
1942 Földművelés. A vetés, boronálás, gyomirtás. MagyNépr² 2. 148–202.
- Haáz Ferenc Rezső*
1932 Az udvarhelyi székely szekér. NÉ. 24. 10–11.
- Herrmann Antal*
1893 A köröm a néphitben. Ethn. 4.
- Hofer Tamás l. Fél Edit*
- Hoppál Mihály*
1975 Visontai hiedelmek. In: Fejezetek Visonta történetéből. Szerk.: *Bakó Ferenc*,
Eger
- Ikvai Nándor*
1967 Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. Műveltség és Hagyomány
IX. Szerk.: *Gunda Béla*, Debrecen
1977 Földművelés az Ipoly és a Börzsöny között. In: Börzsöny néprajza. Szerk.:
Ikvai Nándor, Szentendre
- Imreh István*
1983 A törvényhozó székely falu. Bukarest
- Ipolyi Arnold*
1854 Magyar Mythologia (II. kiadás 1929). Bp.
- Jakucs István*
1962–1963 A csíziók és kalendáriumok története, különös tekintettel a debreceni
régi naptárakra. DDME 203–215.

- Janó Ákos*
1982 Fejezetek a szanki és mórícgáti tanyásgazdálkodás múltjából. A Kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei 1.
- Káldy József*
1908 Bakonyi babonák és szólásmódok. Ethn. 19. 284–289.
- Kiss Áron*
1891 Tornyos-pálcai babonák. Ethn. 2.
- Kiss Lajos*
1988 Az anonymusi tulbou és a tömlő. MNy. 84. 67–69.
- Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen*
1885–1904 A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. 1–5. Bp.
- Kós Károly*
1941–44 Népi földművelés Kalotaszegen (kézirat)
1994 Népi földművelés a Mezőségen. ND 88–119.
- Kotics József*
1989 Szántóföldi növénytermesztés két ungvideki faluban. In: Néprajzi Közlések V. Pozsony
- Kovács Géza*
1949 Adatok a szilágysági népi űrmértékek kérdéséhez. Ethn. 61. 267–271.
- Kovács Endre*
1993 Földművelés egy bácskai magyar faluban. Bp.–Újvidék
- Kovačevićova, Soňa*
1987 Človek tvorca. Bratislava
- Kőrösi Mihály*
1788 Magyar Concordántzia avagy ó és új Testamentumra Mutató Tábla 1–2. Győrben
- Lippay János*
1662/1721 Calendárium Oeconomicum Perpatuum... Kassa
- Makkai László*
1974 Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10–13 Jh). Asz. XVI.
1957 Paraszti és majorsági termelés a XVII. században. AT. 2. Szerk.: *Kosáry Domokos* Bp.–Gödöllő
- (P) Madar Ilona*
1967 Sárrétudvari hiedelmek. NK. XII. 1–2. 23–225.
1983 Békés társadalma és tudatvilága (Vallásos élet, hiedelemvilág) In: Békés város néprajza. Szerk.: *Dankó Imre*, Békés
1993 Sárrétudvari néprajza. Debrecen
1996 Alsó-Garam-mente földművelése. Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. Szerk.: *Novák László*, Szentendre
- Márton Gyula l. Nemes Zoltánné*
- Márton László*
1983 A békési földművelés és állattartás leírása. In: Békés város néprajza. Szerk.: *Dankó Imre*, Békés
- Melich János*
1942 Véka. MNy. 38. 325–334.
- Mitterpacher Lajos*
1779–1794 Elementa rei rusticae... Bécs

Molnár Balázs

1978 Mezőgazdasági népességünk szakismeretéhez: a vetőmag kiválasztása és csávázása, a rozsolás... Ethn. 89. 560–577.

Molnár Imre

1971 Földművelés. In: Tápé története és néprajza. Szerk.: *Juhász Antal–Ilia Mihály*, Tápé

Moór Elemér

1932 A földműveléssel kapcsolatos szokások, hiedelmek és babonák Rábagyarmaton. Ethn. 43. 43–44.

Móra István

1913 „Jeles napok”. NÉ. 14. 76.

Nagy Géza

1992 Bodrogi tájszótár. Pácin

Nagy Gyula

1963 Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. NK. VII. 2.

1973 Hagyományos földművelés Vésztőn. In: Vésztő története. Szerk.: *Szabó Ferenc*, Vésztő

Nagyváti János

1791 Szorgalmatos mezei gazda 1–2. Pest

Nagyváthy János

1821 Magyar practicus termesztő, Pesten

Nemes Zoltánné, Gálffy Mózes, Márton Gyula

1974 Torjai szójegyzék. Sepsiszentgyörgy

Némethy Endre

1938 Kemenesalji hiedelmek a földművelés és állattenyésztés köréből. Ethn. 49. 230–231.

1939 Népi hiedelmek és szokások Muraszemenyéről. NÉ. 31. 62–64.

1947 Domaházi hiedelmek és szokások. Ethn. 58. 122–123.

Novák József

1913 Adatok Bény község néprajzához. NÉ. 14. 53.

Nyárády Mihály

1930 Az őszi rozs termelése Ramocsaházán. NÉ. 22.

O. Nagy Gábor

1976 Magyar szólások és közmondások.² Bp.

Óvári Kelemen l. Kolosvári Sándor

Pais Sándor

1964 A becsvölgyi gazdálkodás. NK. IX. 2.

Papp Zoltán Sándor

1975 A beregdaróci ember élete a századfordulón. Bp.

Pócs Éva

1964 Zagyvarékas néphite. NK. IX. 3–4.

1965 A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelmeköre. NK. X. 3–4.

1974 Az alávetés. Adatok a vetéstechnikák fejlődéséhez Szolnok megyéből. Ethn. 85. 38–48.

1990 Néphit. Mnépr. 7. 527–692.

Rugyenko Sz. I.

1955 Baskirü. Moszkva–Leningrád

Sándor Mihályné

1976 Egy bihari parasztasszony hiedélmei. FA. 4.

- Solymosné Göldner Márta*
1984 A gazdasági élethez fűződő szokások. In: Kecel története és néprajza. Szerk.: *Bárth János*, Kecel
- Solymossy Sándor*
1943 *Hitvilág. MagyNépr.*² 4. 286–382.
- Szabó István*
1975 A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. AT. 2. Bp.
- Szabó László*
1990 Népi természetismeret. MNépr. VII. 725–741.
- Székely György*
1961 Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században. ASz. 3–4.
- Szendrey Ákos*
1948 A magyar néphit kutatása. Szerk.: *Györffy György*. Bp.
- Szendrey Zsigmond*
1928 Szatmár megye néphagyományai II. Ethn. 39. 27–38.
1941 A tavasz, nyár és őszi ünnepkörének szokásai és hiedelmei. Ethn. 52. 180–188.
- Szendrey Zsigmond–Szendrey Ákos*
1941 Mutató a magyar szokás- és babonaszótárból. NÉ. 32.
1943 Szokások. *MagyNépr.*² 4. 132–285.
- Takács Lajos*
1976 Egy irtásfalú földművelése. Bp.
- Theschedik Sámuel*
1786 A paraszt ember Magyarországban... Pécs
- Ujváry Zoltán*
1969 Az agrárkultusz kutatása a magyar és európai folklórban. Műveltség és Hagyomány 1. Szerk.: *Gunda Béla*. Debrecen
- Varga Gyula*
1985 A bárándi agrártermelés 1700–1945. In: Báránd története és néprajza. Szerk.: *Balassa Iván*. Báránd
- Vargyas Lajos*
1945 Adatok a makádi néphithez. Ethn. 56. 60–65.
- Verebélyi Kincső*
1992 A magyar csíziók folklorisztikai vizsgálatának egyik lehetősége. Ethn. 103. 89–133.
- Viga Gyula*
1987 19. századi miskolci kalendáriumok néprajzi vonatkozásai. Miskolc
- Vilkuna, Kustaa*
1958 A hét és napjai. Ethn. 69. 185–207.
- Vorobjov N. I.*
1953 Kazanszkie tatarü. Kazan–Leningrád
- Wellmann Imre*
1979 A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. AT. 6. Bp.
1984 *Bél Mátyás*: Magyarország népének élete 1730 táján. Bp.
- Wisloczkiné Dörfler Anna*
1892 A kalotaszegi néphit köréből. Ethn. 3. 367.

DIE MANUELLE GETREIDEAUSSAAT IN UNGARN

In den vergangenen Jahrzehnten hat die ethnographische Forschung in Bezug auf den Ackerbau in Ungarn neuen Aufschwung genommen. Einen Beweis hierfür liefern nicht allein die Unmenge an schriftlichen Dokumenten, die mit Hilfe ausgezeichneter Fragebögen erstellt werden konnten, sowie auch Fotos und Filmmaterial, sondern ebenso eine Reihe von Monographien. Die Möglichkeit, diese aufzuarbeiten, wird durch zwei bedeutende Unternehmen gefördert. Das eine ist das Archiv für die Geschichte von Arbeitsgeräten des Ungarischen Museums für Landwirtschaft, von dem die gegenständlichen Angaben aus Museen und die aufgezeichneten Angaben von Bibliotheken angefangen von archäologischen Zeiten bis hin zum 20. Jahrhundert aufgearbeitet werden. Das andere ist der Ungarische Atlas für Ethnographie, in dem u.a. die geographische Ausbreitung des Ackerbaus und die damit zusammenhängenden Arbeiten um die Wende vom 19./20. Jahrhundert dargestellt sind. In den Monographien über einzelne Dörfer sind ebenfalls zahlreiche Landschaftsmonographien anzutreffen, welche vor allem zwischen 1965 und 1985 in recht ansehnlicher Zahl erschienen. An dieser Stelle sollen aber auch die Zusammenfassungen in Buchformat erwähnt werden, die darum bemüht sind, die Ausbreitung bestimmter Produktionspflanzen (z.B. Mais, Kartoffel, Ölfrüchte usw.) bzw. die Arbeitsgeräte und den Ablauf der mit ihnen ausgeführten Arbeiten (z.B. Pflug – Pflügen, Ernten, Dreschen usw.) unter Hinzuziehung der historisch-ethnographischen Quellen aufzudecken. Zählt man dann hierzu noch die Hilfestellung durch die verschiedenen Bibliographien hinzu, so zeichnet sich die Grundlage ab, auf der die ethnographische Erforschung des Ackerbaus so bedeutende Ergebnisse erlangen konnte.

Aufdeckung und Auswertung stehen hier aber bei Weitem nicht in Einklang miteinander. Was die Getreideproduktion anbelangt, so sind uns die Arbeiten der Getreideeinbringung, des Dreschens und des Lagerns wohl bekannt, während sich nur Wenige mit der Aussaat beschäftigt haben. Erklären lässt sich dies vielleicht damit, dass für diese Arbeit früher kaum Arbeitsgeräte, also keine Gegenstände gebraucht wurden. Umso mehr Elemente birgt diese Arbeit, die mit Geistern, Glauben und Aberglauben verknüpft sind. Vielerlei Sprüche, Redewendungen und Gleichnisse haben in dieser Arbeit ihre Wurzeln, die auch von der häufig Bibel gebraucht wurden und im Rahmen von Predigten nicht nur der Bauernschaft, sondern auch den höher gestellten Schichten geläufig wurden.

Mit diesen Ausführungen wollte ich auf einige Fragen der Getreide- insbesondere der Weizenaussaat hinweisen. Dem Weizen galt meine besondere Aufmerksamkeit, weil er für das Ungarntum im Karpatenbecken die wichtigste Produktionspflanze darstellt, die vor allem in der Vergangenheit die größte Anbaufläche beanspruchte und auch in den Überlieferungen am stärksten vertreten ist.

Die Bestimmung des Zeitpunktes für die Aussaat im Herbst und im Frühjahr war von außerordentlichem Gewicht, denn von ihm hängen Quantität und Qualität der Ernte ab. Aus diesem Grunde beobachtete man vor allem den Mond und die Sterne, und die daraus gezogenen Schlüsse fanden ihren Niederschlag in vielen Überlieferungen des Morgen- wie auch des Abendlandes. Vom 16. Jahrhundert an halfen die guten Ratschläge auf Kalenderblättern, Pfiffigkeiten und die Namenstage der Heiligen ebenso bei der Auswahl des günstigsten Tages für die Aussaat wie auch Glaubensvorstellungen,

Aberglauben, Zaubereien oder die Erfahrungen aus Natur- und Wetterbeobachtungen. Man hielt einige Tage in der Woche für besonders geeignet, andere hingegen sogar für schädlich für die Aussaat.

In der ungarischen Landwirtschaft bemaß man die Ackerfläche nach der auf ihr vollbrachten Arbeit, wie z.B. eine Fünfmahdwiese, ein Dreiechackenweinberg und im Mittelalter ein Fünfpflugacker, was mit anderen Worten heißt, wie viel Arbeit in einem bestimmten Zeitraum auf einer bestimmten Fläche geleistet werden konnte. Die Ackerfläche wurde vom Ende des Mittelalters an nach der auf ihr ausgebrachten Saatgutmenge berechnet, und dies wurde neben der späteren amtlichen Berechnung in der bäuerlichen Praxis noch bis in jüngste Vergangenheit beibehalten. Man nahm stets die Menge an ausgesätem Getreide als Grundlage für die Berechnungen. Demzufolge machten ein Scheffel (ung.: mérő) etwa 16–23 Ar und eine Butte (ung.: köböl) etwa 21–58 Ar aus. Die starken Differenzen bei den einzelnen Maßen lassen sich dadurch erklären, dass sich der Inhalt der Messgefäße nicht allein innerhalb des Landes voneinander unterschied, sondern auch von Markt zu Markt anders berechnet wurde. Später versuchte man, ein einheitliches Maß zu finden und die Ackerfläche ihrer Längsausdehnungen entsprechend zu berechnen.

Es ist recht schwierig, die Getreidemenge, die auf einer Ackerfläche mit einem bestimmten Maß ausgesät wurde, für die einzelnen historischen Epochen und die verschiedenen Landschaften festzulegen. Es hat aber den Anschein, als ob die Menge – wenn auch langsam – so doch rückgängig war. Einige historische Quellen verzeichnen auch die Unterschiede von Landschaft zu Landschaft. So wurde z.B. Ende des 18. Jahrhunderts in Transdanubien scheinbar mehr ausgeät als in den Gegenden am Laufe der Theiß. Zu einem einschneidenden Rückgang der Saatgutmenge kam es dann aber beim Übergang von der manuellen zur maschinellen Aussaat. Die Menge an Saatgetreide konnte bis um die Hälfte, stellenweise sogar auf ein Drittel verringert werden. Diese Tatsache machte natürlich die Saatgeräte immer attraktiver.

Auf dem ungarischen Sprachgebiet lassen sich drei typische Hilfsmittel für die manuelle Aussaat für die Zeit vom Ende des 14. bzw. vom 15. Jahrhundert an nachweisen. Das sog. Saattuch (ung. vetőabrosz) war vor allem in Transdanubien bekannt, wo es auch Beziehungen zum Brauch der sog. Weihnachtsdecke (ung.: karácsonyi abrosz) gibt, d.h., zu dem Brauch, das Tischtuch vom Weihnachtstisch als Saattuch zu benutzen. Die Saatschürze (ung.: vetőkötény) war vom Norden Transdanubiens über das ganze ungarische Sprachgebiet verbreitet und wies insbesondere abendländische Bindungen auf. Der sog. Saatsack (ung.: vetőzsák) ließ sich von Nordsüdlauf der Donau gegen Osten hin und dann sogar in Siebenbürgen und im Szeklerland und auch bei den Tschango in Moldawien nachweisen. Am meisten verbreitet war seine älteste Form, der sog. ungarische Sack. Das Wort „Sack“ stammt aus dem Mittelhochdeutschen, und es bedarf weiterer Forschungen, ob es auch gleichzeitig die Bezeichnung für das Hilfsmittel zur Aussaat war.

Es lassen sich auch noch einige lokal gebundene Bezeichnungen nachweisen, doch dabei stellt sich die Frage, ob man vor dem 14./15. Jahrhundert für das Ausstreuen der Saat nicht eine aus Leder gefertigte Art Sack benutzt hat. Obgleich diese Annahme von einigen Angaben nicht verneint wird, bedarf es weiterer Forschungen zu deren Beweis. Die Schwierigkeit besteht darin, dass man bei dieser Frage kaum auf Ergebnisse aus archäologischen Grabungen rechnen kann.

Das Aussäen durfte immer nur erledigt werden. Frauen oder Kindern war es höchstens erlaubt, beim Auffüllen des Saattuches (oder des Saatsackes bzw. der

Saatschürze) behilflich zu sein. Man begann meistens an der rechten Ecke des Feldstückes mit der Aussaat, um dann einen ganzen oder einen halben Wurf breit zu besäen. Den Rand des ersten Wurfes, der zwischen 4–8 Miskolc breit war, bildete der Ackerrand, während eine Hilfskraft (zum Saatnachfüllen) an der anderen Seite beobachtete, wie weit der Wurf reichte. Leer gebliebene Stellen wurden später nachgesät. Man wusste genau, wer als guter und genauer Sämann galt und wer nicht.

Je nach Bodenbeschaffenheit wurde in zwei unterschiedlichen Formen gesät. Entweder wurde das Saatgut auf den ungepflügten Boden ausgebracht und danach eingepflügt oder eingeeegt. Oder aber es wurde auf den umgepflügten Boden gestreut und dann eingeeegt. Eine weitere Variante bestand darin, die Saat auf den ungepflügten Boden zu streuen, diesen mit dem Pflug zu bearbeiten und einen Rest des Saatgutes auf den gepflügten Boden zu streuen und einzueggen. Die letztere Art wurde auch in der Fachliteratur des 19. Jahrhunderts empfohlen, weil das Getreide auf diese Weise schön gleichmäßig aufief.

Im vergangenen Jahrhundert war die manuelle Getreideaussaat noch von einer Art Ritus begleitet, der uns – wenn auch nur durch eine bruchstückhafte Beschreibung – bekannt ist, und von dem einzig und allein ein paar Elemente erhalten blieben. Was die Aussaat anbetrifft, so bestand die Aufgabe des Bauern nicht allein darin, die Arbeit zu erledigen, sondern einen Großteil der damit einhergehenden Bräuche wurde ebenfalls von ihm ausgeführt. So mag es nicht von ungefähr sein, dass dies an die heilige Messe der katholischen Kirche erinnert, wo dem Pfarrer die tragende Rolle zukommt und die Ministranten darum bemüht sind, ihm diensteifrig zur Seite zu stehen. Da auch in der Bibel recht oft das Gleichnis von der Saat angeführt wird und es auch immer wieder in den Predigten vorkommt, erscheint hier eine Beziehung zueinander noch wahrscheinlicher.

Die Vorbereitungen nehmen schon um Weihnachten ihren Anfang, wenn das Tischtuch aufgelegt wird, das später dann zur Aussaat benutzt wird. In Transdanubien hoben die Anhänger der reformierten Kirche jenes Tischtuch für die Aussaat auf, mit dem man den Mittagstisch nach dem Abendmahl zur Feier des neuen Brotes gedeckt hatte.

Das Saatgut wurde gern mit abergläubischen Handlungen verzaubert. So ließ man z.B. Muttermilch darauf tropfen, schnitt Fingernägel hinein, stellte es in der Nacht vor Mariä Geburt oder vor Karfreitag in den Tau usw.

Am Vortag der Aussaat verhielt man sich ganz anders als üblich, denn es gab viele Verbote (Brotbacken, Braten, Geschlechtsverkehr usw.) oder aber einige Arbeiten mussten eben dann erledigt werden. Der Bauer reinigte sich besonders gründlich, kleidete sich frisch an, wobei dies oft Kleidungsstücke waren, die ansonsten nicht mehr getragen wurden. Man fuhr frühmorgens aufs Feld hinaus und war sehr darauf bedacht, dass man niemandem begegnete, der etwas Böses hätte bedeuten können. Vor der Ausfahrt zeichnete man mit der Peitsche ein Kreuz vor das Gespann.

Bevor mit der eigentlichen Aussaat begonnen wurde, sprach man barhäuptig ein Gebet, die Katholiken bekreuzigten sich dabei. Danach wurde nicht mehr gesprochen. Grüßte jemand den Sämann, so erwiderte nicht er, sondern sein Gehilfe diesen Gruß.

Die erste Handvoll Saat streute man für die Bettler, die Vögel und die Gefangenen in Kreuzform auf die Erde. Nach getaner Arbeit wurde wieder ein Gebet gesprochen, meist aber ein kürzeres als zu Beginn. Vielerorts streute man am Ende der Aussaat Hanfstückchen auf die Erde, was weniger ein Analogiezauber als vielmehr ein Zeichen

dafür war, wie weit das Land besät war. An einigen Orten war es Brauch, den besäten Acker nackt zu umschreiten, um ihn vor dem Bösen zu bewahren.

Es wäre lohnend, in Zukunft Bruchstücke dieser Riten auch in den schriftlichen Quellen zu erforschen, denn heute bietet sich leider kaum noch eine Möglichkeit, diese vor Ort zu sammeln oder aufzuzeichnen.

Iván Balassa

A TARDI „FELAKASZTOTT” SZOKNYA

GÁBORJÁN ALICE

Az 1946–50 közötti években a Borsod megyei Tardon népviseletet és alapanyaga, a kender megdolgozását, valamint a kendertermékek felhasználását gyűjtöttem. Néhai kiváló mesterem, Palotay Gertrúd ebben az időben arra figyelmeztetett, hogy a parasztság sohasem díszít olyan helyeket, amelyek nem látszanak.¹ A régi tardi pendelyek között azonban találtam olyanokat is, amelyek oldaltoldása, *eresztéke* az alsó harmadán díszvarrással volt a pendely elejéhez varrva² (1. és 2. kép). E különös szokás eredetét kutatva, néhány idős asszony emlékezett arra, hogy gyermekkorukban, 1880/90 körül láttak olyan öregasszonyt, aki a ház körül dolgozva, egyetlen felsőszoknyáját kétoldalt a korbca *felakasztotta, felszúrta*. Így az alatta viselt pendely ott láthatóvá vált. Az így felakasztott felsőszoknya elé kötényt kötött, így óvta meg azt a szennyeződéstől. A *felsőszoknya* felemelése ilyen módon rögzítve történt, s e *rögzítettség* a megelőző időkben is jellemezte a paraszti elől vagy kétoldalt felemelt szoknyákat. Sőt arra is emlékeztek ezek az idős asszonyok, hogy – hallomásuk szerint – még régebben a templomba is eljártak a tardiak ilyen felakasztott szoknyában. Az általam látott pendelyeresztékek közepén néha kis, vagdalásos minta is volt. Ezeket a szentistvániak varrták a tardiaknak és a mezőkövesdieknek is. A szentistvániak ugyanis még emlékeztek erre az egykor az európai renaissance-ban gyökerező technikára. A pendelyeken kívül még egykor fehérén fehér kivarrásos cifra lepedőket is készítettek a matyó falvak számára.

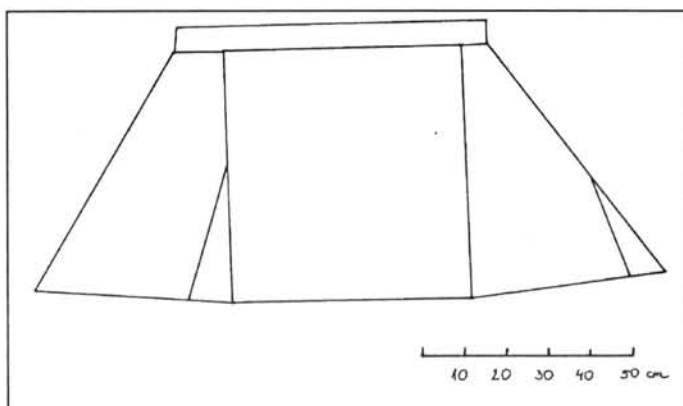
A felsőszoknya ilyen – kétoldalt vagy elől – felemeléséről más magyar területekről is vannak adataink: Erdélyből, Kalotaszegről, Dunántúlról, Kazárról, sőt a Sárközből is. Ez utóbbiról így írt Kovách Aladár: (leányviselet) „A színes szoknyák alja, belső felén tenyérnyi vagy két tenyérnyi széles más színű szegéllyel volt díszítve s a szoknyákat úgy viselték különösen ünnepnapokon, hogy elejüket feltúrték a kötésbe s így a szoknyarész alja kifordult s két oldalról hosszan frakkszerűen vonult hátra, s a széles más színű belső szegély kifelé fordulva, mint paszomán díszítette: efféle viselet még látható Bánffy-hunyad vidékén Erdélyben. A színes szoknyák efféle visszahajtásánál a fő dolog az volt, hogy a hófehér pöndöly vagy finom rokolya a kötésig is hátravonult szoknya közt kétoldalt mindig kilássék... Ez a divat már elmúlt.”³

A 19. századnál régebbi magyar irodalmi vagy ábrázolási anyagban ennek a szoknyaviselési módnak nyomait nem találtam, de elől vagy kétoldalt felemelt ruhadarabokról az európai ókortól kezdve vannak ábrázolásaink. Emelkedő terepen vagy lépcsőn felfelé járva, haladva ma is ösztönös a ruha elejének *alkalomszerűen* való felemelése férfiaknál is, nőknél is. A görög és római ókorban a *chiton* nevű ingruha fölé a *himation* vagy

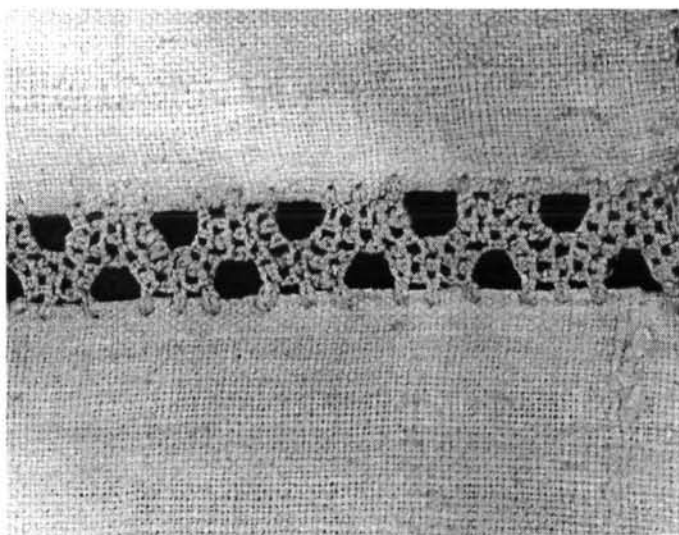
¹ Palotay G., szíves közlése.

² Gáborján A., 1948. 155–157.

³ Kovách A., 1907. 80.



1. kép. Tardi pendely szabása. Néprajzi Múzeum, Ltsz. 54.65.1.



2. kép. Mezőkövesdi pendelyereszték díszvarrása. Néprajzi Múzeum, Ltsz. 54.54.1.

peposz nevű *palástot* vették a görögök, a rómaiak a *tunica* nevű ingruha-féljükre a téglalap alakú palliumot, a félkör alakú peploszt, vagy az ovális tógát vették, főleg a férfiak.⁴ E palástelejek felemelésének nem volt célja a ruházat megóvása a szennyeződéstől, az ing-féle ruhák és a följük viselt palástok együtt adták az öltözetet.

A Kr. u. 4. században a római Santa Maria Maggiore templom mozaikján három női alak palástja – a bal kézzel – *alkalomszerűen* van felemelve.⁵

A bizánci ruházatban, a „sötét középkorban” (395–1453) az *ingszerű ruhák* és a fölöttük viselt *palástok* szokása folytatódik. Ki kell emelni a Kr. u. 6. századi csodálatos ravennai mozaikok közül azt, amely Teodóra császárnőt ábrázolja udvarhölgyeivel. A császárnő lilás *palástja* előtt, a jobb kézzel van *alkalomszerűen* felemelve⁶ (3. kép).

4 Boucher, F. 1965. 107, 111, 120 és 121.

5 Boucher i. m. 165. 278. kép.

6 Busigniani, A. 1964. Címkép. Firenze.



3. kép. Teodóra császárnő és kísérete ravennai mozaikon. Kr. u. 6. sz.
Busignani, Alberto: I mosaici ravennati. 1964. Címlap

A 13. században is a ruházkodás részét képezték a *felsőruhák* fölött viselt *palást*-félék. Ekkor például – angol–francia szokás szerint – a király és a királynő *ingruhája* fölött látható a bal kézzel *alkalomszerűen* felemelt, ráncokat vető *palást*⁷ (4. kép).

A francia Bourges-i katedrálisban az utolsó ítéletkor megszabadultak, üdvözültek csoportját ábrázolja az egyik dombormű. Ennek jobb alsó sarkában egy nőalak összeakasztóval ellátott *palástja* a bal kézzel felemelve *alkalomszerűen* ráncolt.⁸ Ugyancsak 13. századi az a – Jeruzsálem felé tartó zarándokokat ábrázoló – kép, amelynek bal alsó sarkában álló nő *palástjának* eleje a jobb kézzel *alkalomszerűen* fel van emelve.⁹ A naumburgi katedrálisban Markgraf II. von Meissen szobra mellett áll felesége, Uta szob-

⁷ Houston, M. 1939.

⁸ Davenport, M. 1972. 167. 470. kép.

⁹ Davenport i. m. 171. 478. kép.

ra. Uta palástjának eleje a bal oldalon *alkalomszerűen* van felemelve úgy, hogy a bal kar fölött *buggyot vet*. E *buggyot* vetés mindig a ruha *alkalomszerű* felemelését mutatja.¹⁰



4. kép. 13. századi király és királynő palástja elől *alkalomszerűen* felemelve
Mary G. Houston: *Medieval Costume in England and France*. London 1939. 44. 61. és 63. rajzok

De a 13. században már olyan ábrázolás is mutatkozik, amelyen sima palást alatt lévő bő és öves *ingruha* van a jobb kézzel felemelve és bal felé *alkalomszerűen* ráncolva.¹¹ Tehát itt már nem a palást ráncolt, hanem az alatta lévő *ingruha*. De erről ekkor még igen kevés az ábrázolás.

A 14. században a ráncolva felemelt elejű *palástok* mellett egyre gyakoribbak lesznek az elől vagy kétoldalt ráncolva felemelt *felsőruha-félék* ábrázolásai is. *Palástok*: a francia Jeanne de Bourgogne 14. századi pecsétjén¹² a nőalak hosszú szoknyája fölött lévő *palást* a bal karral a testhez *alkalomszerűen* és *buggyot vetve* van ábrázolva. Jeanne de Bourgogne 1344-ben halt meg. Ugyancsak 14. századi francia egy Châlons-i polgárnőt ábrázoló kép,¹³ amelyen a hölgy hosszú, öves ruhája fölött *palást* látható, jobb eleje *alkalomszerűen*, a jobb alsókarral, a kar fölött *buggyot vetve* van felemelve (5. kép).

1349-ben Margaret de Welsokne, gazdag angol polgárnő díszes felső egyberuhája fölött sima anyagú *palást* elejének jobb oldala *alkalomszerűen*, a jobb kar fölött *buggyot vetve* van ábrázolva. A két kéz szabad (6. kép).¹⁴ Az angol Alyne, Lady de Creke, előkelő

¹⁰ Davenport i. m. 188. 529. kép.

¹¹ Davenport i. m. 167. 468. kép.

¹² Piton, C. é. n. 48. Itt a képek nincsenek megszámozva, ezért csak az oldalszámot lehet idézni.

¹³ Piton i. m. 50.

¹⁴ Davenport i. m. 209. 586. kép.

hölgy sima felsőruhája fölötti összeakasztós *palástja* a bal karral *alkalomszerűen* és *buggyot vetve*, a derékhoz szorítva van felemelve.¹⁵

Az 1320 körüli cseh leányok *palástjai* a jobb vagy a bal kézzel vannak elől *alkalomszerűen* felemelve, alattuk kilátszik az alsóruha.¹⁶ Az ún. Velislav bibliából, a 14. század közepéből származik az a kép, amely felsőruha fölötti *palástot* ábrázol, ami elől *alkalomszerűen* és *buggyot vetve* van felemelve¹⁷ (7. kép).

Késő 14. századi, olasz-burgund az a óráskönyv, amely ferences szerzetesek számára készült és Szent Orsolyát ábrázolja a szűzekkel. Szent Orsolya rövid ujjú, világos felsőruhája fölött *palást*, *alkalomszerűen* és a jobb kar fölött *buggyot vetve* van felemelve. Alóla alul és az alkarokon kilátszik a sötét alsó. A jobb oldali szűz sötét *palástja* ugyancsak a jobb oldalon felemelt. Alóla alul és a felsőrészen a világos mintás alsóruha látszik. E *palást* a ruha jobb könyöki részéhez látszik erősítve-rögzítve lenni.¹⁸

Külön ki kell emelni a 14. század harmadik negyedéből a magyar Képes Krónika András király koronázását ábrázoló miniatúráját. Ezen Szent Erzsébet elől és középen nyíló, a nyaknál koronggal összefogott zöld *palástja* a bal kézzel *alkalomszerűen* van felemelve. Alatta kilátszik a sötétebb zöld *felsőruha*¹⁹ (8. kép).

Felsőruhák: Az elől felemelt *palástok* után következnek néhány, ugyancsak a 14. századi, elől felemelt *felsőruha*-ábrázolás. A 14. századi német Manesse kódexből való az a miniatúra, amely a polgárság ruházatából ábrázol néhányat. Ilyen például egy hölgy ujjatlan *felsőruhája*, amely jobb oldalt *alkalomszerűen* felemelve – jobb felé haladó ráncokat képez.²⁰ Ugyanebből a kódexből egy másik ábrázolást lehet idézni, amelyen a hölgy *felsőruhája* a jobb alsókarral a testhez szorítva van *alkalomszerűen* felemelve és jobb felé húzó ráncokat mutat. Alatta látszik a sötét alsóruha.²¹



5. kép. Châlons-i polgárnő.
Piton, Camille: *Le costume civil en France...*
50. Paris é. n.

15 Davenport i. m. 199. 554. kép.

16 Šronková, O. 1954. 28. 10. kép.

17 Šronková i. m. 35. 16. rajz.

18 Davenport i. m. 225. 628. kép.

19 Képes Krónika, Facsimile kiadás, 1964. II. András koronázása. Kép: 123. „f 62^{br}” 123. Magyar szöveg: 61.

20 Davenport i. m. 229. 638. kép.

21 Davenport i. m. 228. 637. kép.



6. kép. Margaret de Welsokne. Kr. u. 1328.
Davenport, Milia: *The Book of Costume*
209. 586. kép. New York 1972



7. kép. Velislav Biblia részlete. Šronková, Olga:
Die Mode der gotischen Frau.
Prag 1954. 28. 10. kép



8. kép. Képes Krónika, II. András koronázása. Szent Erzsébet glóriával a fején. Pirossal bélelt világoszöld palástja a nyaknál koronggal a középén összefogott. Facsimile kötet 123. „f 62^b”. Szöveges kötet 61.

Angol hölgy ujjatlan felsőruháját a jobb alkarral úgy szorítja *alkalomszerűen* a felsőtestéhez, hogy ez a jobb kar fölött *buggyot* vet. Bal kezével (balkezes?) korsóból vizet önt egy nagyobb, szintén korsóféle edénybe, amelyet szolgálóféle tart (9. kép).²² Ugyancsak 14. századi a cseh Wenzel biblia egyik miniatúrájának részlete, amely azt ábrázolja, hogy Sámson szüleivel Timnáhba megy. Ebben egy női alak egyszerű, sötét *felsőruhája* alul, a jobb kézzel van *alkalomszerűen* felemelve. Alóla kilátszik a világosabb alsóruha.²³ Ez a nő talán idősebb, talán szolgáló.

²² Houston i. m. 97. 162. rajz.

²³ Šronková i. m. 154. 88. kép.



9. kép. Nő vizet önt korsóból egy nagyobb korsóba, melyet szolgálóféle tart
Houston i. m. 162. és 163. rajzok

peremű *felsőruháját* a bal kézzel *alkalomszerűen* és *buggyot vetve* felemeli, alatta kis darabon kilátszik a világos alsóruha.²⁶ Ugyancsak Mary G. Houston²⁷ két, 15. századi flamand hölgy felsőruháját a bal kézzel *alkalomszerűen* és *buggyot vetve* felemeli.

Legszébb, 15. századi, előkelő polgári ruhákat mutató kép Jan van Eycknek az Arnolfini házaspárról készített festménye (10. kép), amely 1453-ból való. A feleség zöld *felsőruhája* elől a bal kézzel *alkalomszerűen* és *buggyot vetve* van felemelve. Alóla az alján és felül, a kéznél hosszabb ujjak függőleges, szőrmével szegett hasítékain, az alkarokon a drága anyagú alsó, kékposztó ruha kilátszik.²⁸ Itt világos, hogy ez az alulra vett ruha ugyancsak drága posztóból készült és a felülre vett zöld ruhával együtt képezi az öltözetet.

Igen szép az ún. Grimani Breviárium áprilisi, húsvéti sétát ábrázoló miniatúrája (11. kép).²⁹ Itt egy előkelő hölgy elől és *alkalomszerűen* a két kezével emeli fel kék *felsőruháját*. Alóla kilátszik a lilás-szürke alsóruha. „Henry, King of England” Henrik, angol király köszönti feleségét és öt anyja, valamint Gloucester hercegének pártfogásába ajánlja. A királynő kíséretének jobb oldalán álló hölgy a sötét *felsőruha* elejét a jobb karal *alkalomszerűen* és talán *buggyot vetve* emeli fel.

A következőkben idézhető ábrázolás a francia Froissart (1338–1414) krónikájából való. Azt a jelenetet ábrázolja, amelyen Guillaume, Pommiers lordja és titkára, Jean Coulon lefejezése látható. A nézők csoportjában egy nőalak hosszú *egyberuhája* a jobb kézzel van *alkalomszerűen* felemelve. Az eset 1375-ben történt, az ábrázolás sem lehet sokkal későbbi.²⁴ Ugyancsak a 14. századból származik Isabeau de Bavière pecsétje. E hölgy sima palást alatti *felsőruhájának* szoknyarésze a jobb oldalon a jobb kézzel van *alkalomszerűen* felemelve, s emiatt a ruhán jobb felé húzó, V alakú ráncok képződnek.²⁵

A 15. században a felsőruha fölött *alkalomszerűen* felemelt *palástábrázolások* ritkulni látszanak, de igen megszaporodnak az elől *alkalomszerűen* felemelt előkelő *felsőruhák* és a *rögzítetten* felemelt paraszti *felsőruhák*.

Berry herceg hóraskönyvében, amelyet 1416-ban a Limbourg fivérek készítettek, francia előkelő hölgy széles világos

24 Piton i. m. 61.

25 Piton i. m. 51. Felső kép.

26 Houston i. m. 167, 292. rajz.

27 Houston i. m. 177, 308 és 309. rajzok.

28 Boucher i. m. 190.

29 Bloesch 1935. Grimani Breviárium, IV. miniatúra. Osterspaziergang April, Húsvéti séta Április.



10. kép. Jan van Eyck Arnolfini házaspárt ábrázoló képe. Boucher, François: *Histoire du costume*. Paris 1965. 190.



11. kép. Húsvéti séta, április „Osterspaziergang April”. Bloesch, Hans: *Arbeit und Feste im Reigen des Jahres*. Grimani Breviárium 1935. Bern

A kép sajnos, elég sötét.³⁰ Az amsterdami dóm kályhájának egyik vörös vagy sárgaréz (laiton) női szobrocskájának elől két kézzel *alkalomszerűen* felemelt a *felsőruhája*. Alóla kilátszik a hólokba rakott alsóruha.³¹ Ugyane szerző ugyanez amsterdami kályha egy másik nőalak hasonló szobrocskáját is mutatja, *alkalomszerűen* felemelt *felsőruhájának* eleje valószínűleg az övbe van tűzve és V alakú ráncokat vet, a két kéz szabadnak látszik. Az elől-alul kilátszó alsóruha hólokba rakott.³²

Három, angol–francia divat szerint öltözött hölgy közül a bal és a középső alak *felsőruhájának* szoknyarésze a jobb kézzel elől *alkalomszerűen* és *buggyot vetve* van felemelve (12. kép).³³

A 15. században igen megszorodnak a parasztábrázolások. De míg az előkelők *felsőruháit alkalomszerűen*, a felemelő kézen nem egyszer átlendülve, *buggyot vetve* hajtották vissza, aminek célja a hasonlóan drága, nem egyszer mintás anyagú alsóruhák megmutatása volt, a paraszti ruhák elől vagy kétoldalt felemelt szoknyarészei általában *rögzítettek*, elől gyakran köténnyel kombinálva. E kombinálás célja azonban nem a drága alsóruha mutogatása volt – ilyeneket nem is viselt a parasztság –, hanem az öltözet, a ruházat védelme a fizikai munka okozta szennyeződésektől.

30 Davenport i. m. 315. 833. kép.

31 Piton i. m. 63. jobb alsó kép.

32 Piton i. m. 65.

33 Houston i. m. 177. 308. és 309. számú rajzai.



12. kép. Előkelő hölgyek a 15. századból. Houston i. m. 177. 308–309. ábrák



13. kép. „Heuernte Mai Juni” Szénakaszálás Május, Június. Bloesch i. m. V. miniatúra

Legszebb paraszti ábrázolása ennek a ruházatviselési módnak ugyancsak a Grimani Breviáriumban található.³⁴ Ennek V. miniatúrája május–júniusi szénamunkát mutat be („Heuernte Mai–Juni”). A cipős férfiak lekaszálta szénát a kép bal oldalán két, kétágú favillával dolgozó nő rendekbe gyűjti. Mindkettő szoknyája kétoldalt felemelt és hátul rögzített (13. kép). Mindkettőn kötény, és mindketten meztláb vannak. A kép felső részén ábrázolt nő rózsaszínnel bélelt és hátul összetűzött *rögzített*, rövid ujjú kék *egyberuhája* alól, a felső dekoltáznál és az alkarokon kilátszik a fehér vászon – feltehetően lenvászon – alsóruha. Az alsó nő hasonlóan kinéző, de már a renaissance korára mutató, felső- és alsórészből (szoknyából) álló ruhája, amely rózsaszínű felsőrészből és kék, elől-kétoldalt ugyancsak *rögzítve* felemelt szoknyarészből áll. Eléje kötény van kötve és – mint a felső alakon – kétoldalt kilátszik a fehér (len)vászon alsó.

Meg lehet még említeni ugyane Grimani Breviárium második képét, amely téli parasztudvart ábrázol februárban („Bauernhof im Winter Februar”). E ház nyitott ajtajú konyhájában ülve fonó nő látható. Rózsaszínű, fűzős derekú *felsőruhája* és a fölötte lévő fehér kötény a térdeknél felemelve kissé visszahajtott. Alóla kilátszik a fehér (len)vászon alsóruha, és ez a fehér vászon a ruha gallérját is képezi.³⁵

A Grimani Breviáriumból idézethez hasonló szénamunka-jelenetet mutat a Limbourg fivérek készítette „Les très Riches Heures du Duc de Berry” óraskönyve. 1416-ban készült. Itt a kaszáló férfiak meztlábbasak, a lekaszált szénát kétágú favillával

34 Bloesch i. m. V. miniatúra. Szénakaszálás május–június („Heuernte Mai Juni”).

35 Bloesch i. m. II. miniatúra. Téli parasztudvar. Február („Bauernhof im Winter Februar”).

rendekbe gyűjtő nőkhöz hasonlóan. A két nő közül az egyik kék *felsőruhája* elől *rögzítetten* van felemelve, s alul és az alkarokon látszik a fehér (len)vászon alsóruha. Kötény itt nincs.³⁶ Juh mellett lépegetve fonó, cipős leány *felsőszoknyája* elől *rögzítve* van fel-emelve, alatta kilátszik a bő alsóruha.³⁷ Kötény itt sincs.

Terentius, Kr. e. 194–159 között élt latin komédiaíró 15. századi francia, illusztrált kiadásában két, karjaikban kisbabát tartó parasztnő látható. Mindkettőn felső- és szoknyarészből álló, zöld *felsőruha*. A szoknyarész elől *rögzítve* felemelt. Alul és az alkarokon kilátszik a kék alsóruha.³⁸ Az Oakes és Hill szerzőpáros több 15. századi paraszttábrázolást, rajzot közöl: 1450 körül Észak-Németalföldről Klèves-i Katalin hórás-könyvéből az egyik miniatúrán parasztasszony látható, köténye alatt *rögzítetten* feltűzött *felsőszoknyával*, amely alól kilátszik a rajzon rézsútos, keskeny fekete csíkozású alsószoknya.³⁹ Ugyane szerzőpáros dél-németalföldi parasztasszonyt ábrázol 1481-ből. Sötét, ujjatlan felsőruhájának szoknyarésze elől *rögzítetten* van feltűzve, előtte kötény. Alul kétoldalt kilátszik a fehér vászon alsóruha, amely a sűrűn ráncolt ujjaknak is anyaga.⁴⁰ Az Oakes és Hill szerzőpáros idézett munkájának 79. rajzán 15. sz.-i francia parasztnő látható. Fején szalmakalap, kezében kétágú, vasvégű favilla. *Felsőruhájának* szoknyarésze körül *rögzítetten* fel van tűzve. Alóla kilátszik a hólokba rakott, széles, világos permű, sötét alsó. Kötény itt sincs („Le Livre des Saisons”). Oakes és Hill következő rajza német parasztnőt mutat. Világos *felsőruhájának* szoknyarésze elől a bal oldalon *rögzítve* feltűrt, alatta kilátszik a fekete-fehér kockamintás alsó. Kezében nyolcfogú gereblye.⁴¹

Végül késő 15. századi – 1490-ből való – Charles d’Angoulême hórás-könyvének egyik miniatúrája, amely táncoló falusiakat ábrázol. Egy táncoló, csuklyás nőalak sima és öves *felsőruhájának* szoknyarésze feltehetően az övbe tűzve – *rögzítve* – kétoldalt fel van emelve, bár az ábrán csak a bal oldal látszik. Alatta nagy darab látható az ugyancsak hosszú, fehér alsóból. Kötény itt sincs. De a háttérben egy másik táncoló nő sima *felsőruhája* elé kötény van kötve⁴² (14. kép).

A 16. században a *felsőruhák* elől vagy kétoldalt felemelése az előkelőbbeknél *alkalomszerűen*, a parasztnőknél *rögzítve* folytatódik. Az *alkalomszerű* felemelésnél a felemelt ruhaelej nemegyszer *buggyot képez*. Sőt olyan variáns is van, amikor a felemelt ruhaelejek a ruhaujj könyöki részéhez vannak *rögzítve*. De a cél itt is a drága anyagú, néha díszített alsóruha megmutatása volt, amely az öltözet részét képezte.

A 16. századból idézhető képek egyik legszebb példája id. Holbeinnek (1460–1524) egy bázeli asszonyt (Lady of Basel) ábrázoló képe (15. kép). A hölgy ráncolt szoknyája elől a bal kézzel *alkalomszerűen* és a karok fölött *buggyot vetve* van felemelve. Alóla kilátszik a hólokba rakott, díszes alsóruha.⁴³ Ugyanezt a képet többen, így Kybalová és Thiel is közli.⁴⁴ Bazeli hölgyet Holbein többször is festett, mindig ugyanabban a ruhában, de különböző szögekből nézve.⁴⁵ 1540 körül ifj. Hans Holbein egy angol pol-

36 Boucher i. m. 200. 366. kép.

37 Houston i. m. 182. 317. rajz.

38 Boucher i. m. 201. 368. kép.

39 Oakes és Hill Rural Costume. 44. 77. rajz.

40 Oakes és Hill i. m. 44. 78. rajz.

41 Oakes és Hill i. m. 44. 80. rajz.

42 Kybalová i. m. 122. 150. kép.

43 Davenport i. m. 395.

44 Kybalová i. m. 552. 911. kép és Thiel i. m. 174. 3. kép.

45 Boucher i. m. 220. 431. kép.



14. kép. Táncoló parasztok, 1490. Charles d'Angoulême Hóraskönyvből.
Kybalová: Képes divattörténet az ókortól napjainkig. 122. 150. kép. 1974. Budapest

gár feleségét festette meg. *Felsőszoknyája* a bal oldalon *alkalomszerűen* felemelt, alóla kilátszik a sötétebb alsó⁴⁶ (16. kép).

16. századi velencei hölgyet ábrázolt Dürer (1471–1528). A majd későbbben az empire divatra jellemző rövid felsőrészü *felsőruha* szoknyarésze a jobb kézzel *alkalomszerűen* és buggyot vetve van felemelve, és láttatni engedi a díszes alsóruhát.⁴⁷ Ugyancsak Dürer a mestere annak a tollrajznak, amelynek címe: A hölgy és a diák. A hölgy *felsőruhája* kétoldalt felemelve valószínűleg a ruhaujj könyöki részéhez van *rögzítve* és V alakú ráncokat képez. Jobb oldalt kilátszik az alsóruha. A két kéz szabad.⁴⁸

Német előkelő hölgyet ábrázol a svájci születésű Jost Amman illusztrálta „Trachtenbuch”, amelyet Hans Weigel adott ki 1577-ben Nürnbergben (17. kép). A hölgy *felsőruhájának* szoknyarésze két kézzel felemelt, *alkalomszerűen*, és alóla kilátszik a drága brokát alsóruha.⁴⁹

Bretagne-i Anna Jean Bourdichon festette hóraskönyvében Szent Katalin látható. Hermelinnel keskenyen szegett *felsőruháját* a jobb kézzel *alkalomszerűen* felemeli és alóla kis darabon kilátszik a világosabb alsó.⁵⁰ Az olasz Vecellio „Habiti antichi e moderni” című, 1590-ben megjelent albumában többek között három olasz hölgyet ábrázol. A középső hölgy hosszú *egyberuhájának* szoknyarésze baloldalt *alkalomszerűen*

46 Boucher i. m. 234. 483. kép.

47 Boucher i. m. 213. 407. kép.

48 Kybalová i. m. 157. 212. kép.

49 Davenport i. m. 501. 1346. kép. Jost Amman.

50 Davenport i. m. 470. 1245. kép. Anne of Brittany.



15. kép. id. Holbein, Hans: Bázeli hölgy
Davenport i. m. 395. 1051. kép



16. kép. ifj. Holbein, Angol polgár
felesége. 1540 körül
Boucher i. m. 234. 483. kép

felemelt és láttatni engedi a három vízszintes csíkkal díszített, sötét alsóruhát.⁵¹ A német-bajor M. Z. Mester táncoló alakokat ábrázoló képének bal alsó sarkában egymással táncoló hölgy és úr látható. A hölgy hosszú *felsőruhájának* szoknyarésze jobb oldalt felemelt és valószínűleg a ruha hosszú ujjának könyökrészéhez rögzített.⁵²

A 16. században az addigi női *egyberuha* a deréknál *szétválík* szoknya- és felsőrészre. Ennek előhírnöke a 15. századi Grimani Breviáriumban ábrázolt egyik szénagyűjtő asszony (13. kép). Ezt igen jól szemlélteti Jan de Vos et Galle 1595-ben megjelent, satirikus tárgyú metszete, amely a díszes, tehát nyilván mutogatni való alsószoknyára terebélyesítő (a 19–20. századi magyar parasztviseletben gyutacsnak, kolbásznak, puffámlinak stb. nevezett, csepűvel töltött hurkafélék) – „bourrelets” felkötését ábrázolja a legfelső alsószoknya fölött.⁵³

Az előkelőknél *rögzítve* felemelt szoknyarészt egy 15. század végi, 16. század eleji kárpiton is látni lehet. Davenport szerint ez a kárpit jeleneteket ábrázol a falusi életből. E francia-flamand kárpit egyik alakján elől, a kötény korcába *buggyot vetve rögzítve* felemelt *felsőruha* szoknyarésze elől kilátszik az alsószoknya⁵⁴ (18. kép).

51 Kybalová i. m. 174. 242. kép. Vecellio.

52 Davenport i. m. 379. 997. kép.

53 Boucher i. m. 321. 472. kép; Thiel i. m. 206. 362. kép.

54 Davenport i. m. 469. 1240. kép.



17. kép. Német nő. Jost Amman
illusztrációja Hans Weigel
Trachtenbuchjából Nürnberg, 1577.



18. kép. „Country life” Falusi élet.
Késő 15., korai 16. század.
Davenport i. m. 469. 1240. kép

Következik néhány 16. századi *parasztábrázolás*. Ebben az időszakban a *felsőruhák* elöl vagy kétoldalt felemelt szoknyarészei általában – a 15. századhoz hasonlóan – *rögzítettek*. Furcsa módon az idézhető 16. századi ábrázolásokon nem látható kötény. Ahol mégis van, ez az ünnepi ruhákon polgári hatás és nem a ruhának a szennyeződéstől való megóvását szolgálja.

Másik paraszttárgyú képünkön németalföldi paraszttasszony vizet hord 1529-ben. *Felsőruhájának* ráncolt szoknyarésze elöl és kétoldalt *rögzítetten* van felemelve.⁵⁵ Kötény itt nincs (19. kép).

Breughel (1568–1625) számos paraszttárgyú képet festett. Egy 1566-ban készült képén táncoló parasztnő *felsőszoknyája* kétoldalt ennek övébe van tűzve – *rögzítve*. A sötét alsó kétoldalt kilátszik, a kezek szabadok (20. kép).⁵⁶ 1567-ből származik az az olasz paraszttasszonyt mutató kép, amelyen sima *felsőruhán* apró ráncokba rakott kötény van. Az öves *egyberuha* a jobb kézzel *alkalomszerűen* felemelt, alóla kilátszik az oldalt nagy hólokba rakott alsószoknya. Az apró ráncokba szedett kötény polgári hatás, csupán díszítő szerepe van és nem óvja a ruhát a szennyeződéstől.⁵⁷

55 Oakes és Hill i. m. 51. 92. rajz.

56 Oakes és Hill i. m. 52. 99. rajz.

57 Oakes és Hill i. m. 53. 100. rajz.



19. kép. Németalföldi parasztnő vizet hord.
1529. Oakes és Hill: *Rural Costume*. 51. 92. rajz.
London–New York 1970.



20. kép. Breughel: *Táncoló parasztnő*.
Oakes és Hill i. m. 52. 99. kép

A 15. századi anyagban utalás történt egy ülve fonó parasztnőt ábrázoló miniatúrára. A 16. században alsó-német-alföldi parasztnő ugyancsak ülve dolgozik, dohányt vagy gyapjút dolgoz meg. Felsőszoknyája elöl és kétoldalt valószínűleg az övbe rögzített, világos felsőszoknyát mutat, ami alól nagy darabon kilátszik a sötétebb alsó.⁵⁸

A 17. században előkelőknél, gazdagoknál, polgároknál, sőt ritkán parasztnőknél is folytatódik a drága anyagú *felsőruha* alatt hasonlóan drága anyagú, mutogatásra szánt alsóruhák viselete. A *felsőruhákat* vagy alkalomszerűen vagy *rögzítve* emelték fel. A felső és alsó ruhák itt is együtt képezték az öltözetet.

Elsőnek Peter Paul Rubens 1610-ben készült, ismert önarcképére lehet utalni, amelyen a művész önmagát és feleségét, Isabella Brantot festette meg. Az asszony bordó, bársonynak ható, arany paszmánttal díszített és a bal kézzel *alkalomszerűen* felfogott *felsőszoknyája* alól kilátszik a lilás alsó. A kezek szabadok.⁵⁹ 1621-ben készült Cornelis de Vos – a festőt és családját ábrázoló képe (21. kép). Az asszony a díszes, fekete-lilás bársony *felsőruhát* a bal kezével *alkalomszerűen* felemeli. Alóla kilátszik a díszes, piros alsószoknya.⁶⁰ Wenzel Hollar (1607–1677) a négy évszaktot jelképező, négy divatos, elegáns ruhába öltözött hölgyet mutat I. Károly angol király udvarában. A

⁵⁸ Oakes és Hill i. m. 51. 93. rajz.

⁵⁹ Boucher i. m. 256. 564. kép. Rubens.

⁶⁰ Boucher i. m. 253. 552. kép. Cornelis de Vos.



21. kép. Cornelis de Vos: „Le peintre et sa famille” (A festő és családja)
Boucher i. m. 253. 552. kép

szoknya fölött fehér kötény, amelyet a jobb kezével jobb felé húzva emel fel. A bal kezében kosarat tart.⁶⁴ 1640-ből való az a rajz, amely a Brit Szigeteken lakó parasztnőt mutat. *Felsőruhája* a bal kézzel *alkalomszerűen* felemelve, a jobb kezével pedig kosarat tart.⁶⁵ Valamivel későbből, 1664-ből származik az a rajz, amelyen dél-németalföldi parasztnő látható. Sötét, alul vízszintes világos csíkokkal díszített alsószoknya fölött, elől

felemelt *felsőszoknyák* valószínűleg *rögzítettek*.⁶¹ 1660 körüli G. Wetscher fiatal lányt ábrázoló képe. A lilás-fekete *felsőruha* körül *rögzítve* felemelt szoknyarésze alól láttatni engedi a fényes, fehér selyem, díszített alsóruhát. A két kéz szabad.⁶² 1682 körüli a Conti hercegnőt ábrázoló anonim rajz. Az alul peremes *felsőruha* szoknyarésze a bal kézzel *alkalomszerűen* felemelt. Alatta ennek is kilátszik a díszes alsója.⁶³

Mint a felső társadalmi körök ruháinál, a parasztságnál is felfedezhető – később – a felemelt felsőszoknya alól láttatni kívánt alsószoknya. Legjobban J. D. de Saint Jean Párizs környéki parasztnőt ábrázoló képe mutatja ezt (22. kép). Piros felsőszoknyája körül *rögzítve* van felemelve, alatta díszes, tarka peremű, sárga alsószoknya. E kettős

61 Boucher i. m. 273. 639, 640, 641 és 642. kép.

62 Boucher i. m. 268. 525. kép.

63 Boucher i. m. 262. 584. kép. Conti hercegnő.

64 Boucher i. m. 289. 692. kép. Paysanne des environs de Paris.

65 Oakes és Hill i. m. 174. 292. rajz.



22. kép. „Paysanne des environs de Paris” Párizs környéki parasztnő. Boucher i. m. 289. 629. kép



23. kép. „Diana Viscountess” Diana hercegnő. Kybalová i. m. 214. 311. kép

és jobb oldalt rögzítetten feltűzött, világos felsőszoknya. A két kéz szabad, kötény itt sincs.⁶⁶

A 18. században az elől felemelt palást már régóta divatjamúlt. *Felsőruhák*, vagy azok szoknyarészei azonban elől *alkalomszerűen* felemelve, de *rögzítve* is folytatódnak. Első, nagyon szép képünk Diana, Crosbie hercegnője *felsőruhájának* szoknyarésze a jobb kézzel *alkalomszerűen* van felemelve (23. kép). Reynolds (1723–1782) festménye után készült a bemutatott metszet. A hercegnő felső- és alsóruhája drága selyemanyagból készült.⁶⁷ 1750 körülről való Gainsborough „Beszélgetés egy parkban” („Conversation dans un parc”) című képe. A hölgyön *alkalomszerűen* felemelt, rózsaszínű felsőszoknya alatt kék alsószoknya látható. A két szoknya együtt alkotja az öltözetet.⁶⁸ A francia Watteau egyik festményéről 1715 körül készült metszeten háttal álló hölgy *felsőruhájának* szoknyarésze a bal kézzel *alkalomszerűen* felemelt. A ruha anyaga valamilyen kemény, talán taftszerű selyem.⁶⁹ Egy 1775 körülről való francia divatrajz úrnőt és szolgálot ábrázol. Az úrnő *alkalomszerűen* felemelt *felsőruhája* szoknyarésze alól kilátszik a fodros alsó.⁷⁰ Egy ugyancsak francia, 1729-ből származó ábrázolás két egymás fölötti ruhából álló abroncsszoknyát mutat. A metszeten a *felsőruha* a bal kézzel *alkalomszerűen* van a baloldalon felemelve. Valószínűleg ebből a formából fejlődött ki a 18.

66 Oakes és Hill i. m. 124. 228. rajz.

67 Kybalová i. m. 214. 311. kép. Diana.

68 Boucher i. m. 312. 777. kép.

69 Boucher i. m. 294. 708. kép.

70 Kybalová i. m. 212. 308. kép.



24. kép. Franz Neuhauser: „Hermannstädter Markt im Jahre 1788”
(Szebeni vásár 1788-ban) A szebeni Bruckenthal Museum levelezőlapja

században oly divatos „paniers” forma.⁷¹ A 18. század végéről, 1790-ből való Goya „Marquesa de Pontejos” című képe, amely spanyol márkinőt ábrázol körül rögzítve feltűzött, fátyolszerű felsőszoknyában.⁷² Goethe *Utazás Itáliában* című művében Veronából írja az alábbiakat (1786. szeptember 16.): „Ha a nőnek tiszta a fehéreneműje, akkor nem mulasztja el fekete szoknyáját az egyik oldalon magasan fölemelni. Úgy felövezi, hogy a derekáig ér és a korzet hasadékát befödi, melynek színe bármilyen lehet (Ford. Bálint Aladár).⁷³

71 Boucher i. m. 295. 713. kép.

72 Davenport i. m. 732. 2057. kép. Goya.

73 Az adatot N. Fülöp Katalinnak köszönöm.

A *felsőruhá*nak, felsőruha szoknyarészének ez a feltűzése a 18. századi *parasztoknál* is folytatódik. 1799-ből való az a rajz, amely spanyol parasztnőt mutat elől és kétoldalt *rögzítve* feltűzött, sötétebb *felsőszoknyában*, amely alól kilátszik a világos alsó.⁷⁴ Norvég parasztnő függőleges-csíkos *felsőszoknyája* körül *rögzítetten* fel van hajtva, alóla körül kilátszik a kockamintás alsószoknya. Kötény itt sincs, a kezek szabadok.⁷⁵ Végül egy szintén paraszti, az idézett szerzőpáros által polgári hatásúnak tartott rajzon látható, 1700-ból a németalföldi Zandaamból származó rajzra lehet utalni, amely ülő, németalföldi parasztnőt mutat. *Felsőszoknyája* elől, a térdeknél *alkalomszerűen* van felhajtva, és alóla nagy darabon kilátszik a világos alsó.⁷⁶ A következő, idézhető rajzon skót halász felesége, fején homlokpánttal rögzített, hallal teli kosarat cipel. Csíkos *felsőszoknyája* körül *rögzítve* felemelt, s az alóla kilátszó alsószoknyát alul három, vízszintes csík díszíti. Kötény nincs, a két kéz szabad.⁷⁷ Angol, késő 18. századi egy szénát gereblyével összeszedő, „Haymaking” parasztnő. A sötét *egyberuha* szoknyarésze elől és kétoldalt *rögzítetten* van felemelve, felhajtva. Elöl kötény védi a ruhát. Két kezével fogja a gereblyét.⁷⁸

A 18. század végéről már erdélyi, magyar vagy magyar vonatkozású képet is lehet közölni. 1788-ból származik Franz Neuhauser – a szebeni Bruckenthal Múzeum tulajdonában lévő – képe, amely szebeni nagyvásárt ábrázol. A kép közepén a 19–20. századi, kalotaszegi muszuj formájú szoknyában áll egy nagyvásárban részt vevő nő. Hogy szász volt-e, vagy esetleg magyar, ma már nem dönthető el⁷⁹ (24. kép).

A 19. században is él még a kettős szoknya divatja. Az idézhető képen a *felsőszoknya* körül nem egyenletesen felhajtott, hanem körül egyenletesen rövidebb az alsószoknyánál. Egy 1865 körüli névtelen akvarell báli ruhát ábrázol.⁸⁰ 1871–72 körül készült az a kép, amely városiasan öltözött nőt mutat (25. kép). Világos *felsőszoknyája* a jobb oldalon láthatóan *rögzítve* van felemelve.⁸¹

Talán kezdődő turnürnek fogható fel C. Corot (1796–1875) 1874-ben festett, kékruhás hölgye („La dame en bleu”). Kék *felsőruhájának* szoknyarésze kétoldalt *rögzítve* felemelt, és hátul nagy csomóba rendezett.⁸² 1883-ban a walesi herceget mutatja egy festmény. A későbbi VII. Edwardot ábrázoló kép jobb oldalán kisfiú kezét fogó hölgy *felsőruhájának* szoknyarésze a bal kézzel *alkalomszerűen* felemelt. A kezek szabadok.⁸³ 1801-ben festette P. P. Prud'hon az angol „Schimmelpenninck család” című képét. Ezen empire divatú, zöldes fátyolból készült *felsőruha* a jobb kézzel *alkalomszerűen* és *bugygyot vetve* van felemelve, alatta ugyancsak zöldes selyem, de világosabb alsóruha látszik ki.⁸⁴ Ugyancsak 19. századi, krocketjátékot ábrázol az a kép, amelynek részletén hölgy látható. Aprókockás *felsőruhája* szoknyarésze kétoldalt *rögzítetten* van felemelve, alatta látszik a függőleges csíkozású alsóruha.⁸⁵

74 Oakes és Hill i. m. 66. 133. rajz.

75 Oakes és Hill i. m. 66. 135. rajz.

76 Oakes és Hill i. m. 62. 126. rajz. Zandaam.

77 Oakes és Hill i. m. 176. 296. rajz.

78 Oakes és Hill i. m. 176. 295. rajz.

79 Neuhauser, Franz: Nagyszebeni piac 1788-ban. (Hermannstädter Jahrmarkt im Jahre 1788). Bruckenthal Museum. A szebeni Bruckenthal Múzeum levelezőlapja.

80 Boucher i. m. 377. 993. kép.

81 Boucher i. m. 393. 1048. kép. Degas, utcai ruhás asszony.

82 Boucher i. m. 395. 1051. kép. Kékruhás nő.

83 Kybalová i. m. 287. 451. kép.

84 Boucher i. m. 332. 832. kép.

85 Boucher i. m. 385. 1018. kép.



25. kép. Degas: „Femme en costume de ville”
(Városi ruhás asszony)
Boucher i. m. 393. 1048. kép

Felemelt felsőszoknyájú *parasztábrázolások* a 19. században is folytatódnak, de ezek nem egyeznek sem a magyar paraszti „felakasztott” szoknyával, sem az idézett, csodálatos Grimani Breviárium *rögzítve* felakasztott paraszti szoknyáival. Két példát mégis lehet erre is idézni. Egyik francia, 1865-ből, Finistère területéről való öltözetet ábrázol. Egy ülő nő világos *felsőszoknyája* a bal térdre *alkalomszerűen* van felhajtva, és a kezek szabadok. A felsőszoknya alól kilátszik a függőleges csíkozású alsószoknya.⁸⁶ A másik rajz spanyol parasztnőt ábrázol. Felső, rakott szoknyája legalább a vállakig felhajtott. Alóla keskenyen kilátszik a világos alsó. Mivel a figura háttal áll, sem a felerősítés módja (*rögzített* vagy *alkalomszerűen* felemelt), sem a kötény megléte vagy hiánya nem állapítható meg.⁸⁷

A 19. századból már számos magyar ábrázolást lehet idézni. 1816-ból való Bikkessy-Heinbucher „Egy Pest Vármegyei Paraszt és egy Szolgáló” (sic) („Ein Bauer und eine Magd, aus dem Pester Comitatus”) című képe. A szolgáló fehér (felső? vagy) alsó szoknyája fölött bal felé felemelt és a szoknya korcába *rögzítetten* tűzött, kék *felsőszoknya* vagy bőkötény látható. Külön kötény itt sincs.⁸⁸ Ugyancsak Bikkessy-Heinbucher képe a „Kis Marton vidéki asszonyok” („Weiber aus der Gegend von Eisenstadt”). A jobboldali

asszony kék felsőszoknyája elöl kétoldalt *rögzítetten* van a kötény korcába tűzve. Külső részén alul-körül két, vízszintes sárga csíkkal díszített, belső oldalán ugyancsak alul-körül 2–3 ujjnyi piros sáv húzódik, amely a felsőszoknya kétoldali felemelésével – a kalotaszegi muszujnak nevezett szoknyához hasonlóan – kifordul.⁸⁹ 1854-ben a „Magyarország és Erdély képekben” (Kalotaszegi viselet Erdélyben) leányt és legényt ábrázol. A pártás leány felsőszoknyája – muszujja – kétoldalt *rögzítetten* van a korbca tűzve. Körül és kétoldalt kilátszik a fehér alsó. Előtte ünnepi, fekete alapon zölddel díszített kötény.⁹⁰ 1857-ben a Vasárnapi Újságban Torontál megyéből vizet hordó nő látható, oldalt felemelt szoknyában.⁹¹ Sterio Károly (1821–1862) dunántúli asszonyt ábrázolt (26.

86 Oakes és Hill i. m. 132. 256. rajz.

87 Oakes és Hill i. m. 106. 198. rajz.

88 Kresz M., 1956. 7. tábla.

89 Kresz i. m. 19. tábla.

90 Kresz i. m. 59. tábla.

91 Paládi-Kovács A., 1981. 316. 7. kép. Vízhordás Torontál megyében, 7. kép.

kép). Pirosas felsőszoknyája elől *rögzítetten* van a korbba tűzve. Alóla kilátszik a hosszú fehér pendely, előtte kék kötény.⁹² Id. Jankó János (1833–1896) ceruzarajza aratók mulatságát ábrázolja. Baloldalt egy leány *felsőszoknyája* vagy bőköténye hátraléve *rögzítetten* van felülve vagy csomóba kötve. Alóla kilátszik a hosszú fehér alsó.⁹³

Századunkban a városi viselet számtalan variációja között a lépésnél a bal kézzel *alkalomszerűen* felemelt felsőszoknya és az alóla kilátszó, fodros alsószoknya látható, többek között 1906-ból (27. kép).⁹⁴ 1922-ből származik a városi divat „Hölgy rózsaszínben” című kép (28. kép). Ennél a világosabb rózsaszínű felsőszoknya körül egyenletesen, elől jobb felé erősebben és *alkalomszerűen* felemelt. Alóla kilátszik a kissé sötétebb alsószoknya.⁹⁵

Itt ismét hangsúlyozni kell, hogy az alsószoknya jelentése nem e korunkban szokásos 'alsó', hanem szinte mint egyenrangú viseletdarab, részét képezi az öltözetnek.

A *parasztágnál* is él ez a forma, amelynél az elől vagy kétoldalt felemelt felsőszoknya *rögzített*. Példánk (29. kép) skóciai halász feleségét ábrázolja. Függőleges-csíkos felsőszoknyája kétoldalt *rögzítetten* felemelt, alatta kilátszik a szintén függőleges



26. kép. Dunántúli asszony. Sterio Károly (1821–1862)
In: Kresz Mária: Magyar parasztviselet 1820–1867. 88. tábla.
Budapest 1956.

92 Kresz i. m. 88. tábla. Sterio Károly.

93 Kresz i. m. 67. tábla.

94 Boucher i. m. 405. 1095. kép. Lépésnél alkalomszerűen felemelt ruha. Fénykép.

95 Boucher i. m. 412. 1119. kép. Fénykép.



27. kép. Lépésnél a bal kézzel alkalomszerűen felemelt szoknya. Fénykép, 1906.
Boucher i. m. 405. 1095. kép



28. kép. „La dame en rose” (Rózsaszínű ruhás hölgy) Fénykép 1922-ből.
Boucher i. m. 412. 1119. kép

csíkozású alszoknya. A halaskosár homlokpánttal van a fejre erősítve, a két kéz szabad.⁹⁶

A magyar paraszti anyagban ebben a században, lényegében változatlanul él tovább a kalotaszegi muszuj, amelyet Torockón is viselnek, de ünnepre a feltűzött részt leeresztik, s csak hétköznapi – munkanapokon – emelik fel kétoldalt. Furcsa kivételként a Nógrád megyei Kazáron a sok szoknya fölött lévő legfelső szoknyát emelték fel kétoldalt.

Összefoglalás

A munka egy múlt századi, a Borsod megyei Tardon viselt, kétoldalt vagy elől felemelt és köténnyel kombinált szoknyaforma történetét ismerteti. A témával való elmélkedés elején úgy látszott, hogy fel lehet vázolni e paraszti szoknyaforma történetét a 15. századi breviáriumoktól és óráskönyvektől kezdve egészen a múlt század végéig, e század kezdetéig. E paraszti viselési formának történetét a dolgozat most csak a magyar anyag alapján tárgyalja, s a magyarságtól északra, keletre és délre, a Balkánig most nem tér ki. De analizálja a nyugati történeti anyag információit e viselési móddal kapcsolatban.

⁹⁶ Oakes és Hill i. m. 180. 304. rajz. Skóciai, newhaveni halász felesége. Rajz fényképről.

Az anyaggal való tüzetesebb foglalkozás közben ez a felsőszoknyának, vagy a felsőruházat szoknyarészenek kétoldalt vagy elől való felemelése a felsőbb társadalmi osztályok ruházatában tűnt fel először, mégpedig a felsőbb társadalmi osztályok rögzítetlen, *alkalomszerű* megoldásától a *rögzített* paraszti alkalmazásig. A felsőbb társadalmi osztályok alkalomszerű viselési módja az ókori görög és római palástokig látszik visszavezethetőnek, a bibliai és keleti ókor meg nem említésével.

Ezt az alkalmazási módot – rögzítetlen, alkalomszerű ráncolást mutatja a római Kr. u. 4. századi Santa Maria Maggiore templom mozaikján három női alak palástja, és a Kr. u. 6. századi, gyönyörű ravennai, Teodóra császármőt és kíséretét ábrázoló mozaikja. Ezen a császárnő lilás palástja elől, a bal oldalon alkalomszerűen van felemelve. A magyarság számára igen érdekes a 14. század utolsó harmadából származó Képes Krónika II. András király koronázását ábrázoló miniatúra, amelyen Szent Erzsébet a többi korabeli európai ábrázoláshoz hasonlóan *alkalomszerűen* emeli fel a bal kezével pirossal bélelt zöld palástját.

De a 13–16. századtól kezdve az elől, addig ráncokat vetve viselt palástok alatt feltűnnek a sima ingruhák ráncolásai is.

A 15. században, különösen a hóraskönyvekben, breviáriumokban és pecséteken feltűnnek a paraszti ábrázolások. De míg a felsőbb társadalmi osztályoknál az öltözetet együtt képező palástok, majd ingruhák felemelése mindig *alkalomszerű*, a paraszti viselési mód mindig *rögzített* és túlnyomórészt kötény is jár hozzá.

E század úri viseletében mérföldkőnek tartja a dolgozat van Eyck 1453-ban festett, az Arnolfini házaspárt ábrázoló képét, és az ugyancsak 15. századi Grimani Breviárium húsvéti sétát bemutató miniatúráját. E felső társadalmi osztályok viselési módjával párhuzamos az ugyancsak a Grimani Breviárium *paraszti*, május–júniusi szénakaszálást és a lekaszált széna rendekbe gyűjtését ábrázoló miniatúrája. Ebben a században tehát a kétféle társadalmi osztálynak kétféle a viselési módja: a *felső társadalmi osztályoké alkalomszerű*, a *parasztoké* pedig *rögzített*. Az előbbieknél az öltözetet alakító kétféle, egyenlő rangú, egymás fölötti felsőruha elől vagy kétoldalt azért van *alkalomszerűen* felemelve, hogy a drága alsó kilátszódjon, míg a parasztlak kétoldalt vagy elől felemelt szoknyái, túlnyomórészt köténnyel kombinált, *rögzített* viselési módja a ruházat megővését célozta a fizikai munka okozta szennyeződéstől.

A következő századokban e két viselési mód folytatódik, míg századunkban a parasztság és a paraszti viseletek eltűnésével ez a ma már igen ritka viselési forma a végső eltűnés felé halad.



29. kép. Newhaveni halász felesége. Brit Szigetek, Skócia. Oakes és Hill i. m. 180. 304. kép

IRODALOM

Apor Péter

1796 *Metamorphosis Transylvaniae* (Altorja) Kolozsvár. Újra kiadva: Bukarest 1978.

Bikkessy, E. v. Heinbucher

1816 *A Magyar és Horváth Országi legnevezetesebb Öltözetek Hazai Gyűjteménye*. Bétsben

Bloesch, Hans

1935 *Arbeit und Feste im Reigen des Jahres*. Bern

Boucher, François

1965 *Histoire de costume en Occident de l'antiquité à nos jours*. Paris

Búzási Enikő

1988 *Régi magyar arcképek, Kiállítási katalógus*. Tata Vár és Szombathely Képtár. Budapest

Búzási Enikő–C. Wilhelmb Gizella

1988 *Főúri ösgalériák, családi arcképek. Kiállítási katalógus*. Budapest

K. Csilléry Klára

1991 *A „kötés” (tűzött csipke) Magyarországon*. Ethn. 78–88. Budapest

Davenport, Milia

1972 *The Book of Costume I–II*. New York

Gutkowska-Rychlewska

1968 *Historia Ubiorów*. Wraclaw–Warszawa–Kraków

Horváth Terézia, Baloghné

1995 *A bagi női ünnepi viselet színei az 1940-es és az 1950-es években*. Ethn. 106. évf. 1. szám

Houston, Mary, G.

1939 *Medieval Costume in England and France. The 13th, 14th and 15th Centuries*. London

Jaschke, Franz

1821 *National Kleidertrachten und Ansichten von Ungern, Croatien, Slawonien, dem Banat und der Bukovina*. Wien

Kós Károly

1964 *A kalotaszegi muszuj. Műveltség és Hagyomány* 6. szám, Bp.

Kővári László

1860 *A magyar családi és közéleti viseletek a nemzeti fejedelmek korából*. Pest

Kovách Aladár

1907 *A tolnamegyei Sárköz népviselete*. NÉ. VIII. 74–94 és 201–221. Budapest

Kresz Mária

1956 *Magyar parasztviselet 1820–1867*. I–II. Budapest

Kybalová, Ludmila–Herbenová, Olga–Lamarová, Milena

1974 *Képes divattörténet az ókortól napjainkig*. Budapest (Das grosse Bilderlexikon der Mode. Prag 1966)

Nemes Mihály–Nagy Géza

1900 *A magyar viseletek története*. Budapest

- Oakes, Alma and Hamilton Hill, Margot*
1970 Rural Costume. Its Origin and Development in Western Europe and the British Isles. London–New York
- Paládi-Kovács Attila*
1981 Hagyományos vízholdó módok és eszközök a Kárpát-medencében. Ethn. XCII.
- Piton, Camille*
1926 Le costume civil en France du XIII^e au XIX^e siècle. Paris
- Radvánszky Béla*
1895–96 Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. századtól. I–II. Sajtókaza. Újra kiadva 1986. Budapest
- Szendrei János*
1905 A magyar viselet történeti fejlődése. Budapest
- Šronková, Olga*
1954 Die Mode der gotischen Frau. Prag
- Thiel, Erika*
1982 Geschichte des Kostüms. Die europäische Mode von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin
- Turnau, Irena*
1991 History of Dress in Central and Eastern Europe from the sixteenth to the nineteenth Century. Warszawa
- Vecellio*
1590 Habiti antichi e moderni. Venezia. In: *Thiel, Erika* 1982. 160 és 205.
- Viseletkódex Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból. Budapest, 1990.
- Wilhelmb, C. Gizella–Búzási Enikő*
1988 Főúri ősgalériák, családi arcképek. Kiállítási katalógus. Budapest

DER „AUFGEKNÜPFTE” ROCK VON TARD

In der vorliegenden Studie wird die Geschichte einer *Rockform* vorgestellt. Diese Art Rock wurde im vergangenen Jahrhundert in Tard, einer Ortschaft im Komitat Borsod, beidseitig oder vorn aufgeknüpft und mit einer Schürze kombiniert getragen. Bei der Auseinandersetzung mit dem Thema hatte es anfangs den Anschein, als ließe sich die Geschichte dieser bäuerlichen Rocktracht anfangen mit dem Grimaner Breviarium aus dem 15. Jahrhundert bis hin zum Ende des vergangenen bzw. bis zum Beginn unseres Jahrhunderts zusammenfassen. Diese bäuerliche Tracht wird hier nur anhand von ungarischem Material behandelt; auf die Gebiete nördlich, östlich und südlich des Ungarntums sowie auf den Balkan wird hier nicht eingegangen.

Bei eingehender Betrachtung stellte sich heraus, dass das beidseitige oder vordere Aufknüpfen des oberen Rockes oder des Rockteiles der Oberbekleidung auch bei der Bekleidung gesellschaftlich höher stehender Schichten zu beobachten war. Dies reichte von einer *befestigten* bäuerlichen Form bis hin zur unbefestigten *gelegentlichen* Form bei den gesellschaftlich höher stehenden Schichten. Die Art, den Rock gelegentlich so zu tragen, führte im weiteren zum Mantel hin, und die Form, ihn vorn unbefestigt und nur

gelegentlich aufgeschürzt zu tragen, kann scheinbar auf den altertümlichen griechischen und römischen Umhang zurückgeführt werden. Die Art, die Oberbekleidung zu gewissen Anlässen so zu tragen, zeigen die Gewänder der drei Frauengestalten auf dem Mosaik des Spieltypen, Maria Maggiore aus dem 4. Jahrhundert n.Chr. sowie das herrliche Mosaik von Ravenna aus dem 6. Jahrhundert n.Chr., auf dem die Kaiserin Theodora und ihre Geleitschaft dargestellt sind. Hier trägt die Kaiserin ihr lilafarbenes Gewand vorn und an der linken Seite aufgeschürzt.

Im 13. Jahrhundert des späteren Mittelalters begann man, auch die schlichten Kleider, die unter den in Falten gelegten Gewändern getragen wurden, gefaltet aufzuraffen. Diese Form der Tracht nahm zum 14. Jahrhundert hin zu. Recht interessant erscheint hier die aus dem letzten Drittel des 14. Jahrhunderts stammende Darstellung der Heiligen Elisabeth in der Bilderchronik, auf welcher die ungarische Heilige ihr Gewand ähnlich wie auf anderen europäischen Darstellungen – vorn aufgerafft trägt.

Im Verlauf des 15. Jahrhunderts kam es dann vor allem in den Stundenbüchern zu bäuerlichen Darstellungen. Während jedoch bei den gesellschaftlich höher stehenden Klassen die die Bekleidung darstellenden Umhänge und Obergewänder stets zu besonderen *Anlässen* aufgeschürzt wurden, waren diese bei den Bauern immer befestigt und meistens wurde auch eine Schürze dazu getragen. In der vorliegenden Arbeit werden die Darstellung der Eheleute Arnolfini von van Eyck aus dem Jahre 1453 und des weiteren die Miniatur vom Osterspaziergang des Grimaner Breviariums aus dem 15. Jahrhundert als Meilenstein in der herrschaftlichen Bekleidung des 15. Jahrhunderts angesehen. Eine Parallele zu der für die gesellschaftlich höher stehenden Klassen typischen Kleidungsart stellt auch die Miniatur des Grimaner Breviariums dar, auf der Bauersleute bei der Heuernte im Mai und Juni zu sehen sind. Im 15. Jahrhundert trug man die Gewänder weiterhin je nach Klassenzugehörigkeit: *gesellschaftlich höher Gestellte rafften ihr Gewand nur zu bestimmten Anlässen auf, während es bei den Bauern fest aufgeschürzt war*. Erstere rafften ihr Obergewand vorn oder beidseitig hoch, um ihr teures Unterkleid zur Schau zu stellen. Die Bauersfrauen befestigten ihre oberen, zuweilen mit einer Schürze kombinierten Röcke vorn oder seitlich, um diese vor Beschmutzung zu bewahren.

Diese beiden Arten, die Kleider zu tragen, setzten sich auch in den folgenden Jahrhunderten fort, bis mit dem Verschwinden des Bauerntums und der bäuerlichen Trachten im 20. Jahrhundert auch diese Form des Röcketragens allmählich zurückging, um dann fast völlig in Vergessenheit zu geraten.

Alice Gáborján

ADATOK EGY ISMERETLEN MEZŐCSÁTI FAZEKASC SALÁDRÓL

FÜVESSY ANIKÓ

Domanovszky György és Kresz Mária különböző írásaikban többször tanulmányozták a mezőcsáti fazekasságot.¹ Monográfiáját is Domanovszky György készítette el.² Munkáik megjelenése óta a gyűjtemények néhány olyan darabbal bővültek, melyek az anyakönyvek és a céhiratok adataival kiegészülve újabb megvilágításba helyezték ezt a jelentősebb kerámiaközpontot.³ A tárgyak közt négy olyan szignált darab is volt – mind-egyik butella –, melyen addig még ismeretlen fazekas neve szerepelt: Fazekas János (1835), Nagy Sándor (1837), Molnár József (1845) és Tóth János (1900). Nagy Sándor és Tóth János további életútját nem ismerjük. Molnár Józsefről pedig annyit tudunk, hogy miskolci születésű fazekaslegény volt, aki a miskolci céh legénylistáján citromfavirág néven szerepel. A butella készítésekor vándoridejét tölthette Mezőcsáton. Stílusa és kézírása alapján egy szintén 1845-ben készített miskakancsót is az ő munkájának tartunk. A két munka alapján Horváth Márton műhelyéhez szorosabb szálak fűzhetők, de motívumai között Rajczy-elemeket is találhatunk.⁴ Fazekas János személye viszont jelentősebb adatokkal gazdagította a mezőcsáti fazekasságra vonatkozó ismereteinket.

A mezőcsáti református anyakönyvek igen szegényes bejegyzéseikkel nem nagyon támogathatták a kutatásokat, ezért kell örülnünk minden olyan apró adatnak, mely egymást kiegészítve mégis előre viheti a kutatásokat. Legutóbb Fazekas János 1835-ös butellája és az 1828-as összeírás irányította figyelmemet újra Mezőcsátra. A butella a Néprajzi Múzeum gyűjteménye került István Erzsébet vásárlása révén a Pázmándi-gyűjteményből. A butellát Fazekas János készítette rokonának, Kapitány Jánosnak. Píllanatnyilag ez a legkorábbi készítésű mezőcsáti butella. Ilyen nevű fazekasról eddig nem volt tudomásunk, a miskolci fazekascéh irataiban sem figyeltünk fel eddig nevére. Hogy mégis élt Fazekas vezetéknévű család Mezőcsáton, aki cserépedény készítésével foglalkozott, azt az 1828-as országos összeírás erősítette meg, mely Rajczy Mihály (1794–1855) mellett a fazekasok sorában csak Fazekas Mihályt jelölte meg.⁵ Mindkét fazekas saját házában dolgozott, Rajczy Mihály egész évben, Fazekas Mihály pedig időszakosan.

Az összeírás idején azonban jól tudjuk, más mesterek (Kovács Mihály, nemes Horváth József és testvére János) is foglalkoztak edénykészítéssel. Biztosan jelentősebbnek ítélték Fazekas Mihály műhelyének működését, ha másodikként, mint aki csak időszakosan dolgozik, összeírták. A Horváth testvérek hiányát még magyarázhatja nemesi származásuk, hiszen a nemeseket csak akkor írták össze, ha főfoglalkozásként üzték az

1 A tanulmány OTKA támogatással (száma: T 013513) készült.

2 *Domanovszky Gy.*, 1953., 1968., 1981.; *Kresz M.*, 1961., 1969., 1991.

3 *Füvessy A.*, 1991., 1996.

4 NM 94.107.28., NM 68.33.1., Bereg Múzeum 63.95., NM 59.150.56.; *Füvessy A.*, 1991. 421.

5 OL B. 55.876., A Fazekas családra vonatkozó kutatásokhoz: *Füvessy A.*, 1996.

ipart.⁶ Kovács Mihály hiánya azonban elgondolkodtató, hiszen neki csak a felesége, Horváth Sára volt nemes. Már 1817-ben, házasságkötésekor fazekas mester volt, melyet az anyakönyv külön fel is tüntetett.⁷ Ezért merülhetett fel az a kérdés, hogy Kovács Mihály és Fazekas Mihály esetleg azonos személyt jelölhet. Ennek tisztázására a miskolci céhiratok és a mezőcsáti anyakönyvek ismételt áttekintésére volt szükség.

Kovács Mihály nem mezőcsáti születésű volt, mint korábban Domanovszky György feltételezte. Születési helyére az esketési anyakönyv is utal. Hatalmas Pál tanítványa volt, akinél 1811. július 14-én szabadult. A legénylistán, a legények származási helyét is megjelölő fontos céhíraton 1811. augusztus 3-án találtuk meg: „Kovács Mihály Borsod Vármegyéből Valk nevezetű Helyesgből származott, választott Virág nevet választott magának Tuba Rósa szál”.⁸ Életkora, mestersége alapján nyugodtan lehetett volna az összeírás Fazekas Mihály, akit esetleg ragadványnévvel írtak össze. A mezőcsáti anyakönyv azonban mást tanúsított.

Az anyakönyvekben a 18. század utolsó negyedében Fazekas vezetéknevű személy csak egyszer fordult elő, mint feleség. A mezővárosban tehát a jelzett időben Fazekas vezetéknevű családok nem éltek. Ezt követően bukkan fel a 19. század elején az anyakönyvben Fazekas Mihály neve 1806. július 10-én János, 1808. november 1-jén Mihály és 1823. július 26-án István nevű gyermekei keresztelésekor. Az anyakönyvi adatok tehát azt bizonyították, hogy Fazekas Mihály nevű ember élt Mezőcsáton, és ennek volt egy János nevű fia. Hogy minden valószínűség szerint a foglalkozása is fazekas volt, arra felesége neve utalt, aki Rajczy Anna volt, az idősebb Rajczy Mihály 1783-ban született nővére.⁹

Fazekas Mihály nem Mezőcsáton született, házasságát sem itt kötötte. Mivel 1806-ban már mint házasember élt Mezőcsáton, felesége életkora alapján úgy gondoljuk, 1780 körül születhetett. 10–15 évvel idősebb lehetett sógoránál, Rajczy Mihálynál. Mesterségválasztásában mindenképpen hatással lehetett az 1801-ben, hétéves korában megárvult sógorára. Rajczy Mihály azonban mégsem a Csáton dolgozó Fazekas Mihályhoz szegődött inasnak, hanem 1807. július 11-én Miskolcra, Szűts Jakabhoz, akinél 1810. augusztus 21-én szabadult.¹⁰ Ez arra utal, hogy Fazekas Mihály a mázasmunka készítésében valószínűleg járatlan volt, esetleg munkájának minősége nem felelt meg a 19. század eleji igényeknek, ezért nem volt alkalmas a divat diktálta magasabb képzettséget biztosítani. Nevével a miskolci fazekascéh inasai között nem is találkozunk, továbbá a legénylistán sem sikerült azonosítani. Ettől függetlenül valamelyik landmajszter tanítványaként kötődhetett a miskolci fazekascéhhez, mert a vidéki mesterek inasait elég rendszertelenül, sok esetben nevüket fel sem tüntetve jelentették be.

Fazekas Mihály miskolci céhhez való lazább kötődését jelezhetik a számadás-könyv 1806–1807 közti bejegyzései: „jöt bé Tsáti Fazekastul Levél pecsételésért 1.30” (1806. szept. 3.), „jöt bé Tsati Fazekastul 2.30” (1806. szept. 17.), továbbá „Tsáti Fazekasnak itt letiben költöttem 1.06” (1807. jan. 21.).¹¹ Ezek a bejegyzések azonban nemcsak vezetéknevet, hanem foglalkozást is jelölhettek, így Fazekas Mihályra éppúgy vo-

⁶ Bottko B., 1957. 255.

⁷ Mezőcsát református vegyes anyakönyv (ezután Mcs VA) II/818.

⁸ Domanovszky Gy., 1953. 19.; Füvessy A., 1996. 159.; A legénylistát Bodó Sándor 1975-ben dolgozta fel (vö. Bodó S., 1975.)

⁹ Mcs VA II/54., 62., 162.

¹⁰ Füvessy A., 1991. 417–418.

¹¹ Herman Ottó Múzeum (ezután HOM) tört.-dok. 76.13.3.

natkozhattak, mint az 1803-ban a miskolci fazekascéhbe állt mezőcsáti születésű Hatalmas Pálra, aki felváltva dolgozott Miskolcon és Mezőcsáton.

Hatalmas Pálról már korábban is tudtuk, hogy miskolci tanítvány volt, mestere a debreceni származású Ross István, akihez 1794. október 7-én szegődött. 1798. június 17-én a „Tökvirág” nevet választotta, majd 1802-ig különböző mesterekhez szegődött legénynek.¹² 1802. augusztus 9-én beköszöntőpénzt fizetett, majd 1803. július 18-án remekkészítéssel és céhbeállással kapcsolatos befizetéseit sorolta fel a számadáskönyv. Sikeres remeklése után a miskolci fazekascéh aktuális mestere lett. Műhelye kezdetben Miskolcon volt, itt is kötött házasságot Posár Pál lányával, Máriával.¹³ Műhelyét azonban Miskolcon igen hamar felszámolta, hazaköltözött Mezőcsátra. Már 1805-ben a céh jegyzőkönyve azt írta: „Jött be panaszúl Hatalmas Pál ellen hogy a Czéh Mester Uram parantsolatjanak ne engedelmeskedet, és minden Hir nélkül hazajaba ment”, mely vétségért 1 forintra büntették. A büntetés hatására műhelyét Miskolcra helyezte vissza, melyre az utal, hogy első két gyermekét az avasi református egyháznál anyakönyvezték, továbbá, hogy 1807. január 5-én a vízkereszi kántorgyűlésen „bejárómesterségre az Ifjúságnak szabad akaratyuk szerint Hatalmas Pál választatott”.¹⁴

A céh irataiban 1819-es haláláig még többször is szerepelt. 1811-től már végig Mezőcsáton dolgozott. Ettől kezdve minden gyermekét Csáton anyakönyvezték. Állandó csáti tartózkodását jelzi, hogy a kántorpénzt nagyobb időközökben fizette (1813-ban, 1816-ban, majd 1818-ban), továbbá inasainak szegődtetési és szabadulási pénzét nem külön, hanem csak azok szabadulásakor fizette be. Mindez arra utal, hogy gyakran két-három év is eltelt, míg Miskolcot felkereste.¹⁵ Kovács Mihályon kívül még mások is tanulnak nála. Már Mezőcsáton szegődött hozzá 1815 körül nemes Barta Sámuel, aki 1818. március 5-én szabadult. Az ő személyét takarja a legénylista csak virágnevet rögzítő bejegyzése 1818. márciusában: „Borsodi Tsád városából székfű”.¹⁶ Barta Sámuel szabadulása után is volt mesterénél dolgozhatott. 1820-ban, néhány héttel Hatalmas Pál halála után a korabeli céhszokásoknak megfelelően a mester özvegyét feleségül vette. A műhelyhez jutott legény azonban még 1820 őszén vízibetegségben meghalt, a csáti fazekasság történetében tehát jelentősebb szerepet nem játszhatott.¹⁷

Korábban sem Barta Sámuelről, sem Hatalmas Pál későbbi inasairól, a miskolci születésű Vadnaji Mártonról, továbbá a csáti Kókaji Péterről sem volt tudomásunk. Ez utóbbi inas takarja a legénylista eddig pontos névről nem ismert, 1821. június 20-i Bazalikáját, akit Barta Sámuel szabadulásakor szegődtettek. Bazalikáról korábban meg is állapítottuk, hogy nem miskolci tanítvány, mely most csak annyiban igazolódott, hogy tanulóveit nem Miskolcon, hanem Mezőcsáton töltötte.¹⁸

Hatalmas Pál mezőcsáti műhelye tehát nagyobbak számíthatott, ahol egy időben inasok és legény is dolgozott. Műhelye termeléséről, az ott készített tárgyak milyenségéről nincs tudomásunk, műhelyéből stílusban azonosítható termék nem maradt fenn. Csak feltételezzük, hogy mázas és mázolatlan munkák egyaránt megjelenhettek termelésében, hiszen csak mázasmunkára még nem volt elegendő kereslet. Mint Miskolcon tanult, jól ismerhette a mázazást, hiszen a céh a remekmunkák sorában mázas termékeket is előírt.

12 HOM tört.-dok. 76.13.3.; Füvessy A., 1991. 413–423.

13 HOM tört.-dok. 76.13.3.; Avasi református VA II/271.

14 HOM tört.-dok. 79.4.1.1.; Avas Va II/318 (1807. márc. 4.), VA II/354 (1809. jan. 20)

15 HOM tört.-dok. 79.4.1.1.

16 HOM tört.-dok. 76.13.3.

17 Füvessy A., 1991. 415.; Mcs VA II/837., II/545.

18 Füvessy A., 1991. 419.

Stílusára mestere, a debreceni származású Ross István is hatással lehetett, így a hódolt-ságkor kerámiahagyományait mestere révén jól ismerhette. Vida Gabriella kutatásai arra derítettek fényt, hogy az eddig kevésbé ismert miskolci kerámiastílus a 17–18. században a korabeli debreceni stílushoz igen hasonló volt. Így érthető, hogy a zömében miskolci gyökerű mezőcsáti kerámia miért mutat oly erős rokonságot Debrecennel.

A fazekascéh minden adatot, mely Hatalmas Pálra vonatkozott, vezeték- és keresztnevének jelölésével tartalmazta, így valószínű, hogy a „Tsáti Fazekas” elnevezés nem az ő személyét jelöli. A jelzett, 1806–1807 közti időszakban a miskolci fazekascéhhez feltételezhetően egy másik mezőcsáti fazekas is kötődött, igaz lazább szálakkal, mint Hatalmas Pál. Ez lehetett az 1828-as összeírás Fazekas Mihályja is, hiszen neki vezetékneve is Fazekas volt. Ez a lazább szál landmajszteri kötődést jelenthetett, melynek időtartamát a dokumentumok nem árulták el. Hatalmas Pál a miskolci céh aktuális mestere volt, a „Tsáti Fazekas” talán landmajsztere, mely Mezőcsát rangját az inasképzésben, a legények fogadásában mindenképpen emelte.

A Fazekas családdal, kiemelten Fazekas Jánossal nemcsak azért kell foglalkoznunk, mert egy újabb családról derült ki, hogy két generáción keresztül Mezőcsáton dolgozott, hanem főként azért, mert Fazekas János az első olyan csáti fazekas, akinek több, stílusban azonosítható munkája maradt fenn. Korábban a fiatalabb Rajczy Mihályt (1817–1868) tudtuk csak a gyűjtemények szignált darabjai segítségével 1843-tól stílusban azonosítani, bár előtte számos kiváló munka jelezte, hogy Mezőcsát fazekasainak forma-, szín- és díszítésvilága már erősen letisztult.



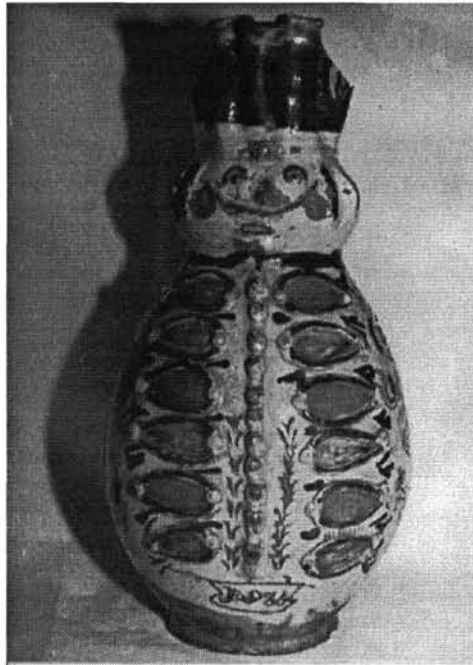
1. kép. 1835-ös butella madaras előlapja



2. kép. A butella oldala (NM 94.107.28)



3. kép. 1835-ös miskakancsó virágdíszes oldala
(NM 55.47.1.)



4. kép. A miskakancsó szemben

Fazekas János munkáinak azonosításához szignált butellája nyújt segítséget, mely világosokker alapú, szája fekete, szintelen máz borítja. Felirata és díszítménye sgraffito. Egyik oldalán tulipános csákójú huszár, mögötte apró ló, hátlapját pedig ágon álló madár díszíti. Felirata: „én tsináltam Fazekas János / Kapitány Jánosnak / Ha nints bene legyen bene / a vótt áruktün / a lecke mapizir / hónap ingyen / igyál mert / könnyen keresel”. A szöveg felett apró, karcolt virág. A hátlapon, a madármotívum felett: „aprillís 10 nap / az 1835 ben” (1–2. kép). Az edény alján, karcolt keretben az évszám megismétlődik. Ez a karcolt keretű évszám és a tulajdonos neve tette lehetővé 1835-ös miskakancsójának azonosítását.

A kancsón a keretes évszám az edény hasát díszítő gombor alatt található, de az évszám nagyobb méretben és eltérő technikával az edény hátán, a fül alatt is megismétlődik, barnával írókázva, sárga pettyekkel kiemelve. Alatta a tulajdonos neve: Kapitány János.¹⁹ Valószínűleg egyszerre készülhetett a butellával. Fazekas János öccse 1835-ben kötött házasságot Kapitány Sárával, a rokonság kapcsán ajándékba készülhettek a tárgyak (3–4. kép). Az arányos korongozású kancsó a fazekasnak nem első miskakancsója, bár díszítménye – a butellához hasonlóan – gyakorlatlanabb, nem elég kiforrott. Világosokker alapon fekete, barna, vörös és sárga írókás díszítmények, karcolt ornamentika és rátétek jelzik munkai igényességét. Háton, füle két oldalán karcolt hullámvonal között zöld írókás hullámvonal. Mellette barna hullámvonal, sárga pettysorral kiemelve. Ezt a rátétes mentezsinórzat két oldalán eltérő mintasorok zárják le, egyik oldalon karcolt ívekben karéjos levelek és ívelt vonalakkól összetevődő stilizált levelek. Ez utóbbi

19 NM 55.47.1.



5. kép. 1836-os miskakancsó hátlapja
(Szabadtéri Néprajzi Múzeum 78.33.1.)



6. kép. A miskakancsó eleje

motívum a Néprajzi Múzeum 1839-es miskakancsóján ismétlődik meg.²⁰ A másik oldalon karcolt indasorban virág- és levéldíszek, melyek egyes elemei már kissé jobb rajzolatban a Herman Ottó Múzeum 1838-as, szerkesztett díszítményű mezőcsáti miskakancsóján köszönnek vissza.²¹ Hasán kúpos gombsor fut végig, két oldalán karcolt rozmaringággal. Csákója barna, pereme zöld, a csákó alján, az orr fölött plasztikus, sárgára színezett rátétes gomb.

Ugyanez a csákómegoldás jellemez még egy 1836-os és az előbb már idézett, 1839-es miskakancsót is (5–6. kép). Mindkettő olyan stílusjegyeket visel, ami kétségtelenné teszi, hogy Fazekas János munkáiról van szó. Az 1836-os Domanovszky György gyűjteményéből került a Szabadtéri Néprajzi Múzeumba.²² Plasztikus zsinórzata szintén felváltva vörös és zöld színezésű, a zsinór és kerete barna. Fülét a másik két kancsóhoz hasonlóan barna hullámvonalakkal elválasztott függőleges vonalak díszítik. Alatta a karcolt évszám: 1836, ahol az 1-est alul és felül három-három vésett pont zárja le. Az 1839-es miskán írókázott kivitelben hasonlóan jelenik meg az évszám első eleme. A fül két oldalán függőleges, barnával keretezett zöld, sárga és vörös leveles ágsor. Elején, a barna kígyó két oldalán előkarcolt, hasonló színezésű levélsor. Ezen a miskán az 1839-eshez hasonlóan a plasztikus bajusz már erősen visszakunorodik.

²⁰ NM 129626.

²¹ HOM 53.10.1.

²² Szabadtéri Néprajzi Múzeum 78.33.1.



7. kép. 1839-es miskakancsó háta (NM 129626)



8. kép. A miskakancsó írókás díszítésű háta

Az 1839-es miskakancsón az ornamentika már teljesen letisztult. Füle két oldalán ívelt barna ágon karéjos levelek díszlenek. A kígyó két oldalán stilizált virágsorrrá rendeződnek a barna, zöld, vörös és sárga színezésű ívelt vonalak, melyek a reformkori mezőcsáti és füredi munkákon egyaránt előfordulnak (7–8. kép).

Egy újabb tárgy, egy harmonikus megfogalmazású kásástál a butellán szereplő, még kissé ügyetlen, fejjel lefelé felkarcolt madár alapján azonosítható.²³ A madár rajzolata a két tárgyon minden elemében megegyezik, a butellán karcolva, a tálon írókázva egyaránt lendületes. A világosokker tálal szintén szintelen máz borítja, színezése a miskakancsókéhoz hasonlóan barna, vörös, zöld és sárga. Peremét háromszögbe rendeződő eltérő színezésű vonalak díszítik. Közepén ágat jelképező hármis barna íven áll a nyújtott vonalú elegáns madár (9. kép). Hosszú csőrében a tányér ívét követő gránátalmás, tulipános ág nyúlik háta mögé. Testén függőleges vonalak, hullámvonalak és pettyek jelzik színes



9. kép. Madaras tál (HOM 53.212.1.)

23 HOM 53.212.1.

tollazatát. A minden elemében kiforrott munka tehetségét és stílusának tisztultságát jelzi, de jelzi azt is, hogy a későbbi csáti stílusra és egyes fazekasokra milyen hatást gyakorolhatott, kikkell, mely műhelyekkel állhatott kapcsolatban.

Mivel eddigi ismereteink szerint 1839 után működésének nyomát sem tárgyakban, sem anyakönyvi adatokban nem találtuk, arra következtethetünk, hogy valamilyen ok miatt (halál, elköltözés) Mezőcsáton huzamosabb ideig nem dolgozott. Díszítményeiből néhány elem korábbi és későbbi darabokon is fellelhető, a gránátalma, a tulipán, a kinyílt virágtányér és a kétszirmú, bibés virágbimbó, a pontsorrallal díszített hullámvonal, a különböző, barnával előrajzolt színes levélsor, az ívelt vonalakból összetevődő stilizált növényi ág. Míves madarai az őt követő csáti fazekasokra alig hatottak, leginkább a csőrükben tartott leveles ág egyes elemei éltek tovább. Szépen formázott zömök miskakancsói, azok plasztikus díszítménye és írókával rajzolt motívumai a későbbi tiszafüredi munkákon jelennek meg, és ez a hasonlóság annyira szembeszökő, hogy az 1839-es miskakancsóját korábban tiszafüredi munkának is tartottuk. Tála peremornamentikájáról, a háromszögbe rendeződő eltérő színezésű vonalakról is hasonlót állapíthatunk meg, mert mindkét közép-tiszai központ korai emlékéanyagában, főként Csáton Kovács Dániel, Tiszafüreden az pedig az idősebb Nyúzó Gáspár tálasedényein előfordul. A teljes keretben megjelenő plasztikus gombolás pántjai Csáton a Rajczy-műhelyt jellemzik még, míg Tiszafüreden a 19. század első felében ez az uralkodó forma.

Ez a stílushasonlóság több forrásból is táplálkozik. Tiszafüred fazekasai a 19. század elején, Mezőcsáthoz viszonyítva némi időkésséssel leginkább a miskolci fazekascéhhez kötődtek (Fitzere János, Nagy Antal, nemes Otrokótsy Károly, Tolnai Sámuel, nemes Paál Ferenc). Részben Miskolcon tanultak, részben legényeveikből töltöttek ott több-kevesebb időt.²⁴ A tiszafüredi ifjú Nagy Mihály munkásságának kezdetén (1845–1847 között) számos mezőcsáti, leginkább Rajczy Mihály műhelyéhez köthető elemet használt. Egyik 1847-es szerkesztett díszítményű miskakancsója csak színezési sorrendjében, évszámírásában és plasztikus arckiképzésében tér el némileg a Rajczy-miskáktól. 1844-ben a Néprajzi Múzeum gyűjteményében van egy olyan miskakancsó, mely felirata szerint a Rajczy-műhelyben készült, de kézírása, helyesírási sajátossága – a szóvégi „N” betű kettőzése a ragoknál – és a díszítmények apróbb jellegzetességei mind arra utalnak, hogy ez a kancsó az időlegesen Mezőcsáton, a Rajczy-műhelyben dolgozó ifjú Nagy Mihály munkája.²⁵

Fazekas János rokonsága révén az idősebb Rajczy Mihály műhelyében is dolgozhatott. Ha 1828-ban, az összeírás idején az apai műhely legénye, akkor biztosan nem időszakos lett volna Fazekas Mihály műhelyének működése. Az apáról azt is feltételeztük, hogy a mázasmunka gyártásában nem lehetett túl járatos. Fiának ezért más műhelyeket is fel kellett keresni a magasabb technikai tudás elsajátítása céljából. Erre legalkalmasabbnak nagybátyja, az idősebb Rajczy Mihály műhelye látszott, mely az összeírás szerint az adott korban a mezővárosban jelentősebbnek számíthatott. Fazekas Jánost ehhez a műhelyhez szorosabb rokoni szálak fűzték, anyja Rajczy lány volt, a fazekasmester nővére. Fazekas János házastársát, nemes Nemes Borbálát viszont Rajczyné szűkebb rokonságából választotta. Esküvőjén, 1830. február 24-én Rajczy Mihály tanúskodott.²⁶ Stílusban azonosítható munkáin a későbbi Rajczy-darabok díszítmény-előzményei is jól felismerhetők. Ezek a motívumok Tiszafüredre a Rajczy-műhelyen keresztül ifjú Nagy

²⁴ Fűvessy A., 1990.

²⁵ NM 131242.

²⁶ Mcs VA II/907.

Mihály révén is eljuthattak. Természetesen Mezőcsát és Tiszafüred fazekasai egymás műhelyeiben kölcsönösen is dolgozhattak.

Mindezzel azonban nem vitatjuk, hogy Mezőcsát a díszített mázaskerámiában némileg megelőzte Tiszafüredet, illetve annak későbbi stílusára hatást gyakorolt. Ezt a hatást nem köthetjük csupán egy személyhez és egy műhelyhez, annak ellenére, hogy írásos és tárgyi adatot csak ebben az esetben tudunk kimutatni. A gyors motívumvándorlás – melyet a 19. század egész folyamán más alföldi központoknál is megfigyelhetünk – több központ, köztük Mezőcsát és Tiszafüred esetében is, kellő számú egyéb adat hiányában leginkább a tárgyak, a stílus oldaláról tanulmányozható. A jelen tanulmány ehhez nyújt néhány apróbb adalékot Fazekas János stílusban azonosítható tárgyai révén.

IRODALOM

Bodó Sándor

1975 Fazekas mesterlegények Miskolcon 1768-tól 1872-ig. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 14. 89–93. Miskolc

Bottko Béla

1957 Az 1828. évi országos összeírás. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József. Budapest

Domanovszky György

1953 A mezőcsáti kerámia. Magyar Népművészet XVII. Budapest

1968 Magyar népi kerámia. Budapest

1981 A magyar nép díszítőművészete I–II. Budapest

Füvessy Anikó

1990 A tiszafüredi fazekasság miskolci kapcsolatai a XIX. század első felében. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 26. 98–105.

1991 A mezőcsáti fazekasság történetére vonatkozó újabb adatok. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 413–423. Miskolc

1996 Ismeretlen mezőcsáti fazekascsalád a múlt század elejéről. Néprajzi Értesítő LXXVIII. 155–166.

Kresz Mária

1961 Újonnan szerzett mezőcsáti cserépedények. Néprajzi Értesítő XLII. 161–180.

1969 A kerámiagyűjtemény gyarapodása. Néprajzi Értesítő LI. 78–90.

1991 Magyar fazekasművészet. Budapest

ANGABEN ÜBER EINE UNBEKANNTE TÖPFERFAMILIE AUS MEZŐCSÁT

Durch Keramiken aus Mezőcsát, die in den letzten Jahren in öffentliche Sammlungen gelangten, wurde dieses bekannte Töpferzentrum des vergangenen Jahrhunderts in ein neues Licht gerückt. Es tauchten vier signierte Gegenstände auf, die den Namenszug bisher unbekannter Töpfer tragen. Einer unter ihnen hieß János Fazekas. Er fertigte im Jahre 1835 eine Bouteille für seinen Verwandten János Kapitány, welche er mit der eingekratzten Darstellung eines Husaren und eines Vogels verzierte.

Bislang war uns keine Familie in Mezőcsát bekannt, die Fazekas hieß und sich mit der Anfertigung von Geschirr beschäftigte. Dass so eine Familie jedoch existierte, wird durch eine Konskription von 1828 bestätigt, wo neben Mihály Rajczy (1794–1855) ein Mihály Fazekas genannt ist.

Die vorliegende Studie beschäftigt sich mit zwei Töpfermeistern, die den Familiennamen Fazekas trugen, sowie mit ihren verwandtschaftlichen Beziehungen zueinander und ihren eventuellen Beziehungen zur Miskolcer Töpferzunft. Weiterhin wird die Blutsverwandtschaft unter den Töpferfamilien untersucht, ganz konkret die Verwandtschaft zur Familie Rajczy. Die fünf Gegenstände (1835: Bouteille, Mischkakrug, 1836, 1839: Mischkakrug bzw. eine undatierte mit Vogelmotiv verzierte Schüssel), die von dem 1806 geborenen János Fazekas stammen, werden eingehend vorgestellt. Vom Stil her ließ sich früher der ausserordentlich talentierte Meister des Mezőcsáter Töpferhandwerks Mihály Rajczy d.J. (1817–1869) identifizieren.

Die Studie geht darauf ein, welchen Einfluss János Fazekas auf den Mezőcsát Stil gehabt haben mag, und mit welchen Meistern und Werkstätten er in Verbindung gestanden haben mag. Die erhaltenegebliebenen und vom Stil her identifizierbaren Gegenstände weisen zahlreiche Zierelemente auf, die auch in der derzeitigen Ornamentik von Mezőcsát ihren Platz fanden. Um welche bedeutende Persönlichkeit es sich gehandelt haben muss, zeigt sich darin, dass seine Wirkung während der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts auch im Töpferhandwerk des ihm im Stil verwandten Tiszafüred nachzuweisen ist.

Anikó Fűvessy

SÉTABOTOK ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON

SZABADFALVI JÓZSEF

A magyar néprajzi, pontosabban a pásztorkodási és pásztorművészeti irodalom a terelőeszközök között a következő botféleségeket tartja számon: *juhászkampó*, *gulyásbot*, *fokos* és *ólmosbot*, s alig közöl adatot egy érdekes bottípusról, a *görbebotról* vagy *sétabotról*. A téma iránti érdeklődésemet a miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi gyűjteményében található arányaiban is jelentős számú *görbebot*, *gyökérbot*, meghajlított fogójú *pásztorbot*, *juhászbót*, illetőleg *járóbot* keltette fel. Az előbbi felsorolás az egyes darabok helyenkénti változó elnevezéseit jelzi. A *sétabotok* kategóriájába sorolom – a tipikus görbebotokon kívül – mindazokat, amelyeknek a feje a szárához viszonyítva csupán derékszögben van meghajlítva, vagy kivágva, illetőleg azokat a bunkós- vagy gyökérbotokat is, amelyeknek felül bármiféle természetes fogantyújuk van. Közös jellemzőjük, sőt kritériumuk, a tulajdonos testmagasságától függően, a 75–105 cm közötti hosszúság, amely lehetővé teszi rendeltetészerű használatukat, a járás segítését, a haladásnál a rátámaszkodást.

Vessünk egy pillantást idevonatkozó, eddigi ismereteinkre:

Görbebot címszó nem található a *Magyar Néprajzi Lexikonban*, sőt még a pásztorbotoknál sem említik. Az *Új Magyar Tájszótár* is csak mint csillagképet tartja számon. Kiváló pásztorszótárában *Herman Ottó* sem figyelt fel rá, más munkáiban sem találtam idevonatkozó adatot, csupán a *dobóbot* görbeségét említette.¹ *Bátky Zsigmond* 1906-ban megjelent *Útmutatójában* azonban már két példányt közölt. Az egyik: Derékszögű fogantyúval és gazdag domború faragással ellátott tárgyat *botnak*, *pásztorfaragványnak* említette. Díszítését így összegezte: „Szárán (csak felső részén) széles levelű cziczka-farklevél kígyózik végig, váltakozva a karikásnyelekre szögezett bőrrózsákra emlékeztető kifaragott rózsákkal. A rózsák sötét vonalkázott alapokból emelkednek ki. Mindegyik vonalkába túvel zöld pecsétviasz van behúzva. A cziczka-fark apró leveleinek vésett szélei vörös pecsétviaszkkal vannak kitöltve. Alsó részén csak cziczka-farklevél-díszítés van, a rózsák elmaradnak róla. Zala m.”² A másik: *bot*, *pásztorfaragvány*. Lecsüngő makkdísze a bot fejével együtt van kifaragva (1. kép).³ *Útmutatójában* másutt közölte a görbebotok előállítását segítő eszközt is: „*Bothajlító*. Hogy a botnak a kívánt hajlást megadják, ilyen feszítőbe teszik be. Székelyföld” (2. kép).⁴ Ugyanezt az adatot közölte *A magyarság néprajza* I. kötetében is.⁵

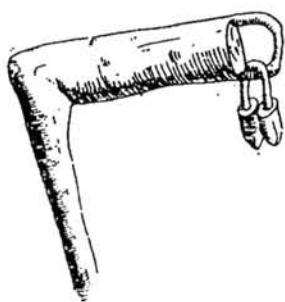
1 *Herman O.*, 1914. 209.

2 *Bátky Zs.*, 1906. 102–104.

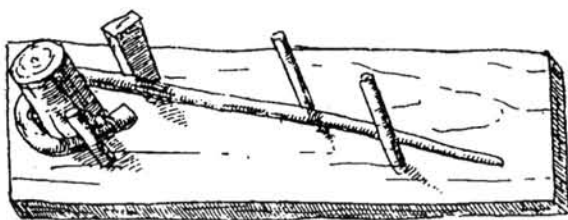
3 *Bátky Zs.*, 1906. 107–108.

4 *Bátky Zs.*, 1906. 54–55.

5 *Bátky Zs.*, 1941. 265.



1. kép. Görbebot. Bátky Zs.
1906 után



2. kép. Bothajlító. Bátky Zs.
1906 után

Madarassy László 1934-ben, *Művészkedő magyar pásztorok* című könyvében már több idevonatkozó adatot említ: a zalabesenyői Bereglováczy Kálmán munkáiról így ír: „Az egyik *sétabot* különösen szép, gondos munkálásával tűnik fel. Fődisze egy szájában békát tartó, tekerődző kígyó. A kígyó teste között maradt mezőket gyíkok, szarvasok, nyulak, birkák, kosok és mezei virágok töltik ki. A bot kampóformára alakított fogóján virágok, egy kos és egy szájában levelet tartó postagalamb. A fogó legvégén pedig egy kosnak elstilizált feje. Az egy fából faragott súlyos bot sellakkal finoman bevonva...”⁶ A zselici fafaragó, Kapolyi Antal „*sétabotjain*, dobozain a féldomború faragást választóvízes maratással szokta összekötni”.⁷ A baranyai Hoffer János gulyás faragó agancsfejú, kígyós *sétabotot* készített.⁸ A volt számadójuhász, a sümegi Lengyel József, ugyancsak faragott *sétabotot*.⁹ Érdeemes idézni a Máriabesnyőn pásztorok botfaragó tevékenységéről írottakat: „Nagy Pál Miklóst a mezőn találjuk meg. Éppen a tehének között áll és lehajtott fejjel egy *sétaboton* babrál. A még nyers botot a baljában tartja, jobbában pedig kicsi gyöngyház nyelű zsebkést szorongat. A kés hegye a bot szárán ideges gyorsasággal szántogat...” Bibliai és történelmi témájú botjait *barkócafából* (a berkenye népi neve) készítette. Az alapanyagot a búcsúról, a Mátrából hozták.¹⁰ Említett könyvében Madarassy László a görbebotoknak olyan nagy jelentőséget nem tulajdonított, hogy képet is közöljön róla, csupán az úgynevezett „történelmi bot” egy részének kiterített képét publikálta. Már előljáróban megemlítem, hogy Nagy Pál Miklósnak egy szép botját Miskolcon, a Herman Ottó Múzeumban is őrzik. Erről hátrább majd még esik szó.

Valószínűleg görbebotot közölt *Tálasai István* is, a bakonyi pásztorokdásról szóló könyvében a veszprémi múzeum gyűjteményéből.¹¹ *Lükő Gábor* 1942-ben megjelent – sok vitát kiváltó könyvében – egy somogyi és egy székelyföldi lófejjel díszített görbebot fejének rajzát közölte, a következő megjegyzéssel: „Lófejet csak ritkán faragtak botjukra a dunántúli pásztorok. Igen szép lófejet látunk egy újabb keletű székely bot nyelén.”¹² *Manga János* 1954-ben közölt gazdagon faragott „juhászos innepi görbebotot”,

6 Madarassy L., 1934. 142.

7 Madarassy L., 1934. 78.

8 Madarassy L., 1934. 52.

9 Madarassy L., 1934. 32., 52., 78.

10 Madarassy L., 1934. 16–17.

11 Tálasai I., 1939. 8. kép

12 Lükő G., 1942. 101–103.

amelyet Tóth Mihály faragott.¹³ Béres András viszont nem említette sem a terelőeszközökről, sem pedig a hortobágyi népművészetről készült írásaiban.¹⁴

Fügedi Márta néhány görbebotot közölt a Herman Ottó Múzeum gyűjteményéből, elsősorban azok díszítőművészeti vonatkozásaira helyezve a súlyt. A görbebotok általános kérdéseivel, pl. tipológiájával már nem foglalkozott.¹⁵ Viga Gyula a Herman Ottó Múzeum egy jeles darabját dolgozta fel, amely Béres Béla tokaji gyűjteményéből származott, és amelyet a már említett Nagy Pál István faragott.¹⁶ 1977-ben publikálta Kelemen István a saját maga által gyűjtött három botot, amelyet Sajólászlófalván élő bányász, az 1882-ben Nagyszebenben született Potocsnik József faragott. Nyugtalan ember volt, az ország számos bányájában dolgozott. Borsodba kerülvén, Varbórol nőszült és 1962-ben Izsófalván halt meg. Botjait még a fán maga választotta ki, nevelte, majd bevagdosással göcsörtössé alakította és pásztorok módjára kezelte. Elsősorban botokat készített, de faragott fűszertartókat, pipákat és furulyákat is. Faragott botjait barátainak ajándékozta. Így jutott hozzá Sajószentpéter orvosa, Kelemen István is.¹⁷

Az északkelet-magyarországi *sétabotokat* tipológiai csoportosításban ismertetem:

Görbebotok

A sétabotok klasszikus típusa az ún. görbebot, amelyet általában e célra nevelt, vagy legalábbis kiválasztott, majd kivágott, egyetlen, 3–4 cm vastag rúdból hajlítottak egyik végén jellegzetesen ívelt fejű eszközzé. A botokat hajlításra gőzöléssel vagy speciális hevítéssel tették alkalmassá. Ezt a munkát több módon végezheték: A Bátky Zsigmond által, 1906-ban közölt *bothajlítóval*, amely nem más mint egy hosszúkás deszka, amelyen a célnak megfelelően bevert szegek köré hajlítják a meggőzöléssel puhított botokat (2. kép), amelyeket mindaddig ott tartottak, míg meg nem száradtak és ezzel megőrizték fejük jellegzetes görbe alakját.¹⁸ A másik eljárással a megpuhított bot fejét kézzel vagy más eszközzel meghajlították és ebben az állapotában erős anyaggal, legtöbbször dróttal megkötötték. A Zemplén megyei Tiszalúcról került a Herman Ottó Múzeum gyűjteményébe az utóbbi eljárással készült eléggé egyszerű, félig kész görbebot, amelyen a kötésre szolgáló drót ma is rajta van (63.11.56.).



3. kép. Víg József botfaragó. Noszvaj, Heves m. Szabadfalvi J. felv.

13 Manga J., 1954. 28–31.

14 Béres A., 1957.; Béres András, 1955.

15 Fügedi M., 1976.

16 Viga Gyula, 1977.

17 Kelemen I., 1977.

18 Bátky Zs., 1906. 54–55.

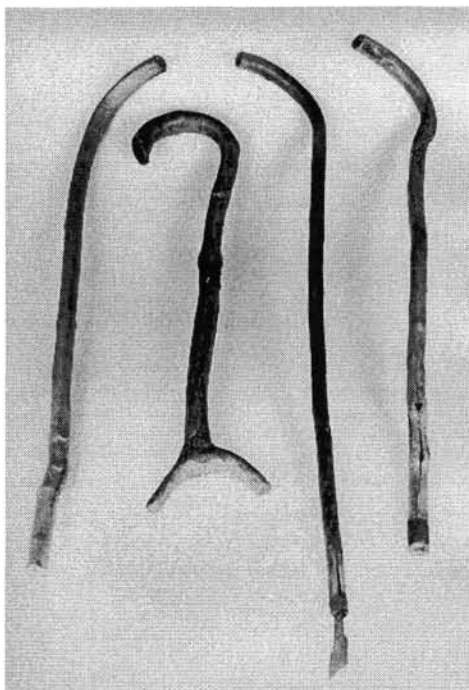


4. kép. A bothajlításhoz használt hevítőkemence az udvaron. Noszvaj, Szabadfalvi J. felv.



5. kép. Vig József készülő botjai. Noszvaj, Szabadfalvi J. felv.

A hortobágyi hídivásáron, augusztus 20-án, évek óta rendszeresen árusítja *görbebotjait*, juhász kampónak való *juhászbotjait* és *pásztorbotjait* az egykor Borsod megyei Noszvaj (Heves m.) községben lakó, *Vig József* faragó (3. kép). Itt ismerkedtem meg vele, majd pedig felkerestem otthonában. Itt ismerkedtem meg tevékenységével. Amikor még szükség volt rá, somfákról metszett, 160 cm hosszú, hajlékony *ostor nyeleket* is árusított. Elmondása szerint a második világháborúig csak görbebotokat készített. A görbebotnak való nyersanyagot évtizedek óta a *juhar- és szilfáról*, a falu határában, a Bükk hegység délkeleti lejtőin elterülő erdőkben szedi. A bot hajlítás előtti megpuhítására jellegzetes eszközt, az udvar végében álló hevítőkemencét (4. kép) használja.



6. kép. Jellegzetes görbebotok a Herman Ottó Múzeum gyűjteményéből: Domaháza, Sajóecseg, Kisgyőr, Gesztely, Ládbesenyő, Hét



7. kép. Sólyom Gyula két díszített görbebotja

Ebbe forgáccsal és vékonyabb fadarabokkal begyűjt, s amikor a kemence kellő hőmérsékletű, kihúzza a paraszat, majd berakja a hajlításra előkészített botokat. Innen, egyenként kivéve, módlában hajlítja meg, majd pedig villanydróttal köti meg (5. kép). Elmondása szerint a következő vásárokra vitte el rendszeresen botjait: Miskolc, Sajószentpéter, Szikszó, Ónod, Mezőcsát, Tiszacsege, Tiszafüred, Tiszavasvári, Debrecen, Berettyóújfalú, Püspökladány, Kenderes, Szolnok és Mezőkeresztes. Korábban gyalog ment a vásárokbá, 1939-ben vett magának egy kerékpárt, ezután már ezzel közlekedett. Az utóbbi évtizedekben áruját már vonattal vitte.

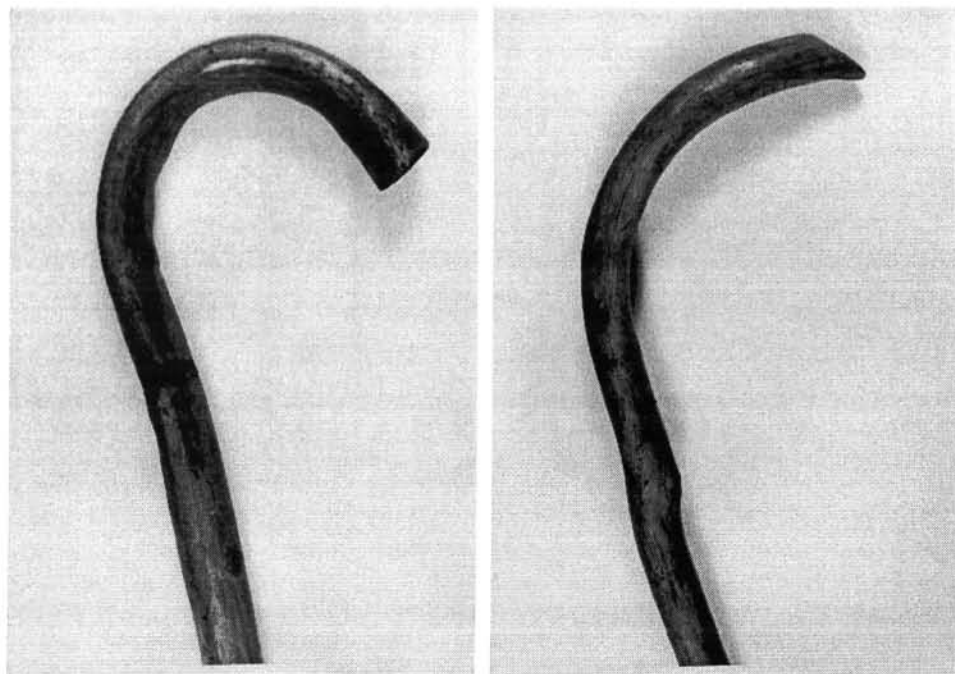
A néprajzi irodalomban a görbebot használatára – valószínűleg – számos utalást és ábrázolást találhatunk. Itt én csak egyet említek Észak-Magyarországról: *Gunda Béla* is közölt egy zempléni ablakos szlovákot görbebottal a kezében.¹⁹

1949-ben, majd pedig később több sétabotot vásárolt a miskolci Herman Ottó Múzeum Ládházán (Nyékládháza) a készítőjétől, Sólyom Gyulától. Az 53.873.1. szám alatt beletárolt darab viszonylag hosszú (106 cm), szilvafáról vágott, felül íves fejű bot, amelynek nyakára vörösréz hüvely van ráhúzva. Ezen *LÁDHÁZA SÓLYOM GY.* felirat van bekarcolva. A bot fejét külön is alakíthatták, s a fémgűrű azt is jelezheti, hogy a tárgy eredetileg két darabból készült. A vörösréz hüvely fölött és alatt valószínűleg alumíniumlemezkekből cikcakkos vonalsor fut körbe, közötté szegbeverésekkel (7. kép). A botot 1949-ben Lajos Árpád vette a készítőjétől. 1958-ban Bodgál Ferenc is vásárolt egy hasonlóan díszített botot Nyékládházán ugyanattól a botkészítőjétől. A leltári katon

¹⁹ *Gunda B.*, 1989. 201.

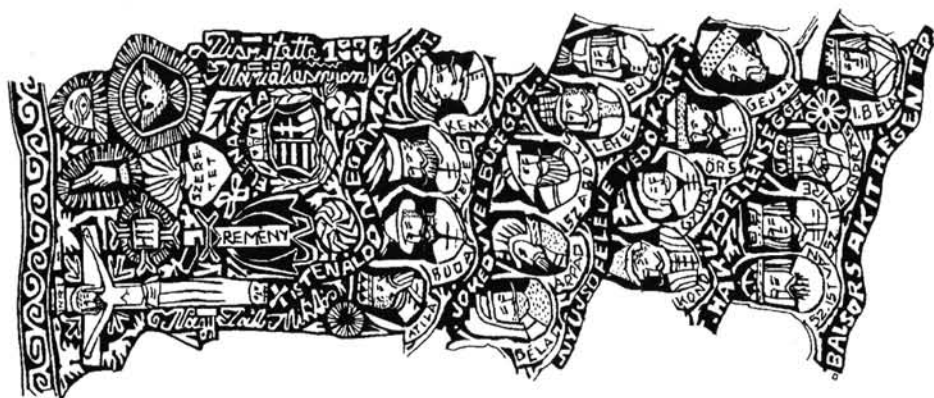
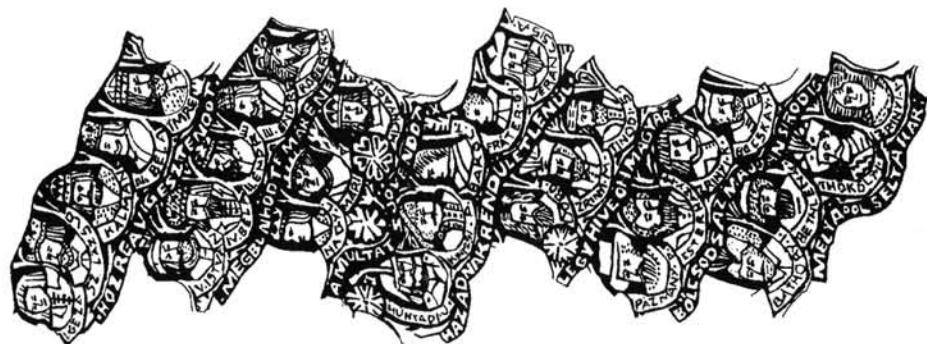
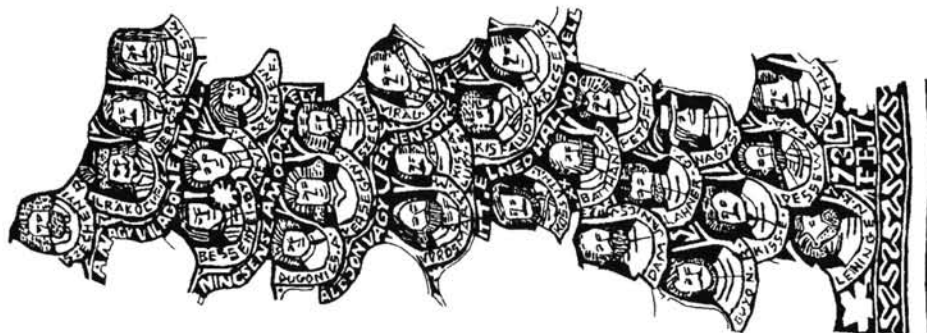
szerint a csupán 90 centiméter hosszú botot Sólyom Gyula 1950-ben készítette és 1958-ig „útra” használta. A somfából készített boton alumínium kiveréssel két egyszerű életfábrázolás mellett 1950 évszám és *SEGÍTELEK UTADON* felirat található (7. kép).²⁰

A 6. képen a miskolci Herman Ottó Múzeum viszonylag dísztelen, jellegzetes görbebotjait mutatom be. Ezek között az egyik, a szépen hajlított, klasszikus formájú, dísztelen darab Domaházán készült hántolt borókafából (59.55.1.). Medve Alfonz ajándékozta 1959-ben Lajos Árpádnak. A másik 1967-ben került a múzeumba Sajóecsegről (ajándék Ragályi Lajosnétól – 67.45.124). A somfából készült, 93 cm hosszú bot szárán a sok bütyök még a fáján történt bevágások hatására forrott ki. Ez a bot egyetlen dísz. Ezt az egyszerű díszítő eljárást a pásztorbotok esetében gyakran alkalmazták. Az 64.4.57-es leltári számot viselőt Kisgyőrben Lengyel János készítette, hossza csupán 82 cm. Az egyszerűen ívelt fej arra utal, hogy készítője nem foglalkozhatott rendszeresen görbebotok készítésével. A 67.51.58. számút Gesztelyen készítették és vásárolták, a nyilvántartás szerint „szőlő zuzására használták”. A többszöri kézbevétele arról győződött meg, hogy a szőlőcsömöszlő funkció csupán másodlagos kialakítás, a felső rész eredeti funkciója szerint mindenképpen görbebot lehetett, s amikor eltörött, alakították át szőlőcsömöszlő fává. A 69.1.22. szám alatt nyilvántartott görbebotot a Gömör megyei Hét (vagy Kelemér) községben, Simon Bálinttól vásárolta Bodgál Ferenc. A 84 cm hosszú, alul vaskarikával megerősített görbebotot egy darab természetes ágból hajlították.



8. kép. Botok a Dobó István Vármúzeumból. a) sétabot, b) szőlőke fogója – Nagyréde

²⁰ A Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete című kötetben *ólomberakásos* képaláírás téves.



9. kép. Nagy Pál Miklós történeti botjának kiterített rajza. Viga Gy. után

A miskolci Herman Ottó Múzeum és az egri Dobó István Vármúzeum is őriz egy-egy görbebot formájú *gordonyozót*. A Ládbesenyőről bekerült eszköz 1920 táján készült, és 1968-ban került a múzeumba. A 99 cm hosszú szilfából készült, meghajlított fogójú eszköz (HOM. 68.21.6.) végén tojásdad alakú, éles vaslemezt illesztettek gabonavetésekben való gyomirtás, a *gordonyozás* végzésére (6. kép). A másik eszközt, amely 91 cm hosszú, a Heves megyei Nagyrédéről került az egri múzeumba, *ösztóke* névvel leltározták be (DIV. 83.4.23.). Végébe „trapéz alakú vaslemez” van beerősítve (8b. kép). Ugyancsak az Egeri Dobó István Vármúzeum őrzi a 8a. képen közölt szépen formázott görbebotot is (84.97.2.).

Béres Béla nyugalmazott tokaji esperes-plébános magángyűjteményéből került, vásárlás útján a Herman Ottó Múzeumba egy kimagaslóan szépen díszített *görbebot* (9. kép), amelyet a *Madarassy László* könyvéből ismert máriabesnyői faragó, Nagy Pál Miklós készített. A botot, amely készítőjének történeti témájú botjait gazdagítja, 1985-ben *Viga Gyula* dolgozta fel.²¹ Hossza 92 cm, átlagos átmérője 2,5 cm, fogója klasszikus ívben hajlított. Anyaga barkóca, színe sárgásra pácolt. Díszítménye vésett és karcolt, ez utóbbi miatt erősen grafikus hatású. Meglehetősen jól komponált és térbetöltő zsúfoltságú díszítménye a fogó alatt kezdődik, s a vége fölött kb. öt centiméterrel ér véget. Felső részén katolikus vallási szimbólumokat, közöttük a keresztre feszített Krisztust láthatjuk, s a *HIT, REMÉNY, SZERETET*, környezetében a magyar címer és *ÉLJEN A HAZA*, illetőleg *NAGY PÁL MIKLÓS KÉSZÍTETTE MÁRIABESNYŐN 1939* feliratok láthatók. A díszítmény központi témája 72 történeti arckép, amely a bot palástján csigavonalban húzódik végig. A történeti arcképcsarnok egyes darabjait a Himnusz és a Szózat első versszakának sorai választják el. A kép és a szöveg a boton két, párhuzamos vonalban halad végig. A történeti sorrendet az időrend határozta meg. Az arcképcsarnok képein a honfoglaló vezéreket, a nagy királyokat, történetünk és kultúránk legjelentősebb személyiségeit láthatjuk, majd a sorozat az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hőseivel záródik.²² A díszítménysor végén rövid felirat van: *73 FEJ*. Ez téves szám, mint *Viga Gyula* kimutatta, a boton csak 72 arckép szerepel. A bot palástjának egész felülete ki van faragva, a fa természetes ágnyomait és görbeseit egy-egy virágmotívum takarja el.

Nagy Pál Miklós, a *Madarassy László* által elnevezett történeti botjain két történeti témakört dolgozott fel: *bibliai*, pontosabban ótestamentumi, ill. magyar történeti vonatkozásúakat. Mindkét témakört minden előrajzolás nélkül faragta, hatalmas arányérzéke volt. A magyar témájú botjainak tematikáját *Delinai Gyula: Magyar királyok és hősök arcképcsarnoka* című munkájából merítette. A boton látható fejek számát a bot nagysága is meghatározhatta, hiszen *Madarassy László* 104 portrét tartalmazó magyar témájú botot is látott a faragónál. Ennek kiterített rajzát idézett könyvében közölte is.²³ Nagy Pál

²¹ *Viga Gy.*, 1985.

²² A boton szereplő arcképek a következők: Attila, Buda, Keve, Keme, Béla, Árpád, Szabolcs, Lehel, Bulcsú, Kond, Gyula, Örs, Géza, Szent István, Szent Imre, András, I. Béla, I. Géza, Szent László, Kálmán, III. Béla, Imre, V. István, IV. Béla, II. Endre, III. Endre, Károly Róbert, Nagy Lajos, Mária, Hunyadi Mátyás, Hunyadi János, Kinizsi Pál, Bakócz Tamás, Fráter György, Verancsics Antal, Dobó István, Zrínyi Miklós, Tinódi Sebestyén, Pázmány Péter, Esterházy Miklós, Zrínyi K. (valószínűleg Zrínyi Péter alakja lenne, csupán a keresztnév első betűjének elírásáról van szó), Bocskai István, Báthory István, Bethlen Gábor, Thököly Imre, Zrínyi Ilona, Széchenyi Pál, II. Rákóczi Ferenc, Bercsényi Miklós, Mikes Kelemen, Bessenyei György, Révai Miklós, Széchenyi Ferenc, Dugonics Antal, Verseghy Ferenc, Széchenyi István, Virág Benedek, Vörösmarty Mihály, Kisfaludy Sándor, Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferenc, Kossuth Lajos, Batthyány Lajos, Petőfi Sándor, Damjanich János, Kiss Ernő, Lahner György, Nagy Sándor, Guyon Richárd, Dessewffy Arisztid, Aulich Lajos, Leiningen Károly.

²³ *Madarassy L.*, 1934. 20.

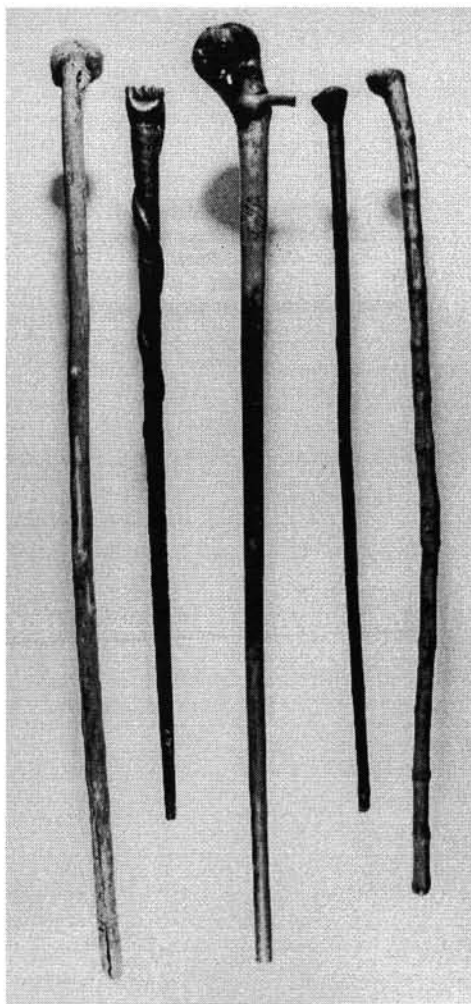
Miklós botjai megrendelésre készültek, illetőleg a Máriabesnyőre látogatók vehették meg valószínűleg jó pénzért, ezért azokat csupán egyedi daraboknak, szinte csak kuriózumoknak tekinthetjük.

Gyökérbotok és bunkós fogójú botok

A sétatobotok jelentős része napi használatban volt, ezért viszonylag vaskosabb kivitelűek, erőteljesebbek, a rátámaszkodást is elbíró darabok. De vannak közöttük vékonyabb, sőt karcsúbb kivitelűek is, amelyeket inkább csak a helyi, városi-falusi közlekedésnél, esetleg csak ünnepnapokon használtak. Ezeknek a botoknak a fogantyúi is lehetnek egyszerűbbek, felül kerekded vagy amorf formájúak is. Arra azonban mindenképpen törekedtek, hogy jól kézbeillők legyenek. E botok egy részét már eleve úgy vágták le a fáról vagy a bokorról, hogy a fejüket, némi faragás után jó kézbe foghatóvá lehessen tenni. A következőkben ismertetett sétatobotok egy része készülhetett úgy is, hogy a fejet a fa vagy bokor gyökérzetének egy részéből alakították ki. De sok sétatobot készülhetett úgy is, hogy a vastagabb ág egy részét is hozzámetszették a tervezett szárhoz és ebből alakították ki a bot fejét.

A miskolci múzeum néprajzi gyűjteményének nyilvántartása szerint az első görbebotot 1929-ben a készítő, Vasadi János görömbölyi lakos ajándékozta az akkori Borsod-Miskolci Múzeumnak. Hossza 106 cm (53.875.1.). 1955-ben Lajos Árpád a következőképpen leltározta be: „Somfa csemetéből gyökeresen kivágott, faragott, kevés mértékben vésett, pingált, politúrozott díszeszköz. A somfacsemete gyökérrészének felhasználásával torz emberfejet mutat a markolat. Tussal rápingált szöveg: *Üdvözet Tapolca fürdőről. Ezen torz gyökéret a miskolci múzeumnak készítette Vasady*”. A szöveget pontozott cikornyák veszik körül 1927-es évszámmal. Sárgásbarnára van politúrozva. Ép” (10 a) kép).

1965-ben Borsod megye névadó községében, Borsodban készült egy kézfej faragásban végződő *pásztorbot* (66.3.3.). A 83 cm hosszú, szilvafából metszett bot szárán befaragott kígyót láthatunk, amelyet a kézfej fog meg. A végigkúszó állat mellett más faragások is láthatók, közöttük felirattal: *EMLÉKÜL 1965 SZ. J.* A tárgyat valószínűleg



10. kép. Bunkós és gyökérbotok a Herman Ottó Múzeumból: Borsod, Füzér, Bántapolcsány, Szalonna



11. kép. Kézfejű, kígyós bot feje

készítője, Szabó János 1965-ben ajándékozta a múzeumnak (10 b) és 11. kép). *Ökörbunkó*ként leltározták be a viszonylag hosszú, 105 cm-es, természetes bunkóban végződő, Füzérről behozott botot (10 c) kép), amelynek feje – kinézete szerint – gyökérből készült. *Járóbot* nevet adták a beletárolásnál az 1957-ben, Bántapolcsányról bekerült, 103 cm hosszú, kiszélesedő fejű és filigrán szárú, gyertyánfából kialakított botnak (57.33.1.). A botot eleve úgy vágták ki természetes helyéről, hogy a vastagabbik ágból is belemetszettek egy darabot (10 e) kép). 1932-ben vásárolta Marjalaki Kiss Lajos Szalonna községben (Borsod m.) a 53.867.1. szám alatt beletárolt, 105 cm hosszú, viszonylag vékonyabb *barkócabotot*. Valószínűleg gyökértől metszették ki a tetején látható bunkót (10 d) kép). A leírókarton 4. rubrikájába azt írta be Lajos Árpád, hogy *fegyver*, bár nehezen elképzelhető a csinos, vékonyka eszközből, hogy funkciója fegyver lett volna. 1957-ben hozott be ugyancsak Lajos Árpád a Borsod megyei Bántapolcsányról egy barkóca *fütykőst*, amelynek végére jókora vas csavar van erősítve. Úgy vélem, hogy az idegen eszköz csak másodlagosan került a tipikus sétabot hosszúságú (76 cm) eszközre. A bot gondosan készült. A barkóca fiatal csemetéjén, még természetes helyén késsel bevagdalták, s az a kivágásra díszesen forrott be.

Az egi Dobó István Vármúzeum is őriz hasonló típusú botokat. A 12. képen látható két pásztorbot-fej szám és hely megjelölés nélküli. Az egyik gyökérbot, a másik pedig bunkósbot.

Természetes ágakból készült sétabotok

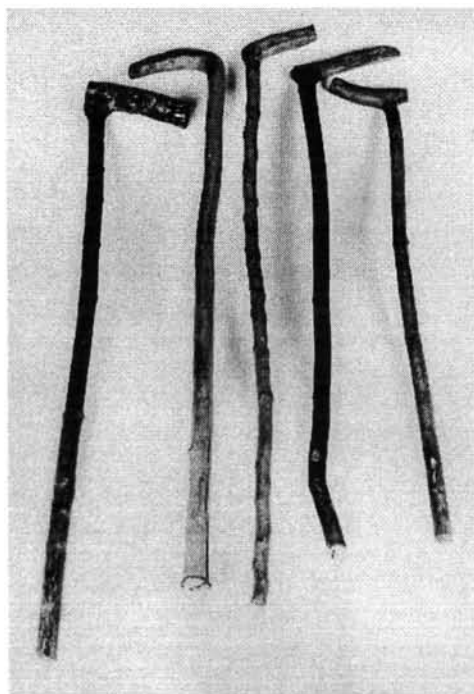
A sétabotok vagy görbebotok egy jelentős részét természetes ágakból készítették. Olyan ágakból választották ki a megfelelőt, ahol a kialakítandó bot szára merőlegesen, vagy majdnem merőlegesen nőtt ki az előző ágból. A botnak valót pedig úgy vágták ki természetes környezetéből, hogy a vastagabbik ág legyen, vagy ebből készülhessen a fogója. A kivágásnál arra is lehetőség nyílt, hogy az anyágból mindkét irányban meghagyjanak egy-egy részt. A vastagabb ág egy vagy két része azután alkalmas volt egy kézbe illő, vagy akár díszített fogó kialakítására. A napjainkban, jobbára műanyagból készült egészségügyi görbebotok is ennek formájára készülnek.



12. kép. Bunkós és gyökérbot feje
az egri Dobó István Vármúzeumból

Található a Herman Ottó Múzeum néprajzi gyűjteményében egy 1951-ben, a Borsod megyei Kisgyőrből behozott 91 cm hosszú, még félkésznek tekinthető somfabot (64.4.60.), amelyről még a kérget is alig hántották le, a fogója pedig jóval vastagabb, mint a szára (13 a) kép). Úgy tűnik, hogy ez a bot csak félig készült el, a fejet nem alakították még ki. Ugyancsak Kisgyőrből kerültek a múzeumba még további darabok is. Az egyiket ugyanaz a Lengyel László készítette 1950-ben (64.4.59). Az ugyancsak somfából készült 85 cm hosszú *juhászboton* (így leltározták be) rászáradt kéregdarabok láthatók. A feje pedig úgy van kiképezve, hogy T alakban mindkét irányban túlnyúlik a száron (13 b) kép). A leírókartonon a funkcióról a következőket olvashatjuk: „Somfából készült, vége fogásra és ütésre kiképezve.” A most ismertetett kisgyőri botok mindegyikét Bodgál Ferenc gyűjtötte és leltározta, úgy tűnik, hogy korán elhalálozott kollégánk érdeklődését is felkeltették a sétatotok.

A múzeumi nyilvántartás szerint Éles János készítette Kisgyőrben még 1910-ben a következő két darabot (13 c–d) kép), de mindkettőt az előbbieken már említett



13. kép. Görsébotok természetes ágakból.
Herman Ottó Múzeumból

botkészítőtől, Lengyel Jánostól vásárolta Bodgál Ferenc. A 88 cm-es darab (64.4.62) somfából készült, szára görsökkel díszített, amelyet még élőben metszettek be, illetve forrott ki. Az elnevezése szerinti *görsébot* szára és fogója gondosan készített. Hasonlóan gondosan kivitelezett a másik *görsébot* (64.4.61. – 13 d) kép) is. Ugyancsak a 13. képen láthatjuk a következő botokat: A Mályinkáról 1957-ben behozott galagonya *jároubot* hossza 89,4 cm (57.3.1.), „idősebb emberek járásának megkönnyítését szolgálta (13 e. kép). Az ugyancsak természetes ágból, kézhez alakított fogóval készült *bot* (62.4.4.) hossza 78 cm. 1950 táján, somfa természetes ágából készítette id. Csáki Antal, a Zemplén megyei Tiszalúcon, a tenyérnek kialakított fogóval ellátott, 82 cm hosszú *görsébotot*, amely kivitelezésével és főképpen a fejével már a díszesebb fogójú botokat idézi (13 kép). Ugyancsak természetes ágból készült, 1962-ben Szendrőről származó (h: 78, fej 10, átm: 2 cm) bot is.

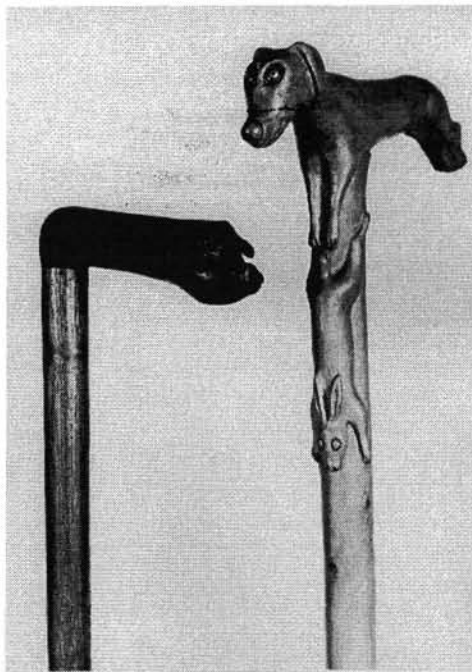
Ugyancsak természetes ágból készülhetett, a nyilvántartás szerint a Palócföldön, a debreceni Déri Múzeum Déri

György gyűjteményében lévő, igen figyelemre méltó sétabot, amelyet *Lükő Gábor* is közölte. A 95,8 cm hosszú, domború faragású bot felső része, tehát a fogantyúja felfelé álló lábfejben végződik.²⁴ A szárán pedig az 1848–49-es forradalom és szabadságharc 13 hőse és mártírjának portréja van befaragva: Kossuth Lajos, Batthyány Lajos, Leiningen Károly, Perényi Zsigmond, Desseffy Arisztid, Bem József, Damjanich János, Nagy Sándor, Pöltenberg Ernő, Lenkey János, Perczel Mór, Asbóth Lajos és Klapka György. A fejek mint virágok nőnek ki egy gazdagon faragott növényi ornamentikából. Neveik mellettük egy-egy falevélre vannak felírva. A bot szárának szabadon maradt részeit pedig árral pontoszták be. Felvetődik a gondolat, hogy ez a bot nem a korábban már exponált Nagy Pál Miklós keze munkáját dicséri-e. Faragótechnikája ugyan némi különbséget mutat, de a tematika erősen emlékeztet az általa készített botokra.

Állatfejes botok

Ezek ugyancsak természetes „kettős” ágakból készültek, mint az előzőek, csupán a fogójukat állatfejet ábrázolóra és az általánosnál gondosabban alakították ki. A palócföldi Mikófalváról említ adatot pásztorkodási monográfiájában *Paládi-Kovács Attila*: „Meg kell említenünk eszközeik között a *sétabotot*. Ezt vadszilva gyökeréből készítették, s fejét művésziesen kifaragták.” Megemlítette még, hogy a parasztjuhászoknak nem volt

²⁴ *Lükő G.*, 1942. 222.



14. kép. Állatfejes görbebotok: a) disznó testű, Sajószentpéter, b) kutya alakú, Gömörszőlős



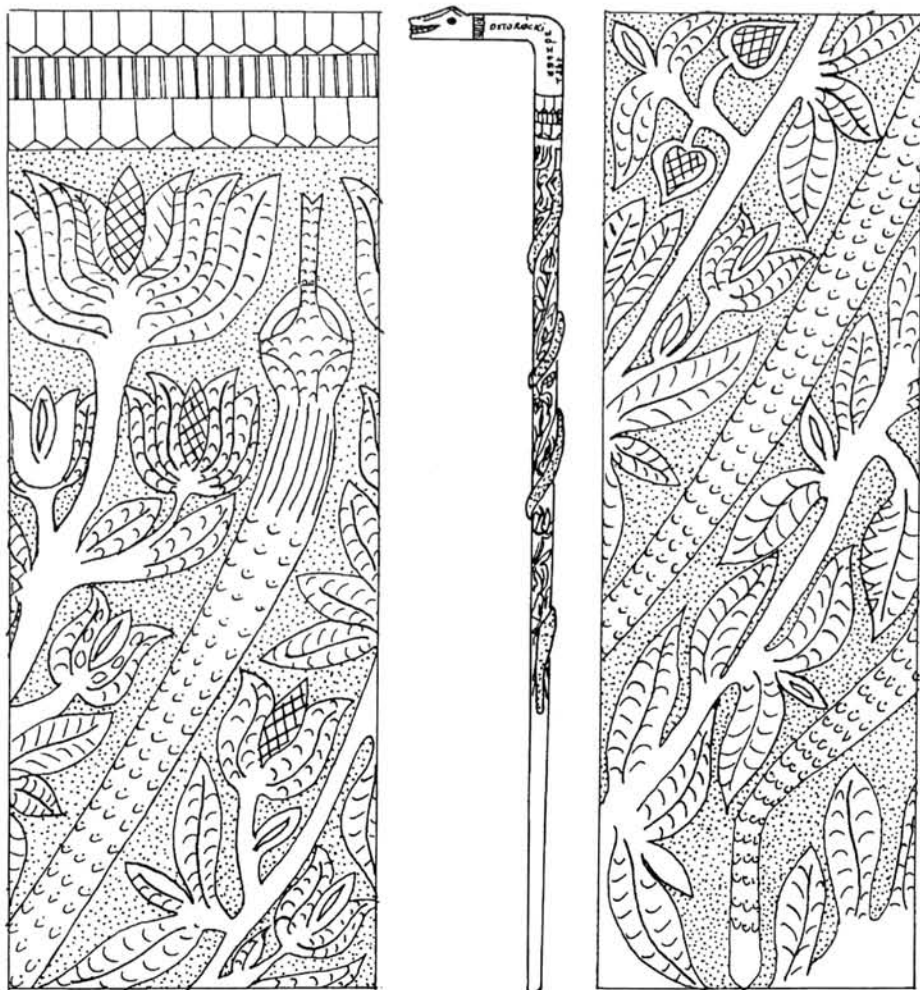
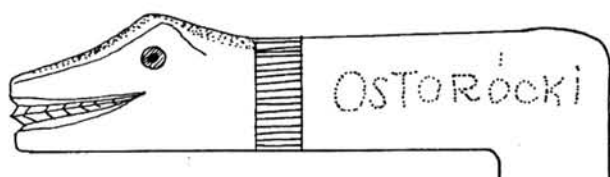
15. kép. Farkasfejű sétabot. Egercsehi, Heves m. Dobó István Vármúzeum

rézkampójuk, csak egyszerű, díszítés nélküli *fagamót* használtak.²⁵ 1957-ben Sajószentpéteren (Borsod m.) vásárolták a rendkívüli anyagú, puhafából készített *görbebotot* (57.100.1. – hossza 120 cm), amelynek a szára és a feje két külön fából készült, s fejének a végén viszonylag kicsi disznófejben végződik (14. kép). A leíró kartonra a gyűjtő, Bodgál Ferenc a következőket jegyezte fel: „Sétabotként díszül használták.” Bántapolcsányból, pontosabban a Szentlélek hegyről 1957-ben Lajos Árpád hozott a múzeumba egy meglehetősen hosszú (107 cm) *gyökérbotot*, amelynek a gyökérrészből kialakított fejét stilizált szarvasfejévé képezték ki (57.41.1. – 18 a) kép).

Gömörszőlősről került a múzeumba egy kutyafejes bot (83.7.1. – hossza 92 cm). A keményfa bot teljes fogója (22 cm) egy futó kutya testéből áll, míves, plasztikus kivitelezéssel. A fej alatt, a bot szárán domborműves faragással egy nyúl alakja látható. A *kutyafejes botot* az eladó Tisza János nagyapja, Lengyel József cipész faragta (14 kép). Ez a sétabot valószínűleg nem paraszti használatú lehetett.

Budapesten, a Magyar Néprajzi Múzeum őriznek egy 91 cm hosszú, „séta és gyaloglás közben használt” *kosfejes görbebotot*, amelyet 1968-ban, Sajókazán, Molnár Balázs gyűjtött (68.198.77.). A bot szárának különlegessége az, hogy rendkívüli módon, esztergályozással készült, hasonlóképpen mint a díszes guzsalyok szára. A külön daraból készített, ívesen kialakított fej végén faragott kosfej van füllel, beütött szeg szemmel, naturalisan kialakított pofával, orral és szájjal. Az egeri Dobó István Vármúzeumban is található két állatfejes fogójú bot (15–16. kép): a vadszilva gyökereből készült bot 85 cm

²⁵ Paládi-Kovács A., 1965. 102. Vö. még Paládi-Kovács A., 1988. 132–134.



16. kép. „Ostorócki” kigyófejű sétabotja. Egersehi, Heves m.
Dobó István Vármúzeum

hosszú, fejszélessége 14,5 cm. Fogója farkasfejet ábrázol kissé sematikusan, csupán szájjal és nagy fogakkal, valamint kör alakú bemélyített szemmel és a főként fogóként is használt füllel (15. kép). A botot 1950-ben Igaz Mária az Egercsehi melletti Magashegyi tanyán Fodor Barna juhásztól vásárolta (DIV. 55.46.1.). A *sétabot, kígyós bot* névvel beletárolt, puhafából faragott darabot a Heves megyei Szúcson Ostorócki József faragta 1952-ben, és Manga János ugyanebben az évben vásárolta meg. A készítő nevét a bot fején meg is örököltette. A szépen kivitelezett bot feje és szára naturalisabban ábrázolt mint az előző. Szárán a már többször ismertetett kígyó fut végig gondos, domború faragással és növényi elemekkel. Kiterített rajzát a 16-os képen láthatjuk.

Ékes fogójú botok

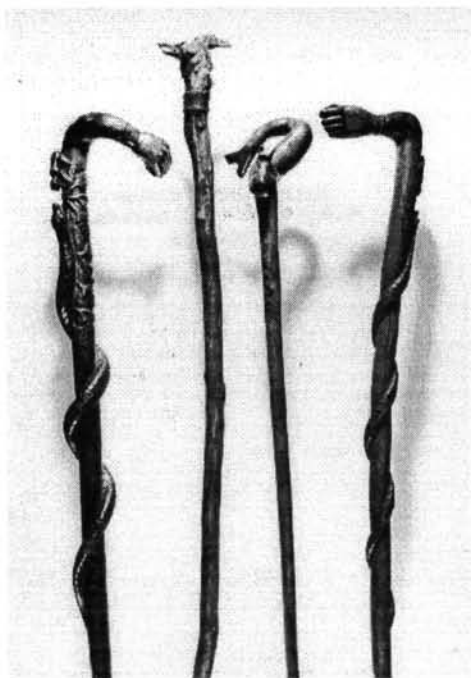
A görbebotok vagy más néven sétabotoknak vannak nagyon mivesen kialakított darabjai is. Egyik-másik esetében arra is gondolhatunk, hogy ezek már valójában nem is használati eszközök voltak, hanem valamiféle díszes eszközként szolgáltak és csak rendkívüli esetekben vették kézbe. Lássuk ezek közül is a tájunkról ismerteket:

Sajószentpéterről, a Kelemen-gyűjteményből, ajándékozással került a Herman Ottó Múzeumba két szinte azonos díszítésű bot, amelyeket *pásztorbot* néven leltározott be Bodó Sándor. Készítójéről és készítési helyéről az ajándékozó nem tudott, következésképpen a leltárkönyvben sem szerepel. Mindkettő szára viszonylag rövid, csak 82, illetőleg 83 cm hosszú, fogója pedig 15, illetőleg 16 cm-es, valószínűleg mindkettőt gyökérből szökkent hajtásból vágta ki (77.40.1.; 77.40.2.). Ívelten hajló fogójukon aprólékosan ornamentált, ökölbe szorított, az egyikén valószínűleg kesztyűs kezét láthatunk. Szárakon erőteljes domborúsággal és meglehetősen naturalisztikusan faragott díszítés emelkedik ki: kígyó kúszik rajtuk végig, feje előtt a megdermedt békával. Az egyik boton, mint a képen is láthatjuk, a hulló mellett domborúan faragott falevelek vannak ugyancsak domborúan kiképezve (17, 19. kép).

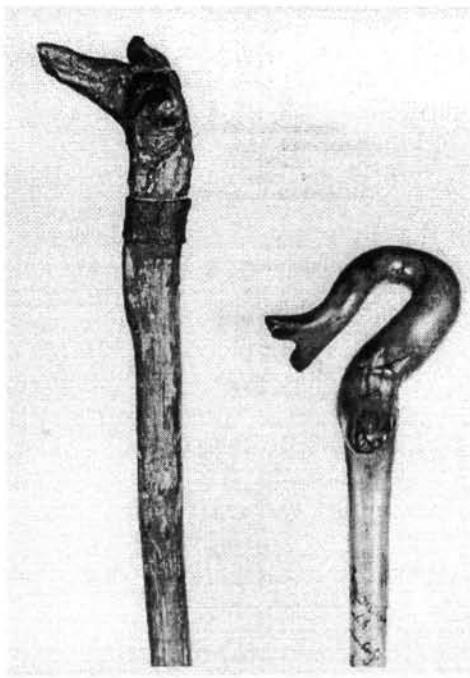
1929-ben Görömböly-Tapolcáról került a Herman Ottó Múzeumba egy nagyon érdekes fejű és viszonylag hosszú *gyökérbot* (53.874.1.), amelynek 113 cm-es hosszúsága arra utal, hogy inkább tekinthetjük díszbotnak, mintsem sétapálcának. A somfa csemetéből gyökereستől kimetszett és faragott bot feje lófejű és halfarkú szörnyet ábrázol. A lény szeme két bevett gombostű, szárán pedig a következő szöveg olvasható: EMLÉK GÖRÖMBÖLY TAPOLCA GYÓGYFÜRDŐRŐL VASADI JÁNOS. A szöveget finom grafikus díszek övezik (17 c) és 18 b) kép).

A Miskolc melletti Görömbölyön vásárolták a Herman Ottó Múzeum legattraktívabb *pásztorbotját* (58.119.1.1.). A botot a *Madarassy László* többször idézett művéből is ismert Berze János Egercsehin faragta 1939–1940 táján. A 97 cm hosszú tárgyat Dulai Ferenc uradalmi juhásztól vásárolták. Fogantyúja zárt ovális hurok, amely kígyó formára van kiképezve. A „juhar-jávorfából” faragott boton a kígyófej teljesen visszahajlik a bot szárához. A boton még egy másik kígyó is végigfut erőteljesen kidomborodó faragással, közöttük ugyancsak domborműves kiképzéssel címer, pásztor, házi- és vadállatokkal, tölgy- és makkdísszel, alul pedig gazdag tulipánkoszorúval (20. kép).

Az egri Dobó István Vármúzeum is őriz két hasonló eszközt (21a–b) kép): Az egyik gazdag növényi ornamentikával díszített, teljesen zárt fejű botot a Heves megyei Egerbaktán, 1955-ben Szabó Sándor kosárfonó juharfából faragta (DIV. 55.108.1.). Erről a botról és díszítményeiről is messziről látszik, hogy faragójának nem volt a botfaragás terén gyakorlata. Már az anyag kiválasztása is szokatlan, s az egyes ornamensek szokatlanul sekélyen vannak befaragva. A másik egri bot viszont kimondottan ízléses. A legszébb Borsod megyei hurokfejű bothoz teljesen hasonló a másik egri *kígyósbot* (Gy. sz.



17. kép. Díszes fejű gyökérbotok a Herman Ottó Múzeum gyűjteményéből: Sajószentpéter, Bántapolcsány, Görömböly-Tapolca



18. kép. Állatfejű gyökérbotok feje: a) Bántapolcsány, b) Görömböly-Tapolca



19. kép. Kézfejű, díszes görbebotok feje: a) Sajószentpéter, b) Tapolca

148/1991). A kígyófejben végződő, domború faragással díszített botot Erdőkövesden (Heves M.) Borbás Antal faragta, s azt Schwalm Edit vásárolta 1991-ben.²⁶

A sétabotok eredetéhez valószínűleg hozzájárultak a különleges rendeltetésű, hatalmi jelvényként használt botok is. Formailag ezekhez az előbbieken ismeretettek közül az egyenes szárú, úgymond bunkósbotok hasonlítanak a legjobban. Idevonatkozóan egyetlen analógiát említek: a miskolci Földes Ferenc Gimnázium honismereti szakköre ajándékozta 1977-ben a Herman Ottó Múzeumnak Sajóecseg (Borsod m.) község egykori *bírói botját*

²⁶ Az egrí múzeum botjait Schwalm Edit bocsátotta rendelkezésemre. Szíves segítségét ezúton köszönöm meg. Az egrí botok fotóit az intézmény fotólaboratóriuma készítette.



20. kép. Hurokfejű bot feje és szára
Görömböly

(77.35.35). A már törött bot (hossza 61 cm) természetes gömbje a felső részén valószínűleg a fa vagy bokor gyökérrészből készülhetett, szárát pedig természetes göcsörtök díszítik. Az egykori bírói bot fekete lakkfestékkel van befestve (22. kép), a fekete fényes felülettel az eszköz és funkciója ünnepélyességét kívánták emelni.

Agancsfejű botok

Az agancsfejű botok valószínűleg nem tartozhattak a hagyományos sétabotok közé. Feltehetőleg felsőbb társadalmi osztályok, vagy a vadászok, esetleg erdőt járók kezéből juthatott nem nagy számban paraszti használatba. Ez a hatás – úgy tűnik – területileg is behatárolható. Északkelet-Magyarországról csupán zártabb hegyvidéki területekről kerültek a gyűjteményekbe. A miskolci Herman Ottó Múzeum egyetlen agancsfejű botja (a leltár szerint *pásztorbotja*) a Borsod megyei Bánhorvátiból került a gyűjteménybe (72.15.5. – 97 cm). Szárát bevagdalással tették göcsörtössé. Az egri múzeum egyik agancsfejű pásztor-



21. kép. Hurokfejű botok Heves megyéből
a) Erdőkövesd, b) Egerbakta. Dobó
István Vármúzeum

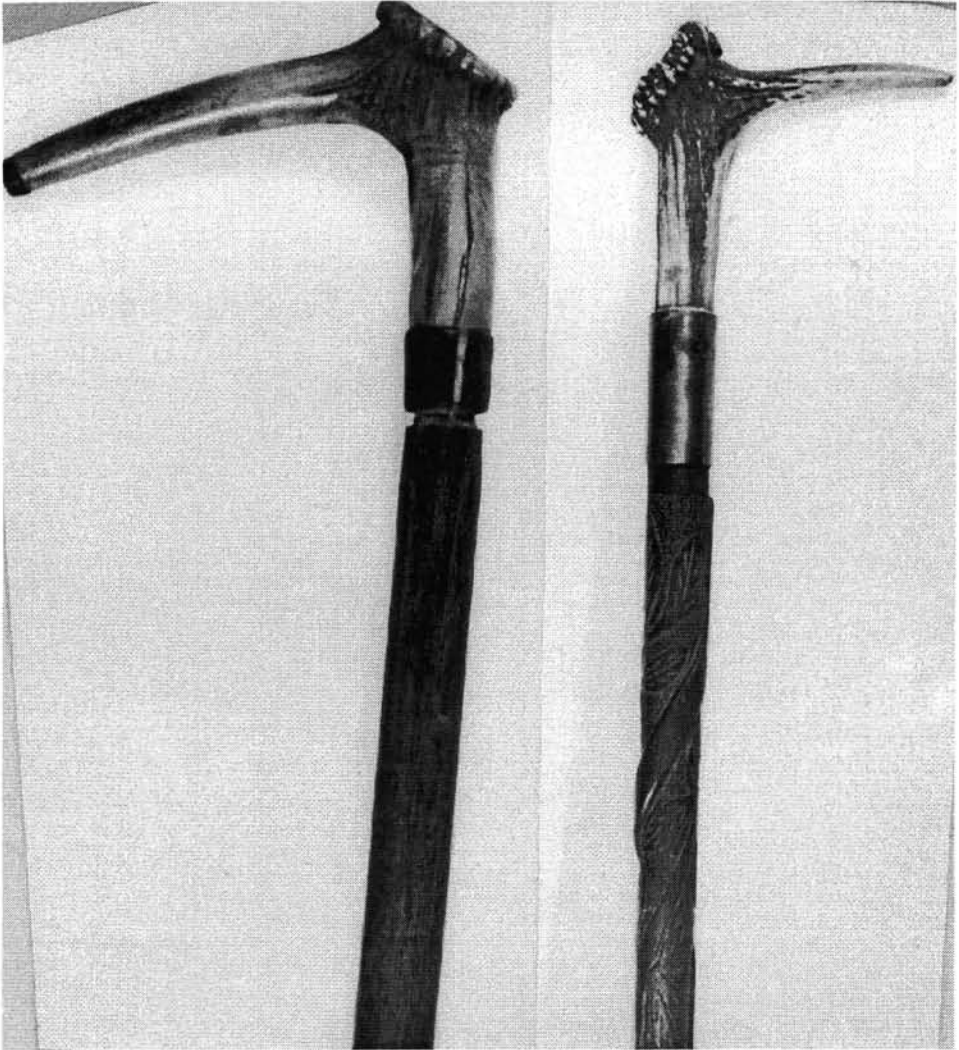
22. kép. Bíróbot felső
része. Sajóecseg
Herman Ottó Múzeum

23. kép. Kosszarvú
juhászbót. Dobó
István Vármúzeum

botját Karancslapujtón (Nógrád m.) Telek György juhász készítette 1870-ben (84.96.1.). A sétabot hosszúságú (79 cm) juhászbót 20 centiméteres agancs fogója kényelmes megfogást biztosított. Ez utóbbi tárgy viszont azt bizonyítja, hogy pásztori használatban is voltak agancsfejű botok. A Dobó István Vármúzeum további agancs fogantyújú bottal rendelkezik: Nagyrédéről (83.4.31. – 89 cm) egy díszítetlennel, Bélapátfalváról (Gy. sz. 42/1970) egy indás leveles ornamentikával faragott szárú darabbal (24. kép), illetőleg a sajókazai bíróbotra emlékeztető szárú agancsfejes bottal (67.57.1.). Ugyancsak az egri múzeum őriz egy kos- vagy muflonszarvból kialakított fejű „juhászbótot”, amely 1975-ben régiségkereskedőtől került a gyűjteménybe (75.35.53). Származása – sajnos – nehezebbi értékelését, eredetisége miatt mégis közreadom (23. kép).

Összegzésképpen

Tanulmányomnak elsősorban az volt a célja, hogy rámutassak a sétabotoknak a parasztság, még inkább a pásztorság eszközkészletében való meglétére és annak formai gazdagságára. Vizsgálataimat, a múzeumokban őrzött tárgyakra támaszkodva, csak Észak-Magyarország területén folytattam. A feltárt anyagból bebizonyosodott, hogy a kutatásokat érdemes lenne folytatni. A funkcióval, elsősorban anyag híján, már kevésbé foglalkozhattam. Már a feltártakból is bebizonyosodott, hogy nemcsak a városi polgárságnak volt *sétapálcája*, használata sokkal szélesebb körű volt. Variációi is lehetnek tágabbak, hiszen pl. a Bodroghközben a pásztorok *sétabotja* a mell közepéig érő, egyenes,



24. kép. Agancsfajú sétabotok: a) Nagyréde, b) Bélapátfalva. Dobó István Vármúzeum

viszonylag vékonyabb bot volt.²⁷ Meggyőződésem, hogy a *sétabot*félék morfológiai sajátosságait, területi funkcióit és általánosságban az elterjedés területét még tovább kell vizsgálnunk. Továbbá, nagyon fontos lenne a különböző típusú botok eredetét és történetét megfejteni, de ez utóbbi már nem a mi tudományunk feladata.

A sétabotokról – mint gyűjtőfogalomról – elmondhatjuk, hogy ide sorolhatunk minden olyan, általában rövid bottípust, amelynek valamilyen fogantyúja van. A fogantyú lehet szabályosan, ívesen hajlított, úgynevezett *görbebot*, vagy természetes ágból, megtörten metszett, illetőleg amorf formájú *gyökérbot* is. A sétabotok hossza mindig használójának testmagasságától függ, de számolnunk kell a használat folytán előállott minimális rövidüléssel is. Az általunk ismert botok közül a legrövidebb 72, a legmaga-

²⁷ Bodó S., 1992. 36.

sabbak 106–107 centiméteresek; a leghosszabb meghaladta a 110 cm-t; az átlag 82–95 centis. Felvetődik a kérdés, minek kell tekintenünk a 110–130 cm hosszú, fogantyú nélküli, járás-kelésnél is használt botokat. Példaképpen megemlítem a *Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete* című reprezentatív kötetben közölt sajtóvárkonyi (Sárospataki Református Gyűjtemény), illetőleg a debreceni Déri Múzeumban őrzött két emberfejes botot.²⁸

A sétabotok nagyobbik felén nem találunk díszítést, a díszítettek viszont gazdagon ornamentáltak. Legáltalánosabb díszítési mód az erőteljesen bemélyített, jellegzetes domború faragás. Ezek plaszticitása vetekszik más pásztorművészeti ágak hasonló technikájával. A gazdag domborműves faragás topográfiai helyzete miatt nem a dunántúlival, hanem a Felföld szlovák és magyar pásztorművészetével mutat rokonságot. A közölt botok azt is igazolják, hogy a domborműves ornamentálás mellett megtalálható a karcolt díszítés is. Nagyon jellegzetes díszítőelem a boton végigkúszó kígyó a békával. Ennek funkcionális magyarázatát még keresnünk kell. Úgy érzem, hogy az *Erdész Sándor*²⁹ és *Fügedi Márta*³⁰ által elősorolt, az eddigi kutatásokon alapuló lehetőségek nem adnak elegendő magyarázatot kérdéseinkre. Úgy vélem, a kígyóábrázolások között külön típusnak kell tekintenünk a békát elejteni szándékozó kígyó figuráját.

Csak két boton fordul elő fémintarzia. Ezek a Bükk hegységtől délre eső síkságról valók és rokonságban vannak a felső-tiszántúli hasonló díszítőtechnikával.

A legdíszesebb botok ajándéknak készültek, vagy pedig búcsún árusított darabok voltak (lehetek), de ezeknek is általában elkészültek egyszerűbb, használható variánsai is. Kétségtelen, tovább kell vizsgálnunk a kapcsolatot az állandó használatban lévő és a bizonyos ünnepi, sőt szakrális funkciójú botok között.

Mindezek után térjünk vissza a görbebotok néhány általánosabb vonatkozására:

Közhely ugyan, de megemlítenő, hogy az ember első eszköze a felkapott, majd már többször is használt husáng, vagy – általában védekezésnél – a dorong. Ehhez nyújt ötleteket a *bot* szavunk jelentésének története is: Először személynévként fordult elő 1138/1329-ben³¹ *Both* formában. 1372 u./1448-ban: *nagy feyew bottual* (nagy fejű bottal) alakban, jelentése már itt is 'bunkó, Kolben, Keule'. Az etimológiai szótár szerint: „rend szerint fából készült, hüvelyknyi vastagságú, rúdformájú eszköz támaszkodásra, ütlegelésre stb.; Stock, Stab” 1585-ben már 'díszes pálca, mint a hatalom jelképe, jogar' jelentéssel is előfordult.³² Ezen utóbbi jelentés az eredet keresésének is igen figyelemre méltó momentuma! Általánosabb jelentése szerint feladata a járás segítése, valamint a védekezés és a verekedés eszköze. 1595-ben már 'buzogány' jelentése is volt. Úgy tűnik, hogy a botok egy részének a hossza az elmúlt századokban sem haladhatta meg a „séta-bot” méretét, hiszen azok a támaszkodást is szolgálták. Gondoljunk továbbá a *fokosok*-ra,³³ vagy az ugyancsak ilyen hosszúságú *ólmosbotokra*. A történeti adatok azt is sejtetni engedik, hogy a botnak a felső része fogóként is szolgálhatott.

28 Szabadfalvi J., 1997a 80.

29 Erdész S., 1984.

30 Fügedi M., 1993.

31 Az első évszám az oklevél eredeti keltezését jelzi, a második pedig a megmaradt másolati példány évszámát.

32 TESz., I. 352.

33 Vö. Bátky Zs., 1906. 28–29.



25. kép. Kampós fejű botok. Dobó István Vármúzeum

Az említett szótár a *bot* szó ótörök eredetét is lehetőknek tartja. Azon medítál csupán, hogy ótörök megfelelőinek, a *bud*nak 'láb, lábszár, comb' jelentésnek csak továbbképzett alakjai élnek: pl. *buti*, *budi* 'faág'; illetve *buti* 'leveri a gallyakat, ágaitól megfoszt, ágat nyese' jelentése van. Véleményem szerint e két rokon szó és jelentése csak megerősíti *bot* szavunk honfoglalás előtti eredetét. Egyrészt a botokat mindig fák, bokrok ágaiból készítik úgy, hogy megfosztják oldalágaitól, és általában még előző évben vagy akár években választják ki. Illetőleg használatosak a botok az erdőkben legeltető pásztrok kezében a fák ágainak vagy gyümölcseinek leverésére is. Másrészt pedig a sétatombok között találtunk olyat, amely emberi lábat ábrázol, fogantyúja pedig lábfejben végződik.

Hasonló jelentése van a *dorong* és részben a *husáng* szavainknak is. De ide sorakoztatható részben a *rúd* szavunk is.³⁴ A botfaragás hamar önálló tevékenységgé, talán foglalkozássá is vált: Az *Oklevélszótár* 1402-ből említi *Bothfaragoh* személynevet. A foglalkozás történeti útjáról fontos lenne további adatokat is megtudni.

A görbebotok (sétabotok) titkainak megfejtésénél figyelembe kell vennünk még a *gamó* és a *kampó* szavunk jelentésének történetét is. A *gamónak* 'kampó, horog, juhászbót' ill. 'bót kampó alakú része' a jelentése.³⁵ A *gamónak* már a tihanyi kolostor alapító levelében, tehát 1055-ben is 'kampó, Haken' jelentése volt.³⁶ A *kampó* szavunk viszonylag későn, csupán a 17. század közepén (1643) jelent meg nyelvünkben, jelentése 'horog, Haken, kampós végű bót, juhászkampó'. Az alapszó eredeti jelentése 'kanyarít' lehetett.³⁷ Ma már köztudott, hogy a juhászkampó valóban csak a 18. századtól, a merinó juhokkal (tehát a *birkákkal*) és azok pásztoraival, a *birkásokkal* jutott a Magyarországra. Ugyanakkor mégis feltételezhető, hogy a különböző funkciójú kampósbotok mégis hozzájárulhattak a görbebotok kialakulásához. Feltételezhetünk egy valószínűleg hosszabb nyelvű kampósbot meglétét is az erdőkben legeltető pásztorok kezén, amelyekkel az ágakat húzogatták le, illetőleg a makkot igyekeztek leverni.

Egy másik tényező is a (negatív) kapcsolatokra utal: Erdélyben és az Északi-Kárpátokban, pl. a szlovákok körében sem terjedt el a tipikus *juhászkampó*.³⁸ Ezek a területeken botokat, közöttük görbebotot használtak. Még további kapcsolat lehetősége is felvethető: valószínűleg nemcsak formai kapcsolat lehet a *csörgőbotokkal* is.³⁹

A sétabotok és görbebotok nemcsak Magyarországon ismertek és használtak, kapcsolatai nagyobb távlatokra utalnak. A szlovák juhászok görbebotját *Ján Podolák* több munkájában említi. Görbebotot tart a kezében az *ostyepkát* a faluba vivő juhász (Zázriva).⁴⁰ Zvolen mellett még 1961-ben is tipikus görbebotot használtak a juhászok. A más fából hajlított bót fejét fémgyűrűvel erősítették a bót szára. A tárgyat a szerző Hirtenstocknak nevezte.⁴¹ Ugyancsak a szlovák juhászok a fokosaikat is használták „sétabotként”.⁴² A görbebotokat megtaláljuk a német juhászok kezén is. *Wolfgang Jacobeit* a juhászbótok között több típust említi: 1. A természetesen hajló fakampókat, amelyeket gazdagon díszítettek. 2. Rövidebb szárú hajlított görbebotokat, amelynek hajlítását forró vízbe mártás, vagy tűz fölötti hevítés után tudták csak elvégezni. Rekonstrukciós rajzot is közölt *Vaclavik Antoninra* hivatkozva.⁴³ *Theodor Hornberger* pedig egy püspökbotra emlékeztető görbebotot, amely „... pásztorboton (Hirtenstab) függenek a hagyományos pásztorünnepeken a tánc és a játék díjai.”⁴⁴ Hasonló darabok a Balkánon is előfordultak.⁴⁵

Feltételezhetjük továbbá, hogy a görbebotok kapcsolatot tarthatnak a papok, pontosabban a püspöki pásztorbotokkal is. Állításomat egyetlen adattal támasztom alá: a szent Vendel-tisztelet Magyarországon a 18. századtól terjedt el, először a Dunántúlon,

34 L. a TESz címszavait.

35 UMSz., II. 594.

36 TESz., I. 1024.

37 TESz., II. 337.

38 *Manga J.–Szabadfalvi J.*, 1979. 694–695.

39 *Timaffy L.*, 1963.

40 *Podolák Ján*, 1982. 78. kép.

41 *Podolák, Ján*, 1992. 96.

42 *Podolák, Ján*, 1982. 78. kép.

43 *Jacobeit, Wolfgang*, 1961. 473–477.; *Vladavik, Anton* 1938.

44 *Hornberger Theodor*, 1959. 59. kép.

45 *Marinov, Vasil*, 1961. 156–161.

majd tovább kelet felé, ahol elsősorban az egri egyházmegye játszott nagy szerepet.⁴⁶ Vendelt rendszerint hazánkban és külföldön is pásztornak vagy vándornak, általában vi-
seletben ábrázolták. A Jászságban pl. úgy tartják, hogy helyi pásztorfiú volt.⁴⁷ A jász-
árokszállási, a jánosházi és jánoshidai Szent Vendel-szobrok görbebotot tartanak kezük-
ben. De ugyanígy ábrázolják néhány dunántúli, pl. a bátaszéki és villányi, vagy pl. a
szlovákiai Köbölkút határában álló Vendel-szobrot is.⁴⁸

IRODALOM

- Bálint Sándor*
1977 A szögedi nemzet. II. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1976/77:2. Szeged
- Bátky Zsigmond*
1906 Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Bp.
1941 Mesterkedés. A magyarság néprajza. I. 260–323.
- Béres András*
1957 A Déri Múzeum Debrecen környéki díszes pásztorbotjai. Debreceni Déri
Múzeum Évkönyv. 83–118.
1955 Népi díszítőművészet Hajdú-Bihar megyében. Debrecen
- Bodó Sándor*
1992 A Bodrogköz állattartása. Borsodi Kismonográfiák. Miskolc
- Erdész Sándor*
1984 Kigyókultusz a magyar néphagyományban. Studia Folkloristica et
Ethnographica, 12. Debrecen
- Fügedi Márta*
1976 A Herman Ottó Múzeum pásztorbotjai. HOMKözl., 15. 96–104. Miskolc
1993 Állatábrázolások a magyar népművészetben. Officina Musei, 1. Miskolc
- Gulyás Éva*
1968 A Vendel-kultusz emlékei a Jászságban. Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv,
185–200.
- Gunda Béla*
1989 A rostaforgató asszony. Bp.
- Herman Ottó*
1914 A magyar pásztorok nyelvkincese. Bp.
- Hornberger, Theodor*
1955 Die kulturgeographische Bedeutung der Wanderschäferei in Süddeutschland.
Süddeutsche Transhumanic. Remagen/Rhein
- Jacobeit, Wolfgang*
1961 Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20.
Jahrhunderts. Berlin
- Kelemen István*
1977 Sajólászlófalvi bányász faragott botjai. HOMKözl., 15. 105–108.

46 Szabadfalvi J., 1964.; Szabadfalvi J., 1968.

47 Bálint S., 1977. II. 385.

48 Gulyás E., 1968. 4–5., 15–16., 19., 33. kép, ill. 38. l.

- Lükő Gábor*
1942 A magyar lélek formái. Bp.
- Madarassy László*
1934 Művészkedő magyar pásztorok. Bp.
- Manga János*
1954 Egy dunántúli faragó pásztor. Bp.
1972 Magyar pásztorfaragások. Bp.
- Manga János–Szabadsfalvi József*
1979 Juhászcampó. Magyar néprajzi lexikon, II. 694–695. Bp.
- Marinov, W.*
1961 Die Schafzucht der nomadisierenden Karakatschanen. VHO. Budapest, 147–196.
- Paládi-Kovács Attila*
1965 A keleti palócok pásztorkodása. MÉH., VII. Debrecen
1988 Életmód, foglalkozás, nemzetség. Bányászat és erdei iparüzés a régi Gömörben. Gömör Néprajza, XIV. Debrecen
- Podolák, Ján*
1982 Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Bratislava
1992 Die traditionelle Schafhaltung in der Slowakei. Studia Folkloristica et Ethnographica, 31. Debrecen
- Szabadsfalvi József*
1964 A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnepek. MÉH., VI. 19–64. Debrecen
1972 Népművészet. Pásztorművészet, fazekasság, csikóbőrös kulacs, mézeskalácsosság, intarzia. Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei és népművészete (szerk. Szöllősi Gyula). 277–316. Debrecen
1997 Pásztorművészet. Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete (szerk. Fügedi Márta). 77–106. Miskolc
- UMSz.* Új magyar tájszótár. I–III. 1979–1992.
- Tálasi István*
1936 A Kiskunság népi állattartása. Bp.
- TESz.* A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. I–IV. 1967–1984.
- Timaffy László*
1961 Das Hirtenwesen auf den Donauinseln Szigetköz, Westungarn. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa (szerk. Földes László). 609–645. Bp.
- Vadavík, Antonin*
1968 Slovenké palice. Turč. Sv. Martin
- Viga Gyula*
1985 Nagy Pál Miklós faragott botja a Béres Béla gyűjteményben. HOMÉvk., XXIV. 289–293.

SPAZIERSTÖCKE IN NORDOSTUNGARN

Unter den in den ethnographischen Sammlungen der ungarischen Museen bewahrten Hirtenstöcken befinden sich auch sogenannte *Krummstöcke* und *Spazierstöcke*. Zur Kategorie der Spazierstöcke zähle ich außer den typischen Krummstöcken auch all diejenigen Stöcke, deren Kopf im Vergleich zum Stiel nur im rechten Winkel gebogen ist, bzw. auch die Knüppel- oder Wurzelstöcke, die oberhalb über einen natürlichen Griff verfügen. Ihr gemeinsames Merkmal, ja Kriterium ist abhängig von der Größe des Eigentümers ihre Länge zwischen 75–105 cm, die deren bestimmungsgemäße Benutzung, die Hilfe beim Laufen, das Aufstützen ermöglichte. Diesen Mitteln aber schenkte die wissenschaftliche Forschung keine Aufmerksamkeit, es erschien über sie keine Ausarbeitung und an einigen Stellen werden sie nur zufällig erwähnt. Auch im *Ungarischen Ethnographielexikon* ist das Stichwort *Krummstock*, *Spazierstock* nicht zu finden, sie werden nicht einmal unter den Hirtenstöcken erwähnt. Im (*Miskolc*) *Ottó Herman Museum*, sowie in den benachbarten Museen fand ich unter den hierzu zählenden Mitteln mehrere Typen:

1. Die klassischen Typen der Spazierstöcke, die *Krummstöcke* mit gebogenem Kopf, die aus einem einzigen, von einem Baum oder Busch abgeschnittenen Ast, mit einem Biegebock (2. Bild) oder in einem Spezialofen (4. Bild) durch Erhitzung (4–7. Bild) gefertigt wurden.

2. Die *Wurzelstöcke* und Stöcke mit *Knüppelgriff* wurden in ihrer natürlichen Umgebung so abgeschnitten, daß ihr Griff kaum bearbeitet werden mußte. Es wurde allerdings immer darauf geachtet, daß der obere Teil handgrifflig war (10–18. Bild). Unter diesen kommen häufig die an Tierköpfe erinnernden Stockgriffe vor (14–16. Bild).

3. Die aus *natürlichen Aesten* gefertigten Spazier- oder Krummstöcke wurden so abgeschnitten, daß der Griff von vornherein vorhanden war (13. Bild).

4. Die sogenannten *Stöcke mit verziertem Griff* (19–21. Bild), die im allgemeinen spezielle Griffe hatten und besonders reich ornamentiert waren, zählte ich zu einer gesonderten Gruppe.

5. Die mit *Tierhörnern verzierten Spazierstöcke* wurden zumeist von Jägern und seltener von Hirten benutzt (22–23. Bild).

Beim größeren Teil der Spazierstöcke sind keine Verzierungen zu finden, die verzierten aber sind – gewöhnlich mit einer Reliefschnitzerei und teilweise durch Einkerbungen – sehr reich ornamentiert. Ein häufig vorkommendes Verzierungselement der Stöcke ist eine am Stock entlangkriechende Schlange mit einem Frosch. An zwei Stöcken befindet sich eine Metallintarsie. Die schmuckvollsten Stöcke wurden auf Kirmestfesten feilgeboten oder von vornherein für Geschenkzwecke angefertigt. Die schönsten sind die mit Porträt Darstellungen historischer Persönlichkeiten verzierten Stöcke.

József Szabadfalvi

A TRADÍCIÓ ÉS A VÁLTOZÁS NÉHÁNY JELLEMZŐJE A BODROGKÖZ NÉPI MŰVELTSÉGÉBEN (Karcsa és Pácín példája)

VIGA GYULA

A Bodrogköz kutatója, ha egyre mélyebbre halad a karakteres táj hagyományos műveltségének megismerésében, fokozatosan ismeri fel azokat az eltérő jegyeket, amelyek e – sokáig homogénnek vélt – életmódot és kultúrát árnyalták.* Ennek földrajzi jegeit, a települések eltérő táji feltételrendszerét, illetve azok településtörténeti vonatkozásait már számosan vizsgálták,¹ sokkal inkább adós viszont még a néprajz annak felderítésével, hogy az alkalmazkodásnak milyen formái, a gazdálkodás, az életmód, egészében a tradicionális műveltség milyen szegumentumai révén alakultak ki összetartozó, illetve egymástól jelentősen különböző falvak és falucsoportok, s hogy ennek a táji koherenciának a struktúrája miért és miként változott meg az elmúlt évszázadok során. Más ragadható meg a változásokból a történeti források révén, s más a néprajz hagyományos eszközeivel, a verbális adatok összegyűjtésével. Ez utóbbi révén maguk a közösségek, illetve reprezentáns tagjaik fogalmazzák meg azonosságukat és másságukat, közösnek és eltérőnek vélt jegyeiket a környező települések népével, s maguk próbálnak olykor választ keresni ezen összefüggések nyitott kérdéseire is.

1986-ban kezdtem el azt a terepmunkát, aminek során először figyeltem fel a két szomszédos település, *Karcsa* és *Pácín* viszonyára, az akkor közös tanácsú és közös termelőszövetkezetben gazdálkodó falvak sajátos, ambivalens kapcsolatrendszerére. Azóta vissza-visszatértem mindkét faluba, s az évek során egyre inkább azt a tapasztalatot szereztem, hogy a két település népének hagyományos, ám egyre inkább oldódó szembenállása, egymásról alkotott értéktétele valójában a tradíció és a modernizáció két, eltérő típusú viszonyából, a változás eltérő tempójából magyarázható.

Jelen dolgozat ennek az összefüggésrendszernek néhány főbb jegyét igyekszik feltárni. Mivel *Karcsa* és *Pácín* kutatása része egy nagyobb, a Bodrogköz egész területét érintő, hasonló szempontú vizsgálatnak, nem törekedtem részletekbe menő mikrovizsgálatra, hanem elsősorban azokat az elemeket emeltem ki, amelyek más települések kontextusában is szerepet játszhattak. Elképzeléseim szerint a két falu vizsgálata is tovább folytatható, s a hagyomány és a változás számos további eleme vonható be a vizsgálatba, velük a későbbiekben árnyaltabb kép rajzolható. Jelen tanulmány két irányban halad: részben azokat az okokat és összefüggéseket veszi számba, amelyek differenciálták a két település népének életmódját, más irányt szabtak működésének, másrészt azokat a jelenségeit, elemeit vizsgálja a műveltségnek, amelyekben kifejeződnek, megjelennek ezek az eltérő vonások. A kettő nem válik el feltétlenül markánsan: az eltérő okok kö-

* A tanulmány az OTKA 22885. számú kutatási támogatás keretében valósult meg.

¹ Pl. *Ébner (Gönyey) Sándor* 1925. 65–102.; *Dankó Imre* 1964. 143–163.; *Borsos Balázs* 1994. 307–344.; Korai szakaszához: *Valter Ilona* 1974. 1–55.

következményei, az életmódban való megjelenései olykor maguk is okai, kiváltói lesznek a további változásoknak.

Munkámban nagy szerepet kapnak az adatközlők elmondásai, a két település népeinek egymásról alkotott értékítéletét azok jelenítik meg leginkább. Remélem, hogy ez nem sodor abba a helyzetbe, hogy ne „pártatlan” megfigyelőjeként és rögzítőjeként tűnjek fel ezen tényeknek és összefüggéseknek valamely település lakói számára!

I. 1. TÁJ, GAZDÁLKODÁS

Karcsa és Pácín azonosságának és eltéréseinek egyik alapvető okát a természeti-ökológiai feltételekben, illetve azok *megváltoztatható tényezőinek* átalakításában, módosulásában kell keresnünk. Ezek a tényezők, illetve változásuk befolyásolta az életmód, a gazdálkodás jellegét és összetevőit, számos módon összefüggésben természetesen a társadalom mozgásának igen sok részletével.² Már itt előre kell vetítenem, hogy a két település közötti eltéréseket magam az említett tényezőkből fakadó, eltérő modernizációs lehetőségekből vezetem le, megjegyezve – amit a Bodroglak kutatásának eddigi földrajzi, főleg gazdaság- és településföldrajzi irodalma is érzékeltet –, hogy az egészében hátrányos helyzetűnek tartott, sokak által reliktumként kezelt táj egyes településeinek kondíciója, gazdasági lehetősége erősen eltérő volt.³

Ha vizsgálatom legkorábbi forrását, a Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő paraszti bevallásokat, az *investigatio* adatait nézzük, azokból nem hüvelykeshetők ki sarkalatos különbségek a két település, Karcsa és Pácín helyzetében.⁴ Bár vizsgálatunk szempontjából a hangsúly éppen a tájatalakítás folyamatán, a Bodroglak falvainak számára új helyzetet teremtő vízrendezésen van, a két település adottságának, ebből eredően gazdálkodásának néhány különbözőségére fel kell hívnom a figyelmet, anélkül, hogy azok kontinuitását felvetném az elmúlt évszázad állapotával, jellemzőivel.

Hasonlóan a Bodroglak, illetve Zemplén vármegye középső és felső részének számos településéhez, a 18. században mindkét falu határát 2 nyomásban művelték. Amíg azonban a pácini akár trágyázás nélkül is megtermette az őszi és tavaszi gabonákat, addig a karcsai határ homokos földje búzát és árpat nem termelt, sőt zabból is keveset adott. Igaz, az áradás mindkettőt veszélyezteti, de a pácini földek mégis jobb feltétellel bírtak a cereáliák termesztéséhez. Jobbak voltak a páciniak lehetőségei az állattartásban is: réjük olykor sarjút is adott, s – a kövesdi szőlőben végzett munka fejében – sertéseiket is makkoltathatták. Előnyösebb feltételt jelent a földesúr-jobbágy viszony is a páciniak számára.

Lényegesebb azonban vizsgálatunk szempontjából az, hogy milyen földrajzi-ökológiai feltételeket teremt falvaink számára a Bodroglak vízrendezése, anélkül, hogy a gazdálkodás változásának egészét, fő jellemzőit érintenénk.⁵ *Frisnyák Sándor* kutatásai révén ismerjük a Bodroglak falvainak 19. század közepi és végi földhasznosítási mutatóit, amelyek igen sokat elárulnak Karcsa és Pácín vízrendezés utáni paraszti gazdálkodásának feltételeiről is.⁶

2 Vö. *Kósa László* 1991. 65–79.

3 A részletek említése nélkül: *Ébner (Gönyey) Sándor* 1925. 65–102.; *Frisnyák Sándor* 1990. 227–246.; *Borsos Balázs* 1994. 307–344.; *Boros László* 1997.

4 Takács Péternek és Udvari Istvánnak tartozom köszönettel, hogy – mint számos más esetben is – a bevallások anyagát rendelkezésemre bocsátották.

5 A Bodroglak vízszabályozásának történetéhez összegzően: *Majláth József* 1896.

6 *Frisnyák Sándor* 1990. 230., 233.; Vö. még: *Boros László* 1997. 225., 228.

Karcsa és Pácin földhasznosítása a 19. század közepén és végén

	birtokosok száma		terület		földterület megoszlása (%)			
	nagy	kis	(ha)	szántó	rét, legelő	erdő	nádas	haszon- vehetetlen
Karcsa								
1.	1	114	4255	12,1	18,6	2,6	2,8	63,9
2.			4275	33,6	55,6	2,7	–	8,1
Pácin								
1.	3	225	3067	14,3	32,0	4,4	3,8	42,5
2.			3395	41,7	46,9	3,5	–	7,9

Anélkül, hogy a sokat mondó számokat részletesen elemeznénk, utalni kell arra, hogy a vízrendezés mindkét település gazdálkodásában alapvető változásokat eredményezett. Korábban rendkívül nagy volt az eltérés a két falu határának haszonvehetetlen területei között, s a művelt földterület minőségét is jelzi, de a gazdálkodás minőségére is utal, hogy az 1/4-del kisebb határral rendelkező Pácinban 1865-ben 5178 forint volt a tiszta jövedelem, szemben Karcsa 4749 forintjával.⁷ Mindkét határban kiterjedt a szántó a vízrendezés révén, Karcsán pedig rendkívül nagy mértékben a rét és legelő területe, ami javította az állattartás kondícióját, feltételezve a korábbi technika részletes átalakítását.

Lényegesen többet árulnak el a fenti számok, ha melléjük tesszük a népesség változásának mutatóit is.⁸

	Terület		1784/87		1869		1890		Népesség- növekedés (1784–1890)	
	(ha)	népes- ség	népsű- rűség fő/km ²	népes- ség	népsű- rűség fő/km ²	népes- ség	népsű- rűség fő/km ²	szám	%	
Karcsa	4275	188	4,4	855	20	1313	30,7	1125	598,4	
Pácin	3395	286	8,4	1271	37,4	1229	36,2	943	329,7	

A fenti két táblázat összevetése jelzi, hogy Karcsán erőteljes népességnövekedést indukált a vízrendezés, Pácinban viszont csökkent a lélekszám a 19. század második felében. A századfordulóra azonban Pácin lélekszáma is újból gyarapodásnak indul, amíg azonban Karcsa gyarapodása az 1960-as évekig töretlen, addig Pácin ez irányú fejlődése már az 1950-es években megtorpant. Az elmúlt két évtizedben fogy mindkét község lélekszáma (lásd táblázat).⁹

⁷ Boros László 1997. 225.

⁸ Frisnyák Sándor 1990. 230.; Boros László 214–215.

⁹ Boros László 1997. 214.

A népesség változása 1784–1990

	1784/87	1869	1900	1920	1941	1949	1960	1970	1980	1990
Karcsa	188	855	1653	2068	2435	2575	2662	2240	2125	2037
Pácin	286	1271	1579	1819	2387	2598	2544	1856	1701	1552

A polgárosodás, a modernizáció fokában, ezzel együtt a paraszti mentalitásban beálló differenciák azonban elsősorban a birtokstruktúrából és az eltérő társadalmi mobilitásból fakadtak. Az ellentmondásos birtokstruktúrára, ami a jobbágyfelszabadítás, majd a vízrendezés következtében kialakult,¹⁰ Pácin népessége erőteljes kivándorlással reagált. Karcsa – a bekövetkező pozitív változás miatt – megtartotta népét, s erősen hozzákötötte őket a földhöz, a paraszti munkához. A Pácinba hazatért amerikások pénzt hoztak – de küldtek haza a kint maradók is –, ami önmagában is sokat változtatott társadalmi helyzetükön. Pácinban a báró parcellázott, az amerikások földhöz jutottak. A hagyomány szerint a *Miklós utca* onnan kapta a nevét, hogy Sennyei Miklós báró adott ott el parcellákat a parasztnak. A hazatértek közül számosan 20 hold fölé emelik, életképesse teszik birtokukat. A hagyomány szerint amerikások kezdték építeni a bádogg-tetős házakat is. Karcsán – az 1919-es földosztó mozgalom miatt – nem osztottak vitézi telkeket, de FAKSZ-kölcsonnel mindkét településen épülnek új házsorok.

A két világháború között lezajló folyamatokat jól tükrözi az 1941-ben felvett statisztika adatai, különösen kirajzolja a paraszti rétegződés állapotát.¹¹

A mezőgazdasági népesség csoportjai (1941. január 1-jén)

Karcsa			Pácin	
Összes	Kereső		Összes	Kereső
138	68	1 kh alatt	78	33
562	262	1–5 kh	333	156
254	122	5–10 kh	324	159
77	34	10–20 kh	295	157
5	4	20–100 kh	63	35
–	–	100 kh felett	4	2
1036	490	EGYÜTT	1097	542
–	–	Egyéb őstermelési önálló	3	1
6	3	Gazdasági tisztviselő	3	1
568	180	Gazdasági cseléd	398	110
559	283	Gazdasági munkás, napszámos	566	308
1133	466	Egyéb mezőgazdasági foglalkozású	970	420
2169	956	ÖSSZESEN	2067	962

A fenti adatsorból nem csupán az szembetűnő, hogy Karcsán a kis, jószerével életképtelen parcellán gazdálkodók száma nagyobb, mint Pácinban, hanem az is, hogy Pácinban mennyivel erőteljesebb a 10–20, illetve 20–100 kh közötti birtokokon gazdál-

¹⁰ Balassa Iván 1956.

¹¹ Varga Gáborné szerk. 1970. 280., 435.

kodó parasztek száma, akik igazából a paraszti tevékenység és mentalitás kifejezői. Közülük számosan másutt szerzett pénzen jutottak földhöz, így mentalitásuk is egészen más, mint a tósgyökeres paraszteké.

De Karcsán nehezebb a zselléreknek, kis földű szegényembereknek is. Páciban sokkal több a munkalehetőség a bárói birtokon. A karcsai zsellérember legfeljebb *hónapos cselédnek* állhatott vagy *kocsisnak*, esetleg az aratásnál *kepés* munkát vállalt. A báró karcsai birtokaira máshonnan hozatott gazdasági cselédet, kárpátaljai ruszinokkal telepítette be tanyáit is.¹² Páciból nem kellett elmenni más helységbe munkát vállalni, legfeljebb napszámba jártak el – a bécsi döntés után – *Szerdahelyre, Nagykövesdre*. „Innen kubikos nem volt. Kepét aratni a báróhoz járt 2–3 *csapat*, de más nagygazdákhoz is. Innen nem kellett elmenni munkára. A gyógyszerésznek, zsidóknak is volt 30–40 hold: azt egy-egy család felfogta, learatta.”¹³ Sokan voltak páciniak cselédek a bárónál: negyedévente, terményben kaptak fizetést. Sok volt a napszámomunka is a báró birtokán. A pácini hagyomány szerint Sennyei báró figyelembe is vette olykor a falu érdekeit a gazdálkodásában: jó ideig nem vett aratógépet, hogy a falubeliek ne veszítsék el munkalehetőségüket.¹⁴

A fentiekkel együtt, a páciniak lényegesen mobilabbak voltak. Amíg a karcsaiak földet igyekeztek ragasztani a földhöz, sokat dolgoztak azon, munkájukkal parasztek maradtak, addig a páciniak egy része máshol keresett megélhetést. Elmentek számosan az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején summásnak *Németországba*, s – a hagyomány szerint – ők hozták haza, terjesztették el nagy számban a faluban a szögletes kormányú német kerékpárokat.

Megfigyelhetők különbözőségek az állattartásban, s magában a földművelés technikájának modernizációjában is.

A két falu állattartása közötti differenciáról csak részben nyújtanak adatot a statisztikák.¹⁵

	Év	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh
Karcsa	1895	1165	1026	195	725
	1935	1569	1081	231	619
	1953	2158	2398	133	1237
	1960	1920	2105	207	1292
	1966	1617	2475	123	1855
Pácín	1895	1035	1401	147	–
	1935	1012	892	279	1117
	1953	1661	1577	207	970
	1960	1375	1791	225	1385
	1966	883	2688	92	1342

Csak részben tapintható ki a számok mögött a két falu parasztüzemeinek eltérő struktúrája. Páciban a fogatolásból a századelőn jórészt kiszorultak az ígás ökrök, he-

12 Nagy Géza szíves szóbeli adatai.

13 Pecák Mihály, szül. 1925.

14 Lovas Istvánné, szül. 1921.

15 Varga Gáborné szerk. 1976. 281., 436.

lyüket a lovak foglalják el. Ez csak részben következett abból, hogy Karcsán több volt a határban a mélyebb, vizenyős rész, ahova lófogatot nem lehetett alkalmazni, részben pedig abból, hogy – a trianoni döntésig, majd a bécsi döntés után – a bárói birtokról a pácini gazdák igen sokat fuvaroztak a szomatori vasútállomásra, illetve onnan vissza Nagykövesden át. De sok fuvar volt Újhely felé is, amit a mozgékonyabb lovas fogatok szolgáltak ki.

A fenti folyamat háttérben lezajló szarvasmarha-fajtaváltás tempója is más volt a két településen. A karcsaiak egészen a második világháborúig nevelték a nagyszarvú magyar marhát, míg a páciniak jobban a tarka marhával, ökörrrel foglalkoztak. Karcsán egészen a tsz megalakulásáig voltak szürke ökrök, amiknek a körmét kizsírozták, szarvát felpántlikázták az ünnepi felvonulásokhoz, de úgy vitték azokat a vásárra is. A páciniak a tehén/ökör fogatolásakor felültek a fogatra, gyepelével irányították a jószágot, a karcsaiak vezették a fogatot, gyalog mentek a jószág mellett. Talán a lovak fogatolása is belejátszott, hogy Páciban 2–3 évtizeddel hamarabb lett általános az ekekapá használata, mint Karcsán.

A fentiek ellenére, mindkét település parasztüzemeinek jelentős haszna származott a meghizlalt szarvasmarha értékesítéséből, azonban a karcsai gazdaságok sokkal inkább erre alapoztak voltak, mint a páciniak. (Pácimból a nagyrozvágyi határra adták tavasztól őszig legelni a fiatal tinókat, ha azokra nem volt szükség. Az ún. *Szomó* nevű legelőn tartották azokat. Oda vitték a *rúgott csikókat* is.)

A parasztgazdaságok modernizálása érdekében a páciniak téli gazdasági iskolát szerveztek, volt aranykalászos gazdatanfolyam is, meg gazdasági ismétlő iskola. Az állattartásról, tejgazdálkodásról már a második világháború előtt szerveztek tanfolyamot, aminek főleg a tejtermelésben látták hasznát. A fiatal lányoknak egy helybeli tanítónő *suskó-tanfolyamot* szervezett: a suskóból (kukoricacsuhé) papucsot, lábtörölt, szatyrot készítettek, üveget fontak be vele; a háború elsodorta a születő falusi háziipart.

Pácimból a 20. század elejétől erősebb volt az elvándorlás is, s nagyobb számban hagyták el a mezőgazdaságot is az ott élők. Az alábbi adatsor – a keresők számára vetítve – azt mutatja, hogy miként zajlott a két településen ez a társadalmi mobilizáció.¹⁶

Karcsa és Pácín népessége gazdasági áganként (1900–1960)
(Keresők szerint)

Karcsa

Év	Mezőgazdasági	Ipari	Közlekedési	Kereskedelmi	Egyéb
1900	638	19	3	10	3
1930	769	56	2	11	40
1941	956	51	5	15	36
1949	1078	32	2	9	34
1960	920	111	11	29	74

¹⁶ Varga Gáborné szerk. 1970. 280., 435.

Év	Mezőgazdasági	Ipari	Közlekedési	Kereskedelmi	Egyéb
1900	440	47	16	11	40
1930	677	71	1	17	61
1941	962	62	5	15	37
1949	1085	42	5	17	90
1960	855	227	20	15	81

A korábbiakból következik, hogy a páciniakat kevésbé kötötte meg a föld, különösen az 1960-as évektől számosan eljártak dolgozni *Újhelybe, Miskolcra, Nyíregyházára, sőt Budapestre* is. A karcsaiak szívesebben maradtak a termelészövetkezetben. Karcsán több is volt a munkahely a második világháború után, mint Pácínban.

I. 2. A FÖLDESÚR, A KASTÉLYBELIEK HATÁSA

A história az elmúlt évtizedekben meglehetősen egyoldalú képet rajzolt a földesúr–jobbágy viszonyról, s különösen a 19. század második, s a 20. század első felében továbbélő nagybirtok, s az ahhoz – szorosabban-lazábban – kapcsolódó parasztság, főleg cselédség viszonyáról. Meglehetősen kevés figyelmet kapott a kettő egymásra hatása, s különösen az, hogy magára a paraszti műveltségre és mentalitásra miként hatott a földesúr jelenléte. Anélkül, hogy megfeledeznénk a témakör társadalmi, szociális elmentmondásairól, vizsgálatunk szempontjából összegzően kell megfogalmaznunk, hogy a bárói kastély, a család, nem utolsósorban a bárói birtok jelenléte – Karcsához képest – kifejezetten előnyösen hatott a pácini parasztság gazdasági-műveltségi átalakulásának folyamatára. Ez természetesen ambivalens viszony, ám mostani témánk szempontjából mindkét vizsgált település – sokáig megváltoztathatatlanak tűnő – adottsága volt a nagybirtokok jelenléte.

A kérdés gazdasági vonatkozásaira fentebb már utaltam: a pácini szegénységnek nem kellett rendszeresen másutt munkát vállalnia, nem kellett elvándorolnia falujából, volt munka helyben is. A legszegényebbek közül számosan szolgáltak a kastélyban is.

A báró, a kastély népe révén találkozhattak a páciniak a modernizáció bizonyos elemeivel. Mikor először érkezett automobil a báróhoz, az ott cséplő emberek elmentek megnézni, s keresték, hol van a lónak a lába, ami – szerintük – az autót hajtja.

A kastélyban megfordulók, a báró által rendezett partyk, összejövetelek, az odalátogató távoli vendégek révén „a páciniak *többet láttak*. A karcsai parasztember, ha urat akart látni, a papját, tanítóját meg a jegyzőt láthatta. A pácini ezeken kívül láthatta, hogy van egy *másfajta illem* is. Láta az öltözködéstől kezdve mindenben.”¹⁷

A ruházkodásra, a divatra a kastélyban dolgozók közvetlenül is hatottak: ruházatokban elkülönültek a falubeliektől, s – főleg a lányok, asszonyok – mintát is mutattak a falubeli parasztnak öltözködéséhez. Összefügg ezzel bizonyos fokig, hogy a páciniak hamar levetették a viseletet, s *többet adtak a külsőre, a divatra*. Erősítette ezt, amint arra más vonatkozásban is utaltam, az amerikások hazatérése, a Pácínban levő határőrség és csendőrség, a korai pénzgazdálkodás, a változó mentalitás. „Itt azért a báróék, a csendőrség, a katonaság – hatással voltak a divat alakulására. Itt a lányok sokkal divatosab-

ban öltöztek, mint Karcsán. Úgy jártak már a háború előtt, mint egy városi lány. Karcsa a divatot nehezebben fogadta be. Daueros haj itt sem volt a háború előtt! Még utána is Újhelybe jártak fodrászhoz, helyben nem volt női fodrász. *Csurkában* hordták, felkötötték a hosszú haját szalaggal. Itt jobban volt üzlet is: zsidók, Hangya szövetkezet. *Orvos* helyben volt. Gyógyszertár is volt: Pácín jobban ellátott volt régen is.”¹⁸

A páciniak azt mondják, hogy a karcsaiak lassabban követték a divatot. Inkább mindig a vagyonról beszéltek: ennyi föld van, ennyi jószág, de sajnálták a pénzt az új holmikra. „Itt felvett valaki egy miniszoknyát, csak pár napig volt téma, hamar napirendre tértek felette. De ott! *A karcsaiak falusiak maradtak!*” – mondja pácini adatközlőm, utalva a bizonyos értelemben máig ható különbözödségre. A karcsaiak ezt úgy nyugtázzák: *Pácínban jobban rázzák a rongyot!* Megítélésem szerint, a már jelzett gazdasági-társadalmi különbségek mellett, ebben szerepe volt a bárói család és a Pácínban megforduló idegenek által kínált *mintának* is.

A bárói család más vonatkozásban is befolyással volt a páciniakra. Divat volt, hogy a Sennyei család tagjainak *keresztnevét* adták a falubeli gyerekeknek. Volt egy család, ahol a báró *koma* volt: keresztapja volt az egyik fiúgyerekeknek. A kastélyban dolgozók meg-meghívták a bárót és családját ünnepekre, főleg lakodalomba is, ahová azok általában nem mentek el, de pénzt küldtek. Sennyeit névnapján, Miklós-napkor felkösztöntötték a falubeli gyerekek, ő viszont Mikulás-ajándékot adott nekik. Karácsonyra a kastélyban dolgozók gyerekei lábbelit kaptak tőle ajándékba. Felmentek néha a karácsonyi *kántálók*, újesztendőt köszöntők is a kastélyba: pohár bort, némi aprópénzt kaptak. Egészen birtoka elvesztéséig élt a szokás, hogy az aratás végén a bárót *megkötötték*, aki azzal váltotta ki magát, hogy vendégül látta az aratókat.

Igazából a báró nem szerette, ha alkalmazottai a falubeliekkel érintkeztek, de ő segített a páciniaknak, ha tudott. Pl. ha bíróválasztás volt, akkor – az emlékezet szerint – a szegényebb embert segítette, hogy annak is „jusson valami”. Mindezek ma már nehezen feltárható részletek, hasonlóan azokhoz a történetekhez, olykor folklór szüzsékhez, amelyek a Sennyei család egyes tagjainak életéhez kapcsolódtak: szerelmi ügyeiktől az *ördögös kocsis* hiedelemkör felbukkanásáig. Számunkra itt mindebből annak kiemelése a lényeges, hogy a földesúr és családja jelenléte, a kastély és népe, maga a földesúri üzem gyorsította Pácín tradicionális műveltségének átalakulását, segítette a település parasztságának polgárosodását.

I. 3. KÜLSŐ KAPCSOLATOK

Számos egyező és eltérő vonás mutatkozik a két település külső kapcsolatainak rendszerében; mindkettőt alapvetően befolyásolta a trianoni döntés határmódosítása.

A határ lezárása előtt *Kassa*, *Királyhelme*c és *Ungvár* volt a gazdasági kapcsolatok fő iránya, csak 1920 után vette át azok szerepét *Sátoraljaújhely*.¹⁹ Magát az úthálózatot is az 1920-as években megkezdődött korszerűsítéssel tették alkalmassá a megváltozó irányú forgalomra. A Bodrogeközben 1924-ben építették az első kövesutat. Addig Karcsáról és Pácínból *Nagykövesd* felé vezetett jó út. Ha Sátoraljaújhely felé mentek a régi úton, akkor nem a mai nyomvonalon haladtak: a *Szent János-hídon* mentek át. A mostani – Újhely–Patak – úton csak 1924 után jártak.²⁰

¹⁸ Lovas Istvánné, szül. 1931. Pácín

¹⁹ *Viga Gyula* 1996. 111–165.

²⁰ Nagy Géza szóbeli közlése

Mindkét falu számára közösek voltak *Lelesz* vásárai, az új határok között *Domb-rád*, *Kisvárda*, a karcsaiaknak *Gáva* lett a vásározó hely. Karcsáról jószágért *Paszabra*, *Ibrányba* jártak, apaállatot pedig Abaújban – főleg *Gönc* és *Telkibánya* – vásároltak. A különféle javak beszerzésében Pácín 1920 után lényegesen önállóbb volt: fejlettebb kereskedelemmel, boltokkal rendelkezett (lásd alább).

Mind Karcsa, mind Pácín népének életében számottevő gazdasági szerepet játszott a *csempészkedés*. A kettős birtoklás az 1950-es évek elejéig nagyban segítette az illegális kereskedelmet, később a dolog már több veszéllyel járt. A csempészet lényegében kiegyenlítette a határ két oldalának, illetve a szlovák lakta vidéknek és a határ menti tájnak – korábban természetesen együttműködésen nyugvó – eltérő termelési, gazdasági adottságát. A magyar oldalról élelmiszer, a szlovák oldalról iparcikkek képezték a csere tárgyát.

A csempészet különösen a két világháború között virágzott, sajátos módon visszatorzult akkor, amikor – elvileg – a két „népi demokrácia” viszonya normalizálódott.²¹

Karcsán főleg az asszonyok csempészkedtek, de – hasonlóan Pácínhoz – valójában egy-két család nevével kapcsolják össze az illegális kereskedelemnek ezt a formáját. A csempészet egyik településen sem volt valójában elítélt, elítélendő cselekmény. A határ lezárása felerősítette azoknak a cikkeknek a hiányát, amiket korábban a két terület népessége folyamatosan kicserélt, s azok illegális pótlása morálisan nem volt nehezményezett. A legjobb csempészeket a közösség valójában hallgatólagosan elfogadta, mindkét faluban történetek szólnak a csempészek által meggyilkolt, nem korrumpálható vámosról, vagy arról a fiatalemberről, akit a víz alá húzott a derekára erősített csempészsáru. Hasonlóan valóságos folklórtörténetek elevenítik meg azokat a praktikákat, ötleteket, amelyekkel a vámosokat, határőröket ki lehetett játszani. Ezekben a két település nem különbözik, amit az is megerősített, hogy Pácinnál évtizedeken át zárva volt a határátkelő, és legális átjárás nem is volt lehetséges a Bodroghöz két oldalának organikusan összetartozó falvai között.²²

Változó irányú és szerkezetű kapcsolatrendszer mutatható ki a házasodás szokásaiban mind Karcsa és Pácín között, mind abban az összefüggésrendszerben, ami vizsgált falvaink helyét a bodroghözi településcsoportokban kijelöli.

A két falu közötti *házasodás* a két világháború között nem volt gyakori. Volt ugyan ellentét a legények között Karcsán és – különösen – Pácínon belül is, ez azonban hatványozottan jelent meg a két település viszonylatában. Mégsem magyarázható ezzel a ritka összeházasodás Karcsa és Pácín között. Valódi oka az a közismert paraszti mentalitás volt, ami igyekezett a földet, vagyont összetartani. Számos vonatkozásban erősítette ezt maga a paraszttársadalom napi működése, normatívái, s kétségkívül a két szomszédos település népének eltérő mentalitása, habitusa is. Ennek megítélésében szélsőséges nézetek nyilvánulnak meg: vannak családok, ahol valójában nem tulajdonítottak jelentőséget ennek a „másságnak”, vannak azonban, akik egyértelműen azt fogalmazzák meg: „*Karcsáról még macskát sem hoznak, nem asszonyt!*” Mindez az 1920–40-es években erőteljesen működött, a második világháború után azonban egyre kisebb jelentőséggel bírt. Megfigyelhető azonban akkor is, hogy főleg a menyecskéket vitték Karcsára, lényegesen ritkább volt, hogy vőnek ment volna valaki Pácínba. Maguk a pácini lányok is elítélték a Karcsára vagy Karcsáról házasodó legényt. „*Elég betenni egy csomag zörgős cukrot a zsebbe, a karcsi lányok máris jönnek!*” Vagy: „*Elég két cső tenge-*

21 Boross Zoltán 1985. 179–183.; Viga Gyula 1996. 147–148.

22 Vö. még Viga Gyula 1994. 243–247.

rit betenni, hogy ilyen nőtt, a karcsi lány máris jön férjhez. Nem is azt nézték, hogy milyen a karcsi lány! Milyen hosszú a porta, milyen nagy a kazal, mennyi babhaj van! Ezt nézték a páciniak, meg hogy milyen gazdag a lány!”

A mai visszaemlékezések jól jelzik, hogy elsősorban a páciniak „nézték le” a karcsaiakat a házasodás, a házastárs kiválasztása során. Maguk elsősorban *Ricse, Kisrosvágy* felé igyekeztek beházasodni, s *Nagyrosvágyra*, ami azonban sokkal nehezebb volt, s ahol lényegében hasonló nehézségekkel találkoztak, mint a karcsaiak Páciban. Érdeemes idézni az ezzel kapcsolatos vélekedéseket, mert az egyes falucsoportok összetartozásáról, a tradíció és a modernizáció tényeiről is árulkodnak.

„*Nagyrosvágyról* kevésbé házasodtak a páciniak, mert az ugyanaz a *stílus*, mint Karcsa. De ott azért más volt: ott voltak *nemesek*. Ha ott elment az ember a bálba, ott külön álltak a *nagygazdák* meg a *parasztok*. El akartam vinni egy lányt táncolni közülük, a cimborám mondta: – Oda ne menj, azok a *hosszútökűek!* Nem látod, hogy külön állnak! Ott el volt választva, lenézték a szegényebb népet! Volt 50–60 földje is egyik-egyiknek! Itt nem volt ilyen különbség bálban, egyéb helyen.”²³

„Régen Pácin műveltebb volt, mint Karcsa. (Nagyrosvágy még inkább!) Most Rozvágy lemaradt. Nagyrosvágyon régen minden újat könnyen befogadtak. A páciniak is, de a karcsaiak mindig nehezebben. Nehezebben haladtak előre! Már a beszédjük is más volt: *aszondi*, mondták. Egészen régi módian beszéltek! Cigánd is *lemaradt* volt, Karád már műveltebb volt! De a Bodroghözön a háború előtt Nagyrosvágy volt a legműveltebb község. Rozvágyról, – közelebb volt –, több nagygazda gyerek járt pl. Helmece iskolába, ott tanultak. Műveltebbek lettek. Mi inkább Újhely felé tartoztunk, Rozvágy meg Helmechez. Ott közelebb volt a város! A rozvágyiak elegánsabban jártak: itt még senki a kis *ridikült* nem vette volna kézbe, Rozvágyon már volt!”²⁴

Az összeházasodás ma nem rendkívüli. A fiatalok ma együtt járnak iskolába, szórakozni, de a korábbi vélekedés ma is tartja magát. Középkorú, 40-es éveiben járó adatközlőm így vélekedett:

„Társaságban, baráti körben is fel lehet ismerni a karcsait. Nem mindet, mert van, aki kilóg a sorból, másképp viselkedik. Ha elmentünk egy bálba, estre, ha megszólalt valaki, lehetett tudni, hogy na ez *karcsi*. A modor, a stílus – butának tűnt. Még a 60-as években is, ha egy pácini lány karcsai fiúhoz ment, hát megvolt a vélemény: – Ez sem talált magának mást, csak egy *karcsi* fiút. Később már azok a karcsaiak, akik „igényesebbek” voltak, átjártak ide: jobban tetszett nekik ez a falu. Aztán voltak olyan lányok is, akik butácskábbak voltak, azok mentek Karcsára. Én is szórakoztam KARCSI fiúval, de az más volt, mint itt. Eljártak ők is szórakozni Leninvárosba, máshova, aki nem, az meg is maradt KARCSInak!” (1997)

I. 4. HATÁRŐRSÉG, CSENDŐRSÉG

Jelentősen hatott Pácin hagyományos műveltségére a trianoni határmódosítás után ott elhelyezett határőrség is. Nem csupán olyan módon, hogy rendszeresen új katonák érkeztek, akik új viselkedésmódot, beszédet terjesztettek – jót is, rosszat is –, hanem előfordultak házasságok is: a katonák közül benősültek a faluba, de el is vittek feleségnek pácini lányt. A határőrök révén a falubeliek, különösen a fiatalok megismerkedhettek az ország más tájaival, szokásaival, nyelvhasználatával.

23 Pecák Mihály, szül. 1925.

24 Lovas István, szül. 1923.

Pácinban volt a csendőrőrs is, ahol ugyancsak különböző vidékekről, más tájakról származók teljesítettek szolgálatot, megjelenítve saját közösségük műveltségének egyes részleteit, egyszersmind át is véve a páciniak közösségi normatíváit, mentalitásuk főbb jegyeit.

Míndeze a maguk módján befolyásolták a tradíció átalakulását, s – ha nehezen mérhető módon is – befolyásolták a falu műveltségének átalakulását. Mindezt a karcsaiak nélkülözték.

I. 5. KÖZIGAZGATÁS, TSZ

Kósa László az azonosságot és az eltérést kiváltó tényezők társadalmi okai között említi a paraszti polgárosodás struktúrájában a közigazgatási hovatartozást.²⁵ Pácin és Karcsa viszonyában ez elsősorban úgy vetődik fel, hogy a közigazgatási központ helye milyen módon befolyásolja a két település viszonyát.

Pácinban 1950-ig nem volt önálló közigazgatás. 1920-ig a falu Nagykövesdhez tartozott, ott volt a körjegyzőség. 1920–1950 között Karcsa volt a közigazgatási központ. A helyi hagyomány szerint ez nem azért volt, mert a település nem bírta volna el az adminisztrációt, hanem mert a báró nem engedte Pácinba költözni a hivatalt. Amikor – 1920-ban – megszűnt a királyhalmeci járás, Pácin volt kiszemelve az új szolgabírói székhelynek, a körjegyzőség viszont Karcsára került. Mivel a báró nem adott helyet a közigazgatásnak, a szolgabíróság Ricsére költözött. A jegyzőség viszont *Pácin Körjegyzőség*, *Karcsa* bejegyzéssel működött. Ez volt a neve az 1930-as évekig, akkor Karcsai Körjegyzőséggé alakult, s maradt 1950-ig. 1950-ben Pácin önálló tanácsú község lett, később – az újabb összevonásokkal – közös tanácsúvá vált Karcsával, s az ugyancsak odacsatolt Karossal. Az 1980-as évek közepén, akkor még a Hazafias Népfront égisze alatt indult el a páciniak küzdelme az önálló közigazgatásért, amit meg is kaptak az újabb rendszerváltás, az önkormányzat révén.²⁶

A közigazgatásban történtek egyértelműen szembeállították egymással a két települést, s a mikrotársadalmi konfliktusba karakterisztikusan belépültek az egymás megítélésének korábbi elemei, kiegészülve újabb, aktuális jegyekkel is. Különösen felerősítette ezt a tsz-ek összevonása, amikor a központ Karcsára került. Eredetileg a közös gazdaságok önállóan működtek, s Karcsa is és Pácin is körzeti, kiskörzeti központnak volt kijelölve. Mivel azonban Pácin, Kisrosvágy és Nagyrosvágy között nem jött létre a tervezett fúzió, a pácini szövetkezetet – erős presszióval – a karcsai Dózsa TSz-hez csatolták.

Mivel a kistérségi kapcsolatok társadalmi-kulturális háttere a mai döntéshozók számára is tanulságos, túl a társadalom és a kultúra kutatóinak érdeklődésén, érdemes mindkét település lakóinak vélekedéséből idézni Karcsa és Pácin együttműködésének megítélésében.²⁷

„Nem szavazott itt a nép a közös tsz-ről. Karcsán nagyobb kommunizmus volt, Pácin reakciós volt – ezért lett Karcsa a központ. Karos is hozzá tartozott. 10 évig volt közös tsz – mennyit épült Karcsa, Pácin meg lemaradt.” (Pácin, 1997.)

„Mikor a két községet összevonták közigazgatásban meg a tsz-ben, akkor azt mondták, hogy *Pácin ment feleségül Karcsához*. Az itteniek azt mondták, hogy inkább

²⁵ *Kósa László* 1991. 77.

²⁶ Nagy Géza szíves közlése

²⁷ Mivel az adatközlők olykor igen sarkos véleménynyel formálnak, nevüket ezen a helyen nem közlöm. Gyűjtésem megtalálható a miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárában.

Rozvággyal vonták volna össze őket: nem lett volna semmi ellentét. A rozvággyiak jobban olyan beállítottságúak, mint a páciniak.” (Pácin, 1997.)

„Régen sokat ingerkedett egymással a két falu, de ma már nem, mert *egy a sut a kemencével*. Karcsát nagyon felmagasztalták, Pácint meg lealázták. Pácinban nincs semmi. Az embernek bármi dolga van, menjen Karcsára, töltsön ott egy napot! Pácin nem nagyon szereti Karcsát, a mai napig sem!” (Pácin, 1986.)

„A másságukat, a különbséget, régi eredetüket inkább mindig a páciniak hangsúlyozták. A karcsaiakat ez annyira nem izgatta, nekik nem volt ez annyira téma. Mikor Pácint idecsatolták, akkor a karcsaiak nem örültek neki. Pácin mikor átjött ide, akkor ott minden pénzt elköltötték: kibetonozták az összes utcát, ami pénzüik volt, elment. Ahogy mondták itt a karcsaiak: *ide csupasz piccsával jöttek!* Rossz döntésnek érezték a helyiek a közös tsz-t is: Karcsáról nagyon messze kellett elmenni az összevont határon szántani egy traktornak.” (Karcsa, 1997.)

A páciniak idősebb generációja egyértelműen hátrányos politikai megkülönböztetésnek véli Karcsa megerősítését a páciniakkal szemben. Az erősebb paraszti réteg alapvetően elítélte a zsellérek és kisföldűek ez irányú mozgalmát, ami – a fentebb bemutatott összefüggések miatt – egyértelműen a két falu közötti ellentétet is vált. A tehetősebb karcsai parasztságot megdöntése is szükséges volt a közös gazdálkodás létrehozásához, ám az ottani szegénység révén Karcsa kevesebb belső konfliktussal fogadta a termelőszoövetkezetet. A pácini gazdák megdöntése ugyancsak szívós munkát adott a politikai hatalomnak. A folyamat a két településen sok tekintetben párhuzamosan haladt, s igazából a két szövetkezet összevontatása szította fel az ellentétet.

Pácinból két „átköltést” idézek a közös gazdaság – félig tréfás, félig komoly – megítéléséről.²⁸

*„Búval termett nekem a pácini határ,
soha ne szálljon rá szépen szóló madár.
Szépen szóló madár akkor szóljon nékem,
Mikor a téeszt csak messziről nézem.”*

*„Nincs már szívem félelmére,
nézni sírom fenekére.
Mert látom a Gyula példájából,
Mi lehet az ember sorsából.”*

*Szűnjetek meg kétségeim,
változzatok félelmeim.
Reménységünk öröme,
úgysem tarthat mindörökre.”*

Az első népdal, s a második temetési ének sajátos módon találkozik a parasztság sorsát alapvetően befolyásoló tényező megítélésében. Nem kell itt természetesen éles szembenállásra gondolnunk, hiszen a páciniak és a karcsaiak éppen úgy együtt dolgoztak a földeken a tsz-ben is, ahogyan tette azt a szegényebb rétegük korábban a földesúri birtokon. Alkalmas volt azonban ez a szembenállás arra, hogy életben tartsa, sőt új vonásokkal erősítse egymás megítélésének, olykor elítélésének, a másságnak bizonyos vonatkozásait. Vélhetően éppen ezeknek a közös évtizedeknek köszönhető, hogy ezeket az

28 Budai Ákos gyűjtése, 1986.

elemeket a mai közép- és fiatal generáció is ismeri, s számon tartja a két település népének különbözőségét.

I. 6. ZSIDÓK, BOLTOK

Pácín gazdasági helyzete, lassan polgárosodó népességének elvárásai nagyobb számban akkumuláltak a századfordulótól a zsidó népességet, mint Karcsán, s ez a – jobbára kereskedő – csoport vissza is hatott a falu gazdasági-műveltségi átalakulására. Pácínban nem csupán több zsidó család élt, de gazdagabbak is voltak a karcsaiaknál. Korcsmárosok, terménykereskedők, boltosok voltak, akik erőteljesen befolyásolták a belső fogyasztást. A boltosok pl. új ruházatot, gyári anyagokat terjesztettek el, amelyek gyorsan leváltották a régi paraszti viseletet, illetve annak anyagait. Voltak zsidók, akiknek cséplőgépük volt, s ők csépték per centért a parasztok gabonáját. Voltak állatkereskedő kupecsek, akik továbbvitték a parasztok által felnevelt jószágot.

Nem csupán a település gazdaságába épültek be sajátos módon, de annak arculatát is befolyásolták. A falu közepén laktak, ott volt imaházuk, fürdőjük is. Zárt közösségük a köznapi élet és az ünnepek vonatkozásában nem tartott kapcsolatot a helybeli paraszttal. Gazdasági szerepük viszont nem hagyható figyelmen kívül, ha a modernizáció, ezzel összefüggésben Pácín és Karcsa kondícióját vizsgáljuk.

II. 1. NYELV

A beszéd, a nyelvi kommunikáció különösen alkalmas a másság, az eltérő jegyek kifejezésére, illetve felismerésére. Az alábbiakban nem a két település népnyelvének eltérő vonásait kívánom bemutatni,²⁹ hanem elsősorban azokra a jellemzőkre és nyelvi elemekre utalok, amelyekkel megkülönböztetik egymástól önmagukat, saját nyelvüket a két falu mai lakói.³⁰

Mindkét település népe tudja és kifejezi, hogy a másik másképp beszél, ám ez a karcsaiaknál csupán más kifejezések említését jelenti: arra utalnak, hogy a páciniak másképp mondanak, neveznek tárgyakat, jelenségeket. A páciniak viszont azt mondják, hogy a karcsaiak beszéde maradiabb gondolkodásuk, viselkedésmódjuk megnyilvánulása. „Mi nem is ahhoz a fajhoz tartozunk, amelyikhez Karcsa! Karcsának más a tájszólása, nekünk is más. Nekünk *magyarosabb*, ők *á-val* beszélnek... Ha azokkal beszél, mint velem, akkor megtudja, hogy *á-val* beszélnek és a *kifejezés* is másabb, mint a mienk. Mostmár megváltozott a két falu kapcsolata. Sokat fejlődtek a karcsaiak is. Aki onnan házasodik, itt van a szomszéd lánya is, az még *karcsaiasan* beszél. De van olyan, aki azért nem veszi át a karcsai *stílust*, hiába odakerül.”³¹ Hasonlóan vélekednek a fiatalabbak is: „Nem voltak kevésbé iskolázottak, mégis észre lehetett venni a *beszédjükön* is, hogy karcsaiak. Annyira nem adtak az anyanyelvre: *látí, mondi, halli* – így beszéltek... A *megszólalás*, a *modor* a mai fiataloknál is árulkodik a *karcsaiságról*. Társaságban, baráti körben is fel lehet ismerni a karcsait. Nem mindet, mert van, aki kilóg a sorból,

29 Lásd pl. Nagy Géza 1977.; Nagy Géza 1978.; Nagy Géza 1982. stb.

30 Számos ilyen elemet tartalmaz, de sajnálatos módon nélkülözi azok elterjedését és változatait Nagy Géza 1992-ben megjelent szótára.

31 P. M. szül. 1920.

másképp viselkedik. Ha elmentünk a bálba, estre, ha megszólalt valaki, lehetett tudni: na, ez *karcsi!* *A modor, a stílus* butának tűnt!”³²

A páciniak – megkülönböztetésként – elsősorban a karcsai népnyelv régies jelenségeit említik. Legjellemzőbbnek az *á-zást* tarják (ë:á): pl. *Ázsu, te!* (Erzsi, te!). Az Erzsi *Ázsu* népnyelvi alakja után a páciniak *Ázsuknak* is nevezik a karcsaiakat. A megszólításban ugyancsak jellemző karcsai jegyek mondják a *te* használatát: *Julcsa, te!*, *Bözsi, te!*, valamint a *kend* megszólítást: „*Gyün kend, lesz kend, hoz kend, esz kend!*” Maga a nyolcszavas szöveg falucsúfolóként ismert: a páciniak mondták Karcsára. Gyakorinak tartják a *la* szócska használatát, nyomósítóként: *Hová mégy, la? Megyek a kert alá, la!* Hasonlóan jellemzőnek vélik a karcsaiak beszédjére, hogy az nem egyezteteti az alany és az állítmány számát: *Anyádék gyün. Pistáék hogy van?; Ázsu, ne csak, gyün anyádék!* stb.

Az egyes tárgyak, jelenségek elnevezésének eltérésére inkább csak a gyűjtő érdeklődése derít fényt, viszont az ételek, táplálékok eltérő nevei a falucsúfolókban is megjelennek: pl. a *hajtovánka* (Pácinban *vastaglángos*), ami bekerült a falucsúfolókban (l. érintett fejezetrész).

Csupán néhány példa még az eltérő kifejezésekre: Pácinban *lajbi*, Karcsán *pruszlik* a felsőruha neve, alább utalok a *litya* és a *ráncoska* elnevezésekre. A karcsaiak régen *kabámak* mondták a ráncos szoknyát.³³

Nincs viszont különbség abban, hogy mindkét településen elevenen élnek a ragadványnevek az azonos családnevek nagy száma miatt.

A fentiek azt jelzik, hogy a nyelv, a beszéd elsősorban régiessége miatt különböztetődik meg, s elsősorban a páciniak részéről, akik közül az idősebbek elmondják, hogy régebben ők is hasonlóan beszéltek, de már lényegesen korábban elhagyták azt a beszédmódot, mint a karcsaiak.

II. 2. VALLÁS

A vallásnak, felekezeti viszonyoknak a két település kapcsolatában, különösen eltérő karakterében nem volt számottevő szerepe. Egyiket sem egységes, homogén vallású népesség lakja, s a felekezeti különbségek, nézeteltérések – a mindenkori papok habitusától függően – inkább falun belül jelentek meg.

1920-ig a nagykövesdi római katolikus egyházhoz tartozott Karcsa és Pácín is. 1920 után a pácini r. kat. egyházhoz került Karcsa. 1912-ig Pácinban a református egyház nem volt önálló: a karcsai egyház filiája volt. Karcsán görög katolikus alig volt a két világháború között, Pácinban viszont egyházuk volt, bár ott sem voltak jelentős számban görög katolikusok a századforduló előtt, inkább evangélikusok. A pácini római katolikus egyház temploma csak 1936-ban épült fel, híveik a mostani görög katolikus egyház épületét használták, amit még a báró adott át – korábban kápolnaként működött –, az egyház számára.³⁴

Pácinban a két háború közötti időszakban már nem volt jelentős különbség a felekezetek között: egymás templomába is eljártak. A görög katolikusok jobban a római liturgiát ismerték: hiába járt át Bodrogszerdahelyről egy pap, az itteniek nem ismerték a

32 L.V. szül. 1953. Meg kell azonban jegyezni, hogy az elmúlt másfél-két évtizedben, a két település összeházasodásával, állandó kapcsolatával elmosódnak a különbözőségek, s azok megítélése is. Vizsgálatunk azonban nem nélkülözheti ezeket a szempontokat sem.

33 Nagy Géza 1992. 146.

34 Nagy Géza szíves közlése

görög szertartást. Lácacséke, Dámóc, Szerdahely viszonylag közel levő görög katolikus népességgel bíró települések, a páciniak azonban csak 1948-ban hozták létre görög katolikus egyházat. Amikor a határon át lehetett járni, akkor a görög katolikusok is a nagykövesdi római katolikus templomba jártak; volt olyan, akinek a gyereke római hit-tanra járt, s ott volt elsődíszelő is. Volt ugyanakkor református nagygazda is, aki húsvétkor ugyanazt főzte és fogyasztotta, mint a római katolikusok. „Nem is tudtuk, hogy ki a görög, meg ki a római katolikus! Mikor a templom épült, együtt építették a görög meg a római katolikus hívők.”³⁵ Bár a faluban KALÁSZ-egyesület meg KALOT működött, létezett *Jézus Szíve Társulat* is, nem voltak vallási villongások, s általában már az 1930–40-es években sem határozta meg döntően a házasságok megkötését az eltérő felekezethez való tartozás.³⁶

Pácinnak *Jézus szíve* búcsúja van, tíz nappal Úrnap után. Hagyományosan nagy búcsút tartottak: jöttek a rokonok a szomszédos falvakból is, Karcsáról is.

Az emlékezet szerint egészen a közelmúltig erősebben megmaradt a házasodásban a felekezetek közötti ellentét Karcsán, ahol a domináns református tömbhöz képest kevéssé árnyalta a vallási arculatot a többi egyház. Mindez tükrözi valamelyest a két település tradíciója közötti eltérést, de a vallás, a felekezeti viszonyok igazából nem befolyásolták a két falu egymáshoz való viszonyát. Voltak viszont erős, meghatározó személyiségű lelkészek, akik nagyban formálták saját falujuk, egyházuk népének tudatát, habitusát: ilyen volt pl. Zsigovits tisztelendő Páciban, aki nem csupán a lelkeket formálta, de megszervezte a település első futballcsapatát is.

II. 3. EREDETTUDAT

Anélkül, hogy a Bodroghöz, illetve településeink korai történetét érintenénk, utalnunk kell arra, hogy a két falu eltérő eredete, településtörténetük eltérő időrendje a páciniak hagyományában szerepel, s – a legidősebbek – ezzel fejezik ki a két település másságát. „Mi nem is ahhoz a fajhoz tartozunk, amelyikhez Karcsa... Mi *Kisrosvágy*-hoz tartozunk, meg *Szomotor*hoz! ... Ez a Honvéd utca, ez *Tatár utca* volt valamikor, ez már a tatárjáráskor létezett. Van a *Nagybelső*: ott volt a *Liliom-kút*, még az én időm-ben is. Arról azt mondták, hogy az már a tatárjáráskor megvolt. Hiába dobtunk követ bele, nem létezett, hogy halljuk az alján a koppanást! A tatárjáráskor már Pácinn létezett Pacsin néven. A Nagybelsőnél ingoványos, hínáros rész volt. Ott a tatárokat becsalták: az itteniek tudták, hova kell lépni, a tatárok meg megfulladtak. Innen van a neve a Tatár utcának.”³⁷ A páciniak büszkék voltak korai eredetükre, másnak, őseik ittlétében kora-ibbnak, őshonosnak tartották magukat, nem úgy a karcsaiakat. A karcsaiak, mikor együtt arattak képét a páciniakkal, azzal vágtak vissza, hogy Karcsán már ezer eszten-deje ott áll a templom, Pácinnban meg nincs olyan régi épület, s nincs semmi, ami a ko-rai históriára utalna.³⁸ Ez a mozzanat azonban nem játszik lényeges szerepet a két település eltérő jellegének, vonásainak hangsúlyozásakor.

35 Rimár Andrásné, szül. 1920.

36 Voltak lelkészek, akik valamelyest felszították a felekezetek ellentétét. „Ha a veszett kutya űz, akkor se menjete a református templomba!” – mondta állítólag egyikük; mindez azonban már nem befolyásolta visszavonhatatlanul a páciniak kapcsolatait.

37 Pecák Mihály, szül. 1925.

38 Nagy Géza közlése

II. 4. TANULÁS

A Karcsa és Pácín közötti gazdasági-társadalmi különbözőség egyik kifejezőjeként értelmezhetjük a társadalmi mobilitásnak azt a területét, ami a tanulással, illetve az azt követően történő elvándorlással függ össze. A páciniak kifejezetten büszkék arra, hogy már a két világháború közötti időszakban számosan mentek el tanulni a faluból, s mindezt nem feltétlenül az egyes családok jobb anyagi kondíciójával magyarázzák, hanem azzal, hogy – ellentétben a karcsaiakkal – nem marasztalta annyira a föld a páciniakat. „Már a háború előtt elkezdődött, hogy 4 osztály után elmentek innen polgárba. Újhelybe jártak el, jártak Patakra is. Két pap is lett az én korosztályomból (Mészáros István püspök és Cinke Zoltán). Kerültek ki orvosok, ügyvédek, katonatisztek, csendőrök. Parasztemberek gyerekei tanultak, jobban, mint a nagygazdáké. Volt, akit az egyház taníttatott.”³⁹ Elégedetten beszélnek arról, hogy milyen személyiségeket adott a falu a hazának, arról is, hogy az egyes családok kiket neveltek fel. Ehhez képest nem tekintik hátránynak, sőt természetesnek veszik, hogy ezek az emberek elhagyták a falujukat, s – az idősebbek – jószerével továbbra is *páciniak*nak tekintik őket. „Innen tizenegy orvos van, onnan egy sincs!” – mondja idős adatközlőm.⁴⁰ A másik adatközlő azt említi büszkén, hogy édesapja családja két tanítót és egy katolikus papot adott. (Apja bátyja – született 1886-ban – Pannonhalmán tanult, s annak ellenére római katolikus pap lett, hogy a görög keleti keresztiséget kapta.)⁴¹

Karcsa viszonylag kevesebb gyereket taníttatott, s a tehetséges parasztyerekek továbbtanulása inkább csak a második világháború után lett jellemző. Onnan sokkal több szakember került ki a mezőgazdaság számára, mint más értelmiségi hivatásra. Ugyanakkor igen sok lett a pedagógus Karcsaról, jelenleg a pácini iskolában többen tanítanak közülük. Többen vannak ma rajtuk kívül is karcsai származású értelmiségiek Pácínban.

A karcsaiak kifejezetten arra büszkék, hogy az ő értelmiségük zömmel helyben maradt, szemben a pácínival. A karcsai ma is jobban ragaszkodik a szülőföldjéhez, a *karcsaisághoz*, mint a pácini a saját falujához.⁴²

Egészében az értelmiség kiformalódásában és társadalmi szerepvállalásában is megragadható különbözőség a karcsaiak és a páciniak között, ami tükrözi falujuk közösségének mentalitását, de vissza is hat arra.

III. 1. MÉG NÉHÁNY ADAT A MENTALITÁS MÁSSÁGÁHOZ

Megítélésem szerint a birtokstruktúrából, a földhöz való viszonyból, annak megtartó erejéből következett a karcsaiak legjellemzőbb tulajdonsága, amiben elsősorban eltértek, különböztek a páciniaktól. A falu adottságaihoz alkalmazkodva egy erősen munkaközpontú paraszti közösség konzerválta a maga tradícióját. Mentalitására a földhöz való ragaszkodás, gyarapodására az újabb föld vásárlása volt jellemző, amihez igen szűkös gazdasági és társadalmi mozgástér társult. A gyenge társadalmi mobilitás csak növelte a szegények nagy számát, megmervítette a paraszti munka és az abból való kilépés erővonalait. Alapvetően a munkából következik a karcsaiak mentalitásának számos fő eleme. – Karcván a paraszt addig dolgozott, amíg bele nem halt!” – mondják a

39 Lovas Istvánné, szül. 1931.

40 Pecák Mihály, szül. 1921.

41 Lovas István, szül. 1923.

42 Nagy Géza, szül. 1932.

páciniai. „A karcsaiak jobban a pénzre meg a földre hajtottak. A karcsaiak dolgozók voltak, de az idők között vannak olyanok, akik még a faluból sem mentek ki soha! A felfogásuk, beállítottságuk, mentalitásuk... Ők: a pénz, meg a föld, meg a munka! A páciniaiak szerettek menni!” – tartja egy másik vélekedés.

A karcsaiak viszont arra büszkék, hogy náluk a munkát jobban bírták, megbecsülték. Le is szólta a gyengébb munka miatt a pácinin. „Itt mondják például azt, hogy a pácinin lány ment reggel kapálni, nem a vállán vitte a kapát, hanem a kezében. Kérdezik tőle: – Hová mégy?

– Kapálni! (Vidáman, fennhangon mondja az adatközlő, közben kicsit mórlikálja, riszálja magát.) Este jön haza a lány, kérdezik tőle:

– Hol voltál?

– Ka-pál-ni... (Mély hangon, erős fáradtságot mímelve szól itt.)⁴³

A páciniaiak ítélete olykor igen sommás volt a karcsaiak mentalitásáról. „Pácin műveltebb volt, Karcsára azt mondták, hogy buta. De nem buta volt, hanem sok jószágja volt, inkább azzal foglalkozott. Pácin meg *kitartó* volt (rátarti, V. Gy.).”⁴⁴ „A karcsai nép munkásabb, de butább!” „A karcsaiak *dolgosabbak*, de szeretik a pénzt megfogni. A páciniaiak jobban adnak a külsőségre: ruházatra, lakásra – régen is többet költöttek rá, mint a karcsaiak. Több pénzük van a karcsaiaknak: többet is dolgoznak, jobban is megbecsülik.” Azt egyik falu lakói sem tagadják, hogy ma is megéreződik egy közös munkahelyen, hogy ki melyik faluból való. A páciniaiak azt vallják, hogy a modor, a megszólalás árulkodik ma már csak a lakóhelyről. A páciniaiak általában szokimondóbbak a másik falu megítélésében, a karcsaiak gyakran azzal hátrítják el a kérdést, hogy ők ezzel „nem foglalkoztak”. A Pácin kapcsán gyakran felmerül a polgárosodást, tempósabb változást karcsai adatközlőm így üti el: „A páciniaiak csak a szépre emlékeznek! Azt nem mondják, hogy a két háború közt még a református paplak és a gyógyszertár között volt a főutcán az apaállatok ólja!”

Az adatokat lehetne sorolni, annyi azonban már a fentiekből is kitűnik, hogy az egymásról alkotott vélekedést, főleg a páciniaiak gyakori vélemény formálását a paraszti munka változó értéke, a hagyományos paraszti szemlélethez való ragaszkodás, egészében a tradicionális paraszti műveltség átalakulásának változó tempója diktálta. Karcsa egészében konzervatívabb volt a második világháborúig, Pácin – eltérő gazdasági-társadalmi – feltételei miatt könnyebben hatott a hagyományos struktúra átalakítására. Ez a folyamat a hagyományos paraszti társadalom és műveltség átalakulásának lényegében utolsó stádiumában vált karakteressé, s ragadható meg a néprajz módszereivel.

III. 2. FALUCSÚFOLÓK

A Bodroghöz néprajzi irodalmában jól ismert, tréfás, humoros rövid folklórtörténetek, a falucsúfolók az átlagosnál nagyobb számban ismertek Karcsa és Pácin viszonylatában.⁴⁵ Megítélésem szerint e rövid történetek akkor is alkalmasak az identitástudat, illetve a másság kifejezésére, ha azok általánosan ismertek és elterjedtek, akár Európa más tájain is. A falucsúfolók egyik legérdekesebb műfaji sajátossága talán éppen az,

43 Nagy Géza, szül. 1932. (Karcsa)

44 1997-ben gyűjtött adat, amikor a régi, jól ismert adatközlő nem volt hajlandó magnetofonra mondani véleményét.

45 A műfajról általában: Kovács Ágnes 1966.; Gunda Béla 1989. 145–174.; A Bodroghöz vonatkozásában: Berecz Károly é. n.; Berecz Károly 1901.; Balassa Iván 1975. 13–16.; Vö. még: Viga Gyula 1994. 333–348.; Viga Gyula 1996. 166–183.

hogy bennük annyi – felismerhető, vagy csak sejthető, vélhető, elfogadható – lokális kötődés van, hogy a helyszínen fel sem merül a történet hitelének, lokális kötődésének megkérdőjelezése.⁴⁶

A falucsúfolók jelentős része ma is él, ismerik azokat a fiatalabb generációk is, ám azok funkciója az elmúlt évtizedek során jelentős változáson ment át. Azzal, hogy a települések közösségei nyitottabbá váltak, gyakori közöttük az összeházasodás, szaporodtak a találkozási alkalmak és gazdagodtak a kapcsolatok, ezek a csúfolók is „hagyománnyá” váltak, s elmondójuk mindig gondot fordít a történet bántó élének elvételére, számos mentséget és magyarázatot keresve a másik közösség számára, amiért azzal elmondottak „megtörténhettek”.

Szembetűnő, hogy Pácín és Karcsa viszonyában, ahogyan a másik település megítélésében általában is, Pácín az aktívabb: a csúfolók többségét ők mondják Karcsáról, a történetek náluk gyakrabban használtabbak, foglaltabbak. A karcsaiak leginkább visszafordítják ugyanazt a csúfolót, a páciniaknak címezve a történet helyszínét.

Olyan kifejezést, ami jószerével állandó jelzőként rögzült településeink nevéhez, csupán kettőt tudunk: Pácín, illetve a páciniak *gemes(ek)*, Karcsa, illetve a karcsaiak *kotorcás(ok)*. A helyi hagyomány az egyiket azzal magyarázza, hogy a páciniak megették a gémet, a rossz húsú vízmadarat, a karcsaiak pedig a *kotorcát*, egy helyi gyékényfajta lisztes gyökerét fogyasztották ínségeledelként.⁴⁷ Ezeken kívül csupán egy, lényegében lokalizálható csúfolót ismerünk, ami lényegében egy gesztus, egy mozdulat és egy rövid mondat: – *Jaj, a kisujjam!* – mondták a páciniak a karcsaiaknak, miközben megrázzák kezüket, mint aki azt fájdalmasan megütötte. A hagyomány szerint ugyanis az angyalok egyike, mikor azok repülve hozták a karcsai templom harangját, megütötte az ujját, s a harangot a Karcsa vizébe ejtették. A néphagyomány ezzel a történettel adott magyarázatot arra, hogy Karcsa gyönyörű Árpád-kori templomában nincs harang.⁴⁸

Egy olyan helyi történetet találtam, ami – a fentiekkel összefüggésben – jellemző mentalitást figuráz ki, s nem egyszerűen csak az ostobaságot veszi célba. A páciniak mondták az „egyszeri” karcsai lányról, hogy amikor felvették a székérre, s biztatták, hogy tegye le a hátáról a batyut, azt válaszolta: – Nem teszem le, mert sietek! Ezt a páciniak jellemzőnek vélik a rendkívül dolgoz, mindig a munkában levő karcsaiakra.

A többi falucsúfoló jobbára általánosán ismert a Bodroghöz falvaiban. Ismerik őket a karcsaiak is, de a páciniak használták őket jobban Karcsa megítélésére. Ennek hátterében felsejlik mindaz, amit jelen tanulmány más részleteiben a két falu közötti különbségről megfogalmaztam.

Felhajtották a legyet a padlásra, s elvették a lábtót, hogy ne tudjon lejönni.

Liba helyett megtépték a meszes fazekat.

Disznó helyett a furikot perzselték meg.

A kiscsikót a verembe zárták, hogy ott egerésszen.

Újságpapírt (cigarettapapírt) tettek a kismalac lába alá, hogy felérje a vállót.

A kerítésre terítették a krumplilángost, hogy száradjon.

Nagyonyvát terítették a házra, mikor jött a vihar.

Sorompót tettek a két krumpliföld közé, hogy a krumplibogár ne másszon át egyikről a másikra. stb.

⁴⁶ Balassa Iván hívta fel a figyelmet arra, hogy a falucsúfolókban rejlő, eltérő vonások kifejeződését már 1798-ban felismerte és megfogalmazta Szirmay Antal.

⁴⁷ A terepen gyűjtött adatokat vö. Nagy Géza 1992. 181.

⁴⁸ A történetet Tompa Mihály is feldolgozta A karcsai templom című versében. A helyi hagyományhoz: Balassa Iván 1975. 20.

Folytathatnám a sort, mindez azonban csupán a két település konkrét viszonyában érdekes. Elő-előkerültek ezek a „történetek” a közös munkák során, más találkozási alkalmakkor, s – humoros voltuk ellenére – úgy működhettek, mintha az adott történet a másik településen valóban megesett volna. Befolyásolta, közvetve formálta ez a másik falu népének megítélését, a róla kialakított képet.

III. 3. VISELET

Szembetűnő megnyilvánulása volt a két falu különbözőségének a viseletük. Hasonlóan a műveltség más területeihez, itt is megállapítható, hogy Páciban lényegesen korábban lezajlott a kivetkőzés, végbement a hagyományos viselet elhagyása, s lényegesen gyorsabban tért hódított a gyári textíliák hasznosítása. Általános a vélekedés, hogy a páciniak többet adtak a külsejükre, a karcsaiak – a ruházkozásban is – lassabban követték náluk a *divatot*.

Bár a közös gazdálkodás bevezetése előtt még a páciniak is természetettek kendert, a háború után annak feldolgozása már nem volt általános. Karcsán az 1950-es évekig általános volt a fonó, s a második világháború előtti években a karcsai asszonyok még eladásra is szőtték a kendervásznat: a sárospataki piacra hordták azt eladni.⁴⁹ A páciniak a viseletükhöz már a második világháború előtt sem nagyon használták fel a vásznat: legfeljebb az alsónemű készült belőle, s befestve hordták alkalmanként felsőruházatként.

Mindkét településen megmaradt viszont a háziszőttes *katrinca*, hímzett kötény és a *lakodalmas kendő* készítése és használata. Idősebb adatközlőim szerint ezek szőtt, illetve varrott díszei alapján felismerhetők, hogy páciniak vagy karcsaiak, ám a minták eltéréseit nem tudtam egyértelműen megállapítani. Úgy tűnik, hogy az alkalmazott színekben nem volt jelentős különbség, legfeljebb annyi, hogy a karcsaiak az élénk rózsaszínt és a pirosat együtt is alkalmazták a varrott mintáknál.

Karcsán az 1950-es évekig élt a hagyományos viselet, Páciban az 1930-as években már a legidősebbek is elhagyták. A karcsai férfiak legidősebbje még hordta a vászongatyát a háború utáni esztendőkből. Egyértelműbb a női viselet különbözősége. A páciniak azt mondják, hogy a karcsaiak női viselete *tótos, olyan volt, mint a tótoké*. „Más volt, ég és föld volt a nők viselete a két faluban. Karcsán *mézeskalács-rózsaszín* meg a *levélzöld* volt a divatos szín. A ruhájuk meg széles volt, ráncos szoknyát hordtak, meg fehér alsót, csipkével. Ezt ők sokáig hordták, az öregek tán még ma is úgy járnak vasárnap a templomba! A fejük is úgy volt bekötve, mint a *tótok*nak. A fiatal asszonyok fehérben jártak, s a menyasszonyi ruhát hordták addig, amíg az első gyerek meg nem született. Páciban már régen csak sima ruhát hordanak az asszonyok, régen nincs viselet.”⁵⁰ Páciban *blúz* volt a női ing neve, Karcsán – az 1950-es évek előtt *litya*, illetve *ráncoska*.⁵¹ Rajta *pruszlikot* viseltek, alul keményített *széles szoknyákat, sok szoknyát*, leginkább színes, rózsás anyagból. Gyakran rózsás volt az utolsó időszakban a hosszú ujjú női ing is, gombos kézelővel, gallérral vagy felálló nyakkal. A karcsai asszonyok fejükön fekete selyem *hátrakötőt, fejszorítót* hordtak, azon rózsás *kázmér kendőt* viseltek. Általános volt a háború előtt a *kötő*, ami gyakran volt *mejjes*: széles, kivasztalt pánttal, hátul a pánt csokorra kötve. Gyakori volt még a vászonblúz a háború után is: anyaga házivászon, legfeljebb a vállán és az alján volt gyolcsbetét.

49 Nagy Éva 1971. 169–180.

50 Rimár Andrásné, szül. 1920. Saját gyűjtés, 1986.

51 Nagy Géza szóbeli közlése. Vö. Nagy Géza 1992. 201., 252.

A pácini viselet az emlékezetben megfogható időszakban már nem volt hagyományos, s nem volt egységes. Egyszerű vászonblúzt és szoknyát, gyakran egybeszabott *ruhát* hordtak a nők, lábukon csizmát vagy papucsot viseltek. Fejükön piros- vagy kékpettyes kendőt hordtak. Mulatságokon a lányok fehér vászonblúzt, hozzá sötétebb szoknyát viseltek, mely nemzeti színű szalaggal volt díszítve. A férfiak *priccses nadrágot* viseltek, vászongatyát az emlékezetben elérhető időszakban már nem hordtak.

Felbukkannak a falucsúfolókban eltérő ruházkodási jegyek is. A karcsai lányokat azzal ugratták a páciniak, hogy *huszárnadrágot* hordanak: hosszú, feszes, piros bugyogót viseltek az 1940-es években még az aratásnál is, ahol együtt dolgozott a két település fiatalsága is.

Karcsán és Páciban is volt *varrónő*, az előbbi helyen azonban az 1950-es évekig inkább *hagyományos* dolgokat varrt, Páciban már sokkal inkább a divat diktálta a készítményeit. Jelentősen befolyásolta a viseletek alakulását, hogy Páciban több üzlet volt: zsidók, Hangya szövetkezet, ahol a különféle gyári textíliák beszerezhetőek voltak. De hatott a divatra is a határőrség jelenléte, nem utolsósorban a kastély lakói és azok vendégei által felvonultatott ruházat.

A második világháborúig mindkét településen általános volt a nőknek a hosszú haj: *csurkába* fonva, vagy – két ágból – *kontyba* feltűzve. Karcsán az 1950-es években még elképzelhetetlen volt a dauerolt haj; a páciniak pár évig Újhelybe jártak fodrászhoz, majd – 1950 táján – fodrász költözött a faluba, s általános lett a városias frizura a fiatalabbak körében.

Egészében úgy tűnik, hogy a pácini női viselet már az 1930-as években a városi formát mutatta, s lényegesen hamarabb elhagyta a hagyományos öltözetet, befogadta a polgári divatot, mint a hagyományörző karcsai ruházkodás. (Adatközlőim megjegyzik azonban, hogy Nagyrovágy lakosai ebben még Pácint is megelőzték.)

III. 4. BÁLOK, TÁNC

Gyorsabban alakult át Páciban a hagyományos műveltség igen fontos és jellemző eleme, a tánc is. Az 1920–30-as években a pácini bálokban már *tangót*, *keringőt* is táncoltak a *csárdás* mellett, s hamar elterjedt a *foxtrott* is. Tánciskolát működtetett a faluban egy tánctanár az 1930-as évek végén, de a fiatalok jobban egymástól tanulták el a táncokat. Páciban már a háború előtt volt kultúrház, ahol havonta voltak bálók. Cigányok húzták a talpalávalót, a lányok valamelyik szomszédban főzték nekik is a vacsorát. Az ételmezt a lányok vitték, az italról a fiúk gondoskodtak. Voltak télen szombat esti összejövetelek, de volt tánc – *flótás* játszott – a fonóban is.

A tánc alkalmai Karcsán sem voltak mások, de jobban őrizték a táncban a hagyományt. „Táncolni sem úgy táncoltak, mint mi. Az én lánykoromban már a fox ment, meg a *vansztepp* – ott még a régi táncok mentek! Ezt is cigányok játszották. Ha együtt voltunk a karcsaiakkal, akkor mi is uyanazt táncoltuk (mint ők)”⁵²

52 Rimár Andrásné, szül. 1921.; Tóth Miklósné, szül. 1919. Pácín

III. 5. A KÖZÖSSÉGI NORMÁK KONTROLLJA: A SPORT

A közösséghez való tartozás kifejezésének, a saját közösség normái másokkal való összevetésének egyik sajátos színtere a sportversenyeken, főleg a labdarúgó-mérkőzéseken volt. Szinte kulminált ilyenkor annak kifejezése, hogy az egyén elválaszthatatlanul részese a maga csoportjának, s a sikerben, a győzelemben, illetve a vereségben mindez manifesztálódott. A versenyzés, illetve a versenyzőknek való szurkolás lelkiállapota nem hasonlítható semmi máshoz: különösen a csapatsportban az egyén – mind a küzdő, mind az őt buzdító – önmagában hordja és kifejezi közössége egészét. Ilyenkor jószerével eltűntek a közösség belső hierarchiájának és tagolódásának jegyei, az *azonosság* és a *másság* kifejezése mindent elfedett.

A rivalizálás már az iskolai *tornavizsgákon* megkezdődött: a versengés szelleme, a szomszédos közösséghez tartozók legyőzésének vágya már a gyermekekben kialakult. Már a második világháború előtt együtt volt a karcsai, pácini és a becskedi iskolák tornavizsgálója: felváltva, hol Karcsán, hol Páciban. Túl a szülők általános elvárásán, hogy a saját gyerekük ügyes, lehetőleg *különb* legyen a többinél – mindezt persze a szülő habitusa erősen befolyásolta –, itt nagyobb tét is volt: az adott közösséget képviselő gyermek sikeréért való aggodás, amiben a közösség sikere nyilvánulhatott meg. Fontos volt, hogy melyik gyerek győz a futásban, magasugrásban, távolugrásban!⁵³

Nem voltak lényegtelenek a versengés külsőségei sem. Mivel a vizsga programjában a három falu – általában 10 fő körüli – csapatának versengése is szerepelt, az egyes közösségek *egyenruhába* öltöztették gyerekeiket, „képviselőiket”. A pácini lányok előző este akáclúggal, mosószódával haját mostak, apró fürtökbe fonták a hajukat, hogy az megszáradva, kibontva göndör legyen. A lányok viselete fekete lakkcipő, fehér zokni, fehér színű, selyem rakott ruha volt, az alján nemzetiszínű szalaggal. A ruhának puffos ujjá volt, a rövid ujj szélén széles nemzetiszínű szalag. A ruhára piros, gombos mellény került, a gombok zsinórral voltak összefogva. A fiúk sötétkék rövidnadrágban, fehér ingben, fehér zokniban és fekete lakkcipőben szerepeltek. A másik két település gyermekeinek ruházata sokban hasonlított, s jellemző volt mindegyik csapatra a nemzetiszínű zászlók nagy száma és szerepe, a programra pedig a helyi népdalok és nemzeti érzelmű énekek megjelenése.

A tornavizsga különleges alkalom volt, ahol megjelentek a szülők, nagyszülők, de – az emlékezet szerint – soha nem konfrontálódtak egymással a közösségek. A siker fontos volt, de nem számított valódi kudarcnak a sikertelenség sem. A résztvevők belátók voltak, a gyermek volt annyira megkülönböztetett tagja a közösségnek, hogy nem ment „vérré” a közdelem. Az 1950-es években aztán – együtt a két falu viszonyának változásával, a pedagógusok kapcsolataival, s más, külső tényezők hatásával – egyre kevésbé maradt meg a gyermek tornaversenyek rivalizáló hangulata.

Sokkal erőteljesebb volt, s napjainkban is az, a futballmeccseken való rivalizálás. Ma már csak a meccseken van meg a régi ellentét, de ott sem a korábbi formában. A küzdelem végén a viszály elcsitul, s a két falu lakói akár együtt isszák meg borukat, sörüket, hogy az izgalmakat leöblítsék!

A labdarúgás az 1920-as években nyert teret falvainkban. Mezőkövesdi summások terjesztették el – Nagy Géza vélekedése szerint⁵⁴ a labdarúgást Karcsán. Amíg a második világháború előtt még csak alkalmi csapatok mérköztek, addig azután, különösen a területi bajnokság megszervezésével, rendszeressé váltak a megmérkőzések, s a 90 perces csaták a két település rivalizálásának igazi alkalmi lettek. Kifejeződött a meccsek során Karcsa és Pácín – változóan – eltérő gazdasági, társadalmi és kulturális kondíciója és jellege.

Más volt a csapatok kialakításának háttere, lehetősége. Pácínban – a karcsaiak szerint – a határőrségből toborozták a jó futballistákat, eleve odairányítva a tehetséges fiatalokat. A karcsai csapatot – a páciniak szerint – a Dózsa Tsz patronálta, azért juthatott a megyei I. osztályba. (A karcsaiak maguk is bevallják, hogy a játékosok egy része a szövetkezetben kapott állást.) Volt, hogy a karcsaiak pataki diákokkal erősítettek. Egészenben, a csapatok szervezésében szerepe volt annak az ellentmondásos gazdasági-társadalmi viszonyrendszernek, ami a magyar labdarúgást máig jellemzi. Ennek megfelelően nagyon sok előítélet és igazolhatatlan vélekedés jelenik meg a pácini és a karcsai csapat megítélésében is, ami azonban már nem tartozik vizsgálatunk tárgyához.

Nagyon lényeges a szurkolói kör. A két falu férfilakosságának jelentős része megjelenik, igen sokan feleségestől. Igazi ünnep ez mindenki számára, amit már napokkal előbb találgatások, fogadkozások, olykor fogadások előznek meg. Nem ritkák a vendég rokonok sem; igazi ünnepi szervező erő a család, helyi társadalom számára a két települést reprezentáló csapatok megmérkőzése. A szurkolók közé tartoznak még a lelkészek is, ami persze már elsősorban a személyiségük miatt fontos.

A mérkőzés lefolyása alatt erősen megnyilatkozik a két település viszonya, egymásról való vélekedése. A két falu/csapat szurkolói – lehetőség szerint – a pálya két oldalán helyezkednek el, s miközben megjegyzéseket tesznek a másik félre, önmagukat is gerjesztik. A bekiabálások nem csupán a játékvezetőt érintik, hanem elhangzanak a jól ismert falucsúfolók, a másik közösség csökkent értékét kifejező jelzők – olykor persze csak az ellenfél egy-egy játékosának, mint a másik közösség képviselőjének címezve. Ebben a faluközösség hangadói járnak az élen, akik általában is jobb beszédűek, s jobban ismerik a két település hagyományát is. Előfordultak még verekedések is. „Régen képesek voltak összeverekedni a meccsen! Ittak egy kis sört, ha bement a gól, képesek voltak verekedni is – *aki olyan volt!* Kiabáltak át a pálya egyik oldaláról a másikra egymásnak a szurkolók, csúnyákat is! A játékosokra is!”⁵⁵

A meccseknek jellegzetes utóélete volt: a győztes oldalon arról folyt a beszélgetés még hosszú időn át, hogy a másik falu népe gyászban van a vereség miatt. A vesztesek pedig magyarázatot kerestek a kudarcra: maguk gyengeségében, még inkább a másik fél – vélt vagy valós, de megváltoztathatatlanul tűnő – előnyének okában.

A futballban tetőzött, s élt legtovább a két település közösségének ellentmondásos viszonya, versengése. „Mióta futballmeccs van, azóta Karcsa meg Pácín, a két szomszédvár megölte volna egymást!”⁵⁶ „Ma már csak a meccseken van meg a régi ellentét. Nem baj, ha bárhol veszítenek is, csak egymás ellen ne! Karcsa meg Pácín egymás ellen nem szeret veszíteni! Ez így van ma is! A fiatalok jóban vannak, de a meccs miatt

54 A jeles karcsai néprajzos pedagógus nagy segítségemre volt témám feldolgozásában; abban is, hogy a településeket jól ismerő társadalom- és kultúrákutató is elkötelezett tagja a saját közösségének, s vélekedése egyik jellemző megnyilvánulása – helyben élő értelmiségiként – a két település viszonyának. Ezúton köszönöm meg szíves segítségét.

55 Pácín, L. V. szül. 1953.

56 N. G. szül. 1930. Karcsa

még ma is ugratják egymást. Jöttek haza a busszal, mondták: – Ki van téve Karcsán a fekete zászló!”⁵⁷

Napjainkra azonban egyre jobban elcsitultak ezek az ellentétek, s egyre kisebb jelentősége van magának a hétvégi futballmeccsnek is. Amíg még az 1960–70-es években a hétvége elengedhetetlen eseménye volt a férfiak hétvégi programjának a meccs, mára ennek szerepe erősen csökkent, s a fiatalok számára is elveszítette korábbi jelentőségét. Ezzel együtt csökken az identitástudatnak, illetve a másságnak az a kifejeződése és kifejezése is, ami ezeken az alkalmakon évtizedeken át jellemző volt. Vele – egészében – a közösséghez való tartozás tudata.

IV. ÖSSZEGZÉS: A HAGYOMÁNY ÉS A VÁLTOZÁS NÉHÁNY MEGJELENÉSE A FALUSI KULTÚRÁBAN

A bizonyos fokig hasonló, részleteiben eltérő táji, ökológiai adottságok, az azokhoz való alkalmazkodás formái, a gazdálkodás és annak változása, az ezekkel valamint a társadalmi adottságokkal összefüggően változó tempójú polgárosodás, a tradíció eltérő tempójú változása másfajta közösségi normatívákat alakított ki. Azokban másfajta emberi értékek kaptak prioritást, más habitusú, más mentalitású emberek váltak a közösség mibenlétét kifejezőkké. Ezek, kevésbé a korábbi generációktól öröklött, jobbra a 20. századi változások által formált közösségi normái alakították ki az egyes települések vélekedését a másokról, az ott élőkéről. A *karcsaisággal* párhuzamosan formálódott meg a kép a páciniakról, a *pácinisággal* paralel pedig a karcsai nép másságáról, azok tulajdonságairól, egész közösségükre jellemzőnek vélt jegyeiről.

Jól megfigyelhető, hogy ez a vélekedés, a másik közösségről és az annak jellemzőit hordozó egyénekről szóló vélemény öröklődik, a lokális hagyomány részeként jelenik meg. „Mi ebbe már beleszületünk: Karcsa meg Pácín ellenség. Nem tudom miért!” – mondja a pácini adatközlőm. Vagyis tanultak, jószerevével előítéletként is felfoghatók ezek a megítélések, hiszen ma már többségükben nem működnek az életmódnak, illetve a hagyományos műveltségnek azok az elemei, amelyek mindezt – jobbra a két világháború közötti években – megformálták. Az újabb generációk azonban újabb tartalmakkal töltik fel a kiürülő keretet, s a mai munka, mai kultúra és érintkezés színterein ismerik fel a másik közösségre jellemző tulajdonságokat. Mások tehát a színterei az eltérő vonásokkal való találkozásnak, minden fokozatosan „szelídül” a közös munkák, a két település napi kapcsolata révén, de ma is eleven tudás a fiatalok számára is.

Szembetűnő, hogy az értékítéletben Pácín járt elől: jobbra a páciniak szólták le a karcsaiakat. A róluk alkotott kép előterében olyan tulajdonságok, vonások állnak, amelyek korábban a paraszti közösségek általánosan becsült normái közé tartoztak: sok munka és a munkabírási, a paraszti földterület szívós gyarapítása, az előző generációk örökségéhez való ragaszkodás, a hagyományok és a szülőfalu megőrzése. A páciniak számára mindez más szerepet kap, párhuzamosan a gazdasági-társadalmi feltételeik változásával, a falu arculatának és tradicionális műveltségének lassú átalakulásával. Nem mondható azonban, hogy a páciniak egészében elveszítették volna korábbi paraszti mentalitásukat, azonban sokkal nyitottabbá váltak, s az egyéni lehetőségek és törekvések összehasonlíthatatlanul nagyobb teret kaptak, mint Karcsán.

A fentiek kiváltó okai és következményei olykor közösek, egészükben bonyolult és árnyalt összefüggérendszer alkotnak. Pácín helye és helyzete, társadalmi struktúrá-

57 L. I.-né, szül. 1921. Pácín

ja, a bárói család és a kastély jelenléte, a szembetűnően nagyobb társadalmi mobilitás néhány évtized alatt átalakítja a közösség egész működését és annak normáit is. Általában úgy vélték, hogy a karcsaiak *le voltak maradva* Pácinhoz képest, az ott élők *rendkívül dolgozók*, sőt, *a karcsai annyit dolgozik, hogy belehal*. Pácin ehhez képest *műveltebb* volt, ugyanakkor *rátarti, büszke*, kicsit *lenézték a karcsaiakat*. Magukat a páciniak *modernebbnek, intelligensebbnek* vélik, hozzájuk képest a karcsaiakat *maradnak*.

Hangsúlyozni kell, hogy ennek a vélekedésnek, értékítéletnek különféle korszakai és szintjei vannak. Különösen markánsan van jelen a legidősebbek tudatában, a fiatalabb generációk jobbra tanulták ezt a vélekedést, de kiváltó okait közvetve tapasztalták csupán. Felerősítette a két falu szembenállását, egymás meg- (olykor el-) ítéletét a hatalom által rájuk oktrojált közös közigazgatás és gazdálkodás, ami nem csupán a közösségek autonómiáját nem vette figyelembe, hanem azok eltérő műveltségi jegyeiről sem vett tudomást.

A másik faluról való vélekedés, az ott élők közösségi normáinak megítélése nem magában a paraszti társadalomban gyökerezik, hanem magának a társadalomnak és műveltségének átalakulása révén hangsúlyozódik, s válik az adott közösség tudásává, változó hagyománya részévé. A szomszéd falvak mindegyike – hozzájuk hasonlóan – a paraszti társadalom részese, s mint ilyen, hasonló társadalmi státust foglal el. A változással és változtatással párhuzamosan a közösség kialakít egy képet a szomszédairól, illetve megformál egy önképet, aminek eltérései – megítélésem szerint – a változás, a modernizáció eltérő tempójából, az innováció eltérő jelentőségéből fakadnak. (Emlékeztet a közösség önképe és szomszéd közösségekről formált képe *Tönnies, F.* és követői társadalom- és közösségfelfogására.⁵⁸

Az újabb generációk tudásának része az öröklött vélekedés, kvázi előítélet, más része folyamatosan újratermelődik a gazdaság, a társadalom és a kultúra felépítményének mindennapjaiban és ünnepeiben. Újabb elemei ma is születnek, részben az egyes közösségek tagjaiban empirikus úton, ami csak akkor válik a közösség vélekedésévé és tudásává, ha nem áll egészében szemben a korábban megtanult képpel, vélekedéssel.

Vizsgálatom szempontjából mindez egy táj, a reliktumnak megítélésem szerint egyáltalán nem tekinthető Bodroghöz egészen reprezentálja a két kiválasztott település révén a tradíció és a modernizáció, a változás viszonyát. Az egyes falvak, településcsoportok lehetősége más-más volt gazdaságuk, műveltségük átalakítására, az eltérő hely és helyzet ma is esélyegyenlőtlenségeket hordoz a 20. század végi generációk számára.

Az eltérő adottságok egy része öröklött, s jószerével meg nem változtatható. Más részük azonban a 20. század politikai, gazdasági, társadalmi átalakulásának, ellentmondásos és területileg egyenlőtlen változásának következménye. Mindez egészében hatott a tradicionális népi kultúra átalakulásának folyamataira is. A vizsgált táj, s reprezentáns falvaink eltérő jegyeit tehát magam az eltérő lokális adottságokból eredően eltérő modernizációban keresem, aminek igen sok összetevőjét a további kutatások során kell még feltárnunk.

58 Vö. Szabó László 1993. 152–154.

IRODALOM

Balassa Iván

- 1956 Földosztó mozgalmak a Bodroghözben 1898-ban. Sárospatak
1975 Lápok, falvak, emberek. Budapest

Berecz Károly

- é. n. Bodroghközi rigó dalok. Sátoraljaújhely
1901 Bodroghközi rigólátta kalács. Sátoraljaújhely

Boros László

- 1997a Adalékok a magyarországi Bodroghköz társadalomföldrajzához. In: Tokaj és környéke (Földrajzi tanulmányok), 203–222. Tokaj–Nyíregyháza
1997b A folyószabályozások hatása a Bodroghközben a társadalmi és gazdasági folyamatokra. In: Tokaj és környéke (Földrajzi Tanulmányok), 223–233. Tokaj–Nyíregyháza

Boross Zoltán

- 1985 A csempészés emlékei Medvesalján a két világháború között. *Ujváry Zoltán* (szerk.): Gömör néprajza I. 179–183. Debrecen

Borsos Balázs

- 1994 A bodroghközi települések földrajzi és területhasznosítási típusai a XIX. század közepén. *HOMÉvk.* XXXII. 307–344.

Dankó Imre

- 1964 A bodroghközi Hosszúrét települése. *HOMÉvk.* IV. 143–163.

Ébner (Gönyey) Sándor

- 1925 A Bodroghköz lápi községeinek településföldrajzi vázlata. *Föld és Ember* V. 65–102.

Frisnyák Sándor

- 1990 Adalékok a Bodroghköz történeti földrajzához (18–19. század). Különymomat, Nyíregyháza

Gunda Béla

- 1989 Falucsúfolók. In: *A rostaforgató asszony*, 145–174. Budapest

Kovács Ágnes

- 1966 A rátótiádák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai. *A Magyar Népmese-katalógus Füzetei* 3. Budapest

Kósa László

- 1991 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Debrecen

Mailáth József (szerk.)

- 1896 A Bodroghközi Tiszaszabályozó Társulat Monographiája (1846–1896). Budapest

Nagy Éva

- 1971 A kendervászon a karcsai népeletben. *Kováts Dániel* (szerk.): *Abaúj és Zemplén népeletéből*, 169–180. Sátoraljaújhely

Nagy Géza

- 1977 Karcsa mai család- és ragadványnevei. *Magyar Személynévi Adattárak* 16. Budapest
1978 Tájszavak a bodroghközi Karcsa községből. *Magyar Nyelvjárások* CII. 96–108.

- 1992 Bodrogekői tájszótár. Pácin
Szabó László
- 1993 Társadalomnéprajz. Debrecen
Valter Ilona
- 1974 A Bodrogeköz honfoglalás kori és középkori településtörténete. Agrártörténeti Szeme 1–55.
- Varga Gáborné* (szerk.)
 1970 Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc
- Viga Gyula*
- 1994 Falucsúfolók a Felső-Bodrogeközből. *Kováts Dániel* (szerk.): Széphalom 6. 333–348. Sátoraljaújhely
- 1994 A csempészet emlékei a Bodrogeközben. *Ujváry Zoltán* (szerk.): Történeti és néprajzi tanulmányok. 243–247. Debrecen
- 1996 Hármashatáron. Tanulmányok a Bodrogeköz változó népi kultúrájáról. Miskolc

EINIGE KENNZEICHEN DER TRADITION UND VERÄNDERUNG IN DER VOLKSBILDUNG IM ZWISCHENRAUM DES BODROG

Die Studie ist das Kapitel einer größeren Forschung, die in den Dörfern im Zwischenraum des Bodrog (Nordostungarn-Südostslowakei) berwerkstelligt wird. Sie untersucht in den von den Flüssen Theiß und Bodrog umgebenen, durch die Trianoner Entscheidung zu einem Teil von zwei Ländern gewordenen und auch heute noch fast vollkommen durch ungarische Bevölkerung bewohnten Siedlungen die *Tradition* und die *Modernisierung*, im ganzen die auslösenden Ursachen, den Prozeß der *Veränderung*, aber in erster Linie die Frage, weshalb die Veränderung auch in den nah beieinander liegenden Dörfern nicht im gleichen Tempo vonstatten geht. Sie berücksichtigt deren ökologischen, gesellschaftlichen und kulturellen Beziehungen.

Diese Schrift stellt anhand der repräsentativen Gemeinschaften von *Karcsa* und *Pácin*, zweier benachbarter Dörfer im Zwischenraum des Bodrog dar, woraus der traditionelle Konflikt, die ausgesprochene Verschiedenheit der zwei Siedlungen entspringt und inwiefern die geographischen, wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und kulturellen Komponenten dieses eigentümlichen Verhältnisses beständig, bzw. veränderlich sind. Ich habe folgende Bedingungen und Komponenten der Bildung in den beiden Siedlungen untersucht: *I. 1. Region, Wirtschaft; I. 2. Der Einfluß des Gutsherren, der Schloßbewohner auf das Volk von Pácin.; I. 3. Die Verschiedenheit der Außenkontakte.; I. 4. Der Einfluß der Grenzwaache und Gendarmerie auf die Páciner Einwohner.; I. 5. Die Wirkung der Verwaltung und Produktionsgenossenschaft.; I. 6. Die Rolle der Juden, der Geschäfte bei der Modernisierung.* Die Aufzählung deutet an, daß die Paciner Bevölkerung durch die Wirkung der Grundbesitzstruktur, der Auswanderung, der örtlichen Gendarmerie und des Grenzschutzmilitärs, sowie nicht in letzter Linie durch die Schloßbewohner beeinflusst und das Umwandlungstempo der Tradition beschleunigt wurde. Die auswandernder Páciner brachten aus Amerika Geld mit, kauften Land und Häuser – lösten sich ein wenig vom Zwang des Ackerlandes. Zur

Verfolgung ihres Beispiels standen verbürgerlichte Formen zur Verfügung, ihre Mentalität, ihr Habitus änderte sich vollkommen. Die Karcsaer blieben bei ihrer bäuerlichen Mentalität: der Boden stand im Mittelpunkt ihrer Anschauung, ihre ganze Mentalität wurde von einer arbeitszentrischen Bauernmoral bestimmt.

Der zweite Teil der Studie berücksichtigt diejenigen Gebiete, wo das unterschiedliche Tempo der Modernisierung Differenzen ergab. Diese Unterschiede spielen eine Rolle bei der gegenseitigen Beurteilung, beim Ausdrücken der Verschiedenheit der Gemeinschaften. Dieses Kapitel befasst sich mit folgenden Gebieten: *II. 1. Die sprachlichen Elemente.; II. 2. Religiöse Verhältnisse, Konfessionen.; II. 3. Abstammungsbewußtsein.; II. 4. Schulung, Studium.*

Das dritte Kapitel untersucht diejenigen Themenkreise, bei denen die Verschiedenheit, die abweichenden Mentalitätsmerkmale in erster Linie zum Vorschein kamen. *III. 1. Die unterschiedlichen Werte, Normen der menschlichen Eigenschaften.; III. 2. Dorfverspotter.; III. 3. Die unterschiedliche Änderung der Trachten.; III. 4. Bälle, unterschiedliche Tänze.; III. 5. Die moderne Kontrolle der gemeinschaftlichen Normen: der Sport.*

Das zusammenfassende Kapitel der Studie stellt folgendes fest.

Die bis zu einem bestimmten Grad ähnlichen, im Detail unterschiedlichen landschaftlichen, ökologischen Gegebenheiten, die damit verbundenen Anpassungsformen, die Wirtschaft und deren Umwandlung, die damit, sowie mit den gesellschaftlichen Grundlagen zusammenhängende Verbürgerlichung mit veränderlichem Tempo und die sich in unterschiedlichem Tempo ändernde Tradition formte andersartige Gemeinschaftsnormen. In diesen erhielten die menschlichen Werte unterschiedliche Prioritäten, im Wesen der Gemeinschaft wurden Menschen mit anderem Habitus, anderer Mentalität expressiv. Diese, weniger von der vorhergehenden Generation geerbten, zumeist durch die Änderungen des 20. Jahrhunderts geformten Gemeinschaftsnormen bildeten die Meinungen der einzelnen Siedlungen über die anderen, über die dort Lebenden. Parallel zum *Karcsum* wurde ein Bild über die Páciner geformt und parallel zum *Pácintum* über das andersgeartete Karcsaer Volk, deren Eigenschaften, über die für ihre Gemeinschaft als charakteristisch erachteten Zeichen.

Es kann gut beobachtet werden, wie diese Anschauung, die Meinung über die andere Gemeinschaft und die deren Charakteristik tragenden Personen vererbt wird, als Teil der lokalen Tradition erscheint. „Wir sind schon so geboren: Karcsa und Pácín sind Feinde. Ich weiß nicht warum!“ – sagt mein Páciner Informant. Das bedeutet, sie haben es so gelernt und eigentlich können diese Anschauungen auch als Vorurteil betrachtet werden, da ja heute ein Großteil dieser Elemente der Lebensweise, bzw. der traditionellen Bildung, die all das – zumeist in den Jahren zwischen den beiden Weltkriegen – geformt haben, nicht mehr existieren. Die neueren Generationen aber füllen den leer gewordenen Rahmen mit einem neuen Inhalt und erkennen auf den Schauplätzen der heutigen Arbeit, der heutigen Kultur und Kontakte die charakteristischen Eigenschaften der anderen Gemeinschaft. Die Schauplätze des Zusammentreffens der abweichenden Eigenheiten haben sich also geändert, all dies wurde aufgrund der gemeinsamen Arbeit, der täglichen Kontakte zwischen den beiden Ortschaften allmählich „sanfter“, gehört aber heute noch auch zum lebendigen Wissen der Jugend.

Auffallend ist, daß Pácín bei der Werturteilung voranging: zum überwiegenden Teil setzten die Páciner die Karcsaer herab. Im Vordergrund der über sie gebildeten

Meinung stehen solche Eigenschaften, Züge, die früher zu den allgemein geschätzten Normen der Bauernschaft gehörten: viel Arbeit und Leistungsfähigkeit, die zähe Vermehrung des Bauernlandes, das Festhalten an der Erbschaft der früheren Generationen, die Bewahrung der Tradition und des Geburtsortes. Für die Páciner erhält all das eine andere Rolle, parallel zur Veränderung der wirtschaftlich-gesellschaftlichen Bedingungen verwandelte sich langsam die Physiognomie des Dorfes und der traditionellen Bildung. Man kann aber nicht sagen, daß die Páciner ihre frühere bäuerliche Mentalität völlig verloren, sie wurden nur offener und gewährten den individuellen Möglichkeiten und Bestrebungen einen unvergleichbar größeren Raum, als die Karcsaer.

Die auslösenden Ursachen des oben Erwähnten und deren Folgen sind mitunter gleich, im Ganzen bilden sie aber ein kompliziertes und schattiertes System von Zusammenhängen. Der Ort und die Lage, die gesellschaftliche Struktur von Pácin, die Gegenwart der Baronenfamilie und des Schlosses, die auffallend größere gesellschaftliche Mobilität veränderte innerhalb einiger Jahrzehnte die gesamte Funktion der Gemeinschaft und auch deren Normen. Im allgemeinen wurde die Ansicht vertreten, daß die Karcsaer im Vergleich zu Pácin *zurückgeblieben sind*, die dort Lebenden *außerordentlich arbeitsam*, ja, *ein Karcsaer arbeitet, bis er tot umfällt*. Pácin war im Vergleich dazu *gebildeter*, gleichzeitig aber *hoffärtig*, *stolz* und *schaute auf die Karcsaer herab*. Die Páciner halten sich selbst für *moderner*, *intelligenter*, im Vergleich zu ihnen sind die Karcsaer *rückständig*.

Hierbei muß betont werden, daß diese Meinungen, Werturteile mehrere Perioden und Stufen haben. Sie sind im Bewußtsein der Ältesten besonders markant vorhanden, die jüngere Generation hat diese Meinungen zumeist erlernt und deren auslösenden Ursachen nur indirekt erfahren. Die Opposition der beiden Dörfer, die gegenseitige Be-(manchmal Ver-)urteilung wurde durch die von der Macht aufgedrückte gemeinsame Verwaltung und Wirtschaft noch verstärkt, da sie nicht nur die Autonomie der Gemeinschaften unbeachtet ließ, sondern auch von deren unterschiedlichen Bildungsmerkmalen keine Kenntnis nahm.

Die Meinung über das andere Dorf, die Beurteilung der Gemeinschaftsnormen der dort Lebenden wurzelt nicht allein in der bäuerlichen Gesellschaft, sondern wird durch die Gesellschaft selbst und aufgrund der Bildungsumformung hervorgehoben und wird so zum Bewußtsein der gegebenen Gemeinschaft, zu einem Teil der veränderlichen Tradition. Alle benachbarten Dörfer sind – ähnlich wie sie selbst – Angehörige der Bauerngesellschaft und nehmen als solche einen ähnlichen Status ein. Parallel zur Veränderung und Umwandlung gestaltet die Gemeinschaft ein Bild über die Nachbarn, bzw. formt ein Selbstbildnis, dessen Abweichungen sich – meiner Ansicht nach – aus dem unterschiedlichen Tempo der Veränderung, der Modernisation, aus der unterschiedlichen Bedeutung der Innovation ergeben. (Das Selbstbildnis der Gemeinschaft und das über die benachbarten Gemeinschaften geformte Bild erinnert an die Auffassung von *F. Tönnies* und dessen Anhänger über die Gesellschaft und Gemeinschaft.)

Ein Teil des Wissens der neueren Generationen ist die vererbte Meinung, quasi das Vorurteil, der andere Teil reproduziert sich ständig an jedem Tag und Fest der Überbauten der Wirtschaft, Gesellschaft und der Kultur. Auch heute noch werden hier neue Elemente geboren, teilweise auf empirischen Wege bei den Mitgliedern der einzelnen Gemeinschaften, die erst dann zur Meinung und zum Wissen der

Gemeinschaft werden, wenn sie nicht vollkommen im Gegensatz zu dem vorher gelernten Bild, der früheren Meinung stehen.

In Hinsicht auf meine Untersuchung repräsentiert all dies anhand der zwei ausgewählten Dörfer das Verhältnis der Tradition, der Modernisierung und der Veränderung einer Region, des meiner Ansicht nach keinesfalls als Relikt anzuschauenden gesamten Zwischenraumes des Bodrog. Die Möglichkeiten der einzelnen Dörfer und Siedlungsgruppen zur Umgestaltung ihrer Wirtschaft, ihrer Bildung waren unterschiedlich und die Verschiedenheit der Orte und ihrer Lage trägt auch heute noch Ungleichheiten für die Generationen am Ende des 20. Jahrhunderts.

Ein Teil der unterschiedlichen Grundlagen ist vererbt und kann im Grunde nicht geändert werden. Der andere Teil aber ist die Folge der politischen, wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Veränderungen des 20. Jahrhunderts, der widersprüchigen und territorial ungleichmäßigen Änderungen. All dies zusammen wirkte sich auch auf die Umwandlungsprozesse der traditionellen Volkskultur aus. Die unterschiedlichen Merkmale der untersuchten Region und deren repräsentativen Dörfer suche ich selbst also in der aus den abweichenden Grundlagen entspringenden unterschiedlichen Modernisation, deren zahlreichen Zusammenhänge noch durch weitere Forschungen erschlossen werden müssen.

Gyula Viga

ADATOK KARCSA TÁRSADALMÁNAK MEGISMERÉSÉHEZ

NAGY GÉZA

A kutatások általában kevés figyelmet fordítanak arra, hogy egy-egy település társadalma hogyan változik, vagy a település társadalmának milyen változásai tapasztalhatók az idők folyamán.

Ezeknek a változásoknak az intenzitása az adott település története során erősen eltérő. Lehetnek olyan hosszabb időszakok, amikor csak a természetes biológiai népességcsere tapasztalható, ugyanakkor lehetnek olyanok is, amikor családok költöznek el, esetleg halnak ki, s újak foglalják el helyüket.

Ebből a szempontból Karcsa társadalmának alakulásában, változásában különösen figyelemre méltóak azok a népességmozgások, melyek már a 19. század végén, de különösen a 20. században tapasztalhatók. Ha ezeket figyelembe vesszük, eljuthatunk a falu társadalmának jobb megismeréséhez.

* * *

Karcsa lakói mindig igen erős faluközösségi tudattal rendelkeztek. Ezt főleg azok tapasztalták, akik nem tartoztak a falu társadalmához, akik kívülről szemléltek a falu dolgait.

Minden falubeli ismerte, s még ma is ismeri a másikat. Egymás dolgairól tudtak, s érdeklődtek is iránta. Tudták, s ma is tudják ki a nagybeteg, ha pedig haláleset volt vagy van a faluban, arról harangszó útján mindenki értesült, s értesül ma is. A harangszó még azt is jelzi, hogy férfi vagy nő halt-e meg: női halott esetében a harang kettőt csendít, majd hosszabb harangszó következik, férfi halálakor pedig a három csendítést követi a hosszabb harangszó.

A temetés előtti nap estéjén nemcsak a rokonság virrasztja a halottat, hanem mindazok részt vesznek a virrasztáson, majd másnap a temetésen, akik jóemberüknek tartották a halottat, s valamilyen okból kötelességüknek tartották, hogy „végtisztességet” tegyenek.

Ma a virrasztás a temetőben lévő ravatalozóban történik. Az épületet a falu lakossága építette az 1970-es évek végén. Korábban a virrasztás és búcsúztatás is a halottas háznál volt. A halottat a tisztaszobában ravatalozták fel, a temetés pedig az udvarról történt. A temetési menet megmaradt abban a rendben, amelyet régen is, ma is követnek. Amikor az udvarról elindultak a temető felé, a református vallásúak temetésén a menet élére a lelkész állt a kántorral. Előttük vitte egy ember a fejfát. A lelkész és a kántor után következtek a házasemberek, majd a koporsó, melyet szomszéd férfiak, jó barátok, rokonok vittek felváltva. A koporsó után következtek a halott hozzátartozói, majd az asszonyok, lányok, gyermekek. A katolikus vallásúak temetésén is ez volt a temetési

menet sorrendje azzal a különbséggel, hogy a fejfavivő után a keresztet vitték középen, majd kétoldalt két gyászlobogót vittek, s csak ezután következett a plébános és a kántor.

Az 1960-as években már nem gyalogszerrel vitték ki a temetőre az udvarról a halottat, hanem halottas kocsit csináltatott a Tanács, s a temetések alkalmával a termelőszövetkezet által küldött lófogattal vitték ki a halottat a halottaskocsin.

Ha hajadon vagy legény halt meg, a temetési menet a lakodalmi menethez volt hasonló. A lelkész után a fiú vagy a lány szeretője, ha pedig szeretője még nem volt a halottnak, akkor az unokatestvére vitte egy rózsás porcelántányéron a jegyajándékot, majd ezután fiúk, lányok párban, s nem gyász-, hanem ünnepi ruhában. Ezután a menetben a koporsó következett. Ha lány volt a halott, akkor a fiúk, ha pedig fiú, akkor lányok vitték a koporsót. Persze a koporsóvivők mellett ott voltak azok a fiúk, lányok, akik a halottnak barátnői, barátai voltak.

A temetés után a temetésen részt vevő férfiak, fiúk összegyűltek a halottas háznál a halotti torra. A halotti toron a halott lelkiüdvéért egy-két pohár bor mellett énekeltek, imádkoztak, beszélgettek, felemlgetve a halott érdemeit.

Benne élve a faluban, mindenről tájékozódtak. Tudtak a faluban történt mindenféle eseményről, a gyermekszülésekről, a készülő házasságkötésekről. Ezeknek azonban nem volt olyan jelentősége, mint a halálesetnek.

A természeti csapások elhárításában egy emberként segítettek, ha arra a faluban szükség volt. Amikor meghallották a tüzet jelző harangszót, nappal a határ legtávolabbi pontjáról is siettek haza oltani a tüzet, éjjel is vasvillával, vödörrel rohantak a tűz oltására.

Ha a falubeliek a falun kívül voltak, testvérként segítettek egymáson. Ha valaki hozzátartozóját látogatta a kórházban, felkereste az ott fekvő falubelit is. Ha idegenben valaki verekedésbe keveredett, gondolkodás nélkül pártját fogták a falubeli verekedőnek. A szabadságra hazakerült katonafiú a karcsai katonacimborájának szívesen vitte hazuról a szülők által küldött csomagot.

Mindig büszkék voltak a falujukra, a faluban élő erkölcsre. Szerették a munkát, s munkájuk szerint becsülték az embereket, asszonyokat.

Karcsa lakóinak nagy része a reformáció óta református vallású volt. A faluban volt református parókia, s a református egyház filiája volt 1912-ig a pácini református egyház is. A faluban élő kevés számú katolikusság 1920-ig a nagykövesdi római katolikus egyházhoz tartozott. A faluban élő különböző vallásúak között semmiféle vallási ellentét nem volt addig, amíg a katolikusság a nagykövesdi római katolikus egyházközség filiájaként szerepelt. Vegyes házasságok a faluban a reformátusok és a katolikusok között mindig voltak. Természetesnek vették házasságkötéskor, hogy a születendő gyermekek közül a fiú az apa, a lány az anya vallását követi. Csak egészen ritka esetben került arra sor, hogy valamelyik szülő átengedje gyermekét a másik szülő vallására.

A trianoni békeszerződés Nagykövesdet Csehszlovákiának ítélte, így a karcsai római katolikusok a pácini katolikusokkal együtt – egyház nélkül maradtak. Ennek következtében Páciban önálló római katolikus egyház alakult, melynek Karcsa filiája lett. A pácini római katolikus plébános a vegyes házasságban élő asszonyokat, embereket férjük, illetve feleségük által egy nyilatkozat aláírására kényszerítette, melyben kötelezték magukat arra, hogy minden gyermeküket a katolikus hitben nevelik. Ez azután az addig békességben élő családok között óriási békétlenséget eredményezett különösen akkor, amikor a református egyházközség vezetői ellenlépéseket tettek. Erről a református egyház jegyzőkönyvében az alábbiak olvashatók:

„Elnököl lelkész úr előadja, hogy tudomására jutott miszerint a pácini róm. kath. plebanus a vegyes házasságban élők református tagjaival oly tartalmú nyilatkozatot íratott alá, hogy gyermekeiket ha házasságkötés előtt nem is történt megegyezés a rom. kath. egyház hitelvei szerint fogják nevelni, egyben jelenti, hogy a tudomására jutott egyéneket fel is hívta jelen gyűlésünkre. Kéri az egyháztanácsot, hogy e felettébb nehéz kérdésben foglaljon állást.

Egyháztanács megütközéssel hallja a lelkész úr előadását, s tekintettel arra, hogy a beidézettek elismerik, hogy férjeik kényszerítése következtében aláírták a kérdéses nyilatkozatot, egyhangúlag a következő határozatot hozza és közli a megjelent beidézettekkel s az ő közvetítésükkel a hasonló helyzetben levőkkel, hogy mindaddig míg az általuk aláírt iratokat vissza nem szerzik s az egyháztanácsnak be nem szolgáltatják a templomi székekben helyet nem foglalhatnak s úrvacsorával nem élhetnek.

Sőt hogy kellő példa legyen az egyes könnyen ingadozó egyháztagok előtt, kimondja egyháztanács azt is, hogy mind azon vegyes házasságok, kik hitőknek rovására adtak bármikor is reverzálist, nem tekintik egyháztagoknak, részükre templomukban helyet nem engedélyez, a sákramentumok használatától eltiltja, gyermekeiket be nem iskolázza.”¹

Azt hiszem, hogy e két egyház közötti villongás is hozzájárult ahhoz, hogy egyre több fiatal kezdte mellőzni az egyházi házasságkötést; minden egyházi áldás nélkül összeálltak, s férj-feleségként – mostani kifejezéssel élve – élettársi kapcsolatot létesítettek. Bár mindkét egyház erős szankciókat helyezett kilátásba, ennek korántsem volt olyan hatása, mint a 19. század második felében hozott tiltó rendelkezéseknek, amikor az ilyen kapcsolatok kialakulására először van példa.

A református egyház jegyzőkönyvében erről egyébként az alábbiak olvashatók:

„Elnököl lelkész úr visszapillantva egyházi községünk múlt évi erkölcsi állapotára, elmúlhatatlan kötelességének látja a presbitérium figyelmét felhívni különösen azon szomorú valóságra, hogy ifjaink s leányzóinknál elharapózott azon erkölcstelen állapot, hogy az egyházi és polgári törvényeket mellőzve családalapításra mint egy összveszövetkezve összeállnak s a leányzók bekötött fejfel, mint asszonyok, az úrnak szent házában is az asszonyok között foglalnak helyet.

Amelyen elszomorító állapot ez jelenleg ép oly ijesztő kárhatos kihatása lehet jövőre nézve úgy valáserkölcsei, mint anyagi romlását is ideírván elő népünknek.

Különösen is felhívja tehát elnököl lelkész úr a presbitérium figyelmét, hogy el ne mulasszák az ilyeneket inteni, ha szükséges meg is feddeni és dorgálni, hogy az igaz útra, az erény és a törvény igaz útjára térjenek. Inteni az apákat és anyákat, hogy éberek legyenek s serényen örködjenek gyermekeik erkölcsi élete felett.

De mind ezek mellett már most is egész határozottsággal ki is jelenti elnököl lelkész úr, hogy ha magok a szülők hanyagok lesznek, s nem fogják legszentebb kötelességüket híven teljesíteni, akkor ha szükséges a hatalmában levő minden eszközzel mint erkölcsi fenytékkel fogja az ilyeneket sújtani, nevezetesen eltiltja a templomi székek használatától, sőt az úri szentvacsora kiszolgáltatását s egyházi esketést is elvonja tőlük.”²

A vegyes házasságokkal kapcsolatos ellentétek 1945 után megszűntek, s újra hallgatólagos beleegyezéssel vették tudomásul az ilyen házasságokat.

Egyébként sem emberi tartásban, sem viselkedésben, sem életmódban nem volt különbség a reformátusok és a katolikusok között. Öltözködésük azonos volt, táplálkozásuk is megegyezett. 1945 előtt még megtartották a katolikusok a böjtöt. Húshagyó keddtől húsvétig minden szerdán és pénteken olajjal vagy vajjal készítették ételleiket. Ma azonban már ez nincs meg. Igaz, abban az időben a református vallású családoknál is gyakran főztek olajjal, csak ez éppen nem kapcsolódott a böjti napokhoz.

Köszöntésben nem volt különbség a reformátusok és katolikusok között. Általános köszöntési forma volt az *Adjon Isten jónapot (jóreggelt, jóestét, jóéjszakát)*. A kato-

1 Nagy Géza: Adatok Karcsa lakóinak erkölcsi és társadalmi életéhez a karcsei református egyház jegyzőkönyvei alapján (1807–1925). Vallási néprajz 2. Protestáns egyházi források, kutatók, hagyományok. Bp. 1985. 100.

2 Nagy i. m. 96.

likusok csak egymás között köszöntek *Dicsértessék a Jézus Krisztus* köszöntéssel. 1945 után a reformátusoknál megindult a különböző vallási közösségek szaporodása, mely azután törvényszerűen betagozódott valamelyik szektához (őskeresztény, baptista, pünkösdiek, jehovisták stb.). E közösségek *Áldás, békesség*-gel köszöntötték egymást. E köszöntést *Minden hívőnek* válasszal fogadták.

A lakás berendezése viszont mindig elárulta, hogy milyen vallású a család. A katolikusoknál több szentképet is lehetett találni a lakás falain. A lakószoba két utcára néző ablaka közt náluk mindig egy nagyméretű szentképet lehetett látni. A komódra a poharak, csészék mögé egy feszület és két vagy három porcelánból készült Szűz Mária- vagy Szent Antal-szobor került. A reformátusoknál ugyanakkor a két ablak közötti falon mindig egy nagytükör volt, s alatta családi fényképek, míg a komódon a csészék, poharak mellett a Bibliát, a Szikszay-féle Keresztény tanítást és néhány zsoltároskönyvet tartottak. Az utóbbi időben már eltűnt a komódról, de még a házból is a Keresztény tanítás, helyette egyre több helyen látni az egyház által kiadott kalendáriumot.

Karcsa lakosságának 10–12%-a jelenleg cigány származású. 1945-ig még csak két család, a Bandor és a Jóni család számítottott a karcsaiak közé. A Bandor család a Becsked tanyán, Jóniék pedig a Paptó mellett laktak. A Bandor család feje az 1900-as évek elején téglagyártással foglalkozott a Becsked tanyán. Volt olyan időszak, hogy 70–90 emberrel is dolgoztatott. Az általa gyártott téglából épült fel a Sennyei grófok tanyáján a magtár, az iskola, a kiskastély, az intézőlak, a gépészsor, a malom és néhány istálló. Az 1990-es években megpróbálták a becskedi cigányok vállalkozás formájában feléleszteni ezt a téglagyártást, de a vállalkozásukba belebuktak, mivel téglájukra nem volt kereslet. A téglagyártás befejezése után, tavasztól őszig vályogvetéssel foglalkoztak a két világháború között, télen pedig muzsikáltak.

A földosztáskor 1945-ben e két családnak is adtak földet. A termelőszövetkezet megalakulásakor földjüket betagosították, de nem kaptak helyette másikat, mert lemondtak a csereingatlanról. A cigányság száma 1945 után növekedett meg, mert a faluban megforduló embereket, akik esetleg házassági szándékkal érkeztek, szinte erőszakkal letelepítették. Az 1950-es években már mindenki dolgozott közülük. Az állami lakásépítési akció keretében a telepről beköltöztek a tanya két utcájába, a „magyarok” közé, a Tanács pedig a Tiszta tó mellett levő putrikat lebontatta. A rendszerváltás során mindegyikük elvesztette munkáját. Munkanélküli segélyből, önkormányzati támogatásból, családi pótlékból élnek. A szociálpolitikai kedvezményeket igénybe véve jelenleg már nemcsak a Becsked tanyán élnek, hanem Karcsa 5 utcájába épített 10 házba is beköltöztek már.

Meg kell azonban mondani, hogy a lakosság nagy része lenézi a cigányokat, kevesebb értékűnek tartja őket a magyarnál. A cigányok ugyanúgy szólítják a magyarokat, mint azok őket. Az 1950-es évekig nem volt példa arra, hogy magyar fiú cigánylányt, cigányfiú magyar lányt vett volna feleségül. Azóta a faluban tíz ilyen vegyes házasság is történt, a karcsai magyar fiúk közül nyolc nősült be más falu (Pácin, Kisrosvágy) cigánycsaládjába, két lány pedig pácini cigányfiúhoz ment feleségül. Bármennyire is lenéznek azonban a cigányt, a rokonság nem tagadta meg azokat, akik cigánycsaládokba kerültek.

A magyarok közé települt cigánycsaládok szomszédai nem nagyon barátkoznak a szomszédokkal. Nincs meg az a jószomszédi kapcsolat, mely a magyar–magyar szomszédok között megvan. Mert a szomszédok a legtöbb esetben erősebb kapcsolatban vannak, mint a testvérek. Igaz, jobban egymásra is vannak utalva. Mert a családdal ha valami történik, a szomszéd az, aki leghamarabb elérhető, leghamarabb segíthet. Az *el-*

ső-, a hátsó- és a szembeszomszéd az, aki közelebb áll, akire mindenkor számíthat a gazda. „Hiába van három testvérem is, ha valami bajom van hozzájuk nem fordulhatok, mert tőlem messzebb laknak. A szomszéd meg itt van közel. Csak átkiáltok a kerítésen, oszt már itt is van segíteni” – mondja egyik nyilatkozóm.

Karcsán a 19. század végéig, a 20. század első harmadáig, feléig az endogámia volt az uralkodó. Ezzel magyarázható ebben az időszakban a faluközösségnek a mainál sokkal erősebb összetartó ereje. Az 1945-ös, 1950-es évek után változott a helyzet, egyre erősebb lett a faluban az exogámia. 1945-ig a faluban még ez a mondás járta: „Ha találsz szalmát a faludba, ne menj más faluba szénáért”.

1945-ig Karcsa Karossal, Bodroghalommal, Cigánddal, Pácinnal, Kis- és Nagykövesddel és Örössel került exogám kapcsolatba. 1945 után Vajdácaska, Alsóberecki, Kis- és Nagyrozvágy, Ricse, Tiszakarád bővítette ezt a kört. Ezekből a helységekből főleg lányokat hoztak be a faluba, de elég gyakori eset volt az is, hogy a legények mentek vőnek ezekbe a falvakba. Főleg akkor történt ez meg, ha a más falusi családban lányok voltak. Arra a kérdésre, hogy kik az exogám kapcsolat fenntartói és továbbvivői, nem igen lehetett feleletet találni. Rendszerint a kérdésre ezt a választ kapta a kérdező: „Megléli a zsák a foltját, ecetes kanta a dugóját”.

Azokkal a falvakkal, melyekkel Karcsa exogám kapcsolatba került, igen erős rokon, baráti kapcsolat alakult ki. Ez a kapcsolat főleg egymás kölcsönös látogatásában nyilvánult meg. A fiatalok gyakran meglátogatták az időseket. Általában ez a látogatás kölcsönös volt. Búcsúkon, sátoros ünnepeken, lakodalmakon, keresztelőkben, esetleg temetéseken gyakran találkoztak.

A falu lakosai magukat *karcsiaknak* (nem karcsaiaknak!) nevezték, ha a közeli falu lakosainak beszéltek hovatartozásukról. A katonafiúk azonban sohasem a falut nevezték meg hovatartozásul, hanem leginkább *Zemplén megyeinek* és *bodroghözinek* nevezték magukat, vagy Zemplén megye Karcsát mondtak, ha valaki lakóhelyüket kérdezte.

A karcsai ember magához tartozónak érezte a halottait is. A halottak teste a temetőben lakik, lelkük azonban egy bizonyos ideig még a faluban, a szülőház körül jelen van. Amikor a családból meghalt valaki, azt tartották, hogy annak igen nagy utat kell megtenni, s a temetés utáni éjszakán a szülőházba még visszatér. Éppen ezért a temetés utáni estén kikészítettek egy törülközőt és mosdótálban egy székre vizet tettek. Tették pedig ezt azért, hogyha a halott a hosszú út után visszatér, meg tudjon mosakodni, az út porát le tudja mosni.

A halott az élő ember tulajdonságaival van felruházva, élő ember képében jelenik meg, számon tartja az ígéreteket, s az ígérőt mindaddig látogatja, zavarja, míg az az ígéretét nem teljesítette, s csak akkor nyugszik meg, ha eleget tettek az ígéreteknek.

„A vén Polyáknénak mikor még fiatalasszony vót, meghalt egy kisjánya. Olyan két-hároméves lehetett. Az asszony igen sajnálta a kisjányát, nem tudott megvigasztalódni. Úgy, hogy mindég sírt, ha eszébe jutott a kisjánya. Mindég a jányával foglalkozott, még éccaka is vele álmodott. Eccer, egy éccaka érdekes álmodt. Azt álmodta, hogy elveszett a kacsája, oszt elment megkeresni. Ahogy a Karcsa szélire ért, elkezdett kiabálni a kacsák után:

– Tasukám, tás, tás, tás!

Ahogy ott kiabált, híjta a kacsákat, honnan, honnan nem, mellette termett egy öregember. Aszongya neki:

– Erzsú te! Akarod-é látni a jányodot?

Az asszony először igen megijedt, hogy ijedtségében még szólni sem tudott. Majd mikor mán megjuházodott, aszongya:

– Hát hogyne akarnám!

A Karcaszélen meg éppen a temető iránt vótak. Az öregember akkor elindult a temető felé. Mikor beértek a temetőbe, az ember odavezette Polyáknét a jányának a sírjához. De mán akkor a jányának a sírja ki vót ásva, a koporsónak a teteji is le vót véve. A kisjány meg ahogy ott feküdt, tiszta vízbe vót. Úgy, hogy csak az arca vót ki a vízből. Polyákné lenyúlt a sírba, hogy megfogja, megsimongatja a jányát. Ahogy lenyúlt, oszt hozzáért, a kisjány elkezdte:

– Látí, látí, látí, hogy mit tett velem? Hogy a sírása mennyi könnyet öntött rám! Ezért vagyok ilyen vízbe!

Ahogy ezt hallotta Polyákné, felállt a sírtúl. De mán akkor az öregember nem vót sehun, meg a sír is be vót takarva. Akkor mán semmit nem látott tovább. Mikor felébredt, a szemét reggelig nem tudta lehunyni, mindég az álmán gondolkozott. Attul kezdve többet nem siratta a gyermekét.”³

Az 1950-es évekig a temető képe nem volt olyan hivalkodó, mint napjainkban. Addig a temető a csend, a megnyugvás szigete volt. Tavasztól őszig pompáztak benne az ültetett és a vadon nőtt virágok, zöldbe borult minden, s ezt a képet még emelte a fából faragott fejfák nyugalmat árasztó hangulata. Voltak már akkor is műkö sírkövek, de akkor még az ízlés nem kapcsolódott a kivagyisággal, azzal hogy még a halottat is a számára készített síremlékkel igyekeznek mások elé helyezni. Halottak napján mindenki igyekszik halottját meglátogatni, de vannak akik máskor is megjelennek a temetőben. Napjainkban terjedt el, hogy karácsonykor kis karácsonyfát visznek feldíszítve a halott sírjára. Néhányan még szaloncukrot is tesznek a halotthoz kivitt fára.

A mai temető egyébként azzal a sok műkö síremlékkel hidegséget áraszt, szinte borzongatja a mai látogatót.

A GYERMEK BELENEVELŐDÉSE A TÁRSADALOMBA

Ha valaki tősgyökeres karcjai volt, az beletartozott valamilyen kisebb-nagyobb létszámú rokonsági csoportba. Ebbe beleszületett, majd mikor már eszmélni tudott, belenevelődött egy tágabb csoportba, a faluközösségbe.

Amikor megszületett a kisbaba, a bába pólyálta be. A bepólyálása után először azt az anyós, az apai nagymama kezébe adta, s csak utána került a csecsemő az anyja mellé. Keresztelésig sem a csecsemőt, sem az anyját idegennek nem volt szabad látni, ezért a gyermekágyas asszony ágya köré vászonlepedőkből függönnyel vagy ahogy itt nevezték „szunyogháló” szereltek fel. Ha idegen lépett be a házba, az anya a gyermekével e mögé a szunyogháló mögé húzódott. Hitték ugyanis, hogy a keresztelestelen csecsemőt a boszorkányok megronthatják, elcserélhetik, az anyjának pedig elvehetik a tejét.

A gyermeket a születéstől számított nyolcadik nap eltelte után következő vasárnap keresztelték. A keresztelés mindig a vasárnap délelőtti istentisztelet vagy mise idején történt. Keresztelésre a bába és a keresztanya vitte el a templomba, a templomajtóig a bába vitte a csecsemőt, majd ott átadta a keresztanyjának, aki bevitte, s a keresztelésig tartotta. Keresztelés után újra csak a bába vitte a templomajtótól a lakásig a csecsemőt. Amikor a bába bevitte a gyermeket a házba „zsidót vittem, keresztényént hoztam” szavakkal letette a csecsemőt az apa elé a földre. Az apa onnan vette fel jelezve ezzel, hogy magáénak ismeri el, hogy befogadta a családba.

A gyermeket rendszerint 9–10 hónapig szoptatta az anyja. Amikor már elválasztották az anyacsecstől, az anya dolgozhatott a határban is. Ha együtt éltek a nagyszülőkkel, akkor a gyermek otthon maradt a nagyszülők, illetve a nagyanya gondjaira bízva. Ha azonban már nem éltek a nagyszülők, az elválasztott gyermeket is vitte az anyja a határba, s míg ő a földeken dolgozott, a gyermek a ringőben volt.

3 Dakos Lajos közlése, 1960.

Kereszteléskor a fiúgyermek az apja, nagyapja, esetleg nagybátyja nevét kapta, a lánygyermeket pedig az anyja, nagyanyja, nagynénje nevére keresztelték. Előfordult az is, hogy a gyermeket elhalt testvére nevére keresztelték. Ehhez azonban nagy bátorság kellett, mivel azt tartották, hogy ilyenkor a testvére eljön érte és magával viszi.

Bár a keresztszülők kiválasztása az apa és az anya részéről még a gyermek születése előtt megtörtént, a szokás azt kívánta, hogy mégis a bába hívja meg őket a gyermek megszületése után. A meghívás után a keresztszülők látták el azután a gyermekágyas asszonyt és családját élelemmel. A keresztanya 6, a keresztapa felesége 5 alkalommal vitt reggelit és ebédet a gyermekágyas családjának. Ezenkívül a rokonság is vitt egy ebédet, így kímélve a gyermekágyast. A gyermek születése után a keresztapa, a keresztanya, a rokonság első látogatásakor valamilyen ruhaneműt is vittek a csecsemőnek.

Amikor már kikerült a gyermek a pólyából, testvéreire bízták, azok vigyáztak rá, beszéltek hozzá, játszottak vele. Legtöbbször azonban az anyjára szorult rá. Az apa, ha más lehetőség nem volt, megtartotta kezében, még dajkálta is, hogy sírását csillapítsa, de soha nem gondozta, nem etette.

Ahogy cseperedett a gyermek, úgy ismerkedett környezetével. Megismerte apját, anyját, nagyapját, nagyanyját, testvéreit, rokonait, s megtanulta megnevezni őket. Ahogy nyiladozott értelme, úgy kezdték nevelgetni. Megtanították arra, hogy becsülje meg mások tulajdonát is, tartsa azt tiszteletben. Ha mégsem tenné ezt meg, nem riadnak vissza a testi fenyítéstől sem. Idegen helyen azonban nem alkalmazták a gyermeknél testi fenyítést, csak szóval fenyegették. A verést a fegyelmezés fontos, elengedhetetlen részének tartották Karcsán is.

Addig, amíg a gyermek nem tanult meg járni, az étkezése is az anyja ölében történt. Amikor azonban már lábra kapott, még nem az asztalnál ugyan, de távolabb az asztaltól kis székre ültetve önállóan evett.

Ugyanígy történt az alvása is. A csecsemő helye a keresztelőig az anyja mellett volt az ágyon. Keresztelése után az ágy mellett levő bölcsőbe került. Ha már kinőtt a bölcsőből, rendszerint vagy a nagyanyjával, vagy az anyjával került egy ágyba. Ha pedig nem volt más lehetőség, akkor a gyerekek aludtak együtt. Így azonban lehetőleg csak egyneműeket fektettek egy ágyba.

Amikor eljutott a gyermek az iskoláskorig, vége lett a „felelőtlenség korának”. Meg kellett tanulnia az iskolai munkával kapcsolatos felelősséget, de már a ház körül is kapott kisebb-nagyobb megbízásokat. Az anya a lányát maga mellé állította, taníttatta a mosást, a főzést, a takarítást. A fiúnak pedig az apja adott kisebb-nagyobb munkát. Az apjával etette, legeltette a jószágot, takarmányt vitt be a csűrbe, őrizte a malacot, és más életkorának megfelelő munkát végzett. Ahogy nőtt, korosodott a gyermek, viselkedésének úgy kellett változni. Le kellett vetni gyermeki nemtörődömségét. Ebben az időben már elkülönültek egymástól a fiú- és lánygyermek a játékban is.

Az iskoláskor (10–12 év) befejeződésével megszűnt a gyermek kímélése. Mikor befejezte az iskolát, „kicendulázott”, már komoly munkát végezhetett. Ekkor már a fiúk suhancfiúként, a lányok suhadér, süldőlánként szerepeltek a köztudatban. Ez komoly változást jelentett mindkét nemnél. Különösen az egymáshoz való viszonyukban történt lényeges változás. A családban levő süldőlány már nem alhatott együtt fiútestvéreivel, mosakodása nem lehetett a család férfitagjai előtt, nem beszélhetett „illetlenül”, nem hallgathatott illetlen beszédet, nem feledkezhetett meg magáról. Otthon pedig anyjának jobbkezeként állandóan részt kellett vennie a háztartás minden munkájában. Ebben az időben már megtanulta a söprögetést, takarítást, mosogatást, a baromfi etetését. Már ott

állt a mosóteknő mellett, s először szoktatásként a maga ruháját mosta, megtanulta az anyjától a vászonruha tisztítását, a „szapulást”. Az anyja mellett fokozatosan tanult bele a nehezebb munkákba is. Megtanult kenyeret sütni, meszelni. Úgy, hogy mire „eladó-lánnyá” serdült, már mindezen munkák mellett megismerte a kapálást, a marokszedést, a kendermunkát, a szénagyűjtést, a takarást, még a szénaboglya megrakását is.

De nemcsak dolgoztak a lányok, hanem jutott idejük a szórakozásra is. Ez pedig a barátkozásban, a közös játékokban és a sétákban nyilvánult meg. A cimboráskodás az egy utcában lakó, egyidős lányok között már az iskolában megkezdődött. Együtt mentek-jöttek. Az iskolában egymás mellett vagy egymás közelében ültek, s ebben nem volt különbség gazda- és szegény lány között. Együtt mentek a bálba, egymástól tanultak meg táncolni is. Ha lakodalomba hívták őket, oda is együtt mentek. Együtt mentek a fonóba, és még napszámokban is lehetőleg együtt voltak.

Ugyanez vonatkozott a suhancfiúkra is. Közöttük is kialakult már iskolás korban a barátkozás, a cimboráskodás, s ettől kezdve ha csak lehetett, együtt vettek részt minden munkában, szórakozásban. A munkába bele kellett szokniuk, bár ez nem ment egyformán. Volt olyan közöttük, aki már iskoláskorában elleste apjától vagy éppen bátyjától a különféle munkák végzését, s alig várta, hogy később kezébe adják a szerzőmunkákat. Volt olyan is a cimborák között, akit parancsszóval kellett rászoktatni a munkavégzésre. Ha azonban együtt voltak a barátok, akkor mindenkinek végeznie kellett a rábízott munkát.

Ha együtt legeltettek, nem tehették meg azt, hogy ne vigyázzon a jószágra, aki sorra került. Mert ha tilosba került a jószág, nem hagyták szó nélkül a barátok. Ha az uradalomban napszámon voltak, a lusta nem vonhatta ki magát a munkavégzés alól, mert a lógót hazaküldték, s otthon a szülei számonkérték a lustaságát. És vigyázni kellett arra is, nehogy munkakerülőnek ismerjék meg. A fiúnak is meg kellett tanulni mindazt a munkát, melyet majd felnőtt korában végeznie kell. Megtanult szántani, vetni, kapálni, kaszálni, takarni, aratni, asztagot, kazlat rakni, jószágot ápolni.

Ha a napszámra járt, a kerestetet haza kellett adnia, viszont minden vasárnapra kapott a családi kasszából költpénzt.

A faluban minden legény ismert minden lányt, így ismerkedésük nem ütközött akadályokba. 17–18 évesen, amikor legénnyé avatták, megkezdhette az udvarlást, ha a szülők (mindkét részről) ezt jó néven vették. Ez legtöbbször a fonóban és a bálban kezdődött. Mikor aztán komolyra fordult a két fiatal között a dolog, a fiú már bejáratos lehetett a lányos házhoz. S ha már elhatározták az egybekelést, megtörtént a jegyváltás, a fiú és a lány együtt is végigmehtek az utcán. A bálban és lakodalomban pedig mulathattak egymással, mert tánc közben más fiú nem kérte le a lányt, tiszteletben tartva a két fiatall kapcsolatos felfogást.

A CSALÁDI ÉLET FORMÁI

Házasságkötés után a családi élet kialakítása Karcsán többféleképpen történhetett. Leggyakoribb volt, amikor a feleség követte a férjét, a másik eset az volt – s ez is elég gyakran előfordult –, amikor a fiú „vőnek” ment, vagyis felesége házához, s annak szüleihez költözött a házasságkötés után. Mindez mindkét esetben azt jelentette, hogy a házasságkötés alkalmával, illetve a házasságkötés után a fiatalok az öregekkel egy kenyéren éltek. Arra ritkán került sor, hogy egy fedél alatt élt az ifjú pár a szülőkkel, de külön kenyéren, közösen gazdálkodva éltek volna. Mindez akkor is így volt, ha a fiú más faluból vagy más faluba nősült. Karcsán az alábbi családformákat lehetett megkülönböztetni az idők folyamán:

1. Nagycsalád

A századfordulóig, amíg a volt jobbágytelken lehetett csak gazdálkodni, ez volt az uralkodó gazdasági forma. Mindez azt jelentette, hogy a házasság megkötése után a fiatal pár együtt maradt, a férj szüleivel együtt lakva közösen gazdálkodtak az ő vezetésük alatt.

A lakodalom végén a fiatalasszony odaköltözött minden hozományával együtt. Hogy miből állt ez a hozomány, az igen különböző volt. Ha volt hely a férj családjánál, az asszony magával vitte a teljes szobabútort, de gyakoribb volt az, hogy csak az ágybavalót, a maga ágyi és testi ruháját vitte magával, s a bútor helyett tehenet vitt, vagy tehenet is vitt, a bútort pedig szülei házánál hagyta. Ha volt hely az épületben, akkor a fiatalok külön szobát kaptak, ha nem, akkor az öregekkel együtt egy lakószobában, a hátsó ágyban volt a hálóhelyük.

A hozományként vitt ruhaneműt, bútort, esetleg szarvasmarhát az első gyermek megszületéséig úgy kezelte a család, mint az új asszony saját tulajdonát. Sem a ruhaneműt, sem a bútort nem használták, a szarvasmarhának is csak a haszna volt a családé. Ezt természetesnek tartották. Mert mi volt a biztosíték arra, hogy gyermeke születik az új asszonnak? Vagy mi történik akkor, ha az asszony gyermektelen, s a férje valamilyen tragikus esemény következtében meghal? Természetesnek tartották ugyanis, hogy ha hosszabb idő elteltével a fiatal párnál nem születik gyermek, s a házaspár ezért meg akarja szüntetni az életközösséget, ezt megtehessek. Vagy ha az asszony fiatalon gyermektelenül özvegyen marad, akkor újra férjhez menjen. A hozományát ilyen esetben vinnie kellett. Tehát addig, amíg gyermeke nem született, a hozományhoz nem lehetett hozzányúlni. Régen ugyanis nem divatból, nem megszokásból házasodtak a fiatalok, hanem azért, hogy biztosítsák az újabb nemzedéket, tehát hogy gyermekeik szülessenek. Ezt nevelték beléjük, ezt várta el tőlük a szűkebb vagy tágabb közösség, s ezt a felfogást adták tovább ők is gyermekeiknek.

Amikor tehát a fiatal párnál megszületett az első gyermek, az asszony hozománya a nagycsalád vagyonszövetségébe került. Az ettől kezdve közös családi vagyon lett, mint ahogy a férjre váró örökség is átszállt a gyermekekre, ha az apa hirtelen meghalt.

A fiatalasszony bekerülve a házba anyósát, apósát megcsókolta, s mamának, apának (napjainkban már anyukának, apukának) szólította. Közelebről itt ismerkedik meg a férj rokonságával, szomszédaival, komáival. A karcsai menyecske számára ez nem volt probléma, könnyen megtanulta, hogyan kell, hogyan illik szólítani őket. Ahogy a férj szólította ugyanis a rokonait, úgy kellett azt a feleségnek is tenni. Ha a feleség idegenből került a családba, akkor a házba kerülésekor ismertették meg a rokonokkal.

A lakodalom után a fiatalasszony az anyósa mellé állva végzi a ház körüli munkákat az anyósa utasítása szerint. Mert, mint ahogy otthon nem rendelkezett semmivel, itt sem rendelkezik. Még a saját munkaerejével sem, melyet az új gazdaság szolgálatába kell állítania. Ezért ellátást kap és időnként egy-egy kendőre, kötényre valót. Ha a fiatalasszony valamilyen állatot vitt hozományként a házhoz, akkor az ilyen állatot a család állatállományával együtt nevelték. A jószág szaporulata az asszonyé volt. Ha földet vitt a házasságba, a föld termésének fele is az asszony különvagyonat gyarapította az első gyermek megszületéséig.

A fiatalasszony együtt étkezett a családdal, de Karcsán az asszonyok nem ültek az asztalhoz, hanem a tűzhely mellett volt a helyük étkezésükre is. Ezért a fiatalasszony is az asszonyok között foglalt helyet. Minden ételből vehetett magának tetszése szerint, de a húst az anyósa osztotta ki. Ruháját a családéval mosta. A kendert együtt dolgozták fel

a családban élő asszonyokkal, lányokkal. A vásznat a család szükségletére használták fel.

Az első esztendőben, amikor gyermeke lett, az anyósa kímélte, csak a ház körül foglalkoztatta. Ha azonban már gyermekét elválasztotta, mehetett a határba. Általában 9–10 hónapig maradt otthon szoptatni, utána már a határban dolgozott.

A fiatalasszony az esküvő után egy héttel férjével együtt megkezdte látogatásait a férj rokonainál.

Halottak napján a temetőbe megy anyósával, s ott megismeri férje családjának halottait. A templomba viszont a többi fiatalasszonnal együtt megy, s azok között foglal helyet.

Ha valamilyen oknál fogva a férjétől különválna, a férj rokonaival is megszűnik a rokoni kapcsolatok tartása, ápolása.

2. Együtt gazdálkodó kiscsaládok

Ha van hely a lakásban, akkor az egyik szobát az új pár kapja és külön kenyéren, de együtt dolgozva élnek egy fedél alatt. Ez néha csak egy-két évig tart a házasságkötés után, addig, amíg a fiatalok gazdaságilag megerősödnek, de tarthat a szülők haláláig is. A családba lépés itt is olyan, mint a nagycsaládnál, de más lesz a külső kerete. A fiatalasszony rendszerint teljes (szoba, konyha) bútorzattal költözik be. Nem áll az anyós szolgálatában, hanem elsősorban a saját családja dolgát végzi.

A fiatalok jószágja az öregek istállójába kerül, közösen gondozzák, közös a trágyadomb, a szalma és a takarmány. A tűzrevalót azonban külön rakják. Ha a két családnak egy hízója van, feleznak. A szappant is külön főzik, de a lekvárt már közösen. A gyümölcsfa gyümölcsét nem osztják szét, hanem együtt fogyasztják el. A férfiak a határi munkát közösen végzik, s ilyenkor egybefonódik a háztartás munkája is. Csak egy asszony marad otthon, s ellátja a két család minden dolgát. A gazdálkodáshoz összeteszik igaerejüket is, és a hasznot felezik. Ha együtt dolgoznak (nőtlen fiú és a vő is), minden az apa parancsa szerint történik.

3. Külön gazdálkodó kiscsaládok

Ez a forma akkor állt fenn, ha a férj a házasságkötés után új hajlékba vitte az asszonyt, vagy mert ezt a mód megengedte, mert a szegénység a fiatalokat erre kényszerítette, vagy ha elváltak az öregektől. Ilyenkor részben vagy egészben megszűnt a gazdasági összetartozás.

A férfi is, a nő is megkapta a ráeső részt otthonról: akár ennivaló, akár föld volt az. Ilyen esetben a férj rendszerint napszámos lesz télen, nyáron pedig részesarató.

Ha a házasodásig nem volt új hajlék, akkor a pár az öregekhez költözött, majd amikor a ház elkészült, különköltöztek. A házat az egész család gazdasági erejével építették. Előfordult olyan is, hogy a család gazdasági munkáit közösen végezték, de külön kenyéren, s a termést is külön használták fel.

4. A vőség

Itt nem a lány követte férjét, hanem fordítva történt minden. A férj nem házasodott, hanem nőült, benősült. Vőnek általában árvagyerek, szegénygyerek ment, vagy olyan fiúgyermek, ahol a családban több fiú is volt. Ezek olyan helyre mentek vőnek, olyan helyre nőültek be, ahol munkaerőre volt szükség, ahol csak lány született a családban.

A vő mindig magával vitte szerszámain (kasza, kapa, villa stb.), ruháját. Rendszerint a lányos háznál volt a lakodalom. Itt a vőt kellett megismertetni a rokonsággal. A vő lakó- és hálóhelye együtt volt a családdal. A családba került vő jó vagy rossz sora rendszerint az anyósától függött.

VAGYONI HELYZET, ÖRÖKÖSÖDÉS

Amíg élt az apa, a családban minden az övé volt, de ettől függetlenül rendszerint úgy rendezte a dolgot, hogy azért a fiai is boldoguljanak. A kívánatos mindig az volt, hogy az ősi házban a bútorzat együtt maradjon, s az ősi házban maradó fiú fizesse ki a testvéreket. Megtörtént azonban az is, hogy mindent eladtak és a pénzen osztozkodtak. Voltak olyanok is, akik csak a tárgyakon, bútorokon osztozkodtak. A lányok rendszerint az anya ruháit, bútorait kapták. A szerszám, a gazdasági felszerelés mindig a fiúké maradt. A lányok kielégítése még az apa és az anya életében megtörtént.

A házból elkerülő fiú- és lánygyermeknek gazdahelyen üszőt neveltek. Szegényebb helyeken a szülők arra igyekeztek, hogy a menyasszonytánc pénzből legalább egy malacot vehessenek.

Az örökhagyó még életében megmondja, hogy kinek mit ad, s ennek a szónak igen nagy az ereje. Ha csak lehet, az örökhagyó holta után is érvényt szereznek neki. A férjhez menő lánynak az anyja baromfit nevel, amit aztán a lány magával visz új otthonába.

A földbirtokból a fiúk nem részesülnek egyenlő arányban. A nagyobbik rész azé, aki haláláig gondolja a szülőket. A többi fiútestvér azonban mindig egyenlő darab földet kapott. A lányok ingatlanrészesedését illetően többféle vélemény alakult ki, feltehetően nem is volt ez soha egységes. Volt olyan felfogás, mely szerint a lány csak az anyai ingatlanból kapott egy részt, vagy mindet ő kapta. Ha a családban egy fiú és több lánygyermek volt, akkor előfordult, hogy a fiú az ingatlan felét kapta, a lányok pedig a másik felén osztozkodtak. Volt úgy is, hogy a lányok staffrington, állatot kaptak, de földet nem. Volt negyed is, mely szerint a föld negyedét mindig a lányok örökölték.

Ha a szülők közül az anya halt meg előbb, az ő jussát nyomban szétoszthatták. Sok apa az anyai jussból elégitette ki lányait. Fiú csak akkor kapott belőle, ha nem tudtak békésen megegyezni. Ha az anya férjére akart vagyonából valamit hagyni, azt végrendeletben tette. Ebben azonban majdnem mindig szerepelt „míg az uram él, addig az övé legyen” kitétel. Ha a férj hagyott a feleségére külön, ő is kikötötte a végrendeletben: „addig élvezhesse, míg újból férjhez nem megy”. Második házasságnál a férj nem hagyott a feleségére semmit, ha nem szereztek együtt. Legtöbbször azonban megtörtént, hogy a második feleség rávette a férjét vagyonának odaajándékozására. Így semmizte ki a második feleség férje vagyonából az első házasságból származó gyermekeket.

A század elején már szokás volt, hogy az apa életében rendelkezett vagyonáról. Gyermekeinek adta munkálásra a földet, de nem íratta nevükre. Ha ilyen megegyezés történt, szerződést kötöttek hites emberek előtt. A szerződésben kikötötte, hogy a földhasználat fejében megállapított mennyiségű terményt vigyenek az udvarába. Bár ezt a fiúk nem mindig teljesítették.

A CSALÁDI ÉLET SZEREPLŐI

A *gazda*, *apánk*, *atyus* volt a feje annak az egy fedél alatt élő, közös birtokon, közösen gazdálkodó vérokonokból és ezek házastársaiból álló csoportnak, melyet családnak, nagycsaládnak neveztek. Ebbe a családba beletartozhatott – rajtuk kívül – két vagy

három egymást követő nemzedék, és helyet kaphattak benne oldalági előregedett magányos rokonok is. Ideszámítottak azok a cselédek is, akik együtt étkeztek a családdal.

A legidősebb férfitag a gazda. Helye a maga családja körében volt. Az asztalnál ő ült a főhelyen, ő vett elsőnek a tálból, a szobában az első ágy az övé volt, ő ébredt elsőnek. Feladata volt az utódokról való gondoskodás. Ha nem született volna gyermeke, akkor örökbe kellett neki fogadni. Ha fia nem volt, vőt hozott a házhoz. Családját ő kormányozta. Ha már felnőtt fiai voltak, ő csak a kényesebb munkákat végezte, a többi gyermekeire bízta. A családtagjai közötti viszonyt a függés határozta meg. A gazda azt tehetette vagyonával, amit akart. Ő gondoskodott arról, hogy az udvar tájéka mindig tiszta, rendes legyen. Feladata volt a vagyon gyarapítása is. Őrizte a család jó hírét. Képviselte mindenütt háza népét. Fizette az adót, intézte az ügyes-bajos dolgokat.

Az apa szerepe nehezen volt elválasztható a gazdáétól. Félelem, függés kísérte a házban, mire ő szigorral, fenytéssel és oltalommal felelt. Gondoskodott gyermekeiről mindhalálig, de leányairól nem olyan mértékben, mint fiairól.

A családfő mellett ott találjuk a gazdasszonyt, akinek feladata a ház belső gondozása. Míg a gazda tevékenysége a lakóépületen kívül zajlik, addig a gazdasszony az épületen belül, a tűzhely és az asztal körül ténykedik. Ahogy a gazda védelmezi háza népét kifelé, úgy őrzí, óvja azt a gazdasszony befelé. Gyógyítgat, békítget, köténye sokat eltakar. A gazdasszony is függ a gazdától. Ez a függő szerepkör mégis nagy jelentőségű a család, a gazdaság életében. A gazda betakarítja a termést, de annak beosztása, felhasználása a gazdasszonyra hárul. Ő őrzí a gazdaság pénzét, s ad abból a gazdának. A család minden keresménye az ő zacskójába kerül, melyből vasárnaponként, vagy amint a szükség kívánja visszaad neki. De ő maga is igyekszik gyarapítani a kasszát. Úgy gazdálkodik a terménnyel, hogy a liszt újig kitartson. Ugyanígy a zsírozó, a hús is. Neki kell előteremteni a vászonneműt, a családtagok szükségleteit. Megértő társa kell hogy legyen a gazdának. A rendes gazda meg is tárgyal mindent a feleségével.

Hogy a mezőn mikor, milyen munkát végeznek a család nőtagjai, azt a gazda dönti el, de a háztartás munkáját a gazdasszony irányítja. Ekkor lányainak, menyecinek ő parancsol. Közvetítője egész házanépének a gazda felé. Bátran udvarolhat a fiú, vagy udvarolhatnak a lánynak, ha az anyja jóváhagyja. Ugyancsak az anya, a gazdasszony dolga a családtagok számára a ruhavásárlás, a lányok öltöztetése. A gazda hibáinak szépítgetése is az ő feladata. Ahol teheti, támogatja a gazdát. Ápolja, gondozza a szomszédi, rokoni, baráti kapcsolatokat. Ő tartja számon a rokonságot, ő tudja kit kell meghívni lakodalomba, disznótorba, kinek kell kóstolót küldeni. A meghaltak emlékének is ápolója. Ápolja a komaságot is. Ha a gazda gyenge, a gazdasszony irányít, de csak a háttérből. Ha megözyegyül, akkor lehet gazda is, de legjobb, ha ilyenkor a fiúkra bízza a gazdálkodást. Általában az volt a vélemény, hogy mindennek jó lenni csak anyának nem. Neki kell gyermekeiért rettegni, fiát ha úgy hozza a sors kisíratni. Ha a lánya férjhez megy csak az anyjára számíthat, s ő ott is áll minden szükségben mellette.

A gyermekek közül a fiú az apjához húz leginkább. Ha több fiú van a családban, a legidősebb parancsol öcsseinek. Az apa ugyanis a legöregebb fiának szabadságot ad, hogy parancsoljon a fiatalabbaknak. A fiú amilyen mértékben belenő az egyre felelősegteljesebb munkakörökbe, úgy növeli önállóságát is. Kapcsolódik egy tágabb körbe az udvarlás, cimborái, a cselédség, a szolgálat (summás, kepés stb.), katonaság révén.

Házasodása után lesz teljes jogú tagja családjának és a faluközösségnek. Kötelességének és jogainak teljességét akkor éri el, amikor gazda lesz a házban, nagycsaládban az apja halála után, ha övé lehet a gazdaság. Kiscsaládban pedig, ha kiválik a szülői házból, s önálló falusi kiscsaládnak veti meg az alapját.

A lánynak már születésekor sem örülnek úgy, mint a fiúnak, és később is kisebb értékűnek tekintik. Mert az asszony hátrábbvaló, mint az ember. Kevesebbet bír, rövidebb ideig dolgozik a családban. A gazdaság arra törekszik, hogy minél hamarabb kiházasítsák. Nincs beleszólása a család ügyeibe, de nem is nagyon érdekli. A lánynak mindenütt parancsolnak.

ROKONSÁGI INTÉZMÉNYEK

Minden karcsai ember elsősorban családban élte le életét, innen lépett ki külső szerepei betöltésére, s azok végeztével ide tért vissza. Karcsán az egy kenyéren élők közössége volt a család. A család eleven intézmény volt, amely gyarapodott, szaporodott, esetleg fogyott, pusztult, sőt meg is szűnt. Nemcsak akkor szűnt meg, ha nem voltak egyenesági leszármazók, hanem akkor is, ha nem voltak fiúgyermekek. A faluban egy családhoz tartozónak tekintették az apa minden leszármazóját. A lány is beletartozott ebbe a körbe még akkor is, ha már férjhez ment.

A családi élet tisztasága igen fontos követelmény volt. Éppen ezért óvakodtak a családi botránytól. A házasságtörést súlyosabban ítélték meg, mint a verekedés közben bekövetkezett gyilkosságot.

Karcsán egyes családokat a vérségi alapon összefűző intézmények közül a *nemzetség* és a *had* volt a legismertebb. A nemzetségbe tartozott mindenki, aki ugyanazt a nevet viselte, még ha nem is ugyanabból a családból származott. S ebbe beletartoztak a lányok is. Még akkor is, ha már férjhez mentek. A *Nagyjánosok* nemzetségébe tartoztak például Karcsán Nagyjános Jóska, Nagy András, Nagyjános Jancsi, Nagyjános Pali, Nagyjános Feri és családja, a családba született lányokkal együtt. Had alatt viszont azt a vérségi köteléket értették, amely firul-fira maradt, vagyis csak férfiágon terjedt. Beletartozott minden vérrokon apai ágról. Általában az elhaltakat is számon tartották a hadban.

Bár ma már ezt a meghatározást kevesen használják, de még ma is meg tudják mondani, hogy a férj és feleség nem tartoznak egy nemzetségbe. Az egy nemzetségbe tartozók ma már semmi szolgálatot nem tesznek egymásnak és nem is várnak ilyet egymástól. De azért még számon tartják a másikat, s ha máshol nem, de a nemzetségbe tartozók temetésén megjelennek.

A had az a csoport, amelyben legalább 5–6 család egyfajta. Egy család nem had, de ha a faluban van belőlük több ágazat, az már had. A had tehát a férfiágon leszármazók vérségi köteléke, melybe az egy nevet viselő élők tartoznak. Megléte függ a beletartozók számától. Megszűnhet, ha kevesen vannak, és újratámadhat, ha számuk megszorodott.

A nő házasságkötéskor kilép a maga hadából, és átkerül a férje hadába. Mindez nem jár semmi olyan kapcsolattal, mely jogokat és kötelezettségeket róna a beletartozókra. Bár a had élő intézmény, mégis inkább kerete a távolabbi vérrokonok egyféle számontartásának.

Találkozunk gyakran a fajta kifejezéssel, mely egyértelmű a haddal, de vannak akik nemzetség helyett használják. Egyértelmű a *famíliával* is gyakran. Hallani az *ágazat* kifejezést is. Ebben a csoportba azok tartoznak, akiknek nagyapjuk egy volt. Az ágazat egy-egy őstől eredő testvéreket, unokatestvéreket jelenti. Ágazat ott van, ahol dédunokák vannak.

A rokonság, illetve rokonok azok, kik házasság révén kapcsolódnak az ágazat csoportjához. A rokonság kevesebb értékű, mint az ágazat, viszont a rokonság egyre inkább elfoglalja a helyét az ágazatnak.

Ángyom, sógorom megszólítás a rokonokat illeti, míg a néném, bátyám az ágazatba tartozókat.

* * *

A paraszti társadalomban a családon belül is kialakult egy rangsor, mely meghatározta a családtagok helyét, szerepét, jogait, kötelességeit. Ezt mindenkinek tudomásul kellett venni. Később a hagyományos paraszti gazdálkodás átalakulásával, majd megszűnésével ez a rangsor eltűnt. A jogok és kötelességek aránya nemzedékenként változott úgy, hogy egyeseknek csak kötelesség vagy nagy részben kötelesség, míg másoknak a jog jutott. Ez azután hozzájárult a családi kötelékek lazulásához is.

A nagyüzemi gazdálkodás létrejötte, a termelőszövetkezetek megalakulása nagymértékben megváltoztatta nemcsak a falu arculatát, hanem hatással volt a családok életére is. A hagyományos paraszti gazdálkodás idején a család minden tagja földműveléssel foglalkozott. A nagyüzemi gazdálkodás bevezetésével viszont a családok összetétele megváltozott. A termelőszövetkezet nem tudott mindenkinek munkát adni, így sokan – főleg férfiak – az iparban kerestek maguknak megélhetést. Ez azt jelentette, hogy a családfő ettől kezdve kiszakadt a családból, csak hetenként, kéthetenként találkozott családjával. A házimunka, a gyermeknevelés, a háztáji művelése mellett még a szövetkezetben is dolgoznia kellett az otthonmaradt feleségnek.

A családokból a gyermekek is elkerültek. Amikor az általános iskolát befejezték, szakmunkásképző vagy középiskolába, majd onnan főiskolára, egyetemre kerültek, s az iskolák elvégzése után már nem mentek vissza családjukhoz, hanem végzettségüknek megfelelő munkát a városban kerestek. De ha visszakerültek is, lényegesen megváltozott a család összetétele. A régi családban a legidősebbé a tekintély, tapasztalata neki volt a legnagyobb, s ennek jogán vezette a családi közösséget. Az iparosítás hatására viszont a család összetétele úgy alakult, hogy éppen a családfő rendelkezett a legkisebb iskolai végzettséggel. A családfő és felesége szakképzetlen, a fia szakmunkás, annak a felesége irodai dolgozó, esetleg diplomás. Mit eredményezett ez? Azt, hogy a régi értelemben vett családi közösség megszűnt. A családfő tekintélye odalett, s előbb-utóbb odáig fajult a dolog, hogy az idősebbek magukra maradtak. A fiatalok elköltöztek, s élük a maguk életét. Ez még szerencsésebb eset, mert így a családi kötelékek megmaradtak. Volt azonban olyan eset is, amikor a család felbomlott.

A családfő távol dolgozott. Kezdetben még szorgalmasan járt haza, majd ezek a hazajárások ritkulni kezdtek. Ez rendszerint azt jelentette, hogy a családfő vagy a munkahelyén vagy ahhoz közelebb talált magának vigasztalót. De előfordulhatott, mint ahogy elő is fordult számtalan esetben ez az asszony részéről is. És ez szinte minden esetben a család széthullásához vezetett.

DATEN ZUR ERKENNUNG DER KARCSAER GESELLSCHAFT

Die Siedlung Karcsa ist schon im 12. Jahrhundert im Zwischenraum des Bodrog zu finden; sie wird zum erstenmal 1186 schriftlich in einer päpstlichen Urkunde erwähnt. Das Sumpfbgebiet der Gegend riegelte die Bevölkerung bis hin zum Ende des 19. Jahrhunderts von der Außenwelt ab, deshalb war für die Gestaltung der Dorfgesellschaft über lange Zeit hinweg die Endogamie charakteristisch. Vermutlich entstand dadurch dieses starke Dorfgemeinschaftsbewußtsein, über das die Einwohner bis zur zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts verfügten. Sie waren immer stolz auf ihr Dorf, auf die lebendigen Sitten des Dorfes. Sie liebten ihre Arbeit und schätzten die Männer und Frauen entsprechend ihrer Arbeit.

Ein Großteil der Bevölkerung war seit der Reformation reformistischen Glaubens. Dies stellte allerdings kein Hindernis für gemischte Ehen dar, obwohl es eine Zeit gab, wo hierdurch Glaubenskonflikte entstanden. In der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts bildeten sich in exogame Verbindung geratene, sehr starke verwandtschaftliche und freundschaftliche Beziehungen.

Wenn jemand alteingewurzelter Karcsaer war, dann gehörte er zu einer Verwandtschaftsgruppe von kleinerer oder größerer Stärke. Er wurde da hineingeboren und nachdem sein Bewußtsein erwachte, wuchs er in die Dorfgemeinschaft hinein und bemühte sich von da an deren nützliches Mitglied zu werden. In Karcsa erlebte die Familie als Institution im Laufe der Zeit mehrere Veränderungen. Solange der wirtschaftliche Lebensraum noch der Fronhof war, also keine Möglichkeiten zur Vergrößerung des Landbesitzes bestanden, war die herrschende Form die Großfamilie. Hier wirtschaftete der Kopf der Großfamilie gemeinsam mit seinen Söhnen. Später entwickelte sich hieraus die Kleinfamilie, die die Familie des aus der Großfamilie ausgeschiedenen Sohnes war.

Die Familie des Karcsaer Menschen war eine lebende Institution, die wachsen, aber auch abnehmen konnte. Innerhalb der durch Blutbande verknüpften Institutionen gehörte sie zum Geschlecht, zur Sippe, zum Zweig. Dies hatte weniger Wert als der Zweig.

Solange die Einzelwirtschaft vorherrschend war, spielte die Familie im Leben des Einzelnen eine wichtige Rolle. Das Entstehen der großbetrieblichen Wirtschaft veränderte nicht nur die Physiognomie des Dorfes in hohem Maße, sondern hatte auch eine Auswirkung auf das Leben der Familien.

Géza Nagy

TÁRSADALOMNÉPRAJZI ADATOK AZ UNG-VIDÉKRŐL

SZ. TÓTH JUDIT

Kelet-Szlovákia magyar települései hosszú időn át elkerülték az etnográfusok figyelmét. 1980-tól azonban megindult az Ung-vidék néprajzának monografikus feldolgozását célul tűző kutatómunka.¹ A társadalomnéprajzi gyűjtést 1981-től végeztem e munkaközösség tagjaként.

Csicser (Cicarovce) a történeti Ung vármegye legrégebbi települése. Írásos följegyzés legkorábban 1332-ből van róla, *Checher* néven.² Nevét a birtokos Csicseri családról kapta. A régi falu emlékét a szóhagyományban a *Harang-tó* földrajzi név őrzi. Itt álltak az első házak, s itt süllyedt el a templom harangja.

Szirénfalvát (Ptruksa) a 17. század végén említik először. A népetimológia szerint egy Buksa nevű ember volt a vezetője annak a hat családnak, amely legelőször megtelepedett a Latorca partján, a mai *Belső* ('első') *Proksán*. A jelenlegi falu ősi magja a Temetődombon fekvő Matyi-vég. Ptruksa jellegzetes halászfalu volt, Csicsserben a földművelés és az állattartás a népesség megélhetési forrása.

Mindkét település magyar falu, s a lakosság kevés kivétellel napjainkban is magyar.³ Felekezeti megoszlás tekintetében egyensúly áll fenn Csicsserben a református, római katolikus és a görög katolikus, Szirénfalván a református és a görög katolikus vallásúak számában. Szirénfalva a közeli Nagyszelmenc leányegyháza, Csicsserben mind a három anyaegyház. A felekezeti együttélés nagyfokú nyitottságot, lojalitást eredményezett egymással, és bizonyos erkölcsi fölény tudatát más településekkel szemben. Különösen a csicsseriek tartják magukat a többi közül „kiváló” falunak, tisztaságban, rendszertetben, magatartásban, emberségben legelső *valódi falunak*. A különbséget azzal magyarázzák, hogy az egy felekezetű községek lakói bigottan vallásosak, zárkóztak, barátságatlanok. Náluk viszont a hosszú ideje tartó együttélés emberközelbe hozta – szomszédsági, műrokoni, rokoni kapcsolatot kialakítva – a más felekezetűeket, sőt azok papját is. *Akik együtt nőttek föl, azok egyetértők* – tartják a faluban. 1939-ben például Csicsserben óvoda létesült a református egyház gyülekezeti épületében, de ide jártak a

1 A munkát Dr. Barna Gábor szervezte a CSEMADOK tóketerebesi járási bizottsága támogatásával. Az öt éven át tartó, 16 falut vizsgáló terepmunkában magyarországi szakemberek és helyi önkéntes gyűjtők vettek részt. Az összegző monográfia ez ideig nem készült el.

2 *Csikvári A.*, 1939. 180. 191.

3 Az 1980-as népszámlálás adatai a helyi községi nyilvántartás szerint a következők:

	Csicser	Szirénfalva
magyar	1027	613
szlovák	38	11
cigány	84	?
cseh	2	0
ukrán	1	0
lengyel	0	1
német	0	1

más felekezeti gyermekek is. Felnőve a fiatalság eljárt egymás templomába, megismerte egymás egyházi ünnepei énekeit, felnőtt korukban a temetési szokásokat.

Gyűjtésünkben a parasztsággal foglalkoztunk, mivel a kevés számú iparos nem vált el jelentősen a helyi paraszttársadalomtól, nem képezett külön réteget. A mesterek szinte kivétel nélkül helyi születésűek voltak, s kisebb-nagyobb mértékben gazdálkodtak is. Ebben a társadalomban nem volt koldus, a munkája után mindenki meg tudott élni. Az igen kevés szellemi fogyatékos eltartotta a rokonsága, vagy a falu, de nem hagyták koldulni. Mindkét helyen csak kisebb testi fogyatékosokra emlékeznek, akik bizonyos mértékben munkaképesek voltak és családot alapítottak.

Mind a kettő jobbágyfalu volt. Földesurai, az *uraságok* (Csicseriek, Lónyayak, Sennyeyek) nem éltek a faluban: kivétel az egyik Orosz leszármazott, a későbbi alispán, a csicseri Orosz András. Nemesség egyik településen sem volt. Érdeklődésünkre az idősebbek fel tudják sorolni a szomszédos nemesi falvakat – Mokcsa, Mogyorós, Vajkóc, Veskóc, Mátyóc – különösen kihangsúlyozva az ott használatos megszólítási formákat, de a nemesi jogállással nincsenek tisztában.

Bár a földesúri hatalom csak közvetve érvényesült, a vizsgált két falu társadalmi jobbágyi állapotban maradt 1848-ig. A jobbágykori *telkes*, *telkes jobbágy*, *zsellér* kifejezéseket, illetve ezeknek a vagyoni és jogállapotára vonatkozó ismereteket a nemzedékek emlékezete napjainkig megőrizte. „A jobbágnak volt háza, földje, kis vagyunkája, és fogattal tartozott a vármegyének dolgozni.” Egy egész telek, azaz *egy telekalja* 32 köblös volt. Ptruksa 1864. évi földkönyve szerint azonban ekkor már nincs egész telekkel rendelkező tulajdonos. Egy *féltelkes*, 4/8-os, és két 3/8-os telek van bejegyezve. Ezeket túl a lakosságnak mintegy fele 2/8-os, *negydetelkes*, a többi lakos zsellér. „A zsellérnek háza némelyiknek vót, de nem vót se ökre, se lova, se tehenje.” A vármegyének gyalogmunkával tartozott. Az *úrdóga*, a robot időtartama az emlékezet szerint a jobbágnak fogattal 52 nap, a zsellérnek gyalogosan 102 nap volt.

A feudalizmus kori kategóriák 1848 után is használatban maradtak. A jobbágyfelzabadtással csak az úrbéres jobbágyok és a házas zsellérek kapták meg tulajdonul a használatukban lévő szántó- és rétföldeket. Az erdő- és legelőhasználat joga a negyvennyolc előttihez képest jobban differenciálódott. Korábban a zsellér a jobbággal egyenjogúan legeltethetett a közös legelőn, és felerészben részesült az erdőből. Most viszont a zsellér csak 2/8 jogot kapott. Ez kihangsúlyozta a vagyoni különbségeket, s tovább éllette a jobbágy kori kategóriákat éppúgy, mint a vagyonhoz kötött szavazati jog. Választójoga '48 után csak a legalább 1/4 úrbéri telekkel rendelkezőknek, tehát a volt jobbágyok utódainak lehetett. „Akinék nem vót birtoka, annak nem vót választójoga” – fogalmazzák meg a mai lakosok.

A volt feudalizmus kori kategóriákat éllette a vidékünkön az 1860-as évektől folyó tagosítás, *parcellázás* is, amit az emlékezet a kiegyezés idejéhez köt. A határbeli földek jobbágy–zsellér elkülönítése Szirénfalván még ottjártunkkor is jól nyomon követhető volt. Az erre vonatkozó kifejezéseket nemcsak helymegjelölésre használták adatközlőink, elsősorban a legelő- és erdőjoggal kapcsolatban, hanem a földek minőségi jelzőjeként is. „Hát nekünk nem vót úrbéres, csak zsellérföd.” Tagosításkor az úrbéresek részét egy helyen, a jobb minőségű földekből mérték ki. A határrészek ilyen megjelölését őrzí Ptruksa 1864. évi tagosítási térképe, ahol a volt jobbágyok utódai által használt területek *Úrbéri erdő*, *Úrbéri legelő* néven szerepelnek, s a szántók helyét a mai *Úrbéres* nevű határrész mutatja a Latorca partján. „Mindég mondtam, hogyhát nekünk mér nincs a falusin legelőnk? Hát azt mondta apám, hogyhát azér, mer mink nem kaptunk az urbérista birtokbul.”

A legelő- és erdőhasználatot a század első felében alakult legelő- és erdőtársulatok szabályozták. A legelőn egy magyar holdnak felelt meg *egy jog*. Egy jogra a kétévesnél fiatalabb állatból kettőt, idősebből egyet hajthatott ki a gazda: marhát, lovat, fias disznót. (A „számos állat” kifejezést nem ismerik.) Földterületek kiosztásával kapcsolatban viszont emlékeznek még a *nyílhúzás* hagyományára. Ptruksán halásztársaságok is működtek – tagjaiknak méterre adták bérbe a vízterületet a Latorcán.

Hajdani jobbágy–zsellér ellentétekről a ma élők nem tudnak, békétlenségről később sem. Lokális elkülönülésüknek – a már említett határbeli földeken túl – nem akadunk a nyomára sem a településeken, sem a temetőkből. (Figyelmet érdemel, hogy az Ung vidéki reformátusság körében máig élő templomszékjog, a körülötte dúló harcok, a belőle származó békétlenség sem Szirénfalván, sem Csicserven nem volt tapasztalható.⁴)

Az új társadalmi rétegek a századfordulóra szilárdultak meg. E rétegek társadalmi különállása az *első gazdák* kivételével nem éles, ahogy nem volt az a jobbágy- és zsellérutódok státusza esetében sem.

A századforduló utáni évekre vonatkoztatva – elsősorban a világot látott férfiak tudatában – a *zsellér* szó átvette a ‘mezőgazdasági bérmunkás, napszámos, komenciós cseléd’ jelentést. Adatközlőink azonban ezt a kifejezést saját falujukra nem alkalmazzák. Itt a részesmunkás *kepés*, de tudják, hogy a közeli uradalom munkásait *zsellér*nek, a magyarországi részesmunkásokat pedig *summás*nak mondják.

Csicsér és Szirénfalva két háború közötti paraszttársadalmában igen kevés az egyes rétegek megnevezésére használatos kifejezés. A század elején a *gazdák* között a vagyoni rétegződés külsőségeiben, életvitelben alig észrevehető. A birtokolt föld és az üzemszervezet nagysága alapján minden faluban számon tartják az *első gazdákat*, akik 50–80 kat. hold összterülettel rendelkeztek. A *jógazda*, *jobb gazda(ember)* kifejezés általánosan ismert, és nem csak a viszonylag sok földdel rendelkező, gyakran *szógát* tartó emberek megnevezése van benne, hanem egyúttal igen fontos minősítő kategória is: törzsökös családból származó, általában egyházi vagy világi tisztséget is ellátó, becsületes, ember-séges férfit értenek alatta. *Gazda* az, akinek legalább annyi földje van, amennyi a családja és háztartása eltartásához elegendő (élelem, állatok takarmánya, feldolgozandó kender stb.). Ezt a szót ‘családfő’ jelentésben is használják – a *gazda*, az *öreg gazda* – de csak a valóban gazdacsaládok esetében.

Aki nem gazda, az *szegény*, *szegényember*, *zsellér*. A mezőgazdasági bérmunkások *kepések*. A két település határában uradalom nem volt. A közeli uradalmak cselédségével pedig a falubeliek semmiféle kapcsolatot nem tartottak. Az ő szóhasználatukban *cseléd* mindenki, aki az uradalomnak dolgozik, ezen belül *béres* az, aki egy életre elszegődik az uradalomba, s családotól ott lakik. Ptruksárról viszonylag többen szegődtek el uradalmi pásztornak, Csicserből kevesen mentek cselédnek. A rászorulóink inkább szolgának álltak. Mindkét vizsgált településünkön a *szóga* rendszerint más faluból származó legényember volt. *Szógát* tartott néhány kereskedő- és értelmiségi család, de leginkább a jógazdák fogadtak mezőgazdasági és a ház körüli férfimunkára egy-egy legényt. *Szóga* és *gazda* között patriarchális viszony alakult ki: egy asztalnál ettek, egymást megbecsülték. Erre büszkék is mindkét faluban. „Aki ide bejött, az nemigen szívesen ment ki a faluból, mer

4 A templomszékjog a gazda–zsellér megkülönböztetést gyakorlatilag a II. világháborúig élte a vidék legtöbb községében. A közeli Nagyráska presbiteriumi jegyzőkönyveiben (ugyanúgy, mint más egyházközségek irataiban) pontosan nyomon követhető ez a folyamat. 1936-ban jegyezték le azt, hogy *Bajusz János zsellér* esküvője után megkérdezte a lelkészt, hol üljön a templomban, mivel ő „*dacára annak, hogy zsellér, templomba szeretne járni*”. A felesége után beült a *gazdaszékbe*, de onnan a lelkész őt nyilvánosan kiszólitotta, hogy oda nem ülhet, míg a *zsellérkérdés* meg nem oldódik. Sz. Tóth J., 1990. 121.

vót elég kereseti lehetőség.”(Csicsér) A gazda szolgájával sokszor fiaként bánt, házában tartották meg például a szolga legényszentelését, később igen gyakran komasági viszonyba is kerültek. A legények rendszerint megnősülésükig szolgáltak, de sokuk azután is a faluban maradt: *vőnek szállott* valahová, családot alapított és végleg itt telepedett meg.

Szolgálók csak árva, félárva és igen szegény sorsú leánykák lettek. Szolgálót csupán a lelkész, tanító, és egy-két zsidó kereskedő fogadott. Csicsérben egy nőta is szól erről:

„... *Csicsér falujába, Csicsér falujába
három kislány árva.
Kettő van a papnál, egy a tanítónál
együtt mennek a bálba.
Nem kell annak szalag, nem kell annak szalag
a karcsú derekára.*”

Zsidókhoz csak muszájból szegődtek a lányok. Az ilyen lányt a többiek *zsidó szógálónak* csúfolták, mert a boltokban, de különösen a kocsmákban a megszokott házi munkánál jóval piszkosabb, nehezebb munkát kellett végeznie.

A falu egyes társadalmi rétegei között ellenségeskedés, vagy arra okot adó élesebb elkülönülés nem volt. Egyik rétegből a másikba emelkedni lehetséges volt és gyakran meg is történt. Szolgákból is lettek gazdák, cselédemberek is szerezhettek maguknak házat. Ilyen átrétegződés zajlott le a községekben a század elejétől az 1920-as évekig az Amerikát megjárt családokban.

„Amerikába” (USA, Kanada) eleinte csak legények és házas emberek mentek ki – sokuk kétszer-háromszor is megtette az utat –, később lányok és asszonyok is. Akik valamelyest elsajátították az angol nyelvet, vállalkoztak arra, hogy újabb és újabb csoportokat kalauzoljanak át az Újvilágba. Az Ung-vidékről a kivándorlók útja Németországon keresztül vezetett, német kikötőkben szálltak hajóra. A kiutazáshoz emlékeik szerint 150 dollár, kb. 7000 korona volt szükséges, ami az első években „egy pár ló ára volt, de később öt pár ló ára is kellett”. Ezt a pénzt legtöbbször kölcsönből teremtették elő. Leginkább jó embereiktől, közeli rokonoktól kérték, akiknek részletekben fizették vissza a hazaküldött pénzből az otthon maradtak. De sokan *pénzemberektől* vagy bankoktól vettek fel kölcsönt. Legtöbbször az I. világháború előtt mentek el, s adatközlőink vélekedése szerint – bár sokan meghaltak közülük – vissza is jöttek. Akik 1920 után indultak el Argentínába vagy ott veszték, vagy végleg kinn telepedtek le.

A két falu keresőképes férfilakosságának közel egyharmada járt Amerikában a meggazdagodás reményében. Egy részük kinn telepedett meg, s amikor lehetőség nyílt rá, a házas emberek kivitték családjukat is. A kinn maradók nagyobb hányada azonban legényember volt. Ők otthonról kérték feleségnek valót: otthoni szeretőjüket, vagy ismerős lányt hívtak el, fizetve költségeiket. Előfordult, hogy az így útnak induló lányokat Csicsérben megeskették a Bibliára, hogy vőlegényükhöz hűek maradnak, tisztességesen viselkednek, falujukra nem hoznak székelyt és nem felejtik el.

Az I. világháború után megemelkedett a kivándorló lányok száma, mert „itthon nem vót nekik olyan partijok, kivitték oda. Férjhez is mentek, ott maradtak.” A kint telepedők ritkán látogattak haza, ám ilyenkor adományokat hagytak a falujuknak, egyházuknak, néhányuk még mostanában is „hazajön meghalni”.

Akik nem telepedtek meg és visszatértek a családjukhoz, általában nem üres kézzel jöttek. Kevés volt, aki semmivel sem gyarapodott, szegényen jött haza. Az ilyen emberre rámondták, hogy *egy szekeren ment Amerikába, de földön jött haza!* (Azaz a szekeret

adták el, hogy előteremtsék a kiutazáshoz szükséges pénzt, és a maradék földet azért, hogy haza tudjon jönni.) A legtöbben azonban néhány éves megfeszített munkával ke-restek annyit, hogy itthon viszonylagos jómódba kerüljenek. Egy csicseri gazda például, aki két megszakítással 1922–1930-ig dolgozott egy olajgyárban, hazatérve vásárolt „bel-sőséget kétezer dollárért, építettem rá ugyanannyiért. Azt mondhatom, hogy 1930-tól, amikor haza jöttem én igen jó anyagi helyzetbe kerültem.” A falujukban legelső dolguk volt házat építeni. Ezek az *amerikás házak* sokszor L alakú, gangos házak voltak, több portán ma is állnak. Vettek földet, állatokat, gépeket. Az első cséplőgépek itt a harmincas évek körül jelentek meg, amerikai pénzből vásárolták. Anyagi gyarapodásuk révén az Amerikát megjárt emberek egy része magasabb társadalmi rétegbe emelkedett. „Megnőtt az ilyen kisebb embereknek is a vagyonállapota, és mán besorolható vót *rendes gazdá-nak*.” Tekintélyük megnőtt a faluban, egyházi és világi tisztségek ellátására választották meg őket. Ez a differenciálódási folyamat azonban itt sem vezetett a falusi társadalom jelentős átrétegződéséhez.⁵

A kivándorlás Csicszerben és Ptruksán is jelentős munkaerőt vont el – hosszabb-rövidebb időre – a mezőgazdaságból, s ez bizonyos változásokat okozott az egyes mun-kaszervezeti formák arányában. Megnőtt a *segítségbe* és a *kölcsönbe* végzett munkák aránya, különösen a férfi nélkül maradt családokban. Egy-egy asszony, aki férje távollé-tében a gazdaságot vezette, tavasztól őszig járt a kapáláskor, hordáskor, csépléskor vég-zett munkákat sorra visszaadni.

A nagycsaládi együttélésre a két világháború között még volt példa településein-ken, de az *egy karra dolgozás*, a nagycsalád gazdasági egysége még a századfordulón meg-bomlott azzal, hogy a lányok hozományként földet is kezdtek magukkal vinni apósuk házához. Századunk jellemző családformája, a kiscsalád a nagyobb mezőgazdasági mun-káknál már feltétlen segítségre szorult. Az effajta együttműködésben a vérrokonságnál erősebb szerepe volt a szomszédságnak és a komaságnak.

Ha a család az aratást nem tudta saját erejéből elvégezni, kiadták *részér aratni*. Fő-ként Csicszerbe „jártak le tótok, ruszinok, rutének kepére aratni”, *kepét kerestek*. Ritkáb-ban falubeli, vagy szomszéd falusi szegények is elmentek a 10. részér dolgozni, míg az idegenek a 12. részért dolgoztak, s emellett a gazda szállást és étkezést is tartozott nekik biztosítani. A munkára általában családok érkeztek: egy-két *kaszás*, egy-két *marokszedő*, *kötöző* – gyakran évekip ugyanahhoz a gazdához. Ha kepek arattak, a gazda családjá számottevően nem vett részt a munkában.

Hordani már összehívták a szomszédságot, s ugyancsak kölcsönmunkában végeze-ték a cséplést is. A húszas évek végén mindkét faluban volt cséplőgép, később 3–4 is, amelyekkel falurészenként végezték a munkát. Sorba haladtak, egy házzal egy nap alatt végeztek. A gazdasszony ilyenkor előre készült a főzéssel. A jelenlévőknek háromszori étkezés járt. Ha azonban a gép elromlott, vagy valamilyen okból később érkezett meg, például reggel helyett *féldélbe* azaz délelőtt, akkor csak két étkezést adtak.

A cséplőgéphez átlag tizennyolc ember kellett. „Mindig arra ment, hogy nekem is, neked is. Ha te jöttél, akkor én visszamegyek. Ilyen visszaadásból volt. Tartozik nekem a csépléshez: akkor elmegyek – elmentünk meghívni (a munkára).” Amikor egy-egy gép befejezte a munkát, koszorút kötöttek a gép csövére, úgy mentek haza. A falubeli cséplés végeztével a géptulajdonosok az északabra fekvő településeken is vállaltak munkát.

A csépléshez kapcsolódóan hiedelemmondákra is találtunk mindkét faluban. A történetek főhőse a gépen is uralkodni tudó természetfeletti erejű személy, rendszerint

boszorkány. „.... Az egyik helyről jött le a cséplőgép. Igaz, a cséplőgép akkor még valaki tulajdonát képezte, és szerződése vót a polgárokkal, és csak ott csépelte, ahol az a szerződés meg vót vele kötve. Hát egy idősebb néni – úgy tartottuk, hogy *vasorru boszorkány* – gyerektelen házaspár vót, megkérte a gépészt, hogy van neki egy néhány kereszt (...) buzácskája, meg más egyéb ilyen termése, hát hogy soron kívül kigépelje neki. Hát a gépész azt mondta, hogy ütet sürgetik azok, akikkel neki szerződése van, nem teheti. – Nem mégy te innet sehova, a pócsi Szűz Mária sírjon rád! – azt mondja (az asszony). Akkor lehajolt, húzott a porba az úton előtte három keresztet. Kéremszépen megyen a gépész begyújtani, meg se moccant a traktor. „FORZUM” traktorja vót, azelőtt szállott le rúla, még működött. Nem is tudta működésbe hozni, hogy mi történt azután vele, nem tudom, el kellett valahova vinni. Végképp elromlott a traktor. Képzelve el, az a három kereszt milyen csodával vót! Hát a szememmel láttam mint gyermek.”

Nemcsak a hordás és a cséplés volt kölcsönmunka. Kölcsönmunkával viszonozták, ha állatot kértek kölcsön, vagy a gazda a saját igásaival ment valakinek szántani, fuvarozni. Ezt a kölcsönkérő a ledolgozott napok száma szerint – *tartozok neki egy nappal* – viszonozta gyalogmunkával. Visszasegítés fejében mentek el egymáshoz házat építeni, disznót vágni, lakodalomba főzni és más teendőkben, pl. kendermunkákban segíteni. A mindennapi élet során különösen az asszonyok között került sor gyakori kölcsönmunkákra úgy is, hogy azonos természetű munkát végeztek egymásnak (lekvárfőzés, befőzés, mosás, nagytakarítás), de úgy is, ahogy egy adott munka elvégzése fejében mást adtak vissza, pl. varrásért tapasztottak. A szegényebb sorsúak sokszor ledolgozással fizettek a specialisták munkájáért, tavasz felé élelemért. Csicsserben egy-két jómódú gazdasszony a szükségésnél jóval többet tárolt, illetve tartósított bizonyos élelmiszerekből. Sok babja, krumplija volt, sok káposztát savanyított, „hogy annak is jusson, akinek nincs” – magyarázta. Tél vége felé jártak az asszonyok kölcsönkérni belőle, s az ételment munkával fizették meg: dologidőben hívás nélkül jöttek segíteni.

A csicsseri *jógazdák* egy-egy éves használatra – szóhasználatuk szerint *ajándékba* – földet is adtak másoknak trágyázás fejében. Az így földhöz jutottak a gazda lekötözöttjei maradtak, s alkalomadtán különféle munkákban voltak a segítségére.

A falvak lakossága közmunkát végzett falujának, és egyházközségének is. Bár minden lelkésznek volt szolgája, fogata is, földje megmunkálásában hitközsége segítette a papot. A vetőmagot és a trágyát a pap adta. A gazdák a telek arányában tartoztak egy-egy napot szántani, hordani, s emellett az egyház kaszálóján is kaszálni, takarni, hordani. Ezek pontos arányára már nem emlékeztek adatközlőink, és az egyházközségi iratok között sem találtunk a falukra vonatkozó anyagot. A munkákra a felhívást a kurátor adta ki, és a harangozó hívta rá össze az embereket. Az aratást az egyházközség szegényebb tagjai részibe végezték. A nagyobb egyházi földeket részesművelésre adták ki.

A felnőtt férfiaknak évente községi közmunkát is kellett végezniük: sáncot ásni, tisztítani, utat javítani, gatz irtani, legelőt tisztítani, a marháknak *kosárt keríteni*. Ilyenkor minden háztól egy férfi ment el, rendszerint a családfő. Őt csak akkor helyettesítette a katonaságot kitudott fia vagy veje, ha már nem bírta a munkát.

Az Ung-vidék minden települése még igen sok archaikus elemet őriz. Ezt tapasztaltuk társadalomnéprajzi gyűjtéseink során is. Csicsser és Szirénfalva ünnep- és hétköznapjainak, s bennük a különböző rétegekhez, csoportokhoz tartozó lakosok együttélésének még számos, itt nem említett társadalomnéprajzi vonatkozása van. A faluszervezet, a jogviszonyok, a lokális kapcsolatok, a rokonsági rendszer, a nem- és korcsoportok, erkölcös egy későbbi, az Ung-vidék egészét átfogó munkában kerül feldolgozásra.

IRODALOM

Csikvári Antal (szerk.)

1939 Ung vármegye. Vármegyei monográfiák IX–X., 180, 191. Bp.

Fejős Zoltán

1980 Kivándorlás Amerikába a Zemplén középső vidékéről. HOMÉvk. XIX. 293–328. Miskolc

Sz. Tóth Judit

1990 Az Ung vidéki reformátusság vallásos szokásai. In. Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon... 117–137. Bp.

GESELLSCHAFTSETHNOGRAPHISCHE DATEN AUS DER UNG-GEGEND

Mit der ethnographischen Forschung der kleinen Region in der Ostslowakei, der Ung-Gegend wurde – ausgenommen von ein-zwei Datenangaben ohne Vorgeschichte – 1980 begonnen. In den von den Flüssen Ung und Latorca umgebenen 16 Dörfern begann die Sammlung unter Mitwirkung ungarischer Fachleute und einiger örtlicher freiwilliger Sammler mit monographischem Anspruch, wobei alle für das Volksleben dieser Region charakteristischen Themenkreise berührt wurden. Die geplante Monographie wurde bisher nicht fertiggestellt, es erschienen nur einige kleinere Publikationen.

Als Ergebnis der fünf Jahre lang durchgeführten Sammelarbeit entstand auch ein umfassendes Bild über die Gesellschaftsethnographie der Gegend. Die Außenkontakte verbanden diese Siedlungen mit dem Gebiet am Fuße der Karpaten und trennten sie verhältnismäßig stark von „der anderen Seite des Wassers“, dem Gebiet im Zwischenland des Bodrog. Die Einwohner sind Ungarn und es gibt unter ihnen Fischerdörfer, Fron- und Kleinadeldörfer. Mit Ausnahme des reformatischen Bés wurden in den Dörfern mehrere Konfessionen ausgeübt und das religiöse Zusammenleben hatte eine hochgradige Offenheit, eine gegenseitige Toleranz zur Folge.

Vorliegende Arbeit beschäftigt sich mit der gesellschaftlichen Ethnographie von zwei Dörfern. Das eine ist Ptruksa, die entlegendste Ortschaft dieser Region, ein typisches Fischerdorf, das sehr viel Archaikum bewahrt hat. Die Bevölkerung von Csicsér lebte vom Ackerbau und der Viehzucht. Einen Adel gab es in keinem der beiden Dörfer. Die Ausdrücke Frondienst, Untersaß, Häusler und die Kenntnisse über deren Besitz- und Rechtsverhältnisse wurden in der Erinnerung der Generationen bis heute bewahrt. Durch wurde die Grenznutzenordnung gestärkt (Zinsmann- und Häuslerland, Bauernrecht–Häuslerrecht) und blieb auch vom Anfang des Jahrhunderts mit Unterscheidung von Bauern und Häuslern bis zum II. Weltkrieg bestehen. Zur Jahrhundertwende strömte ein bedeutender Teil der Bevölkerung in die USA und Kanada. Von diesen erhoben sich mehrere in höhere Gesellschaftsschichten und nachdem sie in die Heimat zurückgekehrt waren, kauften sie Land, Maschinen und bauten „amerikanische“ Häuser. Der Großteil derjenigen, die nach dem I. Weltkrieg nach Argentinien ausgewandert waren, lebte in armen Verhältnissen und nur wenige kehrten

zurück. Zwischen den Dorfbewohnern – den Mitgliedern der unvollständig gebliebenen Familien – entstand ein Jahressystem der in gegenseitiger Hilfe verrichteten Arbeit.

In der Arbeit über die Gesellschaftsethnographie werden die Geschlechts- und Altersgruppen, die Dorfgemeinschaft, die Dorfgliederung, das Verwandtschaftssystem und die Sitten, das gesamte der Ung-Gegend umfassend ausgearbeitet.

Judit Tóth

A MATYÓ HÍRNÉV AZ ÚJVILÁGBAN

FEJŐS ZOLTÁN

A két világháború között a sajtóban gyakorta lehetett olyan cikkekkel találkozni, melyek feltették a kérdést: meddig jut el a mezőkövesdi matyó népművészet? Zaporoztak a városnevek Stockholmtól Sztambulig, Párizstól Tokyóig, sikerekről szóltak az írások Európából, Ázsiából.¹ A világot meghódító mezőkövesdi kézimunka és népművészet természetesen az amerikai kontinensen sem maradt ismeretlen. Kiállításokon, üzletekben, magánházakban volt látható, s olykor a vezető hírlapok és magazinok is cikkeztek róla, filmek népszerűsítették. Korda Sándor 1928-ban Hollywoodban forgatott Sárga lilium című filmjéhez 200 matyó ruhát vásároltatott Mezőkövesden.²

Vizsgáljuk meg, hogy Mezőkövesd népművészeti tárgyai és eszmei hírneve milyen úton-módon jutottak el Amerikába! Próbáljunk választ adni arra a kérdésre, hogy ott milyen körben vált ismertté és milyen funkciót töltött be. Áttekintésem sajnos csak vázlatos lehet, mert keveset tudunk erről a nyugati „hódításról”. A szórványos adatok összegzése azonban így sem felesleges, ha másért nem, azért, hogy újabb kutatásokra ösztönözzön.

A kivándorlók nyomában

A mezőkövesdi népművészet első lehetséges útja az egykori kivándorlók révén vezethetett a tengerentúlra.

Mezőkövesd az első világháború előtt nemcsak summások ezreit bocsátotta ki, hanem százával akadtak kövesdiek, akik az Egyesült Államokban vállaltak munkát. Idénymunka volt ez is, mely sajátosságát elsősorban a szülőföldről való nagy távolság és az ipari munka jelentette. A mezőkövesdi kivándorlás nagyságát, intenzitását és természetét csak nagy vonalaiban ismerjük, ám így is bizvást elmondható, hogy a világháborút megelőző két évtizedet élénk kivándorlási mozgalom jellemezte. Az össznépeséghez viszonyítva ugyan kisebb az elvándorlás mértéke, mint Borsod megyében pl. a szendrői járás apróbb falvaiból, de a kivándorlók abszolút száma igen magas. A Clevelandben megjelenő Szabadság 1902. április 17-i számában több mint 100 mezőkövesdi nevéet közölte, akik kivándorló útlevelet kaptak. Május 24-iki számában „Matyók Amerikában” címmel már arról tudósított, hogy a kivándoroltak napról napra panaszos leveleket írnak

¹ Lásd pl. Meddig jut el a mezőkövesdi matyó népművészet? Borsod, 1931. dec. 12.; Matyóhírmzések a párizsi kirakatokban. Pesti Hírlap, 1925. febr. 3.; Stockholmtól Sztambulig mennek a Miskolcon készült matyó munkák. Magyar Jövő, 1926. nov. 5.; Matyóhírmzés–Kanadában. Mezőkövesdi Újság, 1929. ápr. 14. Az ilyen – sajnos nem mindig datált – cikkekből gazdag gyűjteményt állított össze Tóth Kálmán, in: Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára 2720, 4680. Ezúton köszönöm Fügedi Mártának, hogy az anyagot rendelkezésemre bocsátotta.

² A ruhákat Korda Berlinben élő öccse vásárolta Mezőkövesden. L. Színházi Élet, datálatlan újságkivágat HOMNA 2720/51.

haza, tudatván a hozzátartozókat, hogy nehezen kapnak munkát.³ Mezőkövesd község előljárósága 1904. évi jelentése szerint 307-en tartózkodtak Amerikában, s az adott évben további 112-en kértek útlevelet. Az előljáróság már ekkor azt is érzekelte, hogy most „már a nők is gyermekeikkel együtt követik férjeiket az idegenbe”.⁴ Két évvel később egy jelentés szerint a „dolgos, takarékos »matyó« nép tömegesen veszi fel a vándorbotot. Mezőkövesdre egymagában 310 útlevél adatott ki”.⁵ Ezen adatok alapján úgy vélem, hogy Bodor Antal 1921-ben alábecsülte a kivándorlók számát, amikor azt írta: Amerikába összesen mintegy 600-an vándoroltak ki. Zömük azonban – írja – hazatért, mint azok hatvanan, akik 1920-ban fejenként 1-2 ezer dollárt megtakarítva tértek vissza szülőföldjükre.⁶ A hazaküldött vagy hazahozott pénzből földet, házat, szőlőt vettek. Ismert, hogy a Pénzgödör határrészt jórészt amerikasok vették meg, ezért is nevezték el *Dollárhegynek*.⁷ Az amerikasok emlékének ma is látható jegye a római katolikus nagytemplom előtt 1911-ben általuk állított emlékmű, Szent László király szobra, melynek oldalán 31 mezőkövesdi nevet őrzik a márványtáblák.

Magukkal vitték-e Amerikába a Mezőkövesdről kivándoroltak viseletüket, használati tárgyaikat? Bármilyen kézenfekvő is ez a kérdés, korántsem egyszerű megválaszolni. Nagy általánosságban persze azt mondhatjuk, hogy az amerikai bányákba, gyártelepekre kivándorolt kövesdi legények, fiatal házas férfiak nem lobogós ujjú ingben, hímzett surcban s csúcsos kalapban végezték kimerítő munkájukat. Asszonyaik, lányaik sem csavarintós kendőben, ködmönben jártak a gumi- és textilgyárakba, vagy a gazdagabb családokhoz cselédkedni. Ez természetes, a dunántúli uradalmakban munkát vállaló summások öltözete is alkalmazkodott a köznapi munkavégzéshez. „A kiszakadással – írta Herkely Károly a kivándoroltakról 1939-ben – velejár a közösség lényeges meghatározója, a viselet levetése.”⁸ Levetették, de szinte bizonyos, hogy kivándorlásukkor többen magukkal vitték helyi öltözetüket, vagy akár a köznapi, akár az ünnepi viselet egy-egy darabját. Egyes adatok szerint pl. a magas barci kalap azért vált ismertté a tengerentúlon, mert elterjesztője is kiment Amerikába.⁹ Nagyon keveset tudunk azonban az ilyen esetekről, s egyáltalán a korai amerikai magyar telepek, közösségek tárgyi világáról. Visszaemlékezések tanúsítják, hogy a ház körüli munkában elhordták a hazulról hozott holmit, de olyanok is voltak, akik tudatosan ragaszkodtak egy-egy otthonról származó ruhadarabhoz, használati eszközökhöz. Mezőkövesden is láttam olyan családi képet, melyet az Egyesült Államokban vagy Argentínában készítettek és kereteztettek be az ottani diát szerint, s mely a fiatalasszonyt viseletben mutatja (1. kép).

Ilyen és hasonló eseteket, példákat további kutatással kellene feltárni, melynek egyik lehetőségét az jelenthetné, ha az egykori amerikasok ismert egyesült államokbeli lakóhelyén gyűjtenénk adatokat. Forrásaink szerint a mezőkövesdiek közül sokan az Ohio állambeli Akron városába és vidékére – Barberton, Kenmore – vándoroltak, ahol

3 Szabadság, 1902. ápr. 17.; 1902. máj. 24. Ez utóbbi megtalálható: EA 10232/22.

4 Mező-Kövesd község, 1905. oldalszám nélkül.

5 A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara 1906. évi jelentéséből idézi *Sárközi Z.*, 1973. 370.

6 *Bodor A.*, 1921. 6.

7 *Sajtó gy.*; EA 2392/16; *Dala J.–Erdélyi T.*, 1941. 89.; *Herkely K.*, 1939. 50., 63.

8 *Herkely K.*, 1939. 63.

9 EA 23/92; A kalapról *Dala J.–Erdélyi T.*, 1941. 56. Ugyanők arról is írnak (16.), hogy a magas tetejű kalapokat Wallace Berry ittjártakor vitte ki Amerikába, s Stan és Pan legújabb vígjátékaiban már ilyen kalapokban szerepeltek. Viszont ezt megelőzően „A matyó legények kalapviselete és az amerikai magyarok” cím alatt a Mezőkövesd és Vidéke 1924. március 30-i számában megjelentette Matt. Kovách (Mátyás) Pittsburghból írt levelét, melyben a levélíró arról tudósított, hogy városában bemutattak egy filmet Magyarországról, Mezőkövesdről s a film nagyon tetszett az amerikai közönségnek, „csak azon nevettek, amikor a fiatal legények megjelentek abban a fejhez nem illő kalapban” (2–3. old.).

főleg a Goodyear gumigyáraiban, illetve a barbertoni gyufagyárban kaptak munkát.¹⁰ Akron és Mezőkövesd interkontinentális kapcsolatrendszerre, így többek között a családokat, rokoni és baráti szálakat összekötő kivándorlási láncok kapcsolathálója a kultúra és értékrend áramlásának, változásának bonyolult mechanizmusait tette lehetővé. Az akroniak és a kövesdiek között a két világháború között sem szakadtak meg a kapcsolatok. A helyi hetilap, az Akroni Magyar Hírlap olykor foglalkozott Mezőkövesddel, így pl. 1936-ban közölte a tanár, Várallyay Gyula, a mezőkövesdi Gyöngyösbokréta csoport későbbi vezetőjének mezőkövesdi életképét, „matyó versét”.¹¹ Az akroni helyszíni kutatás, az ottani magyarok sajtójának, apróbb kiadványainak átvizsgálása, a családi fényképek részletes feldolgozása a kövesdi kivándoroltak és a szülőföld közötti kapcsolatok alakulására vethetne fényt, s ezen belül bizonyára többet tudnánk meg a mezőkövesdi viselet és tárgykultúra idegen – városi, ipari – környezetben való adaptálásáról.



1. kép. Argentínában az 1930-as évek elején készült falikép, Mezőkövesd, 1981. (Fejős Zoltán felvétele)

A lényeg ugyanis épp ez: az amerikázás – elsősorban azok számára, akik végleg kint maradtak – gyökeres életformaváltást, társadalmi átrétegződést jelentett. Ennek kísérőjelensége a paraszti kultúra visszaszorulása, a látványos elemek tudatos megtagadása volt. Az amerikások épp azért vetköztek ki viseletükből, mint amiért az itthon maradt, de a modernizáció sodrába időben valamivel később bekerült generációk elfordultak tőle. Egyértelmű, hogy az életforma cseréje, az új követelményekhez való igazodás mintái azonosak. A változás azonban nem (vagy legalábbis nem minden esetben) ment végbe egyik pillanatról a másikra. Az újhoz igazodás nem minden területen érvényesült maradéktalanul. A vallásos ünnepek, pl. a búcsúk, húsvéti és karácsonyi szokások Amerikában is megőriztek sok óhazai elemet. Az alkalmazkodásban sem követett mindenki azonos tempót, ezért az egyéni utak változatosságával kell számolnunk. Ezek az érvek és az említett szórványos adatok azt jelzik, hogy az életmód- és kultúraváltás általános tendenciája nem zárja ki, hogy a mezőkövesdiek népi kultúrája a kivándorlók körében egyes elemeiben, rekvizitumaiban átmenetileg tovább élt.

Kiegészítette, időszakonként felerősítette ezt néhány további, külső kihívásként jelentkező folyamat, melyeket az alábbiakban lehet összegezni.

Kereskedelmi árusítás, a matyó termékek mint divatcikkek az Egyesült Államokban

A pozsonyi Izabella Háziipari Egylet és az Országos Magyar Háziipari Szövetség, ill. néhány nagyobb európai kereskedőház révén a magyarországi népi jellegű kézműipa-

¹⁰ Káldor K. szerk., 1937. 115–122.; Hungarians in America, 1941. 110.

¹¹ „Az én versem (matyó vers).” Akroni Magyar Hírlap, XXII. 1936. 35. sz.

ri termékek a század első évtizedében szórványosan az amerikai kontinensre is eljuthattak. Ennek bővítése részben a „piackutatáson” és a szervezésen múlt. Hollósy István a *Mezőkövesd és vidéke* egy 1914-es cikkében közreadta egy San Franciscóban tevékenykedő amerikai magyar kereskedő levelét, aki felvetette a magyar háziipar – beleértve természetesen a mezőkövesdi kézimunka – kaliforniai ill. szélesebb körű amerikai piaci lehetőségeit.¹² Egy amerikai kereskedőre hivatkozva csipkék, hímzések, házi szövésű cikkek, játékszerek, kosarak forgalmazását javasolta, mondván, hogy Kaliforniában a közönség lassan kezdi megenni az ott divatozó kínai és japán árucikkeket, s az emberek „újdonságra vágyódnak”. Az ilyen és hasonló nagy terveket a világháború megakadályozta. Az 1921-ben újjáalakult Mezőkövesdi Háziipari Szövetkezet viszont már szállított a tengerentúlra. A földművelésügyi minisztérium háziipari osztálya által is támogatott szövetkezet ekkor karácsonyra 3000 darab matyó öltözetű babát exportált Amerikába, Svájcba és Hollandiába. Ebben az időben háziipari – „népművészeti” – termékekkel más magyarországi egyesületek, szervezetek is szerettek volna bejutni az amerikai piacra.¹³

Külvügi források szerint az 1920-as évek elején az amerikai társadalomban nagyobb érdeklődés nyilvánult meg az európai hímzések, kézműipari termékek iránt. A chicagói magyar konzul egy korabeli jelentése szerint a magyar varrtások konjunktúrája 1922 után jelentkezett. Az évtized második felére viszont – szavait idézve – inkább a „magyar stílusú batik és női estélyi ruhák” váltak divatosná. Hogy e kifejezésekkel mit is akart pontosan megnevezni, arról csak sejtéseink lehetnek. Tapasztalatai szerint ekkor a tömegcikkek ideje múlóban van, s az igényesebb, művészi kivitelű darabokkal lehetne az utódállamokból származó olcsó árúkkal versenyre kelni. Egy New York-i rendezvény szervezői 1927-ben kérték az ottani magyar konzulátus segítségét, hogy azon a „magyar népies hímzések, magyar női jelmezek, népviseletek” is szerepelhessenek. A kérést hazai cégek, egyesületek felé közvetítő konzul külön kiemelte, hogy az esetleges vállalkozók ne „tömegcikkkel (mint olcsó matyó hímzések stb.), hanem művészi becsű, értékes dolgokkal vegyenek részt” a rendezvényen.¹⁴ A dokumentum tehát jelzi, hogy ekkor a „matyó hímzés” mint értéktelen kézimunka-tömegcikk a tengerentúlon is már kétes hírnévre tett szert.

Egyelőre nincs áttekintésünk arról, hogy a magyarok által is lakott egyesült államokbeli, kanadai városokban hányan és milyen mennyiségben forgalmazták matyó s más magyarországi eredetű kézimunkákat, népművészeti tárgyakat, ill. magyaros stílusú emléktárgyakat. Bizonyos, hogy a nagyobb központokban, mint Clevelandben, New Yorkban több kereskedő, több amerikai magyar üzlet forgalmazott ilyen termékeket. A ma is meglévő New York-i Paprikás Weiss pl. az elsők között vállalkozott erre. A Miskolcon megjelenő Magyar Jövő egy 1922-es újsághíre szerint „New Yorkban egy Horváth Ákos nevű magyar a mezőkövesdi nagyöltésű hímzéseket az Amerikába kivándorolt magyar családok lányaival készítteti”. Ám ezeket – véli – „mint indián hímzést árusítja”.¹⁵

¹² Hollósy I., 1914.

¹³ Mezőkövesd és Vidéke, 1921. jún. 24., Borsod, 1921. aug., „Háromezer matyóbaba tipeg ki külföldre”. Mezőkövesd és Vidéke, 1921. dec. (az Egri Népújságból átvéve); EA 13062.; A MOVE 1921-ben kb. 4–5 millió korona értékű „magyar motívumú” kézimunkát szeretett volna a magyar külképviseletek segítségével az USA-ba juttatni. Országos Levéltár (a továbbiakban OL) K 106., a Washingtoni Követség iratai, 119 cs. 68. t. „Magyar háziipar”.

¹⁴ OL K 106. 101. cs. 68 a.

¹⁵ Magyar Jövő, 1922., dátum nélkül. Idézi Fügedi M., 1997. 65. Forrásainkból Horváth Ákos személyét és tevékenységét eddig nem sikerült felderíteni.

Chicagóban – ahonnet részletesebb helyi adataim vannak – az 1920–30-as években legalább két kisebb üzletről van tudásunk, melyek magyar kézműipari tárgyakra szakosodtak. A Temesvárról származó Krémer Dezső 1925-ben nyitott iparművészeti műtermet és divatszalonot a belváros egyik reprezentatív épületének 11. emeletén. Kizárólag magyar termékeket árult, így kézimunkákat, kisebb bútordarabokat – így „magyaros mintájú székeket” – faragványokat, fazekastermékeket, porcelánt. A másik üzlet tulajdonosa az 1924-ben Erdélyből érkezett ügyvéd, politikus, Vincze Sándor volt. Noha a Károlyi-kormány idejében az erdélyi nemzeti tanács egyik vezetője volt, Chicagóban jórészt felhagyott a politizálással. Viszonylag sikeres üzletet nyitott, melyben női ruhákra terveztek és csináltak hímzéseket, felhasználva a magyar motívumokat. Hogy kikkel dolgozott, dolgoztatott, azt sajnos nem tudjuk. Tevékenységét politikai ellenfelei előtt is azzal magyarázta, hogy legfőbb törekvése a magyar művészet megismertetése az amerikai közönséggel. Ennek érdekében segített az olyan rendezvények lebonyolításában, amelyek a magyarok művészetét, kultúráját voltak hivatottak bemutatni.¹⁶ Ez a két vállalkozó bár kapcsolatban állt a helyi magyar csoportokkal, inkább az amerikai társadalom igényeit elégítette ki. Szerepük épp ez a kettősség volt, az, hogy a magyar jellegű iparművészeti tárgyak – elsősorban a matyó és kalotaszegi varrottasok – amerikai forgalmát lehetővé tegyék, s ezzel hozzájáruljanak a helyi magyar intelligencia, a középosztály körében tapasztalható magyaros tárgyak kultuszának erősítéséhez. Ez szolgálta befelé a közösség összetartását, kifelé pedig a reprezentációt.

Nemzetközi művészeti, kézműipari kiállítások

A matyó s más magyar kézimunkák amerikai értékesítésének lehetősége párhuzamos volt különféle kézműipari kiállítások rendezésével. Az árusítás és a kiállítások mögött nagyjából azonos jellegű társadalmi érdeklődés, de nem teljesen azonos koncepcionális felfogás állt. A kiállítások gondolata szintén jórészt az 1920-as évek elején került előtérbe, bár vannak korábbi esetek is. 1913-ban New Yorkban rendeztek háziipari kiállítást, melyre egy londoni kiállítási vállalat közvetítésével a mezőkövesdi Háziipari Szövetkezetet is meghívták.¹⁷ Az újabb „hullám” kiállításait, rendezvényeit azok az ún. amerikanizációs intézmények szervezték, melyek a kulturális különbségekre s ebből származó konfliktusveszélyekre figyelve igyekeztek segíteni a bevándorolt csoportoknak az amerikai beilleszkedésében. Egyik eszközük a bevándoroltak kézművességének és mesterségeinek felkarolása volt, mellyel el kívánták érni, hogy a közvélemény megbecsüléssel forduljon az idegen származású népesség felé.¹⁸

A fontosabb rendezvények közül csak egyet, az 1919-es buffalói Albright Art Galleryben megrendezett *Arts and Crafts of the Homelands* című kiállítást említem meg. A magyar kollekció fénypontja egy mezőkövesdi virágmintás műselyemmel hímzett, ragyogóval díszített surc volt, melyet Pogány Vilmos (1882–1955) 1914-ben kivándorolt, később Willy Pogány néven nagy karriert befutott festőművész kölcsönzött a kiállításra. A surc eredeti darab volt; szerelmi ajándékként hímazte Pető Katalin Panyi Istvánnak. Az értékelések elsősorban a hímzés gazdag színvilágát emelték ki.¹⁹

¹⁶ Fejős Z., 1993. 155–158.

¹⁷ Fludorovics Zs., 1913. 220.

¹⁸ Részletesebben l. Fejős Z., 1993. 153–155.; D. G. S., 1921.

¹⁹ Eaton, A. H., 1932. 40., a surc fényképe: 43. Egy másik férfisurc részletét, széles ragyogódíszítéssel lásd a 77. oldalon. A kiállításához kapcsolódó rendezvények sorában a magyarok is szerepeltek népviseletbe öltözött tánc csoportjuk fellépésével. Buffalo News, October 18, 1919.

Más hasonló, amerikanizációs intézmények által szervezett bemutatót nem elemezve utalnék még a Stewart Culin által 1921-ben a Brooklyn Múzeumban rendezett Costumes and Textile from Central and Eastern Europe népművészeti kiállítására. A ma tudománytörténetileg nagyra értékelt bemutató Magyarország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia viseleteit és textíliáit tárta az amerikai közönség elé. A kiállítás „gerince magyar” volt, a három teremből kettőt a magyar anyag töltötte meg, ahol a Kogutowicz-féle térképet is kitették.²⁰ A kiállítást előkészítendő Culin 1920-ban tanulmányúton járt Magyarországon, ahol Végh Gyula, az Iparművészeti Múzeum igazgatója volt segítségére. A múzeumban akkor látható „népművészeti kiállítás annyira megtetszett neki, hogy szerette volna azt úgy, ahogy van, megvenni Amerika részére”. De be kellett érnie „néhány szemelvénnyel olyan népművészeti munkákból, amelyekből a Társulatnak több példánya van”.²¹ Innét származnak tehát a kiállításon bemutatott magyar népművészeti tárgyak. Emellett az Iparművészeti Főiskola diákjaitól két sorozat, egyenként kb. 150 darabos népművészeti tárgyú grafikát, akvarellt rendelt. Valószínű, hogy az ország több pontját felkereste, de Mezőkövesden aligha fordult meg, mert a tekintélyes anyagban mindössze két matyó hímzés, egy matyó baba, valamint tucatnyi mezőkövesdi grafika, akvarell szerepelt, szemben a kalotaszegi és sárközi anyag bőségével.²² A kiállítás Culinnak azt a nézetét tükrözte, mely a népművészetet élő tradíciónak és nem árucikknek tekintette. Ezt a felfogást vallotta magáénak Allen H. Eaton is, aki egy, a társadalmi reformot szorgalmazó New York-i alapítvány megbízásából számos, a bevándoroltak kultúráját ismertető kiállítást rendezett, így többek között az említett buffalóit is.²³

A példákban kitűnik, hogy világos különbség volt az amerikai bevándoroltak kulturális háttérét érzékeltető kiállításokon megjelenő népművészet, kézműves kultúra és aköz, ami az árucikk-ként forgalmazott termékek formájában az amerikai közegben megjelent. A különbségek ellenére egymást kiegészítették, s így együtt járultak hozzá az amerikai magyarok sajátos óhazai kulturális háttéréről kialakult képhez.

Az amerikai társadalomban érdeklődése mellett a két háború között Amerikaszerte megfigyelhető, hogy a magyar közösségek aktívan részt vettek az amerikanizációs intézmények tevékenységében. Közreműködtek a bemutatókon, s ezek mintájára saját maguk is kezdeményeztek kiállításokat, hol magyar egyházak, vagy más szervezetek támogatásával, hol amerikai intézmények, elsősorban filantróp szervezetek – közkönyvtárak, Young Women Christian Association-ok (YWCA), International Institute-ok – segítségével. Ezt példázza, hogy az említett buffalói kiállítást követően 1921-ben a magyar egyházak és egyesületek összefogásával (s némi rivalizálásával), ill. az International Institute közreműködésével nagyszabású Magyar Kiállítást rendeztek – többek között a helyi magyaroktól egybegyűjtött gazdag kézimunka-kollekcióval és egy parasztlakodalmobemutatóval.²⁴ Hasonló példákat New York, Cleveland, Chicago, Bridgeport, Akron, Youngstown, Los Angeles, Pittsburgh stb. városaiból, valamint Kanadából is említhetnénk. Ezekben a viseletet jobbra az amerikai magyarok általánosan elterjedt

20 Costumes and Textiles, 1921.; „Magyar népviselet és iparművészet kiállítása a Brooklyn-i Múzeumban”. Szabadság, 1921. máj. 24.; Magyar Iparművészet, XXIV. 1921. 73.

21 Magyar Iparművészet, XXIII. 1920. 51.

22 Lásd a Costumes and Textiles, 1921. részletes jegyzékét, továbbá: Iparművészeti Múzeum Irattára, 213/1921. Ezúton köszönöm Vámos-Lovay Zsuzsa szíves segítségét az Iparművészeti Múzeumban fellelhető dokumentumok felhasználásáért.

23 A brooklyni kiállítás mai értékeléséhez lásd Bronner, S. J., 1986. 182–184.; Allen Eaton könyvet szentelt annak a kérdéskörnek, hogy a bevándoroltak kulturális öröksége – így népművészetük, kézművességük – mennyiben gazdagította az amerikai életet: Eaton, A. H., 1932.

24 Buffaloi Hirado, 1921. júl. 9.; aug. 6.; Buffalo Courier, May 15, 1921.

szimbolikus eszköze, a magyar ruha jelentette. Az óhaza egyes tájaira népművészeti babák, hímzett textíliák és szőttesek emlékeztettek. Ezek között elmaradhatatlanok voltak a két háború között elterjedt külső megrendelésre előállított matyó termékek. Ez a tárgyanyag tehát sajátos jelentést vett fel és közvetített: a magyarok etnikus jellegét fejezte ki.

A matyó kultusz megjelenése „magyar Amerikában”

A két háború közötti magyarországi matyó divatnak az Egyesült Államok magyar közösségeiben is volt hatása. A kultusz eljutott az Újvilágba az óhazai látogatások révén, vagyis a személyes kontaktus, a találkozás eredményeként. Az ilyen találkozásokra sor kerülhetett helyben Mezőkövesden, akár az idegenforgalmi vendégházban, akár az 1930-as években hazalátogató amerikások és a rokonság között. A Magyarországra látogató amerikások közül sokan felkeresték Mezőkövesdet. Közülük nagy sajtónyilvánosság övezte az 1930-as évek második felében az amerikai születésű második generáció Magyarországra zarándokló csoportjait. A családi fényképek pedig a szülőföldre látogató kövesdi elszármazottakat és gyermekeiket mutatják – nemegyszer jelmezként magukra öltött matyó viseletben (2. kép). A matyó-élmény közvetített is lehetett, hiszen nem minden hazalátogató amerikás kereste fel Mezőkövesdet. A kultusz azonban a budapesti, magyarországi látogatások során észlelt, tapasztalt élmények – pl. Gyöngyösbokrétá-bemutatók – hatására is terjedt.



2. kép. Nagyszülők matyó ruhába öltözött amerikai születésű unokákkal, Mezőkövesd, 1938 körül (Reprodukció)

A hazai divat személyes óhazai élmények nélkül is átszármazott Amerikába, s elterjesztette pl. a polgári lakásokba készített matyó kézimunkák divatját. A magyarországi képes magazinok, a levelezőlapok, a filmek, a divatcikkek az amerikai magyarokhoz is



3. kép. Herendi porcelán matyó figurák amerikai magyar második generációs család otthonában, Chicago (Burnside), 1984. (Fejős Zoltán felv.)

közvetítették a matyó kultuszt. Az élénk színű – piros, barna, sárga, lila stb. – műselyemmel hímzett falvédők, asztalterítők, párnahuzatok, valamint a matyó babák számos amerikai magyar lakását díszítették. Egy ilyen tárgykból, az 1930-as évek végén kialakított s 1984-ben még meglévő „magyar szoba” fényképét egy korábbi tanulmányomban közöltem is.²⁵ A második világháború előtti korszakból származó matyó dísz tárgyak ill. emléktárgyak egyszerűbb lakásdekorációs szerepére bőséggel hozhatunk fel példákat (3–6. kép).

Az óhazai matyó divat hatásának tudható be, hogy 1936-ban egy reprezentatív chicagói rendezvényen óriási közönségsikert aratott egy mezőkövesdi menyasszony öltözet. Chicagóban az évente megrendezett nagyszabású, a legújabb modelleket bemutató autókiallítások kísérő jelensége volt, hogy a városban lakó etnikai csoportok „szépségkirálynői” is felvonultak, ill. népszerűsítették az autógyárak újdonságait. A rendezőség 1936-ban azzal az elképzeléssel állt elő, hogy a show mutassa be az egyes nemzetek menyasszonyi öltözeit. A Chicagói Ma-

gyar Műkedvelő és Ifjúsági Kör, mely a magyar szépségkirálynő-választást rendezte elhatározta, hogy a győztest „autentikus magyar menyasszonyi ruhában” lépteti fel. Jellemző, hogy sem a városban nem sikerült népviseleti menyasszonyi öltözetet találniuk, sem a clevelandi magyar jelmezkölcsönzőktől nem tudtak megfelelő ruhára szert tenni. Ekkor döntöttek úgy, hogy matyó öltözetet szereznek, mégpedig Magyarországról. A ruhához hosszas levelezés után a chicagói konzul segítségével jutottak hozzá. Az Apponyi téri Magyar Házipartól vásárolt öltözetért 150 pengőt fizettek. Külön bonyodalmat okozott, hogy a ruha csak pár napos késéssel érkezett meg, s Szabó Rózsika, a magyar szépségkirálynő a kiállítás megnyitóján kénytelen volt magyar ruhában szerepelni. A siker hatására a következő évben szintén matyó öltözetet választottak (7–8. kép). Ekkor a bemutató a „Világ divatjai” jegyében zajlott. A korabeli fényképekből ítélve a magyar résztvevő ruháját valamely magyarországi divatüzletben tervezhették és készíthették mezőkövesdi öltözetdarabok alapján, matyó motívumok felhasználásával.²⁶

²⁵ Fejős Z., 1991. 246.

²⁶ Uo. 268–270.; OL P 975., a Magyarok Világszövetségének iratai, 3. cs. 134. Az 1937-es ruha eredetéről nincs pontos adatom. A matyó ruhás szépségkirálynők fényképét a chicagói magyar hetilap, az Interest többször közölte. Pl. Interest, 1937. okt. 21, nov. 11., nov. 17.



4. kép. Az 1930-as évekből származó matyó asztalterítő, Chicago, 1984. (Fejős Zoltán felvétele)



5. kép. Az 1930-as évekből származó matyó baba, Chicago, 1984. (Fejős Zoltán felv.)



6. kép. Fekete klott, műselyemmel himzett kerek asztalterítő, Chicago (Burnside), 1984. (Fejős Zoltán felv.)



7. kép. Rose Szabo, amerikai magyar szépségkirálynő, Chicago Autókiállítás, 1936.
(Reprodukció)



8. kép. Anne Horvath, amerikai magyar szépségkirálynő, Chicago Autókiállítás, 1937.
(Reprodukció)

Összességében megállapítható, hogy a második világháború előtti korszakban kialakult matyó kultusz nyomai megtalálhatók az amerikai magyarok körében is. Nem szorította ugyan ki önreprezentációjuk egyszerű eszközökből építkező szimbolikus kellékeit, így az általános magyar ruha ideálját, mely az etnikus öntudat kinyilvánításának egyik leglátványosabb eszköze volt, de a magyar jelleg, a magyar öntudat külvilág előtti megjelenítéséhez és olykor gazdagításához hozzájárult.

IRODALOM

Bodor Antal

1921 Mezőkövesd leírása. Budapest

Bronner, Simon J.

1986 Grasping Things. Folk Material Culture and Mass Society in America. Lexington, The University Press of Kentucky.

Costumes and Textiles

1921 Costumes and Textiles from Central and Eastern Europe. Brooklyn Museum, Department of Ethnology.

Dala József–Erdélyi Tibor

1941 Matyóföld. A híres Mezőköved. Budapest

- D. G. S.*
1921 Foreign Handicraft and European Craftsmen in America. Foreign-Born, II. 300–302.
- Eaton, Allen H.*
1932 Immigrant Gifts to American Life. New York, Russell Sage Foundation.
- Fejős Zoltán*
1991 A társadalmi kohézió rítusai: nemzeti jelképek. „Magyar napok” és etnikus mozgalom Chicagóban (1893–1943). *Ethnographia*, 102. 3–4, 231–278.
1993 A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940. Budapest
- Fludorovics Zsigmond*
1913 A matyókról. *Néprajzi Értesítő*, XIV. 1913. 219–248.
- Fügedi Márta*
1997 Mítosz és valóság: a matyó népművészet. Miskolc
- Herkely Károly*
1939 A mezőkövesdi matyó nép. Budapest
- Hollósy István*
1914 Amerikai ajánlat a magyar háziiparnak. *Mezőkövesd és Vidéke*, jún. 7. p. 1–2.
- Hungarians in America*
1941 Hungarians in America. Golden Jubilee. Cleveland
- Káldor Kálmán szerk.*
1937 Magyar-Amerika írásban és képben. St. Louis
- Mező-Kövesd község*
1905 Mező-Kövesd község elöljáróságának 1904. évről szóló jelentése. Mezőkövesd
- Sárközi Zoltán*
1975 Elvándorlás, summásjárás. In: Mezőkövesd város monográfiája. Mezőkövesd, 363–381.

„MATYÓ” FAME IN THE NEW WORLD

Folk art of Mezőkövesd (Borsod county) became popular world wide during the interwar period. Embroideries, textiles, pieces of folk costume and other objects made by, and referred to people called „matyó” reached the American continent early this century. Ways of popularising the folk culture of this settlement populated mostly by landless agricultural labourers are manifold. First, there is a question whether emigrants from Mezőkövesd for the United States before World War I did or did not take their objects to the new environment. Obviously, they adapted quickly to the American daily life and culture although evidences show how some of them were consciously or unconsciously keeping selected items and values of the old country. Second, a transcontinental commercial network of peasant handicraft, mostly embroidery, developed from the 1920s onward and the „matyó” embroideries, souvenirs became very popular among the Hungarian-Americans as well as in certain spheres of the American middle class. The latter fact related to the third way of popularising homeland folk art.

Philanthropic associations, such as YWCA, International Institutes, etc. of the early 1920 used the folk art and handicraft to help immigrants in the Americanisation drive. Later, in the post-Depression years, fairs, commercial expositions, international fashion or automobile shows also used authentic or commercial homeland folk art to attract a wide public. The „matyó” fame in overseas served as in-group assertion of ethnic identity while it represented symbolically the Hungrianness for the outside, i. e. the American world.

Zoltán Fejős

AZ ÜNNEPTÖRÉS ~ ÜNNEPRONTÁS ÉS A KÖVÉ VÁLÁS HIEDELME BORNEMISZA POSTILLÁIBAN

UJVÁRY ZOLTÁN

1. ÜNNEPTÖRÉS ~ ÜNNEPRONTÁS

Az *ünneptörés* fogalmat Bornemisza Péternél olvassuk az *Ördögi Kísértetek Az ki nem szentelte az ünnepet* című fejezetrész lapszélén.¹ Az *ünneprontás* Arany János és Tompa Mihály *Ünneprontók* című költeménye révén vált ismertté.

Az ünneprontók a mondákban – népi hiedelmekben – vasárnap, ünnepnap a tiltás ellenére dolgoznak, táncolnak vagy más, ünnephez nem méltó cselekedetet végeznek. Ezek közül főleg az ünnepnapra való táncolásra vonatkozóan találunk bőséges anyagot. A magyar kutatók figyelmét erre Arany János költeménye irányította. Az írások többsége Arany János költeményének a forrását kutatja és néhány utalástól eltekintve kizárólag az ünnepnapon való táncolás eredetével és annak a verssel való összefüggésével foglalkoznak.

A méltatlan ünneplésnek számos egyéb változata ismeretes. Valószínűleg ez az oka, hogy Bornemisza példái elkerülték a figyelmet, s Tompa *Ünneprontók* című költeményét is csak érintőlegesen kapcsolták a témához, noha az is az ünneprontás néphagyománybeli hiedelmén alapul.

A keresztény egyház a kora középkortól szigorúan tilalmazta az ünnephez, vasárnaphoz nem illő cselekvéseket, elsősorban a mulatozást, táncolást és hasonló szigorral lépett fel a munkát végzőkkel szemben is. A tiltás megszegőivel kapcsolatban az a hiedelem alakult ki, hogy őket az Isten megbünteti. A méltatlan ünneplést az egyház az ördög praktikájával magyarázta. Ez tűnik ki Bornemisza munkájából is.

Bornemisza első példaként egy „oskola mesterből lett polgárt” említ, aki úgy hitte, hogy az Istent bárhol szolgálhatja, ezért ő vasárnap is dolgozhat. Az ilyen ember „elfajul az Isten ígéjétől”, végül szerencsétlen lesz, gyermekei elhalnak és minden marhája feleségével másra száll, ő pedig egy vasárnap szekere alatt „nagy kinnal hal meg.”

¹ *Csefkó Gyula*: Régi feljegyzések a méltatlan ünneplésről. *Ethn.*, XLII. 1931. 150–153.; *Katona Lajos*: Arany Jánosnak „Az ünneprontók” c. balladája. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, XXIII. 1899. 954–955.; *Katona Lajos*: Az ünneprontók. *Ethn.*, 1900. 297–309.; *Binder Jenő*: Párhuzamok Aranyhoz, II. Az ünneprontók. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, XXIV. 1900. 20–25.; *Balogh József*: Az „ünneprontók.” *Széljegyzetek Arany balladája*hoz. *Budapesti Szemle*, 197. kötet. 1924. DLXVII. szám, 71–80.; *Balogh József*: Az ünneprontók. *Ethn.*, XXXVI. 1925. 62–63.; *Balogh József*: Ünnepnap és ünneprontás. *Ethn.*, 1926. 113–121.; *Zlinszky Aladár*: Arany balladaforrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, X. 1900. Az ünneprontók forrásáról: 283–286.; Aranyhoz I. még kritikai kiadás: *Kisebb költemények*. Budapest, 1951. 532–534.; *Bálint Sándor*: Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest, 1976. 181–182.; *Tolnai Vilmos*: Ünneprontók. *Ethn.*, XIV. 1903. 159–160.; *Versényi György*: A bányarémről. *Ethn.*, I. 1890. 344.

Másik példa szerint Bornemisza egy bizonyos Balasi Jánost arra kért, hogy ne induljon útnak vasárnap a prédikáció előtt. Az nem hallgatott rá, szekérének tengelye eltört, rakománya „mind elveszett.” Azok is megbűnhődtek, akik nem gyónnak és úrvacsorával nem élnek.

Mindezeket Bornemisza bálványimádásnak, *ünneptörésnek* nevezi, okozójának, előidézőjének az ördögöt tekinti.

Az ki nem szentelte az ünnepet

Vala egy Oskola Mesterbol lot polgar, ki vélte hogy o annyit tanult, hogy Predikacio nekul el lehetne. Ezt sokszor az o tel[he]tetlen szorgalmatossaga vasarnapis hol egy, hol mas dologra vitte, hol szolobe, hol szanto foldre, hol sokadalomba. Kírol mikor meg szolitottac, azt felelte, hogy o érti à mit à Predikator mond. Es azt elis hitte hogy igaz, Es akorholis Istent szolgálhat, es imatkozhatic, es tanulhat. Ez ockal el faul az Isten igeietul, vélem, hogy az igaz hitis meg hidegszic benne. Végre életibennis szerenczetlen lesz, Sot gyermekijs el halnac es minden marhaia felesegeuel egyben masra szál: o penig így hal meg: Hogy egy vasarnap à terh alat el toric szeker, es azt mikor emelne, meg szakad es béle ala esic, es miatta nagy (855 v°) kinual hal meg, olykor mikor o maga sem vélne, es vigasztalat sem hiuatot hozza, hanem czac átkozodot. Kinek halalat orulte felesegeis.

Sokan iartac igyis, hogy mikor intenem az tanulasra, es hogy gyakran meg gyonnyanac, es az wrnac szent Vaczoraiaual hiteket erositzeec, Ezt az kic semmíneec vétec, olykor holtac meg, hogy hon nem talaltac leki paztorokat, es vigasztalas nekul holtac meg, meg remult hitetlen szíuel.

Egyszer Balasi lanost kérem, hogy predikacio elot ne indulna el vasarnap, Monda: sieto dolgunc vacyon, azt maszoris meg talallyuc. Mondec neki: Meg lad, tobbet kel kesned az vttonnis ez miat. Es mindon egy mély foldet ment volna, az melly kotsin terhes ladaia volt, el toric az tengel, es soc ido tolt benne, míg masunnan tengelt hoztac. Az mit vítiss kotsian az kiert sietet, mind el veszet végre.

Ezeket az baluany imadasrol es unnep toresrol mondam, hogy érczed mint szokot azbannis be keuerni sokat az ordog. (854–855.)

A méltatlan ünneplésre vonatkozóan számos példát olvashatunk a 16-17. századi munkákban. Csefkó Gyula több olyan vallásos tartalmú műre hívja fel a figyelmet, amelyek munkavégzést, mindenféle szórakozást tiltó adatokat tartalmaznak. Egy, 1654-ből való példa:

Vasárnapoknak főbben sátoros nagy ünnepeknek mint Husvétnak, Karácsonnak és Pünkösdeknek sz. napjának, reszezeskedéssel, házakban vagy kin az uczákon tánczolásal és egiéb éktelen cselekedetekkel, mint öntöszködéssel, verekedéssel való meg fertéztetések az iffiú népektől ennek utának tilalmaztatnak.

A vasárnap, ünnepnap megrontóit a következőképpen sorolja fel egy 1670-ben megjelent egyházi könyv:

A kik réggel megjelenvén sok restséggel, tunyasággal, aluvással az Urnak gyuelekezetiben a' szent napon a' napnak toebb részét eltoeltik henyélesekben, bor italokban, korcsmákon, kapuk koezoett: házak alatt hijában való beszédekben, rágalmasásokban, trágárkodásokban, kártyázásokban, koczkázásokban, ostábla jádzásokban; széille járásokba, mezoel látni, szántó foeld, gabona, szoeloe látni mennek, mennek szomszéd faluban, mennek nyulászni. Isteni tisztelet után mindent itilnek szabadosnak. Hegyre mezőre mennek; házokban kártyáznak; uttázán, városon, s' falun kivuel boecstelenuel jádzanak, kiáltoznak: korcsmákon isznak, tánczolnak.

Az ünneptörésre, ünneprontásra vonatkozó adatok, valamint a méltatlan ünnepléssel kapcsolatosan kialakult hiedelmek, mondák, legendák a 11. századtól napjainkig nyomon követhetők. Különösen nagy irodalma van az ünneprontó tánc kérdéskörének. Az ünneprontók a hiedelem szerint súlyos büntetésben részesülnek: elragadja őket az ördög, kővé válnak, elsüllyednek. Arany János költeményében a pünkösdi ünnepén táncoló a „pokol tüzes fenekére” jutottak. Idézzük fel a vonatkozó részeket:

Zendül, kondul szent harangszó
Csengve, bűgva messze hangzó
«Imára! Imára!»
Jámbor népe a kis helynek
Halkan lépve gyűlnek, mennek

Imára, imára

...
De mi réjja riad? De mi ördögi zaj,
Rekegő szitok és otromba kacaj,
Hogy reszket az egyház tornya? ...
Szembe' Isten hajlokával,
Nem törődve a szent mával,
Foly tegnapi dőre tivornya.

...
S mint szél ha forogva ragad port:
Úgy tánczol el, egy bőszi harczi-zenére,
(Mondják, a pokol tüzes fenekére)
Az egész őrjöngő csoport.

Tompa Mihály Aranyéval azonos című versét egy évvel korábban, 1846-ban írta. Erre utalok a kővé válásról szóló mondákkal kapcsolatban. Tompa költeménye egy létező hely, a regéci vár (Abaúj m.) közelében látható *kőtestvérek* „regéjét” mondja el. Egy „zsémbes nő” „durcás vén lány” a három „testvérfiaikat” ünnepnapon szőlőmunkára küldi. Az „ifjabb leánytestvérök” szól:

„Hát nincs ma ünnep nénémasszony?
Azt gondolám ú r n a p j a v a n...”

A vén leány ráripakodik, a fiúk egyetértének a nővérükkel:

„Mert mind bolond, ki ünnepel,
Míg nem gazdag ..., dolgozni kell!”

Az ifjú leány nénje parancsára fáért indul az erdőre. Útközben kedvesével találkozik. Együtt mennek a templomba:

„Ifju, leány együtt menének
Az Istennek háza felé,
Napján az úr szent ünnepe.”

Eközben a fiútestvérek a szőlőben dolgoznak. A nővérük *dült-fült* mérgében, mert a leány nem ment haza. Így szidta öccseinek és azok is hűgukat:

„- Ünnepe s lány hétszer átkozott legyen!”
„A bőszi fiúk...”

...
Midőn testvért és ünnepet
Mocskos szókkal szidalmaznának:
Szőlőjük tüske s gazberekké,
S ők ... k ő b á l v á n y n y á v á l t o z á n a k.”

A kővé válás motívuma Európa-szerte ismeretes. Zlinszky Aladár és Binder Jenő egy cornwalli mondát említ, amely szerint leányok a vasárnapi istentisztelet idején ahe-lyett, hogy a templomba mentek volna, a mezőn sétáltak. Két gonosz szellem muzsikus alakjában táncra gerjesztette őket. A derült égből villám csapott rájuk s mindannyian kővé dermedtek.

A magyar nyelvterületről egy nagybányai parasztlány elbeszélése nyomán Tolnai Vilmos jegyezte fel azt a mondát, amely szerint a Felsőbányáról Kapnikra vezető út mentén látható kővé vált házaspárt az Isten változtatta kővé, mert vasárnap dolgoztak. Egy másik, a német eredetre mutató körmöcbányai monda szerint az Isten azért változtatta kővé az elsüllyedt bányászokat, mert éjfélkor az ördög prédikációját hallgatták.

A büntetés harmadik csoportjába azok a mondák, hiedelmek tartoznak, amelyekben az ünneprontók a föld alá süllyednek. A Vas megyei Rábahídvégen feljegyzett monda egy csárda elsüllyedéséről szól. A hagyomány szerint a csárdában húshagyókedden nagy mulatságot rendeztek, táncoltak, vigadtak. Éjfélkor, a böjt kezdetekor a mulatást egy pár kivétellel abbahagyták. A táncoló párt hiába kérelték, mintha csak az ördög

szállta volna meg őket, tovább táncoltak, mulattak. A többiek eltávoztak, ők pedig a csárdával együtt a föld alá süllyedtek.

Az egyházi tilalmat megszegők büntetésének három általánosan elterjedt hiedelembeli változatán kívül szórványosan más példák is előfordulnak. Ebbe a körbe tartoznak Bornemisza példái és azok is, amelyekben a személy cselekménye kárára büntetődik (pl. kővé válik az ünnepnapon sült kenyér). Bornemisza munkája tanulságos adatokkal járul hozzá az ünneptörés ~ ünneprontás hagyománykörének történetéhez. Nem pusztán hiedelemadatot kapunk, hanem saját élményből fakadó mondai műfajba sorolható történeteket.

2. KŐVÉ VÁLT LÓ ÉS LOVAS

A történeti és hiedelemmondák egyik jellegzetes motívumcsoportját alkotja a kővé válással kapcsolatos szóbeli hagyomány.² Az első ide tartozó történetet Bornemisza Péter prédikációinak IV. kötetében találjuk. Eszerint egy úrvacsorát vivő papot útonállók tartóztattak fel és arra kényszerítették, hogy a szentelt ostyából adjon a lovuknak. Miután ez megtörtént, a ló és lovasa sziklává változott.

Ez a monda- ill. mesemotívum napjainkig megőrződött a népi emlékezetben. Egy közelmúltban megjelent mondakötetben a kővé válás egyik változatát olvassuk, amelyet egy 58 éves asszony mondott el 1984-ben a bihari Belényesújlakon.

Régen, amikor Krisztus és Pál apostol a földön járt, tanálkozott ill. a mi hegyeinken egy kecskepásztorral. Krisztus és Pál apostol éhesek vótak. Beszélgettek a kecskepásztorral és megpillantották a csorda kecskét. Krisztus erefel kért a kecskéstül egy kis tejet.

A kecskés fősvény vót és azt mondta:

Hát nem látja, nem kecskék azok, hanem kövek.

Erre aztán Krisztus megharagudott.

Hát ha azt mondád, hogy kövek, akkor változzanak küvé!

Küvé is váltak. De küvé változott még a kecskepásztor is. Azon a helyen még most is ott vannak a kúkecskék, meg a pásztor kübül.

Ennek a mondának általánosan ismert a balatoni kecskekörmökről szóló változata. Múlt századi feljegyzés szerint a mondát I. András királyhoz kapcsolja a néphagyomány. A királyfi számkivetve bolyongott az országban. A Balaton partján kecskenyáját őrző pásztorral találkozott. Kérte, hogy adjon neki élelmet. A pásztor megtagadta arra hivatkozva, hogy nincs semmije, noha tele volt a tarisznyája. A királyfi megátkozta, s a pásztor a nyájával együtt kővé vált.

A kővé válást, ill. a kővé változtatást szinte kivétel nélkül valamilyen rossz cselekedet, tilalom megszegése, Isten, Krisztus ellen való vétkezés idézi elő. Az ilyen cselekvések miatt személyek, illetőleg a személyekkel összefüggő tárgyak, a cselekvések eszékei válhatnak kővé. Felsőbánya (Szatmár m.) környékén a mezőn boglya alakú kövek láthatók, amelyekről a következő monda ismeretes:

² *Koltay-Kastner Jenő*: Bornemisza Péter humanizmusa. Irodalomtörténet, 1953. 94.; A belényesújlaki monda: *Faragó József-Fábián Imre*: Bihari népmondák. Nagyvárad, 1955. 212.; Balatoni példa: *Csaplovics János*: Gemälde von Ungern, I. Pest, 1829. 66.; Felsőbányához: *P. Szathmáry Károly*: Magyar rege-világ. Pest, 1872. 122.; Nagysárréti példák: *Dám László*: A kővé vált kenyér hiedelme a Nagysárréten. Ethn., LXXIX. 1968. 429–430. További hivatkozásokkal. Turapataki példa: *Ipolyi Arnold*: Magyar Mythologia. Budapest, 1928. I. 190.; A szerencsi példa: *Szabó Lajos*: Taktaszadai mondák: Budapest, 1975. 334.; A pribeli kőasszonyhoz l. még: *Szoboki Ferenc*: A pribeli kőasszony és a fejetlen remete. Napkelet, I. 1857. 336–337.

Egy gazda ünnepnapra templomba menetel idején a családját a mezőre küldte, hogy a közelgő eső előtt a renden lévő szénát boglyába rakják. Amikor néhány nap múlva a gazda kiment a mezőre döbbenetesen látta, hogy a boglyák kővé váltak.

A hiedelem szerint vasárnap és az egyházi ünnepeken munkát végzők önmaguk idézik el a kővé válást. Számos példa ismeretes arra, hogy bizonyos napokon nem szabad kenyeret sütni, mert a kenyér kővé változik. Így pl. a Nagysárrét egész területén él az a hiedelem, hogy Úrnapján nem szabad kenyeret sütni, mert az kővé változik. A monda egyik hőmezővásárhelyi változatában a kenyér kővé válását az említett kecskés pásztor esetéhez hasonlóan a fősvénység idézte elő.

A Jézus Krisztus földön jártában keltében egyszer igen megéhezett, bement hát egy házhoz s kérte a gazdasszonyt, hogy amivel az Úr isten megáldotta! ...

De az asszony nagyon fősvény volt, azt mondta ő bizony nem adhat semmit, mert maga is a piacról él, most is más napja már, hogy egy falat kenyér nincs a háznál.

Pedig nem mondott igazat, mert hat kenyér meg egy cipő sült akkor is a kemencében. A Jézus tudta ezt nagyon jól, ezért midőn látta, hogy az asszony semmi nélkül elutasítja, azt mondja neki:

Ne is adjon hát az Úr Isten! Azzal elment a dolgára.

Mikor aztán az asszony a kemencéből szedné ki a kenyereket, uram fia! mi történt! egytől egyig mind kővé volt változva!

Ehhez hasonlóan több példa szerint a fősvénység a kővé válás oka. Erről szól a Turapatak mezején látható két kőoszlophoz kapcsolódó történet is. Eszerint a terület urasága éhező jobbágyságait nem segítette. Feleségével kővé változott.

Bornemisza példájához – mint isteni büntetéshez – legközelebb állnak azok a mondák, amelyek a gyermeke fenekét kenyérlángossal törülő asszonynak a kővé válásáról szólnak. Ilyen történetet az esemény helymegjelölése nélkül zempléni falvakban (Mogyoróska, Baskó) magam is hallottam. Szabó Lajos egy szerencsi pásztorcsaláddal kapcsolatban közöl egy mondát.

Gyerekkoromba, Tiszadabon hallottam én erről a szerencsi kőbárány esetiről, hogy hogy vált ez a farka bárány kővé. Ez a juhász, a felesége és a kis fiúcskája, pulija, szóval minden ami ott vót a körzetibe, az kővé vált.

Tehát így mesélték róla, hogy a feleség elvitte az ebédet és mikor a gyerekeknek szüksége vót férére való dolgára és elvégezte, a felesége a juhásznak szakított egy darab kenyérlángost és kitörölte a gyerek fenekét vele. Kővé vált az egész család.

Tehát azt mondták a régi öregek, az Úristen azért attá ezt a csudát, amér az ő szent kenyérét nem becsülte meg. Ez Ond fel, a szerencsi hegyódalba van.

A kővé válással kapcsolatos népmondai történetek az írók, költők képzeletét is megihlették. Mikszáth Kálmán *A pribeli kőasszony* című elbeszélésében a Nógráddal határos Pribel nevű falu határában a hegytetőn látható kőszobor és kisebb-nagyobb kővek létrejötteinek a népi magyarázatát írja le. A történet jó párhuzam a fent említett kecskés pásztor és kecskéinek kővé válásához: azonos alakzatok hasonló magyarázathoz szolgálnak alapul. A gazdag pásztor átkot mond a szolgálójára, aki saját céljára megfeji a kecskéket. Ebben a mondában is zsugori, fősvény a gazda, de nem ő, hanem a tolvaj bűnhődik.

Tompa Mihály több költeményének a kővé vált személyekről szóló népmonda az inspirálója. Így pl. feldolgozta a Lipóc „várnak átellenében” öleiben gyermekét szívére ölelő kőasszony szomorú történetét (*A kőasszony*). Az *ünneprontók* című verse az ünnepen is dolgozó testvérek kővé válásáról szól. A versbeli monda a Regéc várához (Abaúj m.) közeli hegyen látható kőalakhoz kapcsolódik. Egy másik költeményben a leányoktól pártát lopó vénlány önmagának kívánja a kővé válást, csak hogy övé maradjon a párta. A kívánsága teljesül: *A pártás maig ott áll / Monok mellett a határba (A párta tolvaj)*.

Szintén a kövé válásról szól *A bojtár* című költemény. Egy bojtár, akinek elpusztult a nyája, kezében egy kis bárányt az ég felé tartva kövé változott.

A példákat bőséggel szaporíthatjuk mind a szájhagyományból, mind a műirodalomból. Mindezek jól mutatják, hogy a kövé válás hiedelme változatos formában él a magyar folklórban. Ezt a mondai, hiedelmi motívumot Bornemisza példája révén évszázadokra vezethetjük vissza. A papnak az ostyát erőszak ellenére sem lett volna szabad a ló szájába tenni. Ezért kellett bűnhődnie. Az említett párhuzamokban az okok hasonlóak: elítélendő cselekvés, megalázó magatartás, bűnös tett, erkölcsi, hitbeli, közösségi szabályok megsértése.

DER GLAUBE AN DAS FESTVERDERBEN-FESTENTWEIHEN UND DAS ERSTARREN ZU STEIN IN DER POSTILLE DES PETER BORNEMISZA

Der Nachlaß von Peter Bornemisza bietet der Folkloreforschung eine schier unerschöpfliche Quelle. Vorliegende Schrift behandelt das Vorkommen der beiden Glaubensansichten, beziehungsweise deren folkloristischen Beziehungen.

Das Festverderben (Festentweihen kommt bei Bornemisza unter dem Kapitel mit dem Titel *Die, die das Fest nicht weihten* am Seitenrand vor. In den Sagen und im Volksglauben arbeiten und tanzen die Festverderber trotz des Verbotes an Sonntagen und Feiertagen oder verrichten andere, für das Fest unwürdige Arbeiten. Bornemisza nennt diese Handlungen Götzendienerei, Festentweihung und hält den Teufel für den Anstifter. Die Studie beschäftigt sich mit den diesbezüglichen europäischen folkloristischen Parallelen, beziehungsweise mit deren bestrafung, – zum Beispiel dem Erstarren zu Stein.

Das zweite Kapitel untersucht den Glaubenskreis des zu Stein erstarrten Pferdes und Reiters. Die hierzu gehörende Geschichte ist im IV. Band der Bornemisza Predikation enthalten. Der zweite Teil der Publikation zieht dessen Angaben gemeinsam mit den aus der rezenten Folkloresammlung entspringenden Lehren in Betracht.

Zoltán Ujváry

A NÉPI ELBESZÉLÉSKULTÚRA VÁLTOZÁSAI A HANGONY VÖLGYÉBEN

DÖMÖTÖR ÁKOS

Míg Istvánffy Gyula a múlt században a matyók körében¹ és Pintér Sándor a palócoktól² számos tündérmesét jegyzett fel, addig a hetvenes évek derekán végzett néprajzi terepmunkám alkalmával azt tapasztaltam a Hangony völgyének négy községében, hogy a népi elbeszéléskultúra szerkezete teljesen átalakult az utóbbi száz esztendő elmúltával. A hosszú lélegzetű tündérmese úgyszólván teljesen kiszorult a táji szájhagyományozódságból. A hiedelemmondai tradíció viszont igen élénken újult fel még a középkorúak emlékezetében is. Az eredetmondák archaikus rétegét a helybeli cigányok őrizték meg. A helyi környezettel szoros kapcsolatot mutató és magyarázó történeti mondák számos tapasztalati tényét őriztek meg, hogy némelykor vándormotívumokkal gazdagítsák a régió hagyományvilágát.

A népi próza alakulásának fontos jellemzője volt, hogy a falusi adomázgatást fokozatosan a városi viccek egyre erőteljesebb jelentkezése váltotta fel. Paradox jelenség, hogy az azóta napvilágot látó viccgűjtemények egy-két évtizednyi késéssel adtak hírt egy olyan szájhagyománybeli anyagról, amely az archaikus táji társadalmakban bizonyos mértékig elterjedésnek örvendett.

A Hangony-völgyi szájhagyomány másik jelenkori vonásaként figyeltem meg, hogy a falucsúfolók a négy községben főleg a televíziózás és a modern vicckultúra hatására kiegészültek új elbeszélésekkel vagy prózai anyagokkal. Emellett megmaradt a borsodszentgyörgyiekre (disznósdiaakra) való irányulás mint az elbeszéléskör kristályosodási tényezője. Régi vándoranekdoták és új helyi tradicionális prózai anyagok rendeződtek a borsodszentgyörgyiekről szóló falucsúfolók körébe. Így tehát azt lehet mondani, hogy a tündérmesei műfaj eltűnésével, a városi kultúra hatásaként jelentkező modern viccekkel szemben a táji hagyományvilág belső fejlődéstendenciájának erejét is meg lehetett állapítani.

A HIEDELEMMONDÁK JELENSÉGEGYÜTTÉSE A HANGONY-VÖLGYIEKNÉL

A néphiedelmek jelentős részében fordult elő a *boszorkány* alakja. Kizárólag a negatív, vagyis a rontó mágiát gyakorolta. Horváth Béláné 1977 decemberében elmondta nekem Hangonyban, hogy Borcsa néni úgy rontotta meg a teheneket, azok véres tejet adtak, vagy tejük elapadt (D2083.2.1. mot.). Látható, hogy ez a hiedelemmotívum a világon szerte elterjedt. A magyar nyelvterület hiedelemvilágában közismert (Bihari L/1. V *1/A). A Hangony-völgyi boszorkánymondák nagy részében a rontó személyét név szerint megjelölték. Domaházán 1976 szeptemberében hallottam a következő többemű hi-

1 Istvánffy Gyula: Palóc népköltési gyűjtemény. Miskolc, 1963.

2 Pintér Sándor: A népmesékről. XIII. eredeti palóc népmesével. Losonc, 1891.

edelemmondát: „Elek Ember Ágostonnét boszorkánynak tartották furcsa nézése és viselkedése miatt. Mikor a domaházi asszonyok az Alföldön dolgoztak, idegenek vették észre, hogy este 2 és 3 óra között eltűnt az asszony, majd 3 órakor jött be a hálóba. Biztosan Domaházán járt addig seprűnyélen. Két asszony is leesett az emeletes ágyról. Azt mondták, hogy valaki onnan lelökte őket.” A domaházi monda folytatásából kiderült, nemcsak nő, hanem férfi is lehetett boszorkány: „Az Elek Ember István berakta a lábait a kerékbe, és csodálatos módon kihúzta a lábát, amikor megindultak a lovak. Nagyon értett a lovakhoz. Az egyik lónak megcsavarta a farkát, úgy megindult, hogy mások nem tudták megállítani.” Az ózdi vasgyárba járó domaházaiak még a munkahelyen is csúfolták Elek Embert Istvánt, ha a takarító a falhoz állította a seprőt: „Itt van egy seprűnyél! Ezen lovagolt anyád!”

Domaházán az egyik boszorkány szemmel verte meg a bejáró kohásznak a gyermekét, akinek végül az arlói gyógyító ember adta vissza az egészségét. A ceredi javasasszonyról, Csányi Margitról Villányi Péter adott hírt Zabar községből.³ Gyógyításáról a domaházaiak is tudtak, a betegek sikeres felépüléséről már húsz esztendővel ezelőtt meséltek nekem. És itt most eljutunk a *szemmelverés* (D2071. mot.) képzetköréhez, amely Ipolyi Arnold ismertetése szerint visszanyúlik az ókori szerzőkre, és hazai boszorkánypeinkben bő utalásokat találhatunk erre.⁴ Rontás értelemben a Heves megyei Gyöngyöspatáról előkerült nyelvészeti adat a szemmelverésről.⁵ Az aszalói cigányság körében a szemmelverés mint a rontás fajtája a *benghez* kötődött.⁶

A szemmelverés káros hatásáról tudott maga a boszorkány is az egyik hangonyi adatközlő szerint, de alig tudott ellene tenni: „Zabina néni nagyon furcsa vót. Mindig lesütötte a szemét. Tudta, hogy árt a szeme.” Tehát a boszorkány nem akart mindig rontani, de a sors kényének ő is ki volt szolgáltatva. Rontását úgy próbálták elhárítani, hogy észrevétlenül levágtak a ruhájából, vagy bekormozták az éjszaka síró kisgyermeket. Félelmük csak feltámadt, ha a boszorkány hírében álló öregasszony nyomukba eredt, és kérésükre, hogy hová megyen, egy árva kukkot sem válaszolt.

Az egyik domaházai adatközlő elmondta 1976 szeptemberében, hogy „Kisbenedek Hamir Vencelné boszorkán vót”. Majd így folytatta: „Meg akarta rontani a lányomat, Marikát. Hozott két tojást a boszorkán asszony. A kishány meg elkezdett sírni. A feleségem meg azt mondta, hogy dobd ki a tojást. Az öregasszony azt mondta, dehogynak dobjuk a tojást. Nem vót mese. Kidobta a tojást. Csupa vér vót. Másnap szalonnát hozott az öregasszony. Feleségem eldobta a szalonnát: – Fáni néni, ha ezeket el nem hagyja, akkor kolbászba aprítom!”

A magyar hiedelemvilágban ez a motívum, miszerint a tudós bába bosszúból embe-
reket rontott, igen elterjedt (Bihari L/7 II *2/A). A tojás mint a rontás eszköze végső soron összefüggött a mágikus eljárásokban másutt gyakran előforduló tejjel, amelyre nem egyszer irányult a pusztító varázslás. Bihari Anna jó néhány dunántúli feljegyzésről adott számot, amelyek arról szóltak, hogy a boszorkány állat alakban megfejte a teheneket (Bihari L/I V *1/B). Ennek a hiedelemtípusnak az előfordulása nemcsak azért érdekes, mert földrajzi elterjedéséről alkotott képünket teszi pontosabbá. A teheneket megfejő boszorkány az egyik 1977-ből származó Hangony-völgyi szövegváltozatban mitikus figura. Alakja hiperbolizált. Csodálatosan megnövekszik, így lépi át a folyót. Állata egy hatal-

3 Villányi Péter: Zabari mesék és mondák. Debrecen, 1992. 146sq., num. 162–164.

4 Ipolyi Arnold: Magyar mythologia. Pest, 1854. 400sq.

5 Nyr. 1977. évf., 99.

6 Orosz László: Aszaló cigányai. In: Szülőföldünk, Borsod. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei honismereti gyűjtők fóruma. Miskolc, 1970. 36sq.

mas, kutya méretű macska. Nem szabad haladásában gátolni, ezt parancsolja a józan ész. A boszorkányok tejre vagy tojásra irányuló káros tevékenységének emléke azt bizonyította, hogy a hetvenes években, sőt még később is elevenen élt a Hangony völgyében az ipari társadalom előtti vidéki tudat, amely a korábbi paraszti gazdálkodásban gyökerezett. A paraszti gazdaságokban előállított termékekre (tej, tojás stb.) irányult a települések lakóinak figyelme. Ezeknek a termékeknek mennyiségi és minőségi alakulása a parasztcsalád létkérdése volt. A boszorkány lett a bűnbak, aki az ekörül kialakult és létező feszültséget levezette.

A boszorkányképzetkör igen élénken élt a Hangony-völgyiek hitvilágában, ami azt bizonyította, hogy a termékenységvarázslás hitelét nem vonták kétségbe. Sőt, a táj lakói bárhogy is törekedtek egyenlőségre, a szabványosított konzervatív szokásrendszer görcsös betartására, az egyéni különbségek annál élesebben ugrottak ki. Nevetve mondták, hogy valakinek az kell az utcában, mint ami a szomszédnak van. A mágiikus tevélegesség fejeződött ki a harmszedésben (D1796. mot.; D759. mot.), amelyet úgy írt le Hendrik Anna 1976. december 26-án Hangonyban nekem, hogy a boszorkány valamit szedett a hamvasba, közben mormogott: „Szedem a harmatot, mind az egészet”. Annyi tejet adott a *tehen*, hogy még a hídlásról is folyt. A harmszedés mágiája nemcsak a legelmaradottabb tanyákon maradt meg, hanem a Hangony völgyének közésgéiben. Legalábbis emlékképpen. Környező népeinknél való jelenléte mutatja a harmszedés képzetének európai elterjedtségét.⁷

A hangonyi boszorkánymondákból élesen kirajzolódott a rontás fajtája és iránya. A boszorkány gyakran rontott gyermekeket (G271.1. mot.), és ellene faszénnel védekeztek, mint ahogy azt Hangonyban, 1976 karácsonyán elmondták: „Ha a faszén nem merült le a vízbe, a gyermek nem vót megnézve. Ha a faszén lemerült, meg vót rontva.” Domaházán hallottam 1976 szeptemberében Ortó Sándorné Szabó Anna 56 éves asszonytól, hogy egy gyönyörű nőt tett beteggé a boszorkány (G263.4. mot.). Domaházáról származott az elbűvölő teremtés, de Centerben volt férjnél.

Félelemmel tekintettek a mocsarakra. Egyesek szerint ilyen helyeken csuda dolgok történtek. Hangonyban, 1977 decemberének végén hallottam a furcsa és hátborzongató történetet: „A Bellér-kerből nézték egyszer, hogy a mocsolyából tűz csapott ki. Az ember csuromvizesen igyekezett haza. Alig tudott hazamenni.”

A boszorkány büntetésszerű bosszúállásának motívuma (G269.10.1. mot.) világszerte elterjedt különféle összefüggésben. A repülő boszorkány embereket szokott elragadni (G242.7. mot.) a hiedelmek tanúsága szerint. A nemzetközileg ismert elbeszélés-motívum a Dobra helyi földrajzi elnevezéshez kapcsolódott egyik feljegyzésben. Erről Horváth Béláné így nyilatkozott Hangonyban, 1977 decemberében: „Egy embert a mocsolyába lökött a boszorkán. Majd ment, és imádkozott. A Dobra-tetőn hurcolták meg.” Bár ez a hiedelemtörténet, miszerint a kísértet éjjel embert meghurcolt, közismert volt, erről a tájról hiányoztak az adatok (Bihari C II *1).

A halottakról szóló képzetkörből származnak a dobáló szellemekre vonatkozó utalások (F470sqq.). Az egész magyar nyelvterületről származnak feljegyzések, amelyek a hiedelemmonda-típust sokoldalúan határozzák meg: „A kísértet éjjel zörög, leveri a falról az edényeket” – így foglalta össze Bihari Anna a cselekmény alapvető vázát (Bihari C II *7). A hetvenes évek második feléből származó feljegyzésem táji előfordulásával kiegészítette a mondatípus elterjedési térképét, ugyanakkor vallott a hiedelem helyi társa-

⁷ Róheim Géza: Magyar néphit és népszokások. Bp. 1925. 45–53.

dalomba való beágyazottságáról: „A meghalásról a halottak jelet adnak. Amikor megzörrent a tányér, azután meghalt Rózsi néni. Még a padon is hallottuk a zörgést” (F470sqq.).

A halottal szembeni viselkedésük ambivalenciáról tanúskodott.. Az, hogy a tükröt letakarták halál esetén, vagy ugyanekkor leállították a faliorát, azt bizonyította, hogy féltetek a gonosz szellem jelentkezésétől (G303.6.1.14. mot.). Ekkor még külön *tükörlekötő* ruhát tartottak otthon, amivel a halottas házban befedték a tükröt.⁸

Érdekelte őket a túlvilág. Emlegettek egy történetet egykori püspökök találkozásáról haláluk után. „Nem úgy van, ahogy te mondtad, de úgy sem, ahogy én mondtam” – jelentette ki az egyik főpap a társának (E499. mot.). A hiedelemmondai elbeszélés feltehetően egy vallásos ponyvairat szájhagyományba való lecsapódása volt.

A halottal ugyanakkor mindenképpen szerettek volna találkozni. Nem nyugodtak bele az elmúlás végérvényességébe. Éppen ezért fordultak a látóasszonyhoz, hogy kapcsolatot teremtsenek szeretett halottjukkal. A putnoki látóasszonyról számos történetet sikerült feljegyezni Domaházán 1976 szeptemberében. Az egyik elbeszélésben a putnoki tudóssasszony elmondta a szomorú anyának, hogy 14 éves lánya mindenbe bele nyugodott, csak a ruháját bepiszkította.

Egyik domaházi adatközlőm úgy nyilatkozott 1976 szeptemberében, hogy a putnoki látóasszony egyszer azt közölte egy rendőrrel: „Menjen haza, mert a gyermeke halva lesz.” A rendőr sietve hazatért, és a gyermek már meghalt (H184. mot.: Recognition of miraculous sight of seer). Korábban a rendőr el akarta vinni a tudós asszonyt. Mióta ez megtörtént, azóta nem bántották.⁹

Más fantasztikus elbeszélésben arról szóltak Domaházán 1976 szeptemberében tett látogatásom idején, hogy egy halott fiú jelentkezett a látóasszonynál (H184. mot.): „El-tűnt egy fiú. A tudós asszony meg azt mondta, hogy meglesz a fiú. Három hét múlva. A hulla ezután kétszer jelentkezett a tudós asszonynál. A füle és a haja nem volt meg”.¹⁰

Misa Mari hangonyi boszorkány és társai

Maga a boszorkány személye volt a hiedelemmondák egy nagy csoportjának kristályosodási pontja. A boszorkány viselkedése elütött a többi emberétől. A hangonyi boszorkányhoz, Misa Marihoz számos csodás és félelmetes történetet kapcsoltak. Az egyik hiedelemmonda szerint „a Misa Mari mindig félt egyedül aludni. Fáni néni pedig mindig ott aludt nála. Amikor felébredt, a Misa Mari soha nem vót a szobába. Akkó vót boszorkányoskodni, amikó Fáni néni a szobába vót. Akkor *hívődött el*, hogy Misa Mari boszorkán. Fáni néni, az is vót a bíróságon tanúnak”. Ugyanezt mesélték Elek Ember Ágostonnéról Domaházán, amit már korábban ismertettem. *A boszorkányelbeszélések ciklusainak elemei sokban megegyeztek egymással, legfeljebb a személy különbözött egymástól. A boszorkány konkrét személye volt az aktualizáció pontja, az újjáalkotás ösztönzője és a fantasztikum látszólagos hitelesítője.*

Misa Mariról váltig állították, hogy boszorkány. Bizton hajtogatták róla, még macska képeben megjelent: „Elég az hozzá, hogy Felvégi Gézáéknál vót egy ember az istállóban. Az azt mondta, hogy ott vót egy fekete macska. Ez a Cseh gyerek olyan hun-cut vót. Hát elkapta a macskát.

– Tegyük a tőkére! Verjük szét a fejét, hogy megtudjuk, ki a boszorkán.

8 NL 5, 379sq.

9 *Czövek Judit*: Halottlátók a magyar néphagyományban. Debrecen, 1987. 92. 2. történet, 473. láb.

10 *Czövek* i. m. 90., 464. láb. (Hasonló történet).

A macska megszólalt. Így tudódott ki, hogy Misa Mari boszorkán. Amikor megverték, azt mondta, hogy egy fa szállt rá. Lestál Marci Mari vót a boszorkán neve. 1939–40-ben vót a boszorkányper.” (S. gy.)

Misa Marit, aki ott lakott a Kis soron, Hangonyban, még a gyerekek is jól ismerték. „*Három, négy, Nyald ki a Misa Mariét!*” – csúfolták egymást. Most már elbontották a boszorkány hangonyi házát, de az idős asszonyok még mindig emlékeznek arra, amikor sírós gyermekeiknek a nyakába mákszemnyi gyöngyöket raktak szemmelverés ellen. Csecsemőiknek a *fülik hátát* megkormozták, nehogy még Misa Mari, az ördögös szüle vagy Zabina néni, a gonosz rontó vénasszony okozzon bajt a csöppségekben!

Nemcsak Misa Marit, hanem más hangonyi vénasszonyt is gyanúsítottak boszorkányos praktikával. Dul Katu mamáról állították a régiek, a csordás azért nem tudta áthajtani a bikát a hídon, mert a csavaros eszű öreg néember elvárásolta az állatot: „A tónál a bikát nem tudták áthajtani. Hát mi lehet? Dul Katu mama a híd alatt guggolt, kezében egy tál sóval. Azér nem tudott a bika átmenni a hídon.”

Totyakos Borcsa, a *pacalos*, nagy természetű boszorkány szörnyű végzetéről híven regélt a helyi közösség: „Totyakos Borcsa mikor halálozott, azt mondták a régiek, hogy a boszorkány nehezen tud meghalni, kezébe *tojuseprőt* adtak, nehogy átadja valakinek a tudományát. Ha kezet fogott valakivel, átadta a tudományát. Demeter körzeti orvossal szemben lakott Totyakos Borcsa. Olyan *pacalos* vót, jó mejjes” (G286. mot.: Initiation in-to witchcraft).

Az Ózd környéki fekete asszony sorsjelző alakja Urajból került Hangonyba. Meglehetősen kilógott az itteni boszorkánymondák közül: „Urajon a nagy asszony szótlánul keresztülment a kerítésen, és átlépte a folyót. Kis feje vót, nagyon magas vót. A fiúk nem tudtak átmenni utána.”

A mágikus életézés átalakulása legendai-történeti keretben

A cigányok elkülönüléséről és lopásuk eredetéről szóló eredetmondát éppen Bogdán Béla domaházi bejáró munkástól hallottam 1976. szeptember 13-án: „Miért vannak a cigányok a földön? Mikor Krisztust felszegezték a keresztfára, az egyik cigány ellopott onnan egy szöveget. Így Krisztust csak három szöggel szögezték fel. Azóta az Isten elkülönítette a cigányokat a többi embertől. Tényleg Krisztus két lábát egymásra tették, és egy szöggel verték át”.¹¹

Az eredetmonda karancskeszi változatában Jézus megbocsátása is megvan, ami Bogdán Béla szövegéből hiányzik. Viszont a lábak egymásra tévése a karancskeszi szövegben nincs meg. Az eredetmonda, amelyben a cigányok ellopják a szöveget Krisztus felfeszítésekor, Európa népeinél széltében-hosszában elterjedést mutat (A1674.1. mot.: Why gypsy may steal: helpful at crucifixion; Balys *1638). Ines Köhler értékes áttekintő tanulmányában éppen arra mutatott rá, hogy a cigányok szöglopásának eredetmondája a szegény elesettekkel való együttézés egyik szemléletes bizonyítéka.¹²

A magyarsággal együttélő etnikumok sorsának mondai indoklása láthatóan érdekelte Bogdán Bélát. Nyilván ezért mondta el nekem domaházi látogatásom idején a következő eredetmagyarázó mondát: „Miért nem esznek a zsidók disznóhúst? Mikor Krisztus urunk a földön járt, bement egy házba. Egy zsidó asszony a teknő alá bújt.

11 *Fejős Zoltán*: Hiedelemrendszer, szöveg, közösség 1, Bp. 1985. 197., num. 408.

12 *Köhler-Zülch, Ines*: Die Geschichte der Kreuznägel: Version oder Gegenversion? Überlegungen zu Roma-Varianten. In: *Telling Reality*. Folklore Studies in Memory of Bengt Holbek. Copenhagen-Turku, 1993. 219–234.

Kérdezte Krisztus, hogy mi van a teknő alatt. A zsidók azt válaszolták, hogy egy anyakoca a malacaival.

Megnézték, hát így vót. Azóta nem esznek a zsidók disznóhúst, mert az a disznó az a zsidó asszony vót.”

Az eredetmagyarázó monda központi motívuma, a büntetésül kirótt átváltozás (D66l. mot.: Transformation as punishment) világszerte elterjedt. A magyar változat a délvidéki Doroszlórról arra mutat, hogy ez az eredetmonda-típus az egész magyar nyelvterületen ismertté vált.¹³

A történetiség helyi mondai csomópontja

A helyi lakosok fantáziáját megmozgatta a község neve. A domaháziai községük nevét Dom vitézzel hozták kapcsolatba: „Domaházát Doma vagy Dom vitézről nevezték el, aki a törökök idején rlapította a községet. Előkerült egy kutyabőr a helyi templom padjáról” (Domaháza, 1976. szeptember 13.).

A kissikátoriak a domaházi községnév-magyarázó monda helyett tréfás anekdotát emlegettek: „Kissikátorból még a meszes is visszafordul. Azt mondta a meszes: –Kissikátor, Domaháza, itt verjen meg Szűz Mária!” (Kissikátor, 1976. október 19.).

Az ózdiak érezték, hogy a domaháziai községnév-magyarázata „sántít”, és a tréfás kissikátori anekdotát nyelvi ismereteikkel egészítették ki: „A tót ment haza, és azt hajtogatta: – Ides doma! Haza!

Magyarul és tótul is mondta. Innen nevezték el Domaházának.” (Elmondta: Horémusz László 68 éves ny. főművezető Ózdon, 1976. szeptember 20-án).

A helyiek tudatában különféle történeti rétegek keveredtek. Így nem lehetett csodálni, hogy a rokonsági tudat alapján az 1848/49-es szabadságharc emlékei a tájon ismert és tevékenykedő betyárral, Vidróczkival kerültek összefüggésbe, mint ahogy arról Holló Istvánné Elek Piroska 47 éves domaházi asszony szólt 1976. szeptember 13-án: „Holló Rackó József Aradon vót 1849-ben. Megtizedelték őket. Néhányan kiszöktek a toronyból. A másik dédapám, Kisbenedek Kisandrás András betyár vót. Barátja Holló Kande János. Állítólag Vidróczki veje vót”.

A domaháziaiak, de még a Hangony-völgyiek történeti tudatában fontos szerepet játszott *Vörösvár*, vagy ahogy a helyiek mondták: *Veresvár*. Egyes domaházi parasztok a Vörösvártól faragott köveket hoztak, azzal nyomtatták a káposztát. Mondták, hogy Elek István Józsefnek faragott káposztaköve van, amit Vörösvárról hozott. Korábban Dobossy László kutatta a Hangony-völgyi várak emlékeit. Úgy foglalta össze eredményeit, hogy Vörösvár Domaháza mellett a cseh huszitáké volt, akik kincseket ástak el ott.¹⁴

Lényegében az élő és tovább élő helyi néphagyomány ugyanerről szólt. Elek Csank János 27 éves domaházi lakos, bejáró munkás 1976. szeptember 12-én ezt mondta az erdőrengetegbe bújtatott, sejtelmes építményről: „A Vörösvár valamilyen rablóvár vót. Találtak is ott egy régi fegyvert. Legalább hatszáz éves vót. Az egyik embernek pontos térképe vót az alaprajzáról, de elárulta magát, és elvitték tőle. A faluhoz közelebb van Fülel vára. Az is rablók rejtkehelye vót”.

További mondai elemekkel bővül a Vörösvárról szóló kép a következő domaházi elbeszélésben, amelyet szintén 1976 szeptemberében hallottam: „A Veresvárt két álló hétig ásta napszamosokkal együtt Szőke Lajos malomtulajdonos, de nem talált ott semmit. Azt mondták régen, hogy a Veresvárnál, ott lehet kincset találni, ha az ember olyan

13 Kovács E.: Doroszló hiedelemvilága. Újvidék, 1982. 94., num. 630.

14 Dobossy László: Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. Miskolc, 1975. 22.

helyen ás, ahová a napsugár először esik. Mi is korán kimentünk. Figyeltük a napsugarat, és ott kezdtünk ásni. De hallja-e, mint ahogy maga sem talált semmit, mi sem leltünk semmit”.

Ebben a mondában éppen az a figyelemreméltó, hogy a *kincset jelző fény vagy napsugár* (N532. mot.) világszerte elterjedt elbeszélésmotívuma itt a Domaháza környékén lévő Vörösvárhoz kapcsolódott. Dobossy László Vörösvárnál sok mindent összegyűjtött. Említette, hogy többen megfigyelték: mélybe zuhan a ledobott kő a titokzatos romok közelében. A Vörösvárnak állítólag van egy elfalazott része. Alagútja, a hegy belsőjében meghúzódó kincse a legendák ködébe vész.¹⁵

Vörösvár élő helyi mondaképző valóság. A Pesti Riport 1994. január 14-i számában Márton Ferenc újságíró cikkében is olvashattam a jelenkori kincskeresőkről: „...a mai Domaháza község mellett emelkedett egykoron a Vörösvár, és már romjai is alig láthatók, a falak maradványát benőtték a bokrok. Ennek ellenére sokan keresik fel – de nem turisták, hanem kincsvadászok. A környéken elevenen élő hagyomány azt tartja, hogy az ódon kövek középkori eredetű, hatalmas kincseket rejtenek. A fáma szerint *Vidrőczki Marci*, a messze földön hírhedt haramia errefelé *bujkált* a pandúrok elől, és itt, a vár falainál ásta el összerablott vagyonát”. Az elbeszéléshagyomány mozgásával kapcsolatban Vörösvár különböző mondai elemek találkozásának csomópontja, amely egyesítette a középkori kincsekről szóló változékony elbeszéléseket az újkori betyárromantika táji motívumaival. Ismerünk a Bodroglakból, az ottani Leányvárról olyan történeteket, hogy a husziták várukba kincseket, asszonyokat és lányokat hurcoltak.¹⁶ Ezek a távoli párhuzamok bizonyos magyarázatul szolgálhatnak a domaházi Vörösvár mondavilágának megértéséhez.

GYERMEKKORI CSÚFOLÓ VERSIKÉKTŐL A FALUCSÚFOLÓ TÖRTÉNETEKIG

A sötét tónusú, sejtelmes boszorkánymondák félelmes világát oldotta fel a falucsúfolók derűje. A Hangony völgyének négy községében a tréfás, csipkelődő történeteket kivétel nélkül a borsodszentgyörgyiekhez kötötték. Mivel a község korábbi neve Disznósd volt, már ez eleve humoros célponttá tette a szegény borsodszentgyörgyieket.

Valahogy a csúfolódó tréfalkozásba már gyermekkortól fogva belenevelődtek a völgy lakói. Voltak olyan versikék, amelyekkel bárkit lehetett csúfolni: Laboda, Szaroda. Kisbögre, Szarok a pittyedre. Villamos, Apád fasza csillagos! Némely esetben a csúfoló versike több formában élt: A híd alatt mosnak, A te szádba fosnak. A híd alatt szekereznek, A te szádba szart keresnek. A csúfoló versike esetében a *felelgetős forma* is megjelent: Utánozó majom, Kapd fel a szarom! Én felkapom vasvillával, És azt a te szádba nyomom – válaszolta a csúfolt gyerek. A csúfoló versben némelykor szóláshasonlatként jelent meg egy-egy személy említése, és ez átvezetett a személyeket csúfoló versekhez: Pattogj, pattogj, kukorica, Mint a Kovács Zsuzsa fara! (Ezt a versikét főleg kukoricapatogtatás idején mondogatták.) A csúfoló versikék gyakran meghatározott személynevekre vagy személynevekre vonatkoztak, mint pl. a következők: *Alajos*, az orra olajos. *Lajos*, a füle ganajos. *Esztí*, szereted-e ezt itt? (Megverik a feneküket.) *Zsuzsika*, lába közt a muzsika. Csúnya *Jutka*, bújj a lyukba! *Balázs*, csípjén meg a darázs! Ott van *Frédi*, boldon, aki nézi.

¹⁵ Dobossy i. m. 21–23.

¹⁶ Balassa Iván: Lápok, falvak, emberek. Bodroglak. Bp. 1975. 23.

Igazán nem lehet csodálni, hogy a Hangony-völgy katolikus községeiben különösnek tűntek a germán eredetű személynevek (Alfréd, Alajos), szokatlanul csengett a héber, ótestamentumi eredetű Eszter. A héber származású Zsuzsanna név ellenben gyakori női személynév volt, hiszen Szent Zsuzsannát jól ismerték a keresztény vallásos hagyományból, és a latin történeti előzményekre visszanyúló *Balázs* jól beillett a magyar katolikus szakrális tradíciók közé, hiszen mint szent közvetítő személyiség alakjához főleg a Balázs-járás szokása kapcsolódott. Hát mit lehet gondolni az ófrancia eredetű *Lajos* személynévről, amely valamikor igen elterjedt volt, de nem ezen a tájon.

A gyermekkori csúfolókban olykor-olykor az etnikumok iránt tanúsított idegenkedés is kifejeződött: Cigány, cigány, cikk-cikk-cikk./Szaros pacal rád illik. *Vagy*: Cigány, cigány, cikk-cikk-cikk./Az ágy alá fiadzik.

A falucsúfolók tájon belül és kívül

A felnőtt lakosság körében a csúfolt embercsoport a más, esetleg szomszédban vagy közelben lévő faluközösség. A falucsúfolók zömmel prózai történetek. Gyakran vándorló népi anekdoták. A következő falucsúfoló történetek viszonylag jól meghatározhatók a rendelkezésre álló típuskatalógusok szerint.

A torony füve

„Szengyörgyön ősszel hordták be a termént. Hát a búzának, az árpának a szél kihordott belőle magvat, és fölhordta a templomtoronyba. Késő ősszel jött a nagy esőzés, megázott, kikelték és kihajtott.

Azt mondja az egyik koma a másiknak: – Nézd már te, koma, de jó széna van a tetőn! Még ződ is. Tetejibe.

– Jó ez, koma, jó lenne ez a bikának!

– Te koma, vigyük föl a bikát!

– Már hogy visszük fel hát a bikát?

– Ne törődj véлле, majd én megcsinálom.

Úgy is vót. Mentek, felvittek egy nagy csigát. Föltették a templomtorony tetejébe. Rá a kötelet, leengedték, rá a bika nyakára.

Vagy hat ember elkezdte húzni a bikát. Hát már, ugye, a bika mikó félig fenn vót, fuldoklott fenn, a nyelve lógott ki, megszólal az egyik: – Nézd mán, koma, hogy leledzik érte! Mán a nyálacska is úgy folyik! Mán a nyelvcskáját is kiengedte.” (Elmondta: Dul Zoltán 25 éves darukormányos Hangonyban, 1976. október 15-én.)

A templomtoronyba felhúzott bika történetét a Hangony-völgy mind a négy községében egyaránt jól ismerték. Ujváry Zoltán Gömörből származó változatával bizonyította, hogy *A templomtoronyba felhúzott bika* a tájon jól ismert cselekménytípus.¹⁷ Viga Gyula a Bodroglakból a falucsúfoló történet olyan verses előfordulásait fedezte fel, amelyek a cselekménytípus ismeretlen láncszemét hozták napvilágra. Viga recens folklór adataival bebizonyította, hogy *a csúfoló rigmusok egy évszázaddal ezelőtt szervesen összefüggtek*. A falucsúfoló anekdotákban a konkrét személyeket kifaragó elemek jelen voltak és összekapcsolódtak egymással.¹⁸ A torony fűvéről szóló anekdota nálunk már a századforduló előtt kalendáriumban megjelent.¹⁹ Ez a tény alátámasztja Thompson meg-

¹⁷ *Ujváry Zoltán*: Adomák Gömörből. Debrecen, 1988. 288., num. IV.

¹⁸ *Viga Gyula*: Hármast határon. Tanulmányok a Bodroglak változó népi kultúrájáról. Miskolc, 1996. 180., 30. lábuj.

¹⁹ *György Lajos*: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Bp. 1934. 211., num. 231.

állapítását, miszerint a történet irodalmi úton terjedt.²⁰ Ujváry Zoltán gömői és Viga Gyula bodroghközi néprajzi-folklorisztikai feltárásai viszont a típusfejlődés ismeretlen részleteit hozták napvilágra.

A tető megkenése hájjal

„A második világháborúban történt ez. Hájjal kenték meg a tetőt, hogy a bomba lecsússzon róla”. (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Domaházán, 1976. szeptember 7-én.) A föld megszírozásáról szóló anekdota eddigi kimutatásaink szerint 11 változatban ismeretes a magyar prózafolklórban (MNK 6, 67sq., AaTh 1231* mt.). A jelenlegi domaházi szöveg új típus, mert benne nem a föld, hanem a tető hájjal való megkenéséről van szó.

Krumplilaska a lemezjátszón

„A borsodszentgyörgyiek a krumplilaskát a lemezjátszóra tették.” (Elmondta: Medve Laci József 74 éves nyugdíjas segédmunkás Kissikátorban, 1976. október 19-én.) A falucsúfoló történet *A kendő gyanánt kimosott lepény* (AaTh 1273C*) típusal vethető össze, de attól igen erősen eltér. Kétségtelenül az *összetévesztések* motívumán alapul.

Aszfaltúszók

„Két borsodszentgyörgyi ment az úton ez év júliusában. Megolvadt az aszfalt. Az egyik azt mondta a másiknak: – Gyere, ússzuk át a Sajót!

Erre a másik beleugrott, és beleragadt.

Azt mondja a másik: – Nem lehet, mert be van fagyva!

Ez júliusban vót. A kórházban azt mondták nekik az orvosok: – Na, úszók! Gyöjjenek!”

(Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. október 19-én.)

A történet tipológiai szempontból *A megúszott kenderföld* (AaTh 1290) anekdotához áll legközelebb, annak korszerűsített formája. Az anekdota külföldi irodalmához ld.: BP 3, 205. Ez a forma az *aszfaltúszókról* teljesen ismeretlen a folklórgyűjtemények tanúsága szerint.

A légy felhajtása a padlásra

„A borsodszentgyörgyiek felhajtották a legyet a padlásra, és elvették a létrát, hogy le ne jöjjön.” (Elmondta: Medve Szakó István 31 éves betanított munkás Kissikátorban, 1976. október 28-án.)

A falucsúfoló történet ismeretes a magyar prózafolklórban (MNK 1310II*, Szabadulás a légytől). Hét változatát tartja számon bibliográfiánk (MNK 6, 160). A jelenlegi kissikátori változat egyedül bizonyítja, hogy a típus ezen a tájon jól ismert.

A felpofozott malac

„A disznósdiaik a malacot felpofozták, mert nem érte fel a vályút. A disznót úgy hizlalják, hogy dagadtra verik.” (Elmondta: Kocsik Tóth József 34 éves szakmunkás Kissikátorban, 1976. október 19-én.)

A felpofozott malacról szóló anekdota jól ismert falucsúfoló típus (MNK 1310VI*, A felpofozott malac). Tizenkét változatát tartja nyilván folklór bibliográfiánk (MNK 6,

²⁰ Thompson, Stith: *The Folktale*. Berkeley–Los Angeles–London, 1977. 191.

163sq.). Az újabban előkerült, gyűjtött szövegek világosan mutatják, hogy ez a típus a tájon közkedvelt, mint pl. Gömörben a dereskiekről²¹ és Bodroglóközben a páciniakról.²²

A vastag hamvas megszólalt

„Disznósdon a vastag hamvas megszólalt.” (Elmondta: Kocsik Tóth Béláné Virágh Amália 33 éves boltvezető Kissikátorban, 1976. október 19-én.)

Annak a falucsúfoló anekdotának, mely szerint az ostoba emberek a gyalogutat vászonnak vélik (MNK 1319III*), két változata került elő (MNK 6, 184). A kissikátori szöveg csak összevethető a számontartott típusal, de azzal nem egyezik meg.

A templom eltolása

„Bíró Pál vezérigazgatót meghítták védnöknek, mikó Disznósd Borsodszentgyörgy lett. A templomot el akarták tolni. A kabátját lerakta a templom mellé. Egy cigánygyerek meg ellopta.

– A kabátomra toltátok a templomot – kiáltotta Bíró kétségbeesetten.” (Elmondta: Holló József 76 éves nyugdíjas segédmunkás Kissikátorban, 1976. október 20-án.)

Az *eltolt templom* anekdotájának (AaTh 1326.mt.) 33 változatát tartja számon bibliográfiái áttekintésünk (MNK 6, 196-198). Elfeledett szövegeket említtek, amikor Saláta György *Bombák és kartácsok* című soproni, évszám nélkül megjelent gyűjteményére utalok (6., 35. old.), amelyben a szóban forgó anekdotatípus felbukkant. Újabban is találkoztam ezzel az anekdotával (Székely góbéságok. Bp. 1990. 79sq.).

Az *eltolt templom* anekdotájának kissikátori szövegében az igen érdekes, hogy Bíró Pál vezérigazgatót, az Ózdi Kohászati Üzemek egyik vezetőjét említette a tréfás történet újraalkotója. Így a nyelvi határokat átlépő anekdota az élő mesefolklor részévé vált. Az aktualizálás Holló József előadásmódjának egyik sajátja volt.

A holdvilág kihúzása a patakból

„A borsodszentgyörgyiek kihúzták a holdvilágot a patakból. Megpillantották a Palyinánál a víztócsában a holdvilágot. Az egyikük hozott hazulról egy kampót, és ketten beakasztották a vízbe. A kampó valahogyan beakadt egy gyökérbe. Erőlködésükben hátraestek. Akkor meglátták a holdat: – Na, ugye, kihúztuk! – kiáltottak fel.” (Elmondta: Holló József 76 éves nyugdíjas segédmunkás Kissikátorban, 1976. október 20-án.)

A hold *megívásának* motívuma (J791.1. mot.) nemzetközileg jól ismert (StDict. 1, 325). Holló József előadásában a *Palyina* földrajzi név említése az aktualizálás eszköze, amely az általánosan elterjedt cselekménytípust hitelesítette.

A meglőtt kolbász

„A vékony kolbászt elejtette az egyik szentgyörgyi. A másik meglötte mint ikrás kígyót.

Nem lövöm már tovább, mert több lesz belőle – jegyezte meg végül.” (Elmondta: Gálík József 61 éves ÓKÜ-dolgozó Kissikátorban, 1976. október 21-én.)

A történet rövid szólássá vált: „A disznósdiai agyonlőtték a hurkát” – mondogatták tréfálkozva. A humoros anekdota középpontjában az a motívum áll, amely szerint *a boldond nem ismeri a kolbászt* (J1732.1. mot., AaTh 1339A mt.). A nemzetközi katalógus csak egy változatát tüntette fel, mégpedig az észtektől. Azóta a lettektől is feljegyzésre

21 Ujváry i. m. 290.

22 Viga i. m. 175.

került egy változata (AM *1339A mt.). A kissikatori szövegváltozat értékét éppen az jelenti, hogy nemzetközi összehasonlításban is ritka cselekménytípus került elő ebből a régióból.

A margarin nyársra húzása

„Azzal csúfolják a borsodszentgyörgyieket, hogy nyársra húzták a margarint.” (Elmondta: Elek Szószóló Ferenc 33 éves segédmunkás Domaházán, 1976. szeptember 7-én.)

Már a magyar mesefolklórban ismertté vált *A megsütött szőlőgerezd* anekdotája (BN 1324*), amely bekerült az új bibliográfiai kézikönyvünkbe (MNK 1339CI* mt.). A régi anekdota korszerűsödött azzal, hogy nem a szőlőgerezdet sütötték meg, hanem a margarint húzták nyársra. Az ismert cselekmény borsodszentgyörgyiekhez kötése szintén aktualizáció volt, amelyet korszerűsítő tendencia kísért.

Harangozás a kecskenyájnak

„A borsodszentgyörgyiek a kecskenyáj elébe harangoztak. Azt hitték, hogy a szentkutasok jönnek.” (Elmondta: Elek Szószóló Ferenc 33 éves segédmunkás Domaházán, 1976. szeptember 7-én.)

Lényegében ez a helyi anekdota *A püspökvárók* (MNK 1340*I) típusának átalakításával keletkezett. A püspökvárók története arról szól, hogy a tyukász szekerét püspöki hintónak nézik egy falu ostoba lakói, és meghúzzák a harangot. Olyan típus is van, amelyben szünyograj miatt verik félre a harangokat. Azt hiszik az együgyűek, hogy füstfelhő (MNK 1340*V). A domaházi szöveghez egy gömöri anekdota áll közel, amelyben az eltévedt malacnak harangoznak.²³ Úgy tűnik, hogy Ujváry professzor egyértelműen bizonyította ezzel az említett történet ökotipikus jellegét.

A mákos csík megfésülése

Kocsik József 34 éves szakmunkás Kissikátorban, 1976. október 19-én nevetve jegyezte meg a borsodszentgyörgyiekről: „A mákos csíkot megfésülték, hogy sima legyen”. A nemzetközi folklórban ismert cselekménytípus, *A megköszörült ködmön* (AaTh 1349J*) ettől lényegesen eltér. Ujváry Zoltán gömöri szövegváltozata, miszerint a kecsőiek a mákos csíkot megborotvták, bizonyítja, hogy ez a falucsúfoló történet a tájon elterjedt, és viszonylag egységes formát mutat.²⁴ A Veszprém megyei Zalagyömrőről előkerült szövegváltozat az elbeszéléstípus magyar nyelvterületen való diffúziójáról ad tanúságot.²⁵

A sorompóhoz kötött kecske

A következő falucsúfoló anekdota így hangzik: „A borsodszentgyörgyi ember a kecskéjét a sorompóhoz kötötte. Mikor elment a vonat, körülnézett az ember. Hát nincs se sorompó, se kecske.” (Elmondta: Bellér Fürjes Józsefné szül. Varga Füst Margit 72 éves htb. Szentsimonban, 1977. november 20-án.)

Az anekdotatípus (Hogyan tanult meg repülni a kecske?, MNK 1349VIII*) eddig csak a romániai magyarság körében volt ismeretes. Csernavölgyi Antal Gernyeszegen,

²³ Ujváry i. m. 289.

²⁴ Ujváry i. m. 289.

²⁵ Balogh Lajos és Ördög Ferenc (szerk.): Veszprém megye földrajzi nevei 1, Bp. 1982. 52.

1940-ben jegyezte fel egy változatát.²⁶ Tudtommal a jelenlegi szöveg a barkók körében a típus első rögzített változata.

A következő falucsúfoló elbeszéléseket tipológiailag nem tudtam meghatározni. Úgy tűnik, hogy ezek új képződmények a Hangony-völgyi elbeszéléskultúrában.

Hangyás csík mint mákos csík

„A szentsimoniak megették a hangyás csíkot, mert azt hitték, mákos csík.” (Elmondta: Horváth Béláné szül. Hendrik Anna nyugdíjas betanított munkás Hangonyban, 1976. november 20-án.)

Széna az autónak

„A borsodszentgyörgyiek az elakadt munkásautót szénával csalogatták: – Gyere, gyere! Az autó elé szénát raktak, hogy ne morogjon.” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. október 19-én.)

Panorámabuszból akvárium I.

„A borsodszentgyörgyiek a panorámabuszból akváriumot csináltak.” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. október 19-én.)

Panorámabuszból akvárium II.

„Tavaly az egész Ózd területén a régi buszokat kicserélték új panorámabuszokra. Hát, ugye, Szentgyörgyre sem a régi faros busz ment, hanem ment az új panoráma.

A parasztoznak egyből megtetszett: – Na, ez jó lesz nekünk akváriumnak!

El is foglalták, felfordították, hogy a víz ne menjék ki belőle. Teletöltötték vízzel.

– Ha már víz van benne, koma – mondja a másiknak –, akkor tegyünk bele halat is!

Beletették a díszhalat. Hát ott vót szépen a falu közepén. Mindenki állt, nézette:

– Hát mit tegyünk még bele? Mit tegyünk bele?

A szentgyörgyieket úgy csúfolják, hogy kacsák. A szentgyörgyiek beletették a kacsát is.

Mennek ki másnap.

– Koma, hol van, aszongya, a hal?

– A kacsák megették.” (Elmondta Dul Zoltán 25 éves darukormányos Hangonyban, 1976. november 7-én.)

Cipőt méretre

„A dísznósdí asszony ment férjének cipőt vásárolni. A két kezét úgy tartotta útközben, hogy megmutathassa a méretet. A hódoscsépányi keresztnél keresztet vetett, és ekkor szélesebbre vette a méretet. A férjének emiatt túl nagy cipőt vásárolt.

– Mért vettél ilyen nagy cipőt? – kérdezte a férje.

– A csépányi keresztnél rontottam el.” (Elmondta: Bogdán Béla 55 éves betanított munkás Domaházán, 1976. szeptember 8-án.) Változat: Hannach Domjan/Siewert Daniella: Nagy viccencklopédia. Bp. 1996. 610sq. Ebben a szövegváltozatban a borsodszentgyörgyi asszony helyett a chelmi zsidóról van szó.

²⁶ Székelyek, góbék, mócok. Bp. 1990. 27sq.

A villany sikertelen elfújása

„Aszonták, hogy amikor a villant bevezették, az asszony izélte, hogy elfújja a lámpát. Hát osztán az urának mondta: – Gyere mán, akárhogy fújom, nem alszik el.

Hiába, mer mán villany vóut, ő meg a petróleumlámpához vóut szokva.

Meg hát ilyenkor pünkösdkor le szoktak járni Szentkútho. Oda, amoda én is vótam valamikó. Osztán valami kecskenyáj vót a parton, a hegyen. Osztán várták, mikor bejöttek vóna a faluba, hát látták, hogy a sok fehér kecske ott van, aszonták, hogy a búcsúsok jönnek, és elkezdték nekik harangozni.

Meg valami hamvas leesett, osztán azt mondták, hogy *Disznósdon a gumikacsa leesett, agyonütött három cigánygyereket.*” (Elmondta: Medve József 76 éves nyugdíjas gyári munkás Kissikátorban, 1977. május 15-én.)

Ez a falucsúfoló történet három lokális típus kombinációja. A villanyt elfújni igyekvő asszony anekdotája kiegészül a kecskenyájnak szóló harangozással, majd az egészet a borsodszentgyörgyiekre vonatkozó csúfoló rigmus zárja le.

Kerékpárt a lucernásba!

„A kipukkadt kerékpárgumival a kerékpárt betolták a lucernásba, azt hitték, hogy felpuffad.” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. október 20-án.)

A bakancs elültetése

„A borsodszentgyörgyiek elvetették a bakancsot, mert kevés volt, hogy több legyen. A bilgericsizmát elásták, mert azt hitték, hogy terem.” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. október 20-án.)

A bolond és a tévébemondónő

„A borsodszentgyörgyi legény a tévékészülék alá nézett. A csinos bemondónő szoknyája alá akart betekinteni.” (Elmondta: Elek Szószóló Ferenc 33 éves segédmunkás Domaházán, 1976. szeptember 8-án.)

Disznósd mint főváros

„A borsodszentgyörgyiek azt mondták, amikor a második világháború alatt a határukba esett le egy bomba: – Azt hitték rólunk, hogy itt a főváros!” (Elmondta: Horváth Béláné szül. Hendrik Anna 56 éves nyugdíjas bejáró munkás Hangonyban, 1976. december 26-án.)

Rózsa Sándor képe a papírpénzen

„A disznósdiaik az ötszázásra Rózsa Sándort tették volna. Mert régen az erdőbe járt, most a zsebbe tegyék.” (Elmondta: Elek Szószóló Ferenc 33 éves segédmunkás Domaházán, 1976. szeptember 7-én.)

A cinke felszaggatása

„A disznósdiaik a cinkét felszaggatták, mert azt hitték, hogy kukoricaganca.” (Elmondta: Elek Szószóló Ferenc 33 éves segédmunkás Domaházán, 1976. szeptember 7-én.)

Szalonna helyett szappan

„A disznósdiaik szalonna helyett megették a szappant.” (Elmondta: Medve Ágnes 18 éves könyvtáros Kissikátorban, 1976. szeptember 10-én.)

A borsodszentgyörgyiek tettei

„Maigret Borsodszentgyörgyön nyomoz. Judy ott tanít, a Clerens ott postás, a Zorrót pedig ott fogták el. A borsodszentgyörgyiek eltemették Benyovszkyt. A borsodszentgyörgyiek felfogadták a Bubo doktort.” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 33 éves műszerész Kissikátorban, 1976. szeptember 16-án.)

Zorro lova Borsodszentgyörgyön

„Azt meg tetszik mondani, hogy hol van Zorrónak a lova? A szentgyörgyiek elfogták, jó zabbal meghizlalták, és azzal szántják a kerteket.

És a Repülj páva? Azt megduggatták, és levágták húsvétra.” (Elmondta: Dul Zoltán 25 éves darukormányos Hangonyban, 1976. november 20-án.)

Vers a Hangony-völgyiekről

„Bolyki bugyogósok,
Szentsimonyi rációk,
Hangonyi cigányok
Megették a hangyás csíkot,
Azt hitték, hogy mákos.”

(Elmondta: Horváth Béláné szül. Hendrik Anna 56 éves nyugdíjas betanított munkás Hangonyban, 1977. május 14-én.)

Ezt a versikét a falusorolók közül ismerjük (MNK 1940A*). Közel álló párhuzamait rögzítette Ujváry Zoltán²⁷ és Paládi-Kovács Attila²⁸ is.

Luftballon a teheneknek

„Azt meg tetszik nekem tudni mondani, hogy a luftballont hogy fújják fel? Kiviszik kora reggel a lóherébe, vagyis a lucernásba. A tehen, ha zölden megeszi a lóherét, akkor felfúvódik tőle. Ők is, a szentgyörgyiek kirakták a sok luftballont, hogy felfúvódjon tőle.” (Elmondta: Dul Zoltán 25 éves darukormányos Hangonyban, 1976. november 7-én.)

Kaszálás helikopterrel

„Akkor megint a szentgyörgyiek járkálnak a falu közt. Nézegnek. Hát lássák, hogy ott van egy repülőgép. Hát jön lefele.

– Hát koma – aszongya –, nem is repülőgép.

– Hát mi?

– Ez helikopter! De jó, ha leszállnak!

Egy magaslat helyen szalad ki az öreg bácsi, aszongya: – Kaszálni gyött, ugye? Vágja mán le az enyémet is! Nem sok, csak két hold!” (Elmondta: Dul Zoltán 25 éves darukormányos Hangonyban, 1976. november 7-én.)

27 Falucsúfolók Gömörből. Múzeumi Kurír 46 (1984). évf., 63–66.

28 Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Gömör néprajza XIV. Debrecen, 1988. 165–168.

Vaskerítés mellett fakerítés

„Ez egy igazi történet. Egy disznódi a vaskerítése mellé egy fakerítést csináltattott.” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. szeptember 7-én.)

A hosszú vezeték nem melegít

„Az egyik disznódi azt mondta a villanyvezetékéről: – Hosszú a vezeték, ezért nem melegít.” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. szeptember 7-én.)

Meteorológiai ballon mint gumikacsa

„Állítólag valamelyik meteorológiai állomás egyik ballona leszállt hozzájuk, a disznódiakhoz. Azt mondták a borsodszentgyörgyiek, hogy *gumikacsa*. Azóta kácsáknak csúfolják őket.” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. szeptember 7-én.)

Rigmus a disznódiakról

„Disznósdon a gumikacsa leesett,
Agyonütött három cigánygyereket.” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. október 19-én.)

Rigmus a szentgyörgyiekről

„Szentgyörgyön a gumikacsa leesett,
Agyonütött három cigánygyereket.” (Elmondta: Bellér Béla 71 éves segédmunkás Szentsimonban 1977. január 15-én.)

Kacsaország

„Szentgyörgyön esett le a gumikacsa. Ezért a falut tréfából *Kacsaország*nak nevezik.” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. október 19-én.)

Kacsa Julis Kissikátorban

„Kissikátorban egy asszonyt Kacsa Julisnak hívtak, mert Borsodszentgyörgyről származott.” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. október 19-én.)

Rigmus

„Bánatos a kacsa,
Mert alacsony a hasa,
Eső az esik,
Nincs kalocsnija.” (Elmondta: Márton Árpád bejáró munkás Domaházán, 1976. szeptember 11-én.)

Kiáltás a disznódiakról

„Hülye Disznósd,
Jönnek a *kacsák!*” (Elmondta: Márton Árpád bejáró munkás Domaházán, 1976. szeptember 11-én.)

Borsodszentgyörgyi csúfnevei

„Disznósd, Szentdisznósd, Malacfalva, Kucufalva, Szentkucufalva.” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. október 19-én.)

A borsodszentgyörgyi öregasszony és a tévémondó

„A tévében a bemondónó azt mondta: – Jó reggelt, kedves hallgatóim!

Erre a borsodszentgyörgyi öregasszony mentegetőzött: – Ne tessék szétnézni, még nem söpörtem!” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. október 19-én.)

A borsodszentgyörgyi öregasszony és Kudlik Juli

„A borsodszentgyörgyi öregasszony így szólt Kudlik Julinak, amikor vadonatúj tévéjének képernyőjén megjelent az ismert bemondónó: – *Ne tessék szétnézni a lakásban! Még nem takarítottam.* Mikor a tévészerelők elmondták a néaninek, hogy a bemondónó nem látja őt, csak hitetlenkedett.” (Elmondta: Kanta Istvánné szül. Elek Zimányi Mária Bolha 43 éves htb. Domaházán, 1976. szeptember 7-én.)

Az ózdi szobor utat mutat a borsodszentgyörgyieknek

„Ózdon áll egy női szobor. Kezét előre tartja. Azt mondják tréfásan, azért, hogy a borsodszentgyörgyiek megtalálják a buszmegállót.” (Elmondta: Kisbenedek Béla 52 éves betanított munkás Domaházán, 1976. szeptember 8-án.)

Az antenna kifestése

„A borsodszentgyörgyiek kifestették az antennát, hogy *színes adás* legyen.” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. október 19-én.)

A templom zárva

„A pap egyszer megbetegedett Borsodszentgyörgyön. A helyi lakosok kiírták a templomra: *Istenhiány miatt zárva.*” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. október 19-én.)

Jó napot, vitéz úr!

„Mikor átmentek a bejáró dolgozók, a gyakorlatozó honvédség papírmásé katonát tett ki.

– Jó estét, vitéz úr! – így köszöntek neki a borsodszentgyörgyiek.” (Elmondta: Elek Szószóló Ferenc 33 éves segédmunkás Domaházán, 1976. szeptember 7-én.)

A szamár mint víziló

„A szamár belement a mocsolyába. Meglátta az egyik disznósdit:

– Né! Ott egy víziló!

Azóta rajtuk maradt a víziló gúnynév.” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. október 19-én.)

Táji viccek a megújuló falucsúfolókés a hagyományos anekdoták között

A tréfás anekdotikus történetek azt bizonyították, hogy a falucsúfolók a felnőttek világában átalakultak, és a közösségek összetartó ereje fejeződött ki bennük. A hagyományos táji kötődésű anekdoták helyébe fokozatosan a városi viccek léptek. Nagyon érdekes azonban, hogy a viccek is átalakuláson mentek át. A viccek némelyike a Hangony

völgyében beilleszkedett a borsodszentgyörgyiekről szóló falucsúfolók helyi ciklusába. Ezt bizonyította az alábbi tréfás történet: „A disznósdai asszony bement vásárolni a háztartási boltba, Ózdra. Ilyen háztartási gépet akart venni vagy vett is.

Azt mondja neki az üzletvezető, hogy hát: – Hova való maga, néni?

– Szentgyörgyre.

– Ezek a gépek mind villamos árammal működnek.

Aszongya: – Jaj – aszongya –, majdnem elfelejtettem, tessék mán adni egy kilót!”

(Elmondta: Dul Zoltán darukormányos Hangonyban, 1976. november 21-én).

A következő tréfás anekdota szintén falucsúfoló jellegű. A mesélő, Dul Zoltán darukormányos ebben már nem említette a disznósdiaikat: „Tanácsülés vót. Megvitatták, hogy a falunak locsolókocsit kellene venni, mer nagy a por. Hát megtudták, mi mennyibe kerül, ennyibe kerül a kocsi, annyiba a ló. Pénz kevés vót, nem futta, csak egy lóra.

Na, de felszólalt az egyik, hogy: – Akkor, kérem, hogy bírja el az egy ló a locsolókocsit, mikor sár lesz.” Tizenhárom évvel később ez a Hangony-völgyi anekdotavicc mint erdélyi tréfás történet jelent meg: Székely góbéságok 1990. 57.

Az egész porta mind klozett

„944-ben, amikor a bombázások vótak, az egyik gyári főmérnök, Temeszentandrásai Guido kiköltözött Borsodszentgyörgyre az egyik tagho. Az már nem jut eszembe, milyen Guszti, de Gusztinak hítták. Meghalt.

Majd egy alkalommal, amikor kikerűtek, akkor azt mondja a főmérnök úr a Gusztinak, hogy hát: – Guszti, hol van itt a vécé?

– Arra le, főmérnök úr, az egész porta mind klozett.” (Elmondta: Dul Zoltán 25 éves darukormányos Hangonyban, 1976. november 21-én).

Hogy dült fel az üst?

„Feldült az öntőszervelvény az acélműcsarnokban. Ment a főmérnök arra. Oszt kérdezte az egyik üstös embert, hogy hát hogy dült fel a szervelvény.

Aszongya: „Így e, főmérnök úr! Ledőlt oldalra.” (Elmondta: Dul Zoltán 25 éves darukormányos Hangonyban, 1976. november 21-én).

Megfogott az áram! I.

„A borsodszentgyörgyi ember pisált a villanyoszlopnál. Részezségében a farkát begombolta a gomblyukába, és ezért nem tudott kiegyenesedni. Elkezdett kiabálni: – Győjjenek, mert megfogott az áram!” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 33 éves műszerész Kissikátorban, 1976. október 19-én).

Megfogott az áram! II.

„Bevezették Szentgyörgyre a villanyt. Persze nagy mulatság lett, berűgtak a szentgyörgyiek. Majd ment haza két koma. No, osztán hát rájött a fűtűlés. Odaállt a villanyoszlopnak. Elintézte a dolgát. Tél vót. Nagykabát vót rajta. Gombolkozott össze. Hát hozzágombolta magát az oszlophoz.

Akkor oszt kiabált a komájának: – Koma, segítsél, megfogott az áram!” (Elmondta: Dul Zoltán 25 éves darukormányos Hangonyban, 1976. november 21-én).

Miért drágább a hús?

„A csirkék kopaszok, a tyúkok szülési szabadságon vannak, a disznó a bisztróban, az ökrök mennek a gyűlésre, megakad a szarvuk, és dutyiba dugják őket.” (Elmondta: Elek Szószóló Ferenc 33 éves segédmunkás Domaházán, 1976. szeptember 7-én).

Nagyon elterjedt vicctípus. Változatai: Röhrich, Lutz: Der Witz. Figuren, Formen, Funktion. Stuttgart, 1977. 210.; Katona Imre: Mi a különbség? Közéleti vicceinkről. Bp. 1980. 43., 74, num. 2.

Pista impotens

„Előbb hazajött a borsodszentgyörgyi lány a nászútról. Keservesen mondja az apjának: – Képzeld, apám, a Pista impotens!

– Hű, becsapott a disznó! Nekem azt mondta, hogy hengerész!” (Elmondta: Kocsik Tóth Béla 35 éves műszerész Kissikátorban, 1976. október 19-én).

Közismert vicctípus. A táji változattól eltérően a nyomtatott szövegben az impotens férfi azt mondja magáról, hogy mérnök. Változat: Fakultatív Szimmetria: Neves-sünk! Vicc- és anekdotagyűjtemény. Bp. 1991. 149.

Itt mindenki katolikus

„Ment a tanfelügyelő Szentgyörgyre az iskolába ellenőrizni. Hát osztán nem tudta, merre van az iskola, öreg nénit megkérdezi az úton: – No, aszongya, merre van a pedagóguslakás?

– Hű, fiam, nincsen itt pedagógus! Az egész falu katolikus.” (Elmondta: Dul Zoltán 25 éves darukormányos Hangonyban, 1976. november 21-én).

Közismert vicctípus. Városi szövegváltozatában (Köves József: A legjobb autós viccek. Bp. 1990. 67) az autós egy mechanikust keres, akivel megjavíttatná elromlott gépkocsiját. A hangonyi változat a borsodszentgyörgyiekhez kapcsolódik. Ennek az érdekes tanulsága, hogy *a városi vicckultúra a Hangony völgyében, a szájhagyományozásban igazodott a falucsúfolók már korábban kialakult ciklusához. Az általánosságban mozgó viccek ezen a tájon anekdotikus jellegűekké váltak a borsodszentgyörgyi faluközösséghez való kapcsolással.* Ez a hagyományozódási folyamat tendenciaként valósult meg, hiszen a városi viccek éreztették hatásukat a táji elbeszéléskultúra szerkezetének átalakításában.

Téged már nem csíp a légy!

„A szentgyörgyi ember mondja a halottnak: – Jó már neked! Téged már nem csíp a légy!” (Elmondta: Elek Csank Béla 41 éves bejáró munkás Domaházán, 1976. szeptember 7-én).

Meghalt a rongyos ruhájában

„– Meghalt – mondja valaki az apjáról.

– Miben? – kérdezik tőle.

– Abban a fekete rongyos ruhájában.” (Elmondta: Elek Csank Béla 41 éves bejáró munkás Domaházán, 1976. szeptember 7-én).

A cigánygyerek játszik

„A cigánygyerek játszik az apja tökével.

– Ezt megengedi? – kérdezik az apát.

– Naná! Majd borotvát adok a kezébe.” (Elmondta: Elek Csank Béla 41 éves bejáró munkás Domaházán, 1976. szeptember 7-én).

A cigány és az orvos

„Megkérdezi az orvos a rendelőben a cigányt:

– Dohányzik?

– Nem. Inkább innék valamit.” (Elmondta: Kollár Istvánné Czene Katalin 41 éves ápolónő Hangonyban, 1996. július 15-én). *Eltérő viccváltozata: Köves József: Nagy vicckönyv 1, Bp. 1995. 226. Ebben a cigány kijelenti az asszonyinak: „Pálinkát kérek, aztán elborozok, míg kész a tea”.*

A rendőr és a cigányok

„Majd mutatok maguknak embereket, akik dolgoznak!

– Jaj, rendőrbiztos úr, nem szeretjük a fantasztikus filmeket!” (Elmondta: Kollár Istvánné Czene Katalin 41 éves ápolónő Hangonyban, 1996. július 15-én).

Az engedelmes cigánygyerek

„Kérdezi valaki a cigányt: – Mondja, rendes a gyereke?

– Nagyon szófogadó gyerek! Egyszer mondtam, hogy baszd meg az anyádat. Azóta mindig azt csinálja.” (Elmondta: Kollár Istvánné Czene Katalin 41 éves ápolónő Hangonyban, 1996. július 15-én).

A cigány a feleségéről

„Kérdezik a cigányt, hogy mivel foglalkozik a felesége.

– A feleségem pedagógus. A laktanyában tanítja a bakákat.” (Elmondta: Kollár Istvánné Czene Katalin 41 éves ápolónő Hangonyban, 1996. július 15-én). *Változatok: Erőss László: Malac viccek. Bp. 1988. 124.; Lasz György: Lankadó gumibot. Rendőr-viccek, pajzánóságok. H. n. 1991. 118.*

Világosan látható, hogy az elmúlt másfél évtizedben átalakult a Hangony-völgy népének elbeszéléskultúrája. A hagyományos népköltészeti tradíció rendszerébe betörték a városi viccek, amelyek szétfeszítették a falucsúfolók ciklusának korábbi kereteit. Ez a folyamat már a hetvenes évek derekán elindult, de meglehetősen ellentmondásos módon. A régi falucsúfolók jelenléte igen erős volt még akkor. A városi viccek inkább beilleszkedtek a hagyományos elbeszélésrendszerbe, mintsem hogy önállóságukat megőrizve jelentek volna meg a tradicionális táji kultúra egészében. A Hangony-völgyi folklórt azonban állandóan élte a népnyelv varázslatosan szemléletes költészete.

A HANGONY-VÖLGYI NÉPNYELV KÖLTÉSZETE

A hétköznapi nyelv hemzseg a rímelő, lüktető szólásoktól, amelyek a nemzedékek életét gyermekkortól végigkísérik. „*Csibe bobos, kendermagos*” – mondják a kisgyermekek előtt a baromfiaknak. Ha véletlenül összekoccan a gyermek feje a felnőttével, az idősebb azt mondja a pityeregni készülő porontynak: „*Bokot üttünk, komák lettünk!*”. És a sírás rögtön mosolyra változik. „*Haskolj, Pista, gyön a labda!*” – ezt kiáltják játék közben a sihederek, ami azt jelenti, hogy 'feküdj hasra'. Mondhatná a bosszankodó felnőtt férfi, *teremtette*, de egy rímes szólás megszelídíti a durvaságot: „*Boszorkányos, Varga János!*” – kiáltják, és a dühkitörés helyett kitör a kacagás. Bizony, a hangonyi magyar nyelvnek – úgy látszik – gyógyító ereje van.

Az emberi viselkedés rengeteg esetét képszerűen elevenítik fel a Hangony-völgyi szólások. Ha valaki *farral kelt föl*, azt jelenti, hogy bosszús, más szóval bal lábbal ébredt. A büszke emberről jegyzik meg: *Olyan hegyesen áll, mint Katiban a gyerek*. Amikor ki-

húzza magát az illető, *úgy tartja magát, mint egy parasztpüspök*. A szótlanul ülő emberről jegyzik meg: *úgy ül, mint a putty*. Ha gyorsan fejlődik a fiatal fiú vagy lány, vagy hirtelenül lesz magas a termés: *úgy nő, mint a kender* – mondják. A bután mosolygó ember *bazsalyog, mint a rohadt tők*. Az élettől kicsattanó asszonynak az arca *piros, mint a bazsarózsa*. A szavanincs ember *hallgat, mint aki beszart*. A siránkozó ügyefogyott *nyekereg, mint akinek nem jutott káposztaföd*. Az ember, aki unja már társa ostobaságait, ingerülten jelenti ki: *Torkig vagyok veled, mint kisgyerek a szarban*.

A mindenbe belekottyintó oktondiról úgy tartják, hogy *ez minden szarban fakanál*. A kopasz emberre tréfásan mondják: *Huncut ember hamar kopaszodik*. A gazemberről úgy beszélnek, hogy *akasztottak mán tőle jobbat*.

A helyi viselkedési szabályoktól elütő eseteket finoman és képszerűen ítélte el a táji jellegű szólás a Hangony völgyében. Az anyjával együtt élő agglegény *egy hiten él a szülőjével*. Az egymáshoz még nem szokott fiatal házastársak *még meg sem ették együtt az új káposztát*. Az urát elhagyó feleség *elment szappant árulni*. Ha az asszony visszament férjéhez, azt kérdezték tőle: *Elkelt-e mán a szappan?* A válni készülő férjéről mondták, hogy *ugróban van*.

A rendetlenség elítélését tekintve a Hangony völgyében összetalálkozott az erkölcsi rend, a szépségfelfogás és a népnyelvi költészet. Érdekes, hogy a csúnyaság és a lustálkodás összefüggését a tájszavak összefüggése jól kifejezte. A *tesznye* szó 'csúnyá'-t jelent, a *tesznyélkedik* ige jelentése pedig 'illetlenkedik, lustálkodik'.

A lusta ember szájában *megalszik a tej*, a lassú ember *lába alatt nem nő a fű*. A lusta embernek tréfás megvetéssel mondják: *„Veled csak sűrűbben vannak, de nem többen”*.

A helyi szóláshasonlatok konkrét személyekkel hozták összefüggésbe a rendetlenség fogalmát. Dul Amália hangonyi lakos gúnyneve *Ficere Máli* volt. Ha valakiről azt mondták, hogy *olyan, mint Ficere Máli*, azt jelentette, az illető rendetlen vagy dilis. Ugyanezt jelentette a következő szóláshasonlat: *Olyan, mint Cigány Zsuzsi*.

Számos helyi szóláshasonlatnak meghatározott hagyományhátttere van. *Egy fogad van, mint a barboncásnak* – mondják, és az élénken élő garabonciás-hiedelemkörrel való kapcsolat nyilvánvaló. Ebben az esetben a szóláshasonlat nem a hiedelem eltűnési foka, hanem a hiedelem hatóerejének egyik bizonyítéka. A következő szóláshasonlat mögött is a népi próza húzódik meg háttérként: *„Olyan jó étvágya van, hogy a halott hasáról is megenné az ételt”*.

Ismeretes az a tréfás mese, amelyben az asszonyt nem ismeri meg az ördög mézben és tollak között (AaTh 1383. mt.). Nyilván ennek a humoros történetnek az emlékét őrizte meg a hangonyi szóláshasonlat: *„Úgy félsz a haláltól, mint az egyszerű asszony, aki a mézbe bútt előle”*.

Bizonyos közismert szóláshasonlatnak több redakciója is előkerült a Hangony völgyéből: *Pislog, mint miskolci nyúl a kocsonyában*. *Pislog, mint rimóci nyúl a kocsonyában*. Más vidéken más formában ismerik ezt a szóláshasonlatot. A Pest megyei Galgamácsán ilyen formában is előkerült: *Reszketsz, mint a csomádi kocsonya!* A szóláshasonlathoz fűződő történetet népszerűsége ellenére csak két változatban tartja számon mesebibliográfiánk (MNK 6, 252, 1349 XXVIII*). A szólás országsszerte elterjedt formájában a béka szokott pislogni a kocsonyában.²⁹ A szóláshasonlat táji eredetének tisztázásához hozzájárulhat az az adat, hogy Sátoraljaújhelyen, 1765. február 19-én előadott magyar katolikus iskoladrámában már ilyen formában elhangzott: *„reszket, mint a*

29 O. Nagy Gábor: Mi fán terem? Bp. 1988⁴. 112.

fagyos Kocsonya".³⁰ A szóláshasonlat ábrázolása fali dísztalakon és levelezőlapokon is elterjedt.

A Hangony-völgyi szóláshasonlatokban gyakran fordultak elő személynevek. Így számos szóláshasonlathoz helyi történet fűződött. Székely Bornyászék családjában egyszer, amikor sütöttek, összement a kenyér. Azóta mondogatják Hangonyban: „*Összeesett, mint a Bornyász kenyere*”. Ha valaki elveti magát, arról meg is jegyezték: *elbornyászkodott*. A Czene család egyik elődje, Czene atyus pásztor volt. Lefeküdt a Kovák-dűlőben, amikor legeltetett. Azóta járja a szólás: „*Megadta magát, mint Czene Kovákban*”. A vendégségben vagy látogatáskor ottmaradt emberről mondják trefásan: „*Indulóban van, mint az Espán szandálja*”. A rendetlen lakásról vagy elhanyagolt udvarról megvetéssel szólnak: „*Úgy néz ki, mint a Góciné ládája*”. A Horváth család ragadványnevét örizte meg az egyik hangonyi szólás: „*Húzza magát, mint Gyuro szentje a sarokban*”. A görnyedten ülő emberről csak így nyilatkoztak: „*Összeszakadt, mint a Kaszler kalapja*”. Kuna Dezső „bevándorolt” volt Hangonyban. Nevét megörizte a helyi szólás: „*Fázik, mint Kuna az aludttejtől*”. Suszták Sándor domaházi ember igen szerette a pogácsát. Állítólag harminckét pogácsát tizenkét harapással nyelt le. A jó étvágyú embert nem hagyták szó nélkül: „*Olyan e, mint a Suszták bácsi bogácsája*”. Ha pedig ostoba ember került eléjük, helyre tették maguk közt az illetőt: „*Olyan, mint a Tole kutyája és a Surának macskája*”.

A TÁJI ELBESZÉLÉSKULTÚRA AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ KUTATÁS MEGVILÁGÍTÁSÁBAN

A táj utóbbi két évtizedének megfigyelt folklórában a *belső mozgásokat*, érdekes jellegbeli változásokat kísérem figyelemmel. Néhány témában a folklorisztikai kutatások és publikációk lehetővé teszik, hogy az elbeszélésejlődés Hangony völgyén túlnyúló összefüggéseire rámutassak. A táji folklór újjáalkotásában mindig igyekszem érzékelteni a belső jellegzetességeket a távolra mutató összefüggések mellett.

Bimbó doktor anekdotájának összefüggései

Az ismert anekdotát Dul Zoltán 25 éves darukormányos mondta magnószalagra Hangonyban, 1976 októberében:

„Hát egy szentgyörgyi bácsi megbeszélte a komájával, hogy elmennek Pestre a kecskéjével a kecskét eladni. Velük is visznek két kecskét.

Felérnek Pestre, hát látják, ott van valami sárga. Hát bemennek a korcsmába. Kikötik a sárgához a kecskét. Nem tudták, ott van egy villamos.

Jönnek ki. Mind a kettőnek oda van a kecskéje. Nem találják. Az egyik ment az egyik útnak, a másik a másiknak.

Az egyik kérdezi: – Bimbókám, nem vagy itt? Bimbókám, gyere hozzám!

Mert úgy hívták Bimbónak a kecskét. Hát nem találja. Jár az egyik utcáról a másikra, egyik udvarból a másikba, bemegegy az egyik épületbe, hát egy irodaházba megyen végig. Látja az egyik helyen: Bimbó János igazgató.

Benyissa az ajtót, eltárja a kezét, aszongya: – Bimbókám! Ilyen hűtlen lettél hozzám? Ezért neveltelek két évig? És ezért pucooltalak? Most meg ilyen hűtlenül itthagytál?

30 Varga Imre: Pálos iskoladrámák. Bp. 1992. 112.

Az igazgató nem tudott semmit sem szólni. Hát megbeszélte véle, hogy másutt majd megtalálja. El is mentek egy másik helyre. Akkor megbeszélte vele: – Hát bácsikám, én nem a maga kecskéje vagyok, hanem én vagyok egy igazgató.

Nahát ez el is ment. Másutt is keresgéli összevissza, nem találja. Hát beesteledett. Bemegy egy szállodába. Ott talál egy egyágyas férőhelyet.

Hát bemegy. Szép fehéren meg volt terítve az ágy. Nem mert belefeküdni. Bebújt az ágy alá. Nemsokára később jött egy házaspár: – Nincs valami hely, ahol meghálnánk? Nézzük biztonság kedvéért azéért végig!

Mennek. Hát az egyik helyen lássák, hogy egyágyas. Elfekszenek rajta? Igen.

– Jó nekünk egyágyas is.

Az öreg meg ott feküdt az ágy alatt. Nem vették észre. Hát elkezdtek szerelmeskedni.

Azt mondja a hölgy a férfinak: – Szivem! Ha téged látlak, előttem látom az egész Budapest!

Az öreg bácsi kibújik az ágy alól, azt mondja: – Tessék mondani, az én kecskémet is?

A három cselekménytípusból álló világgjáró anekdota középpontjában *Bimbó, az ökörből lett igazgató* (AaTh 1675. mt.) áll. Az egész magyar nyelvterületen a *Bimbó* közismert ökörnév. Ujváry Zoltán idézett is egy régi gömöri népi verset: „Derék gyerek tudja csínnyát az ostornak; A *bimbót*, a darut jól tudja hajtani...”³¹ A Dunántúlon, a Veszprém megyei Kertán megtaláltam mint tehén- vagy ökörnevet: „A *bimbó* köznévből származik. Rendszerint tehénnek, ritkán ökörnek adják”.³² A Szamosháton kimondott ökörnév a *Bimbó*.³³ Arany János is így használta a Toldiban: „Itt hagynád a *Bimbót* s Lombárt a hajszását...”³⁴ A drávaszögi és szlavóniai munkamondóka sora is az ökörnek szól: „Csálé, *Bimbó*, barázdába!”³⁵ Sorolhatnám vég nélkül a példákat a magyar folklórból, mind azt bizonyítanák, hogy a *hangonyi anekdotában szereplő kecske eredetileg ökör volt*.

Miért változott az anekdotában az ökör kecskévé? Azért, mert a bevezetéképpen hozzákapcsolt tréfás történetben az ostoba ember a *kecskéjét* kötötte a villamoshoz. Ebben közrejátszott, hogy a szentgyörgyiekről szóló anekdotakörben jól ismerték a *sorompóhoz kötött kecske* humoros elbeszélését (MNK 1349VIII*, Hogyan tanult meg a kecske repülni?).

Ez a típuskombináció éppen úgy újdonság, mint a következő. A *bíróvá lett ökör* (AaTh 1675. mt.) anekdotájának tíz változatát ismeri nemzeti mesebibliográfiánk (MNK 7/C, 90sq.), és ezek egytől egyig önmagukban álló cselekménytípust képviselnek. Ez azért érdekes, mert ez az irodalmi eredetű anekdota megjelent a Kelet nagy gyűjteményében, az Ezeregyéjszakában, Naszreddin hodzsa tréfái között. Észak-Európában terjedt el a szájhagyományban, ahonnan Franciaországtól Indiáig megtalálta az útját.³⁶ A norvég mesekincsben már meg lehetett találni az AaTh 1313A + 1675 típuskombinációt.³⁷ Nyugat-Európában a *bíróvá lett ökör* anekdotája főleg az *Okos cserék* típussal kapcsolódott össze (BP 1, 59, not. 1., AaTh 1675 + 1642). Nálunk, magyaroknál a városi elbeszélés-

31 Népdal, színjáték, honismeret. Három fejezet Gömör néprajzához. Debrecen, 1992. 149.

32 Veszprém megyei honismereti tanulmányok 2, Veszprém, 1973. 131.

33 *Csűry Bálint*: Szamosháti Szótár I, Bp. 1935. 93.

34 *Pásztor Emil*: Toldi-szótár. Bp. 1986. 46.

35 *Katona Imre és Lábadi Károly*: Szedem szép rózsámat. Szabadka, 1986. B/III. 1. sz.

36 *Thompson, S.*: The Folktale. Berkeley–Los Angeles–London, 1977. 191.

37 *Alver, B.*: Ridder Skau og jomfru Dame. Oslo, 1969. 183sq., num 43.

hagyományban a harmincas évektől fogva viccé vált (Nagy Imre: Ötezer vicc [2001–3000]. III. köt. Bp. 1932. 201sq., num. 2846.).

A bíróvá lett ökör (AaTh 1675. mt.) anekdotájának hangonyi szövegváltozatában a cselekmény teljesen egyedül álló módon a *Látom az egész világot!* (AaTh 1355B) tí-pussal folytatódott. Ez teljesen ismeretlen jelenség a magyar prózafolklórban, hiszen az utóbbi cselekménytípus számontartott hazai nyolc változatában sehol sem fordul elő ez a kombináció (MNK 7/A, 39sq.). Szükséges rámutatnom a *Látom az egész világot!* (AaTh 1355B) típus előfordulásaira a viccgűjteményekben: Ember Mária: Viccgűjtemény. Bp. 1985. 125sq.; Föld S. Péter: Disznó viccek gyűjteménye. Bp. 1989. 36.; Földes Péter és Krenner István: Nagyon disznó viccek. Bp. 1995. 74sq.; Tvr hét 1995. évf., 50.sz. p. 45. Az anekdotatípus monografikus feldolgozásában sem fordult elő az AaTh 1675 + 1355B kombináció.³⁸ Így, az összehasonlító elbeszéléskutatás fényében értékelhető igazán a hangonyi anekdota újjáalkotásának eredetisége és valódi értéke.

A celli búcsú hangonyi legendájának eredetkérdése

Czene Istvánné Hendrik Ilona 1989. július 12-én egy kis füzetkébe másolta le a kéresemre a celli búcsú verses legendáját, amit 1941-ben a hangonyi iskolában tanult az akkori negyedik elemi osztályos olvasókönyvből:

Mélységes erdők sűrűjén át magányos út vezet,
Az úton egy szegény, sápadt, erőtlen asszonyka lépeget.
Gonosz hely, rablónép tanyája az esti éjre vár,
„Megállj!” – hangzik a sűrűségből, a sápadt nő megáll.
Kibukkannak nyolcan is, előlép a rablónép ura,
„Hová ballagsz te, sápadt asszony?” – „A celli búcsúra.”
„Mit viszel a celli Máriának? Mutasd a kincsedet!”
„Nem viszek én neki semmit, csak tiszta szívemet!”
Fogják, motozzák, de hiába, szegénynek semmije,
Elő, elő hát a szívét, hogy igazán hadd vigye...
Melléből éles, gyilkos késsel kitépik a szívét,
Kötényébe dobják: „Most indulj, és vigyed!”
Az asszony, ó csodák csodája, nem hull a földre, nem,
Köténykáját kezébe fogja, megindul csendesen.
Arcán a holtak sárgasága, ruhája tiszta vér,
Az égen hajnal pírja reszket, amikor Cellbe ér.
De hallgat: mi zsi-bong a légben, hang, milliónyi hang.
Cellben magától megszólamlík, zeng-bong a sok harang.
A pap miséjét abbahagyja, felkelnek a hívek,
Mindenkit egy érzés ragad meg, mindenki megy, siet.
Égő gyertyákkal tódulnak kifelé, ki szívét hozza Máriának, a véres nő felé.
Könnyel fogadják, védve hozzák az Úr házába őt,
Hol végre összerogy szegény a drága Szűz előtt.
A Szűzanyának márványszobra az oltárról lelép,
Kezébe veszi halk fohász közt a jó asszony szívét.
Míg könnytől, vértől, ázva-fázva félholtan fekszik ott,
Ím mellén forradás sem látszik, belül a szív dobog.

³⁸ Wehse, R.: Ehebruch belauscht. Enzyklopädie des Märchens 3, 1055–1065.

Az ámulattól, a csodától meghatva áll a nép,
Ragyogó díszbe öltözködve új pap mond új misét.
És szinte fel az égig harsog a háladó ima,
Hozsanna néked, Isten anyja, áldott Szűz Mária!

A hangonyi kisiskolások Endrődi Sándor *A celli búcsú* című versét tanulták meg, amelyet részletesen ismertetett Lévay Mihály könyvében: „A celli búcsú legendájában elmondja a költő, hogy a szegény asszony megindult a rengeteg erdön keresztül, hogy elzarándokoljon a celli Máriához. Útközben rablók támadtak rá s követelték, hogy adja át kincseit, amelyeket a celli Máriának visz. A szegény asszony szégyenkezve vallotta meg, hogy nem visz egyebet, mint tiszta szívét, hisz nincs is egyebe. Hiába motozták, nem találtak nála semmit, mire dühükben kivágták szívét s a kezébe adták, hogy most igazán vigye a celli Máriának. Az asszony nem hullt a földre, kötényébe fogta kivágott szívét és megindult csöndesen: arcán a holtak sárgasága, ruhája csupa vér s az égen már a hajnal pírja reszket, mikor Cellhez ér. És ebben a pillanatban megszólal Cellben minden hang...”³⁹

A celli búcsú legendáját ponyván Bedő Mihály jelentette meg Budapesten évszám feltüntetése nélkül, valószínűleg a 19. század második felében, Bagó Márton és fia nyomdájára kiadásában *A rablók által szívetől megfosztott leány bucsujárása Nagy Mária-Czellben* címmel. A ponyvára került legenda felnőttek számára és érzéki részletességgel adta elő a lány megtámadását és szívének kivágását. A vallásos szokások pontos említésével a ponyvafeldolgozás a búcsújárók életéhez állt közel. Igazán nem lehet csodálni, hogy a legenda ponyvafeldolgozását esztétikai és didaktikai szempontból is figyelmen kívül hagyták a népiskolai olvasókönyvek összeállítói és szerkesztői:

Egykor a buzgó leány szent ájtatossággal
Mária-Czellbe indul olvasójával.
Sötét felhők homálya borítá az utat,
Sűrű felhőkbe borult a kék égboltozat.
Az úr angyalát végzé a jámbor leányka,
Imádkozzál érettünk Istennek szent anyja.
De az ájtatos imát hangok szakíták meg,
Az erdő sűrűjében fegyverek csörögnek.
És csakhamar zord arczu rablók körülfozták
A leányt, ki ég felé tartja olvasóját.
Megállj! szóltak a rablók, ha kedves életed,
Add ide, mi nálad van: ruhád és pénzedet.
Meggyújtott lámpafénynél kés villog kezökben,
A leány szeliden néz a rablók szemébe.
És így szólt: jó emberek, nekem pénzem nincsen,
E drága szent olvasó egyetlen egy kincsem.
Szűz Máriához megyek, hogy kegyelmet adjon,
Szívemet viszem el, mert neki nem kell vagyon.
De hát hol van szíved? szólottak a rablók.
Nem látunk nálad mást, mint azt a fa-olvasót.
És gunyosan folytatták: hogyha nincsen pénzed,

39 A boldogságos Szűz Mária élete, tisztelete, szenthelyei, legendái. Bp. 1935. 451.

Megnézzük: hogyan viszed kezedbe szivedet.
Nem tudjátok, mit tesztek, szólt szeliden a lány,
Bocsásson meg az, aki meghalt a keresztfán.
Ekkor az egyik gonosz ember a lány ajkát
Leszorítja s a másik összeköté karját.
Olvasóját a lány kezébe szoritja,
Kebléről a rabló a ruhát lehasítja.
És a leány keblébe a kést beledöfte,
Az ártatlannak szívét ezzel kimetszette.
De óh! csodák csodája: a leány felállott
És mosolygó ajakkal üdvözetet mondott.
És így szólt a gonoszhoz, a mint megígérted,
Hogy kezembe vihessen: add ide szivemet.
Ott van már kezében a saját maga szive
S fájdalom nélkül viszi Nagy Mária-Czellbe.

Valószínű, hogy a Bagó Márton-féle ponyvalegendához hasonló szövegváltozat korábban már németül megjelent. Czéh Sándor mosonmagyaróvári nyomdája 1836–1877 között publikált egy vallásos ponyvát, amelyben ez a refrén ismétlődött: „Maria, schönste Zier, mein Herz, das schenke ich dir”.⁴⁰

A celli búcsú legendája már 1872 előtt megjelent az élő folklórban. Csurgó vidékén feljegyezték egy változatát, amelyben a rablók kivágták a szegény asszony szívét. Az asszony kótyenyében vitte el Szűz Máriának a szívét, aki meggyógyította a szegény teremtet. Ezután a templomban a harangok maguktól szólaltak meg.⁴¹

A celli búcsú legendája lényegében két elbeszélésmotívum kapcsolatából áll. Az első rész központi magja a *lány szívének kivágása* (F1096.1. mot: Person lives on after having heart cut free). A másik hangsúlyos elbeszélésmotívum a *harangok önmaguktól való megszólalása* (E533.2. mot: Self-tolling bell). Bár a második rész nyugaton igen jól ismert volt,⁴² a celli búcsú legendájának eredeti varázsa a két említett elbeszélésmotívum összekapcsolásában rejlett.

A legenda főmotívumainak összefüggései megmutatják az asszociációk érvényesülését és a létrejövő kombinációk mély mágikus gyökereit. Az egyik mesében a boszorkány *kivette a szívet*, és helyette szalmát tett a testbe (BP 2, 554). A szív átvétele a magyar mesében is a gonoszhoz kapcsolódott, miközben a hiperbolizáció nem volt túlzás az elbeszélés csodavilágában. Az egyik magyar meseváltozatban a boszorkány tizenkét lóból vette ki a szíveket, hogy azokat egy állatba helyezze (ÚMNGy. 6,170). Nem is csodálkozhatunk azon, hogy huszonhárom szív is van egy lóban (ÚMNGy. 6, 170). A celli búcsú legendájában a *rablók* vették át a mitikus boszorkány szerepét. Míg a tündérmese boszorkányának szívoperációja sajátos módon jó, hiszen az egyik ló „teljesítménynövelése”-hez járul hozzá, a rablók gyilkossága gonosz tett. A legenda rendszerében változik át az isteni csoda és a Mindenhatóba vetett hit révén a bűnt eltörlő, embert meghaladó, természetfölötti önfeláldozássá.

40 Riedl, A./Klier, K.: Lied- und Flugblattdrucke aus dem Burgenland. Eisenstadt, 1958. 101, num. II c 8.

41 Arany László és Gyulai Pál: Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből. MNGy. I. Bp. 1872. 488sq., num. 18. Szentmiklósi Ferenc és Vita Zsigmond: Magyar népmesék. Aiud, 1942. 53.

42 Uther, Hans-Jörg (szerk.): Brüder Grimm, Deutsche Sagen I, München, 1993. 311.

A celli búcsú legendájának másik fontos eleme, a maguktól megszólaló harangok csodája. A német mondában a harang háromszor szólalt meg magától 1686-ban a vásártéren, és az uraság meghalt.⁴³ A baranyai mondában a szentek halálakor szólalnak meg maguktól a harangok.⁴⁴ A harangok megszólalása nem véletlen a celli búcsú vallásos történetében. Az Aranylegendában Szent Lupus azért húzza meg a harangokat, hogy elriassza az ellenséget.⁴⁵ A gonosz elhárítása volt a harangzúgás eredeti célja a búcsújáró helyeken.⁴⁶ A népmesékben a harangok szavára minden élőlény és tárgy sírt (ÚMNGy. 2, 107., 5, 215., 5,265., 6,69). Ez a megrázó elbeszélésmotívum a folklórból a műmesébe is bekerült: „Huzatlanul megszólaltak a harangok mind a két országban és szóló hét nap és hét éjjel, amíg csak a lakodalom tartott” (Számadó Ernő: Mesemalom. Bp. é. n. 96).

A celli búcsú legendájának két változatát közölte Réthey Prikkel Miklós Akasztó községből. Az egyik szöveg a legenda ponyvai redakciója,⁴⁷ a másik változat pedig az olvasókönyvi redakciónak felel meg.⁴⁸ Ezzel az utóbbival egyezik meg Czene Istvánné hangonyi verses legendája.

A domaházi balladás dal töredékének rekonstrukciója

Márton Árpád bejáró munkástól Domaházán, 1976. szeptember 11-én egy balladás dalt jegyeztem fel. A töredékes szöveget örömmel rögzítettem, mert az akkor még teljesen ismeretlennek tűnő népi alkotásban archaikus vonásokat éreztem. Az adatközlő úgy nyilatkozott, hogy ezt a balladás dalt hajdan apjától hallotta, tőle tanulta.

Boldog voltam, *mit sem tudtam az életről,*
Csak tejet ittam boldogan.
Egy asszony ült az ágyam mellett,
Aki féltő gonddal gondolt én reám.
Szegény anyám!

Amikor **hetyke legény lettem,**
A szép szoknyát hajszolám.
Anyám, aztat mondta:
„Fiacskám, lelkecském, házasodj meg!”
De én a jó szóra nem hallgattam,
Egyszer csak rám csukódott a börtönajtó.
Anyám **hol egy jó falatot küldött, hol egy levelet,**
Egyszer csak elmaradt minden.
Börtönömrre napsugár száll,
Talán anyámtól jött üzenet.
Szegény anyám!

Évek óta, hogy kigyöttem,
Hallottam, hogy meghalt anyám.

43 Uther, i. m. 230sq., num. 266.

44 Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok 2, Pécs, 1940. 547, num. 5.

45 Benz, R.: Die Legenda aurea des Jacobus de Voragine. Heidelberg, 1984. 673.

46 Brückner, W. (szerk.): Volkserzählung und Protestantismus. Berlin, 1974. 431. num. 3.

47 Rákóczi kis úrfi. Élő népköltészet Akasztón – balladák és balladás dalok. Akasztó, 1992. 342sq., num. 122.

48 Réthey Prikkel Miklós i. m. 344sq., num. 122/a.

**Egy fillérem sem volt énekem,
Mit nem tettem, loptam,
És a lopott pénzből
Feldíszítettem édesanyám sírhalmát.
Rózsák között és bimbók között
Alussza álmát az anyám.
Szegény anyám!**

A balladás dal teljes, nem ilyen töredékes változatát közölte Réthey Prikkel Miklós Akasztó községből.⁴⁹ A szöveget 1991-ben rögzítette. Az akasztói párhuzam birtokában vastag betűvel jelöltem ki Márton Árpád domaházi szövegében a szó szerint egyező részeket, dőlt betűvel jeleztem a módosult szavakat vagy mondategységeket. Kiderült, hogy Márton Árpád domaházi szövege töredékessége ellenére archaikusabb, mint az akasztói változat. A kezdet Márton Árpádnál: „Boldog voltam”. Ugyanez Kiss András akasztói szövegében: „Mikor én még kis srác voltam”. Ez nyilvánvaló mondatkölcsonzés a városi táncdalból. Némelykor tehát a „teljesség” csak látszat.

Márton Árpádnál az anya régies módon szólítja meg a fiát: „*Fiacskám, lelkecském, házasodjál meg!*” Az akasztói Kiss Andrásnál ugyanez: „*Anyám, szegény, monda: – Házasodj meg!*” A balladás dal újabb formája tisztább, de tartalma szürkébb, hangja ridegebb. Kétségtelenül Márton Árpád domaházi szövegéből éppen a középső rész, az anya kétségbeesett, becsületes munkájának leírása hullott ki és a züllés folyamatának részletezése. Hát hiába, ilyen érdekes és különös a folklorista munkája! Legtöbbször az új formában kell felfedeznünk a kallódó és szinte észrevehetetlenné váló régiséget.

Három hangonyi legenda tanulságai az újraalkotásban

Ha a mesei cselekménytípusokat önmagukban, írásban rögzítve ismerjük meg, előttünk rejtve marad a folklór lényege, a mese mint közösségi vagy szociális jelenség. A cselekménytípusok a mesemondásban válnak élő és mozgó szerkezetekké. A motívumok asszociatív háttere akkor lesz működő tényező, ha elindul a mesemondás folyamata. Az élő folklórban mindig új kapcsolatok jönnek létre, hogy a megszokott motívum vagy kifáradt elbeszélésszerkezet az összetétel különösségével mozgósítsa az alkotó képzelőerőt.

Ilyen gondolatok jutottak eszembe, amikor magnószalagról leírtam Horváth Béláné Hendrik Anna három legendáját Hangonyban, 1981 júniusában.

A szorgalmas lány és lusta vőlegénye

Mikor Jézus a földön járt, elindult Szent Péterrel a határba. Ott láttak egy lányt, aki olyan szorgalmasan aratott szállóval.

Azt mondja Jézus: – Összeadom a lányt azzal a legénnyel, aki ott lustálkodik az ódalba.

– Uram, Jézus, de ez ügyesebb legént is megérdemelne!

– De mi lenne, ha két lustát adnék együve? Hogy élnének az életbe? Ennek az ügyes lánknak szántam azt a lusta fiút.

Ez a legendatípus (AaTh 822) igen elterjedt, nemzeti mesebibliográfiánk 27 változatát sorolta fel (MNK 3, 81–83). Palóc területről pár évvel ezelőtt tette közzé egy szép

⁴⁹ Réthey Prikkel Miklós i. m. 282sq., num. 102.

szövegváltozatát Nagy Zoltán.⁵⁰ *A szorgalmas lány és lusta vőlegényének* legendája egy apokrif evangéliumból származik a XIII. századból, és Közel-Keleten ma is mesélik. Hans Sachs a XVI. század első felében dolgozta fel.⁵¹ Érdekes, hogy nálunk nemrég egy új viccgyűjteménybe is bekerült.⁵²

Jézus, Szent Péter és a két lány

Sokkal érdekesebb, hogy Horváth Bélánének a mesemondás folyamán ezután egy igen ritka legenda, *Mária és a két lány* (MNK 822A*) vallásos története jutott eszébe. A *szorgalmas lány és lusta vőlegénye* (AaTh 822) típus hatására az ország keleti részében még fel nem jegyzett legendaszövegben lényeges változások történtek: Szűz Mária helyébe a felnőtt Jézus lépett, kis Jézust pedig Szent Péter helyettesítette.

Az Úr Jézus Szent Péterrel mentek egy réten keresztül. Ott vót egy patak, azon meg egy keskeny híd. A vót keresztül.

Nem mertek átmenni. Ott vót két kislány. Megkérték, hogy vigyék át őket a hátukon.

Az egyik nem ajánlkozott, megkérték a másikat. Az átvitte. Előtte Szent Pétert, azután az Úr Jézust. De ő nem tudta, a kislány, hogy kit visz, csak két embert.

Mikor mindkettőt átvitte, odament a másik kislányhoz. Azt mondta neki: – Az egyik csöppet vót nehéz, a másik meg csöppet se. Mintha nem vittem volna semmit a hátamon.

Aztán azt mondja Szent Péter Jézusnak: – Uram, Jézus, ezt a szófogadó kislányt mivel áldod meg?

– Nem lesz férje, de lesz tizenkét gyereke. Mind a mennyországba jut. Mikor az anyjuk meghal, úgy várják őket ott fenn. A másik kislánynak nagyon jó életet szánok, jó férjet, de nem jut be a mennyországba.

Ez a legendatípus (MNK 822A*) még az ország keleti részéből idáig nem került feljegyzésre. Bernát László, a magyar legendamesék rendszerezője három változatát sorolta fel (MNK 3, 83). Ez a barkó legendaváltozat lényegesen különbözik a típus eddig rögzített szövegeitől.

Jézus, Szent Péter és a két fiú

Az alábbi legenda még érdekesebb az újjáalkotás szempontjából, mint az előbbi kettő. Kétségtelenül *Mária és a két lány* (MNK 822A*) típus férfiformája, hiszen benne nemcsak arról a motívumváltozásokról van szó, hogy Mária helyébe a felnőtt Jézus, kis Jézus helyébe pedig Szent Péter lép. A két lányt két fiú helyettesíti. Mellesleg jegyzem meg, hogy a lány fiúvá és a fiú lánnyá változása egyáltalán nem ismeretlen a folklórban. Prométheusz görög mitológiai alakját az ír tündérmesében egy sziklához láncolt királylány helyettesíti. Hamupipókének több népnél megvan a férfi megfelelője. Az angol mondaszerű mesék egyikében-másikában a széttáncolt cipőjű boszorkányos királylány szerepét egy herceg veszi át. A nyenyecéknél a *Holle anyó* (AaTh 480) mesetípusának férfiredakciója is van. Ebben a legendamesében szintén független a funkció az emberi nemtől.

Jézus ment Szent Péterrel. Egy patakon kellett átmenni, de olyan keskeny deszka vót a patakon, hogy nem indultak át rajta.

50 Az elvarázsolt királyfi. Palóc népmesék. Salgótarján, 1994. 182sq., num. 57.

51 Liungman, Waldemar: Die schwedischen Volksmärchen. Herkunft und Geschichte. Berlin, 1961.

52 Domjan, H.–Siewert, D.: Nagy viccciklopédia. Bp. 1996. 100sq.

Ott vót két fiú. Megkérte Jézus, de a fiúk nem tudták, hogy kik ők.

Azt mondja az egyik fiú: – Hát csak van eszem, hogy ilyen nagy embereket cipeljek a hátamon!

Akkor megkérték a másik fiút. Az átvitte. Először Szent Pétert, utána Jézust. De a fiú nem tudta, hogy kit visz.

Mikor mindkettőjüket átvitte, azt mondta a másik fiúnak: – Te, az egyik csak kicsit vót nehéz, a másik meg olyan vót, mintha semmit nem vittem vóna a hátamon. Olyan könnyű vót.

Mer Jézus olyan könnyű vót, mintha semmi sem lett volna a hátán. Nagyon megdicsérte Jézus a fiút. A másikat, azt nem részesítette dicséretben.

A három hangonyi legendamese összefüggései a születés pillanatában mutatják meg a cselekménytípus létrejöttét és teljes megújulását. Az apokrif legenda úgy élt tovább, hogy megváltozott. Művészi elemei megőrizték a korábbi vallásos áhítatot.

RÖVIDÍTÉSEK

AaTh Aarne, A. – Thompson, S.: The Types of Folktale. A Classification and Bibliography. Second Revision. FFC 184. Helsinki, 1961.

AM Arājs, K. – Medne, A.: Latviešu pasaku tipu rādītājs. Riga, 1977.

Bihari Bihari Anna: Magyar hiedelemmonda katalógus. Bp. 1980.

BN Berze Nagy János: Magyar népmesetípusok 1–2, Pécs, 1957.

MNK Magyar Népmese Katalógus

mot. Thompson, S.: Motif-Index of Folk-Literature 1–6, Copenhagen, 1955–1958.

NL Magyar Néprajzi Lexikon 1–5, Bp. 1977–1982.

StDict. Leach, M. (szerk.): Funk and Wagnells Standard Dictionary of Folklore. New York, 1949.

DIE VERÄNDERUNG DER VOLKSTÜMLICHEN ERZÄHLKULTUR IM TAL DES HANGONY-BACHES

In vorliegender Studie wird vom Autor die landschaftliche mündliche Überlieferung der 70-er Jahre aufgrund einer einjährigen Arbeit vor Ort und durch eine spätere ethnographische Sammelarbeit untersucht. Unter den mythischen Sagen gelang es, von den Hexenerzählungen nachzuweisen, daß diese Stücke der Folklore in der Nähe der einstigen Industriestadt Ózd immer noch sehr lebendig sind. Die internationalen Motivdefinitionen der Sagen helfen dem Leser, sich unter ihnen zurechtzufinden; die Entdeckung von zahlreichen Aktualisierungen der Vermutungen jedoch zeigt es, daß sie in Kenntnis der inneren Zusammenhänge der lokalen geistigen Kultur behandelt werden.

Im Zusammenhang mit den Ursprungssagen stellt der Autor fest, daß eine Umgestaltung des magischen Lebensgefühls im legendären und historischen Rahmen zu beobachten ist. Die sagenhaften Elemente und die Motive der Erzählung über die Burg von Domaháza, die als lokaler Knotenpunkt der historischen Sagen dient, stellt die Studie dem Leser in ihren lebendigen Zusammenhängen vor.

So ist es ganz natürlich, wenn die lustigen Spottgedichte des Kindesalters die Texte der die Dörfer verspottenden Geschichten einleiten, von denen es gelungen ist, 49 verschiedene Stücke zu sammeln. Die publizierten 14 Witze zeugen davon, daß sich die volkstümliche Erzählkultur im Hangony-Tal verändert hat. Bei der Behandlung der Mundartdichtung stellt sich von zahlreichen Wendungen und Ausdrücken heraus, welches die Quelle des lokalen Ursprungs ist, in deren Hintergrund sich eine konkrete Geschichte der humoristischen Folklore verbirgt.

Im letzten Kapitel der Studie wird die landschaftliche Erzählkultur im Licht der vergleichenden Forschung behandelt. Im Zusammenhang mit der Anekdote *Doktor Ochse* wird die Originalität der Kombination AaTh 1675 + 1355 B untersucht. In der Legende von der Kirchweih in Mariazell verweist die Motivzusammensetzung des Ausschneidens des Herzens des Mädchens und der von allein zu läuten beginnenden Glocken auf eine örtliche Besonderheit. Mit Hilfe einer neuerdings zum Vorschein gekommen Variante werden die archaischen Elemente eines balladesken Liedes dargelegt. In der Neudichtung von drei Legenden ist es gelungen, die seltene Erscheinung der Entstehung der Invariante zu ergreifen.

Ákos Dömötör

GYERMEKLAKODALOM

IGAZ MÁRIA

A játék a gyermekek legfontosabb tevékenysége. Fejlődésük során az ún. szerepjátékok a legfontosabbak: utánozni igyekeznek mindent, ami körülöttük létezik, de főleg a felnőttek tevékenységét. A tapasztaltakat koruknak megfelelően alakítják át, fantáziájuk teljesen szabad.

A népi játékok mintája, formája a hagyományokban, főleg a paraszti életformában gyökerezik. Közülük *kötetlenek* az alkalmasszerűen szervezett játékok, *játszások*, amelyeket maguk alakítanak, utánoznak a gyerekek egy-egy jelentősebb élményük után. Bizonyos hagyományos vázuk többnyire van a mintájuktól függően. *Kötöttek* viszont azok, amelyeknek szövegét, dallamát, vagy szabályait nagyjából állandó formában tanulják meg egymástól a nemzedékek.

Kötetlen játék lett a lakodalomból, amely a közösségek egyik legérdekesebb eseménye. A gyerekek ugyan aktívan nem vettek részt a házasodás bonyolult színjátékában, de megragadta őket a forogtag, a változó szereplők, a változó szövegek, zene, sírás, kacagás, titkos szertartások, illetlenkedések, ijedelmek, csúfolódások. Vonulnak a násznéppel, kicsit segítenek is, de csak egymással táncolnak, külön esznek és időnként hazaküldik őket. Pedig figyelniök kell ösztönösen, hiszen bele kell tanulniok mindebbe, él bennük a vágy: „Én is bele jutok még abba a korba...”! Eljátsszák aztán maguk közt, a maguk multságára.

Meg kell itt említenünk, hogy a lakodalom elemei megjelennek a kötött játékokban is. *Kiss Áron*,¹ a játékok első gyűjtője írta 1891-ben az énekes játékokról, hogy „Teljes megértésükhöz a régi lakodalmi szokások ismerete adja meg a kulcsot”. *Lajos Árpád*² az 1930-as években írja: „A felnőttek közt ott volt mindenütt a gyermek... utánozta azoknak nemcsak mozdulatait, de szertartásait is”. Következtethetünk ebből a régebbi szabad lakodalmas játéokra is. Sajnos, ugyanis régi adatunk eddig nem került elő erről, nem igen figyeltek fel a néprajz gyűjtői a gyerekek hancúrozására. Nehéz is leírni a bizonytalan jeleneteket, amelyek ugyanúgy megismételhetetlenek.

Három teljes játékleírásunk van századunk közepéről: egyik néprajzkutatótól való, másik kettő falusi asszony visszaemlékezéséből. Bemutatunk még néhány elszórt adatot is. A rövid összehasonlítás érdekes képet adhat a gyermekek és a hagyományos szokás kapcsolatáról.

1 *Kiss Áron*: Magyar gyermekjáték-gyűjtemény. 1891. Új kiadás 1984. 517.
2 *Lajos Árpád*: A magyar nép játéka, Franklin. kb. 1930. 12.

MÁLYINKA

Mályinka³ apró falu a Bükk hegység közepén, erdős hegyoldalak közé rejtett, Borsod megyének Heves megye felé eső határán. Népe a palócok legkeletibb ága, hagyományait őrzi, de népviseletét elhagyta. A földjük művelése mellett „kétlakiak” hosszú évek óta, azaz bányákban és gyárban dolgoznak a környéken.

1952-ben mentünk erre a környékre Borvendég Erzsébet énektanárral. Sajnos, nagyon kevés időnk volt a munkára, magnónk nem volt, fényképeink nem sikerültek. Véletlenül találtuk a falusi gyerekeket éppen játéklakodalomra készülöben, így eredetiben láthattuk ezt a játszást.

Ilyen esetben szép, de nehéz a gyűjtés, mivel nem lehet megakasztani az eseményeket. Azt jegyeztük le, amit láttunk s amivel kiegészíteni segítettek a gyerekek, szövegüket idézőjelben írjuk. A dalok változatai lejegyzésekben megtalálhatók. A táncokat viszont akkor még nem tudtuk másképpen lejegyezni, mint emlékeztető szavakkal.

A mályinkai gyerekek nyáron, vasárnap, ha kedvük támadt, összegyűltek lagzit játszani egy délutánra. Nem volt ilyenkor semmi munkájuk, mint hogy erre készüljenek, felidézzék, amit az igazi lakodalomban láttak.

Tízben, tizenketten voltak, 10 év körüli lányok többnyire. Fiúk is játszottak volna, de inkább csak a kisebbeket engedték maguk közé, „mert a nagyok mindig rendetlenkednek. A fiúkat nem hívjuk, mert elszakadják a fátylat.”

A falu mellett part vezet az erdőszélre, ott a kis tisztáson elfértek, körül a bokrokban pedig megbújhattak a gyerekek.

Otthon tudtak a készülődésről, segítették is őket a játékban. Anyjuk adott nekik süteményt, többnyire apró pogácsát, mézes süteményt, meg kalácsot. Egy nagyobb kerek tortát is kaptak, kést is hozzá. Kis kendőbe kötötték amit hoztak, úgy, mint ünnepekkor az ajándékot. De még sok egyéb holmit is össze kell szedni otthonról! Ki csipkefüggönnyel vitt fátyolnak, ki piros kendőt a menyecskének, mások kalapokat a fiúknak, a papnak bő szoknyát, szalagokat is, meg kellett még esetleg rongyos ruhadarab a „pacurkáknak”, a maskaráknak. Együtt vitték ki ezeket az erdőre. De ott még virágot szedtek és koszorút fontak a menyasszonynak, meg a nyoszolyólányoknak.

Most már a szerepeket is kiosztották egymás között. A legszebbnek tartott kislány lett a menyasszony, a legügyesebb legényke a vőlegény, másik kislány a pap, lett keresztapa, meg keresztanya is, a fiatalok 2 örömanya, szakácsné, vőfély meg nyoszolyólányok. Talán lesznek ennyien!

Aztán várakozott a társaság körben leguggolva – errefelé így pihennek – mert most fontos esemény történt. A menyasszonyt öltöztették a szomszéd háznál, a keresztanya öltöztette. Csak a vőlegény lehetett ott, másnak nem volt szabad meglesni. A bokrok mögé bújtak hárman, ott bő szoknyával, függöny-fátyollal, virágkoszorúval díszítették fel a menyasszonyt.

Most már táncra perdült a násznép. Egyik kislány a másikat, vagy kislány két kézzel felhúzta a földről, mondván: „Szabad-e?” Ugrósat táncoltak párban: két-két lépés jobbra-balra, a másodiknál kissé felugorva. Daloltak közben szép szerelmes, meg pász-tornótákat, még a Szabó Vilmárról, a megesett lányról szóló balladát is, mindet közepes csárdásritmusra. Néhány nóta kezdő sora: *Felment a kondás a fára...*; *Hallod-e te kiskondás...*; *Ablakomba piros szegfű...*; *Kovács pengeti a vasat...*; *Kutágas gémeztül...* Úgyesen táncoltak, szépen énekeltek!

3 *Igaz Mária–Borvendég Erzsébet: Mályinkai gyűjtés. 1952. (kézirat)*

Megjelent szép öltözetében a menyasszony, vele a vőlegény, s elindult a násznép sorban a „templomba”. Lassan, nagyon komoly képpel, énekelve vonultak körbe: *A menyasszony akkor sír, mikor koszorú van a fején...*

A református pap maga képviselte a templomot is, egy fa előtt állva. A pár kézenfogva állt előtte, „mögöttük a keresztapa szokott állni”. Az esketés szövegét megtanulták szóról szóra, elmondták nagy komolyan. Aztán a vőfélyhez fordultak, aki elkezdte a versét: „Ti pedig hű párok...” de ő hamar elakadt: „Hogy van az utója?”

Elindult a násznép újból, elől az új pár. „A tiszteletes úr házához mennek bemutatkozni, onnan vissza a fiús házhoz.” A házak persze egy-egy bokorból álltak.

Ott táncoltak újból. De vitakoztak kicsit a gyerekek, hogy most a menyasszonytánc következik-e. De mégis táncolt most mindenki sorban a menyasszonnyal. A vőfély kiáltotta a tréfákat is:

*Kovács Rózsikáé a menyasszony!
A felvégbe megyen a menyasszony!
Az alvégbe megyen, a sárosba!*

Tapsoltak, kiabáltak is közben, meg nótáztak:

*Csárdás vótam, az is fogok lenni...
Messze mentem házasodni,
Bár ne mentem vóna...;
Rózszi, Rózszi mi bajod,
Mért nem akarsz szólni?... (Gyors csárdásként)*

Egyszer csak a vőlegény kapta el a menyasszonyt: „Szabad lesz!” és vitte ki oldalra gyorsan. A bokrok közé vitte ismét, ahol a keresztanya bekötötte a fejét a piros menyecskekendővel, hátrafelé bogozva a hajára.

A fiúk távolabbról már kiabáltak: „A tüzet rakjátok, mire bemenünk!”

„Hozzák a menyecskét!” Ahogy bevezették a bekötött fejű kislányt, „karikába táncoltak” vele együtt. Lassan lépegettek oldalra, jobbra, aztán gyorsulva futás körbe. „Csak a lányok forognak, addig a vőlegény mulat. Két karikába forognak, mer nem akarnak együtt lenni a legényekkel, mer ezek a fiúk letapossák a cipőjüket.” A nótájukra táncoltak:

*Édesanyám, kedves anyám,
Csak az a kérésem...;
Mályinkai főuccán,
Besároztam a csizmám...*

Amikor elfáradtak, úgy tettek, mintha eljött volna a hajnal, a „hajnaltűz ugrásának ideje”. Az ágak, levelek össze voltak már rakva halomba, máglya formába, de persze nem gyújtották meg. „Az igaziban gyön ki táncolni a násznép az uccára, mindakét ház kapujánál tüzet gyújtanak, körültáncolják, átugrálják”, mármint a vőlegény és a menyasszony házánál. A lányok karikába körültáncolták, forogták a tüzet, a fiúk innen kapdosták el egyenként őket és páros csárdást táncoltak velük. Persze lány lánnyal is táncol.

*Hajnal van már, hajnal van már,
Majd meg is virrad már,
Fordulj hozzám kisangyalom,
Majd magad maradsz már!*

„Mikor leég a tűz, akkor szoktak a tűzbe táncolni”. Ezen ismét vita alakult ki: a menyasszony, vagy a nyoszolyólányok ugranak, milyen sorrendben, párban, vagy egyedül, keresztül a tűz felett, vagy mellette. Végül párosan odalírányban ugráltak át a „tüzön”, vagy mellette is, de talán csak ketten, meg a menyasszony. A bizonytalanságnak nyilván az az oka, hogy a gyerekek ritkán láttak ilyet, mert már éjszakára hazaküldték őket, vagy lefektették valahol.

Itt a játékban csak most következett az evés ideje. Szétbontották a kis batyujukat a gyerekek, eszegethettek. Igazi lakodalomban ilyenkor az történik, hogy „asszonyok szekéren hoznak kalácsot, tortát, mézes süteményt ládában a fiús házhoz. De ahogy ki akarják rakni, evéshez fogni, betörnek közéjük a „pacurkák”, a maskarások, „El akarják vinni a tortát, nem szabad beengedni őket”! A három rongyos *pacurka* szaladt előre, de a násznép verekedett kicsit velük, végül sikítózva elszaladtak.

De most már nem hajnal, hanem alkony volt, ideje volt szedelőzködni, hiszen két nap mulatságait úgy sem lehet egy délutánba összesűríteni.

De a nótázást abba sem tudták hagyni a mályinkai kislányok:

*Mit legénykedsz, ha nem fogod a kaszát,
Ez a kislány úgy se megyen tehozzád.
Azér a te árva szíved ne fájjon,
Nem jól kaszálsz, nem ölelsz meg a nyáron.*

*Felment a kondás a fára,
Makkot rázott az aljára,
Bri, kucukám hízzál nagyra,
Majd leváglak karácsonyra.*

*Megyen a nyáj, megyen a nyáj,
Környes körül a hegy alján.
Merre menjek elejébe,
Sűrű erdő közepébe!*

*Asztalomon tinta, penna, papíros,
A babámnak rózsás levelet írok,
Írok neki olyan rózsás levelet,
Ha a szíve kőből van is, megreped.*

TISZASZALKA

Tiszaszalka⁴ Szabolcs-Szatmár-Bereg megye régi beregi sarkában fekszik a Tisza partján. Itt született 1934-ben Balácsi Gizella, Junekné s itt élt 18 éves koráig. Szívesen mesél falusi gyermekkoráról, a hatgyerekes parasztcsaládról. Lakodalmas játékokban sokszor vett 1941–43 között részt. Visszaemlékezéseiből szemelgetünk.

Nyáron a kislányok a réten libát őriztek, még ötvenet is. De a munka mellett csak rá kellett érni a játékra. Összejöttek tízen is 7–10 éves kislányok – fiúkat nem engedtek maguk közé, csak a 4 éves kis öccsüket. Őrá már rá lehetett bízni a libákat, míg ők játszottak. Rokon, szomszéd gyerekek voltak mind.

4 *Igaz Mária–Balácsi Gizella: Tiszaszalkai gyűjtés 1995. (magnófelvétel)*

A libalegelő szélén volt a bokros terület, meg a nagy akácfa, ami köré jól el is lehetett bújni, amikor kitervezték, hogy eljártssák a nemrég látott lakodalmat. Anyjuk nem szerette, ha nagy játszásról hallott, mert a libák ilyenkor könnyen őrizetlenül maradtak. Ezért titokban készülődtek otthon is.

„Addig-addig somfordáltunk, míg ki tudtuk szedni a sifonból, kicsentük” az ünneplő függönyt, a fejkendőket, régi kalapot, amiket pokrócba csavarva, eldugva vittek ki. Ponyvát (madzagos vászon abroszt), vizet, meg korsót kaptak kérésre, de ennalól nem járt egy délutánra.

Megbeszélték aztán kint, hogy ki lesz a menyasszony: a legkisebb lány, ki a vőlegény: a legidősebb lány, a pap meg a legmagasabb lány. Aztán elkezdtek az öltözetet készíteni. A menyasszonyi koszorút nagyon szép virágokból fonták, minden kislány tudott ilyen csinálni. A függönyt rákötötték fátyolnak a koszorúra. A vőlegénynek „ragadós” bojtortján virágból gombokat raktak a ruhájára, hogy férfias legyen, szép lila volt azoknak a közepe. „Jól kicikisd magad” mondták, hogy cifrák legyenek. A pap fejére kifordított süveget tettek, vállára kötötték a ponyvát palástnak.

Most már a násznép elindult a fiatalokkal a templomba, a nagy fa felé, dalolva, hogy „Este vitték a menyasszony ágyát...” A református pap maga elé állította a párt, akik egymás kezét fogták. Mondták, ahogy hallották és ahogy tudták. „Szereted-e a melletted álló Gizit?” „Holtomiglan, holtáiglan hűséges leszek!” „De hát nem volt betanítva, közbe félig elneveltük, bohóckodtunk, aztán kezdtük előlről, mint afféle gyermekek.”

Vonultak ismét, a nyoszolyólányok meg vitték a „sátrat”; felemelve a gallyakra kötött lepedőt. Zenéltek is a fésűre húzott Franck-kávés selyempapírral, meg a cirokseprőből kihúzgált szálakból vagdalt hegedűvel. Dalolva értek a „lányosháznak” kinevezett bokorhoz, ahol páros csárdást táncoltak, arra, hogy „Ez a kislány akkor sír...”

Aztán terítették a pokróc-vászonnal a földre, rá keserűlapuból tányérokat raktak, ezekre „pogácsát”, a „gyűrűfű” (másképp papsajt) apró kerek termését, ami mellé finom napraforgómagot tálaltak. Ezeket rágcsálták, „úgy csináltunk, mintha nagyokat ennénk.”

A menyasszony búcsúztatása következett, az anyjától. „*Bíróné asszonyság, nyissa ki ajtaját...*” énekelték, „*Jaj, elviszik a gyermekemet!*” kiabálták, „Utánoztuk a hangos siratást együtt”.

A „fiús háznál” a bokrok között az „ángyikák” levették a menyasszony fejéről a koszorút, piros kendőt kötöttek helyébe és kivezették, hogy megtáncoltassák. Egyszer csak elrabolta a vőlegény, a bokorban táncoltatta és csak valami váltságdíjért adta ki.

Végül a fiatal párt magára kellett hagyni. Ez volt a mulatság: a sátor alá, vagy a bokorba bújtak, „de valahogy szégyenkeztek is közbe, nem akartak lefeküdni, csak nevetgéltek”. A fiúk, akik eddig az árokból vesszőkkel, csalánnal csapkodták a lányokat, ahogy észrevették a párt, kiabálni kezdtek, hogy „Na nézd mán, ez a jány férhez akar menni! Nem akarsz vele aludni, meg ilyeneket”.

De ilyenkor már a gúnár elindította a libákat hazafelé, ő jelezte a pontos időt, amikor mindenkinek haza kell menni.

GALGAMÁCSA

Galgamácsa⁵ 2000 lakosú falu Pest megyében, a Cserhát déli dombos vidékén, Aszód közelében. Lakói a nógrádi palócság jellegzetességeit és hagyományait őrzik. Itt született Dudás Juli 1919-ben, aki megmaradva parasztasszonynak egész életében gyűjtötte, művészi tehetségével fenntartotta és megismertette az országgal is faluja népművészetét. 1952-ben a Népművészeti Intézet által rendezett első gyermekjáték-fesztiválon előadatta a gyerekekkel a játéklakodalmast úgy, ahogyan ő játszotta – még élő népviseletben. Megjelent ez a kissé feldolgozott játék később az önéletrajzában és hanglemezen is, ezért csak röviden mutatjuk be az eredetét.

A kisleányok feladata ebben a faluban is a libák őrzése volt. Húsvét utáni vásárnapokon játszottak ilyen nagyobb játékot úgy, hogy 10–15 gyerek, többnyire 10 év körüli kislányok összegyűltek a réten, vagy az uccán, de nem nagyon szerették, ha nézték őket. A nagymamák tiltották a kislányoknak a „figurai menyasszony” játszását, mert akkor nem mennek férjhez, de a kisebbek örömmel vállalták. Otthonról kenyeret hoztak különböző, más ételhez hasonló formára vágva. Vittek krumplit is, amiba ágat szúrtak, mint a nagyok az aranyalmába, amit az oltárhoz vittek. A menyasszonynak virágkoszorút fontak, szalagokkal. A katolikus „pap” nyakába bő szoknyát borítottak palástnak.

Énekszóval, Ujjujujuju! kiáltással vezették a menyasszonyt, énekszóval búcsúztatták az anyjától. A pap előtt letérdelt a leendő pár, aki áldásra terjesztette följük a kezét és eskette őket: – Pistike, szereted-e Erzsikét? – Szeretem hát! – Nem fogod megverni? – Ha jó lesz, akkor nem. – Adsz neki sóra pénzt? – Adok hát. – Erzsike, szereted-e Pistikét? – Szeretem hát! – Főzöl neki jó ebédet? – Főzök hát jó paprikásat. – Teszel a levesibe egy kanál sót? – Teszek hát még hattal is. – Akkor én megáldalak, legyenek boldogok, Ujjujujuju!

Aztán továbbindult a násznép „a lakodalmas házhoz” ahol kenyeret kaptak. A menyasszony táncolni kezdett a vőlegénnyel, de egy fiú elkapta, „Segítség, ellopták az aranybáránnyt, vasra vele, násznagy uram” kiabálták mire adnak valami pénzt a rablónak, aztán eljárták a menyasszonytáncot: „Eladó a menyasszony” kiáltással és be is fejeződött a lagzi.

MÁS HELYEKRŐL

Elszórt adataink közül csupán a Mályinkával szomszédos *Tardonáról* és a Galgamácsához közeli *Domonyról*⁶ emlékezünk meg. Előbbiben fiúk is játszottak és sárból csináltak süteményt, az utóbbiban csak lányok játszottak s a fészert alatt, vagy az udvaron maradtak.

Erdélyből viszont megtudunk néhány érdekes dolgot. *Esztelnek*, ahol Gazda Klára gyűjtött,⁷ kicsi falu Háromszékben a Nemere hegy alatt. Itt a leánykák „lakodalmaznak”: A menyasszony fátyla cérnával átkötött kendő, a vőlegény mellére virág van tűzve. A nyoszolyó a fátylat fogja, a pap összeköti a kezüket. Vőfély, násznép, szakácsnék is szereplők. „Énekszóval, kurjongatással vonulnak a templom felé. Eljátsszák a székéren ülést is: egyik kisfiú a hajtó kocsis, másik a ló, fogják egy bot két végét, gyeplőt is

5 *Vankóné Dudás Juli*: Falum Galgamácsa. Studia Comitatus, Szentendre. 1976. 42–146.; *Vankóné Dudás Juli*: Sej Galgamácsa eszembe se jutna! Hungaroton hanglemez

6 *Igaz Mária*: Tardonai gyűjtés. 1973. magnó, Domonyi gyűjtés 1954. kézirat

7 *Gazda Klára*: Gyermekvilág Esztelneken. Kriterion. 1980. 226. 1–227.

akasztanak rá. Ha kevesen vannak, »vőlegénynek megfelel a karó is«. Lakmározással végződik a lagzi.»

Inaktelkén Vasas Samu könyve⁸ szerint a felnőttek segítették a gyerekeket. 1982-ben a 9 éves kislány elbeszéli, hogy anyjuk főzött nekik laskalevest, csirkét vágott, apjuk szilvapálinkával itatta a fiúkat, akik be is rúgtak. A menyasszony fehérbe öltözött, fehér kendővel, virágból font pártával a fején és igazi menyasszonyi cipőben. A nász-nagynak kalácsból peracet szoktak akasztani a karjára, ezt virágból fonták a gyerekek. A csűrben felültek a szekérre(?) és énekeltek.

A *mezősegi* játékban maga Sütő András⁹ is részt vett annak idején. Ha igazi lakodalom volt, az után a gyerekek megismételték a „borzongató titkokkal teli színjátékot”. Összekapaszkodva, dülöngélve vonultak az utca közepén a fiúk, a primás igazi cigánygyerek volt, aki „kórémuzsikán cincogott”, a nagybögős pedig „kidüllesztett hasát ütögette fakanállal és brümmögött hozzá”. Orvosságos üvegből itták a pálinkát, cipőkenőcsös dobozban „sült a kalács”, amit „ettek”. „Rigmusban kínáltuk egymást és kinek-kinek választott felesége volt.”

ÖSSZEFOGLALÓ

Miután bemutattuk a gyereklakodalom néhány változatát, elárulhatjuk, hogy előre kellett készítenünk egy vázlatot, amely elrendezi belső sokféleségüket. Az első – általános – vázlat a körülményeké, a második a folyamatoké, a jelenetek sorozatáé. Így összehasonlíthatnánk az egyes falvakat, következtethetünk az igazi lakodalomra és arra, hogy a gyerekeket ebből mi ragadja meg.

Most csupán néhány megfigyelést tudunk tenni.

Területünkön (Keleti palócok és Bereg) hajnaltűz csak Mályinkán fordul elő. Igazi lakodalomban megvolt még akkor a közeli Bélapátfalván, de a tűz átugrásának különböző szokása elterjedt a Felvidéken, varázserejű cselekedet. A maskara, a „pacurka” ugyancsak ezen a környéken szokott megjelenni. Rablás, a menyasszony kiváltása mindegyik falunkban megvan. A menyasszony fektetése viszont csak Tiszaszalkán izgatja a kisfiúk fantáziáját. Szövegeket megtanultak, de egyéni tréfákat nyilván mindeütt kitaláltak.

Galgamácsáról ismert az igazi lakodalom is, nagyon sok különböző jelenettel összehasonlítható.

Mélyebb jelentősége bizonyára van ennek a játéknak. A szülők elnéző szigora hol segítette, hol kissé akadályozta: így szabályozta a munka és a szórakozás arányát. Tudták, hogy néha el kell zárkózniuk a gyerekeknek a maguk világába. A kislányok itt a kiscsoport, a család szervezésében jeleskedtek, a fiúk próbálgatják fölényüket csúfolódással. A játék – használati holmik készítése szellemes és a természettel való kapcsolatot őrzi. Itt gyakorolták a lakodalomban összeszedett, fontos tudást. Titkokat, szentségeket, huncutságokat lestek el. Önnevelés volt mindez, tanítás nélküli tanulás.

Mit mondhat a mai gyermekeknek ez a régebbi életformában gyökerező játék? Talán példája lehet a szép, egész életre szóló élménynek. A család, a barátság, a művészet, a szellemesség, ügyesség, életismeret: kicsiben kínálkoznak az élet szépítésére. Ahol divatba jön újra a lakodalom, talán a játszás is felbukkan. A gépi játékok, a szörnyek, a kegyetlenkedés látványának példája helyett.

8 Vasas Samu: A kalotaszegi gyermek. Kráter Kiadó 1993. 69.

9 Sütő András: Gyermekkorom tükröcsempéi 32–33.

KINDERHOCHZEIT

Zu den wichtigsten Aktivitäten der Kinder gehört das Spiel. In den sogenannten *Rollenspielen* bemühen sie sich alles, was sie umgibt, vor allen Dingen aber das Treiben der Erwachsenen nachzuahmen.

Zur *ungebundenen*, gelegentlichen Gruppe der Volksspiele gehören die Hochzeiten nachahmenden Spiele, bei denen die Kinder das von ihnen auf Hochzeiten erlebte Schauspiel, einige deren wichtigen Momente vortragen.

Diese Studie enthält die Beschreibung der sogenannten *Kinderhochzeit* aus drei Siedlungen: den Ortschaften *Mályinka* (Komitat Borsod, Nordostungarn), *Tiszaszalka* (Komitat Szabolcs, Nordostungarn) und *Galgamácsa* (Komitat Pest, Nordungarn).

Darüberhinaus werden vergleichende Daten aus *Tardona*, dem Nachbardorf von Mályinka, aus dem in der Nähe von Galgamácsa liegenden *Domony*, sowie aus Seibenbürgen, aus mehreren Dörfern des ostungarischen Sprachgebietes mitgeteilt.

Mária Igaz

ISTVÁNFFY GYULA JÁTÉKGYŰJTÉSEI

KRISTON VÍZI JÓZSEF

Istvánffy Gyula (1863–1921) jó száztiz esztendővel ezelőtt, a Parádon élő gróf Károlyi család gyermekei mellett nevelősködve „kezdett foglalkozni a palóc nép életének tanulmányozásával”.¹ Elsősorban folklorisztikai gyűjtéseinek anyagát (népmesék, ún. „babonák”, a kalendáris ünnepekhez s az emberélet fordulóihoz fűződő szokások stb.) már kezdetektől fogva a néprajztudomány szakfolyóiratában adja közre, s itt lelhetünk rá első gyermekjáték-fűzésére is.² Parád, (Mátra)Balla, Terpes, Mikófalva és (Eger)Bocs fiatalságának társaséletéről, jeles napi szokásairól írva, kilenc olyan – immár klasszikusnak számító – mozgásos és párválasztó játékot ír le, amelyek addig e vidékről legföljebb, ha töredékesen voltak ismertek.³ Az 1895 nyarán végzett matyóföldi „terepmunkájának” eredményeit már a következő esztendőben közzéteszi terjedelmes, öt részre bontott tanulmányában. Iskoláskorú fiú- és leánygyermekek játékait ismerteti Tardról, mindösszesen csak négyet számlálva az ottani párválasztó játékok közül.⁴ A kutató utód, *Bodgál Ferenc* a következőket tartotta kiemelendőnek Istvánffy mindezt csaknem másfél évtizeddel később folytatásul vállalt további kutatásaiból. „Az 1909. év nyarán a Borsod-Miskolci Múzeum Közművelődési Egyesület megbízásából is, több mint három hétre terjedő néprajzi kirándulásokat tettem a Bükk hegység északnyugati nyúlványai között elterülő 14 palócz községbe, nevezetesen: Bánfalva, Bánhorváti, Dédes, Bóta, Sata, Uppony, Csokva-Omány, Mercse, Királd, Nagy-Visnyó, Csernely, Szilvás és Apátfalva községekbe”.⁵ E – csekély kivétellel – barkó falvak⁶ közül Balaton, Bóta, Csernely, Sata és Uppony a játékok legjelentősebb lelőhelye.⁷ A Kisfaludy Társaság támogatásával – a Magyar Népköltési Gyűjtemény 14. kötetét tervezett befejező munkálataihoz – Istvánffy Gyula kiegészítő anyaggyűjtést végzett Borsod, Heves és Nógrád megyék községeiben, így nem véletlen, hogy a végül is 1963-ig kiadatlan „Palóc népköltési gyűjtemény” játékanyaga jobbra ezt a beváltott igyekezetet tükrözi.⁸ Tanúskodik erről még az az önéletrészlet is, amely alapján megállapíthatjuk, hogy a nem sokkal azelőtt – általa összeszámolva – még csak 12 gyerekjáték a „pótgűjtés” eredményeként a sajtó alá rendezés évében (1914) duplájára, illetve az állathívogató és a kiolvasó mondókákkal

1 *Bodgál F.*, 1963. 8.

2 *Istvánffy Gy.*, 1895. 114–118., ill. *Uő.* 1963. 80–87.

3 Kiss Áron máig tanulságos gyűjteményében e településekről, sőt e régióból egy kivétellel (Szabó József mátraballai adatai) nem is szerepel! – *Vö. Kiss Á.*, 1891. VI–VIII. – Esetünkben s Istvánffy kapcsán ez azért is meglepő, mivel 1883–86 között ő épp abban a Budai Paedagogiumban tanult, ahol Kiss Áron (1845–1908) tanított, majd igazgatott, s ahonnan e nagyszabású játékgyűjtő kezdeményezés kiindult! Számunkra talány, hogy az igen nyitott és a néprajzi kezdeményezésekre mindig figyelmes Istvánffyt miért nem találjuk (ellentétben pl. Bellosics Bálinttal) a korabeli gyűjtők között.

4 *Istvánffy Gy.*, 1896. 280–285. ill. *Uő.* 1963. 87–89.

5 *Istvánffy Gy.*, 1911. 162.; *Bodgál i.* m. 13–14

6 *Paládi-Kovács A.*, 1982. 12.

7 *Istvánffy Gy.*, 1911. 363–368.

8 *Istvánffy Gy.*, 1963. 67–79.

közel háromszorosára növekedett.⁹ (Istvánffy Gyula özvegye 1921-ben viszont már 58 lapnyira teszi az ily szempontból szóba jöhető gyűjteményt!)

A következőkben a több mint hét évtizede szem elől tűnt, majd Bodgál Ferenc jóvoltából – éppen negyven évvel ezelőtt – ismét előkerült kéziratnak, illetve az abból született jubileumi kötetnek gyermekfolklór-játék vonatkozású anyagát vizsgáljuk, rendszerezzük és mutatjuk be. Tesszük ezt azzal a nem titkolt céllal, hogy az ünnepi kötetet forgató gyakorló és leendő pedagógusok, érdeklődő hagyományörzők közösségei számára jó néhány régi-új játékkal szolgáljunk.¹⁰

Végső soron 9 Borsod, Heves és Nógrád megyei palóc,¹¹ 1 matyó¹² és 5 barkó¹³ településről Istvánffy által 1894–1912 között gyűjtött 6 játékezdő mondóka (kiolvasó), mozgásos, párválasztó és néhány ún. szellemi (ügyességi, kitalálós stb.) játék, valamint korábban igen kedvelt állathívogató és -csúfoló versike lett ismertetésünk tárgya. Ám a kéziratból s így az alábbiakból is sajnos egyértelműen kitűnik, e játékok a legminimálisabb ritmus- és dallamjegyzést nélkülözik, ezért a tanulást és a gyakorlást megkönnyítendő, s a teljessé tevő kiegészítést nyújtó kottás példa-párhuzamokat (*Lajos Árpád*: Borsodi Játékok. Miskolc, 1957., *Borsai Ilona-Hajdú Gyula-Igaz Mária*: Magyar népi gyermekjátékok. Budapest, 1976., valamint *Borsai Ilona-Kovács Ágnes*: Cinege, cinege, kismadár... Budapest, 1983.) a játékokhoz tartozó jegyzetekben pontosan föltüntetjük.¹⁴ A rendszerezésnél *Lázár Katalinnak* az elmúlt egy-másfél évtized során folyamatosan kiérlelődött játék-osztályozását és finoman árnyalt csoportosítását vettük figyelembe, s ajánljuk annak használatát magunk is.¹⁵ Ettől csupán egy helyütt tértünk el, amikor is a *kiolvasó mondókák csoportját* – a játékmenet logikájából adódóan! – a játékok elé helyeztük.¹⁶ Ezt megelőzően pedig azokat a szintén gyermekfolklórhoz sorolt versikéket, amelyek *Kiss Áron* óta egységet képeznek, s a gyermeket körülvevő növény- és állatvilág sajátos befolyásolására törekszenek.

I. MONDÓKÁK

1. Állathívogatók

Ezek sorában elsőként csigacsalogatókat mutatunk be, itt jegyezve meg, hogy – érdekes módon – talán ez az egyetlen kis csoport, amely *Kiss Áron*ék egyébiránt igen gazdag anyagában teljesen hiányzik! Az alábbiak Borsodbótáról, valamint Balatonból származnak.

*Csiga-biga, nyújtsd ki szarvacskádat,
Ha nem nyújtod, széttöröm a házad,
Sós kútba vetlek,
Onnan is kiveszlek,*

⁹ *Bodgál* i. m. 16–17.

¹⁰ Ezt a célt szolgálta példszerűen a Herman Ottó Múzeum gondozásában *Lajos Árpád* „A magyar nép játécai” című könyv hasonmásának megjelentetése 1997-ben.

¹¹ Bocs, Balla, Mikófalva, Bekölce, Nagyvisnyó, Bodony, Szajla, Szúcs, Terpes.

¹² Tard

¹³ Balaton, Bóta, Csernely, Sánta és Uppony

¹⁴ Felhasználjuk ezek mellett még *Nemcsik Pál* 1971. (Borsodnádásd) több helyütt föllelhető kéziratát, összevetés végett *Juhász Judit* dél-gömöri gyűjtésén alapuló TDK-dolgozatát, valamint *Kriston Vízi József* 1989-ben megjelent palócföldi gyermekjáték anyagát.

¹⁵ *Lázár K.*, 1990.; *Uő.* 1996/a; *Uő.* 1996/b.; *Uő.* 1997.

¹⁶ Lásd: *Kriston Vízi J.*, 1997. 120–121.

*Kerek alá teszlek,
Malomkővel lenyomtatlak,
Csiga-biga, nyújtsd ki szarvacskádat.*¹⁷

*Csiga-biga gyere ki,
Ég a házad ideki,
Ha nem hiszed, gyere ki,
Majd meglátod ideki.*¹⁸

Istvánffy Gyulának a Borsod megyei palócokról 1911-ben közzétett tanulmányában „állathívogató s tréfás versek. – Gyermekek mondogatják” címszó alatt a következők olvashatók:

Katicza-bogárhoz

*Szabaókám, szabaókám.
Merre viszel éngem?
Ég felé-je, feöd felé-je, temető felé-je?
(azaz: ég felé-e, föld felé-e, temető felé-e?)*

Kezük fejére teszik a bogarat s a fenti sorokat addig mondogatják, míg a *kis katóka* el nem repül.¹⁹

Békához

*Kunka béka, gyere fel,
Meghal apád ide fel.*²⁰

Szintén a barkófüldi Sátárról való a következő, *lepkéhez* szóló versike:

*Lep le, lepe, babot adok,
Ha megeszed, többet adok.*²¹

Kőkiverőhöz (kis lapos, vörös bogárra, mely tavasszal falak tövében, napsütötte köveken mászkál):

*Kőkiverő, ki, ki, ki!
Süss, napocska, ki, ki, ki!
Isten tányérkájára (a napraforgóra).
Vidd el a hideget,
Hozd el a meleget, Isten bogárkájára.*²²

Szúcson s Bekölcén az alábbi „csere-verssel” próbáltak kedveskedni:

*Isten tehénkéje,
adjál nékem vajjat,
én meg adok tejet.*²³

A *héjariasztók* funkciója az alábbi volt: „A kis libapásztorok egyik legfőbb ellensége a héja. Ha nem vigyáztak, rákapott a libaseregre, s egymás után hordta el a kislibá-

¹⁷ Istvánffy Gy., 1963. 116. – Igen szép párhuzamát Barsi Ernő sályi gyűjtéséből közli: *Borsai I.–Kovács Á.*, 1983. 83. 10. sz. példa

¹⁸ Istvánffy i. m. és i. h.; Vö. még: *Borsai–Kovács* i. m., i. h. 9., sz. példa a Szabolcs-Szatmár megyei Nagyecsedről, *Dancs Lajos* gyűjtéséből

¹⁹ Vö. Tardonáról *Kriston Vízi J.*, 1989. 506. – További országos kitekintést adó példakkal: *Borsai–Kovács* i. m. 84–88.

²⁰ Békacsalogató szintén nem szerepel még Kiss Áronnál, de a Borsai Ilona és Kovács Ágnes által közösen jegyzett gyűjteményben sincs ehhez hasonló.

²¹ Vö. Kiss Á., 1891. 16. 4. sz. (Sajó-Gömör), szintén Barsi Ernőtől, Sályból, valamint Nagyvisnyóról Gál Gyula gyűjtéséből. Vö. még: *Kriston Vízi* i. m. 506.

²² Kiss i. m. 22., és további párhuzamait közli: *Kriston Vízi* i. m. 503.

²³ Istvánffy Gy., 1963. 117.

kat. Amint a gyerekek megpillantották a kék égen körözni, tele torokból kiáltozni kezdtek”,²⁴

*Héjja, héjja, lakatos,
Látom, lábad ripatos,
Míg azt le nem mosalod,
Aggyig libát nem adok.
Csellőre, csattogóra,
Ángyom ablakára,
Hozz' ki lányom az ollót,
Nyírjuk, szabjuk a posztót,
Vessük a héjjának.*

(Sáta)

*Héjja, héjja, lakatos,
Látom, lábad ripatos,
Addig libát nem adok,
Míg a lábad nem mosod.*

(Bocs)

*Szóllőre, csattogóra,
Ángyom asszony ablakára.
Nyisd ki ángyom ablakod.
Szőr, szőr, libaszőr,
Kicsiny a lány, majd megnő.*

(Balaton)

Más, további változatok:

*Héjja, héjja, Náci,
Nem tudsz libát fogni!
Od' adom az anyját,
Szarom a libáját.*

(Balaton)

*Héjja, héjja, lakatos
Otthon van-e most Lajos?
Otthon, otthon. Mit csinál?
Hason fekszik, úgy dudál.*

(Bocs)

*Héjja, héjja, lakatos
Kilátom a kakasod.
Addig libát nem adok,
Míg csak el nem takarod.*

(Balla)²⁵

2. A *kiolvasó/kiszámoló mondókák* a kötött formájú, többszemélyes gyermekjáték-
ok előkészítését, megindítását vannak hivatottak segíteni.²⁶ A ma ismert s meglehetősen
uniformizált rigmusokhoz képest az alábbiak – archaikusságuk mellett is – jóval válto-
zatosabbak.

²⁴ Borsai-Kovács i. m. 93–95.

²⁵ Istvánffy Gy., 1911. 368.; *Uő.* 1963. 116–117.; Vö. még *Kriston Vízi* i. m. 509.

²⁶ Lajos Á., 1979. 671–672. Az utóbbi évtizedek palócföldi példáit mutatja be *Kriston Vízi J.*, 1989. 516–521.

*Egedem, begedem, tiikom Pál,
Háj!, patkóra tulipán,
Fényes szöggel szögelik,
Nádpálcával kongatik,
Kong, kong vaskemence kívül-belül
Hátruljába süll a kecske.*

Aló, mars ki!

(Uppony)²⁷

*Egedem-begedem, kallantyú,
Nem vagyok én félnyakú,
Isten kovácsa vagyok,
Szent Pál lovát patkolom,
Fényes szöggel szögelem,
Vaspálcával kongatom,
Kong, kong Péter bácsi,
Szedd ki, vedd ki, eredj ki.*

(Balaton)²⁸

*Egedem-begedem, bőröm, bőröm,
Bikk mázsárom, kenderföldöm.
Lövöldöznek,
Izsmány, fodormány,
Egy süvegű boszrokány.
Ha én madárka lehetnék,
Zöld füvecskét (vagy arany szemet) szedegetnék.*

*Vasba hánynám, vas mellé,
Csirip-cserep vas pallé(r),*

Fogj fát!

(Bóta)²⁹

*Egedem, begedem, hajdú tánc,
Hajdú sógor mit kívánsz?
Nem kívánok egyebet,
Komámasszony megfogta,
Két oldalról pofozta,
Ide-oda, amoda,
Te vagy a jó cicuska.*

(Balaton, Bóta)³⁰

*Egedem-begedem, tükröcske,
Hová való menyecske,
Szántóföldön ugrosik,
egerlyukba bújdosik.*

(Bóta)

*Szip, szab, szabó pap,
Sep ki, dobd ki, eredj ki.*

(Bekölce)³¹

27 Istvánffy Gy., 1963. 119.

28 Istvánffy i. m. 120.

29 Istvánffy i. m., i. h.

30 Istvánffy i. m. 119.

*Cérnára, cinegére,
Szuszki madár a mezőre,
Szuzd ki, akaszd ki,
Hadd száradjon odaki,
Szőke kakas, komédiás,
Aló, mars ki!
(Mikófalva)³²
Kis utcába kisütött a nap,
Beharangozott a pap,
Gyerünk pajtás szentegyházba,
Öltözzünk fel papruhába.
Inz, pinz,
Te vagy kint!
(Bekölce)³³*

II. MOZGÁSOS JÁTÉKOK

E játéktípusba sorolhatnánk az ölbéli gyermek játékaival, az ügyességi és erőjátékokat, a fogócskák és a vonulások.³⁴

1. Elsőként az igen népszerű és kedvelt *fogócskák* csoportját mutatjuk be, s úgy, hogy a konkrét kiolvasókkal indított játékokkal kezdjük.

Mikor „cicát” (fogósdit) játszanak, a cicát így választják:

*Egerbe' vót egy kis bót,
Abba' mindenféle vót,
Cukor, kávé, mandula,
A lábadat tedd oda.
Akire az utolsó szó esik, az lesz a „cica”.*

Amikor „macskázni” akartak:

*Ötöm, bötöm, öt mázsára,
Szól a rigó rakoncára,
Cérnára, venyigére,
Zúzz ki, madár a mezőre.
Zúzz ki, akaszd ki,
Hadd száradjon odaki.
Szőke komót, komódia,
Dória dob,
Szívia, kavia,
Arany pitye, lotty.*

Akire az utolsó szó jut, az lesz a macska, s a többi, akik szanaszét futnak, elkezdik kergetni.³⁵

*Felment füge a fára,
Fészket rakott az ágra,
Egyet tojt, kettőt (3-at ...10-ig) tojt,*

31 Istvánffy i. m. 120.

32 Istvánffy i. m. 121.

33 Istvánffy i. m., i. h.

34 Lázár K., 1997. 34–36 szerint

35 Istvánffy i. m. 119.

s akire az utolsó szótag jut, kergeti a többit, míg egyet el nem fog.³⁶

*Egy-begy, csobolyó,
Kecskerágó mogyoró
Ezalatt a föld alatt.
Ebbe bebe Benke,
Búboska feneke,
Szil, szál leppentyű,
Az orrodra vaskesztyű.*

Akire az utolsó szótag jut, a körben állókat addig kergeti, amíg valakit el nem fog (Mikófalva).

Istvánffy Gyula korai, matyóföldi gyűjtéseiben az alábbi „kullancsjáték” érzékletes leírását adja. „A gyermekek körbe állanak s egy a kör közepén állva *sorsot vet* a körben állókra a következő versikével:

*Verebek voltunk, földre szálltunk,
Küllő szemet szedegetünk,
Póré, póré
Kövér kakas koncsorgásé.
Dobd ki balog sugár.*

Akire a „sugár” szó esik, kimegy a körből. Ilyenformán a körben állók valamennyiért kisorsolják, természetesen egynek a kivételével. Akire az utolsó szó nem esett, ez marad a *kullancs*. Erre a többi futásnak ered szanaszét, a kullancs meg utánuk, s addig üldözi, hajszolja társait, míg valamennyit össze nem fogdosta. Akit egyszer már elfogott, annak abban a játékban tilos ismét futni. A sorsvetésnél használják a következő kiolvasó mondókat is:

*Elmentem én az erdőre
Bükkfa tüzet rakni,
Utánam jött egy vén ember
Hátba veregetni.
Hozd el fiam a csutkát,
Hadd uszítsam a kutyát. Amott-e!
(Tard, 1895)³⁷*

A kergető-üldöző „libázás”-t pedig a kedvelt felelgetős változattal szintén Tardról hozta etnográfus elődünk. „A gyermekek egyet maguk közül megválasztanak *róká*nak, a másikat meg *anya-lúdnak*, a többi pedig *liba* lesz. A pázsiton szanaszét legelő libákhoz odaszól az *anyalúd*:

*Gyertek be, buriskáim,
Gá-gá-gá!*

A libák erre azt felelik:

Ekkor a *róka* megszólal:

*Itt van már a vén róka,
Ki a libát megfogja.*

Erre aztán elkezdenek valamennyien gágogni. A róka üldözőbe veszi a libuskákat, s ezek az anyalúd köré csoportosulva keresnek menedéket. A róka azonban itt is tovább üldözi őket s addig futkosnak az anyalúd körül, míg a róka valamennyi libát el nem fog-

36 Egerbocs, 1912.; *Istvánffy* i. m. 121.

37 *Istvánffy* 1985. 118.; *Uő.* 1963. 88–89.

ta. Ekkor aztán az anyalúd lesz a róka, az anyalúdnak pedig egy másikat választanak s újból kezdik a játékot”.

2. Ismertetett s ajánlott szisztémánk szerint az *ügyességi és különféle erőjátékok* csoportjához értünk, s ide is több, Istvánffy-féle gyűjtés anyagát sorolhatjuk. Közülük most a „vászonárulás” néven sokfelé ismert és népszerű, ezúttal egy Borsodbótáról való szép leírást teszünk közzé.

„A leányok egymás kezét megfogva kinyújtott karral egyes sorba állanak. Egyik lány a *cigányasszony*, a másik a vásznat árulja:

– Néni, hogy ez a vászon? – kérdi a cigányasszony.

– Ez bizony szép is, finom is. Ezer pengő az ára.

– Nohát, menjék be az ollóért.

Vászonruhás asszony elmege az ollóért, azalatt a cigányasszony egy lányt elvisz a sorból. Erre a vászonáruló, mikor visszajő, észreveszi s szidja a lányát:

– Jaj, бүdös lány, el hagytad vinni a vásznat. Kutyaбör, mindjárt megverlek.

A cigányasszony aztán így sorra ellopja a vásznat, s a lányok valamennyien a háta mögé állnak s elkezdenek „tapsikolni”.

– Mi az? – kérdi a vásznas asszony.

– A diót törik a padon – mondja a cigányasszony.

A lányok elkezdnek erre дörөmbölni, dobogni a lábaikkal.

– Mi az? – kérdi megint a vásznas asszony.

– A lovak дörөmbölnek az ólban.

Erre a lányok megint kukrikolnak.

– Mi az? – kérdi a vásznas.

– Kakas kukurikul az ólban, feleli a cigányasszony. Erre a vásznas úgy tesz, mint-ha most venné észre, hogy a cigányasszony háta mögött van az ellopott vászon s elkezd megvetni a lánycsoport körül:

– Ím megállj, megverlek! – s addig üti, míg a lányok körül a helyire nem tér vissza.”³⁸

3. A mozgásos játékok csoportját alkotják az ún. *erőkifejtők* is, amelyekből itt álljon két, a Bükk ellentétes pontjairól (Tard és Csernely) való ismertetés.

„TűZ. A gyerekek a játéknál is körbe állnak, csakhogy szorosán egymás mellé és hátratett kezekkel. Egyikök az ún. *tűzhordó* a körön kívül járkálva egy rövid pálcát hord körül e szavak kíséretében:

Tűzet viszek, ne lássátok,

Ha lássátok, ne mondjátok.

Tűzet viszek, ne lássátok,

Ha lássátok, ne mondjátok.

S eközben valamelyiknek a kezébe csúsztatja a pálcát s azzal tovább jár körül, mintha semmi sem történt volna. Az illető pedig, akinek kezébe kerül a pálcá, ütni kezd a szomszédját, ez futásnak ered, s addig szalad a körben állók körül, míg a helyére vissza nem ér. Ezután újból kezdik a játékot, s az lesz a tűzhordó, aki az imént a kezébe kapta a pálcát”³⁹

„Fiúgyerekek összeállnak 15-en, 20-an, s egymás kezét megfogva sorba állanak. A sor jobb végén állót *cigánynak*, a bal végén állót *gazdának* nevezik. A cigány mellett álló két fiú összefogott karját fölemeli, a bal szárnyon álló gazda pedig az egész játszó sereget átvezeti alatta úgy, hogy a cigány szomszédja ezáltal kifordul s keresztbe tett karral

38 Istvánffy Gy., 1963. 70–71.

39 Istvánffy i. m. 87.

fogózik a két szomszédjába. Most a kifordult mellett álló két fiú emeli föl a karját s a többiek az alatt vonulnak el ismét, mire a második fiú is kifordul. És ezt mindaddig ismétlik, míg az egész játszó csapat keresztbe tett karral nem fogózik – s eközben a fiúserg folyton mondja: Forraszd cigány ezt a láncot!” Mikor a játszók valamennyien kifordulva állnak már, a sor végén lévő gazda azt kérdezi:

„– Hogy ez a lánc, cigány?

– Tyíz fillér.

– Hadd nézzem, erős-e a lánc? – s azzal egyet ránt a fiúk során, mely valahol természetesen megszakad. Arra cigány futásnak ered, a többi utána, s mikor elfogják, büntetésül meghúzzák a haját”.⁴⁰

4. A különféle ügyességi és erőjátékok nagy családjába tartoznak a *kifordulós körjátékok*, melyek egyik legjellemzőbbike a „Kis kacsá fürdik”, valamint – Istvánffynál ekként szereplő – „Mit játszunk, lányok?” kezdetű, ahol a körbe fogódzó lányok végigénekliek a strófát, majd „a megnevezett lány a körből kifelé fordulva áll, úgy forog a többivel, és ezt addig ismétlik, míg valamennyi apránként ki nem fordul”.⁴¹

A *sokféle vonulást* magába foglaló csoportba Istvánffy Gyulától a Terpesen 1894-ben gyűjtött „Az ócsányi legények...” kezdetű *kanyargós játék* tartozik.

E játékot rendszeren 15–20-an fiúk, lányok vegyesen játsszák. Három kisebb gyermeket leültetnek a földre, lehetőleg egyenlő távolságra olyformán, hogy a 3 gyermeket képzeletben összekötő vonal, egy egyenlő oldalú vagy legalább egyenlő szárú háromszöget képezzen. Most a játszók egymás kezét megfogva, a földön ülők egyike körül félkör alakban felállnak szorosan egymás mellé. A félkör balszárnyán álló gyerek megindítja a menetet be a háromszögbe s az egész csapat lassan utánaindul, a háromszög csúcsánál ülő gyermeket kívülről megkerülve ismét a háromszög területébe kanyarodik a játszók láncá s megkerülve a földön ülő harmadik gyermeket is, a háromszögen kívül körülhaladnak a kezdetben felállított félkör jobb szárnyán álló gyermek felé, aki, ha a játszók elegendő számmal vannak, mindaddig nem mozdul a helyéről, míg a csapat vezetője hozzá nem ér s kezét meg nem foghatja. Ilyenformán egy teljes láncot alkotva, az egyik gyermekcsapat egy folyton mozgásban lévő kígyózó vonalat ír le, miközben az alábbi versecskét énekliek s ismétlik annyiszor, ahányszor a kedvük tartja.

Az ócsányi legények

Fekete földet szántanak.

Gyöngyellő búzát vetnek.

Asz' ide lelkem az inged.

Hadd mossam ki az inged.

Ha azt te elszakajtod

Karmas gyolcsot veszek.

Szita, szita péntek

Siralom Csütörtök,

Dob szerda.

A siroki szőlők alatt

Két szál vesszőt

Összeszedtek, fontak,

Jóra kocogtattak

Koc, koc, koc.

(Terpes, 1894).

40 Istvánffy Gy., 1911. 366–367.

41 Istvánffy Gy., 1963. 68–69. Upponyból 1912-ben gyűjtött anyag. Ugyanaz Lázár K., 1997. 117. alatt mint guggolós körjáték szerepel.

A bújó-vonuló játékok legjellemzőbbike Istvánffynál is a (Bekölcén gyűjtött) „Bújj, bújj, zöld ág...” kezdettel ismert és *egy sorban, kapu alatt lépdelő*,⁴² valamint a „Gyújtottam gyertyát Forgách Dezsőnek” szövegindítású⁴³ leányjátékok egy-egy darabja.

Még szintén a vonulós – elsősorban – leányjátékok családjába tartoznak az Istvánffy által *sajnos itt is dallamejegyzés, kotta nélkül rögzített* és közölt kapus-hidas játékok, úgymint a „Hol vettétek az aranyat, hol vettétek az ezüstöt...” kezdetű felelgetős,⁴⁴ vagy a „Ki népei vagytok?...” kérdéssel indító, régies ének.⁴⁵ Hidas játékként ismert régtől fogva az „Itthon vagy-e hidasmester?...” kezdetű is, melyet Bolyokról *Lajos Árpád és Schandl Vilmosné* alapos dallam- és táncleírással tett közzé, valljuk be, így az Istvánffynál élvezhetőbben...⁴⁶

III. Lázár Katalin legutóbb közreadott játékelemző gyűjteményében immár a mozgásos és a párválasztó játékok közé – logikusan – illeszti az ún. *szellemi játékok* fejezetét, amelybe a *rejtő-kereső* félék is tartoznak. Istvánffy Gyula „Csepű, lapu, gongyola...” címmel Mátraballáról, valamint „Szem, szem, gyűrű...” indítással Egerbocsról, Szajláról s Szűcsből való leányjátékot közöl, sajnos csak szöveggel.⁴⁷ Ezért mi ezek közül most csak a legesőt mutatjuk be.

„Az iskolás gyerekek, fiúk, lányok sorba leülnek egymás mellé, egy pedig előttük a ronggyal bevont *tehénszőr labdát* a magasba dobálva megkapdossa, miközben folyton ezt éneкли:

*Csepű, lapu, gongyola,
Zsíros, fodros tarisznya,
Kinek látom mosolygását,
Bíró veszi zálogját.*

Aki e dal éneklése közben véletlenül elneveti magát, attól a *játékbíró* zálogot vesz. Aztán mikor már több zálog van együtt, a bíró egy zálogot felmutatva azt kérdezi:

- Kié ez?
- Enyém ez – feleli a tulajdonosa.
- Hogy vetted?
- Száz pengő. Meg egy kiscsengő.
- Ki a szeretőd?

Itt a kérdezett egy fiú vagy egy leány nevét említi, rendszeren a *ragadék* (gúny) nevével együtt, mire a bíró azt feleli:

- Elviheted”.⁴⁸

IV. PÁRVÁLASZTÓ JÁTÉKOK alkotják a következő nagy játéktípust, amely *körjátékok* sorával indul. Miként más esetben, így Istvánffy Gyulánál is ezek vannak a legnagyobb számban, összesen 16, hosszabb-rövidebb játékközléssel. Ide soroltuk a *Kerényi György* által „más népek dalaival rokon gyerekdalok” közé rendelt „Zöld fű,

42 Istvánffy Gy., 1963. 72. Kottapéldákkal pontos lejegyzéseit lásd: *Nemcsik P.*, 1971. 8., 12., 19.

43 Istvánffy i. m. 68. Upponyból.

44 Istvánffy Gy., 1911. 366. (Csermely); Vö. *Lajos Á.–Schandl Vilmosné* 1957. 10–11.

45 Istvánffy Gy., 1963. 73–74.

46 Istvánffy i. m. 79–80.; Vö. *Lajos–Schandl* i. m. 28–29. Bolyokról.

47 Lázár K., 1997. 168–171.; Istvánffy Gy., 1963. 83.; Vö. hozzá *Nemcsik P.*, 1971. 42.; Istvánffy i. m. 75–76.; Borsodnádasi változattal *Nemcsik* i. m. 50., 57., 71.

48 Istvánffy Gy., 1895. 85–86.

zöld fű, a lábam alatt” kezdettel⁴⁹ Balatonban gyűjtöttet, vagy a „Fehér liliomszál...” kedves borsodbótai változatát.⁵⁰ A „Termett a meggyfa...”, a „Hej! Széna, szénalja...” (bodonyi, bótai és terpesi variánsokkal), vagy az „Ej, meggy, meggy, termett meggy...” (Terpes, Sáta), a „Tiszaparti kisleány...” (Uppony), a „Kis kacska fürdik”, a „Csillag Boris, tudom a nevedet” (Bekölce, Bocs) kezdetű, jellegzetesen palócföldi játékok igen érzékeltes leírással *Lajos Árpádnál* és *Nemcsik Pál* két és fél évtizede kiadásra váró borsodnádasi mondóka- és gyermekjáték-gyűjtéseiből sajátíthatók el, Istvánffy Gyula jó száz évvel ezelőtt megkezdett játékanyag-közléseit is alapul véve.⁵¹

Ezek sorát most egy Tardról való, 1895-ben gyűjtött körjátékkal idézzük meg.

„A fiú és leány gyermekek egymás kezét fogva körbe állnak, egyikük bemegy a kör közepébe, azután a következő versecske éneklése mellett táncra perdülnek mindnyájan:

*Én kis kertet keríték,
Abba rózsát ültetek.
Bíró lánya rászokik,
A törvénybe vitetik,
A törvény is azt mondja:
Lányt illet a koszorú,
Legényt a bokréta.*

A dal éneklése közben a körben álló párt választ magának s azzal addig táncol, míg a dal véget nem ér. Azután a választott megy a körbe s a dalt újból kezdik. És így folyik a játék, míg valamennyit meg nem táncoltatták.”

Az úgynevezett *lánykérő játékok* csoportjába az „Erzsi lányom, tanulj emberséget...” (Uppony), a „Hol jár, honnan jön, Szent Erzsébet asszony?” (Mikófalva), valamint a „Jön egy ember Ninivéről, Ninivéről, Király-birály biztos...” (Balaton) kezdetű, Istvánffy által gyűjtött játékokat utaltuk.

Végezetül álljon itt az Egerbocsból 1894-ben lejegyzett „pálcás játék”, mint e csoport érdekes és ma is kedvvel játszható darabja.

„A lányok sorban egymás mellé állnak, mindenik az előtte álló vállaira teszi a kezét, egy pedig vesszőt tartva a sort körüljárja s pálcikájával megérinti valamennyit, miközben mindnyájan éneklük:

*Haj, koledár, koledár,
Vidd el a lány dunnáját,
Haj, a szucsi kalapács,
Haj ki, bogár, haj ki!*

A vesszős azt feleli:

*Azért mert én megszerettem
A kend Katyi (v. más nevű) lányát.*

A sor elején álló erre dalolni kezdi s később valamennyi kíséri, hogy:

*Katyi lányom nem adom,
Szűz pártá nélkül,
Gyöngykoszorú nélkül,
A hintóba hat ló legyen,
Mind a hat ló szürke legyen,
Térj ki emberségből.*

49 Kerényi Gy., 1951. 626–628.; Istvánffy Gy., 1963. 71.

50 Istvánffy i. m. 72–73., ill. 80–81. Mátraballáról. Vö. még *Nemcsik* i. m. 13., 21., 37.

51 *Lajos A.*, 1940.; *Uő.* 1957.

Ezután kettesben, majd hármásban járja körül a pálcás a lányok sorát, előlről kezdvén a játékot mindannyiszor, míg a sor elején álló egyedül marad”.⁵²

IRODALOM

Bodgál Ferenc

- 1963 Bevezető. In: *Istvánffy Gyula*: Palóc népköltési gyűjtemény 7–23. Miskolc
Borsai Ilona–Kovács Ágnes
1975 Cinege, cinege, kismadár. Budapest

Borsai Ilona–Hajdú Gyula–Igaz Mária

- 1978 Magyar népi gyermekjátékok. Budapest

Istvánffy Gyula

- 1895 Palócz babonák és gyermekjátékok. Ethn. VI. 108–118.
1896 A borsodi matyó nép élete. Ethnographia VII. 65–83.
1911 A borsod megyei palóczok. Ethnographia XXII. 363–368.
1963 Palóc népköltési gyűjtemény. Miskolc

Juhász Judit

- 1987 Gyermekjátékok Dél-Gömörben. Tudományos Diákköri Dolgozat. JÁMA: 118–88. Kecskemét

Kerényi György

- 1951 Játékok. Magyar Népzene Tára I. Budapest

Kiss Áron

- 1891 Magyar gyermekjáték-gyűjtemény. Budapest

Kriston Vízi József

- 1989 Gyermekjátékok. In: *Bakó Ferenc* (szerk.): Palócok IV. 487–594. Miskolc
1997 Forráskutatás népi játékaink oktatásához. In: Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében, 1995–1996. 119–132. Kecskemét

Lajos Árpád

- 1940 A magyar nép játécai. Budapest (Hasonmása: Miskolc, 1997.)
1979 Játékkezdő. In: Magyar Néprajzi Lexikon, II. 671–673. Budapest

Lajos Árpád–Schandl Vilmosné

- 1957 Borsodi játékok. Miskolc

Lázár Katalin

- 1990 Játéktípusok. In: Magyar Néprajz VI. 544–649. Budapest
1996 A hagyományos népi játékanyag és a mai kutatás. In: *Kriston Vízi József* (szerk.): Vesszőparipáink III. 78–86. Kecskemét–Budapest
1997 Népi játékok. Budapest

Nemcsik Pál

- 1971 Borsodnádasi mondókák és gyermekjátékok. (Kézirat). JÁMA: 22–84. Kecskemét

Paládi-Kovács Attila

- 1982 A barkóság és népe. Miskolc

52 Újraéledése: *Istvánffy Gy.*, 1963. 84–85.

DIE SPIELSAMMLUNGEN VON GYULA ISTVÁNFY

Gyula Istvánffy (1863–1921) gehörte der ersten Generation der Erforscher der ungarischen Volkskunde an, in sein Interessengebiet fiel in erster Linie die Untersuchung der volkstümlichen Kultur des mittleren und nördlichen Teiles Ungarns. Unter seinen sehr reichhaltigen folkloristischen Sammlungen entfiel bisher nur sehr wenig Interesse auf das Material der von ihm zwischen 1894 und 1912 gesammelten Kinderspiele. Jene Angaben, die zum breiten Kreis der volkstümlichen Kinderfolklore gehörten und schließlich auch in das 1914 abgeschlossene Manuskript „Palócz népköltési gyűjtemény” (Sammlung Palozischer Volksdichtungen) aufgenommen wurden, stammen aus 15 Ortschaften der Komitate Borsod, Heves und Nógrád. Dieses reichhaltige Material sollte ursprünglich den abschließenden Band der bedeutenden Reihe *Magyar Népköltési Gyűjtemény* (Ungarische Folkloresammlung) darstellen; es wurde schließlich erst 1963 publiziert, herausgegeben vom Ottó-Herman-Museum in Miskolc.

Die Spielsammlungen Gyula Istvánffys enthalten in erster Linie Material von folkloristischem Charakter; es wird nicht auf das Material der Jugendlichen des Palozengebietes, der Landschaften der Matyó und der Barkó eingegangen, das mit Spielzeug und mit an Regeln gebundenen Geräten zusammenhängt. Das kann dadurch erklärt werden, daß 1885 unter dem Titel „Magyar labdajátékok könyve” (Buch der ungarischen Ballspiele) von *Lajos Porzolt* die besten volkstümlichen sportmäßigen Spiele publiziert worden waren; später erschien im Jahre 1891 in der Zusammenarbeit des angesehenen Hochschulprofessors *Áron Kiss* und mehrerer Dutzend Helfer die bedeutende Enzyklopädie jener Zeit unter dem Titel „Magyar gyermekjátékgyűjtemény” (Sammlung ungarischer Kinder-spiele). Das Material von Gyula Istvánffy jedoch ersetzte in einem hohen Maße den Mangel auf dem Gebiet von Spielen mit Texten sowie mit Liedern und Tänzen aus dem nordöstlichen Gebiet Ungarns. Ein Problem hatte sich aber in der Zwischenzeit ergeben, Istvánffy hatte unterließ es, die Melodien der zeitgenössischen, allgemein bekannten Spiele aufzuzeichnen... Doch auch unter solchen Verhältnissen sind die Editionen der Spiele durch Gyula Istvánffy für die Erforscher der ungarischen Volksspiele und der Spielpädagogik sehr lehrreich und interessant. Im Interesse der besseren Unterrichtsbarkeit oder der eventuellen Sammlung von weiteren Spielvarianten wurden die von ihm gesammelten Spiele in nachstehende Gruppe eingeteilt:

I. *Kinderreime*

1. Tierwelt (Schnecken, Marienkäfer, Frösche, Schmetterlinge, Vögel)
2. Lesereime und Auszählreime

II. *Bewegungsspiele*

1. Fangspiele mit Reimen
2. Unterschiedliche Geschicklichkeitsspiele
3. Kraftspiele
4. Ringspiele

III. *Intellektuelle Spiele*

z.b. von versteckendem-suchendem Typ

IV. Spiele der Paarwahl

1. Spiele des Anhaltens um die Hand eines Mädchen
2. Spiele des Anhaltens um die Hand eines Mädchen

Der Autor dieser Studie hofft, daß die aus der Zeit vor rund hundert Jahren stammenden Spielvarianten das Repertoire von Spielen der heutigen ungarischen Kindergärten und Grundschulen auffrischen können, und daß das Gedenken an Gyula Istvánffy so nicht einfache wissenschaftsgeschichtliche Erinnerung bleiben wird.

József Kriston Vízi

A HARMINCÉVES SZABADTÉRI NÉPRAJZI MÚZEUM SZENTENDRÉN

Eredmények és feladatok

CSERI MIKLÓS

I. EREDMÉNYEK

A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum az ország második legnagyobb néprajzi múzeumi intézménye. Megalapítására 1967. február 1-én került sor. Ekkor a Néprajzi Múzeum Falumúzeumi Osztályaként működött, majd 1972-ben önálló, országos gyűjtőkörű nemzeti múzeummá vált.

A múzeumalapítás célja az volt, hogy bemutassa Magyarország falusi parasztságának és mezővárosi kézműves lakosságának népi építészetét, lakáskultúráját, gazdálkodását és életmódját eredeti, áttelepített épületekkel és tárgyakkal, a 18. század közepétől a 20. század első feléig tartó időszakban.

Múzeumunk munkatársai által kialakított végleges tudományos terv több mint 350 építmény múzeumba telepítését irányozta elő, melyeket kilenc épületcsoportban, tájegységben kívánunk elhelyezni. A csoporton belül az építmények egy-egy parasztporta hagyományos rendjébe illeszkednek, és olyan szakrális, ipari és közösségi építményekkel egészülnek ki, melyek részei voltak a hagyományos faluképnek. A lakóházak és a gazdasági épületek egy-egy táj történetileg kialakult lakóháztípusát és jellegzetes melléképületeit reprezentálják. A hagyományos faluképet a temetőkből összegyűjtött sírjelek, a kálvária, malmok és kiegészítő objektumok teszik gazdagabbá. A tervezett kilenc táji csoport (Felső-Tiszavidék, Felföldi mezőváros, Észak-Magyarország, Közép-Tiszavidék, Alföld, Dél-Dunántúl, Balaton-felvidék, Nyugat-Dunántúl, Kisalföld) elkészülte után összességében hazánk 18–20. századi építészeti hagyományát történeti örökségként őrzi meg.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum a skandináv és nyugat-európai szabadtéri múzeumokhoz képest megkétszerezten valósult meg. Ennek következtében viszont ki tudta kerülni a történetiség, az anyag- és szerkezethűség, az áttelepítés technikájának korábbi buktaóit, és ki tudta alakítani saját korszerű tudományos koncepcióját. E koncepció sarkalatos pontjai közül legelőször a *történeti-néprajzi* hitelességet kell kiemelnünk. A kutatások feltárták a magyar nyelvterület lakóháztípusait, azokat a táji variációkat, melyek a 17–18. századtól kezdve öltöttek önálló formát és virágkorukat a 19. században érték el. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum lényegében e korszak és a 20. század fordulója idején domináns falusi, mezővárosi épületállomány legtipikusabb, legjellemzőbb táji változatait gyűjti össze és őrzi meg. A szabadtéri kiállítás tükrözi a táj jellemző településszerkezetét, amelyben az építmények nem elszigetelten épülnek fel, hanem az egykori parasztporták rendszerében, egységbe foglalva és mutatva a paraszttüzem összetartozó épületeit, a lakóház mellett a gazdasági épületeket és más kiszolgáló létesítményeket. Valamennyi épületet berendezzük a korának, a lakók foglalkozásának, szociális helyzetének, vallásának, nemzetiségének megfelelő berendezési tárgyakkal, munkaeszközökkel, textíliákkal, az ünnepek és a mindennapok tárgyi kellékeivel. Ilyenformán múzeumunk nemcsak

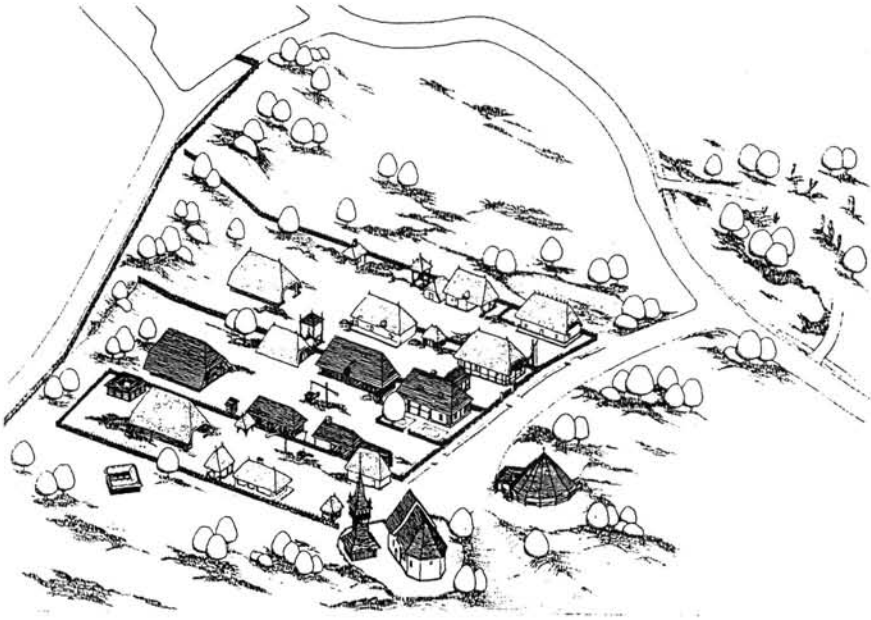
épületgyűjtemény, hanem az épület a berendezésével, a szemléltetett foglalatosságokkal, szokásokkal (kenyérsütés, mosás, étkezés, ravatal, halottsiratás stb.), valamint a portához, illetve a tájhoz kapcsolódó háziipari, kézműipari és kommunális építményekkel együtt voltaképpen olyan múzeumot alkot, ahol az egykori falusi, mezővárosi életmód egészét tudjuk szemléltetni meghatározott időmetszetben.

A hitelességhez szorosan hozzátartozik az *anyag és a szerkezetek hitelessége*. A kiválasztott objektumok általában nem a megtalálás állapotában kerülnek múzeumba, hanem vissza kell kapniuk azt az anyagot, formát és szerkezetet, amelyet viseltek a reprezentálni kívánt időmetszetben. Ezért le kell fejteni róluk a változtatásokat, toldásokat, hozzáépítéseket és vissza kell állítani korábbi formájukat. A hitelesség sarkalatos része az *anyag*, a *szerkezet*, a *méret* és a *forma*, valamint az épület mikrokozmoszának hitelessége. Múzeumunk arra törekszik, hogy az áttelepített épület felépítése során az elkorhadott anyagok és szerkezetek helyett az eredetinek megfelelő építőanyagot használjuk és az eredeti szerkezeteket alkalmazzuk az eredeti méretekkel és a hagyományos technológiával.

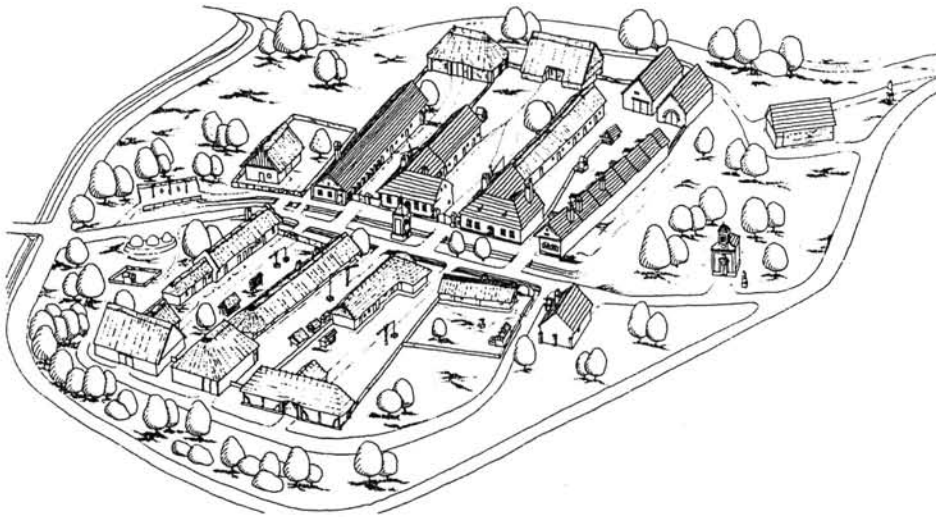
A történeti-néprajzi hitelesség fontos összetevője a *berendezés*. A korábban alapított – főleg skandináv és nyugat-európai – szabadtéri múzeumokkal ellentétben Szentendrén minden épületet berendezünk. A berendezések – bútorok, textíliák, háztartási és munkaeszközök, tárolóedények stb. – a nyílászárókkal, tüzelőberendezéssel együtt mintegy „felöltöztetik” az épületet, hitelesítik múltját. A berendezési tárgyak érzékeltetik elsősorban a nemzeti-ségi és vallási hovatartozást, az egykor benne lakók szociális helyzetét, foglalkozásuk, munkájuk sajátosságait. A házbeli tárgyak elrendezésével, csoportosításával szemléltetjük a családi ünnepek eseményeit, a házban és környékén végzett háziipari munkákat, az ételkészítés módozatait, a nyersanyagok feldolgozásának változatait, s a házbeli élet még sok-sok mozzanatát.

Végül az eredetiségnek és a hitelességnek – elveink szerint – meg kell jelennie a *faluképben* is. A magyarországi falvak és mezővárosok hosszú történeti fejlődés során, számos geográfiai, szociális és egyéb tényezőtől befolyásoltan alakították ki arculatukat. Minden településen jelen voltak azok az épületek, amelyek a közösség igényeit elégítették ki. Ennek következtében múzeumunknak a településszerkezet és településforma érzékeltetésén túlmenően tartalmazni kell ezeket az objektumokat is: a *szakrális építményeket* (templom, harangláb, kápolna, kálvária, szoborfülke, imaház stb.), az *oktatási intézményeket* (iskola, óvoda) és a *közösséget szolgáló más objektumokat* (községháza, pásztorház, közkút, mosóház, tűzoltó szertár, falusi bolt, kocsmá, postaállomás stb.). Ezek áttelepítésével, esetleg rekonstrukciójával válik teljessé és érzékelhetővé a 19. század végének magyarországi faluja a maga valóságában.

Az elmúlt évtizedekben nálunk is kialakult a szabadtéri múzeumok építésének módszere, a kiszemelt építmények áttelepítésének gyakorlata. A leendő múzeum tartalmát összefoglaló és indokoló tudományos koncepció szerint kiválasztott építmények áttelepítését alapos tudományos kutatómunka előzi meg, amelyet néprajzkutatók és építészek végeznek el. E munka eredményeként kerül sor az épület lebontására, dokumentálására, múzeumba szállítására. A bontási tapasztalatok alapján készül el a múzeumban felépítendő objektum részletes néprajzi és műszaki terve, a berendezés terve, majd azoknak a kulturális rendezvényeknek, foglalkozásoknak a terve, amelyek az épülethez vagy környezetéhez kapcsolódnak. Mindezek ismeretében kerül sor az objektum felépítésére a múzeumban kijelölt helyén, konzerválására, majd a restaurált és konzervált tárgyakkal való berendezésére. Az itt nagyon röviden vázolt, bonyolult és összetett munkafolyamat eredményeként jelenik meg a látogató előtt az épület, illetve az egész „falú”, tájegység, érzékeltetve és szemléltetve egy hajdan volt műveltség jellemző jégeit.

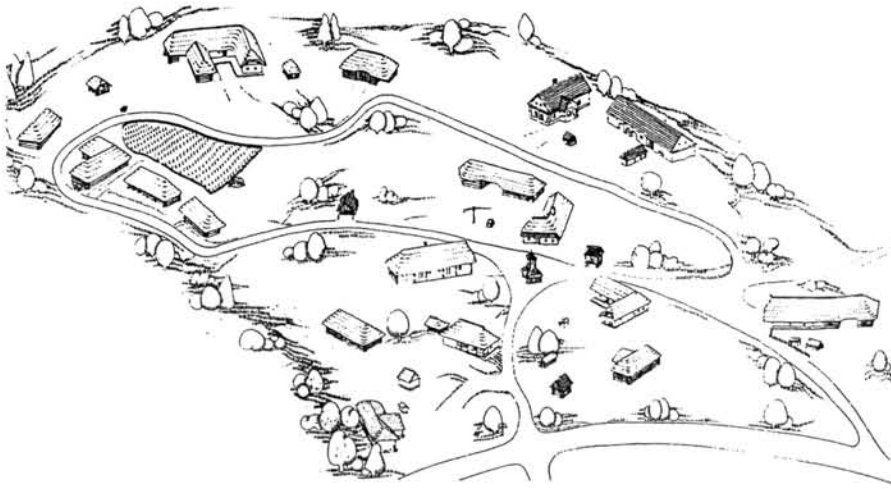


1. kép. A Felső-Tiszavidék tájegység telepítési térképe

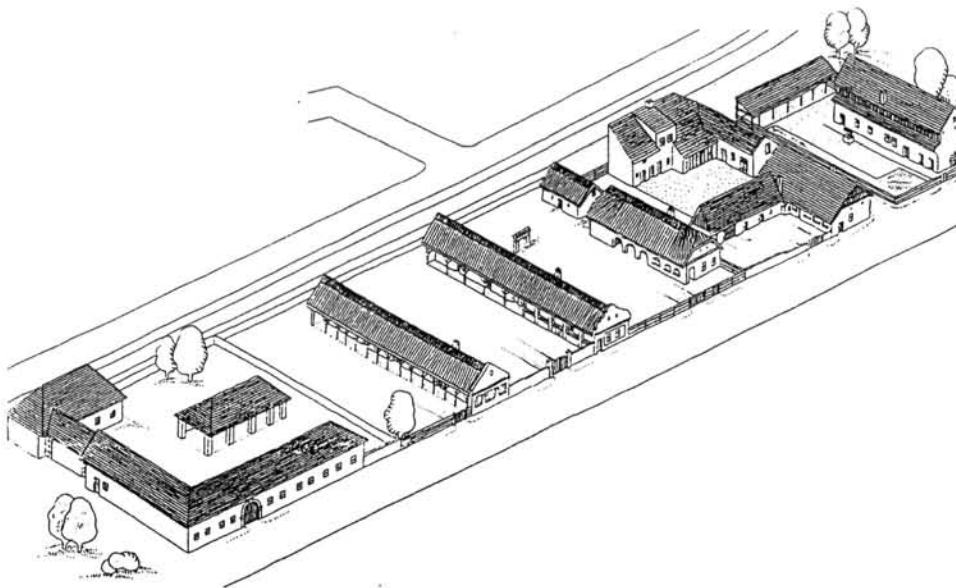


2. kép. A Kisalföld tájegység telepítési térképe

Napjainkra elkészült a Felső-Tiszavidék (1974), a Kisalföld (1987) és a Nyugat-Dunántúl tájegység (1993), s dinamikusan épül az alföldi mezőváros épületcsoportja. A Felső-Tiszavidék épületcsoport az ország északkeleti sarkában, Szlovákia, Ukrajna és Románia közé ékelt területen élt népesség falusi építészetét örökíti meg. A kiválasztott

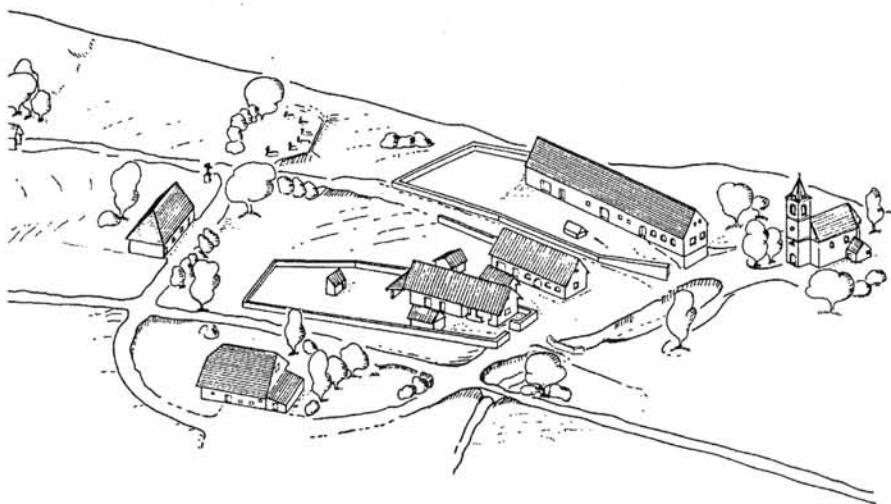


3. kép. A Nyugat-Dunántúl tájegység telepítési térképe



4. kép. Az alföldi utcásor telepítési térképe

épületek elhelyezése a tájon jellegzetes és hagyományos településszerkezetet tükrözi. A széles utca egyik oldalán állnak a porták lakóházaikkal és gazdasági épületeikkel. Mindegyik lakóház a berendezésével együtt különböző társadalmi réteg életmódját tükrözi, mint ahogyan a házhoz tartozó gazdasági épületek is a gazdaság nagyságának és jellegének felelnek meg. A tájegységet az utca végére épített templom és harangláb uralja.

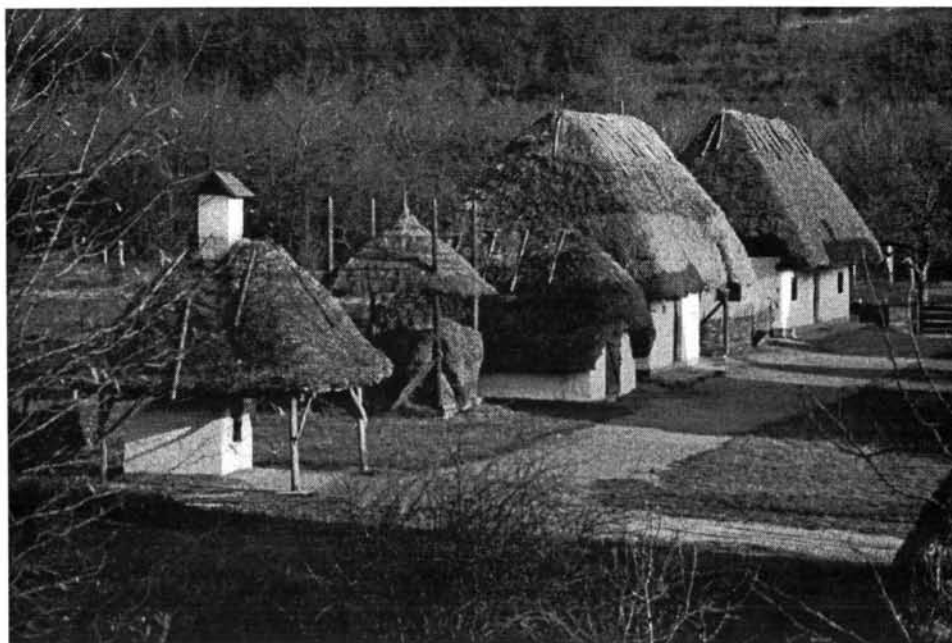


5. kép. A Bakony–Balaton-felvidék tájegység telepítési térképe

A gerendavázis, vesszőfalú, tapasztott és meszelt, fазsindellyel fedett templom Mánd községből származik és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum egyik ékessége. A II. József türelmi rendeletét megelőző időkre jellemző módon külön épült harangtoronyának – mely Nemesborzováról származik – faszervezete a 17–18. századi ácsművesség remeke. Formája és szilüettje a múzeum emblémájává vált.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum második elkészült tájegysége a *Kisalföldről* származik, amely az ország északnyugati részén elterülő nagytáj népi építészeti emlékeit tartalmazza és őrzi meg. A földrajzilag és etnikailag igen összetett tájon élt magyar, német és horvát népesség a kedvező természetföldrajzi és piaci viszonyok, a tájat megülő számos mezőváros és város közvetlen hatása következtében igen magas színvonalú építészeti és lakáskultúrát alakított ki a 18–19. században. Az épülecsoport az egykori orsós kiszélesedésű utca két oldalára települt, kiegészítve egyik végén kápolnával és kovácsműhellyel, a másik végén malommal, kálváriával és közös kemencével, az utca közepén kis harangtoronnyal. Mindezek együttvéve a jellegzetes kisalföldi faluképet tükrözik. Az utca két oldalán nyolc porta sorakozik, mindegyik más-más kisebb tájat képvisel. A portákat pajták zárják le, melyek egymás mellé, egy sorban telepítve gyűrűként fogják körül a múzeumban rekonstruált falut.

A múzeum dombosabb, tagoltabb részére telepítettük a Szabadtéri Néprajzi Múzeum harmadik épülecsoportját, a *Nyugat-Dunántúl tájegységet*, amely három kisebb táj, az Őrség, Göcsej és Hetés építészeti emlékeit őrzi és mutatja be. A múzeumba telepített épülecsoport elrendezése a középkori múltra visszatekintő szórványtelepülések, a „szerek” rendszerét szándékozik érzékeltetni egy faluközponttal, ahol a felsőszenterzsébeti harangtorony és egy közkút áll. E köré a faluközpont köré telepítettük elszórtan a 4–6 épületből álló parasztportákat. A táj jellegzetesen a faépítészet területe, ahol a dús erdők kínálta fából boronafalú, illetve talpas-gerendavázis szerkezetű épületeket emeltek, ollószáras, szelemenes tetőket kötözött zsúpszalmával fedték. A több helyiségből álló lakóházak egy része kémény nélküli volt, és az igen nagy múltú füstökonyhás parasztház típusát képviselte. A Nyugat-Dunántúl épülecsoport elkülönített része az egykor jelentős zalai szőlő- és borkultúrájának állít emléket. A múzeumban itt szőlőskertet alakítottunk ki, a



6. kép. A botpaládi telek és építményei a Felső-Tisza vidék tájegységben

végében laza sorban öt présházpincét építettünk fel, melyek a táj legjellegzetesebb pincetípusait képviselik. Berendezésük a borfeldolgozás és bortárolás eszközanyagát szemlélteti.

Az elmúlt években megkezdődött az alföldi táj épületeinek áttelepítése is. E hatalmas kiterjedésű nagytájról egy utcásor kialakítására van mód, ahol már áll a Bajáról áttelepített tímárműhely. 1998 szeptemberében nyitottuk meg a nagykörösi kékfestőműhelyt, a hajdúbagosi kismemesi lakóházat és az alföldi pékséget.

Folyamatosan gyarapodnak a kiállításépítést és a tudományos kutatómunkát szolgáló múzeumi gyűjtemények; több mint 60 ezer tárgy található a raktárakban, több mint 100 ezer fényképfelvétel, sok ezer lapnyi néprajzi, építészettörténeti és műszaki dokumentációt tartalmaz a *Magyar Népi Építészeti Archívum*. Gyakorlatilag napjainkra ez az archívum az ország legnagyobb népi építészeti gyűjteményévé vált, mely a múzeumban felépülő objektumokon kívül az egész nyelvterületről gyűjti a pótolhatatlan adatokat és dokumentumokat pusztuló népi építészeti emlékeinkről. A 90-es években megkezdődött a gyűjtemények számítógépes nyilvántartása és feldolgozása.

A múzeumot 1981-ben tudományos kutatóhellyé minősítették, tudományos évkönyvünk a *Ház és Ember*, melynek eddig 11 kötete jelent meg. Nemzetközi konferenciasorozatunk és annak kötetei (Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében 1989, Dél-Dunántúl népi építésze 1991, A Kisalföld népi építésze 1993, A Nyugat-Dunántúl népi építésze 1995, A Balaton-felvidék népi építésze 1997) a magyar népi építészeti kutatások kézikönyveivé váltak. Tájékoztató periodikánk a TÉKA, mely 1979-től a múzeumi műhelymunka apróbb részleteiről tájékoztatja a szakmai és érdeklődő olvasóközönséget. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum szakembergárdája aktív részese az országos és regionális kitekintésű építészeti összefoglalások elkészítésének (Pl. Magyar Néprajz IV. kötet, Vas megye népművészete, Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete stb.).



7. kép. Az uszakai kismemesi lakóház a Felső-Tisza vidék tájegységben

Az utóbbi időben kialakult a kiállításokat kiegészítő, gazdagító háziipari és kézműipari bemutatók, foglalkozások, folklórműsorok rendszere. Minden korosztály számára kidolgoztunk múzeumpedagógiai órákat, programokat. Információs rendszerünkkel, népszerűsítő, 3 nyelvű kiadványainkkal, kiállításvezetőinkkel minél rétegzettebben szeretnénk közérthetővé tenni a hazai és külföldi látogatók számára a kutatásainkban és kiállításainkban megtestesülő tudást és ismereteket.

Felépültek a közönséget szolgáló építmények (vendéglő, söröző, üzletek, szatócsbolt), jelentős parkosítás történt, a múzeum új bejárati épületet kapott, s bővítettük parkolóinkat, pihenőhelyeinket is. Mindezt annak érdekében, hogy a múzeum megtekintésére – ami jelenleg 6,5 órát vesz igénybe – ideérkező látogatók megpihenhessenek, kulturált kiszolgálásban részesüljenek. Napjainkra a múzeumoknak a kiállításépítő, kutató és népszerűsítő szerepeken túl egyéb szolgáltatásokat is fel kell vállalniuk, egyenes arányban a múzeummal szemben támasztott társadalmi elvárásokkal.

II. FELADATOK

1. Az állandó kiállítások felépítése

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum minden munkatársa és természetesen a magam nevében is bátran kijelenthetem, hogy a múzeum állandó kiállításainak felépítése, a több évtizede kialakított program befejezése a legfontosabb feladat. Ennek több oka is van. Az első és legjelentősebb az, hogy az épületállomány 90%-a majd két évtizede kiválasztott, s lebontott, a depókban várja az újraépítést. A házak-épületek berendezésére szolgáló tárgyi anyag 80%-a is már raktárainkban található, konzerválásra, kiállításra várva. A fokozatosan romló pénzügyi lehetőségek miatt, az állami szubvenció csökkené-



8. kép. A Kisalföld tájegység bal oldali utcasora



9. kép. A Kisalföld tájegység távlati képe

sével arányosan lassul az építési ütem, hiszen egyre kevesebb jut a költségvetésből építésre, fejlesztésre.

Ezzel egy időben – ha kis mértékben is, de – a növekedő épületállomány folyamatos karbantartást, felújítást igényel, mely ugyancsak a fejlesztésre fordítható pénzeket

csökkenti. Mindezek folyamodványaként az eredetileg tervezett építési ütem drasztikusan lecsökkent, évente 1–2 épület tud csak elkészülni önerőből.

Már magában ez a tény is súlyos károkat okoz a muzeológusi-munkatársi gárda munkamoráljában, de nem ez a legjelentősebb következmény. Az ideiglenesre készített, rövid távra épített, szabadon álló, oldalfal nélküli depókban a rendkívül hitelesen és aprólékosan lebontott, megmentett épületelemek erodálódnak. A fa boronák, gerendák elkorhadnak, a nyílászárók szétmállanak, az időjárás és az egyéb kártevők alapos pusztítást végeznek. Igaz ugyan, hogy a bontáskor nagyon alapos felmérések, konzignációk, fotók stb. készültek, tehát a rekonstrukció megvalósítható, de veszélybe kerül(t) a múzeum alapvető koncepciója. Ti. az „eredeti, áttelepített és hitelesen újra felépített” – alapgondolat (mission statement) módosul(hat). Míg 10 éve a lebontott épületelemeknek több mint 50%-a újra beépülhetett, napjainkra ez már a 40% alá süllyedt!!

Tehát, ha folytatódik ez a tendencia, fennáll a veszély, hogy módosítani kell a múzeum alap célkitűzéseit, központi gondolatosságát.

2. A tudományos-telepítési koncepció felülvizsgálata, esetleges korrekciója

Az 1960–70-es évekre, a magyar néprajz legjelentősebb képviselői által lefektetett, majd a jelenlegi szakembergárda által többször is finomított tudományos-telepítési koncepció megítélésem szerint a mai napig is érvényes. Az európai szabadtéri múzeumokkal való összevetésben is megállja a helyét, korszerű, átfogó és alapos mind elképzeléseiben, mind pedig „skanzenológiai” módszertanában. De ... Már az alapkonceptió kialakításakor felmerültek bizonyos kérdések, melyek az eltelt idő óta csak tovább élesedtek. Ezek az *időbeli, térbeli és tematikai* bővülés igényét vetik fel.

Már jelen írásunk bevezető soraiból kiderült, hogy a telepítési koncepció a 18. század közepétől a 20. század első évtizedeivel bezáródó *időszakot* öleli át. Ez eredetileg egyrészt abból, hogy az épületanyagok, illetve épületállomány romlandósága miatt korábbról nem nagyon volt lehetőség építményt áttelepíteni. A másik oldalon pedig az ún. „hagyományos” néprajzi felfogás az I. világháború utáni kultúrjelenségeket nem igazán tekintette a szaktudomány érdeklődési körébe vonandónak.

Területileg az alapkonceptió csak az akkori (és jelenlegi) országhatárokon belüli – közismert politikai okok miatt – népi építészet elemeit, tárgyait gyűjtötte és kutatta, noha a kultúrjelenségek a népi építészet, lakáskultúra és életmód esetében sem tisztelik az adminisztratív határokat. Dicséretére szóljon az eredeti tervnek, hogy a hazai nemzetiségeket megfelelően képviselte.

Tematikailag is egyfajta szűkítés volt a jellemző, hiszen az említett időszak falvakban és mezővárosokban élő parasztjainak és kézműveseinek az építészetét és életmódját kívánta bemutatni. Számtalan európai szabadtéri múzeummal ellentétben nem fordított figyelmet egyéb néprétegek építészetére (pl. nemesek, munkások, városi polgárok stb.) és életmódjára.

Az előbb felsorolt „hiányok” valódisága azonban koncepcionális döntés kérdése. Azt kell ugyanis eldönteni, hogy a Szabadtéri Néprajzi Múzeum mi is akar igazából lenni. „Csak” az eredeti „mission statement”-nek megfelelő, egy meghatározott időintervallumot, egy meghatározott társadalmi réteget, egy meghatározott területen belül bemutató múzeum vagy az eredeti tudományos tervet módosító, az egyre erőteljesebben jelentkező társadalmi elvárásoknak megfelelő olyan szabadtéri múzeummá válik, mely felvállalja a fentebb említett koncepcionális bővítést.



10. kép. A süttőri lakóház első szobája a Kisalföld tájegységben

Az évezred, illetve évszázad fordulóján már a 20. század eleje is a messzeségbe tűnő távlatoknak tűnik. Szükség van az 1930–40-es évek, a II. világháború időszakának, az ún. *szocialista időszak*nak a bemutatására is, mind építészeti, mind a lakáskultúra és életmód tekintetében. Ráadásul ezek a korszakok is kialakították a maguk sajátos építészeti jelenségeit; pl. ONCSA ház, FAKSZ ház, kocka ház, melyeknek 1–1 példánya meg kellene, hogy jelenítődjön a szabadtéri múzeumban is.

Az időbeliséggel párhuzamosan a tematikai bővülés is igényként merül fel. Hiányoznak a bemutatott épületek közül cselédházak, „amerikás házak”, bányász-munkás-kolóniák (gyönyörű példányai láthatók pl. Walesben vagy Hollandiában) építményei, polgári épületek, cigánytelepek, esetleg gettók objektumai is, természetesen hitelesen berendezett enteriőrökkel, életmódbemutatókkal. Továbbgondolva a kérdéskört, aktualitássá válik pillanatokon belül a hétvégi házak, a „víkendek” bemutatása is, hiszen az 1970–90-es évek jellemző építészeti és életmódbeli megnyilvánulásai voltak.

Az 1990-es világpolitikai változások következtében reális esélye van annak, hogy megjeleníthessük a határainkon túli magyarság jellegzetes épületeit és életmódjukat is. Természetesen a kiválasztás során különös figyelmet kell szentelnünk a valós típusok kijelölésének. A felvidéki ház vajon mennyire lesz egyedibb, mint az Észak-Magyarország tájegységben most is szereplő, de „ideáti” márianosztrai ház; vagy hozhatnék példát a szalafői kerített ház és burgenlandi megfelelője esetében is. Tehát a kiválasztásnak nem lehet csak az a szempontja, hogy „odaátról” származik, hiszen már korábban leszögeztük, hogy a kultúrhatárok nem egyenlők az adminisztratív határokkal.



11. kép. A veszkényi kálvária a Kisalföld tájegységben

Itt vetődhet fel az emigrációba szoruló magyar népesség építészetének és életmódjának bemutathatósága. Írországból gyönyörű példáját láttam annak, hogyan élt pl. a Kennedy család (1840–50) körül a kivándorlás előtt a hazai földön és utána az „újvilágban”. Vajon nem lenne-e érdemes ezt is megvalósítani Szentendrén?

3. „Építészeti múzeum” vagy „életmódmúzeum”?

Ez a dilemma évtizedek óta végigkíséri az európai szabadtéri múzeumok történetét. A kezdeti időszakban egyértelműen az építészeti-építészettörténeti jelleg volt az erőteljesebb. A II. világháború óta azonban – elsősorban társadalmi igény miatt – felerősödött az életmód bemutatásának szükségszerűsége. Szentendrének különös varázsa az, hogy jól kombinálja az építészeti jelleget a benne megnyilvánuló életmód-szituációkkal. Európa első 3 szabadtéri múzeuma közé sorolnak bennünket a berendezéseink és élet-szituációink, az ún. „prezentáció” tekintetében.

Ezt a helyet őrizendő, szükség lenne egyfajta bővülésre is, hiszen sok esetben izgalmas életszituációkat bemutató épületeink (pl. postaállomás, vasútállomás, műhelyek, közösségi épületek) azért hiányoznak, mert nem volt népi építészeti karakterük. A látogatót elsősorban a szabadtéri múzeumok milliója, a „körbeölelés”, a „részessé -válás”-effektus vonzza, s ezt az életmód-szituációk mind szélesebb bemutatásával szolgálhatjuk ki. Fontos persze a hiteles, karakteres építmény is, hiszen ez adja a keretet, de ma már ez a szempont nem lehet domináns.

4. A tudásanyag közvetítése – közművelés

Az, hogy a múzeumok, így a szabadtéri múzeumok feladatköre a gyűjtés-megőrzés-kutatás-kiállítás funkciókon túl is gazdagodott, bővült, az nem kérdéses. Társadalmi



12. kép. A szilsárkányi kovácsműhely belsője

igény van arra, hogy a közgyűjteményekben felhalmozott tudásanyagot minden korosztály felé érthetően közvetíteni is tudja a múzeum. Ezért értékelődik és értékelődött fel a múzeumi közművelés feladatköre. Tudományos ismeretterjesztés, múzeumpedagógia, tárlatvezetések, fesztiválok, kiadványok és még sorolhatnám milyen eszközök állnak rendelkezésre.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum e tekintetben úgy érzem időben váltott. Az ún. „hagyományos” népművelés gondolatosságán és eszközein hamar túlléptünk. Nem a múzeumnak kell órákat tartani, tanár helyett tanárnak lennie, vagy gyermekmegőrző szerepet vállalnia. A múzeum feladata, hogy olyan anyagokat, módszertanokat állítson elő, melyet az iskolák vagy egyéb látogatói csoportok használni tudnak, s saját maguk feldolgozhatják azt. A tanítók-tanárok tanítása lehet csak a mi feladatunk, nem a szerepátvállalás.

Tudományos feldolgozottság és megalapozás nélkül hiteltelen minden ismeretátadás. Tehát minden látogatói rétegnek, nációnak az ő szintjén és nyelvén megszólaló anyagokat kell előállítanunk, melyet komoly szakmai kontroll kísér. Hasonlóképpen az információáramlás-információs rendszer kiépítés is csak koncepciózus lehet. Több nyelven, műveltségi szinteknek megfelelő információszolgáltatás szükséges, a korszerű technológiák és eszközök igénybevételel.

Kulcsfontosságúnak tartom, hogy a Szabadtéri Néprajzi Múzeum az általa összegyűjtött ismeretanyagot a kiállításokon, rendezvényeket túl társadalmi méretekben is „fogyasztható” módon terjeszthesse. A szaktudományos cikkek és kiadványok csak egy fontos, de nagyon szűk réteget érintenek meg. A témaválasztásukban – noha jelentősek – is sok esetben ezoterikusak.



13. kép. A Nyugat-Dunántúl tájegység épülecsoportja

Ezek fontosságának hangsúlyozásával meg kell keresnünk azokat a témákat, melyek ösztársadalmi érdeklődésre is számot tarthatnak. Mire gondolok?

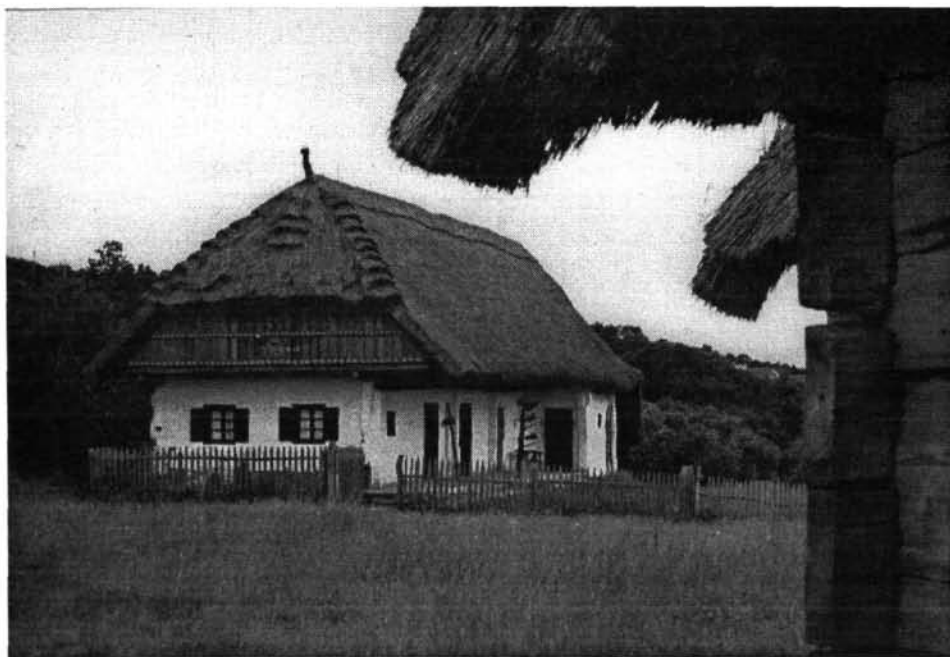
Pl. ösztársadalmi jelenség a deviancia, a kisközösségek szétesése, a gyökerek, személyi és kulturális identitások elvesztése. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum rendezvényeivel, életmód-rekonstrukcióival pozitív példákat adhat ezek orvoslására.

Vagy... A vidéken pusztulnak a „rég” épületek, mindent elönt a gyári termék, a sorozatgyártmány, senki nem figyel a hagyományos eljárásokra, technikákra. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum a maga eszközeivel (pl. búboskemence és kályhás könyvek, kiállítások, módszertani előadások és kiadványok) segíthetne ezen. Finnországban láttam, hogy 12 táblás vándorkiállítást szervezett a Seurasaari (Finn Szabadtéri Néprajzi Múzeum) arról, „hogyan állítsuk helyre a régi épületeket?” – s ezt elvitték a legkisebb településre is, hogy az emberek tanuljanak belőle.

Vagy.... A kézműipar, a természetes anyagok megmunkálása, a kézzel történő alkotás kiveszöben van komputerezált világunkban. A Szabadtéri Néprajzi Múzeumban megőrizzük a technológiákat, anyagokat és műhelyeket. Táborokkal, oktatási programokkal segíthetnénk feleleveníteni az emlékeket.

S folytathatnám még a sort a műemlékvédelemmel, a természetes anyagok használatával, környezetvédelemmel, biokertészettel, hagyományos konyhakultúrával, természetes építőanyagok újra divatba hozásával stb.

Egyszóval, Györffy István szellemében közérthetően, a társadalmi elvárásoknak és igényeknek megfelelően segíteni a társadalmi-kulturális folyamatokat – ez kell, hogy feladatunk legyen.



14. kép. A rádicsi lakóház a Nyugat-Dunántúl tájegységben

5. Műtárgyraktárak-műtárgyvédelem-állagmegóvás

Ezek alapvető muzeológiai feladatok a világ bármely múzeumában. Ami Szentendrén sajátossá teszi, az több okra is visszavezethető. Az építésnél már említett ideiglenesség a műtárgyraktározást is nehéz helyzetbe hozta. A 60–70-es évek gyűjtési-bontási időszakában tízezerrel jöttek be a tárgyak, sokszor meghatározatlanul, áttekinthetetlen csoportosításban, borzalmas, raktáraknak nevezett sutfnikba, melléképületekbe zsúfolva. Tisztítás, konzerválás szinte semmi sem volt. Ennek feldolgozása még ma is tart, noha még évtizedekig nem lesz arra kapacitás, hogy restaurátoraink a raktári tárgyakat is kezelésbe vehessék.

Egészen speciális az a jelenség, hogy a mind részletesebb és alaposabb berendezések, életmód-szituációk kialakítása érdekében teljes, átfogó, sokszor helyiségenként a százas nagyságrendet is meghaladó számú tárgyakat állítunk ki. Olyan enteriőrökben, amelyek hitelesek külső megjelenésükben, elhelyezkedésükben, csak éppen a mindennapi életben szükséges alapvető momentumok hiányoznak, mint pl. emberi jelenlét, fűtés, használat stb. S a tárgyak azonnal nem úgy „viselkednek”, mint ahogy a múzeum azt szeretné. A fűtetlenség, az állandó „életszerű” hőmérséklet és páratartalom hiánya miatt a textilek szétszakadnak, a bútorok felpenészednek, a vasak megrozsdásodnak, a képek felhólyagosodnak. Ha pedig netalán még használjuk is a tárgyakat (pl. teknőket, szakajtókat a pékségben), akkor pedig azok előbb-utóbb eltörnek, elkopnak, elhasználódnak.

S itt a dilemma! Eredeti tárgyakat tegyünk az enteriőrökbe, vagy hiteles másolatokat? Megmarad-e az utóbbi esetben a múzeum „bukéja”, az eredetiség? Milyen konzerváló módszereket kellene kitalálni az „örökkévalóságnak” épült szabadtéri múzeum épületeinek és tárgyainak megőrzésére?

Hasonlóképpen megoldandó feladat az épületek konzerválása, az elhasznált elemek pótlása. Már az is probléma, hogy a mai napig nem dolgozott ki a restaurátor szakma olyan egzakt eljárást, mellyel a fa vagy egyéb építőanyagok életkora hosszú távra megőrizhető lehetne. Ha azt állítjuk, hogy hiteles, eredeti áttelepített épületekkel építjük fel a Szabadtéri Néprajzi Múzeumot, akkor a varázs a 200 éves gerenda vagy a szemöldökfa „régiségében” keresendő. Az évtizedek folyamán azonban törvényszerű a korrózió, s hovatovább eljön az az idő, amikor már egyetlen elem se lesz eredeti. A hitelességről a bevezetőben szoltam, tehát a pótlás szakszerűsége nem kérdéses, csak a kérdésfelvetés teoretikus, de ugyanakkor lényegi is. Hogyan dolgozzuk majd fel ezt a dilemmát?

Folytathatnánk még a sort az *infrastruktúra* fejlesztésével, a múzeum *üzemeltetésével*, a *közönségfogadás* egyéb területeinek felsorolásával, illetve az itt fellépő feladatokkal, de majd egy másik alkalommal. Nézzük inkább a jövőt, a lehetőségeket.

III. KIUTAK

1. Múzeumépítés

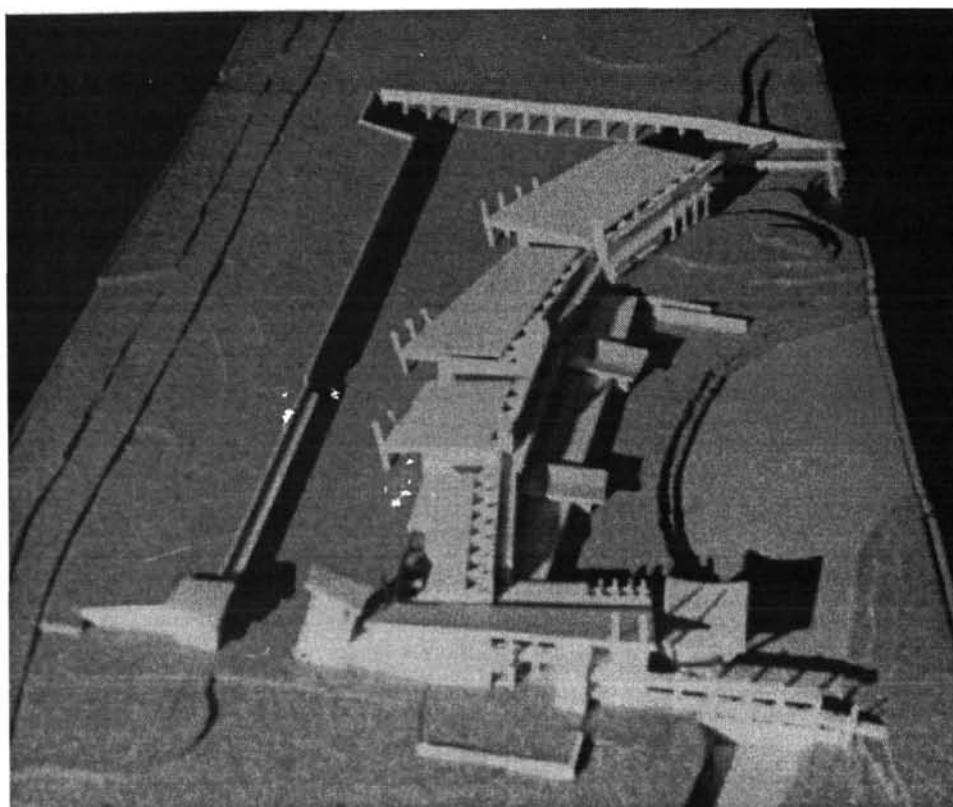
Törekvéseink sikerrel jártak 1996 után, s 1997-től megindult egy teljesen új tájegység, a Bakony–Balaton-felvidék építése. A 27 épület – mely magában foglal 4 lakóportát, 1 rk. templomot, vízimalmot, cédulaházat, olajütőt, mosóházat, tűzoltószertárat, kálváriát, 3 szőlőhegyi pincét és több kisebb-nagyobb gazdasági építményt – a 2000. évre történő felkészülés keretén belül épülhet meg.

Ez példaértékű üzenettel bír számunkra. Először is a kulturális kormányzat is felismerte, hogy a Szabadtéri Néprajzi Múzeum építését fel kell gyorsítani, s a millenniumi rendezvények központi keretéből lehet is finanszírozni. Másrészt jó tapasztalatszerzés lesz a mi számunkra is, részben azért, hogy képesek vagyunk-e ilyen felgyorsított ütemű kiállításfejlesztésre, részben azért, hogy kialakulhat-e végre a múzeum köré egy olyan szolgáltató szféra, mely el tudja majd látni a szükséges munkákat. Ugyanis az is kiderült, hogy saját erőből – mely létszám a központi előírások miatt fokozatosan csökken – már nem vagyunk képesek jelentős volumenű építésre. Fizikai állományunk kapacitásának túlnyomó többsége kimerül a karbantartási és fenntartási munkálatokban.

Üzenetértéke van e programnak abban az értelemben is, hogy végre bebizonyíthatjuk a kormányzat számára, relatíve milyen kis beruházási összegekből mekkora fejlesztéseket lehet a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban elérni. Végző célunk az, hogy 2000 után bekerüljünk az országos múzeumi rekonstrukciós programba, s végre belátható időn belül elkészülhessen a múzeum. Számításaink szerint 8 év alatt, évi mintegy 200 MFt-os támogatással megvalósíthatnánk álmainkat. A múzeum felépülhetné végre.

2. Koncepcionális kérdések

Az elmúlt év, illetve az elkövetkező időszak feladata a koncepcionális tisztázások elvégzésének időszaka. A múzeum szakembergárdája „letette a tudomány asztalára” azokat az új eredményeket tartalmazó összegzéseket (pl. Magyar Néprajz IV. kötetében az Építkezés fejezet, regionális konferencia kötetek, megyei népművészet monográfiák, önálló monográfiák, magyar és idegen nyelvű cikkek sokasága), melyekre támaszkodva lehet koncepcionális döntéseket, változtatásokat hozni.



15. kép. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum új kiszolgáló épületének makettje

Korszerűsödött a „hivatalos” néprajzi felfogás, új eredményeket hoztak az Árpád- és kora középkori, középkori ásatások, pozitívan alakultak a politikai, kultúrpolitikai viszonyaink. Egyszerűen megteremtődtek azok az alapok és feltételek, melyek segíthetnek az időbeli, térbeli és tematikai módosítások elvégzésében.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum egyre jobban integrálódik a nemzetközi „szanzenológiai” vérkeringésbe (cserekapcsolatok, pozíciók az Európai Szabadtéri Múzeumok Szövetségében, közös tudományos programok), s ezáltal szabadabban áramolhatnak az információk, az innovációk átvétele könnyebbé válik. Legkésőbb 2000-ig a koncepcionális módosításokat el kell végezni!

3. Új üzemi-kiszolgáló épület

A fenntartó, a kulturális kormányzat 1997-re végre felismerte, illetve elfogadta azon érvelésünket, hogy a jelenlegi raktári-muzeológiai és szociális adottságok között a múzeumépítés tovább nem folytatódhat. A mostoha körülmények már a kulturális örökség javainak őrzését, kezelését veszélyeztették.

1998 tavaszán megkezdődött az a központi kormányzati beruházás, mely eredményeképpen létrejön egy korszerű, a 21. század kihívásainak is eleget tevő üzemi-szociális épületkomplexum. Ez a 6800 m²-es, 126 m hosszú objektum végre méltó raktári körülményeket teremt épület- és műtárgybázisunknak (cca. 4000 m²), igazán korszerű restau-

ratori blokk készül, az egyes munkafolyamatok (asztalos, ács, kovács stb.) racionális szervezeti formák közé kerülnek, új archívum, könyvtár és konferenciahelyiségek is segítik a tudományos munkát. Emberi léptékű és minőségű szociális helyiségek sora (öltözők, vendégház, ebédlő, munkaszobák) biztosítja majd a jó munkatársi közérzetet és eredményes munkát. Az építkezés I. üteme 1999. május 31-én, a II. üteme terveink szerint 2001 szeptemberére készül majd el.

4. Oktatási-közművelődési központ

A fejlett európai trendeket követve csak akkor lesz igazán korszerű az ismeretátadásunk, a múzeumi közművelődésünk, ha azok tárgyi és szellemi, illetve pénzügyi alapjait megteremtjük. Mivel az a terület effektív pénzbevételt hoz, így az intézményi költségvetésből mind nagyobb arányú kötelezettségvállalást biztosítunk a számukra.

Megindult egy személyi fejlesztés is, mely értelmében egyetemet végzett, a néprajzot is megismert fiatal szakembereket foglalkoztatunk, akik több idegen nyelvet is beszélnek.

1998. január 1-től a Szabadtéri Néprajzi Múzeum területe része lett az újonnan létrehozott Duna–Ipoly Nemzeti Parknak. A Nemzeti Parkkal összefogva komoly esélyekkel pályázunk egy cca. 1500 m²-es oktatási központ felépítésének összegére (cca. 300 MFT), melyet a KTM finanszírozna. Ez a központ egyrészt szolgálná a nemzeti parkot, s annak küldetését: környezet- és természetvédelem, műemlékvédelem stb.; másrészt felvállalná a múzeumi oktatás-közművelés számtalan területét is. Oktató- és foglalkoztató helyiségek sora, időszakos kiállítótermek, munkaszobák, szabadtéri színpad (1000 személyes) és egyéb funkcionális helyiségek tennék ki az említett alapterületet.

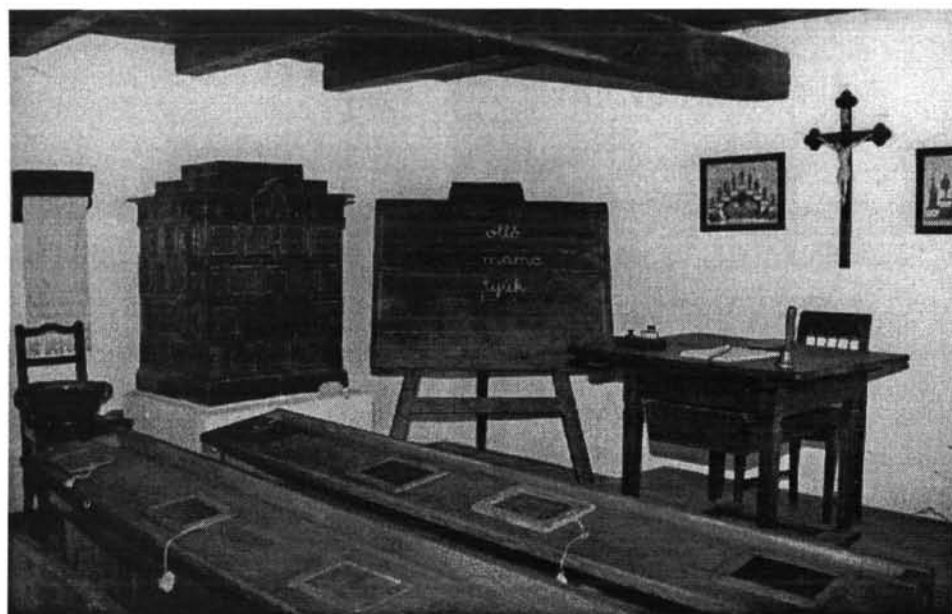
Az igény ilyen oktatási központra óriási. A NAT elindult 1998-ban, melynek kiemelt része a környezeti nevelés, a néprajz és az épített környezet objektumainak védelme. Alsó- és középfokú iskolák, felsőfokú tanintézetek sora várja már, hogy élhessenek a múzeum nyújtotta szolgáltatásokkal. S ami nagyon fontos: ezzel az épülettel megtisztíthatnánk az autentikus miliőt sugárzó tájegységeinket, állandó kiállításainkat olyan oda nem illő elemektől (pl. foglalkoztató az egykori istállóban, mozi a tisztaszobában stb.), melyek a kényszer szülte szükségéből üzemelnek. A múzeum adná a maga tiszta, eredeti értéket közvetítő kiállításait, míg ennek „lefordítása”, közérthetővé tétele folytathatna az oktatási központban.

Folytathatnám a sort még számos elképzelésünk és terveink ismertetésével: pl. nagy befogadóképességű étterem-fogadó felépítése, szálloda, utak, infrastruktúra, új múzeumi bolt építése, pihenőpark, játszótér, történeti szántóföldek kialakítása stb., de hely és idő hiányában nem teszem.

Összegzésül csak annyit, hogy a Szabadtéri Néprajzi Múzeum felnőtt korba lépett. A társadalmi elvárások, az európai határok következtében kinőtte már a „falumúzeum” kereteit. Egy felmérés szerint a világon jelenleg az ún. „folk múzeumok”, szabadtéri múzeumok a legnépszerűbbek és leglátogatottabbak. Az általuk nyújtott komplex kiállítási forma, a varázs, az ismeretek ilyen átfogó közvetítésének lehetősége óriási kihívás. Nekünk mind koncepcionálisan, mind szemléletében, mind pedig infrastruktúrában olyan múzeumot kell kialakítanunk, mely ezeknek az elvárásoknak eleget tud tenni.



16. kép. A sükösi lakóház az Alföld tájegységben



17. kép. A kondorfai iskola a Nyugat-Dunántúl tájegységben

IRODALOM

Balassa M. Iván

1972 A Néprajzi Falu az Ezredéves Kiállításon. *Ethn.* LXXXIII. 553–572.

1973 A rekonstrukció és másolat kérdése a szabadtéri néprajzi múzeumok építésében. *Műemlékv.* XVII. 171–175.

1984a Die Geschichte der ungarischen Freilichtmuseen – The History of Hungarian Open Air Museums. In: *Verband europäischer Freilichtmuseen – Tagungsbericht Ungarn 1982.* 65–75.

1989 A Szabadtéri Néprajzi Múzeum története. In: *Selmeczi Kovács Attila* (szerk.): *Néprajz a magyar múzeumokban.* 29–47. Budapest–Szolnok

Barabás Jenő–Szolnoky Lajos

1967 A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos tervének vázlata. Kézirat. Budapest

Bíró Friderika

1980 Zala és Vas megye paraszti ház- és lakáskultúrája a 19. században. (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Nyugat-Dunántúl tájegysége.) *Ház és Ember* 1. 53–77. Szentendre

1993 A Nyugat-Dunántúl tájegység. *Téka* 1993/1. 13–50.

Cseri Miklós

1988 A Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Katalógus. 8. lap (magyar, angol, német nyelven) Szentendre

1989 Szabadtéri múzeumok és tájházak Magyarországon. *IPV* kiadvány (angol, német, francia, olasz, magyar nyelven) 45. lap. Budapest

1991 Tanulmányúton a walesi Szabadtéri Múzeumban. *TÉKA* 1991/2. 32–47. Szentendre

1992 Az életmód bemutatásának lehetőségei a szabadtéri múzeumokban. In: *Kultúra és tradíció. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére* (Szerk.: *Viga Gyula*) II. 705–716. Miskolc

1997 Szabadtéri múzeumok Horvátországban. In: *TÉKA* 1997. 1–2. 36–40. Szentendre

Cseri Miklós–Füzes Endre (szerk.)

1997 Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Katalógus. Szentendre

K. Csilléry Klára

1980 A Szabadtéri Néprajzi Múzeum kialakulásának előtörténete. *Ház és Ember* 1. 9–33.

H. Csukás Györgyi

1984 A Bakony és a Balaton-felvidék népi építészet. (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közép-Dunántúl tájegysége.) *Ház és Ember* 2. 21–61. Szentendre

Füzes Endre

1997 A népi építészeti emlékek védelme. In: *Magyar Néprajz* IV. 309–333. Budapest

Hoffmann Tamás

1970 A Szabadtéri Néprajzi Múzeum (Szentendre) telepítési terve és épületjegyzéke. Kézirat. Budapest

Kecskés Péter

- 1976 A történetiség elve és gyakorlata a szabadtéri néprajzi múzeumok létesítésében. Kézirat. Szentendre
1980 A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos előkészítése és telepítési terve. Ház és Ember 1. 35–50.
1982 Szentendre. Szabadtéri Néprajzi Múzeum II. (Mándoki templom) TKM 119. sz. Budapest

Kecskés Péter (szerk.)

- 1989 Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szentendrén. Budapest

Kurucz Albert–Balassa M. Iván–Kecskés Péter (szerk.)

- 1987 Szabadtéri néprajzi múzeumok Magyarországon. Budapest

Sabján Tibor

- 1989 Szentendre. Szabadtéri Néprajzi Múzeum V. A vámosoroszi szárazmalom. TKM 347. sz. Budapest

Vargha László

- 1959 A magyar szabadtéri néprajzi múzeum elvi és gyakorlati kérdései. In: Magyar Szabadtéri Néprajzi Múzeum ankét. MTA Társ. K. IX. 3–4. 325–367.
1967 Az anyag és a hely eredetiségének szempontja a népi építészet emlékeinek védelme során. In: A Velencei Carta és a magyar műemlékvédelem. (Bp. 1965. okt. 25–26.) Az ICOMOS magyar tagozatának kiadványa 1. 157–175. Budapest
1985 Adatok a szabadtéri gyűjtemények magyarországi történetéhez (Az 1938–1940 között megrendezett budapesti mezőgazdasági kiállítások parasztházai). Ház és Ember 3. 99–110. Szentendre

Zentai Tünde

- 1990 Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Katalógus. Szentendre

Zippelius, Adelhart

- 1974 Handbuch der europäischen Freilichtmuseen. Köln

THE THIRTY YEARS OLD HUNGARIAN OPEN AIR MUSEUM IN SZENTENDRE Achievements and tasks

The Hungarian Open Air Museum in Szentendre is the second largest ethnographic museum institution in Hungary. It was founded on 1st February 1967. When the planned nine regional units (Upper-Tisza Region, a Highland Market Town, Northern Hungary, The Central Tisza Region, The Great Hungarian Plain, Southern Transdanubia, The Balaton-Uplands, Western Transdanubia, and the Kisalföld in North-Western Hungary) are ready, they will preserve the Hungarian architectural traditions of the 18th–20th centuries as our historical heritage.

The Hungarian Open Air Museum was called into existence rather belatedly in comparison with Scandinavian and Western European open air museums. One of the consequences of this was, however, that the earlier pitfalls in respect of historicity, fidelity in material and structure, as well as the techniques of relocation could be avoided and its own, up-to-date, scientific concept could be developed.

In the past decades the methods of constructing open air museums, the practice of relocating the selected buildings have developed in Hungary too. Result of this complicated and complex procedure, is the building, respectively the whole „village” or region as they appear to the visitor, demonstrating the specific characteristics of a past civilization.

So far, we have completed the Upper Tisza Region (1974), Kisalföld (1987), the Western Transdanubia regions (1993) and the construction of the group of buildings of the market town in the Great Hungarian Plain is fast progressing.

Besides the museum building, demands have arisen regarding the renewal of the museum. The enlargement of its scientific idea is also necessary in geographical sense (folk architecture of the Hungarians in the Carpathian-basin) thematically (involving other classes of society) and also in the age (the architectural demonstration of the middle and end of the 20th century).

The renewal of the available infrastructure became also necessary. The museum will be enlarged by a new up-to-date service building between 1998–2001. The museum-development has also been speeded up: the Balaton-Upland Region with its 27 buildings will be ready by the time of the central festival in 2000.

The modernization of the infrastructure of public service, transport, meals and programmes was also necessary. In consequence of the above, by the end of the century, the Hungarian Open Air Museum is moving on in speeded time and with powerful dynamism in order to become an European level museum managing not only the matters of protecting the national cultural heritage but important educational and cultural tasks too.

Miklós Cseri

ADALÉKOK A MISKOLCI HERMAN OTTÓ MÚZEUM ELSŐ ÉVTIZEDEINEK TÖRTÉNETÉHEZ

VOIT KRISZTINA

A 19. század utolsó évtizedei meghatározó szerepet játszanak a magyar művelődés történetében. A hazai gazdasági és polgári fejlődés tevékeny hazafisággal és tetterővel karöltve egy igen gazdag öntevékeny egyleti mozgalmat indított meg. Ezek az egyletek, társulatok egyaránt irányultak a társas élet kereteinek, színtereinek megteremtésére és a tudományos érdeklődés minden ágára.

A tudományos egyesületek legtöbbször a helyi értelmiségiekből verbuválódtak: középiskolai tanárokból, hivatalnokokból, néha különös érzékenységű főúri pártfogókból, vármegyei, városi előkelőségekből, egyházi méltóságokból és nem utolsósorban tehetősebb polgárokból. Figyelmiük és tenniakarásuk kiterjedt a természettudományok területére is, azonban a szépirodalom sokszínű művelése és ápolása mellett a magyar történelmi múlt megismerése, emléktanyagának feltárása bizonyult a legnépszerűbbnek. És gyűjteni kezdtek lázas igyekezettel mindent: ritka ásványt, népdalt és népmesét, növényt és preparált csodás állatot, medvét és bogarat, pruszlikot és pásztorbotot, szőttest és brokátot; megunt és megbecsült régi tárgyakat, képet és szobrot; és mindent, amit a föld magából kivetett, kőbaltát és csontot, csorba cserepet és követ; mindazt, ami ősi és ami magában hordozza a misztikus múlt leheletét. Bizonyosan a buzgó dilettáns, olykor kártékony műkedvelő is sok volt a módszeresen kutató múltat igézők között, mégis ők rakták le jelenlegi közgyűjteményeink alapjait. A szó szoros értelmében alapok lerakásáról beszélhetünk, hiszen hamarosan elkezdenek épülni, formálódni azok az építmények, amelyek majd ezeket a gyűjtőszennvedélyen nyugvó tárgye gyűjtéseket méltó keretben kívánják a nagyközönség és a tudományos világ számára hozzáférhetővé tenni.

Borsod vármegye törvényhatósága és Miskolc városa méltán vélhette úgy, hogy ebből a sereglésből nem lehet kimaradni: 1899-ben megalapította a Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi-Egyletet. Példában nem volt hiány: körben a Felvidéken, az Alföldön, Erdélyben – és természetesen a Dunántúlon is – működtek nagy múltú intézmények, így Aradon (Kölcsey-egyesület), Kassán (Felsőmagyarországi Múzeum-egylet), Kolozsvárott (Erdélyi Múzeum-egylet), Nagyváradon (Biharmegyei Történelmi és Régészeti Társulat), Temesváron (Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Egylet), Turócszentháromban (Múzeumi Tót Társaság), Zomborban (Bács-bodrogmegyei Régészeti és Történelmi Egylet), Déván (Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat), Nyíregyházán (Szabolcsmegyei Régészeti Társulat), Esztergomban (Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat), Gyulán (Békésmegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Egyesület), Gyulafehérváron (Alsó-fehérmegyei Történelmi és Régészeti Társaság), Sopronban (Megyei és Városi Múzeum-egylet), Szabadkán (Múzeumegyesület), Szentesen (Csongrádmegyei Régészeti és Történelmi Társulat), Szombathelyen (Vasmegeyi Régészeti Egylet), Tiszafüreden (Múzeum- és Könyvtáregylet), Trencsénben (Trencsénmegyei Természettudományi Egylet), Pozsonyban (Orvos-Természettudományi Egyesület), Szekszárdon (Tolnamegeyi Régészeti és Múzeumi Társulat). Mellettük szá-

mos önálló múzeum, városi és közkönyvtár, valamint számos olyan egyházi és magán-gyűjtemény működött, amelyeket a főfelügyelőség megalakulása után közvetlenül regisztráltak és e szakmai értékelésüket elvégezték.¹

Valószínűnek látszik, hogy a miskolci egyesület megalapításának időszerűségét a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1898 végén történt megalakulása nagyon erősen befolyásolhatta, hiszen egy olyan szervezet jött ekkor létre, amelynek legfontosabb feladatai közé tartozott az egyes gyűjtemények működésének segítése mind anyagi, mind szakmai, tudományos értelemben. Mellette a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa a közművelődés ügyének előmozdítását és benne – részben eszközként szolgáló – közkönyvtárak alapítását, támogatását tartotta céljának. E két egymást kiegészítő és szervesen összetartozó, de önálló költségvetéssel és apparátussal működő szervezet, az egységes állami irányítás eszköze is volt a kulturális javak és mozgalmak partalan, szétfolyó és fel-fellobbanó, majd szétszóródó kezdeményezéseinek egységes mederbe való terelésével; az értékek védelmét és a szép tenniakarások tüztét tovább erősítve, egy tudatos jövő építése szellemében.

Valószínűnek látszik azonban az is, hogy nemcsak a sürgető példák és a „segítő kézben” való bizodalom indokolja az alapítást: Miskolc városában több olyan kisebb gyűjteményt tartottak nyilván, amelyek megérték a nyilvánosságra. Így külön ki kell emelnünk az Ev. Ref. Főgimnázium, a Kir. Kath. Gimnázium és a Tiszáninneri Ev. Ref. Egyházkerület felsőbb leányiskolájának régiség- és természetrajzi gyűjteményét. Mellettük természetesen számos oktatási intézmény – a kor követelményeinek megfelelően – rendelkezett több ezres könyvtárral (tanári és ifjúsági). 1886-ban keletkezett az Áll. felső kereskedelmi iskola könyvtára, 1875-ben az Áll. polgári fiúiskola könyvtára, 1872-ben az Ev. ref. egyházkerület felső kaszinó könyvtára (keletkezett 1894-ben). A legjelentősebb könyvtári gyűjtemény, amely 1817-ban jött létre és nyilvános volt, 1899-ben 9656 kötettel és számos ritkasággal rendelkezett.²

Miskolc városa az alapítástól kezdve igen tevékenyen sietett az Egyesület segítségére. Az elnöki széket maga a polgármester, Soltész Nagy Kálmán foglalta el és bizonyára nem kis szerepe lehetett abban, hogy a város megszerezte a régi kiállításra is alkalmas termet, majd újabb két szobát bocsátott az Egyesület rendelkezésére. A vármegye sem maradt tétlen és egy fegyvergyűjtemény megvásárlásával vette ki részét a gyűjtemény megalapozásában. Alig egy esztendő múltán már jelentős sikereket könyvelhettek el. Wosinszky Mór 1901 őszén tett felügyelői körútja során Miskolcot is felkereste és az Egyesület eredményeit igen nagyra értékelte.

Wosinszky általában igen kritikusan szemlélte az egyes vidéki múzeumok munkáját és kemény ítéleteit nem rejtette véka alá. Ezúttal is elégedetlen volt Poprád és Felka múzeumainak állapotával, segélyezésre pedig teljesen alkalmatlannak ítélte őket. Miskolcra Kassán át érkezett, ahol megtekintette a „külsőleg díszes de belül nagyon célszerűtlen új múzeumot”. A régi gyűjtemény rendezetlensége sem derítette jobb kedvre. Ilyen előzmények után jelenti: „A miskolci múzeum kellemesen lepott meg, egy éves fennállása alatt egybegyűjtött eredményével. A város tulajdonába átment régi evangélikus iskola épületében két szoba és egy nagy terem áll eddig a múzeum rendelkezésére s most újra két szobát kaptak az emeleten. A régészeti osztály most egy teremben s egy szobában van elhelyezve. A múzeum megalapításával sietett ki-ki felajánlani régiségeit. Ingyen kapták a Szirmai Alfréd-féle kőkorszaki gyűjteményt s sok érdekes tárgyat szolgáltattak a vattai

1 Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Főfelügyelőségének a munkájáról. 1899. OL K 721. 4. cs. 3. t.

2 Magyar Minerva. I. köt. Bp. 1900. 225. p. és Magyar Minerva 2. köt. Bp. 1902. 297–302. p.

és szirmabesenyői nagy kiterjedésű fontos praehistorikus telepeken eszközölt ásatások. A Szirmai-féle szép fegyvergyűjteményt a vármegye vette meg a kultúralapból a múzeumnak. Ma már 5000-nél több tárgy van itt kiállítva. A nagyközönség lelkesen karolta fel az újonnan alakult régészeti egyesületet. A város a múzeumnak helyiséget adott, azt fűteti is s mindenkorra évi 1200 korona javadalmat szavazott meg. A vármegye ha nem is ad állandó segílyt, de a kultúralap feleslegéből támogatni fogja e kultúrintézményt, így már tavaly 1900 koronát juttatott neki. Törzskönyve még nincsen ugyan, de szekrényenként össze vannak írva a lelőhely feltűntetésével a számozott tárgyak. Leltári mintát már nyomattak de még nem vették használatba. Általában annyi lelkesedéssel, szorgalommal s áldozatkészséggel fogtak a miskolcziak a múzeumokhoz, hogy a felügyelőség támogatására nagyon méltók.”³

Wosinszky dicsérő, lelkesítő szavai azért is különösen jelentősek, mert az egyesület indulása korántsem volt problémamentes. Gálffy Ignác a kezdetekre így emlékezett: „Múzeumunk működését az 1900. év második felében kezdette meg. Ez az idő is legnagyobbbész keresgélés volt arra nézve, hogy mit is csináljunk. Helyhez és időhöz kötött hivatalunk, kirándulásokat csak a nyári szünetekben enged meg s nekünk még tervünk sem volt. Azonban Szirma-Bessenyn Wittner Gyula tisztartó ur barátságos házában éppen ebből a célból többször megfordulván, meggyőződünk, hogy múzeumunk alapját az a gyűjtemény képezheti, amelyet gróf Szirmay Alfréd volt birtokos költségén, vele együtt, sokszor pedig az ő megbízásából igen nagy részben Wittner ur maga legtöbbnyire a környéken szerzett be.”⁴

Mindenesetre sikerült a környék földbirtokosait is megnyerniük, hogy birtokaikon engedélyezzék az ásatásokat. Így kezdenek el ásni Zbuska pusztán, Sályban, Mocsolyáson, Kovabányán, Halomváron, Harsányban, Aranyoson, Kisgyőrben, a vattai Testhalomban, a Berekben. Jellemző, hogy a nagygazdák már kevésbé voltak lelkesek és a földjeik „feltűnésébe” nem egyeztek bele. A helyek kijelölésében és az ásatási leletek meghatározásában nagyon sokat segített Hampel József, az új felügyelő is. Feltehetően az ő személyes befolyása játszott közre abban az elhatározásban is, hogy a „fősulyt az archeológiai leletek gyűjtésére fekteti miután a többi szakosztályhoz tartozó tárgyak kevésbé vannak az elkallódás veszélyének kitéve...” mert „...ha egy archeológiai tárgy avatlatlan kezébe kerül és tönkremegy, vagy egy praehistorikus bronz tárgy réz gyanánt beolvastatik, ez a tudomány számára pótolhatatlanul elveszett.”⁵

A múzeumot a város és vármegye közönségének lelkesedése gyarapítja elsősorban, s erről az alapítók nem is feledkeznek meg, hálás köszönetet mondva a „kegyes ajándékokért”, amelyek lehetővé tették, hogy „aránylag nagyon kevés tárgy van olyan, amelyet pénzért kellett vásárolnunk, tárgyaink legnagyobb részét közönségünk áldozatkész érdeklődése hordta össze”.⁶ Ez az elv volt érvényes a későbbiekben is, így 1905–1906 körül is: „...vételt utján csak akkor gazdagítottuk anyagunkat, ha a felmerült és felajánlott darabok, leletek megszerzése kitűzött céljaink érdekében ajánlatos volt.” Ugyanakkor már töreksznek a tudatos gyűjteményépítésre is: „Az idegenbe vitt régiségeinknek és emlékeinknek fénykép, vagy gipszmásolatban leendő beszerzése még nem kezdetett el, bár célunk az, hogy a szomszédos és különféle múzeumokban és magángyűjteményekben

3 OL K 736. 5. cs. 478. t.

4 Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület 1901. évi évkönyve. Miskolc, Forster, Klein és Ludvig ny., 1902. 34. p.

5 Uo. 1901. ápr. 25. Közgyűlési beszéd.

6 A Borsod-Miskolczi Múzeum ismertető katalógusa. A szakosztály közreműködésével. Szerk. Molnár József. Miskolc, Szelényi ny. 1902. 4. p.

levő borsodmegyei és miskolci vonatkozású emlékek és régiségek, iparművészeti-, művészeti-, vagy néprajzi tárgyak legalább másolatban legyenek birtokunkban s a kutató és látogató a múzeumban együtt találja mindezt, ami Borsodvármegyére és Miskolc városára vonatkozik.”⁷ A főfelügyelőség is arra biztatta pártfogoltjait, hogy elsődlegesen a helytörténeti anyag gyűjtésére szorítkozzanak. A későbbiekben mind nagyobb szerepet játszott a gyűjtemények alakításában a különböző segélyek, juttatások mértéke is; a vármegyétől, a várostól, az államtól, ill. a főfelügyelőségtől. Nem elhanyagolhatók azonban az egyesület saját bevételei a tagdíjakból, vagy egyéb rendezvényekből, esetleg adományokból. Az utóbbiak mértéke nagyban függött az adott időszak gazdasági körülményeitől. Már 1901 tavaszán panaszoják: „Egyáltalában egyesületünknek tartózkodni kellett a házi estélyek és concertek rendezésétől, miután közönségünkben ezek látogatására a rendkívül szűk anyagi körülmények folytán semmiféle hajlandóság sem mutatkozott, amint ezt a tartott hangverseny látogatottsága, vagy egyéb körülmények pl. a színház majdnem állandó néptelensége is bizonyította.”⁸

A panaszok ellenére az Egyesület erősnek és magabiztosnak látszik. A megalakulás évében kiadták az általuk készített első alapszabályzatukat, 1900-ban a múzeumi bizottság ügyrendjét, 1902-ben a múzeum katalógusát.⁹

Az egyesület megalakulásakor közművelődési és múzeumi, tudományos feladatok is vállalt, azonban már a fenti első dokumentumokból kitűnik, hogy a két funkció közül a múzeumszervezést érzik fontosabbnak. Programnyilatkozataikban ugyanakkor igyekeznek mindig leszögezni a közművelődés és a közműveltség emelésének fontosságát, ebben jelölve meg magának a múzeumnak is alapvető célkitűzését.” A közműveltség és művészet színvonalának emelése és népszerűsítése úgy az egyeseknek, mint az egyesületeknek a legnemesebb feladata volt és lesz minden időkre nézve. Ettől függ és ez mozdíja elő az emberiségnek a különböző osztályokhoz, nemzetekhez, vallásfelekezethez, vagy foglalkozáshoz tartozó embereknek közeledését, megértését. Ez létesíti a társadalmi békét és ez biztosítja az emberiség haladását...” – vallják 1901-ben.¹⁰ Hasonlóan idealisztikus elképzeléseik vannak később is. Az 1904-ben tartott közgyűlés szónoka a következőket fejtegeti: „A népek nagy versenyében, melyet most a kultúra fegyverével készülnek megvívni, nekünk magyaroknak is részt kell vennünk. Az eldöntő ütközet már nem lehet messze. Az erősebb, a kultúrájában erősebb nép el fogja nyelni a gyengébbet s reá fogja erőszakolni a magát. Ne találjon bennünket magyarokat sem készületlenül ez az élet-halálharc. ...mi magyarok, kik izoláltan, fejletlen, vagy nem eléggé fejlett kultúránkkal egyedül állunk Európa népei között, mit tegyünk!... Művelődjünk! Ez a mi egyesületünk célja!”¹¹

Úgy tűnik, az aktuálpolitika sem maradhat ki ezekből a beszédekből. „A nemzeti-ségi és nemzetközi szocialista izgatók egyformán fenyegetik az egységes magyar nemzeti államot. Öröndetes dolog, hogy egyiktől sem kell félni, mert megértést, kellő igazságérzettel mindenütt lehet találni, s ha munkánk a magyar nemzet műveltségét és gazdasági erejét fokozza, azok a veszedelmek, melyek arról az oldalról fenyegetnek, mind inkább

7 Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület 1905–1906. évi évkönyve. Miskolc, Forster Klein és Ludvig ny. 1906. 64–65. p.

8 Ld. 5. sz. jegyzetet.

9 A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület alapszabályzata. 1899. Forster–Klein–Ludvig ny. 17,3 p.; A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület Bizottságának ügyrendje. Miskolc, 1900. Forster–Klein–Ludvig ny. 6 (2) p. és l. még a 6. sz. jegyzetet.

10 L. 5. sz. jegyzetet.

11 Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeumi Egyesület 1903–1904. évi évkönyve. Miskolc, Forster, Klein és Ludvig ny. 162–163. p.

elgyengülnek, elhalványulnak és ha a magyar kultúra fényessé a magyar fajgazdasági állásának elsősége még kétségbevonhatatlanabbá lesz, az egész nemzetiségi kérdés lassankint megoldódik. ...A magyar kultúra legyen a maga nemében egyedüli ezen a földön...”¹²

Már ekkor megfogalmazódik Miskolcon is a később ismerős tétel: a középosztály vezető szerepéről: „... kezéből a kulturális és más ügyek vezetését kiadni nem lehet...”¹³

Máskor szokatlanul harcias hangot ütnek meg: 1867 után a társulatok nagy száma „...nem az államhatalom kormányzatának, csakis az egyének lelkesedésének volt az eredménye. Az államhatalom ... szubvencionálhatja az ilyen társadalmi mozgalmakat, de nem vezetheti.”¹⁴

Az 1905-ben Pécsen rendezett Szabadtanítási konferencián az egyesület elnöke, Gálffy Ignác is részt vehetett. Szarkasztikus megjegyzésekkel kísérve számolt be „a rendezőség egységének hiányá”-ról, a „... nemzetközi, hazafias és keresztyén szocialisták megjelenésé”-ről, akiknek „összetűzése elfordították a kongresszus tárgyalásainak tengelyét...”. Hatása alól azonban nem tudta kivonni magát: „...meg kellett győződnünk, hogy a múlt nem hibátlan és a jövőben az iskolán kívüli közoktatásnak nagyobb tért kell szentelni, mint eddig s meg kellett vallanunk, hogy ebben a tekintetben a szocialisták nagyban megelőzték a többi szervezetek munkáját. Ennek a nagy tanulságnak alapján mi is felvettük alapszabályunkba ezt a kérdést és most már az egész vármegyében szerveznünk kell a szabadtanítási tért.” (Szabad lyceum, munkás-gimnázium, analfabéták oktatása.) 1907-ben a szervezést meg is kezdték, amelyet 1908-ban „nagyobb lendülettel” terveztek folytatni.¹⁵

Az 1906-ban újrafogalmazott program szövegén is érződik az új szemlélet: „A múzeum, mint modern kulturális intézmény csak akkor felel meg igazán hivatásának, ha a történelmi, irodalmi, művészeti, néprajzi emlékeket, vagy természeti tárgyakat azért és úgy gyűjti s fogadja magába, hogy azok a művelt, vagy művelődni vágyó emberek helyes irányban történő tanítására szolgáljanak. Tehát mint a szabad tanítás egyik felsőbb fokozata nem holt, hanem élő és virágzó intézmény, melynek legfőbb törekvése: a tanítás és a műveltség terjesztése legyen.”¹⁶

A múzeum középpontba állítása a kezdetektől megfigyelhető, a Múzeumi Bizottság ügyrendjének önálló kiadása 1900-ban is ezt tükrözte. Jellemző, hogy az ekkor megjelölt gyűjteményegységek, „tárak” közé sorolták be a könyvtárt is. Utóbbit inkább szakkönyvtárként kívánták működtetni, és sem gyarapítására, sem nyilvános használatára nem állapítanak meg külön szabályokat.

Az alapítás után alig telik el bő két esztendő és a múzeum gyűjteményei megnyílnak a nyilvánosság előtt. A katalógus¹⁷ szerint összesen 10 csoportba sorolják az anyagot és ez máris több, mint amit az egykori ügyrend előírt. Az első ún. Történelmi és régészeti tárgykör okirat-, régi pénz- és érem- és pecsétnyomó gyűjteményre vált szét, mellette a tulajdonképpeni régiségtár önállóvá vált. Nem vált viszont ekkor még jelentős gyűjteményegységgé a néprajzi és a képzőművészeti anyag. Előbbinek csak alapjai körvonalazódnak, igaz, igencsak látványos formában, a megyeszóói régi ev. ref. templom festett kazettáinak és szószékének beépítésével a kiállítás egyik fő látványosságaként. A

12 Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület 1906–1907. évi évkönyve. 29.

13 Uo.

14 L. 11. sz. jegyzet. 161.

15 L. 12. sz. jegyzet. 28.

16 L. Uo. 27.

17 L. a 6. sz. jegyzet.

helyi céhek rekvizitumai az iparművészeti gyűjteménybe kerültek. A megye ásványait, „kövületeit” – 261 darabot – az állattani, (későbbiekben növénytani) emléktanyag gondozását Budai József tanárra bízta, az őslénytani anyag felállítását dr. Lendl Adolf egyetemi tanár, képviselő végezte el.

A múzeum közművelődési, közönségnevelő funkcióját a katalógus talán legszemléletesebben az iparművészeti részleg bemutatása kapcsán fogalmazta meg. „A gyűjtemény célja: bemutatni az egyes korok speciális díszítőmotívumait, formáit, ízlését; megismertetni a múlt és jelen ipari alkotásait; nemesíteni, javítani a közönség ízlését. Látjuk a román, gót, renaissance, barokk, rokokó hatásait, látjuk mint érvényesül ezek mellett az iparos mesterember saját egyénisége, művészeti érzéke; s amíg egyrésztől jártasságot szerzünk a művészet történetében, másrészt különbséget tudunk tenni az értéktelen gyári tuczatmunka, s az igazi műbeccsel bíró mestermunka között. Így szokunk hozzá a művészies dolgokhoz, s belátjuk azt, hogy a bútoroknak, edényeknek, eszközöknek s mindenféle apróságoknak, melyek a házban minket környeznek, melyek közt töltjük életünk java részét, – nem szabad ízlésteleneknek lenni, mert azok mindig szemünk előtt lévén, nagy hatással van lelkünkre; művészi érzékünkre.

A gyűjtemény másik célja, a tervelő (!) iparos mesterek céljait Zsolnay-t és Tiffany-t, azért mert edényeiknek formáit az őskori világ keramikusaitól vették át – nem lehet a compilatio vádjával illetni...”¹⁸

A kezdeti sikerek, Wosinszky szakmai elismerése ellenére, az egyesület működése nem mindenben tekinthető problémamentesnek. Elsősorban a főfelügyelőség és az egyesület viszonyaiban jelentkeznek gondok. Ezeknek gyökere meglehetősen hevenyészetten és kellő átgondoltság nélkül közreadott alapszabályokban rejlik, amelyeket sem a belügyminisztérium, sem a főfelügyelőség nem fogadott el. Az első években az egyesület vezetése különböző formai praktikákkal próbálja orvosolni a kifogásokat, helyrendi átcsoportosításokkal stb., de ezekkel a „módosításokkal” a főfelügyelőség nem volt megelégedve és évről évre visszadobta a tervezetet. 1905. szeptemberében azután részletesen is megfogalmazták a kifogásokat, majd elküldtek egy „minta” szabályzatot is, hogy megkönnyítsék az értetlen és a formáságokkal szemben „nagyvonalú” vezetőség dolgát. A főfelügyelőség kifogásai a következők voltak, amelyeket a téma általánosabb vonatkozásai miatt is, szinte teljes egészében idézünk:¹⁹

„... az alapszabályok, melyek felülbírálásánál és megerősítésénél annak idején csak az egyesületekkel szemben fennálló törvényes követelések vétettek figyelembe, a gyakorlat révén teljesen alkalmatlanoknak bizonyultak. A helyes ügykezelés irányítására s a benne foglalt intézkedések nagymértékben megnehezítették az egyesület feladatainak sikeres megoldását. Az egyesület törekvése e hiányok pótlására azonban sajnos ezúttal sem vezetett kellő eredményre; az alapszabályok átdolgozása nem történt a szükséges alapos-sággal, s azok két lényeges újítás mellett, amelyek egyike a tisztviselők és a bizottságok számának csökkentésével igyekszik az egyesület ügykezelését egyszerűsíteni, a másik Borsod vármegyének és Miskolcz városnak a választmányban való képviseltetését szabályozza, egészükben most sem különböznek az eredeti alapszabályoktól s azoknak jóformán minden hibáit magukba foglalják. E hiányok között első helyen kell kiemelnem az egyesületi tagok osztályozásánál és azok jogainak megállapításánál követett amaz eljárást, hogy tiszteletbeli, alapító, rendes és pártoló tagokat különböztetve meg „rendes, vagyis működő” tagságot tagdíj kötelezettség nélkül való kitüntetés jellegével ruhazza

¹⁸ Uo. 62.

¹⁹ OL K 736. 5. cs. 331. t. – 1905. IX. 21.

fel, holott minden egyesületnél épen a rendes tagok képviselik a tagdíjfizető elemet, és az évi négy koronát fizető tagoknál, a kik itt más egyesületek rendes tagjainak felelnek meg, kimondja, hogy azok 16 éven felüli családtagjai évi 1 korona fizetése mellett szintén beléphetnek az egyesület kötelékébe, s anélkül, hogy ezek számára külön kategóriát állapítana meg, számukra az összes tagsági jogokat, köztük a közgyűléseken való tanácskozás és szavazat jogát is biztosítja.

További fogatkozása a tervezetnek, amiben a mostani alapszabályok is szenvednek, hogy az egyesület két fontos ügykörének, a múzeuminak és az egyéb közművelődési ügyeknek ellátásaként bizottságra bízva, azokat részben a választmányon kívül álló elemekből állítja össze, miáltal egyrészt ellentétbe jön az egyesületi ügykezelés amaz alapelveivel, mely minden egyesületnél a választmányt teszi az igazgatás felelős közegévé, s másrészt illetékességi összeütközésekre szolgáltat okot és megnehezíti az ügyek elintézését. Czélszerűtlennek tartjuk azt az intézkedést is, mely a közművelődési bizottságnál az elnök mellett két igazgatói állást létesít, csupán csak azért, hogy az egyesület ünnepélyein a rendezői tisztet viseljék. A mi pedig a múzeumi gyűjtemények kezelését illeti, az az intézkedés, mely a múzeumi bizottság vezetése alatt a választmány által választandó múzeumi örre és könyvtárnokra bízva azok gondozását és azok ellenőrzését a számadások megvizsgálására kiküldött felügyelő bizottság feladatává teszi, semmiképp sem felel meg a múzeumnak mint önálló tudományos intézetnek ebbeli jellegéből kifolyó követelményeknek. E helyütt kell megemlítenem azt is, hogy az alapszabályok a múzeum és az azal kapcsolatos nyilvános könyvtár intézményes szervezetéről, feladatairól, gyűjtemény anyagának felosztásáról és kezelésének módjáról, semmi intézkedést nem foglalnak magukban, sem pedig annak jövőendő sorsát az egyesület feloszlása esetén kellő intézkedéssel nem biztosítják. Hiányzik továbbá az alapszabályokból a múzeum állami felügyelet alá helyezésének kimondása s az abból kifolyó kötelezettségek szabályozása, az egyesület kiadványairól s a vagyonnevelés módjáról sincsenek megfelelő intézkedések és azok az utasítások sem vétettek figyelembe, a melyeket a belügyminisztérium jóváhagyási záradéka az alapszabályok megváltoztatása és az egyesület feloszlása és vagyona hová fordítása kérdésének szabályozása iránt magában foglal.

A régi alapszabályoknak ezek a fogyatékságai már régóta éreztetik gátló hatásukat az egyesület működésére, a miről a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségének a múzeumi ügyekre vonatkozó kérdéseknél alkalma volt meggyőződést szereznie. Ez alapszabályok megváltoztatását s annak kifolyásaként az egyesület szervezetének átalakítását kezdettől fogva egyedüli módnak találtuk arra, hogy az egyesület újból életképpé váljék. Hogy az erre irányuló jelen kísérlet nem vezetett eredményre, ez legjobban jellemzi azt az állapotot, melyet a mostani szervezet hiánya az egyesület ügykezelésében előidézett. Ez szolgál azoknak a szabálytalanságoknak is magyarázatául, a melyek a kétszeri közgyűlési határozat után a folyamodásnak egy évi késedelemmel történt benyújtása körül felmerültek, nevezetesen, hogy ehhez sem a közgyűlési jegyzőkönyv teljes szövege, melyből annak határozatképessége megállapítható volna, sem az eredeti alapszabályok nem voltak mellékelve, s ez utóbbiak egy példányát csak hosszas utánjárással sikerült az egyesülettől a hivatalos iratok kiegészítése céljából megszerezni.

A szóban forgó alapszabályokat tehát feltüntetett tartalmi és alaki hiányaiknál fogva megerősítésre nem ajánlhatom, és feltétlenül szükségesnek tartom, hogy az egyesület új alapszabályok útján gondoskodjék szervezetének és ügyvitelének az eddiginél megfelelőbb szabályzatairól. ...”

Az alapszabályok elfogadtatása azonban még 1906 elején sem oldódott meg teljesen. Erre utal a közgyűlési jegyzőkönyv. „Elnök előterjeszti a közművelődési és múzeu-

mi bizottság, valamint az egyesület választmánya által kidolgozott alapszabály tervezetet. A közgyűlés többek hozzászólása után dr. Tarnay Gyula indítványára akként határozott, hogy az alapszabály tervezetet módosítás és némely pont átdolgozása céljából a választmánynak újból kiadják.”²⁰

Ennek a huzavonának elsősorban az egyesület gazdálkodása, anyagi lehetőségei látták kárát. Egyfelől a főfelügyelőségtől semmiféle segélyre nem számíthattak, másrészt a tagdíjfizetésekhez adott kedvezmények az egyesületet fontos bevételi forrásaitól fosztották meg. 1906 folyamán azonban úgy tűnik, végre rendeződtek az alapszabály és az állami felügyelet elismerésének problémái, mert a „Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó tudományos gyűjtemények jegyzékében” 1907-ben harmincnycadikként szerepel a „Borsodmiskolci Múzeum. (A Borsodmiskolci Közművelődési és Múzeumegyesület tulajdona)”. A főfelügyelőség hatáskörébe ekkor 75 intézmény tartozott.²¹

1906 végén pedig már kaptak segélyeket is, összesen 1200 koronát, amelyből 400 a régészeti, 300 a néprajzi, 500 a természetrajzi tárat illette; ezt egészítette ki néhány szakkönyv küldése, valamint a természetrajzi szaktanfolyamon való részvétel költségeit – 100 k-át – fedezték Buday József számára. A következő években ezek a segélyek általában állandónak tekinthetők.

Az egyesület és a főfelügyelőség közötti viszonyt beárnyékolhatta az a tényező is, hogy volt Miskolcon egy olyan gyűjtemény, amelynek gyarodásához, építkezéseihez a főfelügyelőség meglehetősen gavallériával és jóhiszeműséggel járult hozzá. A miskolci ág. h. ev. egyház könyvtárának tervezett költségeire a segélyeket 1903-tól kapták, összesen 20 000.- koronát szavaztak meg évi 2000 koronás részletekben. Azonban az egyház az építkezéseket meg sem kezdte. 1909-ben, amikor 14 000 koronát már kifizettek derült ki, hogy valójában „a könyvtár a püspök lakásául szolgáló épület udvarában álló földszintes épületre húzandó emeleten” kerülne elhelyezésre. Azonban 1910-ben, majd 1911-ben is újra és újra felkéri az evangélikus püspökséget, hogy nyújtson be konkrét terveket. 1910 januárjában a helyszínre kiküldött Ferenczi Zoltán országos felügyelő azt javasolja, hogy a segélynek „már a püspök kezeihez jutott időközi kamatain felül a Főfelügyelőség többet ne áldozzon”. Ez az összeg 1910 végén 17 198,39 korona volt. Végül az utolsó részletet 1912-ben a felügyelőség már visszatartotta.²²

Természetesen a miskolci ág. h. evangélikus egyházzal kapcsolatos ügyekhez a Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesületnek semmi köze sem volt. Az állami segélyezés megindulása előtt is az egyesület rendkívül aktívan működött. Neves előadókat hívtak meg, így például 1904-ben Cholnoky Jenő tart előadást, január 31-én Kaffka Margit olvas fel verseiből (Legenda, Petike jár, Augusztus).²³ Hangversenyeket rendeznek, mert „...hozzá kell szoktatnunk közönségünket a magasabb zene élvezetéhez, mert a tömeg nagy része ma a kávéházi és az újabb operette muzsikában találja legfőbb örömet.” Műkedvelő zenekar felállítását tervezik, az iskolai zenetanárok tankönyvek írását és népdalátiratok kiadását vállalják. Rendeznek egy iparművészeti kiállítást is 1905-ben, legnagyobb eredményének azt tartják, hogy a magyaros stílus egy csapásra megnyerte a közönség tetszését.

Ugyancsak 1904–1905-ben felhívást terveznek a Magyar Közművelődési Egyesületek Szövetségének megalakítására: „...országos hálózatra gondoltunk – írják az évkönyv választmányi beszámolójában –, melynek működő szervei hazánk egész területén

20 L. 12. sz. jegyzet. 4.

21 Múzeumi és Könyvtári Értesítő – a továbbiakban: Múz. Kvt. Ért. 1907. 1. füz. 54–57.

22 Múz. Kvt. Ért. 1907–1912. A Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó építkezési ügyek.

23 L. 11. sz. jegyzet, 134–138.

egy közösen, tervszerűen és a nemzeti gondolattól áthatott munkatervezet alapján társadalmi úton szolgálnák a magyarság ügyét!”²⁴

A szövetség létrejöttéről és működéséről keveset tudunk.²⁵

Buzgalmuk 1905 és 1906 folyamán sem csökkent. Felolvasásaikon javarészt a város tanárai, az egyesület prominens tagjai szerepelnek. Évkönyveikben adják közre ezeket az előadásokat, költeményeket, köztük Lévay József versét, vagy Vikár Béla „Szücs Marcsa. Népballadánk eredete” című terjedelmes tanulmányát.²⁶

A gyűjtemények fejlesztése is tovább folytatódott. Balázs Béla tanítóképzői tanár a felügyelőség támogatásával Tibolddarócon ásatott, Leszih Andor Barcikán 24 őskori leletre, bronz karvédőre, mellboglárra, gyűrűre bukkant. Az 1849-es fegyverek mellett szereznek egy 18. századi pisztolyt, a mohácsi csatamezőről 3 db lópatkót. Az éremtár antik magyar pénzérmeikkel, emlékérmekkel és papírpénzekkel gyarapodott, továbbá két jelentősebb pecsétnyomóval, a takácscéh 1798-as és Tiszalúc község 1693-ból való pecsétnyomójával. A néprajzi tár Mezőkövesd, Tar, Szentistván, Szomolya vonzásköréből Kóris Kálmán gondozásában 1906-ban 311 darabbal bővül. A természetrajzi tár számára a főfelügyelőség vásárolt egy 1003 darabból álló lepkegyűjteményt.

Az anyagok rendezését szinte mindenütt nehezíti a helyhiány. Az eddig megszerzett 7 terem az iskola épületében megtelt és ezért már ekkor felvetik a női ipariskola kitelepítését az épületből. A város azonban egyelőre csak meghatározott összegekkel segíti a múzeumot, külön kiadásoktól elzárkózik.

Az 1906-os esztendő a képtár, a könyvtár, valamint a természetrajzi tár életében hoz nagyobb eredményeket. A képtárba megszerzik egyéb művek között Fényes Adolf „Asztalos” című olajfestményét. A könyvtárt a felügyelőség által küldött munkák gyarapítják – köztük „Mikes Kelemen élete és munkái” –, valamint számos tudományos folyóiratot használhatnak, így a Magyar Könyvszemlét, Földrajzi Közleményeket, Természettudományi Közleményeket, Századokat, Nyelvtudományi Közleményeket, a Magyar Történeti Emlékek sorozatát, és számos akadémiai kiadványt, amelyet feltehetően az Akadémia küldött meg számunkra.

Herman Ottó 1906 körül kapcsolódik be tevékenyebben a múzeum munkájába, nevezetesen a tibolddaróci ásatások kapcsán. Az egyesület – hálája jeléül – tiszteletbeli taggá választja. Az ásatásokat a Szeleta-barlangban, Miskolcon a Bársony-háznál, az avasi temetőben folytatták, Miskolc határában paleolitik leletek gazdagították a múzeum régészeti gyűjteményét. A következő években ezek a háromi ásatások juttatnak kiemelkedő szerepet a miskolci múzeumnak a hazai régészetben.

1908-ban már megfigyelhető az egyesületi tagok érdeklődésének csökkenése, ami az évkönyvek megjelenésének rendszertelenségében is megnyilvánul.²⁷ A fő probléma azonban az elkövetkező években a múzeum működésének a helyhiány miatti korlátozottsága. Ezért 1909-től már egyre határozottabban merül fel az új épület emelésének szükségessége. A megoldás lehetősége azonban egyre késik. Az elképzelések szerint a jelenlegi iskolaépület bővítését tartották elegendőnek bizonyos városrendezési és teleknyitási

24 Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület 1904–1905. évi évkönyve. Miskolc, 1905. Forster, Klein és Ludvig ny. 6.

25 A közművelődési egyesületek egyesítésére 1908. június 21-én Budapesten alakult meg a Közművelődési Egyesületek Tanácsa. dr. Tarnay Gyulát, az egyesület ekkori elnökét választmányi taggá választották.

26 L. a 7. sz. jegyzetet. 5–48. Elhangzott 1906. február 25-én.

27 Az 1906–1907. évi évkönyv 1909-ben jelent meg. Ettől az időponttól kezdve évi jelentéseket adtak ki. Az 1908–1910-es évekről 1911-ben, az 1911–1912. évi jelentés 1913-ban jelent meg. Később már nem jelentették meg nyomtatásban ezeket a kiadványokat.

megoldásokkal. 1910. június elején a „város az Iskola utcának az Erzsébet tér felé való megnyitását elhatározta”²⁸ és hajlandónak mutatkozott a 60 ezer koronára rúgó rendezési költségeket fedezni. A későbbiekben a fő akadályt az egyik telektulajdonos okozza, aki érintett telkét nem hajlandó eladni.

A tervek szerint a leendő Kultúrpalota magába foglalná a nyilvánossá tett könyvtár és a múzeum együttesét. A főfelügyelőség a maga részéről a tervet melegen támogatta, a beküldött helyszínrajz alapján. A tiltakozó telektulajdonos, Rosenwasser Mór fellebbezését a belügyminiszter is elutasította és így az 1911-ben kelt jelentés szerint „a város polgármestere 1910. aug. hó 10-én terjesztette be a Főfelügyelőségnek az átalakítandó iskolaépületnek pontos alaprajzait, metszeteit és a homlokzatok egyes részleteit föltüntető fényképeket.”²⁹

A tervek elkészítését egy országos pályázat keretében kívánták megoldani. Részben ezeknek az építkezési terveknek a megkönnyítésére vonta meg támogatását a főfelügyelőség az evangélikus egyház könyvtárápítkezésétől. Tudtunk szerint azonban a már kiutalt összegeket a felügyelőség sohasem kapta vissza. 1913-ban ugyan jelzik, hogy „Az ág. hitv. ev. egyház könyvtára részére már kifizetett 20. ezer korona államsegély célszerű felhasználására nem lévén kilátás, a Főfelügyelőség az összeg visszatérítése, ill. annak a Miskolcon emelendő kultúrház részére történő átutalása iránt lépéseket fog tenni.”³⁰

A könyvtár az 1910-es években indult nagyobb fejlődésnek, két nagyobb gyűjtemény megszerzésével. Horváth Lajos főrendiházi tag végrendeletileg a múzeumra hagyta körülbelül másfélezer kötetre rúgó könyvtárát és oklevélgyűjteményét. Ezzel párhuzamosan került a könyvtárba a diósgyőri koronauradalom levéltára. Így már 1911-ben az átlomány meghaladta a négyezret, az oklevelek száma is közel kétezer volt.

A néprajzi tár legjelentősebb darabjaiból, főként a matyó tárgyakból állítottak fel egy szobát, teljes berendezéssel, felöltöztetett bábukkal.

1913-ban a Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület szervezeti kereteiben változás állt be, amennyiben a Közművelődési Egylet különválík, a Múzeumot pedig törvényhatósági azaz vármegyei kezelésbe adják. A főfelügyelőség mintatervezettel járult hozzá az átvételi szabályrendelet megalkotásához, a város pedig elhatározta, hogy a tervezett építkezéseket 1914 őszén megkezdi.³¹

Az építkezés megkezdésének közel ötéves elhúzódása megpecsételte a múzeum sorsát is. 1914 őszén már nem kezdtek meg semmiféle munkálatokat, sőt 1915 októberéig katonai célokra igénybe veszik a múzeum és a női ipariskola épületét, helyiségeit. A könyvtár raktárba került. A vármegye és a város még 1916-ban is csak az új szabályzatok kimunkálásának befejezését, elfogadását sürgeti egymáson, holott a múzeum vezetése a fönntartás és a kezelés részletes szabályzatát – a főfelügyelőségi minták alapján – mindkét törvényhatósághoz már korábban felterjesztette.

1916-ban az ásatások és a nagyobb – főként néprajzi – gyűjtések érthető okokból megszűntek. Egyedül az ún. háborús gyűjteményt próbálták felállítani, fejleszteni.

1916-ban Mihalik József elkészítette a „Főfelügyelőség hatáskörébe tartozó közgyűjtemények új csoportosítását”-t. Ebben a miskolci múzeum a II. csoportba került, ami azt jelentette, hogy a jövőben várhatóan kisebb segélyben részesül, de ez sem végleges, az összeg leszállítható, sőt megvonható. Ebbe a második kategóriába olyan gyűjtemények kerültek még, mint Bártfa (1800 K.), Kecskemét (1600 K.), Pápa (1000 K.), Sáros-

28 Múz. Kvt. Ért. 1910. 1. füz. 181.

29 Múz. Kvt. Ért. 1911. 1. füz. 225.

30 Múz. Kvt. Ért. 1913. 2–3. füz. 172.

31 Múz. Kvt. Ért. 1914. 2–3. füz. 150–152.

patak, református kollégium (1500), Sopron (1800), Sümeg (1500). Miskolc 2500 koronát kap, a legtöbbet a csoportban.³² A következő két évben az átlag 5–600 koronára rúg, de Miskolc mind az 1916/17., mind az 1917/18. költségvetési évben is 3000 koronát mondhat magáénak és ezzel megközelíti az I. csoport 4–8000 koronáig terjedő juttatásait.

Ez a „háborús”, szükség költségvetési átalakítás már előrevetíti a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének és Tanácsának a háború utáni már csak jelképes létét, majd teljes eltűnését.

Az 1920 utáni néhány esztendőben történelekről nincsenek adataink. Az általunk ismert levéltári anyag alapján nem tudjuk a Borsod-Miskolci Múzeum első világháborús veszteségeit sem. Feltehetően lehettek ilyenek. A lassú kibontakozás évei következhetnek – hasonlóan a vidéki közgyűjtemények sorsának alakulásához. Az 1922 végén megalakult Országos Magyar Gyűjteményegyetem látókörébe ezek a kis, és főként nem országos gyűjtemények nem kerültek. Sem Klebelsberg, sem Magyary Zoltán tudománypolitikai koncepciójához igazán nem tudtak illeszkedni, főként anyagi okokból: finanszírozásukra, segélyezésükre a korlátozott lehetőségek között nem nyílt már lehetőség. Működési feltételeik megteremtését az alapító, fenntartó törvényhatóságokra, városokra, vagy az egyesületekre, tudományos társulatokra bízta. Utóbbiakat ugyan Klebelsberg megkísérelte egy közös szövetségbe tömöríteni – erőik egyesítésében remélve a kibontakozás lehetőségét.

1930. augusztus 1-jén a Magyar Nemzeti Múzeum irányítása alatt létrejött Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége felszólítja a Borsod-Miskolci Múzeumot, hogy számoljon el az 1926/27, 1927/28, 1928/29. év segélyeiről. A csonkán ránk maradt jelentés szerint a következő ásatásokat fedezték a kapott összegekből. (Az egyes évekre vonatkozó pontos összegek nem állnak rendelkezésünkre.) „1. A királykúti Búdöspeszt barlang további ásatását. Ebben a barlangban a solutrói kori ősember szerszámai, szerszámkészítő kis műhelye, sok becses őszálcson (ősrinocéros) s a felsőbb a neolitikus »bükki kultúra« igen szép díszű edénytöredékei – kerültek elő.” A másik lelőhely a borsod-derékegyházi kőkori telep, ahol főként kerámiaemlékek kerültek elő.³³

1930/31. év államsegélyeinek szétosztásakor a Borsod-Miskolci Múzeum az előirányzat szerint 1200 pengőt kap, amelyből 700 pengőt a múzeum és 300 pengőt a könyvtár gyarapítására szánnak.³⁴

A múzeum működéséről részletesen kifejtett jelentést 1933 májusában nyújtja be Gálffy Ignác, a múzeumi bizottság elnöke és Leszih Andor, a múzeum öre. Ebből kitűnik, hogy 1932 júniusában 500 pengőt szereztek a néprajzi gyűjtemény gyarapítására. Elsősorban Mezőkövesd környékéről szedték össze a tárgyakat „... a legutóbbi években azt figyeltem meg, hogy Borsod megye területét – írta Leszih –, különösen Mezőkövesd környékét, mind sűrűbben keresik fel néprajzi gyűjtők, régiség és néprajzi tárgyak eladásával foglalkozó kereskedők, akik, mint utólag megtudtam, igen becses és régi népművészeti anyagot vittek el innen, – úgy gondoltam és ezt Méltóságodnak 1932 évben történt miskolci látogatása alkalmával pár szóval jeleztem is, – hogy leghelyesebben akkor járok el, ha ezt az összeget a még megmenthető és az elhurcolás veszélyének kitett népművészeti emlékek igen sürgős összegyűjtésére fordítom. ...” Szentistván községben 52 hímzést, ruhafélét, 27 cserépedényt, 1 fadaragást, ugyanott másodízben 29 hímzést, 31 cserép- és üvegedényt, 13 fatárgyat, Mezőkövesden 1 (tárgyat), hímzést, Tardon 49 hímzést, 7 edényt, 1 tárgyat, Cserépváralján 3 hímzést gyűjt. Mályinkáról és környék-

32 Múz. Kvt. Ért. 1916. 2–3. füz. 61–62, 63. Múz. Kvt. Ért. 1916. 2–3. füz. 61–62, 63.

33 OL K 729. 1. cs. 20/1930.

34 OL K 729. 1. cs. 42/1931.

kéről palóc anyagot kívánnak még gyűjteni. A jelentésnek van még egy érdekes záróképe: „Tardra 1932 őszén azért nem mehettem mert igen erős tífusz járvány miatt az ott és környékén leendő gyűjtést a hatóságok nem ajánlották. Ezért kellett tardi utamat tavaszra halasztani.”³⁵ A jelentéshez részletes leltárt és az egyes vételek elismervényeit is mellékeltek.

A jelentés részletesen kitér a régészeti ásatásokra és a múzeum legfontosabb szerzeményeire is. 1931-ben Kund Elemér, az ismert gyűjtő segítségével Mályinkán eredménytelen próbaásatást végeztek, majd Radostyánban kelta urnasírokat tártak fel. Ástak a Tapolca feletti Várhegyen lévő egykori földvár helyén, ahonnan kő-, bronz- és vaskori emlékműanyag került elő. Tapolcán, a Szentkereszt hegyi barlangból a diluviális rétegből állati és emberi csontok, kőszerszámok kerültek elő. – A gibárti őskori földvár és az Ároktő és Tiszadorogma közötti területeken a múzeum preparátora, Megay Géza ástott. Pély pusztán honfoglalás kori sírokat talált, szép leletanyaggal. Folytatták az Avason és a tapolcai barlangban az ásatásokat. Utóbbi helyről előkerült leletek meghatározásában a Nemzeti Múzeum munkatársai is segítségükre voltak, nevezetesen Hillebrand Jenő és Fekesházy József.

A korábban megszokott gyűjtési területek mellett megjelent a múzeum gyarapodásában az építészeti és iparművészeti emlékműanyag, így a szentléleki pálos kolostor romjainak faragott kövei, barokk faszobrok, ablakrácsok, a bolyoki lebontott rk. templom 18. századi festett táblái is gyarapítják a múzeumot. A részletes jelentés kitér a képtár, a könyvtár és levéltár állományára, felsorolva a pontos darabszámot. Eszerint a múzeum 1931-ben és 1932-ben összesen 4427 darab tárggyal gyarapodott. Az egyes tárákban összesen a következő mennyiségű tárgy található:

Régiségtár = 10 621

Éremtár = 13 953

Néprajzi tár = 4122

Képtár = 193

Természetrajzi tár = 7206

Könyvtár = 16 619

Levéltár = 3370

A látogatók száma 1931-ben 7269, 1932-ben 8423. Az ebből eredő bevételük 334,28 pengő. A könyvtári olvasók száma 1931-ben összesen 3013, 1932-ben 3104 fő. Több kiállítást rendeztek, 1932-ben a Nemzetközi Vásáron is részt vettek, a turizmus látványosságához kapcsolódóan. A jelentés felsorolta munkatársainak tudományos publikációit is, így Leszih Andor és M. Kiss Lajos könyvtáros publikációit. A számadások szerint a múzeum bevételei a következőképpen alakultak: bevételek (városi, megyei, állami segélyekből, belépődíjakból, vezetőkből, levelezőlapokból, kamatokból = 4 179,47 P. A segélyek csökkenésével 1932-ben a bevétel összege is csökkent 2 814,81 pengőre.³⁶

Az 1933. május 31-én kelt jelentésnél azért is időztünk hosszabban, mert ismeretében bizonyosnak tűnik, hogy a múzeum kiheverte korábbi veszteségeit, és több mint tíz esztendő elteltével fejlődése és gyarapodása megindult.

Az illetéktelen ásatásokról és a lelőhelyek kifosztásáról – hasonlóan a korábban említett néprajzi tárgyak eltulajdonításához – a miskolci múzeum 1933 nyarán panaszt nyújt be a Nemzeti Múzeumhoz, mint illetékes főhatósághoz, amely szerint „Cserépfalu határában az ún. Subalyukban a régebbi kőkori ember csontmaradványait fedezték fel”

35 OL K 729. 2.cs. 72/1933.

36 Uo.

egy egri iparos közreműködésével, aki ásatási munkásként dolgozott a Földtani Intézet ásatásainál, és tőlük kapott megbízás alapján cselekedett, anélkül, hogy a múzeumot értesítették volna. A múzeumi törvényre való hivatkozással sérelmezik ezt az eljárást.³⁷ Az eset azért is érdekes, mert korábban Kadics Ottokár és a múzeum között jó kapcsolatokat lehetett sejteni.

A „békebeli állapotok” helyreállítására jellemző, hogy 1933. július 29-én a múzeum vezetése benyújtotta az 1933. évi munkatervét és költségtervezetét.³⁸ Eszerint a várostól 730 pengőt várnak, amely nem tartalmazza a fenntartási költségeket, a múzeumőr és az altiszt fizetését, amit a város fizet. Megyei segély: 1000 P, állami segély 800 P. A munkaterv szerint a fő hangsúly a néprajzi gyűjtemény rendezésére és gyarapítására kerül, a könyvtárban pedig a miskolci nyomtatványok, ill. a miskolci vonatkozású nyomtatványok gyűjtését tartják elsődlegesen fontosnak. Folytatnák régi ásatásaikat, újakat Ózdon a Kő-alján, Muhi községben a megkezdett szkíta temetőnél; továbbá a múzeum egyes gyűjteményrészeit kívánják átrendezni. Végül a tervezetnek megfelelően 800 P. segélyben részesül a múzeum.³⁹

1933 októberében Noszky Jenő látogatja meg a főfelügyelőség részéről a múzeumot. Jelentésében nem mondható elfogultnak a múzeum javára. Szó szerint idézzük: „Ez is újabban a régi vagyis általános Múzeum helyett, speciális bükkvidéki Múzeummá van átalakulóban. Elsőrangú praehistoriai, néprajzi és művelődéstörténeti anyagot tartalmaz. Természeti csoportja még eléggé gyenge. De terrénunkon, amennyiben újabban egy lelkes, buzgó gyűjtője van – örvendetes haladást mutat fel. Elég modernül és behatóan gyűjtenek; duplumokat is. Gazdagabb anyagjuk van a pleistocén ősemlősökből és a barlangi faunákból. Most a sajtóvölgyi szénmedence ősfanájára és a Bükk közeteire törek-szenek;

Van azonkívül a múzeumnak – igen vegyes és jórészt lelőhely nélküli ásvány- és kővület anyaga is. Egyet most is kínáltak neki megvételre, amelyet felkérésükre átnéztem és amennyiben zöme nemcsak nem volt helyi, hanem még hazai sem, azon kívül pedig 95%-ánál minden lelőhely hiányzott, igazán nem ajánlhattam.

Teljesség kedvéért meglátogattam a három gimnázium természetrajzi szertárát is. Ezek, mint általában e téren, szegényesek. Még tanítási szempontból is. De hát mikor már több mint két évtizede nem áll rendelkezésükre a gyarapításra szükséges régi, akkor is elég szűkre szabott fedezet sem. Tudományos anyag azonban a hozzájuk került aján-dékok közt mégis akad itt-ott. Sajnos az ajándékok zömét ők is lelőhely nélkül kapják. Így a református lánygimnáziumban néhány nagyon szép, aquitanien korú hal van Perecesről. A református fiúgimnáziumban pedig pleistocén ősgerincesek és ajkai kréta- és eocén korú molluskák és echinoideák.”⁴⁰

Az 1934-es költségvetésben ugyancsak 800 pengős juttatásban részesülnek.⁴¹ Ugyanez év februárjában Gálffy Ignácot a főfelügyelőség részéről külön üdvözlük 50 éves írói jubileuma alkalmából.⁴²

37 OL K 729. 2. cs. 101/1933.

38 OL K 729. 2. cs. 104/1933.

39 OL K 729. 2. cs. 76/1933.

40 OL K 729. 2. cs. 123/1933.

41 OL K 729. 3. cs. 92/1934.

42 OL K 729. 2. cs. 31/1934.

A múzeum és a Földtani Intézet közötti vita az ásatások jogszerűsége és jóhiszeműsége miatt 1934 nyarán is tovább folytatódik.⁴³ Mindkét fél felettes hatóságait „veti be”, és így a polémia már a földművelődésügyi miniszter – Földtani Intézet részéről –, és Hómai Bálint, a Nemzeti Múzeum és Gyűjteményegyetem képviselője között zajlik. Nemcsak hatásköri kérdésekről van szó, ennél többről. Egyfelől kinek van joga ásatások indítására és mennyiben köteles az FM, vagy képviselőjében lévő tudományos intézmény a Nemzeti Múzeumtól és a Gyűjteményegyetemtől engedélyt kérni. A leletanyag vagy a másolatok kölcsönös megküldésében egyetértenek, de felettes hatóságként az FM a Nemzeti Múzeumot természetesen már nem fogadja el.

Mint láttuk, a Borsod-Miskolci Múzeum költségvetésében a város által felajánlott összegek igen csekélyek, ezért 1935 júniusában a Múzeumi Bizottság a polgármestertől és a várostól 1935-re egy 2 ezer pengőnyi juttatást kér, hogy a város érdekében tudja teljesíteni közművelődési feladatait. Ugyanakkor a főfelügyelőséghez benyújtott jelentésükben is panaszkodnak a városra, amely az épület renoválását csak részben végezte el, megértve ugyan a „város nehéz helyzetét”.⁴⁴ A főfelügyelőség az alázatos kérelmező hatóság szándékát nem hajlandó meghallani, és a szokásos 800 pengőnyi juttatást nem emeli fel.

Az 1935. évi munkáról készült – igen terjedelmes – jelentést a főfelügyelőség „elismeréssel veszi tudomásul”, mind a gyűjtemények fejlesztése, mind a megemelt városi hozzájárulás, a kért kétezer pengő megkapásáért, az új múzeumi állás létesítéséért. A kétezer pengőt a könyvtár fejlesztésére, korszerűsítésére kell fordítani. Természetesen ebben az esztendőben is igen élénk régészeti tevékenységet folytattak. Új ásatási területeik: Mezőcsát, Pásthly domb, bronzkori telep; a Szendrő melletti Ördögát, a Csengő barlang, főként szkíta leletek; a Sajó melletti ún. Zsarnay tag, germán és római emlékek; Bogács, Papsag pusztája, őskori település; Avasi református templom sekrestyéje, Tiszakesziben Százdi, középkori apátság romjai, Szuhogy, Csorbakő vár romjai, és a 16. századbéli Bebek-féle pénzhamisító műhely maradványai stb.⁴⁵

Az 1929. XI. tc. értelmében az egyéb gyűjtemények közgyűjteménnyé nyilvánítására 1936-ban már a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa illetékes, a közgyűjteményi főfelügyelőnek kell javaslatot tennie az egyes gyűjtemények besorolásáról. A múzeumnak szigorúan azonos szempontok alapján történő értékelése a következő: „Miskolc: Borsod-Miskolci Múzeum. – Fenntartó: Miskolc thj. város és Borsod vm. – 1. megnyitott; 2. tudományos és közműv. tekintetben jelentős; 3. alkalmas, önálló épülete van; 4. jól rendezett, leltározott; 5. megfelelő személyzete van; 6. területe gyűjtésre, gyarapításra gazdag; 7. a törvényhatóság területén egyetlen ily nemű intézmény; 8. a fenntartóknak kellő anyagi erejük van s áldozatra készek. Közgyűjteménnyé nyilvánítása ajánlatos”.⁴⁶

1937-ben kijelölik az egyes intézmények hivatalos ásatási területeit. „a Borsodi Múzeum (Miskolc) számára: Miskolc thj. város, Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. vármegyék területét; ásatási érdekeltsége körzetéül Heves, Abaúj-Torna és Zemplén vm. területét”.⁴⁷

A múzeum 1936. évről szóló jelentését a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége a következőkben értékeli. Az általános elismerés után a kívánnivalók: „... az épületnek nem mindenben megfelelő s ma már kétségtelenül szűk voltával érthetők.” A restaur-

43 OL K 729. 2. cs. 8/1934.

44 OL K 729. 3. cs. 78/1935.

45 OL K 729. 4. cs. 108/1936.

46 OL K 729. 4. cs. 2/1936.

47 OL K 729. 5. cs. 45/1937.

rálásra a muhi ütközet hétszázéves évfordulója adna alkalmat, amelynek megünneplése mind a város, mind a múzeum feladatai közé tartozik. A könyvtárral kapcsolatban meglehetősen szigorúan ítélnék. „A könyvtár elhelyezésére és forgalmi lehetőségeire vonatkozó korábbi szóbeli és írásbeli véleményemet megismételve, a könyvtári viszonyokat tarthatatlannak s Miskolc városhoz és Borsod vármegyéhez méltatlannak tartom. Fölhívom a tek. Vezetőséget, hogy a könyvtári kérésnek sürgős megoldását szorgalmazza s tegyen lépéseket könyvtárosi állás szervezésére...”.⁴⁸ A múzeum a kiutalt – végül is – 1000 pengős segélyből elsősorban a muhi ásatásokat szorgalmazta, és a magyar középkori leletanyag gyűjtését helyezte előtérbe.

A főfelügyelőség sürgetésére a múzeum számszaki okokra hivatkozva haladékat kért az 1934/35. és az 1935/36. évi államsegélyek elszámolására.⁴⁹ A részletes jelentésre azonban a későbbi iratok között sem találhatunk.

1937 januárjában Leszih Andor azzal a különös kéréssel fordul a főfelügyelőséghez, hogy mind a Belügyminisztériumnál, mind a Pénzügyminisztériumnál járjanak közbe, hogy Miskolc város költségvetését, és benne a könyvtárnak ígért 2000 pengőt hagyják jóvá. 1936-ban ugyanis a fenti szervek felére csökkentették az előirányzott összeget, a – főfelügyelőség által is előirányzott – könyvtári munka előrehaladásának kárára.⁵⁰

A főfelügyelőség általános értékelése a miskolci múzeumról megtalálható évi jelentésében is. Eszerint: „Borsod-Miskolci Múzeum. Ügyvezető titkár Leszih Andor, ideigl. minőségben alkalmazott preparátor Megay Géza. – A belső munka javarészt a főröhhellyel való küzdelemben, ide-oda tologatásban merült ki; mindazonáltal meghatározásban részesült az őslénytani gyűjtemény, folyamatban volt a Fekésházy és Mauks-féle geológiai gyűjtemény leltározása, megtörtént a könyvtár anyagának, cédulakatalógusának revíziója. Az év folyamán ideiglenesen kisebb kiállítás öt volt. A külső munkálatok közül említésre méltó a már korábban megkezdődött muhi ásatás eredményes folytatása. Néprajzi gyűjtés Borsod vármegye több községében történt eredménnyel. – A gyarapodás darabszáma 3 478, amiből a könyvtárra 617 (mű) esik. A múzeum fenntartására Borsod vármegye 1000.-, Miskolc város 9070 pengőt fordított. A múzeumot és ideiglenes kiállításait 9374-en látogatták meg. A könyvtárban 4892 személy 4926 művet használt.”⁵¹

A múzeum 1938-ban a különféle évfordulók, régészeti világkongresszus miatt is szeretné újrendezni gyűjteményeit, és a segélyt elsősorban erre kéri a főfelügyelőségtől.⁵² Mindenesetre a könyvtár fejlesztésére tett lépések közé kell sorolnunk, hogy annak munkatársa részt vett a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete által tartott könyvtári szaktanfolyamon is.⁵³

A háború előtti utolsó részletes jelentés 1938 februárjában kelt. Eszerint ásatásaik középpontjában ebben az esztendőben is a muhi csatater, és maga a település állt. Ezenfelül számos magán- és egyházi gyűjtemény feltérképezését is végezték, templomi kegytárgyakat vettek számba és fényképeztek le, vagy a szikszói Zichy- és az edelényi Koburg-kastélyok „régiségeit”.⁵⁴

48 OL K 729. 5. cs. 68/1937.

49 OL K 729. 5. cs. 101/1937.

50 OL K 729. 5. cs. 10/1937.

51 OL K 729. 5. cs. 1/1937.

52 OL K 729. 6. cs. 124/1938.

53 Asztalos Miklós: Beszámoló a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok egyesülete által rendezett első könyvtárosképző tanfolyamról. Évkönyv. I. 1935-1937. Bp. Egyetemi ny. 1937. 43–48.

54 OL K 729. 6. cs. 60/1938.

Ez a munka talán már annak a feladatnak a része is volt, amelyet a Nemzeti Múzeum Tanácsa adott ki: az egyes gyűjtemények jelöljék ki, melyek azok a darabjaik, amelyeknek mentését, különleges védelmét fontosnak tartják. Mint láttuk, már 1937-ben felmérték a „légtalmai feladatok”-tól érintett épületeket, illetve a veszélyeztetett területeket. A háború már ott van a levegőben, még akkor is, ha mindenki igyekszik úgy tenni a dolgát, mintha az évfordulók méltó megünneplése, a tudományos elmélyedés volna a legfontosabb.

ERLAUTERUNGEN ZUR GESCHICHTE DER ERSTEN JAHRZEHNTE DES OTTÓ HERMAN MUSEUMS

Das Borsod-Miskolcer Museum und sein Vorgänger, der Borsod-Miskolcer Bildungs- und Museumverein entstand 1899 in Gründung der Stadt Miskolc und des Komitates Borsod. In der ersten Zeit vermehrten sich seine Werte fast ausschließlich durch Schenkungen und aufgrund der eigenen Ausgrabungsergebnisse. Sein endgültiges Statut wurde vom Landesoberinspektorat für Museen und Bibliotheken erst 1906 angenommen und deshalb erhielt die Institution auch erst von diesem Zeitpunkt an eine regelmäßige staatliche Unterstützung. Von den wichtigsten Sammlungsgegenständen wurden folgende „Sammlungen” gebildet: archäologische, ethnographische, bild-künstlerische, naturgeschichtliche und kunstgewerbliche.

Die Fachbibliothek entstand gleichzeitig mit dem Verein.

Von den Sammlungen des Museums wurde – durch die Ausgrabungen in der Szeletahöhle und den umliegenden Ortschaften – hauptsächlich das archäologische Material berühmt, bei dessen Betreuung anfangs József Hampel, später aber hauptsächlich Ottó Herman eine große Rolle spielten.

Nach dem I. Weltkrieg begann es sich ähnlich wie die anderen öffentlichen Sammlungen Ungarns – sehr langsam erneut zu entwickeln. Ab 1926 erhielt es wieder staatliche Unterstützungen. Seine letzte große Epoche war die Zeit vor dem erneuten Krieg zwischen 1934–1938. Sein Forschungsgebiet aber war zu dieser Zeit bereits in erster Linie die Gemeinde Muhi und die Erschließung des Schlachtfeldes.

Krisztina Voit

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM MINT TUDOMÁNYOS MŰHELY

BODÓ SÁNDOR

A magyar kultúra alapintézményeinek múltjában közismert, hogy a múzeumok születésénél a miskolci egyesületi organizáció nem tartozik az elsők között létrejötték közé. A Magyar Nemzeti Múzeum 1802-es megalapítását viszonylag hosszú érlelő korszak követte, amelyre jellemző volt a régészeti (és a műemlékek iránti) érdeklődés fokozatos felerősödése. Az 1860-as, 70-es években több, a régészeti emlékek fontosságát is hangsúlyozó kongresszus, majd a vármegyékben létesült régészeti és történeti társulatok működése eredményezte a múzeumalapító hullámot. A felkeltett igyekezet egy-egy város és vonzaskörzete történeti-művészeti emléktárájának megismerésére és megmentésére irányult. Így jött létre – csak a példa kedvéért – 1865-ben Gyula, 1867-ben Nyíregyháza és Sopron, 1873-ban Székesfehérvár, 1874-ben Jászberény, 1876-ban Kassa múzeuma, vagy 1887-ben Budapest székesfőváros múzeuma. A következő múzeumalapítási korszakot az 1896-os millenniumi emlékünnepek sodrása idézte elő. Ekkor született meg többek között Szekszárd, Szentés, Kecskemét, Pécs, Keszthely múzeuma. 1899-ben Miskolccal egy időben Békéscsaba és Szombathely hozott létre muzeális intézményt, majd Debrecen 1902-ben, Veszprém 1903-ban stb.¹



A Borsod-Miskolci Múzeumot a több, mint hat-száz (!) tagot számláló Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület hozta létre, s néhány rövid ideig dolgozó előd után közel ötven évig Leszih Andor múzeumőr vezetésével működött.² Leszih a múzeum egyesület 1906-os évkönyvében így írt a kezdetekről: „A XIX-ik század azon hatalmas kultúrmozgalma, amely Rómer Flóris fellépésével vette kezdetét s amelynek eredménye az, hogy az ország minden jelentősebb központjában van már múzeum, későn ért el hozzánk. ...A megalakult Borsod-Miskolci Múzeumnak tehát az eddigi mulasztások helyreállítása a legfontosabb teendői közé tartozik. Megalakulásával véget vetett annak a szerencsétlen állapotnak, hogy dolgainkat idegenbe vigyék, tárainak gazdagsága már most is (1906-ban) bő anyagot szolgáltat a ku-

tatóknak, s meglehetősen hű képét adja a megye és Miskolc város múltjának, természetrajzi, néprajzi jelenjének (!) és művészetének.”³ A közművelődési és múzeum egyesület kezdettől fogva évkönyvet adott ki, amelyben nyomon követhető az intézményi fejlődé-

1 Bényi Gyöngyi–Balassa Iván 1969. 12–13., Korek József 1988. 101.

2 Vö: Leszih Andor 1958. 125–127., Komáromy József 1963. 195–199., Vargáné Zalán Irén 1971. 172., Szabadfalvi József 1980. 76–83.

3 Leszih Andor 1906. 49.

sen és gyarapodáson túl egy eredményes kulturális közművelő és tudományos törekvés. Olyan személyiségek kötődtek e korban a múzeumhoz, mint Herman Ottó, Cholnoky Jenő, Lévay József, Szendrei János vagy Vikár Béla. Vikár pl. az 1906-os egyesületi évkönyvben publikálta a „Szűcs Marcsa népballadánk eredete” című terjedelmes tanulmányát.⁴

Az indulás óta száz év telt el. A Borsod-Miskolci Múzeumból (1953-ban) Herman Ottó Múzeummá lett intézménynek szinte folyamatosan voltak érdemes vagy kiemelkedő munkatársai, akiknek tevékenysége Északkelet-Magyarország egyik legjelentősebb társadalomtudományi kutatóintézetévé emelte a miskolci Papszeren, később a Szabadság téren, napjainkban pedig a Görgey Artúr úton működő gyűjteményi tárházat, kiállítóhelyet és tudós műhelyt. Az első, valamivel több, mint fél évszázadot leginkább Leszih Andor, Kadic Ottokár, Hillebrand Jenő, Marjalaki Kiss Lajos, Saád Andor, Párducz Mihály, Korek József, Komáromy József, s az etnográfus Istvánffy Gyula, Kóris Kálmán, Lajos Árpád és Bodgál Ferenc neve és tevékenysége fémjelzi.⁵ Az utóbbi három évtized szerteágazó és eredményekben gazdag működését Szabadfalvi József és Veres László igazgatók irányították.

Hazánkban a múzeum (jelen esetben a Herman Ottó Múzeum) hosszú időn át volt egy-egy táj (itt Borsod-Abaúj-Zemplén megye) tudományosságának szinte egyedüli, később az egyik legfontosabb letéteményese a társadalom és a természet múltját illetően. Miskolc múzeumának hatóköre azonban egy bonyolult történeti nagytájra, több egykori vármegye egészére vagy részére kiterjed. Borsod egésze, Abauj, Zemplén, Gömör, Torna vármegyék része kötődik egy nagy területű, település- és lakosságszámú megyébe, ahol a múzeum sajátos tevékenységével (zempléni, gömöri, abauji tájmúzeumok és kiállítóhelyek megszervezésével) sokféle elvárást, lokális identitást igyekezett korábban és törekszik napjainkban kiszolgálni.

Kutatói közösségek, tudományos kapcsolatok

A múzeum működésének első fél évszázadára – éppúgy, mint bárhol másutt – az volt alapvetően jellemző, hogy még „hivatásos” munkatársai sem rendelkeztek szakképzettséggel. Egyéni érdeklődésük vitte őket a múzeum falai közé, mint ahogyan a társadalmi „holdudvar” aktív segítői is jó szándékú, különböző képzettségű és foglalkozású polgárok voltak.

A szakképzettséggel rendelkező munkatárs Vargha László etnográfus személyében jelenik meg 1950-ben a miskolci múzeumban.⁶ Őt természetesen sokan követik – napjainkig. Volt és van azonban minden célszerűen működő múzeum tevékenységében több olyan „eszköz” (kiállítás, gyűjteménygyarapítás, egy-egy táj vagy téma monografikus igényű kutatása és feldolgozása, tudományos konferencia stb.), amellyel jól működő kutatói közösségeket képes fenntartani, egy-egy feladatra lazán vagy szorosabban összefogni. A kutatói közösségek megszervezésének egyik legfontosabb eszköze a tudományos igényű periodikák létrehívása és folyamatos megjelentetése. A miskolci Herman Ottó Múzeum eredményei e téren hazánkban kimagaslóak. Az 1950-es évek közepétől két periodikát indított el Komáromy József.⁷ Ezek száma a 70-es, 80-as években (1991-ig) fokozatosan hat, évente több-kevesebb rendszerességgel megjelenő kiadványsorozatra nőtt. Napjainkra a tudományos periodikák száma a felére csökkent. E publikációk kö-

4 Vikár Béla 1906. 5–48.

5 Komáromy József 1963. 198., Szabadfalvi József 1980. 77–83.

6 Komáromy József 1963. 197.

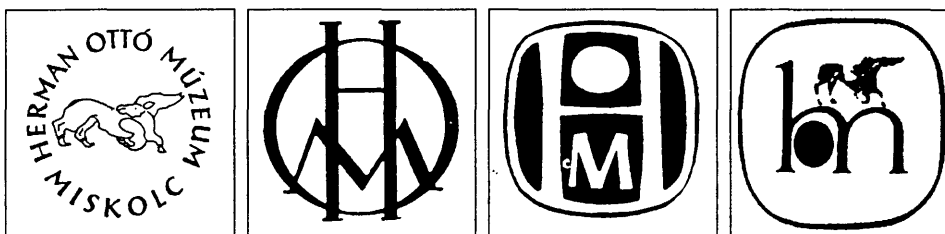
7 Komáromy József 1963. 199.

ré rendkívül széles kutatói-tudósi gárda szerveződött (néhány önképzés révén kiemelkedett egyéniséggel kiegészülve), amelynek tagjai tudományos eredményeikkel jelentős mértékben hozzájárultak az észak-magyarországi nagytáj múltjának alapos felderítéséhez.

A Herman Ottó Múzeum életében két eredményes korszak különíthető el markánsan. Az egyiket Komáromy József nevéhez köthetjük (az alapozás kora), a másikat pedig Szabadfalvi József koncipiálta meg és teljesítette ki, s Veres László és Viga Gyula folytatta (a kiteljesítés évtizedei).

A tudományos műhely alapozásának kora

Jelképszerű, s híven tükrözi a kor gazdasági lehetőségeit, hogy bár 1953 nyarán elindították „A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei” füzeteit, s másfél év alatt négy szám is megjelent, a sorozat folytatására csak 1963-ban került sor. A 40–80 oldalas füzetek rövid terjedelmű írásokat közöltek régészeti, megye- és várostörténeti, néprajzi, műtörténeti és múzeumtörténeti kérdésekről. A sorozat céljaként megfogalmazták, hogy a táj hagyományait, gazdag történeti és természeti sajátosságait kívánják közreadni az érdeklődő közönség és a kutatógárda számára. A periodika céljaként jelölte meg a szerkesztő azt is, hogy segítséget és ösztönzést kíván adni a honismereti kutatás művelőinek, szakkörök tagjainak és vezetőinek.⁸ 1963 és 1973 között hat szám jelent meg. 1972-ben kezdte meg a sorozat – hídreremítő szándékkal – ismertetni a szlovákiai történeti és néprajzi kutatások eredményeit.



A Herman Ottó Múzeum Évkönyve kötetsorozata 1957-ben indult. Komáromy szerkesztésében 1969-ig nyolc kötet jelent meg. Ezekben, mint ahogyan erre az évkönyvek fűlszövegei mindig felhívják az olvasó figyelmét: a múzeum területén végzett legjelentősebb régészeti, településtörténeti, vártörténeti, gazdaságtörténeti, iparművészeti, társadalomtörténeti és néprajzi kutatások eredményeit közölték. A múzeum már ekkor jeles tudós kutatókat tudott maga köré gyűjteni. Az évkönyv rendszeres szerzői között voltak természetesen a múzeum saját munkatársai (Komáromy József, Lajos Árpád, Bodgál Ferenc, Kemenczei Tibor, Végh Katalin), vagy a közelben élő-dolgozó kutatók (Marjalaki Kiss Lajos, Román János, Czeglédi Ilona), de az igazán meglepő a távolból is a miskolci múzeum számára dolgozó kitűnő kutatók-tudósok nagy száma. Banner János, a budapesti ELTE régészprofesszora majd valamennyi évkönyvben publikált a magyar őskorkutatásról és annak borsodi-miskolci vonatkozásairól. Mellette gyakran szerepelt jeles tanulmányokkal Párducz Mihály, Korek József, Bökönyi Sándor, Bóna István, Csallány Dezső, Kalicz Nándor, Valter Ilona, Détsy Mihály, Kubinyi András, Kalmár János. A múzeumi kutatásokra és publikációkra jellemző ebben a műhely-alapozó időszakban, hogy túlnyomórészt régészeti eredményeket közölt. Számos alkalommal fog-

⁸ A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 5. Miskolc, 1963. 1.

lalkoztak a névadó Herman Ottó személyiségével, tevékenységével, helyével a magyar régészetben és általában a tudományosságban. A publikációk ugyancsak figyelemre-méltó mennyiségben és minőségben adnak közre néprajzi ismereteket az anyagi kultúra és a folklór témaköréből. A történeti tanulmányok igen távol eső témaköröket dolgoznak fel Miskolc és a megye egyes tájai középkori településtörténetétől a kézművesség-kereskedelem múltján át a munkásmozgalom helyi eseményeiig.

A múzeum kiadványaiban néhány kutató konzekvens törekvése figyelhető meg arra, hogy számba vegye a szakági gyűjtemények hét évtizede összegyűjtött műkincseit. Számos olyan tanulmány – különösen Kemenczei Tibor és Végh Katalin tollából – lepi meg 1965 és 1971 között az olvasót, ahol a szerzők egy-egy korszakra vonatkozóan összegezik a gyűjteményben fellelhető régészeti emlékanyagot. Kemenczei Tibor az őskori bronztárgyakat, a kora vaskori bronz raktárleleteket, a Kyjatice és a Gáva kultúra észak-magyarországi emlékanyagát, Végh Katalin az avar kori, a kelta és a szarmata kori leletanyagot, a honfoglalás és a kora Árpád-kori emlékeket foglalta össze.⁹

A múzeumi műhely sikeres évtizedei

1973-tól Szabadfalvi József személyében új vezető állt a Herman Ottó Múzeum élére. Új munkatársi gárdát toborzott maga köré, s azóta felgyorsult tempóban széles körű elismerést kivívott intenzitású tudományos műhelymunkát végeztek. A művelt muzeológiai szakterületek kiszélesedtek, a kapcsolatok földrajzilag tágultak, s ennek következménye lemérhető a publikált tudományos eredményekben és a múzeumi kiállításon egyaránt.

A tudományos munka egyenletességét biztosító két periodika, a Herman Ottó Múzeum Évkönyve és Közleményei meglehetősen rendszerességgel jelentek meg.

A Herman Ottó Múzeum Közleményeiből 1973 és 1993 között 16 szám jelent meg. Az írások zömét a történeti és néprajzi dolgozatok tették ki, de régészeti, művészettörténeti, természettudományi, muzeológiai, restaurátori és közművelődési tanulmányok is szerepeltek. Valamennyi kötetet (ahol egy-egy számban húsz-ötven írás jelent meg) áttekintve ilyen nagy mennyiségben is feltűnik, hogy a szerkesztők eredményesen törekedtek változatos témák közlésére, biztosítva a rövideiséget, színességet, amivel ébren lehet tartani a köz érdeklődését. Egy véletlenszerűen kiragadott (a 14., 1975-ben megjelent) kötet néhány témájával illusztrálni lehet ezt a színességet. Közlemények mutatják be a Hegyalja névadó városa középkori elnevezésének (Körév-Hímesudvar-Tokaj) kérdését, írnak a girincsi kastélyról, a miskolci vízimalmokról, a görög kereskedők városi szerepéről, a telkibányai aranybányászás múltjáról, Déryné alkonyáról (miskolci öregkoráról), Munkácsy Mihályról, Bajcsy-Zsilinszky Endre borsodi kapcsolatairól, megzenésített Kazinczy-versekről, a megcsalt férj balladájáról, a mezőkövesdi ragyogó (ruhadísz)-égetésről, a tűzikutyák szerepéről, a teknővájó cigányok munkájáról, a sírjelek népművészeti elemzéséről, ritka és ismeretlen barlangi leírásokról stb. A sok neves szerző között ott találjuk Rapcsányi Lászlót, Cenner Mihályt, Végvári Lajost, Ujváry Zoltánt, a miskolci múzeum jeles munkatársait, s mint megannyi más számban, úgy itt is az észak-magyarországi nagytájon dolgozó „amatőr” kutatók legjavát.

Az állandó, olykor változó rovatrend mellett időről időre felbukkannak emlékülések, tanácskozások, vitaülések egy tömbben közölt előadásai és hozzászólásai. 1979-ben a Közlemények kötete a Miskolchoz is kötődő Kondor Bélára emlékezett Németh Lajos és Végvári Lajos professzorok előadásával. 1981-ben a népi műemlékek kérdéskörét,

⁹ A Herman Ottó Múzeum Évkönyve V (1965), VI (1966), VII (1968), VIII (1969), IX (1970) és X (1971) kötetei.

1983-ban Harmatta Jánossal, Kálmán Bélával, Szathmári Istvánnal, Imre Samuval a földrajzi nevek gyűjtésének jelentőségét tekintették át. 1986-ban az észak-magyarországi táj régészeti feladataival, s a Taktaköz kutatásának néprajzi eredményeivel foglalkoztak. 1988-ban a Sátoraljaújhelyen eltemetett Nemes Lampérth József emlékét idézték (többek között Szabó Júliával, Losonci Miklóssal) és a miskolci tudománytörténet jeles alakja, a száz éve született Marjalaki Kiss Lajos kutatói-szellemi hagyatékát tették mérlegre. 1989-ben Léway Józsefre, a város koszorús költőjére emlékeztek, s tanácskoztak a múzeum, tudomány és közművelődés kapcsolatáról. Az 1991-es kötetben igen nagy terjedelemben adták közre a Miskolc társadalma a feudalizmus korában címmel megrendezett konferencia anyagát, amely a Miskolc várostörténeti monográfia előkészítésének volt fontos állomása. A Közlemények utolsó (28.) kötetének fanyar ízt, s egyben jelképes értelmet ad az, hogy a szerkesztők itt adták közre a „Fiatal néprajzkutatók II. konferenciája” valamennyi előadását. Hofer Tamás bevezetőjét 16 tanulmány követi. A Közlemények modorában, stílusában írott tanulmányok – gazdasági okok miatt – ezt követően a HOM Évkönyve lapjain jelentek meg.

A Herman Ottó Múzeum Évkönyvének 1973-ban megjelent XII. kötete óta valóban elmondható, hogy a sorozat a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében művelt, múzeumokban folytatott tudományos kutatások és más társadalomtudományi diszciplínák egyik legfontosabb szervező ereje volt, ill. az ma is. A legutóbbi (XXXV–XXXVI.) kötettel – e helyütt – befejezve az áttekintést, összegezésként leszögezhető, hogy a megszokott rovatrendben tanulmányok százai jelentek meg, jó szakmai színvonalon. A múzeum egy-egy kötetel köszöntötte 1988-ban Szabadfalvi Józsefet, 1989-ben Végvári Lajost, az 1994-es kötetet pedig a fiatalon elhunyt egykori kolléga, Kunt Ernő emlékének szentelték. A szerzők mindenekelőtt a megyei múzeumi szervezet munkatársai, de mellettük rangos tudósok sora publikált. Csupán néhány személyiség felemlítése elegendő a szakmai színvonal illusztrálására. Közölt tanulmányt a miskolci évkönyvben Parádi Nándor, Fodor István, Zádor Mihály, Gunda Béla, Hoffmann Tamás, Fél Edit és Hofer Tamás, Balassa Iván, Ujváry Zoltán, Scheiber Sándor, Paládi-Kovács Attila, Batári Ferenc, Péter László, Bodnár Éva, Németh Lajos stb. Szereplésük ténye önmagában is mutatja a publikációs orgánus tudományos elismertségét. A kötetek szerkesztői feladatait 1991-ig Szabadfalvi József és Viga Gyula, 1992 óta Veres László és Viga Gyula végezték és végzik.

Akár önálló fejezetet lehetne szentelni a múzeum többi tudományos sorozatának. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai sorozat húsznál több kötetet ért meg. Ugyan már 1958-ban elindult Bodgál Ferenc Borsod megye néprajzi irodalmát számba vevő füzetével,¹⁰ s fontos darabja Lajos Árpád „Borsodi fonó”-ja (1965),¹¹ kiemelkedőbb művek csak 1976-tól jelentek meg. Szabadjon közülük néhány méltató mondattal mégis csupán három kötetre ráirányítani a figyelmet. 1981-ben látott napvilágot a „Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről”. A tanulmányfüzér évtizedeket átívelő kutatómunka jeles kutatási eredményeit teszi asztalra. Fontos dolgozatok összegezik a zempléni terület településeinek népi gazdálkodását, szociális kultúráját és folklortradícióit. A múzeum munkatársai hagyományosan fordítottak figyelmet a tájon élő nemzeti kisebbségek kultúrájának kutatására. Ezt jelzi az az 1984-ben kiadott kötet is, amelynek megjelenését több éves terepen folytatott munka előzte meg: „Répáshuta, egy

¹⁰ Bodgál Ferenc 1970-ben folytatta a néprajzi irodalom bibliográfiai közlését, de e kötet nem része a Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai sorozatnak.

¹¹ Lajos Árpád kötete másodközlésben (mint egy dedikációban írta: „jobbképű kiadásban”) 1974-ben jelent meg.

szlovák falu a Bükkben”. A tanulmányok sokoldalúan igyekeznek megközelíteni a falu múltját. Foglalkoznak a természetföldrajzi viszonyokkal, a település történetével, az itt élő szlovákság nyelvi sajátosságaival, családszervezetükkel, s persze a tradicionális erdőgazdálkodással, népi építkezéssel, a mezőgazdasági eszköz kultúrával, a közlekedéssel és szállítással, az árucserével, a táplálkozással (utóbbi Michal Markus tanulmánya), a szokás- és hitvilággal, a népdalkultúrával, a gyermekjátékokkal és a fiatalság társas életével. Ugyane törekvést testesíti meg az a kötet is, amely az 1984-ben rendezett konferencia anyagát adja közre: „Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon”. Jeles hazai és szomszédos országokban dolgozó kutatók vették vizsgálat alá a táj etnikai arculatának változásait, az interetnikus kapcsolatok jellemző vonásait, a kulturális határokat és a kontaktzónákat. A miskolci múzeum történetének egyik kiemelkedő alkalma volt az interetnikus konferencia megrendezése és a tanulmánykötet kiadása.

Közel negyven kötetet publikáltak a Borsodi kismonográfiák 1975-ben indult sorozatában. Önálló régészeti, történeti, néprajzi vagy művészettörténeti tárgyú írások jelentek meg e sorozatban. Sok kötet érdemel szaktudományos figyelmet, s ennek megfelelően ott sorakoznak a kutatók polcain. Közülük csak találmra idézek néhány monográfiát, mint pl. a bükkí barlanglakásokról, a miskolci kőedénygyárakról, a Bükk hegység üveghutáiról, a megyaszói festett asztalosmunkákról, a füzéri várról, a barkóságról és népéről, vagy a miskolci vendégfogadók és vendéglátás történetéről értekező művet. Mind a néprajzi kiadványok, mind a Borsodi kismonográfiák, mind a Documentatio Borsodiensis című sorozatok az elmúlt években megszűntek. Helyettük 1993-ban indította a múzeum az Officina Musei kötet sorozatát. Kutató muzeológusai (Fügedi Márta, Veres László, Gyulai Éva, Viga Gyula, Szabadfalvi József) egymás után teszik le a tudomány asztalára az utóbbi évek kutatási eredményeit a magyar népművészetben fellelhető állatábrázolásokról, a Bükk üveghutáiról, a miskolci szőlőbirtoklásról, a Bodrogköz népi kultúrájáról, a matyó népművészetéről, s a parlamenti képviselő Herman Ottóról. A sorozat hetedik kötete úgy köszönti 1998-ban a 70 éves Szabadfalvi Józsefet, hogy néprajzi és művelődéstörténeti tanulmányaiból ad közre egy csokrot.

S mennyi minden marad ki – kényszerűen – a valóban termékeny és sikeres tudományos műhely méltatásából! Kiállítási katalógusok (pl. Magyarország ásványai, 1995), a kutatást segítő bibliográfiák, hasonló kiadás (Lajos Árpád: A magyar nép játéka, 1997) nemzetközi konferencia eredményeit összegező kötet (Bild-Kunde – Volks-Kunde, 1990), Borsod-Abaúj-Zemplén természeti értékeit vagy műemlékeit bemutató albumok (1984, ill. 1987 és 1992), vagy a székhely város jelképét, a miskolci Avast ismertető monográfia (1993). E sorból azonban nem maradhat ki a közel egy évtized munkájával előkészített, s 1997-ben megjelent „Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete” című monográfia. A vaskos és kiváló illusztrációs anyaggal megjelent munka a Népművészeti örökségünk sorozat eddig kiadott talán legjobb darabja.

A múzeumok kulturális szerepének betöltéséhez kétségkívül a látogatóközönség számára készített állandó és időszakos kiállítások járulnak hozzá leginkább. A tárlatok előkészítése, a forgatókönyvek írása, a művészeti és berendezési tervek készítése, s maga a kiállítás felépítése ad igazán alkalmat a közös tevékenységre, a műhelymunka érvényesülésére. A közös siker összekovácsolja a különböző szakterületeken működő muzeológusokat (a kudarc persze általában épp ellenkező hatást vált ki), s erőt ad a további együttműködéshez, a felismert hiányosságok (köztük a gyűjteményekben tapasztalható táji vagy tematikus hiányok) pótlásához. A gyűjtemények megismerése, folyamatos gyarapításuk, a tudományos feldolgozó munka és a kiállítások készítése egymást segítő-kiegészítő, szinte párhuzamosan futó muzeológiai feladatok. A Herman Ottó Múzeum

tudományos műhelymunkája felfedezhető a kiállítások tervezésében és megvalósításában is.

A múzeum az alapítás idején gyűjteményét egyszerre raktározta, s kiállította. Leszih Andor 1905-ös jelentésében – utalva a szűkös helyre – jelzi, hogy „kénytelenek vagyunk gyűjteményeinket a rendszeres muzeális felállítás helyett raktárszerűen kezelni.”¹² A muzeális anyag átrendezésére 1910-ben, 1927-ben és 1938–39-ben került sor. A fél évszázados működés során mintegy 80 kisebb-nagyobb kiállítást rendeztek. Az 1950-es, 60-as években a Papszeren egy állandó régészeti, miskolci várostörténeti és természettudományi (a Bükk élővilága) tárlat állt. Mellette a múzeum évente mintegy tíz időszakos kiállítást mutatott be.¹³ A Herman Ottó Múzeum korábbi tevékenységének, eredményeinek teljes körű felmérésével készült el 1974-ben a múzeum Papszeren álló épületében az „Ember és munka, a technika fejlődése Borsodban az őskortól napjainkig” című állandó kiállítás. A 70-es években emellett számos időszaki tárlat készült, melyek közül említést érdemel a táj irodalmi emlékeit, a miskolci görög kereskedők hagyatékát, az észak-magyarországi üveghuták termékeit bemutató kiállítás. Több műemlékes szakember és muzeológus együttműködése eredményezte 1978-ban a gönci „Huszita ház” átadását. A 80-as években több tájház elkészítése és berendezése adott alkalmat közös munkára Komlósán, Mezőkövesden és másutt. Készültek sikeres tárlatok a miskolci múzeumban a magyarországi fekete kerámiáról, a miskolci nyomdászat történetéről, a magyar népi hangszerekről, a Palócföld népi bútoraival, az észak-magyarországi úrihímezésekről. 1985-ben átadták a magyar ortodox egyházi múzeum reprezentatív kiállítását, s 1987-ben a pácini Bodrogközi Kastélymúzeumot. A 90-es évek kezdetén a papszeri épület új, sok közreműködővel elkészített bemutatókat kapott „Miskolci évszázadok” és „Szép tárgyak dicsérete” címmel. Ez idő tájt – a friss régészeti feltárás nyomán – mutatják be a honfoglalás kori vezéri sírok emlékéanyagát Karosról. Néhány évvel később pedig – 1995-ben – Miskolcra indul el az a tárlat (címe: A magyar honfoglalás 895–1995, kiállítás a honfoglaló magyarok kincseiből), amelyre építkezik a Magyar Nemzeti Múzeum millicentenáris kiállítása, s amelyet azóta Európa több országában vándoroltattak. Fontos eredménye a múzeumnak a Görgey Artúr úti épületben megnyitott (1992), majd újjárendezett (1997) „Miskolci Képtár” kiállítása. Közérdeklődést váltott ki a több múzeum összefogásával 1997-ben Miskolcon megnyitott „Utak a múltba, az M3-as autópálya régészeti leletmentései”-ről nyújtott számvetés.¹⁴

Nemzetközi kapcsolatait a Herman Ottó Múzeum épp kiállításaival és tudományos igényű kiadványaival tudta és tudja építeni. Az előbbi cseretárlatok révén jut el külföldre, ill. viszonzásként Miskolcon mutatnak be kiállításokat a partnernemzeumok. A kölcsönös kiállítások révén a Herman Ottó Múzeum az utóbbi években szlovákiai, lengyelországi és oroszországi kapcsolatokat ápolt. Az utóbbi pedig széles körű nemzetközi cserkapcsolat révén hasznosul a tudományos világban, s a cserébe kapott könyvek és folyóiratok révén elsősorú szakkönyvtár eredményez. A gazdag könyvtár pedig záloga a folytatódó munka eredményességének.

Az elmúlt évtizedek siker-mutatói igazán impozánsak a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumi szervezetben, s központjában, a Herman Ottó Múzeumban. A nagyközönség és a szűkebb szakma köreiben jegyzett eredmények persze nem születhettek volna meg színvonalas restaurátori, közönségkapcsolati és gazdasági munka nélkül. Minden

12 *Leszih Andor* 1906. 60–61.

13 *Komáromy József* 1963. 198–199.

14 A miskolci múzeumi kiadványok teljes körű adatait közli: *Tóth Lajosné-Viga Gyula* 1978., *Csák Leventéné* 1994.

gond és az együttműködésben olykor mutatkozó zavar ellenére a miskolci múzeum az országban működő múzeumi szervezetek egyik legsikeresebb intézménye.

Érdekes és komoly lehetőséget biztosított a Herman Ottó Múzeum, valamint munkatársai számára az, hogy aktív résztvevőként közreműködhetek a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara megszervezésében. Napjainkban több (történeti, régészeti, muzeológiai, kulturális antropológiai) tanszék számít a múzeumi munkatársak részvételére az oktató tevékenységben. Az egyetem és a múzeum együttműködése pedig már eddig is felmutathat közös eredményeket, s biztató jövővel kecsegtet.

IRODALOM

Béni Gyöngyi–Balassa Iván

1969 Magyar múzeumok. Budapest

Bodgál Ferenc

1970 Borsod megye néprajzi irodalma II. Miskolc

Csák Leventéné

1994 A Herman Ottó Múzeum kiadványai, 1977–1993. Miskolc

Komáromy József

1963 Múzeumunk 60 éves. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve III. 195–199. Miskolc

Korek József

1988 A muzeológia alapjai. Budapest

Lajos Árpád

1974 Este a fonóban. Budapest

Leszih Andor

1906 A Borsod-Miskolci Múzeum az 1905-ik évben. A Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület Évkönyve 1905–1906. 49–65. Miskolc

1958 A Borsod-Miskolci Múzeum alapítói. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve II. 125–127. Miskolc

Szabadfalvi József

1980 A néprajzi kutatás kezdetei a Borsod-Miskolci Múzeumban, 1899–1913. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 18. 76–83. Miskolc

Tóth Lajosné–Viga Gyula

1978 A Herman Ottó Múzeum kiadványainak bibliográfiája, 1900–1977. Miskolc

Vargáné Zalán Irén

1971 A Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület kialakulása és fejlődése az első világháborúig. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve X. 169–208. Miskolc

Vikár Béla

1906 Szűcs Marcsa népballadánk eredete. A Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület Évkönyve 1905–1906. 5–48. Miskolc

DAS HERMAN OTTÓ MUSEUM ALS WISSENSCHAFTLICHE WERKSTATT

In einer verhältnismäßig späten Periode der Geschichte der ungarischen Museen (1899) wurde das Museum von Miskolc gegründet. Das Engagement des städtischen Bürgertums war die Kraft, die mit Hilfe des Bildungs- und Museumsvereins für das Museum einen geistigen und finanziellen Hintergrund gesichert hat, zu funktionieren. Am Anfang und in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts machte die Tätigkeit ungarischer Wissenschaftler das Museum von Miskolc bekannt, aber eine echte wissenschaftliche Werkstatt konnte erst nachdem Facharbeiter guter Ausbildung angestellt worden waren (1950) entstehen.

Die Gründungsjahre einer wissenschaftlichen Werkstatt sind die 50-er und 60-er Jahre. Der Direktor Komáromy József und seine Mitarbeiter gaben regelmäßig zwei Sammelschriften (Das Jahrbuch des Herman Otto Museums und die Mitteilungen des Herman Otto Museums von Miskolc) heraus. In den Sammelschriften veröffentlichten ihre Studien außer den Mitarbeitern des Museums auch hervorragende heimische Wissenschaftler-Archäologen. Eine besondere Aufmerksamkeit haben die zielbewußten Arbeiten zweier jungen Archäologen verdient, die die während 6 Jahrzehnten angehäufte archäologische Sammlung des Miskolcer Museums in mehreren thematischen Artikeln veröffentlicht haben.

Die erfolgreichen Jahrzehnte der Museumswerkstatt begannen 1973 mit der Direktion von Szabadfalvi József und setzten sich ab 1990 unter der Leitung von Veres László und Viga Gyula fort. Die Publikationsserien des Herman Otto Museums vermehrten sich und jährlich erschienen 4–5 Studienbände und auch genauso viele archäologische, historische, ethnographische, kunsthistorische, naturwissenschaftliche Monographien. Die Fachbereiche des Museums haben sich bereichert und auch die Kontakte der Institution haben sich geographisch erweitert. Die Folgen dieser Tatsachen sind an den wissenschaftlichen Ergebnissen und auch an dem Niveau der Ausstellungen zu beobachten.

Seit 1994 wirkten zahlreiche wissenschaftliche Mitarbeiter des Museums an der Gründung der philosophischen Fakultät der Miskolcer Universität mit und sind an der Arbeit der Lehrstühle für Geschichte, Archäologie, Museologie und kulturelle Anthropologie tätig.

Sándor Bodó

SZTRIPSZKY HIADOR ÉS NÉGY LEVELE HERMAN OTTÓHOZ

UDVARI ISTVÁN–VIGA GYULA

Herman Ottó, a polihisztornak is méltán nevezett sokoldalú tudós igen sok szállal kapcsolódott Miskolchoz. A miskolci Herman Ottó Múzeum, amelyik 1953 óta viseli a jeles tudós nevét, a Herman Ottó-kultusz egyik letéteményese. Kiadványaiban – a Herman-filológia eredményei mellett – rendre helyet ad a levelezést közreadó publikációknak is, amikben a különféle tudományterületek történetéhez és szakmai eredményeihez igen sok hasznos adalék található.¹ A Herman-levelezés azonban nem csupán Herman Ottó tudományos, politikai és közéleti tevékenységét árnyalja, de alkalmas arra is, hogy a vele kapcsolatban álló személyiségekre ráirányítsa a figyelmet. Jelen közleményünk, amiben *Sztripszky Hiador* négy, Herman Ottóhoz írott levelét adjuk közre, egyaránt szolgál újabb információkkal Herman Ottónak a miskolci őskőkori leletekkel kapcsolatos tudományos munkásságához, s egy valamelyest elfeledett, a jelenleginél sokkal nagyobb figyelmet érdemlő tudós, Sztripszky Hiador (1875–1946) életpályájához. Megítélésünk szerint mindez kapcsolódik a 100. születésnapját ünneplő miskolci múzeum század eleji működéséhez is.

* * *

1. Sztripszky Hiador magyar és ruszin bibliográfus, néprajzkutató, műfordító, nyelvész és irodalomtörténész 1875. március 7-én született a Bereg vármegyei *Selesztó* községben.² Görög katolikus lelkész apját hamarosan – a vármegyén belül – *Ruszkóc* községbe helyezik át.³ Sztripszky itt végezte el az elemi iskolát, középiskolai tanulmányokat pedig az Ungvári Királyi Katolikus Gimnáziumban folytatott. A gimnázium 1893-ban történt befejezése után beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, onnan pedig a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemre iratkozott át, ahol régészeti, néprajzi és nyelvészeti előadásokat hallgatott.⁴ Kolozsvárott diplomát, majd középiskolai tanári képesítést szerzett, 1909-ben pedig – néprajzi tárgykból – bölcsészdoktori fokozatot kapott.⁵

1 A teljesség igénye nélkül: *Komáromy József* 1965. 17–103.; *Stollmann András* 1969. 23–26.; *Fári Irén–Kőhegyi Mihály* 1991. 281–304.

2 Számos lexikonunk Munkácsot adja meg Sztripszky születési helyeként. Vö. pl. Magyar életrajzi lexikon II. 804. Budapest, 1969.; Magyar néprajzi lexikon V. 118. Budapest, 1982.; Ez az adat szerepel Borsa Gedeon 40 esztendeje megjelent cikkében is: *Borsa Gedeon* 1959. 263–266.; Melich Jánosnak írott, az MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött leveléből egyértelműen kiderül, hogy *Selesztón* született. „Vezem itt csupán szülőfalumnak, a beregi Selesztónak környékén lévő falukat, ahol mindenütt személyesen jártam, etnografizáltam és filologizáltam”. 1942. szeptember 24. MS 5344/413.

3 Nevelő faluja nevéből képzett *Ruszkóczi* álnéven Sztripszky 1900-ban az ungvári *Kelet* című hetilap hasábjain folytatásokban dolgozatot publikált *Valamit a mi néprajzunkról* címmel.

4 Nem tudjuk ma még, hogy mi vitte Sztripszkyt a fővárosból Kolozsvárra.

5 Disszertációjának témája Erdély halászata, valószínűleg az önálló füzetben is megjelent összegzése lehetett; Vö. az 1. számú levél szövegével. Lásd: Sztripszky Hiador 1908.

Az 1896/97-es tanévben a téli szemeszterben a lemergi egyetemet is látogatta, ahol többek között *Mihajlo Hrusevszkij* és *Olekszandr Kolessza* előadásait hallgatta történelemből, illetve irodalomból. Lembergi tanulmányai során a korabeli galíciai értelmiség számos jeles képviselőjével ismerkedett meg, így *Ivan Frankoval*, *Osztap Rozdolszkijjal*, *Ivan Verchratszkijjal*, akikkel később is jó kapcsolatokat ápol.

Kiváló kolozsvári professzorai – akik Sztripszky látásmódjára, tudományos szemléletére is kimutathatóan hatottak –, *Márki Sándor*, *Pósta Béla*, *Herrmann Antal* és mások támogatásával már egyetemi hallgató korában alkalmazást nyert az *Erdélyi Kárpát-Egyesületnél*. *Jankó János* asszisztenseként jelentős szerepe volt az EKE Múzeuma néprajzi gyűjteményének kialakításában. 1903-tól 1909-ig az Erdélyi Múzeumi Egyesületnélapidíjasként dolgozott. 1906–1909 között magántanári státusban orosz lektori órákat is adott a kolozsvári egyetemen. Mivel Kolozsvárott nem látott reményt végleges kinevezésére, 1909-ben segédtanfelügyelői állásra pályázott. Pósta Béla és Herman Ottó közbenjárására⁶ Máramarosszigetre nevezték ki. Vélhetően összefüggött ez egy máramarosi múzeum létrehozásának tervével is. 1910 és 1918 között a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályán kapott státust, ahol – egyedi megbízásokkal – már korábban is foglalkoztatták őt. 1916-tól közel két éven át szerkesztette az *Ukrania* című folyóiratot. 1918 őszén, az őszirózsás forradalom győzelmét követően a Vallás- és Közoktatási Minisztérium kisebbségi osztályát vezette miniszteri tanácsosi rangban, s 1918 decemberében lemondott a múzeum tisztviselői állásáról. A Tanácsköztársaság idején a ruszin népbiztosságon (minisztériumban) működött. A proletárdiktatúra bukása után a Nemzetiségi Minisztériumban nyert alkalmazást. 1921-ben – a forradalmi időkben tanúsított magatartása miatt – rendelkezési állományba helyezték, majd hamarosan (47 évesen) nyugdíjba küldték. Hogy megélhetését a viszonylag csekély nyugdíja mellett biztosítani tudja, az orosz, ukrán, lengyel és szlovák nyelv hiteles tolmácsolását végezte. A Tolnai új világlexikon szerint a sorozat munkatársaként is tevékenykedett.⁷ A bécsi döntés, Kárpátalja visszatérése után aktívan bekapcsolódott a *Kárpátaljai Tudományos Társaság* Ruszin Nyelvi és Irodalmi Szakosztályának munkájába, s rendszeresen publikált a Társaság periodikaiban, elsősorban pedig a *Literaturna Negyilja* és a *Zorja-Hajnal* hasábjain.

1946. március 9-én Budapesten hunyt el.

2. Az alább bemutatandó levelek értelmezéséhez röviden vázolnunk kell Sztripszky néprajzkutatói pályafutását, ami annak ellenére is figyelemre méltó, hogy lényegében másfél évtizedes tevékenység eredménye. (1918 után etnográfiai munkát már nem publikált, jóllehet írásaiban néprajzi iskolázottsága mindig visszaköszön, ha az együtt élő népek művelődéstörténetének kérdéseire nyúl.)

A meghatározó élmény, a szakmai fejlődés kulcsa Kolozsvár; Erdély székvárosának pezsgő honismereti, néprajzi, népnyelvi és helynévgyűjtő „mozgalmai” életre szólóan befolyásolták Sztripszky munkásságát.⁸ Diákévei alatt létesült a kolozsvári egyetemen az ország első néprajzi tanszéke (1898).⁹ Az egyetemes és magyar etnográfia professzora, *Herrmann Antal* oktatóként, az Erdélyi Kárpát Egyesület néprajzi osztályának tisztviselőjeként, s az *Erdélyi népei* című lap szerkesztőjeként személyesen is, írásaival is

⁶ Lásd 2. és 4. számú levelet.

⁷ XVI. kötet 258. Budapest, 1929.

⁸ Lásd az *Erdély* és az *Erdélyi Múzeum* című lapok anyagát. Az Erdélyi Múzeum, az Erdélyi Múzeumi Egyesület orgánumának működéséhez: *Valentiny Antal-Entz Géza* (szerk.) 1942.

⁹ Vö. Erdély VII. (1898) 1–3. szám. Herrmann Antal a kolozsvári egyetemen 1898-ban habilitált néprajzból.

hatott az ifjú Sztripszky kutatói szemléletének, érdeklődési körének formálódására.¹⁰ Kolozsvárott ívódott Sztripszkybe a népelet és a népnyelv együttes tanulmányozásának igénye, s a helynevek tanulmányozása iránti érdeklődés is.

Jól megragadható Sztripszky módszerében, szemléletében a kolozsvári régész-professzor, *Pósta Béla* hatása is. Különösen a halászzattal kapcsolatos publikációi tükrözik azt, hogy számára a régészeti leletanyaggal való kontinuitás a recens népi kultúra természetes vonása, főleg az archaikus technikákban és eszközökben. Jól igazolja mindezt, hogy 1903-ban, amikor Sztripszky erdélyi halászatának újabb fejezetét adja közre a Néprajzi Értesítőben, Pósta Béla a szerkesztőhöz írott levélben fordul a folyóirat és a néprajzos szakma köréhez. Ebben nem csupán az Erdélyi Kárpát Egyesület Múzeumának mostoha sorsát adja hírül, aminek szakszerű néprajzi gyűjteményét éppen Sztripszky alapozta meg,¹¹ hanem kifejti véleményét a régészet és az etnográfia, illetve azok tárgyának „viszonyáról” is. „Nem ismeretlen előttem az a felfogásom, a melyből folyólag az archaeológiát szívesebben nevezem paleo-ethnographiának és hogy nem tartom lehetségesnek azt, hogy valaki az archaeologia körébe tartozó tárgyak lelkébe behatolhasson a nélkül, hogy az ethnographiát vizsgálódásának keretébe bevonja és valamiképpen az újabb archaeologiai felfogás megszüntette azokat a határokat, a melyeket korábban a praehistoricus, a classicus idők s a közép és újabb kor emlékei között a methodicus tárgyalás szempontjából felállítottak, vagyis ma már csak összehasonlító archaeológiát ismernek, a melyben az összes eddig élt és ismert culturák szervesen összefüggő és egymásba fonódó életegység jelenségeiként fogatnak fel; úgy megszüntek azok a határok is, a melyekkel az archaeológiát az ethnographiától elválasztották.”¹²

A néprajzi terepmunka gyakorlatába Sztripszkyt *Jankó János* vezette be, de részt vállaltak abból a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának munkatársai is, közöttük *Semayer Vilibáld*, akik különféle múzeumi feladatokra is kiképezték. Bizonyára Jankó hatása volt elsődleges Sztripszky halászati kutatásaiban is, jóllehet Herman Ottóhoz írott levelében (1. számú levél) így fogalmaz: „régóta táplálódó reménységem, hogy a mester nyomdokiba lépve, megírom Az erdélyi Halászat Könyvét...” Több írásában konkrétan is utal arra, hogy az „alig ismert Erdély valóságos tára a felfedezésre váró kincseknek”,¹³ illetve egy-egy eszköztípus bemutatásánál kifejezetten Herman anyagának bővítését, a halászszerszámok elterjedésének kiterjesztését tartja céljának.¹⁴ Bár nagy gondot fordít az összehasonlításra, – mint munkái elárulják – jól ismeri pl. az orosz halászati irodalmat,¹⁵ nagyobb figyelmet kapnak a változások, különösen a táj átalakításának folyamata, illetve annak a halászati módszerekre és eszközökre gyakorolt hatása.

Figyelmét nem kerülik el a változások etnikai-nyelvi és társadalmi vetületei sem, elsősorban mégis a tavak és a Tisza lecsapolása, a térképeken megfigyelhető táji módosulások és vízrajzi változások azok, amelyekből – a régészeti leletekkel induló történeti sor lezárásaként – a halfogó eszközök és -technikák változását levezeti. Figyel a törté-

¹⁰ *Kós Károly* 1989. 176–188.; Herrmann Antal – egyebek mellett – a néprajzi gyűjtés módszereiről is tartott előadásokat.

¹¹ *Kós Károly* i. m. 183.

¹² *Pósta Béla* 1903. 153. Pósta tevékenységéhez: *Kelemen Lajos* 1911. 413–415.; Pósta Béla szemléletének hatása ebben a vonatkozásban a magyar múzeumügyben igen széles körű volt. Kolozsvári tanfolyamán – ahol *Leszih Andor* is részt vett (1908) – jelen volt pl. Móra Ferenc, a ma már jobbára csak szépíróként ismert szegedi muzeológus, régész is, aki jeles tanulmányt írt mindezek szellemében. *Móra Ferenc* 1932. 54–68.; A kérdéshez, Móra és Leszih Andor kapcsolatához: *Viga Gyula* 1979. 11–14.

¹³ *Sztripszky Hiador* 1902. 12.

¹⁴ *Sztripszky Hiador* 1903. 163.

¹⁵ Pl. Danyilevszkij Riszunki koszpijszk... című munkáját hivatkozta.

neti adatokra is (Székely oklevéltár, Kolosváry-Óvári Corputa, székely falutörvények adatai, Orbán Balázs stb.), de vizsgálatának homlokterében – jobbára Hermant követve – a természeti feltételekhez alkalmazkodó, a halak viselkedését ismerő ember áll, kiemelve ebben a székely ember leleményességét.¹⁶ Mindezekben elsősorban Herman-követőnek tarthatjuk,¹⁷ bár érvényesül Jankó hatása is, akit – hol az adatokat érezvén kevésnek az összehasonlításához, hol az átható népek történeti kapcsolatát, kontaktusát vitatva – olykor kritizál. Mind Herman, mind Jankó hatásának kell viszont tulajdonítanunk a szavak, a nyelvi adatok tanulmányozásának igényét a velük jelölt tárgyakkal, eszközökkel együtt. Ez – megelőzve *Rudolf Meringer* 1909-ben indult, nagy hatású folyóiratának megjelenését (*Wörter und Sachen*) – szinte benne volt a magyar néprajz „levegőjében” századunk legelején.¹⁸ Írásaiból nem jön át Herman Ottó és Jankó János – a kultúra elméleti alapkérdéseit érintő – elvi vitája,¹⁹ sokkal inkább tárgyi adatai, tapasztalatai alapján foglal állást a halászati eszközök és technikák kérdésében.

Van egy másik ok is, ami miatt Sztropszky úgy vélheti, hogy Herman nyomdokain jár: Herman Ottó 1864–1871 között Kolozsvárott dolgozott az Erdélyi Múzeum-Egylet Múzeumában.²⁰ Sztropszky kolozsvári múzeumi pályafutása azonban igen rövid ideig tart: 1901-ben nyeri el az EKE gyakornoki állását, majd a Mátyás király születésnapján ünnepségeket követően, 1903 tavaszán – pénzühiány miatt – elbocsátották.

A rövid időszak termése azonban igen jelentékeny, amint azt Semayer Vilibáld megfogalmazta: „Az első kalotaszegi gyűjtésen Jankó János asszisztense megtanulván a gyűjtést, később önállóan folytatta a Székelyföldön, s a közel 7000 tárgy, amely az (EKE) múzeum mai állapotát (1902) teszi, az ő fáradozásának és szakértelmének gyümölcse.”²¹ Kós Károly szerint Sztropszky szakszerű tárggyűjtésének eredményeként jött létre a másik egyesület, az Erdélyi Múzeumi Egyesület önálló néprajzi gyűjteménye is, amely aztán 1942-ben magába olvasztotta az EKE hányatott sorsú gyűjteményét is.²²

A múzeumok s az E. K. E. Múzeuma címmel 1902-ben cikket ír, amit lényegében vitairatként is felfoghatunk a múzeumok néprajzi gyűjteményeinek érdekében.²³ Ebből megismerhetjük a felfogását a múzeumból, a kultúra históriájáról, a különböző társadalmi rétegek műveltségéről. Vitatkozik a „hagyományos” múzeum-felfogással, s lényegében a tárgyi együttesek komplex értelmezésére figyelmeztet. „A múzeum – tágabb vagy szűkebb kerete szerint – gyűjtő és megőrző helye azon tárgyaknak, melyek az egyetemes emberiség vagy egy adott nemzet fejlődését, történetét, lelki életét, hogy úgy mondjuk, belső világát mutatják be, akár régiek, akár újak is legyenek azok. Az ember szükségleti tárgyainak bármelyike is egy-egy darab történet. Történet, de nem a szó eddig megszokott hatalmi irányzatában, mely a történelem alatt csakis nemzetek keletkezését és vesztét, véres csatákat és politikai kufárcodásokat szokás érteni; hanem a névtelen egyesnek, az egyesek millióinak történelme, a főlészín alatt levő tömegnek élete. A történelem egyik ága sem, ti. sem a politikai, sem a művelődési nem lehet teljes addig, míg csak a hatal-

16 Vö. *Sztropszky Hiador* 1902. 157–178.; *uő.* 1903. 158–196.; *uő.* 1903. 221–226., 279–290.; *uő.* 1903. 317–318.; *uő.* 1904. 233–240.; *uő.* 1908.

17 Vö. *Szilágyi Miklós* 1992. 12.

18 *Sztropszky Hiador* 1903. 158–196. Pl. a székely dobvarsa német eredeztetése kapcsán. Vö. *Jankó János* 1900.; *Kósa László* 1989. 146.

19 Összegzőben: *Kósa László* 1989. 123–126.

20 *Huszty Sándor* 1972. 9–42.

21 *Semayer Vilibáld* 1902. 143–144.; Lásd még: *Semayer Vilibáld–Radnóti Dezső* 1902. 7–8.

22 *Kós* i. m. 183.

23 *Sztropszky Hiador* 1902.

mon levők s a szellemi kiválóságok élete folyásával foglalkozik.”²⁴ Megfogalmazza az ősfoglalkozások eszközeihez való vonzódásának okát is: „Legjellemzőbbek a tárgyi néprajz tekintetében az ősfoglalkozások (halászat, pásztorélet, vadászat) szerszámai.”²⁵ A már említett hatásokra utal a tárgytörténetről itt megfogalmazott véleménye is: „Keletkezése, fejlődése, hatása, tehát *története* van minden a nép életét jellemző tárgynak, mint adatoknak, melyek aztán együttvéve megalkotják a nép keletkezésének, fejlődésének történetét, vagyis művelődés történetét.”²⁶ Mindezeket is összegzi az E. K. E. Múzeuma céljainak megfogalmazásában: „Az EKE Múzeuma abból a célból alakult, hogy Erdélyt bemutassa a közönségnek és pedig egyik, legnagyobb osztálya, a néprajzi által éppen a köznép életét tüntesse föl tárgyaiban; valamint, hogy alkalmat adjon a tárgyak történetének megírására, következtetések levonására s ez által feltűntetni, hogy Erdély népei miből és honnan, mivé és hova fejlődtek napjainkig, vagyis *bemutatni Erdély népei művelődés történetének egy darabját tárgyi bizonyítékaiban*. Ehhez képest megvonhatjuk a határvonalat is az EKE Múzeuma kettős feladata között: egyik a közönség szolgálatára való állása, éppen a közönség érdekében. (Esetleg iparosoknak, valamint hímzési munkáknak utánzásra méltó díszítő alakok kínálóknak.), másik pedig a tudomány szolgálata a múzeum anyagának további gyűjtése és tudományos feldolgozása által.”²⁷

Pósta Béla és mások próbálkozásai nem vezettek eredményre, Sztripszky végleges múzeumi állását nem sikerült biztosítani. Tanári képesítő vizsgát tett, s 1905-től évente folyamodik a kultuszminisztériumhoz tanári állásért (lásd 2–4. számú levelek). 1909-ben nevezik ki Máramarosba, ezzel ér véget küzdelmes kolozsvári pályafutása.

Máramarosban is rendszeresen gyűjt, terepmunkára a hétvégeket és a nyári szünidőt használta fel.²⁸ Nem szakít azonban erdélyi kutatásaival sem: a korábbi halászati gyűjtések helyszíneit (Maros-Torda, Torda-Aranyos, Kolozs, Szolnok-Doboka stb. megyék), illetve halászati kutatásait a *székelyhídi vásár*, a Válaszút – Borsa – Visa vidék (Kolozs m.) felkeresésével – Györffy Istvánnal – egészíti ki.²⁹

Bár érdeklődése megmarad az „ősfoglalkozások”, illetve az archaikus eszközök és technikák iránt (primitív tűzgyújtás, vadfogó csapdák stb.),³⁰ figyelme fokozatosan a folklorisztikai anyag felé fordul, aminek feltárása során markánsan fogalmazza meg véleményét az együtt élő népek kulturális kapcsolatairól, egymásra hatásáról, megkülönböztetett figyelmet szentelve ebben természetesen a magyar és a rutén (nálá többször *kisorosz*, ruszin vagy rusznák) tradicionális kultúrák kapcsolata kérdésének.

Sztripszky ezzel kapcsolatos felfogása nem magyarázható egyszerűen származásával, eredetével. A nemzetiségek hagyományaival való foglalkozás, Magyarország népeinek megismerése – a „*kis Európa*” gondolat elfogadása révén – a Magyar Néprajzi Társaság megalakulásánál is meghatározó szempont volt. Fontos szerep jutott abban *Herrmann Antal*nak, aki közvetlenül is hathatott Sztripszky szemléletére.³¹

Ezek a témakörök – írásaiból kiolvashatóan – másfajta felkészülést igényelnek, mint a korábbi néprajzi problémák, s azt filológiai munkája révén fokozatosan szerzi meg. Nyelvtudása, nyelvészeti érdeklődése révén igen fontos egyezéseket mutat ki a

24 Sztripszky Híador 1902. 4.

25 Uo. 9.

26 Uo. 10.

27 Uo. 10.

28 Néprajzi Múzeum Adattára 122/1909.

29 Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1911. évi állapotáról, 124–125.

30 Sztripszky Híador 1909. 214–222.; uő. 1914. 300–301.

31 Kósa László 1989. 127–128.

magyar és a környező népek szájhagyományában, amit ő a térség műveltségének organikus jellegéből eredeztet. A nyelvi különbségek ellenére, a térség nagy kulturális egységében értelmezi az *igricek*, középkori énekmondók szerepét; még helynévi adatokat is felsorakoztat a magyar–szláv kapcsolatok illetően igazolására.³² Hasonló összefüggésben mutatja be a máramarosi Tarac és Talabor völgyében élő ruténok halottasházi játékeit, összekapcsolva abban az antikvitás kultuszainak hagyományát Közép- és Kelet-Európa keresztény népeinek szokásaival.³³

A néprajzi gyűjtő tevékenységét a múlt rekonstruálásában látja megvalósulni: „A múltnak megelevenítése a néphit, népköltészet és a tárgyi ethnographia emlékeinek rendszereződése által nem tartozik a lehetetlenségek közé.”³⁴ Ebben, mint a *Fincicky Mihály*ról írott nekrológiájában már markánsan megfogalmazódik,³⁵ az összehasonlításnak, a magyar–ruszin, magyar–szlovák, szlovák–ruszin kapcsolatok megkeresésének van döntő jelentősége.

A magyar–ruszin kulturális kapcsolatok problémája azonban már korábban is foglalkoztatja. *Kossuth Lajos a rutén népköltészetben* című tanulmányának már témája is sugallja a problémafelvetést, az összefüggések keresésének igényét. „Köztudomású, hogy a magyarországi rutének ethnosa mennyire át meg át van itatva magyar elemekkel. Nyelvüket helyenkint magyar szótár nélkül a külföldi rutén nem érti meg; tánczuk, viseletük, építkezésük, dallamaik ötven százalékban magyarok, földéhségük és érzelmük pedig egészen magyar. Így hát egészen rendjén való dolog, hogy Kossuthról és Rákócziról olyan gyakorta emlékszik meg dalaiban.” ...Az okokat keresve így folytatja: „A hazai ruténség Bocskai óta állandóan a magyarsággal együtt vett részt minden nemzeti mozgalomban. Ennek egyik oka a politikai viszonyokban keresendő, a melyben a ruténektől lakott vármegyék az önálló *Erdélytől* függöttek. A másik ok, a mely miatt galíciái s egyáltalán a határon túli fajbelieitől művelődés tekintetében elszakadt és élete teljesen magyar irányt vett, a *földrajzi helyzetben* található. A merre a vizek alá folynak, arra felé vezetődik a népek gazdasági s így művelődési érdeke. A többi ruténség lengyel, tehát mégis csak szláv befolyás alá került, a mely alól a legújabb időkig nemzeti öntudatmozgolódásai következtében már fölszabadult...”³⁶

A Kossuth-kultusz kapcsán tanulmányában még egyszer visszatér a kapcsolatok kérdésére. „De miért éppen a huczulokhoz jutott legszélesebb kisugárzásban a közvetített magyar szellem? Erre a földrajzi viszonyok felelnek meg: mert az Ung-Bereg-máramarosi határ Kárpátai (sic) innenső oldalán levő völgyeinek nincsenek másutt átellenesei, csakis egyetlen helyen t. i. Körösmezőnél, a hol az országút a mi huczuljainktól a galíciái huczulokhoz vezet s e miatt hazánk és Galíczia között a legkönnyebben csakis itt, a Felső-Tisza-völgyén Körösmezőn keresztül lehet közlekedni... A mozgékony kalmár huczulok átjárogatva hazánkba s mindennap érintkezve az ide való ruténekkal, megismerkedtek és elsajátították a magyar szavakat, a magyar érzést, dalokat, ritmust, rokonszenvet és gondolatokat. Ezeket aztán otthon Galíciában elterjesztették. Ez annak a magyarázata, hogy a szomszédos ruténeknél miért éppen a huczulok földjén olyan népszerű Kossuth Lajos neve is.”³⁷

32 *Sztripszky Hiador* 1908. 345–353.; A problémafelvetés igazolásához újabb szláv irodalommal: *Ujváry Zoltán* 1986. 31. skk.

33 *Sztripszky Hiador* 1909. 180–188.; Lásd még: *uő.* 1910.

34 *Sztripszky Hiador* 1908. 345.

35 *Sztripszky Hiador* 1916. 140–142.

36 *Sztripszky Hiador* 1907. 157.

37 *Sztripszky Hiador* 1907. 160.

1916-ban *Bilák Izidor*ral közös tanulmányt jelentet meg Dolha és környékének néprajzáról. Az első közlés az anyagi kultúra, a második a folklórhagyomány bemutatása.³⁸ A részletező szép leírás, szinte kismonográfia bevezetőjében a ruténok történetét taglalják a szerzők, egyértelműen igazolva nagy jártasságukat a kérdéskörben.

Igazolják ezt a tájékozottságot Sztripszky olykor tanulmány-értékű recenziói is. 1910–1911-ben rendszeresen szemlézi a szláv, főleg orosz kiadványokat, ami a Néprajzi Értesítő szerkesztési koncepciójáról, érdeklődési köréről is sokat elárul. Különösen figyelmet érdemel a Tomašivskij által szerkesztett 1:300 000 léptékű térkép (Szentpétervár, 1910) bemutatása, kritikája, ami Sztripszky naprakész tájékozottságát igazolja a rutén kérdésben.³⁹ Ismertetéseinek, kritikáinak többsége is rutén (kisorosz) tartalmú munkákat érint.

Ethnográfiai-folklorisztikai munkáiban nagy figyelmet szentel a neveknek, nyelvi elemeknek, azokat egyértelműen a népi érintkezések nyomjelzőiként kezeli. Különösen tanulságos példája ennek az – általunk ismert – egyik utolsó néprajzi vonatkozású írása, szólamagyarázata, ami a Magyar Nyelvben látott napvilágot *Sztronga, esztrengába fog* címmel.⁴⁰ Nem csupán a kifejezés elterjedésére mutat rá, rávilágítva ezzel a kárpáti pásztorkodás technikájának regionális összefüggéseire és üzemmódjára is, hanem korrigálja *Takáts Sándor* véleményét, aki a sztronga másodlagos jelentését, az adózás nemét értette a források adataiból. Sztripszky igazolja, hogy az adót a *próbafejés* alapján rótták ki, a sztronga pedig 'fejőnyílás' jelentésű elsődlegesen; az a hely, ahol a pásztorszálláson a juhokat fejésre megfogják.⁴¹

Nem lehet itt feladatunk Sztripszky néprajzi tevékenységének értékelése, az egy külön tanulmányt érdemel majd, annyi azonban az eddigiekből is látszik, hogy szűk két évtized alatt jelentős életművet tudhatott maga mögött. Az említettek mellett, több néprajzi tárgyú közleménye jelent meg a Pesti Hírlap, a Vasárnapi Újság, a Görögkatolikus Szemle, az Erdélyi Lapok, a Máramaros stb. hasábjain is.⁴² Széles látókörű, többféle témában otthonosan mozgó, szemléletében kiforrott kutató rajzolódik ki előttünk munkáiból, akit nagyobb ismertség illet meg, s méltán sorolható a századelő jelentős néprajzkutatói közé. Bizonyosan állíthatjuk, hogy amikor 1918 december elején Sztripszky Hiadort a Jászi Oszkár vezette minisztériumba rendelik – osztálytanácsosi státusban –, egy nagy ívűnek remélt tudományos életpálya törik meg, s egy karakteres kutató vész el a magyar és a szomszédos népek néprajzi kutatásából. Mindez azonban törvényszerűen következett Sztripszky származásából, karakteréből és szakmai helyzetéből is.⁴³

3. Ma már közismert, hogy Herman Ottó a magyar őskőkorkutatás elindítója, megalapítója volt, aki a témakör vizsgálatába, de lényegében a régészeti kutatásba is az ún. *bársonyházi kőeszközök* révén kapcsolódott be. 1892-ben Miskolcon, az Avas alján *Bársony János* ügyvéd házának pinceszobájában a munkások három darab szokatlan formájú kőeszközre leltek. Az ügyvéd, aki ismerte az 1890-ben politikusi pályára tért *Herman Ottót*, – kortese volt, majd segítőtje lett a tudományos munkában is – maga is felismerte a leletek régi voltát. A három darab tárgy egyikét – a legszebbet – Hermannak

38 Sztripszky Hiador–Bilák Izidor 1915. 129–148., 1916. 141–158.

39 Sztripszky Hiador 1910. 264–270.

40 XX. (1924) 80–82.

41 Vö. *Földes László* 1963. 169.

42 Vö. Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1911. évi állapotáról, 125. Budapest, 1911.

43 1918. december 10-én értesíti a Magyar Nemzeti Múzeum Semayer Vilibáld osztályigazgatót Sztripszky új szolgálati helyéről, az érintett *múzeumőr* 1918. december 22-én adta át hivatalát a MNM. Néprajzi Osztályán. Életpályája utolsó szakaszáról, filológiai és könyvtárosi tevékenységéről lásd: *Udvari István*: Adatok Sztripszky Hiador munkásságáról. Sajtó alatt a Könyv és Könyvtár 1999. évfolyamában.

ajándékozta, egyet *Szell Farkas* debreceni táblabírónak küldött, egyet pedig magának tartott meg.⁴⁴ Herman Ottó reakciója is jól ismert ma már: „csak egy pillantásomban került, hogy a kezemben lévő rendkívül jellemző darabokban egy Magyarország őskorára nézve mondhatni korszakot alkotó történelem előtti régiség típusát ismerjek föl” – írja.⁴⁵ Herman az eszközt a Somme-völgy híres kőszakócaival rokonította, s a paleolitikum jellemzőjének vélte. 1893-ban – magyar és német nyelven – több helyen is közölte azokat,⁴⁶ bizonyítva, hogy Magyarország területén a negyedkorban is élt ember. Herman közlését másfél évtizedes vita követte, ami nem csupán az őskor magyarországi kutatásának adott lendületet, de Miskolc és a Bükk hegység jelentőségét is igazolta ebben a vonatkozásban.⁴⁷

Már *Banner János* felhívta a figyelmet arra, hogy a bársonyházi leletek kapcsán zajló szenvedélyes vita publikációs vonulata mellett, igen sok információt rejt Herman Ottó levelezése is.⁴⁸ Az elsősorban *Hugo Obermaier*rel folytatott vita közben széles körű levelezést folytatott a hazai tudományosság jelesei: a megmaradt levelek szerint *Böck Jánossal*, *Gálffy Ignáccal*, *Kaczvinszky Bélával*, *Kadič Ottokárral*, *Leszih Andorral*, *Lóczy Lajossal*, *Nagy Ignáccal*, *Orosz Endrével*, *Papp Károllyal*, *Pósta Bélával*, *Semsey Andorral*, *Schafarzik Ferencsel*, *Szontágh Pállal*, *Török Auréllal*, valamint *Sztripszky Hiadorral* is.⁴⁹ A levelezés – a miskolci leletek kapcsán – három fő témakörben zajlik: 1. A lelőhely és a miskolci Avas, később a bükki barlangok földtani vizsgálatának szorgalmazása a leletek korának meghatározásához, őskori voltának igazolásához; 2. A miskolci Avason és környékén korábban előkerült példányok nyomozása; 3. A régészeti párhuzamok keresése. Sztripszky levelei, illetve a kolozsvári, erdélyi szál az utóbbi kettőhöz kapcsolódik.⁵⁰

Herman *Pósta Béla*hoz írott levelét *Banner* közli.⁵¹ Ebben Herman – egyebek mellett – arról ír, hogy az avasi református templom harangozójától egy „erdélyi” úr elvitt egy kis „nyílkövet”. Ő ugyan Orosz Endrére gyanakszik, de Póstát is megkérdezi a tárgy felől. Fontosabb azonban kettőjük kapcsolatában, s ezen a szálon kapcsolódik a történetbe Sztripszky Hiador is, hogy Pósta – még a Zichy-expedíció tagjaként – magával hozta a moszkvai múzeum Poljakov-gyűjteményéből az ún. *oloneči szakóca* fotóját, s jegyzeteiben azt a miskolci lelet párhuzamának írta le.⁵² Sztripszky Pósta tanítványaként, az Erdélyi Múzeumi Egyesületnél beosztottjaként, s vélhetően éppen nyelvtudása miatt kapcsolódik be a moszkvai leletek adatainak és fényképeinek megkerítésébe.⁵³ Ezekben a levelekben is több azonban a személyes vonatkozás: Sztripszky tanfelügyelői kinevezésének kérdése. A Máramarosban (Máramarossziget) 1909-ben – vélhetően Herman és Pósta segítségével – elnyert állást azonban csak rövid ideig tölti be, s 1910-ben már múzeumőr a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályán.

44 Összegzően: *Kemenczei Tibor* 1975. 15–17.; Vö. még: *Banner János* 1957. 9.; A témakör részletes régészeti irodalmát adja: *Banner János–Jakabffy Imre* 1954. 151–156., 159–164.; Herman Ottó és Bársony János kapcsolatához: *Husztly Sándor* 1974. 63–68.

45 Idézi: *Banner János* 1963. 9.

46 Időközben a másik két tárgy is Herman Ottóhoz került.

47 *Kemenczei* i. m. 15–17.

48 *Banner* i. m. (1963) 9.

49 *Banner János* 1965. 9.; A levelekből többet közreadott: *Allodiatoris Irma* 1966. 21–48.

50 *Banner* utal a Herman–Sztripszky levelezés azon részére, ami Herman Ottó hagyatékában maradt meg. Vö. *Banner* i. m. (1965) 16. 10. jegyzet.

51 *Banner János* 1955.; ugyanaz franciául: *Banner János* 1955a.

52 *Banner* i. m. (1955) 223. 5. jegyzet.

53 Pósta és Sztripszky kapcsolatához: *Pósta Béla* 1903. 154–157.

MELLÉKLET

Ms 279/221

Herman Ottó!

Nagyságos Uram!

Ezzel a levelemmel egyidejűleg szerencsém van „Az erdélyi halászat ismertetéséhez” cz. munkámnak egy példányát Nagyságodnak megküldeni.⁵⁴ Régóta táplálódó reménységem, hogy a mester nyomdokiba lépve, megírom Az erdélyi Halászat Könyvét, ha nem is olyan szépen és tartalmasan, mint a Magyar H. Könyve íródott, de legalább is ugyanolyan czéllal és elrendezéssel. A kolozsvári néprajzi muzeum szervezése alkalmával tettem is néhány – hónapokig tartó – tanulmányutat Erdélyben, de hát persze kizárólag az őshalászat érdekében s így habár egyet-mást ebben a tekintetben is sikerült megfigyelnem, még elég messze vagyok attól, hogy azt mondhatnám: egész Erdély népi halászatát ismerem! Mindössze a Mezőség az a terület, melyet újabb alkalmából úgyahogy földolgoztam, mert ezt 1903 tavaszán egyenest őshalászatának tanulmányozása szempontjából jártam be.

Mindamellettt így is elég szép anyagom van már, melynek egy részét a Népr. Értesítőben közzé is tettem, másik része még csak az asztalfiában van. Ezt a jövőben – ha javulni fognak az Erdélyi Múzeum elég siralmas körülményei – folytonosan pótolni és kiegészíteni szeretném, s akkor azután megíródhatnak az Erdélyi Halászat könyve is.

Mindeme jószándékom azonban attól függ, hogyan fogadják a szakkörök ennek a próbálkozásnak első szakaszát, amit Nagyságodnak épen most küldök. Ez a füzet a tervbe vett könyvnek mintegy első része, amelyben a pusztán földrajzi és történetföldrajzi háttérrel rajzoltam meg, míg magának a halászatnak szerszámain és ezek járását, eredetét stb a többi – ezután megjelenő – füzetek fogják magukban foglalni.

Véka alá nem rejthetem ezt a mécses, bár milyen parányi is; könyvkereskedőkre nem bízhatom vállalkozásomat könnyen érthető okokból: mit csináljak tehát, hogy az ilyesmit szívesen nemcsak elolvasó, de meg is vásárló szakembereknek – múzeumok, könyvtárak és magánosok – tudomást vegyenek könyvemről?

Tiszteletpéldányként nem küldhetem szét az egész kiadást, abból az egyszerű okból, mivelhogy ez a munka egészen a magam költségén jelent meg, holott a fizetésem még most is csak annyi, mint amennyije Nagyságodnak mint elődömnök lehetett a 60-as években, amikor az Erdélyi Múzeumnak tisztviselője volt, t. i. 750 frt! És ha széjjel is küldözném, mi biztosíthat engem abban a részben, hogy jövőendő vállalkozásomhoz szükséges pénzbeli erőt úgyahogy meghoznák ennek a füzetnek visszajutó 2 koronái?

Hogy az Erdélyi Halászat könyvét megírhasam, erre nézve csak egy módot látok: a Nagyságod segítségét, amit is ezenel bátorkodom kikérni. Arra kérem t. i. Nagyságodat, szánjon egy-két órát könyvem elolvasására és ha érdemesnek találná a pártolásra, szíveskednék a nyilvánosság előtt – talán valamely napilapban – egy-két szót mondani róla. Ha Herman Ottó ajánl valamit, azt bizonyosan tudomásul veszi minden szakember és könyvtár az országban s így lehetővé is válnék, hogy a figyelemre gerjedt olvasóknak könyvemet anélkül küldhetném el, hogy azt visszautasítanák – amit Nagyságod ajánlása

⁵⁴ Sztripszky Hiador 1908.

nélkül bizonyosan megtenne legalább is 80%-uk – és megtörténnék az a csoda, hogy a kiadásba befektetett fejszének legalább veszendő nyelét megmarkolhatnám.

Bocsásson meg nekem, kérem, hogy egészen ismeretlen létemre ilyesmivel terhelem Nagyságodat, de igazán nem találok arra más módot, hogy a néprajznak ilyen szolgálatot tehessen és egyúttal szegény múzeumi segédőr és családos ember létemre ne is nagyon károsodjam.

Végtelenül szerencsésnek fogom magam érezni, hogy ha könyvemet elfogadni és szerénytelen de indokolt kérésemre kedvezően válaszolni méltóztatnék.

Kolozsvár, *Erdélyi Nemz. Múzeum régiségtára*

1908. május 4.

Nagyságodnak

bármiben is készséges szolgálója

Dr Sztripszky Hiador

Középisk. okl. tanár, múzeumi segédőr

Ms 279/222

Herman Ottóhoz intézve

Herman Ottó

Nagyságos jó Uram!

Ne vesse félre, kérem, bosszúsággal soraimat, hogy ismét kérek valamit. Teménytelen okom vagyon erre. A legfőbb és legégetőbb az, hogy évek óta küzködöm biztos kenyérért, de mihasztalan. Majláth püspök m. p. írta vissza főnökömmek „a róm. kath. státus gymnasiumba gör. kat. egyént nem nevezek ki tanárnak.” Én, vesztetre gör. kat. vagyok, csakhogy beregi magyar és nem oláh, mint azt Erdélyországban széltiben mondogatják. Az oláhokhoz menni se kedvem, se képességem nincsen, hiszen nem tudok oláhuul egy szót se. A többi felekezetet iskoláinak ajtaja ipso facto előttem zárva! Maradna tehát az állam. Itt azonban már 1905 juniusa óta, tehát már negyedik éve hever elintézetlenül 47942. / V. 1905. jun. 3. szám alatt a kultuszminiszteriumban beiktatott kérvényem tanári állásért, noha Barkóczy Őmtságá határozott ígéretet tett ügyemben közbenjáró főnökömmek, Pósta prof. urnak, hogy a „Sztripszkyt még ezen a nyáron kineveztetem.” Azóta már a harmadik nyár is eltölt! És noha kitűnő tanári és bölcsészeti doktori diplomám van, *a történet-földrajzi* üresedések alkalmával mindig mást neveztetett ki Barkóczy úr s nem engem. Eddi 8 évi múzeumi szolgálatom mind a kútba esett, mert hiszen kinevezetlen tiszteletdíjas, jobban mondva napidíjas vagyok. Hiába pályáztam azóta polgári iskolába, hiába saját püspököm (Firczák) ungvári tanítóképzőjébe, hiába a Nemzeti Múzeum régiségtárához, ép úgy hiába a néprajzi osztályba, meg az Iparművészeti Múzeum tollnoki állására: semmit se értem el sok bélyegemmel és utazási költséggel.

Mikor az ember 33 éves, nős és ilyen lógó állapotban van, kész akárhová is elmenni, csak épen tisztességes megélhetéshez jusson. Nagyon is kapóra jött nekem most tehát, hogy a minisztérium 28 új segédtanfelügyelői állást szervezett. A pályázat, amelyen persze én is részt vettem, most tölt el okt. 15-én s az elintézés úgy látszik még jan.

1-előtt megtörténik. Helyet nem jelöltem meg folyamodásomban, mert a pályázat is csak úgy a helyek megemlítése nélkül szólt; de minthogy a nyelvismeret kimutatását is kívánták, a rutén nyelv alapján azt hiszem éjszakeleti Magyarországra neveznének ki.

Ebben az új működési körbe is tudnék én aztán etnografálni s a hazai néprajznak valamely szolgálatot tenni, mintahogy erről Bátky úrral⁵⁵ és az ő közvetítésével Sebestyén úrral⁵⁶ is diskuráltunk. Most már csak az kellene, hogy én egy ilyen kinevezéssel végre-valahára biztosítsam existenciámat.

És ebben a dologban bátorodom Nagyságos Jó Uramat megkeresni avval a tiszteletteljes kéréssel: szíveskedjék engem segédtanfelügyelőnek kineveztetni. Tudom, hogy Nagyságod jó viszonyban van *Tóth János* államtitkár úrral, mint akitől a dolog függ s azért szabad legyen remélnem, hogy nagyságod, szíves pártfogását tőlem meg nem tagadva, ŐExciájánál érdekemben közbenjárni kegyeskedik, mert biztosra veszem, hogy ennek fogantaja leszen. A referens *Halász* min. tanácsos úr, (VI-dik ügyosztály) s így a kinevezés kettőjükön fordul meg.

Elárvult ügyemhez Nagyságod jóakarátát kérve vagyok

Kolozsvárt 1908. december 17.

mindenkor készséges szolgája

Dr. Sztripszky Hiador

Ms 284/80

Nagyságos Uram!

Dr. Pósta professzor úrnak f. évi januárius hó 14-én Moszkvába írott levelére a Császári Orosz Történelmi Múzeum igazgatósága I/20 – II/2 - ről keltezett a következő választ küldötte:

Cs. o. muz. igazg. stb.

68–1909.

jan. 20.

Igen tisztelt tanár Ur!

Januárius hó 1/14-ről kelt becses levelére a Császári tört. múzeum igazgatóságának szerencséje van értesíteni Uraságotat, hogy a múzeumban megindított kutatás nem vezetett eredményre, amennyiben a szakóczagyűjteményben arra a szakóczára, amelynek a fényképét be méltóztatott küldeni, nem akadtunk rá, a múzeum nyomtatott katalógusának hivatkozott 30 és 137. számai pedig más alakú tárgyakat jelölnek.

Elnök helyett Jegermeister : K. Ščerbišin (?)

Tudom. titkár: Ivan Tarabrin

55 Bátky Zsigmond néprajztudós (1874–1939)

56 Sebestyén Gyula folklorista, irodalomtörténész (1864–1946)

Midőn ezt a levelet pontos fordításban Nagyságodnak beküldeni szerencsém van, egyúttal azt is jelentem, hogy magam részéről ezt a dolgot ilyen kurta-furcsa elintézésében nem hagyom. Kezemben van ugyanis a moszkvai múzeum (1893 évbeli) hivatkozott katalógusa, amelynek 18. lapján a következők állanak:

„137. Kovaközszerszámok gyűjteménye a pudogi kerületből. Oloneci gubernium, Kenozero környékéről. Két magkő, kések, nyílhegyek stb. Miller V. T. gyűjtése.”

Erre vonatkozólag a margon Pósta prof. urnak ilyen sajátkezű czeruzajegyzete van: „E szám alatt van a miskolci darab teljes párja. Száma 50.”

A katalógus 9-ik lapján pedig:

„30. Kőszakóca (?), sajtáságos formájú oldalain kiugrásokkal. Jenisei gubern”

Ehhez a margon: „Miskolci lelet, szürke kova.”

Ezen az alapon elindulva én a muszkáknak azt írtam a mai nap vissza, hogy ne törődjenek a tőlünk beküldött fénykép eredetijének kutatásával, hanem fotografálják le – ha épen úgy hozza magával a dolog rendje – Pósta Béla költségére a fent jelzett 2. illetőleg három darabot arczban és élbe, adjanak róluk leírást lelőhely, leletkörülmények, nagysága, súly és technika s ha volna reá vonatkozó irodalom dolgában és mi ezzel nagyon meg leszünk elégedve. Ha aztán egyszer a fényképeket megkapjuk, Nagyságod majd csak eligazodik rajtuk: jók-e vagy se?

Nagyon örülnék, hogyha Nagyságod szándéka szerint jártam legyen így el.

Fogadja megkülönböztetett tiszteletem kifejezését

Kolozsvár, 1909. februárius 8.

alázatos szolgája

dr. Sztripszky Hiador

Mo 279/223

Herman Ottó
Nagyságos Uram!

A moszkvai történelmi múzeumhoz januárius 14-én írott leveléhez mellékelten Pósta prof úr beküldötte a saját, otthon készített fölvetelének egyik lenyomatát, mert hiszen a lemez itt lévén, róla bármikor készíthető levonat. A Nagyságodtól most nekem megküldött nyomat pedig azonos a Póstáéval s így ezt nincs minnek újból beküldeni a muszkáknak. Úgy látszik, hogy ezek a jó urak nem valami kitűnő rendben tartják a holmijukat, ha a kérdezett tárgyra nem tudnak ráakadni. Épen azért békén hagyom őket a kereséssel, hanem egyenest azt írtam, hogy fényképezzék le a katalogusban megjelölt szakóczákat. Ha megteszik majd elvállik, köztük van-e a miskolczinak párdarabja?!

Kedves levelének utolsó passusába kapaszkodva bátorkodom előadni a s. tanfelügyelői dologomban a következőket. Húsz új állást vettek föl a 909-évi költségvetésbe, de ezekből már 13-at betöltöttek eddig – ámde nem a 200 folyamodó közül, hanem úgy hogy eddig tollnokokat s. tflőnek léptettek elő! Minthogy az idő már nagyon előrehaladt, – hiszen december 15 volt a pályázat határideje – nagyon félek, hogy a hátralevő 7 állás is így fog betöltődni és én szépen kiesem. Úgy látszik, képesítesem az akadály, mert már másodszer vetik ellenem azt, hogy *túl vagyok képesítve*. Az Iparműv. Múzeumhoz u-i. tollnokságért folyamodtam: Radisich avval utasított vissza, hogy ahhoz az álláshoz

sok a képesítésem. A múlt hónap derekán pedig Szabó Jenő⁵⁷ járt Tóth őexciájánál érdekekben, akinek az államtitkár épen ugyanazt mondta, mint nekem Radisich!

Könyörgöm, kegyeskedjék Tóthnak előadni: 34 éves ember vagyok, nő, 8 évi kútbaesett szolgálattal, 2 diplomával, valamicske irodalmi működéssel. A felekezeti iskolák kapui előttem zárva, magyar görög kath. középiskola pedig nincs, oláhu nem tudok, az Erd. Múzeumban pedig előléptetésről, illetőleg kinevezésről szó sincsen. Az államhoz nem bírok bejutni tanárnak ötödik esztendeje. Különben is 800 frttal kellene kezdenem, ha be is jutnék, mint helyettes tanár s így maradnék még 3–5 évig is. A tanárságról tehát úgy látszik le kell mondanom. Magyar kulturmunkám jutalmául ennél fogva megérdemelném a tanfelügyelőséget, annál is inkább, minthogy pedagógiával most is foglalkozom, a kolozsvári polgári fiúiskolában már két éve tanítok, tehát gyakorlatom és tapasztalatom van az iskolai dolgokban. Viszont az adminisztrációba is majd csak beletanulok.

Kérvényem kedvező elintézése már eléggé elő van készítve: Pósta prof-nak u.i. a sógora, Halász Ferencz; Öméltósága pedig határozottan megígérte többszörösen is Póstának, hogy kinevezésre ajánlani fog, sőt már a szolgálattétel helyét is disponálta: Abaújvármegyére.

Most tehát már minden csak Tóth Jánoson múlik: ha ő akarja megszabadulok a nyomoruságtól – napidijasságtól. Nagyon kérem tehát Nagyságotat, – hiszen nyilván látom hozzám való jóindulatát – szíveskedjék lehetőleg gyorsan conferálni az államtitkár úrral, nehogy kiessem a hátralevő 7 állás egyikéből. Meg fogom mutatni hivatalomon kívül, irodalmi munkával is, hogy a népoktatás dolgaiban, kivált annak történelmi részében meg tudom állani helyemet és nem fognak bennem csizmadiát. Ha egyszer benn vagyok a tanfelügyelőségben, *nem fogom ezt ott hagyni semmiféle tanárságért*, hiszen itt 800 frttal kellene újból kezdenem az ottani 1400-zal szemben!

Lehet, hogy Abaújme gyét úgy kell értelmeznem, hogy Kassára neveznek ki stanfnek; de úgy is lehet, hogy valami kirendeltséget alakítanak a vármegye területén s oda tesznek ki. Válogatnom ugyan nem szabad, de mégiscsak Kassán volna jobb, minthogy az ottani múzeumnál néprajzi osztályt is tudnék összehozni, ha a Főfelügyelőség ilyesmit szervezne. Erről a legjobb volna Mihalikkal⁵⁸ értekezni s így ebben az esetben biztosan szolgálhatom az ethnographiát is.

Ha Nagyságod tenir a jour kifejezése azt jelenti, hogy a helyek iránt is szabad érdeklődnöm, úgy a legalkalmasabb volna nekem *Ungvár*, mint pátriám, ahol özvegy anyám is lakik 158 frt papözvegyi nyugdíjából, s akit így jobban tudnék megsegíteni, s ahol ethnographálni is szintén jól tudnék.

De ez csak jámbor sóhajtás. A világért se tessék válogatásnak venni: Ha Kassa – hát Kassa, ha egyéb, hát egyéb. Belenyugszom. Csak biztos kenyeret adjanak vénülő fejemnek

alázatos szolgálójának
Dr. Sztripszky Hiador

Kolozsvár, 1909, februárius 10.

⁵⁷ Szabó Jenő miniszteri tanácsos, a főrendiház tagja, a magyar nyelvű liturgia bevezetésének, majd a magyar görögkatolikus püspökség felállításának élharcosa (1843–1921).

⁵⁸ Mihalik József muzeológus, könyvtáros, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségének munkatársa, majd igazgatója (1860–1925)

IRODALOM

Allodiatoris Irma

1966 További adatok a bükki őseemberkutatásról. HOMÉvk. VI. 21–48.

Banner János

1955a Herman Ottó levele Pósta Bélához a magyar őskőkor kutatásáról. Folia Archaeologica VII. 223–228.

1955b A la mémoire do Otto Herman. Acta Archaeologica V. 299–301.

1957 Adatok a régi Borsod megyei régészeti kutatások történetéhez. HOMÉvk. I. 7–13.

1963 Herman Ottó helye a magyar őskőkor kutatás történetében. HOMÉvk. III. 7–13.

1965 Párbaj a negyedkori ember silex lándzsájával (Herman Ottó ismeretlen leveleiből) HOMÉvk. 7–16.

Banner János–Jakabffy Imre

1954 A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. Budapest, 151–156., 159–164.

Borsa Gedeon

1959 Sztripszky Hiador. A Könyvtáros IX. 4. szám, 263–266.

Fári Irén–Kőhegyi Mihály

1991 Herman Ottó és Reizner János levelezése. HOMÉvk. XXVIII–XXIX. 281–304.

Földes László

1963 Az állattartás és pásztorélet magyar néprajzi szakirodalma. Index Ethnographicus VIII.

Husztly Sándor

1972 Herman Ottó a kolozsvári múzeumban (1864–1871). HOMÉvk. XI. 9–42.

1974 Herman Ottó kapcsolata Bársony Jánossal. HOMKözl. 13. 63–68.

Jankó János

1900 A magyar halászat eredete. Budapest–Leipzig

Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1911. évi állapotáról.

1911 Budapest

Kelemen Lajos

1911 Pósta Béla. Erdélyi Lapok IV. 14. szám, 413–415.

Kemenczei Tibor

1975 Herman Ottó régészeti munkássága. HOMÉvk. XIII–XIV. 15–17.

Komáromy József

1965 Herman Ottó levelei a miskolci múzeumban. HOMÉvk. V. 17–103.

Kós Károly

1989 Herrmann Antal jelentősége a századforduló körüli néprajzi mozgalomban. Ethn. 100. 176–188.

Kósa László

1989 A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest

Móra Ferenc

1932 Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorlás kori és korai magyar leletekben. Ethn. XLIII. 54–68.

- Pósta Béla*
1903 Levél a szerkesztőhöz. N. É. IV. 153–157.
- Semayer Vilibáld*
1902 Az E. K. E. kolozsvári táj- és néprajzi múzeuma. N. É. III. 141–149.
- Semayer Vilibáld–Radnóti Dezső*
1902 Képes kalauz az E. K. E. Múzeumában. Kolozsvár
- Stollmann András*
1969 Herman Ottó négy levele Kocyán Antalhoz. HOMÉvk. VIII. 23–26.
- Szilágyi Miklós*
1992 Halászó vizek, halásztársadalom, halászati technika. Debrecen
- Sztripszky Hiador*
1902 A múzeumok és az E/rdélyi/ K/árpát/ E/gyesület/ múzeuma. Klny. a Magyar Polgár című lapból. 254. szám, Kolozsvár
1902 Adatok Erdély őshalászatához. N. É. III. 157–178.
1903 Adatok Erdély őshalászatához II. A mezőségi tavak őshalászata. N. É. IV. 158–196.
1903 Adatok Erdély őshalászatához III. A Fekete-Ügy halászata. N. É. IV. 221–226., 279–290.
1903 A magyar halászat történetéhez. N. É. IV. 317–318.
1904 A szabolcsi morotvák halászatából. N. É. V. 233–240.
1907 Kossuth Lajos a rutén népköltészetekben. Ethn. XVIII. 157–162., 235–248., 299–307.
1908 Az erdélyi halászat ismeretéhez. Régi és mai halastavak. Kolozsvár
1908 Igriczek – énekes koldusok. Ethn. XIX. 345–353.
1909 Ósfoglalkozási dolgok Máramarosból. N. É. X. 214–222.
1909 Halottasházi játékok Máramarosban. Erdélyi Múzeum XXVI. (Új folyam IV.) 180–188.
1910 Halottasházi játékok Máramarosban. Klny. „Munka”, Máramarossziget, 21. lap
1914 A tűzgerjesztés hazai két új adaléka. N. É. XV. 300–301.
1916 Dr. Fincicky Mihály (1842–1916). Ethn. XXVII. 140–142.
1924 Sztronga, esztrengába fog. Magyar Nyelv XX. 80–82.
- Sztripszky Hiador (ism.)*
1910 Tomašivskij István: A magyarországi ruténség térképe. N. É. XI. 264–270.
- Sztripszky Hiador–Bilák Izidor*
1915 Dolha és vidékének néprajza. N. É. XVI. 129–148., XVII. (1916) 141–158.
- Ujváry Zoltán*
1986 Vásári szórakoztatók, vándor mulattatók és a vásárt megjelenítő népi játékok. *Szabadsfalvi József–Viga Gyula* (szerk.): Árucseré és migráció. Miskolc, 29–38.
- Valentiny Antal–Entz Géza* (szerk.)
1942 Az Erdélyi Múzeum név- és szakmutatója. Kolozsvár
- Viga Gyula*
1979 Ide egyszerűen hazajövök. Móra Ferenc miskolci kapcsolatai – levelei tükrében. Napjaink, 4. szám, 11–15.

HIADOR SZTRIPSKY UND SEINE VIER BRIEFE AN OTTÓ HERMAN

Die Studie setzt dem ungerechterweise vergessenen, vielseitigen Wissenschaftler, dem Ethnographen, Bibliographen und Philologen *Hiador Sztripszky* (1875–1946) ein Denkmal. Der Erscheinungsort ist dadurch motiviert, da die Verfasser auch vier seiner an Ottó Herman gerichteten Briefe veröffentlichen und das Miskolcser Museum aber der erststrangige Kultushüter des Namengebers *Ottó Hermans* ist.

Hiador Sztripszky, der bedeutende ruthenisch-ungarische Wissenschaftler wurde im Komitat Bereg (Nordostungarn) geboren. Die Universität absolvierte er in Budapest und Klausenburg, wobei mit diesem letzteren Ort auch ein bedeutender Teil seiner ethnographischen Museologentätigkeit verbunden ist. Obwohl er in seinem Leben keinen Status erhielt, sammelte er in den ersten Jahren des Jahrhunderts eine außergewöhnlich große Menge an Gegenständen für das Siebenbürgener Karpatenverband Museum, bzw. für die Museenvereinigung in Siebenbürgen. Seine Fachtätigkeit war anfangs hauptsächlich mit der Forschung der Urbeschäftigungen, größtenteils der Fischerei verbunden und über den Fischfang in Siebenbürgen schrieb er mehrere Studien. Er widmete auch den primitiven volkstümlichen Techniken und Mitteln große Aufmerksamkeit.

Neben seiner gegenständlichen ethnographischen Arbeit ist seine folkloristische Tätigkeit bedeutend, die hauptsächlich durch die Untersuchung der Folklor-Beziehungen des gemeinsam lebenden ungarischen und ruthenischen Volkes gekennzeichnet ist. Seine Studien enthalten sehr wichtige Feststellungen über die kulturellen Beziehungen der im Karpatenbecken gemeinsam lebenden Völker.

Ein anderer wichtiger Abschnitt seiner Fachtätigkeit ist mit Budapest, mit der ethnographischen Abteilung des ungarischen Nationalmuseums verbunden. Zwischen 1911–1918 ist er Museumswärter und bereichert die ethnographische Sammlung des Museums in bedeutendem Maße. Ende 1918 wird er zur Arbeit ins Ministerium ausgetreten, wo er sich mit Nationalitäten beschäftigte. Nach dem Sturz der Räterepublik fiel er politisch in Ungnade und wurde jung in den Ruhestand versetzt, wodurch der Aufstieg in einer vielversprechenden wissenschaftlichen Laufbahn verhindert wurde. Seine Tätigkeit aber erweckt auch so Aufmerksamkeit und verdient die Beachtung der im Karpatenbecken tätigen Ethnographieforscher.

Im Anhang der Studie werden vier seiner Briefe veröffentlicht, in welchen er – neben seinem eigenen Schicksal – aufschlußreiche Angaben mitteilt, z.B. zur Frage des berühmten Miskolcser quartären Fundes, dem ersten ungarischen Steinfaustkeil.

István Udvari–Gyula Viga

KÓRIS KÁLMÁN, A MISKOLCI MÚZEUM NÉPRAJZI GYŰJTEMÉNYÉNEK ALAPÍTÓJA

FÜGEDI MÁRTA

A miskolci múzeum a múlt század utolsó harmadától fellángoló múzeumalapítási hullám viszonylag kései intézménye. Alapítói a város és a megye történelme, kultúrája, művészete iránt érdeklődő lelkes emberek, akik a nemes vállalkozás köré a társadalom különböző rétegeiből igyekeztek támogatókat bevonni.¹

A Borsod-Miskolci Közművelődési Egyesület által életre hívott, 1899-től működő múzeum, azaz az egyesület múzeumi osztályának egyik legdinamikusabban fejlődő és legnépszerűbb területe a néprajzi tár volt. Érvényes ez a megállapítás annak ellenére is, hogy az alapítás utáni első években még nem gyűjtöttek be néprajzi tárgyakat a múzeumba. 1902-ben Leszih Andor még panaszkodva ír a Miskolci Naplóban a múzeum nem létező néprajzi osztályáról: „Osztály gyűjtemény nélkül... egy tárgy sincsen, mely a néprajzi dolgokban túl gazdag Borsodvármegye népvilágát nekünk bemutatná”.²

A néprajzi gyűjtemény profilját természetesen a századforduló néprajzi szemlélete, az exponált népcsoportok kutatása alakította. A koncepciót a millennium idejére már az érdeklődés előterébe került Mezőkövesd, Szirák és a borsodi palócság – valamint a Jankó János, Herman Ottó és Istvánffy Gyula nevével és tudományos munkájával jelzett értékek alapozták meg. Leszih Andor 1903-ban így fogalmaz a Miskolci Naplóban: „Egy olyan megyében, mint Borsodvármegye, ahol egy Mező-Kövesd, Mező-Keresztes, Szirák, Apátfalva stb. községek néprajzi tekintetben annyi kincset rejtenek magukban, s messzi földön híresek – ott a múzeumnak a történelmi és régészeti gyűjtemények mellett éppen a néprajzi osztálynak kell a leggazdagabbnak lenni, ha azt akarjuk, hogy a megye néprajzát hűen bemutassuk... Ha majd mindent összegyűjtenek és felhalmoznak a múzeum ügybuzgó hívei, akkor fogjuk mi majd megtalálni, hogy minő néprajzi kincseket rejt magában ez a megye, s akkor fogjuk híressé tenni a közművelődési egylet múzeumát.”³

A néprajzi tárba 1903-ban kerültek az első tárgyak, s 1911-ben már közel 1500 tételből áll a néprajzi gyűjtemény. Ez a fejlődés a fiatal múzeum gyarapodásának egyik legintenzívebb példája, melyet az egyesületi beszámoló is kiemel: „az elmúlt 10 évben a régiségtárra 8000, éremtárra 800, néprajzi tárra 14 000, képtárra 9650, természetrajzi tárra 3200, könyvtárra 5100 koronát költöttünk.”⁴

1 A Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesület történetéhez lásd *Vargáné Zalán I.*, 1971. 169–208., valamint *Szabadfalvi J.*, 1980. 76–83.; a vidéki néprajzi gyűjtemények megalapításának általános, országos áttekintését ld: *Szilágyi M.*, 1990. 1–50.

2 *Leszih A.*, 1902. Augusztus 20.

3 *Leszih A.*, 1903. Július 21.

4 Jelentés a Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesület 1908., 1909., 1910. Évi működéséről. Miskolc, 1911. HOM HTD Ltsz. 74.2801.

A tervszerű néprajzi gyűjtés, s ezzel a néprajzi gyűjtemény megteremtése Miskolcon egy fiatal diplomás tanárember, *Kóris Kálmán* nevéhez fűződik.⁵ Miskolcon született értelmiségi családban, 1878-ban. Kóris ellentmondásos életútjáról, rövid néprajzi pályafutásáról még ma is mozaikszerűek az ismereteink. Sok nehézséggel és konfliktussal terhelt életének azonban kétségtelenül legeredményesebb, sokféle kutatói kvalitást felvillantó néhány éve volt az, amelyet a miskolci múzeum néprajzi gyűjteményének megalapozásával végzett.

Kóris Kálmán 1904-ben szerzett rajz és ábrázoló mértan, valamint történelem tanári oklevelet a Képzőművészeti Főiskolán. A miskolci múzeumügyhöz való csatlakozása több okra vezethető vissza. Egyrészt családja lelkes lokálpatriótaként maga is támogatta a frissen megalapított múzeumi egyesületet nemcsak tagsági díjjal, hanem – a fennmaradt nyilvántartások szerint – műtárgy ajándékozással is.⁶ Kóris 1903 nyarán szintén családja anyagi támogatásával kezdte meg önkéntes gyűjtőmunkáját a matyóságnál a miskolci múzeum javára. 1904-től, mint friss diplomás, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának díjtalan gyakornoka, de párhuzamosan – ez évtől – intenzív terepmunkát kezd a miskolci múzeum számára is. Az egyesület jelentése szerint 1905-ben már tiszteletdíjjal is dotálják buzgalmaért és tevékenységéért, majd pedig a Múzeumi Bizottság szakosztályvezetői teendőkkel bízta meg.⁷ Ez évben azonban rajztanári állást kapott Budapesten egy polgári iskolában, s ez időtől – bár egyre jelentősebb anyagi támogatást kap múzeumi gyűjtőmunkájához – már csak elsősorban nyáron, szabadidejében tud dolgozni.

A pályakezdő diplomás elhelyezkedési nehézségei, valamint a lokálpatrióta érdeklődés mellett Kórist a néprajzi munka felé sodorta nagyfokú szociális érzékenysége is, amely már diákkorában a baloldali szocialista szerveződésekbe (Galilei kör, szocialista diákok szövetsége, Szabó Ervin köre) vitte, s későbbi életútját is meghatározta.⁸

A miskolci múzeum néprajzi tárának alapjait egy ajándékkollekció vetette meg. 1903-ban a múzeum ugyanis egy teljes szobaberendezést és viseleteket kapott ajándékba a századfordulón felfedezett matyó népművészet tárgyaiból, Mezőkövesd városától. A tárgye gyűjtésből „matyó szoba” néven készült kiállítást maga Morvai János mezőkövesdi főjegyző és felesége rendezte. Leszih Andor mutatta be az értékes látnivalót a Miskolczi Naplóban.⁹ „A magasra vetett szebbnél-szebb takarókkal borított ágy a főekessége a szobának. A hímzés és varrás mindenféle fajtáit láthatjuk ezen az egy ágyon, abban a csudálatos élénk és túltömött stílusban, amely a matyó népet jellemzi.

5 Kóris Kálmánról l. *Bodgál F.*, 1963. 2–10.; *Bodgál F.*, 1969. 602–603.; *Bodgál F.*, 1969. 501–504.; *Hoffmann T.*, 1989. 345–349.

6 1902-ben a család egy magyar címerrel díszített csikóbőrös kulacsot ajándékoz a múzeumnak.

7 Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesület Évkönyve 1905–1906. Miskolc, 1906. 5–48. HOM HTD. 1931. 6.

8 Baloldali szervezetekkel teremtett kapcsolatai 1906-os Budapestre kerülése után állandósultak, intenzíven bekapcsolódott a Társadalomtudományi Társaság munkájába, cikkeket írt pl. Jászi Oszkárnak a Huszadik Századba, a Szocializmusba. Az első világháború alatt közeli kapcsolatba került munkásmozgalmi vezetőkkel, 1918-ban tagja lett a Nemzeti Tanácsnak, 1919-ben pedig – alig két hónapig – a Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának is vezetője. A Tanácsköztársaság bukása után elbocsátották állásából, majd emigrált. Előbb Bécsben, majd Moszkvában élt, ahol a Néprajzi Múzeumban, a Forradalmi Múzeumban és a CIK Múzeumi Központjában dolgozott, sőt közép-ázsiai és kaukázusi expedíciókban is részt vett. 1934-ben tért haza, de évekig nem tud elhelyezkedni, csupán cikkeket írt. Bár 1941-ben Györffy István segítségével törökországi tanulmányutat kapott, s a magyar–török rokonság kérdésével foglalkozott, sem tudományos nézetei, sem politikai szemlélete nem segítették abban, hogy ismét szorosabb kapcsolatba kerüljön a néprajztudománnyal.

9 *Leszih A.*, A múzeum matyószobája. Miskolczi Napló 1903. július 21.

Az ágy előtt egy fiatal matyó legény és leány áll teljes díszben. A legényen lobogós ujjú ing, a kezében czifrán díszített selyemkendő s főleg legértékesebb a kötője, dúsan kivarrott ornamentumok között, naiv felfogásban emberi alakok láthatók. Ez már valósággal helyi specialitás, ilyet szokott a matyó lány vőlegényének készíteni. Ez az egy darab elégséges arra, hogy a matyó világot képből illusztrálja.

A fiatal lány talán még díszesebb. Fején gyöngyökkel és hímzésekkel díszített koronaszzerű magas pártá van. Ruhája, kendői, fodros szoknyái, csizmája mind megannyi értékes, becses néprajzi dolog, melyek mind külön figyelmet érdemelnek. A pár előtt asztal, székek, oldalt a láda, sűrűn telefestve népies ízlésű virágokkal. Odébb a karos lócza, felette a tálal fogas, telisded-tele csuprokkal, bögrékkel, tálakkal. A falon szent képek és egy csomó festett tányér.

Egy egész szoba, éppen olyan, mint Mező-Kövesden, semmi sem hiányzik belőle, s szinte csak várjuk, hogy mikor fog megszólalni az a két alak. Ez az értékes gyűjtemény nemcsak azért fontos, mert ezt a csudálatos szép fajt mutatja be nekünk a lehetőségig teljes képből, hanem azért is, mert ez vetette meg a múzeum néprajzi osztályának az alapjait.”

Mezőkövesd város ajándékaról, vagyis a matyó szobának nevezett tárgye gyűjtéséről azonban az ez idő tájt matyó földi gyűjtőmunkáját elkezdő Kóris Kálmánnak nem volt egyértelműen jó véleménye. A már mezőkövesdi terepismerettel rendelkező Kóris kritikusan ítélte meg a jó szándékkal összeállított, de inkább magyarkodó túlzásokra hajlamos és néprajzi szakértelem nélküli néppártoló gyűjteményt. Az egyes tárgyak leírókartonjain, leltározáskor ki is fejtette véleményét.¹⁰ Az ágyról és a székről megállapította, hogy azok nem eredetiek, hanem „mondvacsináltak”: „Jacsó Pál asztalosnál készült a bútorzat a jegyző megrendelésére. Csinált Jacsó mester olyan szépet, amelyet még a matyó se látott”. Hasonlóan negatív véleménye volt Kórisnak a matyó szobát díszítő tányérokrol: „boltostól vásárolt tucatmunka, a tudás és ethnográfiai érzék nélküli emberre valló gyűjtésnek karakteres példája”. Nem volt kíméletesebb Kóris összegző véleménye sem a mezőkövesdi tárgye gyűjtésről: „A mezőkövesdi közönség által ajándékozott gyűjtemény – a ruházatot kivéve – teljesen értéktelen, sokszor egyenesen meghamisítása a matyó nép tárgyi néprajzának”.

Kórist nem ejtette rabul a századelő díszített, szép tárgyak iránti divatja, amely a matyó néprajzi csoport kiválasztódásában is szerepet játszott. Nemcsak a frissen felfedezett népművészet remekeit gyűjti és dokumentálja, hanem az archaikusabb jelenségekre és lokális jellegzetességekre is felfigyel. Egy gyűjtési jelentésében meg is nevezi a számára szemléleti alapként szolgáló művet, *Bátky Zsigmond* Útmutatóját, „mint a kutató tárgyak körét kijelölő kitűnő munkát”.¹¹

A fiatal kutató lelkesedése és koncepciója is tükrözta a századelő néprajztudományának elkötelezettségét, azt a lendületet és felelősségérzetet, mellyel a frissen intézményesült tudomány képviselői a felfedezett és felértékelődött népi kultúra jelenségeit és tárgyait a nemzeti értékek és a tudományosság szintjére kívánták emelni. Kóris egyenesen „néptani kutatásnak” nevezi munkáját: „Ha a külföld, országain kívül eső területek néptani kutatásaira oly rengeteget áldoz, mennyivel fontosabb kötelességünk nekünk hazánk népeinek életét, életének néptani, őstörténeti, primitív vonatkozásait nyilvánosságra hozni! Kötelességünk ez annál is inkább, mert népünk életét jellemző minden tárgy, adat, jelenség rohamosan pusztulóban van és egy emberöl-

10 HOM NA. Ltsz. 2703.1, 2, 3, 4.

11 Kóris K., 1909. 58–59.



1. kép. Mezőkövesdi utcarészlet (ltsz. 2438)



2. kép. Tard, „bugyborékes” ház fonott kerítéssel (ltsz. 2460)



3. kép. Tard, ház lakóival (ltsz. 2450)

tő múlva mindaz eltűnt, ami ma még közönséges használatban van, vagy legalábbis gyakran található”.¹²

Kórist élénken foglalkoztatták az ethnográfia szemléleti és módszertani kérdései is. Bár fogalmazásmódja olykor nehézkes, de mondatai mégis tükrözik szemléletét, a jelenségek értelmezésének történetiségét, a kultúra változásának természetességét: „...ethnográfiai szempontból... éppen annak az örökös változásnak, fejlődésnek a megfigyelése (fontos), amelyik egy-egy népcsoport életén belül végbe megy s az ebből leszűrt tanulságok”.¹³ Többször kifejtette véleményét a népművészet fogalmáról, s a századelő romantikus, idealizált népművészet-felfogásáról is: „Nagy hibájuk a népművészetet tanulmányozóknak, hogy azt a néptől elkülönítve vizsgálják, mert mindenáron szenzációkat akarnak felfedezni. Így azután sok érthető ok eltűnik s a nép kiesik a társadalom szerves egészéből, pedig éppen a társadalom életében való különleges helyzete hozta létre alkotásait, intézményeit, amelyek létre sem jöttek volna, ha nem úgy állítódnak be a viszonyokba, mint ahogyan az tényleg megtörtént. ...A nép művészete alkalmazott, s nem lép fel az abszolút artisztikus követelményével, csak mintegy esztétikus kiegészítője a használati tárgynak, a szépnek és célszerűnek egyesülése”.¹⁴

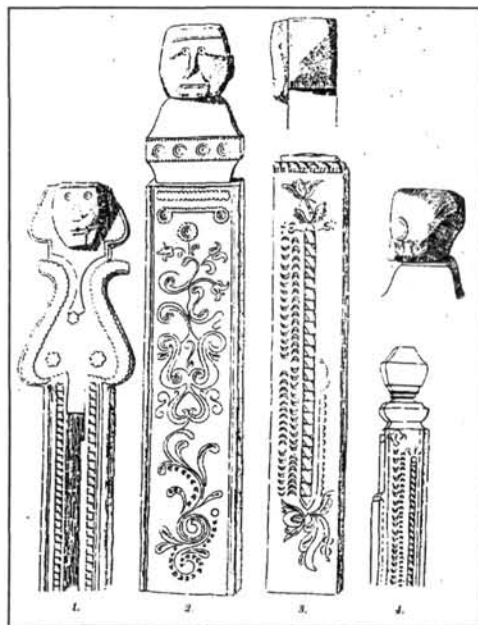
Hogy Kóris figyelme és érdeklődése nemcsak a díszes tárgyakra koncentrált, mutatja például számos archaikus, egyszerű, formai tekintetben is régiesnek tekinthető tárgy megvásárlása. Így egy fatörzsből kivájt, alul-felül befenekelt „méheköpi”, vagy egy fatengelyes eke Mezőkövesdről. Az általa készített leírókartonok tárgy-leírásai és

¹² Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesület Évkönyve 1906–07. 52. 1. HOM. HTD. 77.1931.7.

¹³ Kóris K., 1907. 33.

¹⁴ Kóris K., 1907. 4.

gyűjtési beszámoló is tükrözik, hogy előszeretettel használja ő is az „ősi” és a „primitív” jelzőket pozitív értéként a népi kultúra tárgyainak jellemzésére. Kóris Kálmán munkamódszere, s az általa gyűjtött tárgykollekció híven tükrözik a fiatal kutató komplex szemléletét, törekvését „a minél szélesebb körű merítésre”. A vizsgált népcsoport, a dél-borsodi falvak hagyományos kultúráját teljes egészében igyekezett megörökíteni, dokumentálni, begyűjteni. Ennek érdekében nemcsak tárgyakat vásárolt, hanem rajzolt, fotózott, sőt akvarelleket is készített, és alapos információkat rögzített az egyes tárgyak készítésének, használatának körülményeire. Szinte minden tárgycsoportból gyűjtött-vásárolt, köznapi, általánosan elterjedt tárgyakat, munkaeszközöket és a lokális kultúrát jellemző egyedinek vagy tipikusnak tekinthető tárgyakat, a helyi díszítő ízlés megnyilvánulásait is.



4. kép. Tüzelősól oszlopainak rajza (Kóris Kálmán 1905-ben megjelent tanulmányából)

Kóris Kálmán gyűjtötte Mezőkövesden azokat a tüzelősól oszlopokat is, amelyek a népi építészetben alkalmazott faragott, díszes oszlopoknak egyedülálló típusát képviselik. Gyűjtése szerint az 1830–40-es években készültek e rendkívül látványos, egyéni díszítőízlést tükröző architekturális elemek, egy Barci Mátyás nevű faragóember remekei. Nemcsak az egyedi szépségű, plasztikusan formált, olykor emberfejen végződő, máskor gazdag, barokkos virágornamentikával díszített tüzelősólakat vásárolta meg Kóris, hanem az egykori faragómester szerszámaikat is, így egy monogrammal ellátott, saját készítésű „cirkalmot”. Kóris mezőkövesdi gyűjtéseinek tudományos összefoglalásai közül csupán kettő készült el, egyik éppen a tüzelősólakat és azok sajátos faragványait mutatja be.¹⁵

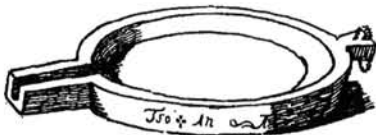
A paraszti textilkultúra területén, a század elején már népszerű színes matyó hímzések „árnyékában” Kóris felfigyelt azokra a régies, durva szőrfonállal varrott főkötőkre és párnacsupokra is, amelyek

bizonyítják, hogy a századvégen felgyorsuló ízlésváltozást és lokális jellegű díszítőízlést megelőzően, a 19. század első felében a dél-borsodi, bükkalji települések kultúrája visszafogottabb volt, Mezőkövesd ízlésvilága pedig polgárosultabb, mezővárosi jegyeket mutatott. Ezek a durva vászonból készültek, a fej formáját követő szabott főkötők, valamint a gránátalmás, régies szerkezetű hímzéssel díszített párnahéjak a felsőbb társadalmi rétegek textilkultúrájából átvett elemeknek a továbbélésére, népi adaptálására nyújtanak tanulságos példákat. Sajnos készítésükről és használatukról már Kóris sem tudott részletes ismereteket szerezni: „50–60 évvel ezelőtt az öregasszonyok még hordták”.

¹⁵ Kóris K., 1905. 249–263.

Kóris felfigyelt Cserépfalu kistáji munkamegosztásban betöltött sajátos szerepére, a fafaragásra is. Vásárolt egyszerű gazdasági eszközöket, a faragás munkaeszközeit is, de a faragókultúra legdíszesebb tárgycsoportjait, a guzsalytálpakat, borotvatokokat is egész sorozatokban gyűjtötte fel. A fafaragó háziipar mellett nem kerülte el figyelmét a Bükkalja kőfaragókultúrája sem. Elsősorban a jellegzetes formájú, mívesen megdolgozott sírkövek keltették fel érdeklődését. Megörökítette a stílus-teremtő szomolyai kőfaragó mestert, Szalóki Mártont is.

Kóris szemléletét, alaposágát hűen tükrözik a múzeumi gyűjteményekbe került tárgyakról készített leírókartonok. Ezeken a kézzel írott kartonokon gyakran szinte tanulmányyszerűen mutatja be a tárgyat, nemcsak precíz leírással, sokszor rajzokkal illusztrálva, hanem a tárgy életét, használatát, ennek társadalmi sajátosságait, az ő megfogalmazása szerint „a környezetükkel való összefüggést” is megfigyelve és rögzítve. Ezt tükrözi jelentésének egy gondolata is: „A tárgyak csak adatok, de gyűjtjük a néprajzi munkának végső céljait nem képezhetik.”¹⁶

A tárgy megnevezése: <u>2207u</u>	
<u>2. Sajtgyomó</u>	
<u>Cserépfalu</u>	
Érkezett	<u>1907. é. augusztus hó 15. napján.</u>
Ajánlótestv. vétel	<u>felső G. J. J. J.</u>
Elhelyezve	terem <u> </u> szekrényben.
Értéke	korona <u>60</u> fillér.
A tárgy részletes leírása:	
<p><u>Jársajt vizsgálására és formá-</u> <u>lására szolgáló lapos korongalakú</u> <u>faedény. Egyenletesen eljöttre, meg-</u> <u>gitt és vizsgáló leverelő csat-</u> <u>ával, - aral mellett fogóval. A</u> <u>fogó ík alakú, vízszintes helyzetű.</u> <u>Egy darab fából faragva.</u> <u>Vésztette: G. J. J. J.</u> <u>Alján 2 (CA) írás. Mérete: 42 x 42.</u></p>	
	
<p><u>Mérete: 42 x 42. Magasság: 82. Felső kőm-</u> <u>er: 11 x. Alul kőm-</u></p>	

5. kép. Leírókarton, készítette Kóris Kálmán



6. kép. Mezőkövesdi lányok és legények ünneplőben (ltsz. 2369)



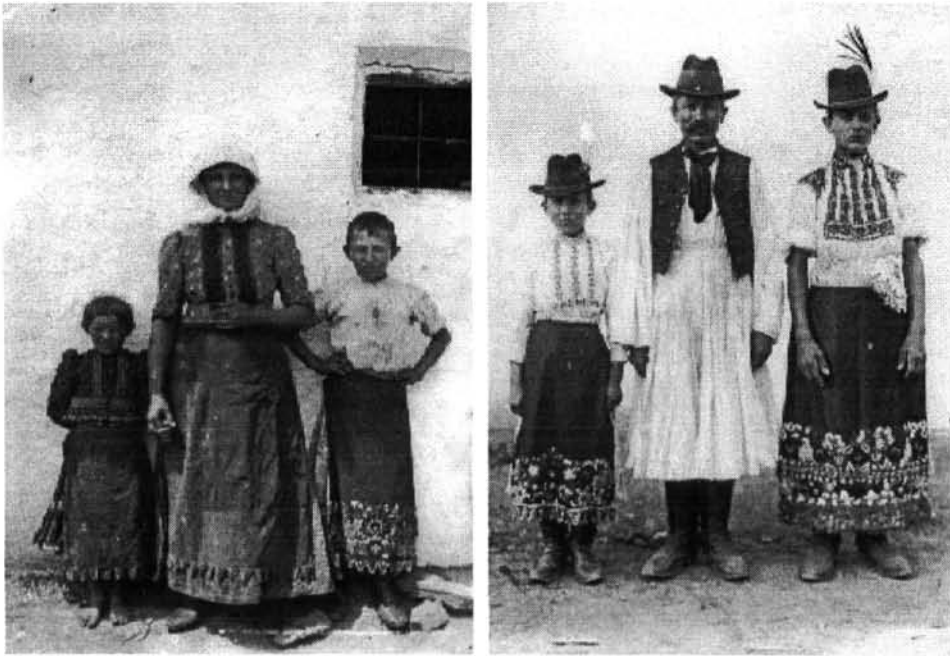
7. kép. Tardi gyerekek (ltsz. 6615)



8. kép. Szomolyai asszonyok gyermekeikkel (ltsz. 2035)



9. kép. Szalmakötél készítése (ltsz. 6554)



10–11. kép. Mezőkövesdi asszony és férfi gyermekeikkel (ltsz. 2593, 2612)

Kóris fotói előítélet nélküli, komplex tudományos szemléletű és jó szociális érzékű, ugyanakkor jó képi komponáló készséggel, vizualitással rendelkező fiatal kutatót tükröznek.¹⁷ Képeinek döntő része ún. riportfotó, vagyis ellesett életképeket, spontán helyzeteket örökít meg. Asszonyok és gyerekek hűsölését a ház előtti kidőlt farönkön, asszonyok, lányok és mezítlábas gyerekek csoportosulását az akácfa árnyékában, a vasárnap templom előtt ünneplőbe öltözött falusiak dinamikus összképét, a patakparton játszó gyereksereget, a kisebb testvéreit pesztráló „süldő lányt”.

Megörökített Kóris különböző paraszti munkákat is, melyeknek néprajzi adatértéke ma már felbecsülhetetlen. A lóval való nyomtatás, a zsúpszalma készítése, a cséphadaróval való cséplés, a szalmakötélfonás képei, vagy a kaszáját verő gazda fotója valóságos néprajzi tanulmány, hiszen a munkavégzés, adott munkákban részt vevők közötti munkamegosztás, a gyerekek bevonása a munkába, minden leolvasható a képekről.

Sok fotót készített Kóris a dél-borsodi vizsgált települések embereiről. Ezek gyakran megkomponálatlan, be nem állított felvételek, legtöbbször egy fehérre meszelt fal elé állított, merev tartású, az idegen masina előtt feszesen álló emberek képei, amelyek azonban éppen hétköznapiságukban hordozzák néprajzi értéküket. A gép elé állított emberek ugyanis döntő részben köznapi öltözetben örökölték meg, így viseletük, tartásuk a mindennapi életet tükrözi. Mezőkövesdet és a dél-borsodi matyóságot ugyanis elsősorban csak ünnepeiben rögzítették, az ünnepek mögötti életről, a köznapi öltözetéről sokkal kevesebbet tudunk. Kóris képeinek részletei, pl. az idős férfiak körbenyírt haja, a bajuszviselet, egy idős gazda szemüveges portréja, a cigaretta

¹⁷ Kóris Kálmán fotóihoz l. Kunt E., 1979. 345–349.; Hoffmann T., 1989. és Fügedi M., 1997. 109–118.

és a pipa használata, az asszonyok kéztartása, a kisfiúk kezében a kisostor, az újlegények viseletének szinte burjánzó díszítettsége, mind megannyi adalék a népviselet rendszerének árnyaltabb megismeréséhez. Különleges miliője van a szomolyai barlanglakások, Kóris megfogalmazásában „pincházak” lakóiról készített fotóknak. De megörökített kettős portát, régebbi és újabb típusú házakat, fonott vesszőkerítést és új divatú faragott kaput, valamint „trágyagarádot”, jellemző utcácsuleteket is, melyek mind a népi építkezés kistáji sajátosságaira, mind az építőanyag-használatra, mind pedig a településszerkezet jellegzetességeinek érzékeltetésére fontos ismereteket rögzítettek.



12. kép. Hegyoldalba vájt lakások Szomolyán (ltsz. 6593)

A miskolci múzeum néprajzi gyűjtőmunkájának eredményességét a korabeli szakmai felügyelet is elismerte, és támogatni kívánta. 1905-ben Seemayer Vilmost küldte ki az országos főfelügyelőség ellenőrzés céljából, aki jelentésében a következőket írja: „Miskolczon most jártam először, hol a meglevő kész anyag, amely a néprajzi osztálynak anyagul szolgál igazán meglepett... méltányos kívánalmainknak teljesen megfelel...” A jelentés külön kiemeli Kóris munkáját, ki „e gyűjtésre való rátermettségét bebizonyította”. A felügyelő a következő évre kilátásba helyezett jelentős támogatási összeg (2000–4000 korona) néprajzi gyűjtésre fordítása esetén megígéri a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának segítségét is a begyűjtendő anyag feldolgozásához: „jövőévi szabadság ideje alatt Bátky kollégám ígéretét már is bírom”.¹⁸

Az eredményes gyűjtőmunka, a lelkesedés, az erkölcsi és anyagi támogatás biztonsága is hozzájárult ahhoz, hogy már a század első éveiben az összegzés, a monografikus igényű feldolgozás fogalmazódik meg a néprajzi munka célkitűzéseiként. Maga Kóris is egy több irányú kutatás kiindulópontjának tekintette a matyók néprajzi

vizsgálatát. Munkáját ki is terjesztette a szomszédos bükkalji községekre is. Gyűjtési feladatait 1907-ben a következőképpen foglalja össze: „...e vidék, mint jómódú és amellet kissé konzervatív néplakta föld, nemcsak megőrizte az ősi építkezésnek, szokásoknak, viseletnek, háziiparnak stb. legprimitívebb formáit, hanem éppen jó módja révén azoknak nagy számát és eléggé épen megőrzött, meg kifejlődött példányait tartotta meg számunkra. De szükségesnek láttam a kutatásokat Mezőkövesden kezdeni még egy nagyon fontos okból. Ez a község élénk forgalmú vasút vonal mentén fekszik, a környéknek a csomópontja, így a primitív néprajzi tárgyak pusztulása a gyári termékek gyors terjedése következtében – amit a község exponált helye előmozdít – rohamosan elkövetkezik. ...A matyóság... összeköti a palócságot a Nagyalföld járságával, másrészt a barkókkal. Innen tehát minden irányban lehet a gyűjtést megindítani, mert részben a gazdasági, részben a faji okok érdekes és szembetűnő néprajzi, meg néptani jelenségekre hívták fel a figyelmünket...”¹⁹

A feldolgozás terveiről számol be a múzeum 1910. évi jelentése: „...az a tervünk, hogy nemcsak felgyűjtjük, hanem meg is íratjuk a matyók igen érdekes néprajzát három, kötetesű, a tárgy természeténél fogva gazdagon illusztrált műben, Kóris Kálmán mellett felkértük Legát Albert fővárosi tanárt a rajzok és linó-metszetek készítésére, általános néprajzi kutatásokra, dr. Bartucz Lajost az antropológiai intézet tisztviselőjét, egyetemi tanárségédet az antropológiai kutatásokra, dr. Lóránd Lajos fővárosi tanárt a történelmi rész tanulmányozására és megírására. A munkálatok minden irányban megindultak, s a matyóság néprajzát felgyűjtöttnek mondhatjuk...”²⁰

A néprajzi tárgygyűjtés eredményessége olyan lelkesedéssel és merész tervekkel töltötte el az egyesület Múzeumi Bizottságát, hogy 1907-ben a következő határozatokat hozták: „A néprajzi osztályra nézve elhatározza a bizottság, hogy egy nagy múzeumot létesít a matyó, a palóc népnek etnográfiai tárgyaiból, mely múzeum az egész Felső-Magyarország központja lenne e tekintetben”.²¹ 1908-ban az egyesületi választmány jelentésében Leszih Andor múzeumőr már egyenesen Felső-Magyarországi Néprajzi Múzeum megalapítását tűzi ki célul.

1910-ben Miskolcon rendezték a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 35. vándorgyűlését. Ezen a múzeum kutatási eredményei is reflektorfénybe kerültek. Kóris Kálmán a matyók építkezéséről, Bartucz Lajos pedig a matyó nép antropológiájáról tartott előadást. Emellett a nagyszámú vendégsereg tiszteletére kiállításon is bemutatták a múzeum híres paleolit leleteit, valamint a néprajzi gyűjtemény matyó anyagát. Kóris Kálmán ez alkalommal mutathatta be „hű hasonmásban” a matyó tüzelősólat, valamint „egy matyó szobát, pitvart, konyhát, kívül-belül a legteljesebb hasonmásban, teljesen berendezve, hű alakokkal illusztrálva”. Elégedetten állapítja meg az 1910. évi beszámoló jelentés: „minden tárgyunk a maga helyére került s a gyűjtemény így felállítva többszörösen becsesebbnek tetszett, nemcsak nekünk, hanem természetesen a vendégeknek, a közönségnek is, kik nem is győzték azt dicsérni eleget”.²²

1911-ben a Mezőkövesdre látogató Izabella főhercegasszonynak a miskolci múzeum néprajzi gyűjteményéből rendeznek kiállítást. A munkát Bíró Sándor könyvtáros, a néprajzi tár őre szervezte meg. A kiállítás és a főúri látogatás sajtó-

¹⁹ Kóris K., 1909. 52–53.

²⁰ Jelentés a Borsod-Miskolci Múzeum 1908, 1909, 1910. évi működéséről. Miskolc, 1911. HOM HTD 74.280.1.

²¹ Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesület Évkönyve, 1906–1907. Miskolc, 1909. 7.

²² Jelentés a Borsod-Miskolci Múzeum 1908., 1909. és 1910. évi működéséről. Miskolc, 1911. 16–17. HOM HTD 74.280.1.

visszhangja egyenesen a múzeum „mezőkövesdi osztályaként” emlegeti a népművészeti gyűjteményt. „A kiállítás szépsége s a régi hímzések értékes volta, a sorozatok gazdagsága teljes mértékben megnyerték a főhercegasszony tetszését...” – fogalmaz a Múzeumi Osztály 1911. évi jelentése.²³

A nagy lendülettel megindult és néhány évig rendkívül eredményes matyó kutatás és néprajzi gyűjtőmunka azonban ezután megtorpant, belső feszültségek, majd támogatási nehézségek jelentkeztek. A választmányban megkérdőjeleződött a néprajzi gyűjtésre fordított összeg nagysága és felhasználása, „többek között az is, hogy Kóris Kálmán és társai matyó kutatása és monográfiája megéri-e a befektetett pénzt és energiát”.²⁴ 1912-ben szinte teljesen szünetelt a néprajzi gyűjtés anyagi támogatása, s 1913-tól már a jelentések, beszámolók nem említik Kóris Kálmán nevét sem.

A Borsod-Miskolci Múzeum alapítás utáni első időszaka az első világháború évéig tehát valóban „hőskorszak”, rendkívül lelkes és eredményes gyűjtő- és tudományos szervező munka évtizede, melyben a kor szemléletéből következően a „néptan”, vagyis a népi kultúra eltűnő emlékeinek és értékeinek megőrzése kitüntetett szerepet játszott. „Múzeumunk rövid 12 évi fennállása óta rendkívül gazdaggá lett, s ma számot tesz az ország sokkal régibb keletű, legtöbb vidéki múzeuma között” – állapítja meg az 1911. június 12-én kelt beadvány a Miskolc Tekintetes Törvényhatósági Közgyűléshez. Bár a nagyszabású matyó monográfia nem valósulhatott meg, s nem létesülhetett önálló Felső-Magyarországi Néprajzi Múzeum sem, de a múzeumalapító évtized lelkes értékmentő munkája, a múzeumügy érdekeit felismerő és pártoló értelmiségiek önzetlen tevékenysége létrehozott és megszilárdított egy olyan intézményt, a múzeumot, amely a város és a megye közművelődésének, kulturális és tudományos közéletének egyik kiemelkedő bázisaként Miskolcot bekapcsolta az ország szellemi vérkeringésébe.²⁵

Elismeréssel adózik a miskolci múzeumügynek 1923-ban Móricz Zsigmond is: „Miskolcnak van egy pontja, ahol áhítat lakik: a múzeuma... Ebben a múzeumban pezség valami, ami az egész magyar közéletből hiányzik ma: teljesen absztrakt emberi értékekért való lelkesedés”.²⁶

23 HOM HTD 53.3142.1.

24 Szabadfalvi J., 1980. 82.

25 A Kóris-életmű ismeretlen részleteihez, Miskolcra távozásának körülményeihez, valamint az általa gyűjtött tárgyak és fotóinak bizonytalan sorsához nyújtanak adalékokat a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya és a Borsod-Miskolci Múzeum közötti levélváltások. A konfliktusok rámutatnak a század eleji múzeumi gyűjtés és a múzeumi gyűjtemény jogi szabályozásának és értelmezésének bizonytalanságaira is. Kóris Kálmán 1909-ben 66 db „hímzészéle tárgyat” szállított be a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályára, mint duplumokat, melyeket azonban 1910-ben „ideiglenesen” visszavett. Mivel azonban a Nemzeti Múzeum a hímzésekért cserébe 90 db felkaszírozott képet adott Kórisnak, ezért később a múzeum levélben kérte az ideiglenesen, de évek óta távollevő hímzések visszaszolgáltatását. Kóris 1912-ben több száz darab különböző méretű Dél-Borsodban készült fotólemezt is elhelyezett a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályán, melyeknek tulajdonjogáról sem akkor, sem később nem tudtak a felek véglegesen egyezséget kötni. Az 1918–20 között íródott, Leszih Andor miskolci múzeumőr és Bátky Zsigmond osztály-igazgató által aláírt levelek tanúsítják e rendezetlen helyzetet. (HOM NA. Ltsz. 2698.)

26 Idézi: Szabadfalvi J., 1974. 3.

IRODALOM

Bodgál Ferenc

- 1963 A matyó nép kutatója, Kóris Kálmán nyolcvanesztendős. *Matyóföld*, I. sz. 2–10.
1964 A miskolci múzeum néprajzi gyűjtése (1902–1926). *HOMÉvk.* IV. 219–232.
1967 Kóris Kálmán 1878–1967. *Ethn.* LXXVIII. 602–603.
1969 In memoriam Kóris Kálmán. *HOMÉvk.* VIII. 501–504.
1970 A néprajzi érdeklődés szélesedése Miskolcon és Borsodban 1844-től az első világháborúig. *HOMÉvk.* IX. 323–340.

Fügedi Márta

- 1997 Mítosz és valóság: a matyó népművészet. *Officina musei* 6. Miskolc

Hoffmann Tamás

- 1989 Kóris Kálmán. In: *Gera Mihály* (szerk.) *A fénykép varázsa*. Bp. 345–349.

Kóris Kálmán

- 1905 Matyóföldi tüzelők és szénatartók. *NÉ* IV. 249–263.
1907 A kendermunka szerszámai a matyóknál. *NÉ* VI. 1–34.
1909 Jelentés néprajzi gyűjtésekről: A Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesület Évkönyve, 1906–1907. Miskolc, 52–57. *HOM* HTD 77.1931.7.
1950 Curriculum vitae. (kézirat) *HOM* NA Ltsz. 345.

Kunt Ernő

- 1979 ...Azok a gyerekek. Kóris Kálmán fotói. Kiállításvezető. Miskolc

Leszih Andor

- 1902 A múzeumról. *Miskolczi Napló*, 1902. augusztus 14.
1903 A múzeum matyószobája. *Miskolczi Napló*, 1903. július 21.
1904 A matyó népművészetéről. *Miskolczi Napló*, 1904. június 5.
1905 A múzeum néprajzi gyűjteményéről. *Miskolczi Napló*, 1905. június 18.
1905 A mi kincsünkről. *Miskolczi Napló*, 1905. március 25.

Szabadfalvi József

- 1974 75 éves a Herman Ottó Múzeum. *HOMKözl.* 13. 1–3.
1980 A néprajzi kutatás kezdetei a Borsod-Miskolczi Múzeumban. *HOMKözl.* 18. 76–83.

Szilágyi Miklós

- 1990 Szándékok és eredmények a vidéki múzeumok néprajzi gyűjteményeinek megalapozásában (1920 előtt). *Ethn.* CI. 1–50.

Vargáné Zalán Irén

- 1971 A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület kialakulása és fejlődése az első világháborúig. *HOMÉvk.* X. 169–208.

KÁLMÁN KÓRIS, GRÜNDER DER ETHNOGRAPHISCHEN SAMMLUNG DES MUSEUMS

Das Miskolcer Museum ist eine verhältnismäßig späte Institution der im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts auflodernden Gründungswelle von Museen, es wurde 1899 vom Borsod-Miskolcer Kulturverein ins Leben gerufen. Eins der sich am dynamischsten entwickelnden und populärsten Gebiete war Anfang des Jahrhunderts die ethnographische Sammlung. Das Profil dieser Sammlung bildete selbstverständlich die ethnographische Anschauung der Jahrhundertwende, das animierte Interesse an der Volkskultur und die Forschung der exponierten Volksgruppen.

Der Grundstein für die ethnographische Sammlung wurde 1903 durch eine Spende gelegt, als nämlich das zur Zeit des Millennium entdeckte, durch seine Volkskunst berühmt gewordene Matyótum, daß heißt die Stadt Mezökövesd dem Museum von Miskolc ein Zimmer schmuckvoller Einrichtungsgegenstände schenkte.

Die plangerechte ethnographische Sammlung ist mit dem Namen eines jungen Diplomlehrers, Kálmán Kóris verbunden. Über den widerspruchsvollen Lebensweg des aus einer Miskolcer Intellektuellenfamilie stammenden Kóris und sein konfliktbelastetes Leben, das von linksgerichteten sozialistischen Ansichten zur Emigration und auch nach der Rückkehr in die Heimat zu schweren Jahren führte, sind unsere Kenntnisse auch heute noch lückenhaft. Ohne Zweifel aber waren einige seiner erfolgreichsten und eine vielfältige Forscherqualität aufweisenden Jahre gerade mit der Begründung der ethnographischen Sammlung des Miskolcer Museums verbunden.

Kóris verfiel nicht der am Anfang des Jahrhunderts aufkommenden Mode an verzierten schönen Gegenständen, die auch bei der Auswahl der ethnographischen Matyógruppe eine Rolle spielte. Er achtete auch auf die archaischen Erscheinungen und lokalen Eigentümlichkeiten. Die Begeisterung und Konzeption des jungen Forschers spiegelte getreu die Verpflichtung gegenüber der Ethnographiewissenschaft am Anfang des Jahrhunderts, den Elan und das Verantwortungsbewußtsein wieder, womit die junge Wissenschaft, die Repräsentanten der „Volkskundenforschung“ sich bemühten, die Volkskultur auf die Ebene der nationalen Werte und Wissenschaft zu heben. Neben der praktischen Sammlungsarbeit beschäftigte sich Kóris auch lebhaft mit den theoretischen und methodischen Fragen der Ethnographie. Er formulierte das Wesentliche der museologischen Arbeit folgendermaßen: „Die Gegenstände sind nur Daten, aber ihr Sammeln kann nicht das Endziel unserer ethnographischen Arbeit darstellen.“ Einen besonders hervorragenden wissenschaftlichen Wert haben seine umfangreichen Fotos, auf denen er zahlreiche festliche und alltägliche Augenblicke des Volkslebens am Anfang des Jahrhunderts verewigte.

Die erste Zeitspanne nach der Gründung des Borsod-Miskolcer Museums war bis zu den Jahren des ersten Weltkrieges tatsächlich eine „Heldenzeit“, ein Jahrzehnt voll begeisterter und erfolgreicher Sammlungstätigkeit und wissenschaftlicher Organisationsarbeit. Hierbei spielte er eine hervorgehobene Rolle durch die Bewahrung der entschwindenden Erinnerungen und Werte der Volkskultur, sowie durch deren Bewußtmachung im öffentlichen Leben.

Márta Fügedi

A MŰTÁRGYVÉDELEM ÉS A RESTAURÁLÁS TÖRTÉNETÉHEZ A MISKOLCI MÚZEUMBAN (1899–1999)

KOVÁTS TIBOR

Megfelelő dokumentáció hiányában, illetve a források hézagossága miatt a restaurálás, konzerválás, műtárgyvédelem története nehezen összegezhető. Ez különösen a kezdeti időszakra érvényes. Annak ellenére igaz ez, hogy a műtárgyvédelem kérdése – jellegéből következően – szorosan összefügg a múzeum alapfunkciójával: a régiségek, műtárgyak gyűjtésével, megőrzésével, feldolgozásával. Története tehát szervesen kapcsolódik a múzeum történetéhez.

A 19. század végén ugyanaz az igény hozta létre a Miskolci Múzeumi Egyesületet is, mely az évszázad során a polgárságot, az értelmiséget a Magyar Nemzeti Múzeum és különböző vidéki múzeumok, múzeumegyesületek vagy helytörténeti társulatok egész sorának megalakításában inspirálta. A nemzeti ébredés olykor romantikus érzésein túl, a közeli térségben folytatott ásatások, illetve azok révén a természettudományos érdeklődés is a múzeum, a múzeumügy felé terelte a figyelmet. Ásatások, ajándékozások, vásárlások jellemezték a gyűjtőmunkát és ezek határozták meg a műtárgyvédelem első fázisát is. Az ásatások közül ebben a korszakban főleg az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékeit felszínre hozó feltárások sorát kell itt megemlíteni.¹

A Bársony-házi „szakócák” (1891), valamint a Miskolc Petőfi utcai ásatások a hazai őskőkor-kutatás kezdeteit jelentik. Azok kapcsán Herman Ottó az Avas-tetőn folytatott anyaggyűjtést. A Szeleta-barlangban 1906-tól kezdve 1947-ig több mint 10 ásatást végeztek. Fontos eredményeket produkált a Puskaporos kőfülke (1910–1914), a Lillafüred közelében lévő Háromkúti-barlang, majd a Büdöspeszt-barlang kutatása (1913–1927). A görömböly-tapolcai sziklaüreg (1928–1931 között), Subalyuk és a diósgyőr–tapolcai-barlang (1932), a Balla-völgyi sziklaüreg (Répáshuta határában 1937–1939), a Háromkúti barlang valamint a Mexikói barlang (Diósgyőr közelében) feltárása, illetve az ott előkerült leletek munkát adtak a restaurálás szakembereinek is. A század első évtizedéből datálható az első in-situ kiemelés és műtárgymentés, s külön említést érdemel a miskolci fűtőház mellett kiásott, három és fél méteres mamutagyar megmentése. Ez utóbbi Gálffy Ignác (Múzeumi Bizottság elnöke) nevéhez fűződik, aki 1906-tól 1940-ig volt a múzeum vezetője. Gálffynak tevékeny szerepe volt abban is, hogy a mezőkövesdi régi matyó néprajzi, népművészeti emlékeket begyűjtötték. Ez országos jelentőségű feladat volt, s lényegében megelőzte Mezőkövesd idegenforgalmi célú népművészeti felfedezését.²

A gyűjtések, vásárlások, ill. ajándékozás útján létrejött sokszínű gyűjtemény (természettudományi, régészeti, néprajzi, helytörténeti, képzőművészeti anyagok, valamint a könyvtár), feltételezett valamiféle gondoskodást a műtárgyak állapotáról. Ez kezdetben elsősorban tisztítást, fertőtlenítést, molyirtást stb. ill. – a régészeti kerámiák esetében –

¹ *Vértes László*: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Budapest, 1965.

² *Leszih Andor*: A „Borsod-Miskolci Múzeum” alapítói. HOMÉvk. II. 126.



1. kép. Mamutagyar kiemelése a miskolci fűtőháznál (1906)

mosást és ragasztást, restaurálást jelentett. Kezdetben ezek a beavatkozások feltehetően „hivatalsegédi” szinten zajlottak, a természettudósok ekkor már preparátorok bevonásával végezték a munkát.

A mamutagyar kiemelése, beszállítása feltehetően a Magyar Nemzeti Múzeum restaurátorainak segítségével történt (esetleg Baky Győző főrestaurátor is közreműködhetett). Az agyart később Megay Géza átitatta (acetonba áztatott celluloid film volt az anyaga) és ezzel megerősítette. A kiegészítést színezett gipsszel végezték.

Az első kiállítást 1902. október 26-án nyitották meg. A megjelent katalógus szerint 3252 tárgy került a tárolókba, posztamensekre és további háromezer maradt raktáron. Ez is sejteti a műtárgyvédelmi munka tudatos vagy ösztönös jelenlétét, hiszen ezeket a tárgyakat a kiállításra elő kellett készíteni, azok mosást, tisztítást, ragasztást, esetleg kiegészítést is igényeltek. 1938–39-ben kibővítik és átrendezik a kiállítást. Szemere Bertalan, Herman Ottó, Lévy József és a város történetírója, Szendrei János emlékei is gazdagítják az anyagot.³

*

Az első általam is ismert, műtárgyvédellel, konzerválással és restaurálással foglalkozó személy Megay Géza volt, aki múzeumi pályafutását Leszih Andor mellett kezdte. Múzeum iránti érdeklődése már iskolás korában is megnyilvánult. 1921-től 1930-ig önkéntes gyakornokként tevékenykedett, később preparátori (segédtiszi) állást kapott.

³ Herman Ottó Múzeum kiadványa, Miskolc, 1979. 7.

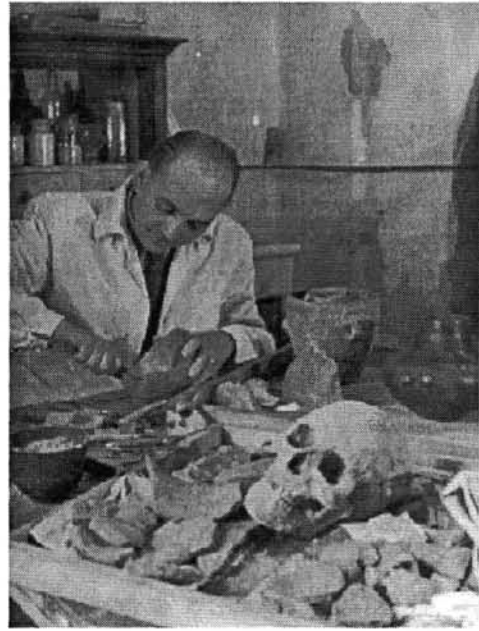
A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatói így jellemzik: Sokoldalú érdeklődésű, ügy- és tárgyszerető, szorgalmas, jeles technikai felkészültségű, kitűnő gyűjtőérzékű ember. Megtanult preparálni, konzerválni, fotózni, gyűjteni és ásatást vezetni. 1946–47-ben múzeumi tisztt, majd 1947–50 között múzeumi főtitkár volt. 1951–52-ben Vargha László igazgató mellett dolgozott, majd annak távozása után, megbízott igazgatóként Megay Gézát nevezték ki az intézmény élére. 1953 szeptemberétől Komáromy József lett a múzeum igazgatója, ezután Megay Géza – egészen 1963-ban bekövetkezett haláláig – muzeológusként dolgozott.⁴

A restaurátori szakma képezését Megay az 1947-ben rendezett restaurátori tanfolyamon szerezte meg. Ezt a kurzust a Magyar Nemzeti Múzeum szervezte, előadói között szerepelt Palotay Gertrúd, Radnóti Aladár, Kalmár János, Baky Győző a MNM főrestaurátora, Fél Edit, Nemeskéri János antropológus, Párducz Mihály régész, Sasvári Rezső, Vargha László, valamint Lovász József az Iparművészeti Múzeumból.

Ez a továbbképzés fontos állomás a restaurálás történetében. Azt a felismerést bizonyítja, hogy a múzeumoknak, gyűjteményeknek szükségük van olyan szakemberekre, akik a műtárgyvédelemmel, a konzerválással és restaurálással, valamint preparálással foglalkoznak. A tanfolyam hallgatói múzeumi ismereteket, néprajzi, régészeti, iparművészeti előadásokat, ásatástechnikai ismereteket, konzerválást, restaurálást, műtárgymásolást hallgathattak ill. tanulhattak. Megay Géza naplójából⁵ megtudhatjuk továbbá, hogy a hallgatók között – fővárosi és vidéki múzeumok munkatársai mellett – szobrász, festőművész, ötvösművész is volt. A résztvevők Aquincumból, Kaposvárról, Debrecenből, Keszthelyről jöttek.

Ez a tanfolyam nem csak az egyénnek adott lendületet a munkához, de előbbre vitte a restaurálás, a műtárgyvédelem egészének ügyét is. Restaurálási munkája mellett, néhány év múlva Megay Géza ismeretterjesztő előadásokat is tartott a restaurátori munka népszerűsítése érdekében.⁶

A jegyzetekből kitűnik, hogy pl. a fémtárgyak tisztítására és konzerválására – a hevítéses és paraffinos módszer mellett – már az elektrokémiai eljárásokat, a Kreffting-féle módszert is tanulták, ill. alkalmazták. Múzeumunkban az elektrokémiai tisztítás tárgyi feltételeit csak másfél évtized múlva sikerült megvalósítani.⁷



2. kép. Megay Géza restaurálás közben, 1957.
(Nagy Lajos felvétele)

⁴ Dobrossy István: Megay Géza élete és munkássága (1904–1963). HOMÉvk. XXVII. 419–430.

⁵ Megay Géza gyűjtőfüzetei. HOM 73.484.32.

⁶ Megay Géza: A Diósgyőri-Vasgyári Turistaegyesület szakosztálya részére 1950. ápr. 28-án a múzeumban tartott előadásról, címe: A múzeumi restaurátor tudományos műszaki munkássága. HOM 73.484.8.

⁷ A szerző megjegyzése



3. kép. Gajda Imre restaurátor, 1964.

A műtárgyállomány növekedése és a személyi feltételek alakulása lehetővé tette, hogy 1951-től egy újabb restaurátort foglalkoztassanak a miskolci múzeumban. Gajda Imre személyében találtak egy alkalmas embert, aki korábban a városnál dolgozott hivatalsegédként. Igazi ezermesterként értett a kőmunkákhoz és a kőművesmunkákhoz, asztalos-, fafaragó, lakatostevékenységekhez és – falusi származása révén – egyes népi foglalkozásokhoz, pl. a nádtető javításához is. Később írt dolgozatában erről be is számol.⁸ Ő is elvégezte a Magyar Nemzeti Múzeum által szervezett restaurátori alaptanfolyamot. Népi bútorokat, szerszámokat javított. A fémtárgyak egy részét hevítéses módszerrel rozsdátlanította, majd forró paraffin cerrezin oldatban főzte.

Lajos Árpád muzeológus kollégánktól, akinek szülei szücsök voltak, megtanulta a molytalanítást, a szücsök szörmekezelésének csinját-binját. Sok ásatáson, leletmentésen vett részt, vonzó-

dott a régészeti kerámiák restaurálásához. Kiváló érzéke volt a kerámiák válogatásához és restaurálásához. Keze nyomát régészeti edények sokasága őrzi. Különösen szerette a kora vaskori és bronzkori urnákat, igazi kihívás volt számára a sok-sok darabból álló, nagyméretű régészeti tárgy. Ő restaurálta a centeri ember alakú urnákat is. 1971-ig volt munkaviszonya a múzeummal. Nyugállományba vonulása után még néhány évig visszajárt dolgozni, elsősorban kerámiát restaurálni.

Időrendi sorrendben továbbhaladva magamról kell írnom néhány sort. 1963-tól dolgozom restaurátorként a múzeumban. Kapcsolatom az intézménnyel már középiskolás koromban kezdődött. Vonzódtam a néprajzhoz (Máday Gyula vezette ekkor a gimnázium néprajzi szakkörét, melynek tagja voltam), s így kerültem a múzeumba, a múzeumügy közelébe. Ekkorra már megismerkedtem Bodgál Ferencel és Megay Gézával; mindkét muzeológus patronálta a Földes Ferenc Gimnázium e szakkörét. Később mindketten bizalmukba fogadtak és támogatták jelentkezésemet, kezdeti lépéseimet. Megay Géza, „Géza bácsi” – mintha csak megérezte volna, hogy utódja akad valamilyen formában – a múzeumügy szeretetét és folytonosságát, a raktárak „titokzatosságát” és a tárgyak varázsát érzékeltette, mindezek szeretetét adta át rövid hátralévő életében. Bodgál Ferencel együtt számos gyűjtőútra mentünk, ill. sok-sok kiállítást rendeztünk közösen, ami nagy élmény volt, s ezek is kötődésem gyökereit jelenthetik.

A szükséges tanfolyamok elvégzése után – mivel a kerámiát ekkor még Gajda Imre restaurálta –, én a többi műtárgyra, elsősorban fa- és fémtárgyak konzerválására és restaurálására szakosodtam. Egy korszerűbb munkahely, egy valódi laboratórium kialakításához kezdtem. Ezt az elképzelést akkori igazgatóm, Komáromy József is támogatta. Min-

⁸ Gajda Imre: Nádtetőjavítás munkálatai (Kézirat)

dez egybeesett azzal a szándékkal, melyet a Központi Technológiai Csoport vezetője, Némethi Endre képviselt: a múzeumi laboratóriumok kialakításával és fejlesztésével kívánták megteremteni a műtárgyvédelem vidéki bázisait.

Központi keretből sikerült beszerezni néhány laboratóriumi felszerelést, illetve eszközöket, így pl. savazófülkét, egyenirányítót az elektrolizáláshoz, szárítót, desztilláló készüléket stb. (A laboratóriumok végső formáját csak a Görgény utcai új múzeumépületbe való költözést követően tudtuk kialakítani.) Közben folytattam tanulmányaimat: előbb középfokú fémrestauratori tanfolyamra jártam, majd 1976-tól a Képzőművészeti Főiskolára, ahol 1981-ben megszereztem a diplomát közgyűjteményi tárgyrestaurátorként. A hetvenes években csoportvezetőként, majd – a diploma megszerzése után – osztályvezetőként dolgoztam, szerveztem, vezettem és koordináltam restauratori tevékenységünket, a megyei múzeumi szervezet műtárgyvédelmi munkáit, több mint tíz éven át.

Restaurátorként elsősorban az ásatásokból előkerült régészeti fémanyagokkal foglalkoztam. 1983-ban megszereztem a Magyar Képzőművészeti Alap tagságát. Tagja vagyok a Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület műtárgyvédelmi szakosztályának, valamint a Magyar Restaurátor Kamarának. 1994-től tanítok műtárgyvédelmet a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszékén.

Tovább folytatva a történeti áttekintést, 1963-ban készült el a múzeum papszeri öreg épületében az állandó kiállítás. Ez a bemutatott tárgyak újrakonzerválását jelentette. Később – az emeleti szint leszakadása miatt – jelentős műtárgymozgatás, költöztetés, majd néhány év múlva új raktárakba való elhelyezés következett. Ez a tárgyak újrakonzerválását is igényelte, külső és belső erők mozgósításával.

1969-ben került a múzeumba Abonyi Judit porcelánfestő. A kerámia restaurálását Gajda Imre mellett sajátította el, illetve ő is elvégezte a szükséges alaptanfolyamot. Elsősorban kerámiát restaurált, de részt vett a konzerválásokban, a kiállítások szervizmunkáinál, ill. kiállítások rendezésében is. Régészeti kerámiarestaurálásai figyelemre méltóak.

A megyei múzeumi hálózat bővülése szükségképpen magával hozta a restauratori létszám növekedését is. Így került hozzánk Hegyi Péter rajztanár, aki elsősorban a néprajzi bútorok, faanyagok iránt érdeklődött, ill. a kiállítások rendezésébe kapcsolódott be. 1971-től 1977-ig volt múzeumunk munkatársa. A tardi, a mezőkövesdi és a komlóskai tájházak tárgyainak konzerválásánál és restaurálásánál, ill. azok berendezési munkáinál tevékenykedett. Részt vett a mezőkövesdi gépmúzeum néprajzi anyagának konzerválásában is.

A diósgyőri vár bevonása a megyei múzeumi hálózatba szintén számos személyi változással, a restauratori létszám bővülésével járt. 1974-ben vette át múzeumunk gyűjteménykezelőként Bakó Ádámné (Román Zsuzsát). A műtárgyak iránti érdeke, szeretete, manuális készsége arra inspirálta, hogy aktívabb kapcsolatba kerüljön a tárgyakkal és restaurátorként folytassa múzeumi pályafutását. Fontossá vált a restauratori munka specializációja, szakágankénti felosztása: ehhez az elképzeléshez kapcsolódott az ő szakmai érdeklődése a textilek iránt. A Képzőművészeti Főiskolán 1988-ban szerzett diplomát textil szakon, így a kialakult restaurátor osztályon önállóan dolgozhatott, dolgozik mai napig is aktívan.

Hasonló indíttatással került hozzánk 1978-tól Bánfalvy Ferenc: néprajzi gyűjteménykezelői munkaköréből, a néprajz iránt érdeklődőként jutott a restaurátorok közé. Működési területét a néprajzi fa tárgyak, népi bútorok, eszközök, a történeti bútorok (stílbútorok), ill. régészeti faanyagok konzerválása és restaurálása körében jelölte ki. Ez irányú felkészültségét restauratori alaptanfolyamon, később a Felsőfokú Szakrestauratori

(fa) képzés keretében tökéletesítette. Munkáját a megelőző konzerválás, a fatárgyak, ill. bútorok restaurálása, kiegészítése jelenti, napjainkban is aktív munkatársunk.

Bistey László 1978–1990 között dolgozott restaurátor osztályunkon. A néprajzi faanyagok, a megelőző konzerválás volt a fő területe. Az alaptanfolyam elvégzése után diplomát szerzett Debrecenben kémia szakon. Ezt a felkészültségét kitűnően tudta hasznosítani az említett konzerválási és restaurátori munkák során. Ebben az időben több tájházzal és vidéki műemlékekkel gyarapodott megyei hálózatunk. A kihelyezett gyűjteményi anyagok, illetve a kiállításokon bemutatott tárgyak rendszeres tisztítást, karbantartást, szükség esetén újrakonzerválást is igényeltek. A látszólag megnövekedett restaurátori létszám sem volt elegendő a feladat maradéktalan elvégzésére.

A régész munkatársak létszámbeli megerősödése, az ásatási munkák megszaporo-
dása egyre több leletet eredményezett. Ezeknek az elsősorban kerámiaanyagoknak a feldolgozásához újabb kerámiarestaurátorra volt szükség. Bányi Judit 1984-től segíti ezt a munkát. Porcelánfestőként került hozzánk, majd a szükséges tanfolyam elvégzése után restaurátorként dolgozik. A régészeti cserepek mellett a néprajzi- és történeti kerámiatár-
gyak, fajanszok és porcelánok restaurálását végzi. 1994-ben végzett a Felsőfokú Szak-
restaurátor képzés kerámia szakán. Diplomamunkája egy csiszolt aranyozott üvegkehely
restaurálása volt. Jelenleg is aktív munkatársunk.

Okruzsnaja Irina festőrestaurátor a Képzőművészeti Főiskola elvégzése után né-
hány évig a Magyar Nemzeti Galériában dolgozott. 1979 óta múzeumunk képgyűjtemé-
nyének restaurátora. Fő területe a klasszikus festői technikák és az ikonok restaurálása.
1996-ban tanulmányutat tett Vologdába, hogy az ikonrestaurálás terén szakmai tapasza-
latokkal bővítse ismereteit. Jelenleg is munkatársunk.

Végül néhány munkánkról adok vázlatos áttekintést.

Régészeti anyagok konzerválása és restaurálása

- Boldogkői vár anyagának restaurálása (Kemenczei Tibor régész vezetésével);
- Diósgyőri vár fémanyagának újrakonzerválása;
- Edelényi földvár anyagának restaurálása;
- Karosi honfoglalás kori leletek konzerválása és restaurálása
(10 év ásatási anyagainak feldolgozása);

In situ kiemelések (Csoportmunkával járó komplex feladatok):

– *Kazincbarcikai vasolvasztó kemence kiemelése*, Gádor Judit régész részére. A ki-
emelést Báthy Géza, Szarvas László és Szabó László vezetésével, közreműködésével
végezték.

– *2 db vasolvasztó kemence*, Wolf Mária régész részére. Jelenleg az Ózdi Kohá-
szati Múzeumban láthatók. A munkát Bistey László, Bánfalvy Ferenc és Kováts Tibor
végezte.

– *Kelta kerámiaégető kemence*, Wolf Mária régész részére. Jelenleg a papszeri ki-
állítóterben látható. A munkát Bányi Judit, Bánfalvy Ferenc és Kováts Tibor bonyolítot-
ta.

– *Avar lócsontváz*, Lovász Emese régész részére. Jelenleg a Görgény utcai központi
épületben látható. A munkát Bányi Judit, Bánfalvy Ferenc és Kováts Tibor végezte.

Tájházak műtárgyanyagának konzerválása és restaurálása

Mezőkövesd: három tájház. Tard, Boldogkőváralja, Gönc – Huszita-ház, Füzér,
Komlóska, Sály, Cserépváralja.

Iparművészeti tárgyak restaurálása

Ortodox Múzeum anyaga
Sárospataki Katolikus egyházgyűjtemény anyagából
Helytörténeti tárgyak

Kiállításrendezés

A múzeumi tárgy „életében”, ill. a múzeumi dolgozók számára fontos pillanat az, amikor egy tárgy kiállításra kerül (egzisztál a térben). Ma már ezt a folyamatot önálló kiállításrendezők végzik, de most is fontos az, hogy a műtárgy optimális környezetét műtárgyvédelmi szakemberek, restaurátorok biztosítsák. (Régebben magát a kiállítás technikai és formai megjelenítését, rendezését is a restaurátorok végezték.) Néhány ezek közül.

Vándor- és időszakos kiállítások:

Mátyás és kora reneszánsz kiállítás – Kossuth utca
25 éves felszabadulási jubileumi kiállítás – Kossuth utca
Kazincbarcika Miskolcon – Miskolci Galéria, Déryné utca
Miskolc bemutatkozik Budapesten – kiállítás, rendezvénysorozat

Fotó- és képzőművészeti kiállítások

Műtárgyvédelmi kiállítás – Kossuth utca
Tokaj, Pácin, Szerencs, Sátoraljaújhely (állandó kiállítás)
Domján-ház, Sárospatak
Két állandó kiállítás – Papszer
Honfoglalás – millenniumi kiállítás

A műtárgyak környezetéért tett intézkedések:

Történeti raktár kialakítása konzerválása (Bodó Sándor muzeológus vezetésével).
Régészeti raktár kialakítása (Kemenczei Tibor régész vezetésével).
Néprajzi raktár kialakítása (Lajos Árpád, Bodgál Ferenc néprajzosok vezetésével).
Kőtár kialakítása (Gádor Judit régész vezetésével).
Az átköltözés után (Görgey A. utca) raktárak, kiállítóterek klimatikus viszonyainak javítása (UV fóliázás, párologtatók beszerzése stb.).

ZUR GESCHICHTE DES KUNSTGEGENSTANDSCHUTZES UND DER RESTAURIERUNG IM MISKOLCER MUSEUM (1899–1999)

Der Verfasser der Studie, der seit 1963 Restaurator des Ottó Herman Museums ist, bemüht sich trotz der geringen und mangelhaften Quellen die Historie der Tätigkeit des Kunstgegenstandschutzes in der sein Zentenarium feiernden Institution darzustellen. Er weist darauf hin, daß diese Tätigkeit in den Anfängen auf einem sehr niedrigen Niveau stand und, daß in den Jahren 1930–40 landesweit bewußte Anstrengungen unternommen wurden, um die Grundausbildung der Restauratoren der provinziellen Museen zu organisieren. Die ersten Restauratoren gelangten allerdings zumeist auf autodidakte

Weise und nur sehr schwer in den Besitz der grundlegenden Kenntnisse und die Restaurierung wurde erst im vergangenen halben Jahrhundert zu einer selbstständigen Museumswissenschaft. In seiner Schrift berichtet er über die im Miskolcer Museum verrichteten Arbeiten und stellt die Tätigkeit, den Lebensweg der dabei mitwirkenden – ehemaligen und heutigen – Mitarbeiter dar.

Tibor Kováts

A MÚZEUMBARÁTOK KÖREINEK JELENTŐSÉGE A SZÁZÉVES MISKOLCI MÚZEUM ÉLETÉBEN

DANKÓ IMRE

A centenáriumi ünnepelő miskolci múzeum életének számottevő tényezője volt mindig és a jelenben is az, a múzeumbarátok különböző nevek alatt működő közössége. Az elmúlt évszázadban ezt a közösséget, ennek szervezeti formáját, tevékenységének lényegét tekintve két, egymástól eléggé jól elválasztható részre oszthatjuk. Az első rész a *Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület* időszaka volt, és a múzeum-alapítás, múzeumszervezés célkitűzése mellett a reprezentatív-protokoll szervezés, a közigazgatási beágyazottság jellemezte. 1894-ben alakult meg a *Borsod-Miskolczi Közművelődési Egyesület*, amely öt évvel később, 1899-ben bővült, számos más korábbi közművelődési-múzeumi egyesület (1868: *Nagykálló*, Szabolcs megyei Régészeti Egyesület. 1892-ben *Nyíregyházára* költözött, múzeuma is volt, vezető egyénisége: *Jósa András*. 1871: *Nagyvárad*, Biharmegyei- és Nagyváradai Régészeti- és Történelmi Egylet. Múzeuma is volt, *Karácsonyi János*, *Bunyitay Vince*, *Ipolyi Arnold* voltak vezéregyéniségei. 1872: *Szombathely*, Vasmegeyi Régészeti Egylet. 1899-től Vasmegeyi Kultúregyesület néven működött és múzeummal is rendelkezett. 1873: *Székesfehérvár*, Történeti- és Régészeti Egylet. 1910-től Fejérvármegyei- és Székesfehérvári Múzeumegyesület. 1874: *Gyula*, Békésvármegyei Régészeti- és Művelődéstörténeti Társulat, 1895-től Békésvármegyei Közművelődési Egyesület. *Haán Lajos*, *Karácsonyi János*, *Mogyoróssy János* voltak vezéregyéniségei. Mogyoróssy János ennek az egyesületnek adta 1865-ben alapított múzeumát. 1880: *Déva*, Hunyadmegyei Történelmi- és Régészeti Társulat. Múzeuma is volt. Vezéregyéniségei voltak: *Téglás Gábor*, *Veress Endre*, *Mailand Oszkár* stb.) Mintájára múzeumi egyesületté is (akár kifejezték elnevezéseikben ezt, akár nem) bővült: *Borsod-Miskolczi Közművelődési- és Múzeum Egyesület*. A bővítést az magyarázta, hogy az Egyesület 1899-ben indítványozta a megyei és a városi hatóságoknál a múzeumalapítást-szervezést. Az indítvány meghallgatásra talált és 1899-ben, tehát még, vagy már az indítvány évében megalapították a Borsod-Miskolczi Múzeumot.¹

A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeumi Egyesület, illetve az 1899-ben alapított *Múzeum* életéről meglehetősen jól, adatgazdagon tájékozódhatunk a Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület rendszeresen megjelent *Évkönyveiből*.² Illetve az ezek alapján *Szendrei János* által 1910–1911-ben megírt városmonográfia Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület című fejezetéből, ami azután sok további feldolgozás, ismertetés alapja, legfőbb forrása lett.³

Arra nézve, hogy az Egyesület közigazgatási beágyazottság és reprezentatív-protokolláris egylet volt és befolyásos tagjai, dísz-, tiszteleti, pártfogó tagjai a maguk lehetőségei szerint támogatták a múzeumot, illetve mindenekelőtt létrehozták, mi sem

1 *Leszih A.*, 1955. 2–6.

2 *Tóth L.–Viga Gy.*, 1978. 16–22.

3 *Szendrei J.*, 1911. 610–636.

jobb bizonyíték, mint az alapító tagok,⁴ a pártoló tagok⁵ nagy figyelemmel való kísérése, névsoraik időnkénti újra és újra való közlése. Természetesen gondosan számon tartották a közönséges tagokat is; a tagok névsorait is lehetőleg évenként közölték, mint például 1906–1907-ben is.⁶

Az Egyesület 1893-ban eléggé szerény körülmények között kezdte meg működését 25 alapító és 400 pártoló taggal. Azonban – főleg a pártoló tagok hozzáállása következtében – műsoros estélyek és hangversenyek rendezésével rövid idő alatt megerősödött, ismertté, sőt népszerűvé vált, miközben tevékenysége is sokoldalúbbá fejlődött. Annyira, hogy öt-hat év múlva újjá kellett az Egyesületet szervezni. Erre 1899-ben került sor, amikor is új alapszabályt dolgoztak ki és fogadtak el. Eszerint az Egyletnek *alapító, tiszteletbeli, rendes és pártoló tagjai* voltak. A rendes, vagy „működő”, tehát a tényleges munkát végző tagok számát 100 főben határozták meg. Az Egylet tényleges munkáját 3 bizottságban (szakosztályban) végezték: az irodalmi és szépnevelési, a könyvtári és műzeumi, végül a zenei bizottságban.

Az újjáalakult Egyesületnek 1899-ben 51 alapító, valamint 335 pártoló tagja volt. Az alapító és pártoló tagok nem tartoztak egyik bizottsághoz se, de bármelyik bizottság munkájában természetesen részt vehettek. Az alapító tagok között jogi személyek is előfordulhattak, mint például, mindjárt az indulásnál is a legnagyobb támogatással (3193 Kr) a budapesti Borsodi Kör. A Borsodi Kör feltűnésében annak a későbbiekben mindvégig, napjainkban is meglévő célkitűzésnek lehetünk a tanúi, hogy a múzeumbaráti szervezetek egyik patrióta feladatának tartották az idegenbe szakadtak számon tartását, velük a kapcsolatteremtést és -tartást.

Az alapító, illetve a pártoló tagokból telt ki az Egyesület tisztkara, eleve abban bízva, hogy fontos munkakörük, tekintélyük lehetőséget biztosít számukra az Egyesület, illetve az Egyesület intézményei, így a múzeum támogatására. Természetesen több olyan tisztségviselő is volt, aki saját művelődési illetve tudományos, vagy művészi-művészeti igényei kielégítése végett is jelentős mértékben és módon támogatta az Egyesületet és rajta keresztül a múzeumügyet. Elnök volt *Tarnay Gyula* alispán (a megye részéről) és *Soltész Nagy Kálmán* királyi tanácsos, polgármester (a város részéről). Induláskor a főtitkári tisztelet nem töltötték be, viszont főjegyző volt *dr. Kovács Gábor*, főpénztárnok. Az irodalmi- és szépnevelési bizottság elnökévé *dr. Markó Lászlót* választották, míg a könyvtári-múzeumi bizottság elnöke *Petró József* lett. Nagy gondot fordítottak a bizottságok rendes tagjainak nyilvános számon tartására és felsorolására is. Már 1900-ban közreadták mind az irodalmi, mind pedig a bennünket ezúttal jobban érdeklő múzeumi bizottság rendes tagjainak névsorát.⁷ Az Egyesület, de főleg a bizottságok tagjai neveinek közreadása nyilvánvalóan jól átgondolt pedagógiai, de egyben a múzeumi tevékenységet előmozdító propagandacélokat követett. Igazolva azt, hogy a miskolci múzeum-alapításból-múzeumszervezésből, ha akadt is egy-két arisztokrata, a polgárság vette ki igazán a részét.

Ezekből a névsorokból az is megállapítható, hogy Miskolcon is, mint annyi más helyén az országnak, a világra szóló millenniumi ünnepek, az egyes helységek, megyék bekapcsolódása a központi, az országos ünnepekbe irányította rá a figyelmet a helyi történeti, művészeti emlékek felderítésének, összegyűjtésének fontosságára, illetve

4 Alapító tagok. BMKMEÉvk. 1900. 5–12.

5 Pártoló tagok. BMKMEÉvk. 1900. 6–10.

6 A BMKME tagjai. BMKMEÉvk. 1907. 68–72.

7 Az Irodalmi Bizottság tagjai. BMKMEÉvk. 1900. 13–14. – A Múzeumi Bizottság tagjai. BMKMEÉvk. 1900. 15–16.

az ezen a téren mutatkozó hiányosságokra. Leginkább a múzeumi tevékenység hiányai felé fordult a figyelem. Nemcsak ezekből a névsorokból, hanem az Egyesület sok más emlékéből is kitetszően, elmondható, hogy a Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület egészének, de különösen múzeumi bizottságának a századfordulón az volt a fő feladata, hogy megteremtse a megszervezendő múzeum kereteit, hogy a múzeum számára épületről, vagy legalábbis megfelelő helyiségekről gondoskodják, hogy a kibontakozáshoz megszerezze és biztosítsa mind a megye, mind a város évi rendszeres anyagi támogatását s legfőbbképpen az, hogy hatalmas gyűjtőtevékenységbe fogjon (ásatásokat végeztesen, ajándékokat, adományokat, hagyatékokat hajtson fel és fogadjon el), hogy felhívja az egyes szakterületek és azok kiváló, országosan ismert szakemberei figyelmét a miskolci-borsodi kutatási, gyűjtési, feldolgozási lehetőségekre (*Balázs Béla régész, Cholnoky Jenő, Herman Ottó, Kadić Ottokár, Lázár Béla, Papp Károly* geológus, *Vikár Béla* stb.). A múzeumszervezési munkálatokban az Egyesület különösen három miskolci társadalmi szervezettel működött együtt: a *Miskolczi Nemzeti Casinóval*, a *Miskolczi Polgáregylettel* és a *Miskolczi Daláregylettel*. Az Egyesület egészének, de a Múzeumi Bizottság és a Múzeum közművelődési munkájának is állandó és lelkes résztvevője volt *Frölichné Kaffka Margit* és *Lévay József* is.

El lehet mondani, hogy a lelkes múzeumszervezési munkának és belőle kiemelten a gyűjtésnek viszonylag hamarosan megmutatkoztak az eredményei. Nemcsak abban, hogy sikerült létrehozni egy nem is akármilyen gyűjteményt, nagyrészt ajándékozás, hagyatékozás révén, hanem abban is, hogy a múzeumügyet és a hozzá tartozó, tőle elválaszthatatlan tudományos és közművelődési tevékenységet, mint elemi társadalmi szükségyszerűséget el tudták fogadtatni a közönséggel, a közvéleménnyel.⁸ Nemcsak a közönséggel tudták elfogadtatni magukat, célkitűzéseiket, munkájukat, hanem 1900-ban a *Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségével* is, ami érdemesnek tartotta a miskolci múzeumkezdeményezést rendszeres minisztériumi támogatásra ajánlani. Erre az ajánlásra jó alapot szolgáltatott *Molnár József* múzeumőr „hatalmasnak” minősített múzeumismertetése (A Borsod-Miskolczi Múzeum ismertető katalógusa. Miskolcz, 1902. 108 p.). Muzeológiai tevékenységükkel irányt is tudtak mutatni egyes kiváló, érdeklődő fiatal embereknek, jövőjüket illetően. Mint például a kimondottan polgári, sőt kispolgári származású *Leszih Andornak* is, aki érettségije után hosszú ideig, mint „díjtalan gyakornok” dolgozott (1901-től) a kialakuló, dinamikus fejlődő miskolci múzeumban, illetve a múzeumot létrehozó, majd istápoló Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesületben. *Leszih Andor* igen jól kihasználta önképzésre az Egyesületet, illetve a mind jobban kibontakozó múzeum adta lehetőségeket. Már mint elismert „múzeumi szakember” vett részt 1908-ban a híres kolozsvári, *Pósta Béla* régészprofesszor vezette muzeológiai tanfolyamon.⁹ *Deák Gábor* Leszih Andorról szóló terjedelmes emlékezésében – ami, mint életrajzi kismonográfia is megállja a helyét – helyesen mutatott rá arra, hogy ezen a kolozsvári tanfolyamon, mely a századforduló szakemberek nélküli magyar múzeumait volt hivatva szakemberekkel ellátni, Leszih Andor nemcsak „szakmát tanult”, hanem az ott összegyűlt törekvő, szorgalmas és tudós társaitól, mint ösztönző közösségtől is rendkívül sokat kapott.¹⁰ Mindenekelőtt a múzeumügy önzetlen szolgálatára való törekvés nagy közösségi élményén keresztül a szakmai tájékozódás és elmélyülés követelményét. Valamint annak tudatos vágyát, hogy munkahelyén mindent megtegyen egy ilyen, a múzeumügyet széles körben népszerűsíteni kész és képes, a kérdéses mú-

⁸ *Vargáné Zalán I.*, 1971. 169–208.

⁹ *Deák G.*, 1988. 409–417.; *Bodgál F.*, 1958. 21–22.

¹⁰ *Deák G.*, 1988. 410.

zeum fejlődésének és fejlesztésének társadalmi hátteret biztosítani kívánó közösség létrehozására, vagy továbbfejlesztésére. A kolozsvári tanfolyamon részt vettek önmaguk alkottak egyfajta „múzeumbaráti kört”, hogy azután odahaza, munkahelyeiken kapcsolódjanak be a munkába.

Itt, ennél a résznél kell kitérnünk egy, a Borsod-Miskolczi Könyvtár-Múzeumi Egyesületnél is meglévő körülményre. Arra tudniillik, hogy mind a megyék, mind pedig a városok vezetőinek, vezetőik egy részének megnyerése a múzeumügy fejlesztése számára – még a legjobb esetben sem – hozta meg a kívánt, vagy remélt eredményeket. Bízvást elmondhatjuk, a legnagyobb tisztelettel az Egyesület vezetését elvállaló, a múzeumügyért kiálló „főtisztviselők” iránt, hogy magának a múzeumügy propagálásának, a múzeum fejlesztésének tekintetében nem ők játszották a főszerepet. Még akkor sem, ha esetleges jelentős műtárgyadományaikkal, vagy pénz- stb. juttatásaikkal ténylegesen és számottevő módon lendítettek a kérdéses múzeum kibontakozásán. Mint például Miskolcon, a miskolci múzeum esetében *gróf Szirmay Alfréd, gróf Szirmay Vilmos, báró Seckendorf Hermann, báró Vay Elemér, Lánczy Leó, Bettalli Oszkár* ezredes is, hogy csak a legnevesebbeket említsük. Hanem a majd mindenütt feltűnt néhány aktív, lelkes, általában fiatalember, legtöbb esetben maguk is a helytörténet, a komplex helytörténet munkásai, autodidakta „muzeológusok”, akik tanulva tanítottak, rengeteget gyűjtöttek, általában kimagasló szereplői voltak a helyi kulturális közéletnek. Ilyen szemszögből és így nézve a dolgokat azt mondhatjuk, hogy a Borsod-Miskolczi Múzeum lelke, a Borsod-Miskolczi Múzeum tényleges megalapítója, az első múzeumőr *Molnár József* mellett tanítványa, *Leszih Andor* volt.¹¹

Leszih Andornak, ahogy az a fentebb említett munkatársi nekrológból is megállapítható, attól a pillanattól kezdve, hogy *Molnár József* 1905 júliusában tisztétől megvált és helyébe megválasztották múzeumőrnek a Borsod-Miskolczi Múzeumba, rendkívül sokrétű munkát kellett ellátnia. S nemcsak akkor, hanem közel ötvenéves múzeumi tevékenysége során mindvégig. Mindenekelőtt múzeumszervezői és múzeumvezetői munkájáról kell megemlékeznünk. Kiemelve, hogy 1920–1921-ben elérte, a múzeumot elkülönítették a Közművelődési Egyesulettől és mint önálló intézményt sikerült „Miskolcz városa” irányítása alá juttatni. Elismeréssel kell szólnunk arról is, hogy 1930-ban sikerült múzeumi célra megszereznie és berendeznie a középkori iskolaépületet. Széles körű gyűjtőtevékenységének az az eredménye, hogy a mind gazdagabb és sokrétűbb gyűjtemény lehetővé tette számára nagyszámú kiállítás rendezését. Számos időszak kiállítás mellett oroszlanrésze volt 1902-ben az első állandó kiállítás megrendezésében. Hasonlóképpen ő rendezte azután az 1927. évi, majd pedig az 1938/1939. évi állandó kiállításokat is.

Múzeumszervezői munkái között kell szólnunk arról is, hogy lelkén viselte az utánpótlás nevelését. Tudjuk, hogy a régi miskolci múzeum másik jeles egyéniségének, az életmozzanataiban hozzá annyira hasonló *Megay Gézának* (1904–1963) az útját is ő egyengette. „*Leszih Andor* múzeumigazgató vezette be a muzeológia alakuló szakágába”.¹² Jelentős arról is megemlékeznünk, hogy miután a múzeumot „leválasztotta” a Borsod-Miskolczi Közművelődési Egyesületről, az intézményt szélesebb keretbe, biztonságosabb intézményi rendszerbe juttatta, mindjárt érezte a múzeum, a múzeumi munka megfelelő társadalmi hátterének hiányát. Hiányolta a társadalmi támogatottságot, a múzeum munkája iránti érdeklődést, a múzeummal, a muzeológiával rokonszenvezők

¹¹ Leszih Andor (1880–1963). HOMKözl. 7. 1966. 71.

¹² Lajos Á., 1966. 71–73.

valamiféle intézményét. Ezért azután – példát mutatva sok, csak a század 60-as, 70-es éveiben alakuló-szerveződő múzeumbaráti körnek – 1929-ben megalakította a *Múzeumpártoló Egyesületet*. Hangsúlyoznunk kell, hogy az Egyesület nevéből hiányzott a „múzeumbarát”, a „múzeumbarátok” kifejezés. Jelül annak, hogy még 1929-ben sem beszéltek múzeumbarátokról, még kevésbé múzeumbaráti körökről, egyesületekről. Az elnevezésekben az tükröződik, hogy múzeumbarátokról, múzeumbaráti szervezetekről; általában körökről csak az 1950–1960-as évek fordulójától beszélhetünk, hogy minden más kifejezés – mint ebben az esetben a „múzeumpártoló” – 1945-öt megelőző időkből volt használatos. Radikális elvetésükkel azt akarták kifejezésre juttatni, hogy az 1949-ben államosított múzeumok mellett tevékenykedő múzeumszeretők, támogatók, a múzeumokkal rokonszenvezők, a múzeumok munkája iránt sajátosan érdeklődők különösebben nem szervezett csoportjai nem olyan közhatóságilag, illetve a hivatalos felügyeleti szerv által alakított, pártfogolt szervezetek, mint amilyenek a korábban, különböző nevekben ismert „múzeumi egyesületek” voltak, hanem laza önkéntes szerveződések.

Leszih lépésével természetesen nem szakadt meg a kapcsolat a Közművelődési Egyesülettel: továbbra is igényelte a Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület támogatását és évkönyveiben adott lehetőséget a múzeumi munka népszerűsítésére, mint például az 1906–1907. évi évkönyveiben is.¹³ Leszihnek azonban nem volt elég ez a lehetőség, a Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület évkönyveinek hasábjait szűkösen találta és a miskolci múzeumügy népszerűsítésére igen kiterjedt formában igénybe vette a miskolci helyi sajtót is. A *Miskolczi Napló* című veretes napilap sorra közölte muzeológiai cikkeit, mint például 1902-ben is általában a múzeumról és újításként az akkoriban megalakított „néprajzi osztály”-ról szólót.¹⁴ Ez a „néprajzi osztály” bővebb kifejtést is érdemelt. Ezért írta meg és adatta ki Leszih a múzeum néprajzi gyűjteményét ismertető cikkét a *Miskolczi Napló*-ban.¹⁵ Más vonatkozásban pedig arra törekedett, hogy létrehozza Borsod megye és Miskolc városa első tudományos közlönyét is, a maga és munkatársai tudományos dolgozatainak közlésére. Részt vett a rövid életű (1926–1927) *Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolcz Város- és Borsodmegye Múltjából* című folyóirat előkészületi munkálataiban, majd pedig szerkesztésében is.¹⁶ Ez a folyóirat azonban nem volt életképes és hamarosan, hét száma megjelenése után, 1928 elején megszűnt. A *Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolcz Város és Borsod Vármegye Múltjából* megszűnése is nagyban hozzájárult egyrészt ahhoz, hogy Leszih Andor írásainak nagy része kiadatlan, kéziratban maradt, másrészt pedig ahhoz, hogy kisebb lélegzetű, közművelődési célokot szolgáló és egyben a miskolci múzeumügyet népszerűsítő írásai, cikkei az 1920-as évek második felétől kezdődően nagy számban a miskolci újságokban, napilapokban jelentek meg.¹⁷ Egyébként a Múzpártoló Egyesület az akkor szokásos és hagyományos módon hangversenyekkel, felolvasó ülésekkel, pályázatok – ma azt mondanánk, hogy helytörténeti, vagy honismereti pályázatok – megszervezésével és lebonyolításával tartotta életben a miskolci múzeumügy iránti érdeklődést. Eleinte, 1900 után, a közművelődési tevékenységet részben a *Szabad Lyceum* és a budapesti *Urániai Tudós Színház* közreműködésével végezték. Ennek a közművelődési tevékenységnek az eredményességéről ellentmondó adataink vannak. Leszih Andor – hogy úgy mondjuk: hivatalosan – kielégítő, sőt szép eredményekről

13 A Múzeumi Bizottság Jelentése. BMKMEÉvk. 1906–1907. 27–39.

14 Leszih A., 1902.

15 Leszih A., 1905.

16 Dankó I., 1972. 103–107.; Fülöp A., 1964. 141.

17 Deák G., 1988. 414.

beszélt és számolt be több alkalommal és több helyen. Ő is, mint oly sokan mások, 1900-at az egyik legjelentősebb, ha nem a legjelentősebb évnek tartotta a miskolci múzeumügy életében. Szendrei is azt írta, hogy: „Ez évben (1900) kitűnően működött a múzeumi bizottság. Elhatározta, hogy a fősúlyt az archeológiai leletek gyűjtésére fekteti, miután a többi szakosztályhoz tartozó tárgyak kevésbé vannak az elkallódás veszélyének kitéve.”¹⁸ Ez a „jó esztendő” sarkallta az Egyesületet, illetve a múzeumi bizottságot, hogy 1903-ban és 1904-ben erőteljes tagtoborzásba kezdjen. 1903-ban a pártoló tagok száma 549, az alapítóké 61 és a rendes tagoké 71; azaz a tagok száma összesen 681 volt. A taglétszám 1904-ben 186 fővel gyarapodott és így 767 főre rúgott. Érdekesen a tagok számához hozzászámoltak 388 családtagot is, akikkel együtt azután 1155 taglétszámot mutattak ki. Ez az impozáns, mondhatni, hogy rendkívüli nagy érdeklődésre mutató taglétszám a múzeum gyűjteményeinek erőteljes gyarapodásában is megmutatkozott. 1908-ban a régiségtárban 3516, az éremtárban 6391, a képtárban 77, a néprajzi tárban 655, a természetrajzi tárban 6237, a könyvtárban 2200, a segédkönyvtárban 531, a levéltárban 2153 darab műtárgyat mutattak ki. Azaz mindenképpen egy jelentős, 21 760 darabból álló múzeumi gyűjteményről adtak számot. (Itt meg kell jegyeznünk, hogy a közölt adatokból, illetve azok csoportosításából is kitűnően, eredetileg a Könyvtárat és a múzeumot együtt kezelték. A múzeumot csak 1949-ben sikerült a Könyvtártól elkülöníteni.) Olyan gyűjteményről, amelyben az akkori közeljövőben a már említett *Megay Géza*, illetve *Kóris Kálmán* néprajzos, *Buday József* botanikus és *Gálffy Ignác* régész tevékenysége révén az első világháború idejére az ország egyik legnagyobb (bár nem egyenletesen fejlődött, döntő módon természettudományi, régészeti és numizmatikai) vidéki múzeumi gyűjteménye állt elő.

Ugyanakkor Szendreinél azt is olvashatjuk, hogy: „Az Egyesületnek 1900-ban egyáltalában tartózkodnia kellett a házi estélyek és koncertek rendezésétől, miután közönségünkben ezek látogatottságára a rendkívüli szűk anyagi körülmények folytán semmiféle hajlandóság sem mutatkozott”.¹⁹ Fel kell tételeznünk, hogy ez a közömbösség csak a Múzeumi Bizottság úgynevezett közművelődési munkájára vonatkozott, és annak következménye is lehetett, hogy mind a Múzeumi Bizottságon, mind a múzeumon belül, de a közvéleményben is végbement a múzeumi szakmai (tudományos) munka elkülönülése a népszerűsítő, a népművelési, az akkori és mai megfogalmazás szerinti közművelődési munkától; mégpedig a közművelődési tevékenység hátrányára.

Ez az érdektelenség az idők folyamán tovább fokozódott. Tetőfokát a 30-as évek derekától kezdődően érte el. Érdekes módon akkor, amikor a muzeológiai munka kimagaslóan jó eredményeket hozva, a miskolci múzeumot hazánk egyik legnagyobb és leggazdagabb vidéki múzeumainak egyikévé tette. Az érdeklődés csökkenésének az eddig említettekén kívül az volt a legfőbb oka, hogy a miskolci-borsodi közéletben is – alig kiheverve az első világháború és az azt követő forradalmak, valamint Borsod megyét és Miskolcot nagyon is közelről és közvetlenül érintő trianoni békediktátum következményeit – előtérbe kerültek – az egyre súlyosbodó gazdasági helyzet nehézségei mellett – a második világháborút előkészítő belpolitikai kérdések, a faszálódás különböző tényezői. Majd pedig a kényszerű belépés a háborúba. A kultúrával és ezen belül a múzeumokkal egyre kevesebbet és egyre kevesebben törődtek, a múzeumügyet népszerűsítő társadalmi szervezetekkel pedig még ennyit sem. A Borsod-Miskolczi Múzeumban ekkor dolgozó három szakembernek – Leszih Andor vezetésével – az a magasztos feladat

¹⁸ Szendrei J., 1911. 612.

¹⁹ Szendrei J., 1911. 612.

jutott osztályrészül, hogy a múzeumot, a múzeumi gondolatot átmentsék a háború utáni, boldogabbnak remélt időkre.

* * *

Elolvassa az eddigieket és visszaemlékezve arra a korábbi megjegyzésünkre, hogy a miskolci múzeummal kapcsolatban se hangzott el egyszer sem a „múzeumbarát”, a „múzeumbaráti egyesület”, vagy éppen a „múzeumbaráti kör” kifejezés, arra kell gondolnunk, hogy vehetjük-e egyáltalán múzeumbaráti körű tevékenységnek a korábbi egyleti-egyesületi munkát, vagy sem? Úgy gondoljuk, hogy ennek a kérdésnek a felvetése most, a második rész előtt nemcsak jó, hanem szükséges is. Vannak olyan vélemények, hogy az egyleti-egyesületi és múzeumbaráti körű munka csak elnevezésben, tehát formailag különbözik egymástól, tartalmilag nem. De vannak olyan vélekedések is, hogy tartalmilag is vannak különbségek az egyleti-egyesületi és a körű munka között. Azt már említettük, hogy a Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület igen jól szervezett, pártfogó jellegű s bármily furcsán hangzik is, a múzeumtól meglehetősen független, eléggé reprezentatív-protokoll intézmény volt. Sokszor, a miskolci múzeum esetében is az volt a helyzet, hogy előbb volt múzeumi egyesület, bizottság mint múzeum, hiszen a múzeumszervezés-múzeumalapítás is tőlük, az egyesületektől, bizottságoktól indult ki. A Borsod-Miskolczi Közművelődési Egyesületnek is volt múzeuma, ami elég korán került megyei, illetve megyei-városi segélyezés és ezzel együtt járóan valamelyes felügyelet alá. Az egész egyleti-egyesületi tevékenységnek a birtoklás volt a lényege és a pártfogolás, a mecénatúra volt a jellemzője. Ezzel szemben a múzeumbaráti körök a múzeumok fejlesztéséhez járulhattak hozzá sajátos népszerűsítő tevékenységükkel. Éppenséggel a laza szervezettség, vagy többször a szervezetlenség, a spontán összeállítás volt rájuk a jellemző. 1963 előttről alig ismerünk körű alapszabályokat, nem is voltak ilyenek, mint ahogy múzeumbaráti körök sem működtek. Tevékenységük sem volt elsősorban mecénatúra, hanem inkább a múzeumügy, vagy egy adott múzeum népszerűsítése, figyelemfelkeltés kulturális értékeink fennmaradása, megtartása és továbbadása érdekében. A különbözőségek ellenére azonban készek vagyunk az 1944–45 előtti múzeumi egyletek, egyesületek tevékenységét, vagy tevékenységük egy részét múzeumbaráti körű munkálkodásnak tartani. Ilyen vélekedés mellett a Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület tevékenységének egy részét, meglehetősen nagy hányadát kénytelenek vagyunk múzeumbaráti körű munkának minősíteni és az Egyesületet az 1962-ben létesült Múzeumbaráti Kör jogelődjének tekinteni.

A Borsod-Miskolczi Múzeumnak sikerült a második világháborút jelentősebb pusztulás, számottevő veszteségek nélkül átvészelnie. *Komáromy József* számolt be legtömörebben a miskolci múzeum 1944–1945-beni állapotáról.²⁰ Minthogy a gyűjteményanyagot időben biztonságba helyezték és a múzeumépületben sem esett lényeges kár – csupán egy közelben leesett légbomba törte be az épület minden ablak-, vitrin- és tárlóüvegét –, a kellő védelemben, őrzésben részesített múzeumépületben gyorsan és korán megkezdődhetett a rendcsinálás, az épületkárok kijavítása, sőt a gyűjteményanyag kicsomagolása is. A rendcsinálás munkáját nehezítette, hogy *Leszih Andor* az egyik óvóhelyen megsebesült és ezekben a napokban fekvő beteg volt a lakásán. *Megay Géza*, aki 1944-ben a Keleti Fronton harcolt, csak 1945 elején tudott szolgálatra jelentkezni és bekapcsolódni a rendcsinálásba. Egyedül *Gáspár Mihály* múzeumi altiszt volt az, aki „az első időkben” rendszeresen teljesített szolgálatot a múzeumépületben. Szerencséje

20 *Komáromy J.*, 1955. 124–130.

volt a múzeumnak abban is, hogy a gyorsan újjászerveződött városi közigazgatás sok baja-gondja ellenére se feledkezett meg róla, és igyekezett minden módon támogatni s azon volt, hogy a múzeum mielőbb olyan helyzetbe kerüljön, hogy kiállítást nyithasson. Erre azonban csak 1946. július 21-én kerülhetett sor, de mindjárt 9 kiállítási teremben. Minthogy a Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egylet megszűnt, a múzeum igazgatása, ellátása teljes egészében a városra szállt. Elismeréssel kell szólni arról, hogy az említett „három múzeumi ember”, Leszih, Megay és Gáspár néhány alkalmi és kirendelt munkással mily gyorsan, mily nagy eredményeket értek el a múzeum rendbetételének, a normális múzeumi munka megindításának területén. 1947-ben már gyűjtésre is gondolhattak, az évi tárggyarapodásuk 1245 db műtárgy volt. Talán a gyűjtőtevékenység újraindításánál is nagyobb jelentőségű volt, hogy megindultak az ősrégészeti kutatások-ásatások (Hillebrand Jenő, Nemeskéri János, Saád Andor és Megay Géza), Bármily szépen haladtak is azonban a dolgok, a problémák is nőttek. Hamarosan kiderült például, hogy a város legjobb akarata ellenére sem tudja a múzeumot úgy és olyan mértékben ellátni, még kevésbé fejleszteni, ahogy arra már jóval korábban is szükség lett volna. Legnagyobb baj az volt, hogy az időközben ténylegesen nagyra, nemzetközileg is számon tartottá nőtt miskolci múzeum anyagának megfelelő őrzésére nem volt elegendő helye, de karbantartásukra, állagmegóvásukra megfelelő eszközeik, műszereik, felszerelésük sem volt. Ezért már 1948-ban megindultak a tárgyalások a múzeum államosítása érdekében, a könyvtár önállósítása és a múzeumtól való leválasztása, valamint az 1949-ben Magyarországon tartandó *Nemzetközi Ősrégészeti Konferencia* Miskolcot is érintő megrendezéséről – egyelőre minden különösebb eredmény nélkül. 1949 viszont a sorsdöntő változások éve volt. Mindenekelőtt azért, mert az Elnöki Tanács 1949. évi 13. számú törvényrendeletével államosította a múzeumokat és a Vallás- és Közoktatási Minisztérium, illetve jogutódja felügyelete alá rendelte azokat. Azonnal létrehozta a múzeumok központi irányító szervezetét, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központját, ami később, 1953-ig Múzeumok Országos Központjaként működött akkor már a Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya néven. Lezajlott a Nemzetközi Ősrégészeti Kongresszus is, részben miskolci terepen. Az ősrégészeti ásatások is tovább folytatódtak (Saád Andor, Nemeskéri János, Korek József, Csalogovics [később: Csalog] József és Megay Géza). Azt is érdemes megemlíteni, hogy az 1949. évi tárggyarapodás 1734 db volt. Az államosítás és a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja felügyelete országosan rendezte a múzeumok viszonyait. Szerényen, de mégis jól, kielégítő módon gondoskodott az anyagiakról, a szakemberellátásról. 1950-ben bontakozott ki erőteljesen a MMOK tevékenysége: a könyvtárat önállósították és elvitték a múzeumépületből, sok felszerelési tárgyat, eszközöket és berendezési tárgyakat kapott a múzeum, laboratóriumot tudtak berendezni, *Vargha Lászlót* a minisztérium szolgálattételre, vezetőként a miskolci múzeumba rendelte *Gáborján Alice* néprajzkutató-muzeológussal együtt. A múzeum 2 hivatalsegédet is kapott. Ebben, a múzeum életében meghatározó erejű évben a tárggyűjtés is eredményes volt, 1404 db-ból állt. Ennél a hatalmas gyarapodásnál két dolgot kell megjegyezni. Először is azt, hogy a gyarapodás meglehetősen egyoldalú volt, szinte kizárólag régészeti, a múzeumhoz kötődő, de főleg budapesti, országos nevű régészek által végzett ásatásokból származó anyagból állt. Ezek az ásatások, a belőlük származó mind mennyiségileg, mind minőségileg kiváló anyagok a miskolci múzeumnak egyfajta régészeti fontosságot és hírnevet biztosítottak. A másik megjegyzés pedig az, hogy ezek a nagy gyarapodások egyre fokozták a már korábbról is ismert helyhiányt. Sajnos, ez a helyhiány azáltal sem csökkent lényegesen, hogy a könyvtár kivált a múzeumból és máshol nyert elhelyezést. 1951-re a helyhiány tűrhetetlenné vált és lehetet-

lenné tette a mégoly kiváló muzeológusok itteni működését, mint amilyen Vargha László vagy Gáborján Alice is voltak. 1952-ben mindketten el is távoztak Miskolcra, aminek következtében 1952 a személycserék évévé vált. Minthogy a minisztérium olyan benyomásokat szerzett, hogy a miskolciak bizalmatlanok a nem miskolciakkal szemben, két nevezetes intézkedést is tett. Először is azt tanácsolta a múzeumnak és a miskolci tanácsoknak, hogy hozzanak létre egy, a múzeumi munkát támogató, a megoldandó múzeumi feladatokat megfelelő megoldáshoz segítő *Múzeumi Bizottságot*. A Múzeumi Bizottság létrehozásának – furcsa módon – nagy lendületet adott az is, hogy a múzeumhoz kinevezett *Bolgár Kálmán* muzeológus három hónap után eltávozott, hogy *Gáborján Alice* is, sőt, a múzeumvezető, *Vargha László* is követte. A minisztérium Vargha László távozása után ideiglenes jelleggel Megay Gézát bízta meg a múzeum vezetésével és Gáborján Alice helyére a múzeumhoz helyezte át *Lajos Árpád* középiskolai tanárt, a kiváló etnográfus-folkloristát, akiből azután a későbbiek során a miskolci múzeum egyik törzstagja, az egyik legtöbbet emlegetett muzeológusa lett. Így Megay Géza megbízott múzeumvezetőre hárult az a feladat, hogy a felállítandó *Múzeumi Bizottság* megalakulását előkészítse, hogy az alakuló gyűlést 1952. december 23-án, gyakorlatilag az év végén megtartsa. Végül is sikerült a *Múzeumi Bizottság* ülésén minden illetékes bevonásával elindítani egy olyan nagyszabású újjászervezési, a krónikussá vált helyhiány csökkentését is célzó, a múzeumépület egészének felújítására és múzeumi célokra való, de a műemlékvédelmi szempontoknak is megfelelő átalakítására vonatkozó építési programot elfogadni és elindítani, amely más intézkedésekkel együtt képes volt megoldani a miskolci múzeum problémáit (új épületek szerzése a képtár, illetőleg a képzőművészeti gyűjtemény elhelyezésére, a gyűjteményanyag rendezése, a megjelent nyilvántartási utasítás szerinti, selejtezéssel együtt járó nyilvántartásba vétele, a korszerű raktározási feltételek biztosítása stb.). *Megay Géza* 1953-ban hozzá is kezdett a feladata megoldásához. Munkáját azonban nem ő maga fejezte be évekkel később, hanem az 1953 szeptemberében idehelyezett és múzeumvezetőnek kinevezett *Komáromy József*. Úgy tűnt, hogy Komáromy József nagyvonalúsága, kitűnő kapcsolatteremtési készsége, gyakorlatiassággal párosult szakértelme, ötletgazdagsága kellett ahhoz, hogy a miskolci múzeum átszervezését, korszerű múzeummá való átalakítását, fejlesztését, a múzeum tekintélyének növelését elérjék.

Komáromy József vezetése alatt nagyot fejlődött a miskolci múzeum. Ez a fejlődés leginkább abban mutatkozott meg, hogy a mindinkább rendbetett, nagy lehetőségekkel bíztató múzeum vonzóvá vált a törekvő, fiatal szakemberek számára. Külön fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a kiadói, szerkesztői, nyomdai kérdésekben jártas *Komáromy József* első és legfontosabb feladatai egyikének tartotta, hogy kidolgozza és megvalósítsa a miskolci múzeum saját szerkesztésű kiadványainak a megjelentetését. Ilyen vonatkozásban meg kell jegyeznünk, hogy Komáromy gondolatvilágában már feltűnt a múzeumi kiadványok iránt különös elkötelezettséggel bíró „múzeumbarátoknak” egyfajta, laza szerveződésű közössége. Kiadványok tekintetében Komáromy elsősorban évkönyvekben gondolkodott. De felismerve az akkor aktuális kiadványozási helyzetet, tekintettel a gyors megoldások szükségességére, 1955 szeptemberében megjelentette *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* című kiadványsorozatának első számát. Ebben az első számban Komáromy egy kis, rövid hírben arról számolt be, hogy a Múzeumi Bizottság június 27-i ülésén „a bizottság elhatározta, hogy a Herman Ottó Múzeum Közleményei kiadásának elősegítése érdekében elvállalja a Közlemények kiadásá-

nak lebonyolítását”.²¹ Olvasva ezt a hírt több mindenre lehetünk figyelmesek. Arra például, hogy ez a bizonyos *Múzeumi Bizottság*, mint a múzeumtól különálló, hivatalos szervezet működik. Ezen az ülésen választották meg a bizottság (új) elnökségét. Elnök lett *Leszih Andor*, alelnök: *Drenkó István*, *Kiss Lászlóné*, *Szebeni Győző*, titkár: *Zsadányi Guidó*. Az elnökség tagjai: *Bíró Antal*, *Csabai Kálmán*, ifj. *Horváth Béla*, *Komáromy József*, *Korompay Győző*, *Marjalaki Kiss Lajos*, *Szabó Béla*, *Szűcs Zoltán*, *Terplán Zénó*. Ebből a felállásból nyilvánvalóan látszik, hogy ez a bizottság volt az a közösség, amelyből kinőhetett és ki is nőtt a miskolci múzeumbarátok köre. Addig azonban még rövidsége ellenére is hosszú út vezetett. A helyzetnek olyan irányban kellett változnia, hogy az intézmény megerősödjék, népszerűvé váljék, kiindulópontja legyen sok, muzeológiai is érdekes- és értékes mozgalomnak, tevékenységnek. Hogy csak egy tényezőre gondoljunk: személyzetileg is a nagy, a jelentékeny múzeumok sorába kellett a miskolci múzeumot juttatni ahhoz, hogy mind tartalmát, mind formáját tekintve, mind a szakma, mind a közvélemény a miskolci múzeumot jelentős, számon tartandó; magyar muzeológiáról beszélve el nem hagyható, meg nem kerülhető intézménynyé váljon. *Komáromy József* sokoldalú tevékenységében ennek a munkának az elvégzése talán a legfontosabb, legértékesebb tényező. A miskolci *Herman Ottó Múzeum*nak hamarosan jó híre lett. A kiadványozás megindításán és erőteljes szárbá szökésén túl *Komáromy József* nagyon jól tájékozódott afelől, hogy egy kicsit rövid időre kissé háttérbe hagyva a miskolci múzeum tevékenységének jellemző és jól kutatott területeit (megyei régészet, műemléki feltárás-munka, a Bükk-kutatás stb.) behatóan kezdett el foglalkozni miskolci, helyi, nagyon is lokális tárgykörökkel (Miskolc XII–XVII. századi topográfiája, *Diósgyőri*, *Miskolc-Sötét kapui* ásatásai stb.) a múzeumi tevékenység iránti, áldozatra képes érdeklődés minél szélesebb körű felkeltése érdekében.

Elmondhatjuk: *Komáromy József* fáradozásai, ha nem is minden téren egyenletesen és nem is mindenkor egyformán jól, de végül is és összességükben eredményesen szolgálták a múzeum társadalmi elismertségének nagy ügyét. Már akkor is tudott dolog volt, de mára már mindenki előtt világossá vált, hogy a miskolci múzeum naggyá, korszerűvé fejlesztésének elindítója, motorja, a *Leszih-féle* örökség folytatója *Komáromy József* volt. Gyors egymásutánban lettek a miskolci múzeum munkatársai *Bodgál Ferenc* néprajzos, *Kemenczei Tibor* és felesége *Végh Katalin* régész, majd *Bodó Sándor* néprajzos muzeológusok. A miskolci múzeum eddigiekben érintett személyi fejlesztése szerencsésen esett egybe a helytörténeti, a honismereti mozgalom térhódításával és a néprajzi érdeklődés fellendülésével. Jóllehet ezeknek a mozgalmaknak egy része a múzeumon kívül más intézmények keretei között lépett színre és teremtette meg a maga sajátos szervezeteit is. Nagy hatással voltak a múzeumra úgy is, mint intézményre, de személyileg is, mert a mind jobban kibontakozó helytörténeti, honismereti és néprajzi törekvések képviselőiben a muzeológusok, a muzeológusok nagy része, munkájukat segítő, egyre inkább szakmaivá váló segítőtársakat láttak. Természetesen nem minden muzeológus. Még azt sem mondhatjuk, hogy az idősebbek húzódoztak volna inkább a széleskörűen feltörő helytörténeti, honismereti, néprajzi- és mindezeket összefoglaló muzeológiai-múzeumi érdeklődéstől, az érdeklődőktől. Az idősebb muzeológusok között semmivel sem volt több a tudományát, a múzeumot, a munkája színvonalát féltő és ezért magát elhatározó, vagy legalábbis tartózkodó „szakember”, mint fiatal vagy fiatalabb. Sőt, a fiatal, a megindult muzeológusképzés során diplomát szerzett, diplomájukra, szakképzettségükre, „tanult muzeológus voltukra” büszke, öntudatos, a nem képzett szakembe-

21 A Múzeumi Bizottság hírei. MHOMKözl I. 1955. 36.

reket lenéző fiatal szakemberek között talán még többen voltak az elzárkózók, a tartózkodók, mint az idősebbek között. Ezekben a „mozgalmakban” nagyon nagy szerepe volt a szereplő személyek személyiségének, a személyes törekvéseknek, az agresszív, vagy belátó, együttműködésre képes, vagy éppen képtelen viselkedésmódoznak, magatartásformáknak. Országos gondok voltak akkor ezek. Nemcsak Miskolcon jelentettek problémát. Viszont Miskolcon alakulhat mondhatni típusalkotó módon úgy a helyzet, hogy az országos vonatkozásban is fel kellett rá figyelni. Hogyan, miként? Főként úgy és azt, mert *Komáromy József* végül is tiszteletreméltó, jogot, törvényt, rendeletet stb. tisztelő ember volt. A lelke mélyén kiváló, hűséges hivatalnok, aki csak a meglévő törvények, rendeletek, utasítások világában tudott gondolkodni. Amikor már az érdeklődés, a társadalmasult muzeológia sorra vette az egyes múzeumokat és erőteljes lépéseket tett, hogy bekerüljön a múzeumok belső világába, hogy saját szervezeteivel könnyebben jusson be a múzeumi munkálatokba, a szabályok, rendeletek kusza, hagyományokkal és rejtett lehetőségekkel gazdag világába, *Komáromy József* továbbra is megmaradt a hivatalos álláspont, a hivatalos Múzeumi Bizottság keretei között. Ugyanakkor teljes tudatában volt annak, hogy a *Herman Ottó Múzeum* mily fontos, felbecsülhetetlen értékű munkát végzett Miskolc kulturális életében.²²

A múzeumi munka társadalmasítása nagy ügyének, a „múzeumbarátok” megjelenésének és egyben a múzeumok fejlődésének nagy lendületet adott a múzeumok 1963-ban történt „tanácsosítása”, azaz a múzeumok tanácsai kezelésbe adása. A tanácsosítás létrehozta a megyei múzeumi szervezeteket, vagy megyei múzeumigazgatóságokat, mégpedig a megyei tanácsokhoz kötötte. Ez a szervezeti felépítettség csak olyan helyeken okozott problémát, ahol a megyeszékhely törvényhatósági jogú, illetőleg megyei jogú város volt. Ez a strukturálódás szerencsére Miskolcon okozott legkevesebb gondot. A miskolci múzeum a tanácsosítással ezért is került jó, sőt mondhatni nagyon jó helyzetbe, mert gazdasági-politikai szempontok alapján leginkább ellátott, fejlesztett megye, illetve megyei tanács, ország-világ előtt meg akarta mutatni, hogy milyen nagyvonalúan és gazdagon gondoskodik általában a kultúráról-művelődésről és mindezekben belül a múzeumról, a megyei múzeumi szervezetről is. Ennek a folyamatnak a bemutatásával foglalkozott különben a nyolc évvel korábban megindított és a múzeumüggyel sokat foglalkozó *Borsodi Szemle* 1964. évi évfolyamának első számában egy, A megyei múzeumi szervezet 1963. évi tevékenysége címet viselő cikk.²³

Kimondottan a „múzeumbaráti” kibontakozás szempontjából mindez, de különösen a múzeumok tanácsosítása, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Szervezet megalakulása annyiban és úgy volt fontos, hogy végül is, elég hosszú vajúdas után létrehozta a *Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok Baráti Körét*.²⁴ *K. Végh Katalin*, ennek a folyamatnak a krónikása idevonatkozólag azt írta, hogy az 1955-ben a felügyeleti hatóság utasítására megalakult Múzeumi Bizottság beleolvadt az 1962. október 8-án „jogutódként” alakult *Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok Baráti Körébe*. A baráti kör munkájába igyekeztek a fiatal múzeumi szakemberek bekapcsolódni. A baráti kör titkára például *Kemenczeiné Végh Katalin* régész-muzeológus lett, majd pedig *Bodó Sándor*. A múzeumbaráti kör igyekezett a múltból sok minden hasznos dolgot, tevékenységi formát stb. áthozni az új keretek közé. Mint például a múzeumi hétfőket is. A baráti kör nagy lendülettel fogott munkához és igazán szép, széleskörűen ismert és elis-

22 *Komáromy J.*, 1957. 24–25.

23 A megyei múzeumi szervezet 1963. évi tevékenysége. *Borsodi Szemle*, VIII. 1964. 76–78.

24 *K. Végh K.*, 1966. 62–66.

mert munkát végzett.²⁵ Azonban sajnálattal kellett tapasztalni, hogy rövid idő alatt erőteljesen megcsappant az érdeklődés a múzeumbaráti köri munka iránt. Egyáltalán nem az értékmentés, a patriotizmus kérdései iránti érdeklődéscsökkenésről volt szó. Mert egy sereg kérdést kivittek az érdeklődők, a múzeumbarátok a múzeum, illetve a baráti kör falai közül. Miért? A lehető legnagyobb elismeréssel a múzeumbaráti kör és a baráti körben tevékenykedő szakemberek és múzeumbarátok iránt, azt kell mondanunk, hogy a baráti kör „hivatalossága”, szigorú közigazgatási szemléletű működése nem tetszett a lelkes honismereteseknek, önkéntes, vagy társadalmi gyűjtőknek, az érdeklődők széles körének. Természetesen néhány muzeológus is valami másra vágyakozott és elkezdte a maga útját járni ezen a téren is. Közülük *Bodgál Ferenc* tette a legtöbbet. miután gondosan tájékozódott a helytörténeti, honismereti, de főként néprajzi érdeklődés nagysága, módszere, célkitűzései felől, nagyszerű és szinte hihetetlenül eredményes szervező munkába fogott.²⁶ Képes volt a múzeumi munkamegosztás szerint feladatkörébe tartozó önkéntes néprajzi, néprajzi gyűjtőpályázat résztvevőiből egy külön, önálló és nagyon is mozgékony, szép eredményeket elérő kört, egyesületet alkotni, az *Istvánffy Gyula Önkéntes Néprajzi Gyűjtőkört*. Ennek a gyűjtőkörnek fő feladata volt a tagok felkészítése, témaajánlása, módszertani tanácsok adása, irodalmi tájékoztatás nyújtása a felgyűjtendő témák felől az évenkénti pályázatokra. *Bodgál Ferenc* nagyszerű szervezési készségének, kiváló munkájának köszönhetően a gyűjtőkör egymás után többször is, sorozatban, mind mennyiségileg, mind minőségileg a pályázatok legjavát adta és az országosan elsők között volt. A gyűjtőkör ígéretes felfelé ívelését, nagyszerű munkájának még teljesebb kibontakozását *Bodgál Ferenc* tragikus halála törte meg. Vigasztalásként elmondhatjuk, hogy *Bodgál Ferenc* tevékenységét tanítványai, barátai több helyen „tovább folytatták”. Közülük csak kettőt említünk: a *Bartha László* néprajzi szakkörét az 1. számú Szakközépiskolában és a *Máday Gyula Istvánffy Gyula* néprajzi szakkörét a Földes Ferenc Gimnáziumban.

Volt azután a helytörténeti, a honismereti, a néprajz iránt érdeklődőknek egy olyan csoportja is, amelyek eleve másutt, a múzeumon kívül, de nem a múzeum közreműködése, sőt erőteljes pártfogolása nélkül keresték megnyilatkozásuk lehetőségeit. A Megyei Művelődési Házban 1966. február 28-án megalakult a *Helytörténeti Szakbizottság*. A szakbizottságban helyet foglaltak a Herman Ottó Múzeum történeti, régészeti és néprajzi kutatói, a Megyei Történelmi Társulat elnöke és az Állami Levéltár vezetője. Abban állapodtak meg, hogy a Megyei Művelődési Házban szakköröket szerveznek, szakkönyvtárat hoznak létre, hogy bizonyos történeti eseményekhez, azok jubileumaihoz kapcsolódva kiállításokat rendeznek és mutatnak be nemcsak Miskolcon, hanem a megye több helységében is. Munkájuk homlokterében az új, és a legújabb kor kutatása állt. Hangsúlyt fektetve a munkásmozgalmi, a párttörténeti, a munkáséletmód, a munkásfolklor kutatásoknak és gyűjtéseknek.²⁷

Visszakanyarodva kissé a múzeumhoz, illetve a Múzeumbarátok Köréhez, arról kell megemlékeznünk, hogy Miskolcon először 1965-ben rendezett a Múzeumbaráti Kör *múzeumi hónapot*.²⁸ A múzeumi hónap egyéni kezdeményezésből lett országos elterjedtségű múzeumi, a múzeumügyet a múzeumok sajátos eszközeivel népszerűsítő rendezvény. Miskolcon bevárták, míg a Múzeumi Főosztály ajánlotta múzeumbaráti körök, egyesületek létrehozását és múzeumi hónapot is csak a hivatalos ajánlás után szer-

25 B. S. (Bodó Sándor) 1969. 63–67.

26 A Helytörténeti Szakbizottság megalakulása. MHOMKözl. 7. 1966. 1.

27 Kilián I., 1966. 55–60.

28 Múzeumi Hónap. Borsodi Szemle, IX. 1965. 4. 71–72.

vezték meg. Ebben a húzódozásban benne volt a miskolci múzeum vezetésének és munkatársi gárdájának is a „hivatali elkötelezettsége”, az „ügyrend” szigorú betartására s betartására való töretlen törekvés. Kezdeményezni, ha csak lehetett nem kezdeményeztek semmit se, legkevésbé a múzeumi tevékenység nyíltá, a széles körű érdeklődésnek kitevő intézkedéseket, ismeretterjesztő-népművelő munkát! És még valami: a hatvanas-hetvenes évek fordulójára már széleskörűen elterjedt és közvéleménnyé vált, hogy Miskolc az ország második városa kultúrélete meglehetősen egyoldalúan fejlődött, csak a műszaki és természettudományi művelődés-képzésre volt tekintettel. Különösen érezhető volt ez az egyoldalúság azután, hogy az *Evangélikus Jogakadémiát* – hosszú időn át a város egyetlen humán, társadalomtudományi felsőoktatási intézményét – megszüntették. Elkövetkezett egy hosszú időszak, amikor a város humán, társadalomtudományi, képzőművészeti központjának a miskolci múzeumot tekintették. A múzeumnak kapóra jött ez a helyzet ahhoz, hogy magát tudományos intézetté minősíthesse, hogy a múzeumi tevékenységet, a muzeológusi munkát tudományos munkaként ismertesse el. Ilyen és ezekhez hasonló tényezők eredményeként vált a múzeumbaráti körök munkája egyhangúvá, egyszínűvé és egy kicsit érdektelenné is. A Múzeumbaráti Kör maga pedig olyan intézménnyé, amellyel szemben a muzeológusok egy része tartózkodóan viselkedett. Ez a tartózkodás is eredményezte azután egyrészt azt, hogy a múzeumbaráti körök munkája ellaposodott, érdektelenné vált, másrészt, hogy a múzeumon kívüli honismereti stb. mozgalmak tevékenysége kapott hangsúlyt. *Bodgál Ferenc* 1970-ben egyenesen a Múzeumi Közlemények hasábjain próbálta a *Herman Ottó Múzeum* és a Borsod megyei honismereti mozgalom egymáshoz való viszonyát tisztázni.²⁹ *Bodgál Ferenc* a mind jobban kibontakozó honismereti tevékenységben az erős helytörténeti érdeklődéssel szemben a néprajzi érdeklődés fokozásán fáradozott. Külön tanulmányban mérte föl az előzményeket, megírta a miskolci és borsodói néprajzi érdeklődés történetét 1844-től az első világháborúig terjedő időszakban.³⁰ A honismereti mozgalomnak sok köze volt a múzeumhoz, a múzeum baráti köréhez. Néhol olyan formában is, mintha a múlt század múzeumszervező-alapító különféle egyleteinek, egyesületeinek a példája lelkesítette volna a honismereti mozgalom helyi vezetőit, sok helyen új múzeumok, falumúzeumok, tájházak, emlékmúzeumok, emlékszobák létesítésén fáradoztak. Miskolcon kevésbé volt ilyesmiről szó, annál inkább azonban a megyében. Az idők folyamán ezekből a – különböző szintű múzeumkezdeményezésekből kevés múzeum, tájház valósult meg, illetve maradt fenn mindmáig. Többségük egy-két évi munka után, érdektelenségbe fulladva megszűnt. Viszont azokból, amelyek megmaradtak, több tényleges – ugyancsak különböző szintű – múzeummá fejlődött (Sátoraljaújhely, Kelemér, Pácin, Ózd, Forró, Szerencs stb.). Minek lehetne másnak minősíteni ezeket múzeumszervező, -alapító honismereti közösségeket, ha nem múzeumbarátoknak, múzeumbaráti köröknek?

Akadtak többen is, akik a honismereti mozgalom és múzeumok kapcsolatát fontosnak tartva nemcsak segítették a múzeumi érdekeltségű honismereti munkát, hanem a fogalmak, funkciók és profilok meghatározása mellett a honismereti tevékenység és a múzeumok kapcsolatát, a kapcsolat történetét is kutatták. Közülük ezúttal csak kettőre hívjuk fel a figyelmet. Először is *Bodó Sándorra*, aki 1974-ben a múzeum és a honismeret viszonyáról írt, az akkori Borsod-Abaúj-Zemplén megyei helyzetnek megfelelően.³¹ Hét évvel később készült azután egy másik dolgozat is, *Gyulai Éva* írta és a honismereti

29 *Bodgál F.*, 1970. MHOMÉvk. IX. 323–340.

30 *Bodgál F.*, 1970/a. 2. 44–47.

31 *Bodó S.*, 1974. 75–92.

mozgalom és a múzeumok közti kapcsolatokat tekintette át.³² Minthogy mind a múzeumok, mind pedig a múzeumbaráti körök tevékenységében meghatározó szerep jutott az egyéniségeknek, arról is kell szólnunk, hogy *Szabadfalvi József* megyei múzeumigazgatóvá történt kinevezése nagy lendülettel újat, a nyugodt és céltudatos fejlődés biztosítását hozta a miskolci múzeum (és mint megyei múzeumigazgató) a megye múzeumainak életébe. De a Múzeumbaráti Körébe is, ami különösen megmutatkozott a vele jött, vagy a később idekerült tanítványaiból verbuválódott fiatal muzeológusok tevékenységében, a Múzeumbaráti Körhöz való alkotó viszonyulásukban (*Veres László, Viga Gyula*).

Szabadfalvi József igazgatóságával erősödtek fel igazán és izmosodtak meg azok a kapcsolatok, amelyek a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemhez, illetve a muzeológia mellett a múzeumbaráti kapcsolatok vonatkozásában a Néprajzi Tanszékhez kötötték a miskolci, illetőleg a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumügyet. Ezekbe a kapcsolatokba helyezetten kell megemlékeznünk arról a nagyszabású múzeumbaráti tevékenységről is, amelyet *Ujváry Zoltán* debreceni egyetemi tanár fejtett ki tanítványai-barátaí révén a megye szinte minden múzeumára, múzeumbaráti tevékenységére.³³ Két konkrét területre hívjuk fel ezúttal a figyelmet. Az egyik a több mint tíz éve megindított Gömör-kutatás,³⁴ ami számtalan szállal kötődött és kötődik még ma is nemcsak a miskolci múzeumhoz, hanem a megye valamennyi múzeumához. A másik pedig *Ujváry Zoltán* patriotizmusának köszönhetően a putnoki *Gömöri Múzeum*, majd később a putnoki *Holló László Galéria* létrehozása.³⁵

Ha végigtekintünk az elmondottakon és jellemezni akarjuk a miskolci vagy megyebeli, most már neveikben is múzeumbarátoknak nevezett közösségeket, azt állapíthatjuk meg, hogy két, egymástól nem sokban különböző múzeumbaráti körről beszélhetünk. Az első, a múzeummal mint intézménnyel szorosan összefüggő közösség a múzeum munkájának segítésére specializálódott: kialakítottak maguk közül egyfajta törzsközönseget, a tagok úgynevezett jelentőhálózatot-jelentőhálózatokat képeztek, részt vettek különböző pályázatokon, vagy ők maguk indítottak különböző versenyeket, szerveztek pályázatokot, megteremtették a maguk publikációs lehetőségeit és segítették a múzeumi kiadványok terjesztését. Sokszor kezdeményezték, hogy a múzeum olyan kiállításokat szervezzen, amelyeken a múzeumbarátok ilyen vagy olyan anyaga, gyűjteményei szerepeltek, vagy egészítették ki a múzeum anyagát. A másik fajta, a múzeummal szoros kapcsolatot tartó honismereti közösségek, az úgynevezett gyűjtők csoportja. Ezen fajta múzeumbaráti körök ugyanúgy gyűjtőmunkát végeznek, mint a múzeumok és tagjaik különféle méretű, természetű gyűjteményeket hoztak létre. Ezekben a csoportokban nagy szerep jutott a múzeumoknak azáltal, hogy előadások és gyakorlati foglalkozások tartásával a múzeumok a múzeumbaráti körök gyűjtő-tagjainak a szakmaiságát kívánják emelni. Az ilyen gyűjtő múzeumbarátok közül kerülnek ki manapság leginkább a múzeumok ajándékozói.

Hozzá kellett szoknunk ahhoz is, hogy a múzeumbaráti körök tevékenysége nagyon változatos, különböző intenzitású. Megítélésükben eljutottunk odáig, hogy a múzeumbaráti köröket a múzeumi tevékenység jelentős elemeinek tekintjük és a múzeumok, a múzeumi munka „társadalmiasításának” lényeges, nélkülözhetetlen tényezőinek tartjuk. Így volt ez és van ma a százéves miskolci múzeum esetében is. Tekintve, hogy a miskolci múzeum megalakulásánál, megindulásánál már ott volt a múzeumbarátok egy-

32 *Gyulai É.*, 1981. 1. 4–12.

33 *Ujváry Z.*, 1991.

34 *Dankó I.*, 1986. 2. 64–66.

35 *Dankó I.*, 1994. 66. 47–55.

fajta közössége, a Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület, a múzeummal együtt ünnepli százéves fennállását a Herman Ottó Múzeum Baráti Köre is.

IRODALOM

Bodgál Ferenc

1958 Borsod megye néprajzi irodalma. Budapest

1970 A Herman Ottó Múzeum és a Borsod megyei honismereti mozgalom. Múzeumi Közlemények, 1970. 2. szám, 44–47.

1970a A néprajzi érdeklődés szélesedése Miskolcon és Borsodban 1844-től az első világháborúig. Herman Ottó Múzeum Évkönyve IX. 323–340. Miskolc

B. S. (Bodó Sándor)

1969 A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Múzeumok Baráti Körének működése 1965–1968. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 8. 63–67. Miskolc

1974 Múzeum és honismeret. – A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei helyzet. Honismeret (Honismereti Híradó). 75–92.

A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület alapító tagjai

1900 A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület Évkönyve, Miskolc, 5–12.

A Borsod-Miskolczi Közművelődési Múzeumi Egyesület pártoló tagjai

1900 A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület Évkönyve, 5–12. Miskolc

A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület irodalmi bizottságának rendszeres tagjai

1900 A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület Évkönyve, 13–14. Miskolc

A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület múzeumi bizottságának rendszeres tagjai

1900 A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület évkönyve 15–16. Miskolc

A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület tagjai

1906–1907 A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület Évkönyve, 68–72. Miskolc

A múzeumi bizottság jelentése

1906–1907 A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület Évkönyve, 27–39. Miskolc

Dankó Imre

1972 Miskolc első tudományos folyóirata, a Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc Város és Borsodvármegye múltjából. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 11. 103–107. Miskolc

1986 Gömör-kutatás – Gömör Néprajza – Gömöri Múzeum. Néprajzi Hírek, XV. 2. szám, 64–66.

1994 Holló László Galéria Putnokon. Múzeumi Kurir 66. 47–55.

Deák Gábor

1988 Emlékezés Leszih Andorra. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. 409–417. Miskolc

Fülöp Attila

1964 A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1842–1963. Miskolc, Könyvtári Füzetek 1. Miskolc

Gyulai Éva

1981 Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén. 4–12. Miskolc

Helytörténeti Szakbizottság megalakulása

1966 A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 7. Miskolc

Kilián István

1966 A legújabb kori kutatások néhány kérdése. A Miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei 7. 55–60. Miskolc

Komáromy József

1955 1944–1954. Adatok a Borsod-Miskolci Múzeum, később Herman Ottó Múzeum tízéves történetéhez. *Solymár István* (szerk.): Magyar múzeumok 1945–1955. 124–130. Budapest

1957 A Herman Ottó Múzeum szerepe Miskolc kulturális életében. Miskolci Ünnepi Hetek (június 29–július 21.) Színházi Műsorfüzete, 24–25. Miskolc

Lajos Árpád

1966 Megay Géza (1904–1963). A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 7. 71–73. Miskolc

Leszih Andor

1902 A múzeumról. A néprajzi osztály. Miskolczi Napló, II. (augusztus 20.)

1905 A múzeumi néprajzi gyűjtésről. Miskolczi Napló, V. (június 19.)

1955 A múzeum ötven éve. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 1. 2–6. Miskolc

Leszih Andor (1880–1963)

1966 A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 7. 69–71. Miskolc

A megyei múzeumi szervezet 1963. évi tevékenysége

1964 Borsodi Szemle, VIII. 1. szám 76–78.

A Múzeumi Bizottság Hírei

1955 A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 1. 36. Miskolc

A múzeumi bizottság jelentése

1906–1907 A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület Évkönyve, 27–30. Miskolc

Múzeumi Hónap

1965 Borsodi Szemle, IX. 4. szám, 71–72.

Szendrei János

1911 Miskolcz Város Története 1800–1910. Miskolcz

Tóth Lajosné–Viga Gyula

1978 A Herman Ottó Múzeum kiadványainak bibliográfiája 1900–1977. Miskolc

Ujváry Zoltán

1991 Eredmények és feladatok. (A Gömör-kutatás és a Debreceni Néprajzi Intézet) Gömör Néprajza XXX. Debrecen

1997 Tízéves a Gömöri Múzeum. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV–XXXVI. 827–829. Miskolc

Vargáné Zalán Irén

1971 A Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület kialakulása és fejlődése az első világháborúig. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, X. 169–208.

K. Végh Katalin

1966 A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok Baráti Köre. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 7. 62–66. Miskolc

DIE BEDEUTUNG DES KREISES DER MUSEUMSFREUNDE – 100 JAHRE HERMAN-OTTÓ-MUSEUM IN MISKOLC

Im Leben des heute 100 Jahre alten Herman-Ottó-Museums darf von zwei Kreisen der Museumsfreunde gesprochen werden. Fraglich bleibt nur, ob der 1894 gegründete Kulturverband von Borsod-Miskolcz, der sich 1899 zum Kultur- und Museumsverband Borsod-Miskolcz erweiterte und schließlich das Museum Borsod-Miskolcz ins Leben rief, nach unseren heutigen Vorstellungen als Kreis der Museumsfreunde angesehen werden darf. Dieser Verband, bzw. dessen Museumskomitee war weniger darauf bedacht, das Museum zu unterstützen und publik zu machen, als vielmehr darauf, es zu gründen und zu organisieren sowie in unermüdlicher Arbeit für seine regelmäßige Unterstützung sowohl durch das Komitat als auch die Stadt zu sorgen.

Durch ihr Zutun wurden die damals in gemeinsamer Verwaltung befindliche Bibliothek und das Museum 1900 in die Reihe der Institutionen des Landesaufsichtsamtes für Museen aufgenommen, um ihnen von nun an eine regelmäßige Unterstützung durch das Aufsichtamt zukommen zu lassen. Auf diese Weise stellte der Kultur- und Museumsverband Borsod-Miskolcz bis 1948 den Museumseigentümer dar. Das Museumskomitee des Verbandes benannte den Kurator. Als solcher spielte Andor Leszih (Numismatiker, Archäologe, Ethnograph) über lange Zeit eine bedeutende Rolle im Leben des Museums. Er hatte dieses Amt 1905 von József Molnár übernommen. Die Mitglieder des Verbandes bzw. des Komitees waren weniger Aristokraten, hohe Beamte, Landbesitzer oder Großunternehmer als vielmehr – der Gesellschaftsstruktur von Miskolc entsprechend – Angehörige des Groß- und Kleinbürgertums. Der Verband leistete eine dokumentarisch hoch stehende Arbeit (er gab die Jahrbücher des Kultur- und Museumsverband Borsod-Miskolcz heraus), seine Bedeutung nahm jedoch ab. Angesichts dessen rief Andor Leszih 1929 den eigenständigen Verband der Museumsanhänger ins Leben. Dieser war neben dem großen Verband und dem Museumskomitee tätig und seine Hauptaufgabe hätte die Förderung des Mäzenatentums des Museums sein sollen. Andor Leszih ist es zu verdanken, dass Budapester Archäologen und Geographen auf die geographisch-siedlungsgeschichtliche, naturwissenschaftliche und archäologische Bedeutung von Miskolc und seiner Umgebung aufmerksam wurden. Immer wieder und vielerorts sprach er von der Bedeutung des Miskolcer Museums, vom Umfang und dem ständigen Anwachsen seiner Sammlung. Zu einer grundlegenden Wende im Leben des Museums kam es 1945. Der Kultur- und Museumsverband Borsod-Miskolcz und auch das Museumskomitee

vegetierten dahin und leisteten keinerlei nennenswerte Arbeit. Mit der allgemeinen Verstaatlichung der Museen 1949 wurde auch das Wirken des Kultur- und Museumsverbandes Borsod-Miskolcz eingestellt.

Durch eine Neuorganisation avancierte das damals schon vor allem aufgrund seiner archäologischen und naturwissenschaftlichen Tätigkeit wohl bekannte Miskolcer Museum in einer Art „Schnellverfahren“ zu einem der führenden Museen des Landes. Besonders auf personeller Ebene kam es zu Veränderungen. An dieser Stelle seien die Namen Vargha László und vor allem József Komáromy genannt. Komáromy arbeitete mit viel Elan, brachte es zu guten Ergebnissen und war dabei kaum auf öffentliche Unterstützung angewiesen. Als gewissenhafter Beamter beschäftigte er sich nur damit und in der Weise, wie ihm dies gesetzlich zustand. Dabei sei aber angemerkt, dass er stets voller Ideen steckte und das Museum in großzügiger und findiger Weise leitete. Komáromy tat alles für das Museumskomitee, bis durch die Angliederung der Museen an die Stadträte im Jahre 1962 (8.10.1962) der Kreis der Museumsfreunde der Museen des Komitats Borsod-Abaúj-Zemplén gegründet werden konnte, welcher als der zweite Kreis der Museumsfreunde des Miskolcer Museums angesehen werden kann. Unter den nunmehr anderen Verhältnissen änderten sich natürlich auch die Mitgliedschaft des Kreises der Museumsfreunde in ihrer Zusammensetzung sowie die Aufgabe des Kreises. Es war interessant zu beobachten, dass die damals in Miskolc arbeitenden jungen Museologen sich gern an der Arbeit des Kreises der Museumsfreunde beteiligten. So war beispielsweise die Archäologin Katalin Végh Kemenczei die erste Sekretärin des Kreises, später übernahm der Museologe-Ethnograph Sándor Bodó dieses Amt. Der Kreis war darum bemüht, die Sache des Museums populär zu machen und die Ergebnisse der Museologie zu verbreiten. So nahm ihre Tätigkeit vorwiegend die Züge allgemeiner Kulturarbeit an. Auf diese wirkte sich dann besonders im Laufe der sechziger-siebziger Jahre die Bewegung für Lokal- und Heimatkunde aus und verlieh ihr neuen Schwung. Dank dem guten Organisationstalent und dem Tatendrang des Ethnographen und Museologen Ferenc Bodgál rekrutierten aus dem Kreis der Museumsfreunde bzw. in Zusammenarbeit mit diesem die Teilnehmer an den Landeswettbewerben für Volkskunde und Volkssprache, und aus ihren Reihen wiederum stammte die Ethnographische Sammlergruppe Gyula Istvánffy, die in gewisser Weise gegen den Willen des Kreises der Museumsfreunde entstanden war. Diese Gruppe, in der auch die Möglichkeit zur Selbstbildung gegeben war, erlangte über viele Jahre hinweg im Rahmen der Landeswettbewerbe gute Ergebnisse. Ein jähes Ende erfuhr diese Erfolgsserie durch den viel zu frühen tragischen Tod von Ferenc Bodgál. Da der Kreis der Museumsfreunde sich den Zielsetzungen der Bewegung für Lokalgeschichte und Heimatkunde verschrieben hatte, erlangte er seine größten Erfolge innerhalb des Komitats dadurch, dass er in größeren Gemeinden und kleineren Städten vielerorts Heimatmuseen, Heimatstuben und Gedenkstätten gründete und Ausstellungen veranstaltete. Besonders großen Aufschwung erfuhr diese Tätigkeit dann, als József Szabadfalvi zum Museumsdirektor berufen wurde. Er sowie seine ihm nachfolgenden Schüler, wie László Veres, Gyula Viga und andere, vereinten den Kreis der Museumsfreunde mit der Bewegung für Heimatgeschichte und Heimatkunde. Dieser glückliche Umstand hatte zur Folge, dass auch in Miskolc, vor allem aber auf dem Gebiet des Komitats die Museen in Ordnung gebracht wurden und eine ganze Reihe von Dorfmuseen, Heimatstuben und lokalgeschichtlichen Sammlungen ins Leben gerufen wurden. Im Laufe der Zeit konnten sich so manche von diesen zu wirklichen Museen entwickeln (Sátoraljaújhely, Szerencs, Tokaj, Forró, Ózd, Kelemér usw.). Was den

Kreis der Museumsfreunde anbetrifft, so ist auch die Bindung des Debrecener Universitätsprofessors Zoltán Ujváry an Miskolc, an das Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, bzw. an die 21 Dörfer, die zwangsweise aus den ehemaligen Komitaten Gömör und Hont hierher gelangten, von großer Bedeutung. In Zusammenarbeit mit dem Lehrstuhl für Ethnographie an der Lajos-Kossuth-Universität zu Debrecen (Lehrende und Studierende), mit den Museologen von Miskolc und aus dem Komitat, mit ehemaligen Studenten und den Ortskreisen für Lokalgeschichte und Heimatkunde begann er vor mehr als 10 Jahren die sog. Gömör-Forschung, rief die Publikationsreihe „Ethnographie von Gömör“ ins Leben und gründete in Putnok das Gömör-Museum und später ebenda die László-Holló-Galerie. Dieser zweite Kreis der Museumsfreunde von Miskolc und dem Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén ist nur locker organisiert und gilt als weniger „amtliche“ Institution, wo man vor allem darauf aus ist, die Sache des Museums populär zu machen und die Verbreitung von Kultur und Bildung durch Museen zu fördern.

Imre Dankó

TARTALOM

<i>Hoffmann Tamás</i> : Cserépedények (Néhány példa Európából).....	705
<i>Veres László</i> : A pincetokba való palack – Egy elfelejtett üveg kultúrtörténete	745
<i>Pap Miklós</i> : A bor gyógyító erejéről.....	763
<i>Porkoláb Tibor</i> : „A költőpátriárka gyónókönyve” (A Lévy-naplókról).....	767
<i>Wintermantel Péter</i> : Szemere Attila hagyatékának orientalisztikai vonatkozású anyagai	793
<i>Bodnár Mónika</i> : Balogh Béla, Putnok és Harmac történetírója	815
<i>Tarcai Béla</i> : A miskolci Kir. Kat. Fráter György Gimnázium fénykora (Tiszteletadás Vucskits Jenő szellemének és emlékének)	823
<i>Dobrossy István</i> : „Megay”-cukrászdák Kassán, Rimaszombaton és Miskolcon	839
<i>Csíki Tamás</i> : A miskolci izraelita kis- és középpolgárság a két világháború közötti időszakban.....	855
<i>Pirint Andrea</i> : Moholy-Nagy László és a kubizmus	877
<i>Goda Gertrúd</i> : A hatalom és a művészet – a Miskolci Egyetem köztéri alkotásai	887
<i>Novák László</i> : Gömör megye településnéprajzi viszonyai	903
<i>Peterscsák Tivadar</i> : Paraszti gazdasági közösségek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében	927
<i>Paládi-Kovács Attila</i> : Két felföldi szekértípus (Láncos lajtorja és nyári szekér)	943
<i>Bencsik János–Hajdú Ráfis János</i> : A lovas kocsi a mezőkövesdi parasztgazdák kezén	961
<i>Balassa Iván</i> : A gabona kézi vetése Magyarországon	1011
<i>Gáborján Alice</i> : A tardi „felakasztott” szoknya	1065
<i>Füvessy Anikó</i> : Adatok egy ismeretlen mezőcsáti fazekascsaládról	1091
<i>Szabadfalvi József</i> : Sétabotok Északkelet-Magyarországon	1101
<i>Viga Gyula</i> : A tradíció és a változás néhány jellemzője a Bodroghöz népi műveltségében (Karcsa és Pácin példája).....	1127
<i>Nagy Géza</i> : Adatok Karcsa társadalmának megismeréséhez	1157
<i>Sz. Tóth Judit</i> : Társadalomnéprajzi Adatok az Ung-vidékéről	1173
<i>Fejős Zoltán</i> : A matyó hírnév az Újvilágban	1181
<i>Ujváry Zoltán</i> : Az ünneptörés–ünneprontás és a kővé válás hiedelme Bornemisza Postilláiban.....	1193
<i>Dömötör Ákos</i> : A népi elbeszéléskultúra változásai a Hangony völgyében.....	1199
<i>Igaz Mária</i> : Gyermeklakodalom	1229
<i>Kriston Vízi József</i> : Istvánffy Gyula játékgyűjtései.....	1237
<i>Cseri Miklós</i> : A harmincéves Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szentendrén	1251
<i>Voit Krisztina</i> : Adalékok a miskolci Herman Ottó Múzeum első évtizedeinek történetéhez	1273
<i>Bodó Sándor</i> : A Herman Ottó Múzeum mint tudományos műhely	1289
<i>Udvari István–Viga Gyula</i> : Sztripszky Híador és négy levele Herman Ottóhoz.....	1299
<i>Fügedi Márta</i> : Kóris Kálmán, a miskolci múzeum néprajzi gyűjteményének alapítója.....	1315
<i>Kováts Tibor</i> : A műtárgyvédelem és a restaurálás történetéhez a miskolci múzeumban (1899–1999).....	1331
<i>Dankó Imre</i> : A múzeumbarátok köreinek jelentősége a százéves miskolci múzeum életében	1339

INHALTSVERZEICHNIS

<i>Tamás Hoffmann</i> : Irdene Küchengefäße (Einige Beispiele aus Europa).....	705
<i>László Veres</i> : Die ins Flaschenfutter Gehörenden Flaschen –Die Kulturgeschichte einer vergessenen Flasche	745
<i>Miklós Pap</i> : Über die Heilkraft des Weines	763
<i>Tibor Porkoláb</i> : Zu den Lévoy-Tagebüchern	767
<i>Péter Wintermantel</i> : Das mit der Orientalistik verbundene Material aus dem Nachlal von Attila Szemere.....	793
<i>Mónika Bodnár</i> : Béla Balogh, Geschichtsschreier von Putnok und Harmac	815
<i>Béla Tarcai</i> : Die Glanzzeit des Miskolcer Gymnasiums, Fráter György – 1925–1937. (Ehrungserweisung dem Geist und Andenken von Vucskits Jenő).....	823
<i>István Dobrossy</i> : „Megay“-Konditoreien in Kaschau, Großsteffelsdorf und Miskolc ..	839
<i>Tamás Csíki</i> : Die Miskolcer Israelitische Klein- und Mittelbürgerschaft in der zeit Zwischen den Zwei Weltkriegen	855
<i>Andrea Pirint</i> : László Moholy-Nagy und der Kubismus.....	877
<i>Gertrúd Goda</i> : Die Offenbarung der macht in der bildenden kunst, das heißt die werke auf den öffentlichen plätzen der Miskolcer Universität.....	887
<i>László Novák</i> : Ethnologische Beziehungen zwischen den Siedlungen im Komitat Gömör	903
<i>Tivadar Petercsák</i> : Bauerliche Wirtschaftskollektive im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén.....	927
<i>Attila Paládi-Kovács</i> : Zwei Heuwagentypen in Oberungarn im 16–20. Jahrhundert (Leiterwagen mit Ketten und Sommerwagen).....	943
<i>János Bencsik–János Hajdú Ráfis</i> : Der Pferdewagen in den Händen der Mezőkövesder Bauernwirte.....	961
<i>Iván Balassa</i> : Die manuelle Getreideaussaat in Ungarn.....	1011
<i>Alice Gáborján</i> : Der „aufgeknüpfte“ Rock von Tard.....	1065
<i>Anikó Fűvessy</i> : Angaben über eine unbekannte Töpferfamilie aus Mezőcsát.....	1091
<i>József Szabadfalvi</i> : Spazierstöcke in Nordostungarn.....	1101
<i>Gyula Viga</i> : Einige Kennzeichen der Tradition und Veränderung in der Volksbildung im Zwischenraum des Bodrog.....	1127
<i>Géza Nagy</i> : Daten zur Erkennung der Karcsaer Gesellschaft.....	1157
<i>Judit Sz. Tóth</i> : Gesellschaftsethnographische Daten aus der Ung-Gegend.....	1173
<i>Zoltán Fejős</i> : „Matyó“ Fame in the New World	1181
<i>Zoltán Ujváry</i> : Der Glaube an das Festverderben~Festentweihen und das Erstarren zu Stein in der Postille des Peter Bornemisza.....	1193
<i>Ákos Dömötör</i> : Die Veränderung der volkstümlichen Erzählkultur im Tal des Hangony-Baches	1199
<i>Mária Igaz</i> : Kinderhochzeit.....	1229
<i>József Kriston Vízi</i> : Die Spielsammlungen von Gyula Istvánffy	1237
<i>Miklós Cseri</i> : Das dreißig Jahre alte Ethnographische Freiluftmuseum in Szentendre. Ergebnisse und Aufgaben.....	1251
<i>Krisztina Voit</i> : Erläuterungen zur geschichte der erster jahrzehnte des Ottó Herman Museums	1273
<i>Sándor Bodó</i> : Das Herman Ottó Museum als wissenschaftliche Werkstatt	1289

<i>István Udvari–Gyula Viga: Hiador Sztripszky und seine vier Briefe an Ottó Herman</i>	1299
<i>Márta Fügedi: Kálmán Kóris, Gründer der Ethnographischen sammlung des museums</i>	1315
<i>Tibor Kováts: Zur Geschichte des Kunstgegenstandschutzes und der Restaurierung im Miskolcer Museum (1899–1999)</i>	1331
<i>Imre Dankó: Die Bedeutung des Kreises der Museumsfreunde – 100 Jahre Herman Ottó Museum in Miskolc</i>	1339

